كتاب: جنت السنڌ
باب: 1
صفحو :1
جنت السنڌ
رحيمداد خان مولائي شيدائي

انتساب

آءٌ پنهنجي هيءُ پيشڪش مخدومي، مولائي و آقائي

حضرت شمس العلماءِ
ڊاڪٽر ”عمر بن محمد دائود پوٽي“ مدضله العالي

جي نالي منسوب ڪريان ٿو،
جنهن جي توجهه ۽ تربيت جي فيض ۽ برڪت جو هي نتيجو آهي.
گرچه از نيڪان نيم، خود به نيڪان بستم ام
در رياض آفرينش رشتۀِ گلدسته ام

-مولائي شيدائي

پبلشر نوٽ
سنڌ جي تاريخ جي هڪ جُلدي ڪتاب ”جنت السنڌ“ کي سنڌي پڙهندڙن وٽ بيحد مقبوليت حاصل رهي آهي. هي ڪتاب پهريون ڀيرو 1958ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي پاران ڇپيو هو. رحيمداد خان مولائي شيدائي کي بادشاهن ۽ درٻارن جي چوڏاري ڦيرڻ جي بجاءِ پنهنجي علمي ذوق سان تاريخ جي موضوع جي لاءِ گهربل عوامي پهلوءَ کي اڳيان رکيو. هُن ان وقت تائين موجود ماخذن جي بنياد تي ان کي وڏ ۾ وڏ عوامي بنائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مختلف دورن جي اقتصادي، تمدني، معاشرتي ۽ ادبي حالتن تي به مناسب روشني وڌي. نتيجي ۾ هن ڪتاب کي پڙهندڙن اکين تي رکيو ۽ هڪ ٻئي جي پٺيان ايڊيشن شايع ٿيا.
هي تاريخي سرمايو ڪيترن سالن کان آئوٽ آف پرنٽ هو. مولائي شيدائي مرحوم کي پٽ جو اولاد ڪونه هو. سندن لائق نياٽي محترمه خالده خانم پنهنجي والد جو هي علمي پورهيو سوڌي سنواري شايان شان ڇپائيءَ سان عوام جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

استفادي لاءِ مهيا ڪرڻ واسطي دامنگير هئي ۽ اسان لاءِ اعزاز جي ڳالهه آهي جو هُن انهيءَ مقصد جي لاءِ سنڌيڪا کي اشاعت جي ذميداري سونپي. اسان نهايت ٿي مختصر عرصي ۾ پنهنجي وس آهر ڪوشش ڪري سهڻي گيٽ اپ سان اوهان جي هٿن تائين رسايو آهي.

هي ڪتاب هيستائين سنڌ جي تاريخ تي معلومات جو ڀنڊار آهي. پر هينئر سنڌ جي تاريخ سان لاڳاپيل اڄان به وڏيڪ ماخذن جي پڌرائي ٿي آهي. سنڌيڪا جي پاران ڇپايل انگريزي ڪتابن جا ترجما ان سلسلي ۾ قابل ذڪر آهن. انهن ۾ اهڙن بنيادي ماخذن کي سامهون رکي جيڪڏهن تاريخ جي شعبي سان دلچسپي رکندڙ ڪي به محقق سنڌ جي تاريخ جي مختلف دورن تي ڪم ڪري وٺن ته اها سنڌ ۽ سنڌين جي وڏي خدمت ليکبي ۽ سنڌيڪا اهڙين ڪوشش کي پڌرو ڪرڻ پنهنجي لاءِ فخر جو باعث سمجهندي.

نور احمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

ديباچو

سنه 1941ع ۾ ڪن دوستن جي صلاح سان مان نموني طور 'مختصر تاريخ بلوچستان' پنهنجي خرچ سان ڇپائي پڌري ڪئي، ڇاڪاڻ ته بلوچستان متعلق ڪابه تاريخ اڳ سنڌي زبان ۾ ڪانه هئي. مٿين تاريخ اگرچه مختصر هئي، مگر ان بيحد مقبوليت حاصل ڪئي. اخبارن تعريف ڪئي، دوستن وٽان قدرشناسيءَ جا خط پهتا، خاص طرح تڏهوڪي بي- پي- آءِ سنڌ، شمس العلماءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي تاريخ کي سنڌ جي پرائمري ۽ سيڪنڊري اسڪولن ۽ ٽيچرس لائيبررين لاءِ منظور ڪري، حوصله افزائي ڪئي. تنهن کان پوءِ، ٻيءَ عالمگير جنگ وقت جڏهن آءٌ فوجي ڪارخاني، حيدرآباد سنڌ ۾ يارڊ سپروائيزر هوس، تڏهن پوليٽيڪل ايجنٽ قلات معرفت، مٿينءَ تاريخ جو اُردو ترجمو بلوچستان جي اسڪولن لاءِ بلوچستان تعليم کاتي پاران منظور ٿيو.

منهنجو گهڻي عرصي کان 'تاريخ سنڌ' لکڻ جو ارادو هو؛ ڇاڪاڻ ته سنڌ جون جيڪي به تاريخون آهن اول ته انهن ۾ حوالا ڏنل ڪين آهن، وري جن ۾ ڏنل آهن سي مبهم نموني ۾ ڏنل آهن. نه سنڌ جي جاگرافي متعلق بيان ڏنل آهي، نه سنڌ جي تجارتي، صنعتي، اقتصادي حالتن متعلق ڪجهه بيان ڏنل آهن. فقط خشڪ سياسي بيان ڏنل آهن، ڪن تاريخن ۾ هجري سن ڏنل آهن، ته ڪن ۾ عيسوي ڏنل آهن، بعض بيان قياسي ۽ ڪي افسانن وانگر آهن. اهڙين خامين ۽ غلطين کي مٽائڻ ۽ وطن ۽ قوم جي خدمت ڪرڻ جي ارادي سان، مون سنڌ جي مفصل تاريخ جو هي نسخو تيار ڪيو آهي.

هن مسودي جي تيار ڪرڻ ۾ جن جن ڪتابن تان مون مدد ورتي آهي، تن جا نالا ۽ حوالا هر هڪ صفحي هيٺان ضروري نوٽن سان ڏنا اٿم. ڪتاب ۾ جملي اٺ باب آهن. ضروري نقشن کان سواءِ هجري ۽ عيسوي سن به ڏنل آهن ۽ ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ هر هڪ باب جي ڌار ڌار ببليوگرافي، چٽائيءَ سان ڏنل آهي. جن جن خاندانن سنڌ تي حڪومت ڪئي آهي، تن جا شجرا ۽ فرمانوائن جي نالن جون فهرستون به مناسب هنڌن تي ڏنل آهن. سياسي بيانن ۽ جنگين جي حوالن ڏيڻ کان سواءِ، هر هڪ دور جي سنڌ جي اقتصادي، تمدني، تجارتي، صنعتي ۽ ادبي حالتن تي به مناسب روشني وڌل آهي، جيئن اصلي توڙي نوان رهواسي پنج هزار ق-م کان سنه 1843ع تائين پنهنجي پاڪ وطن، سنڌ، جي تاريخ جي پوري ڪيفيت ۽ فضيلت معلوم ڪري سگهن.

اڪثر اڳين مؤرخن سياسي ۽ مذهبي تعصب ڪري، اسان جي سنڌڙي سونهاريءَ جون جيڪي تاريخون لکيون آهن، انهن مان اسلامي دؤر ۾ فقط ڪاهُن ۽ جنگين جو ذڪر ڏنل آهي. گويا اسلامي دؤر محض جاهليت جو دور هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بعض انگريز مؤرخن هن خوش نصيب صوبي کي ’ناخوش وادي‘ ۽ ’بدنصيب واديءَ‘ جي نالن سان سڏيو آهي، حالانڪ اسان جي سنڌ سڄي ايشيا ۾ زرخيز ملڪ آهي ۽ سڄي پاڪستان اندر بچت وارو صوبو آهي. ملڪ جي اهڙين بيمثل برڪتن ڪري مون ڪتاب تي ’جنت السنڌ‘ نالو رکيو آهي.

ڪتاب ۾ جيڪي مون لکيو آهي، سو ٻين ڪتابن تان احوال ڏسي ڇنڊي ڇاڻي پوءِ لکيو آهي، جنهن لاءِ جابجا حوالا ڏنل آهن ۽ مون پاڻ کي حقيقتن جي صحت يا عدم صحت جي جوابدارين کان آزاد رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ممڪن آهي ته مون کان غلطيون ٿيون هجن، ڇاڪاڻ ته انسان نيٺ به ته هڪ عاجز چيز آهي. ان باري ۾ حضرت شيخ عثمان هجويري رح جو قول آهي ته:

”انساني طبَع لاءِ باهه تي گهمڻ، علمي راه تي هلڻ کان آسان آهي. هڪڙي جاهل لاءِ پلصراط تان هزار ڀيرا لنگهڻ آسان ڪم آهي، ان کان جو هڪڙو عالم علمي مسئلي کي حل ڪري سگهي“.

ان ڪري جيڪڏهن ڪا غلطي اوهان کي نظر اچي، ته مٿئين قول مطابق مون هيچمدان کي معاف فرمائيندا. هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ کان پوءِ آئنده جڏهن به ڪو صاحب تاريخ سنڌ تي قلم کڻندو، سو انشاءِ الله تعاليٰ مون عاجز کي ڪين وساريندو، بلڪ اميد اٿم ته هي ڪتاب هڪ حد تائين سندس رهنمائي ڪندو. آخر ۾ رب پاڪ جو شڪرانو ادا ڪريان ٿو، جنهن پنهنجي ناچيز بندي کي قوم ۽ وطن جي هن خدمت ڪرڻ لاءِ توفيق عطا فرمائي.

وما توفيقي الا بالله العلي العظيم

’شادم از زندگيءَ خويش که کاري کردم‘

خادم

مولائي شيدائي

محرم الحرام 1369هه

سکر (سنڌ(

باب پهريون

جنت السنڌ: سر زمين سنڌ کي ’جنت السنڌ‘ جو نالو ان ڪري ڏنو ويو آهي، جو پيداوار جي لحاظ کان هيءَ برڪت ۽ بچت واري سرزمين آهي. ’جنت السنڌ‘، سنڌو نديءَ ڪري، هڪڙي وادي آهي، جا هندستان جي ميدانن مان ’انڊو گنئجيٽڪ‘ عظيم الشان ميدان جو اولهندو حصو والاري ٿي. هيءُ ميدان جبلن جي مٿيءَ مان جڙيل آهي، جو ڊيگهه ۾ پندرهن سؤ ميل ۽ ويڪر ۾ ڏيڍ سؤ ميل آهي. هڪ سڄو سنئون ميدان سنڌونديءَ کان گنگا نديءَ جي ڊيلٽا تائين پکڙيل آهي؛ منجهائنس سنڌو، گنگا ۽ برهمپترا نديون وهن ٿيون. هي ميدان سنڌ، پنجاب، گڏيل علائقا، بنگال ۽ آسام جا علائقا والاري ٿو ۽ پاڪ و هند جي سيني علائقن کان هن ميدان وارا علائقا وڌيڪ زرخيز ۽ مردم خيز آهن. هن ۾ ڪڻڪ، ڪپهه، ڪمند ۽ چانهه جي پوک ٿئي ٿي. اُن جي مشرقي حصي تي گهڻي برسات پوي ٿي، ان ڪري سندس نظارو مغربي حصي کان وڌيڪ دلڪش آهي؛ آرين هن ميدان تي ’سپت سنڌو‘ ۽ ’آريا ورت‘ نالا رکيا هئا. سنڌن تمدن، هنر ۽ ادب هت ترقي ڪئي هئي.(1(

ايراضي ۽ آدمشماري:

موجوده سنڌ جي ايراضي 52،994 چورس ميل آهي.(1) آگسٽ 1947ع ۾، تقسيم هند کان اڳ، سنڌ جي جملي آدمشماري 38،87،070 هئي، جنهن مان مسلمانن جو تعداد 28،31،000 ۽ هندن جو جملي تعداد 10،15،000 هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مٿين ايراضيءَ مان رياست خيرپور جي ايراضي 6،050 چورس ميل آهي.(2) پکيڙ جي لحاظ کان، هي صوبو آسٽريا، بلغاريا، ڊينمارڪ، هنگري، سوئٽزرلنڊ ۽ پورچوگال کان وڏو آهي. سنه 48-1949ع ۾ هن صوبي جي جمل روينيو اُپت 843 لک رپيا هئي؛ خرچ 804 لک رپيا هو.(3)

قديم حدون:

سنه 1843ع تائين، سنڌ هڪ ڌار ملڪ هو. قديم زماني ۾، سنڌ حڪومت جون حدون اُتر ۾ درياءَ جهلم تائين هيون ۽ ڪشمير جا بعض هيٺيان ضلعا به ان ۾ شامل هئا. اتر ۾ درياءَ هيلمند ان جي حدبندي ڪندو هو ۽ ڏکڻ اولهندي ۾، سندس سرحد مڪران جي اولهندي ۾ نور منشور تائين پکڙيل هئي ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ هئس،(4) ۽ ڏکڻ اوڀرندي ۾ راجپوتانا ۽ جيسلمير جي ريگستان ۾ ڪٿي وڃي ٿي ختم ٿي: گويا هاڻوڪو سمورو مغربي پاڪستان سنڌ اندر هو.

موجوده حدون:

سنڌ جون موجوده حدون هن ريت آهن: اتر ۾ پنجاب ۽ (سابقه) رياست بهاولپور، اوڀرندي ۾ جيسلمير ۽ جوڌپور (راجپوتانا) رياستون، ڏکڻ ۾ ڪڇ جو رڻ ۽ عربي سمنڊ ۽ اولهندي ۾ رياست قلات (بلوچستان).

نالو:

اسلامي تاريخن ۾ لکيل آهي ته 'هند' ۽ 'سنڌ' حام بن نوح عليه السلام جا پٽ هئا، جن جي هن سرزمين تي، سندن اولاد سميت، گهڻو وقت حڪومت رهي هئي؛ تنهنڪري سندن نالي پٺيان ئي هن ملڪ تي سند (سنڌ) نالو پيو.(1) آڳاٽي سنڌ جي طبعي حالت به موجوده سنڌ کان گهڻي نرالي هئي. ڪنهن زماني ۾، ان جي چوڌطرف سمنڊ جو هجڻ ثابت آهي. ڏکڻ ۾ ڪڇ جو رڻ ۽ راجپوتانا جو وڏو حصو سمنڊ هيٺ هئا، جنهن لاءِ سانڀر جي ڍنڍ شاهدي ڏي ٿي، اتر ۾ خزر جو سمنڊ ۽ ارل جي ڍنڍ، سيستان ۾ هامون جي ڍنڍ ۽ مڪران جون ڍنڍون شاهدي ڏين ٿيون ته سنڌ، جنهن جون حدون ڪو وقت ڪشمير، هندوڪش، هيلمند ۽ ايران تائين هيون، سو ٻيٽ هوندو؛ تاريخن ۾ 'سڪاديپ' سڏبو هو. اهڙيءَ طرح اتر هندستان کان دکن، به سمنڊ ڪري ڌار هو، جو 'جمبو ديپ' سڏبو هو. سنڌ جو مڪران وارو ٻيٽ، جو هينئر استالو سڏجي ٿو، سو 'ستاديپ' سڏبو هو.

هندستان جا ٻيا ٻيٽ لڪديپ، سنهالاديپ (سلون)، سورن ديپ (سوماترا)، يؤن ديپ (جاوا)، هن وقت موجود آهن. ان زماني ۾ سمنڊ جي وسعت ڪري سنڌ ۾ جهجهي برسات پوندي هئي، جنهن جو ثبوت موهن جي دڙي جي پڪين سرن وارين عمارتن مان پئجي سگهي ٿو. بلڪ مڪران جي ڪن آثارن مان کوٽڻ ۽ سنکن جا زيور به لڌا آهن. هن مان ظاهر آهي ته اڄ کان هزارها ورهيه اڳ سنڌ هڪڙو ٻيٽ هو، پوءِ ندين جي لَٽَ جي مٽيءَ ڪري ۽ وقت بوقت زلزلن ڪري، سمنڊ پٺتي هٽندو ويو. تان جو سمنڊ سُڪندو ويو ۽ راجپوتانا ۽ ٿر وارياسو بيابان بنجي ويو. ان بيابان جي ڪري، راجپوتانا 'مارو پومي' يعني موت جي زمين سڏجي ٿو.(1)ڪن جو بيان آهي ته، لفظ 'سنڌو' سنسڪرت لفظ 'سنڌاوا' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ 'چنڊ' آهي.(2) رگ ويد، جو هندن جو پراڻو گرنٿ آهي، تنهن ۾ سنڌ جو نالو 'سپت سنڌو' يعني ستن ندين وارو ملڪ لکيل آهي. آرين لوڪن سنڌ تي 'سنڌو' درياءَ ڪري اهو نالو وڌو، جنهن جي معنيٰ آهي 'سمنڊ.'

آرين جا پاڙيسري پائر ايراني، س کي هه سان پنهنجي لهجي ۾ بدلائيندا هئا، ان ڪري زند جي زبان ۾ 'سپت' بدلجي 'هپت' ۽ 'سنڌ' ڦري 'هند' ٿيو. هيءُ لفظ پوءِ رومن صرف ۽ نحو جي چرخي تي چڙهي 'اِند' ٿيو. هيءُ لفظ پوءِ قلابازيون کائيندو بدلجي 'انڊيا' ٿيو ۽ اجا تائين مغربي زبانن ۾ مروج آهي. مٿين لهجي جي ڦيرگهير ڪري آريا 'هندو' ڪوٺجڻ لڳا. چيني سياح هوئن تسانگ، جو 629ع کان 645ع تائين هندستان جو سفر ڪندو رهيو، سو پنهنجي سفرنامي ۾ هندستان کي 'شنتوهين' لکي ٿو. 'انڊ' يا 'هند' نالا ايرانين جا جڙيل آهن. باقي 'شنتو' يا 'انتو' شايد يونانين ڪتب آندو، جڏهن سڪندر سان گڏ هت آيا.(1) عربن جو واپار هزارين ورهين کان هن ملڪ ۾ هلندڙ هو. ڪين 'سند' ۽ 'هند' نالن جي خبر هئي. عربي جاگرافيدانن مان ابن حوقل بغداديءَ سنڌ تي 'اشڪال البلاد'

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

۽ گجرات تي ’زين البلاد‘ نالا رکيا هئا.(2) هي پهريون عرب جاگرافيدان هو، جنهن سنڌ ۽ گجرات جو نقشو تيار ڪيو هو. ابوضلع منصوري، جنهن هجري ٽين صديءَ ڌاري سنڌ جو وطني ترانو جوڙيو هو، تنهن ۾ هيءُ سنڌي شاعر سچي ملڪ کي ’هند‘ سڏي ٿو. سندس پهريان ٻه بيت ڏجن ٿا، جن مان هن ملڪ جي دولت ۽ خوشحاليءَ جو پتو پئجي سگهي ٿو:

لقد انکر اصحابي وما ذالک بالامثل،
اذا ما مدح الهند و سهم الهند في المقتل،
لعمري انها ارض اذا القطر بها يزل،
يصير الدر والياقوت و الدر لمن يعطل.(1)

جيئن ته اسلام جو قدم پهريائين هن ملڪ تي پيو، ان فضليت ڪري سنڌ ’باب الاسلام‘ جي ممتاز لقب سان پڻ سڏجي ٿي.

قدرتي حصا:

سنڌ جا قديم آثار صاف ڏيکارين ٿا ته قديم زماني کان هي ملڪ تهذيب ۽ تمدن جو هندورو هو- جيئن نيل جي وادي تهذيب جي ملڪه هئي. مصر جي ترقيءَ جو سبب هن ريت هو ته سندس اولهندي کان لبيا جو صحرا ۽ اوڀرندي کان نيوبا جو رڻ پٽ ۽ اتر کان سينائي صحرا اٿس: تيئن سنڌ جي جنت نشان واديءَ جي اڀرندي کان ٿر جو صحرا، الهندي کان بلوچستان جي جبلن جون ديوارون قلعي وانگر هن ملڪ جي پاسباني ڪري رهيون آهن. اتر سنڌ کان ڪڇيءَ جو ٽڪنبو ميدان ’دشت بيدار‘ شروع ٿئي ٿو، جتي ڪوهن تائين رڃ لڳي پئي آهي ۽ پاڻيءَ جو نالو نشان ڪونهي. هن ميدان کان ٻه درا (لَڪَ) ’بولان‘ ۽ ’موله‘ شروع ٿين ٿا، جتان وچ ايشيا ۽ ايران جي مٿانهن پٽن ڏانهن رستا وڃن ٿا، مگر لَڪن جا پيچرا خطرناڪ هئڻ ڪري، جن جي فاتحن اولهندي ۽ اتر طرف کان هندستان تي ڪاهون ڪيون، تن خيبر جو رستو اختيار ڪيو، جنهن جي سامهون پنجاب جو زرخيز ميدان آهي. اهڙيءَ طرح ڏکڻ اولهندي ۾ مڪران جو ڪنارو بلڪل ويران آهي، جتان لنگهندي ’اشور‘ جي پرشوڪت ملڪه سميراس ۽ سڪندر مقدونيءَ کي اتي جي وحشي قومن کان سخت تڪليفون پهتيون هيون.مٿين رستن جي روڪ لاءِ هن خوش نصيب واديءَ کي مضبوط قلعا ڏنل هئا. مثلا پنجاب کان ڪاهه ڪندڙن جي روڪ لاءِ مهراڻ جي اوڀرندي ڪپ تي الور جو مضبوط قلعو ٽڪريءَ تي ٻڌل هو، جنهن تي قبض: ڪرڻ لاءِ فاتح عربن کي ڪي مهينا لڳا هئا. اولهندي کان برساتي نئن جي وهڪرن ڪري رستا جڙيل آهن، جي دراصل ننڍڙا لَڪَ آهن- تن جي روڪ لاءِ ڪوهستاني علائقي ۾ سيوستان (سيوهڻ) جو مشهور قلعو هو؛ وچولي ۽ برهمڻ آباد ۽ نيرن ڪوٽ (پاتال) جا قلعا هئا. ڏکڻ ۾ سمنڊ کان ڪاهُن جي بچاءَ لاءِ سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا وارين مغربي شاخن تي ديبل جو مشهور قلعو هو.

جيئن مصر قدرتي طور ٻن حصن ۾ ورهايل آهي:

(1)مصراسفل، يعني نيل نديءَ جي ڊيٽا وارو هيٺانهون حصو ۽ (2) مصر صعيد، يعني ڏاکڻيون مٿانهون حصو- تيئن موجوده سنڌ به ٻن حصن ۾ ورهايل آهي: (1) ’لاڙ‘ يعني هيٺانهون حصو، جنهن جون حدون ڏکڻ ۾ سمنڊ کان شروع ٿي سيوهڻ تائين آهن، ۽ ’سرو‘ يعني اتر وارو حصو، جولڪيءَ جي جبلن کان اتر سنڌ جي ٽڪرين تائين آهي. سنڌ اتر کان سمنڊ تائين ڊيگهه ۾ 360 ميل آهي ۽ ويڪر ۾ اوڀرندي وارين ٿر جي پٽن کان وٺي اولهندي وارين ٽڪرين تائين 170 ميلن ۾ آهي ۽ جملي پنجن حصن ۾ ورهايل آهي: (1) سرو (2) وچولو (3) لاڙ (4) ٿر ۽ (5) ڪوهستان.

آبهوا:

هاڻوڪي سنڌ، موسمي هوائن کان ٻاهر هئڻ ڪري، هڪ خشڪ علائقو آهي، جتي ساليانو ٽي انچ برسات مس پوي ٿي. سري ڀاڱي جي زمين مٿانهين ۽ پڪي هئڻ ڪري ’سرو‘ سڏجي ٿي ۽ ڏاکڻيون ڀاڱو لڙيل ۽ هيٺانهون آهي،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

تنهن ڪري ان کي ’لاڙ‘ چئبو آهي؛ ڪڇ جو رڻ ۽ عربي سمنڊ ويجهو آٿس، تنهن ڪري هن ڀاڱي جي زمين ڪلراٺي آهي. سري ۽ لاڙ جي وچ واري حصي کي ’وچولو‘ چئبو آهي. هن ڀاڱي جي زمين سنوت واري ۽ ڀلي آهي، چاڪاڻ جو سنڌوندي هن ڀاڱي مان وهي ٿي ۽ سندس لَٽ وارو پاڻي زمين تي پکڙجيو وڃي. اولهه وارو ڀاڱو سڄو ئي جابلو آهي، تنهن ڪري کيس ’ڪوهستان‘ چئبو آهي. اوڀري واري ڀاڱي تي ڀٽون لڳيون پيون آهن، تنهن ڪري کيس ’ٿر‘ يا ’ريگستان‘ سڏبو آهي. سرو سمنڊ کان پري آهي ۽ اولهه پاسي کان ويران ٽڪريون اٿس، تنهن ڪري اتي جي آبهوا اونهاري ۾ تمام گرم ۽ سياري ۾ تمام سرد ٿئي. وچولي جي ڳچ ڀاڱي مان سنڌو درياءَ وهي ٿو ۽ ان جي هيٺانهين حصي تي سمنڊ جي هوا جو به اثر پوي ٿو، تنهن ڪري هتي جي آبهوا سني ۽ وڻندڙ آهي. لاڙ واري ڀاڱي کي سمنڊ ويجهو آهي ۽ زمين به هيٺانهين اٿس، تنهنڪري اتي جي هوا گهم واري اهي؛ هيٺانهين زمين هئڻ ڪري اتي پوسل ٿئي ٿي. ٿر ۾ واريءَ جا دڙا لڳا پيا آهن ۽ ڪو درياءُ يا واهه ڪونه اٿس، تنهن ڪري اتي ڏاڍيون لُڪون لڳن؛ اونهاري ۾ گرمي گهٽي ٿئي ته سياري ۾ وري گهٽي سردي ٿئي.

ڪوهستان ۾ ٻن قسمن جي آبهوا آهي؛ ڏاکڻي حصي جي وڻندڙ ۽ سني، چاڪاڻ ته ان کي سمنڊ ويجهو آهي، ۽ مٿئين حصي يعني جيڪب آباد ۽ سيوهڻ ۾ وري سڄي ملڪ کان گهٽي گرمي ٿئي، چاڪاڻ ته سمنڊ ويجهو ڪونه اٿن ۽ ٻيو ته آسپاس واري زمين به واريءَ ۽ ٽڪرائتي اٿن. حيدرآباد ۽ جهرڪ ٽڪريءَ تي ٻڌل آهن ۽ سمنڊ کان گهڻو پري ڪونه آهن ۽ سندن ڀرسان سنڌو درياءَ وهي ٿو، تنهن ڪري آبهوا سني اٿن. ڪوهستان ۾ جبلن سبب ۽ ٿر ۾ واريءَ سبب برسات پوڻ تي آبادي ٿئي. سري ۽ وچولي وارا ڀاڱا گهاٽا وسايل آهن، جو اتي آبادي گهڻي آهي ۽ منجهن واپار جون چڱيون سهولتون آهن. ٿر ۽ ڪوهستان ۾ ٿورا ماڻهو رهن ٿا، جو اهي ڀاڱا اهڙا آباد نه آهن.
لاڙ ۾ پوسل ۽ ٽپاوليءَ ڪري گهڻا ماڻهو اتي رهڻ پسند نٿا ڪن. سنڌ ۾ ڪي ايڏا اوچا جبل ڪين آهن، جي ڪڪرن کي روڪي سگهن، تنهن ڪري مينهن بلڪل ٿورو پوي ٿو. البته ڪراچيءَ ۾ ساليانو پنج انچ برسات پوي ٿي. سنڌ جي زمين سمنڊ جي مٿاڇري کان اوچائيءَ ۾ هزار فوٽن کان گهٽ آهي. سنڌ جي آبهوا متعلق هڪڙي حديث آهي؛ ’اطيب ريحا ارض الهند.‘ يعني سڀ کان وڌيڪ خوش هوا هندستان جي سرزمين جي آهي.(1(
جبل:
سنڌ جي اولهندي وارن جبلن جو رخ اتر کان ڏکڻ طرف آهي، جي دراصل هالار جبل جون قطارون آهن. اهي قطارون برما ۽ آسام جي ٽڪرين وانگر آهن ۽ اراولي ٽڪرين جي شاخن وانگر سندن ڏاکڻيون شاخون سمنڊ اندر به آهن، اهي جبل سنڌ کي قلات ڊويزن کان ڌار ڪن ٿا. سنڌ جي بعض حصن ۾ ٻيا به جبل آهن: مثلا:
کيرٿر، جنهن جي مکيه چوٽي ’ڪتي جي قبر‘ آهي، جا سمنڊ جي مٿاڇري کان پنج هزار فوٽ اوچي آهي. سندس ٻيون به چوٽيون هڪڙي هنڌ ڪمان وانگر پاڻ ۾ گڏجن ٿيون. هن جبل تي به مٿانهان پٽ زراعت جي قابل آهن، جن جي آبهوا صحت لاءِ نهايت فائديمند آهي (i) :ڊار (ڊرو)، جو سمنڊ جي مٿاري کان 6 هزار فوٽ بلند آهي ۽ مٿس هڪ هزار ايڪڙ زمين زراعت جي قابل آهي. سندس زمين جو رنگ سرخيءَ ڏي مائل آهي ۽ (ii) دانا برج مٿانهون پٽ، جو سمنڊ جي مٿاڇري کان ساڍا چار هزار فوٽ بلند آهي. کيرٿر ۾ بولان، مولهه، مشڪوٽ مکيه لڪ آهن؛ ٻيا منجهس ننڍڙا لڪ به آهن، جن مان برساتي نيون وهن ٿيون. کيرٿر تي گهٽائي جهنگلي ٻڪر (گڊ ۽ سرهه) رهن ٿا.
ڏاڙهيارو، جيڪو کيرٿر جي اوڀرندي واري شاخ آهي. سنه 1862ع ڌاري سنڌ جي ڪمشنر، مسٽر ايس- مئنسفيلڊ، مٿس هڪڙو تلاءُ کوٽرايو هو.(1(
پب، جيڪو ڪوهيار (جهالاون) کان شروع ٿي، راس مونزي تائين هڪ سؤ ميلن ۾ آهي- سندس چوٽيءَ جو نالو ’فراس‘ آهي. هن جبل تي چوپائي مال لاءِ گاهه جهجهو ٿئي ٿو. سهڪڻ، مور، انڌر، مور پب، جيٽل، لکي ٽڪريون ۽ ڪرو سندس شاخون آهن. انهن جبلن ۾ لوهه، ٽامو، شيهو، گندرف، ڪوئلو ۽ تيل گهٽي انداز ۾ آهي. انهن آتشي مادن ڪري اتي وقت بوقت زلزلا ٿين ٿا، جن جو اثر سنڌ تي پوي ٿو.(2) اڄ سنڌ جا جبل ويران آهن، مگر اڄ کان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هڪ هزار ورهيه اڳ سنڌ جي سمنڊ مان ياقوت ملندا هئا ۽ ان جي جبلن ۾ اَلماس جون کاڻيون هيون ۽ اها ان جي خدائي ڏات هئي.(1(

کوسي پاڻيءَ جا چشما:

کيرٿر جي اتر اولهندي واريءَ ڪنڌ تي، لاڪي جا چشما آهن. ازانسواءِ منگهي پير، جهمپير ۽ لڪيءَ جي ڏاڙهڻ وارن چشمن تي ڦٽن ۽ ڦرڙين وارا مريض غسل ڪن ٿا، انهن چشمن تي ميلا به لڳن ٿا. پب جبل تي، لس ٻيلي واريءَ سرحد تي، شاه بلال (لاهوت لامڪان) جو زيارتگاه آهي. بشاري مقدسيءَ سنه 370هه ڌاري، سنڌ جي ڪوسي پاڻيءَ جي چشمن ۽ منجهن مريضن جي غسل ڪرڻ جو ذڪر ڏنو آهي.(2(

ٽڪريون:

روهڙيءَ جي ڏکڻ واريون ٽڪريون، روهڙي تعلقي ۾ 18 ميلن تائين ۽ خيرپور کان ٽيهه ميل اڳتي وڃن ٿيون. ڪن هنڌن تي سندن چوٽين جي بلندي سمنڊ جي مٿاڇري کان ساڍن ڇئن هزارن فوٽن جي بلنديءَ تي آهي. شاهه مقصود، ڪلڪان ۽ بکر جو قلعو، جتان سنڌو ندي ٻن ٽڪرين وچان وهي ٿي، سي مٿين ٽڪرين جون شاخون آهن. بکر پرسان خواجه خضر جو آستان ۽ ساڌ ٻيلو ٻيٽ به ٽڪرين تي آهن. سکر ۾ آدم شاهه جي ٽڪري، حيدرآباد ۾ گنجو ٽڪر، ٺٽي ۾ ڪوهه مڪلي جنهن تي بيشمار قبرون آهن، مکيه ٽڪريون آهن. پارڪر ۾ ڪارونجهر جون قطارون آهن، جن ۾ هڪڙي هنڌ تي به چوٽيون پاڻ ۾ گڏجن ٿيون، جتان مينهن جو پاڻي ٽيهارو فوٽن جي بلنديءَ تان آبشار وانگر هيٺ ڪري ٿو، انهيءَ هنڌ کي هندو ’گئومک‘ سڏين ٿا.

سنڌو ندي:

سنڌو ندي، جنهن تي هن صوبي جي زندگيءَ جو مدار آهي، سا دنيا جي وڏين ندين مان سترهون نمبر آهي.

مسلمانن جي روايتن توڙي هندن جي ڏندڪٿائن ۾، هن نديءَ جي تعريف ڪيل آهي. مسلمانن جي روايتن موجب جنت مان چار درياه: (1) نيل، (2) فرات، (3) جيحون ۽ (4) سيحون نڪرن ٿا، جن مان سيحون، ’سنڌو ندي‘ آهي. مٿين دريائن جي وجود ڪري مصر، عراق، ماوراءَ النهر ۽ سنڌ، دنيا ۾ ’اَرض معموره‘ سڏجن ٿا. اهڙي طرح رگ ويد جي ڏهين منڊل ۾ هن نديءَ جي تعريف پنجهتر سلوڪن ۾ بيان ڪيل آهي. هيءَ عظيم الشان ندي هماليه جبل جي ڪيلاش پربت واريءَ مانسرور ڍنڍ مان نڪري، ڪشمير جي گلگت واري جابلو حصي کي لتاڙي، ٻارهن هزار فوٽن جي بلنديءَ تان جتي انسان جو لنگهه مشڪل آهي، ڀِريان ٻنجيءَ تائين اتر والهه، تنهن کان پوءِ ڏکڻ اولهه جو رخ اختيار ڪري ٿي. تنهن کان پوءِ پنجاب ۽ سنڌ جي ميدانن کي لتاڙيندي، 18 سؤ ميل وهي، سنڌ جي شاهه بندر وٽ عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي(1) سندس ساڄي ڪپ وارين شاخن مان ڪي نديون افغانستان جي مٿانهين پٽ مان نڪري، ڪرم واديءَ کي لتاڙي ۽ هندستان جي سرحد وارن جبلن منجهان ٽپي، اچي منجهس پون ٿيون.

انهن مان ڪِيا (ڪابل) ندي اٽڪ وٽ منجهس پوي ٿي(1) ڪونر ۽ سوات، ڪابل نديءَ جون شاخون آهن. ڪابل نديءَ کان پوءِ ٻيو نمبر ڪرم ندي آهي. ڪرم ندي افغانستان جي مٿانهين پٽ جي ڏکڻ کان نڪري، ڪرم واديءَ کي لتاڙي، سنڌونديءَ ۾ پوي ٿي. ٽوچي ندي به ڪرم جي شاخ آهي. اڳيرو هلي، ديري اسماعيل خان وٽ، ڏکڻ طرف گومل (گومتي) ندي، جا برساتي آهي، منجهس پوي ٿي. مانسرور ڍنڍ کان وٺي اٽڪ تائين، سنڌو ندي جابلو سوڙهن ڀيچرن کي لتاڙي ٿي، تنهن ڪري جهازراني ڪرڻ جي قابل ناهي؛ ليڪن اٽڪ کان پوءِ، سندس پيٽ پنجاه گز ويڪرو آهي، پوءِ جيئن ڏکڻ جو رخ اختيار ڪري ٿي، تيئن سندس پيٽ هڪ ميل ويڪر ۾ آهي. اوپر کان پنجاب جون پنج نديون: (1) وتستا (جهلم) (2) اسڪني (چناب)، پروشني (راوي) (4) ستو دري (ستلج) ۽ (5) وپاس (بياس)(1)، منڻ ڪوٽ وٽ، منجهس چوڙ ڪن ٿيون. اڳ جمنا ۽ ستلج جي وچان دورشادتي به نديون سنڌوءَ ۾ چوڙ ڪنديون هيون، پر هينئر اهي ميٽجي ويون آهن. اجا به سرسوتيءَ واري هنڌ تي گهگهر ندي وهي ٿي، جا راجپوتانا جي وارياسي ميدان ۾ گم ٿي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح هاڪڙو به سنڌو نديءَ جي هڪڙي قديم شاخ هئا

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جا ’پنجند‘ وٺان سنڌوءَ مان نڪري، ٻهاولپور ۽ ٿر کي لتاڙي، پارڪر جي پارينگر بندر ويجهو، ڪڇ جي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. پوءِ زلزلن ڪري غائب ٿي ويئي، ليڪن سندس وهڪري جا نشان ٻهاولپور رياست ۽ ٿر ۾ موجود آهن.

سنڌونديءَ جا نالا:

سنڌو نديءَ تي وقت بوقت جدا جدا نالا پوندا رهيا. ’هاڪڙي‘ کان سواءِ، ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي ’تاريخ راجستان‘ ۾، هن نديءَ جو نالو ’نيلاب‘ ڏيکاريو آهي. حقيقت ۾ نيلاب پشاور کان 35 ڪوه هيٺيرو سنڌو نديءَ جي ڪاٻي ڪپ تي هڪڙو پتڻ آهي، جتي هن نديءَ جو پاڻي واقعي نيرو آهي، تنهن ڪري نيلاب سڏجي ٿي(1). نيلاب کان پوءِ، ڪالاباغ مکيه پتڻ آهي، جو صوبي سرحد کي ملتان سان ڳنڍائي ٿو(2). اٽڪ، بکر ۽ سيوهڻ وٽ سنڌوءَ تي مضبوط قلعا ٻڌل آهن، جن سوين انقلاب ڏٺا آهن. منجهائنس بکر ۽ سيوهڻ هينئر زبون ٿي ويا آهن. سنڌ ۾ پهچڻ وقت، سنڌو ندي ڏکڻ اولهه جو رخ وٺي، سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. سمنڊ جي ويجهو پهچي، منجهائنس ڪيترائي ڇوڙ ڦٽي نڪرن ٿا، جن جو سلسلو سٺ ميلن تائين پکڙيل آهي. انهن مان ٻگهاڙ، اوچتو يا حجامڙو ۽ پيٽاري مشهور ڦاٽ آهن.

سنڌ ۾ سکر، روهڙي، ڪوٽڙي ۽ ڪيٽي بندر سنڌوءَ جا مکيه بندر آهن. فاتح عربن هن نديءَ تي ’مهران‘ نالو رکيو، ليڪن هوءَ پنهنجي قديم سنسڪرت نالي ’سنڌوءَ‘ سان سڏجي ٿي. مغربي لوڪن جيئن ’هند‘ کي ڦيرائي ’اند‘ ڪيو، تيئن ’سنڌو‘ کي به ’انڊس‘ سڏين ٿا.

لائڊ بئراج:

سنڌ ۾ هن نديءَ تي ٽي پليون ٻڌل آهن: روهڙيءَ وٽ بنا ٿنڀن جي لائينسڊائون پل، ٻي سکر وٽ پٿرن جي ٿنڀن سان لائڊ بئراج پل، ٽين ڪوٽڙيءَ وٽ ٿنڀن واري پل. منجهائنس ’لائڊ بئراج‘ مشهور پل آهي، جا موجود زماني جي عجائبات ۾ شمار ٿئي ٿي(1). برٽش حڪومت هن نديءَ جي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ سکر وٽ انگريز انجنيئرن جي نگرانيءَ هيٺ، 4،725 فوٽ ڊگهي، اٽڪل هڪ ميل ۾، پٿر جي ٿنڀن سان هڪڙي پُل تعمير ڪرائي. ٻمبئيءَ جي گورنر لارڊ لائڊ جارج جي نالي تي مٿس لائڊ بئراج نالو رکيو ويو. هيءُ عظيم ڪم سنه 1923ع ۾ شروع ٿي، سنه 1932ع ۾ پورو ٿيو. پل کي 66 فولاد جا دروازا ڏنل آهن، جي بجليءَ جي وسيلي کڄن ۽ بند ٿين ٿا درياءَ جي ڪاٻي پاسي کان 4 ۽ ساڄي پاسي کان 3 وڏا واهه نڪرن ٿا جن کي پڻ دروازا ڏنل آهن، مٿيان واهه پنهنجين شاخن سميت 6،400 ميلن ۾ آهن، جن تي 2 هزار پليون ۽ دروازا ٻڌل آهن ۽ اٽڪل 55 لک ايڪڙ زمين آباد ڪن ٿا. هن عظيم الشان بند تي جملي 25 ڪروڙ رپيا خرچ لڳو.

لوور سنڌ بئراج:

لاڙ واري حصي کي پاڻي پهچائڻ لاءِ حڪومت سنڌ ڪوٽڙيءَ وٽ لوور سنڌ بئراج تعمير ڪرائڻ جو ڪم آڪٽوبر 1948ع کان شروع ڪرايو ۽ تقريبا 23 ڪروڙ رپيا خرچ ڪري، سنه 1955ع ۾ ان کي پايهءِ تڪميل تي پهچايو. هن بئراج جي واهن تي اٽڪل ويهه لک ايڪڙ زمين وڌيڪ آباد ٿئي ٿي. لوور سنڌ بئراج کان پوءِ وري اپر سنڌ بئراج جي اسڪيم هٿ ۾ ڪئي ويئي، اها پڻ اٽڪل ويهه لک ايڪڙ زمين آباد ڪري ٿي. هنن ٻن تجويزن جي مڪمل طور عمل ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌ غير معمولي طرح سرسبز ٿي ويندي.(1(

آبڪلاني:

راجپوتانا جي ريگستان واريءَ حد کان وٺي ويندي سنڌ جي مغربي جبلن جي 170 ميلن واري ميداني علائقي اندر، وقت بوقت سنڌو نديءَ جدا جدا وهڪرا بدلايا آهن. مؤرخ ايلفنسٽن جو بيان آهي ته ”دنيا جي اهڙي ٻي ڪا به ندي ناهي، جنهن هن درياءَ وانگر پنهنجو وهڪرو بدلايو هجي.“ سندس ٻئي ڪپ هيٺانهينءَ تي آهن ۽ سندس زمين به سخت ناهي، تنهن ڪري هن نديءَ ڪيترائي دفعا پنهنجو پيٽ بدلايو آهي. سندس اٽل کي روڪڻ لاءِ مشهور بيگاري، ڪشمور ۽ چَڪ بند ٻڌل آهن. سندس آبڪاٽيءَ ڪري، وقت بوقت هن صوبي کي نقصان پهچي ٿو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٻراج پوڻ کان پوءِ به دستور موجب اهڙو سلسلو هلندو اچي ٿو: مثلا، ٻراج پوڻ کان پوءِ 17 سالن جي عرصي اندر سنه 1929ع کان پوءِ، 1935ع، 1942ع، 1948ع ۽ 1955ع ڌاري پنج گهمرا آبڪانيءَ ڪري، هن صوبي کي نقصان پهتو. 1948ع ڌاري هڪ لک پنجاهه هزار ٽن چانورن جي پوک کي نقصان پهتو هو. اهڙيءَ طرح بندن کي نئين سر ٻڌائڻ تي حڪومت کي مالي نقصان ڏار پهتو. انڊس رِور ڪميشن، جيڪا 1901ع کان 1930ع تائين رپورٽ پيش ڪئي هئي، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ ندي لڪين مڻ وارِي پنهنجي وهڪري سان گڏ آٽي ٿي ۽ هڪڙي ڏينهن ۾ ڏهه لک ٽن واري سمنڊ ۾ ڪيرائي ٿي.(1(

حب ندي:

حب ندي جهالاوان جي ’زهري ڳوٺ‘ وٽ جبلن کان نڪري، سنڌ ۾ لس ٻيلي جي سرحد تان سٺ ميل وهي، راس مونزي وٽ، عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. يوناني مؤرخن مٿس ’آرابيس‘ نالو رکيو هو. سندس اوپرندي واري حصي تي سمنڊ تائين علائقي تي ’عربتي‘ نالو رکيو ۽ اولهندي واري حصي تي پوراڻي نديءَ تائين سموري علائقي تي ’اورتي‘ نالو رکيو هو. سيپٽمبر کان پوءِ، منجهس اڻ انچ پاڻي مس رهي ٿو ۽ ڪن هنڌن تي منجهس اونها تلاءَ ٻنجي پون ٿا.(2).
حب جا ڪنارا گهڻو اوچائيءَ تي آهن، جن تي ساوڪ رهي ٿي. سارونه سموتري ۽ ويرا حب برساتي شاخون منجهس پون ٿيون. حب جون مڇيون لذيذ ٿين ٿيون.

نيُون:

سنڌ جي اتر اولهندي وارن جبلن تي برسات پوڻ وقت نيُون وهي هلن ٿيون، جن مان ڪي سمنڊ ۾ پون ٿيون ۽ ڪي سنڌو نديءَ ۾ چوڙ ڪن ٿيون. سندن سلسلو فقط سنڌو نديءَ جي اولهندي حصي ۾ آهي. نئن ملير ڪراچيءَ جي پرسان جبلن مان نڪري سمنڊ ۾ پوي ٿي، سندس پيٽ ۾ ڊملوٽ وٽ کوهه آهن، جن مان ڪراچيءَ کي پاڻي ملي ٿو. نئن باران هملاٽيءَ کان اتر اولهندي طرف کيرٿر جبل مان نڪري ٽيهه کوه وهي، ڪوٽڙيءَ کان اڍائي فرلانگ ڏکڻ طرف سنڌو نديءَ ۾ چوڙي ڪري ٿي.(1(

ڍنڍون:

نئن گاج کيرٿر جي ڪمالون لڪ مان وهي اڳ اولهندي ناري ۾ پوندي هئي؛ ٻراج پوڻ کان پوءِ دادو واهه ۾ پوي ٿي. منڇر جي ڍنڍ ٻوبڪن جي پرسان، سڀ کان وڏي ڍنڍ آهي. برسات جي مند ۾ ڪوهستان مان ڪيترو پاڻي مليس ٿو، جو سيوهڻ جي پرسان چنڊڻ جي رستي درياءَ ۾ وڃي پوي ٿو. چاڙهه جي وقت ته درياءُ جو پاڻي به اچيو منجهس پوي، جيڪي مٿيءَ هئڻ سبب هن جي ڪپ تي پوک به ڏاڍي چڱي ٿئي ٿي. ٻدڪون ۽ ٻيا پکي به مٿس جام هوندا آهن. شڪار جو هنڌ آهي، منجهس مڇي، پٻڻ ۽ ٻهه به جام ٿيندا آهن.
ڪينجهر ۽ سونهري ڍنڍون ٺٽي ۽ جهرڪن جي وچ ۾ ٽڪريءَ جي تري ۾ آهن. هاليجي ڍنڍ به ٺٽي پرسان آهن. سومري ڍنڍ، ٿرپارڪر ضلعي ۾، عمرڪوٽ جي پرسان آهي. مڪيءَ جي ڍنڍ، سانگهڙ جي اوپرندي ۾ آهي، هيءَ ڪيترن ميلن ۾ آهي. سندس آس پاس گهاٽا ٻيلا هوندا هئا، جيڪي سرڪار هينئر ڪپرائي ڇڏيا آهن. منڇر وانگر سنڌ جي ٻين ڍنڍن ۾ به مڇي، ٻهه، پٻڻ ۽ پکي ٿين ٿا، پر ٿوري انداز ۾(1.(

مڇيون:

سنڌو نديءَ جا پلا گنگانديءَ جي هلسا مڇين وانگر لذيذ ٿين ٿا. سال بسال حڪومت کي پلن مارڻ جي ٺيڪن مان آمدني ٿئي ٿي. مڇين جا ٻيا قسم جهڙوڪ: ڏنيرا، ڪڳا، گندڻ، سينگاريون، ملي، موراکي، پوپري ۽ شاکر ٿيلي آهن.
حب جا پلا، ڪريا ۽ پتوهي خاص مڇين جا قسم آهن. سنڌ ۾ سنه 72-1873ع ۾ حڪومت هند پاران سرجن ميجر فرئنسزڊي سنڌ جي مڇين جي شڪار ۽ قسمن جي جاچ ڪرڻ لاءِ آيو هو. هن صاحب هند سرڪار کي رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته سنڌ جي برساتي نين مان 14 قسمن جي مڇين جا قسم ملندا آهن. سنڌ متعلق پنجابين جو پهاڪو مشهور آهي ته: “مڇي ماني کانوَٽا، سنڌ ڇوڙ نه جانوٽا“!

زرعي پيدائش:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌونديءَ مان نڪتل واهَن ۽ ڦاٽن جي ڪري، سڄيءَ سنڌ ۾ پاڻي چڱي انداز ۾ ملي ٿو؛ ازانسواءِ، سنڌ جي زمين پلي آهي، اُس ۽ گرمي به جهجهي آهي، انهيءَ ڪري هن ملڪ ۾ سڀ ڪنهن قسم جي پوک ٿئي ٿي. ربيع جي پوک آڪٽوبر کان ۽ خريف جي پوک اپريل کان شروع ٿئي ٿي. جوئر، ٻاجهري، جَوَ، ڪڻڪ، ڳاڙها ۽ اچا چانور، ڪپهه، ڪمند، تماڪ، پنگ، آفيم، نير، چڻا، مٽر، تيلي ٻج مکيه پيداوارون آهن.ڪڻڪ سري ۾ ۽ جوئر ۽ ٻاجهري لاڙ ۽ وچولي ۾ پيدا ٿين ٿيون. پاڻيءَ جي اٿل ڪري درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي ٻيلا آهن، جن جو سلسلو گهوٽڪيءَ کان شروع ٿي وچ ڊيلٽا تائين ڦهليل آهي. اهي جهنگ ڊيگهه ۾ 3 ميل ۽ ويڪر ۾ ٻن فرلانگن کان ٻن ميلن تائين آهن. بعض ڏهن هزارن ايڪڙن ۾ آهن. منجهن عام طرح ٻير، لئي، ٻهڻ ۽ ڪنڊيءَ جا وڻ آهن. سري وارن جهنگن ۾ ٽالهيءَ جا وڻ به ٿين ٿا.
اڄ کان يارهن سؤ ورهيه اڳ سنڌو نديءَ جي ڪپن تي بانس ۽ بيد جي وڻن جا گهاٽا جهنگ هئا، جن ۾ گينڊا به رهندا هئا(1). سنڌ ۾ ٻيلي کاتي پاران چين ۽ آسٽريليا جا وڻ به پوکرايا ويا آهن. انهن ٻيلن مان عمارتي ڪاٺ، لاک، کونئر، ماکي ۽ ٻيون شيون به ملن ٿيون. سنڌ ۾ نم، پپر، ٻڙ ۽ گدامڙيءَ جا وڻ به جام آهن. عربن جي ڏينهن ۾ قندابيل ۽ ديبل سڄي هندستان اندر اناج جي واپار ڪري مشهور هئا.
سنڌ ۾ باغات ڪري ميوا، ڀاڄيون، گل ڦل جام ٿين ٿا. انب، سنگترا، ناريل، ڪاٺ گدرا، ڊاک، ليمان، ڪيلا، نارنگيون، زيتون، ڏاڙهون، صوف، توت، انجير، گدرا ۽ هنداڻا مکيه ميوا آهن. سڪرنڊ، ڏوڪري ۽ ميرپور خاص ۾ سرڪاري زرعي فارم آهن. ميرپورخاص ۾ آمريڪن ڪپهه پوکڻ جي تجربن جو نتيجو چڱو نڪتو آهي.(2(
معدنيات:
سنڌ ۾ ڪلراٺو لوڻ، هٽرادو لوڻ، ميٽ، چانيهو ۽ ڪار مکيه معدني پيدائشون آهن. اڳ الور ۾ سون ۽ چانديءَ جون کاڻيون هيون. هيروڊوٽس سنڌ جي اتر ۽ اولهه واريءَ سرحد تي انهن ماڪوڙين جو ذڪر ڏنو آهي، جن جو قد لومڙين جيڏو هو. اهي پنهنجن ٻرن ۾ سون گڏ ڪنديون هيون. ڪانئن بچاءَ لاءِ ماڻهو ڪتا ساڻ ڪڻندا هئا(1). سنڌو نديءَ جي واريءَ مان به سون لڀي ٿو.
جانور:
سنڌ ۾ ڳئون، مينهون، گڏه، گهوڙا، اُٺ، ٻڪريون، رڍون ۽ دنبا مکيه چوپايا جانور آهن. اڳ سنڌ ۾ ڪارا ۽ پورا رڇ، گينڊا، هاٿي، مور ۽ ٻن ٿوهن وارا اُٺ به ٿيندا هئا، جن کي عرب مؤرخ ’فالج‘ سڏيندا هئا. ٻن ٿوهن وارا اُٺ نهايت قيمتي ٿيندا هئا، جن تي امير سواري ڪندا هئا. سندن نسل پوءِ بلخ ۽ فارس ڏانهن کڄي ويو(2). چوپائي مال جي جهجهائيءَ ڪري سنڌ جو چمڙو مشهور هو. عيسوي 18 صديءَ کان سنڌ مان چوپايو مال ٻاهر وڃڻ لڳو. 1879ع ۾، ٻي افغان ويڙهه وقت انگريزن هن صوبي مان ٽيهه هزار اٺ ۽ ڇهه هزار ڏاند ڪمسريٽ لاءِ خريد ڪيا هئا. 3200 ورهي قبل مسيح سنڌ ۾ ڪڪڙ موجود هئا. آرين لوڪن جي ڪاهُن کان پوءِ هي پالتو پکي سنڌ کان بلخ ۽ ايران پهتا. ايرانين ۽ يونانين جي ڪاهُن ۽ جنگين وقت، يوناني نسل جا ڪڪڙ ايران پهتا هئا. هڪ هزار ورهيه ق-م يوناني نسل جا ڪڪڙ ميدن ۽ ايرانين معرفت سنڌ پهتا.(1(
هنر:
سون ۽ چانديءَ جا زيور، غاليچا، ڪپڙو، مٽيءَ جا ٿانوَ، ڪاشيءَ جون سرون، جنڊيءَ جو اعليٰ ڪم، پرمار بندوقون، تراريون، صندوقون، گهوڙن جون زينون، اُٺن جا پاکڙا، چمڙو رڱڻ، چمڙي جو سامان تيار ڪرڻ، عاج جا چوڙا، چمڙي جا ڊٻا وغيره، سنڌ جا مکيه هنر آهن. سنڌ، قديم زماني کان ريشم ۽ سوٽي ڪپڙي جي هنر کان مشهور هلندي اچي ٿي. سنڌ جون باريڪ ململيون بابل، مصر ۽ مغربي ملڪن ۾ ’سنڌو‘ جي نالي سان مشهور هيون. لاک جي ڪم کان به سنڌي مشهور آهن. اڳ سنڌ ۾ رنگين غاليچا جڙندا هئا، جن لاءِ سر جارج برڊووڊ جو چوڻ هو ته، اهي سڄي هندستان اندر پائيداريءَ ڪري مشهور هئا. سنڌ ۾ اوني ۽ ڏاس جا ڪٽا به جڙن ٿا. هينئر شيشي، شراب ۽ ڪنڊ جا

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪارخانا پڻ آهن. پاڪستان جي قيام کان پوءِ هي صوبو ڪارخانن ڪري ترقي ڪري رهيو آهي. ڪپڙي، سيمينٽ ۽ بسڪوٽن جا عاليشان ڪارخانا پڻ کلي ويا آهن.

زبان:

فصاحت ۽ بلاغت جي لحاظ کان سنڌي زبان مملڪت پاڪستان اندر سيني زبانن کان برک آهي. سندس فصاحت ۽ بلاغت لاءِ 'شاه جو رسالو' ڪافي ثبوت آهي. هزارين ورهيه اڳ سنڌ جي زبان سنسڪرت هئي، جا آرين لوڪن جي رواجي ٻولي هئي؛ پوءِ رفتي رفتي بگڙجي پراڪرت ٿي پئي، جنهن جون مکيه پنج شاخون هيون: (1) مهاراشٽري، (2) شؤرسيني، (3) ماگڌي، (4) پئيشاچي ۽ (5) اپڀرنش. پوئينءَ پراڪرت جا ٻه قسم آهن: ناگرا اپڀرنش ۽ وراچڊ جا پوءِ بدلجي سنڌي ٿي پيئي. عربن جي ڪاهه کان پوءِ عربي ۽ فارسي الفاظ هن زبان ۾ اهڙا گڏجي ويا، جو لساني ماهر کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪيترن جي اصليت ڪي سمجهي نه سگهندو. سنڌي زبان جي صورتخطي به عربي آهي، جا سنه 1866ع ۾ هڪڙي انگريز عملدار ڪپتان اسٽئڪ تيار ڪئي هئي. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ان جو گرامر تيار ڪيو. اڄ کان ٻه صديون اڳ شاهه جي رسالي جي جيڪا سنڌي آهي سا موجوده سنڌيءَ کان ٻيءَ طرح آهي.(1(
پورچوگيزن ۽ انگريزن جي اچڻ کان پوءِ گهڻائي مغربي زبانن جا الفاظ هن ٻوليءَ ۾ شامل ٿي ويا آهن. سنڌي زبان زندهه زبان آهي، جنهن جون ٻارهن شاخون هن ريت آهن: (1) لهندا معنيٰ اولهندي واري زبان، (2) سرائڪي يا جتڪي، (3) ڪيتراڻي جا لهندا سان مشابهت رکي ٿي، (4) اُڀي، (5) وچولي، (6) لاڙي، (7) ٿريلي، (8) لاسي، (9) ڪڇڪي، (10) موڪاڪي يا لوڙي چيني ۽ (11) جدغالي، مملڪت پاڪستان اندر هن زبان جو دائرو ڪشمير کان ڪڇ تائين ۽ ٿر کان وٺي مڪران جي دشت نديءَ تائين وسيع آهي.

قديم قومون:

دراوڙن کان اڳ سنڌ، اتر هندستان ۽ بلوچستان ۾ ڪول ۽ سنٿال قومون رهنديون هيون، جن کي راوڙن لوڏي ڪڍيو هو. داوڙن پهريان ئي يونچ سمنڊ جي ڪناري کان نڪري، ڪالديه (عراق) ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي ۽ پوءِ بلوچستان کان سنڌ ۾ وارد ٿيا يا پهريان ئي هندستان کان نڪري، پوءِ عراق ۽ يونچ سمنڊ جي ڪناري تي پهتا. اهو مسئلو اجا تائين محقق حل ڪري نه سگهيا آهن. ايترو چئبو ته سنڌ ۾ پهريان ئي بلوچستان کان وارد ٿيا هئا، جنهن جي ثبوت لاءِ دراوڙي زبان جا الفاظ بروهين جي 'ڪرگالي' زبان ۾ اجا سوڌو شامل آهن.(1.(
ازانسواءِ موهن جي دڙي مان کولن، سنٿالن ۽ داوڙن جا لاشا لڌا آهن. سندن تهذيب، آثار قديمه جي ماهرن جي فيصلي موجب، ڪالديه، مصر ۽ ڪريٽ جي تهذيب جهڙي هئي. ابوالتاريخ هيروڊوٽس، جو پنج سؤ ورهيه ق-م ٿي گذريو آهي، سو سنڌ جي تهذيب جي علمبردارن کي ٽن طبقن ۾ ورهائي ٿو: (1) ڳوٺن جا رهاڪو، (2) خانه بدوش، جيڪي چوپائي مال سان ملڪ اندر گشت ڪندا هئا ۽ (3) ميد (مهاڻا) جيڪي ڍنڍن جي ڪنارن تي ڪانن جي جهوپڙين ۾ رهندا هئا ۽ پکين ۽ مڇين جي شڪار تي گذران ڪندا هئا، سندن پوشاڪ به پاڻيءَ جي گاهن مان تيار ڪيل هڪڙي قسم جي ڪپڙي جي هئي، اهي ڪچو ماس واپرائيندا هئا، انهن وحشين ۾ جڏهن ڪو مرندو تڏهن ته ڪٽنب جا ڀاتي مڙدي جو ماس گڏجي کائيندا هئا.
سنڌ جي اتر اولهندي وارا ڪُرد ڍوڍي ۽ پنير تي گزران ڪندا هئا. اولهندي علائقي پڪتائي (سراوان) ۽ آرچوسيا (ڪوئيٽا- پشين) جا جابلو رهاڪو جنگجو هئا. انهن قديم قومن کي ڪپڙي اُٽڻ جي خبر هئي. وٽن هٿيار تير ڪمان هئا، جي ڪانن جا هئا ۽ سندن مٿا لوهه جا هئا. جنگ جي وقت هو رَٿن تي چڙهي لڙندا هئا. ڇوڪرين جون ننڍيءَ عمر ۾ شاديون ڪندا هئا.
ڪول (ڪولي) جيڪي ايراني نار کان وٺي سنڌ، گجرات، مالوه ۽ ڪوڪن تائين پکڙيل هئا، تن جو پيشو ڦرلٽ هو، سندن عجيب ۽ غريب رسمن جو بيان شمس العلماءَ مولانا ذڪاءَ الله پنهنجي 'تاريخ هند' جلد پهرئين ۾ مفصل ڏنو آهي، جن کي مولوي نور محمد نظاماڻي مرحوم پنهنجي 'تاريخ سنڌ' جلد پهرئين ۾ لفظ بلفظ نقل ڪيو آهي. سنڌ جو پاڙيسري جابلو ۽ صحرائي ملڪ بلوچستان، جو دراصل ايراني مٿانهين پٽ جو حصو آهي، گومل، سخي سرور،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بولان، موله درن ۽ مڪران جي ڪناري ڪري پنجاب ۽ سنڌ سان ڳنڍيل آهي. اُتي سياري ۾ سخت سردي ۽ برفاني هوائون لڳن ٿيون، جنهن سبب اتي جا رهاڪو، براهوئي ۽ بلوچ، گرم ميدانن جي رهاڪن کان سگهارا آهن ۽ هر سال سياري ۾ جبلن ۽ مٿانهن پوٽن کان هيٺ لهي سنڌ ۽ پنجاب ۾ وارد ٿين ٿا ۽ اونهاري جي شروعات ۾ خراسان ڏانهن موٽي وڃن ٿا. هن قسم جي لڏپلاڻ ۽ نقل حرڪت جو سلسلو اڄا سوڌو جاري آهي. منجهائن ڪي ته پنجاب ۽ سنڌ ۾ دائمي طرح گهر ڪري ويٺا آهن. پنجاب ۾ سندن تعداد 9 لک آهي ۽ سنڌ ۾ سنه 1901ع جي آدمشماريءَ جي رپورٽ موجب سندن تعداد 5،42،000 هو، جن مان خالص رند بلوچن جو تعداد هڪ لک ستر هزار هو.(1(

قديم آثار:

سنڌ ۾ گهٽائي شهر ڪنڊرن جي حالت ۾ موجود آهن، جهڙوڪ: (1) موهن جو دڙو، (2) الور، (3) برهمڻ آباد، (4) پنيور، (5) سيوهڻ، (6) سمانگر، (7) ڪاهوءَ جو دڙو ۽ (8) هاڪڙي جي پيٽ وارا ويران شهر وغيره. منجهائن برهمڻ آباد جو شهر شهدادپور تعلقي، ديهه ٻانيٽا ۾، دلوراءِ جو دڙو سڏجي ٿو. ان جا ڪنڊر نون ڪوهن ۾ آهن، جن ۾ جايون پڪين سرن جون هيون. انهن پڪين سرن وارين جاين مان اهو انومان ڪيو سگهجي ٿو ته آڳاٽي وقت ۾ سنڌ ۾ مينهن گهڻو پوندو هو. ڪن مؤرخن جو بيان آهي ته هي شهر بهمن ايرانيءَ گستاشپ جي زماني ۾ جوڙايو هو.

سيوهڻ جو قلعو به جهونو آهي. 19 صديءَ جي شروعات ۾، ڪرنل جيمس ٽاڊ، شيخ ابوالبرڪات جي نگرانيءَ هيٺ، هڪڙو وفد سنڌ جي تحقيقات ڪرڻ لاءِ موڪليو هو؛ وفد ڪي سيوهڻ جي قلعي مان هڪڙو ڪتبو هٿ لڳو هو، جنهن تي راجا پرتريءَ جو نالو لکيل هو. الور، جو اڳ مهراڻ جي اوڀرندي واريءَ شاخ جي اولهندي ڪپ تي هو، سو چندر ونسي راجائن جو تختگاه هو.

ڪاهوءَ جي دڙي (ٿرپارڪر) ۾ ٻڌ جو ستوپ آهي. سمانگر يا مينا نگر به يادو راجائن جو تختگاه شهر هو، جو اِندر پرستا (دهلي) وانگر گهٽائي ڀيرا ويران ٿي وري جڙيو؛ پويون دفعو ڄام نندي تعمير ڪرايو، جو اڄ ٺٽو سڏجي ٿو. پنيور سنڌ جو قديم بندر گاهه هو، جتان سنڌو نديءَ جي جهازن جو سامان سامونڊي غوراب ۾ چڙهندا هو. هاڪڙي تي پارينگر مکيه بندر هو. اهڙيءَ طرح ٻيا گهٽائي وسندڙ ۽ رونق وارا شهر هئا، جهڙوڪ ديبل جو بندر ۽ جناني شهر، جنهن جي بارونق بازارين جو شيخ ابن بطوطه اِندلسيءَ پنهنجي سفرنامي ۾ ذڪر ڏنو آهي. اڄ انهن شهرن جا صرف نالا وڃي رهيا آهن ۽ فقط سندن آثار دڙن جي صورت ۾ زماني جي نااتفاقيءَ تي خاموشيءَ سان ماتم ڪري رهيا آهن.

موهن جو دڙو:

مٿين سڀني آثارن مان موهن جو دڙو، جو هندستان جي قديم آثارن جهڙوڪ: تشڪلا، سانچي، ڪارلي، هڙاپا کان جهونو آهي، تنهن جيڪو انقلاب پيدا ڪيو آهي، ان مان سنڌ جي جهوني اِتهاس جي خبر پئجي سگهي ٿي. موهن جو دڙو لاڙڪاڻي کان 25 ميل اتر طرف، ڏوڪريءَ کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي هڪڙي جهنگ ۾ ستر فٽ بلند، 240 ايڪڙن ۾ آهي. ڄاڻوئن جو رايو آهي ته سنڌ جي قديم تهذيب جو هيءَ عظيم الشان يادگار، سنڌو نديءَ جي دستوري آبڪانيءَ يا زلزلن ڪري درياءَ جي رخ بدلائڻ سبب تباهه ٿي ويو.

سنه 1922ع ۾، آثار قديمه کاتي پاران مسٽر آر- جي بئنرجيءَ دڙي جي کوٽائي جو ڪم شروع ڪيو. هن رپورٽ ۾ ڏيکاريو ته وڏي دڙي ۾ مختلف ڇهن زمانن جون عمارتون موجود آهن. قبرن مان مڙدن جا لاشا، ڪٽڪ، جوَ، ململ جو ڪپڙو ۽ برتن هٿ لڳا آهن. قديم مصرين وانگر سندن عقيدو هو ته مئي کان پوءِ روح کي انهن سڀني شين جي ضرورت پوي ٿي، جي جسماني حالت ۾ ان لاءِ گهربل آهن. عمارتن ۽ مندرن مان جيڪي هٿيار، سڪا، زيور ۽ ٻيون شيون هٿ لڳيون آهن، اهڙيون عراق، مصر ۽ ڪريٽ جي جهونين قبرن مان هٿ لڳيون آهن. موهن جي دڙي بنسبت سر جان مارشل لکي ٿو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

”اسان کي اوچتو هيءَ ڳالهه معلوم ٿي ته پنج هزار ورهيه ق-م اڳ سنڌ ۽ پنجاب جا ماڻهو متمدن ماڻهن وانگي خوبصورت ۽ پڪين جاين ۽ شهرن ۾ رهندا هئا، سندن تمدن، هنر ۽ ڪاريگري بلند درجي تي پهتل هئي، سندن اکرن لکڻ جو طريقو به سڌريل ڍنگ جو هو“.(1(

قديم تاريخ:

عام طرح سنڌ جي تاريخ جو بيان يونانين جي ڪاهه کان شروع ٿئي ٿو. فارسي تاريخن جا بيان ان کان به پوءِ جي زماني کان شروع ٿين ٿا. ويجهي زماني ۾، مولوي نور محمد صاحب نظاماڻيءَ پنهنجي ’تاريخ سنڌ‘ جلد پهرئين ۾ سنڌ جي قديم تاريخ تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، مگر هن صاحب جيڪي لکيو آهي سو مولانا عبدالحليم شرر جي ’تاريخ سنڌ‘ جلد پهرئين، سنه 1907ع واري ايڊيشن تان ورتو آهي. ان ۾ شڪ نه آهي ته مولانا شرر هندستان ۾ نامور مؤرخ ۽ تاريخي افسانه نويس ٿي گذريو آهي، پر دؤر جديد جي محققن ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته مولانا موصوف جا سنڌ متعلق بعض بيان محض قياسي آهن. ازانسواءِ مولوي نور محمد صاحب مرحوم انگريزدان نه هو، ان سبب ڪري هن انگريزي ڪتابن جي ورق گرداني ڪانه ڪئي آهي.

آريا قوم:

هندن جيڪي چار قياسي جُڳ ايجاد ڪيا آهن، يعني: (1) ست جُڳ، (2) تريتا، (3) دواپر ۽ (4) ڪَل جُڳ، تن جي ورهين ڪي شمار ڪرڻ ڪان، برناف ۽ مئڪس ملر جهڙا سنسڪرت دان عاجز آهن. هنن جا جهونا گرنٿ ويد آهن: (1) رگ ويد، (2) سام ويد، (3) آٿر ويد ۽ (4) يجر ويد. مغربي محقق سندن زمانو 900 ورهيه ق-م شمار ڪن ٿا. ويدن کان پوءِ ٻيا گرنٿ، پراڻ آهن؛ مگر تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ سان انهن جا بيان محض ڏندڪٿائون آهن، جن مان ڪوبه معتبر تاريخي احوال ملي نه ٿو سگهي.

اهڙيءَ طرح رامائڻ ۽ مهاڀارت جي شاعرانه نظمن ۾ سنڌ وارن جي قومي ڪارنامن جي جيڪا خبر پئجي سگهي ٿي، سا آڪاٽين ڪان سواءِ ٻي ڪابه وقعت نه ٿي رکي. مٿين چئن جڳن ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون سلطنتون ٿي گذريون، تن جو پتيءَ پتو پئجي نه ٿو سگهي. فقط رگ ويد مان پنجاب جي ستن دريائن واريءَ زمين ’سپت سنڌو‘ ۽ سنڌو نديءَ جي تعريف جي خبر پئجي سگهي ٿي. جڏهن آريا قومن جا قبيلا اتر قطب يا وچ ايشيا جي ميدانن ڪان پنهنجن ڪٽنبن ۽ چوپائي مال جي ڌڻن سميت پنجاب ۾ وارد ٿين ٿا، هتان اڳتي وڌن ٿا ۽ جمنا ۽ گنگا جي شاداب علائقن مان قديم رهاڪن، گونڊ، ڪول، سنٿال ۽ ڀيلن- ڪي ونڌيا جبل پريان دکن ۽ نربدا وارن علائقن ڏانهن لوڏي ڪڍن ٿا ۽ جمنا ۽ گنگا واري شاداب علائقن تي ’برهم ورتا‘ ۽ ’آريا ورتا‘ نالا رکن ٿا. تڏهن سندن ٻن سورج ونسي ۽ چندر ونسي خاندانن جا راجائون اتر ۾ هندوڪش جبل ڪان وٺي برهمپترا نديءَ تائين پنهنجا راڄ ڪڙا ڪري، گنڌارا، مدرا، تڪشلا، هستناپور، اندر پرستا، مترا، ڪامپيلا، ڪپل سندن راڄ ۾ برهمڻ اهڙو زور وٺن ٿا، جو منو شاستر موجب برهمڻ، ڪشتري، ويش ۽ شودر چار ذاتيون مقرر ڪن ٿا.

قديم دراوڙ قومن ڪي دشمني ۽ تعصب ڪري ’دسيو‘ يعني غلام نالو ڏين ٿا، حالانڪ دراوڙ نووارد سفيد فام آريا قومن ڪان وڌيڪ مهذب هئا. وٽن قلعا هئا، رَٿ هئا، محلات، جهاز ۽ زيور هئا، سندن بحري واپار ڏيساورن سان هلندڙ هو، سومير ۽ ٻيون رسمون جيڪي آرين اختيار ڪيون هيون تن جا موجد دراوڙ هئا. ايڏي نفرت ۽ تعصب هوندي به آريا دراوڙن ڪي مٽائي نه سگهيا. بلڪ دراوڙن ونڌيا جبلن پريان دکن ۾ ڪالنگا، انڌرا، چولا، چيرا ۽ پانڊيا جون زبردست حڪومتون قائم ڪيون. اهڙي طرح آرين جي زبان ’مهاڀاشا‘ (سنسڪرت) به دراوڙي زبانن ڪي مٽائي نه سگهي، بلڪ ٻن جديد ۽ قديم زبانن جي تصادم ڪري هڪ نئين زبان پراڪرت جنم ورتو.

هن وقت دکن ۾ تيلوگو زبان ڳالهائيندڙن جو تعداد ڪئين ڪروڙن ڪان وڌيڪ آهي، ۽ تامل زبان به ڪروڙين باشندن جي آهي. مغربي محققن جي فيصلي موجب ’مها ڀارت‘ جو زمانو 1400 ق-م ۽ ’رامائڻ‘ جو زمانو 1200 ق-م هو(1). آرين جڏهن ذهني ۽ دماغي ترقي ڪئي، تڏهن ’اُپنشد‘ تصنيف ڪيائون، جن ۾ رگ ويد جي فلسفيانه ۽ مذهبي پڇنن جي تشريح ڏنل آهي. اپنشد جو زمانو غالبا 500 ق-م هو. ’پراڻ‘ چوٿين صديءَ ۾ ايجاد ٿيا. مگر انهن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سيني ڌرمي شاسترن مان ’منوسمرتي‘ سڀ کان پراڻو مستند ڪتاب آهي، جنهن ۾ منوءَ جا اخلاقي، مذهبي ۽ سياسي قانون لکيل آهن.

مهاڀارت ۽ رامائڻ:

مهاڀارت ۾ آرين جي ٻن ڌرين پانڊون ۽ ڪورون جي هستناپور جي تخت لاءِ ويڙهه جو ذڪر ڏنل آهي. هستناپور جي زبردست سلطنت جو باني راجا ڀرت هو ۽ ’مهاڀارت‘ سندس سلطنت جو نالو هو جنهن کي ’ڀارت ورش‘ به سڏبو هو. اها ويڙهه ڪوروڪشتر جي ميدان ۾ ارڙهن ڏينهن هلي گجرات جو راجا ڪرشن مهاراج پانڊون جو مددگار هو، تنهنڪري پانڊون هستناپور ۽ اندر پرست جي راڄڌانين تي قبضو ڪيو. ’مهاڀارت‘ ۾ 2 لک 20 هزار سٽون آهن.

اجوڌيا، ائوڌ (ڪوشل) جي تختگاه جو باني ’اڪشواڪو‘ راجا هو. هن راجا جي خاندان مان راجا دسرٿ کي ڪيترين ئي راڻين ۽ پٽ هئا، جن مان رامچندر وڏو هو. پر راجا جي ننڍي راڻي ڪيڪئي پنهنجي پٽ ڀرت کي ولي عهد ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ۽ رامچندر کي چوڏهن ورهيه جلاوطن رهڻو پيو. رامچندر ترهوت جي راجا جي ڌيءَ سيتا سان شادي ڪئي، جنهن کي لنڪا جو راجا راوڻ رامچندر جي غير حاضريءَ ۾ ڀڄائي ڪٽي ويو. رامچندر ۽سندس ڀاءُ لڇمڻ، دکن جي راجا سگريو جي مدد سان راوڻ کي قتل ڪري سيتا هٿ ڪئي. رام چوڏهن ورهين جي جلاوطنيءَ کان پوءِ اجوڌيا جي تخت تي وري اچي حڪومت ڪئي. رامائڻ ۾ 24 هزار بيت ۽ پنجاه هزار سٽون ڏنل آهن.(1(

’مهاڀارت‘ ۽ ’رامائڻ‘ ۽ ’منوشاستر‘ مان قبائلي حڪومت بدران شخصي ۽ موروثي حڪومتن جو پتو پوي ٿو، جيڪي هڪ ٻئي جي حقن کي ڇنڻ لاءِ هر وقت تيار هيون، ملڪ گيريءَ جي هوس سميت، راجائن جون گهڻيون شاديون ڪرڻ ۽ هڪڙي عورت جو گهڻن مردن سان شادي ڪرڻ، قماربازين ۽ خانه جنگين جو عام منظر اچي ٿو. هندستان ناانصافي، بدديانتي ۽ باهمي خونريز جنگين جي دؤر مان لنگهي رهيو هو. ان ڪري گجرات جي راجا ڪرشن ’مهاڀارت‘ جي سورمي، ڀاڳوت گيتا تصنيف ڪري هندن کي فرض ادائگيءَ ڏانهن رجوع ڪيو. اڳ ذاتيون بدلائڻ آسان ڪم نه هو. منو شاستر ۽ برهمڻن جي تنگ نظري ۽ سازشن جي ڪري ذاتي اختلاف وڌندا ويا. هڪڙيءَ ذات وارا ٻين کي پاڻ کان گهٽ سمجهڻ لڳا ۽ منجهن باهمي شادين ڪرڻ جو رواج نه رهيو. ذاتين، رنگ ۽ رسمن جي مت ڀيد ڪري هندن ۾ اهڙو انتشار پئجي ويو، جنهن جهڙو ٻئي ڪنهن به ملڪ يا ملت ۾ ڪونه پيو. اڳ ذاتين جي ميل جول ڪري اتفاق هو. بعد ۾ هڪڙيءَ ذات وارا پاڻ کي ٻيءَ ذات کان علحدو سمجهڻ لڳا.

مٿين ورهاڱي ڪري هندو سوسائٽيءَ ۾ حسد ۽ بيگانگي وڌڻ لڳي. هرڪو پنهنجي ذات جو فائدو ڳولڻ لڳو ۽ ملڪي فائدي کان بينياز رهجي ويا. اڳ هرڪو فرد سڀ ڪنهن ڪاروبار ۾ حصو وٺي سگهندو هو، پوءِ بيگانگيءَ ۽ تعصب ڪري گهڻا قابل انسان ترقي ڪرڻ کان محروم رهجي ويا. ذاتين جي بندش ڪري ملڪ ۾ تجارت ڪرڻ ۽ مسافري ڪرڻ ۾ دشواريون پيش اچڻ لڳيون. باهمي اتحاد باشندن کي نصيب ڪونه ٿيو. شودر، جن جو تعداد وڏيڪ هو، تن کي تعليم کان ۽ تمدن کان محروم رکيو ويو.

’مهاڀارت‘ ۽ ’رامائڻ‘ ۾ سنڌ جو ذڪر:

مهاڀارت جي زماني ۾ سنڌ ساگرد دوآبه کان وٺي قلات تائين آونا يا آنو آرين جا راڄ هئا، جن جون مختلف شاخون هيون: جهڙوڪ: شوري سبوئي خاندان وارن جي حڪومت دوآبه سنڌ ساگر تي هئي، قلات جا راجائون به سيوا خاندان مان هئا. سندن تختگاهه قلات، ’قلات سيوا‘ سڏبو هو، آونا آرين جي ٻيءَ هڪڙيءَ شاخ درهيو وارن جي پشاور کان قندار تائين حڪومت هئي، سندن تختگاهه گندارا يا پروشاپورا (هاٺوڪو پشاور) هو، ستلج ۽ راويءَ کان وٺي جوڌپور تائين ۽ ديره جات تائين ياومالي قوم جي حڪومت هئي. (مٿين علائقي کي ڪيڪيه ديس به سڏيندا هئا؛ آيوڌيا جي راجا دسرٿ جي راڻي ڪيڪئي ڪيڪيه ديس- سن جي راڄڪماري هئي، هن راڻيءَ جي بطن مان راجا کي ڀرت نالي پٽ ڄائو، جنهن جي ڪيڪيه ديس تي حڪومت هئي). ڪڇ تي اڀيرا وارن جي حڪومت هئي،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪاٺياواڙ تي به ياونا آرين جي حڪومت هئي، سندن تختگاه ياوانگرا (جهونا ڳڙهه) هو، سنڌ تي سورانا ۽ پنچالين جي حڪومت هئي. سنڌ جي پنچال راجا جئد رٿ ڪورون جي مدد ڪئي هئي. راجا ڌرتراشتر جي راڻي گنڌاري، جا ڪورون جي ماءُ هئي، سا گنڌارا پرڳڻي جي راجڪماري هئي.

مٿيون حڪومتون ويدڪ زماني کان پوءِ جي زماني ۾ ٿي گذريون. 'ڪچيءَ' تي نالو رامچندر جي پٽ 'ڪس' ڪري پيو. مهاڀارت ۽ رامائڻ جي زماني ۾ سنڌ تي سورج ونسي راجائن جي حڪومت هئي.(1) انهن راجائن جيڪي شهر تعمير ڪرايا تن مان ڪي اڄ تائين موجود آهن، جهڙوڪ شبئي راجا سبي (سيوي)، باغ نالي (ٻاگهناڙي)، هرناڪس راجا جو تختگاهه ڪشيپ پوري (ملتان) وغيره. ڪرو ڪيشتر جي جنگ کان پوءِ چندر ونسي راجائن جي سنڌ تي حڪومت شروع ٿي جن جو بيان موقعي سر ڏبو. انهن راجائن جي پاڻ ۾ مائٽي هئي. ايرانين، يهودين ۽ عربن وانگر منجهن ڪثرت ازدواج جي رسم رائج هئي.

ڌارين قومن جون سنڌ تي ڪاهون:

ملڪ 'جنت السنڌ' هندستان جي ٻين صوبن کان دولتمند هو. ازانسواءِ سنڌو ندي جي جهاز رانيءَ ۾ مغربي ملڪن کي ويجهو هئڻ سبب سنڌس واپار هزارها ورهين کان مغربي دنيا سان هلندڙ هو. ان باري ۾ پروفيسر جي. رالنسن، مشرق ۽ مغربي دنيا جي تعلقات تي هڪڙو ڪتاب 'انٽرڪور بٽوين ايسٽ ائنڊ ويسٽ' جي نالي لکيو آهي، جنهن ۾ هڪڙو خلاصو باب سنڌ جي پيداوار ۽ صنعتي شين متعلق ڏنو اٿس. مگر يورپي مؤرخن گهڻو ڪري يونانين ۽ ايرانين جي بيانن جا حوالا ڏنا آهن، انهن عربي مؤرخن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي.

علامه ابن الفقيه همداني سنه 330هه ڌاري لکي ٿو ته: "الله تعالیٰ سنڌ کي هيءَ خصوصيت بخشي آهي، جو منجهس هر قسم جون شيون جهڙوڪ: جواهرات، ياقوت، الماس، خوشبودار مصالحا، عنبر، عاج، عمارتي ڪاٺ، ريشمي ڪپڙو، سوٽي ململيون، 'سنڌو' ۽ ٻيا اهڙا سامان ڌارين ملڪن ڏانهن وڪري لاءِ ويندا هئا.(1) مٿيون مال ايراني نار ۽ يمن جي بندرن کان مغربي دنيا ڏانهن ويندو هو. قريش جا قافلا انهن شين کي شام ۽ مصر جي مارڪيٽن تائين پهچائيندا هئا.مٿين قيمتي شين ڪري بيروني دنيا 'جنت السنڌ' اڳيان محتاج هئي. ان سبب هن ملڪ جي دولت کي لٽڻ لاءِ ڌارين قومن وقت بوقت مٿس ڪاهون ڪيون هيون ۽ اهو سلسلو هر صدي جاري رهيو ۽ قومي يا ملڪي اتحاد ڪڏهن به قائم نه ٿي سگهيو.(2)

مصرين جي ڪاهه:

حضرت عيسيٰ عليه السلام کان پنج هزار ورهيه اڳ مصر دنيا ۾ تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز هو. سنڌس ٻه تختگاهه – مصر اصفل ۽ ميمفس، ۽ مصر صعيد ۾ ٿيبس علوم ۽ فنون ڪري مشهور هئا، جتي فيثاغورث ۽ هيروڊوٽس تعليم ورتي هئي(1) سنه 5000 ق-م کان 525 ق-م تائين مصر تي ڇويهن خاندانن حڪومت ڪئي. منجهائن ڏهن خاندانن ميمفس تي ۽ ڏهن ٿيبس تي حڪومتون ڪيون. 14 صديون ق-م ٿيبس جي فرعونن مان راميسس ثاني جهازن جي دستي سان ايشيا جي وڏي حصي تي، ويندي وچ ايشيا تائين ڪاهون ڪيون هيون(2).

اسيرز به گنگا تائين حملا ڪيا هئا. هندو هن کي ديوتا سمجهي سنڌس پرستش ڪرڻ لڳا. ان باري ۾ بنارس هندو يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ڊاڪٽر پران ناٿ جو رايو آهي ته، آريا لوڪ اصل مصر کان آيا. انسانن جي قربانيءَ ڪرڻ جو رواج مصر ۽ هندستان ۾ رائج هو، بلڪ قديم مذهب جو جزو هو. سنه 671 ق-م مصر جي نجومي فراعنه جي زماني ۾ اشور وارن مصر تي ڪاهه ڪئي. سنه 525 ق-م ايرانين مصر تي قبضو ڪيو.(1). قديم مصري خط هيرو غليفي آهي.

ڪلدانين جي ڪاهه:

ڪلديه عراق جي ان حصي جو نالو هو جتي فرات ۽ دجله پاڻ ۾ گڏجن ٿيون. ڪلدانين جو تمدن به مصرين وانگر جهونو هو. سنه 2234 ق-م سڄي ايشيا تي سندن اقتدار هو. اُر، سپپار، ارخ، پنور ۽ اغاد جا شهر ايراني نار جي منهن وٽ واپار جا مرڪز هئا. مٿين شهرن ۾ سنڌ جي شين جا نالا رائج هئا. سنڌ جون آڳاٽيون ململيون ۽ خوشبودار

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

مصالحا هتي وڪامندا هئا. موهن جي دڙي واريون نڪتل شيون ڪلديه ۽ سنڌ جي آڳاٽن لاڳاپن تي گهڻي روشني وجهن ٿيون. گويا ڪلديه جي تمدن جو عنصر سنڌ جي آثار قديمه ۾ منظر اچي ٿو.

بابل ۽ اشور وارن جون ڪاهون:

بابل جو شهر فرات تي هو، جنهن جو بنياد نمرود وڌو هو ۽ سڄي ايشيا ۾ برک هو. نينوا، اشور وارن جو تختگاه، دجله جي اوڀرندي ڪپ تي هو، جنهن جو بنياد نينوس سنه 2182 ق-م وڌو هو. ان جي سامهون اولهندي ڪپ تي هينئر موصل جو شهر آهي. نينوس جي عالي همت راڻي سميراس سنڌو نديءَ وارا ملڪ اٽڪ تائين فتح ڪيا هئا، پر پوءِ هند جي راجا بروبيٽس هٿان شڪست کائي، ٿورن همراهن سان مڪران جي ڪناري ڪان موٽي وطن پهتي هئي. اها تسليم شده ڳالهه آهي ته اشور وارن جي مغربي سنڌ تائين حڪومت هئي. آريا ڪانئن نجومت سکيا هئا. بابل ۽ نينوا وارا باقاعدي جهازن وسيلي سنڌ سان واپار ڪندا هئا.

هندستان جي تهذيب جو اثر سنڌ رستي ڪان بابل، ميڊيا ۽ ايشيا ڪوچڪ تائين پهتو هو. آشوريا نيپال جي ڪتبخاني ۾ 700 ق-م بعض بتن جا نالا آرين جي ديوتائن جي نالن تي هئا. سنڌ جي بتخاني، هنگلاج جي ديويءَ جي بت جي ايلم ۽ بابل وارا پرستش ڪندا هئا. ان ديويءَ جو بت هنگلاج ڪان اڳ سوسا پهتو هو، جتان بخت نصر بابل ڏانهن کڻائي ويو هو.(1) سنه 626 ق-م ميڊيا وارن هٿان نينويٰ برباد ٿي ويو. سنه 538 ق-م ايرانين جي ڪاهُن ڪري بابل ويران ٿي ويو(2). قديم بابلي خط پيڪاني سڏجي ٿو.

فنيقيا وارن جو واپار:

دنيا جي پهرين جهازران قوم جنهن کي يوناني ‘فونيشن’ ۽ عبرانين ‘ڪنعاني’ نالا ڏنا هئا، سا قرآن پاڪ ۾ عاد ۽ ارم جي نالي سان مشهور آهي. انهن بحرين ڪان نڪري، شام جي ڪناري کي وسايو هو. سندن ٻه بندر صيدا (سيدان) ۽ صور (ٽائري) مشرقي دنيا ۾ تجارتي مرڪز هئا(1). يونانين هن قوم ڪان روشني ورتي هئي. فنيقيا جي بادشاهن مان حيرام حضرت سليمان عليه السلام جو همعصر هو. عيسوي سنه ڪان 12 صديون اڳ فنيقيا وارن جو شام جي ڪناري تي عروج رهيو. سندن تجارتي تعلقات جي ڪري، مهاڀارت جي زماني ۾، هندو عربي زبان ڪان واقف ٿيا هئا. فنيقي خط، جو مصري خط هيرو غليفي مان نڪتل هو، سو هندستان ۾ ‘خروشتي’ يا گنڌاري سڏجي ٿو.

موريا خاندان جي راجائن، جن اتر اولهندي هندستان ۾ برهمڻ آباد ۽ جهالاوان تائين جي ڪتبا کڙا ڪيا هئا، سي مٿئين خط ۾ آهن. سندن عبارتون سامي خط وانگر ساڄي پاسي ڪان کاٻي طرف لکيل آهن ۽ انهيءَ خط جو رواج فنيقيا جي ڏاڙيل واپارين رائج ڪيو هو.(1). سرجان مارشل تڪشلا ۽ هڙاپا مان جيڪي ڪتبا هٿ ڪيا هئا، سي خروشتي خط ۾ آهن؛ بلڪ سر اي- سٽين ساڳئي خط ۾ ڪي ڪتبا چيني ترڪستان جي آثارن مان ڳولي لڌا. جيئن يورپ وارن هاڻوڪي زماني ۾، مختلف ملڪن ۾ تجارتي ڪوٺيون وڌيون، تيئن قديم زماني ۾ فنيقيا وارن جون مشرق ۽ مغرب ۾ ڪوٺيون هيون(2.(

ايرانين جون ڪاهون:

ايرانين هفت اقليم تي شهنشاهي ڪئي. سنڌ به ايران جو صوبو هو. فردوسي شاهنامه ۾ هند، سنڌ، ڪابل، ڪشمير، ملتان، سندل ۽ چندل ايراني شهنشاهت جا مقبوضات ڏيکاريا آهن. پيش داديان ڪسرائن مان هوشنگ دڪن تائين ڪاهون ڪيون هيون. ايراني شهنشاهن مگڌ ۽ ايوڌيا جي راجائن مان شاديون ڪيون هيون.(3). ٿورا ورهيه اڳ، ڊاڪٽر بي- ڊي- سپونر پاٽنا جي قديم کنڊرن کي کوٽائي بعض عمارتن جا نشان ظاهر ڪيا هئا، جن جي ساخت جو نمونو پرسيپالس (اصطخر) جي محلاتن جهڙو هو.

گشتاسپ جي زماني ۾ بهمن ايرانيءَ بهمن آباد ۾ نو وهار جو آتشڪده تعمير ڪرايو هو. قديم سنڌ جي مڪران واري حصي ۾ ٻه ڪاريزون، ڪاؤسي ۽ خسروي، ڪيڪائوس ۽ ڪيخسرو ڪياني فرمانروائن جون جوڙايل اڃ تائين موجود آهن(1). دارالعظم کي سنڌ جي صوبي مان 1،078،272 پائونڊ ساليانو آمدني هئي. سندس ٻيڙي يوناني اميرالبحر سائيڪلاس جي اڳواڻيءَ هيٺ اٽڪ ڪان سنڌو نديءَ جي ڇوڙ تائين جهاز راني ڪئي هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سڪندر مقدونيءَ جي ڪاهه کان اڳ اتر اولهندي هندستان جي علائقن تي اشڪانين جي حڪومت هئي. سنه 480 ق-م ايراني شهنشاهت جون حدون سنڌو نديءَ کان وٺي حبش تائين هيون. شمس العلماءِ جوٽيجي موديِ سنه 1904ع ۾ بمبئي جي رسالي ’ايسٽ ائنڊ ويسٽ‘ جلد-3 ۾ هڪڙو بصيرت افروز مضمون لکيو هو، جنهن مان ايرانين جي مڪران ۽ سنڌ تي ڪاهُن جو پتو پئجي سگهي ٿو. عربي ڪاهُن ايران ۽ هندستان جي فنون لطيفه ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو. اسلامي دور ۾ ايرانين جي جدت طرازين سڄي اسلامي دنيا تي اثر وڌو.

ٻڌمت:

ٻڌ ڌرم جي وسعت جي خبر اسان کي اليگزينڊر ڪننگهام جي ’قديم جاگرافي هند‘ مان پئجي سگهي ٿي، جا سنه 1871ع ۾ لنڊن مان شايع ٿي هئي. آرين جي راڄ اندر برهمڻن اهڙو زور ورتو هو، جو ذات پات ۽ ڇوت ڇات جي زيادتين ۽ مذهبي پيچيدگين ڪري عوام ۾ سندن خلاف جذبو پيدا ٿيو. اهڙي پر آشوب زماني ۾، سنه 563 ق-م نيپال جي ڪپل وستو رياست جي ساڪيا راجا سدوڌن جي پٽ سڌارٿ، جو پوءِ گوتم ٻڌ سڏجڻ لڳو، نئون پنٿ جاري ڪيو. جنهن صورت ۾ عوام کي برهمڻن کان سندن زيادتين جي ڪري نفرت هئي، تنهن ڪري گوتم جي مرڻ کان پوءِ سنه 483 ق-م سندس پنٿ ستت هند، سيلون، سيام، چين، ٿبيٽ، وچ ايشيا، سنڌ ۽ بلوچستان تائين پکڙجي ويو. سنڌ جا راءِ خاندان جا راجائون ٻڌمت جا پيرو هئا. برهمڻ آباد، الور ۽ ديبل ۾ ٻڌ جا بتخانا هئا.

جين مت:

ساڳئي وقت، بهار جي راجا سڌارٿ جي پٽ ورڌمان، جو مهاوير سڏجي ٿو ۽ گوتم جو همعصر هو، جين مت ڪڙو ڪيو. مگر جين مت وارن جي دعويٰ آهي ته سندن ڌرم گهڻو قديم آهي. سندن چوڻ آهي ته مهاوير کان اڳ 23 تيرٿڪارا (پيشوا) ٿي گذريا، جن مان پهريون رشايا راجا ٿي گذريو، ڪانئس پوءِ سندس پٽ پارتا چڪرورتي ٿي گذريو. جينن جو ڪتاب ’اچارنگا سوترا‘ آهي. جين ڌرم برهمڻن جي خواهشات ۽ ٻڌ جي اصولن جو مرڪب آهي. هن ڌرم ۾، جاندارن جي حفاظت ڪرڻ نيڪيءَ جو عمل هو. ويدن جي حقيقت، باهه جي پوڄا ۽ ٻليدان ناقابل تڪريم سمجهيا ويا. برهمڻن کي خوش رکڻ لاءِ ذات پات جي قيد ۽ اوتارن کي تسليم ڪيو ويو. جين مت بنگال، وچ هندستان، دکن، سوراشٽر ۽ سنڌ تائين پکڙجي ويو(1). جين مت جي قدامت متعلق مغربي مؤرخن ۾ اختلاف آهي؛ مثلا ڪولبروڪ، پرنسيپ، ستويونسن ۽ ٻيا جين مت کي ٻڌ جي زماني کان اڳ جو تسليم ڪن ٿا، اهڙيءَ طرح ويبر، ولسن، ليسن وغيره ان کي ٻڌ کان پوءِ تسليم ڪن ٿا. سنڌ ۾ پارينگر جين جو مندر هو. آبو ڏونگر تي سندن گهڻائي مندر آهن.

يونانين جي ڪاهه:

يونان ۾ اٿينز ۽ سپارٽا وارن جي تباهيءَ کان پوءِ سنه 332 ق-م يونانين سڪندر مقدونيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ شام ۽ مصر جا علائقا فتح ڪيا. مشرقي ملڪن جي دولت کي ڇڪڻ لاءِ يوناني فاتح شام جي ڪناري تي سڪندرونه ۽ مصر جي ڪناري تي سڪندريه جا بندر تعمير ڪرايا، جن صيدا ۽ صور کان پوءِ واپار ۾ گهڻي ترقي ڪئي.

سڪندر مقدوني:

تنهن کان پوءِ سڪندر اربيلا جي خونريز معرڪي ۾، دارا اعظم کي شڪست ڏيئي، وچ ايشيا ۽ ڪابل تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، هندستان ڏانهن رخ رکيو. سندس لشڪر ۾ ايراني، يوناني ۽ وچ ايشيا جا سپاهي هئا. سنه 327 ق-م سڪندر ڪابل ۽ سوات کان پنجاب ۾ وارد ٿي، راجا پورس کي شڪست ڏني. پنجاب ۽ ڪشمير جي گهڻن راجائن سندس آڌ مڃي. يوناني لشڪر جنهن ۾ مقدونيا، يونان، فنيقيا، مصر، ايران ۽ صغدانيا جا سپاهي هئا، سي گهڻو ٿڪل هئا. ڪيس يونان کان ڪابه امدادي فوج ڪانه پهتي هئي، ٻيو ته هندستان جو موريا راجا چندر گپت طاقتور هو؛ تنهن ڪري يوناني فاتح چناب نديءَ کان اڳتي وڌي نه سگهيو. جهلم مان جهاز تهرائي سنڌو نديءَ رستي ملتان پهچي، هتي جي مالي راجا کي شڪست ڏيئي، اُچ (سڪلنده) جو شهر تعمير ڪرائي، سنڌو نديءَ جي رستي پاتال (نيرن ڪوٽ) پهتو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ميناگرا (نٽي) جي يادو ونسي راجا سامس کي شڪست ڏيڻ کانپوءِ، سڪندر ڪجهه لشڪر خشڪيءَ رستي، پنهنجي هڪڙي سپهه سالار ڪرايٽرس جي اڳواڻيءَ هيٺ، هاٿين سميت، موله لڪ کان مڪران ڏانهن روانو ڪيو ۽ ٻيڙي کي اميرالبحر نيرڪوس جي نگرانيءَ هيٺ، جنهن تي يوناني، فنيقي ۽ مصري ملاح هئا، پاتال ۽ ڀنپور کان سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا ۽ مڪران واري ڪناري ڏانهن روانو ڪيائين.(1) نيرڪوس کي مڪران جي ڪناري تي رهندڙ ميڊن کان گهڻو نقصان پهتو، خاص ڪري بلوچستان جي استوله ٻيٽ تي سندس گهڻائي فنيقي ۽ مصري ملاح ميڊن هٿان مارجي ويا. سڪندر مقدوني سنڌ تي پيٿان کي پنهنجو نائب مقرر ڪري، حب نديءَ جي اوڀرندي واري علائقي، عربٽي ۽ اولهندي واري علائقي، اورٽي، کان مڪران جي ويران ڪناري تي پهتو، جتي ميڊ جنگجو دريائي ڌاڙيلن کان سندس لشڪر کي گهڻو نقصان پهتو. آخر بابل ۾ پهچي هن وفات ڪئي.

سنڌ متعلق يوناني جاچ ڪاميٽيءَ جي رپورٽ:

عام سنڌ جي تاريخن ۾ سڪندر مقدونيءَ جي ڪاهه هڪڙي طوفان وانگر بيان ڪيل آهي، جو آيو ۽ هليو ويو! مگر ائين نه آهي. سڪندر مقدوني سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا واري علائقي ۾ سنڌو نديءَ جي قديم شاخ هاڪڙي جي پيٽ جي جاچ ڪرڻ لاءِ ماهرن جي هڪڙي ڪاميٽي رواني ڪئي هئي. ان ڪاميٽيءَ ڪهڙي رپورٽ پيش ڪئي، سو بيان سلسليوار هيٺ ڏجي ٿو.

اڳ يونانين کي هندستان جي رهاڪن جي رسمن ۽ رواجن جي پٽيءَ خبر ڪانه هئي، ڇاڪاڻ ته يونان ۽ سنڌ جي وچ ۾ بابل ۽ اسيريا جون ٻه سيماطيقي (سامي) حڪومتون حائل هيون. البته هومر جي 'اوڊيسي' جي اشعار ۾ فقط ايترو ڏيکاريل هو ته سج جي اوڀرندي طرف هڪڙي سياه فام قوم رهي ٿي. اها قوم شايد دراوڙ هئي، جنهن جو واپار سمنڊ رستي مغربي دنيا سان هلندڙ هو ۽ ايڪباتانا (همدان)، سوسا ۽ اصطخر جا شاهي خزانا سنڌ ۽ هند جي دولت ڪري معمور هئا. ازان سواءِ فيثاغورث جي فلسفي تي هندي اثر مائل نظر اچي ٿو. هيروڊوٽس کي سنڌ متعلق جيڪا خبر هئي، تنهن جو بيان اڳ لکي چڪا آهيون.

سائيلاڪس:

يونانين جي ڪاه کان اڳ، دارا اعظم پنهنجي هڪڙي يوناني اميرالبحر، سائيلاڪس، کي سنڌو نديءَ جي وهڪري کي معلوم ڪرڻ لاءِ جهازن جي دستي سان اٽڪ کان روانو ڪيو هو، ليڪن ان جيڪو سياحت نامو تيار ڪيو هو، تنهن ۾ فقط ٻڌل ڳالهيون ۽ قياسي بيان ڏنل هئا. ايرانين ۽ يونانين کي فقط ايتري خبر هئي ته سنڌو نديءَ جي اوڀرندي طرف کان ريگستان آهي. سڪندر مقدوني ٻه چناب کان اڳتي وڌي نه سگهيو هو.

هيڪٽايوس:

سنه 500 ق-م هيڪٽايوس نالي هڪڙي يوناني جاگرافيدان، سنڌو نديءَ تائين ملڪن جو بيان ڏنو آهي، پر سندس تحقيقات جو دائرو فقط سائيلاڪس جي بيانن تي مبني آهي. هن فقط اهو ڏيکاريو آهي ته سنڌو نديءَ پريان ريگستان آهي، البته سنڌ جي باشندن جي رسمن ۽ رواجن متعلق ٻه هن ٿوري روشني وڌي آهي، ليڪن هيروڊوٽس جي بيان کان ڪا وڌيڪ نئين ڳالهه ڪانه ڏني اٿس.

نيرڪوس:

سڪندر جو مشهور اميرالبحر، نيرڪوس، ڪريٽ ٻيٽ جو رهاڪو هو. نينڍي هوندي مقدونيا ۾ رهڻ ڪري سڪندر سان دوستي هئي. هن سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا جو ڪوري جي نار کان ايراني نار جي ڪناري جو معائنو ڪيو هو. جيڪي ڏٺائين، سو قلمبند ڪندو ويو. سندس ارادو ڏاکڻي عربستان تي ڪاهه ڪرڻ جو هو، پر ڪامياب ٿي نه سگهيو.

اوني سيڪرٽيوس:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

اوني سيڪرٽيوس يونان جي ٻيٽ، ايجنا جو رهاڪو هو ۽ يونان فيلسوف ديوجانس جو شاگرد هو. فن جهازرانيءَ جو ماهر هو. سنڌ ۾ وارد ٿيڻ کان اڳ، سڪندر هن کي جهازن جي دستي سان سنڌ جا حالات معلوم ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو هو. استرابو ڪانئس روشني ورتي آهي.

ارسطوبيولس:

ارسطو بيولس جاگرافيدان هو، جنهن سڪندر جي حڪم سان هاڪڙي جو پيٽ ڳولي لڌو هو. هن پوئينءَ عمر ۾ پنهنجا حالات قلمبند ڪيا هئا.هن اٽڪل هڪ هزار ويران شهرن جا نشان ڳولي لڌا هئا، جي ڪو وقت هاڪڙي تي آباد هئا.

ڪليترچوس:

ڪليتر چوس مؤرخ هو. سڪندر سان گڏ نه هو، پر سندس ڪاهُن جو مفصل بيان ڏنو اٿس.

سڪندر پهريون مغربي فاتح هو، جنهن مغرب وارن لاءِ مشرق جي واپار جو در پٽيو. ازان سواءِ هن سنڌو نديءَ وارن ملڪن جا حالات گڏ ڪرايا. يوناني هماليه کان سنڌو نديءَ جي چوڙ تائين ۽ راس مونزي کان راس ڪامورن تائين ۽ راس ڪامورن کان هوگليءَ تائين هندستان جون حدون معلوم ڪيون هيون. هو سنڌ کي مانسوني هوائن کان ٻاهر ڏيکارين ٿا، جنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو، ته مهاڀارت جي زماني کان يونانين جي ڪاهه وقت سنڌ جي حالت گهڻي بدلجي چڪي هئي. اڳ سنڌ ۾ گهاٽا ٻيلا هئا، جن ۾ هاٿي، گينڊا، باندر ۽ ٻيا جهنگلي جانور رهندا هئا. انهن مان گينڊا ته ابن بطوطه جي اچڻ وقت به موجود هئا. يونانين جي بيان موجب سنڌ جي رهاڪن جي چمڙي ڪاري هئي. ڊيلٽا واري علائقي تي هو ڪوهيڙن جي ڪکرن اڏامڻ جو ڏس ڏين ٿا.

اونهاري ۾ جوئر ۽ چانورن جي پوک ۽ سياري ۾ جوَن ۽ ڪڻڪ جي پوک جو ذڪر ڪيو اٿن. سندن چوڻ موجب، سنڌين کي ڪمند جي رس مان ڳڙ ناهڻ، ڪپهه مان پڙي اُٽڻ ۽ مختلف قسمن جي دوائن ناهڻ ۽ زهرن مارڻ جي واقفيت هئي، ليڪن اهڙو دوائن ۽ زهرن جو علم ڏارين کان مخفي رکندا هئا. سنڌين جي بدني ساخت متعلق لکن ٿا ته اهي قداور ۽ سنها آهن، سري وارا مصر جي قبطين ۽ لاڙ وارا حبشين سان مشابهت رکن ٿا. سنڌين جي سراسري عمر 130 ورهيه بيان ڪئي اٿن. سنڌ ۾ انگور نه هئڻ ڪري شراب جو رواج نه هو، مرد ٻه ٻه زالون رکندا هئا ۽ راجائون گهڻيون زالون شادي ڪند اهئا. غلامن جو به رواج هو. سنڌ جا رهاڪو پنهنجن راجائن کي ٻانهون مٿي ڪٽي سلام ڪندا هئا، جيئن ايران جي ڪسرائن کي سلام ڪرڻ جو رواج هو.

راجائن جي سواريءَ نڪرڻ وقت، عورتون رٿن تي چڙهي سندن حفاظت (؟) ڪنديون هيون ۽ پنيان ماڻهو دهل، شرنايون ۽ گهنڊ وڄائيندا هلندا هئا. نابالغ ڇوڪرين کي به شادين ڪرائڻ جو رواج هو. بيوه زالن لاءِ جيئري مڙس جي لاش سان گڏ چڪيا تي چڙهڻ عزت جي نشاني هئي. بعض مُڙدن کي ڳجهن اڳيان ڦٽو ڪندا هئا(1). ان ۾ شڪ نه آهي ته سڄي هندستان، خراسان، بلخ، سنڌ، چيني ترڪستان ۽ وچ ايشيا وارن ملڪن ۾ ٻڌ جي بتن جي پوڄا ٿيندي هئي، مگر ان سان گڏ مجوسيت جو به ڇوُٻول هو. مثلا هوئن ٽسانگ، جو سنه 23هه (سنه 635ع) ڌاري قندار جي رستي کان هندستان ۾ وارد ٿيو هو، تنهن جي بيان موجب قندار، بلوچستان توڙي سنڌ تي مجوسيت جو اثر پيل هو.(1(

سيليوڪس نڪتر:

سڪندر مقدوني هندستان ۾ سنه 327 ق-م کان سنه 324 ق-م تائين جملي 3 ورهيه رهيو هو. ڪابل ۽ هندوڪش وارو حصو، جو پشڪلاوتي سڏبو هو، تنهن مٿان اوڪسياريٽس گورنر هو. سندس تختگاه چارسده، پشاور وٽ هو. سنڌ مٿان، پيٿان گورنر هو. سڪندر جيڪا عظيم الشان شهنشاهت قائم ڪري ويو هو، سا سندس مرڻ کان پوءِ ٽن حصن ۾ ورهائجي ويئي، جن مٿان سندس ٽي جرنيل حڪومت ڪرڻ لڳا. مشرقي حصو، شام کان وٺي سنڌ سميت، سيليوڪس نڪتر جي هٿ چڙهي ويو. يونان، مقدونيا، ٿريس ۽ ايشيا ڪوچڪ تي ائنٽي گونس حڪومت ڪرڻ لڳو. فلسطين ۽ مصر بطليموس جي قبضي هيٺ اچي ويا. سيلوڪس جي ڏينهن ۾، سنڌ جي واپار گهٽي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ترقي ڪئي هئي. پلينيءَ جي بيان موجب، سنه 79ع ۾ رومت الڪبريٰ ڏانهن وينڊڙ مال جي رقم 2،000،000 پائونڊ هئي. تجارت جي هيءَ صورتحال، روم جي قيصر آگسطوس کان وٺي قيصر هيدران جي ڏينهن تائين موجود رهي. مٿيون مال خشڪيءَ رستي تدمر تائين ۽ سمنڊ رستي بحيره قلزم جي بندر برنائيس تائين پهچندو هو.(1(

موريا خاندان:

موريا خاندان جو پايو وهندڙ چندگپت موريا هو، جنهن تشڪلا ۾ تعليم ورتي هئي. سندس ماءُ مورن پالڻ ڪري 'مورا' سڏبي هئي، تنهن ڪري هن خاندان جا راجائون، جن سنه 322 ق-م کان سنه 183 ق-م تائين مگڌ تي حڪومت ڪئي هئي. موريا سڏبا هئا. منجهائن چندر گپت 322 ق-م اتر هندستان ۾ يونانين خلاف بغاوت ڪري سندن فوجن کي جمنا جي اوپرندي ۾ شڪست ڏيئي، مگڌ جي نندا خاندان جي راجا کان پتاليپترا (پاٽنا) جو تخت هٿ ڪري، موريا حڪومت جو پايو وڌو. هن چاليهن لکن فوجن سان سيليوڪس نڪتر کي شڪست ڏيئي سنڌ ۽ بلوچستان جي صوبن تي قنڌار تائين قبضو ڪري ورتو. سيليوڪس کي ساڻس صلح ڪرڻو پيو ۽ پنهنجي طرفان ميگسٿنيز کي سفير مقرر ڪري پاٽنا ڏانهن روانو ڪيو.(1(

چندر گپت کان پوءِ سندس پٽ بندوسار 298 ق-م کان 237 ق-م تائين حڪومت ڪئي. بندوسار کانپوءِ سندس پٽ آسوڪا 237 ق-م مگڌ جي تخت تي ويٺو. هن ٻڌ ڌرم کي زور وٺائڻ لاءِ افغانستان، بلوچستان، سوات، ڪشمير، سنڌ ۽ نيپال تائين جابجا ڪتبا کڙا ڪرايا، جن مان ڪي اڃ سوڌو موجود آهن(1). بلڪ هن يونان ۽ مصر تائين تعلقات قائم ڪيا هئا. جيڪي مٿين تعلقات جي ڪري هندي فن سنگتراشيءَ کان واقف ٿيا(2). آسوڪا جا ڪتبا خروشتي خط ۾ آهن. سندس حڪومت جون حدون هرات تائين هيون.

يوناني باختري حڪومت:

سن 184 ق-م موريا خاندان وارن جي ڪمزوريءَ ڪري، يوناني باختري حڪومت زور ورتو. سنه 185 ق-م ڏاري براد رٿ، موريا خاندان جي پوئين حاڪم پشيامترا کي قتل ڪري، مگڌ ۾ سنگا خاندان جي حڪومت جو پايو وڌو. مٿئين انقلاب ڪري، يوناني باختري حڪومت کي جنم وٺڻ لاءِ موقعو مليو، جا هڪ صديءَ تائين قائم رهي. سنه 190 ق-م يوناني حاڪم ڊيمي ٽريوس بلوچستان، سنڌ ۽ گجرات جا پرڳڻا فتح ڪري، سگالا (سيالڪوٽ) کي تختگاهه مقرر ڪيو. هن سنڌ ۾ ڪي شهر تعمير ڪرايا هئا. يوناني حاڪم اڪثر هڪٻئي سان لڙندا رهيا. سنه 155 ق-م مينڊر (ملندا) سنگا راجائن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو، پر پاڻ ٻڌ جو پيرو ٻڌجي ويو. تنهن کان پوءِ ستت، يوناني حڪومت چاليهن حصن ۾ ورهائجي ويئي، جن تي جدا جدا امير حڪومتون ڪرڻ لڳا. سندن هندستان جي راجائن سان مائٽي هئي. مينڊر جي مئي کان پوءِ يوناني هندي حڪومت جو هميشه لاءِ خاتمو ٿي ويو.

پارٿي:

پارٿين جو وطن پارٿيا (خراسان) هو. جيئن هندو يوناني کي ياونا سڏيندا هئا، تيئن پارٿين کي پهلوا سڏڻ لڳا. اهي ڏکڻين ڏاڙهين ۽ ڏکهن وارن وارا هئا. پهريائين هن قوم هيلمند تي قبضو ڪري، سيستان ۽ نيمروز تي حڪومت ڪڙي ڪئي. ساڻن ستين (ساڪ) به شامل هئا، جن جي نالي ڪري سيستان 'ساڪستان' سڏجڻ لڳو. عيسوي پهرين صديءَ ڏاري ستين دري بولان کان نڪري، سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪپن تي بينڪون جوڙي، پاڻ کي ايران جي ڪسرائن وانگر شهنشاهه ڪوٺائڻ لڳا.(1). منجهائن راجا گنڊوفيرس حضرت عيسيٰ عليه السلام جي حواري سينٽ ٿامس جي تبليغ ڪري عيسائي ٿيو هو.

يوچي:

يورپ وارا ستين ۽ يوچي قومن کي 'هُن' سڏين ٿا. سنه 165 ق-م يوچي قوم چين جي علائقي ڪانسوا مان نڪرڻ کان پوءِ، ترڪستان جي رستي کان بلخ، ڪابل ۽ بلوچستان تي قبضو ڪيو. هنن ستت ئي ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو. سنه 73 ق-م مگڌ جي سنگا خاندان وارن جي پڄاڻي ٿي. سنه 28 ق-م انڌرا خاندان وارن مهانديءَ، گوداوري ۽ مگڌ وارن علائقن تي قبضو ڪيو. سنه 78ع ۾ يوچي راجا ڪنشڪا ڪشمير، يارقند، ڪاشغر، ختن، قنڌار، سنڌ ۽ نربدا نديءَ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تائين قبضو ڄمايو. شڪست سنبت اتر هندستان ۾ سنه 78ع کان شروع ٿيو. سنه 220ع ۾ يوچي ۽ انڌرا خاندانن جو خاتمو ٿي ويو. هندستان رياستن ۾ ورهائجي ويو، جن مان پاٽنا جي گپت خاندان زور ورتو.

سنڌ تي مجوسيت جو اثر:

اسلام جي ڪاهه وقت، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ بتخانن کان سواءِ آتشڪده به موجود هئا. ايران جي ڪسرائن آتش پرستيءَ کي زور ونايو هو. سنڌ جي علائقي سيستان ۾، گستاشپ جي يادگار لاءِ، ڪيخسرو ڪرڪوياه آتشڪده تعمير ڪرايو هو، جو 'هوس- گرشاسپ' جي نالي سان مشهور هو(1). ساساني دؤر ۾، قباد جي زماني ۾، مزدڪ 'مزدڪيه مذهب' جو بنياد وڌو هو. سندس اصول مانويه مذهب جا هئا. جيتوڻيڪ قباد، مزدڪ کي قتل ڪرائي ڇڏيو هو، پر مزدڪيه مذهب جا فرقا- جهڙوڪ: ڪوزڪيه، ماهانيا ۽ اسبد جامڪيه- اهواز، فارس، شهر زور، سنڌ، سمرقند ۽ شاش تائين پکڙجي ويا هئا.(2) غرض ته زردشت کان اڳ اقصيٰ چين تائين آتشڪدن جو رواج پئجي ويو هو. ساساني دؤر ۾، سنڌ جي سرحد ڪرمان ۾، نوشيروان هڪڙو آتشڪده جوڙايو هو؛ منجهس اها متبرڪ باهه ٻرندي هئي، جنهن کي زردشت جي حڪم سان گشتاسپ خوارزم جي آتشڪدي مان ڪڍائي، نساءِ جي آتشڪدي ۾ رکايو هو.

ايراني ڪسرائن سنڌ ۾ ملتان وارو آتشڪدو تعمير ڪرايو هو جتي سج ۽ ستارن جي پرستش ٿيندي هئي. شاپور بن اردشير قسطنطنيه پرسان هڪڙو آتشڪدو جوڙايو هو، جو خليفي مهديءَ جي زماني تائين موجود هو. سنڌ ۾ سيستان، ملتان ۽ ڪرمان مجوسيت جا مرڪز هئا. خاران جا ڪياني ملڪ، جي منوچهر جي نسل مان هئا، اسلامي فتوحات کان پوءِ به، قديم مذهب تي قائم رهيا. آخر خليفي عمر بن عبدالعزيز رضه جي دعوت تي اسلام قبول ڪيائون.(1) سلطان محمود غزنوي جي ڪاهُن کان پوءِ به سنڌ ۾ مجوسيت جو اثر باقي هو.

سنڌ تي عيسائيت جو اثر:

سينٽ ٿامس ڀهريون حواري هو، جنهن جي تبليغ ڪري سيستان جي پارٿي راجا گندوفيرس عيسائي مذهب اختيار ڪيو. ازان سواءِ شيراز، مرو ۽ فرغانه ۾ ديوليون قائم ٿيون. تثليث جو اثر فقط ايران، ترڪستان ۽ سنڌ تائين محدود نه رهيو، بلڪ پري دکن تائين به پهتو. سنه 68ع ۾ سينٽ ٿامس مدراس ۾ وفات ڪئي ۽ اتي دفنايو ويو. ڪن مؤرخن جو بيان آهي ته سينٽ ٿامس بلوچڻ هٿان مڪران جي بندر ڪلما (ڪلمت) وٽ مارجي ويو، سندس لاش عيسائي عراق جي شهر ايڊيسا (رقه) ڏانهن کڻي ويا ۽ مدراس واروسندس مقبرو جُڙتو آهي(1). خراسان جي شهر جنديساپور جي شفاخاني جو ڊاڪٽر جارجس نالي عيسائي هو(2). جنهن عمدي قرابادين تيار ڪئي هئي.

سنه 190ع ۾ سڪندريه (مصر) جي بشپ، هڪڙي عيسائي فيلسوف پاٽانيوز کي، نصرانيت جي تبليغ ڪرڻ لاءِ بحيره قلزم، ايراني نار ۽ سنڌ جي ڪناري واري رستي کان ملبار ڏانهن مُڪو هو. سندس معرفت ڀهريون دفعو عبراني زبان ۾ انجيل، هندستان جي اولهندي ڪناري تي ٽراونڪور پهتو، جتي اڳي ئي يهودين جي بيٺڪ هئي.(3). يونان ۽ روم جا علوم، گهڻي عرصي کان مصر، شام، ايران ۽ سنڌ تائين پهچي چڪا هئا. بيزانطوم شهنشاهت مان نسطوري پادرين ترڙجي نڪري وڃڻ کان پوءِ عراق جي شهر ايڊيسا ۾ وڃي هڪڙو مدرسو کوليو هو، جنهن جي ذريعي يوناني علوم جي ايشيائي ملڪن ۾ اشاعت ٿيڻ لڳي هئي.

وري جڏهن رومن قيصر، زينوايساري، ايڊيسا کي برباد ڪري ڇڏيو، تڏهن نسطوري پادرين کي ساساني ڪسرائن پنهنجي درٻار ۾ رکيو هو. تنهن کانپوءِ قيصر جوسطنين، اٿينز ۽ سڪندريه جي مدرسن کي بند ڪرائي ڇڏيو. اتي جي عيسائي علمائن به ايران ۾ اچي پناه ورتي هئي؛ جن ارسطو، جالينوس ۽ علم نباتات جي ماهر اورڊياگريڊس جي ڪتابن کي ان زماني جي مروج زبانن، سرياني ۽ ڪلدانيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. فاتح عربن کي شام ۽ ايران مان سرياني زبان جا ذخيرا هٿ لڳا هئا، جن کي انهن عربيءَ ۾ ترجمو ڪرايو هو،بلڪ لاطيني، يوناني، قسطلي (سپئنش) زبانن جون لغتون به تصنيف ڪيون هئائون، جي اڄ سوڌو يورپ جي ڪتبخانن ۾ موجود آهن.(1(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 486ع ۾ بابل جي پادريءَ ڪي نسطوري پادري عيسائيت جي تبليغ ڪرڻ لاءِ ملبار ڏانهن روانا ڪيا هئا.(1).
اسلام جي ظهور وقت ايران، فرغانه، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ ديوليون قائم ڪيون ويون هيون. حضرت عثمان ذوالنورين رضه جي زماني ۾، فرغانه فتح ٿيڻ وقت، مرو جي پادريءَ شراز جي پادريءَ سامهن ڏانهن، جيڪو خط لکيو هو، تنهن ۾ هن ڏيکاريو هو ته:
”زمين جي بادشاهي خدا عربن کي ڏني آهي؛ هو اسان جي مذهب جي حفاظت ڪن ٿا ۽ اسان جي ديولن جي پاسباني ڪرڻ کان سميت، عبادتخانن جو خرچ به ڏين ٿا.“(2)
عيسوي ڏهين صديءَ ڌاري، ابن حوقل پنهنجي سفرنامي ۾ ديولن جو ذڪر ڏنو آهي؛ ازان سواءِ سلطان محمود غزنويءَ جي زماني ۾ ‘فردوسيءَ جي هڪڙي شعر مان سنڌ ۾ ديولن جو ڏس ملي ٿو:
”چون در ملک سلطان که چرخش ستود،
بسي هست ترسا و گبر و يهود“.(3)
گپت خاندان:
گپت خاندان وارن، سنه 320ع کان 525ع تائين، حڪومت ڪئي. هن خاندان جي بانيءَ چندر گپت پهرئين سنه 320ع کان سنه 335ع تائين حڪومت ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ سمندر گپت اوڙيسا ۽ نيپال تائين خراج وصول ڪيو. سنه 375ع ۾ سندس مرڻ کان پوءِ سندس پٽ چندر گپت ثاني گاديءَ تي ويٺو، جو عام طور ‘وڪرماجيت’ جي لقب سان مشهور آهي. سندس تختگاهه اُجين هو. مالوه، ڪاٺياواڙ ۽ سنڌ تي سندس سڪو هلڻ لڳو. سندس دربار ۾ سنسڪرت جا پنڊت، جوتشي ۽ شاعر رهندا هئا، جن مان ڪاليداس سنسڪرت جو وڏو عالم ۽ شاعر ٿي گذريو. مهاڪوي ڪاليداس جا ناٽڪ - شڪنتلا، ميگهه دوت، ڪمارسنڀور ۽ رگهو ونس، مشهور آهن.
وڪرماجيت جي دربار جي نون رتنن مان ڌنوتري طب جو ماهر هو، جوتشين مان براهمير شهرت حاصل ڪئي؛ شاعر امر سنگهه ڪتاب ‘امرڪوس’ تصنيف ڪيو ۽ آريا ڀٽ مشهور نجومي ٿي گذريو آهي. وڪرمي دؤر ۾، چيني سياح فاهيان، سنه 405ع کان سنه 411ع تائين هندستان جي سياحت ڪرڻ آيو هو. سندس سفرنامي مان گپتا خاندان جو مفصل احوال ملي سگهي ٿو. گپت راجائون وشنومت جا پوڄاري هئا. سندن حڪومت جي زماني ۾ برهمڻ زور وٺڻ لڳا ۽ ٻڌمت ڪمزور ٿيڻ لڳو. ويدڪ ديوتائن جهڙوڪ: آڪاس، اندر، ورنا، اما، اگني ۽ سورج بدران درگا ۽ گنيش ديوي ۽ ديوتا جي پرستش ٿيڻ لڳي. ويدڪ يگيه بدران سمرتين جي پوڄا جون ترڪيبون جاري ٿيون. ارڙهن پراڻن جي نئين سر ترتيب ٿي. عمارت سازي، بت تراشي ۽ مصوريءَ جي فنن ترقي ڪئي. اجنتا جا مشهور غار ان زماني جي مصوريءَ جا يادگار آهن. اتر هندستان ۾ وڪرمي سنبت ۽ دکن ۾ ساليواهن سنبت ان زماني ۾ جاري ٿيا. اجين علوم ۽ فنون توڙي تجارت ۾ گهڻي ترقي ڪئي. سندس واپار گجرات جي بندر چيمور رستي ڏيساورن سان جاري هو.عرب فاتحن کي اجين مان بيحد خزانو هٿ لڳو هو.
سٿين جون ڪاهون:
سفيد فام سٿين کي يورپ وارا ‘هُن’ ساڪ يا سائدين به ڪوٺين ٿا. هن قوم مغلستان کان نڪري شام جي شهر عسقلان ۽ يورپ تائين ڪاهون ڪيون(1). سنه 455ع ۾ پهريائين سڪنده گپت کان شڪست کائي موٽيا، پر پوءِ سنه 465ع ڌاري گپت راجا کي شڪست ڏيئي، پنجاب، سنڌ، بلوچستان ۽ مالوه تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، هندن سان رلي ملي ويا(2). سندن راجائن مان مهر گل، جنهن سيالڪوٽ کي تختگاه مقرر ڪيو هو، سو وڏو ظالم هو، تنهن ڪري مالوه جي راجا يشوڌرمن ۽ مگڌ جي گپت راجا نرسنگهه گڏجي ان کي ملتان جي جنگ ۾ شڪست ڏيئي، ڪشمير ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو. سنه 540ع ڌاري سٿين جي حڪومت جو خاتمو ٿيو.
هرش جي حڪومت:
گپت خاندان جي زوال کان پوءِ اتر اولهندي هندستان ۾ گهڻيون ننڍيون رياستون قائم ٿيون. منجهائن هرش، سنه 620ع ۾ قنوج تي راڄ ڪرڻ لڳو. سندس زمانو سنڌ جي اتهاس ۾ هڪ انقلابي عهد هو. انهيءَ زماني ۾ چندر ونسي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خاندان جو يادو قبيلو دکن، راجپوتانا، سنڌ، گجرات، ڪاٺياواڙ، بلوچستان، بلک قنڌار، ڪابل ۽ خراسان تائين چانئجي ويو. هرش ٻڌ جو پيرو هو ۽ وڏو عالم ۽ هنر پرور ٿي گذريو آهي. سندس تصنيفات مان 'ناگانند'، 'رتناولي' ۽ 'پريه درشڪا' جا ناٽڪ مشهور آهن. سندس درٻار جي شاعرن مان 'بان' جا ڪتاب 'هرش' ۽ 'ڪادمبري' يادگار آهن. سندس ڏينهن ۾ مشهور چيني سياح هوئن تسانگ، سنه 629ع کان سنه 634ع تائين هندستان جي ٻڌ جي يادگارن جي ياترا ڪرڻ لاءِ آيو هو. هرش سنه 647ع ۾ انتقال ڪيو.

ٻڌ ڌرم جو زوال:

راجا هرش، ٻڌمت جي ترقيءَ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪئي هئي، مگر ٻڌ جا ڀڪشو، جي اڳ تارڪ الدنيا هئا، سي هينئر عياش بنجي ويا هئا، سندن ڇڙواڳ روش ۽ آدرش کان غفلت ڪرڻ ڪري ماڻهن جو منجهانئن اعتقاد گهٽجڻ لڳو هو. ايتري قدر جو بنگال جي راجا ششانگ، ٻڌ جي گيا واري متبرڪ وڻ کي پاڙئون پٽائي ڇڏيو. هرش کانپوءِ راجپوتن زور ورتو، جي فطري جنگجو ۽ ڪالي ديويءَ جا پوڄاري هئا ۽ ٻڌمت جا دشمن ثابت ٿيا.

راجپوت پاڻ کي راجائن جو اولاد سڏائين ٿا. برهمڻن ڪين 'راجپتر' يعني راجائن جو اولاد سڏيو. اوائل ۾ راجپوتن جا ٻه نسل هئا: پهريون، سورج ونسي ۽ ٻيو چندر ونسي. وري جن کي پنهنجي حسب ۽ نسب جي خبر ڪانه هئي، سي پاڻ کي آسمان، پاڻيءَ ۽ نانگ جي نسل مان فخر سان سڏائڻ لڳا. سندن چار ٻيون ذاتيون هن ريت هيون: (3) پرمار، (4) پرهار، (5) سولنڪي، (6) چوهاڻ، جي پاڻ کي اگني ڪُل يعني باهه جي نسل مان سڏائين ٿا. سورج ونسي ڪل مان چار شاخون آهن: 1- گهلوت، 2- سيبويه، 3- ڪڇوا ۽ 4- راٺوڙ. چندر ونسي نسل مان، يادو ڪل وارا اٺن شاخن ۾ آهن: 1- يادو، 2- ڀاٽي، 3- جاڙيجا، 4- سمتيجا، 5- مديجا، 6- بدمن، 7- بدا ۽ 8- سوها. سندن وطن 'ماروسٿل' راجپوتانا آهي(1). يادو دوارڪا جي راجا ڪرشن جو اولاد هئا. سنڌ جا سما ۽ جاڙيجا ان نسل مان آهن.

ابن خرداذبه، سنه 250هه ڌاري، هندن جي ستن ذاتين جو هن ريت بيان ڏنو آهي: 1- شاڪشتري (ڇتري)، جيڪي راجائون آهن ۽ ماڻهو ڪين سجدو ڪن ٿا. 2- براهمه (برهمڻ)، جيڪي شراب پيئڻ کان پرهيز ڪن ٿا. 3- ڪستري (کتري)، جن مان برهمڻ شاديون ڪن ٿا، 4- شودر (ڪڙمي)، 5- بيش (ويش) (ڪرت وارا پورهيت)، 6- شندال (چنڊال) ۽ 7- ذنب (ڏوم)، جيڪي ڳائين وڄائين ٿا ۽ سندن زالون خوبصورت آهن. سندس بيان موجب، هندستان اندر 42 مذهبي فرقا رائج هئا.(1(

راجپوت رياستون:

قنوج:

هرش کان پوءِ بنگال جي راجا ڌرمپال قنوج فتح ڪيو. سنه 816ع ۾ گوجر قوم جي راجا، ناگ ڀٽ، قنوج فتح ڪيو. گوجرن ٻن صدين تائين حڪومت ڪئي. سندن راجا ڀوڄ مشهور ٿي گذريو، جنهن مگڌ فتح ڪيو هو. سندس پوين مان راجا راجپا، جنهن غزنوي سلاطين جي سيادت قبول ڪئي هئي، تنهن جي پنجاب تي حڪومت هئي. تنهن کان پوءِ قنوج تي راٺوڙ ڪمبوجن قبضو ڪيو، جن مان راجا جئچند پويون حاڪم هو، جنهن کي شهاب الدين غوريءَ شڪست ڏني هئي(2.(

دهلي:

گوجرن جي هڪڙي شاخ تنور هئي، جنهن دهليءَ تي حڪومت ڪئي هئي؛ پوءِ اجمير جي چوهاڻ راجا بسلديو دهليءَ تي قبضو ڪيو. عيسوي 12 صديءَ ڌاري پرٿوي راج مشهور ٿي گذريو، جنهن جي درٻار ۾ چند بردائي هندي زبان جو شاعر ٿي گذريو آهي. پٿوراءِ سلطان شهاب الدين غوريءَ کان شڪست کاڌي ۽ پوءِ دهليءَ ۽ اجمير تي مستقل طور مسلمانن جي حڪومت جو بنياد پيو.

مالوه:

مالوه تي پرمار راجپوتن جي حڪومت هئي، اڄين ۽ ڌارنگري سندن تختگاه هئا. منجهانئن منج ۽ ڀوڄ راجائون ٿي گذريا آهن. عيسوي 12 صديءَ ڌاري، چوهاڻ راجائن هٿان سندن خاتمو ٿيو. سنڌ جا سومرا به پرمار نسل مان آهن.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

گجرات:
گپت کان پوءِ هرش گجرات تي قبضو ڪيو. عيسوي ڏهين صديءَ ۾ مولراج سولنڪيءَ گجرات تي قبضو ڪيو. ڪمار پال سولنڪيءَ جي زماني ۾ جين پنڊت، هيم چند جديد هندي زبان جو بنياد رکيو. محمود غزنويءَ جي زماني تائين سولنڪين جي حڪومت رهي. سنه 1243ع ڌاري واگهيلن گجرات تي قبضو ڪيو، جن جو علاءُ الدين خلجيءَ هٿان خاتمو ٿيو.

سنڌ:
سنڌ تي يادو ونسي راجا سامبس جي حڪومت هئي، مينانگر سندس تختگاهه هو. تنهن کان پوءِ سنه 450ع ۾ راءِ گهراڻي جي راجائن جي حڪومت سنڌ تي قائم ٿي؛ الور سندن تختگاهه هو ۽ اروڙ ونسي به سڏبا هئا؛ تنهن کان پوءِ برهمڻ خاندان جي حڪومت قائم ٿي، جن کان سنه 712ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي.

جوهر رسم:
راجپوتن ۾ ادنيٰ خاندانن ۽ اعليٰ خاندانن جي تفاوت ڪري ۽ پڻ ٻڌن ۽ برهمڻن جي مخالفت ڪري پاڻ ۾ نااتفاقي پيل هئي. هندستان کان سواءِ ڪين ٻاهرينءَ دنيا جي ڪا خبر ڪانه هئي. سندن جنگ جو طريقو پراڻي زماني جو هو. هو جنگجو بهادر هئا ۽ هار کائڻ وقت سمورا زالن ۽ ٻارن ٻچن سميت 'جوهر' رسم موجب جيئري چڪيا تي چڙهي پاڻ کي ساڙي ڀسم ڪندا هئا. راجپوتن کان سواءِ، ٻين هندن کي ٻڌ ۽ جين جي آهنسا جي اصولن سلامتي پسند بنائي ڇڏيو هو. جنگ جو ڪاروبار فقط کترين جي ڪلهن تي هو، باقي عوام کي جنگين سان ڪو تعلق ڪونه هو. ذات پات جي مت ڀيد ڪري منجهائن حب الوطني ۽ اتحاد جا خيال ميٽجي چڪا هئا. نجومين ۽ جوتشين جي فالن تي اعتبار ڪري انهن تي سختيءَ سان عمل ڪندا هئا.

ساساني دؤر:
سنه 330 ق-م اربيلا جي جنگ ۾، دارا ثالث، سڪندر يونانيءَ کان شڪست کاڌي ۽ ايران ۾ اشڪاني خاندان جي شهنشاهت جو خاتمو ٿي ويو. سڪندر کان پوءِ اٽڪل 240 جماعتن ايران تي حڪومت ڪئي ۽ چيني طرف طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو. اردشير بابڪ، سنه 226ع ۾ اردوان، اصفهان ۽ فارس تي قبضو ڪيو. هو اصطخر جي آتشڪدي جو محافظ هو. ساسان، جو بهمن ۽ دارا ابن دارا جي پيڙهيءَ مان هو، تنهن کي بابڪ ڌيءَ ڏني، جنهن مان اردشير ڄائو. هن 14 ورهيه حڪومت ڪئي. مٿئين قليل عرصي اندر هن سڄو ايران فتح ڪيو.(1). سندس پٽ شاپور، جنهن کي عرب مفرخ 'ذوالاڪتاف' جي لقب سان لکن ٿا، تنهن عرب جي قبيلن مان تميم، بڪر، عبد قيس قبيلن کي جلاوطن ڪري، منجهائن ڪيترن کي ڪلهن ۾ سوراخ ڪرائي نوڙين سان ٻڌرايو هو. ڪانئس پوءِ روم، صغد ۽ سنڌ تي بهرام گورڪاهون ڪيون.

ساسانين مان نوشيروان بن قباد سنه 531ع کان سنه 579ع تائين حڪومت ڪئي. هن مدائن (طيسفون) جو نئون تختگاهه هاٿوڪي بغداد ويجهو تعمير ڪرايو. يوناني ۽ پارٿين جي ڪاهُن ڪري، جن جي آتشڪدن جي رک اڏامي ويئي هئي ۽ سرد پئجي ويا هئا، تن کي هن نئين سر تعمير ڪرايو. زند ۽ پازند جا ورق جيڪي ڇئن سؤ سالن جي غارتگريءَ ڪري پريشان ٿي چڪا هئا، سي هن گڏ ڪرايا(1). جاٽ ۽ بلوچ جيڪي گهٽي عرصي کان ايراني لشڪر ۾ نوڪر هئا ۽ يونان تائين ايران پاران لڙيا هئا، تن ايلم وارن سان گڏجي بغاوت ڪئي(2). سنڌ به نوشيروان جي سلطنت جو حصو هو.

حضور سرور ڪونين جن جي ولادت مبارڪ:
20اپريل سنه 571ع، وڪرمي سنبت ڀهرين چيٽ 628 ۾ پيغمبر آخرالزمان رحمت للعالمين حضرت محمد بن عبدالله ﷺ جن مڪي معظمه ۾ عالم دنيا ۾ جلوه گر ٿيا. ڪسريٰ جي ڪوٽ جا ڪنگرا ڪري پيا ۽ ظهور قدسيءَ ڪري آتشڪدا سرد پئجي ويا. دنيا کي ان معجزي ڪري خبر پئجي ويئي ته پيغمبر آخرالزمان شهنشاهه عرب ۽ عجم پيدا ٿيو آهي.(3(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

نوشيروان جي شهنشاهت ڇئن حصن ۾ ورهايل هئي، اولهندي ۾ مصر جو بندر سڪندريه شام ۾ حلب، انطاڪيه ۽ قبرس ٻيٽ درفش ڪيانيءَ هيٺ هئا؛ اوڀرندي ۾ سنڌ ۽ گجرات آمو درياءَ تائين سندس حدون هيون. نوشيروان يمن ڪي ديلمي لشڪر سان آزاد ڪرائي، اتي جي تابعه حاڪمن مان سيف ابن ذي يزن ڪي پنهنجي طرفان حاڪم مقرر ڪيو هو. حضور ﷺ جن جي بعثت وقت مشرقي بيزانطوم شهنشاهت هيٺ شام جو حصو، فلسطين، مصر ۽ آفريقا جو اتر وارو ڪنارو هو. ٻنهي شهنشاهتن جي وچ ۾ جنگين جو سلسلو جاري هو.

(1) T. W Hulderness: Peoples and Problems of India. P. 23, 1923.

(1) J. A. Hammerton Sir: The World Pictorial Gazetteer, P. 923, London

ڪن گزيٽئرن ۾، سنڌ جي جملي پکيڙ 46،378 چورس ميل ڏيکاريل آهي.

S.C. Sarkar: Hindustan Year Book, 1938, P. 220, Calcutta.

(2) Statesman Year Book, 1923, Indian Empire, London.

(3)سنه 83-1884ع ڌاري سنڌ جي جملي اپت 3،86،754 رپيا (4،87،000 پائونڊ) هئي. انهن انگن اکرن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته سنڌ ڪيتري ترقي ڪئي آهي.

(4)عام مؤرخن، ايران ۽ مڪران جي جاگرافيءَ کان بيخبر هئڻ سبب، نور منشور کي مڪران جو ٻيٽ ڪري لکيو آهي؛ حالانڪ ڪرمان جي ٻن جبلن ڪوه ڪفت ۽ ڪوه حاضر جي وچ ۾ هيءَ هڪڙي واديءَ جو نالو آهي.

عربي سمنڊ، عربي تاريخن ۾، عمان جو سمنڊ ڏيکاريل آهي، يونانين جي جاگرافين ۾ ان جو نالو 'ايريٿيورم' ڏيکاريل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي هندي وڏو سمنڊ.

(1)حام بن نوح عليه السلام کي ڇهه پٽ هئا: (1) هند (2) سنڌ (3) افرنج (4) حبش (5) هرمز ۽ (6) بوبه. 'آئينه ائوڌ': مولانا سيد ابوالحسن، ص-3، مطبع نظامي، ڪانپور، 1305هه. ڏسو تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد 3 مقدمه، مطبع ناصري، بمبئي 1304هه.

(1) The Combridge History of India, Vol.I, Map No 5, Combridge, 1922

(2) J.F. Hewitt: Ruling Races of Prehistorical times, Vol. I, P. 48, Westminster.

(1) W. W. Hunter: Imperial Gazetteer of India, "Name" London, 1893.

(2)ابن حوقل بغداديءَ جو نقشو سر هينري ايلٽ کي شاهان ائوڌ جي ڪتبخاني مان هٿ لڳو هو، جنهن جو نقل هن ڪتاب جي منڍ ۾ ڏنل آهي.

' (1)آثار البلداد': زڪريا قزويني، ص-85، لنڊن.

(1)مٿين حديث علامه جلال الدين سيوطي، ابن جرير، حاڪم، بيهقي ۽ ابن عساڪر، حضرت علي رضه کان نقل ڪئي آهي. ان قسم جون حديثون يا روايتون توڙي جو ضعيف آهن، ته به ان زماني جي مسلمانن جي خيالن کي ظاهر ڪن ٿيون.

(1) M.B. Pithawalla: The Lower Indus Basin, PP.224-226, Karacho, 1936

سنه 1902ع ۾ لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر، مسٽر ڊبليو. ايڇ. ليوڪس، کيرٿر جي چوٽيءَ وٽ رڇ وانگر هڪ ڪار جانور جهن کي بلوچ 'مم' چوندا آهن، شڪار ڪيو هو.

E.H Aitken: Gazetteer of the Province of Sindh, P-5, Karachi 1907.

(2)چارلس ماسن، بلوچستان جي سياحت ڪرڻ وقت، جهالاوان جي ڳوٺ سڪران وٽ، اتي جي جبلن ۾ شيهي جون ڪاٽيون ڏٺيون هيون. ڪپتان ڪوڪ به سندن معائنو ڪيو هو. ڪڇيءَ ۾ گندا واهه کان 15 ميلن جي مفاصلي تي، سنيءَ جي ڳوٺ وٽ گندرف جون ڪاٽيون هيون، جن جي ڪري گندا واهه گندرف جي واپار جو مرڪز

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هو. مير نصير خان پهرئين جي ڏينهن ۾ مٿين ڪاٺين مان ساليانو سٺ هزار رپين جو گندرف نڪرندو هو، جو افغانستان جا امير خريد ڪندا هئا. 1847ع ۾ فقط 12 هزار رپين جو گندرف نڪتو هو. ياڳ جي شهر ۾ گندرف ۽ لوهه صاف ڪرڻ جا ڪارخانا هئا.

A.W. Hughes: Baluchistan, The Province of Jahalawan, P-85, the Province of Karachi, P-105, London, 1877.

' (1)ڪتاب البلدان': ابن الفقيه همداني، ص- 251، ليدن.

' (2)احسن التقاسيم في معرفت الاقاليم': بشاري مقدسي، ص- 483.

(1)ڪشمير جي قديم تاريخ 'راجترنگني' ۾ لکيل آهي ته اڳ سڄو ڪشمير هڪڙي ڍنڍ هو، پوءِ هڪڙي برهمڻ رشيءَ بارا مولا جبل کي وڍرائي پاڻي نيڪال ڪيو، ۽ پوءِ ڪشمير جي زمين ظاهر ٿي!

(1)مغلن کان اڳ، اٽڪ جو پتڻ مُلڪ جي آخري حد شمار ٿيندو هو. هت درياهه جو پيٽ ويکر ۾ 537 فوٽ آهي. گرانڊ ٽرڪ روڊ پشاور کان بنگال تائين هن پتڻ کان لنگهيو ٿي. اڪبر اعظم هن رستي تي 'شاهه گذر' نالو رکي سندس بچاءَ لاءِ سنه 1583ع ۾ اٽڪ جو مشهور قلعو تعمير ڪرايو هو.

نوٽ: دنيا جي وڏين ندين مان سنڌو ندي سترهون نمبر آهي ڊيگهه ۾ (1) مسيسپي 4382 ميل، (2) آميزان 4080 ميل، (3) نيل 3500 ميل، (4) ينگستي ڪئانگ 3500 ميل، (5) ينيسي 3300 ميل، (6) آمور 2640 ميل، (7) نائيجر 2550 ميل، (8) لينا 2500 ميل، (9) اوبي 2500 ميل، (10) ڪانگو 2500 ميل، (11) هوانگو 2480 ميل، (12) وولگا 2400 ميل، (13) ميڪنزي 2300 ميل، (14) لاپلاٽا 2300 ميل، (15) سينٽ لارينس 2150 ميل، (16) مديرا 2000 ميل، ۽ (17) سنڌو 1800 ميل آهن.

جيئن قديم مصري نيل نديءَ جي پرستش ڪندا هئا، تيئن آريا لوڪن جي عقيدي موجب سنڌو به متبرڪ ندي هئي. سنڌو نديءَ لاءِ ڏسو منهنجو مضمون 'الوحيد'، سنڌ آزاد ايڊيشن، 15 جولاءِ 1936ع، ڪراچي.

D.H. Cole Captain: Imperial Military Geography. CHP.XV, PP 265-70, London, 1924.

نيل، فرات، سيحون (سنڌو) ۽ جيحون متعلق هڪڙي حديث هيءَ آهي:

"ان النيل والفرات و سيحان و جيحان کل من انهار الجنة" . (يعني نيل، فرات ۽ سيحون ۽ جيحون- اهي جنت جون نهرون آهن.(

(1)يوناني جاگرافي دانن پنجاب جي ندين تي جدا جدا يوناني لهجي ۾ نالا رکيا هئا: جيئن ڪابل نديءَ تي ڪوفين، جهلم تي هيداسپيس، چناب تي اسيسنيز، راويءَ تي هيدرابيٽس، بياس تي هفاسيز، ستلج تي زردروس.

[The Cmbridge History of India, Vol. I, Map of Kabul Valley.

(1) H.R. Gupta Dr, Studies in Latter Moghal History of the Punjab (1707-1793), P. 8, Lahore, 1944

(2)ديري اسماعيل خان وٽ سياري ۾ پتڻ لنگهڻ لاءِ ٻيڙين جي ٻڌل پل رهي ٿي، مگر آبڪلانيءَ جي موسم ۾ فقط ٻيڙين جي وسيلي دريا ٽپي سگهجي ٿو.

'تاريخ احمد': عبدالڪريم علوي، ص- 41، مصطفائي پريس، ڪانپور، 1847ع.

(1)لائڊ بئراج کان اڳ سنڌ ۾ الور جو پٿر جو بند سنڌ جي تاريخ ۾ يمن جي سدمارب وانگر شهرت رکي ٿو. جيئن سدمارب جي پڇڻ ڪري يمن جي شادابي ميٽجي ويئي، تيئن سنڌ ۾ ڏندڪٿا آهي ته الور جو بند، هڪڙي واپاري سيف الملوڪ سنڌو نديءَ کي ڏياريو هو، جنهن ڪري الور شهر ويران ٿي ويو ۽ پڻ درياهه جو رخ ئي اتان بدلجي ويو. هن ڏندڪٿا جي ڪيفيت موقعي سر بيان ڪبي. 'منتخب التواريخ' ۾ بدايوني سنڌو نديءَ کي 'پنجاب' جي نالي سان لکي ٿو، پوءِ اهو نالو پنجاب علائقي تي پيو.

' (1)اطلاعات سنڌ'، 26 جنوري 1949ع، ص- 80، لوور سنڌ بئراج، ڪراچي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1) Dawn, March, 28, 1949, Karachi, "The Sukkur Barrage" P.3.

(2)حب نديءَ جي سنڌ وارين زمينن کي آباد ڪرائڻ لاءِ برٽش حڪومت هڪڙي افغان ٺيڪدار خان بهادر مراد خان کي چوٿيهه هزار ايڪڙ زمين ڏني هئي، مراد خان حب نديءَ جي انجنيئر مسٽر اي- مولي جي نگرانيءَ هيٺ، حب جي پيٽ کي هڪڙو پٿرن جو بند ڏياريو هو، جو 'بند- مراد خان' سڏجي ٿو.

A.W. Hughes: Baluchistan, Rivers- The Hab.

نوٽ: مراد خان پناڻ ڪراچيءَ جو هڪڙو ٺيڪدار هو. سر بارٽل فريئر ڪمشنر سنڌ جي ڏينهن ۾ هندستان ۾ بلوو پيو؛ پنجاب ۽ سنڌ جي ٽپال پهريان عمرڪوٽ ۽ اجمير کان ڪلڪتي ۽ ممبئي ويندي هئي، وري جڏهن اجمير ۾ فساد پيو، تڏهن ٽپال ڊيسا کان ممبئيءَ وڃڻ لڳي: ٽپال جي اُنن جو ٺيڪو مراد خان ڪنيو هو.

(1) Selections from Records of Bombay Government, No. XVII, Chp. "Report on the Country between Karachi, Thatta and Sehwan P-261, Bombay 1885.

(1)انسائيڪلو پيڊيا برٽانيڪا، جلد -22، ذڪر سنڌ

نوٽ: سنڌ جي آڳاٽين ڍنڍن مان 'چچ نامه' ۾ گجري ڍنڍ جو ذڪر ڏنل آهي. 'معصومي' جي بيان موجب هيءَ ڍنڍ الور ۽ جيتور جي وچ ۾ هئي، جنهن جي هڪڙي ڪپ تي ڏاهري فوج ۽ ٻئي ڪپ تي اسلامي فوج خندقن ۾ موجود هئي. گجري جي ڍنڍ جي جنگ کان پوءِ اسلامي لشڪر لاءِ الور جو رستو صاف ٿي ويو هو. ڏسو 'چچ نامه' ص: 126-127.

بلاذريءَ ديول جي پرسان هڪڙي ڍنڍ 'ماءُ الجواميس' (مينهن جي ڍنڍ) جو بيان ڏنو آهي. انهن ڏينهن ۾ مهراڻ جي ڪپ تي پوري رنگ جا رڇ رهندا هئا، انهن کان بچڻ لاءِ فقط هيءَ تدبير هوندي هئي، جو ماڻهو مينهن وانگر ڍنڍ ۾ ڪاهي پوندا هئا.

'چچ نامه' جلد 2، ۾ لاڙ ۾ ساگره نالي ٽينءَ ڍنڍ جو به ذڪر ڏنل آهي، جنهن جي ڪپ تي سلطان فيروز شاهه تغلق ڪوٽ اڏايو هو.

نوٽ: نئن گاج ۽ نئن باران، جي برسات جي مند ۾ تيزيءَ سان وهنديون آهن، تن جي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ به سنڌ سرڪار ڏيڍ ڪروڙ رپين جي اسڪيم تيار ڪئي هئي. مٿينءَ اسڪيم موجب پنجاهه هزار ايڪڙ زمين آباد ٿي سگهندي.

(1)ڪتاب المسالک والممالک: ابن خردازبه، ص-71، ليڊن 'عجائب الاسفار' جلد-2، ص-5

(2)سنه 1921ع ۾ سينٽرل ڪاٽن ڪاميٽي پوک جي سڌاري لاءِ هندستان ۾ برپا ٿي. ڊاڪٽر ڊبليو برنس جي رٿ سان مٿين ڪاميٽي ميرپورخاص ۾ آمريڪن ڪپهه جي پوک ڪرائي. نتيجو ٺيڪ نڪتو، سنه 1947ع ۾ سنڌ جي ڪپهه جي پيداوار جي قيمت 15 ڪروڙ رپيا هئي. سنه 1929ع ۾ رايل ڪميشن آن ائگريڪلچر جي رٿ موجب زرعي پيداوارين جي ترقيءَ لاءِ نوان هر ۽ ٽريڪٽر ممبئي، بهار، سي- پي ۽ سنڌ ۾ مروج ڪيا ويا.

Burnes, W.T: Technological Possibilities of Agriculture development in India, Vol. I, Chp. XVI, P-85, 1944.

(1) The Cambridge History of India, Vol-I, Chp. XVI, PP. 395-396.

(2)عربن سنڌ جي مورن جو نسل عراق ۾ رائج ڪيو، پر سنڌن رنگ روپ ۽ قامت ۾ فرق پئجي ويو هو. منصوره جي قاضي ابوالشوراب کي مور جو گوشت گهڻو وڻندو هو. مروج الذهب: مسعودي، جلد- 2، ص – 438، ليڊن.

(1) Marely A. Jull: Poultry Hubandry, Chp I: PP. 2-3, New York, 1938.

(1)ڊاڪٽر گربخشاڻي: 'شاهه جو رسالو' جلد-1، ص – 132، ڪراچي 1924ع.

(1) Denys Bray: The Brauhui Language, Part I, PP. 1.19. Calcutta, 1909

(1) Census of India, 1901, Vol. IX, Chp. XIII, Sindh tributes, PP 203-205. Bombay, 1902.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سر هربرٽ رزلي آدمشماري رپورٽ موجب سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ وارن رهاڪن کي ترڪي ايراني نسل مان ۽ ڪابي پاسي جي رهاڪن کي سٿين ۽ دراوڙ شمار ڪري ٿو.

(1) "London Illustrated News" 20 Sept: 1924, London.

اسين ڏسون ٿا ته هرڪا قوم گذريل تمدن مان روشني وٺي ٿي ۽ منجهس پنهنجي عقل مطابق ڪجهه ڦيرگهير ڪري ٿي. يوناني تمدن نيل ۽ دجله جي ڪنارن تان اسري، رومن تهذيب جو بنياد يوناني دائري تي رکيو ويو. اهڙيءَ طرح رومن جي نقالي بيزانطوم ۽ گاٿ قوم ڪئي. سنڌ وارن به ڪلده کان روشني ورتي هوندي، جيئن يورپ وارن عربن کان روشني ورتي.

' (1)آريا' لفظ جي معنيٰ آهي 'معزز' يا 'عالي خاندان'. مٿين لفظ سان منو شاستر ۾ هندستان جو نالو 'آرياورت' ڏنل آهي. زردشت جي زندوستا ۾ وچ ايشيا ۽ ايران لاءِ 'ايريا' لفظ ڪتب آندل آهي. ازانسواءِ 'آريا' لفظ ارمني، يوناني ۽ جرمن زبانن ۾ به مروج آهي.

(1)دنيا ۾ هومر جو اِليڊ، مهاڀارت ۽ فردوسيءَ جو شاهنامه مکيه رزمي ڪتاب آهن. رامائڻ جو مصنف بالميڪي آهي. مغربي محققن جي راءِ موجب هن منظوم سنسڪرت ڪتاب جو زمانو 50 ق-م کان 500ع آهي. رامائڻ ۾ دکن هند ۽ لنڪا متعلق جيڪا جاگرافي ڏنل آهي سا غلط آهي. هومر جي اليڊ سان جيڪڏهن رامائڻ جي ڀيٽ ڪبي ته ساڳيا بيان نظر ايندا، فقط نالن ڪري تفاوت نظر ايندو. هومر جي اليڊ ۾ مينيلاس رام جو پارٽ ادا ڪري ٿو، سيتا هيلن جو پارٽ ادا ڪري ٿي. ايوڌيا سپارٽا ۽ لنڪا ٽراءِ سان مشابهت رکن ٿا. بعض مغربي محقق مهاڀارت ۽ رامائڻ کي افسانا سمجهن ٿا. اڪبر اعظم جي زماني ۾ علامه فيضيءَ مهاڀارت جو پارسي ۾ ترجمو ڪري مٿس 'رزم نامه' نالو رکيو هو.

(1) V.A. Smith: Early History of India, P. 97, Oxford. 1914.

J.F. Hewitt: The Ruling Races of Pre-historic Times, Vol. I, P-1631.

(1)ڪتاب البلدان: ابن الفقيه همداني، ص-251 ليدن، ڪلداني، بابلي ۽ اشور وارا سنڌ مان عمارتي ڪاٺ گهرائيندا هئا. مصر وارا مڙدن کي ممين ٺاهڻ لاءِ سنڌو مان نير ۽ باريڪ ململيون گهرائيندا هئا. ڪلديا جا قديم بندر اوفير، سيپارا ۽ نپور سنڌ جي پيداوار جي واپار ڪري دولتمند هئا. انهن بندرن ۾ سنڌ جا مور ۽ باندر حضرت سليمان عليه السلام جي تخت گاهه بيت المقدس پهتا هئا.

(2)ڊاڪٽر ليبان جو چوڻ آهي ته هندستان ڀن هزارن ورهين کان ڳوٺن جي پنچائتي سرزمين کان سواءِ ڪوبه ملڪي ۽ قومي اتحاد پيدا ڪري نه سگهيو، ان ڪري اڄ تائين غير قومن جو جولا نگاه آهي. انقلاب امم، ص – 40.

(1)ٿيبس جو عروج سنه 1600 ق-م تائين رهيو. هي شهر 14 ميلن ۾ هو. هن وقت سندس هنڌ تي چار ننڍا ڳوٺ آهن، جن مان هڪ لڪسر آهي.

(2) A. Malet: The Ancient World, Egypt, P-18, London.

(1) R.W. Frazer: British India, P-2, London, 1896.

(1) H.T. Holdich, Sir: the Gates of India "Hinglaz", London, 1910.

(2) J. Kennedy: The Early Commerce of India with Babylon, 700-300 B,C. in J.R.A.S. 1898, PP. 241-288.

(1)ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد-1، زڪر عاد ارم، اعظم ڳڙه. مصر وارن جا اهرام، جي نيل جي اولهندي ۾ آهن ۽ بابل جا لڏندڙ باغ دنيا جي قديم عجائبات ۾ شمار ٿين ٿا. ايرانين مصر، اشور ۽ يونان کان عمارت سازيءَ ۾ روشني ورتي هئي.

(1)عرب و هند ڪي تعلقات: سيد سليمان ندوي، ص 8-9، الله آباد، سنه 1930ع.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2)فنيقيا وارن جو تخت گاه صور (ٽائري) سنه 1200 ق-م ۾ تعمير ٿيو هو. بخت نصر بابلي 13 سالن جي ساندهه گهيري ڪرڻ کان پوءِ شهر فتح ڪيو هو. فلسطين کان سواءِ فنيقيا وارن اتر آفريڪا ۾ هاٽوڪي ٽيونس جي هنڌ تي ڪارٿيج جي مضبوط حڪومت ڪڙي ڪئي هئي. هنيبال هن قوم جو مشاهير تي گذريو، جنهن روم جي هولنڪ فاتحن سان جنگيون جوٽيون هيون. بابلين ۽ مصرين وانگر فنيقيا وارا بت پرست هئا. بعض ديوتا جي پرستش ڪندا هئا.

(3)فرشته: جلد-1، اردو ترجمو، نولڪشور، لکنو.

(1) R. Hughes-Buller: Baluchistan district Gazetteer, Vol. Makran- Archeology, Bombay, 1906.

M.A. Stien, SIR: Memori on the Anc. Geogr of Kashmir, PP. 11-13, Calcutta, 1899.

D.D.P. Sanjana: The Pahlavi Vendidal, P-9, Bombay, 1895.

Marzban: The Parsis in India, Vol. I, Bombay.

(1)پنپور جنهن جو نالو بطليموس پنهنجي تاريخ ۾ ‘باربائيڪ’ ڏنو آهي. سو ‘تحفة الڪرام’ جي بيان موجب راجا پنپور راءِ تعمير ڪرايو هو. سنڌ جو هي قديم بندر پاتال کان سمنڊ ڏانهن ويندڙ رستي تي گهاري کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي هو. هت سنڌو نديءَ جي ٻيڙين جو مال ساموندي غورابن ۾ پربو هو ۽ واپارين کي مال تي محصول پرڙو پوندو هو. هتان چين جو ريشم، سوٽي ململيون، نير ۽ خوشبودار مصالحا مصر ۽ مغربي دنيا ڏانهن ويندا هئا. پڙوچ ۽ چيمور ڪنيات جي نار تي ۽ پنپور سنڌ ۾ نير جي واپار ڪري مشهور هئا. غازي محمد بن قاسم هت ڇانوڻي هڻي هئي. عيسوي 2 صديءَ تائين، پارينگر وانگر پنپور جو اوج رهيو. سنه 171هه (سنه 787ع) ڌاري هارون الرشيد جي زماني ۾ زلزلي ڪري گهارو سڪي ويو ۽ هي بندر ويران ٿي ويو. سندس ڦٽل نشان گذريل اوج تي ماتم ڪري رهيا آهن.

Cousens H: Antiquities of Sindh, PP. 80-81, 1929.

V.A. Smith: The Oxford History of India, P-85, Oxford, 1920.

E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sindh, P-23.

(1)استالو يا استوله، جو هپتلار به سڏجي ٿو، سو مڪران جي ڪناري کان 16 ميلن جي مفاصلي تي ۽ پسني بندر کان 26 ميلن جي مفاصلي تي هڪڙو ويران ٻيٽ آهي، جو ڊيگهه ۾ 3 ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ ميل آهي. هندو ان کي ستاديپ ۽ يوناني نوسال سڏيندا هئا. ٻيٽ تي ٽن طرفن کان جبلن جون قطارون قلعي وانگر بيٺيون آهن. ڏکڻ اوپرندي واريءَ ڪنڊ تي هڪڙي ويران مندر جا نشان بيٺل آهن، جنهن متعلق آثار قديمه جي ماهرن جو چوڻ آهي ته ڪنهن زماني ۾ پٿرن جو جڙيل پاٿيءَ جو حوض هو. آڳاٽي زماني ۾ مختلف ملڪن جا واپاري سون ميڙڻ جي لالچ ڪري، هن ٻيٽ تي ايندا هئا. نيرڪوس به سون ميڙڻ جي ارادي سان هن ٻيٽ تي پهتو هو. عرب فاتحن ٻيٽ تي قمرين جو نسل جاري ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته هتي جي آبهوا قمرين جي پرورش لاءِ مفيد هئي. هينئر فقط ميڊ مهاڻا شارڪ مڇين جو شڪار ڪرڻ لاءِ هتي ايندا آهن.

R. Hughes Buller: Gazetteer of Makran, Haptlar, P-276, Bombay, 1906.

(1) Cambridge History of India, Vol-I, India in Early Greek & Latin Literature, PP, 391-446.

(1)آئينه حقيقت نما: مولانا اڪبر شاهه خانصاحب، جلد-1، مقدمه، 1926ع.

(1) Grawlinson: Intercourse between India & West, P-27.

Rollion: Ancient History, Vol.III. The Alexander's Successors, London.

تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ذڪر مصر، اُردو ترجمو.

(1) V.A. Smith: Oxford History of India, P-106.

(1) J.C. Marsham: Abridgement of the History of India, CHP-I, P 11.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2) M. Elphinstone: History of India, Greek Kingdom, P-267, London, 1874.

(1) Cambridge History of India, Vol-I. The Sythians.

چندر گپت جي دربار ۾ چانڪيا نالي مشهور پنڊت ٿي گذريو آهي جنهن جي ڪتاب 'ارٿ شاستر' جو پهريون ترجمو نوشيروان ڪرايو هو.

(1)ايران ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام جي زماني کان صابي مذهب جاري هو. ايران جا قديم فرمانروا موبد- موبدان يعني ديني سردار جي لقب سان سڏبا هئا. ڪيومرث، ڪيومرثيه فرقو جاري ڪرايو هو. ايرانين جو پويون نبي زردشت بن بوراشب، ڪسريٰ گستاشپ بن لهراسپ جي زماني ۾ بلخ ۾ ڄائو هو. سندس ماءُ ري شهر جي ۽ پيءُ آذر بائجان جو رهاڪو هو. سندس ڪتاب زندوستا ڪي، گستاشپ ڪيومرث جي جوڙايل هيڪل اصطخر ۾ رکايو هو. زردشت جو قول هو ته نور ۽ ظلمت به متضاد شيون آهن. ساساني دؤر ۾ ساسان پنجين مٿين ڪاتاب ڪي پازندي زبان مان دري زبان ۾ ترجمو ڪرائي، مٿس 'وساتير' نالو رکيو هو. تنهن کان پوءِ، شاپور بن اردشير جي زماني ۾، حڪيم مانيءَ، مانويه فرقو جاري ڪيو، جو مجوسيت ۽ عسائيت جو مرکب هو. هڪڙو فرقو مثنويه به سڏجڻ لڳو هو. ڏسو 'تفسير حقاني'، مقدمه، ص، 311-318 دهلي.

(2) Strange (Le): Lands of the Eastern Caliphate, PP. 341-342, Cambridge, 1905

(1) C.F. Minchin: Baluchistan District Gazetteer, series Kharna, History, Bombay, 1907.

(1) Kennet Dr: St. Thomas, The Apostle of India, Madras, 1882.

(2)نوٽ: ڊاڪٽر جارجس سرياني زبان ۾ هڪڙي عمدي قرابادين تيار ڪئي هئي، جنهن جو حنين بن اسحاق عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو. 148هه ۾ منصور عباسي جي بيمار ٿيڻ وقت خليفي جو ڊاڪٽر جارجس علاج ڪيو هو. 'طبقات الاطباءِ' جلد -1، ص- 163.

(3)ايڊيسا جو شهر عراق ۾ شام جي سرحد تي فرات جي هڪڙيءَ شاخ تي واقع هو؛ هينئر 'رقه' سڏجي ٿو. 'تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ذڪر يوناني علوم و فنون، اردو ترجمو، حيدرآباد دکن.

(1)هن وقت ملبار جي ڪناري تي نسطوري عيسائين جو تعداد 3 لک آهي. مارڪوپولو پنهنجي سفرنامي ۾ سندن بيان ڏنو آهي، ڏسو مارڪوپولو، جلد-2.

E. Gibbon: Decline and fall of the Roman Empire, Vol-IV, P-599, London, 1788.

(1) Milne Rae: The Syrian Church in India, PP. 366-367, 1892.

(2) Amirali Syed: The Spirit of Islam, P-274, Calcutta.

(3)يهودي به موجود هئا، بخت نصر بابلي يهودين جي قبيلن کي ارض ڪنعان مان جلاوطن ڪري، پهريائين آرمينا ۾ رکيو هو ۽ پوءِ افغانستان جي بلاد – غور ۾ رهايو هئائين. ساڻن ڪي ارمني قبيلا به تجارت جي سانگي گڏ آيا هئا؛ اهي هندستان سان واپار ڪندا هئا. انهن يهودين سان گڏ آيلن ارمينين، ارمائيل (ارمن بيل) جو شهر تعمير ڪيو هو. (بيل معنيٰ شهر) انهن يهودين مان قيسي ۽ شنسبي مسلمان ٿيا هئا، جي افغان سڏجن ٿا. براهوئن مان رئيساڻي ۽ شهواڻي به نومسلم يهودي آهن.

The Modern, Review, Christianity in the East, P-388 March, 1933, Calcutta.

(1) Cambridge History of India, Vol.I the "Sythian & Parthian Invaders" PP. 563-564.

G. Rawlinson: The Story of Nations, Parthia, P-28, London, 1893.

(2)مؤرخ اي- ڊبليو هيوز تاريخ بلوچستان ۾ براهوئن مان سرپره قبيلي کي سٿين جي نسل مان ڏيکاري ٿو. وري ڪن مؤرخن جو فيصلو آهي ته راجپوت، جاٽ ۽ گوجر قومون سٿين آهن.

A.W. Hughes: Baluchistan, Kalat State.

' (1)وقائع راجستان': مولوي حڪيم نجم الغني رامپوري، جلد-1، ذڪر راجپوت، همدم پريس لکنؤ،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)ابن خرداذبه، ص- 71، ليدن 1889ع
(2)سنڌ ۾ چنا، ايوڌيا جي سورج ونسي کل مان هئا، جي ڪوهستان ڪان سواءِ ڪڇي ۽ سيويءَ تائين حڪومت ڪندا هئا. رائوڙن جي لس ٻيلي، لاڙ ۽ ٿر تي حڪومت هئي. اهي سنڌ جي هنگلاج جي ٻتخاني جي ديويءَ جا پوڄاري هئا، ان ڪري پاڻ کي هنگلاج چنديلا ڪمبوج سڏائيندا هئا.سنڌن بيان اڳتي هلي هنگلاج جي ٻتخاني جي بيان ۾ ڏبو. سنڌ ساگر دوآبي تي به ڪمبوجن جي حڪومت هئي.
(1)ابن خلدون جل-2، طبقهءِ رابعه، ملوڪ فارس، ص -32، اُردو ترجمو، دهلي.
' (1)معجم البلدان' ياقوت حموي، جلد-7، ص- 413.
(2)بلوچن، ايلم ۽ ديلم وارن جو فساد فردوسيءَ جي 'شاهنامي' ۾ ڏيڪاريل آهي. اهي اشعار راءِ بهادر هيتو رام سي- آئي- اي پنهنجي 'تاريخ بلوچستان' 1907ع واري ايڊيشن ۾ لفظ به لفظ نقل ڪيا آهن، جي طوالت جي ڪري نظرانداز ڪجن ٿا.
' (3)سيرت النبي': شبلي نعماني، جلد-1، ص- 160، دارالمصنفين، اعظم ڳڙه:
'رحمت للعالمين': قاضي محمد سليمان منصور پوري، جلد-1، ص، 44-45 لاهور.

حضور پاڪ جو شجرو:

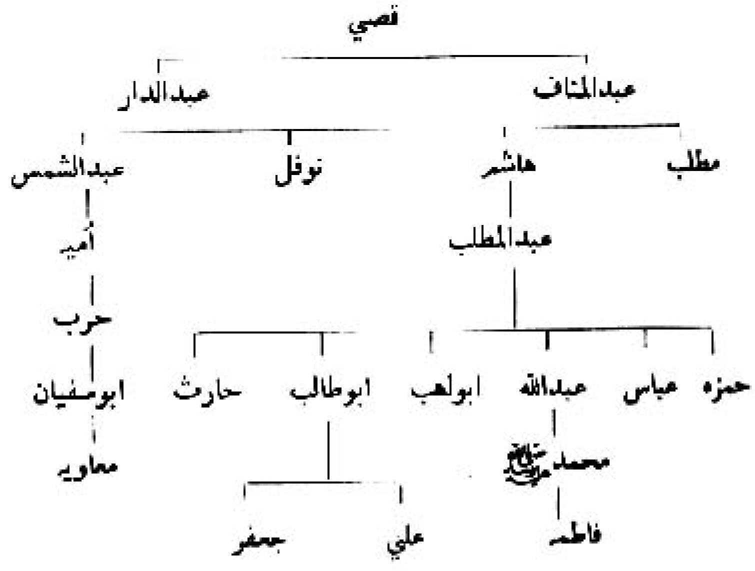

عرب ۽ هند جا تعلقات:

اسلام جي ظهور کان هزارها ورهيه اڳ، عربن جا هندستان سان مذهبي ۽ تجارتي تعلقات قائم هئا، ڀِمن ۽ ايراني نار جي بندرن سان سنڌ جو واپار هلندڙ هو. ان قسم جي جهاز راڻيءَ ۽ تجارت جو ذڪر قرآن پاڪ ۾ ڏنل آهي(1). حديث ۽ تفسيرن ۾ جتي حضرت آدم عليه السلام جو ذڪر اچي ٿو، اُتي متعدد روايتن ۾ ڏيکاريل آهي ته جنت کان نڪرڻ کان پوءِ حضرت آدم عليه السلام (هندستان جي) ٻيٽ سرانديپ (سيلون) تي لاٿو ويو، جتي جبل آدم موجود آهي. خود حضور ص جن فرمايو ته: "مون کي هند جي زمين کان رباني خوشبوءِ اچي ٿي." هيءُ بيان صحيح حديث جي مقابلي ۾ اگرچه ضعيف آهي، تاهم ايئن سمجهڻ گهرجي ته تاريخ جي زماني کان اڳ عربن جو هندستان سان نهايت ويجهو لاڳاپو هو. ابن قتيبه جي ڪتاب 'المعارف' ۾ بيان آهي ته امام زين العابدين رضه جي والده ماجده

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌي خاتون هئي. ازانسواءِ عرب واپاري هزارها ورهيه اڳ بحيره قلزم، يمن، عمان جي بندرن کان مڪران ۽ سنڌ جي بندرن کي لتاڙي ڪنيات، ٺاڻي، ڪاليڪٽ، سرانديپ، ڪاري منڊل ڪناري کان بنگال جي اپسمنڊ کي لتاڙي، هندستان جي مشرقي پيٽن کان ٿيندا چين تائين واپار ۽ مسافري ڪندا هئا. اڳ بيان ڪري چڪا آهيون ته مهاڀارت جي زماني ۾ آريا لوڪ عربن جي خروشطي خط ۽ زبان کان واقف ٿيا هئا(1). ضرورت آهي ته هت بندرن جو ٿورو ذڪر ڏجي، جن سان عرب واپار ڪندا هئا.

عدن:

يمن جي اوج لاءِ سبا جو زمانو ۽ سندن آثار آڳاٽيءَ تهذيب لاءِ ڪافي ثبوت آهن. قريش جا واپاري يمن جي بندرن تان سنڌ جي پيداواري خريد ڪري شام ۽ مصر تائين نيڪال ڪندا هئا. عيسوي 12 صديءَ تائين، سنڌ جا جهاز عدن کي مال پهچائيندا هئا(2.(

حيره:

آل منذر جو تختگاه حيره، ايراني نار جي منهن وٽ هو ۽ فرات جي هڪڙي شاخ تي پُررونق ۽ دولتمند شهر هو. علامه الاغانيءَ جي بيان موجب هتي هند ۽ چين جا جهاز لنگر هڻندا هئا؛ يونانين حيره تي ’اپولو گوس‘ نالو رکيو هو. سنڌ جي دريائي ڌاڙيلن جي خوف ڪري حيره جي عرب اميرن شهر کي عالم پناه ڏياري هئي.

قانه:

قانه حضرالموت جو بندر هو، بني حضر موت وارا جهاز رانيءَ جي فن جا ماهر هئا ۽ هندستان جي واپار جا مالڪ هئا، اسلام کان پوءِ سندن ئي بحري مسافرين ڪري اسلام سوماترا ۽ جاوا تائين پهتو هو(3.(

اُبله:

جتي فرات ۽ دجله پاڻ ۾ گڏجن ٿيون، اتان ڏکڻ ۽ اُبله جو بندر هو. هت هندستان جي عمارتي ڪاٺ جي وڏي مڏي هئي، عربن مٿس اُبله نالو رکيو هو. هند ۽ چين جا جهاز جيڪي فرات ۽ دجله جي بندرن کي مال پهچائيندا هئا، سي هت لنگر هڻندا هئا. ساساني ڪسرائن سندس اهميت کي محسوس ڪري، ان جي چوگرد بحري قزاقن کان بچاءَ لاءِ قلعو ڏياريو هو. سنه 14هه (635ع) ڌاري بصري جي بنياد پوڻ کان پوءِ اُبله جي سياسي ۽ تجارتي اهميت گهٽجڻ لڳي ۽ سنه 256هه ۾ بلڪل تباه ٿي ويو(1). عيسوي 9 صديءَ ڌاري عرب واپارين جا جهاز هندستان ۽ چين تائين وڃڻ لڳا. خلافت فاروقيءَ جي زماني ۾ بحيره احمر تي جار ۽ ايراني نار تي اُبله مکيه بندر هئا(2.(

سوهار:

سوهار عمان جو مکيه بندر هاٿوڪي مسقط جي هنڌ تي هو، واپار ڪري دولتمند هو. تغلبي شاعر اخنس جي قصيدن مان پتو پوي ٿو ته بحرين ۽ عمان جا ڪنارا لڪيز بن عبدالقيس جي ماتحت هئا.

سيراف:

مڪرانات جو بندر هو ۽ بصري کان هڪ هفتي جي مسافريءَ تي هو. هجري 3 صديءَ ۾ سندس اقبال چمڪيو، هتي واپارين جا گدام ۽ ساڳ جي ڪاٺ جون جڙيل عمارتون هيون، جن جي چؤطرف باغات هئي(3). سنڌ جي دريائي ڌاڙيلن جي خوف ڪري، بعض جهازن تي پنج سؤ ملاح رهندا هئا، جي پاڻ سان بچاءَ لاءِ آتشي مادو کڻندا هئا. ايام جاهليت جي شاعرن طرفه، اعشيٰ، عمرو بن ڪلثوم، اخنس، امراءِ القس جي اشعار مان به عربن جي جهازرانيءَ جو پتو پئجي سگهي ٿو. سنه 396هه ڌاري زلزلي ڪري سيراف برباد ٿي ويو. هجري 6 صديءَ ڌاري ياقوت جڏهن سيراف کي ڏٺو، تڏهن منجهس برباد ٿيل عمارتن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هو.(1.(

قيس:

سيراف وانگر قيس به ايراني نار تي مکيه بندر هو.

تيز:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تيز اڳ مڪران جي ڪناري تي سنڌ جو مڪيه بندر هو، هت چين ۽ هند جا جهاز لنگر هڻندا هئا. هينئر سندس اقبال غروب تي چڪو آهي، هڪڙو ننڍو ڳوٺ آهي، جتي ٿورا متيءَ جا گهر آهن.(2(

سنڌ جا بتخانا:

سنڌ جا بتخانا هندستان کان سواءِ بيروني دنيا ۾ به مشهور هئا، هتي جي بتن جي پري پري تائين پوڄا ٿيندي هئي. چين، ايران ۽ بابل تائين سندن ڏاڪو ڄميل هو. سال بسال چنڊ گرهڻ جي موقعي تي راجائون بتن اڳيان اچي سجدو ڪري بيش قيمت نذرانا چاڙهيندا هئا. ڪي بت، سون ۽ چانديءَ جا، جواهرات سان مڙهيل هئا، جن تي ريشمي ڪپڙا چڙهيل هئا. مندرن ۾ اڪيچار دولت ګڏ ٿيل هئي، جتان عرب ۽ ترڪ فاتحن کي بيشمار خزانا هٿ لڳا هئا.

ديبل:

ديبل هاٺوڪي پير پٺي وٽ وڏو بتخانو هو، جتي 'ديول' ديو جو بت رکيل هو. مندر شهر جي وچ ۾ هو، شهر جي ديوارين سان سمنڊ جون ڇوليون لڳنديون هيون، مندر جو بلند گنبذ سمنڊ تان پريان نظر ايندو هو، سندس چئني ڪنڊن تي چار وڏا برج هئا. گنبذ جي مٿان هڪڙي گهوڙي سوار جو پتل جو مجسمو ڪتل هو. هڪڙي ڊگهي بانس ۾ ڳاڙهو جهنڊو هوا ۾ ڦڙڪندو هو، شهر وارن جو اعتقاد هو ته جيسين جهنڊو هوا ۾ ڦڙڪندو، تيسين ڪابه طاقت شهر فتح ڪري نه سگهندي. ابو زيد سيرافي سنه 294ھ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته سنڌ جي مندرن ۾ ديوداسيون رهنديون هيون(1). ٻڌ جا ڀڪشو ڊگهن وارن سان اگهاڙا، ڳچيءَ ۾ انسان جي کوپرين جون مالائون پاتل، شهرن ۾ گهمندا هئا(2.(

هبروا:

خبر نٿي پوي ته سنڌ جو هي بتخانو ڪهڙي هنڌ تي هو. بشاري مقدسي سنه 370ھ ڌاري لکي ٿو ته سنڌ جي هبروا شهر ۾ به طلسمي پٿر جون مورتون بيٺل هيون، جي ڏسڻ ۾ چانديءَ ۽ سون جا بت معلوم ٿيندا هئا، سندن پير ۾ سائي رنگ جي پاڻيءَ جو چشمو هو، جتي مريض ۽ زخمن وارا غسل ڪندا هئا. هتي جي پورهيتن جو خرچ ديوداسيون پورو ڪنديون هيون، اهي اميراڻي گهراڻي جون ڇوڪريون هيون. ماڻهو بتن اڳيان بيهي دعا گهرندا هئا، هڪڙو مسلمان به بتن کي ڏسي بت پرستي ڪرڻ لڳو هو، پر پوءِ نيشاپور وڃي وري مسلمان ٿيو هو.

برهمڻ آباد:

برهمڻ آباد جو شهر ڇئن ميلن ۾ هو، هتي جي بتخاني نووهار ۾ ٻڌ جو بت رکيل هو. جيئن بابل جي هيڪل جا پروهت نجومي ۽ ستاره شناس هئا، تيئن برهمڻ آباد جي مندر جا پنڊت به وڏا جوتشي هئا. ڇچ جهڙي ڪٽر برهمڻ سندن اڳيان مٿو ٽيڪي مندر جي نئين سر تعمير ڪرائي هئي. هتي جي پروهتن جو تعداد هڪ هزار هو(1.(

پارينگر:

ننگرپارڪر ۾ هاڪڙي جي هڪڙيءَ شاخ تي پارينگر وڏو بتخانو هو، جتي پارس ناٿ، جين جي اوتار جو پتلو رکيل هو؛ هتي هر سال وڏو ميلو لڳندو هو. عيسوي پهرين صديءَ تائين پارينگر جو اوج رهيو ۽ آسوڪا جي تحريڪ ڪري هر پنجين سال اتي عظيم الشان ميلا لڳندا هئا. هڪڙو ٻڌ جو ستوپ عمرڪوٽ وٽ به هو.

مهانگر:

گجرات ۾ دوارڪا، سومناٿ ۽ مهانگر وڏا بتخانا هئا، منجهانئن مهانگر جي بتخاني ۾ ويهه هزار بت رکيل هئا، وڏو بت 12 فوٽ بلند هو.

ملتان:

ڪيشپ پوري (ملتان)، جو ڪو وقت راجا هرناڪس جو تختگاه هو، اتي ايران جي ڪسرائن آفتاب جو مندر تعمير ڪرايو هو، منجهس آفتاب جو بت رکيل هو. ملتان فتح ٿيڻ کان پوءِ هڪڙي برهمڻ غازي محمد بن قاسم کي هڪڙي حوض هيٺان پوريل خزاني جو ڏس ڏنو، جو راجا جسوين دفنايو هو. غازي موصوف کي حوض هيٺان 330 ديڳيون خزاني سان ڀريل هٿ لڳيون، جن ۾ 13 هزار 3 سؤ مڻ سون هو. سمورو خزانو جهازن رستي ديبل کان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بصري ڏانهن روانو ڪيو ويو. فتح اسلام کان پوءِ هتي جي عرب اميرن کي آفتاب جي مندرن مان ڪافي آمدني هئي. جڏهن ڪو هندو راجا ملتان تي ڪاهه ڪرڻ جو ارادو ڪندو هو، تڏهن عرب امير بتخاني کي ڀڃڻ جي ڌمڪي ڏيندا هئا(1). بزرگن شهرياد بتخاني جو نالو آدتُ (آفتاب) لکيو آهي؛ بيروني به ساڳئي نالي سان لکي ٿو.

نگرڪوٽ:

نگر ڪوٽ، ڪانگڙي ضلعي ۾ وڏو مندر هو. ان کي ساڳي حيثيت حاصل هئي، جيتري قديم يونان جي مندر ڏيلفي (دارالاستخاره) کي حاصل هئي. فرشته جو بيان آهي ته ذڪين ڪمن ڪرن کان اڳ هندو بت کان مشورو وٺندا هئا. سلطان محمود غزنويءَ کي هتان وڏو خزانو هٿ لڳو هو(1.(

بلخ:

بلخ جو بتخانو، نووهار، هندستان، چين ۽ ايران وارن لاءِ ڪعبي وانگر هو؛ سو برمڪين تعمير ڪرايو هو. مندر جون ديواريون پختيون هيون، جن جي چئني ڪنڊن کان هڪ سف هٿ ڊگها چار سائي رنگ جا ريشمي جهنڊا لڳل هئا، جي پري کان نظر ايندا هئا. مندر جو گنبذ اشبت (استن) به بلند هو. منجهس چئن ئي ڪنڊن کان پروهتن لاءِ 360 ڪمرا جڙيل هئا(2). هر سال بعار جي مند ۾ ميلي جي موقعي تي بتن کي ريشم جو، جواهرات سان جڙيل، غلاف پهرائيندا هئا. مختلف ملڪن جي ياترين کان سواءِ هندستان، چين ۽ ايران جا رجائون ۽ شهنشاه وڏي بت اڳيان سجدي ڪرڻ کان پوءِ زر، جواهر ۽ گل نذراني طور چاڙهيندا هئا. هت سنه 605 ق-م ۾ زردشت چائو هو.

باميان:

ڪابل جي اتر اولهندي طرف ڪوه بابا ۽ هندوڪش جبلن جي وچ ۾ باميان وڏو بتخانو هو، جتي اَجنتا جي غارن وانگر 12 هزار بت رکيل هئا ۽ اجا موجود اهن. اهي غار 'سماج' سڏبا هئا. بتخاني جي هڪڙي عمارت سوني هئي، جنهن کي زڪريا قزويني 'بيت الذهب' جي نالي سان لکيو آهي. ياقوت هر هڪ بت جو جدا جدا بيان ڏنو آهي. حجاج بن يوسف جي ڏينهن ۾ باميان فتح ٿيڻ وقت، عرب فاتحن کي هتان سوين مڻ سون هٿ لڳو هو. مامون جي ڏينهن ۾ بعض بت تحقيقات ڪرڻ لاءِ بغداد جي بيت الحڪمت تائين پهتا هئا. ابو دلف ينبوعي جو بيان آهي ته باميان جي بتن جي ايران، بلوچستان، سنڌ ۽ هند جا رهاڪو ياترا ڪرڻ ايندا هئا؛ چنگيز جي اُڙدن هتان ان بتخاني کي نقصان پهتو هو. سنه 1886ع ۾ جرنل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ اتي جي بتن جون تصويرون شايع ڪيون هيون. ٻڌ جي زماني جا يادگار آهن(1.(

سيوي:

ڪڇي علائقي جي سيوي (شبي) شهر ۾ ٻڌ جو ستوپ هو، جنهن جي هوئن ٽسانگ به ياترا ڪئي هئي.عربن ڪڇيءَ تي نالو به ٻڌ (بودهيه) رکيو هو. تنبوءَ جي ڳوٺ پرسان، چلگري وٽ، ٻڌ جا ڪي آثار بيٺل آهن.(1.(

هنگلاج:

هنگلاز يا هنگجا جنهن کي سنڌ جو سرتاج شاعر شاه ڀٽائي رحه به ڏسڻ ويو هو، سو لس ٻيلي ۾ هڪڙو غار آهي، اڳ هت هنگلاج ديويءَ جو بت رکيل هو، جنهن جي ايلم، ديلم، بابل، يونان، مصر ۽ هند وارا پرستش ڪندا هئا. پهريان ايلم وارا بت کي پنهنجي تختگاه، سوسا ڏانهن کڻي ويا هئا، جتان بخت نصر بابلي ان کي بابل جي هيڪل ۾ رکايو هو. عبراني، مصري ۽ عرب به هن بت کي متبرڪ سمجهندا هئا. بت جو مٿيون ڌڙ عورت جو ۽ هيٺيون حصو مڇيءَ جو هو. مٿين خيالي تصوير يونانين ايجاد ڪري مٿس 'نانيا' نالو رکيو هو. سوميري قوم ان جي يادگار لاءِ 'نينا' جو شهر تعمير ڪرايو هو. اشور وارن به سندس نالي تي 'نينويٰ' جو شهر تعمير ڪرايو هو. ان بيان مان سنڌ جي بتخانن جي قدامت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو(1). بعض يوناني باختري سڪن تي به 'نانيا' نالو لکيل آهي. ان مان پتو پئجي سگهي ٿو ته سڪندر جا پويان، جن سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي بينڪون جوڙيون هيون، هن بت جا پوڄاري هئا. مصر وارا ان کي اوسيريز جي ماءُ 'نت' جي نالي سان آسماني ديوي ڪري مڃيندا هئا(1.(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ميجر گولڊ سمڊ جنهن 19 صديءَ جي آخر ۾ لس ٻيلي ۽ مڪران جي سروي ڪئي هئي، سو هن بت کي يوناني تسليم ڪري ٿو. هندستان جا راجائون ديويءَ کي 'مهاڪالي' سڏيندا هئا. قنوج جي راٺوڙ راجا، نين پال جو پوٽو اُگرا پربو، جنهن سچو لاڙ ۽ ٺٽر فتح ڪيو هو، هن ديويءَ جو خاص پوڄاري هو ۽ هن ديويءَ جي عقيدتمندي لاءِ پاڻ تي 'هنگلاج چنديلا ڪمبوج' نالو رکيو هئائين. بلوچ به ديويءَ کي 'ٻي ٻي ناني' ڪوٺين ٿا. اڄ هنگلاج جي آڳاٽي رونق ڪانه رهي آهي. هندو مندر اڳيان ٻڪر بليدان ڪن ٿا ۽ لس ٻيلي جي ڄام کي ساليانو مندر جي آمدنيءَ مان ڇهه سؤ رپيا ملن پيا.(2(

الور:

الور، پايهءِ تخت جي بتخاني ۾ هڪڙي سوار جو مجسمو رکيل هو، جو سچو جواهرات سان جڙيل هو. شهر وارن آڻ مڃڻ لاءِ جيڪي شرط غازي محمد بن قاسم کي پيش ڪيا هئا، تن ۾ هڪڙو شرط بت جي سلامتيءَ لاءِ به هو، جو فاتح منظور ڪيو هو ۽ تنهن کان پوءِ شهر وارن قلعي جا در پٽيا هئا(1.(

قلات:

قلات ۾ سيوا قلعي جي هيٺان هڪڙو بتخانو آهي، جتي 'مهاڪاليءَ' جو سنگ مرمر جو بت رکيل آهي. تعجب آهي ته بلوچستان جي بتخانن مان فقط سيويءَ جي بتخاني جي هوئن تسانگ ياترا ڪئي هئي(2.(

سلسليءَ جا بت:

سنڌ ۾ بت پرستيءَ جو ايترو زور هو، جو هتي جا رهاڪو ڏارين ملڪن جا بت خوشيءَ سان خريد ڪندا هئا ۽ عربن کي ان ڳالهه جي خبر هئي. سنه 36هه ڌاري امير معاويه رضه جي لشڪر سسلي ٻيٽ تي ڪاهي، اتان کي سونا بت هٿ ڪيا هئا. اهي بت پوءِ وڪري لاءِ سنڌ ڏانهن روانا ڪيا ويا، جتي چڱي قيمت تي نيڪال ٿيا هئا. عربن کي هندستان ۽ اتي جي اولهندي ۽ اوڀرندي وارن ٻيٽن جي خبر هئي. خلفاءِ راشدين جي زماني ۾ حضرت عمر رضه، هڪڙي عرب کان هندستان بابت پڇا ڪئي. هن مختصر بلاغت آميز فقرن ۾ جيڪو جواب ڏنو هو، سوهن ريت هو: "اُتي جا سمنڊ موتين سان ڀريل، جبل ياقوت جا ۽ وڻ عطر جا آهن".

(1)قرآن پاڪ جي سوره قمر، هود، شوريٰ، رحمان، حج، ابراهيم ۽ بقر ۾ جهازرانيءَ جو مفصل بيان ڏنل آهي.

' (1)اخبار الطوال': ابو حنيفه دينوري، سنه 228هه، ص-123، ليبدن.

' (2)تمدن عرب': ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ص-39، اردو ترجمو.

' (3)ارض القرآن': سيد سليمان ندوي، ذڪر قانه، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهه.

' (1)الفاروق': شبلي نعماني، جلد-1، ذڪر بصره، دارالمصنفين.

(2) Radha Kumud Mookerji: History of India Shipping & Maritime Activity, "Basrah", Calcutta, 1912.

(3)حمزه اصفهاني مڪران متلق لکي ٿو ته، 'مڪران' نالو 'مڪ' ۽ 'ڪرن' جو مرڪب آهي، جنهن جي معنيٰ بندرن وارو ملڪ.

R. Hughes-Buller: Makran, Mame.

' (1)معجم البلدان': ياقوت حموي، جلد-5، ص – 192.

(2) R. Hughes-Buller. Makron, Appendix, Tez.

' (1)تحفة الڪرام': مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد-3، ص-13.

ديوداسيون راجائن جون ڏيئرون هيون، جن جي زندگي مندرن جي خدمت ڪرڻ لاءِ وقف هئي، جيئن اندلس جي ديولين ۾ گاٿ اميرن جون ڇوڪريون راهبانه زندگي بسر ڪنديون هيون.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

’ (2)احسن التقاسيم‘: بشاري مقدسي، ص – 483، غازي محمد بن قاسم ٻڪشو فقيرن کي اوگهڙ ڍڪڻ لاءِ حڪم ڏنو هو.

(1)سنڌ جي تاريخن ۾ برهمڻ آباد جي بتخاني جو نالو ’نوبهار‘ لکيل آهي، جو ’نووهار‘ جو بگڙيل نمونو آهي. ٻڌ جي ستوپ کي عرب جاگرافيدانن ’استن‘ ڪري لکيو آهي.

(1)ملتان جو قديم نالو ’ڪيشپ پوري‘ هو، جو راجا ڪيشپ تعمير ڪرايو هو؛ هرناڪس ڪانپوءِ سندس پٽ پرهلاد گاديسءَ تي ويٺو، جنهن جي نالي تي پوءِ پرهلادپوري سڏجڻ لڳو. هاڻو ڪو نالو ملتان مٽس مالي قوم جي ڪري پيو. جنهن کي سڪندر مقدونيءَ شڪست ڏني هئي.

”آئينهءِ حقيقت نما“: مولانا اڪبر شاه، جلد-1، ص 82-91.

” (1)چشمهءِ ڪوثر“: شيخ محمد اڪرام، جلد-1، ص-51، لاهور، سلطان فيروز شاه تغلق کي نگرڪوٽ فتح ڪرڻ وقت، مندر مان سنسڪرت جا 12 سؤ ڪتاب هٿ لڳا هئا، جن مان ڪن جو سلطان ترجمو ڪرايو هو. ڏسو

“رسائل شبلي”: شبلي نعماني، ص 164-165، رحماني پريس دهلي.

’ (2)مرج الذهب‘: مسعودي، جلد -4، ص – 48، پئرس.

’آثار البلاد‘: زڪريا قزويني، ص – 221، گوتنجن، 1848ع.

’فتوح البلدان‘: بلاذري، ص- 427، ليدن، 1866ع.

’برمڪي‘ لفظ ’بر‘ ۽ ’مغ‘ ٻن لفظن جو مرڪب آهي، سندس معنيٰ آهي وڏو متولي.

تعجب اهو ٿيو ته يورپي محققن مان وان ڪريمر ۽ ايڊورڊ برائون جهڙا محقق برمڪين کي مجوسي لکن ٿا!

ليڪن پروفيسر سخاؤ ’ڪتاب الهند‘ جي مقدمي، ص -31 ۾ بلخ جي بتخاني نووهار کي ٻڌ جي خانقاه ڏيکاري ٿو ۽ سندس بيان صحيح آهي، برمڪي مجوسي ڪونه هئا، بلڪ هندو هئا. مشرق ڊبليو برٿالڊ، انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام، جلد-1، ص- 663، ۾ نووهار کي ٻڌ جو مندر لکيو آهي.

(1) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Rajashtna, Vol. I, P. 20, Calcutta 1894.

(1) R. Hughes-Buller: Inperial Gazetteer of India, Vol Balcushitan, P-22.

(1) T.H. Holdich Sir. The Gates of India, "Hinglaz", London, 1910.

(1) L.R. Farnell: Greece & Bablonia, P-35, Edinburgh, 1911.

W.M. Flinder Petric: Religious life in Ancient Egypt, PP. 8-105, London, 1924.

(2) A.W. Hughes, Baluchistan, CHP. Antiquities of Lasbella.

(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص – 439.

(2) S. Julien: Hion Thasang, I, P. 137, Paris, 1857.

راءِ گهراڻو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ايوڌيا جي سورج ونسي خاندان جي راجائن جي راجائن مان، رامچندر جي اولاد مان، راجا بليڪا جي پٽن يارهن سؤ ورهيه ق-م الور تي حڪومت قائم ڪئي هئي(1). تنهن کان پوءِ چندر ونسي راجائن دکن کان وٺي گجرات، سنڌ، بلوچستان، زابلستان ۽ ڪابل تائين حڪومتون ڪڙيون ڪيون. هستناپور کان وڌي اولهندي هندستان تائين جن راجائن حڪومتون قائم ڪيون تن جي خاندانن جو تفصيل هن ريت آهي:

-1آنو، جن جي پنجاب تي حڪومت هئي، 2- پارواز، جن جي اتر اولهه هندستان تي حڪومت هئي، 3- دروهي، جيڪي اتر اولهندي هندستان واريءَ ڪنڌ تي حڪومت ڪندا هئا، 4- يادو، جن جي گجرات، سنڌ ۽ اولهندي هندستان ۾ مڪران تائين حڪومت هئي ۽ 5- ترواسو، جن جي هستناپور تي حڪومت هئي. (2) يادو جيڪي سنڌ تي حڪومت ڪندا هئا، تن جو لقب ’راءِ‘ هو، جيڪي ڪابل ۽ زابلستان تي حڪومت ڪندا هئا، تن جو لقب ’راءِ‘ هو، جيڪي ڪابل ۽ زابلستان تي حڪومت ڪندا هئا، تن جو لقب ’رتبيل‘ هو؛ وري جيڪي مڪران تي حڪومت ڪندا هئا، تن جو لقب ’راسل‘ هو.(1(

منجهائن رتبيلن سنه 860ع تائين عربن سان جنگيون جوٽيون هيون(2)، سنڌ جي يادو حڪومت جو پايو وجهندڙ ’سمابا‘ هو، جو دوارڪا جي راجا ڪرشن جي ستين راٽيءَ جامبوتيءَ جو وڏو پٽ هو. هيءَ سلطنت، جنهن جون حدون زابلستان پريان هيلمند تائين هيون، سنڌ سمه‘ سڏبي هئي. سندس تختگاه مينانگر يا سمانگر به سڏبو هو. سامبس سندس اولاد مان هو، جو فاتح سڪندر سان لڙيو هو(3). يادو حڪمراني ڪرڻ کان سواءِ، مذهبي پيشوا به هئا، ان ڪري سندن گهٽي مڃتا ٿيندي هئي. راءِ گهراڻي جي ڪل پنجن راجائن، سنه 450ع کان سنه 662ع تائين الور ۾ سنڌ تي حڪومت ڪئي:

-1راءِ ديواجي، 2- راءِ سهارس پهريون، 3- راءِ سهاسي پهريون، 4- راءِ سهارس ٻيون ۽ 5- راءِ سهاسي ٻيون. سندن مائٽي قلات جي سيوا راجائن ۽ راجپوتانا جي راجائن سان هئي ۽ ٻڌ جا پوڄاري هئا. سندن حڪومت جون حدون اتر ۾ ڪشمير، قنڌار ۽ هيلمند تائين، اولهندي ۾ ڪرمان جي وادي نورمنشور تائين، ڏکڻ ۾ سورت ۽ اوڀر ۾ چتور ڳڙه به سندن ماتحت هو. هن سلطنت اندر اُچ، ماٿيلو، سيوراءِ، مائو، سيوستان، نيرن ڪوٽ، الور، برهمڻ آباد ۽ ديوَل مشهور قلعا هئا. سندن پاران چار نائب ’ملڪ‘ جي لقب سان حڪومت جي صوبن تي مامور هئا.(1(

سنڌ جا شهر:

سنڌ جو پهريون نقشو نه 340هه ڌاري ابوا سحاق ابراهيم بن محمد اصطخريءَ پنهنجي ڪتاب: ’المسالڪ و الممالڪ‘ ۾ ڏنو آهي، جو سنه 1870ع ۾ ليڊن مان شايع ٿيو. ڪانئس پوءِ سنڌ ۽ گجرات جو نقشو ابن حوقل بغداديءَ سنه 343هه (سنه 942ع) ۾ تيار ڪيو هو. مٿيان نقشا جيتوڻيڪ غلط سلط آهن، پر سنڌ جا پهرينا نقشا آهن. مٿين نقشن کان سواءِ ابن خردازبه سنه 250هه مطابق عيسوي 9 صديءَ ۾ بلوچستان کان وٺي گجرات تائين شهرن جا نالا ڪجهه بطليموس جي نقشي تان ۽ ڪجهه پنهنجي ذاتي تجربي جي بنا تي ڏنا آهن، جيڪي نالا هيٺ ڏجن ٿا:

قيقان، بنه، مڪران، ميد، قنڌار، قصدار (خضدار)، بوقان (مڪران)، قندابيل، قنزپور (پنجگور)، ارمابيل، (لس ٻيلو)، ديبل، قنبلي، ڪنباياد، ڪمبايت (ڪنيات)، سهبان، سدوسان، راسڪ، رور (الور)، ساوندي، ملتان، منڊل، بيلمان، شرشت، ڪيرج، مرمد، ڪالي، دهنج ۽ بروص (ڀڙوچ). انهن شهرن مان ڪيترا هن وقت به موجود آهن ۽ ڪي زمانن جي انقلابن ڪري معدوم ٿي ويا آهن، ايتري در جو سندن جاءِ وقوع جي به خبر ڪانه ٿي پوي. ابن خردازبه مٿين شهرن جي مفاصلن تي به روشني وڌي آهي.(1(

تختگاه الور:

الور، سنڌ جي قديم تختگاه، روهڙيءَ کان ستن ميلن جي مفاصلي تي، مهراڻ جي هڪڙيءَ شاخ جي اولهندي ڪپ تي، هڪ وسيع شهر هو، جو قدامت جي لحاظ کان آرياورت جي قديم شهرن هستناپور، اندر پرسا (دهلي) ۽ پٽاليپترا (پاٽنا) جو ثاني هو. يوناني جاگرافي دانن مٿس ’موسيڪانوس‘ نالو رکيو هو. سندس پروارين ٽڪرين ۾ سون ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

چانديءَ جون ڪاٺيون هيون. هوئن ٽسانگ شهر کي ’پيشان پوپولو‘ ۽ جنرل اليگزينڊر ڪننگهام ’رور پورا‘ (رورانگر) جي نالن سان لکن ٿا.(2.(
هن شهر کي چوطرف مضبوط عالم پناه ڏنل هئي ۽ باغات ۽ محلاتن ڪري مشهور هو. شهر جي وچ ۾ ٻڌ جو مشهور مندر هو. عرب سياح ۽ جاگرافي دان پنهنجي پنهنجي لهجي ۾ هن شهر جا جدا جدا نالا لکن ٿا؛ مثلا: مسعودي، جنهن هن شهر کي 942ع ۾ مهراڻ جي اوپرندي واريءَ شاخ تي ڏٺو هو، سو ’الرور‘ لکي ٿو. ابن خردازبه سنه 250هه ڌاري ’رور‘ سڏيس ٿو؛ ابن حوقل واري نقشي ۾ سندس نالو ’الرور‘ ڏنل آهي، سيوطي پنهنجي ڪتاب ’مراصدالاطلاع‘ ۾ هن کي اهو ساڳيو نالو ڏنو آهي، شريف ادريسي، مشهور جاگرافي دان، سنه 560هه (1165ع) ۾ الور کي ’رور‘ لکي ٿو. هن شهر جو هندي نالو ’اروڙ‘ آهي. چاڪاڻ جو هتي جا راجائون اروڙ ونسي خاندان مان هئا. مهراڻ جي شاخ جي متجڻ کان پوءِ، هي شهر، جو ڪنهن وقت واپار ڪري ديسان ديس مشهور هو، تنهن جو اقبال متجي ويو، سندس ڪنڊر اڄ خاموسيءَ سان عبرت وٺڻ لاءِ اشارو ڪري رهيا آهن.

راءِ سهارس ثاني:

اسلام جي ڪاهه وقت ٻڌ وارن جو زور ٽٽي ويو هو. مالوه، اُجين، چتور، گجرات، ڪڇ ۽ سنڌ جا راجائون، جن مان ڪي ڪتري ۽ ڪي برهمڻ هئا، تن جي ٻڌ وارن سان دشمني هئي. سنڌ جي راءِ گهراڻي جي راجائن جي، مسئلي نيمروز متعلق، ايران جي ساساني ڪسرائن سان سياسي چڪتاڻ لڳل هئي. راءِ سهارس ثانيءَ جي ڏينهن ۾ نيمروز جي ايراني عامل امڪران تي ڪاهه ڪئي هئي، جنهن ڪري راءِ سهارس ثانيءَ قسطنطنيه جي قيصر سان ايرانين خلاف دوستانو ناتو ڳنڍيو هو.

سنه 628ع ۾ قيصر هرقل، ايرانين کي نينويٰ جي معرڪي ۾ شڪست ڏيئي، مدائن جي ديوارين هيٺان پهتو هو. ايرانين جي شڪست جي خوشي ملهائڻ لاءِ قسطنطنيه جي دربار ۾ وڏو جشن برپا ٿيو هو؛ ان موقعي تي راءِ سهارس جي سفير قيصر کي مبارڪباد پيش ڪئي هئي(1). نيمروز ۾ جنگين جو سلسلو جاري رهيو، جن ۾ راءِ سهارس ثاني وڙهندي مارجي ويو.

سهاسي ثاني:

سهارس ثانيءَ کان پوءِ سهاسي ثاني الور جي گاديءَ تي ويٺو. حڪومت جو مذهب ٻڌ ڌرم هو، پر ڪمزوريءَ ڪري ڇچي ان جا پوئلڳ گهٽن ئي فرقن ۾ ورهائجي ويا هئا. برهمڻ سڄي هندستان اندر ٻڌ وارن جي مخالفت ڪرڻ ۾ رڌل هئا. سنڌ جي حڪومت جي گهڻن ئي ڪاتن تي برهمڻ مامور هئا، جن جي اندروني پاڻ ۾ ٻڌي هئي. راءِ سهاسي ثاني جبرو حاڪم ٿي گذريو آهي. جهالاوان تي قبضي ڪرڻ کان سواءِ، لوهاڻن، لاکن، سمن، جاٽن، ڪردن ۽ ميڊ قومن سندس آڻ مڃي هئي(2). سندس وزير، رام، چچ بن سيلائج نالي هڪڙي برهمڻ نوجوان کي پاڻ وٽ محرر ڪري رکيو هو. سيلائج وڏو پنڊت هو ۽ سندس پٽ چچ کي چارئي ويد برزبان ياد هئا. رفتي رفتي وزير رام جي غير حاضريءَ ۾ چچ سرڪاري ڪاغذ شاهي محلات تائين راجا اڳيان پيش ڪرڻ لڳو. سهاسيءَ جي راڻي، شوپاديوي (سهندي)، هڪڙي دفعي نوجوان برهمڻ منشيءَ جي جادوبيانيءَ ۽ حسن کي ڏسي دل جو دل ۾ مٿس موهت ٿي پئي. راز و نياز جون ڳالهيون وڃي دوستيءَ ۽ شاديءَ ڪرڻ جي وعدي جي منزل کي پهتيون. ٻين ڪاتن جا برهمڻ عملدار به هن راز ۾ چچ سان شريڪ حال هئا. سهاسي ثانيءَ جو موت به هن خفيه يارانيءَ جو نتيجو هو. سنه 632ع ۾ راجا جي مئي کان پوءِ راڻيءَ جي مدد سان چچ گاديءَ تي ويٺو ۽ بيوه راڻيءَ سان شادي ڪيائين(1). راءِ گهراڻي جي حڪومت جو سنڌ ۾ خاتمو ٿيو ۽ برهمڻ گهراڻي جو راڄ شروع ٿيو.

برهمڻ گهراڻو:

برهمڻ گهراڻي جي راجائن سنه 632ع کان سنه 712ع تائين اٽڪل اسي ورهيه حڪومت ڪئي. جملي ڇهن راجائن حڪومت ڪئي، جن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1- چچ سنه 632ع کان سنه 666ع تائين

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

-2چندر سنه 666ع کان سنه 669ع تائين
-3ڏاهر ۽ ڏارج سنه 669ع کان سنه 670ع تائين
-4ڏهر سنه 670ع کان سنه 700ع تائين
-5ڏهر سياه
۽ سنه 700ع کان سنه 712ع تائين
-6ڏاهر

چچ بن سيلائج:

چچ، جنهن حرفت سان تخت هٿ ڪيو هو، سا ڳالهه راءِ گهراڻي جي مائٽن کي نه وڻي. چتور جو راڻو مهرت انتقام وٺڻ لاءِ وڏي لشڪر سان الور تي ڪاهي آيو، پر چچ هٿان مارجي ويو. جنگ کان فارغ ٿيڻ بعد، چچ پنهنجي ڀاءُ چندر کي الور مٿان نائب مقرر ڪري، پنهنجي وزير ٻڌيمن کي حڪومت جي ڪاروبار متعلق ضروري هدايتون ڏيئي، پاڻ سلطنت جي اتر واري حصي جي دؤري ڪرڻ لاءِ نڪتو.

پنجاب تي راءِ سهاسيءَ جا مائٽ حڪومت ڪندا هئا، جن کي چچ هڪ ٻئي پٺيان ماري مچايو. بياس نديءَ واري قلعي ببيا کي فتح ڪري، اتي جي راجا چتيسر کي مارائي، هن اسڪلنده (اُچ) جو قلعو فتح ڪيو. اچ مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ چچ سڪه جي راجا سوهيول کي شڪست ڏئي ملتان ڏانهن وڌيو. هتي جو راجا بجهيراءِ هاٿين جي دستي سان مقابلو ڪرڻ لاءِ نڪتو، پر پوءِ امان گهري ملتان ڇڏي ڀڄي ويو. ملتان فتح ڪرڻ کان پوءِ برهماپور، ڪروڙ، اشهار ۽ شاهڪلا جي راجائن کي ڪابل تائين مات ڪري، ڪشمير جي سرحد تي ديار جا وڻ پوکرائي، چچ الور ڏانهن موٽيو.

ڪجهه وقت الور ۾ آرام وٺڻ کان پوءِ لشڪر ۽ سامان گڏ ڪري، هي اورچ ۽ سمجهدار راجا ڏکڻ اولهندي طرف ڪاهي ويو. اتي سيوستان جي راجا متو ۽ ٻڌيا (ٻڌاپور) جي حاڪمن سندن آڻ مڃي. فقط برهمڻ آباد جي راجا اگهم لوهاڻي مقابلي لاءِ تياري ڪئي، پر هو ان وچ ۾ مري ويو. هتي جي ٻڌنوڌار جي مندر جي وڏي پنڊت ٻڌرڪوءَ، چچ کي بشارت ڏني ته هو سڄو ملڪ فتح ڪندو. ستت ئي اگهم جو پٽ سريند اچي سندس پيش پيو. چچ سريند جي بيوه ماءُ کي نڪاح ۾ آڻي، پنهنجي ڀائٽي جي ڌيءُ ڌرسيا، سريند کي شادي ڪرائي. فارغ ٿيڻ کان پوءِ، جاٽن ۽ لوهاڻن تي سخت پابنديون وجهي مڪرانپهتو. ارمن بيل کي زير ڪرڻ کان پوءِ قنزپور (پنجگور) جي قلعي کي نئين سر تعمير ڪرائي، مڪران جي سرحد ڪرمان وٽ ڪجور جا وڻ پوکرائي پوءِ جهالاوان ۽ سراوان کان ٿيندو، ڪيڪيءَ پهتو. اتي جي ڪردن سندس آڻ مڃي، چچ مٿن هڪ لک درهم ۽ هڪ سؤ گهوڙا ساليانو خراج مقرر ڪري، الور ڏانهن موٽيو، جتي آخري دم تائين وڏي دٻدٻي ۽ شان سان حڪومت ڪندو رهيو. سندس حڪومت جملي چاليهه ورهيه قائم رهي.

چندر:

چچ کان پوءِ سيلائج جو ٻيو پٽ، چندر گاديءَ تي ويٺو، جو وڏ تپسوي هو. هن ٻڌ ڌرم کي زور وٺايو. سيوهڻ جو راجا متو سندس خلاف قنوج جي راجا سيهرس کان مدد گهرڻ ويو. ڪشمير جو راجا رمل چچ جو ڏوهتو به، دشمن سان مددگار ٿي بيٺو، مگر چندر پنهنجي سلطنت کي بچائڻ ۾ ڪامياب ٿيو. حڪومت جي اٺين سال چندر مري ويو. الور جي گاديءَ تي پوءِ چچ جو ننڍو پٽ ڏاهر ويٺو ۽ پنهنجي وڏي ڀاءُ ڏهرسين کي برهمڻ آباد تي مقرر ڪيائين.

ساساني شهنشاهت جي ڪمزوري:

حضور ﷺ جن ايران جي ڪسريٰ خسرو پرويز کي اسلام جو دعوت نامو موڪليو هو، پر هن مغروريءَ سان ڦاڙي ڦٽو ڪيو. اڳتي هلي هو پنهنجي پٽ هٿان مارجي ويو ۽ سندس اهڙيءَ ريت قتل ٿيڻ کان پوءِ عظيم الشان سلطنت اندر بادشاهه گردي پيدا ٿي ۽ ان جي ابتريءَ جو دؤر شروع ٿيو. خسرو جي پٽ شيرويه فقط اٺ مهينا حڪومت

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪئي، هن پنهنجي خاندان جي 15 شهزادن کي مارائي ڇڏيو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ اردشير ستن ورهين جي عمر ۾ تخت تي ويٺو، پر ڏيڍ سال گذرڻ بعد، حڪومت جي اراڪين جوان شير کي تخت تي ورهايو. جو قضا الاهي هڪ سال اندر مري ويو. درٻارين پرويز جي ڌيءُ بوران دخت کي تخت تي ٿاڦيو(1) جنهن تي شاهي خاندنا ۾ ڏڦيڙ پوڻ ڪري درٻارين وري يزدگرد کي تخت تي آندو، جو ان وقت فقط 16 ورهين جو هو. يزدگرد جي تخت تي ويهڻ وقت، خلافت صديقيءَ جو زمانو هو، جڏهن سنه 11 هجري (سنه 632ع) ۾ اسلامي لشڪر ايران کي شڪست ڏيئي، حيراه ۽ عراق جي ڪن حصن تي قبضو ڪيو هو. تڏهن مٿينءَ ابتريءَ مان ڇچ بن سيلائج به فائدو ورتي، دشت ندي ٽپي، سنه 635ع ۾ ڪرمان تي ڪاهه ڪئي هئي، مگر ايراني سلطنت اڃا مضبوط هئي، ۽ٽس لشڪر ۽ خزانن جي ڪابه ڪمي ڪانه هئي، فقط قوم مان اخلاق محاسن فنا ٿي ويا هئا ۽ ڇچ ڪرمان تي قبضي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيو هو.

ڏاهر:

ڏاهر گاديءَ تي ويهڻ ڪانپوءِ ڪجهه وقت سلطنت جو دؤرو ڪري، مڪران جي سرحد کي مضبوط بنائي، الور ڏانهن موٽيو. ان وچ ۾ نجومين ڪيس خبر ڏني ته جيڪو سند پيڻ ٻائيءَ سان شادي ڪندو، سو سڄيءَ سنڌ جو مالڪ ٿيندو. مٿين خبر ٻڌي، هو شش و پنج ۾ پئجي ويو، آخر پنڊتن کي گهرائي ساٹن صلاح ۽ مشوري بعد هن رسمي طور پيڻ سان شادي ڪئي. ڏهرسين پيڻ جو سڱ رامل راجا جي پٽ سوهن کي ڏيڻو ڪيو هو، سو مٿين خبر ٻڌي ڏاهر تي غصي ٿيو.

يوم قادسيه:

سنه 13 هجريءَ ڌاري حضرت ابوبڪر صديق رضه جي وفات کان پوءِ حضرت عمر الفاروق رضه خلافت تي ويٺو. ايران سان جنگ جو جيڪو سلسلو جاري هو، سو قائم رهيو. سنه 14هه (635ع) ۾ حضرت سعد بن ابي وقاص رضه ڪسريٰ يزدگرد بن پرويز جي فوجن کي قادسيه جي معرڪي ۾ شڪست ڏيئي، مدائن فتح ڪيو. صدين جا گڏ ٿيل خزانا عرب لشڪر کي هٿ لڳا.

جنگ جلولا ۽ بلوچن جي بغاوت:

جنگ قادسيه کان پوءِ، بلوچن جي سپهه سالار 'سياهه سوار' کي، جيڪو يزدگرد جي محافظ فوج مٿان هو، پڪ ٿي ته ايراني هرگز عربن کان ڪٽي ڪين سگهندا، تنهن ڪري هو بغاوت جو جهنڊو بلند ڪري اسلامي لشڪر سان وڃي شامل ٿيو. ورهين کان بلوچن ۽ زط (جاٽ) قبيلن ايراني لشڪر ۾ پرتي ٿي، يونان تائين، درفش ڪاياڻيءَ هيٺ جنگيون جوٽيون هيون، سي هينئر ايراني فوجن کان ڇڄي عربن جا طرفدار ٿي بيٺا(1).

سنه 16هه (637ع) ۾ هشام بن عتبه، جلولا جي جنگ ۾ ايرانين کي شڪست فاش ڏيئي، آرمينيا، آذربائيجان، خراسان، سيستان، ڪرمان ۽ مڪران تي قبضو ڪيو. زط (جاٽ)، بلوچ، اسواره، سيايحته، اندغار قومن اسلام اختيار ڪيو. مٿينءَ شڪست کان پوءِ يزدگرد سانده اَٺن سالن تائين خاقان چين کان مدد وٺڻ جي اميد ۾ خراسان ۾ دربدر ٿيڪندو رهيو. آخر 23 آگسٽ سنه 651ع ۾ حضرت عثمان رضه جي زماني ۾ مرو جي هڪڙي جانداهي سندس قيمتي پوشاڪ هٿ ڪرڻ جي ارادي سان ڪيس قتل ڪري سندس لاش درياءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو. ساساني شهنشاهت جو صفحهءِ هستي تان نالو ۽ نشان مٽجي ويو(2). قومن جي ترقيءَ ۽ زوال جو هيءُ هڪ عجيب مثال آهي.

پارسين جو سنڌ ۽ گجرات پهچڻ:

ايران تي اسلام جي قبضي کان پوءِ پارسين جا پنج ڪٽنب، ميد جهازرانن جي مدد سان مڪران جي بندر جسڪ کان ڪي بلوچستان ۽ سنڌ ۾ وارد ٿيا؛ جتي پوءِ سندن آتشڪدا، عيسوي 12 صدي تائين قائم رهيا؛ باقي گجرات پهچي اتي جي نوساري نديءَ تي بيٺڪ جوڙي ويٺا. سندن پهريون آتشڪدو گجرات ۾ سنه 721ع ۾ تعمير ٿيو. هندستان جي پارسين جي تاريخ 'قصهءِ سنجان' هڪڙي پارسي ملا ڪيقباد سنجانا سنه 1600ع ۾ تصنيف ڪئي هئي، جنهن جو انگريزي ترجمو بعد ۾ رايل ايشياٽڪ سوسائٽي، بمبئي، شايع ڪرايو هو(3).

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عربن جون هندستان تي ڪاهون:
حضور پاڪ ﷺ جن جي معجزي 'شق القمر' کي، ڪئليڪٽ جي راجا سامري (زمُورن) ۽ قنوج جي راجا ڀوڄ ڏٺو هو. سامري، پيغمبر آخرالزمان ﷺ جن جي زيارت ڪرڻ جي ارادي سان تخت ۽ تاج پنهنجي وليعهد کي سپرد ڪري حجاز ڏانهن روانو ٿيو، پر واٽ تي يمن وٽ وفات ڪيائين. راجا ڀوڄ نجومين کان معجزي جو حال پڇيو، جن ان کي شهنشاه عرب و عجم جي ظهور جي خبر ڏني هئي. اسلام جي ڪاهُن کان اڳ ظهور قدسيءَ جي نور جا ڪرڻا سرزمين هند تائين پهتا.(1(
اهڙيءَ طرح سرانديپ جي رهاڪن پيغمبر اسلام جي بعثت جو احوال ٻڌي هڪڙو وفد مديني منوره ڏانهن روانو ڪيو هو؛ ان وقت حضرت عمر رضه جي خلافت جو زمانو هو. وفد اميرالمومنين سان ملاقات ڪري، حضور رسالت مآب ﷺ جا حالات دريافت ڪيا. حضرت عمر رضه ڪين تفصيلوار بيان ڏنو . حجاز کان موٽندي، وفد جي اڳواڻ مڪران جي ڪناري تان لنگهندي، وفات ڪئي؛ سندس نوڪرن ۽ ساٿين سرانديپ وارن وٽ حالات بيان ڪيا. ان واقعي کان پوءِ سرانديپ جا رهواسي مسلمانن سان محبت سان پيش اچڻ لڳا.(2(
پهرين ڪاهه:
حضرت عمر رضه ساموندي ڪاهُن جي خلاف هو، مگر جنهن صورت ۾ عربن جو واپار هندستان سان هزارين ورهين کان جاري هو، ان ڪري واپار جي حفاظت لاءِ بحرين جي عامل عثمان بن ابي عاصي ثقفيءَ پنهنجي ڀاءُ حڪم کي جهازن جي دستي سان سنڌ جي بندر ٺاٽي ڏانهن موڪليو. جيتوڻيڪ ان ۾ مسلمان ڪامياب ٿيا، مگر حضرت عمر رضه عثمان کي لکيو: "قسم آهي خداي لايزال جو، جيڪڏهن هي مسلمان ڪنهن آفت جو شڪار ٿين ها، ته هنن جو عيوضو آءٌ تنهنجي قوم کان وٺان ها"!
ٻيو حملو:
خليفة المسلمين جي سختيءَ هوندي به عثمان ثقفي پنهنجي ارادي کان باز نه آيو. هن پنهنجي ڀاءُ مغيره کي جهازن جي دستي سان ديبل ڏانهن مُڪو. 'چچ نامه' جي بيان موجب، مغيره ديبل جي حاڪم ساميا بن ديوائج سان وڙهندي شهيد ٿيو.
ٽيون حملو:
عثمان ثقفيءَ جي ڀاءُ حڪم ٻيو ڀيرو گجرات جي بندر ڀڙوچ (بروص) تي ڪاهه ڪئي هئي(1.(
چوٿون حملو:
سنه 38هه ڌاري خلافت حيدريءَ جي زماني ۾ حارث بن مره عبدي ڪوڪن جي ڪناري تي، ٺاٽي تي ساموندي حملو ڪيو ۽ لاتعداد قيدي هٿ ڪري سلامتيءَ سان موٽيو. بلاذريءَ جو بيان آهي ته هرهڪ مجاهد کي مال غنيمت جي حصي ۾ سؤ سؤ غلام هٿ آيا هئا(2). ساموندي حملن کان سواءِ عربن خشڪيءَ جي رستي به سنڌ تي حملا ڪيا.
سنڌ جي راجا جي اسلامي سلطنت سان ڇيڙڇاڙ:
حضرت عثمان رضه جي ڏينهن ۾، چچ اسلامي سلطنت سان ڇيڙڇاڙ ڪرڻ لڳو. اميرالمومنين عثمان رضه مڪران جي والي عبدالرحمان بن ثمره کي فسادن روڪڻ لاءِ حڪم جاري ڪيو. ٻيو ڀيرو وري چچ جي چرچ تي مڪران جي سرحد تي وڏو فساد ٿيو، مگر ڪرمان جي حاڪم حارث بن عامر، سنه 38هه ۾ ويهن هزارن فسادين کي روڪڻ ۽ دٻائڻ ۾ ڪامياب ٿيو.
راشد بن عمر جو شهيد ٿيڻ:
سنه 42هه ۾، راشد بن عمر ڇئن هزارن فوجين سان مڪران جي سرحد تي نگراني ڪرڻ لاءِ مقرر ٿيو. چچ هڪڙي ڀيري هڪ پهاڙي دري (لڪ) کان ڏهن هزارن فوجن سان اوچتو اسلامي ڇانوٽيءَ تي ڪاهه ڪئي؛ متين مهم ۾ هو ڪامياب ٿي نه سگهيو ۽ سندس اٺ هزار فوجي، مجاهدن هٿان شهيد ٿيا، مگر راشد بن عمر وڙهندي شهيد ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 52هه ۾ چچ جي مئي کان پوءِ، سندس ڀاءُ ندر سنه 60هه تائين حڪومت ڪئي. مٿين اَٺن سالن اندر، هن اسلامي سلطنت سان ڪا ڇيڙڇاڙ ڪانه ڪئي، مگر چندر جي مرڻ کان پوءِ ڏاهر سنڌ جو حاڪم ٿيو، جو هٺيلو، متعصب ۽ لالچي هو. هو چچ جي پاليسي اختيار ڪري مڪران ۾ فسادن جي باه پڙڪائڻ لڳو، حالانڪ مڪران ڪان سواءِ سنه 38هه ۾، خلافت حيدريءَ جي زماني ۾ تغار بن صغير ۽ حارث بن مره عبديءَ، ويهه هزار باغين کي سڪست ڏيئي، قيقان (جهالاوان) تي اسلامي جهنڊي کي کوڙيو هو، جنهن جون حدون سنڌ سان لاڳو هيون.

فتح قيقان:

سنه 39هه (سنه 659ع) تائين حارث بن عبديءَ حضرت علي المرتضيٰ رضه جي حڪم سان، سرحد جو ڪاميابيءَ سان انتظام رکيو. سنه 44هه (سنه 664ع) ۾ امير معاويه بن ابوسفيان جي دمشق جي تخت تي ويهڻ وقت، سيستان، ڪرمان ۽ قيقان ۾ فساد ٿيا. سنه 42هه ۾ حارث عبدي قيقان جي باغين سان وڙهندي شهيد ٿيو. خليفي معاويه بصري جي ولايت جون واڳون عبدالله بن عامر جي حوالي ڪيون، جنهن مهلب کي سرحد جي نگرانيءَ تي مقرر ڪيو. هن سنڌ جي اتر وارن ضلعن تي حملا ڪرڻ شروع ڪيا.

عبدالله بن سوار جو شهيد ٿيڻ:

عبدالله بن عامر، عبدالله بن سوار عبديءَ کي قيقان ڏانهن مڪو، جنهن قيقان ۾ اچڻ سان زلزلو مچائي ڏنو. هو فسادين کي مات ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيوپر پنهنجن جانباز رفيقن سان جهاد ڪندي شهيد ٿي ويو. هي شخص وڏو فياض هو. هڪڙو شاعر هيٺين لفظن ۾ سندس تعريف ڪري ٿو:

و اب سوار عليٰ عدانة

موقدالنار و قتال السغب.(1(

)ابن شوار، جو فوج ڪشيءَ جي وقت هميشه پنهنجو باورچيخانو گرم رکندو هو ۽ بکين کي ترار جي منهن ۾ ڏيندو هو. يعني فوج کي ڍاول رکندو هو ۽ دشمن بکيا هوندا هئا(.

مهلب جا ڪارناما:

مهلب ڪابل ۽ پشاور جي درن کان نڪري، سرهند ۽ لاهور تي سخت حملو ڪيو يا ائين چوڻ درست ٿيندو ته ڪابل ۽ ملتان جي وچ واري علائقي تي هو حملا ڪندو رهيو. دشمنن وجهه وٺي ساٹس قندابيل جي شهر وٽ مقابلو ڪيو، پر مهلب نهايت جانبازيءَ سان ڪين شڪست ڏئي، مال غنيمت هٿ ڪيو.

گهوڙن جا پڇ ڪترائڻ:

ان زماني ۾ هڪڙي ڀيري سندس ارڙهن ترڪي سوارن سان قيقان ۾ مقبالو ٿيو، ترڪن کي مهلب جي جانبازن ترار جو لقمو بنائي ڇڏيو، جن جي گهوڙن جا پڇ ڪتريل هئا. مهلب کي مٿين وضع پسند آئي ۽ پنهنجي فوج جي سيني گهوڙن جا پڇ ڪترائي ڇڏيائين.(1). قيقان جي هڪڙي نبته جي معرڪي جي منظر کي شاعر ازدي هن ريت پيش ڪري ٿو:

الم تر ان الازد ليلة نبتوا

بہ بد نبة ڪانوٗا خير جيش المهلب

)توهان ازد جي قبيلي جي جوانن کي ان ريت نه ڏٺو، جڏهن شهر نبته ۾ هنن ڪئمپ هنئي هئي ۽ مهلب جي فوج ۾ اهي سڀ کان چڱا نظر پئي آيا(.

سنان بن سلمه بزلي:

سيستان جو والي، زياد بن ابي سفيان، بيحد تجربيڪار ۽ سياستدان شخص هو. امير معاويه رضه مٿس عمرو بن العاص رضه وانگر اعتبار ڪندو هو، بلڪ امير معاويه رضه جو ساڄو هٿ هو. عبدالله بن سوار جي قتل ٿيڻ کان پوءِ زياد، سنڌ جي سرحد جي نگراني ڪرڻ تي، سنان بن سلمه بن مجيق بزلي کي مقرر ڪيو. هي شخص عالم و فاضل ۽ خدا پرست هو. هي پهريون شخص هو، جنهن فوجين کي طلاق جو قسم ڏياريو هو.هن مڪران بهادريءَ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سان فتح ڪري، اتي جي آباديءَ ڪي رونق ۽ ترقي ڏياري ۽ شهرن جي سربسزيءَ جو چڱو انتظام ڪيو. شاعرن سندس شان ۾ قصيدا جوڙيا، جن مان هڪڙو شعر هن ريت آهي:

رايت هذيلا احدثت في يمينها، طلاق نساءِ ماسيوق لها مهرا

لهان علي حلفته ابن مجيق، اذا رفعت اعناقها حلفاءِ صفهرا

)مون هذيل وارن کي ڏٺو ته انهن پنهنجي قسم ۾ بي مهر ادا ڪيل ٻيبين کي طلاق ڏيڻ جو قسم جي نئين بدعت ايجاد ڪئي، مگر مون کي ابن مجيق جو قسم آسان آهي، جڏهن زالن گردنون مٿي ڪٽي سون جون واليون ڏيکاريون(.

ابن ڪلبيءَ جو بيان آهي ته، هن ڪان اڳ مڪران حڪيم جبله عبديءَ فتح ڪيو هو. اهو بلاذريءَ جو حوالو آهي. حقيقت هن ريت آهي ته مڪران ۾ اڪثر فساد ٿيندا رهيا، ممڪن آهي ته هن دفعي سنان بن سلمه ان کي ٻيهر فتح ڪيو. اسلام جو سنڌ تي هي يارهون حملو هو.

راشد بن عمرو:

سنه 45هه ۾ زياد، راشد بن عمرو جديدي ازديءَ کي مڪران جو حاڪم مقرر ڪيو. راشد عرب جي شريف خاندان مان هو ۽ نسلي شرافت سان گڏ لياقتن ۽ خوبين سان آراسته هو. نٺديءَ عمر ۾ هن بهادريءَ جا ڪارناما ڏيکاريا هئا. امير معاويه رضه به ڪليءَ دربار ۾ سندس تعريف ڪرڻ کان پوءِ فوجي عملدارن کي سندس اطاعت ڪرڻ لاءِ هدايت ڪئي. راشد جي مڪران پهچڻ وقت، خليفي جي حڪم موجب، سنان بن سلمه سندس استقبال پرجوش نموني ڪري، ڪيس ملڪي معاملات کان واقف ڪيو.

راشد، قيقان تي حملو ڪري، اتي جي باشندن کان ٻن سالن جو رهيل خراج وصول ڪيو ۽ مال غنيمت سان گڏ غلام ۽ ٻانهيون هٿ ڪري سلامتيءَ سان موٽيو. هڪ سال قيام ڪرڻ کان پوءِ هن ٻيو دفعو قيقان ۽ ٻڌا (ڪڇي) تي ڪاهه ڪئي، ليڪن مندر ۽ پکرج جي جبلن وٽ پهچڻ وقت، پنجاه هزار ميدن ساڻس مقابلو ڪيو. صبح کان شام تائين جنگ جو ميدان گرم هو. راشد پامرديءَ سان مقابلو ڪندي شهيد ٿي ويو. سندس شهادت کان پوءِ زياد بن ابي سفيان، سنان بن سلمه کي مڪران ۽ ڪناري واري علائقن مٿان حاڪم مقرر ڪيو. سنان ٻن سالن تائين مقيم رهيو، ان زماني ۾ اعشي همدانيءَ مڪران جي شان ۾ جيڪو قصيدو چيو، تنهن مان هن باغي علائقي جي پوري خبر پئجي سگهي ٿي:

و انت تسير الي مكران، فقد شحطه الورود المصدر

والم تک حاجتي مكران، ولاالغزو فيها والمتجر

)اعشي تون ڪران وڃين ٿو، فرودگاه ۽ وطن ۾ وڏو مفاصلو پئجي ويو. او مڪران! مون کي تنهنجي گهرج ڪانه هئي، جنهن ۾ نه جهاد آهي نه واپار.(

وحدثت عنها ولم آتها، ومازلت من ذكرها اوفر

بان اكثير بها جائع، وان القليل به سعور(1.(

)۽ مون ان جو حال ٻڌو هو، اتي آيو نه هوس ۽ هميشه سندس ذڪر کان پڇندو هوس؛ انڪري جو اتي جا رهاڪو بکيا آهن ۽ بض اتي جا هنڌ خوفناڪ آهن(.

سنان بن سلمه جي شهادت:

ٻن سالن جي عرصي ۾ سنان بن سلمه پوري مضبوطيءَ سان مڪران ۽ سنڌ جي سرحد تي حڪومت ڪئي ۽ پنهنجي ڪارگذارين ۽ تجربيڪاريءَ جا عمدا نمونا ڏيکاريا. قيقان تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هن ڪڇيءَ (ٻڌا) جي ڪن وڏيڪ ضلعن تي قبضو ڪيو، پر پوءِ دشمنن سان مقابلو ڪندي شهيد ٿيو. اسلام جو سنڌ تي هي ٻارهون حملو هو.

عبيدالله بن زياد:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

سن 45هه ۾، زياد بن ابي سفيان وفات ڪئي. هن دماغي قابليت ۽ دليرانه شجاعت سان حڪومت ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ عبيدالله سيستان جو والي مقرر ٿيو. ان ۾ شڪ ڪونهي ته هو بهادر هو، مگر بهادريءَ جي جوهر رکڻ سان گڏ، سنگدل ۽ ظالم به هو. هو سيستان کان جهاد ڪندو، سناروز پهتو؛ اتان سيستان جي قلعي رودبار کان ٿيندو، قندار تي ڪاهي ويو. قنڌار وارن جوانمرديءَ سان مقابلو ڪيو، پر عبيد جي ترار خاراشگاف سندن خاتمو ڪري ڇڏيو. اسلامي لشڪر قنڌار تي سنه 59هه ۾ قبضو ڪيو. هن معرڪي ۾ گهڻائي اصحاب شهيد ٿيا.

منذر بن جارود:

سنان بن سلمه کان پوءِ، منذر بن جارود مڪران تي حاڪم مقرر ٿيو، جنهن جي ڪنيت 'ابو الاشعث' هئي، هو بهادر ۽ اول العزم شخص هو. هن اچڻ شرط توقان (بوقان) ۽ يقان تي ڪاهي بيشمار غلام ۽ ٻانهيون هٿ ڪيون. سنه 58هه ۾ هن قصدار فتح ڪيو. مٿيون شهر سنان بن سلمه فتح ڪيو هو، پر سندس شهادت کان پوءِ شهر وارن شامت اعمال کان وري بغاوت ڪئي هئي. قصدار فتح ڪرڻ کان پوءِ، ابوالاشعث اتي رهي پيو، تان جو اتي جي خاڪ ۾ اجل ڪيس پيوند ڪري ڇڏيو. شاعرن مٿس مرثيا چيا. هڪڙي شاعر جو مرثيو هت بلاذريءَ کان نقل ڪريون ٿا:

حل بقصدار فاضحیٰ بها، في القبر لم يقفل مع القاتلين

للهٰ قصدار و اعنا بها، اي فتیٰ دنيا اجنت و دين.

)قصدار ۾ داخل ٿيو، پوءِ جو ڏٺم ته قبر ۾ هو؛ مجاهدين سان گڏ واپس نه آيو. الله الله! قصدار ۽ هن جي وادي! ڪهڙي جوان ۽ دين قبر جي حوالي ڪيو(!

اسلام جو سنڌ تي هي ٽيرهون حملو هو.

منذر بن حارث:

منذر بن جارود کان پوءِ، بصري جي واليءَ عبيدالله بن زياد، منذر بن حارث بن بشر کي مڪران ۽ سنڌ جي سرحد جو والي مقرر ڪيو هو. هن توران جي حد تائين مس پهتو ته بيماريءَ جي وگهي اجل جو شڪر ٿي ويو. سندس مرڻ کان پوءِ عبيدالله، منذر جي پٽ حڪم کي، جو ان وقت ڪرمان ۾ هو، پٽس مرحوم جي جاءِ تي مڪران جو والي مقرر ڪيو. حڪم ڇهن مهينن اندر پنهنجي لياقت جو ثبوت ڏنو.

ابن حري:

حڪم ڪانپوءِ ابن زياد، ابن حري باهليءَ کي سنڌ جي سرحد تي مقرر ڪيو، جو لائق سردار هو. هن اچڻ شرط سوڀون حاصل ڪيون. سندس شان ۾ هڪڙو شاعر هن ريت چوي ٿو:

لولا طعاني بالبوقان مارجعت منه سرايا ابن حري باسلاب (بلاذري(

)جيڪڏهن بوقان ۾ آءٌ پنهنجي نيزي بازيءَ جو جوهر نه ڏيکاريان ها، ته ابن حريءَ جون فوجون مقتولن جا هٿيار ۽ سامان کني واپس نه اچن ها(.

اسلام جو سنڌ تي هي چوڏهون حملو هو.

عربن جون هندستان ۾ بيٺڪون:

سنه 86هه (سنه 705ع) ۾ وليد بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي ويٺو. سندس پاران حجاج بن يوسف ثقفي بصري جو والي مقرر ٿيو ۽ مڪران، بلوچستان، خراسان سمورا علائقا، سنڌ جي سرحد سميت سندس ماتحت هئا. بحري توڙي بري لحاظ کان اسلامي سلطنت جي قوت مضبوط هئي. امير معاويه جي ڏينهن ۾ اسلامي ٻيڙي سقليه ٻيٽ تي ڪاهه ڪرڻ کان پوءِ ٻارهن سَون جهازن جي وسيلي برابر ستن سالن تائين مشرقي شهنشاهت جي تختگاه قسطنطنيه تي گهيرو ڪيو هو. وليد جي ڏينهن ۾ اُموي سلطنت جون حدون مغرب ۾ اندلس تائين هيون ۽ مشرق ۾ مجاهدن جي گهوڙن آمو درياءَ تان وڃي پاڻي پيتو هو. حجاج بن يوسف وڏو سياستدان ۽ ظالم هو. اٽڪل 3 لک

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مسلمان سندس ظلم جو شڪار بڻجي ويا. سندس سختگير پاليسيءَ ڪان تنگ ٿي، گھڻا ئي مسلمان عراق مان نڪري هندستان جي اولهندي ۽ اوڀرندي ڪنارن وارن شهرن ۾ بيٺن ۾ بيٺڪون جوڙي واپار تي گذران ڪرڻ لڳا.

نوائط ۽ لبي:

جن عربن ڪوڪن کي وسايو، تن نؤ واردن کي نوائط سڏيو ويو، وري جن راس ڪماريءَ جي اوڀرندي ۾ بيٺڪون وڏيون، تن کي لبي سڏيو ويو. سندن پيشو جهازراني ۽ واپار هو. اهي شافعي مذهب جا هئا ۽ اتي جي ديسي عورتن کي مسلمان ڪري ساڻن شاديون ڪيائون. سندن علمائن مان مخدوم علي مهائميءَ جي مزار بمبئي جي ويجهو مهائم ڳوٺ ۾ آهي. هي پهريون مسلمان عالم هو، جو خاڪ هند ۾ پيوند ٿيو. وري جن مهاجرن ملبار کي وسايو، سي هن وقت موپلا سڏجن ٿا. ڪدنگانور جي راجا سامريءَ سندن آدرڀاءُ ڪيو. موپلا سوداگري ڪرڻ لڳا؛ بصري جي کجور جو هندستان جي بندرن تي وڪرو ڪرڻ لڳا.(1.(

مالديپ:

ڪن عربن مالديپ ٻيٽ تي مرڪز قائم ڪيو. هتي هر سال سمنڊ مان هڪڙي بلا نڪرندي هئي، جنهن کي ٻيٽ جا هندو رهاڪو هڪڙي ڪنواري ڇوڪري سال بسال ٻليدان طور پيٽا ڪندا هئا، جيئن مصر جا قبطي نيل جي طغيانيءَ وقت هڪڙي ڪنواري ڇوڪري درياءَ جي حوالي ڪري ٻليدان ڪندا هئا. مٿين بلا مالديپ وارن تان شيخ ابوالبرڪات بربريءَ جي دعا سان ٽري ويئي ۽ هن بزرگ جي تبليغ ڪري اتي جا رهاڪو مسلمان ٿيا! ابن بطوطه جڏهن ان ٻيٽ تي آيو هو، تڏهن سندس وقت ۾ سلطان خديجه مالديپ تي حڪمراني ڪندي هئي. ابن بطوطه ان مسجد جي زيارت به ڪئي هئي، جا شيخ ابوالبرڪات بربريءَ تعمير ڪرائي هئي. مسجد جي ڪتبي تي ان راجا جو نالو به لکيل هو، جو شيخ موصوف جي هٿن تي مسلمان ٿيو هو.(1.(

معبر ۾ بيٺڪون:

حجاج بن يوسف جي خوف ڪري جن عربن عراق ڪان نڪري، معبر (ڪاري منڊل) جو رخ ورتو هو، تن مهاجرن کي اتي جي پانڊيا راجا بيٺڪ وجهڻ جي اجازت ڏني. انهن مدراس صوبي جي ٽئين وڏي ضلعي جي شهر ڪيالاپٽم ۾ بيٺڪ وڌي. سيلون ۽ ملايا سان واپار ڪرڻ ڪري، مهاجر شاهوڪار بڻجي پيا. سيد سلطان مظهر ولي (المتوفي سنه 622هه) ۽ سندس جانشين سيد ابراهيم شهيد ۽ مظهر وليءَ جي مريد بابا فخرالدين جي تبليغ ڪري، معبر ۾ اسلام زور ورتو.(2). معبر وارا عرب گهڻو ڪري حضرت موت جا رهاڪو هئا، سندن تجارتي تعلقات جي ڪري اسلام جو قدم سوماترا ۽ جاوا جي ٻيٽن تي پيو(3). معبر وارا عرب تامل زبان کي عربي خط ۾ لکڻ لڳا.

سلطان علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني ۾ معبر جي پانڊيا راجا جو وزير مشيرالملڪ تقي الدين بن عبدالرحمان هو. سلطان علاءُ الدين جي ڏينهن ۾ ملڪ ڪافور، معبر فتح ڪري دهليءَ جي تابع ڪيو. سلطان محمد تغلق، سيد حسن ڪيٿليءَ کي معبر تي پنهنجو نائب مقرر ڪيو هو، جنهن پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو هو. سنه 780هه (سنه 1378ع) تائين معبر جي اسلامي رياست قائم رهي، جنهن تي پوءِ وجيه نگر جي راجا قبضو ڪيو. هن حڪومت اندر ٽرچناپلي، مدورا، آرڪاٽ ۽ ٽني ولي ضلعا هئا. ڊاڪٽر ڪاڊويل هتان اسلامي سڪا ڳولي هٿ ڪيا هئا.

مڪران ۾ بلوچي رياست:

خلافت راشده توڙي بني اُميه دؤر ۾ فاتح عربن کي حڪومت هلائڻ ۾ مشڪلاتون پيش اچڻ لڳيون. سنه 23هه (سنه 644ع)، مڪران فتح ٿيڻ وقت، حضرت عمر رضه صحار عبديءَ کان مڪران جو احوال پڇيو، ته هن مڪران جي ڪيفيت قافيه بنديءَ سان هن ريت بيان ڪئي هئي:

ارض سهلها جبل ماءَ هاوشل و ثمرها دخل و عدوها باطل و خيرها قليل و شرطا طويل والڪثر بها قليل"(1.(

بني اُميه دؤر ۾، مڪران ۾ بعض باغين جو تعداد پنجاه هزارن کي پهچندو هو. اهڙين مشڪلاتن کي حل ڪرڻ لاءِ حجاج بن يوسف، محمد بن هارون کي، جو وڏو ديندار ۽ تجربيڪار بلوچ هو، مڪران مٿان نائب مقرر ڪيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

محمد بن هارون مڪران جي چپي چپي کان واقف هو. هو اندروني امن امان کي قائم رکڻ ۾ ڪامياب ٿيو. حجاج بن يوسف جي ڏينهن ۾ محمد بن حارث علافي پنهنجي ڀاءُ معاويه بن حارث ۽ پنهنجي قبيلي آسار جي پنجن سوَن ماڻهن سان واپار سانگي عمان کان نڪري، مڪران ۾ رهڻ لڳو. اتفاق سان سندس ماڻهن مان صفوي بنالحاميءَ ڪنهن ڳالهه تان اتي جي هڪڙي ذميءَ کي ماري وڌو، جنهن تي هن جي وارثن مڪران جي حاڪم سعيد بن اسلم کي فرياد پيش ڪيو، مگر علافين دغا سان سعيد کي قتل ڪري سڄي مڪران تي پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو.
حجاج علافين تي سخت ڏمريو ۽ علافين جي سردار سليمان علافيءَ جو سر وڍرائي سعيد جي عزيزن ڏانهن روانو ڪيو. ان واقعي کان پوءِ حجاج، عبدالرحمان بن اشعث ۽ مجاعه بن سعر تميميءَ کي مڪران جي انتظام کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ ڏياري مڪو. جيسين مجاعه پهچي تنهن کان اڳ علافين عبدالرحمان کي ماري وڌو. مجاعه تجربيڪار عملدار هو، سندس اچڻ جو ٻڌي باغي وڃي جبلن جي غارن ۾ لڪا. مجاعه قندابيل تائين سندن پنيان پيو، پر اوچتو اجل جي سڏ ڪري وفات ڪري ويو. حجاج ڏٺو ته عرب عاملن لاءِ مڪران جو صحرائي ۽ جابلو ملڪ اڻ ڏٺو ڏيهه آهي، ان ڪري هن مڪران جي حڪومت محمد بن هارون بلوچ جي سپرد ڪئي، جو ملڪ جي اندروني حالتن کان پوريءَ طرح واقف هو. محمد بن هارون باغين جو پيڇو ڪري، معاويه بن حارث کي هڪڙي غار مان گرفتار ڪري، سندس سر وڍرائي حجاج ڏانهن مڪو.
هن واقعي کان پوءِ محمد بن حارث علافيءَ پنهنجي ماڻهن سان سرحد ٽپي، سنڌ جي راجا ڏاهر وٽ وڃي پناه ورتي. راجا رامل، جنهن کي ڌهرسين ڀائيءَ جو سڱ ڏيڻو ڪيو هو، سو ڀائيءَ سان ڏاهر جي شاديءَ جي ڳالهه ٻڌي، غصي ۾ اچي ويو ۽ پنهنجي وڏي لشڪر سان الور تي ڪاهي آيو. محمد علافيءَ موقعو ڏسي هڪڙيءَ رات جو اوچتو رامل تي ڪاهي، سندس لشڪر جو وڏو حصو ماري وڌو، جنهن تي ڏاهر خوش ٿي کيس پنهنجو مکيه صلاحڪار مقرر ڪيو. ڏاهر جي دمشق جهڙيءَ باجبروت شهنشاهت سان هيءَ پهرين ڪونس هئي.
سرانديپ ۽ ديبل جا تعلقات:
ديبل جو هندي نالو 'ديول' هو، مٿس اهو نالو هتي جي وڏي بت ڪري پيو، جو هتي جي مندر ۾ رکيل هو. سيلون جي سنهالي ڏندڪٿائن ۾ لکيل آهي ته، ديبل جي برهمڻن ديول ديوتا جي پرستش ڪرڻ جو رواج سپورا بندر رستي سيلون تائين رائج ڪيو هو، ڇاڪاڻ جو سيلون وارا به ٻڌ جا پوڄاري هئا(1). غرض ته سيلون ۽ ديبل جا هڪٻئي سان مذهبي تعلقات هئا.
سرانديپ ۽ بصري جا تعلقات:
سيلون عربن لاءِ هڪڙي زيارتگاه هو، هتي جي جبل تي نه رڳو حضرت آدم عليه السلام جي پيرن جا نشان هئا، بلڪ جبل جي پير ۾ هڪڙو غار خواجا خضر جو غار سڏبو هو. ٻئي هڪڙي هنڌ تي هڪڙي مسلمان بزرگ، بابا طاهر جو غار آهي. ان کان سواءِ ڇيلاءُ، (سالايم) ۾، ايترا گهڻا هاٿي هئا، جو ماڻهو خوف کان ٻاهر نڪري نه سگهندا هئا، آخر هڪڙي شيراز جي بزرگ شيخ عبدالله خفيف (المتوفي 331هه) جي دعا سان ڪوبه هاٿي ماڻهن کي ستائڻ نه لڳو بزرگ جي برڪت کي ڏسي، اُتي جا هندو مسلمانن سان محبت سان پيش اچڻ لڳا.
تعلقات جو ٻيو سبب هن ريت هو ته وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ اسلامي سلطنت ايشيا، آفريڪا ۽ يورپ تائين پکڙيل هئي، ان ڪري خلافت جي درٻار دمشق ۾ هر هڪ ملڪ جا حاڪم تحفا ۽ سفير روانا ڪندا هئا. جيئن اڄ لنڊن ۽ واشنگٽن دنيا جي سياسيات ۽ اقتصاديات جا مرڪز آهن، تيئن انهن ڏينهن ۾ دمشق جي درٻار جو ڏونڪو وڄي رهيو هو. حجاج بصري جي حڪومت جون واڳون هٿ ڪرڻ کان پوءِ هندستان جي ٻيٽن سان تجارتي تعلقات قائم ڪيا هئا. خاص ڪري سرانديپ ۾ هجري پهرين صديءَ ۾ عرب واپارين بينڪ قائم ڪئي هئي(1.1(
جهازن جو ديبل وٽ لٽجڻ:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ ڪن عرب واپارين سرانديپ ۾ وفات ڪئي هئي، جن جي زالن ۽ ٻارن کي سيلون وارن آٺن جهازن ۾ چاڙهي، خليفي لاءِ تحفن سميت، جهازن کي بصري ڏانهن روانو ڪيو. مٿين جهازن کي مخالف هوا ديبل جي ڪناري تي ڌڪي آندو، جن کي ديبل جي دريائي ڌاڙيلن لٽي، زالن ۽ ٻارن کي قيد ڪيو(1). مٿئين حادثي متعلق، حجاج بن يوسف، ڏاهر کي احتجاجي نوٽ موڪليو، جنهن جو جواب ڏاهر نهايت مغروريءَ سان ڏنو، ته "ديبل جا ڌاڙيل سندس حڪم کان ٻاهر آهن." حقيقت ۾ سندس جواب عذر لنگ هو، جنهن حجاج جهڙي کهنه مشق گرگ کي اهڙو مشتعل ڪيو، جو هن دمشق جي دربار کان سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ اجازت گهري.(2(

ديبل جا بحري قزاق ڪير هئا؟

سنڌ جي قديم توڙي جديد تاريخن ۾ ڪنهن به مؤرخ ڪين ڏيکاريو آهي ته ديبل جا بحري قزاق ڪير آهن. عرب انهن ڌاڪن کي 'بوراج' سڏيندا هئا. اوهين پڙهي چڪا آهيو ته اسلام کان اڳ به اهي دريائي ڌاڙيل تجارتي جهازن کي لٽيندا هئا. سندن خوف ڪري، حيره جي آل منذر اميرن حيره کي ۽ ساساني فرمان روائن اُبله جي بندر کي مضبوط قلعا ڏياريا هئا. ان کان سواءِ وڏن جهازن تي پنج پنج سؤ ملاح رهندا هئا، جي ٻاڻ سان آتشي مادا به ساڻ کڻندا هئا. مڪران جو ڪنارو، ديبل ۽ سومناٿ گجرات ۾ ڌاڙيلن جا مکيه اڏا هئا.

بزرگ بن شهريار ڪتاب 'عجائب الهند' ۾، علامه البيروني 'ڪتاب الهند' ۾ سندن ذڪر ڏنو آهي. سون مياڻيءَ کان وٺي گوادر جي بندر تائين ميڊ ۽ ڪورا ٻه قومون رهن ٿيون، جن جو گذران جهازرانيءَ ۽ مڇي جي شڪار تي آهي. گوادر جي هڪڙي ڪتبي مان پتو پوي ٿو ته سندن اصل وطن ڪڇي هو ۽ ايليٽ جي بيان موجب سندن اپر سنڌ جي مهاڻن سان مائٽي هئي. اتان نڪرڻ کان پوءِ هنن مڪران جي ڪناري کي وسايو. اهي مانگر مڇن جي هڏن مان جڙيل جهوپڙين ۾ رهندا هئا. سندن خوراڪ مڇي هئي ۽ گهوڙن کي سڪل مڇيءَ جو گوشت کارائيندا هئا. اشور جي راڻي سميراس ۽ سڪندر مقدوني کي، مڪران جي ڪناري کان لنگهندي انهن گهڻو تنگ ڪيو هو. ايراني نار کان وٺي ملبار تائين جهازراني ڪندا هئا. سنڌ، گجرات ۽ ڪوڪن جي راجائن جي بحري ٻيڙن تي نوڪر هئا. محقق ڊي گوئجي ٻنهي قومن کي ايشيا جي بهترين ملاحن جو نمونو لکي ٿو. ڪرنل جيمس ٽاڊ، ميدن کي چندر ونسي اسوا خاندان مان شمار ڪري ٿو ۽ سندن ٽي فرقا هن ريت ڏيکار يٿو: 1- پورا ميد، 2- اُجا ميد ۽ 3- ديو ميد. ڪرنل جيمس ٽاڊ، تاريخ راجستان لکندي، جيڪي ڏسي ٿو، سو آريائي عينڪ جي ذريعي ڏسي ٿو. حالانڪ جديد تحقيقات ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته اُهي عرب آهن. البت منجهن افغاني ۽ راجپوتي خون گڏيل آهي. جديد تحقيقات موجب سندن چار شاخون هن ريت آهن: 1- جالارزئي، 2- گزير، 3- اُرماڙي ۽ 4- چل مارزئي. منجهائن گزير پاڻ کي بلوچ سڏين ٿا، اوماڙي افغان ۽ چل مارزئي لاسي سڏائين ٿا. علامه البيرونيءَ جي زماني تائين، هو پنهنجي منهن ڌاڙا هڻندا هئا، تنهن کان پوءِ عربن سان گڏجي 19 صديءَ تائين سمنڊ تي ڌاڙا هڻندا هئا. آخر انگريزي ٻيڙي کان شڪست کاڌائون، اهي رفائي مذهب جا پيروڪار آهن.(1(

بذيل جي ديبل تي ڪاهه:

اسلامي سلطنت جون حدون سنڌ تائين پهتيون هيون، ڪابل، قندار، سيستان، جهالاوان ۽ مڪران اسلامي جهنڊي هيٺ اچي ويا هئا. ملتان، پنجاب ۽ ڪڇيءَ جا ميدان فاتح عربن جي گهوڙن لاءِ جولانگاه بڻجي چڪا هئا، پر عربي حڪومت جي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جي هرگز مرضي نه هئي. ڏاهر عربن کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. جنگ قادسيه ۾ شڪست کائڻ کانپوءِ ڪيترن مجوسين سنڌ ۾ پناه ورتي هئي، جي ڏاهر کي اسلامي سلطنت خلاف پڙڪائي رهيا هئا. علافي ٻائرن جي سازش ۽ ديبل تي سرانديپ جي جهازن جي لٽجي وڃڻ ڪري دمشق ۽ الور جا تعلقات ٽٽي پيا.

وليد بن عبدالملڪ وڏي دٻدٻي وارو شهنشاه هو. سندس ڏينهن ۾ ام البلاد دمشق، اسلامي سلطنت جو دارالخلافه ۽ واپار، صنعت ۽ حرفت جو مرڪز هو. قيصر جوستنين هن شهر کي مشرق جو آفتاب سڏيندو هو(1). عظيم الشان اسلامي سلطنت اڳيان دولت ۽ فوجي لحاظ سان سنڌ جي ننڍڙي حڪومت هڪڙي صوبي جي برابر مس هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

محمد بن هارون بلوچ تجربيڪار سياستدان هو ۽ جيڪي واپاري مڪران ۽ سنڌ ۾ پاڻهن جو واپار ڪندا هئا، هو تن معرفت سنڌ جا اندروني حالات معلوم ڪرڻ لڳو. نيرن ڪوٽ جي سمنين ڪي الور ۽ دمشق جي سياسي ڪشيدگيءَ جي خبر هئي؛ ڪين پڪ هئي ته سنڌ جي برهمڻ حڪومت هر حال ۾ اسلامي طاقت سان مقابلو ڪري نه سگهندي، ان سبب ڪري هتي جي سمنيه حاڪم، پنڊرڪر، اڳواٽ حجاج بن يوسف ڪي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت نامو لکي مڪو. دعوت ملڻ ڪان پوءِ حجاج پنهنجي هڪڙي جرنيل، بذيل جماليءَ ڪي ڇهن هزارن جي لشڪر سان، ديبل ڏانهن روانو ڪيو؛ مگر بذيل ڏاهر جي پٽ جئسيه سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ حجاج بن يوسف جي خليفي وليد بن عبدالملڪ سان خط و ڪتابت جاري هئي، ويتر جو بذيل جماليءَ جي شڪست ۽ شهادت جون خبرون دمشق جي دربار ۾ پهتيون، تنهن تي خليفي حجاج ڪي سنڌ تي مهم رواني ڪرڻ لاءِ اجازت ڏني. اڳي خليفو جنگ جي خرچ ڪان البت ڪيٻائڻ لڳو هو، مگر هينئر حجاج خرچ جو ذمو پاڻ تي ڪنيو هو.

محمد بن قاسم:

عمادالدين محمد بن قاسم بن محمد بن حڪم بن ابي عقيل ثقفي 17 شعبان سنه 24هه ۾ دمشق تي ڄائو، سندس پيءُ قاسم بن محمد اُموي شاهي خاندان جو ممتاز امير هو. محمد بن قاسم اڃا صغير هو ته سندس پيءُ وفات ڪئي ۽ هو والده جي سائي هيٺ تربيت وٺڻ لڳو. پنجن سالن جي عمر ۾ سندس ذهانت جو نمونو پڪڙجڻ لڳو. سندس ڪتنب وٺ اعليٰ تعليم ڏيارڻ لاءِ ايتري دولت ڪانه هئي، تنهن ڪري دمشق جي فوج ۾ پرتي ٿيو ۽ اعليٰ فوجي عملدارن جي نگراني هيٺ فاتح سنڌ جنگ جا هنر سکڻ لڳو. سندس ذهانت جي فوجي عملدار تعريف ڪرڻ لڳا.

وليد بن عبدالملڪ جڏهن فوجي ڇانوٽيءَ ۾ فوجن جو معائنو ڪرڻ ايندو هو، تڏهن محمد بن قاسم ڪي پاڻ سان ويهاري ساڻس محبت پريون ڳالهيون ڪندو هو. 14 ورهين جي عمر فوجي قابليت ڪري ڪيس اعليٰ عهدو مليو. هو خوبصورت نوجوان هو. سندس اکيون وڏيون، پيشاني ڪشادي، بازو گول، ڪارايون ويڪريون، گلابي رنگ، هيبتناڪ آواز ۽ بدن پورو پنو هوس. سي ڪان اهم ڳالهه ته قدرت ڪيس جيڪا دل ۽ جگر عطا ڪيو هو، سو فولاد هو. سندس بلند خيالن ۽ مستحڪم ارادن مان سندس لياقت ۽ بهادريءَ جو جوهر ٽپڪندو هو. جيتوٽيڪ فوجي سپاهي هو، مگر نهايت خليق، حليم الطبع، شيرين زبان ۽ ٻاجهارو هو. ننڍي وڏي سان ميناج ۽ محبت سان ڳالهائيندو هو. ننڍا وڏا سندس اوصاف حميده جي تعريف ڪندا هئا. فوج ۾ وڏيءَ عمر وارا عملدار، جيڪي سندس ماتحت ڪم ڪندا هئا، تن سان عزت ۽ مروت سان پيش ايندو هو، مٿين خوبين ڪري هر دلعزيز هو.

محمد بن قاسم، سترهين ورهين جي عمر ۾ فارس جي تختگاه شيراز جو گورنر مقرر ٿيو. نهايت برجستائي، عدل ۽ انصاف سان حڪومت جو ڪاروبار هلائڻ لڳو. پگهار مان جيڪي بچندو هوس، سو اسلامي تبليغ تي خرچ ڪندو هو. فرصت جي وقت عوام اڳيان تقريرون ڪندو هو، جن ڪي ماڻهو شوق سان ٻڌندا هئا. سندس اخلاص مندي ۽ ايماني، قوت ڪي ڏسي وڏا وڏا علماءَ ڪرام، مشائخ عظام ۽ مجتهد سندس تعريف ڪندا هئا. بقول عارف سنائي:

”صدق و اخلاص درستي بايد و عمر دراز،
تا قرين حق شود صاحبقراني در قرن“!

دمشق جي دربار مان اجازت وٺڻ ڪان پوءِ حجاج بن يوسف پنهنجي جليل القدر سؤٽ ۽ نائيءَ محمد بن قاسم ڪي روبرو گهرائي، ضروري هدايتون ڪيون، اُموين ڪي عراقي لشڪر جي باري ۾ شامي لشڪر تي گهڻو اعتبار هو. حجاج ابوالاسود جهم بن ظهر جي اڳواٽيءَ هيٺ ڇهه هزار شامي، سوار فوج جا جانباز سپاهي، چونڊي (جي شريف خاندان جا فرد هئا ۽ مختلف جنگين جي ميدانن ۾ تجربو حاصل ڪيل هئا) شيراز ڏانهن روانا ڪيا. ان فوجي دستي تي حجاج ڪي پورو پروسو هو. محمد بن قاسم شيراز پهچڻ ڪان پوءِ مزيد فوجن ۽ حڪم جو انتظار ڪرڻ لڳو.ان وچ ۾ ڇهه هزار وڏيڪ عراقي شتر سوار فوج، حزيمه بن مغيره جي اڳواٽيءَ هيٺ، شيراز پهتي. اسلامي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

لشڪر جو تعداد ٻارھن هزار هو، جنهن سان 3 هزار باربرداريءَ جا اٺ هئا. سپاهين جي خوراڪ لاءِ ڪجور ۽ سرڪي ۾ ٻڌل ڪپهه کان سواءِ سوئي ڌاڳي تائين سامان ساڻ هو. رواني ٽيڻ کان اڳ، حجاج، نوجوان محمد بن قاسم کي تاڪيد ڪيو ته روزانو پنهنجي نقل ۽ حرڪت کان ڪيس واقف ڪندو رهي ۽ سندس احڪامن جي پوري پوري تڪميل ڪندو رهي.

سنه 89هه (سنه 708ع) ۾ محمد بن قاسم شيراز مان لشڪر وٺي روانو ٿيو. اسلامي لشڪر اهو ساڳيو رستو اختيار ڪيو، جنهن تان سڪندر مقدوني لنگهيو هو. مڪران پهچڻ شرط محمد بن هارون ٽن هزارن جانباز بلوچن جي دستي سان نوجوان فاتح سان شامل ٿيو، مگر قضا سان ارمن بيل پهچڻ وقت، محمد بن هارون وفات ڪري ويو. سندس قبر لس ٻيلي شهر ٻاهران عام زيارتگاه آهي. ارمن بيل وٽ، ڏاهر جي فوج سان اسلامي لشڪر جو پهريون مقابلو ٿيو، جنهن ۾ سنڌي لشڪر شڪست کاڌي. محمد بن قاسم جي شيراز مان رواني ٿيڻ وقت، حجاج بن يوسف بصري کان جهازن جو هڪ مضبوط دستو خوراڪ ۽ جنگي اسباب سان پريل، جعوبه نالي شامي اميرالبحر جي نگرانيءَ هيٺ، ڪمڪ طور روانو ڪيو. جهازن تي قلعه شڪن منجنيقون به هيون، جن مان وڏيءَ منجنيق جو نالو 'عروسڪ' هو، جنهن کي پنج سؤ خلاصي هلائي سگهندا هئا. جمعي ڏينهن محمد بن قاسم ديبل تي گهيرو ڪيو. ٺيڪ ساڳئي ڏينهن، اسلامي ٻيڙو به ديبل جي ديوارين هيٺان پهتو(1.(

سنڌي ۽ اسلامي لشڪر جي ڀيٽ:

سنڌي لشڪر وٽ تير ڪمان ۽ ترارين مکيه هٿيار هئا، ساڻن علائي عرب نيزي بازن جو دستو به شامل هو. سندن لشڪر وٽ هاٿين جا مضبوط رٿ هئا. جڏهن راجا لشڪر وٺي جنگ لاءِ نڪرندو هو، تڏهن دهلن، شرنائين ۽ گهنڊن جي آوازن ڪري آسمان گونججي ويندو هو. هاٿين جو غول پريان ڪارن ڪڪرن وانگر نظر ايندو هو، جن کي ڏسي گهوڙا ٿهندا هئا، بلڪ بهادرن جا جگر به ڪنبي ويندا هئا، مگر اهي هاٿي نقل ۽ حرڪت ڪرڻ وقت سستي به ڪندا هئا. هندي تلوارون مشهور هيون،عرب ۽ عجم جا واپاري خريد ڪري سندن عرب ۾ وڪرو ڪندا هئا. ايام جاهليت جي شاعريءَ مان هندي تلوارن جي تعريف جو پتو پئجي سگهي ٿو.

حضرت ڪعب ابن زبير رضه جو عرب جي مشهور شعراءِ ۾ شمار ٿئي ٿو، تنهن اسلام قبول ڪرڻ وقت، حضور پاڪ ﷺ جن جي شان ۾ 'بانت سعاد' قصيدو چيو هو، تنهن مان هندي ترارين جي تعريف معلوم ٿي سگهي ٿي:

"ان الرسول سيف يستضاءِ به مهند من سيوف الله مسلول.(1(

)رسول الله ﷺ جن دست خدا جي نڪتل هندي تلوار آهي، جنهن مان روشني نڪري ٿي(!

جيئن روم ۽ ايران جي باهمي جنگين ساساني شهنشاهت ۽ مشرقي بيزانطوم سلطنت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو، تيئن سنڌ ۾ سمنيه ۽ برهمڻن جي باهمي دسمنيءَ نه رڳو ڏاهر جي حڪومت کي اڌوهيءَ وانگر ڪمزور ڪري ڇڏيو هو، پر مروج مذهب جي اعتقادن کي به ڪمزور ڪري ڇڏيو هو، عوام الناس کي حڪومت سان ڪا همدردي ڪانه هئي. پراڻن ديوتائن جي پرستش جو ڪوبه اثر باقي نه رهيو هو.

مسلمانن جي فوجي قوت مضبوط هئي. رومن ۽ ايرانين کي شڪست ڏيئي، ڪانئن صف آرائي، فوجي قواعد ۽ حمله آوريءَ جي فن کان واقف ٿيا هئا. جنگ جي ميدان ۾ خندقون کوٽي، سلامتيءَ سان لڙندا هئا. سندن عربي گهوڙا چست ۽ چالاڪ هئا، جي جلد نقل و حرڪت ڪندا هئا. عربن وٽ منجنيقون هيون، وٽن پرندڙ تير هئا. انهن تيرن جي منهن تي گندرف لڳل هو. اهڙا تير استعمال ڪرڻ، اهي قسطنطنيه تي گهيرو ڪرڻ وقت، يوناني کان سکيا هئا. اسلام عربن کي اخوت ۽ اتحاد جو سبق سيکاريو هو. سندن مذهبي اعتقاد مضبوط هئا، سندن ارادا محڪم ۽ مذهب کي پنهنجي جان کان پيارو سمجهندا هئا. دنيا جي ڪابه نعمت سندن نظر ۾ ايترو قيمتي ڪانه هئي، جيترو هو عقبيٰ جي نعمتن کي بيش بها سمجهندا هئا. اِهي ئي سبب هئا، جو هو هن ملڪ مٿان غالب پئجي ويا. سنڌ جي تاريخن ۾ فقط خشڪ بيان جنگين متعلق ڏنل آهن، مگر انهن اسبابن تي ڪا روشني ڏنل ڪانهي، جن جي ذريعي عرب فتحمند ٿيا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تحفة الڪرام جي غلطي:
”تحفة الڪرام“ سنڌ جي بي نظير تاريخ آهي، مگر منجهس بعض بيان محض قياسي آهن، جن ڪي تحقيقات ڪرڻ ڪان سواءِ پوءِ جي مؤرخن پنهنجي تاريخن ۾ نقل ڪيو آهي ۽ ان قسم جو سلسلو اڃا سوڌو جاري آهي. ضرورت آهي ته اهڙن بيانن جو سدباب ڪيو وڃي. مير علي شير قانع ٺٽوي ”تحفة الڪرام“ جلد-3، صفحي 38، ۾ لکي ٿو:
”هڪڙي ڏينهن امير حمزو رضه بن عبدالمطلب شڪار جي سانگي صحرا ۾ ويو، اتي خدا تعاليٰ جي قدرت سان هڪڙي پري نازل ٿي، جنهن سان امير حمزي رضه نڪاح وڌو، سندن بطن مان ’جت‘ ۽ ’بلوچ‘ ڄاوا، جي محمد بن هارون مڪرانيءَ جو اولاد آهن“(1.(
اسين خداءِ قادر مطلق جي قدرت جا منڪر ڪين آهيون، مگر مٿئين قسم جو بيان محض افسانو آهي. سيد الشهداءِ امير حمزي رضه ڪي حرم ۾ ٽي بيبيون هيون: 1- بنت الملہ، 2- خوله بنت قيس ۽ 3- سلمه بنت عميس. جن مان ٽي پٽ ابويعلي، عمار ۽ عماره نالي هئا. انهن مان ابويعليءَ ڪي اولاد ٿيو هو، مگر سمورا ٻار ايام طفلگي ۾ فوت ٿي ويا هئا. باقي پويان ڪو پٽ بي اولاد وفات ڪري ويا. البته سلمه بنت عميس جي بطن مان هڪڙي دختر امامه نالي هئي، جنهن جي پرورش جو ڪم آنحضرت صلعم، حضرت جعفر طيار رضه جي اهليه جي سپرد ڪيو هو، جا امامه جي چاچي هئي.
مٿئين بيان مان صاف ظاهر آهي ته سيد الشهداءِ حضرت حمزي رضه جي اولاد جو سلسلو شروعات ۾ منقطع ٿي ويو هو، جيئن ’صحيح بخاري‘، ’اسدالغابه‘ ۽ ’طبقات ابن سعد‘ جا بيان آهن. مٿين بيانن جي مقابلي ۾ ڪوبه تعليم يافته ’تحفة الڪرام‘ جي بيان کي ترجيح ڏيئي نه سگهندو.
بلوچن جو وجود قديم زماني ڪان بلوچستان ۾ هلندو اچي ٿو. ابوالتاريخ هيروڊوٽس سندن قبيلن جا نالا ڏنا آهن.(1). فردوسيءَ جي شاهنامي مان بلوچن جي نوشيروان خلاف بغاوت جو بيان گذريل باب ۾ ڏيئي چڪا آهيون. اهڙي طرح جت (جاٽ) وچ ايشيا جي رهندڙ قوم آهي، جا 1400 سؤ ورهيه ق-م وچ ايشيا ڪان نڪري گنگا جي واديءَ ڪان وٺي يورپ تائين پکڙجي ويئي. عرب مؤرخن ان قوم کي ’زط‘ جي نالي سان لکيو آهي. ترمذيءَ جي ’باب الامثال‘ ۾ بيان آهي ته عبدالله بن مسعود رضه هڪڙي خاص شڪل واري جماعت حضور پاڪ ﷺ جن جي صحبت ۾ ڏٺي هئي، جا جاٽن وانگر هئي. جنگ قادسيه ۾ ايرانين جي شڪست کائڻ ڪان پوءِ، فضا جو رنگ اسلام جي فائدي ۾ بدليل ڏسي، انهن بلوچن سان گڏ، اسلام قبول ڪيو هو. اسلام جاٽن جي عزت ڪئي ۽ اهي اسلام سان وفادار ٿي رهيا هئا.
طبريءَ جي بيان موجب جنگ جمل وقت جناب علي رضه بصري جو خزانو جاٽن جي نگرانيءَ هيٺ رکيو هو.
بلاذري لکي ٿو ته رومين سان مقابلي ڪرڻ لاءِ امير معاويه رضه ۽ وليد بن عبدالملڪ سندن بعض قبيلن کي شام جي ڪناري تي انطاڪيه ۾ آباد ڪرايو هو(2). هندستان ۾ ڀرتپور رياست جاٽن جي آهي؛ سکن ۽ راجپوتن ۾ سندن گهڻو تعداد شامل آهي.
فتح ديبل:
ديبل سنڌ جو مکيه بندر ۽ واپار جو مرڪز هو. سمنڊ شهر جي پٺين سان موجون هڻندو هو.هي شهر مهراڻ جي اولهندي واريءَ شاخ تي هو. مسعوديءَ جي بيان موجب سمنڊ ڪان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. ’تاريخ طاهريءَ‘ جو مصنف جو سنه 1606ع ۾ ٺٽي ۾ آيو، تنهن جي بيان موجب ٺٽي ڪان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. بشاري سنه 375هه ۾ ديبل جي چوگرد هڪ سؤ ڳوٺ بيان ڪري ٿو، جن ۾ هندو واپاري رهندا هئا.(1.(
ابن بطوطه ديبل جي کنڊرن جو معائنو ڪيو هو ۽ لاهريءَ ڪان ستن ڪوهن جي مفاصلي تي بيان ڪري ٿو(1). ڏاهر جي پٽن ڪيشب ۽ جئسيه قلعي اندران مقابلو ڪيو. عرب فاتحن اَٺن ڏينهن تائين شهر جو مقابلو ڪيو(2). شهر وارن جو اعتقاد مندر جي گنبذ ۾ هو، جنهن تي پٽل جو سوار جو مجسمو جهنڊي سميت هو، جنهن کي اميرالبحر جعوبه منجنيق جي پٿرئين ڏک سان ڪيرائي وڌو. بت جي ڪرڻ سان شهر وارن ۾ ڦڙڦوٽ پئجي ويئي، جئسيه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

راتورات ڇئن هزارن فوجن سان شهر ڇڏي ڀڄي ويو. قلعي اندر رهيل فوج مقابلو ڪرڻ لڳي. حزمه ڪوفي ڀهريون مجاهد هو، جنهن قلعي جي ديوار تي چڙهي اسلامي جهنڊي کي کوڙيو. مٿئين واقعي کان پوءِ شهر وارن هٿيار ڦٽا ڪري آڻ مڃي.
شهر جي جيلخاني مان بذيل جماليءَ جي لشڪر جا ڪي سپاهي هٿ لڳا، جن جيلخاني جي محافظ وڏي پنڊت جي تعريف ڪئي. غازي محمد بن قاسم شهر وارن لاءِ عام معافيءَ جو اعلان ڪيو. سندس فياضيءَ کي ڏسي وڏو پنڊت مسلمان ٿيو. محمد بن قاسم ان کي شهر مٿان حاڪم مقرر ڪيو. بتخاني جو فقط گنبذ منجنيق ڪري ڊهي ويو هو، باقي عمارت کي مسلمانن ڪوبه نقصان ڪين رسايو هو. مندر جي عمارت هجري 3 صديءَ تائين قائم رهي.
غازيءِ اعظم مسلمانن لاءِ جدا مسجد تعمير ڪرائي ۽ حميد بن ذراع کي شهر مٿان نائب مقرر ڪيو. اٽڪل 4 هزار بلوچ مڪران کان اچي شهر ۾ رهڻ لڳا، جن جي مڪراني بينڪ اجا تائين ڪراچيءَ ۾ موجود آهي. قلعي مان جيڪي به هٿيار ۽ خزانو هٿ لڳو، تن جو پنجون حصو حجاج ڏانهن روانو ڪيو ويو، باقي لشڪر ۾ ورهايو ويو(1.(
فتح نيرن ڪوٽ:
نيرن ڪوٽ وارن اڳيئي حجاج کي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت نامو مڪو هو. محمد بن قاسم جڏهن شهر کي ويجهو پهتو، تڏهن شهر وارا تحفا ساڻ ڪٺي، سندس استقبال ڪرڻ آيا. مسلمانن هتي جي بتخاني سان ڪابه ڇيڙڇاڙ ڪانه ڪئي، بلڪ مندر جي سامهون جدا مسجد تعمير ڪيائون. نيرن ڪوٽ مٿان ٻنڌرڪن سمنيه کي حاڪم مقرر ڪري، محمد بن قاسم شهر ’موج‘ ڏانهن وڌيو(2). هت چندر جو پٽ ٻجيراءِ، ڏاهر جو سؤٽ، قلعي ۾ حڪومت ڪندو هو. ٻجيراءِ ستن ڏينهن تائين مقابلي ڪرڻ کان پوءِ ڀڄي ويو. سندس لشڪر جا ڪي جاٽ سپاهي گرفتار ٿيا، جن کي محمد بن قاسم نصيحت ڪري ڇڏي ڏنو. مسلمانن جي حسن اخلاق مٿن اهڙو اثر ڪيو، جو هنن خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو.
فتح سيوستان:
سيوستان سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي مشهور قلعو ۽ ڏاهر جي حڪومت اندر صوبي جو صدر شهر هو. هت چنا مالدار قوم رهندي هئي، جن کي عربن سندن دولت موجب ’المرزوق‘ جي لقب سان سڏيو. ٻجيراءِ ’موج‘ کان نڪري، هتي جي قلعي ۾ پناه ورتي هئي. اسلامي لشڪر جي ڪاهه جو ٻڌي سمنيه پنڊتن فيصلو ڪيو ته جنهن صورت ۾ فاتح مسلمان آڻ مڃيندڙن کي هر طرح جي آزادي ڏين ٿا، ان صورت ۾ ساڻن مقابلو ڪرڻ اجايو آهي؛ تنهن ڪري سيني متفق ٿي ٻجيراءِ تي صلح ڪرڻ لاءِ زور وڌو. رعايا جي طبيعتن جو ميلان ڏسي، هو شهر ڇڏي ڀڄي ويو. هتي جي سمنيه پنڊتن سان محمد بن قاسم مروت سان گڏيو ۽ ڪين عهدا موتائي ڏنائين. سيوستان مان مسلمانن کي گهڻو مال غنيمت هٿ لڳو.
فتح ٻڌيا ۽ جاٽن جو اسلام قبول ڪرڻ:
ٻڌيا جو حاڪم، ڪاڪا پٽ ڪوتڪ، وڏو سياستدان هو، وٽس زبردست فوج هئي، ٻجيراءِ جي مرضي هئي ته ڪاڪا راتورات جاٽن جو لشڪر تيار ڪري، اسلامي لشڪر سان مقابلو ڪري، مگر جنهن صورت ۾ پنڊتن اڳواٽ پيشن گوئي ڪئي هئي ته مسلمان سڄو هندستان فتح ڪندا، ان حالت ۾ ڪاڪا فاتح سنڌ سان صلح ڪرڻ تي آماده ٿيو. هن ٻنانه بن حنظله معرفت غازي محمد بن قاسم سان صلح جون ڳالهيون ڇوريون. غازي موصوف ساڻس عزت سان گڏجي، ڪيس خلعت فاخره عنايت ڪئي ۽ ڪيس ’امير الهند‘ جو خطاب ڏنو.
غازي موصوف ٻڌيا تي عبدالملڪ بن قيس دقيقيءَ کي نائب مقرر ڪيو. حجاج بن يوسف وٽان وقت بوقت جيڪي به احڪام پهچندا هئا، تن مطابق قدم کڻندو هو. نيرن ڪوٽ جي گهڻن جاٽن اسلامي تبليغ ڪري اسلام قبول ڪيو. ڪاڪا کي غازي اعظم پنهنجو سپه سالار ۽ صلاحڪار مقرر ڪري، سندس صلاح ۽ مشوري سان سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ وارن حاڪمن تي خراج مقرر ڪري، اڳتي وڌڻ جو ارادو ڪيو. ٻڌيا فتح ٿيڻ کان پوءِ پلور جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

رهاڪن جيڪي ڏاهر جي حڪومت کان تنگ هئا، تن اسلامي حڪومت کي تسليم ڪري هڪ هزار درهم ساليانو خراج ڏيڻ منظور ڪيو.

ان وچ ۾ غازي محمدبن قاسم کي حجاج وٽان درياءَ کي ٽپڻ لاءِ حڪم مليو. درياءَ جي ڪپ تي ڏاهر جا به سپه سالار راسل ۽ موڪه بن بسايا، مقابلي ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيا هئا. راسل ته ڏاهر ڏانهن ڀڄي ويو، باقي موڪه ويهن ٺڪرن سان قيد ٿي ويو. محمد بن قاسم قيدين سان مروت سان گڏيو. موڪه بن بسايا کي هڪ لک درهم ۽ ٺڪرن کي خلعتون پهرائي، سندن علائقو کين موٽائي ڏنائين. موڪه غازي اعظم جي مروت کي ڏسي اسلامي لشڪر کي ٻيڙين ڏيڻ لاءِ وعدو ڪيو.

محمد بن قاسم درياءَ ٽپڻ کان اڳ ديبل جي هڪڙي پنڊت کي جو مسلمان ٿيو هو ۽ 'مولانا اسلامي' جي لقب سان ممتاز هو، هڪڙي شامي امير سان گڏ ڏاهر جي دربار ڏانهن روانو ڪيو. ڏاهر پنهنجي وزير، سيساگر ۽ مکيه صلاحڪار محمد علافيءَ سان صلاح مشوري ڪرڻ بعد اسلامي سفارت کي جواب ڏنو ته جنگ ڪنداسون. جواب ملڻ بعد حجاج جي حڪم موجب،غازي اعظم اسلامي لشڪر سميت ٻيڙين جي وسيلي جتور جي پٽڻ تان درياءُ ٽپي هن پر پهتو(1)، جت ڏاهر جو پٽ جئسيه قلعن کي مضبوط ڪري رهيو هو.

ان وچ ۾ محمد بن قاسم کي سيوستان جي راجا چندرام هالا جي سازش جي خبر پهتي، جو ڪن ٺڪرن سان گڏجي بغاوت ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيو هو. غازي موصوف معصب بن عبدالرحمان کي به سؤ پيادن ۽ هڪ هزار سوارن جي دستي سان سيوستان ڏانهن روانو ڪيو. چندرام مقابلو ڪيو، پر هار کائي ڀڳو. شهر وارن هن لاءِ قلعي جا در بند ڪري عرب جرنيل کان معافي گهري. عبدالرحمان واپارين ۽ شهرين کي معافي ڏيئي، چئن هزار فوجن سان محمد بن قاسم کي بيت جي قلعي ۾ گڏيو، جو ماڪا جو قلعو هو. درياءُ ٽپڻ کان پوءِ اسلامي لشڪر جي گهوڙن ۾ اچي بيماري پيئي، گهڻائي گهوڙا مري ويا، مگر ان وچ ۾ حجاج بن يوسف وٽان به هزار گهوڙا پهتا.(2.(

گهوڙن ملڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جئسيه جو مقابلو ڪيو، هو جان بچائي ڀڄي ويو. اسلامي لشڪر دار جي قلعي تي قبضو ڪيو. ڏاهر، جئپور جي ٺڪرن ۽ راجپوتن سان حارث علافيءَ کي مقابلو ڪرڻ لاءِ مڪو، پر حارث انڪار ڪيو. تنهن کان پوءِ ڏاهر محمد علافيءَ کي مقابلي ڪرڻ لاءِ مڪو، پر هو به بهانو ڪري موٽي آيو. هوڏانهن راسل بن بسايا به محمد بن قاسم جي آڏ مڃي اسلامي لشڪر جو مددگار ٿي بيٺو.

ڏاهر سان جنگ:

راسل جي مدد سان اسلامي لشڪر گجري جي ڍنڍ عبور ڪئي، جنهن جي پرئين ڪپ تي ڏاهر لشڪر سان موجود هو. سندس وزير، سيساگر، جو ان وقت وزير بڌيمان جي عهدي تي مامور هو، تنهن ڏاهر کي پڪ ڏني ته جتور وٽ جنگ لڳڻ سان فتح اسان جي آهي. گجري ڍنڍ وٽ دشمن کي شڪست ڏيڻ کان پوءِعرب سپه سالار لاءِ الور جو رستو صاف ٿي ويو. ڏهن ڏينهن تائين قلعي جي ٻاهران جنگ لڳندي رهي، هر هڪ مقابلي ۾ دشمن شڪست کائيندا رهيا. يارهين ڏينهن ڏاهر پنهنجي پٽ جئسيه ۽ محمد علافيءَ کي جاٽن ۽ راجپوت راجائن جي لشڪر سان، جنهن جو تعداد ٽيهه هزار هو، جنهن ۾ ڏهه هزار زره پوش سوار لشڪر هو ۽ بيشمار هاٿي به هئا، مقابلي لاءِ ميدان ۾ آندو.

اسلامي لشڪر جو تعداد فقط 900 هو، جن کي فاتح سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايو هو. اهي مجاهد بني تميم، بني ازد، بڪر ۽ قيس جي قبيلن جا جوان هئا، جي قسطنطنيه جي ديوارن هيٺان به پهتا هئا، جن جي وڏن مدائن ۽ اصطخر جي ديوارين کي ڪنبايو هو. ڏهين رمضان المبارڪ سنه 93هه (16 جون سنه 711ع) ۾ جنگ جو آخري طبل وڳو. محمد بن قاسم لشڪر اڳيان هڪ مختصر ۽ پرجوش تقرير ڪئي ۽ لشڪر کي وصيت ڪئي ته سندس شهيد ٿيڻ کان پوءِ محرز بن ثابت کي لشڪر مٿان امير ڪن ۽ جيڪڏهن محرز به شهيد ٿي وڃي ته سعيد اڳواڻ ٿي رهي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

راجا ڏاهر هڪڙي سفيد هاٿيءَ تي سوار هو، هودي اندر سندس ٻه ٻانهيون ٻنهي پاسن کان هيون، جن مان هڪڙيءَ کيس پان جا ٻيڙا ڏاهي پئي ڏنا ۽ ٻيءَ تير کڻي پئي ڏنا.

اسلامي لشڪر جا گهوڙا هاٿين کي ڏسي ڇهڻ لڳا. محمد بن قاسم ٻرندڙ تيرن اڇلائڻ لاءِ حڪم ڏنو. جن کي ڏسي دشمن جي هاٿين ۾ ڏاڪوڙو پئجي ويو ۽ سوارن کي ڪيرائي بدحواسيءَ جي عالم ۾ ميدان ڇڏي ڀڳا، جنهن ڪري ڪيترا سنڌي سپاهي هاٿين جي پيرن هيٺان چيپاڃي مري ويا. هڪڙو ٻرندڙ تير ڏاهر جي هودي کي لڳو، جنهن ڪري سندس هاٿي بدمستيءَ جي حالت ۾ ويجهي تلاءَ ڏانهن ڀڳو. ڏاهر هيٺ لهي گهوڙي تي چڙهڻ لڳو، ته شجاع اعرابيءَ ترار جي هڪڙي ڌڪ سان کيس ماري وڌو.(1.(

ڏاهر جي لشڪر ميدان ڇڏي وڃي الور جي قلعي ۾ پناهه ورتي. عرب فاتحن ڏاهر جي سسي وڏي نيزي تي چاڙهي گهمائي. ڏاهر جي ماڻهن کي سندس مارجي وڃڻ جي پڪ ٿي. محمد بن قاسم اعلان ڪيو ته جيڪو مسلمان ٿيندو يا جزيه ادا ڪندو، تنهن کي آزاد ڪيو ويندو. الور کي مضبوط عالم پناه ڏنل هئي، جنهن جي اندران شهر وارن ڪيترن مهينن تائين فاتحن سان مقابلو ڪيو. آخر تنگ ٿي هنن ٻه شرط پيش ڪيا: (1) شهر وارن مان ڪنهن کي به قتل ڪيو نه وڃي ۽ (2) مسلمان بتخاني سان ڪابه ڇيڙڇاڙ نه ڪن. محمد بن قاسم سندن ٻئي شرط منظور ڪيا ۽ هيٺيان لفظ چيا:

"المعبدالا ڪڪنائس النصاري واليهود و بيوت نيران المجوس"

)هندستان جا بتخانا به عيسائين ۽ يهودين جي عبادتگاهُن ۽ مجوسين جو آتشڪدن جهڙا آهن(.

قلعي ۾ داخل ٿيڻ وقت، ٻاڻيءَ پاڻ کي قلعي جي ديوار تان هيٺ ڪيرائي خودڪشي ڪئي(1). 'چچنامي' ۾ لکيل آهي ته فاتح عربن کي الور جي قلعي مان سٺ هزار قيدي هٿ لڳا، جن ۾ ڏاهر جي راڻي لاڏي ۽ ڏاهر جي ٻائٽي سندريءَ کان سواءِ ٽيهه ٻيون شهزاديون هيون. ان کان سواءِ بيشمار خزانو هو. مٿيان سمورا قيدي خزانن ۽ ڏاهر جي سسيءَ سميت ڪيچ مڪران جي رستي کان بصري ڏانهن روانا ڪيا ويا.

(1) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol-I, P-61.

هستناپور جو شهر، پارت ورش جو تختگاه، دهليءَ کان اتر اولهه طرف، جمنا جي ڪناري کان سٺ ميلن جي مفاصلي تي هو.

(2) Bhandarkar Commemorative, Essays, "Ancient Indian Geneology" PP. 107-110, Poona, 1917.

(1) Strange Le: The Lands of Eastern Caliphate, P-345.

'الفاروق': شبلي نعماني، جلد-1، مڪران، اعظم گڙه.

(2) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol-II, P-212.

(3)مهاڀارتا جي سورمي ڪرشن مهاراج جو اصل وطن مٿورا (مترا) هو، سندس خاندان کان راجا ڪنش حڪومت ڦري هئي. ڪرشن وڏو ٿي ڪنش کي قتل ڪري، پنهنجي موروثي حڪومت هٿ ڪئي، پر پوءِ ڪنش جي هڪڙي مائٽ، جراسند، ناگپور جي راجا، ڪرشن کي شڪس تڏني؛ جنهن کان پوءِ هن راجا، ڪاٺياواڙ جي بندر دوارڪا ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي هئي.

(1) Kalichbeg Faredunbeg: The Chachnamah, CHP-I, Karachi, 1900.

(1)سيوهڻ جو قديم نالو 'سيوستان' هو. ساڳيءَ طرح ذوب ۽ لورالائي ضلعا به سيوستان سڏبا هئا. ڪتاب المسالڪ و الممالڪ: ابن خردازبه، ص- 55، ليدن، 1889

(2) Cunningham, A: The Ancient Geography of India, Buddhist Period, London, 1871.

(1) E. Gibbon:The decline & fall of the Roman Empire, vol-VIII, P-257.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan, 00923337516944

(2) E.H. aitken: Gzetteer of the Privince of Sind, P-89.

(1)آئينه حقيقت نما: مولانا اڪبر شاه، جلد-1، ذڪر چچ بن سيلائج.

نيمروز سيستان جو علائقو هو، جنهن تي ايرانين زابلستان نالو رکيو هو. عربن مٿس 'سجستان' نالو رکيو هو، سندس تختگاه زرنج زره ڍنڊ تي واقع هو، جو پوءِ طوفان لڳڻ ڪري ويران ٿي ويو.

'الفاروق': شبلي نعماني، جلد-1، سيوستان.

G.P. Tat Seistan, Calcutta, 1910.

' (1)الفاروق': شبلي نعماني، جلد-1، ص – 62، زوال ايران: مولانا غلام دستگير نامي، لاهور.

ابن خلدون لکي ٿو ته: "پوران درخت کان پوءِ سنس ڀيڻ ارزميدخت، مدائن جي تخت تي ويٺي، مٿس خراسان جو حاڪم فرخ زاد عاشق ٿي پيو، پر هو پنهنجي محلات اندر داروغي هٿان مارجي ويو. هن واقعي کان پوءِ پوران دخت فرخ زاد جي پٽ رستم جي مٿي تي تاج رکيو هو. (ابن خلدون، جلد-2، ص-57، اردو ترجمو(

(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص – 289. 'الفاروق': شبلي نعماني، جلد-2، ص -214-بلوچستان نالو، نادرشاه بلوچن جي ملڪ تي رکيو هو. اڳ سندس مختلف نالا هئا. هيروڊوٽس هن علائقي تي 'پڪٽائي' نالو رکيو، يعني پشتو زبان جو علائقو. استرابو، بلوچستان جي ڀاڱن تي ڌار ڌار نالا رکيا هئا، جهڙوڪ: گيدروشيا (مڪران)، آرچوسيا (سراوان) ۽ ڊرنگيانا (سيستان). عرب فاتحن جهالاوان تي 'قيقانا' ۽ ڪڇيءَ تي 'ٻڌا' نالا رکيا هئا. ڏسو منهنجي'مختصر تاريخ بلوچستان' نالو، ريلوي اليڪٽرڪ پريس، سکر، 1941ع

The Cambridge History of India, Vol-I, CHP-XIV, PP.340-341

(2)نوٽ: اخلاقي محاسن، جي قومن جي عظمت جا اسباب آهن، تن جي فنا ٿيڻ کان پوءِ مٿن نيم وحشي قومن حملا شروع ڪيا، روما وارن جو نظام حڪومت نهايت مستحڪم هو، تاهم بربرين سندن خاتمو ڪري ڇڏيو. ساڳيءَ طرح ايرانين جو عربن هٿان خاتمو ٿيو.

(3) Journal, sindh Historical Society, Vol-III, P-30, March, 1937.

Gazetteer Bombay Privnce, Vol-IX, P-183, Bombay, 1899.

(1)آئينه حقيقت نما: مولانا اڪبر شاه، جلد اول، دعوت اسلام: ڊاڪٽر آرنولڊ، ص 382-383. ڊاڪٽر آرنولڊ ڪتاب 'تحفة المجاهدين" تان بيان ڏنو آهي.

(2)عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص 155-157، تصنيف سنه 300هه. فرشته، جلد-2 ۾ سنڌ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته، سرانديپ جو راجا سنه 40هه ۾ مسلمان ٿيو. ص -311، نولڪشور.

(1)فتوح البلدان: بلاذري

(2)احسن الانتخاب: حافظ محمد علي حيدر، ص 464-465، مطبع اصح لکنؤ، 1932ع.

(1)فتوح البلدان: بلاذري

(1)بلاذريءَ جو بيان آهي ته مسلمانن ۾ مهلب پهريون شخص هو، جنهن گهوڙن جا ترڪن وانگر پڇ ڪترايا هئا.

(1)مٿيان اشعار مسٽر پرسي مولورٿ سائيڪس پنهنجي ڪتاب 'ايران' ۾ نقل ڪيا آهن ۽ غلطيءَ سان انهن کي سنان بن سلمه جا اشعار ڪري لکيا اٿس.

(1)ملبار جي مسلمانن جو بيان شيخ زين الدين ڪتاب 'تحفة المجاهدين' ۾ عربي زبان ۾ قلمبند ڪيو؛ مٿين تاريخ شيخ موصوف اڪبري دؤر جي وچين زماني ۾ تصنيف ڪئي هئي. پهرين ٽن بابن ۾ جهاد جا احڪام ۽ ملبار ۾ اسلام جي اشاعت ۽ اتي جي هندو نائر قوم جي رسمن ۽ عادتن جو ذڪر ڏنل آهي. چوٿين باب ۾ پورچوگيز دريائي ڌاڙيلن جي ظلمن جو بيان آهي. سنه 1833ع ۾ ايم- جي رولئنڊسن ڪتاب جو انگريزي ۾ ترجمو ڪيو. سندس اردو ترجمو حڪيم شمس الله قادري مقدمي سان حيدرآبا دکن مان شايع ڪيو.

(1)لڪديپ ۽ مالديپ جي مسلمانن لاءِ ڏسو عجائب الاسفار جلد-2.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2)سيد مظهر ولي جو مقبرو ٽرچناپلي ۾ مشهور زيارتگاه آهي ۽ سندس مريد بابا فخرالدين المتوفي سنه 690هه جو مقبرو پينوڪوڊا مدراس ۾ آهي.

(3)ڏسو ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد-1، ذڪر حضرت الموت. ڪوڪن تي اسلامي حڪومت جنهن کي هنور جي رياست به لکن ٿا، تنهن جو تختگاه ڪنڙا بمبئي جي اتر ۾، اٺين صدي هجري جي وچ ڌاري، هتي جمال الدين بن محمد رياست قائم ڪئي هئي، ڪنڙا ۾ 36 مدرسا هئا.

(1)فرشته، جلد-2، ذڪر محمد بن هارون، اردو ترجمو.

(1)سيلون جو اصلي نالو پالي زبان ۾ 'سنهالاديپ' آهي، يعني سنتهالي قوم جو ٻيٽ. رامائڻ والميڪي ۾ سندس نالو 'لنڪا' ڏنل آهي. عربن متس 'سرانديپ' نالو رکيو، پورچوگيزن متس 'سيلائو' نالو رکيو، جنهن کي انگريزن ڦيري سيلان ڪيو يا سيلون ڪيو.

The Cambridge History of India, Vol-I, CHP-XXV, The Early History of Cylon, P-606.

\(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص- 435.

(1)مڪران جو ڪنارو بلڪل خطرناڪ هنڌ آهي، تنهن ڪري جهاز ڪنارو ڏيئي خبرداريءَ سان لنگهندا آهن. اهوئي سبب هو، جو سرانديپ جي جهازن ديبل جو ڪنارو ورتو هو، مڪران جي خطرناڪ ڪناري لاءِ ڏسو ڪتاب:

Captain Constable & Liet, A.W. Stiffe: The Persian Gulf Pilot, London, 1898.

(2)فتوح البلدان: ص – 435.

(1) An-1. Elliot. H. (Dowson): History of India, Vol-I, P-60 J. Tod: The Annals & antiquities of Rajasthan, Vol. I, P-55.

R. Hughes-Buller: Gazetteer of Makran, Papulation. The Meds.

ڪتاب الهند: البيروني، ص – 102، ليدن

سنه 1797ع ۾ انگريزن جي هڪڙي جهاز بسبن نالي کي دريائي ڌاڙيلن ايرانين جي نار ۾ لٽيو. انهن ڌاڙيلن جو صدر مڪان مڪران جي ڪناري تي راس الخيما هو. 19 صديءَ جي شروعات ۾، ڌاڙيلن سنڌ ۽ ڪڇ جي ڪناري تي پنجاه جهازن جي آرماڙ سان ويهن جهازن کي لٽيو. سنه 1819ع ۾ انڊين رائل نيويءَ مسقط جي امام جي ٻيڙي جي مدد سان برٽش اميرالبحر سر وليم گرانٽ جي ڪمان هيٺ ڌاڙيلن کي شڪست ڏني ۽ 8 جنوري 1820ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمنيءَ ۽ ڌاڙيلن جي وچ ۾ صلح ٿيو.

C.R. Low, I, N: Historical Back Ground of the Royal Indian Navy, "The Joasmis" PP. 13-16, New Delhi, 1944.

رفاعن جو بزرگ سيد احمد ڪبير رحه عيسوي 12 صديءَ جي وچ ڌاري عراق ۾ ٿي گذريو. سندس عقيدا عبدالسميع هاشميءَ گڏ ڪيا هئا، جن کي سنه 1302هه ۾ ترڪي مؤرخ احمد ثريا قسطنطنيه مان شايع ڪرائي، ڪتاب تي 'برهان المويد' نالو رکيو. رفاعي بزرگن مان شيخ شرف الدين اوساوليءَ کان گجرات وارن فيض پرايو. سندس شاگرد الجمال نوساريءَ کان به گجرات وارن فيض پرايو. رفاعن جو صدر مڪان بمبئي آهي، سندن خليفا گوادر ۽ پسني ۾ رهن ٿا، جن کي ميدن جا وڏيرا (ڪاهدا) چندا گڏ ڪري نذراني طور ڏين ٿا. ميدن جي هڪڙي بزرگ سخي تنگوءَ جو مقبرو ڪڇيءَ ۾ ڍادر جي ويجهو آهي. يادِ ايام: سيد عبدالحي، ص -48 لکنؤ.

(1)تمدن عرب: گستاؤلي بان، ذڪر دمشق- وليد بن عبدالملڪ دمشق ۾ جيڪا جامع تعمير ڪرائي سا اڄ به ان زماني جي هڪ بي نظير يادگار آهي.

(1)منجنيق اصل لاطيني لفظ 'منجويل' جو مخفف آهي. چينائي، عرب ۽ بعض يورپي قومون هن هٿيار مان واقف هيون. توبن کان اڳ سندن رواج هو. رسول الله ﷺ جن طائف تي گهيري ڪرڻ وقت منجنيق ڪتب فرمائي.

Elliot. H: History of India, Vol-III, PP. 75-78.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)مٿيون قصيدو علامه الاغانيءَ نقل ڪيو آهي. رسول الله ﷺ جن هن قصيدي جي عيوض حضرت ڪعب کي پنهنجي چادر مبارڪ عنايت ڪئي هئي. اُسوهءِ صحابه: عبدالسلام ندوي، ص- 425، جلد-2، دارالمصنفين، اعظم ڳڙه.

(1)تحفة الڪرام، جلد-3، ص -28، ذڪر جت ۽ بلوچ، مطبه ناسري، بمبئي.

تاريخ سنڌ: عبدالغني عبدالله بي- اي، ايل- ايل بي، ڀاڱو-3، ص-3، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، 1939ع.

(1) Cambridge History of India, Vol-I, CHP. XIV, "Peoples of the Indian Forntier"

(2)بلوچن جو شجرو مير جلالخان کان سنه 1910ع ۾ ڪتاب ’فرنٽيئر ائنڊ اورسيز ايڪسپڊيشن فرام انڊيا” ڪلڪتي مان شايع ٿيو، جنهن تان مون اهو پنهنجي “تاريخ بلوچستان” ۾ نقل ڪيو. رندن جي مڪمل شجري ۾ بلوچ اعلمش روميءَ جي نسل مان ڏيکاريل آهن. مٿيون شجرو راءِ بهادر هيتورام کي 25 سيپٽمبر 1899ع ۾ شوران جي رند سردار وٽان هٿ لڳو هو، جڏهن هيتورام ايڪسٽرا اسسٽنٽ ڪمشنر هو. مٿيون شجرو هن گنجابه جي قاضي عبدالحق بن قاضي نصرالله خان کان نقل ڪرائي، پنهنجي “تاريخ بلوچستان” 1907ع واري ايڊيشن ۾ ڏنو آهي. قاضي نور محمد گنجابوي جي “جنگ نامي” ۾ بلوچن جو شجرو مير جلال خان وارو ڏنل آهي.

(1)ميجر جنرل هيگ، جنهن جو ڪتاب “دي اِنڊس وئلي ڊيلٽا ڪنٽري” 1894ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو، تنهن ۾ ديبل سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا تي اولهندي ڪپ تي ڏيکاريل آهي. انگريزي سفير سر رابرٽ شرلي ايران ڏانهن ويندي، 1613ع ۾ ٺٽي کان جهاز رستي هڪ ڏينهن جي مسافري ڪرڻ کان پوءِ ديبل پهتو هو. ميجر ريورٽي عيسوي 17 صديءَ ڌاري ديبل کي ٺٽي کان 15 ڏينهن جي مفاصلي تي بگهاڙ جي چوڙ وٽ ڏيکاري ٿو. ڪپتان جان ووڊ، جنهن 19 صديءَ ۾ ڪراچيءَ کان آمو نديءَ جي منهن تائين مسافري ڪئي هئي، ديبل کي پير پٽي وٽ سنڌو نديءَ جي نقشي ۾ڏيکاريو آهي. ابو حامد اندلسي غرناطي (المتوفي 565هه) جي جاگافي “تحفة الالباب” ص 91-92، پئرس ۾ ڇپي؛ منجهس ايراني نار جي بندرن ۽ سمنڊن جي پوري جاگافي ڏنل آهي.

(1)عجائب الاسفار: جلد-2، ص-81، ذڪر لاهري بندر ۽ ديبل. ابن بطوطه جو بيان رابرٽ شرلي جي بيان سان ٺهڪي ٿو.

(2)ڪامل ابن اثير، جلد-4، ص-285، ڏيکاريل آهي ته اسلامي لشڪر تن ڏينهن تائين ديبل تي گهيرو ڪيو هو.

(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص – 437.

(2)اي- ڊبليو هيوز ’تاريخ بلوچستان‘ ۾ لکي ٿو ته، پنڊڪرن پهريائين مڪران ڏانهن پهچي ويو، جتي جي حاڪم، بلوچ شاهبوق جي دعوت ڏيڻ سان مسلمان ٿيو هو.

’ (1)چچ نامي‘ ۾ لکيل آهي ته اسلامي لشڪر ساڪري وٽ درياءَ کي عبور ڪيو هو، جو هينئر ميرپور ساڪرو سڏجي ٿو، تعجب آهي ته سيوهڻ پهچڻ کان پوءِ ڪيئن اسلامي لشڪر ساڪر يڏانهن موٽيو! والله اعلم.

(2)حجاج بن يوسف سيستان جي تختگاه زرنج ۽ فرات جي ڊيلٽا تي گهوڙن جي پرورش ڪرائڻ لاءِ به هنڌ مقرر ڪيا هئا.

(1)ابن خلدون، جلد-5، ص- 279.

(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص- 439.

’معصومي‘ ۽ ’تحفة الڪرام‘ ۾ لکيل آهي ته محمد بن قاسم جي قلعي جي ديوارن هيٺان پهچڻ وقت، ڏاهر جي پيڻ ٻائيءَ پاڻ کي قلعي جي ديوارن تان هيٺ ڪيرائي خودڪش: ڪئي. چچنامي ۾ لکيل آهي ته ٻائي ڀين شهزادين سميت برهمڻ آباد ڏانهن وڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ راجپوتن جي ’رسم جوهر‘ ادا ڪري، سهيلين سميت چکيا تي چڙهي پنهنجو خاتمو ڪيو. ڏاهر جي راڻي لاڏيءَ سان خليفي جي اجازت سان محمد بن قاسم شادي ڪئي.

Kalichbeg Faridunbeg: The Chachnamah, PP.130-147

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

فتح برهمڻ آباد:
ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، سندس پٽ جئسيه وٽ محمد علافيءَ سميت 15 هزار لشڪر هو. ھنھي کي وزير سيساگر، برهمڻ آباد جي قلعي ڏانهن وڃڻ لاءِ صلاح ڏني، جت بيشمار خزانو دفنايل هو. ابن خلدون لکي ٿو ته، برهمڻ آباد (برهناباد) سنڌ ۾ ٻيو نمبر شهر هو، هتي جو قلعو هندستان جي مضبوط قلعن مان هو.جئسيه سنڌ جي سيني راڻن کي ڏاهر جي مارجي وڃڻ جي خبر موڪلي، کانئن مدد لاءِ گهر ڪئي. ٻئي پاسي غازي محمد بن قاسم صوبن جي سيني حاڪمن لاءِ پڌرائي ڪئي ته جيڪو اطاعت قبول ڪندو، تنهن کي امان ڏبي ۽ سندن مذهب ۾ ڪوبه دخل نه ڏبو ۽ سيني جون خطائون معاف ڪبيون. ڏاهر جي وزير سيساگر، جنهن وٽ سرانديپ جا قيدي هئا، تنهن غازي موصوف جي اعلان کي غنيمت ڄاڻي معافيءَ لاءِ طلب ڪئي، جا کيس ڏني ويئي. الور ۽ برهمڻ آباد جي وچ ۾ دهليله جي حاڪم نيويه بن ڌارن، 16000 لشڪر سان مقابلو ڪيو، پر شڪست کائي پيش پيو. محمد بن قاسم وزارت جو قلمدان سيساگر جي سپرد ڪيو.
برهمڻ آباد جي قلعي کي چار دروازا هئا: 1- جر ٻيڙي، 2- ساهتيا، 3- منهڙو ۽ 4- سالباه، جن مٿان جئسيه چار سپه سالار فوجن سميت مقرر ڪيا هئا. سنڌين جي هيءَ آخري جنگ هئي. سندن فوجن جو تعداد 40 هزار هو. ماه رجب ۾ عرب لشڪر برهمڻ آباد کي ويجهو پهتو. فاتح سنڌ لشڪر کي خندقن کوٽڻ لاءِ حڪم ڏنو. ماه ذي الحج سنه 94هه (سنه 712ع) ڌاري جنگ شروع ٿي. جئسيه گوريلا جنگ شروع ڪئي ۽ سڄي علائقي کي ويران ڪري ڇڏيائين، جيئن اسلامي لشڪر کي سامان رسد ۽ جانورن لاءِ گاه ملي نه سگهي.
محمد بن قاسم پنهنجن سپه سالارن مان بنانه بن حنظله، عطيه ثعبلي، صادم بن سارم همداني، عبدالملک مدني ۽ ماڪا بن بسايا کي سوارن جي دستي سان روانو ڪيو. هنن اهڙي بهادريءَ سان جنگ ڪئي، جو دشمن جا پير ميدان مان اکڙجي ويا. جئسيه راجپوتانا جي صحرا ڏانهن ڀڄي ويو. محمد علافي جان بچائي ڪشمير ڏانهن ڀڄي ويو، جت هن وفات ڪئي. سندس پويان ڪشمير ۾ رهڻ لڳا، جت هنن مسجديون تعمير ڪيون(1). ڇهن مهينن جي گهيري کان پوءِ شهر وارن برهمڻ آباد جي قلعي جا در پٽيا. محمد بن قاسم مٿن جزيه مقرر ڪري، بتخانن کي قائم رکيو. وري جن مقابلو ڪيو، سي مارجي ويا. ان کان پوءِ شهر بااثر ماڻهن جي حوالي ڪري محمد بن قاسم الور ڏانهن موٽيو.
برهمڻ آباد کي ماه محرم سنه 94هه (سنه 712ع) ۾ فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم سهتن کي امان ڏيئي، مٿن خفيف جزيه مقرر ڪرڻ کان پوءِ الور ڏانهن موٽيو، جتي ڏاهر جو ننڍو پٽ فيوفي، جئسيه جي اشاري تي جنگ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو، ليڪن الور جا باشندا، جن کي تسلي هئي ته مسلمان فاتح وعدي جا پڪا آهن، سي پيش پوڻ لاءِ صلاحون ڪرڻ لڳا. فيوفي شهر وارن باشندن جي ارادن کي معلوم ڪرڻ کان پوءِ، شهر ڇڏي ويو. محمد بن قاسم رواح بن اسد کي الور مٿان نائب مقرر ڪري، موسيٰ بن يعقوب بن طائي بن محمد بن شيبان بن عثمان ثقفيءَ کي شهر مٿان قاضي مقرر ڪري ۽ کيس انصاف لاءِ تاڪيد ڪري اڳتي وڌيو.
فتح بابيا، اُچ ۽ ملتان:
بابيا جو مشهور قلعو بياس نديءَ تي هو، هتي جو حاڪم ڪڪسي بن چندر ڏاهر جو سوٽ هو. ڏاهر سان جنگ وقت مددگار هو؛ ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ قلعي ۾ اچي لڪو هو. هن عرب لشڪر جي پهچڻ وقت شهر کان نڪري اچي ان جو استقبال ڪيو. غازي محمد بن قاسم خوش ٿي کيس پنهنجو وزير مقرر ڪيو ۽ شهر جون مالي واڳون سندس سپرد ڪري، بياس ندي ٽپي، اُچ (اسڪلنده)(1). جي قلعي تي ڪاهه ڪئي. هتي جو حاڪم ملتان جي راجا جو ڀائٽيو هو. ستن ڏينهن تائين مقابلي ڪرڻ کانپوءِ هو ملتان ڏانهن ڀڄي ويو. اسڪلنده فتح ڪرڻ کان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پوءِ اسلامي لشڪر سڪه جي قلعي تي ڪاهه ڪئي، جو راوي نديءَ جي ڏکڻ ۾ هو. هتي جو حاڪم بڇيراءِ سترهن ڏينهن تائين مقابلي ڪرڻ ڪانپوءِ ڀڄي ويو.
محمد بن قاسم قلعي مٿان عتبه بن سلمه کي حاڪم مقرر ڪري، راوي ندي ٽپي، ملتان تي گهيرو ڪيو. ملتان جو راجا، چندر جو پٽ گرسيه ٻن مهينن تائين مقابلي ڪرڻ کان پوءِ، شهر ڇڏي ڪشمير ڏانهن ڀڄي ويو. ملتان جي آفتاب جي مندر 'بيت الذهب' مان فاتحن کي دفنايل خزانو 3 ڪروڙ رپيا هٿ لڳو. ياد رهي ته سنڌ جي شهرن ديبل، سيوستان، نيرڪوٽ ۽ الور مان جيڪي خزانا هٿ لڳا هئا، تن جو پنجون حصو حجاج بن يوسف ڏانهن روانو ڪيو ويو هو، باقي لشڪر ۾ ورهايو ويو هو، پر ملتان مان جيڪو خزانو هٿ لڳو هو، سو جهازن رستي ديبل ۽ بصري کان دمشق ڏانهن روانو ڪيو ويو(1). محمد بن قاسم ملتان شهر مٿان دائود بن نصر عمانيءَ کي حاڪم ۽ قلعي مٿان ازهر مدنيءَ کي سپه سالار مقرر ڪري، ڪيرج ڏانهن وڌيو. ان وقت عرب لشڪر جو تعداد پنجاه هزار هو، جنهن ۾ گهڻا سپاهي هندو هئا.
فتح ڪيرج ۽ قنوج:
ڪيرج جو راجا دروهراءِ هو، جنهن آڻ مڃي، ڪيرج فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم ديپالپور ڏانهن وڌيو، جو ملتان ۽ لاهور جي وچ ۾ وڏو شهر هو. ديپالپور ۾ جامع مسجد تعمير ڪرائڻ کان پوءِ ابن عبدالملڪ بن تميم کي شهر مٿان حاڪم مقرر ڪري، ابو حليم شيبانيءَ کي ڏهه هزار لشڪر سان قنوج فتح ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. غازي محمد بن قاسم جي هيءَ پوئين منزل هئي، ليڪن بعض انگريزي تاريخن ۾ لکيل آهي ته هن قنوج، راجپوتانا، چتور، ڪڇ ۽ گجرات تائين ملڪ فتح ڪيا هئا(1.(
'ڇچنامي' ۾ قنوج جي راجا جو نالو چندر جهشال ڏنل آهي. 'تاريخ راجستان' ۾ محمد بن قاسم جي اُدي‍پور تي ڪاهه جو ذڪر ڏنل آهي(2). ان کان سواءِ 'مختصر تاريخ هند' ۾ بيان آهي ته محمد بن قاسم ڪشمير کان ڪڇ، مارواڙ، راجپوتانا ۽ مالوه جي سرحد تائين ملڪ فتح ڪيا هئا(3). بهرحال سنڌ جي فتوحات مان اسلامي لشڪر کي تيرهن ڪروڙ پنجهتر رپين جو مال ۽ ٽيهه هزار غلام ۽ ٻانهيون هٿ لڳيون هيون. حجاج بن يوسف دمشق جي خزاني مان سٺ هزار درهم خرچ ڪيا هئا(4). شام جو قصر عميرا، جو اموين جو حمام هو، تنهن جي هڪڙيءَ ديوار تي راجا ڏاهر جي تصوير ڏنل آهي.
محمد بن قاسم جي موت بابت مؤرخن جون غلطيون:
'ڇچنامي' کان وٺي 'تحفة الڪرام' تائين سنڌ جي تاريخن ۾ لکيل آهي ته غازي محمد بن قاسم ڏاهر جي راڻي لاڏيءَ سان شادي ڪئي ۽ ڏاهر جي ٻن ڌيئرن، سورج ديوي ۽ پرمل ديويءَ کي مال غنيمت سان دمشق جي دربار ڏانهن روانو ڪيو. شهزادين ۾ ڏاهر جي ڀاڻيجي سندر ٻيه هئي، جنهن جي وليد بن عبدالملڪ، عبدالله بن عباس سان شادي ڪرائي، مگر ان مان ڪيس ڪو اولاد نه ٿيو. راجا ڏاهر جي ڌيئرن جي سازش سان ۽ سندن دروغ بيانيءَ ڪري، خليفي مٿن اعتبار ڪري، فاتح سنڌ کي ڏڳي جي کل ۾ سبرائي مارائي ڇڏيو.
مٿئين غلط واقعي کي سيني فارسي مؤرخن نقل ڪيو آهي. ايلفنسٽن به پنهنجي تاريخ ۾ نقل ڪندي لکيو آهي ته، سڀ فارسي مؤرخ ان ڳالهه تي متفق آهن. مولوي عبدالحليم شرر ٻهريون مؤرخ هو، جنهن پنهنجي 'تاريخ سنڌ' جلد پهرئين، 1907ع واري ايڊيشن ۾ ٿئين غلط بيان جي ترديد ڪئي. هيءَ افسانو 'ڇچنامي' ۾ محمد بن علي ۽ ابوالحسن همدانيءَ جي روايتن سان ڏنل آهي ۽ ان افساني کي فرشته، مير معصوم، قاضي منهاج الدين جورجاني ۽ مير علي شير قانع ٺٽوي جهڙا مؤرخ اکيون ٻوٽي نقل ڪندا آيا آهن. جيڪڏهن مٿيان مؤرخ طبري، ابن اثير يا ابن خلدون جي تاريخن جي ورق گرداني ڪن ها ته جيڪر مٿين غلطي هرگز ڪانه ڪن ها.(1(
حقيقت هن ريت آهي ته حجاج بن يوسف سنه 95هه ۾ وفات ڪئي. سندس جاءِ تي سندس پٽ عبدالله بن حجاج عراق جو والي ٿيو. تنهن کان پوءِ ماه جمادي الثاني سنه 96هه (سنه 715ع) ۾وليد بن عبدالملڪ شام جي شهر ديرمران ۾ وفات ڪئي. مرڻ کان اڳ، هن پنهنجي پٽ کي وليعهد ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. ان ڪري جن جن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عالمن ۽ سندن ماتحت عملدارن وليد جي تائيد ڪئي هئي، تن سليمان بن عبدالملڪ جي تخت تي ويهڻ ڪانپوءِ ذلت آميز سزائون پوڳيون. سليمان هوندئن ته نهايت خوبصورت هو، ناچ ۽ راڳ کان ڪيس نفرت هئي، پر سخت مزاج ۽ لغويت ڪري مشهور هو.
بني اُميه دؤر جا جيڪي به جليل القدر فاتح هئا، تن سان هن ناانصافيءَ جي هلت ڪئي هئي. مثلا موسيٰ بن نصير فاتح آفريڪا ۽ اندلس، جو مروان جي خاندان مان هو، تنهن کي وليد بن عبدالملڪ، طارق بن زياد فاتح اندلس سميت، دمشق اچڻ لاءِ دعوت ڏني هئي، ٻئي فاتح جڏهن مال غنيمت سميت دمشق پهتا هئا، ان ساڳئي ڏينهن وليد انتقال ڪيو هو. حضرت موسيٰ بن نصير وقت جو وڏو فاتح، فصيح ۽ بليغ خطيب ۽ واعظ هو، جنهن وقت جي سلاطين کي جهڪايو هو. سليمان سندس سموري جائداد ضبط ڪري، مٿس 2 لک دينار ڏنڊ وڌو. مٿينءَ سزا ۾ هو پويان ڏينهن بدوين ۾ نهايت مفلسيءَ سان گذاري اسي ورهين جي عمر ۾ پريشانيءَ جي حالت ۾ وفات ڪري ويو. حضرت طارق بند زياد جهڙي بهادر فاتح کي سليمان عهدي تان لاهي ڦٽو ڪيو، پوءِ هو ٻمنين جي عداوت ڪري پويان ڏينهن گمناميءَ جي حالت ۾ گذاري ويو. قتيبه بن مسلم فاتح فرغانه ۽ سمرقند کي، هن خراسان ۾ مارائي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح حجاج بن يوسف جيڪي به عملدار مقرر ڪيا هئا، تن سڀني کي سليمان عهدي تان لاهي ڦٽو ڪيو. ساڳيءَ طرح غازي محمد بن قاسم کي به سليمان بن عبدالملڪ معزول ڪري، يزيد بن ابي ڪبشه سڪسڪيءَ کي سنڌ مٿان نائب ڪري روانو ڪيو، جنهن هن کي ٽاٽ جا ڪپڙا پهرائي، پيرن ۾ زنجير وجهي، قدين وانگر، معويه بن مهلب جي نگرانيءَ هيٺ، دمشق ڏانهن روانو ڪيو. سليمان ڪيس واسط جي جيل ۾ قيد رکيو، جتي عراق جي عامل صالح بن عبدالرحمان فاتح سنڌ کي طرحين طرحين سزائون ڏيئي مارائي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته صالح بن عبدالرحمان کي به حجاج بن يوسف سان خصومت هئي(1.(
بني اميه دؤر جا سنڌ جا گورنر:
حبيب بن مهلب:
يزيد بن ابي ڪشبه، سنڌ ۾ پهچڻ کان پوءِ جلد وفات ڪري ويو. سليمان بن عبدالملڪ بصري جي حڪومت يزيد بن مهلب جي حوالي ڪئي، جنهن پنهنجي ڀاءُ حبيب بن مهلب کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ جئسيه، راجپوتانا کان سنڌ ۾ وارد ٿي، برهمڻ آباد ۽ اروڙ جي قلعن تي قبضو ڪيو مگر حبيب مٿين شهرن جي باغين کي پوري سزا ڏني، جن جئسيه جي اطاعت ڪئي هئي. حبيب اجا سنڌ ۾ هو، ته ماه صفر سنه 99هه ۾، سليمان بن عبدالملڪ دابق جي شهر ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ، حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه خلافت تي ويٺو.
عمر بن مسلم باهلي:
حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه، يزيد بن مهلب جهڙي ظالم کي گرفتار ڪرائي، عدي بن ارطات کي عراق جو والي مقرر ڪيو، جنهن حبيب بن مهلب کي معزول ڪري قتيبه بن مسلم باهليءَ جي ڀاءُ عمر بن مسلم باهليءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. حضرت عمر بن عبدالعزيز سنڌ جي راجائن ڏانهن هڪڙي فرمان موجب اسلام جا دعوت ناما مُڪا. مٿينءَ دعوت تي ڏاهر جي پٽ جئسيه ۽ گهڻن هندو راجائن اسلام قبول ڪري پاڻ تي عربي نالا رکيا. ان کان سواءِ ملڪ ۾ گهڻا سڌارا ڪيا ويا ۽ سنڌ جي رعايا تان ناجائز ٽئڪسون، جيڪي حجاج مقرر ڪيون هيون، لاٿيون ويون.
عمر بن مسلم باهليءَ ڪڇ جي راجا کي شڪست ڏني. 25 رجب سنه 101هه ۾ عمر بن عبدلعزيز وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ يزيد بن عبدالملڪ گاديءَ تي ويٺو. ان جي ڏينهن ۾ ابن مهلب بغاوت ڪري، اهواز، فارس، ڪرمان ۽ سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ عدي بن ارطات کي بصري مان پڄائي، شام تي ڪاهه ڪرڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. امام حسن بصري سند مخالفت ڪئي. يزيد بن عبدالملڪ پنهنجي ڀاءُ مسلم بن عبدالملڪ کي لشڪر ڏيئي، ابن مهلب جي مقابلي تي روانو ڪيو. عقير جي ميدان ۾ يزيد ۽ سندس ڀاءُ حبيب مارجي ويا. آل مهلب وارا بصري کان جهازن ذريعي قندابيل پهتا، مگر خلافت جي باغي هئڻ سبب سڀ هلال بن احوز هٿان مارجي ويا ۽ هلال، ابو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عتبه بن مهلب ۽ عثمان بن مفصل کان سواءِ سيني جا مٿا وڍرائي دمشق ڏانهن روانا ڪيا. يزيد بن عبدالملڪ بغاوت کي مٿائڻ کان پوءِ پهريائين مسلمه کي عراق جي حڪومت ڏني، پوءِ عمرو بن هبيره کي گورنر مقرر ڪيو. 25 شعبان سنه 105هه ۾ يزيد بن عبدالملڪ بلقاءِ ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس ڀاءُ هشام بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي ويٺو(1). هي پويون اموي فرمانروا هو، جنهن ڏهڪي سان حڪومت ڪئي. ڪانئس پوءِ جيڪي دمشق جي تختتي ويٺا، تن ۾ نااتفاقي هئي، جنهن ڪري عباسي تحريڪ زور وٺندي ويئي ۽ رفتي رفتي عباسي سڄي ملڪ جا حاڪم بڻجي ويا.

جنيد بن عبدالرحمان مري:

سنه 105هه ۾، هشام بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ ابن هبيره کي بصري جي گورنريءَ تان معزول ڪري خالد بن عبدالله قسريءَ کي عامل مقرر ڪيو، جنهن عمر بن مسلم باهليءَ کي سنڌ جي عهدي تان معزول ڪري، جنيد بن عبدالرحمان مريءَ کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. مٿيون واقعو سنه 107هه (سنه 725ع) ۾ ٿيو. جنيد بهادر ۽ مدبر حاڪم هو. سندس ڏينهن ۾ جئسيه پهريائين اندروني سازشون ڪرڻ لڳو، پوءِ لشڪر گڏ ڪري جنگ لاءِ نڪتو، جنهن ۾ آخر جئسيه پنهنجي ڀاءُ سميت گرفتار ٿي ويو ۽ ٻئي مارجي ويا.

هتان جنيد سنڌ جي سرحد ڪيرج ڏانهن وڌيو، جتي جي راجا معاهدي کي ٽوڙي بغاوت برپا ڪئي هئي، مگر مقابلي جي طاقت نه ساري ڀڄي ويو. جنيد شهر تي قبضو ڪيو. مٿينءَ مهم ۾ هڪڙو هندو راجا اشندرابيد به جنيد جو مددگار هو. سنڌ جي اندروني سازشن کي مٿائڻ کان پوءِ سرحد کي مضبوط رکي، جنيد گجرات تي ڪاهه ڪئي. مرمد (مارواڙ) کي فتح ڪرڻ کان پوءِ، ماندل (ويرم گام)،دهنج (پٽن) ۽ ڀڙوچ گوجرن کان فتح ڪيائين. سندس سپه سالار حبيب، مالوه جي دولتمند تختگاه اجين تي ڪاهي بيشمار دولت هٿ ڪئي.

علامه بلاذريءَ جو بيان آهي ته، "جنيد منڊل، ڀڙوچ، سمنڊ رستي کان ۽ مالوه جو تختگاه اجين خشڪيءَ رستي گجرات جي راجا کان فتح ڪيا." جنيد کي ايترو مال غنيمت هٿ لڳو، جو لشڪر کي انعام ۽ اڪرام ڏيڻ کان پوءِ وٽس چار ڪروڙ درهم بچي پيا ۽ اوتري رقم بيت المال ڏانهن رواني ڪري چڪو هو. جملي اٺ ڪروڙ درهم بيت المال ڏانهن مڪا هئائين ۽ اوتري رقم فوجن ۾ ورهائي هئائين.

تميم بن زيد عنبي:

سنه 111هه ڌاري جنيد سنڌ ڇڏي خراسان ڏانهن هليو ويو. خالد قسريءَ سندس جاءِ تي، تميم بن زيد عتبيءَ کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو. جنيد خراسان پهچي، طخارستان، بخارا ۽ سمرقند جي ترڪن کي شڪستون ڏنيون. سنه 116هه ۾ هن فاضله بنت يزيد بن مهلب سان شادي ڪئي، جنهن ڪري هشام مٽس ناراض ٿيو، ڇاڪاڻ جو هشام کي مهلب جي خاندان سان دشمني هئي. خليفي، جنيد کي معزول ڪري عاصم بن عبدالله بن يزيد هلاليءَ کي خراسان جو والي مقرر ڪيو.جنهن ڏينهن هو مرو پهتو، ساڳئي ڏينهن جنيد وفات ڪئي.

تميم بن زيد سست هو. سندس غفلت ڪري سنڌ جي عربن جو زور گهٽجڻ لڳو. سندس ناڪاميءَ جو وڏو سبب هن ريت هو ته سندس ڏينهن ۾ ڪنهن باهمي نااتفاقيءَ جي ڪري عربن جي قبيلن ۾ فساد پئجي ويو. هو ڪمزور جماعت جو طرفدار ٿيو؛ تنهن ڪري سنڌ جا عرب سندس مخالف ٿي بيٺا. سندن خوف ڪري عراق وڃڻ جي ارادي سان ديبل پهتو ۽ اُتي جي 'ماءِ الجواميش' ڍنڍ جي ڪناري تي اجل جو شڪار ٿي ويو.

حڪم بن عوام ڪلبي:

تميم کان پوءِ، خالد جي سفارش سان، حڪم بن عوام ڪلبي سنڌ جو والي ٿي آيو ۽ پاڻ سان فاتح سنڌ غازي محمد بن قاسم رحه جي فرزند عمرو کي ساڻ وٺي آيو، جو پيءُ وانگر فن سپه گيري ۾ ماهر هو. حڪم جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت ابتر هئي. ننڍن ڳوٺن کان سواءِ شهر جا نو مسلم سڀ مرتد ٿي ويا هئا. شهرن ۾ امن امان ڪين هو، تنهن ڪري هن سنڌو نديءَ جي چوڙ کان اوڀرندي طرف نئون شهر 'محفوظه' آباد ڪرايو. عمر بن محمد قاسم گهڻيون سوڀون حاصل ڪيون. سندس سوڀن جي يادگار لاءِ سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي هڪڙي ٻيٽ تي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

هڪ پيو ’منصوره‘ تعمير ڪرايو ويو، جو پڇاڙيءَ ۾ سنڌ جو تختگاهه ٿي رهيو. سنڌ جا جيڪي به شهر دشمنن فتح ڪيا هئا، سي حڪم جي زماني ۾ عمرو فتح ڪيا هئا.

6ربيع الثاني سنه 125ھ ۾ هشام بن عبدالملڪ وفات ڪئي ۽ سندس گاديءَ تي وليد بن يزيد عبدالملڪ ويٺو، جنهن خالد قسريءَ کي عراق جي گورنريءَ تان معزول ڪري، يوسف بن عمرو کي گورنر مقرر ڪيو. يوسف ثقفيءَ خالد جي مقرر ڪيلن والين سان بدسلوڪي اختيار ڪئي. خالد، حڪم بن عوامه جو مربي هو. هوڏانهن هو عراق جي گورنريءَ کان معزول ٿي ويو ۽ هيڏانهن ساڳئي وقت حڪم بن عوامه هندن جي هڪڙي لشڪر سان سنڌ ۾ وڙهندي شهيد ٿي ويو. حڪم جي ڏينهن ۾ ڪيترائي سنڌي عراق، حجاز ۽ دمشق ۾ وڃي ساڪن ٿيا هئا ۽ ڪيترائي ملازمت ۽ فوجي نوڪرين سانگي عراق ۽ شام تائين پهتا هئا. وليد ابن يزيد شرابي هو، ايتري قدر شراب جو شوقين هو، جو هن شراب جو هڪڙو حوض تيار ڪيو هو.(1(

عمر بن محمد بن قاسم:

حڪم جي شهادت کان پوءِ، يوسف بن عمرو ثقفيءَ عمرو بن محمد بن قاسم کي سنڌ مٿان والي مقرر ڪيو.

سندس ڏينهن ۾ مسلمانن هندن کي شڪستون ڏنيون. سندس ڏينهن ۾ عربي زبان ترقي ڪئي. سنڌي شعراءِ ڪرام جو بيان موقعي سر ڏبو.

زيد بن عرار:

وليد بن يزيد، عمر جي رقيب زيد بن عرار کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ رعايا ظلمن کان گهڻو تنگ ٿي. ان کان سواءِ شاهي خاندان جي فردن ۾ ڏڦيڙ پئجي ويو. نتيجو هي نڪتو جو 28 جمادي الثاني سنه 126ھ، وليد بن يزيد قتل ٿي ويو ۽ سندس سؤٽ يزيد بن وليد بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي ويٺو، جو يزيد الناقص جي لقب سان سڏجڻ لڳو، مگر سندس عمر وفا نه ڪئي ۽ 20 ذوالحج 126ھ ۾ وفات ڪري ويو. سندس گاديءَ تي ابراهيم بن وليد بن عبدالملڪ ويٺو. بني اميه حڪومت اندروني سازشن ڪري تيزيءَ سان تنزل ڏانهن قدم کڻڻ لڳي.

بنو هاشم جي نوجوانن پوري مضبوطيءَ سان بغاوت ۽ مخالفت جي سلسلي کي جاري رکيو، مگر هينئر اهو وقت گذري چڪو هو، جڏهن عبدالملڪ، وليد ۽ هشام جهڙا بادشاه دمشق جي تخت تي حڪومت ڪند اهئا. هينئر چوطرف بني عباس جا داعي ۽ نقيب پکڙجي ويا ۽ ابو مسلم خراساني جي خوفناڪ آواز ۽ ڪوشش جو اثر سڄي خراسان ۾ پڌجڻ لڳو. سنڌو نديءَ کان وٺي خراسان ۽ عراق تائين، جيڪي به قومون هيون، سي بني عباس جي طرفداري ڪرڻ لڳيون(1). ٻن مهينن کان پوءِ، 24 صفر سنه 127ھ ۾، ابراهيم بن وليد، مروان بن محمد بن مروان بن حڪم جي حق ۾ خوشيءَ سان خلافت تان دستبردار ٿيو. مروان بني اميه خاندان جو پويون حاڪم هو.

باغي منصور بن جمهور:

زيد بن عرار ۽ مروان بن حڪم جي ڏينهن ۾ منصور بن جمهور هڪڙي باغيءَ سنڌ ۾ پناه ورتي، هو زيد بن عرار جو مائٽ هو. عراق مان شڪست کان پوءِ هو سدوسان پهتو، جتان ٻيڙيون جوڙائي، لشڪر گڏ ڪري، مهراڻ رستي هن نصوره جو گهيرو ڪيو ۽ سنه 136ھ ۾ زيد بن عرار کي مارائي، سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ پنهنجي ڀاءُ منظور کي قندابيل ۽ ديبل مٿان حاڪم مقرر ڪري، ٻي فڪريءَ سان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو. هي پويون بني اميه هو.

بني عباس جي خلافت جو زمانو:

13ربيع الثاني سنه 132ھ (25 ڊسمبر، سنه 749ع) ۾ ابو مسلم خراسانيءَ جي ڪوشش سان ابوالعباس سفاح راءِ عامه سان خليفو ٿيو(2). ماه جمادي الثاني سنه 132ھ (25 جنوري، سنه 750ع) ۾ مروان هڪ لک فوج سان شڪست کاڌي. 25 رمضان، سفاح جي چاچي عبدالله بن عليءَ دمشق جي ديوارين مٿان عباسين جو ڪارو جهنڊو کوڙيو. بني اميه وارن عاملن سنڌ تي اٽڪل چاليهه ورهيه حڪومت ڪئي، پوءِ عباسي خلافت جو دؤر شروع ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عباسي خليفا حضرت رسالت پناه ﷺ جن جي چاچي حضرت عباس بن عبدالمطلب جو اولاد هئا. سندس پهريون حاڪم سفاح، ڇهن ستن سوَن ورهين تائين حڪومت ڪرڻ واري خاندان جو باني هو.

مفلس عبدي:

عباسي شهنشاهت جي ابتدائي زماني ۾ ابو مسلم خراساني، ان حڪومت جو باني ۽ نائب خلافت هو، سو منصور بن جمهور جي چالاڪين کان واقف هو. خراسان ابو مسلم جي هٿ هيٺ هو، جو سنڌ کي ويجهو هو. ابو مسلم، مفلس عبدي سيستانيءَ کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ته وڃي منصور کي گرفتار ڪري ۽ حڪومت پنهنجي هٿ ۾ وٺي. مفلس طخارستان کان هڪ فوج وٺي سنڌ ۾ وارد ٿيو. ديبل جو حاڪم منظور سندس هٿان مارجي ويو. مفلس منصوره پهتو، پر خود منصور بن جمهور هٿان مارجي ويو.

موسيٰ بن ڪعب:

شاهي فوج جي شڪست ۽ مفلس جي مارجي وڃڻ ڪري، ابو مسلم سخت غصي ٿيو. هن سفاح کي اجازت لاءِ لکيو ۽ پوءِ هڪڙي ڀئي تجربيڪار عملدار موسيٰ بن ڪعب تميميءَ کي سنڌ ڏانهن چاڙهي مڪو، جو ويهن هزارن فوجن سان قندابيل پهتو. سندس قبيلي وارا جيڪي منصوره ۾ رهندڙ هئا، تن سان اڳواٽ خط و ڪتابت ڪري گهڻن کي پنهنجي طرف ڪيائين، پوءِ منصوره تي ڪاهي ويو. منصور هاٿي اڪيلو ٿي پيو، جنهن ڪري شڪست کائي راجپوتانا ڏانهن ڀڄي ويو ۽ وري سندس پتو نه پيو. سندس اهل و عيال جهازن تي چڙهي گجرات ڏانهن هليا ويا. سنه 134ھ ۾ موسيٰ بن ڪعب سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو. هن منصوره جي مرمت ڪرائي، مسجدين ۾ اضافو ڪيو ۽ پوءِ وطن جي اڪير ۾ عراق ڏانهن هليو ويو، جتي 141ھ ۾ وفات ڪيائين. ماه ذوالحج سنه 136ھ (9 جون، سنه 754ع) ۾ ابوالعباس سفاح وفات ڪئي ۽ سندس ڀاءُ ابو جعفر منصور گاديءَ تي ويٺو(1). منصور، ابو مسلم کي مارائي ڇڏيو. ابو مسلم عباسين جي طرفداري ڪندي ڇهه لک ماڻهو مارايا هئا.

عينيه بن موسيٰ:

موسيٰ بن ڪعب پنهنجي پٽ عينيه کي سنڌ جون واڳون ڏيئي ويو هو، جو ابو جعفر منصور جي اجازت سان سنڌ جو والي ٿيو.هو ناتجربيڪار هو، تنهن ڪري ربيعه ۽ يمني قبيلن وارا متس نڪته چيني ڪرڻ لڳا، جن کي هن مارائي ڇڏيو. مٿئين فعل ڪري سندس خلاف عراق تائين پڪارون ٿيڻ لڳيون ۽ ماڻهن ۾ عام ناراضپو پئجي ويو، جنهن تي هو خلافت کان برخلاف ٿي پنهنجي خودمختياريءَ جي دعويٰ ڪرڻ لڳو.

عمر بن حفص عتڪي:

عينيه بن موسيٰ جي بغاوت کي مٽائڻ لاءِ منصور بصري ۾ آيو ۽ هتان عمر بن حفص بن ابي صفوه عتڪيءَ کي سنڌ جي گورنريءَ جي سند ڏيئي روانو ڪيو. سنه 142ھ ۾ عمر سنڌ ۾پهتو، جتي گهٽائي اثر وارا معزز ماڻهو، جن کي عينيه تنگ ڪيو هو، سندس رفيق ٿي بيٺا. عينيه ٻي واه نه ڏسي امان گهري. عمر هن کي قيد ڪري خليفي ڏانهن مڪو.عينيه کي بچڻ جي اميد ڪانه هئي، تنهن ڪري واٽ تي وجهه وٺي سيستان ويو، جتي زرنج جي يماني عربن سندس سر وڍي منصور ڏانهن روانو ڪيو.

عبدالله اُشتر:

سفاح پنهنجي خلافت جي زماني ۾ علوين کي خاموش رکڻ لاءِ کين انعام اڪرام ڏيئي خوش رکيو هو. عبدالله بن حسن کي به سفاح گهڻو مال ڏيئي خاموش رکيو هو، مگر جڏهن منصور خلافت تي ويٺو، تڏهن علوين کي خوش رکڻ بدران منجهانئس کين خطرو محسوس ٿيڻ لڳو. عبدالله بن حسن پنهنجن ٻن پٽن محمد ۽ ابراهيم کي روپوش ڪيو. منجهانئن محمد پنهنجي پٽ عبدالله کي جو 'الاشتر' جي نالي سان مشهور هو، بصري کان ڪي گهوڙا خريد ڪري ڏيئي، واپارين جي لباس ۾ سنڌ ڏانهن اٿر وڏائڻ لاءِ مڪو، ڇاڪاڻ ته عمر بن حفص بن عباس جي انهن فوجي عملدارن مان هو، جي علوين جي اطاعت ڏانهن مائل هئا ۽ محمد ۽ ابراهيم جي هٿن تي بيعت ڪري چڪا هئا. منصوره وارن عبدالله جي هٿ تي بيعت ڪئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 140ھه ۾ محمد مهدي ۽ سندس ڀاءُ ابراهيم ۽ عبدالله بن حسن مثنيٰ بن حسن بن عليءَ کي سندن رفيقن سميت حج جي موقعي تي، منصور جي حڪم سان، رياح بن عثمان مزنيءَ، مديني جي عامل، گرفتار ڪرايو؛ ڇاڪاڻ جو سنڌ کان وٺي مصر تائين عباسين جي خلاف علوين بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو هو. مٿئين واقعي کان پوءِ عمر بن حفص، عبدالله کي هڪڙي هندو راجا جي پناه هيٺ رکيو، جنهن جي جماعت جو تعداد چار سؤ هو. مٿيون راجا حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه جي دعوت تي لبيڪ چئي مسلمان ٿيو هو ۽ هن پنهنجي ڌيءَ جي شادي عبدالله اشتر سان ڪرائي. سنه 151ھه تائين عبدالله سنڌ ۾ مٿئين راجا وٽ پناه گزين رهيو. ساڳئي سال خليفي منصور عمر بن حفص کي سنڌ مان گهرائي، مصر جو والي مقرر ڪيو. عبدالله اشتر ۽ سندس زيديه جماعت وارن جي ڪري سنڌ ۽ ملتان ۾ شيعيت جو رواج پئجي ويو.

هشام بن عمرو تغلبي:

عمر کي گهرائڻ کان پوءِ منصور سندس جاءِ تي هشام بن عمرو تغلبيءَ کي سنڌ ڏانهن روانو ڪري ڪيس تاڪيد ڪيو ته، سنڌ جي راجا جنهن وٽ عبدالله اشتر پناه گزين آهي، تنهن سان جنگ ڪري عبدالله کي قيد ڪري هن ڏانهن روانو ڪيو وڃي، مگر هشام پاڻ خاندان نبوت جو طرفدار هو ۽ ڪجهه وقت منصور کي حيلن ۽ بهانن سان ٽاريندو رهيو. اتفاق سان هڪڙي ڏينهن عبدالله اشتر ڏهن سوارن سان سنڌو نديءَ جي ڪناري تي سير ۽ شڪار ۾ مشغول هو ته اوچتو هشام جو ڀاءُ سفيح فوجن سميت سندس سامهون پيو. صفيح عبدالله کي گرفتار ڪرڻ جو ارادو ڪيو، مگر عبدالله پنهنجن رفيقن سان جوانمرديءَ سان مقابلو ڪندي همراهن سميت وڙهندي شهيد ٿيو. سندس حرم جون ٻانهيون به قيد ٿي ويون، جن مان هڪڙيءَ جي پيٽان هڪڙو پٽ هوس. هشام سڀني کي قيد ڪري، منصور ڏانهن روانو ڪيو. منصور، عبدالله جي حرم کي مديني جي عامل ڏانهن روانو ڪيو ته سندس خاندان وارن جي حوالي ڪري. مٿئين ڇوڪري جو نالو محمد هو، جو پوءِ 'ابن الاشتر' جي نالي سان مشهور ٿيو.

هشام سڄيءَ سنڌ تي ڪشمير تائين قبضو ڪيو هو. سندس سپه سالارن مان عمر بن جمل جهازن جي دستي سان گجرات جي بندرن تي ڪاهون ڪيون ۽ مال غنيمت هٿ ڪري موٽيو. تنهن کان پوءِ هشام پاڻ جهازن جو دستو وٺي. گجرات جي بندر ڀڙوچ تي حملو ڪري، اتي يادگار لاءِ هڪڙي مسجد تعمير ڪرائي، جا گجرات ۾ پهرين مسجد هئي. منصور سندس اعليٰ قابليت کي ڏسي، ڪرمان جي حڪومت به سندس حوالي ڪئي. وري جڏهن وطن جي حب ڪيس ڪنيو، تڏهن تحفن سميت بغداد پهتو، جتي 157ھه ۾ وفات ڪيائين.(1(

معبد بن خليل تميمي:

منصور سنڌ جي حڪومت معبد بن خليل تميميءَ جي حوالي ڪئي. هن جي ڏينهن ۾ 6 ذوالحج 158ھه ۾ منصور وفات ڪئي ۽ سندس پٽ مهدي بغداد جي خلافت تي ويٺو. معبد جي ڏينهن ۾ جاٽن فساد ڪيو.

روح بن حاتم ۽ بسطام بن عمرو:

سنه 159ھه ۾ معبد جي وفات کان پوءِ مهديءَ روح بن حاتم کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو، پر هو جاٽن جي فساد کي دٻائي نه سگهيو، جنهن ڪري مهديءَ بسطام بن عمرو کي سنڌ جي حڪومت ڏني.

عبدالله اشتر جي اچڻ ڪري سنڌ ۾ شيعيت زور ورتو، مگر ان وقت جا شيعا اهڙا نه هئا، جهڙا هينئر آهن. منجهانئن سبيه فرقي جا ماڻهو شيخين کي بدشد ڳالهائڻ کو ثواب نه سمجهندا هئا. شيعن ۽ سنين کا ٻن فرقن جي صورت اختيار نه ڪئي هئي، نه ڪي هنن پنهنجا پنهنجا ڪتاب ئي الڳ تيار ڪيا هئا. اختلاف ته ان وقت پيدا ٿيو هو، جڏهن هڪ طرف سنين، اشاعره جي اعتقاد کي پنهنجي لاءِ چونڊيو ۽ ٻئي طرف شيعن متعزله جي عقلي ۽ فلسفيانه عقيدن کي پنهنجي لاءِ رکيو. تنهن کان پوءِ فقه، حديث ۽ سڀني ننڍن کان ننڍن مسئلن ۾ ٻنهي پنهنجي لاءِ جدا جدا ڪتاب تصنيف ڪرڻ شروع ڪيا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مهديءَ پنهنجي خلافت جي شروعات ۾ سنه 159هه (سنه 766ع) ۾ عبدالملڪ بن شهاب کي ايراني نار کان جهازن جي رستي گجرات جي بندر باربد (ڀاڙيوت) ڏانهن موڪليو، جو ڀڙوچ جي سامهون هو. سنه 160هه (سنه 767ع) ۾ عبدالملڪ باربد تي قبضو ڪيو، پر اتفاق سان لشڪر ۾ وبا پيئي، جنهن ڪري هڪ هزار مسلمان مري ويا. بسطام بن عمرو هشام جو ياءُ هو، پر منجهس هشام جهڙي همت ڪانه هئي. هشام ايتريون فتوحات ڪيون هيون، جو عباسي دؤر ۾ ٻئي ڪنهن عامل ڪونه ڪيون هيون. مهديءَ، بسطام کي معزول ڪري، روح بن حاتم کي ٻيهر سنڌ جو والي مقرر ڪيو. غرض ته ٻارهن سالن جي عرصي اندر خليفي ٻارهن والي سنڌ تي مقرر ڪيا، جي پهچڻ شرط انتظام ڪرڻ کان اڳ هڪ ٻئي پنيان معزول ٿيندا ويا. منجهانئن زبير بن عباس ته بغداد ۾ ويهي سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو، جنهن ڪري سنڌ ۾ بدانتظامي وڌندي ويئي.

مصبح بن عمرو تغلبي:

سنه 161هه (777ع) ۾ مصبح بن عمرو تغلبي سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. سندس ڏينهن ۾ نزاري (حجازي) ۽ يماني هڪٻئي خلاف ٿي بيٺا، جنهن ڪري سنڌ جي اسلامي حڪومت کي سخت نقصان رسيو. مصبح فسادن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب ٿي نه سگهيو ۽ فساد جيئن جو تيئن وڌندا ويا.

ليث بن ظريف:

سنه 164هه (سنه 780ع) ۾ ليث بن ظريف سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. هو مهديءَ جو غلام هو. ٻن سالن تائين ڪيس جاٽن سان جنگ ڪرڻي پيئي. آخر جڏهن سنه 165هه (781ع) ۾ وٽس جهازن ذريعي تازه دم فوجون بصري کان پهتيون، تڏهن هو جاٽن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. 22 محرم سنه 169هه (آگسٽ 785ع) ۾ مهديءَ وفات ڪئي، ڪانئس پوءِ سندس پٽ هادي گاديءَ تي ويٺو، مگر سوا سال حڪومت ڪري سنه 170هه (786ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس مئي کان پوءِ، ابو جعفر هارون الرشيد بغداد جي تخت تي ويٺو.

سالم بن يونسي:

هارون ليث کي معزول ڪري سالم بن يونسيءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. هن شائستگيءَ سان حڪومت هلائي، مگر جلد معزول ڪيو ويو.

اسحاق بن سليمان:

سنه 174هه ۾ اسحاق بن سليمان هاشمي سنڌ جو والي مقرر ٿيو، جو ديندار شخص هو. هن جي وفات کان پوءِ سندس پٽ يوسف جانشين ٿيو.

طيفور بن منصور:

هارون الرشيد يوسف کي معزول ڪري طيفور بن منصور حميريءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ يمانيه ۽ نزاريه وارن جي جهڳڙي جي باهه جا شعلا اسپين تائين پهتا. سنڌ جا عرب خلافت جي ڪا پرواه ڪرڻ نه لڳا.

سعيد بن مسلم:

هارون رشيد فسادن کي مٽائڻ لاءِ طيفور کي معزول ڪري، سنڌ جي حڪومت سعيد بن مسلم بن قتيبه جي حوالي ڪئي. ڪانئس اڳ جابر بن اشعث طائي به ناڪام ٿي معزول ٿيو هو. سعيد آرام طلب هو؛ هن پنهنجي ڀاءُ ڪثير بن مسلم کي پنهنجي پاران سنڌ جو والي بنائي روانو ڪيو. ڪثير پنهنجن بدخصلتن سببان معزول ٿي ويو.

محمد بن عدي:

خليفي پنهنجي سؤٽ عيسيٰ بن جعفر بن منصور کي سنڌ جي حڪومت حوالي ڪئي، مگر عيسيٰ پنهنجي پاران محمد بن عديءَ کي نائب ڪري روانو ڪيو. محمد بن عدي ملتان تائين ڪاهي ويو، جتي ملتانين هٿان مال اسباب لٽائي شڪست ڪائي موٽيو.

عبدالرحمان:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

خليفي ان کي معزول ڪري عبدالرحمان کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو، مگر هو به بدانتظامين کي مٽائي نه سگهيو. تڏهن خليفي، ايوب بن جعفر سليمان کي موڪليو، مگر اڳين والين وانگر هو به بدانتظامين کي مٽائينه سگهيو.

دائود بن يزيد:

سنه 184ھ ۾ خليفي دائود بن يزيد کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو. هن وري پنهنجي ڀاءُ مغيره کي نائب ڪري مڪو. اجا اهو رستي تي هو ته، نزارين اهڙو فساد ڪيو، جو حڪومت کي ان جي دٻائڻ جي طاقت نه ٿي. فسادين پاڻ ۾ فيصلو ڪيو ته سڄيءَ سنڌ کي چئن حصن ۾ ورهائجي.

هڪڙو حصو قريشن کي ڏنو وڃي، ٻئي حصي ۾ قيس وارا رهن، ٽئين حصي ۾ ربيع وارا رهن ۽ چوٿين حصي ۾ نزاري رهن: باقي يمانين کي لوڏي ڪڍجي. نزارين منصوره جا در پوري چڏيا ۽ مغيره کي شهر ۾ اچڻ نه ڏنائون، تان جو نوبت جنگ تي پهتي. نزارين جي طاقت مضبوط هئي، تنهن ڪري يمانين کي مغيره سميت شڪست ڏنائون.مغيره ڪنهن ٻئي شهر ۾ وڃي رهيو. دائود، ڀاءُ جي شڪست جو ٻڌي، وڏي لشڪر سان سنڌ تي ڪاهي آيو. واٽ تي جيڪي نزاري نظ آيس، تن کي سيڪت ڏيندو، منصوره جي ديوارين هيٺان اچي سهڙيو. ويهن ڏينهن جي جنگ کان پوءِ نزارين شهر جا در پٽيا. دائود سيني کي جوڳيون سزائون ڏنيون. جن جن شهرن ۾ سنڌن محلا هئا، سي ساڙائي ڇڏيائين. گهڻي خونريزيءَ کان پوءِ مس مس منصوره ۾ امن امان ٿيو. دائود شهرن جي هرهڪ ڪنڊ ڪڙڇ مان نزارين جون پاڙون پٽي ڇڏيون ۽ حڪومت کي دوباره مضبوط ڪيو.

شيخ ابو تراب:

خليفي هارون الرشيد جي والين مان هڪڙو شيخ ابو تراب هو، جو اولهندي سنڌ جي ساڪوره (ساڪره) قلعي تي قابض هو. سندس مقبرو ٺٽي کان اٺن ميلن تي اڃ به وڏي زيارتگاه آهي، جنهن تي سنه وفات 171ھ لکيل آهي. هي مقبرو سنڌ ۾ هڪ جهوني يادگار عمارت آهي.

سنه 192ھ (سنه 808ع) ۾ هارون الرشيد جي سڏ تي سنڌ جا ٻه هندو طبيب، گنگا ۽ ماڻڪه، بغداد پهتا. سندن علاج ڪرڻ سان خليفي کي بيماريءَ مان شفا ٿي. سنه 205ھ (820ع) ۾ دائود بن يزيد نيڪنامي حاصل ڪري وفات ڪئي. سندس پٽ بشر سنڌ جو والي ٿيو.

حاجب بن صالح:

سنه 193ھ (مارچ 808ع) ۾ هارون الرشيد وفات ڪئي. سندس زماني ۾ سنڌ جي حڪومت جو ڏاڪو ڪشمير ۾ ٽيپٽ تائين ويٺل هو ۽ هندستان جي راجائن تي عربن جو ٻي انتها دٻاءُ پيل هو(1). هارون الرشيد جي وفات کان پوءِ سندس ٻن پٽن، امين ۽ مامون جي وچ ۾ خانه جنگي لڳي. امين زبيده جي بطن مان هو ۽ مامون جي ماءُ ايراڻ هئي. مٿين سببن ڪري عربن کي امين سان همدردي هئي ۽ ايرانين کي مامون لاءِ همدردي هئي. محمد امين فقط پنج ورهيه حڪومت ڪئي، پوءِ خراسان جي عامل، طاهر ذواليمين، جي مدد سان مامون جنگ ڪئي. امين سنه 168ھ (814ع) ۾ قتل ٿيو.(1) مامون گاديءَ تي ويهڻ شرط حاجب بن صالح کي حڪم ڏنو ته سنڌ پهچي بشر بن دائود کان حڪومت وٺي، پر حاجب ڪامياب ٿي نه سگهيو. مامون جي ڏينهن ۾ بشر بن دائود جي گورنريءَ جي زماني م سنڌ جي خزاج مان فقط ٻارهن هزار درهم بغداد جي شاهي خزاني کي پهچندا هئا.

غسان بن عباد ۽ موسيٰ بن يحيٰ:

سنه 213ھ (828ع) ۾ مامون غسان بن عباد تغلبيءَ کي منصوره ڏانهن مڪو. بشر سندس اطاعت منظور ڪئي. سنڌ جي انتظام کي درست ڪرڻ کان پوءِ خليفي جي حڪم سان حڪومت جا دفتر موسيٰ بن يحيٰ بن خالد برمڪيءَ کي سپرد ڪري پاڻ عراق ڏانهن هليو ويو. موسيٰ بن يحيٰ برمڪيءَ جي ڏينهن ۾ عربي نسل جا ڪي خاندان سنڌ جي ڪن حصن تي پڪيءَ طرح حڪومت ڪرڻ لڳا، بلڪ منصوره جي واليءَ کان به آزاد هئا ۽ مرڪزي خلافت به سندن آزاديءَ کي قبول ڪيو هو.

عمران بن موسيٰ:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 221هه (835ع) ڏاري موسيٰ وفات ڪئي ۽ سندس پٽ عمران بن موسيٰ سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. سنڌ جي حڪومت براءِ نام رهجي ويئي. هرهڪ شهر مٿان جدا جدا حاڪم حڪومت ڪرڻ لڳا. سنڌن وارن به آزاديءَ جو پروانو هٿ ڪيو. خليفي جو نالو فقط خطبي ۾ پڙهجڻ لڳو. امين ۽ مامون جي جنگ وقت سڄي ايراني نار تي جاٽن رڻ ٻاري ڏنو هو، ايتري قدر جو بصري ۽ بعداد ڏانهن ويندڙ سڙڪ تي لٽ مار ڪرڻ لڳا هئا. ميد به ساٿن شريڪ هئا. مامون، عراق جي حاڪم يحيٰ بن معاذ کي سنڌن سرڪوبيءَ لاءِ حڪم ڏنو، مگر جنهن صورت ۾ جاٽن جو تعداد ويهه هزار هو، ان صورت ۾ يحيٰ مجبور هو.
معتصم جي زماني ۾ عجيف بن عنبه سنه 220هه ۾ سترهن هزارن جاٽن کي گرفتار ڪري خليفي جي حڪم سان ايشيا ڪوچڪ جي سرحد تي رهڻ لاءِ حڪم ڏنو، جتي رومن هٿان مارجي ويا. سلطنت جي فسادن مان فائدو وٺي، قيقان جي جاٽن به بغاوت ڪئي، جن کي عمران بن موسيٰ قندابيل جي قلعي ۾ قيد رکيو. هڪڙي باغي عرب سردار محمد بن خليل بغاوت ڪئي. عمران بن موسيٰ قلعي تي گهيرو ڪري محمد بن خليل کي مجبور ڪري آڻ مڃرائي ۽ جيڪي به فتنه پرداز عرب سردار هئا، تن کي اتان لڏرائي جهالاوان جي شهر قصدار ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنو. جهالاوان کان موٽندي عمران بن موسيٰ سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي، هڪڙي مناسب هنڌ تي 'بيضاءِ' جو نئون شهر تعميرا ڪرائي، اتي ڇانوڻي وجهي، منصوره ڏانهن موٽيو.
جاٽن وانگر ميد به سرڪش قوم هئي. عمران مٿن ڪاهي ويو، مگر ميد به وڙهڻ کان ڪين ٽريا. عمران جاٽن کي حڪم ڏنو ته جيئن ڇچ جي زماني ۾ حاضري ڏيڻ وقت ڪتو پاڻ سان نشانيءَ طور آڻيندا هئا، تيئن هينئر به پاڻ سان ڪتو ضرور آڻين، مٿئين حڪم ڪري ڪتن جي قيمت وڌڻ لڳي. هن جاٽن کي گوشمالي ڏيڻ لاءِ سنڌن هٿن تي مهرون هڻايون.
عمران بن موسيٰ ميدن تي گهيري ڪرڻ وقت هڪ پٿر جو مضبوط رستو جوڙايو هو، جو 'سڪة الميد' سڏجڻ لڳو. اجا گهيري کان فارغ ڪين ٿيو هو ته سنڌ ۾ يمانين ۽ نزارين جو پاڻ ۾ سخت جهڳڙو لڳو. عمران يمانين وارن جو طرفدار هو، ان دشمنيءَ ڪري نزاري سنڌن دشمن ٿي بيٺا. سنڌن سردار عمر بن عبدالعزيز هباري، جو هبار بن اسود جي نسل مان هو ۽ لياقت ۽ بهادريءَ ڪري مشهور هو، سو لشڪر وٺي اوچتو وڃي عمران تي ڪڙڪيو ۽ عمران کي قتل ڪيائين. عمر بن عبدالعزيز جو ڏاڏو حڪم بن عوانه ڪلبيءَ سان سنڌ ۾ آيو هو ۽ سندس خاندان ٽن پيڙهين کان سنڌ ۾ رهندو هو. 25 محرم سنه 198هه ۾ محمد الامين جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مامون خلافت جي گاديءَ تي وينو ۽ 18 رجب 218هه تي وفات ڪيائين(1). ڪانئس پوءِ سندس ڀاءُ ابو اسحاق معتصم بغداد جي تخت تي وينو.
راجا شوپرشاد پنهنجي تاريخ 'ستاره هند' ۾ لکي ٿو، مامون راجپوتانا جي ٻاپا راول تي ٻاويهه گهمرا حملا ڪيا، پر هرهڪ حملي ۾ شڪست کائي موٽيو هو. حقيقت ۾ مامون ڪڏهن به سنڌ ۾ نه آيو هو، نه وري بذات خود ڪڏهن راجپوتانا تي حملو ڪيو هئائين، البته سندس ڏينهن ۾ موسيٰ بن يحيٰ برمڪي سنڌ تي اوڀرندي واريءَ سرحد تي هڪڙي راجپوت راجا کي شڪست ڏني هئي.(1) فضل بن ماهان به سنڌ جي مشرقي سرحد پريان سندان فتح ڪري، هڪڙو هاٿي مامون جي خدمت ۾ روانو ڪيو ۽ سندان ۾ هڪڙي جامع مسجد يادگار لاءِ تعمير ڪرائي هئي. سندس پٽ محمد ستر جهازن جي آرماڙ سان ميدن کي شڪت ڏيئي، ڪالريءَ جو شهر فتح ڪيو. افسوس جو خبر نه ٿي پوي ته اهو شهر ڪهڙي هنڌ تي هو، فقط ياقوت حمويءَ جي بيان مان ايتري خبر پوي ٿي ته سندان سنڌ جي سرحد تي هو.
مامون جي ڏينهن ۾ فصل بن سهل ذوالرياستين، ڪشمير ۽ تبيٽ تي ڪاهون ڪيون هيون. اتي جي بت پرست رئيسن مان هڪڙي اسلام قبول ڪيو هو. سندس بت کي قيمتي زمرد ۽ ياقوت لڳل هئا ۽ سندس مٿي تي سونو تاج هو ۽ چانديءَ جي تخت تي وينل هو. اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ نومسلم رئيس بت ۽ تخت مامون ڏانهن روانا ڪيا ته خانه ڪعبه تي بطور نذراني جا چاڙهيا وڃن. مامون جي حڪم موجب نصير بن ابراهيم عجمي سنه 201هه ۾

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مٿيون شيون مڪي ڪٽي ويو، جن کي پهريائين صفا ۽ مروه واري شاهراه تي رکيو ويو، پوءِ ڪعبي ۾ نذراني طور پيش ڪيو ويو.(2(

سنڌ تي طاهرين جي حڪومت:

طاهر ذواليمين، محمد الامين جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مامون جي گاديءَ تي ويهڻ وقت، سلطنت ۾ چوطرف فساد برپا هئا. خاص ڪري خراسان هڪ اهم صوبو هو، جتي جو لشڪر موراءِ النهر جي حفاظت ڪندو هو. 29 ذي القعده سنه 205ھ ۾، مامون پنهنجي مشهور سپه سالار ۽ سياستدان، امير طاهر بن حسين بن مصعب بن زرين بن اسعد خزاعيءَ کي خراسان مٿان عامل مقرر ڪيو، جو تاريخن ۾ ’ذواليمين‘ جي لقب سان مشهور آهي(1). سندس مدد سان مامون تخت ۽ تاج هٿ ڪيو هو. سجستان ۽ سنڌ به طاهريه حڪومت جي ماتحت هئا. سلاطين خودمختيار هئا، مگر طاهر خراسان پهچڻ کان پوءِ جمادي الثاني سنه 207ھ ۾ مقام مرو ۾ وفات ڪئي. طاهريه سلاطين خودمختيار هئا، فقط نالي طور مرڪزي حڪومت کي معمولي خراج ڀريندا هئا. بغداد سرڪار ڪي طاهرين جي موروثي حڪومت تسليم ڪرڻي پئي. هن خاندان جي فقط ٿورن اميرن جي خبر پئجي سگهي ٿي:

-1امير طاهر بن حسين، سنه جلوس 205، 2- طلحه بن طاهر، سنه جلوس 207ھ، 3- عبدالله بن طاهر، سنه جلوس 213ھ 4- طاهر بن عبدالله، سنه جلوس 230ھ ۽ 5- محمد بن طاهر، سنه جلوس 248ھ کان 249ھ.

مٿين حساب موجب طاهريه اميرن سنه 205ھ کان سنه 249ھ تائين حڪومت ڪئي. عباسيه سلطنت جا سمورا مشرقي مقبوضات سندن ماتحت هئا. مگر خراسان، هرات، سيستان تي سندن حڪومت قائم رهي، باقي ڪابل، غور، گرديز، بلوچستان، بلخ، شبرغان، گرجستان، بدخشان، سنڌ ۽ ملتان فقط نالي طور سندن ماتحت هئا، ڇاڪاڻ جو مٿين صوبن ۾ ننڍيون مستقل حڪومتون قائم ٿي چڪيون هيون. طاهرين جي ڏينهن ۾ ايراني شاعريءَ گهڻي ترقي ڪئي، جيئن ته منوچهري دامغاني، حنضله بادغيسي، محمود وراق ۽ فيروز مشرقي سندن دربار جا مشهور شاعر ٿي گذريا آهن(1). محمد وراق پوئين حاڪم محمد بن طاهر جي دربار جو شاعر هو(2.(

صفاريه خاندان جي سنڌ تي حڪومت:

يعقوب بن ليث:

يعقوب بن ليث ۽ سندس ڀاءُ عمرو بن ليث سجستان ۾ ٽامي جي برتنن جو ڌنڌو ڪندا هئا، انڪري ’صفار‘ يعني ’ٺاٺار‘ جي لقب سان مشهور آهن. يعقوب بن ليث کي پنهنجي ڌنڌي کان نفرت هئي. انهن ڏينهن ۾ سجستان جي هڪڙي شخص صالح بن نصر ڪنعانيءَ، خلافت جي ڪمزوريءَ مان فائدو وٺي، علوين جي طرفداري ڪندي، بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو هو. يعقوب همت وارو مڙس هو، هن باغي جماعت جو طرف ورتو ۽ آخر صالح جي مرڻ کان پوءِ هو باغي جماعت جو امير ٿيو. هن پهريائين محمد بن عبدالله بن طاهر جي هرات جي واليءَ محمد اوس کان هرات فتح ڪيو. ان کان پوءِ فارس جي گورنر علي بن حسين کان ڪرمان فتح ڪيائين. رفتي رفتي هن ايترو زور ورتو، جو خراسان جي صوبن تي هڪڙي پنيان قبضو ڪندو ويو.

سنه 255ھ ۾، هن فارس جي دارالخلافه شيراز تي قبضو ڪيو. طاهريه وارن کي خراسان مان بيدخل ڪري پاڻ امير ٿي ويٺو. سنه 256ھ ۾ بغداد جي خليفي طخارستان ۽ بلخ تي حڪومت ڪرڻ جي سند يعقوب کي ڏني. يعقوب ان تي قناعت ڪانه ڪئي، بلڪ ويو ملڪن کي فتح ڪندو. ڪابل جي رتبيل کان ڪابل فتح ڪرڻ کان پوءِ، سنه 259ھ ۾ هن سڄو خراسان فتح ڪري طاهرين جي حڪومت جو خاتمو ڪري ڇڏيو(1). جملي ٽن صفاري اميرن حڪومت ڪئي: 1- يعقوب بن ليث سنه جلوس 253ھ، 2- عمرو بن ليث 265ھ ۽ 3- طاهر بن محمد بن عمرو بن ليث سنه 287ھ کان سنه 291ھ.

عمرو بن ليث:

سنه 261ھ ۾ يعقوب سڄي فارس تي قبضو ڪيو، سندس ارادو بغداد فتح ڪرڻ جو هو، مگر 9 شوال سنه 265ھ ۾ ڪنهن اوچتي بيماريءَ وگهي وفات ڪري ويو. سندس سڪا ڪابل جي جبل السراج وٽ هٿ لڳا آهن. هن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پنهنجي تختگاه، زرنج ۾ محلات تعمير ڪرايا ۽ غزنيءَ جو بند به تعمير ڪرايو هو. سندس وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ عمرو بنليث خراسان، اصفهان، سجستان، ڪابل ۽ سنڌ جو حاڪم ٿيو. سنه 278هه ۾، خليفي موفق، ماوراءَ النهر جي حڪومت جي سند اسماعيل بن احمد ساسانيءَ کي مرحمت ڪئي، جنهن تي عمرو بن ليث فوج ڪشي ڪئي، مگر اسماعيل هٿان گرفتار ٿي ويو.

سنه 228هه ۾ اسماعيل، عمرو کي سمرقند جي جيل مان ڪڍي بغداد روانو ڪيو، جتي خليفي معتضد جي وفات تائين قيد ۾ رهيو، پوءِ متفڪيءَ هن کي قتل ڪرائي ڇڏيو. صفاريه خاندان وارن سنه 291هه تائين حڪومت ڪئي. سندن ڏينهن ۾ ابن واصف ۽ بسام ڪرد خارجي پارسي شاعر ٿي گذريا آهن. شيخ اسماعيل صفار، فن عبارت نويسيءَ ۾ استاد ٿي گذريو. امام دار قطنيءَ ابتدائي عمر ۾ سندس علمي صحبت ڪري هن فن ۾ مهارت حاصل ڪئي هئي(1). طاهريه ۽ صفاريه خاندانن جي اميرن جو سمورو وقت خراسان ۾ جنگيون ڪندي گذريو.

عنبسه بن اسحاق:

سنه 236هه (850ع) ۾، خليفي معتصم عنبسه ابن اسحاق عتبيءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪري روانو ڪيو. عمر بن عبدالعزيز هباري ان وقت سنڌ ۾ وڏي رسوخ وارو رئيس هو. تاهم خليفة المسلمين پاران موڪليل واليءَ اڳيان سواءِ اطاعت جي ٻيو ڪو چارو نظر نه آيس. عنبسه جو سمورو وقت سنڌ جي باغي رئيسن کي دٻائڻ ۾ گذريو، جن عمران جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مختلف صوبا دٻايا هئا. عنبسه ديبل جي سڙڪ ۽ عمارتن جي مرمت ڪرائي ۽ اتي جي مشهور مندر جي هڪڙي حصي کي خلاخاني ۾ تبديل ڪيو.

هارون بن ابي خالد:

20ربيع الاول، سنه 227هه ۾، معتصم وفات ڪئي. سندس پٽ واثق بالله گاديءَ تي ويٺو(1). 24 ذي الحج سنه 232هه ۾، واثق بالله وفات ڪئي ۽ سندس ڀاءُ متوڪل علي الله تخت نشين ٿيو. سنه 235هه (849ع) ۾ هارون بن ابي خالد مروروزي سنڌ جو حاڪم مقر ٿيو. سندس ڏينهن ۾ خلافت جو مرڪز ڪمزور ٿي چڪو هو ۽ هر هنڌ قسمين قسمين مذهبي فرقن جي باهمي رسه ڪشي ۽ سياسي طاقت لاءِ مقابلي بازيءَ جي بازار گرم هئي. سنڌ جا امير ادائي سؤ ورهين جي حڪومت جي عرصي ۾ هينئر عياش بنجي ويا هئا. هنن جي پاڻ ۾ نااتفاقي هئي، يمانين ۽ نزارين جي جهڳڙن ڪري، عربي قوت سيني ملڪن ۾ ڪمزور ٿيڻ لڳي. خود مرڪز خلافت تي ترڪن جو قبضو هو.

سنڌ جي هبارين جي حڪومت:

عمر بن عبدالعزيز:

هارون کي سنڌ ۾ آئي اڃا ٿورا ڏينهن مس گذريا هئا ته سنڌ جي عربي قبيلن ۾ جهڳڙا شروع ٿيا. هارون يمنين ۽ نزارين جو توازن رکي نه سگهيو. نتيجو خطرناڪ نڪتو: سنه 240هه (854ع) ۾، هارون عمر بن عبدالعزيز هباريءَ هٿان مارجي ويو ۽ عمر منصوري تي قبضو ڪيو. تنهن کان پوءِ عمر خليفي متوڪل ڏانهن درخواست موڪلي، جنهن ۾ هن ڏيکاريو ته جيڪڏهن سنڌ جو صوبو سندن سپرد ڪيو ويو ته هو بهترين انتظام رکي سگهندو. خليفي سندس درخواست منظور ڪئي ۽ سنڌ بغداد کان ڇڇي ڏار صوبو ٿي ويو.

هوندئن ته سنڌ تي ڪيترائي عرب رئيس حڪمران هئا، جن وٽ خلافت جون سندون هيون، مگر جيڪو حصو بغداد جي ماتحت هو، سو عمر بن عبدالعزيز بهاريءَ کي ورثي ۾ مليو. طاهريه ۽ صفاريه خاندان جي سلاطين کي خراسان ۽ ايران مان سنڌ اچڻ لاءِ ڪڏهن به فرصت نصيب نه ٿي. عمر بن عبدالعزيز سياڻو هو، هن يعقوب بن ليث ٻنهي جي اطاعت قبول ڪئي، پر اسين لکي چڪا آهيون ته صفاريه جو قدم سيستان ۽ مڪران کان اڳتي وڌي نه سگهيو ۽ عمر جو اولاد پوري آزاديءَ سان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو(1.(

هن خاندان جي بانيءَ عمر بن عبدالعزيز بن منذر بن زبير بن عبدالرحمان بن هبار بن اسود جو خاندان گهٽي عرصي کان سنڌ ۾ آيو هو ۽ سنڌ جي سرزمين تي مستقل سڪونت اختيار ڪري ويٺو هو ۽ سنڌ جي سنڌي عربن ۾

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سيني کان ممتاز هو. سندن وطن ’بانيه‘ منصوره کان ٿورو مفاصلي تي هو. هي خاندان آهستي آهستي زور وٺندو ويو ۽ ايتري قدر قوت حاصل ڪري ويو جو، سنه 240هه (84ع) ۾ سنڌ جي حڪومت جو وارث بڻيو. سندن تختگاه منصوره مقرر ٿيو(1). هبارين جي عراق ۾ متي مائٽي هئي، اتان جي قاضي ابوالشوراب جي خاندان جي ساٿڻ عزازت هئي. عمر بن عبدالعزيز طاهري سيستان جي صفاريه خاندان وارن جي اطاعت ۾ رهيو، مگر آخري وقت تائين بغداد جي خليفن جو جامع مسجد ۾ خطبو جاري رکيائين. سندس ڏينهن ۾ منصوره سڄي هندستان اندر عقائد اسلاميءَ جو مرڪز هو.

عبدالله بن عمر:

سنه 270هه (883ع) ۾ عمر بن عبدالعزيز هباريءَ جي مرڻ کان پوءِ عمرو بن ليث صفاريه جي ڏينهن ۾ سندس پٽ عبدالله سنڌ جو حاڪم ٿيو. ڪانئس اڳ، سنه 261هه ڌاري ايراني نار جي عربي ۽ عراقي ڪنارن تي، قرامطه وارن جون بغاوتون شروع ٿيون، ٻئي پاسي فاطمي تحريڪ شروع ٿي، جا پوءِ مصر تائين پکڙجي ويئي، مغرب کان وٺي مشرق تائين شيعن ۽ سنين جا تڪرار شروع ٿيا. هباري پهريون خودمختيار خاندان هو، جنهن پنهنجو سڪو سنڌ ۾ رائج ڪيو هو. عبدالله بن عمر جي زماني ۾، الور جي راجا عبدالله بن عمر کان اسلام جي عقيدن کي معلوم ڪرڻ لاءِ گهر ڪئي. عبدالله منصوره جي هڪڙي سنڌي عرب عالم کان اسلامي عقائد متعلق هڪڙو قصيدو هندي زبان ۾ لکرائي راجا ڏانهن روانو ڪيو. مٿيون عرب عالم سنڌي ۽ هندي زبانن تي قادر الڪلام هو. راجا قصيدو پڙهي خوش ٿيو، بلڪ منصوري جي امير کي لکي موڪليائين ته مٿئين عالم کي سندس دربار ڏانهن روانو ڪري. عبدالله عرب عالم کي راجا مهروگ (مهروق) ڏانهن روانو ڪيو، جت هن ٽن سالن تائين رهي، قرآن شريف جو سنڌي زبان ۾ تفسير لکي راجا اڳيان پيش ڪيو. تفسير پڙهڻ کان پوءِ اهو راجا اندروني مسلمان ٿيو(1.(

سنڌ تي بنو ڪنده وارن جو قبضو:

عبدالله بن عمر، بنوڪنده جي آزاد ڪيل غلام، صمه هٿان سنه 279هه (892ع) ۾ شڪست کاڌي. سنڌ تي ٿورو وقت بنوڪنده وارن جي حڪومت رهي(2). مگر عبدالله بن عمر وري طاقت حاصل ڪري سنڌ تي قبضو ڪيو.(1) هباري خاندان وارن جي منصوره ۽ ملتان تائين حڪومت هئي، فقط مڪران تي صفاري ملڪ حڪومت ڪندا هئا. عبدالله بن عمر جي ڏينهن ۾، ملتان، منصوره کان ڇڇي هڪ ڌار حڪومت جي صورت اختيار ڪئي. پراڻي زماني جي سلطنتن ۾ دستور هو ته مذهب جي غيرسرڪاري فرقي وارا، حڪومتن جي سرحدي علائقن ۾ وڃي پناه وٺندا هئا. جيئن مجوسي ڏاهر جي ڏينهن ۾ سنڌ ڏانهن پڄي آيا هئا يا جيئن نسطوري عيسائي مشرقي رومن سلطنت جي حدن کان نڪري عراق جي شهر رقه ۾ پناه گزين ٿيا هئا. ساڳئي دستور، خارجين عراق ۽ عمان کان نڪري، جهالاوان جي شهر قصدار ۾ هڪڙي خارجي رياست قائم ڪئي هئي.

اهڙي طرح معتضد عباسيءَ جي زماني ۾، سنه 279-286هه ڌاري، عمان ۾ خارجين بغاوت ڪئي هئي؛ خليفي محمد بن قاسم کي سندن سرڪوبيءَ لاءِ مقرر ڪيو هو، هن خارجين کي شڪست ڏيئي پنهنجي رياست قائم ڪئي، سندس مذهب سنت جماعت هو. عمان ۽ سنڌ جي وچ ۾، بحري آمد و رفت ۽ تجارت قائم هئي. بنو سامه وارا سنڌ جي مختلف حصن ۾ گهٽي عرصي کان رهندا هئا. سندن هڪڙي غلام، فضل بن ماهان، مامون جي ڏينهن ۾، سندان ۾ رياست قائم ڪئي. محمد بن قاسم کان پوءِ، سندن پويان عمان تي قبضو رکندا آيا، پر سنه 305هه ۾ منجهن باهمي خانه جنگي شروع ٿي.

قرامطي، جي ان وقت بحرين ۾ زور وٺي رهيا هئا، تن بنو سامه وارن جي اندروني ويڙهه مان فائدو وٺي، سنه 317هه ۾ ابو طاهر قرمطيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ عمان تي قبضو ڪيو(1). بنو سامه وارا، بنو منبه به سڏبا هئا. سندن شاخون سنڌ ۽ ملتان تائين پکڙيل هيون. عمان جي حڪومت وڃائڻ کان پوءِ هنن سنه 290هه (902ع) ڌاري، ملتان تي قبضو ڪيو ۽ اتي خودمختيار ٿي رهيا(2). سڀ کان پهريان ابن رسته، سنه 290هه ۾، ملتان تي سندن حڪومت جو بيان ڏنو آهي(3). ڏهن سالن کان پوءِ، مسعودي ملتان جو سير ڪرڻ آيو ۽ لکيو اٿائين ته:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

”ملتان تي سامه بن لوئي بن غالب وارن جي حڪومت آهي، جي فوجي قوت ڪري خودمختيار آهن.“ مسعوديءَ ڪان چاليهه ورهيه پوءِ، سنه 340هه ڌاري، اصطخري هندستان آيو. هو لکي ٿو ته: ”ملتان جا امير خطبي ۾ امير المومنين جو نالو پڙهن ٿا.“ اصطخريءَ کان 27 ورهيه پوءِ، 367هه ۾، ابن حوقل بغدادي ملتان آيو پر بنو سامه وارن جو ڪو نئون بيان نه ٿو ڏئي ۽ ڪيس بنو سامه وارا سني نظر آيا؛ مگر ابن حوقل کان 8 ورهيه پوءِ سنه 375هه ڌاري، بشاري مقدسي ملتان آيو ۽ لکي ٿو ته، ”ملتان جا والي شيعا آهن، آذان ۾ ’حي علي خيرالعمل‘ چون ٿا ۽ قامت ۾ به دفعا تڪبير چون ٿا“(1). يعني سنه 375هه ۾، ملتان جي حڪومت اسماعيلين جي هٿ ۾ نظر اچي ٿي. ان بيان موجب بنو سامه جي مذهبي انقلاب جو زمانو 367هه کان سنه 375هه جي وچ ڌاري نظر اچي ٿو.
اسلامي دنيا ۾، خلافت عباسيه جي زاني ۾ المعتصم جي ڏينهن ۾، عباسي خلافت جي انحطاط جو زمانو شڙوع ٿيو. تنهن کان پوءِ قرامطين جي تعدين کان اسلامي دنيا تنگ ٿيڻ لڳي. مستڪفي بالله جي زماني ۾ هڪڙي ديلمي شجاع نالي ماڇيءَ جي ٽن پٽن علي، حسن ۽ احمد، جي شيعا هئا، تن اهڙو زور ورتو، جو منجهائن عليءَ (عمادالدين) فارس تي قبضو ڪيو، حسن (رڪن الدوله) اصفهان ۽ طبرستان تي قبضو ڪيو ۽ احمد (معزالدوله) اهڙو زور وتو، جو بغداد تي قبض: ڪرڻ کان پوءِ ’امير المرائيءَ‘ جي درجي کي پهتو ۽ سنه 334هه ۾ مستڪفيءَ کي قيد ڪري خلافت جي مرڪز جو مالڪ بڻجي ويو. منجهائن عضدالدوله جنهن جو تختگاه شيراز هو، تنهن مڪران تي قبضو ڪري، بلوچن ۽ افغانن کي شڪست ڏني(1.(
سنه 447هه ۾ سلجوقين هٿان آل بوريه وارن عربي سيادت کي مٽائڻ کان سواءِ وڏي عرصي تائين شيعن ۽ سنين کي باهمي جنگين ڪري پريشان ڪري ڇڏيو ۽ مذهب اسلام ۾ بعض اهڙيون شرڪيه رسمون جاري ڪيائون،جي اڄ ڏينهن تائين مسلمانن جي ڳچيءَ ۾ طوق لعنت وانگر پيل آهن. مثلا معزالدوله، 18 ذي الحج سنه 351هه ۾، بغداد ۾ عيد ملهائڻ جو حڪم ڏنو ۽ ان عيد جو نالو ’عيد خم غدير‘ رکيو. مٿين4 تاريخ حضرت عثمان ذوالنورين رضه شهيد ٿيو هو، تنهن ڪري شيعن ان ڏينهن تي ’خم غدير‘ نالو رکيو، دهل وڄايا ۽ خوشيون ملهايون. اڄ تائين شيعن جو عقيدو آهي ته معزالدوله جي قائم ڪيل عيد غدير جو مرتبو عيد الاضحيٰ کان به بلند آهي.
ان کان پوءِ سنه 352هه جي شروعات ۾، ابن بويه حڪم ڏنو هو ته محرم جي پهرين تاريخن تي امامن جي غم ۾ سمورا دڪان ۽ سرڪاري دفتر بند رهن، شهرن ۽ ڳوٺن جا رهاڪو ماتمي لبا سپائين، زالون ڪار اڪيڙا پهري، منهن تي مٽي وجهي، تابوتن پنيان منهن مٿا پٽينديون، ڪپڙا ڦاڙي ماتم ڪنديون هلن. ايندڙ سال سنه 253هه ۾، ابن بويه سنين کي به شيعن جي پيروي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو اهل سنت جماعت وارا ان ذلت کي برداشت ڪري نه سگهيا، جنهن ڪري سنين ۽ شيعن ۾ گهڻي خونريزي ٿي. ان کان پوءِ شيعا هر سال مٿينءَ رسم کي عمل ۾ آڻڻ لڳا. بني بويه وارن جي حڪومت جون حدون ايران ۽ عراق تائين محدود رهيون، تاهم سوا سؤورهين اندر انهن شيعيت کي زور وٺائڻ لاءِ جيڪي ڪارروايون ڪيون، تن جو اثر سنڌ تي ضرور پوٽو هو، چاڪاڻ ته اڄ اسين ڏسي رهيا آهيون ته نه رڳو سنڌ ۾، بلڪ سڄي هند ۽ پاڪستان اندر سني به تابوت ڪڍن ٿا.
ساڳئي زمان ۾، يعني سنه 358هه ۾ فاطمي سلطنت مصر تي قئام ٿي. سنه 361هه ڌاري، فاطمين جو تختگاه آفريڪا کان مصر منتقل ٿي آيو. ان زماني ۾ اسلامي دنيا ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. اهل سلطنت جماعت وارا عباسي خلافت جي مرڪز بغداد جا طرفدار هئا ۽ شيعا مصر جي فاطمي سلطنت کي مڃڻ لڳا. ٻئي خلافتون پنهنجي اقتدار کي مختلف اسلامي ملڪن ۾ وڌائڻ جي رقيبانه ڪوشش ۾ مصروف هيون، ايتري قدر جو خود مڪي معظم ۽ مديني منور ۾ به رقيبانه ڪوششون جاري هيون. وري جڏهن ڪا نئين اسلامي رياست قائم ٿيندي هئي ته ٻنهي خلافتن جا داعي ۽ مبلغ اتي پنهنجو ڪم شروع ڪندا هئا. مٿيون زمانو عباسي خلافت جي انحطاط ۽ مصري فاطمي خلافت جي شباب ۽ اوج جو زمانو هو؛ مگر مٿينءَ ڪشمڪش ۾جيڪي به حڪومتون برپا ٿيون- مثلا بخارا جي سامانيه يا چوٿين صديءَ جي وچ ڌاري جيڪا غزنويه سلطنت قائم ٿي ۽ تنهن کان پوءِ پنجاهه ورهين گذرڻ بعد جيڪا آل سلجوق حڪومت برپا ٿي، تن سڀني بغداد جي دهليز تي مٿو جهڪايو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

علامه ابو الريحان البيروني لکي ٿو ته، جڏهن قرمطي (اسماعيلي) ملتان تي قابض ٿيا، تڏهن جلعم بن شيبان ملتان ۾ غازي محمد بن قاسم جي جوڙايل مسجد کي، اموين جي يادگار سمجهي، بند ڪرائي، ملتان جو مشهور مندر 'بيت الذهب' کي ڊهرائي، اتي ٻي مسجد تعمير ڪرائي(1). بهرحال ملتان تي ٽن عرب خاندانن حڪومت ڪئي: 1- منبه بن اسد، جو اسامه بن لوئي جي خاندان قريش مان هو، جنهن سنه 290هه کان سنه 340هه تائين حڪومت ڪئي، جيئن اصطخري ۽ ابن رسته بيان ڪن ٿا، 2- جعلم بن شيبان، جو بيرونيءَ جي بيان موجب قرمطي هو، جنهن جو زمانو سنه 367هه ۽ سنه 375هه جي وچ ڌاري هو،جيئن بشاري مقدسيءَ جهڙو عالم ملتان ۽ مصر جي فاطمين جي تعلقات جو ذڪر ڪري ٿو. 3- شيخ حميد ۽ سند سپٽ نصر ۽ نصر جو پٽ ابو دائود قرمطي جو (شيخ حميد) الپتگين ۽ سبڪتگين (351هه کان سنه 390هه) جو معاصر هو.(2.(

هت اهو ياد رکڻ گهرجي ته قرامطه، اسماعيليه ۽ ملاحده، ٽيئي اسماعيلي شيعيت جا قسم آهن ۽ منجهن ٿورو فرق آهي. فقط سندن پيدائش جي تاريخ جدا جدا آهي. قرامطه هجري ٽين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري بحرين، عراق ۽ ايراني نار تي ظاهر ٿيا. اسماعيلي سنه 296هه ڌاري پهريائين 356هه ڌاري مصر پهتا. ملاحده، جن جو ٻيو نالو باطنيه آهي جي شيخ الجبال حسن بنصباح جي جماعت وارا هئا، سي سنه 483هه (سنه 1091ع) کان پوءِ خراسان ۾ ظاهر ٿيا هئا. مصر جي فاطمي خليفي الحاڪم بامرالله، شام ۾ هڪ ٻيو فرقو 'دروز' نالي پيدا ڪيو هو، جن جو احوال موقعي سر ڏبو. هت فقط ايترو ڏيکارڻو آهي ته ملتان جا فرمانروا اسماعيلي شيعا هئا. ملتان جو بيان هت ختم ڪري، اسين وري منصوره جي هباري خاندان ڏانهن رجوع ٿيون ٿا. اسان کي فقط هي ڏيکارڻو هو هو ته، سنه 300هه (سنه 912ع) ڌاري ابواللباب منبه بن اسد قريشيءَ ملتان تي قبضو ڪيو ۽ ملتان جي حڪومت منصوره کان ڇڇي ڌار حڪومت بنجي ويئي.

ابوالمنذر عمر بن عبدالله:

سنه 303هه (سنه 915ع) ۾، عبدالله بن عمر جي وفات کانپوءِ، سندس پٽ عمر بن عبدالله هباري منصوره جي گاديءَ تي ويٺو. مسعودي سنه 303هه ڌاري سنڌ ۾ آيو، تڏهن منصوره تي عمر بن عبدالله جي حڪومت هئي. ان زماني ۾ مسعوديءَ کي منصوره ۾ گهڻائي عرب سردار ۽ علوي سادات نظر آيا. هو لکي ٿو ته، عمر بن عبدالله جو وزير رياح هو ۽ شهر مٿان ابوالشوراب قاضي هو. عمر جو لقب 'ابوالمنذر' هو.مسعوديءَ هڪڙي وڏي عرب رئيس، حمزه سان ملاقات ڪئي هئي، جو بادشاهي حيثيت رکندڙ هو. علوين بابت لکي ٿو ته، هو حضرت علي بن ابي طالب جو اولاد (عمر بن علي ۽ محمد بن علي جي نسل مان) هئا. منصوره جي وزير رياح جي پٽن، محمد ۽ عليءَ سان به سندس ملاقات ٿي هئي(1). مسعوديءَ کان پوءِ سنه 367هه ۾ ابن حوقل منصوري آيو. ان وقت به هبارين جي منصوره تي حڪومت هئي.

بغداد سان سنڌ جي حڪومت کي ڪو تعلق ڪونه هو، فقط خطبي ۾ عباسي خليفن جو نالو جاري هو. سنه 375هه (985ع) ۾ بشاري منصوري آيو هو، ان وقت ديليمين جي شيعت جو اثر بلوچستان، مڪران ۽ سنڌ تي پئجي چڪو هو، تاهم خطبي ۾ عباسين جو نالو جاري هو، مگر ڪڏهن ڪڏهن عضدالدوله ديلميءَ جو خطبو به پڙهندا هئا ۽ هبارين پاران شيراز ۾ عضدالدوله جي دربار ۾ سنڌ جو سفير رهندو هو(2). سنه 270هه (883ع) ۾ عبدالله المهديءَ جي زماني ۾ هيشم نالي فاطمين جو پهريون داعي منصوره پهتو، تنهن کان پوءِ ٻيا دائي ايندا رهيا. فاطمي مبلغ خيفه طور ڪم ڪندا هئا ۽ ملڪ جي باشندن کي ڪميونسٽن وانگر انقلاب لاءِ تيار ڪندا هئا. ڪن قاهري مان ضروري احڪام پهچند اهئا، جيئن اڄ ڪلهه ماسڪو اشتراڪيت جو مرڪز آهي.

جعلم بن شيبان:

فاطمي خليفي العزيز بالله (المتوفي سنه 386هه /996ع) جعلم بن شيبان کي سنڌ ڏانهن موڪليو، جنهن سنه 367هه (977ع) ڌاري بنو سامه قريشين جي حڪومت جو خاتمو ڪري، فاطمي سڪو ۽ خطبو سنڌ ۾ جاري ڪيو. جعلم هندو راجائن سان امدادي معاهدو به ڪيو. بهرحال هبارين جي سني حڪومت منصوره تي سنه 401هه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1010ع) تائين قائم رهي، پوءِ قرامطه متس قبضو ڪيو. ٻنهي عربي حڪومتن تي پوءِ سلطان محمود غزنويءَ قبضو ڪيو. علامه ابن خلدون محمود غزنويءَ جي ڪاهه تائين منصوره تي هبارين جي حڪومت بيان ڪري ٿو. ممڪن آهي ته اهي ڦري اسماعيلي ٿيا هجن(1). فاطمي حڪومت مصر تي سنه 972ع ڪان سنه 1171ع تائين قائم رهي(2). خواجه بهاؤ الدين زڪريا ملتاني رحه هبارين جي يادگار آهي(3.(

(1)محمد علافيءَ جي ڪشمير ڏانهن پڄي وڃڻ ۽ سندس پوين جون مسجدون تعمير ڪرائڻ جو بيان 'چچنامي' ۾ ڏنل آهي. ان جي معنيٰ ته ڪشمير ۾ اسلام سندس معرفت پهتو؛ مگر ڪشمير جي تاريخن ۾ اهڙو بيان ڏنل ڪين آهي. ڪشمير جي راجائن مان سنه 715هه (سنه 1315ع) ۾ سنيهه ديو حڪومت ڪندو هو. سندس مرڻ ڪان پوءِ راجا رنجن ڪشمير جي گاديءَ تي ويٺو. جنهن شاه مير نالي هڪڙي مسلمان کي پنهنجو وزير مقرر ڪيو. سنه 747هه (سنه 1346ع) ۾ شاه مير ڪشمير تي قبضو ڪري، 'شمس الدين' جي لقب سان حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي. شاه مير پهريون مسلمان هو جو ڪشمير ۾ وارد ٿيو هو. سلاطين ڪشمير مان سنه 780هه ۾ سلطان شهاب الدين، سيد علي همدانيءَ لاءِ هڪڙي خانقاه تعمير ڪرائي. مٿين بيان موجب ڪشمير ۾ اسلام غازي محمد بن قاسم ڪان ٿورو پوءِ پکڙيو.جيڪڏهن محمد علافي ڪشمير ۾ پهريون مسلمان هجي ها ته ضرور ڪشمير جي تاريخ ۾ سندس ذڪر ڏنل هجي ها.
ڪشمير جي بيان لاءِ ڏسو ڪتاب "مراة الڪونين": مولوي غلام نبي فردوسي، ص- 495، نولڪشور، لکنؤ.
' (1)چچنامي' ۾ اسڪلنده بدران 'غولڪنبده' لکيل آهي، حالانڪ گولڪنبده هاٺوڪي حيدرآباد دکن جو نالو هو.
(1)التبنيه والاشرف: مسعودي، ص 101-102. معجم البلدان: ياقوت حموي، جلد-8، ص- 201. ڪتاب الهند: بيروني، ص-116. سنه 45-1844ع ڌاري، جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي، بنگال ۾ ملتان جي مندر جو سربستو احوال شايع ٿيو هو. (صوفي پرنٽنگ پريس(
(1) J.Marchan: Abridgment of the History of India, P-18
(2) J.Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol.I.
(3)مختصر تاريخ هند: سيد ابو ظفر ندوي، ص-35، مولانا اڪبر شاه 'تاريخ اسلام' جلد پهرئين ۾ لکي ٿو ته، محمد بن قاسم سورت تائين ملڪ فتح ڪيا هئا، ڏسو ص-111.
(4)تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله، جلد-1، ص- 246، علي ڳڙهه.
نوٽ: اُموي خليفن مان وليد پهرئين يا وليد ثانيءَ عيسوي 8 صديءَ ڌاري جيڪو قصر عميرا تعمير ڪرايو هو، جنهن جي ديوارن تي تصويرون ڏنل آهن، تن ۾ هڪڙي تصوير راجا ڏاهر جي آهي. اهي تصويرون آرٽ جو هڪ نادر نمونو آهن.
(1)اخبارالاندلس: سي- پي. اسڪاٽ، جلد-1، ص 248-350، اردو ترجمو، از محمد خليل الرحمان، لاهور، 1340هه.
(1)تاريخ اسلام: مولانا اڪبر شاه، جلد-1، ص- 115.
(1)يزيد بن عبدالملڪ شرابي ۽ عياش هو. وٽس سلامه ۽ حبابه نالي ٻه خوبصورت ٻانهيون هيون، جن سان عيش ۽ عشرت ۾ وقت گذاريندو هو. حبابه جي مرڻ ڪان پوءِ ان جي غم ۾ مري ويو.
(1)بني اُميه جا ڪل 14 خليفا ٿيا. سندن زمانو 41هه ڪان 132هه تائين ختم ٿئي ٿو. معاويه، عبدالملڪ، وليد ۽ هشام ۾ حڪومت هلائڻ جي قابليت هئي، باقي سمورا شرابي ۽ عياش هئا.
(1)ابو مسلم خراساني اصفهان ۾ ڄائو هو ۽ ڪوفي ۾ تعليم ورتي هئائين. پوءِ ابراهيم بن محمد بن عبدالله عباسيءَ جو مددگار ٿيو، جنهن ڪيس 'ابو مسلم' جو لقب ڏنو. سنه 129هه ۾ هن خراسان جي شهر مرو ۾ عباسين جو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪارو جهنڊو بلند ڪيو. سندس ڪوشش سان عباسي ڪامياب ٿيا، مگر سلطنت هٿ ڪرڻ کان پوءِ شعبان 137هه ۾ خليفي ابوجعفر منصور هن کي قتل ڪرائي ڇڏيو.

(2)عباسين کان شڪست کائڻ کان پوءِ مروان چند رفقن سان نيل نديءَ جي اولهندي ڪپ تي بصير نالي هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي لڪو، جتي دشمنن هٿان 132هه (15 آگسٽ 750ع) ۾ مارجي ويو. سندس پوين مان هشام بن عبدالملڪ جي پوٽي عبدالرحمان الداخل اسپين ۾ هڪ آزاد سلطنت جو پايو وڌو هو.

(1)ابوالعباس پنهنجي ظلمن ڪري 'سفاح' سڏبو هو، سندس پهريون تختگاه واسط هو، جو حجاج بن يوسف تعمير ڪرايو هو ۽ عراق ۾ بصري ڪوفي کان پوءِ ٽيون نمبر شهر و. سنه 136هه ۾ سفاح ڪوفي جي پرسان نئون شهر، مدينة الهاشميه، تعمير ڪرائي، ان کي تختگاه مقرر ڪيو، جو عام طرح 'هاشميه' سڏبو هو.

(1)ابو جعفر منصور دجله جي اولهندي ڪپ تي، جت اڳ ساسانين جو تختگاه مدائن هو، سنه 149هه ۾ نئون تختگاه بغداد، تعمير ڪرايو. ڪوفي ۽ بصري جي شهرن کي عالم پناهون ڏياريائين. هن ابو مسلم خراسانيءَ کي مارائي ڇڏيو، جنهن تي ابو مسلم جي هڪڙي رفيق، سنباد، نيشاپور ۾ فساد کڙو ڪيو؛ ر منصور پاران جمهور بن مرار عجليءَ هٿان همدان جي جنگ ۾ شڪست کائي، طبرستان ڏانهن ڀڄي ويو، جتي مارجي ويو. سندس ڏينهن ۾ شيعن جي هڪڙي فرقي، راونديه بغاوت ڪئي، ايتري قدر جو انهن منصور جي محلات تي گهيرو ڪيو، مگر باغي معن بن زائده هٿان مارجي ويا. سنه 155هه ۾ منصور 'رفيقا' جو شهر تعمير ڪرايو. سندس وزير خالد بن برمڪ نومسلم هو، جو ابو مسلم جو فوجي سردار هو. خالد بلخ جي بتخاني نووهار جو مغ زاده هو.

(1)هارون الرشيد 33 ورهيه اڍائي مهينا ڏهڪي سان حڪومت ڪئي، عباسي خليفن ۾ وڏو عالم، فاصل، بليغ ۽ فاتح ٿي گذريو. سندس درٻار ۾ گهڻا اهل ڪمال رهندا هئا، جن جي خدمتن کي حاصل ڪرڻ لاءِ خليفي بغداد ۾ بيت الحڪمت جوڙايو هو. هارون، قيصر روم کي خط ۾ 'روم جو ڪتو' لکيو هو. فرانس جي بادشاه سان سندس دوستي هئي، جنهن ڏانهن خليفي هڪ عجيب غريب واچ رواني ڪئي هئي. سندس وزير يحيٰ بن خالد 17 ورهيه وزارت تي مامور رهيو. يحيٰ جو پٽ فضل ۽ جعفر درٻار جا مکيه صلاحڪار هئا. برمڪي پنهنجن فياضين ۽ حسن اخلاق ڪري وڏي اوج تي پتا. مکيه عهدا ۽ دولت خيز زمينون سندن قبض: هيٺ هيون، ان سبب ڪري سندن وڌندڙ طاقت کي روڪڻ لاءِ سنه 187هه ۾ هارون الرشيد برمڪين جي خاندان جو خاتمو ڪري ڇڏيو. هارون جي قبر طوس ۾ آهي.

نوٽ: برمڪين جي خاندان جي تباهيءَ جو وڏو سب هي هو، جو برمڪي اندروني طور علوين سان همدردي رکندا هئا. هارون الرشيد کي خوف هو ته متان حڪومت سندن معرفت علوين ڏانهن منتقل ٿي وڃي.

(1)محمد الامين 23 ورهين جي عمر ۾ تخت تي ويٺو، خليفي هارون الرشيد جيئري عهدنامو لکيو هو ته، امين کان پوءِ مامون تخت تي ويهي، مگر امين تخت تي ويهڻ کان پوءِ سنه 194هه ۾ پنهنجي صغير پٽ کي وليعهد مقرر ڪري وصيت نامي جي خلاف مامون جو نالو خطبي مان ڪڍي ڇڏيو، جنهن ڪري ڀائرن جي پاڻ ۾ جنگ لڳي. امين عياش هو؛ هن بغداد ۾ هڪڙو ناچ گهر جوڙايو هو، جتي هزارين خوبصورت ٻانهيون قيمتي پوشاڪن سان ناچ ۽ راڳ ڪنديون هيون. بغداد ۾ محلاتن جوڙائڻ تي هن ٻه ڪروڙ رپيا خرچ ڪيو هو. نهايت خوبصورت، فياض ۽ شاعرانه مزاج رکندڙ هو. شاعر ابو نواس جو شاگرد هو. امين ۽ مامون جي جنگ حقيقت ۾ عربن ۽ ايرانين جي جنگ هئي.

ڏسو: 'المامون': شبلي نعماني.

(1)مامون ڏهڪي وارو باشاه ٿي گذريو. هن عباسين جي ڪاري جهنڊي بدران فاطمين جو سائو جهنڊو مقرر ڪيو ۽ خلافت عباسيه لاءِ امام علي رضا کي 201هه ۾ وليعهد مقرر ڪيو، پر امام صاحب ستت وفات ڪري ويو. مامون جي ڏينهن ۾ سنه 199ه ۾ ابن طباطبا ۽ سنه 211هه ۾ زريق، بابڪ خرميءَ ۽ ٻين بغاوتون ڪيون. مسلمانن روم تي حملا ڪيا ۽ سسلي ٻيٽ فتح ڪيو. فتوحات جون حدون ٿبيٽ تائين پهتيون. مامون علم پرور هو. بغداد ۾

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

رسدخانا ۽ درالتجارب قائم ڪيائين. سندس درٻار ۾ اهل ڪمال رهندا هئا. يونان ۽ هند جا علوم عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. مذهب تي آزادانه بحث ڪرائڻ لڳو. 'خلق قرآن' جو مسئلو سندس ڏينهن ۾ ايجاد ٿيو.
ڏسو: 'المامون': شبلي نعماني، مطبع معارف، اعظم ڳڙهه، 1926ع.
(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص 445-446.
(2)علامه ارزقي 'تاريخ مکه' ۾ پوري ڪيفيت بيان ڪئي آهي. سنڌ جي تاريخن ۾ مٿيون بيان ڏنل ڪين آهي.
(1)طاهر 'ذواليمين' ۽ فضل 'ذوالرياستين'، مامون جا ٻه امير هئا؛ طاهر صاحب الجيش يعني سپه سالار هو ۽ فضل وزيراعظم هو. مامون طاهر جي پٽ عبدالله کي مصر جي گورنري ڏني. ان موقعي تي طاهر پٽ کي جيڪو خط لکيو هو، سو دراصل ملڪي انتظام ۽ رعايا جي رفاه لاءِ هڪڙو بي نظير دستورالعمل هو. ان خط کي علامه ابن اثير لفظ بلفظ پنهنجي تاريخ ۾ نقل ڪيو آهي، جنهن مان طاهر جي آئين بانيءَ ۽ سياستدانيءَ جو پتو پوي ٿو. مٿيان ٻئي امير مامون جي اشاري تي مارجي ويا هئا. ڏسو 'المامون': شبلي نعماني.
(1)چهار مقاله: نظامي عروضي، ص-27، بمبئي 1305هه.
(2)مجمع الفصحاءِ: رضا قلي خان هدايت.
(1)سنه 259هه ۾ محمد بن طاهر، طاهرين جي پوئين امير، سيستان، ڪرمان، ڪابل ۽ فارس تي يعقوب بن ليث جي حڪومت کي تسليم ڪيو. شاعر ابو احمد عثمان بن عفان (المتوفي 255هه) يعقوب جي نالي تي جمعي جو خطبو پڙهيو. سندس شاعر محمد بن واصف سندس شان ۾ پارسي قصيدا چيا.
(1)تذڪره الحفاظ: امام شمس الدين ذهبي (المتوفي 748هه) جلد-3، ص-200، حيدرآباد دکن.
(1)معتصم بالله کان اڳ، جيڪي ٻه عباسي خليفا ٿي گذريا، تن جو لشڪر ۾ عرب، ايراني ۽ خراساني شامل هئا، بلڪ عربن تي انهن کي ٿورو اعتبار هو ۽ مجموعي طور ڪين ايرانين تي وڌيڪ ڀروسو هو. معتصم پاڻ فوجي سپاهي هو؛ هن فرغانه جا هزارين ترڪ فوج ۾ ڀرتي ڪري، هنن لاءِ مخصوص لباس تجويز ڪري، بغداد کان نوي ميلن جي مفاصلي تي سرمن راءِ جدا ڇانوڻي قائم ڪري اتي پاڻ لاءِ جدا محلات ۽ جامع مسجد تعمير ڪرائي، نئين شهر کي تختگاه بنايو. سرمن راءِ پوءِ سامره سڏجڻ لڳو. معتصم ترڪن کي وڏا عهدا ڏنا، جنهن ڪري عربن جي وقار جو خاتمو ٿي ويو ۽ ترڪ سلطنت تي قبضي ڪرڻ لاءِ خواب لهڻ لڳا. حقيقت ۾ معتصم جي ماءُ ترڪ خاتون هئي. هن ايرانين جي زور ڀڃڻ لاءِ ترڪن کي فوجي عهدا ڏنا. سرمن راءِ يا سمرا، جو پوءِ ڦري سامره سڏجڻ لڳو، سنه 221هه کان سنه 279هه تائين عباسين جو تختگاه رهيو، پوءِ معتمد جي ڏينهن ۾ ٻيهر بغداد تختگاه مقرر ٿيو.
(1)سنڌ جو ڪهڙو حصو طاهريه ۽ صفاريه اميرن جي هٿ هيٺ هو، اهڙو بيان مولوي نور محمد نظاماڻيءَ 'تاريخ سنڌ' ۾ ڪونه ڏنو آهي. هيوزبلر جي تحقيقات مان ظاهر آهي ته مڪران تي طاهريه ۽ صفاريه ملڪن گهڻو وقت حڪومت ڪئي هئي. هيوزبلر سنڌن نالن جي غير مڪمل فهرست ڏني آهي، جنهن مان پتو لڳي سگهي ٿو ته مڪران تي انهن ملڪن گهڻو وقت حڪومت ڪئي هئي.
R.Hughe-Buller: Gazetteer of Makran, History "The Maliks" P-47.
(1)هبار بن اسود بن عبدالعزيٰ بن قصي القريشي آنحضرت صلعم جي صحابه ڪرامن مان هو. هبار ڀريائين آنحضرت ﷺ جن جي سخت مخالفت ڪئي هئي. مگر فتح مڪه کان پوءِ ايمان آڻي سختيءَ سان شرع جو پابند رهيو. سندس ماءُ جو نالو فاتحه بن قرضه قشيريه هو.
(1)عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص-3، ليڊن.
(2)ابوالصمد (بنوڪنده) هڪ آزاد ڪيل غلام هو، جنهن هجري 3 صديءَ جي شروعات ۾ عمر بن حفص سان گڏجي هڪ هزار ماڻهن سان سنڌ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي هئي.
(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص-445، مختصر تاريخ هند: ص-39.
(1)ابن خلدون 8: جلد -4، ص- 93، مصر.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2)فتوح البلدان: بلاذري، ص-446، ليدن.

(3)الاعلاق النفسيه: ابن رسته، ص-135، ليدن، 1892ع.

بعض عرب مؤرخ ابوالصمه کي سنڌ جي سما خاندان وارو ڪري لکن ٿا جو غلط آهي؛ سمورو بيان سمن جي باب ۾ ڏبو.

(1)احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ص – 481.

(1)عيسوي يارهين صديءَ تائين ديلمين جو مڪران تي اثر رهيو.

R. Hughes-Buller: Gazetteer of Makran, History, PP.46-47.

P.M. Sykes: Ten Thusand Miles in Persia.

(1)ڪتاب الهند: بيروني، ص – 56، لنڊن، تصنيف 424هه.

(2)مولوي عبدالحليم 'شرر' پنهنجي "تاريخ سنڌ" جلد-2، ص-9 ۽ 12 تي غلطيءَ سان لکي ٿو ته، ابو الفتح دائود ساڳيو هو، جنهن کي سنڌ ۾ سومره سڏيندا هئا. لکي ٿو ته 'سومره' سندن سنڌي نالو هو ۽ ابوالفتح سندس اسلامي نالو هو.

نوٽ: سنه 251هه ۾ ترڪن اهڙو زور ورتو جو عباسي خليفن مان معتز، مڪتفي، قاهر سندن هٿان ذليل ٿي مارجي ويا. اڳ خليفن جي اطاعت ڪرڻ لاءِ قسم کڻندا هئا، هينئر خليفن کي سندن اطاعت ڪرڻ لاءِ قسم کڻڻا پيا.

(1)احسن التقاسيم: بشاري، ص – 479.

(2)احسن التقاسيم: ص – 485.

(1)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص- 379.

(2)فتوح البلدان: بلاذري، ص-444، ليدن، اسماعيلي تحريڪ جا سنڌ ۾ ٽي مرڪز هئا: ديبل، منصوره ۽ اُچ، ان تحريڪ ۾ عربن کان سواءِ سنڌ جا قديم رهاڪو به شامل هئا، جيئن دروزي خط مان خبر پئجي سگهي ٿي. مٿينءَ تحريڪ ڪري سومرن اسلام اختيار ڪيو هو.

(3)شيخ الاسلام حضرت بهاؤالدين ذڪريا ملتاني رحه کي محدث شيخ عبدالحق دهلويءَ 'اسدي' لکيو آهي. اهڙيءَ طرح شيخ عين الدين بيجاپوريءَ سندس نسل حضرت هبار بن اسود بن عبدالمطلب بن اسد تائين پهچايو آهي. تاريخ طاهريءَ ۾ 'شيخ سنڌ' لکيل آهي. ڏسو ايليٽ، بحوال 'طاهري'، جلد-1، ص-256 ۽ فرشته، جلد-2، ص-404، نولڪشور.

سنڌ جون عربي رياستون:

غازي محمد بن قاسم جي عربي لشڪر ۾ قريش، بنو ڪلب، بنو قيس، بنو اسد، بنو تيم، ربيع، شيباني، عماني، يمن ۽ حجاز جا شريف مجاهد هئا، جن مدائن ۽ برموڪ جهڙن خونريز معرڪن ۾ قيصر ۽ ڪسريٰ جي تختن کي صفحهءِ هستي تي اونڌو ڪري ڇڏيو هو. سنڌ جي لشڪر پنهنجو زالون ۽ ٻار ٻاڻ سان ڪونه آندا هئا. فتح سنڌ کان پوءِ جڏهن سليمان بن عبدالملڪ تخت تي ويٺو، تڏهن سيني قبيلن کي سنڌ ۽ مڪران ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنائين، پوءِ عربن سنڌ ۽ مڪران ۾ بيٺڪون قائم ڪري، اتي جي عورتن سان شاديون ڪيون. وري جڏهن يمانين (قحطانين) ۽ نزارين (حجازين) جي باهمي خانه جنگين ڪري عربن جي طاقت سنڌ ۾ ڪمزور ٿي ويئي، تڏهن انهن پنهنجي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

حفاظت لاءِ نوان شهر منصوره، (محفوظه) ۽ بيضاءِ تعمير ڪيا ۽ اتي رهڻ لڳا. انهن شهرن مان دارالخلافه منصوره علوم ۽ فنون ۾ گهڻي ترقي ڪئي. مٿيان شهر سنڌو نديءَ جي الهندي ڪپ تي هئا، جن جي بچاءُ لاءِ عربن کي وقت بوقت جاٽن ۽ ميدن سان جنگيون ڪرڻيون پيون.

منصوره:

حڪم بن عوامه ڪلبيءَ سان غازي اعظم محمد بن قاسم جو پٽ عمرو گڏجي آيو هو، جنهن برهمڻ آباد کان ٻه فرسخ مفاصلي تي، سنه 110هه ۾ منصوره جو شهر سنڌو نديءَ جي هڪڙي ڀيٽ تي، دمشق جي نموني تي تعمير ڪرايو، جو ابن حوقل جي بيان موجب هڪ ميل ڊيگهه ۾ ۽ هڪ ميل ويڪر ۾ رونق دار شهر هو.(1) منصوره سلطان محمود غزنويءَ جي ڪاهه (سنه 401هه /1010ع) تائين برابر ٽي صديون سنڌ جو تختگاه رهيو. شهر جون جايون ڪاٺ جون جڙيل هيون؛ فقط جامع مسجد پٿر جي جڙيل هئي، جا عمان جي جامع مسجد جي نموني تي هئي. شهر کي چار دروازا هئا: 1- باب البحر، 2- باب طوران، 3- باب سندان ۽ 4- باب ملتان.(2(

سادات ۽ علمائن جي فيض ڪري هيءُ شهر سنڌ جو دمشق ۽ بغداد هو. شهر جي چؤگرد باغات ۽ سرسبزي هئي. هتي جا انب، ليما ۽ ٻاچيون سستيون هيون(3). منصوره جي رياست جون حدون ديبل کان وٺي الور تائين رهيون. اٽڪل 3 لک ڳوٺ رياست اندر هئا، جن مان ديبل، زندريج، ڪدار، مايل، بٽلي، بانيه، سدوسان، صيمور (چيمور)، سوباره ۽ الور مکيه شهر هئا. مٿيان شهر ڪيتين ۽ وڏڪار ڪري هڪٻئي سان ڳتيل هئا. منصوره جي اميرن جي فوجي قوت مسعوديءَ جي بيان موجب چاليهه هزار هئي. ان فوج سان اَسي هاٿي هئا. هر هڪ سان پنجن سؤن پيادن جو دستو رهندو هو. هاٿين مان ‘منصرقلس’ ۽ ‘حيدره’ ٻه مشهور جنگي هاٿي هئا. بشاريءَ جن شهرن جا نالا منصوره رياست اندر ڏيکاريا آهن، تن مان ‘سوباره’ اهميت رکي ٿو.اڳ هي شهر ڪنيات جي نار تي هندستان جو هڪ مشهور شهر هو. هينئر منجهس فقط 6 سؤ گهر ۽ آدم ٻه هزار آهي. مٿئين بيان موجب منصوره جون حدون ديبل کان نه بلڪ ڪنيات جي نار کان وٺي الور تائين هيون.(1(

ملتان:

ملتان اڳ منصوره جي ماتحت هو، بعد ۾ هجري 3 صديءَ جي وچ ڌاري، آزاد رياست جي صورت اختيار ڪيائين. ملتان جي اسماعيلي عرب اميرن ماتحت هڪ ڳوٺ هئا ۽ شهر جي مندر بيت اللذهب مان هئي جي اميرن کي گهڻي آمدني هئي. جڏهن ڪو هندو راجا شهر تي ڪاهه ڪرڻ جو ارادو ڪندو هو ته، عرب امير بتخاني کي ڊاهڻ جي ڌمڪي ڏيندا هئا. غازي محمد بن قاسم هت جيڪا مسجد تعمير ڪرائي هئي، جا اموي يادگار هئي، ان کي جعلم بن شيبان بند ڪرائي ڇڏيو هو. بتخانو، جومحمد بن قاسم جي ڏينهن کان موجود هو، تنهن کي جعلم ڪيرائي هڪ جامع مسجد تعمير ڪرائي هئي، جنهن ۾ هن فاطمي خطبو جاري ڪيو هو. قنوج ۽ ديپالپور ٻه هن رياست اندر هئا(1). جيئن اندلس ۾ عربن جي باهمي جنگين ڪري ڪجهه وٽ المراطين ۽ الموحدين حڪومتون ڪيون هيون، تيئن سنڌ تي ٻه ڪجهه وقت پوئين زماني ۾ هبارين، بنو ڪنده ۽ بنو منبه وارن حڪومتون ڪيون.

ويهند:

ويهند جي جاءِ وقوع متعلق ڪنهن ٻه سنڌ جي مؤرخ بيان ڪين ڏنو آهي ته هيءَ رياست ڪهڙي هنڌ تي هئي. مولوي نور محمد نظاماڻي مرحوم ‘تاريخ سنڌ’ ڀاڱي-2، ص – 173 تي فقط ايترو لکيو آهي ته ويهند هڪ عظيم الشان شهر هو، جو منصوره کان ٻه زياده آباد هو؛ ان جي چوڌاري باغ هئا ۽ اتي سڀ ڪاشيءِ سستي هئي(1). مسٽر عبدالغني عبدالله ‘تاريخ سنڌ’ ڀاڱي-2، صفحي 4 ۽ 5 ۾ سنڌ جي خودمختيار رياستن جو ذڪر ڏنو آهي، پر ويهند جي نالي نشان کان گويا ٻي خبر آهي.(2(

سنڌ جي هيءَ رياست ‘گنڌارا’ ٻه سڏبي هئي. سندس تختگاه ‘ويهند’، اٽڪ کان ٿورو مٿيرو مهراڻ جي اوڀرندي ڪپ تي هو. سندس الهندي ۾ چارسده (پشڪالاوتي) ۽ ايرندي ۾ تشڪلا (ٽئڪسلا) هو. هندستان جي پراڻن شهرن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مان هو. هتي جو راجا هندو هو، پر رياست اندر مسلمانن جي آبادي هئي سلطان محمود غزنويءَ پشاور فتح ڪرڻ کان پوءِ مٿس قبضو ڪيو هو.(1(

توران:

شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ 'چچ نامي' ۾ توران کي 'ستيا' (وچ ايشيا) ڏيکاريو آهي.(2) اهڙيءَ طرح ڪوفي ڪي شام ۾ ڏيکاريو اٿائين. توران ۾ قيقان، جهالاوان جا نالا هئا، جنهن جو تختگاه قصدار هو. سنه 375هه ۾ بشاري مقدسيءَ جي ڏينهن ۾ هتي جو حاڪم معين بن احمد هو. قصدار ٻن حصن ۾ ورهايل هو، چاڪاڻ ته شهر جي وچ ۾ هڪڙي وادي هئي: هڪڙي حصي تي امير جو محلات ۽ قلعو هو ۽ ٻئي حصي تي سوداگرن جون عمارتون هيون. شهر جو هي حصو 'بودين' سڏبو هو. قصدار ننڍو شهر هو، پر بي حد رونق وارو هو. خراسان، سنڌ ۽ مڪران جي وچ ۾ هئڻ ڪري، وڏي قافله سراءِ ۽ واپار جو مرڪز هو(3). ياقوت هن شهر جو نالو 'قيقان' ڏنو آهي(4). عربن 'بيضا' جو شهر به هن رياست جي سنڌ واري سرحد تي تعمير ڪرايو هو. سنه 375هه ۾ سلطان سبڪتگين هن رياست تي قبضو ڪيو.

مشڪي:

هيءَ جهالاوان ۽ مڪران جي وچ ۾ وڏي رياست هئي. هتي جو حاڪم مظاهر، خارجي هو. سلطان مسعود بن محمود مشڪي تي قبضو ڪيو.(1(

مڪران:

مڪرانات هوڻ ته وڏو علائقو هو، پر سندس ڪيچ مڪران واري حصي تي عيسيٰ بن معدان حڪومت ڪندو هو. سندس تختگاه ڪنزپور هو، جنهن تي عربن 'قنزبون' نالو رکيو هو، ان جا ڦٽل نشانو هاڻوڪي پنجگور شهر جي ويجهو آهن(2). قنزبون وسعت ۾ ملتان جيڏو هو. هتي جو ڪجور جو حلوو قانيذ هينئر به مشهور آهي. هتي ڪرم آباد (خرم آباد) مکيه شهر آهي، جو هينئر البت ويران آهي، اڳ مردم خيز شهر هو ۽ باغات ڪري مشهور هو. سلطان مسعود سڄي مڪران تي قبضو ڪيو هو.

جيئن اندلس ۾ ٽن صدين گذرڻ بعد عربن جي باهمي جنگين ڪري، اتي ننڍڙيون رياستون قائم ٿيون هيون، تيئن سنڌ ۾ عربن جي باهمي جنگين ڪري، ٽن صدين گذرڻ بعد، سنڌ جي عظيم الشان سلطنت ننڍڙين رياستن ۾ ورهائجي ويئي. اندلس جي عربن عيسائين جي ڪاهُن جي مقابلي ۾ ڪو وقت آفريڪا جي بربرن کان مدد ورتي هئي، ليڪن سنڌ جي عربي رياستن کي ترڪن جي حملي کان ڪابه ٻيروني اسلامي طاقت بچائي نه سگهي.

عربن جي ڏينهن ۾ سنڌ جون حالتون:

سنڌ ۾ جيڪي به قديم توڙي جديد تاريخون آهن، تن م عربن جي زماني جي سنڌ جي سياسي، تمدني، اقتصادي، ادبي، صنعتي ۽ تجارتي حالتن تي ڪوبه بيان ڏنل ڪونه آهي. 'تحفة الڪرام' جهڙيون تاريخون خاموش آهن. 'تاريخ سنڌ' ڀاڱي-3 ۾ مسٽر عبدالغني عبدالله عربن جي سنڌ تي حڪومت نسبت لکيو آهي ته:

"عرب ڪوهستان ۽ بيابان جا رهاڪو هئا، جن کي زرخيز زمينن جو قدر ۽ قيمت معلوم نه هئي؛ تنهن ڪري ڪنهن به فتح ڪيل ملڪ جي زمين جي ملهه جي جاچ جوچ ڪانه ڪندا هئا ۽ جيڪي به رپيا زمين جي عيوض رعايا ڪين ڏيندي هئي، سي غنيمت ڪري ڄاڻندا هئا.... الخ"(1(

ڪنهن قوم يا ملڪ جي تاريخ لکڻ کان اڳ مؤرخ تي فرض آهي ته پهريائين اُن قوم ۽ ملڪ جو گهرو مطالعو ڪري ۽پوءِ قلم هٿ ۾ کڻي. ميان عبدالغني، انگريز مؤرخ ايليٽ بدران، جيڪر عرب جاگرافي دانن ۾ مؤرخن جي ڪتابن جي ورق گرداني ڪري ها، ته جيڪر مٿين قسم جو بيان هرگز ڪونه ڏئي ها.

جيڪي دوست علم التاريخ سان دلچسپي رکن ٿا، سي تسليم ڪندا ته اسلام کان گهٽو اڳ عرب صحرائي يا وحشي هئا، ليڪن صحرائي زندگي رکندي به سندن تمدن دنيا ۾ جهوني هئي ۽ مهذب دنيا سان سندن تجارتي تعلقات قائم هئا. ڏکڻ ۾ يمن تي بنو سبا وارن جي حڪومت هئي، جنهن جو تختگاه مارب حضرت سليمان جي تختگاه بيت

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

المقدس سان ڪلهو هٽندو هو. بنو حضرموت وارا عرب هندستان جي تجارت جا ملڪ هئا. حيره تي المناذره وارن جي حڪومت هئي، جا ساساني شهنشاهت سان ڪلهو هٽندي هئي.حيره جي محلات، قصرخورنق ۾ ساساني شهزادا تعليم وٺندا هئا. بحرين جا عادارام جن شام جي ڪناري ڪي وسائڻ کان پوءِ سمنڊن جي واپار تي قبضو ڪيو هو، تن کان هندستان جي شريف آرين خروشتي خط لکڻ سکيو هو.

اُتر عرب ۾ بنو غسان وارا، جن جو تختگاه بصريٰ، رومة الڪبريٰ سان ڪلهو هٽندو هو، اتر اولهندي وارا نبطي، جن جو تختگاه پطريٰ هو، جن جي خون آشام تراريـن روم جي هولناڪ فاتحن جا ڏند کٽا ڪري ڇڏيا هئا، مصر جي هيڪسوس خاندان جا فرمانروا جي ’ڏنار‘ بادشاه ڪوٺيا هئا، جن مصر اسفل ۽ مصر صعيد تي حڪومت ڪئي هئي، سي عرب صحرا نشين هئا؛ حجاز جا قريش واپار جا مالڪ هئا، اهي مڪه جي بتخاني جا متولي هئا، جو سڄي عرب ۾ متبرڪ مندر هو: صنعا، حيره، بصريٰ ۽ پطريٰ جا آثار اڄ به پنهنجي خاموش زبان سان عربن جي تمدني صلاحيت جي شاهدي ڏين ٿا. منجهائن يمن جو سدِ مارب دنيا جي قديم عجائبات ۾ شمار ٿئي ٿو.(1(

اسلام عربن کي عالمگير اخوت جي مالا ۾ منسلڪ ڪري، ڪين انصاف، نيڪي ۽ رواداريءَ جو سبق سيکاريو. جنهن زماني ۾ عربن پنهنجون فتوحات شروع ڪيون، ان وقت مشرق ۾ ايراني ۽ هندي آريائي تمدن ۽ مغرب ۾ يوناني تمدن جاري هو: سندن حڪومتن جو ڏيئو صبح ڪاذب جي لطيف جهوٽن لڳڻ ڪري ٽمڪائي رهيو هو. نئين دنيا تي نئين سر جاڳيل عرب قدم رکڻ سان، هرهڪ شيءِ کي ڏسي متاثر ٿيا ۽ نهايت شوق سان محڪم ارادي سان دنيا جي علوم، فنون کي نهايت تيزيءَ ۽ دقيق نظر سان تحقيقات جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ لڳا.ايتري قدر جو هنن ايران، هند، مصر ۽ يونان جي برباد ٿيل علمي محفلن کي ٻيهر صفحهءِ هستي تي زندگي ڏياري، هڪ نئين تهذيب جو دنيا ۾ بنياد وڌو. عربي فتوحات ڪري جيئن سنڌ بابِ اسلام بنجي ويو، تيئن هي ملڪ هڪڙي معلم جي حيثيت ۾ ساري هندستان جي رهنمائي ڪرڻ لڳو. اهڙي تقيءَ جو سبب عربن۽ هندن جي اتحاد جو نتيجو هو. عربي دؤر اندر هندن ۽ مسلمانن جا تعلقات اهڙا مضبوط ٿي ويا، جن جو مثال هندستان بلڪ قومن جي تاريخ ۾ ٻئي ڪنهن به دؤر ۾ لڀي نه ٿو سگهي.

عربن کان اڳ سنڌ تي برهمڻن جي حڪومت هئي، جن کي منوشاستر جي قانونن موجب ٻين ذاتين تي فوقيت حاصل هئي.بلڪ خون جو ڏوه به ڪين معاف هو. ڇچ پنهنجي رعايا، لوهاڻن ۽ جاٽن ٻن مکيه قومن تي، جيڪي ٻڌ جا پوئلڳ هئا، جيڪي سخت قانون نافذ ڪيا هئا، سي هن ريت هئا:

-1مصنوعي ترار کان سواءِ اصلي ترار ڪوبه نه ڪٽي، 2- شال، مخمل ۽ ريشم جا ڪپڙا هو بلڪل نه ڍڪين، پر جيڪڏهن ڍڪين ته فقط ڳاڙهي يا ڪاري رنگ جا هجن، 3- گهوڙي تي سنج نه رکن، اگهاڙي پٺيءَ چڙهن، 4- مٿو ۽ پير هميسه اگهاڙا رکن، جتي، ٽوپي يا پڳ نه پائين، 5- ٻاهر نڪرن ته ڪتو ساڻ هجين، 6- مل جي سردارن کي سندن بورچيخانن لاءِ ٻارڻ جون ڪاٺيون موجود ڪري ڏين، 7- جاسوسي ۽ قاصدائيءَ جو ڪم بجا اٽين ۽ جنهن ڪم تي مقرر ڪجن، سو سچائي سان ڪن ۽ 8- ملڪ تي ڪو غنيم حملو ڪري، ته حڪومت جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿي لڙائي ڪن. اها سوسائٽيءَ جي حالت هئي. يعني رعايا شهري حقوق کان محروم هئي، عوام تي فرض هو ته حڪمران طبقي لاءِ حيوانن کان وڌيڪ محنت ڪن، مندر جن ۾ ڪافي تعداد ۾ ديوداسيون رهنديون هيون ۽ جتي بتن جي پوڄا پاٺ ٿيندي هئي، سي منافقيءَ ۽ غلط ڪاريءَ جا اڏا هئا(1). عورتن لاءِ جيئري چکيا تي چڙهي سڙي مرڻ عزت جي نشاني هئي(2)، بعض ماڻهو بتن اڳيان آپگهات ڪندا هئا ۽ هن قبيح رسم کي ٻليدان سڏيندا هئا(3). واپار جي ڪا سلامتي ڪانه هئي.خشڪيءَ تي جاٽ، ميد ۽ بلوچ ڌاڙا هڻندا هئا، ته سمنڊن تي دريائي ڌاڙيل لٽ مار ڪندا هئا(4). رعايا ۽ حڪمران طبقي ۾ اتفاق ڪونه هو. اهوئي سبب هو جو نيرن ڪوٽ جي سمنن حجاج کي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت ڏني هئي.

ڏلون:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عربن جيڪو سنڌ جو علائقو فتح ڪيو هو، سو ايراضيءَ ۾ ’معصومي‘ ۽ ’تحفة الڪرام‘ جي ڏنل حدن موجب، تقريبا هاڻوڪي مغربي پاڪستان جيترو هو. فاتح عربن، هندن کي مذهبي آزادي ڏيڻ کان سواءِ سندن اڳوڻين جاگيرن ۽ رياستن کي بحال رکيو، بتخانن جي پروهتن کي مندرن جي خرچ لاءِ نيون جاگيرون عنايت ڪيون ۽ هندن کي اهل ڪتاب جا حقوق ڏنا. عرب هن ملڪ ۾ نو وارد هئا، تنهن ڪري هندن عهدن تي بحال رکيائون. بتخانن جا بت جواهرات ۽ ياقوت جا جڙيل هئا، مگر عربن معاهدي جي شرطن تي پابند رهي بتخانن سان ڪا ڇيڙڇاڙ ڪانه هئي، بلڪ هرهڪ شهر ۾ مسلمانن جي عبادت لاءِ جامع مسجدون تعمير ڪيون.(1). عرن کي سنڌ مان ڇئن قسمن جي اُپت هئي:

-1زمين جي اپت مان حصو، جو ابتدا ۾ پيدائش جي مدنظر تي وصول ڪندا هئا. جيڪڏهن زمين کي درياءَ يا کنهن ڊوري مان پاڻي ملندو هو، ته ان جي اپت جو به پاڃي پنج حصو ڍل طور وٺندا هئا، باغن جي اپت تي هڪ پاڃي ٽيون حصو؛ چرخيءَ جي پوک تي ڏهون حصو؛ باراني پوک تي چوٿون حصو، ڍل وٺندا هئا، انگور ۽ مڇيءَ جي اپت تي پنجون حصو محصول وٺندا هئا: 2- ڦي آسامي، 3- گمرگ (ڪسٽم)، 4- مختلف قسمن جون ڍلون، مثلا سونارن، عريضي نويسن، دڪاندارن، چاڪين، گهرن جي مالڪن، بلڪ نڪاح ڪرڻ وارن تي به ڍل مقرر هئي. اهي ماهور ڍلون هيون، جن کي عام طور ’مال هلالي‘ سڏيندا هئا.(1) هندو رعايا ’ذمي‘ شمار ٿيندي هئي؛ سندن مال ۽ جان جي حفاظت لاءِ حڪومت ذميوار هئي، جنهن جي بدلي ۾ کين ’جزيه‘ ڏيڻي پوندي هئي. دولتمند طبقي کي ساليانو 48 درهم، وچين طبقي کي 24 درهم ۽ هيٺين طبقي ورن مان هرهڪ کي 12 درهم ڏيڻا پوندا هئا.

مٿيون قانون فقط سنڌين لاءِ مخصوص نه هو، پر عرب جيڪو به ملڪ فتح ڪندا هئا، اتي جي رهاڪن کي به شرط پيش ڪندا هئا: اسلام يا جزيه. زالون، ٻار، ضعيف، نادار ۽ نومسلم مٿينءَ ڍل کان آزاد هئا. هنن ڍلن جي مقابلي ۾ مسلمانن کي اداڻي رپيا فيصد، بعض حالتن ۾ ساڍا ٻارهن فيصد بيت المال ۾ ڏيڻو پوندو هو.(2(

زمين جا حقوق:

حجاج جي زماني ۾ ذمين سان سختيون ٿينديون رهيون، ڇاڪاڻ جو حجاج جي پاليسي جابرانه هئي. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه، دمشق جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ، سلطنت جي عاملن کي هيٺيون فرمان موڪليو، جنهن موجب سنڌ جي هندن کي وڏيڪ رعايتون مليون، جن جو تفصيل هيٺ ڏيون ٿا:

-1زمين جي جان ۽ مال جي حفاظت ڪئي وڃي، جيئن مسلمانن جي.

-2ذمين جي مذهبي عمارتن جي حفاظت ڪئي وڃي ۽ سندن مذهب ۾ ڪنهن به قسم جي دست اندازي نه ٿئي.

-3جزيه جي وصوليءَ ۾ ڪنهن به قسم جي زيادتي نه ڪئي وڃي، بلڪ رعايتون ڪيون وڃن.

-4عام جمهوري حقن جي لحاظ سان ذمين جا حق مسلمانن وانگر مساوي قرار ڏنا وڃن.

مٿئين فرمان موجب، هندن کي اختيار ڏنو ويو ته ڍلون نقدي صورت ۾ يا جنس جي صورت ۾ ڏين.(1). نه ته اڳ مسلمان ذمين کي ناقابل برداشت تڪليفون ڏيندا هئا ۽ سختيءَ سان ڪانئن ڍلون وصول ڪندا هئا. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه کان اڳ حجاج جهڙو ظالم بصره جو حاڪم هو. سندس ڏينهن ۾ علاقين کي مڪران ۾ هڪڙي ئي ڏوهه ڪرڻ ڪري سڄي عمر ديسان ديس پٽڪڻو پيو هو. حضرت عمر عمال کي حڪم صادر فرمايو ته ذمين سان رعايتون ڪن، بلڪ انهن مان جيڪي ضعيف آهن، تن جي اخلاقي مدد ڪن ۽ کين مالي امداد ڏين.(2(

مٿئين حڪم موجب مسلمانن جيڪي به ذمين جون زمينون ڦٻايون هيون، سي کين موٽائي ڏيٽيون پيون؛ جن نه موٽايون تن کي معاوضو پري ڏيڻو پيو. اڳ مجرمن کي قتل جي سزا ملندي هئي. وليد بن عبدالملڪ جي زماني ۾ گهڻائي محض شڪ ڪري قتل ٿيڻ لڳا. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه اهڙي جابرانه ڪارروائيءَ کي خلاف سنت قرار ڏنو.(1) عمال کي تاڪيد ڪيوويو ته رعايا سان انصاف سان پيش اچن. اڳ بيگر جو به رواج هو. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه ان جو سختيءَ سان انسداد ڪيو. مذهب، حڪومت، اخلاق توڻي قانون، هنن سيني اجتماعي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ادارن جو آخري مقصد هن ريت آهي ته رعايا خوشحال رهي ۽ فاغ الباليءَ سان زندگي بسر ڪري. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه فقط اڍائي ورهيه خلافت تي مسند آرا رهيو، مگ مٿئين قليل عرصي اندر سلطنت اندر جيڪي به مفلس هئا، تن جا نالا سرڪاري طور رجسٽر ڪيا ويا ۽ انهن لاءِ وظيفا مقرر ٿيا. نوبت ايتري ڪي پهتي جو سرڪاري خزانو خالي ٿي ويو(2). مفلس ۽ نادارن لاءِ وليد بن عبدالملڪ لنگرخانا جاري ڪيا. اهو سلسلو يزيد بن عبدالملڪ تائين قائم رهيو. زرعي زمينن جي پيمائش جو انتظام قائم ڪيو ويو ۽ سلطنت جي بجٽ تيار ٿي ته ڏسجي ته ڪهڙن ڪهڙن صوبن جي آمدني ۾ اضافو ٿيو ۽ ڪهڙن ڪهڙن صوبن جي آمدنيءَ ۾ ڪوٽ پيئي.
حڪومت جي آمدنيءَ جا ذريعا: 1- خراج، 2- عشر، 3- جزيه ۽ 4- زڪوات جي صورت ۾ هئا.
سنڌ جي ساليانى اُپت:
سنڌ جي ساليانى اپت جا انگ اکر فقط مامون جي ڏينهن جا ملي سگهن ٿا، جي هن ريت آهن:
-1مڪران، چار لک درهم، 2- سيستان، چاليهه لک درهم، 3- سنڌ، هڪ ڪروڙ پندرهن لک درهم ۽ عود هندي ڏيڍ سؤ رطل.(1) ان حساب سان سنڌ جي ساليانى اپت چوويهه لک رپيا هئي.(2) بعض تاريخن ۾ ستاويهه لک رپيا ڏيکاريل آهي. مٿين اپت نزارين ۽ يمانين جي فسادن ڪري گهٽو گهٽجي ويئي. جاٽن ۽ ميدن سان سنده جنگين لڳڻ ڪري، سنڌ جي عمال ڪي فوجي اخراجات لاءِ پئسي جي ضرورت محسوس ٿيڻ لڳي. ان سبب ڪري جڏهن مامون سنڌ جي گونرري بشر بن دائود جي سپرد ڪئي، تڏهن هن ڪي ٻارهن هزار درهم ساليانو شاهي خزاني ڏانهن رواني ڪرڻ لاءِ شرط وڌو هئائين.

عدالتي ڪاتا:
محمد بن قاسم پراڻي نظام ڪي قائم رکيو هو، مگر جيڪي نامناسب قانون برهمڻ راجائن رعايا تي نافذ ڪيا هئا ۽ اسلامي مساوات ۽ انصاف جي خلافت هئا، سي هن سمورا موقوف ڪري ڇڏيا. هو سنڌ ۾ فقط چار ورهيه مس رهيو هو، مگر مٿئين قليل عرصي ۾ هن اهڙو شاندار مثال قائم ڪيو، جو ترڪ ۽ افغان فاتحن جي مقابلي ۾ سندس نظم ۽ نسق سنڌ اندر، انصاف ۽ رواداريءَ جي لحاظ سان هڪ بهترين مثال هو. اهوئي سبب آهي، جو معزول ٿي سنڌ ڇڏڻ وقت، بلاذريءَ جي بيان موجب، سنڌ ۽ هند جا ماڻهو سندس انصاف ۽ رواداري ۽ احسانن ڪي ياد ڪري روئڻ لڳا! بلڪ ڪيرج جي رهاڪن سندس يادگار لاءِ هڪڙو مجسمو ٺڙو ڪيو هو. عدالتي ڪاتو قاضين جي نگرانيءَ هيٺ هو، جي وقت جا وڏا محدث هئا. قاضي ابو معثر نجيح السندي، جو هجري ٻي صديءَ ڌاري ٿي گذريو، سو فن سيرت جو امام هو. قاضي ابي الشوراب جي علميت ڪري عراق تائين هاڪ پيل هئي. منصوره جي حاڪم ابوالمنذر جو وزير رياح جنهن سان مسعودي ملاقات ڪئي هئي ۽ سندس پٽ، جيد عالم هئا.
هندو پنهنجو فيصلو پنچائتن جي ذريعي ڪندا هئا. بعض حالتن ۾ وقت جا گورنر سختيون به ڪندا هئا. مثلا، عمران بن موسيٰ برمڪيءَ جي زماني ۾ جڏهن قيقانا جي جاٽن فساد ڪيو هو، تڏهن عمران ڪين سزا طور هميشه ٻاڻ سان گڏ ڪتن ڪٽي هلڻ لاءِ حڪم ڏنو هو. بلاذريءَ جو بيان آهي ته ڪتن جي قيمت ايتري وڌي ويئي هئي، جو في ڪتو پنجاه درهمن تي وڪامڻ لڳو هو.(1(
مامون جي ڏينهن ۾ سنڌ جي مختلف حصن ۾ آزاديءَ جي ايتري قدر لهر پئجي ويئي هئي، جو جڏهن به صوبي جو ڪو گورنر جابرانه پاليسي اختيار ڪندو هو، تڏهن رعايا متفق ٿي کيس صوبي ڪان ٻاهر لوڏي ڪيندي هئي. حقيقت ۾ مامون جي ڏينهن ۾ رعايا عمال جي پرواهه ڪرڻ ڇڏي ڏني هئي. ڪوبه عرب سردار ڪو شهر فتح ڪندو هو ته خليفي ٻاران حڪومت ڪرڻ جي کيس سند ملندي هئي. مامون، فضل بن ماهان ڪي ‘سندان’ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ اهڙي طرح ئي سند ڏني هئي. خليفن جو نالو پوئين زماني ۾ فقط خطبن ۾ جاري هو. ‘سندان’ جو شهر ابن حوقل جي سنڌ جي نقشي ۾، لاڙ ۾ سمنڊ جي ڪپ تي ڏيکاريل آهي.
ٽپال ڪاتو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عربن جي ڏينهن ۾ ٽپال ڪاتو ’برید‘ سڏبو هو. هر هڪ منزل تي ٻارهن ميلن کان پوءِ تيز رفتار گهوڙا حڪومت پاران مقرر هئا. صوبن جو احوال قاصدن ذريعي مرڪزي حڪومت کي ملندو هو. فتح سنڌ جو نقشو حجاج بن يوسف ئي رٿيو هو، غازي محمد بن قاسم سندس احڪامن جي پيروي ڪندو رهيو. ان قسم جا احڪام وٽس ٽپال رستي پهچندا هئا. ٽپال کاتي جو وڏو عملدار ’صاحب برید‘ سڏبو هو. عباسي دؤر ۾ ٽپال جو ڪم ڪبوترن ذريعي به هلندو هو، ڪبوترن جو رواج معتصم جي زماني ۾ رائج ٿيو.

محتسب:

محتسب شهرن جي نگراني ڪندو هو. وٽس پيادن جو دستو رهندو هو، جن سان محتسب شهر جي بازارين ۾ گشت ڪندو هو. جيئن واپاري تور ۽ ماپ يا شين جي اگهن ۾ خيانت نه ڪن يا مسجدين ۽ بازارين ۾ ڪو خلاف شريعت ڪارروائي نه ڪري. لاڏو جانورن جي نگرانيءَ جو ڪم به سندس سپرد هو، ته ڏسي ته مٿن حد کان زياده ته بار ڪونه ٿو لڏيو وڃي!مسجدين جي معاملن تي به چڪاس رکندو هو، متان ڪو معلم شاگردن سان سختي ڪري.

جيڪي مٿين قسم جا ڏوهه ڪندا هئا، تن کي محتسب سزائون ڏيندو هو. صوبن جا عامل هرهڪ مسئلي تي بصري جي والين کان اجازت وٺندا هئا. مشرقي ملڪ جهڙوڪ: ايران، خراسان، سجستان، ڪرمان، سنڌ ۽ ڪابل بصري جي واليءَ جي ماتحت هوندا هئا. بصري جو والي دربار جي وزيراعظم کان اجازت وٺي صوبن تي عامل مقرر ڪندو هو. وزيراعظم وري خليفة المسلمين کان فيصلي لاءِ اجازت وٺندو هو. عباسي دؤر اندر وزيراعظم جو لقب ’ذوالرياستين‘ هو. يعني ’صاحب الحرب والقلم‘(1.(

پوليس:

پوليس جو وڏو عملدار ’صاحب الشرطه‘ سڏبو هو. هرهڪ شهر ۾ پوليس جو انتظام هو. شهرن کي مضبوط عالم پناهون ڏنل هيون. حمله آورن کي مجال نه هئي، جو آسانيءَ سان شهر اندر گهڙي سگهن. اوهين اڳ پڙهي چڪا آهيون ته هارون الرشيد جي ڏينهن ۾، جڏهن عربن سنڌ کي چئن حصن ۾ ورهائڻ گهريو ٿي، تڏهن مغيره مهلبي منصوره تي قبضي ڪرڻ جو ارادو ڪيو، پر شهر وارن عالم پناه جا در بند ڪري ڇڏيا هئا، ان ڪري هو ڪامياب ٿي نه سگهيو هو(2). عالم پناهُن کي ٻاهران خندقون ڏنل هيون.

جيلخانا:

فتوحات سنڌ وقت عرب جڏهن ڪو شهر فتح ڪندا هئا، تڏهن دشمن جي لشڪر کي هٿيارن ڇڏڻ لاءِ حڪم ڏيندا هئا. رعايا کي عام معافي ڏيئي امن امان ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏيندا هئا. عام معافي نامي کان پوءِ جيڪڏهن ڪو سرڪشي ڪندو هو يا هٿيار پيش نه ڪندو هو، ته ان کي ’الحرب‘ سڏيندا هئا. ڪن قتل ڪرڻ کان پوءِ سندن زالن ۽ ٻارن کي بطور قيدين جي پاڻ وٽ رکندا هئا(1). فتوحات کان پوءِ جڏهن اسلامي حڪومت جو سنگ بنياد پيو، تڏهن اخلاقي ڏوهارين لاءِ جيلخانا تعمير ٿيا. ديبل سينٽرل جيل هو. اسلامي دؤر ۾ سڀ کان پهريائين خلافت حيدريءَ جي ڏينهن ۾، قيدين کي رعايتون مليون. مثلا نادار قيدي جن جو نه ڪو مٽ هو نه مائٽ، تن کي بيت المال مان ڪاڏو ڪپڙو ملڻ لڳو(2.(

خلافت راشده کان پوءِ جڏهن شخصي حڪومت جو دؤر شروع ٿيو، تڏهن مٿين قانون ۾ خرابيون پيدا ٿي ويون. خاص ڪري حجاج بن يوسف جي زماني ۾ جڏهن ڪو لاوارث قيدي مرندو هو، تڏهن سرڪاري حڪم موجب سندس لاش ٻن ڏينهن تائين جيل ۾ پيو سڙندو هو ۽ ٻيا قيدي خيراتون پني سواءِ غسل ۽ ڪفن جي جنازي کي دفنائيندا هئا. وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ معمولي شڪ ماتحت ڏوهارين کي موت جي سزا ملندي هئي.بعض مجرمن کي ٽن ٽن سؤن درن لڳڻ جي سزا مندي هئي. حضرت عمر بن عبدالعزيز مٿينءَ سخت گير پاليسيءَ جو خاتمو ڪري، قيدين کي مناسب رعايتون ڏنيون(3). مثلا:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

-1جيلر بدديانتي ڪندا هئا، تنهن ڪري قيدين کي ڪاڏي بدران نقد درهم ملڻ لڳا(1). 2- جيل خانن ۾ زالن قيدياڻين کي سرڪار پاران برقعا مليا. 3- قاتلن لاءِ ڌار طبقو قائم ڪيو ويو؛ سندن پيرن ۾ ٻيڙين وجهڻ جو حڪم هو.4- جيڪي قرض ادا ڪري ن سگهيا ۽ ان جرم ۾ قيد هئا، تن کي اخلاقي ڏوهارين کي ڌار رکيو ويو. 5- نماز وقت ۽ رات جو سمهڻ وقت عام قيدين جون ٻيڙيون لاهڻ لاءِ حڪم هو.6- بيمار قيدين کي سرڪاري شفاخاني مان دوا ملڻ لڳي. 7- فوتين جي دفن ۽ ڪفن جو خرچ بيت المال مان ٿين لڳو. 8- ڏُرن هڻڻ جي سزا گهٽائي وئي. 9- عمال کي حڪم مليو ته پاڻ وڃي جيل خانن جو معائنو ڪن.(2)

معتصم عباسيءَ جي ڏينهن ۾، عنبسه بن اسحاق ديبل جي مندر جي هڪڙي حصي جي مرمت ڪرائي ان کي جيل خانو بنايو هو(3). مقتدر بالله جي وزير، علي بن عيسيٰ ، جيل خانن لاءِ جدا حڪيم مقرر ڪيا هئا.

شراب تي بندش:

شراب هندو واپرائيندا هئا ۽ ان تي ڍل پيئي. خليفي عمر بن عبدالعزيز اها ڍل بند ڪري ڇڏي. عمال کي حڪم فرمايائون ته شهرن اندر ذمين جا جيڪي به شراب جا دڪان آهن سي بند ڪيا وڃن.(1)

اسلام جي اشاعت:

قرآن شريف، جو اسلامي علوم ۽ فنون جو سرچشمو آهي، سو خلافت راشده جي زماني ۾ مرتب ۽ مدون ٿي چڪو هو، مگر اڃا منجهس نقطا ۽ اعراب ڏنل ڪونه هئا. عربن کي سندس قرائت ۾ ڪابه دقت ڪانه ٿيندي هئي، ليڪن عجمين کي پڙهڻ وقت گهڻي دقت ٿيندي هئي. حجاج بن يوسف هوندئ ته ظلمن ڪري مشهور هو، مگر قرآن جي اشاعت ڪرڻ لاءِ سندس نيڪ ڪارنامو يادگار آهي. هن قرآن مجيد ۾ نقطا ۽ اعراب ڏياري سندس گهڻائي نسخا لکرائي مشرقي صوبن ڏانهن روانا ڪيا، جنهن ڪري نو مسلمن کي پڙهڻ ۾ آساني ٿيڻ لڳي.(2)

قرآن جو پهريون سنڌي ترجمو:

بني اميه جي دؤر ۾ ابن جبير جو تفسير موجود هو، جو فتح سنڌ کان ٿورو اڳ عبدالملڪ بن مروان جي ڏينهن ۾ تيار ٿيو هو.(3) منصوره ۾ گهڻائي سنڌي عرب عالم موجود هئا، جي فن تفسير جا ماهر هئا. ازانسواءِ هو هندي ۽ سنڌي زبانن جا به ماهر هئا. منصوره جي هباري حاڪم عبدالله بن عمر جي زماني ۾ الور جي راجا مهروگ (مهروق) سنه 270هه ۾ منصوره جي امير کي لکيو ته ڪنهن عالم کان اسلامي اعتقادات کان واقف ٿئي. عبدالله جي حڪم سان هڪڙي سنڌي عالم اسلامي عقيدن لکرائي ڪيس موڪليو ته هڪڙي قصيدي ۾ لکي راجا ڏانهن مڪو. راجا قصيدو پڙهي شاعر جي قادر ڪلامي ۽ لياقت جي ٻي انتها تعريف ڪئي ۽ عبدالله کي لکيو ته شاعر کي وٽس روانو ڪري. سنڌي شاعر ٽن سالن تائين راجا جي دربار ۾ عزت ۽ احترام سان رهي، قرآن شريف جو سنڌي ترجمو ڪيو. وليد بن عبدالملڪ قرآن شريف جي حافظن کي چوڌاري سلطنت اندر روانو ڪري، انهن لاءِ وظيفا مقرر ڪيا، جيئن ماڻهن ۾ قرآن پڙهڻ جو شوق جاڳي(1). سليمان بن عبدالملڪ ناچ ۽ ڳائي تي بندش وڌي.

مسجدون:

محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪرڻ وقت وڏن شهرن جهڙوڪ ديبل، نيرن ڪوٽ، سيوستان، برهمڻ آباد، الور، ملتان، ديپالپور، قنوڄ ۽ ويهند تائين بتخانن اڳيان جامع مسجدون تعمير ڪرايون ۽ منجهن واعظ ۽ مؤذن مقرر ڪيا. هندن سان جيڪي معاهدا ڪيا ويا، تن تي مسلمان سختيءَ سان پابند رهيا. فاتح سنڌ جي نيڪي، انصاف ۽ رواداريءَ کي ڏسي قديم رهاڪو، سمينه، خوشيءَ سان مسلمان ٿيا(2) ديبل ۽ ٻين شهرن مان سوين علماءَ ڪرام پيدا ٿيا، جن جا نالا علامه سمعاني ڏنا آهن: هشام بن عبدالملڪ جي تبليغ ڪري صغدانيا جي ترڪن جا قبيلا مسلمان ٿيڻ لڳا.(1) ۽ جرگن جي فيصلن موجب سمرقند ۽ بخارا وارا ترڪي قبائل مرڪز خلافت کي خراج ۽ ڀانهيون ۽ ٻانها موڪلڻ لڳا.

سنه 349هه (960ع) ڌاري ترڪن جا ٻه لک ڪٽنب مسلمان ٿيا(2). سنه 435هه (سن 1034ع) ۾ ترڪن جا ڏهه هزار ڪٽنب مسلمان ٿيا(3).معتصم جنهن ترڪن کي پرتي ڪري سامره ۾ انهن لاءِ جدا ڇانوٽي تعمير ڪرائي، سي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سمورا ترڪ مسلمان ٿيا(4). عربن سنڌ ۾ جيڪي نوان شهر- منصوره، محفوظه ۽ بيضا تعمير ڪرايا هئا، سي دراصل اسلامي تعمير جا ادارا هئا، جت عراق جي علمائن ڪان سواءِ درويشن ۽ محدثن جي بود و باش اختيار ڪرڻ ڪري، اسلام جي اشاعت ٿيڻ لڳي. ابن الاشعتر به هڪڙي نومسلم راجا جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه جو زمانو سنه 99هه ڪان سنه 101هه (717-720ع) تائين اٽڪل اڍائي ورهيه مس رهيو، مگر مٿئين قليل عرصي اندر اسلام انتهائي سرعت سان سنڌ ۾ ترقي ڪئي.

سنڌ جي راجائن جو مسلمان ٿيڻ:

حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه، اسلام جي اشاعت ڪرڻ لاءِ سلطنت جي صوبن ڏانهن واعظ مفتي وظيفن تي مقرر ڪري روانا ڪيا، ته اتي جي رهاڪن کي فقه ۽ حديث جي تعليم ڏين ۽ حرام حلال ڪان واقف ڪن(1). هن اسلامي دنيا ۾ رهندڙ سيني غير مسلم حاڪمن ڏانهن اسلام جا دعوت ناما مڪا. بلاذري جو بيان هن ريت آهي:

فڪتب الي الملوک دعوهم الي الاسلام والطاعة ان يملڪهم ولهم ماللمسلمين و عليهم ما عليهم وقد ڪانت بلغتهم سيرته و مذهبه فاسلم جليشه والملوک وتسموا باسماءَ العرب.(2(

”خليفي بادشاهن کي هن شرط سان اسلام جي دعوت ڏني ته سندن بادشاهيءَ ۾ ڪو خلل نه پوندو ۽ جيڪي مسلمانن کي حق ڏنل آهن، سي کين ملندا، جيڪي ذميواريون مسلمانن تي عائد آهن سي مٿن عائد رهنديون. بادشاهه خليفي جي حسن اخلاق ڪان واقف هئا، تنهن ڪري سنڌ جي راجا جئسيه (جليشه) ۽ ٻين خوشيءَ سان اسلام قبول ڪري پاڻ تي عربي نالا رکيا“.

ٿبيٽ جي راجائن جو اسلام قبول ڪرڻ:

خليفة المسلمين جي حسن اخلاق جي سيني حاڪمن کي خبر هئي، تنهنڪري سندس دعوت کي هنن خوشيءَ سان قبول ڪيو. ٿبيٽ جي راجائن جو وفد دمشق جي دربار ۾ پهتو. خليفي وفد سان سليط بن عبدالله الحنفيءَ کي اسلام جي تبليغ ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو.(1) جن جن ذمين اسلام قبول ڪيو هو، تن تان جزيه معاف ٿي. عاملن کي حڪم ڏنائون ته ذمين کي اسلام ڏانهن خوش اسلوبيءَ سان مائل ڪن. مٿين4 خيرانديش پاليسيءَ جي ڪري، چار هزار ذمي خراسان جي عامل، جراح بن عبدالله الحڪميءَ جي ترغيب سان مسلمان ٿيا(2). سنڌ ۾ تبليغ جو اثر ان ڪري مفيد ثابت ٿيو، جو حجاج جي ڏينهن ۾ عرب عملدار ذمين ڪان جزيه اگاڙڻ وقت مٿن سختيون ڪندا هئا. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه ذمين سان جيڪي رعايتون ڪيون، تن جي اثر ڪري گهڻي خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو. ذمين جي اسلام قبول ڪرڻ ڪري ڍلن ۾ گهٽتائي ٿيڻ لڳي، جنهن تي عاملن خليفي کي پڪار ڪئي، ڪين جواب مليو ته پل ڍلون گهٽجن، جيئن اسين سڀ هٿن سان پورهيو ڪري ڪائون. خليفي جي نيڪنامي، ايمانداري ۽ سهٺن اخلاقن رعايا تي چڱو اثر وڌو. مامون جي ڏينهن ۾ به هڪڙي ٿبيٽ جي راجا مسلمان ٿي پنهنجي جواهرن ۽ ياقتون سان مڙهيل بت کي مڪه معظمه ڏانهن نذراني طور مڪو هو. خاران جي نوشيرواني ملڪن به اسلام قبول ڪيو.

مذهبي مناظرا:

بصرو، جو هجري 2 صدي جي وچ ڏاري مختلف مذهبن جو مرڪز هو، اتي واصل بن عطاءَ ۽ جهم بن صفوان سان هندو پنڊتن، جي پڌ هئا، مذهبي مناظرو ڪيو هو، جنهن ۾ پنڊتن هارائي اسلام قبول ڪيو هو.(1) ان قسم جا مذهبي مناظرا سنڌ ۽ هندستان ۾ ٿيندا هئا. امام ابوالحسن مسعودي 302هه ڏاري ڪنيات ۾ آيو هو، سندس بيان آهي ته اُتي برهمڻ راجا نووارد مسلمانن سان مذهبي بحث ۽ مناظرا ڪندو هو.(2(

مذهبي رواداريءَ جو جذبو ايترو ڪارفرما هو، جو هجري 2 صديءَ ڏاري جڏهن عربن جي ڪمزوريءَ ڪري سنڌ جي ڪن حصن تي هندن ٻيهر قبضو ڪيو، تڏهن هو مسلمانن جي مسجدين ۾ نماز پڙهندا هئا ۽ خطبن ۾ خليفن جو نالو پڙهندا هئا. مامون پاڻ معتزلي هو ۽ سندس دربار ۾ حنفي، شيعا ۽ خارجي بحث ڪندا هئا.(1(

سنڌ ۾ مختلف فرقا:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌ جا باشندا حنفيت جا پڪا پابند هئا، تاهم ڪوفو ۽ بصرو، جي مختلف مذهبن ۽ ملتن جا مرڪز هئا، سي ايران وانگر سنڌ کي به ويجها هئا ۽ اتي ڪابه مذهبي تحريڪ يا سياسي انقلاب پوندو هو، ته انهن جو اثر هنن پاڙيسري ملڪن تي ضرور پوندو هو. سنڌ جا گهڻائي والي اهل بيت جا طرفدار هئا. عمر بن حفص جي زماني ۾ عبدالله اشتر سنڌين کي بني فاطمه جي اطاعت ڏانهن مائل ڪرڻ لاءِ آيو هو. ڪيترن سنڌين سندس هٿ تي بيعت ڪئي. سنڌ ۽ ملتان تي پهريون دفعو شيعيت جو اثر پئجي ويو. عمان جا رهاڪو گهڻو ڪري خارجي هئا، سي عباسي حڪومت جي ابتدائي زماني ۾ سنڌ ۾ اچڻ لڳا ۽ هتي جي ماڻهن کي حڪومت جي خلاف پڙڪائڻ لڳا. جيئن ته سنه 142هه ڌاري حسان بن مجالد همداني خارجي سنڌ جي ماڻهن کي هم خيال بنائڻ لاءِ آيو هو، پر عمر بن حفص ۽ عبدالله اُشتر جي موجودگيءَ ۾ سندس ڳالهه نه هلي سگهي. تنهن ڪري نااميد ٿي موصل ڏانهن هليو ويو. خلافت عباسيه جي ڪمزوريءَ ڪري خارجين کي قيقان ۽ مڪران جي وچ ۾ مشڪي رياست قائم ڪرڻ جو وجهه مليو. اها رياست عربن جي پوئين زماني تائين قائم رهي.

مامون، سنه 203هه ۾، عبدالله بن زياد جي پٽ محمد زياد کي يمن جي حڪومت تي مقرر ڪيو هو، جنهن جي اولاد مان، ابوالجيش جي ڏينهن ۾ يحيٰ بن حسين، جو ابن طباطباءَ علويءَ جي نسل مان هو، يمن ۾ ظاهر ٿي، مذهب زيديه جي دعوت ڏيڻ شروع ڪئي. هو سنڌ مان يمن آيو هو، چو ته هن جي ڏاڏي قاسم سرزمين عرب کي ڇڏي سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. هن جو اولاد به اتي ئي رهندو هو. مٿين بيان مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته سنڌ ۾ عرب جي معزز خاندانن جي ڪيتري قدر آمدورفت هئي.

عمر بن عبدالله هباريءَ جي ڏينهن ۾ منصوره ۾ حضرت علي المرتضيٰ جو اولاد گهڻي انداز ۾ موجود هو ۽ انهن ’علوي‘ بزرگن ۾ زياده شمار انهن ماڻهن جو هو، جي پاڻ کي عمر بن علي ۽ محمد بن علي جي اولاد مان سڏيندا هئا. بني فاطمه کي سنڌ سان گهڻا تعلقات هئا، جي ابتدا کان هليا ٿي آيا. خصوصا زيديه فرقي جا ماڻهو، جي عبدالله اشتر سان گڏ آيا هئا، هتي گهڻا ڪنا ٿي ويا هئا. سنڌ گويا هڪڙي جاءِ پناه هئي. سنه 270هه (883ع) ۾ عبدالله المهديءَ جي زماني ۾ هيشم فاطمين جو پهريون داعي سنڌ ۾ آيو هو. عيسوي 12 صديءَ ڌاري اسماعيلين جو داعي، نور ساگر، قلعه الموت کان تبليغ ڪرڻ لاءِ گجرات پهتو هو.سنه 386هه (996ع) ۾ جعلم بن شيبان سنڌ ۾ آيو ۽ سنه 367هه (977ع) ۾ بنو سامه قريش وارن کان سنڌ فتح ڪري فاطمي سڪي ۽ خطبي کي سنڌ ۾ رائج ڪيو. تنهن کان اڳ سنه 360هه ۾ عضدالدوله ديلمي اڻ سڌيءَ طرح سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ جامع منصوره جي ممبر تي بغداد جي خليفي جي نالي کان پوءِ عضدالدوله جو نالو به ڪجهه عرصو جاري رهيو. هباري اميرن جو سفير به سندس دربار شيراز ۾ رهڻ لڳو.

غرض ته جيڪي به فرقا اسلامي دنيا ۾ پيدا ٿيا، جهڙوڪ: 1- عثمانيه، 2- علويه، 3- سبائيه، 4- ناصبيه، 5- خوراج، 6- مجسمه، 7- جهميه، 8- قدريه، 9- شعوبيه، 10- تناسخيه، 11- مرجئه، 12- محلليه، 13- متڪلمين ۽ 14- معتزله وغيره: تن عظيم الشان فرقن جو نه رڳو سنڌ بلڪ سڄي اسلامي دنيا تي اثر پيو(1). ڪوفو ۽ بصرو علمي حيثيت ڪري مديني مناروه جا همسر هئا. مٿيان شهر سنڌ کي ويجها هئا. انهن شهرن ۾ شيخ الاسلام ۽ سيد الحفاظ سفيان ثوري (المتوفي 161هه)، امام حافظ حماد بن سلمه (المتوفي 167هه)، محدث حماد بن زيد (المتوفي 179هه)، محدث هيشم، وڪيع بن جراح ۽ عبدالرحمان بن مهدي فقه ۽ حديث جا امام ٿي گذريا. ڪوفي ۽ بغداد کان پوءِ، بغداد دارالامارات جت امام ابو حنيفه ڪوفي (المتوفي 150هه)، امام احمد بن حنبل شيباني (المتوفي 241هه) ۽ امام شافعي (المتوفي 204هه) اهل سنت جا امام ٿي گذريا. خراسان ۾ امام دائود سجستاني فقه ۽ حديث جو امام ٿي گذريو ۽ سندس فيض اسلامي دنيا کي پهتو.

سنڌ جي علمي محفل:

عربن کي خبر هئي ته فاتح قوم جا قانون مفتوح لاءِ مفيد ٿي نه ٿا سگهن، تنهن ڪري هنن هندن جي قانونن، رسمن، رواجن ۽ مذهب کي آزادي ڏيئي برقرار رکيو- جيئن انهن مصر ۽ اندلس وارن کي آزادي ڏني هئي. پاڻ فاتح

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هئا، مگر جيسين ملڪ مان پوريءَ طرح واقف ٿين، تيسين عربي سادگيءَ تي ڪاربند رهي، مفتوح قوم اڳيان شاگرد ٿي رهيا. سنڌ تي عربن صدين تائين حڪومت ڪئي، جنهن مان عباسي دؤر جو زمانو اتڪل اسي ورهيه رهيو.
منصوره جو بنياد بني اميه جي دؤر ۾ پيو ۽ اهو پڇاڙيءَ تائين عربن جو دارالامارات ٿي رهيو. عربن ڪان پوءِ اهڙو ويران ٿي ويو، جو اڄ منصوره جو نالو ڳولهڻ سان به ملي نه ٿو سگهي.سنڌ جي دارالسطنت هجڻ سبب منصوره علمي لحاظ ڪان دمشق ۽ بغداد ثاني بڻجي ويو. ڪيترا عالم، فاضل، اديب ۽ شاعر منجهس رهندا هئا. خود عرب ۽ عراق مان ڪيئي پنهنجي زماني جا مشهور عالم داد و دهش ۽ علمي شهرت سبب پنهنجو وطن ڇڏي اچي منصوره ۾ مقيم ٿيا هئا. منصوره جي عام علمي ۽ مذهبي حالت بابت بشاري مقدسي جهڙو عالم هن ريت بيان ڪري ٿو:
”هتي جا رهاڪو لائق بامروت آهن؛ اسلام ڪي وڌن نازڪي آهي؛ اهل علم هتي گهڻا آهن، ماڻهن ۾ ذهانت ۽ ذڪاوت آهي؛ هو نيڪي ۽ خيرات ڪن ٿا. مسلمانن ۾ گهڻو ڪري اهل حديث آهن. وڏن شهرن ۾ حنفي فقها به آهن، ليڪن هت مالڪي ۽ حنبلي ڪونه آهن ۽ نه معتزلي آهن؛ ماڻهو سڌي ۽ صحيح مسلڪ تي آهن. نيڪ ۽ پاڪدامن آهن.“(1(
مٿين بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته منصوره ۾ علم جو ڪافي غوغاءُ هو. مذهبي لحاظ ڪان مسلمان گهڻو ڪري اهل حديث هئا. مختلف مذهبي فرقن جي واعظين جو وجود نه هو، جنهن ڪري نه مذهبي اختلاف هئا ۽ نه ماڻهن ۾ فرقيبازي هئي. باشندا ذهين، سمجهو، نيڪ دل ۽ سچار هئا.منصوره ۾ قضا جي عهدي ڪي وڏي اهميت هئي. عراق ۽ عرب جا مشهور عالم انهيءَ منصب لاءِ منتخب ٿي ايندا هئا. ڪتاب ’احسن التقاسيم‘ جي ذريعي هڪ مدرسي جو پتو پوي ٿو، جنهن ۾ قاضي ابو محمد منصوريءَ جو درس جاري هو. سندس مذهب دائودي ظاهري هو ۽ پنهنجي مذهب ۾ ڪيس امام جو درجو حاصل هو. سندس ڪيتريون تصنيفون هيون، جن مان ڪي ته تمام بهترين هيون. منصوره ۾ ٻيا به ڪي مدرسا هوندا، پر تاريخ انهن جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي.
قاضي محمد بن ابي الشوراب پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو. عراق ۾، خاص ڪري بغداد ۾، ماڻهو سندس وڏي عزت ڪندا هئا. بغداد جا عباسي خليفا ۽ شهزادا سندس صحبت مان فيض پرائيندا هئا ۽ وقت بوقت سند حاجت روائي به ڪندا هئا. سنه 283هه ۾ هو بغداد ڪان منصوره جو قاضي مقرر ٿي آيو، منصوره ۾ ڇهه مهينا ڪن رهيو ۽ اتي ئي فوت ٿي ويو.(1(
ابي الشوراب جو اولاد منصوره ۾ مقيم رهيو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ علي بن محمد ابي الشوراب منصوره جو قاضي رهيو. سندس اولاد هجري 4 صديءَ جي شروعات تائين منصوره ۾ رهيو.(2(
مطيع بن اياس عرب جو مشهور شاعر هو، هشام تغلبيءَ جي زماني ۾ منصوري آيو ۽ ڪافي عرصو رهيو.(3) ابو عباده، وليد بن عبيدالبحتري (المتوفي 284هه) ۽ شاعر ابو تمام صاحب ’حماسه‘ جو همعصر ۽ شهره آفاق شاعر هو، ڪجهه وقت ملتان ۾ رهيو هو، منصوره جيئن ته واٽ تي هو، تنهن ڪري ملتان ويندي ۽ اتان واپس ورندي ضرور منصوري آيو هوندو. ازانسواءِ، منصوره نه فقط ان وقت دارالسطنت هو، ليڪن علم ۽ ادب جو به گهوارو هو.(1(
ابو العباس احمد بن صالح التميمي المنصوري، منصوره جو باشندو هو ۽ پوءِ عراق وڃي رهيو، دائودي اصفهانيءَ جي مذهب جو مشهور امام هو، فارس ۾ پهچي هن الاثرام ۽ ان جي طبقي ڪان حديث جي سماعت ڪئي. ڪانئس الحاڪم ابو عبيدالله الحفاظ صاحب مستدرڪ حديث روايت ڪئي آهي. سندس چوڻ آهي ته هن جيڪي عالم ڏٺا، تن سيني ۾ هي نهايت ظريف الطبع هو. دائودي مسلڪ جي جيد عالمن ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. جليل القدر تصنيفون ڪيائين، جن مان ڪي ته نهايت عمديون ۽ ضخيم هيون. سندس ڪن ڪتابن جا نالا هي آهن: 1- المصباع ڪبير، 2- ڪتاب احادي ۽ 3- ڪتاب التنر(2.(
ابو محمد عبدالله ابن جعفر ابن مره المنصوري التمري به جيد عالم ۽ پنهنجي دؤر جو مشهور محدث هو. سمعاني لکي ٿو ته، سندس رنگ سانورو هو ۽ هن حسن ابن مڪرم ۽ ان جي معاصر ڪان حديث جي سماعت ڪئي. ڪانئس حاڪم به روايت ڪئي آهي.(3(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

حڪيم ابراهيم بن فزارون بغداد جو مشهور حڪيم هو، غسان بن عباد سان گڏ سنڌ ۾ آيو ۽ ڪجهه عرصو هت رهي پوءِ واپس ويو. جيسين سنڌ ۾ رهيو، تيسين مور جو گوشت کائيندو هو. چوندو هو ته "خدا شاهد آهي ته مان سڄي عمر اهڙو گوشت نه کاڌو آهي!" غسان بن عباد مهلبي سنه 213هه ۾ سنڌ جو والي ٿي آيو ۽ سنه 216هه ۾ واپس بغداد پهتو. سندس بيان 'تاريخ الحڪماءِ' (مصري ڇاپي) ۾ ڏنل آهي.
ابو ضلع منصوري السندي هجري 4 صدي ۾ منصوري ۾ ٿي گذريو. هن شاعر ڀريون وطني ترانو جوڙيو، جنهن مان سنڌ جي فضيلت جي خبر پئجي سگهي ٿي. سندس قصيدي جون ڀروين ٻه سٽون هي آهن:
"لقد انکر اصحابي وما ذالک بالامثل،
اذا ما مدح الهندو سهم الهند في المقتل".
سنڌي جيڪي قيد ٿي عراق ۽ عرب پهتا، تن اقليت جي حيثيت ۾ فاتح قوم وانگر علمي ۽ سياسي مرتبا حاصل ڪيا. سنڌين عربي دؤر ۾ علوم ۽ فنون ۾ ايترو ڪمال حاصل ڪيو، جو وڏن وڏن عالمن سندن مسند درس تان فيض پرايو. علامه سمعاني، 'ڪتاب الانساب' ۾ اوائل صديءَ جي سنڌ جي سنڌي علمائن، فاضلن ۽ محدثن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي عراق ۽ عرب ۾ 'السندي' جي لقب سان مشهور ٿيا. شيخ ابوبڪر اسرائيفينيءَ جي جد اعليٰ جو لقب 'السندي' هو. عبدويه رازيءَ جو اولاد جد اعليٰ جي ڪري 'السندي' سڏجڻ لڳو. مشهور راوي ابو معشر بن عبدالرحمان پنهنجي وطن مالوف ڪري 'السندي' ۽ جاءِ قيام ڪري 'مدني' سڏجي ٿو. حديث، فقه، فن مغازيءَ ۾ ماهر ٿي گذريو.
جامع ترمذي ۽ حافظ ابن حجر ڪتاب 'تهذيب التهذيب' ۾ ۽ علامه ذهبي 'تذڪرة الحاظ' ۾ سندس استادن ۽ شيخن جا نالا ڏنا آهن. امام سفيان ثوري اويسي سندس شاگردن مان هو. سندس تصنيفات مان 'ڪتاب المغازي' مشهور آهي(1). سنه 170هه ۾ وفات ڪري ويو. خليفي مهدي عباسي سندس جنازي نماز پڙهائي. بغداد جي مقبرهءِ ڪبير ۾ سنڌ جو هي فخر مدفن ٿيو. ٿن صدين اندر اسلام جي ابتدائي دؤر ۾ خاڪ پاڪ 'جنت السند' مان ڪهڙا گوهر پيدا ٿيا، تن جو اندازو ڪري سگهو ٿا. سندس لائق فرزند ابو عبدالملڪ محمد پنهنجي زماني جي زبردست عالمن مان هو. خليفي مهديءَ کيس مديني مان بغداد گهرايو هو. ابو حاتم محمد بن ادريس رازي، محمد بن ليث جوهري، ابو يعلي موصلي ڪانئس حديثون روايت ڪيون آهن. سنه 244هه ۾ وفات ڪري ويو(2.(
شيخ الاسلام عبدالرحمان بن عمرو امام اوزاعي انهن ائمهءِ اسلام مان آهي، جي فقه جا امام شمار ٿين ٿا. شام ۽ اندلس ۾ وڏي عرصي تائين سندس پيروئن جو ڪثير تعداد هو. امام صاحب سنه 88هه ۾ ڄائو ۽ سنه 156هه ۾ وفات ڪري ويو. علامه ذهبي، حافظ بن حجر عسقلاني هن بزرگ کي سنڌي شمار ڪن ٿا. امام دارالهجرت مالڪ سندس شاگرد هو.(1) سند شيخن مان امام زهري، يحيٰ بن ڪثير ۽ قتاده وغيره ڪانئس روايتون ڪيون. امام اوزاعي 'السندي' جي مرتبي لاءِ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته هديث جا چار امام آهن:
-1اوزاعي، 2- امام مالڪ، 3- ابوسفيان ثوري ۽ 4- حماد بن زيد. امام وزاعي، امام اعظم رحه جو همعصر هو.(2)
امام اوزاعي حق گوئيءَ ڪري مشهور ٿي گذريو، سندس هڪڙو مثال فوٽ نوٽ ۾ ڏجي ٿو.
حافظ ابو محمد خلف بن سالم السندي (المتوفي سنه 231هه) آل مهلب جو غلام هو. مشهور حفاظ مان هو. حافظ ابن حجر کيس 'السندي، البغدادي ۽ الحفاظ' جي لقبن سان لکيو آهي. امام احمد بن حنبل رحه سندس شاگردن مان هو. ابو نصير بن فتح بن عبدالله 'السندي'، 'فقيه ۽ متڪلم' جي لقب سان شهرت حاصل ڪئي هئي.
ابوالعطا السندي عرب جي قادرالڪلام شعراءَ جي ڀرئين صف ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس نالو 'افلح' ۽ سندس پيءُ جو نالو 'يسار' هو.بني اميه جو غلام ٿي آيو ۽ پوءِ ابو جعفر منصُور عباسيءَ جي زماني ۾ وفات ڪيائين. شاعر ابو تمام پنهنجي مشهور ڪتاب الحماسه' ۾ کيس جاءِ ڏني آهي. اُموي ۽ عباسي درٻارين جو نامور شاعر ٿي گذريو.
جيتوڻيڪ سنڌي هئڻ سبب سندس تلفظ درست نه هو، مگر سندس عربي اشعار کي خالص عرب زباندانن تسليم

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ڪيو آهي. سندس شمار محزرمي شاعرن ۾ آهي. قصيدو چوندو هوته مجلس وجد ۾ اچي ويندي هئي. نصر بن يسار اموي سندس حاجت روائي ڪندو هو.(1(

هندي علوم جي قدرداني:

علم حديث جي تدوين ۽ تاليف جو شرف بني اميه وارن کي حاصل آهي. قرآن مجيد جا نسخا نقطن ۽ اعرابن سان سندن ڏينهن ۾ حڪومت جي مشرقي صوبن ۾ پهتا. وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ جيڪو قرآن مجيد حفظ ڪندو هو، تنهن کي سرڪار ڪان وظيفو ملندو هو، جيڪي ياد نه ڪندا هئا، تن کي سزا ملندي هئي. گويا فتوحات سنڌ جي ابتدائي دؤر ۾ قرآن پڑهڻ ۽ حفظ ڪرڻ سرڪاري حڪم هو، انحرافي ڪندڙ کي سزا ملندي هئي(1) اصول لغت جي تدوين به بني اميه جي دؤر ۾ ٿي. ابوالاسود نحو جا قاعدا وضع ڪيا.(2) ازان سواءِ فن سير ۽ مغازي جي تدوين پهريان جن بزرگن ڪئي مثلا: امام اوزاعي، وهب بن منبه، محمد بن مسلم الزهري، موسيٰ بن عقبه وغيره- اهي سمورا بنو اميه جي دؤر ۾ ٿي گذريا.

بنو اُميه سلاطين مان معاويه، هشام ۽ مروان بن حڪم جي زماني ۾ ايران، يونان ۽ مصر جي طب، فلسفي ۽ تاريخ جا ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا؛ مگر مٿيان جيڪي به قدم کنيا ويا، سي مختصر طور هئا. عباسي دؤر، جو علوم ۽ فنون جي ترقيءَ جو زمانو هو، ان دؤر ۾" عرب هندي علوم ڏانهن متوجه ٿيا. جيئن اندلس فتح ڪرڻ کان پوءِ لاطيني ۽ يوناني ڪتابن جا هنن ترجما ڪرايا هئا.(1) پوءِ عرب فاتح جيڪي ابتدا ۾ محڪوم قومن جا شاگرد ٿي رهيا، سي ڦري استاد بنجي ويا. هنن ٻين قومن جي فنا ٿيل علمي محفلن کي دوباره زنده ڪري، نه فقط محڪوم قومن تي احسان ڪيا، پر پنهنجي سچائي، بي غرضي، رواداري ۽ الوالعزميءَ جو اهڙو مثال پيش ڪيو، جنهن کي تاريخ اجا سوڌو دهرائيندي اچي ٿي.

سنڌ تي جنهن عربي لشڪر ڪاهه ڪئي، تنهن ۾ عراقي، شامي، يماني ۽ حجازي عملدار هئا؛ منجهن کي اهڙا بزرگ به هئا، جن مجاهدن صحابه ڪرام جي صحبتن مان فيض پرايو هو ۽ ڪن تابعين کان فيض پاتو هو. ان سبب ڪري سندن حڪومت جا طريقا ۽ اصول خيبرلڪ جي فاتح قومن کان نرالا هئا. سنه 132هه (749هه) ۾ خلافت جو مرڪز دمشق کان بغداد ڏانهن منتقل ٿي ويو. عربن جو هيءُ علمي، مذهبي ۽ سياسي مرڪز سنڌ کي بلڪل ويجهو هو. اهڙي ويجهڙائيءَ مان عباسي خليفن پورو فائدو ورتو. منصور، هارون ۽ مامون بغداد ۾ دارالحڪمت، دارالتراجم ۽ رسدخانا تعمير ڪرايا هئا، جتي مختلف قومن جا عالم ۽ حڪيم ڌارين ٻولين جي ڪتابن کي ترجمن ڪرن لاءِ وڏي پگهارن تي مامور هئا. عباسي وزارت عظميٰ جون واڳون برامڪه خاندان جي خانوادن جي هٿن ۾ هيون، جي اصل هندو نسل جا هئا. هو پنهنجي علم پروري ۽ فياضيءَ ڪري مشهور هئا.(1(

سنڌ جا رهاڪو دوائن، جڙين ٻوٽين ۽ زهر جي علم کان واقف هئا. جيئن يونانين جي بيان ۾ پڙهي چڪا آهيون. مٿيون علم ڌارين کان مخفي رکندا هئا، مگر سندن طبابت جو هوڪو اسلام جي ڪاهه کان اڳ به عرب ۾ پکڙيل هو. مثلا: امام بخاري (المتوفي سنه 256هه) پنهنجي ڪتاب 'الادب المفرد' ۾ صحابه ڪرام جي زماني جو هڪڙو واقعو لکيو آهي ته، هڪڙي دفعي ام المؤمنين حضرت عائشه بيمار ٿي هئي، سندس ڀائٽين علاج لاءِ هڪڙي سنڌي طبيب کي گهرايو هو(1). شيخ علي رومي ڪتاب 'محاضرة لاوائل و مسامرة الاواخر' ۾ هندستان کي حڪمت جو چشمو لکي ٿو.(2(

يحيٰ بن خالد برمڪيءَ جي ڪوشش سان سنڌ ۽ هند جا ويد، حڪيم ۽ پنڊت دارالخلافه بغداد پهتا ۽ اتي جي ادارن تي وڏن وظيفن سان مقرر ڪيا ويا. برامڪه خاندان وارن کي عباسي خليفن وانگر علم ۽ حڪمت سان گهڻي دلچسپي هئي. جاحظ جو بيان آهي ته، هندو جوتش، حساب ڪتاب، طب ۽ فن بت تراشيءَ جا ماهر هئا. مشهور مؤرخ ۽ سياح يعقوبيءَ جو بيان آهي ته هندن جي جوتش وديا مان ايرانين، يونانين ۽ عربن فائدا پرايا(3). بهرحال منصور، هارون، مامون ۽ معتصم جي علمي دلچسپين ۽ برامڪه جي قدردانين ۽ فياضين جي ڪري سنڌ مان گهڻائي پنڊت ۽ ويد بغداد پهتا، جن نجوم، هيئت، طب، ادب ۽ اخلاق تي ڪيترا ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا. جاحظ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(المتوفي 255هه) انهن پنڊتن ۽ ويدن جا نالا بهله (بجيکر)، فلبرفل (ڪلپ راءِ)، بکر، ڏاهر، زنڪل، راجه اريڪل وغيره ڏنا آهن، جن مان گهڻا مسلمان ٿيا هئا.

(1)احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ص- 479.

(2)ابن حوقل، ذڪر منصوره.

(3)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص- 379.

علامه ابو الفضل ’آئين اڪبري‘ ۾ غلطي سان منصوره کي هاڻوڪي بکر جي هنڌ تي لکي ٿو. ابن حوقل جي نقشي ۾ نصوره هڪ اهڙي هنڌ تي آهي، جت درياءُ ڦٽي به شاخون ٿئي ٿو. ايچ- ڪاؤسن جي تحقيقات موجب، عربن برهمڻ آباد جي ويران هنڌ مٿان منصوره تعمير ڪرايو هو، هي به غلط آهي. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته مسٽر ڪاؤسن کي برهمڻ آباد مان ڪي عربي سڪا هٿ لڳا هئا، ليڪن ’تاريخ طاهريءَ‘ جي بيان موجب برهمڻ آباد دلوراءِ جي ڏينهن ۾ ويران ٿيو هو.

(1)صيمور (چيمور)، ڪنيات جي نار تي- اصطخري 340هه ۾ ۽ بشاري 379هه (عيسوي ڏهين صدي) ڏاري هن شهر کي ’سوباره‘ لکن ٿا، جو گجرات جي قديم شهرن مان ۽ هندستان جو مشهور شهر هو. هن وقت هي شهر ٻمبئي علائقي ۾ بسين کان چار ميل اتر طرف ۽ ٻمبئي کان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. 2 فيبروري سنه 1930ع ۾ ٻمبئيءَ جي مشهور اخبار ’ٻمبئي ڪرانيڪل‘ جي سنڌي ايڊيشن ۾ سوباره جي آثار قديمه متعلق هڪڙو مضمون شايع ٿيو هو. هت آسوڪا يادگار لاءِ هڪڙو پٿر هٿايو هو، جو هينئر پرنس آف ويلس ميوزيم ۾ رکيل آهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر جي تحقيقات موجب، هي شهر مهاڀارت جي زماني ۾ ’سورپاپڪا‘ ۽ بطليموس جي جاگرافيءَ ۾ ’سوپاره‘ لکيل آهي. احسن التقاسيم: بشاري، ص 477-486، ليڊن.

(1)تقويم البلدان: ابو الفدا، ص-350، پئرس.

(1)تاريخ سنڌ، ڀاڱو-2: مولوي نور محمد نظاماڻي، ص 173، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1933ع.

(2)تاريخ سنڌ، ڀاڱو-3: عبدالغني عبدالله، ص 4-5، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1941ع.

(1) V.A. Simith: History of Ancient India, Vol-I, P. 360, Oxford, 1914.

(2) Kalichbeg Faredunbeg: The Chachnamah, P-39, Footnot.

(3)احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم: بشاري، ص – 479.

(4)معجم البلدان: ياقوت حموي، جلد-7، ص-78، مصر. هن وقت خضدار، نال، وڍ ۽ باغبانه، جهالاون جا مکيه ڳوٺ آهن.

(1)فرشته: جلد-1، ص- 19، بولڪشور، مشڪي، جهالاوان ۾ هڪڙي وادي ۽ نديءَ جو نالو آهي ۽ ڪجور ڪري مشهور آهي.

R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. Baluchistan. Kalat State.

(2) R. Hughes-Buller: Makran, Punjgur Valley, P-306.

T.H. Boldich SIR: The Gales of India, Makran.

(1)تاريخ سنڌ، ڀاڱو-3: عبدالغني عبدالله بي ايل، ايل ايل بي، ص-21-22، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، 1939ع.

(1)تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ص-88، اردو ترجمو.

ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد-1.

(1)سفر نامه سلمان تاجر ۽ ابو زيد سيرافي: ص- 130، پئرس.

احسن التقاسيم: مقدسي، ص- 483.

(2)سفرنامه ابو زيد سيرافي: ص، 115-118.

(3)آثار البلاد: زڪريا قزويني، ص-81.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(4)ڪتاب الهند: بيروني، ص-102، لنڊن.
(1)سنه 8 هجري آنحضرت ﷺ جن نجران، ايله اذرخ ۽ ٻين قومن تي جيڪا جزيه ڏل مقرر ڪئي هئي، انهن ساڳين ڏلن تي ۽ معاهدن تي خلفاءِ راشده، اموي توڙي عباسي قائم رهندا آيا. ڏسو 'رسائل شبلي' باب-3، رحماني پريس دهلي.
(1)ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص-49، مصر. الخطط و آلاثار: نقي الدين احمد المقريزي (المتوفي 845هه) جلد-1، ص-107، مصر 1270هه.
' (2)درهم' چانديءَ جو سڪو هو ۽ 'دينار' سونو سڪو هو. هڪڙي دينار ۾ ويهه يا پنجويهه درهم پوندا هئا. في دينار جي قيمت انگريزي 9 شلنگن جي برابر هئي، يعني هڪ دينار هاڻوڪن 22 رپين جي قيمت جو هو. ڏسو 'چچنامه' ص-39.
(1)فتوح البلدان: بلاذري، ص- 233، ڪتاب الخراج، ص – 76.
(2)يعقوبي: جلد-2، ص- 348.
(1)شرح موطا، امام مالڪ: جلد-4، زرقاني، ص- 237. مصر.
(2)جڏهن عملدارن حضرت عمر کي خبر ڏني ته سرڪاري خزانو خالي ٿي ويو آهي، تڏهن حڪم فرمايائون ته ان کي ڪچري سان پري چڏيو. مال هلالي، ڏل ۽ بيگر جتي ڪٿي صفا بند ٿي ويئي.
(1)المامون: شبلي نعماني، ص 135-137، اعظم ڳڙهه، 1926ع.
(2)عرب و هند کي تعلقات: سيد سليمان ندوي، ص 21-22، 'تاريخ هندستان' مولوي ذڪاءَ الله، جلد-1.
Amirali Sayed: The History of Saracens, The Conquest of India.

سنڌ اسلامي سلطنت جي ٻين صوبن جي مقابلي ۾ اپت وارو صوبو هو، مثلا، عباسي دؤر ۾ ڪسڪر، حلوان، اهواز، ڪرمان، قومس، طبرستان، نهاوند، همدان، بصره، ڪوفا، آذربائيجان، قنسرين، دمشق ۽ فلسطين جي صوبن جي آمدنيءَ ڪان سنڌ جي اپت وڌيڪ هئي. ڏسو 'المامون.'
(1)سنڌي ۽ جاٽ جيئن ايران جي ڪسرائن جي لشڪر ۾ ڀرتي ٿيندا هئا، تيئن محمد بن قاسم جي رواداريءَ کي ڏسي اسلامي لشڪر ۾ ڀرتي ٿي لڙيا هئا. ملتان فتح ٿيڻ وقت عربن جي فوجن جو تعداد پنجاه هزار هو، جنهن ۾ وڏو تعداد هندن جو هو. هندو فوجي نوڪري ڪندي، عراق ۽ شام تائين پهتا هئا. سلطان محمود جي لشڪر ۾ به نوڪر هئا.
نوٽ: عدالتي ڪاتو فقها جي قانوني نظام تي قائم هو. مثلا، حنفي، مالڪي، شافعي ۽ حنبلي منجهان فقه حنفي عدالتن ۾ جاري هئو.
(1)مامون جي وزيراعظم فضل بن سهل جو ماهوار پگهار ٽيهه لک رپيا هو. ابن خلقان ۽ علامه ابوالفرج اصفهاني حڪومت جي ڪاتن جي عملدارن جي پگهارن جو مفصل بيان ڏنو آهي.
(2)مغيره مهلبي، يعقوبيءَ جي بيان موجب، جڏهن منصوره جي شهر ۾ داخل ٿي نه سگهيو، تڏهن ڪنهن حڪمت عمليءَ سان شهر وارن ڪان در پٽائي اندر گهڙيو هو
(1) Kalichbeg Faredunbeg: The Chachnamah, PP.137-174
(2)ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص-188.
نوٽ: ٽپال جو ڪاتو فقط حڪومت جي ڪاروبار لاءِ ڪليل هو. حڪومت جي هرهڪ وڏي شهر ۾ ٽپال ڪاتي جو عملدار، صاحب بريد رهندو هو، جو صوبي جي عملدارن جي نگراني به ڪندو هو ۽ حڪومت کي رپورٽون به پهچائيندو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(3)يعقوبي: جلد-2، ص-384. آل عقيل جا جيڪي به ڪاتن تي عملدار هئا، تن کي حضرت عمر بن عبدالعزيز عهدن تان الهي ڇڏيو، بلڪ گهٽن کي ٻمن ڏانهن جلاوطن ڪري ڇڏيائين ۽ ٻمن جي حاڪم کي حڪم ڪيائين ته آل عقيل جي قبيلي جي ماڻهن کي ٻين علائقن ڏانهن لوڏي ڪڍي.

(1)طبقات ابن سعد: ص-257. قيدين جي وظيفي لاءِ سرڪاري رجسٽر مقرر ٿيو. جنهن موجب قيدين جا نالا رجسٽر ڪيا ويا ۽ گورنرن کي حڪم مليو ته رجسٽرن جي پاڻ چڪاس ڪن.

(2)ڪتاب الخراج: ص-188، طبقات ابنسعد: ص-293.

(3)مختصر تاريخ هند: ص-38. فتوح البلدان: بلاذري، ص-437. معتصم جو زمانو 218هه کان 227هه هو.

(1)عضدالدوله ابن بويه ديلمي تي شيون ايجاد ڪيون هيون: (1) دروازي تي ڏينهن ۾ ٽي دفعا نوبت وڄائڻ، جنهن جو اڳ رواج نه هو، (2) عيد غدير ۽ (3) محرم ۾ تابوت ڪڍڻ ۽ امامن لاءِ ماتم ڪرڻ.

(2)ابن خلقان: تذڪرة حجاج بن يوسف.

(3)ميزان الاعتدال: ذهبي، ذڪر عطاءِ بن دينار.

(1)تاريخ الخلفاءِ: سيوطي، ص-226، ڪلڪتو.

(2)بلاذري عيسفان جي راجا جو بيان لکي ٿو، جنهن جو پٽ بيمار هو. پنڊتن ۽ ويدن مندرن ۾ گهڻيون دعائون گهريون، پر ڪو فائدو نه پهتو، جنهن تي راجا غصي ٿي مندر ڊهرائي ڇڏيا ۽ مسلمان سوداگرن کان اسلام جا عقيدا معلوم ڪري مسلمان ٿيو هو.

(1)صغدانيا جي ترڪن جي دعويٰ هئي ته جيڪو سندن بتن کي ڇيندو سو ناس ٿي ويندو. فاتح قتيبه سندن مندرن کي باهه ڏياري، پر هن کي ڪجهه نقصان نه پهتو، جنهن تي ترڪن اسلام اختيار ڪيو.

T.W. Arnold: The Preching of Islam, P-238, Aligarh, 1913.

(2)الڪامل: ابن اثير، جلد-8، ص-396، بريل. جرگه جي رسم اسلام کان اڳ ترڪن ۾ رائج هئي، ڪائنن بلوچ ۽ افغان سکيا.

(3)تجارب الامم: ابن مسڪويه، جلد-2، ص-181، مصر.

(4) E, Gibbon: The Decline and Fall of Roman Empire, Vol.IV, P.47, London, 1890

(1)حسن المحاضره: سيوطي، جل-1، ص- 12، مصر.

(2)فتوح البلدان: بلاذري، ص-449.

(1)يعقوبي: جلد-2، ص- 292، ليدن، 1883ع.

(2)طبقات ابن سعد: تزڪره حضرت عمر بن عبدالعزيز.

(1)ڪتاب المينه والامل في شرح ڪتاب الملل وانحل: احمد بن يحيٰ المرتضيٰ، باب المعتزله، ص 31-34، حيدرآباد دکن، 1316هه.

(2)مروج الذهب: مسعودي، جل-1، ص-254، فتوح البلدان: بلاذري، ص-446.

(1)مامون کان پوءِ مذهبي آزادي بند ٿي ويئي، مگر علم الڪلام جو پهريون دفعو اسلام ۾ بنياد پيو، جو پوءِ تقي ڪرڻ لڳو.

(1)سيرالصحابه: مولانا سعيد انصاري، جلد-1 الاميه پريس لاهور.

(1)احسن التقاسيم: بشاري، ص-479. مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص- 379.

(1)الڪامل: ابن اثير، جلد-7، ص-334، ليدن.

(2)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص – 334.

(3)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص- 337، ليدن.

(1)ڪتاب الغاني: جلد-12، ص- 860.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2)ڪتاب الانساب: سمعاني، باب منصوره، ص- 343.
(3)فتوح البلدان: ياقوت حموي، باب-51. ڪتاب الانساب: باب منصوره، ص- 343، ابو ضلع منصوري لاءِ ڏسو “آثار البلاد” ذڪريا قزويني، ص-85.
(1)سيرت النبي: شبلي نعماني، جلد-1، ص-22، اعظم ڳڙه.
(2)ڪتاب الانساب: سمعاني، ص-314. تذڪرة الحفاظ: جلد-1، ص-212.
(1)سير اصحابه: مولانا سعيد انصاري، جلد ذڪر امام اوزاعي، ص ص 31-32.
(2)امام اوزاعي جو فقه هڪ صديءَ تائين اندلس ۾ رائج رهيو. سندس شاگردن مان عبدالواحد دمشقيءَ سندس روايوتن گڏ ڪيون. انهن جي صحح هئڻ ڪري عبدالواحد سيني شاگردن ۾ خاص امتياز رکندڙ هو. اصحابه: جلد-1، ص ص 31-32.
نوٽ: امام اوزاعي حق گوئيءَ ڪري مشهور هو. عبدالله ابن علي سفاح جي چاچي بنو اُميه وارن جو خاتمو ڪري، دمشق ۾ فوجي دربار قائم ڪري، امام اوزاعيءَ کي گهرائي ڪانئس پنهنجي ڪارروايڻ بابت پڇيو. امام اوزاعيءَ ڪيس بي پرواهيءَ سان جواب ڏنو ته امير جيڪي ڪيو آهي، سو معاهدي جي خلاف ڪيو آهي ۽ امير کي صاف لفظن ۾ چيائين ته خلافت عباسيه ديني حڪومت ناهي. امير ڪيس اشرفين جي ڳوٿري انعام ڏني، پر امام صاحب اشرفيون محتاجن کي ورهائي ڏنيون.
(1)ڪتاب الاغاني: جلد-16، ص-87. شرح ديوان الحماسه: جلد-2، ص-30.
(1)الڪامل: ابن اثير، واقعات سنه 88هه.
(2)ابن خلڪان: جلد-2، ص- 380، مطبه ميمنيهءِ مصر، سنه 1310هه.
(1)امير معاويه رضه جي ڏينهن ۾ يمن جي هڪڙي عالم، عبيد بن شربه، يمن جي تاريخ ’اخبار الماضئين‘ تصنيف ڪئي. هشام بن عبدالمالڪ اصطخر جي علمي ذخيرن مان ’تاريخ ملوڪ الفرس‘ عربي زبان ۾ مصور ترجمو ڪرائي. مروان بن حڪم جي زماني ۾ عبراني طب جا ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. خالد بن يزيد قبطي زبان جي فن طب ۾ ڪيميا جا ڪتاب ۽ يوناني ڪتاب ترجمو ڪرايا هئا. بني اميه خاندان وارن ۾ هو ’حڪم‘ جي لقب سان سڏبو هو. هن پاڻ به متعدد عربي رسالا لکيا هئا: ’رسائل شبلي.‘
(1)طبقات الامم: ابنصائد اندلسي، ص- 50.
ابن نديم ڪتاب ’الفهرست‘ ۾ لکي ٿو: يحيٰ برمڪيءَ هڪڙي شخص کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو هو ته اتان جي دوائن ۽ مذهبي عقيدن کي معلوم ڪري. يعقوب ڪنديءَ اها رپورٽ تيار ڪئي هئي، جا علامه ابن نديم ڏني هئي.
(1)ادب المفرد: امام بخاري، باب بيع الخادم، ص-35، مصر.
’ (2)اول موضع وضعت فية الڪتب وانفجرت منع ينابيع الحڪمت ڪان الهند‘ يعني سڀ کان پهريان جنهن سرزمين تي ڪتاب تصنيف ٿيا ۽ جتان حڪمت جو چشمو نڪتو، اها زمين سنڌ ۽ هند آهي.
(3)ڪتاب الفهرست: ابن نديم، ص-302، مطبه ذات التحرير، مصر، 1303هه.

پنڊت ماڻڪه کي هارون الرشيد خاص طور سنڌ مان گهرائي، دارالترجم ۾ سنسڪرت جي ڪتابن جي ترجمن ڪرڻ تي مقرر ڪيو هو.(4) ماڻڪ جو پٽ، صالح، علم طب ۾ هارون جي مشهور درباري حڪيم، جبرئيل بختيشوع

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

يونانيءَ کان گوءِ کڻي ويو هو. پنڊت ابن ڏنو، برمڪين جي شفاخاني مٿان اعليٰ عملدار هو. پروفيسر سخاءُ سندس نالو 'ڏنوراءِ' ڏنو آهي. ڪتاب 'رقام هنديه' هندن جي حساب جو ڪتاب اصل چندر گپت جي درٻاري حڪيم، پنڊت چاڻڪيه جو لکيل هو ۽ سندس نالو 'ارٿاشاستر' هو- تنهن کي مامون جي درٻار جي منجم، محمد بن مکي الخوارزميءَ، سنه 840ع ۾ درست ڪيو. پوءِ اهو ڪتاب اتان اندلس پهتو، جتي 'حساب الاغبار' سڏجڻ لڳو.(2)اندلس کان يورپ پهتو، جتي 'عربيڪ نيومرلس' سڏجڻ لڳو. ابن نديم ڪتاب کي هنديءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.

خوارزميءَ کان سواءِ، علي بن المقفع نسوي سنه 908-1040ع ڏاري حساب تي هڪڙو ڪتاب 'المقفع في الحساب الهندي' لکيو. سنه 154هه (سنه 770ع) ۾ سنڌ مان هندن جو جيڪو وفد بغداد پهتو هو تنهن سان نجوم ۽ هيئت جو مشهور ڪتاب 'برهم ست سڌانت' ساڻ هو، جو اصل آريا ڀٽ جو لکيل هو، تنهن ڪري سندس عربي ترجمي تي 'ارجبند' نالو لکيو ويو. سنسڪرت جي ڪتاب 'ڪندا ڪيڊيڪ' جو ابراهيم فزاري ۽ يعقوب الڪنديءَ عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو.(1) عربي علمائن هندن جي ڇئن قياسي جُڳن تي 'سني السند و ايام السند هند' نالا رکيا.(2) ليڪن ابتدائي هيئت دانن ۾ 'سڌانت' جي گهڻي مشهوري ۽ مقبوليت ٿي. هيءُ ڪتاب هجري 4 صديءَ ڏاري اندلس پهتو، جت مسله بن احمد مجريطي سنه 398هه ۾ مٽس خلاصو لکيو.

تنهن کان پوءِ اندلس جي ٻئي هڪڙي عالم، ابوالقاسم اصبغ، المتوفي سنه 426هه (سنه 1035ع) ۾ 'سڌانت' جي اصول تي زيچ تيار ڪيو.(3) الخوارزميءَ جيڪو زيچ تيار ڪيو، ان جي شهرت ٻين کي مٿائي ڇڏيو. هن پنهنجي زايچ دنيا جي مستند زايچن تان تيار ڪئي هئي. مثلا: هن نقشو هندستان جي زايچ مطابق رکيو. ايراني تحقيقات ۽ بطليموس تان روشني وٺي منجهس پنهنجا سڌارا ڪيا هئائين(1). خوارزميءَ جو ڪتاب 'الجبر والمقابله' سنه 1831ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو.

خليفي موفقي عباسيءَ، 3 صدي هجري ۾ دوائن جي تحقيقات لاءِ ڪي ماهر سنڌ ڏانهن روانا ڪيا. معتمد، سنه 279هه ۾ احمد بن خفي ديلميءَ کي حساب ۽ اصطرلاب جي تحقيقات لاءِ هندستان ڏانهن روانو ڪيو. سندس ڏينهن ۾ ماه شوال سنه 280هه ۾ چنڊ گرهڻ جي موقعي تي، ديبل ۾ سخت زلزلو آيو ۽ اٽڪل ڏيڍ لک ماڻهو دٻجي مري ويا. مٿئين حادثي جي خبر درٻار جي نجومين بروقت خليفي کي ڏني هئي(2). طب جي هندي ڪتاب 'ششرت' جو خالد برمڪيءَ ترجمو ڪرايو ۽ عبدالله بن عليءَ ان جو فارسي ترجمو ڪيو. چاڻڪيه (شاناق) پنڊت جو جانورن جي بيماريءَ متعلق ڪتاب سنسڪرت تان عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو. ابن نديم، پنڊت گنگوءَ جي ڇئن ڪتابن: 1- ڪتاب النمود في الاعمار، 2- اسرار المواليد، 3- ڪتاب القرانات الڪبير ۽ 4- ڪتاب القرانات الصغير جا ترجما ڪري مٿين بيان ڪيل نالا رکيا.

دنيا جي واقعات، حادثات، سيارن جي گردش، گرهن جي چڪر متعلق سنسڪرت تان جيڪو ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو، تنهن تي 'ڪتاب في احداث العالم والدور في القرآن' نالو رکيو ويو. عربن ۾ دستور هو ته فتوحات کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ ترار ڦٽي ڪري مفتوح ملڪن جي ترقيءَ ڏانهن متوجه ٿيندا هئا.

فن موسيقيءَ جي ابتدا به هندستان مان ٿي، ڇاڪاڻ ته هندو پنهنجن ديوتائن جي بتن اڳيان ناچ ۽ راڳ ڪندا هئا ۽ ان ڪم لاءِ وٽن مندرن ۾ ديوداسيون رکيل هيون. فن موسيقيءَ متعلق پنڊت نافر جو ڪتاب اندلس تائين پهتو(1). مٿين ترجمن سان گڏ بطليموس جي ڪتاب 'مجسطي' جو به ترجمو ٿيو. عراق ۽ يمن وارا عرب هندي زبان مان واقف هئا. عرب مصنفين مان ابن نديم، الاشعري ۽ شهرستاني جي تصنيفات ۾ هندن جي مذهب، فلسفي، ٻڌ جي يڪشن ۽ جوڳين ۽ مستقل باب ڏنل آهن، جن ۾ سير حاصل احوال ڏنل آهي(2). ابو صالح بن شعيب 'مهاڀارت' جو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سنه 417هه ۾، شاهان ديلميه جي ڪتبخاني جي مهتمم ابوالحسين علي جبليءَ 'مهاڀارت' جو ٻيهر عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو(3). پنڊت وياگهر جو ڪتاب 'ادب الملڪ'، جو حڪومتن جي طريقن ۽ هٿيارن جي جاچ متعلق آهي، ان جو ابو صالح بن شعيب عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جابر بن حيان ڪيميا ۽ هندي منطق تي ڪتاب ’حدود المنطق الهند‘ ترجمو ڪيو. هندي حڪمت ۽ دانش تي گهڻائي ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. هندن جو مشهور اخلاقي ڪتاب ’ڪليله و دمنه‘ جنهن ڪي پنڊت بيد پاءِ جون آڪاڻيون چون ٿا ۽ جو فرضي آڪاڻين جو مجموعو آهي، قديم زماني ۾ هندستان ۾ اهڙا آڪاڻين جا گهڻائي ڪتاب هئا- جيئن ’هتو اُپديش‘ وغيره. ’پنچ تنتر‘ جي معنيٰ آهي ’پنج باب‘؛ سندس مصنف وشنو سرين نالي هو. ’ڪليله و دمنه‘ جون آڪاڻيون ’پنچ تنتر‘ جي آڪاڻين وانگر آهن. سنه 531-579ع جي زماني ۾ هجري پهرين صدي ۾ مڪه ۽ مديني وارا فن موسيقي کان واقف ٿيا.

ڪليله و دمنه:

ڪسريٰ نوشيروان جي ڏينهن ۾ پهريان سنه 570ع ۾ سنسڪرت تان پهلوي زبان ۾ ترجمو ٿيو ۽ پهلوي ترجمي تان سرياني ۽ عربي زبانن ۾ ترجمو ٿيو. هن ڪتاب جو سنه 760ع ۾، عبدالله ابن المقفع منصور عباسيءَ جي ڏينهن ۾ عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو(1). ڪتاب جا سنسڪرت ۽ پهلوي نسخا بلڪل مفقود آهن. هن وقت دنيا ۾ ڪليله و دمنه جا جيڪي به نسخا آهن، سي عربيءَ تان ترجمو ڪيل آهن: مثلا: سرياني، عبراني، يوناني، لاطيني، اسپئنش، فارسي وغيره. عربيءَ تان فارسيءَ ۾ پهريون ترجمو ابو عبدالله رودڪي، امير نصر بن احمد سمانيءَ (301ع-331ع) جي زماني ۾ نظم ڪيو. هي ڪتاب ناپيد آهي. سندس فقط چار اشعار شاهديءَ طور حڪيم اسدي طوسيءَ پنهنجي لغت ۾ ڏنا آهن. ائين معلوم ٿو ٿئي ته رودڪي پنهنجو نسخو مولانا روم جي مثنويءَ جي بحر ۾ لکيو هو. ٻن سالن کان پوءِ، نصرالله مستوفيءَ، فارسي نثر ۾ ’ڪليله و دمنه‘ جو ترجمو ڪيو. ان کان پوءِ هرات جي مغليه سلطان مرزا حسين باقرا جي سپه سالار امير نظام الدين احمد سهيلي (المتوفي 907ع) جي فرمائش سان مولانا حسين واعظ، نصرالله جي ترجمي تان ’انوار سهيلي‘ تصنيف ڪيو.(2(

مٿيان سمورا علوم عربن معرفت اندلس پهتا، جتان يورپ پهتا. ان زماني ۾ يورپ ۾ علم ۽ حڪمت جادوگري سمجهي ويندي هئي. مثلا: قيصر قسطنطنيه جي حڪم سان يوناني بيزنطوم سلطنت اندر جيڪي به ڪتبخانا هئا، سي برباد ڪيا ويا. پوپ گريگوري اعظم روم ۾ علم ۽ حڪمت تي بندش وڌي هئي، ايتري قدر جو قيصر آگسطوس مشهور پئليٽائين ڪتبخاني جو جيڪو سنگ بنياد وڌو هو، تنهن کي هن ساڙائي ڇڏيو.(1(

اهڙين سختين ۽ پابندين هوندي به، عربن جي تعليم يورپ ۾ صحيح جمهوريت ۽ آزاديءَ جي لهر پيدا ڪئي. اسلام جي علمي انقلاب کان متاثر ٿي، هڪڙي جرمن پادري مارٽن ليودر پاپائيت جي غير محدوديت خلاف استقلال جو جهنڊو بلند ڪيو. سندس تحريڪ جي ڪري برابر پوريءَ هڪ صديءَ تائين يورپ ۾ مذهبي جنگ جاري رهي. ازانسواءِ گهٽيون سياسي ڦيرقاريون ٿيون، تان جو پاپائيت جي خودمختياريءَ جو خاتمو ٿي ويو ۽ موجوده جمهوريت جو باب شروع ٿيو. مٿئين تاريخي انقلاب کي يورپ وارا ’رفارميشن‘ يعني ’اصلاحات جو زمانو‘ سڏين ٿا(1.(

اسلامي دؤر حڪومت ۾ ڪاتب جو درجو، عظمت ۽ رسوخ جي اعتبار کان، وزير جي رتبي جي هم پله هو.

ڪاتب حڪومت جي فرمانن ۽ هر طبقي جي ماڻهن جي درخواستن جي ٻنهي ڪنڌن تي ڳاڙهيون مهرون هڻندو هو ۽ پوءِ دربار ۾ صحيح لاءِ يا ويچار لاءِ پيش ڪندو هو. مٿيون عهدو اهڙن ماڻهن کي ملندو هو جيڪي فن انشا جا ماهر هوندا هئا ۽ جيڪي مختصر بلڪ بليغ عبارتون لکي ڄاڻندا هئا. حڪومت ۾ مٿئين عهدي ڪري ماڻهن ۾ فن انشا جو ذوق جاڳيو. اڳ ڪاغذ چين ۾ جڙندو هو يا مصر جي پائپروس کي ڪاغذ طور ڪم آندو ويندو هو. برمڪين جي ڪوشش سان بغداد ۾ ڪاغذن جو ڪارخانو پيو، جنهن ڪري ڪاغذن جي سستائيءَ جي ڪري فن ڪتابت هر هنڌ ترقي ڪئي، بلڪ مردن ۽ خواتين جي معاش جو به اهو هڪ ذريعو بنجي پيو. سنڌ ۾ منصوره جا علماءَ تصنيفات جا صاحب هئا. مغليه دؤر اندر فن ڪتابت ۾ سنڌين گهڻي ترقي ڪئي.

عرب دؤر ۾ سنڌ جي تهذيب:

عربن جي ٻي تعصبيءَ ۽ علمي مذاج ڪري جيئن هندن جي برباد ٿيل علمي محفل نئين سر رونق ورتي، تيئن فاتح قوم جي تهذيب به سنڌ تي اثر وڌو. عربي دؤر ۾ هندن ۽ مسلمانن جو لباس هڪجهڙو هو. هندو عراق جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پوشاڪ پائڻ لڳا. عرب فوجي سپاهي هئا، سندن ڪا خاص فوجي وردي ڪانه هئي، اهي مٿي تي عمامه يا ڏگهي ٽوپي پائيندا هئا. انهن ٽوپين کي ’برنس‘ سڏيندا هئا، جي دراصل عيسائي راهب پائيندا هئا. مديني منور تائين اهڙين ٽوپين پائڻ جو رواج هو.(1) پاجاما ۽ موزا سپاهين جو خاص لباس هو. مجوسي ڪمر سان آڳر جي ٽولهه جيتري رسي ٻڌندا هئا. عرب ان پٽي کي ’منقطه‘ سڏيندا هئا. ذمين کي شراب وڪڻڻ، مندرن ۾ دهلن ۽ شرنائين وڄائڻ جي اجازت هئي، پر نماز جي وقت جو احترام ڪرڻ مٿن لازمي هو. ڪن مسلمانن جي محلن اڳيان خنزيرن نيڻ جي ممانعت هئي(2.(

ايران فتح ٿيڻ ڪان پوءِ، ايرانين کي ڏسي عرب سلوارون پائڻ لڳا. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه جو زمانو سادگيءَ جو هو. سليمان بن عبدالملڪ جي زماني ۾ ڪوفي، يمن ۽ سڪندريه جون رنگين چادرون، جي باريڪيءَ ڪري مشهور هيون، سلطنت جي هرهڪ صوبي ۾ وڪامڻ لڳيون. پوءِ سنڌي به رنگين چادرون، جبا ۽ ٽوپيون پائڻ لڳا. رنگين ۽ باريڪ ڪپڙن جي رواج پوڻ ڪري ڪپڙي جي صنعت سنڌ ۾ ترقي ڪئي(1). ساڳئي نموني عربن پاڻ به شام ۾ رومن لباس اختيار ڪيو، مصر ۾ مصري پوشاڪ پائڻ لڳا ۽ سنڌ ۾ سنڌي پوشاڪ.(2(

بني اميه دؤر ۾ مسلمان عورتن ۾ رواج هو ته جنازي پٺيان نڪري ماتم ڪنديون هيون. حضرت عمر بن عبدالعزيز صوبن جي گورنرن کي تاڪيد ڪيو ته مٿينءَ شيطاني رسم تي هڪدم بندش وجهن ۽ زالون ٻاهر نه نڪرن. سنڌ جي شهرن ۾ مسلمانن وٽ پردي جي سخت پابندي هئي ۽ سندن جدا محلا هئا. اصطخري ملتان بابت لکي ٿو ته، ”هندو ۽ مسلمان پاجاما پائين ٿا؛ ٻنهي جو لباس جهڙو آهي“.

منصوره ۽ ملتان جا امير هندو راجائن وانگر هاٿين تي سواري ڪندا هئا. اصطخري اڳتي هلي لکي ٿو ته، ”ملتان جا باشندا وڏا وار رکائين ٿا.“ وارن رکائڻ جو رواج هن وقت به سنڌ ۽ بلوچستان ۾ رائج آهي. ڊاڪٽر گستاؤليبان سنڌين ۽ بلوچن جي ڪشادي لباس ٽوٽي بدني ساخت بابت لکي ٿو ته، ”هي قومون خالص سامي نسل مان يعني عرب آهن(3). مڪران بابت اصطخريءَ جو بيان آهي ته، اُتي جي باشندن جو لباس فارس ۽ عراق وانگر آهي(1). بشاري پاڻ عالم هو، سنه 375هه ۾ سنڌ آيو هو، ملتان جي باشندن جي تهذيب ۽ اخلاق متعلق هيٺيون بيان ڏي ٿو:

”ملتان جي شهر جون جايون ڪاٺ جون جڙيل آهن، مگر سوڙهيون آهن. شهر ۾ صفائي ڪانهي. ماڻهو تندرست ۽ توانا آهن. خشڪ ۽ گرم هوا هئڻ ڪري، باشندن جو رنگ سانورو آهي. ميوو هٿ سستو آهي. واپاري ڏيتي ليتي ايمانداريءَ سان ڪن ٿا. بدڪاري ۽ شراب خوريءَ جو نالو نشان ڪونهي. زاني ۽ شرابيءَ لاءِ قتل جي سزا مقرر آهي. ڪابه عورت ڪليل منهن سان ٻاهر ڪانه نڪري، مردن کي رستن تي عورتن سان ڳالهائڻ جي سخت منع آهي. حڪومت جو طرزِ عمل منصفانه آهي. فارغ الباليءَ ڪري ماڻهن جي زندگي عيش ۽ آرام سان گذري ٿي.(2(

منصوري متعلق اسان جو هي عالم سياح هن ريت بيان ڏي ٿو:

”هتي جا رهاڪو بامروت آهن، اسلام جي وٽن تازگي آهي. منجهن علم جو چرخو وڏيڪ آهي، ۽ وٽن گهڻائي علماءِ ڪرام رهن ٿا. منجهن ذهانت ۽ ذڪاوت آهي. نيڪي ۽ خيرات ڪن ٿا. اهل ذمه بتن جي پوڄا ڪن ٿا. جايون ڪاٺ جون آهن.“(1(

قصدار بابت 4 صديءَ جي وچ ڌاري هڪڙو معتزلي ابوحسن علي بن لطيف هن ريت بيان ڪري ٿو:

”قصدار خارجين جي رياست آهي. شهر ۾ ايتري قدر امن امان آهي، جو ماڻهو گهرن کي قلف ڪونه هڻن. مسافر مسجدن ۾ اسباب ڦٽو ڪري وڃن ٿا، مگر ڪنهن کي مجال نه آهي جو سامان کي هٿ لائي. چوريءَ جو نالو نشان ڪونهي.(2(

قنوج، جو ملتان سان ملحق هو، تنهن نسبت امام مسعودي 303هه ڌاري بيان ڪيو آهي. ڪانئس 75 ورهيه پوءِ بشاري هن شهر ۾ آيو. ان وقت قنوج جدا رياست هئي. هو لکي ٿو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

”قنوج وڏو شهر آهي؛ سندس چوگرد عالم پناه ڏنل آهي، شهر ۾ جامع مسجد آهي. هتي گوشت ڪثرت ۾ وڪامي ٿو، باغات گهٽي آهي، پاڻي بهتر آهي، واپار وڏي پيماني تي هلي ٿو. شهر ۾ هندو گهڻا رهن ٿا. مگر مسلمانن جو جدا سلطان حڪومت ڪري ٿو هتي جا ماڻهو فارغ البال ۽ حسين آهن؛ مسلمان ڪٽڪ استعمال ڪن ٿا، شهر ۾ معزز ماڻهو ۽ علماءَ رهن ٿا.(1(

مشهور جاگرافيدان شريف ادريسي، جنهن سنه 548هه ۾ پنهنجي مشهور جاگرافي لکي هئي، سو قنوج متعلق هيٺيون بيان ڏي ٿو:

”قنوج خوبصورت شهر ۽ واپار جو مرڪز آهي؛ سندس وسعت پنجاب ۽ ڪشمير تائين آهي.“(2(

عباسي دؤر ۾ سنڌ جي باشندن جي طرز معاشرت ۾ گهڻو فرق پئجي ويو هو. سنڌي زيب ۽ زينت ڏانهن مائل ٿيا ۽ سنڌ جي شهرن ۾ زيبدار قيمتي شيون وڪامڻ لڳيون. عرب اميرن جي محلاتن ۾ ڪافوري ۽ عنبري شمعون ٻرڻ لڳيون. عرب پنهنجي قومي خاصيت، سادگيءَ کي ترڪ ڪري، پرتڪلف زندگي بسر ڪرڻ لڳا. سنڌ جي شهرن ۾ سستائي هئي. مثلا ملتان ۾ اٽو في درهم ٽيهه مڻ ۽ ڪجور جو حلوو في درهم ٽي مڻ وڪامندو هو. ديبل سڄي هندستان اندر اناج جي وڏي منڊي هئي.(1) الور، منصوره، ملتان ۽ ڪيزڪانان جا شهر باغات جي ڪري مشهور هئا. ڏاڙهون، انگور، انب، ليمان، ڪجور ۽ ترڪاريون سستيون هيون. شهرن جي رستن جي ٻنهي پاسن کان وڻڪار هئي. سنه 236هه ۾، عنبسه ابن اسحاق، سنڌ جي واليءَ، ديبل واريءَ سڙڪ ۽ مندر جي مرمت ڪرائي هئي.(2)

حجاج نومسلم رعايا کان به جزيه اُڳاڙيندو هو ۽ ملڪ تي ٻيون ڪيترن قسمن جون ڍلون مڙهيل هيون، جن کي هلالي سڏيندا هئا. جيئن مقريزيءَ جو بيان آهي:

[واول من اخذالجزية ممن اسلم من اهل الذمة الحجاج.[(3(

ترجمو: ”ذمين مان جيڪي مسلمان ٿيندا هئا، تن سڀني کان پهريائين حجاج جزيه وصول ڪيو هو“.

حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه اهي هلالي ڍلون موقوف ڪري ڇڏيون، ان سبب ڪري سنڌ ۾ شيون سستيون ٿيون ۽ باشندا فارغ الباليءَ سان گذران ڪرڻ لڳا.

عربن جيڪي نوان شهر تعمير ڪرايا تن ۾ حمام هئا. مردن ۽ زالن لاءِ جدا جدا حمام هوندا هئا. حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه عورتن کي حمامن ۾ وڃي غسل ڪرڻ تي بندش وڌي.(1) مسجدون تعليمي ادارن طور پڻ ڪم اينديون هيون. جيڪي به شاگرد تعليم وٺندا هئا، تن لاءِ حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه وظيفا مقرر ڪيا(2) چراگاهُن تي ڍل معاف ڪئي ويئي. بني اميه دؤر اندر، هرهڪ شهر ۾ سرڪاري لنگر خانا جاري ٿيا، جتان مفلسن ۽ فقراءِ کي کاڌو ملندو هو(3). ٻي خرچ مسافرن کي سفر لاءِ خرچ سرڪاري خزاني مان ملندو هو، جيئن وطن پهچي سگهن.(4) رستن تي مسافرن جي آرام ۽ آسائش لاءِ سرائون تعمير ٿيون.(5) اهي ان زماني جون ڳالهيون آهن، جڏهن بني اميه سلطنت جو بنياد متنزلزل ٿي چڪو هو.

موسيٰ ابن اعين جي روايت آهي ته خليفي عمر بن عبدلاعزيز جي دؤر بابرڪات ۾ ٻڪريون بگهڙن سان گڏ چرنديون هيون. بيگار جي رسم صفا مٽجي ويئي ۽ آقائن کي حڪم مليو ته غلامن لاءِ وظيفا مقرر ڪن. بني اميه دؤر جو وڏو ڪارنامو هي هو، جو بني اميه فرمانروائن عرب جي سادگي ۽ عرب جي عصبيت ۽ عربي شعار کي قائم رکيو. سندن حڪومت جو بنياد قوت ۽ شجاعت تي قائم رهيو. برعڪس ان جي، عباسي خلافت بلڪل عجمي رنگ ۾ ٻڏل هئي. ان ۾ شڪ ناهي ته عباسي خليفا پاڻ عربي نسل مان هئا، ليڪن خلافت جي ڪاروبار هلائڻ وارا گهڻو ڪري عجمي يعني ڏاريا هئا. ان جو نتيجو هن ريت نڪتو، جو سلطنت فريب ۽ حيلي بازيءَ سان هلڻ لڳي. قوت ۽ شجاعت بدران سلطنت تي مڪر ۽ فريب جو عنصر وڌيڪ غالب هو. پويان عباسي خليفا قوت وڃائڻ کان پوءِ، مڪر ۽ فريب ڏانهن مائل رهيا. عباسي دؤر جي مٿين خصوصيت ڪتاب ’آداب السلطانيه‘ ۾ وضاحت سان بيان ڪيل آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ سنڌ فتح ٿي ۽ سندس ڏينهن ۾ سلطنت جي صوبن ۾ کوه کوٽرايا ويا(1) ۽ مريضن جي دوا درمل لاءِ سلطنت اندر شفاخانا تعمير ٿيا، جيئن يعقوبيءَ جو بيان آهي:
الوليد اول من عمل البيمار رستان للمرضي(2.(
وليد پهريون شخص هو، جنهن بيمارن لاءِ شفاخانا تعمير ڪرايا. خلافت راشده جي زماني ۾ شهرن ۾ مهمان خانن جو پهريان رواج پيو. خلفاءِ بنو اميه به سنت راشده ڪي قائم رکيو.(3(
جن شهرن ڪي عالم پناهون ڏنل ڪونه هيون، اتي متيءَ جا قلعا جڙيل هئا. بعض شهرن ۾ عرب امير شهرن کان ٻاهر يورپي طرز تي ڇانوڻين ۾ رهندا هئا. جيئن ملتان جا بنو سامه امير شهر کان ٻاهر ڇانوڻين ۾ رهندا هئا. ملتان جي ڇانوڻيءَ جو نالو ’جندراون‘ هو. فقط جمعي جي ڏينهن امير هاٿيءَ تي چڙهي شهر جي جامع مسجد ۾ نماز ادا ڪرڻ ايندا هئا. قصدار ۾ امير جو محلات شهر کان هڪڙي پاسي تي هو. شهر واري حصي جو نالو ’بودين‘ هو. جدا ڇانوڻين برپا ڪرڻ ان اها مراد هئي، جيئن عربن ۾ قومي سادگي ۽ امتياز قائم رهي.
صنعت ۽ حرفت:
صنعت ۽ حرفت اها شيءِ آهي، جنهن مان قوم جي حالت جي خبر پوڻ کان سواءِ سندس طبعيت جي رجحان جو پتو پئجي سگهي ٿو. سندس صنعت ۽ حرفت ڪي ڏسڻ سان قوم جي ضرورتن، احساسات ۽ قوم جي ذاتي خاصيتن جي پوري ڪيفيت معلوم ٿي سگهي ٿي، بلڪ ان زماني جي تصوير اسان جي اکين اڳيان ڦرڻ لڳي ٿي. اڳ سنڌ جا ڪاريگر چن سان چمڙو چمڪائيندا هئا. ان طريقي سان هڪ ته چمڙو سخت رهندو هو، ٻيو جٽاءُ ڪونه ڪندو هو.
ابن نديم جو بيان آهي ته، ڪوفي جي ڪاريگرن سنڌ ۽ مڪران جي ڪاريگرن ڪي ڪجور سان چمڙي رڱڻ جو هنر سيکاريو. منصوره جي چمڙي جي صنعت متعلق امام احمد بن حنبل (المتوفي سنه 241هه) ’ڪتاب الورع‘ ۾ هڪڙو مختصر باب ڏنو آهي. منصوره جون جڙيل پيڪيدار جتيون اسلامي دنيا ۾ فقط امير طبقو خريد ڪري سگهندو هو.(1) اسلامي دنيا ۾ سنڌ جو رنگين ۽ نرم چمڙو ’السنديه‘ جي نالي سان دنيا جي مارڪيٽن ۾ وڪامندو هو. منصوره جي زوال کان پوءِ عرب ۽ ايراني سوداگر نيرن ڪوٽ ۽ ٺٽي کان چمڙو گهرائيندا هئا. مغليه دؤر اندر ٺٽو چمڙي جي هنر ۽ ڪارخانن ڪري سڄي ايشيا کنڊ ۾ برک هو.
مانسوني هوائن لڳڻ ڪري هندستان جا جهاز ننڍا ۽ هلڪا هئا، جي ’تير ماهي‘ سڏبا هئا(2) هندي جهازن جو ٻيو قسم ’بارجه‘ هو، يعني ٻيڙو(3). ٽيون قسم دونگي هو، جنهن کي عرب ’دونيج‘ ۽ ڪوڪن وارا ’هوڙي‘ سڏيندا هئا.مٿين سيني جهازن جا تختا ناريل جي رسين سان ٻڌندا هئا. ’تير ماهي‘ جهازن ۾ فقط مسافر ڪٽندا هئا. برسات جي مند ۾ هندي جهازن جي نقل و حرڪت سمنڊ جي طغيانيءَ ڪري بند ٿي ويندي هئي.(4) عربن کي سنڌ يا هندستان سان فقط جذباتي محبت ڪانه هئي، پر هندستان وارن جي قابليت ۽ علمي ڪارنامن جا هو ثناخوان هئا.(1) ٽن سوَن سالن اندر فاتح صحرا نشينن سنڌين کي موٽ ۾ ڇا ڇا سيکاريو، تنهن جو تفصيلوار بيان اوهان جي سامهون آهي. حجاج بن يوسف رسن بدران لوه جي ميخن سان جهاز تيار ڪرايا. عربي جهاز ايڏا وڏا هئا، جو منجهن مسافرن لاءِ ڪمرا جڙيل هئا. بعض جهازن تي پنج سؤ خلاصي ڪم ڪندا هئا.(2) عربن جي ڏينهن ۾ عراق مان گهوڙا جهازن رستي ديبل پهچندا هئا. سنڌ جو بحري ٻيڙو گجرات ۽ ڪوڪن جي راجائن جي ٻيڙي کان وڌيڪ مضبوط هو.
منصور عباسيءَ جي ڏينهن ۾ سنڌ جي واليءَ هشام، هڪڙي امير البحر عمر بن جمل کي جهازن جي دستي سان گجرات جي بندرن ڏانهن مُڪو هو، تنهن کان پوءِ پاڻ ٻيڙو وٺي پڙوچ پهتو ۽ اهو بندر فتح ڪري اتي يادگار لاءِ هڪڙي مسجد تعمير ڪرايائين، جا گجرات ۾ مسلمانن جي پهرين مسجد هئي.(3) سنه 159هه (770ع) ۾ خليفي مهديءَ جي حڪم سان سندس هڪڙي سپه سالار عبدالملڪ ايراني نار کان ٻيون گهمرو جهازن جي ذريعي پڙوچ تي قبضو ڪيو، مگر اتي وبا پوڻ ڪري گهڻا مسلمان مري ويا. مامون جي ڏينهن ۾ عرب ڪاريگرن دشمن جي جهازن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تي آتشبازي ڪرڻ لاءِ هڪڙي قسم جا ننڍا جهاز ’حراقه‘ تعمير ڪيا هئا. انهن جهازن تان خلاصي پيٽرول سان پريل شيشا دشمن جي جهازن تي اڇلائيندا هئا، جن جي ڦاٽڻ ڪري، دشمن جي جهازن کي باهه لڳندي هئي.(1) عباسي دؤر ۾ بصري جا جهاز چين تائين مسافري ڪرڻ لڳا. عرب فن جهازراني ۾ ماهر هئا.

هندستان جي راجائن جي ٻيڙن تي ناخدا يا اميرالبحر هئا. هندو راجائن وٽ جنگي هٿيار هاٿين جا رٿ هئا. الور جي جنگ وقت هاٿين کي ڏسي مجاهدن جا گهوڙا ٿهڻ لڳا هئا. ان ڪري گهوڙن جون اکيون پٽڪن سان ٻڌڻ لڳا. مگر پوءِ آتشي تيرن جي برسات وسائڻ کان پوءِ هاٿين ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو. مجاهدن جا عربي گهوڙا چست ۽ چالاڪ هئا. جنگ جي ميدان ۾ جنهن پاسي کان سپه سالار ڪمزوري ڏسندو هو، هڪدم شهسوارن جو دستو موڪلي ان بازو کي مضبوط ڪندو هو. عربي لشڪر وٽ هيٺيان هٿيار هئا:

نيزا، زرهون، خود، ڍالون، جوشن، ڪمانون. وٽن قسمين تير هئا، جهڙوُ: 1- قسي، 2- الرجل والرڪتاب، 3- قسي اللولب ۽ 4- جراد. پوئين قسم جي تيرن جي ڊيگهه فقط هڪ گراٺ جيتري هوندي هئي. انهن تيرن جي وسيلي مجاهدن مدائن ۽ الور فتح ڪيا هئا(2). عربن وٽ زرهن جا به جدا جدا قسم هئا، جهڙوڪ، مبطنه، زرديات وغيره.

عربي فوجن کي هٿيار سرڪاري ملندا هئا. مال غنيمت مان پنجون حصو سرڪار کي ملندو هو، باقي لشڪر ۾ ورهائبو هو.عباسي دؤر ۾ سوار جو ماهوار پگهار 25 رپيا ۽ پيادي جو پگهار ڏهه رپيا هو. سرڪاري فوج کان سواءِ، والنٽئر فوج ’منطوعه‘ سڏبي هئي. والنٽئر فوجن ۾ هندو، جاٽ، بلوچ ۽ ٻيون قومون به ڀرتي ٿينديون هيون. سنڌ جي والين وٽ مضبوط لشڪر رهندو هو. منصوره جي اميرن جي فوجي قوت مسعوديءَ جي بيان موجب چاليهه هزار هئي. سنڌ جي لشڪر ڪشمير، گجرات، مالوه تائين سوڀون حاصل ڪيون هيون.

سنه 107هه (725ع) ۾ جنيد مارواڙ، مانڊل (ويرگام)، پٽڻ (انهلواڙ) ڀڙوچ، اُڄين ۽ ڪشمير تائين ڪاهون ڪري بيشمار مال غنيمت هٿ ڪيو هو. سنه 140هه (757ع) ۾ منصور عباسيءَ جي ڏينهن ۾ هشام ڪشمير تائين ملڪ فتح ڪيو هو. بعض اوقات مڪران ۽ ڪرمان جي علائقن جي نگراني به سنڌ جو لشڪر ڪندو هو. عمران بن موسيٰ برمڪي جاٽن ۽ ميدن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. سنڌ ۾ جاٽ ۽ ميد باغي قومون هيون: بعض بغاوتون ڪرڻ وقت سندن تعداد ويهن هزارن کان پنجاه هزارن کي پهچندو هو. هارون الرشيد جيئن مغرب ۾ روم جي قيصرن کي ڪنبايو هو، تيئن مشرق ۾ سنڌ جي لشڪر کان هندستان جا راجائون ڪنبندا هئا.

آخر يمانيءَ (قحطاني) ۽ نزاريءَ (اسماعيلي) جي باهمي جنگين ڪري سنڌ جي حڪومت ڪمزور ٿيڻ لڳي، جنهن ڪري سنڌي لشڪر جي فتوحات جو دؤر ختم ٿي ويو. مثلا سنه 164هه (780ع) ڌاري جڏهن ليث سنڌ جو حاڪم هو، تڏهن سندس ڏينهن ۾ جاٽن جي فسادن کي روڪڻ لاءِ بصري کان تازه دم فوج گهرائي ويئي(1).

عباسي فوج جو لباس يوناني هو. علامه البيرونيءَ جي بيان موجب اڳ هندو گوبر جي دسترخوان تي وڻن جي پنن تي ڪاڌو رکي کائيندا هئا؛ عربن جي سنڌ تي قبض: ڪرڻ کان پوءِ هندن جي نئين زندگي جي دؤر شروع ٿيو. عربن سنڌ ۾ لوهه ۽ ٽامي جي برتنن جو رواج وڌو. انهن برتنن جو، عرب سوداگر، سنڌ کان سواءِ مالديپ ۽ جاوا ٻيٽن تائين واپار ڪندا هئا. رڪابين، طشت، چلمچين، گلدانن ۽ شمعدانن، تڏن ۽ غاليچن کان اڳ سنڌي قطعي بي خبر هئا. عربي تهذيب ڪري مٽين شين جي استعمال ڪرڻ کان هو واقف ٿيا. بنو اميه ۽ بنو عباس جي دؤر ۾ عربن ۾ مدنيت جو ڪافي اثر پئجي چڪو هو.

سنڌ ۽ مڪران ۾ ميدن جون عورتون سنڪن ۽ ڪوڏن جا زيور پائينديون هيون. سنڌ جي عورتن ۾ عاج جي زيورن پائڻ جو رواج هو. سنڌ ۾ هاٿين جي موجودگيءَ ڪري عاج سستو هو، بلڪ عاج برآمد جي شيءِ هئي. راجائون ڳلن ۾ جواهرن جون مالهائون ۽ ڪنن ۾ وڏا والا پائيندا هئا، جن ۾ جواهر جڙيل هوندا هئا. فاتح عربن تعويذن، بازو بندن ۽ حمائل جو رواج وڌو.

قديم زماني کان سنڌ جا اٺ، گهوڙا ۽ گڏهه هندستان جي صوبن ڏانهن وڪري لاءِ ويندا هئا. ڪردان جا ڪرد راجا ڇچ کي ساليانو خرج ۾ گهوڙا ڏيندا هئا. پر توهن وارن اُنن جو اصلي وطن سنڌ هو، جن کي فقط امير لوڪ خريد

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪري سگهندا هئا. سنڌ مان ئي سنڌن نسل بلخ ۽ فارس پهتو.(1) حتجاج بن يوسف گھوڙن جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ، فرات جي مشرقي ڪناري ۽ سنڌ جي صوبي سيستان جي گاديءَ جي هنڌ زرنج ۾، گھوڙن جي پرورش ڪرائي. ڇاڪاڻ ته هنڌن تان سنڌ جي لشڪر کي گھوڙا پهچندا هئا. سنڌ کان سواءِ عرب واپاري، ڪاري منڊل تائين گھوڙن جو واپار ڪندا هئا. عبدالله اُشتر به گھوڙن جي واپارين جي لباس ۾ سنڌ ۾ پهتو هو. عراقي گھوڙن جو نسل عربن جي ڪري سنڌ ۾ رائج ٿيو.(2(

فن عمارت سازيءَ ۾ عرب ماهر هئا. يمن جو سدمارب، قصر غمدان ۽ حيره جو محلات خورنق اسلام کان اڳ سنڌن فن عمارت سازيءَ لاءِ شاهدي ڏين ٿا. اسلام کان پوءِ عربن، ايرانين يا يونين جو نمونو ڪين اختيار ڪيو، بلڪ سنڌن ايجاد پسند طبيعتن عمارت سازيءَ ۾ نئون نمونو اختيار ڪيو. سنڌ جي جن جن شهرن کي انهن عالم پناهون ڏياريون يا جيڪي جامع مسجدون تعمير ڪرايون، تن مان اڄ ڪابه چيز موجود ڪانهي. منصوره جي جامع مسجد، جا پٿرن جي جڙيل هئي ۽ عمان جي نموني تي هئي، تنهن کي به زماني جي بي التفاتيءَ صفحهءِ هستيءَ تان متائي ڇڏيو.

عربي يادگارن مان هن وقت خانقاه بوترابي ميرپور ساڪري تعلقي ۾ سنه 171هه (788ع) جي يادگار آهي(1). ٻيو سکر ۽ روهڙي جي وچ ۾ بکر جو قلعو آهي، جو هن وقت زبون حالت ۾ سنڌ جي گذريل زرين عهد جي ياد ڏياري ٿو ته ڪو وقت هن سرزمين تي حجازي اميرن جو قيام هو.(2(

عربي دور جا سڪا:

عربي سڪن متعلق سنڌ جي قديم توڙي جديد تاريخن ۾ جيڪو بيان ڏنل آهي، سو مختصر آهي. اسلامي ڪاهه کان اڳ سنڌ ۾ هندي، ستين، پارٿي، ايراني، يوناني باختري سڪن جو رواج هو. آڳاٽن سڪن مان ڪي ته هٿ لڳا آهن ۽ ڪن جو بيان الگزينڊر ڪننگهام پنهنجي ڪتاب ‘قديم هندستان جا سڪا’ ۾ ڏنو آهي(3). ازانسواءِ ‘ڪيمبرج تاريخ هند’ جلد پهرئين ۾، قديم دور جي سڪن جون تصويرون ڏنل آهن. سر جان مارشل کي ٽئڪسلا، هڙاپا ۽ موهن جي دڙي مان جيڪي سڪا ۽ مهرون هٿ آيون، تن مان ثابت آهي ته مملڪت سنڌ ۾ قديم زماني کان سڪن جو رواج هو. زانسواءِ واپار يا ڏيتي ليتيءَ جي ڪاروبار ۾ شين جي مٽاسٽا پڻ ٿيندي هئي.

قديم سنڌ جي سڪن جا ڪهڙا نالا هئا، سا خبر پئجي نه سگهي، البت ٻڌ جي زماني ۾ ڪن سڪن جي نالن جي خبر پئجي سگهي ٿي، ڇاڪاڻ ته آسوڪا اعظم جي سلطنت جون حدون هرات تائين هيون: ‘نشڪا’ سونو سڪو يا زيور هو، ‘سوانا’ به سونو سڪو هو؛ ازانسواءِ پتل ۽ ٽامي جا سڪا جهڙوڪ: ڪمسا، پادا، ماشا وغيره هئا. هڪڙي پادا جي قيمت پنج ماشا هئي، چار نشڪا هڪڙي سوانا جي قيمت هئي- مٿين سڪن کان سواءِ، سپيڪاني يعني ڪوڏين جو به رواج هو ۽ ويهين صديءَ جي شروعات تائين سنڌ ۾ ڪوڏيون چالو هيون. قرضدارن کي بعض اوقات لهٽيدارن کي زالون ۽ ٻار به قرض جي عيوض وڪڻڻا پوندا هئا. وياج خوريءَ جو به رواج هو. پالي زبان ۾ وياج کي ‘وڌي’ سڏيندا هئا.(1(

ڇاڪاڻ سڪا، آسوڪا کان اڳ (483-563 ق-م) رائج هئا. تنهن کان پوءِ سنڌ تي اشڪاني ڪسرائن جي حڪومت جو زمانو شروع ٿئي ٿو. مٿيون زمانو 486 – 522 ق- م) دارا اعظم کان شروع ٿئي ٿو. سندس ڏينهن ۾ ٻن قسمن جا سڪا رائج هئا: 1- سونو سڪو، جو ‘دريڪ’ سڏبو هو، (سنڌن وزن انگريزي 130 گرين برابر هو) ۽ 2- ‘سگولي’ چانديءَ جاچوڪنڊريا سڪا، جن جو وزن 86 گرين برابر هو. هڪ دريڪ جي قيمت ويهن سگولين جيتري هئي. مٿيان سڪا سنڌ، هندستان بلڪ ايشيا ڪوچڪ تائين رائج هئا(1). وارن هيسٽنگس گورنر جنرل جي زماني ۾ بنارس جي علائقي ۾ گنگا جي ڪناري، هڪڙي ٺڪر جي ڪني مان 172 سونا دريڪ سڪا هٿ لڳا هئا. گورنر جنرل جي مرضي هئي ته ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي مٿيان سڪا تحفي طور پيش ڪري، پر سندس هندستان ڇڏڻ کان پوءِ، عملدارن اهي سڪا ڳاري ڇڏيا.(2(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 75 ق – م کان سنه 50ع تائين، اندو سٿين حاڪمن جو سنڌ تي راڄ شروع ٿئي ٿو. سنڌن سڪا، ڪوه تفتان (بلوچستان جي اولهندي واري سرحد جي جبل)، زوب ۽ خاران ضلعن مان هٿ لڳا، جي هن وقت برٽش ميوزم ۾ موجود آهن.(3) عربي سڪن متعلق مؤرخ غلطيءَ سان لکن ٿا ته، عبدالملڪ بن مروان پهريون عرب فرمانروا هو، جنهن عربي سڪا تيار ڪرايا؛ مگر عربي تاريخن جي ورق گرداني ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته، سنه 18هه مصر، شام ۽ عراق فتح ٿيڻ کان پوءِ حضرت عمر فاروق نوشيرواني وزن جا درهم جاري ڪيا هئا، جن مان ڪن تي لااللہ الا الله وحده ۽ ڪن تي، محمد رسول الله، عبارت لکيل هئي. هنن ڏهن درهمن جو وزن ڇهن مشقالن جيترو هو.

’احڪامن السلطانيه‘ ۾ لکيل آهي ته، اسلام جي ڪاهه وقت ايران ۾ ٽن قسمن جا ساساني سڪا سنڌ تائين رائج هئا: 1- بغلي، 3- طبري ۽ 3- مغربي. منجهائن بغلي ۽ طبريءَ جو ايراني شهنشاهت اندر گهڻو رواج هو. حضرت عمر رضه جيڪي درهم جاري ڪرايا هئا، تن جو وزن بغلي ۽ طبريءَ جي گڏيل قيمت جي اڌ جيترو هو.(1(

جيئن عبدالملڪ بن مروان جي ڏينهن ۾ پهريون دفعو عربي زبان کي سرڪاري زبان ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو، تيئن هو پهريون بني اميه خليفو هو، جنهن ’دينار‘ ۽ ’درهم‘ جاري ڪيا. وليد بن عبدالملڪ جي زماني ۾ سلطنت جي سرڪاري دفترن جي زبان عربيءَ ۾ بدلجي ويئي. سنڌ جي فتوحات وقت، ابتدائي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري دفترن جي زبان سنڌيءَ ۾ هئي، مگر جيئن جيئن اسلام جي اشاعت ٿيڻ لڳي، تيئن تيئن سنڌي، لازمي طور عربي زبان سکڻ لڳا. نومسلم سنڌي پاڻ تي عربي نالا رکائڻ لڳا، بلڪ سنڌي محرر شام ۽ عراق جي شاهي دفترن ۽ خاص ڪري صيغهءِ مال تي، قابليت ۽ ايمانداريءَ ڪري، مقرر ٿيا، ڇاڪاڻ ته وفاداريءَ کان سواءِ، صرافڪي ڪم ۽ حساب ڪتاب سان ڪين قومي وابستگي هئي.(2(

بني اميه دؤر اندر، سنڌ ۾ چئن قسمن جا سڪا رائج ٿيا: 1- حجاجيه، جيڪي حجاج بن يوسف ضرب ڪرايا هئا، 2- هبيره، جيڪي ابن هبيره تيار ڪرايا هئا، (حجاجيه وزن ۾ کوٽا هئا، هبيره وزن ۾ پورا هئا)، 3- قسريه جيڪي خالد القسريءَ جوڙايا هئا، (اهي پهرين ٻن سڪن کان گهڻو بهتر هئا)، 4- يوسفيه، جيڪي يوسف بن عمر جوڙايا هئا، (اهي مٿين ٽن سڪن کان وزندار ۽ جنس ۾ کرا هئا)(1) بصري ۽ بلخ ۾ ضربخانا هئا(2). حضرت عمر بن عبدالعزيز صوبن جي والين کي حڪم ڏنو هو ته رعايا وٽ جيڪي کوٽا سڪا آهن، سي سرڪاري خزانن ۾ بدلايا وڃن، جيئن رعايا کي کوٽن سڪن متعلق ڪا شڪايت نه رهي.(3(

عباسي دؤر ۾ هڪ دينار جي قيمت هاٺوڪن پنجن رپين جيتري هئي ۽ درهم جي قيمت چار آنا هئي. سنه 367هه (977ع) ۾ جعلم بن شيبان سنڌ تي قبضو ڪري فاطمي سڪو رائج ڪيو.(4) عربن جي زماني ۾ گجرات جي هندو راجائن جي سڪي جو نالو ’بالوترا‘ هو ۽ هندستاني سڪو عام طور ’طاطري‘ سڏبو هو. عباسي دؤر جي دينارن ۽ درهمن جو سون ۽ چاندي خالص هئا، ان ڪري سنڌ جي هڪ طلائي دينار جي قيمت هندستان جي شهرن ۾ اتي جي ٽن اشرفين جيتري هئي. سليمان تاجر جي بيان موجب سنڌي دينار بنگال جي اپسمنڊ وارن شهرن تائين وڪامندا هئا.(1) هبارين جا ڇهه سؤ سڪا هن وقت جوڌپرو جي عجائبخاني ۾ رکيل آهن، جي سنڌ جي سرحد تان هٿ لڳا هئا.(2(

سنڌ جو واپار:

طبعي لحاظ کان، سنڌ جي علائقي، هندستان ۽ ٻئي دنيا جي وچ ۾ هئڻ ڪري، واپار ۾ گهڻي ترقي ڪئي. سندس اولهندي ۾ ايراني نار، عمان، يمن ۽ حبش جا ڪنارا هئا؛ اوڀرندي ۾ گجرات، ڪوڪن، ملبار ۽ هندستان جي ڏکڻ اولهندي وارا ٻيٽ هئا، جي اڄ به آهن. خشڪيءَ رستي هيءُ ملڪ مڪرانُ جي ڪناري کان عراق، شام، سينائي اپيٽ کان قاهره، قيروان، طنجه، مغرب اقصيٰ ۽ اندلس سان ڳنڍيل هو. بصري کان ٻيو رستو ايشيا ڪوچڪ کان انطاڪيه ۽ حلب ڏانهن ويندو هو. خوزستان، فارس ۽ ڪرمان جا قافلا سنڌ ۾ ايندا رهندا هئا. اتر اولهندي ۾، برلان ۽ موله درن ڪري قندار، هرات، خراسان، بحيره خضر، آرمينيا ۽ ڪاري سمنڊ پريان قافلا يورپ تائين ويندا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 14هه ۾ بصري جي بنياد پوڻ کان پوءِ سنه 132هه (740ع) ڌاري بغداد جي بنياد پوڻ ڪري چين تائين عربن جا جهاز وڃڻ لڳا. عباسي فرمانروائن بغداد ۾ ڪرخايا، عيسىٰ ۽ صرصر نهرون کوٽرايون، جن مان نهر عيسىٰ وسيلي، جهاز فرات ۽ دجله ۾ آسانيءَ سان اچڻ وڃڻ لڳا. ابن واضح يعقوبيءَ جي بيان موجب، بصرو، دنيا جي واپار جو مرڪز بنجي ويو ۽ ديبل بصري جي ڪجور جي وڏي مڏي بنجي ويو. جزائر مشرقي ۽ چين ۽ ڪاري منڊل جا جهاز ديبل تائين اچڻ لڳا ۽ سنه 290هه ڌاري بصري جو واپار فرغانه ۽ موراڪو تائين هلڻ لڳو. ملبار جا مصالحا ۽ سنڌ جو عنبر قاهره جي مارڪيٽن ۾ پنجوڻ قيمت تي وڪامڻ لڳو. نيل نديءَ تي ڇتيهه هزار ٻيڙيون تجارتي مال کڻنديون هيون. هتان فلورينس ۽ جنيوا جا جهاز مشرق جي پيداوار کي يورپ تائين پهچائڻ لڳا.

سنڌ جي بري ۽ بحري قوت مضبوط هئي، ان ڪري هن جنت نشان سرزمين جي واپار بيحد ترقي ڪئي. سنڌ جا شهر ديبل، نيرن ڪوٽ، سيوستان، قصدار، قنزبون، منصوره ۽ ملتان تجارتي مرڪز هئا. روس جو چمڙو ۽ سيمور، جارجيا جون پانهيون، خراسان جو ڪيمخواب ۽ ڪلاباتون، هرات ۽ ڪرمان جا ريشمي ۽ پشمي ڪپڙا، دمشق، سڪندريه ۽ يمن جا رنگين ۽ باريڪ ڪپڙا، بغداد جو بلوري سامان جهڙوڪ: شمعدان ۽ قنديلون، مصر ۽ اشبيله جو شراب، چين ۽ جاپان جا تحفا ۽ خراسان جا خشڪ ۽ تر ميوا سنڌ جي شهرن ۾ وڪامندا هئا. نير، عنبر، مصالحه، عاج، ڪپهه وغيره سنڌ مان برآمد جون شيون هيون. ازانسواءِ، سنڌ جي غاليچن ۽ چمڙي جي فرشن جي بشاري مقدسي تعريف ڪري ٿو. بشاري پاڻ واپاري هو. سنڌ جي واپار متعلق لکي ٿو ته، “هڪ هزار درهمن جي واپار ڪرڻ سان هڪ هزار دينار فائدو ملي ٿو.” ديبل جو آدم 2 لک هو. اسلامي دؤر اندر ملتان جي بتخاني ۾ روزانه ٻن سون اشرفين جي يمت جون خوشبودار شيون ٻرنديون هيون، جن کي مندر جا پروهت عرب سوداگرن کي وڪڻي ڇڏيندا هئا.(1(

زرعي ۽ معدني ترقي:

عربن سنڌ ۾ جيڪي نوان شهر تعمير ڪرايا هئا، سي باغات ڪري مشهور هئا. هجري 3 صديءَ ڌاري سنڌ جي ليمن ۽ نارنگين جي عمان، شام ۽ بصري ۾ پوک ڪرائي ويئي، مگر منجهن سنڌ جهڙو مزو نه هو.(2) اڳ سنڌ ۾ انگور ڪين ٿيندا هئا، عربن عباسي دؤر ۾ انگورن جي پوک ڪرائي. انگورن جي هڪ جريب تي ساليانو ڏهه درهم ڍل هئي. عربن سيوهڻ ۽ ريل جي پرڳڻي ۾ نير جي اپت کي ترقي ڏيارائي.(3) سنڌ جون سوپاريون حجاز ۽ يمن جا شرفا استعمال ڪرڻ لڳا. يمن جي هڪڙي ٻوٽي ‘ورس’ جي عربن سنڌ ۾ ڪاشت ڪرائي، جو هن ملڪ ۾ ‘ڪرڪم’ سڏبو هو. منجهائنس پيلو رنگ جڙندو هو.

ڪپهه سنڌ جي قديم پيداوار هئي، جا چين تائين وڪامندي هئي. هارون رشيد جي ڏينهن ۾ سنڌي ڪپهه جي ڪلده ۾ پوک ڪرائي ويئي ۽ عيسوي 12 صديءَ ڌاري سنڌي ڪپهه جو ٻج ٻهريان صقيله پوءِ اندلس پهتو. مڪران سچي اسلامي دنيا کي ڪچي کنڊ پهچائڻ لڳو. هن وقت به مڪران ۾ هڪ سؤ هڪ ڪجور جا قسم آهن.(1) حنا (ميندي) جو طون اصل عربستان هو، عربن معرفت هي ٻوٽو سنڌ ۾ پهتو. ايراني واڱڻ ۽ مصري پيندين جي عربن سنڌ ۾ پوک ڪرائي. حقيقت ۾ صنعتي صلاحيت کان عربن ۾ زرعي صلاحيت وڌيڪ هئي. ميوهه دار وڻن کي پيوند هڻي عربن قسمين قسمين لذيذ ميوا پيدا ڪيا، جن جي اڳ ڪنهن کي ڪا خبر ڪانه هئي. ميون ۽ گلن ۾ کنڊ ملائي مربا ۽ گلقند ٺاهيائون. هڪڙي ملڪ جي وڻن ۽ گلن کي ٻئي ملڪ ۾ نقل ڪري، عربن بني نوع انسان تي وڏو احسان ڪيو. عود، عنبر، صندل ۽ زعفران جهڙين خوشبودار شين کان سنڌي واقف هئا ۽ پوءِ ايراني گلاب جي عرق، بصري جي ڪجور جي گلن جي عرق (ماءَ الطلع)، زعفران ۽ بيد مشڪ جي عرقن (ماءَ الخلاف) سان پڻ هُو روشناس ٿيا.

وارن رڪائڻ جو رواج مردن ۾ به رائج هو، تنهن ڪري خوشبودار شين ۽ عطرن جي رواج سنڌ ۾ انتهائي ترقي ڪئي. بيد مشڪ جي تيل (دهن الخلاف) جي ٻن رطلن جي قيمت ڏه دينار هئي. ڪوفي جي گل شبو ۽ گل بنفشه جا تيل (دهن الورد)، روغن ياسمين ۽ ليمن جو تيل (دهن الاترج) جو سنڌ ۾ رواج پيو. شام ۽ مصر جي نرگسي تيل کي پڻ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌي خواتين گھڻو پسند ڪرڻ لڳيون. ابن حوقل ۽ ابن بيطار اندلسي بعض تيلن جا نالا ڏنا آهن، جهڙوڪ: 1- دهن البابونج، 2- دهن الفسرج، 3- دهن الازحيز، 4- دهن الزعفران، 5- دهن الحنا، 6- دهن الناردين ۽ 7- دهن النسرين وغيره.

عربن جي تحقيقات ڪري يوناني طب جي نئين سر ابتدا ٿي(1) عربن سنڌ ۽ سندس پسگردائيءَ ۾ ڪاٺين جي پڻ ڳولا ڪئي. الور جون چانديءَ ۽ سون جون ڪاٺيون عربن جي ڏينهن ۾ متجي چڪيون هيون، مگر ڪرمان جي ويجهو دمدان جي ڪاٺين مان هنن سون، ٽامو ۽ لوه ڳولي لڌو. دمشق ۽ قاهره جون ترارون عرب سنڌ ۾ نيڪال ڪندا هئا. هينئر دمشق جا ڪاريگر ڪرمان جي فولاد مان ترارون ۽ آئينا تيار ڪرڻ لڳا. صليبي جنگين ۾ سلطان صلاح الدين ايوبيءَ جي فوج وٽ جيڪي ترارون خون آشام هيون، سي ڪرماني فولاد مان جڙيل هيون.

سنڌ ۾ تصوف جي ابتدا:

اسلامي تصوف جي ابتدا سنڌ ۾ عربن جي ڏينهن ۾ ٿي. سنڌ تصوف ۾ ايتري ترقي ڪئي. جو هر صديءَ هتي جا خاڪ پاڪ مان بلند پايه صوفي درويش پيدا ٿيا، جن جا تڪيا، آستان ۽ درگاهون چپي چپي تي هن ملڪ ۾ موجود آهن. شايد انهيءَ ئي ڪري ايرانين جو قول آهي ته: ”گرمي، خاڪ، فقير ۽ مقبرا.“ اهي چار شيون آهن، جن مان سنڌ سڃاتي وڃي ٿي. اسلامي تصوف جي ابتدا انهن بزرگن درويشن ڪئي، جيڪا خدا ۽ رسول الله ﷺ جن جا شيدائي هئا.

علامه بو نصر عبدالله بن علي السراج جو بيان آهي ته، ”صوفي لفظ پهريائين بغداد وارن ايجاد ڪيو.“ قرآن مجيد ۾ ’اهل صفه‘ ڪي فقرا جي لقب سان سڏيو ويو آهي ۽ اهل شام وارا به فقرا سڏيندا هئا(1). ’ڪتاب اللمع‘ ۾ لکيل آهي ته، ”صوفي لفظ پهريان صفوي هو، پوءِ گهٽي استعمال ڪري ڦري صوفي ٿيو.“ صوفي ڪنهن خاص فرقي جو نالو نه هو، جيئن امام قشيريءَ جي راءِ آهي. علامه ابن خلدون لکي ٿو ته، ”جيئن حضرت عيسيٰ عليه السلام جا اصحاب سفيد پوشاڪ پائڻ ڪري حواري سڏبا هئا، تيئن اهل صفه وارا درويش پشمينه جي جبن پائڻ ڪري صوفي سڏبا هئا.“ سندن عظمت جو سبب پشمينه پهرڻ نه هو، بلڪ رسول الله ﷺ جن جي صحبت جي فيض ڪري ئي ڪين فضيلت حاصل هئي ۽ انهيءَ ڪري ئي هو زهاد، عباد، متوڪلين، فقراءِ، اهل رضا، اهل صبر ۽ اهل تواضع جي معزز لقبن سان سڏبا هئا.

مٿين بيان مان صوفين جي علوم، اعمال ۽ اخلاق جي اجمالي خبر پئجي سگهي ٿي. غرض ته ’صوفي‘ لفظ صحابه ڪرام جي دؤر کان گهڻو پوءِ وجود ۾ آيو. اهڙيءَ طرح امام معمر بن زياد ڪتاب ’اخبار الصوفيه‘ ۾ لکي ٿو ته: ”صوفين جي پهرين خانقاه بصري ۾ تعمير ٿي هئي(2). تاريخي لحاظ کان جيڪڏهن لفظ ’صوفي‘ جي اصليت جي ڳولا ڪبي ته ’صوفي‘ لفظ اصل ۾ ’سين‘ سان ڏسڻ ۾ ايندو.سندس مادو ’سوف (Sophia) ‘هو، جنهن جي يوناني زبان ۾ معنيٰ ’حڪمت‘ يا ڏاهپ آهي. هجري ٻئي صديءَ ڌاري جڏهن يوناني ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا، تڏهن هي لفظ عربي زبان ۾ آيو ۽ ان وقت جا اهي عالم جيڪي انهن ڪتابن تي حاوي هوندا هئا، تن کي ماڻهو صوفي (سوفي (Sophos يعني ’حڪيم‘ سڏڻ لڳا. رفتي رفتي ’سوفي‘ ڦري ’صوفي‘ ٿيو. ’ڪشف الظنون‘ ۽ ’ڪتاب الهند‘ ۾ مٿين تحقيق پيش ڪيل آهي.

سنڌ ۾ تصوف جو آغاز ابتدائي اسلامي دؤر ۾ ئي شروع ٿيو هو. ان وقت جي صوفياءِ ڪرام تي ’وحدت الوجود‘ جي عقيدي جو غلبو پيل هو. خواجه بايزيد بسطامي عباسي دؤر ۾ ٿي گذريو آهي؛ سندس زهد قابل داد هو؛ مٿس وحدت الوجودي خيالات جو غلبو هو؛ سندس مرشد ابوالعلي سنڌي هو، جيڪو سنڌ جو پهريون سڌي صوفي ٿي گذريو آهي. جيئن عراق ۾ اتي جي عالمن تي صحابه ڪرام جو، اوائلي خالص، مذهبي زهد ۽ تقويٰ بدران، اشراقي حڪماءِ جو اثر پوڻ لڳو هو، تيئن سنڌ جي عالمن تي وري هندي ويدانت پنهنجو اثر ڏيکارڻ شروع ڪيو هو. ان ۾ شڪ ڪونهي ته ’وحدت الوجود‘ جو مسئلو ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ هر هڪ قوم ۾ موجود هو. اسڪندريه جو نوافلاطوني فرقو ان جو معتقد هو. پراڻن يهودين ۽ نصارن ۾ به اهو خيال موجود هو.(1) مگر هندو ويدانت

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جي ته پوري جي پوري عمارت هن تخيل تي بڌل هئي ۽ پهرئين باب ۾ اسين لکي چڪا آهيون ته هندي تهذيب جو اثر عراق، ايشيا ڪوچڪ ۽ يونان تائين پهچي چڪو هو. حڪيم فيثاغورث ته مسئلي تناسخ جو به قائل هو.
هت اسان کي تاريخي حيثيت سان ڏيکارڻو آهي ته مسلمان صوفين جهڙوڪ بايزيد بسطامي، ذوالنون مصري، حسين بن منصور حلاج ۽ ٻين اشراقي صوفين ۾ وحدت الوجود جو تخيل ڪٿان آيو؟ يورپين مستشرقين جي راءِ آهي ته هندي فلسفي ڪري ڪيترائي خيالات تصوف م داخل ٿي ويا. مٿئين تخيل جو آغاز هجري 3 صديءَ ۾ حسين بن منصور حلاج جي ڏينهن ۾ ٿيو ۽ هجري 5 صديءَ ۾ محي الدين ابن عربيءَ جي زماني ۾ ڪمال کي پهتو.(1) منصور حلاج جي ڪتاب 'الطواسين' مان ثابت آهي ته هو جادو، منتر ۽ ڪرتب سکڻ لاءِ هندستان آيو هو، يا پنهنجي مذهب جي تبليغ ڪرڻ لاءِ هت آيو هو.(1) ممڪن آهي ته سنڌ مان وحدت الوجود جي مسئلي کي عراق ڏانهن کڻي ويو هجي. ابوالعلي سنڌيءَ کان پوءِ جيڪي به سنڌ جا بڪمال صوفي ٿي گذريل، جهڙوڪ شاه عبداللطيف، شاه عنايت، سچل سرمست، بيدل، بيکس وغيره، تن سڀني جي ڪلامن ۾ تصوف مان ويدانت جي جهلڪ نظر اچي ٿي.
سنڌي زبان:
عربن جي تجارتي تعلقات جي ڪري اسلام کان گهڻو اڳ هندستان جا هندو عربي زبان کان واقف هئا. اهڙي لساني تعاون جو پتو مهاڀارت مان پئجي سگهي ٿو. ديانند سرسوتي آرين جي مشهور ڪتاب 'ستيارٿ پرڪاش' ۾ لکي ٿو ته، "جڏهن ڪورون لاک جو گهر جوڙي، پانڊون کي ساڙڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، تڏهن يڌشتر کين عربي زبان ۾ خبردار ڪيو هو.(1) عربن کان اڳ سنڌ ۾ هندي ڀاشا جو رواج هو، جنهن جو تعلق بلاواسطه شورسيني پراڪرت سان هو، جنهن کي 'مغربي هندي' سڏڻ صحيح ٿيندو. سنه 303ه ۾، مسعودي سنڌ ۾ آيو هو، سندس چوڻ موجب انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي زبان هندستان جي زبانن کان ڌار هئي.(2) ڪانئس پوءِ اصطخري سنه 340ه ڌاري مڪران ۾ آيو ۽ پوءِ سنڌ ۾ آيو، سندس بيان آهي ته، "منصوره ۽ ملتان وارن جي زبان عربي ۽ سنڌي آهي ۽ مڪران جي زبان مڪراني (بلوچي) ۽ فارسي آهي."(3(
ساڳيو بيان ابن حوقل جي سفرنامي (سنه 331ه کان 358ه) ۾ ملي ٿو. هو لکي ٿو ته "منصوره، ملتان ۽ آسپاس جي علائقن ۾ عربي ۽ سنڌي زبانون رائج آهن."(4) سنه 375ه (985ع) ۾ بشاري سنڌ و سير ڪرڻ آيو ۽ بيان ڪري ٿو ته، "فارسي زبان سنڌ وارا سمجهن ٿا ۽ ديبل جي سوداگرن جي زبان سنڌي ۽ عربي آهي."(5) ابن النديم بغدادي، جنهن سنه 377ه ۾ ڪتاب 'الفهرست' تصنيف ڪيو، سو سنڌ ۽ هندستان متعلق لکي ٿو ته، "هتي جا باشندا مختلف مذهبن وارا آهن ۽ مختلف زبانون ڳالهائين ٿا؛ سندن لکڻ جو خط به نرالو آهي."(6) علامه البيروني (362ه – 440ه: 973ع – 1048ع) لکي ٿو ته، ڪشمير، بنارس ۽ مده ديس ۾ سڌماترڪ، مالوه ۾ ناگري، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ۾ لاڙي، بنگال گوڙي ۽ ڪڇ، گجرات ۽ سنڌ ۾ ڀاتيه زبانون مروج هيون ۽ سنڌ جي لاڑ علائقي ۾ ملواري خط رائج هو.(1) ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي ڏيلتا واري علائقي ۾ شهرن ۾ ملواري ۽ ڪن ڳوٺن ۾ اڏاڳري صورتخطي استعمال ۾ ايندي هئي.
سنڌ ۾ عربي حڪومت کان پوءِ سرڪاري زبان جي حيثيت ته عربيءَ کي حاصل ٿي هوندي، ليڪن عوامي زبان سنڌي هوندي. ان وقت سنڌي زبان جي ڪهڙي صورت هئي، ان جو ڪوبه نمونو ملي نه ٿو سگهي، جنهن مان ڪجهه اندازو ڪري سگهجي. البت ايتري خبر پئجي سگهي ٿي ته سنڌي زبان جي نثر خواه نظم ۾ ڪتابن تصنيف ڪرڻ جو رواج هو ۽ زبان ايتري قدر مقبول هئي، جو خود ٻاهريان ماڻهو به سنڌي زبان ڄاڻڻ نه فقط ضروري سمجهندا هئا، بلڪ ان ۾ ايترو ڪمال پيدا ڪري چڪا هئا، جو نظم خواه نثر بلاتڪليف لکي ويندا هئا. جاحظ جو بيان آهي ته، سنڌي زبان جي بلاغت جا ڳهٽائي ڪتاب يحيٰ بن خالد برمڪيءَ ترجمو ڪرايا هئا.(2) سنڌي عالمن کي عربي ۽ سنڌيءَ کان سواءِ هندستان جي ٻين زبانن جي به واقفيت هئي. قرآن شريف جي سنڌيءَ ۾ ترجمي جي واقعي مان هيٺين معلومات حاصل ٿئي ٿي:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

-1هندو قوم جي زبان سنڌي هئي، 2- سنڌي زبان لکڻ پڙهڻ ۾ به ايندي هئي، 3- ڪلام پاڪ جي ترجمي تي اهو پهريون ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو، 4- سنڌي زبان اچ ڪان يارهن سؤ ورهيه اڳ به ايتري آسان هئي ۽ علمي هئي، جو بيروني ماڻهو به ان کي پسند ڪري ۽ ان ۾ ڪمال پيدا ڪندا هئا، جو بلاتڪلف ان ۾ نظم ۽ نثر لکي ويندا هئا. ائين معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ تي عربن جي حڪومت کان پوءِ جيئن ايران ۾ پهلوي ڦري پارسي تي پيئي، تيئن سنڌي صورتخطيءَ به ملواري ۽ اڏناگريءَ مان متجي موجوده عربي شڪل ورتي.

(4)عيون الاطباءِ في طبقات الاطباءِ: ابن ابي اصيبه، جلد-2، ص-33، مصر، مطبه و هبيعه، 1299هه.

(2)اندلس ۾ قرطبه بغداد جو همسر هو. اندلس ۾ جديد علمي دؤر جو آغاز هجري 3 صديءَ جي وچ ڌاري شروع ٿيو ۽ هجري 4 صديءَ جي وچ ڌاري ترقيءَ جي بام تي پهتو. اندلس جي فرمانروائن مان الحڪم ۽ عبدالرحمان الناصر مصر ۽ بغداد کان علوم ۽ فنونجا ڪتاب گهرائڻ لڳا: طبقات الامم، ص-64.

(1)اسلامي دؤر ۾ چار مشهور مترجم ٿي گذريا: (1) يعقوب الڪندي، (2) حنين بن اسحاق، (3) ثابت بن قره ۽ (4) عمرو بن الفرخان البطري، 'ڪشف الظنون' ۽ 'طبقات الاطباءِ' ۾ سوين ڪتابن جي ترجمن جا نالا ۽ نشان بيان ڪيل آهن.

(2)هجري 3 صديءَ ۾ علامه البيروني 'الهند ۽ سنڌ' جي تصحيح ڪئي. مفاتيح العلوم: محمد الخوارزمي، ص -202، لنڊن.

(3)طبقات الامم: ابن صائد اندلسي، ص-50، قاضي صائد اندلسيءَ جو مٿيون ڪتاب دارالمصنفين اعظم ڳڙه وارن اردو ۾ ترجمو ڪرائي شايع ڪرايو آهي، منجهانئس دنيا جي قديم قومن جا حالات معلوم ٿين ٿا.

نوٽ: بغداد جي دربار ۾ مترجمن مان عبدالله ابن المقفع فارسي، عربي ۽ يوناني زبانن جو ماهر هو ۽ عرب جي ادبين ۾ 'ابلغ الناس' جي لقب سان ڏه ڄڻا مشهور ٿي گذريا، منجهانئن ابن المقفع پهريون نمبر ٿي گذريو، ڏسو، ڪتاب 'الفهرست' ابن نديم، ص-118.

(1)ڪشف الظنون: ذڪر الرصد.

(2)تاريخ الخلفا: سيوطي، ص-380، ڪلڪتو.

(1)ڪتاب البيان والتبين: جاحظ، جلد-1، ص-40، مصر.

(1) (2)مهاڪاليه (ڪاليءَ جا پوڄاري)، (2) الدينڪته (آفتاب پرست)، (3) گنگا ياتره (گنگا ياتري)، (4) چندر ڀهڪتيه (چنڊ جا پوڄاري)، (5) راجپوتيه (راجپوت)، (6) جل ڀهڪتيه (پاڻيءَ جا پوڄاري)، (7) اگني هوطريه (باهه جا پوڄاري) ۽ (8) برگبگيه (پڳت) مٿيان فرقا ڪتاب البيان والتبين ۾ ڏنل آهن.

(3)عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص-14، لنڊن. عضدالدوله ديلمي شيراز ۾ عاليشان ڪتبخانو برپا ڪيو هو. بشاري مقدسيءَ جو بيان آهي ته ڪتبخاني جهڙي عظيم الشان عمارت سڄي اسلامي دنيا ۾ ٻي ڪانه هئي. ڪتبخاني جي اهتمام ۽ نگراني ڪرڻ لاءِ وڪيل، خزانچي ۽ محاسب مقرر هئا. ڏسو رسائل شبلي، ص 29-30.

نوٽ: علم هيئت تي بطليموس جو مشهور ڪتاب مجسطي آهي، جنهن کي يحيٰ بن خالد برمڪي تفسير سان ترجمو ڪرايو هو ۽ سنه 1816ع ۾ عربيءَ تان لاطيني زبان ۾ ترجمو پئرس مان شايع ٿيو. فن موسيقي هندستان کان سواءِ يونان ۾ پهريائين فيثاغورث مرتب ڪيو ۽ اقليدس ان کي ترقي ڏياري. فن موسيقي تي عربن کي ارسطو جي پيءُ نيقو ماخس جو ڪتاب هٿ لڳو، جو 1616ع ۾ اصلي زبان ۾ لنڊن مان شايع ٿيو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)ڪتاب الفهرست: ابن نديم، ص-118.
(2)نوٽ: ’انوار سهيلي‘ جا متعدد ترجما مشرقي ۽ مغربي زبانن ۾ ٿيا. ترڪيءَ ۾ عبدالواسع علي بن چليپي (المتوفي سنه 950ع) ترجمو ڪري مٿس ”همايون نامه“ نالو رکيو، جو سنه 1742ع ۾ فرينچ زبان ۾ ترجمو ٿيو. نصرالله جي ترجمي کي اڪبر اعظم جي زماني ۾ علامه ابوالفضل، 1557ع ۾ سليس عبارت ۾ لکي مٿس ’عيار دانش‘ نالو رکيو. گورنر جنرل مارڪس ويلزليءَ جي ڏينهن ۾ جان گلڪرسٽ جي فرمائش سان، سول سروس جي امتحان لاءِ مولوي حفيظ الله احمد اردو ترجمو ڪري مٿس ’خرد افروز‘ نالو رکيو، جو ڪلڪتي ۽ لندن ۾ گهڻا ڀيرا ڇپيو. اردوءَ ۾ پهريان ائوڌ جي نواب واجد علي شاه جي زماني ۾ فقير محمد گويا ڪتاب روزمره جي لکنوي زبان ۾ ترجمو ڪري مٿس ’بستان حڪمت‘ نالو رکيو. ڪيترا ڀيرا لکنو ۽ دهليءَ ۾ ڇپيو. مگر ان کان اڳ ابراهيم علي بيجاپوريءَ 1824ع ۾ ان جو اردو ترجمو ڪيو، جو انهيءَ سال مدراس مان شايع ٿيو.
’ انوار سهيلي‘ جا انگريزيءَ ۾ به ترجما مشهور آهن: پهريون ايسٽوڪ جو ترجمو 1854ع ۾ هرٽفورڊ مان شايع ٿيو، ٻيو ولسن جو ترجمو 1878ع ۾ لندن مان شايع ٿيو. سنه 1876ع ۾ پروفيسر هيگل سرياني زبان جي ڏهن بابن کي جرمن زبان ۾ شايع ڪيو. مشهور جرمن عالم بينفي، ’پنج تنتر‘ جي پنجن بابن جو اصلي سنسڪرت مان، 1859ع ۾ جرمن زبان ۾ ترجمو شايع ڪيو. عربي نسخي جي ٻن بابن کي پروفيسر شلٽن سنه 1772ع ۾ لاطيني زبان ۾ شايع ڪيو. ڪانئس ڇاليهه ورهيه پوءِ پروفيسر ڊي ساسي چئن نسخن تان 1816ع ۾ ’ڪليله و دمنه‘ کي شايع ڪيو. پروفيسر موصوف ان جي 18 بابن ۾ ٽن وڌيڪ بابن جو اضافو ڪري 1873ع ۾ شايع ڪيو. تنهن کان پوءِ پروفيسر سخائو سنه 1905ع ۾ ’ڪليله و دمنه‘ کي نهايت اهتمام سان شايع ڪرايو. نصرالله مستوفيءَ جا نسخا سنه 1302هه ۾ بمبئيءَ مان ۽ سنه 1305هه ۾ طهران مان شايع ٿيا. نولڪشور پريس (لکنو) ’عياردانش‘ جو خلاصو شايع ڪري مٿس ’نگاردانش‘ نالو رکيو. ڪتاب جي عربي نسخي ۾ 21 باب آهن.
(1)روم جو شهر ٽائبر نديءَ جي ڇوڙ کان 17 ميلن جي مفاصلي تي آهي. ڪاٻي پاسي کان روم جو پراڻو شهر ٽڪرين تي اهي، جنهن جو بنياد 753ق-م پيو. پئليٽائين ڪتبخانو پئليٽائين ٽڪريءَ تي جڙيل هو.
(1) Amirali Sayed: The Spirit of Islam, P. 373, Calcutta.
Wolfgang Menzel: The History of Germany, Vol. II, P. 406, London, 1902.
(1)الفاروق: شبلي نعماني، جلد -2، ص – 321.
(2)حضرت عمر بن عبدالعزيز اسلام جو پهريون مجتهد شمار ٿئيتو، سندس حڪومت ۾ شراب جي دڪانن تي بندش پئجي ويئي. ’طبقات ابن سعد‘ ذڪر حضرت عمر بن عبدالعزيز، ص – 269.
(1)مروج الذهب: مسعودي، ص- 269.
(2)نوٽ: مسلمانن جيڪي به ملڪ فتح ڪيا، اتي مفتوح قومن جو لباس اختيار ڪيائون. ان باري ۾ حضرت عمر فاروق رضه، عتبه بن فرقد کي فرمان جي ذريعي تاڪيد فرمايو ته عربن کي عجم جي پيرويءَ کان روڪيو وڃي، پر عرب عجم جي لباس پائڻ کان ڪين مڙيا. حضرت عمر بن عبدالعزيز جي زماني ۾ عيسائي وري عربن وانگر عماما ٻڌڻ لڳا.
(3)تمدن هند: ڊاڪٽر گستاؤ لي بان، اردو ۾ ترجمو، ذڪر سنڌي ۽ بلوچ، حيدرآباد دڪن.
(1)ابن حوقل: ص- 232، لندن، اصلي عبارت هن ريت آهي: ”وذيهم ذي اهل العراق الا ان زي ملوکهم يقارب زي ملوک الهند“. يعني هتي جي رهاڪن جو لباس عراق وانگر آهي ۽ عرب اميرن جو هندو راجائن وانگر اهي. مٿيون رواج سنڌ کان سواءِ گجرات ۾ به رائج آهي.
(2)احسن التقاسيم: بشاري، ص – 840، ليدن.
(1)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص- 379، پئرس.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2)معجم البلدان: ياقوت حموي، جلد-7، ص- 78، مصر. عربن کان سواءِ مغربي مؤرخ به سنڌين جي تعريف ڪن ٿا. مسٽر پوسٽنس ڪتاب 'پرسنل آبزرويشن آن سنڌ ۾ لکي ٿو ته، "سنڌي سيني مغربي ضلعن جي رهندڙ رهاڪن کان زياده زبردست ۽ سگهارا آهن. سنڌي مسلمان جو نقشو هندستان جي سيني ماڻهن کان مردانو آهي. هو ڊگهين ڏاڙهين وارا، سندن مٿي جا وار ڪلهن تي لٽڪن ٿا. غريب غربا پنهنجا ڪپڙا نير ۾ رڱي ڪم آڻين ٿا، وغيره".

(1)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص- 372. احسن التقاسيم: بشاري، ص- 480.

(2)تقويم البلدان: ابوالنداءِ، ص- 360، پئرس. موراڪو جو هڪڙو جاگرافي نويس، ابن سعيد مغربي، 585ه ڌاري لکي ٿو ته، قنوج جو شهر گنگا ندي جي ٻنهي ڪپن تي آهي. تاريخ الاطباءِ: ابن ابي اصبيه، جلد-2، ص- 20، مصر.

(1)احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم: بشاري، ص- 474، ابن حوقل: ص- 248.

)عربي مڻ جو وزن گهٽو گهڻ هو(.

(2)مختصر تاريخ هند: ص- 38.

(3)مقريزي: جلد-1، ص، 77-78.

(1)ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص- 49. مقريزي: جلد-1، ص- 107. نڪاح واري ٽئس تي بندش پوڻ کان پوءِ، ماڻهو گهٽيون ٻانهيون رکڻ لڳا. ماڻهن ۾ عام چوٽي هئي ته خليفو عمر بن عبدالعزيز ڪارائڻ وارو ۽ نڪاحن ڪرائڻ وارو حاڪم آهي.

(2)تذڪره الحفاظ: جلد-1، ص- 109. وليد بن يزيد يتيمن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ معلم مقرر ڪيا هئا.

(3)طبقات ابن سعد: تذڪره عمر بن عبدالعزيز، ص- 263

(4)طبقات ابن سعد: ص- 277، طبري: ص- 1364.

(5)فتوح البلدان 1: بلاذري، ص- 432، طبقات ابن سعد: ص- 254.

(1)الڪامل: ابن اثير – حوادث.

(2)يعقوبي: جلد-2، ص- 348.

(3)خلفاءِ راشدين مان حضرت عمر الخطاب پهريون خليفو هو، جنهن مهمان خانا تعمير ڪرايا هئا. حضرت عثمان ذوالنورين سندن تقليد ڪئي. بني اميه فرمانروائن به مٿينءَ سنت کي جاري رکيو. ڏسو، يعقوبي: جلد-2، ص- 348.

نوٽ: بني اميه دؤر ۾ صوبن جا گورنر مال گڏ ڪرڻ لڳا، عباسي دؤر ۾ متوڪل جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، امير پنهنجي قوت سان ماڻهن کي ڦري دولت گڏ ڪرڻ لڳا، وزير صوبن جي گورنرن کان ڏنڊ وصول ڪرڻ لڳا ۽ گورنر وري رعايا کي ڦرڻ لڳا: عباسي حڪومت جي انحطاط جو اهو وڏو سبب هو.

(1)امام احمد بن حنبل جو ڪتاب 'الورع' پهريائين اَلجيريا وارن کي هٿ لڳو: پوءِ سنه 1240ه ۾، مصر جي مطبه سعادت مان شايع ٿيو. هندستان اندر منصوره ۽ ڪنيات جا جوتا مشهور هئا. مروج الذهب، مسعودي، جلد-1، ص- 353.

(2)مروج الذهب: مسعودي.

(3)ڪتاب الهند: بيروني، ص- 102، لنڊن. عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص-114، پئرس.

'بارجه' هندستانين جا جنگي جهاز هئا. چين جي جهازن کي 'جنڪ' سڏيندا هئا. ابن بطوطا چيني جهازن وسيلي چين پهتو هو.

(4)سفر نامه ابو زيد سيرافي: ص – 126.

(1)هندن جي علميت لاءِ ڏسو 'طبقات الامم': قاضي صائد اندلسي ۽ 'ڪتاب الهند': بيروني. ٻئي ڪتاب اردو ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن.

(2)سفرنامه ابو زيد سيرافي: ص- 145.

(3)مختصر تاريخ هند: ص 36- 37.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)المامون: شبلي نعماني، ص 146-147. هر فوجي دستي سان نفت انداز رهندا هئا، جن وٽ آتشي مادا ساڻ هئا.
(2)مقريزي: جلد-1، ص-417، ڪوفو ۽ بصره ۾ مڪيه چانوٽيون هيون، جتان سنڌ ڪي فوجي مدد ملندي هئي.
(1)مختصر تاريخ هند: ص – 37، ابتدا ۾ فوجن جي قبيلن مطابق صف بندي ڪبي هئي؛ پوءِ دستا مقرر ٿيا.
نوٽ: مامون جي ڏينهن ۾ سنڌ جي عربن ڪي فوجي خدمات جي عيوض پگهار بدران جاگيرون ملڻ لڳيون. مثلا فضل بن ماهان ڪي سندان فتح ڪرڻ وقت مامون ڪيس اطاعت جي عيوض پڪيءَ طرح سندان تي حڪومت ڪرڻ جو پروانو ڪي ڏنو. سنڌ جي عرب اميرن ايترو زور ورتو، جو عمران بن موسيٰ بنانه جي عرب امير عمر بن عبدالعزيز هباريءَ هٿان مارجي ويو. سن جو خراج فقط 12 هزار درهم بغداد کي پهچڻ لڳو. سن ۾ ڪيترائي عربي نسل خاندان خودمختيار ٿي ويا هئا. اهي منصوره توڻي مرڪز خلافت کان بلڪل آزاد هئا.
(1) The Cambridge History of India. Vol. I, Ancient India.
(2)احسن التقاسيم: بشاري، ص 474- 482
(1)خانقاه بوترابي ميرپور ساڪري تعلقي جي ڳوٺ ڳُجي وٽ آهي، جا هارون الرشيد جي پوئين زمان جي يادگار آهي، سندس اوڀرندي واري ديوار جي ڪتبي مان پتو پوي ٿو ته گنبذ تي نقاشيءَ جو ڪم ڄام صلاح الدين ڪرايو هو.
(2)بکر جو قديم نالو ‘فرسته’ هو: ڏسو ‘لب تاريخ’ از: خان بهادر خداداد خان، رياض الهند پريس، امرتسر، 1901ع.
(3) Cunningham: A Coins of Ancient India, London, 1891.
Stien, M.A. Report of the Archoeological Survey work in the N.W. Frontier Province. 1904-5
(1) Rhys Davids, T.W: Budhist India, London, 1903.
(1) The Cambriage History of India, Vol. I, Chp. XIV, PP. 342-343.
(2) Cunningham, in The Journal of The Asiatic Society of Bengal, 1811, P. 184.
(3) R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Baluchistan, P. 20.
(1)احڪام السلطانيه: الماوردي، ص- 67، مصر.
النقودالاسلاميه: مقريزي، ص 4-5، مصر، 1298هه.
عهد فاروقيءَ ۾ سرڪاري دفترن جي زبان پارسي ۽ رومن هئي. عبدالملڪ بن مروان پهريان عراق ۽ سندس پروارن صوبن جي دفترن جي زبان عربي ۾ بدلائي هئي، ليڪن شام جي دفترن جي زبان رومن هئي: ڏسو ‘تاريخ الخلفا’ (سيوطي)، ص-218.
(2)رساله فخرالسودان علي بيضان: جاحظ، ص-81، مصر، 1314هه.
تاريخ ابن واضح يعقوبي: جلد-2، ص-105، ليدن.
(1)ابو مسلم خراساني: جرجي زيدان جو اردو ترجمو، ص-43، لاهور.
(2)لوالائي ضلعي جي ديرڪوٽ ڳوٺ وٽ گهٽائي سڪا هٿ لڳا آهن، جي 128هه (سنه 745ع) جا مروان ثانيءَ جي زماني جا آهن، اهي بلخ جي ضربخاني جا جڙيل هئا.
R. Hughes-Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol. Boluchistan. P.22.
(3)ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص-76.
(4)احسن التقاسيم: بشاري، ص- 482.
(1)ڪتاب البيان التبيين: الجاحظ، جلد-2، ص-215، مصر، 1345هه
ايچ- ڪلؤسن صاحب برهمڻ آباد جي ڊَڙن مانا منصوره جي زماني جا ڪي عربي سڪا ڳولي هٿ ڪيا هئا.
(2)المعارف: آگسٽ 1949ع، ص 132-133، اعظم ڳڙه.
(1)سفرنامه ابو زيد سيرافي: ص – 130، پئرس.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan, 00923337516944

(2)تقويم البلدان: ابوالفدا، ص-349. فتوح البلدان: بلاذري، ص-426.
(3)عربن معرفت گدامڙيءَ جو وڻ سنڌ مان عراق پهتو، گدامڙيءَ کي عرب سنڌي ڪجور سڏيندا هئا.
(1) R. Hughes-Buller: Makran Gazetteer. Dates.
(1)ڪتاب البلدان: ابن الفقيه همداني، ص-251، ليدن. ڪتاب السالڪ والمالڪ: ابن خردازبه، ص-71، لندن. سنڌ مان برآمد جي شين جو تفصيل هن ريت هو: جواهرات، ياقوت، الماس، گينڊا، هاٿي، مور، عنبر، سنبل، لونگ، دالچيني، ناريل، ڪارا مرچ، بيد، بانس، ڪٿو ۽ ساڳ جو ڪاٺ.
(1)ڪتبا اللمع: ابونصر السراج، ص-26.
(2)فتويٰ ابن تيميه: جلد-2، ص 459-460.
(1)نوٽ: جديد نوافلاطوني طريقي جو بنياد امونيوس نه 220ع ۾ اسڪندريه (مصر) ۾ وڌو. هن ارسطو جي ڪتابن تي شرحون لکيون، مثلا 'قاطيفوسياس'، 'طربيقا'، وغيره جن جو عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو.
(1)شيخ محي الدين ابن العربي، جنهن کي 'شيخ اڪبر' سڏين ٿا، اندلس ۾ ڄائو هو. مشرقي ملڪن جي سير ۽ سياحت ڪرڻ ۽ تصنيف ۽ تاليف بعد، سنه 638هه (1240ع) ۾ دمشق ۾ وفات ڪيائين. سندس ٻه ڪتاب (1) 'فتوحات مڪية' ۽ (2) 'فصوص الحڪم' تصوف جي تاريخ ۾ خاص شهرت رکن ٿا. 'فصوص الحڪم' ۾ الحاد ۽ زندقه ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي ۽ 'فتوحات مڪيه' محض خيالات جو طومار آهي. ابن الفارض ۽ ابن العربي صوفيانه شاعريءَ جا نمائندا آهن.
(1)حلاج جو ڪتاب 'الطواسين' فانس جي مستشرق لوئي ميستان سنه 1914ع ۾ پئرس مان شايع ڪيو؛ ان سان گڏ هن هڪڙي مستقل جلد ۾ حلاج متعلق قديم حالات ڏنا آهن. هن ڪتاب ۾ حلاج جي سنڌ ۾ اچڻ جو واقعو ابن باڪويه شيرازيءَ جي حوالي سان ڏنل آهي.
نوٽ: تصوف تي ٻه ڪتاب، هڪڙو عربيءَ ۾ ٻيو فارسيءَ ۾ مشهور آهن: عربي ڪتاب شيخ ابو نصر السراج رحه جو تصنيف ڪيل 'ڪتاب اللمع' آهي، جنهن جو پروفيسر نڪلسن انگريزي ۾ ترجمو ڪيو؛ فارسي ڪتاب جو نالو 'ڪشف المحجوب' شيخ علي بن عثمان هجويري رحه داتا گنج بخش جو تصنيف ڪيل آهي، جو روسي پروفيسر چوڪوو وسڪيءَ معرفت يورپ ۾ شايع ٿيو. ٽيون ڪتاب 'گلشن راز' امير سيد حسني سنه 717هه (1317ع) ۾ تصنيف ڪيو هو، مگر محقق پهرين ٻن نسخن کي بهترين تسليم ڪن ٿا. ابوالقاسم عبدالڪريم القيشري (المتوفي 465هه) رسالو 'قيشريه' مرتب ڪيو.
(1)مختصر تاريخ هند: مولانا سيد ابو ظفر ندوي، ص-30.
(2)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص- 162، پئرس. هيءُ ڪتاب گجرات ۽ ٺاٽي وارن جي زبان لاڙي بيان ڪري ٿو.
(3)ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن حوقل، ص-177، ليدن.
(4)ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن حوقل، ص-332، ليدن.
(5)احسن التقاسيم: بشاري، مقدسي، ص 479-481، ليدن.
(6)تاريخ مسعودي، ابوالفضل بيهقي، ص-243 ۽ ص – 504، ڪلڪتو 1852ع.
ڪتاب الفهرست: ابن نديم، ص- 24.
(1)ڪتاب الهند: البيروني ص-82. نقوش سليماني: سيد سليمان ندوي.
(2)ڪتاب البيان و التبيين: جاحظ، جلد-1، ص- 40، مصر.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خارجي ۽ قرامطي:
عمان ۽ بحرين، بلوچستان جي آمهون سامهون آهن. بلوچن مڪران جي ميدن کي شڪست ڏيئي، جاٽن جي مقابلي ۾ پنهنجو طرفدار ڪيو هو. سنڌ جي عربي حڪومت ٻمانين ۽ نيزارين جي جهڳڙن ڪري ڪمزور ٿي چڪي هئي. بلوچن ۽ ميدن گڏجي منصوره تي ڏکڻ کان ۽ جاٽن اتر کان حملا ڪرڻ شروع ڪيا هئا. سنڌ جي ڪاهه وقت بلوچن عربن کي مدد ڏني هئي ۽ ڪجهه وقت بني اميه سلطنت جا طرفدار هئا، سي جلد سازشي جماعتن جا طرفدار ٿي بيٺا: مثلا، هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ بني اميه سلطنت اندر ٽي مخالف جماعتون پيدا ٿيون هيون:
(1)شيعا جن کي پهريائين علوين سان ۽ پوءِ فاطمين سان همدردي هئي، (2) خود بني اميه وارا، جيڪي حڪومت جا حامي هئا ۽ حجاز تائين پکڙيل هئا ۽ (3) خارجي، جيڪي ظاهري هلوين جا طرفدار هئا، مگر مٿين جماعتن کي پاڻ ۾ ويڙهائي تماشو ڏسندا هئا. بلوچ جيڪي فطري جنگجو هئا، سي پهرينءَ ۽ پوئينءَ جماعت سان شامل هئا.(1)
ڪابه انقلابي تحريڪ خراسان يا عراق ۾ منهن ڪيندي هئي، ته جهٽ ان جو اثر مڪران، سجستان ۽ سنڌ تي پوندو هو. امين ۽ مامون جي جنگ وقت بلوچن خراسان جي لشڪر ۾ پرتي ٿي، طاهر ذواليمين جي جهنڊي هيٺ، مامون جو طرف ورتو هو. جاٽن، بصري ڏانهن ويندڙ سڙڪ تي، لٽ مار مچائي ڏني هئي.(1) هيڏانهن ميدن سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا کان وٺي ويندي مڪران جي ڪناري تائين فساد ڪڙا ڪيا هئا.
ڊي بوئر، ڊچ مستشرق جي بيان موجب، سنه 281هه ۾، ڪوفي جي هڪڙي غالي شيعي حمدان قرامطيءَ نئون مذهب ڪڙو ڪيو. انهيءَ ئي سال قرامطي معتقدن مان يحيٰ بن مهدي بحرين ۾ وارد ٿي ۽ اهڙيءَ طرح بحرين فسادن جو مرڪز بنجي ويو. سنه 286هه ۾ ابو سعيد الجنابيءَ ڪليءَ طرح بحرين وارن کي نئين مذهب جي دعوت ڏني. سنه 287هه ۾، هن شامي لشڪر کي شڪست ڏيئي، بصري تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ حجر به سندس قبض: هيٺ اچي ويو. سنه 291هه ڌاري قرامطي يمن تائين پکڙجي ويا. سنه 311هه ۾ قرامطين ابو طاهر سليمان بن ابي سعيد جنابيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ مڪه معظمه تي ڪاهي، خانه ڪعب مان حجر اسود پٽي، پاڻ سان عراق ڏانهن نيو ۽ ان جي نتيجي ۾ حج ڪيترا سال صفا بند ٿي ويو. آخر خليفي مطيع بالله ڪين وڏي رقم ڏيئي، حجر اسود خانه ڪعبه ۾ موٽائي آندو.
سنه 355هه ۾ آل بويه وارن عمان تي ڪاهي، قرامطين کي شڪست ڏني. بلوچن به ڪرمان کان وٺي سنڌ جي سرحد تائين فساد ۽ ڦرمار جي جرم ۾ بويه وارن کان شڪست کاڌي. بويه وارن کان شڪست کائڻ کان پوءِ، قرامطين مڪران جي ڪناري کي وسايو. ستت ئي سندن مڪران جي رند بلوچن سان مائٽي ٿي ويئي. سندن تحريڪ بلوچستان ۾ اهڙو زور ورتو، جو مڪران کان سروان ۽ نوشڪي ۽ سيستان تائين رهندڙ بلوچن ۽ براهوئن جا قبيلا ساڻن شريڪ ٿي ويا. تنهن کان پوءِ ميدن کي شڪست ڏيئي، مڪران جي بندر ’ڪلمت‘ کي مرڪز جوڙي، سنڌ ۽ گجرات جي ڪناري وارن شهرن تي ڌاڙا هڻڻ لڳا.(1(
سنه 325هه ۾ بلوچن جي مدد سان منصوره ۽ ملتان تي قبضو ڪيائون ۽ اتي مصر جي فاطمي خليفن جي نالي تي خطبو جاري ڪيائون. مٿيون واقعو سلطان سبڪتگين جي غزنيءَ تي تخت نشين ٿيڻ کان پوءِ ٿيو، سلطان سبڪتگين سنه 366هه (976ع) ۾ غزنيءَ تي قبضو ڪيو هو. جنهن صورت ۾ بخارا جي سمانيه سلاطين، غزنيءَ جي ترڪي سلاطين ۽ سلجوقي سلاطين جو بغداد جي عباسي خلافت ۾ اعتقاد هو، ان صورت ۾ فاطمين جو اثر مشرقي اسلامي دنيا تان ستت مٽجي ويو.(1) جنهن جو هي اثر ٿيو جو سنڌ ۾ قرامطين جو زور جلد ئي ٽٽي پيو.
غزنوي خاندان:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عربن ۾ وچ ايشيائي فاتح مسلمانن ۾ فرق هو. جيتوڻيڪ وچ ايشيا کي قتيبه بن مسلم (86هه) فتح ڪيو هو، پر عيسوي 12 صديءَ تائين اتان جا مغل ڪافر هئا. ساڳيءَ طرح افغانستان جي وڏن شهرن تائين اسلام جو قدم اڳي ئي پهتو هو، پر سمورا افغان اڃا مسلمان ڪونه ٿيا هئا، ان ڪري وچ ايشيا جي فاتحن جي حڪومت جي اصولن کي اسلامي حڪومت جي اصولن سان ڪا مناسبت ڪانه هئي. جيتوڻيڪ غزنوي سلطنت جي آغاز کان هڪ سؤ ورهيه اڳ، ڪابل جي بادشاه اسلام قبول ڪيو هو، تاهم افغانن جا قبيلا سلطان محمود غزنويءَ جي زماني ۾ ئي اسلام قبول ڪرڻ لڳا هئا. خاص ڪري بلادغور جا قبيلا هجري 4 صديءَ ڌاري اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيڻ لڳا هئا.

سلطان محمود غزنويءَ کان اڳ افغانستان ۾ نه ڪا اسلامي درسگاه هئي، نه وري اسلامي تعليمات جو ڪو رواج هو. نه وري ان طرف اسلامي علمائن ڪو توجه ڏنو هو، عرب فاتحن هندن کي اهو درجو ڏنو هو، جو اهل ڪتاب (ذمين) لاءِ اسلامي دنيا ۾ مخصوص هو، برخلاف ان جي وچ ايشيا جي فاتح مسلمانن کي فقط هندن جي مندرن کي لٽڻ جو خيال هو. هيءَ ڳالهه ڌيان جوڳي آهي ته دهليءَ تي جن جن مسلمان خاندانن حڪومت ڪئي، انهن مان لوڌي ۽ سُور گهراڻن کان سواءِ باقي سمورا ترڪ نسل جا هئا.

آل غزنويه جو شجرو

آل سبگتين سلاطين جا نالا

(1)امير ناصر الدين سبڪتگين
366)هه: 976ع(

(2)امير اسماعيل بن سبڪتگين
387)هه: 997ع(

(3)يمين الدوله محمود بن سبڪتگين
388)هه: 998ع(

(4)عمادالدوله محمد بن محمود
421هه: 1030ع(

(5)نصيرالدوله مسعود بن محمود
421)هه: 1040ع(

(6)شهاب الدوله مودود بن مسعود
432)هه: 1040ع(

(7)مسعود بن مودود
440)هه: 1048ع(

(8)بهاءُ الدوله علي بن مسعود
440)هه: 1048ع(

(9)عزالدوله عبدالرشيد بن مسعود
440)هه: 1048ع(

(10)جمال الدوله فرخ زاد بن مسعود
451)هه: 1059ع(

(11)رضي الدوله ابراهيم بن مسعود

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

451)هه: 1059ع(
(12)علاءُ الدوله مسعود ثاني بن ابراهيم
492)هه: 1098ع(
(13)عضدولدوله شيرزاد بن مسعود
508)هه: 1114ع(
(14)سلطان الدوله ارسلان بن مسعود
509)هه: 1115ع(
(15)معزوالدوله بهرام بن مسعود
512)هه: 1118ع(
(16)سراج الدوله خسرو بن بهرام
547)هه: 1152ع(
(17)تاج الدوله خسرو ملڪ بن خسرو
582)هه: 1186ع(

سبڪتگين:
آل سبڪتگين سنه 366هه (976ع) کان سنه 582هه (1186ع) تائين حڪومت ڪئي آل سمانيه جي درٻار ۾ گھٽائي ترڪي غلام هئا، جن کي سمانيه فرمانروائن حڪومت جا وڏا عهدا ڏنا هئا. انهن غلامن مان هڪڙو الپتگين هو، جنهن کي عبدالملڪ بن نوح (343هه: 954ع)، سنه 346هه (957ع) ۾ هرات مٿان گورنر مقرر ڪيو هو، مگر ستت سنه 350هه (961ع) ۾ سلطان موصوف ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي، هن کي معزول ڪري، هرات ابوالحسن بن علي سيمجوريءَ کي سپرد ڪيو هو. الپتگين ناراض ٿي غزنيءَ ۾ هڪڙي ننڍڙي حڪومت جو بنياد وڌو. سنه 353هه (963ع) ۾، سندس مرڻ کان پوءِ پهريائين سندس پٽ ابو اسحاق ۽ پوءِ ٻين ٻن ترڪ غلامن، تگين ۽ پيريءَ 14 ورهين تائين حڪومت هئي. سنه 366هه (976ع) ۾ نوح بن منصور سمانيءَ جي حڪم سان، پيريءَ غزنيءَ جي حڪومت الپتگين جي نائيءَ امير ناصرالدين سبڪتگين جي حوالي ڪئي.(1) سبڪتگين پنجاب جي راجا جئپال کي شڪست ڏيئي ڪابل ۽ پشاور تي قبضو ڪيو. ازانسواءِ، جئپال ساليانو خراج ڏين به منظور ڪيو. سنه 382هه (993ع) ۾ ابو علي سيمجوري ماوراءِ النهر ۾ بغاوت ڪئي، پر سبڪتگين هن کي شڪست ڏني. نوح بن منصور خوش ٿي افغانستان ۽ خراسان سبڪتين جي حوالي ڪيا. هن جهالاوان تائين ملڪ يعني سيستان، پيشين، سراوان ۽ قصدار فتح ڪيا. امير نوح سندس پٽ محمود کي ’سيف الدوله‘ جو خطاب ڏيئي سپه سالار مقرر ڪيو. سنه 377هه (997ع) ۾ سبڪگين ترمذ ۾ وفات ڪئي.
محمود:
سلطان محمود سنه 388هه (998ع) ۾ غزنيءَ جي تخت تي ويٺو. سندس والده سيستان جي بلوچپاٽي هئي. سنه 389هه (999ع) ۾ ايلڪ خان، عبدالملڪ بن نوح سمانيءَ کي گرفتار ڪري ترڪستان تي قبضو ڪيو. سمانيه سلطنت جو وچ ايشيا ۾ خاتمو ٿي ويو. جيحون نديءَ واري مٿئين حصي تي ايلڪ خان ۽ ڏاکڻي حصي تي خراسان ۽ افغانستان سميت محمود قبضو ڪيو. جهالاوان سميت سنڌ جي ڀاڱن تي سبڪتگين 367هه (سنه 966ع) ۾ اڳي ئي قبضو ڪيو هو. جئپال کان پوءِ انند پال لاهور جي تخت تي ويٺو؛ جنهن قنوج، ميرٺ، مٿرا، ڪالنجر، مالوا، اجمير، گواليار ۽ گجرات جي راجائن ۽ ملتان جي عرب امير جي مدد سان محمود جو مقابلو ڪيو، پر انند پال شڪست کاڌي. محمود لاهور تي قبضو ڪري، اتي پنهنجي هڪڙي ترڪ غلام کي صوبيدار مقرر ڪيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ملتان جي قرامطي عرب رياستن تي شيخ حميد ۽ سندس پٽ نصر سنه 351هه کان سنه 390هه تائين حڪومت ڪئي. نصر کان پوءِ سندس پٽ ابو الفتح دائود ملتان جي تخت تي ويٺو. هن انند پال کي مدد ڏني هئي. انند پال شڪست کائي ڪشمير ڏانهن ڀڄي ويو. سلطان محمود ستن ڏينهن تائين ملتان جي شهر تي گهيرو ڪيو. هن پيري ابوالفتح سلطان سان صلح ڪري ويهه هزار درهم ڏيڻ لاءِ انجام ڏنو. ملتان تي پهرين ڪاهه سنه 396هه (1015ع) ۾ ٿي سنه 401هه ڌاري سلطان ٻيو دفعو ملتان تي ڪاهي گهڻن قرامطي اسماعيلين کي قتل ڪرائي، ڪن جا هٿ ڪپائي، شيخ ابوالفتح دائود کي گرفتار ڪري، غور جي قلعي ۾ قيد رکيو. ملتان تي سلطان محمود جي هيءَ ٻي ڪاهه هئي.(1(

سلطان محمود غزنويءَ سنه 388هه (998ع) کان سنه 421هه (سنه 1030ع) تائين 32 ورهيه حڪومت ڪئي. مٿئين عرصي ۾ هن هندستان تي 17 دفعا ڪاهون ڪيون. ڪشمير ۽ پنجاب فتح ڪرڻ کان پوءِ سنه 409هه (1018ع) ۾ قنوج ۽ مٿرا تي قبضو ڪيائين. سنه 413هه (1022ع) ۾ ڪالنجر جي راجا ڪانئس شڪست کاڌي. غرض ته جن جن راجائن اندد پال کي مدد ڏني هئي، تن سڀني کي سلطان شڪست ڏيئي، وٽائن گهڻو مال غنيمت هٿ ڪيو. مٿين فتحن جي انعام ۾ ڪيس بغداد جي دربار مان ’امين الملت‘ ۽ ’يمين الدوله‘ جا خطاب، خلعت ۽ نقاري سميت عطا ٿيا. سنه 401هه (1010ع) ۾ محمود بلاد غور تي قبضو ڪيو ۽ سنه 417هه (1026ع) ۾ خوارزم مرغاب فتح ڪيائين. ساڳئي سال هن سمرقند ۽ بخارا تي جهنڊو کوڙيو. سنه 418هه (1027ع) ۾ آل سلجوق سندس آڏو مڃي. سنه 420هه (1029ع) ۾ آل بويه وارن شڪست کائي اصفهان سندس حوالي ڪيو.

سومناٿ تي ڪاهه ۽ منصوري تي قبضو:

چست خاندان جو سرخيل خواجه ابو احمد ابدال رحه، جو هرات کان ٻن منزلن تي چست جي ڳوٺ ۾ رهندو هو، تنهن بزرگ سلطان محمود جي ڪمان هيٺ عام جهاد جو اعلان ڪيو. جهاد جي سڏ تي ترڪ، افغان، بلوچ ۽ ٻيون قومون محمود جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيون.(1) سلطان جنهن شهر کي فتح ڪندو هو، اتي ٽن ڏينهن تائين لشڪر کي لٽ مار ڪرڻ لاءِ اجازت ڏيندو هو. هندستان جي ڪاهُن مان سلطان کي ايترا هندو غلام ۽ عورتون هٿ لڳيون جو خراسان ۽ ايران جي مارڪيٽن ۾ في هندو غلام جي قيمت فقط ڏيڍ رپيو هئي.(2) سنه 416هه (1026ع) ۾ سلطان سومناٿ جي مندر تي ڪاهه ڪئي، جو گجرات ۾ سمنڊ جي ڪناري تي هو. سومناٿ هندستان جي وڏن مندرن مان هو، جتي هر سال چنڊ گرهڻ جي موقعي تي 2 لک ياتري پوڄا ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيندا هئا، مندر جو بت مقناطيس جي وسيلي زمين کان مٿي ۽ ڇت کان هيٺ بيٺل هو. روزانو هڪ هزار ميلن کان گنگا جو پاڻي بت جي غسل لاءِ ايندو هو. ٻه هزار برهمڻ پروهت ۽ ٻه سوؤ فن موسيقيءَ جا ماهر، ٽي سؤ حجام برهمڻن جي سنوارت ڪرڻ لاءِ ۽ پنج سؤ ديوداسيون بت جي خدمت تي مامور هيون. مندر جي خرچ لاءِ هندستان جي راجائن جاگيرون وقف ڪيون هيون. جنگ ۾ شڪست کائڻ کان پوءِ برهمڻ پوڄارين بت جي بچاءَ لاءِ سلطان کي وڏي رقم آڇي، مگر سلطان قبول نه ڪندي فرمايو: ”پل تاريخن ۾ سندس نالو بت فروش بدران بت شڪن ڳائجي.“ ائين چئي بت کي نيزو هنيائين ته منجهانئس جواهر نڪري ٻاهر ٿيا. سومناٿ جي مندر مان سلطان کي بيشمار خزانو هٿ لڳو هو.(1(

منصوري تي قبضو:

سومناٿ کان موٽندي ٺر جي رستي کان ٿيندي، درياءَ جو ڪنارو وٺي، سلطان منصوري تي ڪاهه ڪئي، جاٽ ته هتي جو عرب امير ٻه قرامطي هو. سلطان محمود جي اچڻ جو ٻڌي عرب امير شهر ڇڏي وڃي جهنگ ۾ لڪو. سندس گهڻائي ماڻهو غزنوي فوج هٿان مارجي ويا. ڪي درياءَ ۾ ٻڏي ويا.(2) ابن اثير جو بيان آهي ته هبارين جو قرامطين خاتمو ڪيو هو ۽ سلطان محمود جي ڏينهن ۾ منصوري جو حاڪم قرامطي هو. ان زماني ۾ مصر جي فاطمي خليفن هڪڙو سفير سلطان محمود ڏانهن موڪليو هو، جنهن کي سلطان موصوف باطني سمجهي، گرفتار

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ڪرائي سنه 403هه ۾ مشهور سيد حسين بن طاهر بن مسلم علوي جي سپرد ڪيو هو، جنهن هن کي مارائي ڇڏيو.(3) سلطان محمود سنه 421هه (1030ع) ۾ وفات ڪئي.

غزنوي سلاطين جي علم پروري:

غزنوي فرمانروائن مان جملي سترهن بادشاهي ڪئي. سلطان محمود 22 سالن جي عرصي اندر سلطنت جي حدن کي سيحون درياءَ کان وٺي ايراني نار ۽ عراق تائين ۽ بحيره سزر کان گجرات تائين وڌايو هو. سندس پٽ سلطان مسعود مڪران تي به قبضو ڪيو هو. مگر جيترو جلد هن سلطنت ترقي ڪئي، اوترو جلد سندس تنزل ۽ انحطاط شروع ٿيو. محمود ڪانپوءِ سلجوقين خوب زور ورتو. هنن قليل عرصي اندر ترڪستان، بلخ، خوارزم، ري (طهران) ۽ اصفهان سلطان مسعود کان کسي ورتا. بهرام شاهه بن مسعود (المتوفي سنه 547هه مطابق 1152ع) ۾ لاهور کي تختگاه جوڙيو هو، مگر لاهور به غورين هٿان بچي نه سگهيو. (جنهن جو بيان موقعي سر ڏبو(.

امير ناصرالدين سبڪتگين کي چار پٽ: اسماعيل، يوسف، نصر ۽ محمود هئا. سلطان جيئن پاڻ علم پرور هو، تيئن سندس پٽ به هنر پرور ۽ فاضل هئا. سبڪتگين جو مير منشي شيخ مجدالدين ابو الفتح بستي (المتوفي 430هه: 1038ع) وڏو بزرگ ۽ عالم ٿي گذريو آهي. سندس به ديوان، عربي ۽ فاسيءَ ۾ حقائق ۽ معارف سان پريل آهن.(1(حڪيم ابوالحسن ڪسائي (المتوفي 396هه: 1005ع) حڪيم ناصر خسرو جو همعصر هو. ٻنهي شاعرن ۾ علمي نوڪ ٽوڪ جو سلسلو جاري رهندو هو. حڪيم ڪسائي، سلطان محمود جو ابتدائي زمانو ڏٺو هو.(1(

ابو المظفر نصر بن سبڪتگين (المتوفي 411هه: 1020ع) کي عربي علوم ۾ يدطوليٰ حاصل هو. هن نيشاپور ۾ سعديه نالي مدرسو تعمير ڪرايو هو، جتي محدثين ۽ فقها درس ۽ تدريس تي مقرر هئا ۽ شاگردن کي مفت کاڌو ملندو هو. منصوري کان پوءِ مشرقي دنيا ۾ هي پهريون مدرسو هو. ٻيا پوءِ تعمير ٿيا.(2(

نصر بن سبڪتگين جي فرمائش سان امام ابو منصور ثعلبي نيشاپوريءَ فن تاريخ متعلق هڪڙو ضخيم ڪتاب ’الغرر في سير الملوڪ‘ حضرت آدم عليه السلام جي زماني کان وٺي سلطان محمود جي زماني تائين جيڪي به قومون ٿي گذريون، تن جي احوال ۾ تصنيف ڪيو.(3(

نصرنيشاپور ۾ ٻيو هڪڙو مدرسو امام ابو اسحاق اسرائيفني (المتوفي 418هه) لاءِ تعمير ڪرايو هو. غزنوي سلطنت اندر ٽي شهر: (1) غزني، (2) نيشاپور ۽ (3) لاهور صدر مڪان هئا ۽ علمي لحاظ کان اسلامي دنيا ۾ سڀ کان اول نيشاپور ۾ مدرسا تعمير ٿيا. هت مدرسه سعديه کان سواءِ امام ابن فورڪ جو نصريه مدرسو ۽ امام ابوالقاسم جو بيهقيه مدرسو ايتري وسيع پيماني تي هئا، جو مؤرخ انهن کي ““امهات المدارس” سڏيندا هئا. سلطان طغرل بيگ سلجوقيءَ به هن شهر کي فتح ڪرڻ کان پوءِ هڪڙو مدرسو تعمير ڪرايو هو.(1(

شهر غزنيءَ سلطان محمود جي علم پروريءَ ڪري وڏي شهرت حاصل ڪئي. سلطان محمود پاڻ وڏو عالم ۽ فاضل هو. علامه ابي الوفا قرشي (المتوفي 755هه) ڪيس ائمهءِ فقها ۾ شمار ڪري ٿو. سلطان موصوف وڏن وڏن عالمن کان شرعي تعليم ورتي هئي. فقه ۽ حديث ۾ متعدد ڪتاب تصنيف ڪيا هئائين.(2) ڪيس شعر و شاعري سان خاص دلچسپي هئي. عربي ۽ پارسي زبانن ۾ شعر گوئي ڪندو هو. سنه 410هه ۾ مٿرا جي بتخانن کي ويران ڪرڻ کان پوءِ سلطان تختگاه غزنيءَ ۾ سنگمرمر ۽ سنگ رخام جي جامع مسجد تعمير ڪرائي، جا آرستگيءَ جي لحاظ سان ’عروس الفلڪ‘ سڏجڻ لڳي. جامع جي ڪتبخاني ۾ دنيا جا مفيد ۽ نادر الوجود ڪتاب رکيل هئا.(1) محمود جي درٻار ۾ پارسي زبان جا چار سؤ شاعر رهندا هئا، جن مان ڪي سلطان سان جنگين ۾ هم رڪاب رهندا هئا. منجهائن عنصري، عضائري، عسجدي، فرخي ۽ فردوسي وغيره درٻار جا ’سبعه سياره‘ سڏبا هئا. منجهائن عنصري ’ملڪ الشعرا‘ هو.

هڪڙي ڀيري عضائريءَ اياز جي تعريف ۾ هڪڙي رباعي لکي، سلطان ڪيس پنجاه هزار درهم عنايت ڪيا هئا. عنصريءَ کي هڪڙي موقعي تي ويهه هزار درهم ۽ زينتيءَ کي پنجاه هزار درهم عنايت ڪيا هئائين. مٿين فياضين جي ڪري وقت جانامور شعرا ڪرام محمود جي درٻار ۾ اچي گڏ ٿيا هئا. سلطان جي تقليد ڪندي، ٻين امرائن به

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

غزنيءَ ۾ محلاتون ۽ عاليشان درسگاهون تعمير ڪرايون هيون. منصوري ڪان پوءِ، اسلامي دنيا ۾ غزنيءَ، بغداد وانگر شهرت حاصل ڪئي هئي. غزنيءَ جو شاهي ڪتبخانو سنه 550هه (1155ع) ۾ سلطان حسين غوريءَ هٿان سڙي برباد ٿي ويو.
شمس الدين ابوالقاسم احمد بن حسن ميمندي پهريائين خراسان جو ديوان هو، پوءِ وزارت جي اعليٰ عهدي تي پهتو. بلند پايه بزرگ هو، عربي ۽ پارسيءَ ۾ طبع آزمائي ڪندو هو. ارڙهن ورهين ڪان پوءِ سلطان محمود ڪي معزول ڪري، ڪالنجر جي قلعي ۾ نظر بند رکيو. ٽيرهن ورهيه قيد ڪاٽڻ ڪان پوءِ سلطان مسعود ڪيس آزاد ڪري، ٻيهر وزارت جوعهدو ڏنو. سنه 424هه ۾ وفات ڪيائين.
ابونصر بن مشڪان مشهور ۽ معروف اديب ٿي گذريو آهي. علم ادب متعلق سندس ڪتاب ’المقامات‘ بينظير شاهڪار آهي. مشهور مؤرخ ابوالفض بيهقي سندس شاگرد هو. ديوان الرسالت جي عهدي تي مامور رهيو. سنه 439هه ۾ سلطان مودود جي ڏينهن ۾ وفات ڪيائين.
منوچهري (المتوفي 432هه) پهريائين امير منوچهر بن قاموس بن وشمگير (403-421هه) جي درٻار ۾ نوڪر هو. امير موصوف جي وفات ڪان پوءِ جرجان ڇڏي، سلطان مسعود جي درٻار ۾ غزنيءَ پهتو ۽ درٻاري شاعر ٿي رهيو. سندس ديوان فرينچ مستشرق زمرسڪي، نهايت اهتمام سان 1887ع ۾ پئرس مان ديباچي سميت شايع ڪيو.
ابونصر محمد بن عبدالجبار العتبي، محمود جي درٻار جو نديم هو. سنه 412هه ۾ سلطان سبڪتگين ۽ محمود جي هن تاريخ تصنيف ڪئي، جا ’تاريخ يميني‘ جي نالي سان مشهور آهي. فن ادب جا علماءَ سندس عبارت کي مقامات همداني ۽ مقامات حريري جي هم پايه تسليم ڪن ٿا.(1) احمد انيسي (المتوفي 1027ع) مٿين4 تاريخ جي شرح لکي، جا ’فتح الوهبي‘ جي نالي سان سنه 1286هه ۾ بولاق مان شايع ٿي. ’تاريخ يميني‘ سنه 1847ع ۾ ڊاڪٽر سپرنگر دهليءَ مان شايع ڪرائي. تنهن ڪان پوءِ، جرمن پروفيسر نولد ڪي سنه 1857ع ۾ ان جو جرمن ترجمو وائنا مان شايع ڪيو. ان جو فارسي ترجمو فارس جي حاڪم اتابڪ ابوبڪر محمد بن ايلدگز (587هه: 1191ع) جي وزير مهذب الدين ابوالقاسم علي بن حسين جي فرمائش سان ابو شرف ناصح بن ظفر بن سعد باذقانيءَ ڪيو، جو سنه 1272هه ۾ طهران مان شايع ٿيو. مٿين ترجمي تان درويش حسن ترڪيءَ ۾ ۽ جيمس رينالڊ انگريزي زبان ۾ ترجمو ڪيو، جو سنه 1858ع ۾ لندن مان شايع ٿيو.
امام ابو محمد عبدالله بن حسن الناصحي (المتوفي 447هه) تفسير، فقه ۽ حنفيت جو وڏو عالم ۽ اما ٿي گذريو ۽ سلطان محمود ۽ مسعود جي زماني ۾ قاضي القضات جي جليل القدر عهدي تي ممتاز هو. انهن ڏينهن ۾ قرامطين جي سازش ڪري بيت الله جو رستو بند هو، مسلمان عرصي ڪان حج ۽ بيت الله جي زيارت ڪان محروم هئا. سلطان محمود قاضي صاحب کي امير حجاج مقرر ڪري؛ ٽيهه هزار دينار ڏيئي، حاجين جي قافلي سان حرمين شريفين ڏانهن روانو ڪيو، قاضي سال گذرڻ بعد خير ۽ خوبيءَ سان حج ڪري موٽيو.(1(
امام ابو طيب سهيل بن سليمان صعلوڪي (المتوفي 404هه) نيشاپور جو قاضي هو ۽ ائمه حديث ڪيس ’شمس الاسلام‘ ۽ ’شيخ خراسان‘ جي لقب سان سڏيندا هئا ۽ اختلافي مسئلا ڪائنس حل ڪرائيندا هئا.
ابوالخير حسن بن الخمار، اسلامي دور اولين جو مشهور حڪيم ٿي گذريو، سنه 331هه ۾ بغداد ۾ ڄائو هو ۽ مامون خوازميءَ جو نديم هو. سنه 408هه ۾ سلطان محمد جي خوارزم فتح ڪرڻ ڪان پوءِ حڪيم صاحب سلطان سان گڏ غزنيءَ آيو. منطق، فلسفي ۽ طب متعلق هن اٽڪل 25 ڪتاب تصنيف ڪيا هئا، جي زماني جي گردش ڪري، هن وقت ناپيد آهن. ابن نديم سندس معاصر هو، جنهن ڪتاب ’الفهرست‘ ۾ ٻن هنڌن تي حڪيم صاحب جو ذڪر ڏنو آهي.(1(
حڪيم ابوالريحان البيروني محمد بن احمد مشهور سنسڪرت دان هيئت دان ۽ محقق ٿي گذريو، سنه 363هه (973ع) ۾ خيوا ۾ ڄائو ۽ ماه رجب سنه 440هه ۾ غزنيءَ ۾ وفات ڪيائين. شروعات ۾ خيوا ۾ آل مامون جو نديم هو، پوءِ جرجان جي والي شمس المعاني قابوس بن وشمگير جي درٻار ۾ پهتو، جت سنه 390هه ڌاري ڪتاب

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

‘آثار الباقيه’ تصنيف ڪيائين. سنه 408هه ۾ سلطان محمود سان همراه غزنيءَ آيو ۽ ڪيترا پيرا هندستان ويو، جت پنڊتن کان سنسڪرت زبان؛ ان ملڪ جي تاريخ، جاگرافي، هيئت ۽ رياضي سکيو. سندس تصنيفات مان ‘ڪتاب الهند’ مشهور آهي، جنهن ۾ هندن جي رسمن رواجن جو تفصيل سان بيان ڏنل آهي، سندس ٻين ڪتابن مان ‘قانون مسعودي’ علم هيئت تي مڪمل ۽ بهترين ڪتاب آهي. ‘آثار الباقيه في قرون الخاليه’ ۾ قديم قومن جو ذڪر ڏنل آهي. بيروني سنسڪرت جا اٽڪل ويهارو ڪتاب ترجمو ڪيا. ‘ڪتاب الهند’ پروفيسر ايڊورڊ سخاؤ جي ڪوشش سان 1888ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو.(1(
ابونصر عبدالعزيز بن منشور العسجدي مرو جو رهاڪو هو ۽ سلطان محمود عزنوي جي مشاهير شعراءِ ۾ سندس شمار هو. فتح سومنات کان موٽڻ بعد، عسجدي تهنيت طور جيڪو قصيدو چيو هو، تنهن جي پهرئين سٽ هيءَ آهي:
تاخورده بين سفر سومنات کرد
کردار خويش را عام معجزات کرد.
سنه 432هه (1040ع) ۾ سلطان مسعود جي زماني ۾ فوت ٿيو.(2(
ابو الحسن علي بن جولوغ الفدري (المتوفي 429هه) جو پيءُ سيستان جي حاڪم امير احمد خلف جو غلام هو.
فرخي قسمت آزمائڻ لاءِ پهريائين ترڪستان جي چغانيان حاڪم امير ابو ظفر جي دربار ۾ ويو، پوءِ سلطان محمود جي نديم عميد اسد جي سفارش سان سلطان جي دربار ۾ پهتو. هت سندس قسمت اهڙو ڦيرو ڪاڏو، جو وڏي مرتبي کي پهتو. پارسي صنائع بدائع تي سندس شاهڪار ‘ترجمان البلاغت’ ناپيد آهي.(1(
حڪيم مجدد الدين عارف سنائي غزنويءَ جي شريف النسب خاندان مان هو، پير يوسف همدانيءَ جو مريد ۽ ابو علي فارندي جو شاگرد هو، سلطان محمود جي دربار جو مشهور شاعر هو. سندس مثنوي ‘حديقه الحقيقت’ تصوف جي شيدائين لاءِ نعمت آهي. مولوي رومي رحه حڪيم موصوف جي شان ۾ فرمائي ٿو:
’ديگ جوشي گرده ام من نيم خام
از حکيم غزنوي بشنو تمام‘.
’حديقه الحقيقت’ کان سواءِ ‘ڪنزالرموز’ ۽ ‘ڪارنامه’، حڪيم صاحب جا تصنيف ڪيل آهن. حجة الاسلام امام غزالي رحه سندس مريد هو.(2(
احمد بن منصور الاسدي ايراني شاهي خاندان مان هو، فردوسيءَ جو استاد هو. ‘شاهنامه’ جي جواب ۾ هن گرشاسپ نامه 458هه ۾ لکي پورو ڪيو، جنهن جو ناقص نسخو بمبئي مان شايع ٿيو. سندس فارسي لغت 1879ع ۾ ڪوتنجن مان شايع ٿي. الاسدي ‘حڪيم’ جي لقب سان سڏجي ٿو، 465هه ۾ وفات ڪيائين.(3(
ابوالهسن البهرامي (المتوفي 500هه)، پڻ محمود جي شاعرن مان هو ۽ فن عروض ۽ قافيه ۾ يڪتا هو. پارسي شعر متعلق سندس ڪتاب ‘العروضين’، ‘ڪنزالقافيه’ ۽ ‘خجسته نامه’ مشهور آهن.(1) بيهقي (المتوفي 470هه) سلطان محمود جي زماني ۾ ٿي گذريو. سندس ڪتاب ‘تاريخ آل عزني’ ٽيهن ننڍن جلدن ۾ آهي. هي ڪتاب پروفيسر مارلي 1862ع ۾ ڪلڪت مان شايع ڪيو ۽ 1323هه ۾ طهران مان شايع ٿيو.
حڪيم ابوالقاسم منصور الفردوسي طوس جو مالدار دهقان هو. سندس علمي ڪارنامو ‘شاهنامه’ آهي: ‘شاهنامه’ جي موضوع تي اڳ ڪيترائي ڪتاب تصنيف ٿي چڪا هئا، فردوسيءَ فقط انهيءَ موضوع کي نظم ۾ ادا ڪري جس ڪٽيو. نظامي عروضي سمرقندي لکي ٿو ته، فردوسي ‘شاهنامه’ طوس ۾ لکي پوءِ غزني پهتو هو؛ 35 سالن جي محنت کان پوءِ سنه 400هه ۾ لکي پورو ڪيو هئائين. فردوسي سنه 322هه ۾ ڄائو ۽ 45 ورهين جي عمر ۾ ‘شاهنامه’ لکڻ شروع ڪيو هئائين. محمود جي دربار ۾ خواجه احمد حسن ميمندي سندس سرپرست هو. دربار جا گهڻائي مدبر سندس خلاف هئا، جن اهو ظاهر ڪيو ته هو رافضي آهي. سلطان محمود ڪٽر حنفي هو، تنهن غصي تي ‘شاهنامه’ جي صلي ۾ فردوسيءَ ڏانهن ڇهه هزار درهم مڪا، جي فردوسيءَ بروقت خيرات ڪري ڇڏيا، پوءِ سلطان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جي خوف کان طوس ڏانهن ڀڄي ويو. ڪن ڏينهن کان پوءِ سلطان، وزير حسن ميمنديءَ جي سفارش تي، متس راضي ٿي وٽ سٺ هزار دينار وعدي مطابق روانا ڪيا، پر قاصد جنهن ڏينهن طوس جي ڳوٺ طبران ۾ پهتو، ان ساڳئي ڏينهن ڳوٺ جي رودبار دروازي کان ماڻهو فردوسيءَ جو جنازو ڪڍي نڪتا. ڪيس هڪڙي ڌيءُ هئي، جنهن به انعام وٺڻ کان انڪار ڪيو. آخر سلطان جي حڪم موجب خواجه ابوبڪر ڪرامي، فردوسيءَ جي يادگار لاءِ مرو ۽ نيشاپور جي وچ ۾ مٿينءَ رقم مان هڪڙي قافله سراءِ تعمير ڪرائي، جا اڄ به موجود آهي(1) فردوسي سنه 411هه ۾ وفات ڪئي.

علامن ابن اثير ’مثل السائر‘ جي خاتمي ۾ لکي ٿو ته، ’شاهُنامه‘ ايرانين لاءِ قرآن آهي.

ايران ۾ پارسي شاعريءَ جي آغاز کان عربي الفاظ شاعرن جي ڪالمن ۾ گڏجي ويا. عباسي مروزي، رودڪي ۽ ابو شڪور بلخيءَ جا ڪلام عربي لفظن سان ڀريل آهن. شيخ ابو علي سينا ’حڪمت علائيه‘ لکڻ وقت خالص پارسي لکڻ جو قصد ڪيو هو، پر ڪامياب ٿي ڪونه سگهيو. فردوسيءَ ’شاهنامه‘ ۾ سٺ هزار شعر چيا آهن ۽ ان ۾ عربي الفاظ نه هئڻ جي برابر آهن. خالص پارسيءَ ۾ شعر چوڻ جي ابتدا دقيقيءَ ڪئي، پر هن جملي فقط هڪ هزار شعر چيا آهن.(2(

ابو العلا عطا بن يعقوب المعروف بناڪوڪ (المتوفي 491هه) سلطان ابراهيم جو ڪاتب ۽ مشهور اديب ٿي گذريو. سندس عربي ۽ پارسيءَ جي ٻن ديوانن عرب ۽ عجم ۾ مقبوليت حاصل ڪئي. سندس مشهور قصيدو شاعر اعشيءَ جي جواب ۾ حضور سيد المرسلين ﷺ جن جي فضائل جي بيان ۾ آهي.(1) سلطان ابراهيم ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي ڪيس لاهور جي قلعي ۾ قيد ڪيو، جتي اٺن سالن تائين محبوس رهيو؛ پوءِ سلطان موصوف جي مدح ۾ هڪڙو قصيدو لکيائين، جنهن تي سلطان خوش ٿي ڪيس آزاد ڪيو.

امام فخرالدين محمد بن محمود بن احمد نيشاپوري، علوم دينيه ۾ وقت جو امام مڃبو هو. سنه 529هه ۾ غزنيءَ ۾ آيو. سلطان بهرام شاه سندن بيحد عزت ۽ تعظيم ڪندو هو. سنه 539هه ۾ جڏهن سلطان سنجر سلجوقيءَ، سلطان بهرام شاه تي ڪاهه ڪئي، تڏهن امام صاحب جي ڪوشش سان طرفين ۾ صلح ٿيو هو. امام صاحب علوم ۽ فنون تي متعدد ڪتاب لکيا. ان زماني ۾ هيءَ خبر مشهور ٿي ته بلاد مغرب ۾ ڪنهن عالم پنجاه جلدن ۾ ڪلام الله جو تفسير لکيو آهي؛ ان جي جواب ۾ امام صاحب فقط هڪڙيءَ آيت جو تفسير سؤ جلدن ۾ لکيو ۽ پنجاه جلدن ۾ ’خلق الانسان‘ جون معانئون بيان ڪيون. سندس ٻين تصنيفات مان ’بصائر يمني‘ پارسي زبان ۾ ڪلام الله جو ضخيم تفسير آهي؛ ٻيو ڪتاب ’جهان آرا‘ جو ’الغرر والسير‘ جو ترجمو آهي ۽ ٽيون ڪتاب ’صحيفهءِ اقبال‘ آهي، جنهن ۾ ترار ۽ قلم جو معرڪو بيان ڪيل آهي.(1(

سنڌ تي غزنوي گورنرن جي حڪومت:

سنڌ تي غزنوي گورنرن جي حڪومت جو زمانو ڪنهن به سنڌ جي قديم توڙي جديد تاريخ ۾ ڪونه ڏنل آهي، بلڪ ’تاريخ سنڌ‘ (ڀاڱي-3) جو مصنف ايبٽ جي حوالي سان لکي ٿو ته، ”عربن جي حڪومت پوري ٿيڻ کان پوءِ سانده پنج سؤ ورهين تائين سنڌ جي تاريخي حقيقتن تي اهڙو پردو چڙهيل آهي، جنهن جو مثال ٻئي ڪنهن به ملڪ جي تاريخ ۾ نه ملندو....“(1) مگر ايئن ناهي. مؤرخن ان باري ۾ جيڪڏهن تحقيقات ڪانه ڪئي ته اها سندن ئي غلطي آهي. اهي ’معصومي‘، ’طاهري‘ ۽ ’تحفة الڪرام‘ تي الزام مڙهي نه ٿا سگهن. سلطان مسعود بن محمد سنه 421هه (1030ع) ۾ ڪيچ مڪران جو صوبو فتح ڪيو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ لاهور جي گورنر جي ماتحت هئي. سنه 426هه (1034ع) ۾ لاهور جي واليءَ احمد بغاوت ڪئي، مگر سلطان مسعود جي هندو سپه سالار ناٿ کان شڪست کاڌائين. سلطان پنهنجي پٽ کي لاهور جو گورنر مقرر ڪيو ۽ اياز کي سندس اتاليق مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ ملتان وارن فساد ڪيو. سنه 430هه (1038ع) ۾ سلطان مسعود، سلجوقي ترڪن کان شڪست کائڻ کان پوءِ لاهور کي تختگاه مقرر ڪيو، پر سندس سردار ساڻس متئين فيصلي تي متفق نه هئا، تنهن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ڪري سردارن ڪيس قيد ڪري، سندس ڀاءُ محمد کي قيد مان ڪڍي، غزنيءَ جي تخت تي وهاريو. سلطان محمد سنڌ، ملتان ۽ لاهور جي حڪومت پنهنجي پٽ جي حوالي ڪئي.
سنه 432هه (1041ع) ۾ مسعود جي پٽ شهزادي مودود غزنيءَ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ ابونصر محمد بن احمد کي لاهور جو گورنر مقرر ڪري، ملتان ۽ سنڌ جا صوبا به سندس حوالي ڪري ڇڏيا. ابو نصر سڄي سنڌ جو دورو ڪري، هانسي ۽ ٿانيسر تائين انتظام مضبوط ڪري، غزنيءَ موٽيو. سندس موٽي وڃڻ کان پوءِ سنڌين ۽ ملتانين بغاوت ڪئي. تنهن کان سواءِ دهليءَ جي راجا هانسي ۽ ٿانيسر تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ نگر ڪوٽ تي قبضو ڪيو.
سنه 440هه (1048ع) ۾ سلطان پنهنجي پٽ ابوالقاسم محمود کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪري، لاهور ڏانهن روانو ڪيو. سلطان جو ڪوتوال ابو علي سنڌ، ملتان، پشاور ۽ ڪشمير جي باغين کي شڪستون ڏيئي غزنيءَ موٽيو.
سنه 441هه (1049ع) ۾ سلطان مودود وفات ڪئي. سندس ٽن سالن جو پٽ غزنيءَ جي تخت تي ويٺو، مگر سلطنت جي اراڪين ڪيس تخت تان لاهي سلطان علي بن مسعود کي تخت تي ويهاريو، جنهن پشاور کان ديبل تائين ملڪ تي قبضو ڄمايو.
عبدالرزاق بن احمد ميمندي جنهن کي سلطان مودود سيستان جو والي مقرر ڪيو هو، تنهن عبدالرشيد بن محمود کي، جو بست جي قلعي ۾ قيد هو، قيد مان ڪڍي غزنيءَ تي تختگاه تي ٽاڪيو. سنه 443هه (1051ع) ۾ سلطان عبدالرشيد هندستان سنڌ جي حڪومت نوشتگين ڪرخيءَ جي حوالي ڪئي.
سنه 492هه (1098ع) ۾ سلطان مسعود بن ابراهيم، طغاتگين کي پنجاب ۽ سنڌ جي حڪومت حوالي ڪئي. طغاتگين سنڌ ۾ امن قائم رکڻ کان پوءِ گنگا نديءَ پريان ڪاهون ڪيون ۽ مال غنيمت هٿ ڪري لاهور موٽيو.
سنه 508هه (1114ع) ۾ سلطان مسعود بن ابراهيم جي انتقال کان پوءِ، سندس پٽ ارسلان شاه تخت تي ويٺو، جنهن سنڌ ۽ پنجاب جي حڪومت محمد باهليم جي سپرد ڪئي. مگر ارسلان شاهه سنت سلطان سنجر سلجوقيءَ کان شڪست کائي مارجي ويو.
سنه 511هه (1117ع) ۾ سلطان ابراهيم جو پوٽو بهرام شاهه، سلطان سنجر جي مدد سان غزنيءَ جي تخت تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ محمد باهليم بغاوت ڪڙي ڪئي، جنهن تي بهرام شاهه پنجاب تي ڪاهي آيو. سنه 514هه (1120ع) ۾ محمد باهليم سندس هٿان گرفتار ٿي ويو، پر سلطان ڪيس معافي ڏيئي سنڌ ۽ پنجاب جي حڪومت ٻيهر سندس سپرد ڪئي. محمد باهليم هندو راجائن کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ، ٻيهر بغاوت ڪئي. ملتان وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ محمد باهليم مارجي ويو. بهرام شاهه حسين ابن ابراهيم علوي کي سنڌ ۽ پنجاب جي حڪومت حوالي ڪري غزنيءَ موٽيو. ستت ئي پوءِ بهرام شاهه، علاءُ الدين غوريءَ کان شڪست کائي پنجاب ڏانهن ڀڄي آيو، جت 947هه (1152ع) ۾ شڪست جي غم جي ڪري مري ويو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ خسرو شاهه لاهور جي تخت تي ويٺو.
سلطان محمود جي وفات کان پوءِ سندس پوين جي ڪمزوريءَ مان فائدو وٺي، راجپوت راجائن وقت بوقت پنجاب تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون. سندس رياستن جو سلسلو سنڌ، پنجاب ۽ راجپوتانا ۾ قائم هو. سنڌ جي بعض رياستن کي جزيه جي عيوض عربن بحال رکيو هو. اهي رياستون بعد ۾ غزنوي سلاطين کي خراج ڀرينديون هيون. غزنوي سلاطين جي ڪمزوريءَ ڪري هنن رياستن جا حوصلا ايتري قدر وڌي ويا هئا، جو هنن هڪڙي ڀيري گڏجي لاهور تي قبض: ڪرڻ لاءِ زور آزمائي ڪئي هئي.
عام طور سنڌ جي تاريخن ۾ بلوچن جو ذڪر ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان ڏنل آهي. اسين ڀهرئين باب ۾ بيان ڪري چڪا آهيون ته بلوچن جا سنڌ سان لاڳاپا گهڻو اڳ قائم ٿيا. سندن بيٺڪون مهراڻ جي ٻنهي ڪپن تي ديبل کان وٺي هانسي ۽ حصار تائين هيون. غزنوي دؤر اندر دهليءَ تي تومارن، اجمير تي چوهاڻن، قنوج تي راٺوڙن ۽ گجرات تي واگهيلن جي حڪومت هئي. خسرو شاهه بن بهرام شاهه سنه 555هه (1160ع) ۾ وفات ڪئي. سندس ڏينهن ۾ سنه 551هه (1156ع) ۾ راول جئيسل ڀاٽيه، جيلسمير جو شهر تعمير ڪرايو. سندس رياست جون

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

اولهندي واريون حدون اراولي ٽڪرين تائين هيون. سندس پٽ سالا باهن تي قبضو ڪرڻ لاءِ راجپوتن جو لشڪر تيار ڪيو. سنڌ ۾ طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو ۽ هندو راجا ٻيهر سنڌ تي قبضي ڄمائڻ لاءِ منتظر هئا. عين انهيءَ وقت بلوچن پنهنجي سردار خضر خان جي اڳواڻيءَ هيٺ جيسلمير تي ڪاهه ڪئي. سالاباهن ٽن سؤن راجپوت جوڌن سان مارجي ويو. بلوچن ڏراوڙ جي قلعي تي قبضو ڪيو.(1) خسرو شاهه لاهور جو پويون غزنوي سلطان هو. هندستان اندر جيڪي صوبا غزنوي حڪومت جي ماتحت هئا، تن تي هو حڪومت هلائڻ لڳو، مگر سنه 582هه (1186ع) ۾ شهاب الدين غوري هتان قيد ٿي ويو ۽ غزنوي حڪومت جي پڄاڻي ٿي.

سنڌ ۾ اردو زبان جي ابتدا:

سنڌ ۾ عربي فتوحات ڪري سنڌي زبان ۾ عربي الفاظ گڏجي ويا. ازانسواءِ اُبله، سيراف، تيز ۽ شيراز ڪان جيڪي ايراني سوداگر سنڌ ۾ آيا، تن جي زبان پارسي هئي. مڪران، منصوره ۽ ملتان ۾ پارسي زبان تجارتي تعلقات ڪري چالو هئي. عربن ۾ دستور هو ته جنهن ملڪ ۾ ٻينون جوڙي ويهندا هئا، اتي جي زبان کي عربي حرفن ۾ لکند اهئا. غزنوي حڪومت جو سنڌ تي سنه 1186ع تائين قبضو رهيو. غزنوي فوجن ۾ افغانستان، ترڪ، ايراني، بلوچ ۽ هندو سپاهي هئا، جن جي زبان پشتو، پارسي، ترڪي، بلوچي، پنجابي، ملتاني ۽ سنڌي هئي. مٿين زبانن جي ميل جول ڪري هڪ نئين گڏيل زبان جنم ورتو، جنهن لاءِ شايد ائين چئي سگهجي ٿو ته اها ئي زبان اڳوڪيءَ اردو ٻولي جي ابتدائي شڪل هئي. غزنوي فوجن ۾ گهڻائي هندو عملدار هئا، مثلا: ناٿ، تلڪ، وغيره.مٿين ميلاپ ڪري غزنوي دؤر جي شاعرن، جهڙوڪ، حڪيم سنائي ۽ مسعود سعد سلمان جي اشعار ۾ هندي الفاظ گڏيل آهن. سلطان محمود جي سڪي تي هندي عبارت لکيل هئي.(1(

سنه 413هه ۾ سلطان محمود ڪالنجر جي قلعي تي گهيرو ڪيو، ان وقت اتي جي راجا نندا ٿي سؤ هاٿي ۽ هڪڙو هندي زبان ۾ قصيدو لکي سلطان جي خدمت ۾ پيش ڪيو. دربار ۾ جيڪي عرب، ايراني ۽ هندو عالم هئا، تن سلطان کي قصيدو پڙهي ٻڌايو. علمائن قصيدي جي تعريف ڪئي. سلطان خوش ٿي راجا کي سمورو ملڪ واپس ڏيڻ سان گڏ پنهنجي پاران چوڏهن قلعا مرحمت ڪيا.(2(

غزنوي سلاطين پنهنجي هندستاني مقبوضات جو تختگاه لاهور مقرر ڪيو هو، جو اهڙيءَ طرح غزنيءَ ۽ نيشاپور وانگر علوم ۽ اسلامي تبليغ جو مرڪز بنيو. شيخ اسماعيل پهريون مبلغ هو، جنهن سنه 1005ع ۾ هتي اسلام جي تبليغ شروع ڪئي، هر جمعي ڏينهن سندس واعظ ٻڌي هزارن جي تعداد ۾ هندو اسلام قبول ڪندا هئا.(1(

شيخ اسماعيل ڪان پوءِ وڏو نامور اولياءُ شيخ علي بن عثمان هجويري رحه (داتا گنج بخش) لاهور ۾ ٿي گذريو. شيخ موصوف سنه 1009ع ۾ غزنيءَ ۾ تولد ٿيو. سلطان مسعود جي زماني ۾ ٻن ساٿين سان گڏجي لاهور ۾ آيو. سندس دعوت تي اتي جو راجا راءِ راجو مسلمان ٿيو، جو سلطان مودودو بن مسعود پاران لاهور جو حاڪم هو. شيخ علي هجويري رحه جو شمار هندستان جي اوائلي صوفين ۾ آهي. سندس زمانو اسلامي تصوف جو ٻيو دؤر هو. شيخ موصوف سنه 415هه (1072ع) ۾ لاهور ۾ وفات ڪئي.(1) سلطان الهند خواجه غريب نواز رحه سندن شان ۾ هيٺيون بيت چيو آهي:

”گنج بخش هر دو عالم مظهر نور خدا،
ڪاملان را پير ڪامل نقصان را رهنما“.

مسعود سعد سلمان جنهن کي مولانا آزاد بلگراميءَ همداني لکيو آهي، سو لاهور ۾ ڄائو هو. سعد بن سلمان اٽڪل سٺ ورهين تائين سلاطين غزنويءَ پاران پنجاب ۾ رهيو ۽ پنجن سلاطين جي تعريف ۾ قصيدا چيائين. سنه 429هه ۾ سلطان ابراهيم، سيف الدوا، کي پنجاب ۽ سنڌ مٿان گورنر مقرر ڪيو هو. اهڙيءَ ريت مسعود جوانيءَ ۾ سيف الدوله جي درٻارين ۾ شامل ٿيو. وري جڏهن سلطان ابراهيم ڪنهن ڳالهه تان غصي ٿي سيف الدوله کي قيد ڪيو، تڏهن مسعود به ساٿس گڏ ڏهه ورهيه قيد ۾ رهيو، پوءِ امير ابوالقاسم جي سفارش سان هو آزاد ڪيو ويو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سلطان مسعود جڏهن پنهنجي پٽ عضدالدوله شيرازد کي هندستان جو گورنر مقرر ڪري، ابو نصر فارسيءَ کي سندس نائب سپه سالار ڪري مڪو، تڏهن ابو نصر سان دوست پهڻ ڪري مسعود سعد جالندر مٿان صوبيدار مقرر ٿيو. سندس 492هه ۾ ڪنهن ڏوهه ۾ سلطان مسعود ابو نصر کي قيد ڪيو، تڏهن مسعود سعد به ساٽس قيد ۾ رهيو. اٺن ورهين کان پوءِ ثقة الملڪ طاهر بن علي مشڪان جي سفارش ڪري، هو وري سنه 500هه ۾ آزاد ٿيو. آزا دٿيڻ کان پوءِ مسعود سعد باقي عمر گوشه نشين رهي، سنه 515هه ۾ انتقال ڪيو. سندس ٽي ديوان: هندي، پارسي ۽ عربيءَ ۾ هئا، جن ان فقط پارسي ديوان موجود آهي، جنهن ۾ 15 هزار اشعار آهن. عربي ۽ هندي ديوان هن وقت غائب آهن.(1(

ابوالفرج بن مسعود الروني لاهور جي ڳوٺ رونيءَ جو رهاڪو هو. سلطان ابراهيم جي زماني جو مشهور شاعر هو ۽ وزير مملڪت خواجه ممد بن بهروز بن احمد جو نديم هو. ملا عبدالقادر بدايوني هن ريت لکي ٿو:

”استاد الفرج روني هم مداح سلطان ابراهيم بود،
وهم مداح سلطان مسعود و قصايد بسيار بنام ايشان،
و ديوان اوست ورون نام ديهي ست از توابع لاهور،
و درين روزگار گويا خراب استِ و اثري ازو باقي نمانده.“(1(

سنڌ ۾ عربي نسل جا ماڻهو:

غزنوي حڪومت جون حدون ڪشمير کان وٺي مڪران تائين هيون، جن جن عرب سردارن ۽ جاگيردارن مان غزنوي سلاطين کي خطرو هو، تن کي هن سنڌ مان لڏائي ڇڏيو، فقط هيٺ بيان ڪيل ۽ ٻيا اهڙا عرب خاندان سنڌ ۾ رهڻ ڏنائون، جن مان مقابلي جو خطرو ڪونه هُئن: جهڙوڪ، قاضي، مڪتبن جا آخوند، هنرمند ڪاريگر ۽ ڪاشتڪار (جي گهر ٻار ڪري ويهي رهيا هئا) اهڙيءَ طرح جهالاوان ۽ مڪران جي خارجي عربي رياستن جو به انهن هٿان خاتمو ٿيو هو.

(1)ثقفي: هي پشت بپشت الور ۽ بکر جا قاضي هئا. موسيٰ بن يعقوب ثقفيءَ کي غازي محمد بن قاسم پاڻ سان آندو هو ۽ الور فته ڪرڻ بعد هن کي اُتي جو قاضي مقرر ڪيو هئائين. سنڌ فتح ڪرڻ جو احوال جنهن شخص پهريائين عربي زبان ۾ لکي هو، سو قاضي موسيٰ بن يعقوب جو پڙپوٽو قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن قاضي موسيٰ هو، سندس لکيل تاريخ جو نالو ’منهاج المسالڪ‘هو.

(2)بني تميم: يعني تميم جو اولاد، جي هن وقت ٿهيم سڏبا آهن.

(3)بني مغيره: يعني مغيره جو اولاد، جي هن وقت موريا سڏبا آهن.

(4)عباسي: حضرت عباس رضه (حضرت نبي ڪريم ﷺ جن جي چاچي) جو اولاد، عباسي خلافت جي خاتمي کان پوءِ به ڪيترائي عباسي سنڌ ۽ مڪران ۾ رهجي ويا، جي گهڻو ڪري قضا جو ڪم يا مڪتبن ۾ تعليم ڏيڻ جو ڪم ڪندا هئا. سنڌ ۾ ڪلهوڙا به پاڻ کي عباسي سڏائين ٿا!

(5)صديقي: يعني حضرت ابوبڪر صديق رضه جو اولاد.

(6)فاروقي: يعني حضرت عمر الفاروق رضه جو اولاد.

(7)بني حارث: يعني حارث جو اولاد، سنڌ جا پنوهر پاڻ کي بني حارث قبيلي سان ڳنڍين ٿا!

(8)منگي: يعني بني تميم جو اولاد، يعني تميم جي هڪڙي شاخ.

(9)جبريه: جنمان شيخ طائي درويش هالاٽي وارو هو.

(10)بني اسد: يعني اسد جو اولاد، جي اسدي سڏبا آهن. شيخ تراب درويش فتح پور وارو انهن مان هو.

(11)بني عتبه: عتبه جو اولاد، قاضي برهام فتحپور وارو انهن مان هو.

(12)بنوالي: اهي صوفي درويش هئا، جن مان ڪيترائي فقير ريل پرڳڻي ۾ رهندا آهن.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(13)بني حاڪم: حاڪم جو اولاد، سنڌ جا باجار ۽ جهانگار پاڻ کي بني حاڪم چوائين ٿا!
(14)بني جريمه: جريمه انصاري جو اولاد. سنڌ جا سپيا پاڻ کي بني جريمه چوائين ٿا!
(15)انصاري: مدينه منوره وارن انصارن جو اولاد.(1(

سنڌ جا سماٽ قبيلا:

عربن ۽ بلوچن کان سواءِ، ٻيون جيڪي ديسي قومون سنڌ ۾ رهنديون هيون، جي درجي بدرجي اسلام ۾ داخل ٿينديون آيون، تن کي سماٽ يعني سما قوم جون شاخون سڏبو آهي. انهن قومن جو تفصيلوار بيان 'تحفة الڪرام' جلد-3 ۽ 'چچ نامه' جلد-2 ۾ هن ريت ڏيڪاريل آهي(1:(

'تحفة الڪرام' ۾ سمن کي سام بن نوح نبيءَ جو اولاد ڏيڪاريل آهي. فارسي تاريخن جا بيان افسانن وانگر آهن. بهرحال 'تحفة الڪرام' ۾ لکيل آهي ته سام کي چار پٽ هئا: 1- ٻڌا 2- سنگها، 3- ياگرت ۽ 4- همهر. ٻڌا کي سورهن پٽ هئا: ٻڌ، سورهه، سهته، اڪيل، اونار، امرهه، بزير ۽ ٻيا سندن اولاد کي راٺوڙ سڏيندا آهن. سنگها ۽ همهر جي اولاد کي تودر سڏيندا آهن. ياگرت جو پٽ ڏيرو، ڏيري جو پٽ اجيپار، اجيپار جو پٽ دسرٿ. دسرٿ کي ٽن راڻين مان چار پٽ ٿيا: 1- رام 2- لڪشمڻ، 3- پرت ۽ 4- چترگهن. پرت کي چار پٽ هئا: پرهار جنسپا، ڪوريجا، ناهيه، چترگهن جو اولاد چارڻ سڏجن ٿا.

لڪشمڻ کي ڪو اولاد ڪونه هو، رام کي هڪڙو پٽ هو نواڪس، نواڪس جو پٽ هو اتت، اتت جو پٽ هو نرگت، نرگت جو پٽ هو ڪن، جنهن جي نالي ڪن شهر سڏبو هو.(2)، ڪن جو پٽ هو راجا سنبوت. راجا سنبوت کي چار پٽ هئا: 1- سام، 2- بارڪره، 3- هنرت؛ جنهن کي دڪن به سڏيندا آهن ۽ 4- ماوه. انهن مان سام کي هڪڙو پٽ هو جادم، جنهن کي وري چار پٽ هئا: 1- هسپت، جنهن جو اولاد سنڌ جا سما، 2- ڪجپت، جنهن جو اولاد آهن چندا، 3- پوپت جنهن جو اولاد آهن سنڌ جا ڀٽي ۽ 4- جوراسمه، جنهن جو اولاد راءِ ڏياچ هو، جنهن چارڻ ٻيجل کي سِر وڍي ڏنو هو. جادم جي چئن پٽن مان هسپت کي هڪڙو پٽ هو؛ جنهن جو نالو زبدري هو. زبدريءَ جو پٽ نيٽ هو، جنهنجو پٽ راٺو نوتيار هو، نوتيار جو پٽ اوڍر هو، اوڍر جو پٽ ائوڊ هو، ائوڊ جو پٽ لاڪيار هو، لاڪيار جو پٽ لاڪو هو. لاڪو بادشاهه ٿيو ۽ ڪيس (پهرئين راڻي مان) به پٽ هئا: 1- اوڏ، جنهن کي اولاد ڪونه هو، مگر سندس رهڻ جو هنڌ سندس نالي پنيان اوڏ ملڪ سڏجي ٿو، 2- مهر؛ جنهن کي وري چار پٽ هئا: 1- انڙ، 2- ستيا، 3- وديتر پاٽاري، 4- ورهه ۽ 5- ساند لاڪو راجا پيريءَ ۾ وري پرڻيو هو، ان گهر مان چار پٽ ٿيس: 1- انڙ، 2- چڻو، 3- ڦل لاڪو ۽ 4- مناهيو.

چڻي کي ٽي پٽ هئا: 1- بابڙو، (2) دنڪنا ۽ (3) ڪلة. ڦل لاڪي جو پٽ هو ڪلاني، لاڪي جي وڏي پٽ انڙ کي هڪڙو پٽ هو لاڪو، انهيءَ لاڪي جو پٽ سمو، سمي جا وري به پٽ هئا: 1- ڪاڪو ۽ 2- جڪريو. ڪاڪي پوٽا مسلمان انهيءَ ڪاڪي جو اولاد آهن ۽ جڪرا مسلمان جڪريه جو اولاد آهن. ڪاڪا پنهنجي رياست ڪاڪ جو حاڪم هو. سندس به پٽ هئا: 1- پلي ۽ 2- رائدن. پليءَ جي اولاد مان مسرق سمو پنهنجي ڪٽنب جو سردار هو. رائدان کي نَو پٽ هئا: (1) سمو، جنهن جو اولاد سميجا هو، (2) نوتيار، جنهن جو اولاد نوت آهن (3) لاڪو جنهن جو اولاد لنجار آهن. سنڌ جو مشهور درويش مخدوم ساهڙ لنجار انهيءَ قوم مان هو. (4) ابڙو، جنهن جو ولاد ڦل ناهيا ۽ ڏاهر ناهيا، (5) ناهيو، (6) چنيسر، جو پنهنجي وقت جو مشهور ماڻهو هو، (7) مناهيو، (8) ڪوريو، جنهن جو اولاد ڪوريجا اهن (9) پلي، جو پنهنجي قوم جو سردار هو. پلي بن رائدان کي وري به پٽ هئا: 1- اوڍو، جنهن جو اولاد اوڍيجا، ٻهريا ۽ ڪدريه پوٽا آهن ۽ 2- ساند، جو پنهنجي قوم جو سردار ٿيو هو. ساند پليءَ جا ست پٽ هئا.

-1ڪاڪا، جنهن جو اولاد ڪاڪيجا پوٽا اهن، 2- جاڙو، جنهن جو اولاد جاڙيجا ۽ جاڙا اهن، 3- وارهه، 4- چنيجا، 5- هنگورا، جنهن جو اولاد هنگورجا اڍيجا، جگسي ۽ ڏونرا آهن، 6- ديراه، جنهن جو اولاد ڪڇ وارا سما آهن ۽ 7- ٻاهوٽي. ٻاهوٽيءَ کي پنج پٽ هئا: 1- هالو، جنهن جو اولاد هالا آهن، 2- هنگورو، جنهن جو اولاد ڏونرا هنگورا

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

چاره هنگورا ۽ رامديه آهن، 3- ساهڙ، جنهن جو اولاد ساهڙ سما آهن، 4- چيلاريا، جنهن جو اولاد نهڙيا آهن ۽ 5- ڄام هاپر، ڄام هاپر جا ٻه پٽ هئا: (1) راموڄا ۽ (2) ڄام جوناه. ڄام جوناه جو پٽ ڪدراهو هو، جنهن کي 3 پٽ هئا: (1) ساند، جنهن جو اولاد رهوما، لاکيا ۽ جکرا آهن، (2) سومرو ۽ (3) لاک ڄام. لاک ڄام جو پٽ هو ڪاها، جنهن جو پٽ هو لاکو، ڪاهاجي وفات بعد کيس پٽ ڄائو هو، ان جو نالو به ڪاها رکيو هئائون. لاکا کي ٻارهن پٽ هئا.

(1)ڄام جوناه، جنهن جو اولاد سنڌ تي حڪمراني ڪندڙ هو، جو ساموئي شهر ۾ رهندا هئا، (2) انڙ جو پهرين ماڻهن تي راڄ ڪندو هو ۽ ٻنان اولاد جي مري ويو، (3) پلي، جنهن جو اولاد ڦل سما آهن، (4) ڪاها، جو سودياري سمن جو وڏو بزر هو، (5) اوٺا، جنهن جو اولاد ساها سما، اوٺا سما ۽ سيڪاٽ سما آهن، (6) جيسر، جنهن جو اولاد پيپريا آهن، (7) منگر، (8) ابڙو، جنهن جو اولاد ابڙيجا آهن، (9) هنگورو ڪنور، جو سهيجا قوم جو سردار هو، (10) سلطان، جنهن جو اولاد سلطان اوٺا آهن،(11) رائدان ۽ (12) لاکو. هنگوري ڪنور کي ٽي پٽ هئا: 1- ڏيسر، 2- مينها ۽ 3- مريديو، ڏيسر کي پنج پٽ هئا: ڪاها، هالار، رکن، هگورو ۽ جوناه.(1(

عربن جي حڪومت جي زماني جون هندو رياستون:

پنبور - جتي هن وقت ميرپورساڪرو ۽ گهوڙا ٻاڙي تعلقا آهن، اُتي هڪ قديم رياست هئي، جا محمد بن قاسم کي جزيه ڀري ڏيڍ سان قائم رهندي آئي. اها رياست پنبور هئي، جنهن جو بيان اڳ ڏيئي چڪا آهيون. خليفي هارون الرشيد جي ڏينهن ۾ هجري 171 (787ع) ۾ هي شهر ناس ٿي ويو. سندس ڦٽل نشانن مان ثابت ٿئي ٿو ته هي شهر تمام وڏو ۽ وسندو هو، سنڌو نديءَ جي هڪڙي شاخ تي بندر هو. سنڌي شاعريءَ ۾ هن شهر جو نالو گهڻو ڳائجي ٿو. سسئي هن شهر ۾ نپني هئي. هوءَ نومسلم برهمڻ زادي جي هئي. سسئي پنهونءَ جو قصو، جو هن وقت مختلف زبانن ۾ شايع ٿي چڪو آهي، سو سرزمين ’جنت السنڌ‘ جو مشهور قصو آهي.

صفاريه ۽ مظفريه ملڪن جي مڪران تي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ ڪيچ مڪران تي هوتن جي حڪومت شروع ٿي. هوتن جو وطن يونانين ’اورٽي‘ ڏيکاريو آهي، جنهن جون حدون حب نديءَ کان شروع ٿي، پرالي نديءَ تائين هيون، جنهن کي هينئر لس ٻيلو سڏين ٿا. هتي جا رهاڪو راجپوت هئا ۽ هنگلاج جي ديويءَ جا پوڄاري هئا. محمد بن هارون جي تبليغ ڪري مسلمان ٿيا هئا. رند بلوچن جو ڏاڏو مير جلال خان حلب کان نڪري عمان کان جهازن ذريعي جمپور ۽ سيستان ۾ وارد ٿيو، پوءِ مڪران پهچي ڪيچ فتح ڪري ان کي پنهنجو تختگاه مقرر ڪيائين ۽ هڙو قلعو ڪيچ نديءَ تي تعمير ڪرايائين. جيئن ترڪ قبيلن جي جهنڊن تي مختلف جانورن جون شڪليون نڪتل هيون، تيئن مير جلال خان جي جهنڊي تي چيتي جي تصوير نڪتل هئي، جو مزار سڏبو هو. سندس جهنڊي هيٺان 44 بلوچن جا بولخ هئا. ڪيچ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هن ٻه شاديون ڪيون: سندس پهرين زال مرزا جهان بيگ مغل جي ڌيءُ هئي، جنهن مان کيس ٽي پٽ رند، لاشار ۽ قرائي ۽ هڪڙي ڌيءَ جتو هئي، ٻي شادي هوتن مان عجوبه نالي هڪڙيءَ رقاصه سان ڪئي هئائين؛ جنهن مان کيس هڪڙو پٽ هوت ڄائو.(1(

مير جلال خان جي وفات کان پوءِ هوت ڪيچ جو حاڪم ٿيو. ماءُ طرفان راجپوت هو؛ انڪري سندس لقب به ’آري ڄام‘ هو، حڪمراني ڪرڻ کان سواءِ هوت سنڌ، گجرات ۽ دکن تائين قافلن جي ذريعي خشڪ ۽ تر ميون، خوشبودار جڙين ٻوٽين، کجور ۽ گهوڙن جو واپار ڪندا هئا. سندس هڪڙي سردار مير عاليءَ کي، جو هوت جي پيڙهيءَ مان هو؛ چار پٽ هئا: هوتي، نوتي، چنري، پنو (پنهون)(2). سسئي، جنهن جي برهمڻ پيءُ کي نجومين اڳ چئي ڇڏيو هو ته سندس ڌيءُ جو انگ هڪڙي مسلمان سان لکيل آهي، تنهن ڌيءَ کي هڪڙيءَ صندوق ۾ وجهي درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيو هو. اها صندوق پنبور جي هڪڙي مسلمان ڌوٻيءَ کي هٿ لڳي هئي، جو ٻي اولاد هو، تنهن سسئيءَ کي ڌيءَ ڪري نپايو.

هڪڙي ڀيري پنهون پنهنجن پائرن سان قافلي سميت پنبور واپار سانگي پهتو. سسئيءَ پنهونءَ جي حسن کي ڏسي، متس مفتون ٿي، کيس پائرن سميت پاڻ وٽ مهمان ڪري رکيو، مگر پنهونءَ جي پائرن کي اها ڳالهه نه وڻي. هو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

راتورات ڪيس اُٺ تي چاڙهي ڪيچ ڏانهن راهي ٿيا. صبح جو سسئيءَ مهمانن ڪي اوطاق ۾ نه ڏسي، ڪيچ جي واٽ ورتي. واٽ تي هڪڙي ايلپنهوار مٿس بدنظر وڌي. سسئيءَ ڌٽيءَ کي ٻاڏايو، جنهن تي زمين ڦاٽي پيئي ۽ هوءَ اندر گهڙي ويئي.اهڙيءَ طرح پنهون به سندس ڳولا ڪندي ان هنڌ تي پهتو، جت ڌٽيءَ جي حڪم سان وري به زمين ڦاٽي پيئي ۽ عاشق ۽ معشوق هميشه لاءِ پاڻ ۾ وڃي گڏيا.(1(

سپ ڪان پهريائين سيد مير معصوم بکريءَ قصي کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري مٿس 'مثنوي حسن و ناز' نالو رکيو. تنهن کان پوءِ مغل شهنشاهه محمد شاهه جي ڏينهن ۾ ڪتياڻ جي قاضي مرتضيٰ سورٺيءَ کي ٻيهر پارسيءَ ۾ نظم ڪري، محمد شاهه جي درٻار ۾ پيش ڪيو. سندس ڪتاب ۾ ملتان جي هڪڙي درويش اسماعيل متعلق عجيب و غريب قصو ڏنل آهي ته مٿيون درويش سسئي پنهونءَ جي قبر تي پهتو ۽ ٻنهي عاشق ۽ معشوق جو جيئري ديدار ڪيائين. والله اعلم. مير فتح علي خان ٽالپر ٽيون دفعو قصي کي مولانا جاميءَ جي يوسف زليخا جي طرز تي پارسيءَ ۾ نظم ڪرايو. پنجاب جي شاه وارث شاه، جو احمد شاه ابداليءَ جي ڪاهُن وقت موجود هو، تنهن قصي کي پنجابي جامو پهرايو. سنه 1862ع ۾ سنڌ جي نائب ڪمشنر ميجر سر فريڊرڪ گولڊ سمڊ پهريون دفعو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سنه 1882ع ۾ ٻيو دفعو بمبئي سول سروس جي هڪڙي عملدار مسٽر ٽي- هارٽ ڊيوس اُن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو.(1) بلوچن پنيور جي يادگار لاءِ سري جبلن جي هڪڙي چوٽيءَ تي پنيور نالو رکيو.(2.(

الور – غازي محمد بن قاسم، سنڌ فتح ڪرڻ ڪان پوءِ، الور کي سنڌ جو تختگاه مقرر ڪيو. دمشق جا بني اميه گورنر الور ۾ رهندا هئا. هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ جيئن دمشق درٻار جي سيني صوبن ۾ بغاوتون ۽ بدامني پئجي ويئي، تيئن سنڌ جي صوبي اندر عرب زميندارن ۽ جاگيردارن ۾ اهڙي خانه جنگي پيدا ٿي، جو سنڌ جو گورنر تميم گورنريءَ تان هٿ ڪڻي الور مان نڪري هليو ويو ۽ ساڻس گڏ ٻي ابه ڪيترائي عرب عملدار ۽ سردار سنڌ ڇڏي هليا ويا. انهي وقت ۾ جيئن ڪي ديسي قومون جي مسلمان هيون، تن جا سردار پنهنجون پنهنجون رياستون ٺاٺي ويهي رهيا، تيئن ڪي هندو راجڪمار به پنهنجون پنهنجون رياستون ٺاٺي ويهي رهيا. انهن رياستن ۾ مکيه الور هئي. وري جڏهن عربن منصوري کي تختگاه جوڙيو تڏهن هندن جون ڪي رياستون خاج ۽ جزيه جي عيوض هنن قائم رکيون، جن مان الور جي هندو رياست به هڪ هئي، جا پوءِ سومرن جي حڪومت واري زماني تائين قائم هئي.

'تاريخ طاهري' جو بيان آهي ته، "الور ۽ محمد طور جي وچ ۾ جيڪو پرڳڻو هوندو هو، تنهن جو حاڪم راجا دلوراءِ ڏاڍو ظالم ۽ زاني هو. سپ ڪنهن رات ڪنهن نه ڪنهن ڪنواريءَ ڇوڪريءَ سان هم بستر ٿيندو هو. تنهن کان سواءِ ڪا به سهٽي زال ڏسندو يا ٻڌندو هو ته زبردستيءَ سان ان کي پنهنجي بستري تي آڻيندو هو. هندستان جي مال جا جهاز جيڪي ديبل ڏانهن ويندا هئا، تن جي سوداگرن کان اڌ محصول طور اڳاڙيندو هو. قضا سان هڪڙو سوداگر سيف الملوڪ هندستان کان حج جي ارادي سان مڪي ڏانهن ٿي ويو. سندس زال بديع الجمال ڏاڍي خوبصورت هئي، جنهن کي راجا جا عملدار حيلن سان راج اوٽ پهچائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. سيف الملوڪ ٽن ڏينهن تائين مهلت گهري. ان عرصي ۾ هن رات جو ڪاريگرن کان مهراڻ کي پٽرن جو بند ڏياريو، جنهن ڪري درياءَ هاٽوڪي بکر، سيوهڻ ۽ لڪي جو رخ اختيار ڪيو ۽ الور ويران ٿي ويو."(1(

ان ۾ شڪ ناهي ته هاڪڙو سنڌو نديءَ جي هڪڙي شاخ هو، جنهن تي الو، امرڪوٽ ۽ پارينگر بندر هئا، مگر هاڪڙو ايرانين يا يونانين جي ڪاهه کان گهڻو اڳ مٽجي چڪو هو: مثال لاءِ جيڪڏهن مهراڻ جي هاٽوڪي بکر، سيوهڻ، پٽالا (نيرن ڪوٽ) واري وهڪ نه هجي ها ته سڪندر مقدوني يا ان کان اڳ دارا اعظم جا جهاز سيوهڻ يا پٽالا بدران الور کان پارينگر وڃن ها ۽ اهڙيءَ طرح بکر جو قلعو به عباسي دؤر ۾ جڙي نه سگهي ها. ٻيو ته ديبل جو بندر سنڌونديءَ جي ڏکڻ اُلهندي ڊيلٽا واري ڪناري تي واقع هو ۽ هاڪڙو ڏکڻ اوبر ۾ ڪڇ جي رڻ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. هٽ اهو به ياد رکڻ کپي ته دارا ۽ سڪندر سنڌو نديءَ جي قديم وهڪري جي تحقيقات ڪرڻ لاءِ جاچ ڪميٽيون مقرر ڪيون هيون. خاص ڪري يوناني ماهرن هاڪڙي جو قديم پيٽ ڳولي لڌو هو، جنهن تي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

انهن هڪ هزار ڦٽل ڳوٺن ۽ شهرن جا ويران نشان ڏٺا هئا، جي ڪو وقت وسندڙ شهر هئا.(1) ان ڪري ان ۾ شڪ ناهي ته الور زلزلي ڪري ويران ٿي ويو هوندو. باقي جو 'طاهريءَ' جو بيان آهي ته سنڌو نديءَ رخ بدلايو، سو قابل اعتبار ناهي. ريورٽيءَ جي بيان موجب، سنڌو نديءَ سنه 335هه (941ع) ڌاري بکر ڏانهن رخ بدليو هو: يعني سلطان سبڪتگين کان 31 ورهين اڳ اهو واقعو ٿي گذريو! وري 'سنڌ گزيٽيئر' ۾ دلوراءِ جو زمانو سنه 1221ع ڏنل آهي، يعني سلطان التمش جو زمانو(2)! هوڏانهن 'لب تاريخ' جو صاحب بکر جي قلعي جي تعمير جو زمانو سنه 334هه ڏيکاري ٿو(3)! جي-ايبٽ وري مهراڻ جي رخ بدلائڻ جو زمانو 492هه ڏيکاري ٿو.(4)

مهراڻ جهڙي درياءَ کي ٺن ڏينهن ۾ بند ٻڌڻ به غير ممڪن آهي، جڏهن اسين ڏسون ٿا ته موجوده مشينن جي زماني ۾ بئراج جهڙيون پليون تعمير ۾ ڏهه ڏهه سال وٺن ٿيون. اسان جي خيال ۾ خود زلزلي سبب به صفا برباد ڪين ٿي ويو هو. 'آئين اڪبري' جي بيان موجب، اڪبري دور ۾ الور بکر جي ماتحت هڪڙي محال هئي، جنهن ۾ ماٿيلو، بکر ۽ سکر شامل هئا. هن محال مان غليه شهنشاهت کي ساليانو 1132150 دام، ٻه سؤ سوار ۽ پنج سؤ پيادا بطور خراج ملندا هئا. محققن جو فيصلو آهي ته 'طاهري' جا بيان افسانا ۽ آکاڻيون آهن. جيڪڏهن مٿيون واقعو سومرن جي زماني ۾ ٿي گذريو ته ضرور اهڙي انقلاب جو شيخ ابن بطوطا پنهنجي 'سفرنامي' ۾ ذڪر ڏي ها. شيخ موصوف سومرن جي آخري دؤر ۾ سنڌ ۾ وار دٿيو هو. جڏهن ديبل بلڪل ويران هو ۽ ان جي بدران لاهري سنڌ جو بندر هو.(1)

'طاهري' جو صاحب جنهن بديع الجمال جي حسن جي تعريف ڪري ٿو، سا لس ٻيلي جي حڪمران شهزادي هئي. سندس تختگاه شهر، روغان، لس ٻيلي کان نَوَ ميل اتر طرف، پورالي نديءَ تي هڪڙي ٽڪريءَ تي هو، جا پنجاه فٽ بلند هئي. مٿين شهر جي آثان جو چارلس ماسن، بلوچستان جي سياحت ڪرڻ وقت، معائنو ڪيو هو. هن اٽڪل 15 سؤ عمارتن جا نشان ۽ هڪڙي جامع مسجد جا آثارن تي ڏٺا هئا. لس ٻيلي جي رهاڪن جي روايتن موجب، سيف الملوڪ عرب جو سوداگر هو، نه ڪه هندستان جو. جيئن 'تاريخ طاهري' وارو بيان ڪري ٿو. مٿيون بيان مسٽر اي- ڊبليو- هيوز، ميمبر رايل جاگرافيڪل سوسائٽي، لنڊن، پنهنجي 'تاريخ بلوچستان'، (باب لس ٻيلي جا قديم آثار) ۾ ڏنو آهي.(2)

'تاريخ طاهري' جي بيان موجب دلوراءِ جو ننڍو ڀاءُ ڇتو امراڻي ننڍي هوندي کان اسلام ڏانهن مائل هو ۽ هن قرآن شريف به پڙهيو هو. آخر حج جي زيارت ڪرڻ جي ارادي سان مڪي ويو، جتي فاطمه نالي هڪ نيڪ بخت ڇوڪريءَ سان شادي ڪري، سنڌ ڏانهن موٽ: آيو. سندس فاطمه سان شادي ڪرڻ جو واقعو به عجيب ۽ غريب پيرايي ۾ افساني وانگر ڏنل آهي. حج تان موٽڻ کان پوءِ هو برهمڻ آباد ۾ رهڻ لڳو، جت الور جي بربادي‌ءَ کان پوءِ دلوراءِ رهندو هو. هت وري دلوراءِ سندس زال تي بدنظر رکڻ لڳو، جنهن ڪري ڇتو امراڻي پنهنجي زال سميت سيوهڻ ۾ رهڻ لڳو. سندس برهمڻ آباد کان نڪرڻ کان پوءِ هي شهر به زلزلي ڪري ناس ٿي ويو. ڇتي امراڻي (همراني) جي تربت سيوهڻ ۾ زيارتگاه آهي.(1) شاهجهان جي نواب، ديندار خان، قبر جي عمارت جوڙائي، جنهن تي سال 1042هه لکيل آهي.(2)

دربيلو: هن رياست جو حاڪم راٺوپونئر سهتو راڻوڙ هو، ديرو سندس گاديءَ جو هنڌ هو.

روپاهه: هن رياست جو حاڪم راٺو سينهڙو ولد ڏماچ ڪريجو سمو هو، سندس گاديءَ جو هنڌ ٽانگ هو.

ماٽڪ تارو: هن رياست جو حاڪم جيسر ولد ججا ماڇي سولنڪي هو.

سوي: هن رياست جو حاڪم وخيه ولد پنهون چنو هو.

پاڳناڙي: هن رياست جو حاڪم چنون ولد ڏيٽو هو.

همه ڪوٽ: هن رياست جو حاڪم جيو ولد درياه هو، سندس گاديءَ جو هنڌ جهم هو.

برهمڻ آباد: هن رياست جو حاڪم جسوڌن آگرو هو.

مٿيون رياستون ناصرالدين قباچه جي زماني تائين قائم هيون. ڏسو 'تحفة الڪرام'، جلد-3.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

آل شنسب جو سنڌ تي قبضو:
افغانن ۾ ٻه قومون مشهور آهن: 1- قيسي، جي بن عيص (عبدالرشيد) جو اولاد آهن.(1) ۽ شنسبي، جي شنسب بن حريق (بلاغُر جي رئيس) جو اولاد آهن(2). لوڌي ۽ سور قبيلا ٻه پوئين قوم سان گڏيل آهن. شنسب مان محمد بن سوري شنسبي بنو اميه وارن جي خلاف، عباسين جي مدد ڪندي، ابو مسلم خراسانيءَ جو طرف ورتو هو. عباسين هن خاندان کي بلادغور جي حڪومت سپرد ڪئي هئي. وري جڏهن فاطمين، عباسين خلاف سازشون شروع ڪيون، تڏهن غوري فاطمين جي خفيه سازش ۾ شريڪ ٿيا. قرامطين جڏهن خراسان ۽ افغانستان ۾ پنهنجي تحريڪ شروع ڪئي هئي، تڏهن محمد بن سوريءَ سلطان محمود خلاف بغاوت ڪڙي ڪئي هئي، مگر هڪڙيءَ جنگ ۾ مارجي ويو.
سلطان محمود سندس پٽ ابو عليءَ کي غور جو حاڪم مقرر ڪيو. ڪانئس پوءِ جيڪي به غور جا حاڪم مقرر ٿيا. سي قرامطه جا پوئلڳ هئا. سلطان فرخ زاد بن مسعود جي زماني ۾ مصر جي عبيدي فرمانروا، مستنصر بالله، پنهنجي خاص مريد، حڪيم ناصر خسرو علويءَ کي جو اسماعيلي هو، غزنوي، سلجوقي ۽ عباسي حڪومتن خلاف اسماعيليت جي تبليغ ۽ اشاعت ڪرڻ لاءِ مصر کان گجرات، ملتان ۽ لاهور ڏانهن دائي ڪري مڪو هو. حڪيم موصوف سنه 444هه کان سنه 481هه تائين افغانستان ۽ خراسان ۾ اسماعيلي مزهب ۽ عبيدي سلطنت جي خدمت ڪرڻ لڳو. ڪڏهن پاڻ کي صوفي باصفا، ڪڏهن شاعر ۽ ڪڏهن عالم ڪوئائڻ لڳو.(1(
غزنوي سلطنت سلطان ابراهيم غزنويءَ جي وفات کانپوءِ ڪمزور ٿيڻ لڳي. غور جي حاڪم عزالدين حسين، سلطان سنجر سلجوقيءَ سان نيازمندانه مراسم پيدا ڪري، غزنوي اطاعت کان آزادي حاصل ڪئي. ڪيس ست پٽ هئا: فخر الدين مسعود، قطب الدين محمد، سيف الدين سوري، بهاءُ الدين سام، علاءُ الدين حسين، شهاب الدين محمد ۽ شجاع الدين علي. عزالدين کان پوءِ سنه 543هه (1148ع) ۾ سيف الدين سوري غور جي گاديءَ تي ويٺو.
شاهان آل شنسب جي فهرست:
(1)قطب الدين،
(2)سيف الدين سوري 543هه (1148ع(،
(3)علاءَ الدين حسين (جهانسوز) 544هه (1149ع(،
(4)سيف الدين محمد 556هه (1161ع(،
(5)غياث الدين ابن سام 558هه (1163ع(،
(6)معزالدين محمد غوري 569هه (1174ع) ۽
(7)پويان 599هه کان 602هه (1201ع کان 1206ع) تائين(1(
سيف الدين سوري:
سيف الدين، بهرام شاه غزنويءَ کي شڪست ڏيئي، پنجاب ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو ۽ پاڻ کي سلطان جي لقب سان سڏائڻ لڳو، مگر ٿورن ڏينهن بعد، بهرام شاهه هندن جي لشڪر جي مدد سان سيف الدين سوريءَ ۽ سندس وزير مجدالدين موسويءَ کي مارائي ڇڏيو.
علاءُ الدين جهانسوز:
سنه 544هه (1149ع) ڌاري علاءُ الدين ’جهانسوز‘ غور جي گاديءَ تي ويٺو، هن بهرام شاهه کي سندس هندن جي لشڪر سميت شڪست ڏيئي، عروس البلاد (غزنيءَ) کي باهه ڏيئي ساڙائي ڇڏيو. سلطان محمود، سلطان مسعود ۽ سلطان ابراهيم جي قبر کان سواءِ، باقي سيني غزنوي سلاطين جي قبرن کي ڊهرائي، سندس هڏيون به ساڙائي ڇڏيائين، انهيءَ حرڪت ڪري مٿس ’جهانسوز‘ لقب پيو. هن بلادغور جي شهرن مان فيروز ڪوه کي تختگاه مقرر ڪيو. آخر سلطان سنجر هٿان قيد ٿي خراسان ويو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

’جهانسوز‘ جي قيد تي وجڻ کان پوءِ، غوري اميرن سندس ڀائٽيي ناصرالدين حسين ابن شجاع الدين کي تخت تي ويهاريو. سنت ترڪان عز، خراسان تي حملو ڪيو، جنهن ڪري سلطان علاءُ الدين کي سنجر آزاد ڪري، بلادغور جي حڪومت موٽائي ڏني. غوري اميرن سندس خوف کان ناصرالدين کي قتل ڪري ڇڏيو. مٿين زماني ۾ حسن بن صباح جي جانشين محمد بناڪيا بزرگ اميد علاءُ الدين ڏانهن پنهنجو ايلچي مڪو. جنهن صورت ۾ سلطان سنجر سلجوقي، ترڪان عز هٿان گرفتار ٿي ويو هو ۽ ترڪن کي اسلام سان ڪو واسطو نه هو. اهڙي ماحول ۾ علاءُ الدين ’جهانسوز‘ به قلعه الموت جي فدائي عقيدن کي قبول ڪري، سندن نقيبن کي پنهنجي سلطنت اندر تبليغ ڪرڻ جي ڇوٽ اختياري ڏيئي ڇڏي.

سيف الدين محمد:

سنه 556هه (1161ع) ۾ علاءُ الدين ’جهانسوز‘ جي مرڻ کان پوءِ سندس پٽ سيف الدين محمد تخت تي ويٺو. هن باخدا بادشاهه قلعه الموت جي ملحدن کي فيروز ڪوه ۾ گهرائي قتل ڪرائڻ ڇڏيو، پر سندس سپه سالار ابوالعباس شيش، جو اندروني فدائي هو، تنهن بادشاه کي ترڪان عز سان وڙهڻ وقت نيزو هڻي شهيد ڪري ڇڏيو.

غياث الدين:

سنه 558هه (1163ع) غياث الدين ابن سام تخت تي ويٺو. شهاب الدين محمد، جو ان وقت باميان ۾ هو، سو ڀاءُ کي غور جي تخت تي ڏسي، موٽي فيروز ڪوه آيو. غياث الدين فدائين جو دشمن هو. ٻنهي ڀائرن ابوالعباس کي گهرائي ڪلئيءَ دربار ۾ ڪيس قتل ڪرايو. غياث الدين پنهنجي ڀاءُ کي تگين آباد ۽ گرم سيل جي رياست سپرد ڪئي. سنه 569هه (1174ع) ۾ ٻنهي ڀائرن گڏجي ترڪان عز کي شڪست ڏيئي غزنيءَ تي قبضو ڪيو. مٿين فتوحات کان پوءِ غياث الدين پنهنجي ڀاءُ کي ’معزالدين‘ جو لقب ڏيئي، غزنيءَ جي حڪومت حوالي ڪئي. سلطان غياث الدين ملحدن جي خاتمي ڪرڻ کان سواءِ، سلجوقين کان هرات ۽ بلخ به فتح ڪيا. ابتدا ۾ اهل سنت جو پائبند هو، مگر پوين ڏينهن ۾ شافعي مذهب جي پيروي ڪرڻ لڳو هو. سنه 569هه ۾ وفات ڪري ويو. ڪانئس پوءِ شهاب الدين گاديءَ تي ويٺو.(1(

سنڌ تي سلطان شهاب الدين جو قبضو:

سنه 532هه (1137ع) ۾ سلطان شهاب الدين غور ۾ ڄائو هو ۽ وڏي هوندي پنهنجي ڀاءُ سلطان غياث الدين محمد سان سلطنت جي ڪاروبار ۾ شريڪ ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. ٻئي ڀائر ملحدن جي خلاف هئا. انهن ڏينهن ۾ اسماعيلين ۽ سومرن سنڌ ۽ ملتان تي اسماعيلي حڪومت ٻيهر ڪڙي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. سلطان شهاب الدين هندستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ جهنڊو بلند ڪيو. سيد مير جلال الدين ڪرمانيءَ جي دعوت تي افغانن ۽ بلوچن، ڪاهه جي فوجن ۾ حصو ورتو. سنه 571هه (1175ع) ۾ سلطان موصوف دري بولان کان ڦريان اُچ جي مضبوط قلعي تي ڪاهه ڪئي. هتي جي هندو راجا قلعي مان مقابلو ڪيو، مگر سندس راڻيءَ خيفه طور سلطان کان امن گهري قلعي جا در پٽيا. راجا مارجي ويو ۽ اسلامي لشڪر اُچ تي قبضو ڪيو. اُچ ملتان تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ سلطان ريگستان جي رستي کان گجرات تي ڪاهه ڪئي، مگر اتي جي راجا ڀيم ديو ثاني ۽ مولراج کان شڪست کائي موٽيو. سنڌ تي پنهنجي پاران علي ڪارماخ کي نائب مقرر ڪري غزنيءَ ڏانهن موٽيو. سلطان شهاب الدين ڪشمير جي راجائن جي مدد سان سنه 572هه (1186ع) ۾ غزنوي خاندان جي پوئين فرمانروا خسرو ملڪ بن خسرو شاهه کان لاهور فتح ڪري خسرو ملڪ کي قيد ڪري غزنيءَ ڏانهن وٺي ويو. جتي خسرو ملڪ وفات ڪئي. سلطان شهاب الدين لاهور جي حڪومت به سنڌ جي واليءَ علي ڪرماخ جي حوالي ڪئي.(1(

دهلي ۽ اجمير جي راجا پرٿوي راءِ جي اشاري تي راجپوتن سنه 576هه (1190ع) ۾ ڀٽندا تي ڪاهه ڪئي، مگر سلطان شهاب الدين ڀٽندا تي قبضو ڪيو. سندس ارادو غزنيءَ وڃڻ ڏانهن هو، مگر پرٿوي راءِ به لک فوج ۽ ٽن هزارن هاٿين سان ٿانيسور جي ويجهو، ترائن جي ڳوٺ وٽ، سلطان سان مقابلو ڪيو. هن جنگ ۾ سلطان شهاب الدين ۽ سندس سپه سالار ضياءَ الدين تولڪي شڪست کاڌي. مگر پوءِ سنه 588هه (1193ع) ۾ سلطان جرار

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

لشڪر سان پرٿوي راءِ جو مقابلو ڪيو. سندس لشڪر ۾ 12 هزار بلوچ هئا. سرسوتي نديءَ جي ڪپ تي جنگ لڳي. جنهن ۾ پرٿوي راءِ پنهنجي ڀاءُ ڪانديراءِ سميت مارجي ويو ۽ اهڙيءَ ريت دهلي ۽ اجمير تي غورين جو قبضو ٿيو.(2(

سنه 1200ع ۾ بلوچن ٻيو گهمرو جيسلمير تي ڪاهي، ڪاڏل جي شهر کي لٽيو. هن دفعي سالاباهن جي پٽ راوڻ ڪيولن ستن هزارن راجپوتن سان مقابلو ڪيو. بلوچن هن گهمري شڪست ڪاڌي ۽ سندن سردار خضر سان شهيد ٿيو.(1(

عام تاريخن ۾ لکيل آهي ته سلطان شهاب الدين کي هڪڙي ڳکڙ شهيد ڪيو، مگر حقيقت هن ريت آهي ته سلطان کي جهلم نديءَ جي ڪپ تي سنه 602هه (1206ع) ۾ هڪڙيءَ رات جو هڪڙي فدائيءَ تنبوءَ ۾ گهڙي شهيد ڪيو. اميرن، لشڪر جي پيش امام فخرالدين رازيءَ کي شڪ ۾ گرفتار ڪيو، پر پوءِ ثبوت نه ملڻ ڪري امام صاحب کي آزاد ڪيو ويو. ڳکڙ اتر اولهندي پنجاب ۾ هڪ ڏاڙيل قوم هئي، منجهن دختر ڪشي ۽ ٻيون خراب رسمون جاري هيون. سلطان شهاب الدين جي زماني ۾ هنن اسلام قبول ڪيو، جنهن جي عيوض سلطان موصوف ڪين مٿيون علائقو سپرد ڪيو هو.

سنڌ تي غلام سلاطين جي حڪومت:

دهليءَ تي سنه 602هه (1206ع) کان سنه 686هه (1287ع) تائين جملي ڏهن غلام فرمانروائن 85 ورهين تائين حڪومت ڪئي. سلطان شهاب الدين کي پٽ ڪونه هو، تنهن ڪري پنهنجي جيڏي سلطنت پنهنجن ٽن ترڪ غلامن ۾ ورهائي ويو. منجهانئن تاج الدين يلدوز کي غزني، قطب الدين ايبڪ کي لاهور ۽ دهلي ۽ ناصر الدين قباچه کي سنڌ ۽ ملتان ڏيئي ويو هو. شهاب الدين کان پوءِ سندس ڀائٽيو محمود، فيروز ڪوه جي تخت تي ويٺو، جنهن قطب الدين کي خلعت رواني ڪري، ‘سلطان’ جو لقب ڏنو.

غلام بادشاهن جو شجرو:

ناصرالدين قباچه جي سنڌ تي حڪومت:

قطب الدين، تاج الدين يلدوز جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. قطب الدين جي ڌيءَ سان ناصر الدين قباچه شادي ڪئي هئي. ناصرالدين قباچه قراخطائي ترڪي نسل مان هو. هن اُچ کي پنهنجو تختگاه مقرر ڪيو، جت مضبوط قلعو هو.(1) شريف ادريسيءَ سنه 1130ع ۾ جڏهن ملتان کي ڏٺو هو، ان وقت راوي ندي شهر هيٺان وهندي هئي. سنه 606هه (1210ع) ۾ قطب الدين ايبڪ وفات ڪئي. سندس پٽ آرام شاهه لاهور جي تخت تي ويٺو، مگر هڪ سال کان پوءِ تخت تان لاٿو ويو. التمش، جو ان وقت بيانه جو حاڪم هو، سنه 607هه (1210ع) ۾ اميرن جي اتفاق راءِ سان دهليءَ جي تخت تي ويٺو.

(1)بڪير بن ماهان بلوچ عباسي تحريڪ جو داعي ۽ نقيب هو، سندس دعوت تي سنڌو نديءَ کان وٺي فرات تائين رهندڙ بلوچي قبيلا، ميد ۽ جاٽ عباسين جا طرفدار ٿي بيٺا. سنه 128هه ۾ ابو مسلم خراساني بلوچن جي هڪڙي سردار جديع ڪرمانيءَ جي مدد سان عباسين جي ڪاري جهنڊي کي مرو جي جبلن تي کوڙڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. منصور عباسي بغداد جي تعمير کان پوءِ بلوچن جي يادگار لاءِ بغداد جي هڪڙي دروازي تي ‘باب خراسان’ نالو رکيو هو. بلوچن مان اڄ به هڪڙو قبيلو مڪران ۾ ‘نقيب’ سڏجي ٿو.

E. Gibbon: Decline and Fall of the Roman Empire, Vol.X, P.30.

R. Hughes-Buller: The Gazetteer of Makran, Population. The Nakibs.

(1)خاران جا نوشيرواني نواب منوچهر جي نسل مان آهن، جي عمر بن عبدالعزيز جي دعوت تي مسلمان ٿيا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

C.F. Minchin: Gazetteer of Kharan, Ghp. History.

(1)بلوچن ۾ هڪڙو قبيلو قمراطي آهي، جو ڪلمتي سڏجي ٿو. انهن عمان کان نڪري مڪران جي بندر ڪلمت کي وسايو. اڄ به سندن سرداري قائم آهي. ڪلمتين پورچوگيزن سان جنگيون جوٽيون هيون، جن جو بيان موقعي سر ڏبو.

R. Hughes-Buller, Makran, Population, Kalmatis.

(1)عباسي خلافت جو زمانو سنه 136هه (752ع) کان سنه 652هه (1258ع) تائين قائم رهيو. معتصم کان پوءِ هن عظيم الشان سلطنت اندر انحطاط شروع ٿيو. مغرب ۾ عبدالرحمان الداخل اموي سنه 138هه (756ع) ۾ اسپين تي قبضو ڪيو. ان کان پوءِ اتر آفريڪا تي بني اغلب وارن سنه 184هه (800ع) کان سنه 296هه (909ع) تائين خودمختيار حڪومت قائم ڪئي. سنه 870هه تائين مصر تي عباسين جي حڪومت رهي. سنه 870هه کان سنه 950ع تائين مصر تي طولونيه خاندان خودمختيار رهيو. سنه 905ع کان 934ع تائين ترڪي اخشيديه خاندان ڪجهه وقت مصر تي حڪومت قائم ڪئي. سنه 972ع کان سنه 1171ع تائين فاطمي خليفن جي حڪومت قائم رهي. مامون جي ڏينهن ۾ طاهريه وارن خراسان تي ۽ صفاريه وارن سجستان تي، سادات خاندان ديلم ۽ گيلان تي حڪومتون ڪيون. هجري 3 صديءَ ۾ اسد بن سامان جي چئن پٽن مان اسماعيل سنه 290هه (903ع) ڏاري صفاريه وارن جو خاتمو ڪري ترڪستان، ايران ۽ خراسان تي قبضو ڪيو. اسد بن سامان ايران جي شاهي خاندان مان هو. مامون هميشه شاهي فردن جو خيال رکندو هو. مٿئين امتياز ڪري مامون سندس پٽن کي وڏا عهدا ڏياريا هئا.

(1)نوٽ: سمانيه خاندان جي سلاطين بخارا تي 130 ورهيه حڪومت ڪئي. اهي ايران جي ڪياني نسل مان هئا. مامون جي سفارش تي خراسان جي گورنر، اسد جي چئن پٽن نوح، احمد، يحيٰ ۽ الياس کي خراسان (هرات)، سمرقند، فرغانه ۽ بشناس جون ولايتون عطا ڪيون. سمانيه فرمانروائن جي فياضين ڪري علم جو آفتاب وچ ايشيا تي آب ۽ تاب سان چمڪيو. پارسي شاعريءَ جو ابو رودڪي، هن خاندان جو پرورده هو. امام بخاري، ابو نصر فارابي، بو علي سينا، امام رازي ۽ ابوالفضل جوهريءَ جهڙا بي بها گوهر، سماني دؤر حڪومت ۾ وچ ايشيا جي خاڪ مان پيدا ٿيا. نصر بن احمد (301هه: 913ع) هن خاندان جو حاڪم هو. رودڪي سندس دربار ۾ 'ملڪ الشعراءِ' جي رتبي تي پهتو هو. رودڪي 'ڪليله و دمنه، کي پاريءَ ۾ نظم ڪيو. نوح بن منصور (331هه: 943ع) بخارا ۾ عظيم الشان ڪتبخانو قائم ڪيو هو. ابو نصر فارابي سند حڪم موجب يوناني فلسفي جي عربي ترجمي جون غلطيون درست ڪيون هيون.

منصور بن نوح (350هه: 961) جي زماني ۾ سمرقند ۽ فرغانه جي علمائن گڏجي امام بو جعفر بن جرير طبريءَ جي عربي 'تفسير ڪبير' کي فارسي ۾ ترجمو ڪيو. سندس وزير ابو علي محمد بن محمد بلعميءَ 'تاريخ ڪبير' کي فارسي جامو پهرايو. منصور جي طوس جي گورنر، ابو منصور عبدالرزاق، عجم جي مشهور تاريخ 'خدائي نامه' جو، چئن ايراني موبدن جي مدد سان پارسي ۾ ترجمو ڪرايو. نوح بن منصور جي درباري شاعر، دقيقيءَ 'تاريخ ايران' کي نظم ڪيو. دقيقيءَ جي بي وقتي موت ڪري مٿيون ڪم فردوسيءَ 'شاهنامه' جي صورت ۾ پورو ڪيو.

(1)ملتان تي پهرئين ڪاهه وقت، شيخ ابو الفتح دائود سلطان محمود سان ويهه هزار درهم ساليانو خراج ڏيڻ ۽ اسماعيليت بدران اهل سنت جي احڪام کي جاري ڪرڻ جو وعدو ڪري پوءِ ڦري ويو هو، جنهن تي سلطان ٻيو دفعو ملتان تي ڪاهي ابوالفتح کي گرفتار ڪري، غور جي قلعي ۾ قيد رکيو، جتي آخر هو وفات ڪري ويو. ملتان ۾ محمد بن قاسم واري مسجد جنهن کي جعلم بن شيبان بند ڪرايو هو، تنهن کي ڪولرائي جعلم واريءَ مسجد کي سلطان بند ڪرائي ڇڏيو. سنه 424هه ڌاري البيروني جي زماني ۾ ان جامع مسجد جي جاءِ تي ويران ميدان هو، جت فقط مينديءَ جا وڻ هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)سلطان الهند خواجه معين الدين چشتي رحه جنهن 533هه ۾ اجمير ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ ستين صديءَ جو مجدد شمار ٿئي ٿو، سو هن خاندان مان هو.
تذڪره السلوڪ: حڪيم مولو ينجم الغني، ص-327، نولڪشور.
زين الاخبار: گرديزي، ص- 68-67 برلن.
(2) Stanely Lane Poole: Mediaeval India, P.25, London 1917.
(1) E. Gibbon: Roman Empire, Vol.X, Somnath, PP.334-337.
(2)زين الاخبار: گرويزي، ص-87، برلن.
(3)ڪامل: ابن اثير، جلد-9، ص-234، لندن.
(1)تذڪره الشعرا: دولت شاهه سمرقندي، ص 26-27، بمبئي، 1308هه.
(1)لباب الالباب: نورالدين عوفي، جلد-2، ص 23-69، ليدن، 1900ع.
(2)مجمع الفصحا: رضا قلي خان هدايت، جلد-1، ص439، طهران، 1291هه.
(3)الخطط و الاثار: علامه تقي الدين احمد (المتوفي 825هه)، جلد-2، ص-263، مصر 1270هه.
(1)سمانيه سلاطين مان نوح بن نصرعلوم ۽ فنون جو مربي هو. سندس شاهي ڪتبخاني ۾ فلسفي، حڪمت ۽ ٻين علوم ۽ فنون تي نادر نسخا موجود هئا. حڪيم ابو علي سينا جي ڪتاب ’طبقات الاطبا‘ مان خبر پوي ٿي ته مٿين شاهي ڪتبخاني ۾ هرهڪ علم ۽ فن تي جدا جدا ڪتاب رکيل هئا. افسوس جو بخارا جو هي بيش بها خزانو باهه ۾ سڙي ويو.
(2)سلطان محمود غزنويءَ جو فقه تي ڪتاب ’التفريد‘ نهايت مشهور آهي ۽ فقها احناف جي مستند ڪتابن ۾ شمار ٿئي ٿو. هن ڪتاب ۾ سٺ هزار مسائل مذڪور آهن.
نوٽ: خوارزم (خيوا) تي سمانيه سلاطين جي ڏينهن ۾ مامونيه خاندان وارن حڪومت ڪئي هئي. شروعات ۾ مامونيه سلاطين، سمانيه وارن کي خراج ڀريندا هئا ۽ سمانيه وارن جي تباهيءَ ڪانپوءِ ڪجهه وقت خودمختيار ٿي رهيا. منجهائن علي بن مامون بن محمد خوارزمي سنه 387هه ۾ تخت تي ويٺو. هن سلطان محمود جي همشيره سان شادي ڪئي. شيخ الرئيس بو علي سينا سندس ڏينهن ۾ خيوا ۾ آيو هو. علي بن نامون ڪان پوءِ، پاٽس ابوالعباس گاديءَ تي ويٺو؛ سندس وزير ابوالحسن احمد بن محمد سهسلي مشهور فقهي ٿي گذريو. ابوالعباس ڪان پوءِ سندس پٽ ابوالحارث محمد تخت تي ويٺو، جنهن کي سلطان محمود ڪنهن سبب ڪان 408هه ۾ معزول ڪري خيوا تي قبضو ڪيو. خوارزم جي درٻار ۾ جيڪي به اهل ڪمال رهندا هئا، تن سيني غزنيءَ ۾ سڪونت اختيار ڪئي، جنهن ڪري غزني سڄي ايشيا ۾ علم جو مرڪز بنجي ويو. ڏسو ’تاريخ الحڪماءَ‘: قاضي اڪرم جمال الدين القفطي، ص-47، ليپزگ، 1903ع.
(1)عيون الانبا في طبقات الاطباءَ: ابوالعباس احمد بن ابي صبعه (المتوفي 668هه)، جلد-2، ص45، مصر، 1300هه.
(1)روضة الصفا: مير خوند بن خاوندشاه، جلد-4، ص-94. حبيب لسير: خوند مير، بمبئي، 1273هه.
(1)مفتاح الساده: ابوالخير احمد بن مصطفيٰ (المتوفي 992هه)، جلد-2، ص-183، حيدرآباد دڪن، 1328هه ڪشف الظنون: حاجي خليفه مصطفيٰ بن عبدالله چلپي (المتوفي 1068هه) جلد-6، ص-814، يورپ، 1835ع.
(1)تذڪره الشعرا: دولت شاه سمرقدين، ص-34، بمبئي 1299هه.
(1)مولوي سيد حسن برنيءَ جي ڪتاب ’البيروني‘ مان سندس علمي ڪارنامن جي خبر پئجي سگهي ٿي.
(2)مرات الخيال: شير خان لوڌي، ص-24، بمبئي، 1312هه لبا الالباب: محمد عوفي، جلد-2، ص-20، ليدن، 1900ع.
(1)خزانه عاموه: مير غلام علي آزاد بلگرامي (المتوفي 1200ع)، ص-367 لکنو 1871ع.
چارمقاله: نظامي عروضي سمرقندي، ص 46-52، بمبئي 1909ع.
(2)نگارستان فارس: مولانا محمد حسين آزاد، ص-36، لاهور.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(3)حدايق السحر: رشيد الدين الواط، ص-11. مجمع الفصحاءِ: جلد-1، ص-506.

(1)چار مقاله: ص-45. مجمع الصفحاءِ: جلد-1، ص-66.

(1)شعر العجم: شبلي نعماني، جلد-1، ص 83-119، لاهور 1914ع.

(2)فردوسي پوئينءَ عمر ۾ سلاطين بويه جي بغداد جي حاڪم امير ابو علي حسن بن محمد بن اسماعيل اسڪافي، جو تاريخن ۾ عام طور امير موفق سڏجي ٿو ۽ سنه 386هه ۾ بغداد جو حاڪم هو، تنهن جي فرمائش سان يوسف زليخا جي قصي کي نظم ڪيو، جو عام طور 'احسن القصص' جي نالي سان مشهور آهي.

(1)اعشي جا اشعار'ڪتاب الاغاني' (جلد-8، ص -85) ۾ ڏنل آهن. ابو قاسم علي بن الحسن الباخزري ڪتاب 'دمية القصر' ۾ ابوالعلا جا عربي اشعار نقل ڪيا آهن.

(1)عوفي: جلد-1، ص-201. هفت اقليم: امين احمد رازي، ص-241، قلمي. ڪشف الظنون: حاجي خليفه، جلد-2، ص-55.

(1)تاريخ سنڌ، ڀاڱو -3: عبدالله عبدالغني، ص-95.

(1) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. I, P. 239.

(1)سلطان محمود جي سلطنت اندر گهٽائي ماتحت هندو راجا هئا، جن جي رياستن کي قائم رکيو ويو هو؛ اهي فقط خراج ڀريندا هئا؛ ان ڪري سلطان هندي سڪو به رائج ڪيو هو.

نقوش سليماني: سيد سليمان ندوي، 'اردو زبان جي ابتدا' علي ڳڙهه ليڪچر، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهه.

(2)فرشته: جلد-1، ص-21، لکنو، 1864. طبقات اڪبري: ملا نظام الدين احمد بخشي، ص-9، ڪلڪتو، 1292هه. آئينه حقيقت نما: مولانا اڪبر شاهه، جلد-1.

(1)چشمهءِ ڪوثر: شيخ محمد اڪرام، ذڪر لاهور، جلد-1.

(1)شيخ علي بن عثمان هجويري رحه جا تصوف تي چار ڪتاب آهن: (1) ڪشف المحجوب، (2) ڪشف الاسرار، (3) منهاج الدين ۽ (4) البيان الاهل العيان. هي ڪتاب ان زماني جا آهن، جڏهن شيخ شهاب الدين سهروردي رحه جو ڪتاب 'عوراف المعارف' ۽ ابن العربي جو ڪتاب 'فصوص الحڪم' اڃا تصنيف ڪين ٿيا هئا. ڏسو، تصوف اسلام: عبدالماجد، ص-28، اعظم ڳڙه.

(1)محمد بن عبدلاوهاب قزوينيءَ مسعود سعد سلمان جا حالات نهايت تحقيقات ڪرڻ ڪان پوءِ ڪمال بسط ۽ شرح سان لکيا آهن، جن کي پروفيسر ايڊورڊ براؤن انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري، رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي سنه 1905ع ۽ سنه 1906ع جي رسالن ۾ شايع ڪرايا.

(1)حمد الله مستوفي، علي قلي خان واله داغستاني ۽ لطف علي آذري غلطيءَ سان لکن ٿا ته، رونه نيشاپور جي ويجهو هو، مؤرخ فرشته غلطيءَ سان ابوالفرج سنجري، عنصري جي استاد ۽ ابوالفرج رونيءَ کي هڪڙو ڪري سمجهي ٿو، حالانڪ ابوالفرج سنجري امير ابو علي سيمجوريءَ جي چوڻ تي آل سبڪتگين جي هجو لکي هئي. سلطان محمود غزنوي هٿان جڏهن آل سيمجور وارن جو خاتمو ٿيو تڏهن سلطان محمود ابوالفرج سنجريءَ کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو، پر پوءِ حڪيم عنصريءَ جي سفارش تي سندس جان بچي هئي ۽ هن سنه 410هه ۾ وفات ڪئي. ڏسو، دولت شاهه: ص-6، لٽرري هسٽري آف پرشيا: ايڊورڊ براؤن، جلد-2، ص 153. مجمع الصفحاءِ: جلد-1، ص 70.

(1)تحفة الڪرام: جلد-3، ص 27-28، مطبه ناصري، بمبئي.

(1)اهي سماٽ قومون سنڌ ڪان ٻاهران خاران، جهالاوان، مڪران تائين، دشت نديءَ تائين پکڙيل آهن. سنڌي قبيلن جو تعداد اٽڪل ٽي سؤ آهي.

(2)ڪن جو شهر ڪشمور ۽ روجهاڻ جي وچ ۾ آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)خبر نه ٿي پوي ته ’تحفة الڪرام‘ سنڌ جي سماٽ قومن جا نالا ڪهڙي ڪتاب تان ورتا. مؤرخ ونسينٽ اي- سمٿ هندن جي پراڻن تان. بعض هندن جي خاندانن جي اڻ پوري فهرست پنهنجي ’قديم تاريخ هندستان‘ ۾ ڏني آهي، جي نالا ’تحفة الڪرام‘ جي نالن کان ٻيءَ طرح آهن. بهرحال ’تحفة الڪرام‘ جيڪي نال اڏنا آهن سي سپ قبيلا سنڌ ۾ هن وقت به موجود آهن.

(1)تاريخ بلوچستان: راءِ بهادر هيتورام سي- آءِ- اي هيتورام اهو ڪين ڏيکاريو آهي ته جلال خان ڪهڙي زماني ۾ مڪران پهتو. آر هيوز بلر صاحب ڏيکاريو آهي ته هو حجاج بن يوسف جي زماني ۾ آيو هو. ڏسو ’مڪران گزيٽيئر.‘

(2)بلوچستان جي گگل جو هندستان سان گهڻو واپار ڪندا هئا، چاڪاڻ ته ان کي هندو مندرن ۾ ٻاريندا هئا. علامه البيروني به گگل جو ذڪر ڏنو آهي.

(1)سسئي پنهونءَ جي قبر لسٻيلي ۾ وندر جي ڳوٺ وٽ آهي. هوتن جو ملڪ اورٿي ’ڪيمبرج تاريخ هند‘ جلد-1، نقشي نمبر-9، ۾ وضاحت سان ڏيکاريل آهي.

(1) Journal of Sind Historical Society, Vol. 1: Studies in Indo-Muslim History, PP. 2-3 January, 1941, Karachi.

(2) L. Dames: Popular Poetry of the Balochs, Lella-Majnu.

(1) Elliot. H. History of India, Vol. I.

(1) V.A. Smith: History of Anicent India, 1914, Oxford.

تحفة الڪرام: جلد-3، ص-44.

The Cambridge History of India, Vol-I, CHP-XVI, P-403.

(2) E.H. Aitken. Gazetteer of the Sindh Province, P-96.

(3)لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان، ص-27، رياض الهند پريس، امرتسر، 1901ع.

(4) J. Abbot, Sindh, Are-interpretation of the Unhappy Valley, "The Alore Bund", PP. 75-76.

(1)عجائب الاسفار: جلد-2، ذڪر ديبل

(2) A.W. Hughes, Baluchistan, Lasbella- "Runis & Antiquities" P-147.

(1)تحفة الڪرام: جلد-3 ص- 45.

(2) Cousens. H. Antiquities of Sindh, PP.80-81, (1929).

سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جي روايت، چارلس ماسن نومڙين کان معلوم ڪئي هئي ته سيف الملوڪ عرب جو سوداگر هو. شاعر لطيف عليءَ سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جي قصي کي سرائڪي زبان ۾ نظم ڪيو آهي، جنهن ۾ سيف الملوڪ مصر جو شهزادو ڪيو اٿس.

(1)عبدالرشيد آنحضرت ﷺ جن جي زماني ۾ مدينه منوره وڃي مسلمان ٿيو هو. افغانستان موٽي اچڻ کان پوءِ، سندس قبيلي وارا مسلمان ٿيا هئا. آنحضرت ﷺ جن ڪيس امير جو خطاب مرحمت فرمايو هو. جنگ خيبر وقت هو حضور ﷺ جن پاڪ سان هم رڪاب رهيو هو. تاريخ افغانستان: سيد جمال الدين افغاني، ص-23، مترجم مولوي محمود علي، لاهور.

(2)شنسب بن حريق خلافت حيدريءَ جي زماني ۾ اسلام قبول ڪيو هو.

(1)ابو المعين ناصر ابن خسرو ابن هارث ابن علي ابن حسين ابن علي ابن موسيٰ الرضا، سنه 394هه ۾ ڄائو. قرآن جو حافظ، علم لغت، صرف ۽ نحو، عروض ۽ قافيه جو ماهر هو. ازانسواءِ رمل، نجوم، هيئت ۽ اقليداس ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ کان پوءِ ٽيهن ورهين تائين اسلامي دنيا جي سياحت ڪرڻ لڳو. ڪجهه وقت مصر ۾ وزير به رهيو. هن 15 ورهين فن تفسير ۽ علم تاريخ ۾ مهارت حاصل ڪئي هئي. سنه 481هه ۾ وفات ڪيائين ۽ بدخشان ۾

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سپرد خاڪ ٿيو. سندس ٽي ڪتاب مشهور آهن: (1) ڪنزل الحقائق، (2) روشنائي نامه (پهريون نثر پويون نظم ۾ آهي، ۽ (3) ڪتاب ’سفرنامه‘ شام، فلسطين ۽ عربستان متعلق آهي، جو ڪوه پريس برلن مان سنه 1341هه (1923ع) ۾ شايع ٿيو.

(1) Stanely Lane- Poole: Mediaeval Inda. Mohamdad dynastives, PP. 245-246.

(1)سموري بيان لاءِ، ڏسو طبقات ناصري: قاضي منهاج الدين السراج جورجاني، ڪلڪتو، 1844ع.

(1)ابن اثير: جلد11، ص-173. فرشته: جلد-1، ص- 56/57

(2) Stanely lane Poole: Mediaeval India Mohamed of Ghore, P. 49.

(1) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 238.

(1)اسڪلنده (اُچ)، جنرل ڪننگهام جي بيان موجب، سڪندر مقدونيءَ يادگار طور تعمير ڪرايو هو. هي شهر ملتان ڪان ستر ميلن جي مفاصلي تي رياست بهاولپور ۾ پنج ند درياه تي واقع هو. اڳ پنجاب جون نديون مهراڻ سان اُچ وٽ گڏبيون هيون، مگر هينئر پنجاب جون نديون چاليهه ميل مٿيرو منڻ ڪوٽ وٽ سنڌوءَ سان گڏجن ٿيون. ناصر الدين قباچه جي ڏينهن ۾ اچ سنڌ جو تختگاه هو، هتي جلال بخاري ۽ مخدوم جهانيان جا مقبرا آهن. ابن بطوطا جڏهن شهر ڏٺو هو، تڏهن منجهس عمديون بازاريون ۽ پختيون عمارتون هيون. هتي جو حاڪم سيد جلال الدين علوي هو، جنهن ابن بطوطا کي خرقو عنايت ڪيو هو. ڏسو سفرنامو: ابن بطوطا، ص-21.

سنه 612هه (1218ع) ۾ تاج الدين يلدوز پنجاب تي ڪاهه ڪئي، مگر التمش کان شڪست کائي گرفتار ٿي ويو. سنه 614هه (1217ع) ۾ ناصرالدين قبچه پنجاب تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب ٿي نه سگهيو. التمش جي وزير نظام الملڪ بن ابو سعيد جنيديءَ اُچ تي ڪاهه ڪئي، ناصرالدين گجرات ڏانهن پڇي ويو، پر ٿورن ڏينهن کان پوءِ ديبل جي رستي کان سيوهڻ جي قلعي تي قبض: ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سنه 625هه (1228ع) ۾ التمش بنگال جي باغين کي دٻائڻ کان پوءِ ڪامياب ٿي اوچ جي قلعي تي قبضو ڪيو. التمش جي اچڻ جو ٻڌي، ناصرالدين بکر جي قلعي ۾ وڃي لڪو. وري جڏهن دهليءَ جي لشڪر بکر تي ڪاهه ڪئي، تڏهن ناصرالدين خزاني جون ٻيڙيون پرائي پڇڻ جي ڪوشش ڪئي، پر خزانن سميت درياءَ ۾ ٻڏي مئو. هن سنه 602هه کان سنه 625هه تائين، جملي 23 ورهيه سنڌ تي هن حڪومت ڪئي. ڪيچ مڪران به سندس ماتحت هو.

بکر جو قلعو:

بکر جي قلعي جو ڪڏهن بنيا دپيو، ان باري ۾ صاحب ’لب تاريخ‘ جو بيان آهي ته سنه 333هه ۾ عباسي خليفن جي ڏينهن ۾ مهراڻ جي ٻن شاخن جي وچ ۾ تعمير ٿيو.(1) ’تحفة الڪرام‘ ۾ سندس اڳوڻو نالو ’فرسته‘ ڏنل آهي. هندو راڄ جي زماني ۾ سندس نالو نشان ڪونه هو. الور جي ويرانيءَ کان پوءِ اتي جا رهاڪو لڏيندا بکر ۽ سندس پسگردائيءَ ۾ وڃي رهڻ لڳا. چون ٿا ته سيد محمد مڪي رحه جڏهن صبح جو هن ٻيٽ ۾ داخل ٿيو، تڏهن فرمايائين:

”جعل الله بکر تي في بقعته المبارڪته“ ”يعني ته الله تعاليٰ منهنجو صبح برڪت واري هنڌ تي ڪيو.“ مٿئين بيان موجب بکر الور جي ويرانيءَ کان اڳ آباد ٿيو ۽ مٿس هجري ستين صديءَ ۾ بکر نالو پيو. هجري اٺين صديءَ ڌاري ابن بطوطا لکي ٿو ته، شهر جي وچ ۾ هڪڙي خانقاه آهي، جت غريبن کي کاڌو ملي ٿو. هت سندس ملاقات قاضي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ابو حنيفه، شمس الدين محمد شيرازي ۽ شيخ شمس الدين سان ٿي، جن مان پوئين بزرگ جي عمر هڪ سؤ ويهه ورهيه هئي.(2(

اُچ جي علمي محفل:

ناصرالدين قباچه سنڌ تي فقط 23 ورهيه حڪومت ڪئي. مگر مٿئين مختصر عرصي ۾ سنڌ جي علمي محفل گهڻي رونق ورتي، ڇاڪاڻ ته انهن ڏينهن ۾ گکڙن جي ظلم ڪري ۽ مغلن جي ڪاهُن جي ڪري اتر پنجاب وارو رستو بند هو ۽ ترڪستان، افغانستان ۽ خراسان کان اچڻ لاءِ فقط ملتان جو رستو ڪليل هو. جيڪي به بزرگ ان زماني ۾ سنڌ ۽ هندستان ۾ وارد ٿيا، تن کي سنڌ جي درالخلافه اُچ ۾ ضرور اچڻو ٿي پيو. ڪيترا بلند پايه بزرگ سادات مختلف ارادن سان عراق کان نڪري هندستان ۾ وارد ٿيا هئا. ملتان ۽ اُچ سنڌ جا به شهر رستي تي هئا. اهڙيءَ طرح اچ جو شهر انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي هڪ علمي مرڪز بنجي پيو هو ۽ جيڪي جيڪي عالم ۽ فاضل شهر جي علمي محفل جي رونق هئا. تن جو مختصر احوال هيٺ درج آهي:

-1مولانا قطب الدين ڪاشاني وقت جو جديد عالم هو. مولانا لاءِ ناصرالدين قباچه ملتان ۾ هڪڙو مدرسو تعمير ڪرايو هو.

-2ناصرالدين قباچه جي ڏينهن ۾ علي بن حامد ابن ابوبڪر ڪوفيءَ کي الور ۽ بکر جي هڪ ڏتڙيل عرب خاندان جي بزرگن مان قاضي اسماعيل بن علي بن محمد طائيءَ وٽان سنڌ جي عربي ۾ لکيل تاريخ ’منهاج المسالک‘ (تاريخ السند و هند‘ هٿ لڳي. قاضي صاحب الور جي قاضي موسيٰ بن يعقوب جو پڙ پوٽو هو. قاضي موسيٰ بن يعقوب، غازي محمد بن قسم سان گڏ سنڌ ۾ آيو هو. فتح الور کان پوءِ هن کي اتي جو قاضي مقرر ڪيو ويو هو. سندس پونئير پشت به پشت الور ۽ بکر مٿان قاضي هئا.

مٿينءَ تاريخ، علي بن حامد ڪوفيءَ، سنه 613هه (1216ع) ۾ اُچ ۾ ويهي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪئي ۽ مٿس ’چچنامو‘ نالو رکيائين. هيءَ سنڌ جي پهرين تاريخ آهي، جا قباچه جي زماني ۾ پارسيءَ ۾ ترجمو ٿي. ’چچنامه‘ ۾ ’تاريخي حقائق‘ بدران روايتون ڏنل آهن ۽ بعض بيان افسانن وانگر تاريخي اٿس. بهرحال سنڌ جي هيءَ پهرين اسلامي تاريخ آهي، جنهن مان سنڌ ۾ عربي فتوحات جي خبر پئجي سگهي ٿي.

-3قاضي منهاج الدين السراج جا وڏا سلطان ابراهيم بن مسعود جي زماني ۾ جرجانيءَ کان غزنيءَ پهتا. قاضي صاحب جي ڏاڏي ابراهيم بن عبدالخالق جرجانيءَ، سلطان ابراهيم جي ڌيءَ سان شادي ڪئي.(1) غزنيءَ جي تباهيءَ کان پوءِ قاضي منهاج الدين اُچ جي دربار ۾ پهتو. سندس مشهور تاريخ ’طبقات ناصري‘ آهي، جا سنه 1844ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ٿي ۽ ريورٽي صاحب ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. اُچ جي محفل ٽٽڻ کان پوءِ قاضي موصوف التمش جي دربار کي دهليءَ ۾ رونق ڏني.

-4سيد سديدالدين عوفي اصل بخارا کان اُچ پهتو. هن سنڌ ۽ گجرات تائين سياحت ڪئي هئي. سندس تصنيفات مان تذڪرو ’لباب الالباب‘ پارسي شاعريءَ جو بينظير تزڪرو آهي، جنهن مان غزنوي سلاطين جي دؤر جي شاعرن جي خبر پئجي سگهي ٿي. مٿيون تذڪرو ٻن جلدن ۾ سنه 1900ع ۾ ليڊن مان شايع ٿيو. نورالدين محمد عوفيءَ جو ٻيو ڪتاب ’جامع الحڪايات‘ آهي، جنهن مان ايليٽ جهڙا مؤرخ روشني وٺن ٿا. مٿيون ڪتاب مصنف 1211ع ۾ قباچه جي دربار ۾ تصنيف ڪري، قباچه جي نالي کي زنده جاويد ڪري ڇڏيو. ’جامع الحڪايات‘ جو قلمي نسخو دارالمصنفين اعظم گڙه ۾ موجود آهي.(1(

-5عين الملڪ اشعري، ناصرالدين قباچه جو وزير، شعر ۽ ادب جو مربي هو، سندس معارف نوازيءَ ڪري اُچ جي دربار ۾ علمائن جو ميڙ رهيو.

-6ناصرالدين قباچه جي ڏينهن ۾ امير ڪبير سيد قطب الدين المدني، حضرت شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جو پاٽيجو، جهاد جي ارادي سان سنڌ پهتو، جتان دهليءَ ويو ۽ اتي سلطان قطب الدين ايبڪ ’لک بخش‘ سندس مريد ٿيو. امير ڪبير اوڌ ۾ ڪڙه مانڪپور فتح ڪيو، جت 528هه (1168ع) ۾ وفات ڪيائين.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

-7سيد حامد السندي بخاري وڏو عالم ٿي گذريو آهي، هن سيد امير ڪبير قطب الدين جا ملفوظات گڏ ڪيا، جن مان سيد امير ڪبير جي سنڌ ۾ وارد ٿيڻ ۽ سندس هندستان ۾ جهاد ڪرڻ جي خبر پوي ٿي.(2(
-8شيخ جلال الدين طبريزي بلند پايي جو بزرگ هو. ناصرالدين قباچه سندس عقيدتمند هو. سندس ڏينهن ۾ مغلن ڪاهه ڪئي هئي، پر سيد جلال الدين ۽ خواجه بختيار ڪاڪي جي دعا سان اُچ ۽ ملتان مغلن جي ڪاهه ۾ غارتگريءَ کان بچي ويا.
-9هندستان ۾ رضوي سيدن جي مورث اعليٰ، سيد محمد مڪي بکريءَ جي تربت سکر ۾ ڪليڪٽريءَ هيٺان آهي ۽ عام زيارتگاه آهي. قبر جي لوڙه واري سنگ سرخ تي سندس شجرو هيٺينءَ ريت آهي: حضرت قطب الدين سلطان العارفين امير المؤمنين، سيد محمد مڪي بن سيد شجاع نورالله، مضجة بن سيد ابراهيم بن سيد قاسم بن سيد زيد بن سيد حمزه بن سيد هارون بن سيد عقبل بن سيد اسماعيل بن اميرالمؤمنين سيدنا جعفر ثاني بن امام علي نقي بن امام محمد تقي بن امام شاه علي موسيٰ رضا بن موسيٰ ڪاظم بن امام جعفر صادق بن امام محمد باقر بن امام زين العابدين بن امام حسين بن حضرت اميرالمؤمنين امام المشارق المغارب اسد الله الغالب علي بن ابي طالب رضه. تاريخ ’ائينه اوڌ‘ ۾ لکيل آهي ته سيد محمد مڪي رحه جا وڏا اصل يمن جا رهاڪو هئا، جتان سيد محمد مڪي جهاد جي ارادي سان ناصرالدين قباچه جي ڏينهن ۾ ٽيهن هزارن سوارن سان بکر ۾ وارد ٿيو هو.
-10سيد محمد مڪيءَ جي اولاد مان شعبان المملت سيد شمس الدين ۽ سيد ماهه مشهور ٿي گذريا آهن. سيد شمس الدين حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني رحه کان علم باطن حاصل ڪرڻ کان پوءِ سلطان ناصرالدين محمود بن التمش جي ڏينهن ۾ جهونسي (الله آباد) ڏانهن ويو، جتي سندس تبليغ سان گهڻا هندو مسلمان ٿيا. سندس فرزند شاهه تقي الدين وڏو بزرگ ٿي گذريو. سندس پويان اڄ تائين الله آباد ۾ آهن.
-11سيد محمد مڪيءَ جي اولاد مان سيد مير محمد ثاني بکري سياحت ڪندي وڃي جونپور پهتو، جتي مخدوم شيخ منجي شطاريءَ جي دختر سان شادي ڪيائين. سندس تربت جونپور ضلعي جي ڳوٺ ڪمال پور ۾ آهي.(1(
مغلن جون ڪاهون:
تاتاري يافث بن نوح عليه السلام جو اولاد آهن. يافث جي وڏي پٽ جو نالو تورڪ (ترڪ) هو، ترڪ جي چوٿين پيڙهيءَ مان الينجا خان کي به پٽ، تاتار ۽ مغل هئا، جن جو اولاد تاتاري ۽ مغل ڪوٺجڻ لڳا.(2(
سندن رولو قبيلا اتر اولهه چين جي التائي وارن ڪليل ميدانن ۾ پنهنجن چوپاين جي ڌڻن سان گشت ڪندا هئا. يورپ وارا انهن کي ’تاتاري‘ ۽ ايشيا وارا ’مغل‘ سڏڻ لڳا. يارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، سندن سردار تموجن (چنگيز) جنهن جو تختگاه قراقرم هو، خاقان چين کي شڪست ڏيئي، سنه 617هه ۾ تاتاري اڙدن سان طوفان وانگر فرغانه تي ڪاهه ڪئي. ماوراءِ النهر جا زرخيز ۽ مردم خيز شهر جيڪي اسلام جي برڪت سان علوم ۽ فنون جا مرڪز هئا، سي تاتاري ڪفارن لٽي، ساڙي ويران ڪري ڇڏيا.
خيوا جي سلطان جلال الدين خوارزم شاهه، چنگيز کان شڪست کائي غزنيءَ رستي کان سنڌو نديءَ تائين پهتو. 618هه (1221ع) ۾ چنگيز به سندس پٺيان ڪاهي آيو. سلطان جلال الدين کي پڪ هئي ته ناصر الدين قباچه ۽ سلطان التمش سندس مدد ڪندا، پر پوءِ نااميد ٿي سنڌ مان لنگهندي شهرن کي ويران ڪندو، مڪران ڏانهن هليو ويو.(1) سندس پٺيان چنگيز جو پٽ چغتائي خان ڪاهي آيو هو، جنهن کي ناصرالدين قباچه روڪي ملتان کي بچايو هو. سنه 1223ع ۾ چغتائي، مڪران تائين ڪاهي سڄي بلوچستان کي ويران ڪري ڇڏيو. ماوراءِ النهر کي ويران ڪرڻ کان پوءِ خراسان جا شهر جيڪي اسلامي دنيا اندر علم ۽ هنر ڪري برڪ هئا، سي سمورا چنگيز جي اُڙدن هٿان برباد ٿي ويا. اٽڪل هڪ ڪروڙ چاليهه لک مسلمان تاتارين هٿان بيگناهه شهيد ٿي ويا، جن ۾ گهڻا بزرگ هئا.(2) سنه 964هه (1227ع) ۾ ظالم چنگيز جي مرڻ کان پوءِ سندس عظيم الشان سلطنت سندس ڇئن پٽن اقطائي، طوطي، جوجي ۽ چغتائيءَ ۾ ورهائجي ويئي. مڪران کان وٺي گومل لَڪَ تائين، سمورو ملڪ چغتائيءَ جي قبضي هيٺ هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

غلام سلاطين جا گورنر:

نظام الملڪ:

سنه 625ھه (1228ع) ۾ سلطان التمش ناصرالدين قباچه کان ملتان ۽ سنڌ جي حڪومت فتح ڪئي. سندس پاران نظام الملڪ سنڌ جو والي مقرر ٿيو. هن سنڌ جو دورو ڪري ماڻهن جون دليون هٿ ڪيون. جلال الدين خوارزم شاهه سنڌ جي شهرن کي ويران ڪيو هو، تن کي هن ٻيهر تعمير ڪرايو. سنه 630ھه (1232ع) ۾ مالوه فتح ڪرڻ کان پوءِ سلطان هن کي ٻيهر واپس گهرايو. نظام الملڪ جي ڏينهن ۾ ڪمال الدين جنيديءَ جهالاوان ۽ مڪران، دهليءَ جي جهنڊي هيٺ آندا، مگر سٽ مغلن ٻيهر مڪران تي قبضو ڪري ورتو.(1) اڳ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ اُچ هو، نظام الملڪ التمش جي حڪم موجب بکر کي تختگاه مقرر ڪيو.

نورالدين محمود:

سنه 630ھه ۾ التمش، نورالدين محمود کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سنه 633ھه (1236ع) ۾ التمش وفات ڪئي. سندس ننڍو پٽ رڪن الدين تخت تي ويٺو. مگر سمجهدار نه هو، تنهن ڪري اميرن سندس ڀيڻ سلطانه رضه کي تخت تي ويهاريو. رضيه جا اوصاف مردانه هئا: هيءَ پهرين خاتون هئي، جنهن دهليءَ جي تخت تي ويهي، سنڌ کان وٺي برهمپترا تائين، وسيع سلطنت تي حڪمراني ڪئي. سلطان شهاب الدين، سنڌ ۽ ملتان ۾ فاطمين جي خاتمي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. مگر سنڌ ۾ اڃا سندن بنياد قائم هو، ڇاڪاڻ ته هو مخفي رهندا هئا. سلطانه رضيه جي ڏينهن ۾ انور ترڪ نالي هڪڙي ملاحده سنڌ مان نڪري، دهليءَ ۾ فساد ڪڙو ڪيو. دهليءَ جي جامع مسجد بدر، جنهن سان مدرسو معزيه به شامل هو، اتي انور ترڪ هزارين مسلح باغين جي جماعت سان علماءِ دين، حنفي ۽ شافعي مذهب وارن جي خلاف ڳالهائڻ لڳو. سندس فتني ڪري سوين مسلمان باغين هٿان شهيد ٿيا. آخر بصيرالدين ايتم؛ بالارمي رحه ۽ شاعر امير ناصر امام گڏجي جانبازن جي دستن سان ملاحدن جو خاتمو ڪري ڇڏيو. قرامطين جي اها پوئين يلغار هئي.(1(

حسن بن صباح اسماعيلي نزاري جي حڪومت، جا قلعه الموت ۾ سنه 483ھه (1091ع) ۾ شروع ٿي هئي؛ جنهن سڄي ايران، خراسان، افغانستان، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ ٽرڻلو مچائي ڇڏيو هو، تنهن جو سنه 654ھه (1256ع) ۾ هلاڪو خان شام تي ڪاهه ڪرڻ وقت خاتمو ڪري ڇڏيو. مصر جي فاطمي سلطنت جو وري سلطان صلاح الدين ايوبيءَ سنه 527ھه ۾ خاتمو ڪيو.

نورالدين محمود جي ڏينهن ۾ سنه 643ھه ۾ مغلن اوچتو اچ جي قلعي تي گهيرو ڪيو. گومل دري تائين مغلن جي حڪومت هئي. مٿيون دور هندستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ هنن اڳيان ڪليل هو. نورالدين محمود مقابلو ڪري نه سگهيو. مگر رڪن الدين جي پٽ مسعود شاهه مغلن کي پڇائي ڪڍيو. سنه 1241ع ۾ مغل ٻيهر لاهور پهتا. سلطان بهرام شاهه شهر کي بچائڻ جو بندوبست رکي نه سگهيو، جنهن تي هو پنهنجي فوجي آفيسرن هٿان مارجي ويو. اميرن رڪن الدين جي ننڍي پٽ کي تخت تي ٽاڪيو، هو ترڪي عملدارن جي مدد سان مغلن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو، پر پنهنجي بداطوارن جي ڪري سنه 644ھه (1246ع) ۾ رعايا جي هٿان مارجي ويو. ڪانئس پوءِ، التمش جو ننڍو پٽ ناصرالدين محمود گاديءَ تي ويٺو، جو پنهنجي خدا پرستيءَ ۽ پرهيزگاريءَ ڪري تاريخن ۾ مشهور آهي.

جلال الدين، سلطان سنجر ۽ قليغ خان:

مسعود شاهه سنڌ جي حڪومت جلال الدين کي سپرد ڪري ويو هو. سنڌ هڪڙو سرحدي علائقو هو. سلطان ناصرالدين محمود وڏي لشڪر سان سنڌ جي گشت تي آيو ۽ سيوهڻ تائين پهتو. بکر کان مٿي ملتان تائين ملڪ تي سلطان سنجر کي مقرر ڪيائين، بکر کان ديبل تائين قليغ خان کي گورنر مقرر ڪيائين، جنهن جو صدر مڪان سيوهڻ هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 656هه (1258ع) ۾ سلطان ناصرالدين محمود وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سلطان غياث الدين بلبلن تخت تي ويٺو، جو دراصل ترڪي غلام هو، جنهن کي شمس الدين التمش خريد ڪري، شاهي آداب ۽ قانون سيکاري، ساڻس پنهنجي ڌيءُ جي شادي ڪرائي هئي. ترڪ امير سندس رعب کان ترڪي امير ڪنبندا هئا.
قاآن:
ملڪ ۾ امن امان برقرار ڪرڻ کان پوءِ سلطان بلبلن پنهنجي پياري پٽ شهزادي محمد قاآن الملڪ کي سنڌ ۽ پنجاب تي حاڪم مقرر ڪيو. انهن ڏينهن ۾ اسلامي دنيا اندر هندستان امن ۽ امان وارو ملڪ هو، مغلن جي ڪاهُڻ ڪري ترڪستان، خراسان ۽ عراق کان نڪري، ڪيترا شهزادا ۽ امير دهليءَ پهتا هئا، جن لاءِ سلطان بلبلن سندن نالن تي دهليءَ ۾ محلات تعمير ڪرايا هئا.
منصوره، غزني ۽ لاهور کان پوءِ سنڌ جي تختگاه ملتان (قبته الاسلام) اسلامي تبليغ ۽ فيضان جو مرڪز بنجي ويو. شهزادي محمد جي ڏينهن ۾ مخدوم سيد جلال، شيخ الاسلام بهاءُ الدين زڪريا ملتاني، شيخ فريد شڪر گنج ۽ سيد عثمان مروندي پاڻ ۾ چار يار هئا. هنن بزرگن جي تبليغ ۽ فيض جي ڪري هند جي قومن مان سيال، ڀٽي، ڪوڪر، ماڇي ۽ گهٽن ٻن اسلام قبول ڪيو. سنڌ، گجرات ۽ بلوچستان وارن به سندن برڪتن مان فيض پرايو. بابا فريد شڪر گنج جي تبليغ ڪري، سترهن قومن اسلام قبول ڪيو، کاران جا مموجا به سندس مريد آهن.(1(
سنه 683هه (1294ع) ۾ ايران تي هلاڪو خان جو پوٽو ارغون خان حڪومت ڪندو هو. ارغون خان جي اميرن مان تيمور خان ويهه هزار مغليه لشڪر سان لاهور ۾ ديپالپور کي ويران ڪندو، اوچتو اچي ملتان تي ڪڙڪيو. شهزادي محمد قاآن، تيمور خان کي شڪس تڏني، مگر ظهر جي نماز پڙهڻ وقت هڪڙي تلاءَ جي ڪناري تي مغلن هٿان شهيد ٿي ويو. سندس درٻار جي شاعر امير خسرو ‘وسطا الحيوه’ ۾ شهزادي جي شهيد ٿيڻ تي هڪڙو دردناڪ مرثيو لکيو آهي، جنهن جون چند سٽون هيٺ ڏجن ٿيون:
واقعه است اين يا بلا از آسمان آمد پديد!
آفت است اين يا قيامت در جهان آمد پديد!
راه در بنياد عالم داد سيل فتنه را،
رخنهءِ ڪامسال در هندستان آمد پديد!
مجلس ياران پريشان شد چو برگ گل زباد،
برگ ريزي گوئي اندر بوستان آمد پديد!
بسڪه آب چشم خلقي شد روان در چار سو،
پنج آبي ديگر اندر مولتان آمد پديد!...الخ(1(
چون ٽا ته ٻن سالن کان پوءِ جڏهن امير خسروءَ سلطان بلبن جي درٻار ۾ مٿيون قصيدو پڙهيو، تڏهن سلطان ايترو رنو، جو صدمي کان بخار ٿي پيو ۽ ان بخار ۾ ئي سنه 685هه (1286ع) ۾ وفات ڪيائين.(2) شهزادو محمد قاآن، اهل علم جو قدردان ۽ سخن فهم درويش هو. امير خسرو دهلوي ۽ گهٽائي عالم ۽ فاصل سندس نوڪريءَ ۾ رهندا هئا. بزرگن جي صحبت جو شائق هو. هو شيخ بهاءَ الدين زڪريا ملتاني، شيخ مسعود شڪر گنج ۽ شيخ عثمان مرونديءَ جي صحت ۾ گذاريندو هو. امير حسن دهلوي به سندس درٻار جو شاعر هو. شهزادي وٽ هڪڙو بياض رهندو هو، جنهن ۾ جدا جدا شاعرن جا ٻه هزار بيت نقل ڪيا هئائين. ٻه گهمرا شيخ سعدي رحه کي اچڻ لاءِ دعوت ناما مڪا هئائين، مگر شيخ موصوف پيريءَ سبب اچي نه سگهيو هو. شهزادي ڏانهن پنهنجو هٿ لکيل نظم جو ڪتاب موڪلي چيو هئائين ته: “تنهنجي درٻار ۾ امير خسرو جو وجود ڪافي آهي”.
ڪخسرو:
شهزادي جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ، بلبن پنهنجي پوٽي شهزادي محمد جي پٽ ڪيخسرو کي ملتان ۽ سنڌ جي حڪومت حوالي ڪئي. سلطان بلبن جي وفات کان پوءِ بنگال جي نواب بغرا خان جو پٽ ۽ بلبن جو پوٽو، معزالدين

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪيقباد، دهليءَ جي تخت تي ويٺو، مگر هن کي شراب ۽ ڪباب کان سواءِ ٻيو ڪوبه شغل نه هو. دربار جي اميرن مان فيروز خلجي تجربيڪار ۽ پيرسن عملدا رهو، جنهن سن 686ھ (1288ع) ۾ دهليءَ تي قبضو ڪيو. سنڌ تي غلامن جي حڪومت جو دؤر ختم ٿيو.

غلام سلاطين جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت

فوجي ۽ ملڪي حالت:

غلام سلاطين جي ڏينهن ۾ وحشتي تاتارين ۽ مغلن جا سنڌ تي حملا ٿيندا رهيا، مگر غلام سلاطين جي ڪوشش جي ڪري ڪفارن کي سنڌ ۾ غارتگري ڪرڻ جو گهڻو موقعو ملي نه سگهيو. البته جلال الدين خوارزميءَ جي لنگهڻ وقت، سنڌ ۾ گهڻن شهرن کي نقصان پهتو جيڪي نظام الملڪ وري آباد ڪرايا. تاتارين جي حملن ڪري غلام سلاطين ملڪ جي صنعت، حرفت ۽ زراعت تي پورو ڌيان ڏيئي نه سگهيا. بهرحال ملڪ جي فوجي حالت بهتر هئي. حڪومت جا صوبا جدا جدا حاڪمن جي حوالي هئا، جن کي فوجي ۽ ملڪي ٻئي اختياريون مليل هيون. سنڌ جو تختگاهه پهريان بکر مقرر ٿيو ۽ ٻيو نمبر حيثيت سيوهڻ کي حاصل هئي. ناصرالدين محمود سنڌ کي ٻن گورنرين ۾ ورهايو: سري جي تختگاهه بکر جون حدون سيوهڻ تائين هيون ۽ سيوهڻ کان وٺي لاڙ جو علائقو سمنڊ تائين سيوهڻ جي ماتحت هو. بلبن جي ڏينهن ۾، سنڌ ۽ پنجاب جو تختگاهه ملتان رهيو، جو اسلامي تبليغ جو مرڪز هو. شهزادي محمد قاآن الملڪ جي ڏينهن ۾ هن شهر گهڻي ترقي ڪئي. عدالتي ڪاتو قاضين جي ماتحت هو. سنڌ جي قرامطين جون خفيه سازشون جاري هيون، جن جا شعلا سلطان رضيه جي ڏينهن ۾ دهلي تائين پهتا.(1(

واپار:

تاتارين جي مسلسل ڪاهُن جي ڪري واپار ايتري ترقي ڪانه ڪئي. تاهم ترڪستان ۽ غزنيءَ کان قافلن ذريعي غلامن، هٿيارن ۽ گهوڙن جو واپار جاري رهيو. سمنڊ جو واپار عرب واپارين معرفت هلندو هو. ادريسيءَ جي بيان موجب سنڌ مان عيسوي 12 صديءَ جي زماني ۾ لونگ، ڪارا مرچ، آبنوس، ڪافور، ناريل، ريشمي ڪپڙا، مشڪ، گهوڙن جون زينون ۽ ترارين جهازن رستي عدن تائين پهچڻ لڳيون.(2) هن زماني ۾ سمنڊ رستي واپار ترقي ڪئي، جاڪاڻ ته خشڪي رستي هرات خيوا، سمرقند، بخارا، مرو، بصره، بغداد، دمشق جيڪي اسلامي تهذيب، علوم ۽ واپار جا مرڪز هئا، سي تاتارين هٿان ويران ٿي ويا. فقط ان ڪري سمنڊ جو رستو ئي صاف هو. ان زماني ۾ سنڌي واپاري غرناطه تائين پهتا ۽ مشرق ۾ چين تائين پهتا. سياحن جي سفرنامن مان ملڪ جي تجارتي ناتن جو پتو پئجي سگهي ٿو. مثلا، شريف ادريسيءَ جو ڪتاب ’نزهة المشتاق‘ (سنه 549ھ)، سرخسي جو ڪتاب ’رحلة السرخسي‘ (سنه 593ھ) ابن سعيد اندلسيءَ جو ڪتاب ’النفحة المسكيه‘ (673ھ) عبدري جو ڪتاب ’خريدة العجائب‘ (سنه 749ھ) وغيره اهي جاگرافيون ۽ سفرناما آهن، جن جي نالن جي به خبر ڪا خبر آهي، نه ئي وري اسلامي دنيا ۾ اڄ انهن ڪتابن جو نالو يا نشان به موجود آهي.

اسين هتي عيسوي ٻارهين صديءَ جو ذڪر ڪريون ٿا، مگر واپار ۾ مسلمانن ان کان به اڳ ايتري ترقي ڪئي هئي. جو سيرافيءَ جو ٽين صديءَ ۾ ٿي گذريو، تنهن جو بيان آهي ته، هڪ دفعي چين جي شهر فوچو ۾ بغاوت پوڻ ڪري، ڏيڍ لک مسلمان شهيد ٿي ويا، جي گهڻو ڪري غير ملڪي واپاري هئا. ابن بطوطا اٺين صديءَ هجريءَ ڌاري هند ۽ چين ۾ غرناطه وارن سان ۽ مصر وارن سنڌ ۾ ملاقاتيون ڪيون هيون. غرض ته شريف ادريسيءَ سنڌ جي جن شين جا نالا ڏنا آهن، تن لاءِ دنيا محتاج هئي، ٻيو ته عرب واپارين اڳيان وري يورپ جا واپاري محتاج هئا. مسافرن لاءِ سرائون هيون. ٽپال جي چوڪين جو باقاعدي انتظام هو. سڪن تي عربي ۽ هندي عبارتون لکيل هيون.(1(

علمي حالت:

غلام سلاطين جي ڏينهن ۾ سنڌ جي علمي حالت بهتر هئي. مغلن جي ڪاهُڻ ڪري خراسان، عجم ۽ عراق جي علمائن سنڌ کي وسايو هو. بکر ۽ سيوهڻ علوم جا مرڪز هئا، جت ڪيترائي مدرسا هئا. ابن بطوطا، جو اٺين صديءَ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جي سنڌ ۾ وارد ٿيو هو، تنهن بکر ۽ سيوهڻ ۾ شيراز ۽ بغداد ۽ مصر جي عالمن سان ملاقاتيون ڪيون هيون.
حضرت لعل شهباز قلندر به سيوهڻ ۾ قيام فرمايو، شاعريءَ جو چڙهيل به عام هو. غلام سلاطين علمائن، محدثن ۽ فقها جي صحبتن کي پسند ڪندا هئا ۽ سندن درٻار ۾ شاعر رهندا هئا. ناصرالدين ۽ غياث الدين بلبن پاڻ عالم ۽ فاضل هئا، شهزادو محمد، سنڌ جو حاڪم، علم پرور ۽ پنهنجي وقت جو علامه هو.
هنن قلم دوست سلطانن جو جيتوڻيڪ سمورو وقت ڌارين جي ڪاهُن کي منهن ڏيڻ ۾ گذري ويو، تاهم سندن دؤر ۾ علم ۽ ادب نمايان ترقي ڪئي. سلطان قطب الدين جي ڏينهن ۾ ملک الڪلام بهاؤ الدين اوشي ۽ نظام الدين حسن نظامي نيشاپوري به مشهور شاعر ٿي گذريا. نظامي نيشاپوري، شاعر نظامي عروضي جو پٽ هو، عربي ۽ فارسي ۾ قادرالڪلام هو، سندس تصنيفات مان 'تاج الماثر' مشهور آهي، جنهن ۾ سلطان قطب الدين ايبک ۽ شمس الدين التمش جا حالات ۽ واقعات تفصيلوار ڏنل آهن.
فخرالدين مبارک شاه 'فخر مدبر' قابل ذڪر مصنف ٿي گذريو آهي. سندس تصنيفات مان ڪتاب 'سلسله الانساب' عهد قطبيءَ جي تاريخ آهي. سندس ٻيو ڪتاب 'آداب الحرب' فن جنگ جي متعلق التمش جي نالي تي آهي. دهليءَ ۾ به مدرسا، معزيه ۽ ناصري مشهور هئا. ازانسواءِ 'آداب السلاطين' ۽ 'ماثر السلاطين' جهڙا ڪتاب به هن دؤر ۾ هندستان پهتا هئا. عهد شمسيءَ ۾ مويد جاجرمي امام غزالي جي تصنيف 'احياءَ العلوم' جو پارسي ۾ ترجمو ڪيو. سندس پٽ رڪن الدين فيروز امام رازيءَ جي تصنيف 'سرمڪتوم' جو پارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. تاج الدين سنگ ريزه عهد شمسيءَ جو وڏو شاعر ٿي گذريو، ۽ دبيرالملک جي منصب تي پهتو.
بخارا جي غارتگريءَ کان پوءِ امير روحاني هندستان پهتو ۽ المتش جي قدردانيءَ جي ڪري وڏي رتبي کي پهتو. مٿين اهل قلم عالمن کان سواءِ، ٻيا گهڻائي شاعر ٿي گذريا، جهڙوڪ: ناري بهاءُ الدين علي ۽ استاد الشعراءِ شهاب مرهه، جن جي امير خسرو تعريف ڪري ٿو.
هندستان جو پهريون پارسي زبان جو شاعر، امير خسرو 'طوطيءَ هند'، ترڪي لاچين قبيلي جو فرد هو. سندس والد سيف الدين بلخ جي امرائن مان هو، جتان هجرت ڪري هندستان پهتو. هت امير خسرو سنه 605هه ۾، ايٽه ضلعي جي پٽيالي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. سلطان غياثالدين بلبن جي درٻار ۾ ترڪستان، خراسان، عراق ۽ مصر جا اهل ڪمال ۽ شعرا رهندا هئا.(1) خسرو به درٻار ۾ شامل ٿيو ۽ خواجه نظام الدين اولياءَ جو مريد ٿيو. پوءِ شهزادي محمد قاآن الملک واليءِ سنڌ جي درٻار ۾ ملتان پهتو. غلامن جي حڪومت جي پڄاڻيءَ کان پوءِ تغلق ۽ خلجين جي درٻار ۾ رهيو. سنه 725هه ۾ وفات ڪيائين. بابري اُمرائن مان خواجه مهدي سندس مقبرو تعمير ڪرايو ۽ ملا شهاب الدين معمائيءَ ڪتبي تي تاريخ لکي:
شد 'عديم المثل' يک تاريخ او،
وان دگرشد 'طوطي شکر مقال'
امير خسروءَ جي تصنيفات جي فهرست هي آهي: 1- ديوان تحفة الصغر، 2- ديوان وسط الحيات، 3- عزة اڪمال، 4- بقيه نقيه، 5- نهاية الڪمال، 6- قرآن السعدين، 7- مطلع الانوار، 8- شيرين خسرو، 9- آئينه سڪندري، 10- ليليٰ مجنون، 11- هشت بهشت، 12- قران السعدين، 13- تاج المنعتوح، 14- نة سپهر، 15- مثنوي عشقيه، 16- افضل الفوائد، 17- اعجاز خسروي، 18- تعلق نامه، 19- خزائن الفتوح ۽ 20- مناقب هند.(1(
حميدالدين ناگوري 'سلطان التارڪين' فن انشا جو هندستان ۾ پهريون استاد ٿي گذريو. سندس ڪتاب 'طوالع شنوس' اسماءِ حسنه جي شرح تصوف ۽ طريقت جي زبان سان لکيل آهي.
شمس الدين دبير شاعر ۽ درويش ٿي گذريو. سلطان ناصر الدين جي زماني ۾ مستوفي الممالک جي ممتاز عهدي کي پهتو.
ملک الڪلام امير فخرالدين عميد سنامي پنهنجي ڪلام جي صفائيءَ ڪري هندستان جو ديوان الممالک مقرر ٿيو.
مورخ منهاج الدين سراج ناصرالدين قباچه کان پوءِ، بلبن جو وزير ۽ صدر جهان مقرر ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

فن عمارتسازي:
غلام سلاطين جي زماني ۾، دهلي مشرق جو روم بڻجي ويو. سلطان قطب الدين ايبڪ پرٿوي راج جي بتخاني کي ڊهرائي، ان هنڌ تي سلطان شهاب الدين جي حڪم سان، سنه 594ھ ۾ مسجد ’قوت الاسلام‘ تعمير ڪرائي. سنه 627ھ ۾، شمس الدين التمش ۾ سنه 711ھ ۾ علاءُ الدين خلجيءَ مسجد جي تعمير پوري ڪرائي. هن وقت مسجد جا يارهن گنبذ موجود آهن، جن مان ٽي وڏا ۽ اٺ ننڍا آهن. وسعت ۽ خوبصورتيءَ جي لحاظ ڪري هيءَ مسجد دنيا جي عجائبات مان آهي. امير خسرو ’قرآن السعدين‘ ۾ جيڪا هن مسجد جي تعريف ڪئي آهي، ان جو پهريون شعر نقل ڪريون ٿا:
’مسجد او جامع فيض آله زمزمه خطبه او تاماه‘
قطب مينار دراصل مسجد ’قوت الاسلام‘ جي ڏکڻ اوڀرندي ۾ جمعي جي آذان ڏيڻ لاءِ مينار جڙيل آهي؛ جيئن پهرين منزل جي ڪتبي مان خبر پوي ٿي. هي مينار سلطان قطب الدين، سلطان شهاب الدين جي حڪم سان ٺاهڻ شروع ڪيو. سنه 626ھ ۾ شمس الدين التمش، سنه 770ھ ۾ فيروز شاهه ۽ سنه 909ھ ۾ بهلول لوڌي ان جي مرمت ڪرائي. سنه 1803ع ۾ مينار جي مٿين ڇتي زلزلي جي ڪري پڇي ڪري پئي، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سرڪار هڪ لک رپين جي لاڳت سان ميجر رابرٽ سمٿ معرفت سندس مرمت ڪرائي. هينئر مينار پنجن منزلن جو آهي. جملي بلندي به سؤ انٺيهه آهي، هي مينار دنيا ۾ سڀ کان اوچو مينار آهي.
حوض شمسي سلطان شمس الدين التمش جي نالي تي سڏجي ٿو. ڊگهائي ۾ به ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ ميل آهي. عيد گاهه جي طرف کان پٿر جا چبوترا جڙيل آهن ۽ هرهڪ جي ڪنڊ تي گنبذ جڙيل آهن. حوض جي وچ ۾ منقش پٿرن جو گنبذ جڙيل آهي. جو دومنزله آهي. پاڻيءَ سان پرجڻ وقت تماشائي ٻيڙين تي چڙهي گنبذ ڏانهن ويندا هئا. گنبذ اندر هڪڙي مسجد به جڙيل آهي. اڳ حوض ڳاڙهي پٿر ۽ سنگ مرمر جو جڙيل هو. هينئر پٿر اکڙجي ويا اٿس.(1(
سنڌ تي خلجين جي حڪومت:
ارڪلي خان ۽ نصرت خان خلج، ترڪ قبيلو هو. هو پهريائين سلطان محمود غزنويءَ جي فوجن ۾ ڀرتي ٿيا، پوءِ غورين جي ڏينهن ۾ ترقي ڪري، انهن فوجن ۾ عهدا حاصل ڪيائون. خلجي سلطانن هندستان تي 689ھ (1290ع) کان 720ھ (1321ع) تائين جملي 31 ورهيه حڪومت ڪئي. سندن نالن جي فهرست هيءَ آهي:
(1)جلال الدين فيروز (689ھ: 1290ع(
(2)ابراهيم رڪن الدين (695ھ: 1296ع(
(3)محمد علاءُ الدين (695ھ: 1296ع(
(4)عمر شهاب الدين (715ھ: 1316ع(
(5)مبارڪ قطب الدين (716ھ: 1317ع(
(6)خسرو ناصرالدين (720ھ: 1321ع)(1(
جلال الدين فيروز فاضل ۽ برباد بادشاهه ٿي گذريو آهي. هو سٺ ورهين جي ڄمار ۾ تخت تي وينو. سلطان جلال الدين کي ٽي پٽ هئا: 1- خانخانان، جو سڀ کان وڏو هو ۽ بادشاهه جي جيئري مري ويو هو، 2- ارڪلي جنهن کي سلطان ملتان ۽ سنڌ جي سرحدي علائقي مٿان حاڪم مقرر ڪيو ۽ 3- رڪن الدين، جنهن کي بادشاهه جي مرڻ کان پوءِ بادشاهه جي بيگم تخت تي ويهاريو هو. سنه 691ھ (1291ع) ۾ مغلن پنجاب تي ڪاهه ڪئي. سلطان لاهور وٽي مغلن کي ڪيترا ڀيرا شڪستون ڏيئي منجهانئن گهڻا قيد ڪيا. جڏهن قيدي سندس روبرو آندا ويا، تڏهن سلطان سيني کي معافي ڏني. سلطان جي رحمدليءَ کي ڏسي، سيئي مسلمان ٿيا. ارڪلي پنهنجي پاران نصرت خان کي سنڌ مٿان حاڪم مقرر ڪيو. ارڪلي لياقت وارو انسان هو، هن به ڀيرا سنڌ جو گشت ڪيو ۽ سنڌ جي خودمختيار سردارن کي زير ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

علاءُ الدين خلجي، سلطان جلال الدين فيروز جو ڀائٽيو ۽ ناٺي هو، جنهن کي سلطان ڪڙه جي حڪومت ڏني هئي.(1) ’فرشته‘ ۽ ’بدايونيءَ‘ جو بيان آهي ته علاءُ الدين جي بيگم ڪيس هر وقت تڪليف ڏيندي هئي، تنهن ڪري چاچي ۽ ڀائٽي ۾ اندروني عداوت رهندي هئي. هڪڙي ڀيري علاءُ الدين ديوگري (دڪن) تي ڪاهي، اتي جي راجا کان ڇهه سؤ مڻ سون، ست سؤ مڻ سچا موتي، ٻه مڻ جواهر، لعل ۽ ياقوت. الماس ۽ زمرد ۽ ٻه هزار مڻ چاندي هٿ ڪري موٽيو، مگر سلطان ڏانهن مال غنيمت جو حصو نه مڪو هئائين. ان سبب سلطان پاڻ ڀائٽي سان ملاقات ڪرڻ ويو.

سنه 696ھ (1292ع) ۾ ملاقات ڪرڻ وقت علاءُ الدين جي اشاري تي هڪڙي شخص تير هڻي سلطان کي ماري وڌو. بادشاهه بيگم پنهنجي پٽ رڪن الدين کي دهلي جي تخت تي ويهاريو، پر شاهي لشڪر علاءُ الدين سان وڃي گڏيو. رڪن الدين سنڌ ڏانهن ڀڄي ويو.

سلطان علاءُ الدين جو سالو سنجر (الپ خان) ۽ بادشاه جو ڀاءُ الغ خان، ظفر خان ۽ نصرت خان- هي علاءُ الدين جا چار مشهور سپه سالار بلڪ حڪومت جا چار رڪن هئا، جن کي ’چار يار‘ سڏيندا هئا. منجهائن نصرت خان سنڌ جو صوبيدار هو. سنه 697ھ (1297ع) ۾ گجرات جي راجا راءِ ڪرن واگهيلا جي وزير ماڌوراءِ راجا کان ناراض ٿي، سلطان علاءُ الدين کي گجرات تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ شوق ڏياريو. سلطان پنهنجي ڀاءُ الغ خان ۽ سنڌ جي صوبيدار نصرت خان کي ويهه هزار لشڪر سان گجرات ڏانهن روانو ڪيو. راءِ ڪرن شڪست کائي، ڏکڻ ڏانهن ڀڄي ويو. الغ خان مال غنيمت سان موٽيو.(1(

مٿئين سال سيوهڻ جي راجا چلديو (صلدي)، مغلن جي مدد سان، سنڌ ۾ هڪڙي خودمختيار حڪومت قائم ڪئي. مغل ڪوهستان کان راجا جي اشاري تي ڪاهون ڪرڻ لڳا. سلطان علاءُ الدين ڀاران ظفر خان مغلن کي شڪست ڏيئي، راجا کي زنجيرن سان قيد ڪري مال غنيمت سميت دهليءَ پهتو.(2) مغلن قتلق خواجه ابن دائود جي اڳواڻي هيٺ هيلمند کان نڪري ٻن لکن سوارن سان دهليءَ تي ڪاهه ڪئي. مغلن جي ڪاهُن جي خوف کان ماڻهن ڳوٺ ڇڏي اچي دهليءَ ۾ پناه ورتي. سلطان علاءُ الدين ٽن لکن فوجن ۽ ٻه هزار هاٿين سان مغلن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو، مگر سندس بهادر سپه سالار ظفر خان مغلن سان وڙهندي شهيد ٿيو.(3(

غازي الملڪ جي سنڌ تي حڪومت:

سنه 703ھ (1303ع) ۾ مغلن ٻيو گهمرو طرغي خان جي اڳواڻيءَ هيٺ دهليءَ تي ڪاهه ڪئي. هن دفعي سلطان اٺن هزارن مغلن جون سسيون وڍرائي هڪڙو برج ڪڙو ڪيو. هن شڪست کان پوءِ مغلن کي ڪاهه ڪرن جي وري همت ڪانه ٿي.(3) نصرت خان سنڌ جي شهرن ۾ سرڪاري آفيسون، امين ۽ قاضي مقرر ڪيا ۽ ٽپال جو بندوبست رکيو. سلطان علاءُ الدين ملتان ۽ سنڌ تي تجربيڪار سپه سالار غازي الملڪ کي حاڪم مقرر ڪيو ۽ مغلن جي مسلسل ڪاهُڻ کي روڪڻ لاءِ ملتان ۽ ديپالپور ۾ مضبوط قلعا تعمير ڪرايائين.

دهليءَ جي سلطانن کي جڏهن فوجن جي ضرورت پوندي هئي ته بلوچستان ۽ مڪران کان بلوچن کي گهرائي شاهي فوجن ۾ ڀرتي ڪندا هئا. افسوس جو هندستان جي مؤرخن، فرشته، جيمس ٽاڊ ۽ ٻين، هنن بلوچن کي، خراساني يا روهيلا جي نالن سان لکيو آهي. سنه 1276ع ۾ راول جئتسي جيسلمير جي گاديءَ تي ويٺو. سنڌ مان مال غنيمت ۽ خراج، جو سرڪاري ٽن هزار خچرن ۽ گهوڙن تي بکر کان دهليءَ ڏانهن وڃي رهيو هو، تنهن کي جئتسي جي پوٽي همير جيلسمير جي سرحد تي لٽي ڇڏيو. سلطان علاءُ الدين خراسان ۽ بلوچستان کان بلوچن کي گهرائي جيسلمير سان جنگ شروع ڪئي. سانده اٺن ورهين تائين بلوچن اجمير ۽ آسپاس وارن علائقن کي گهيرو ڪيو ۽ راجپوتن جي ناڪه بندي ڪئي. هن ويڙهه ۾ ڪاڏل، ٻاڙمير ۽ ڊيٽ (سنڌ) جي راڻن ۽ ناگور جي نوابن محبوب خان، محبت خان ۽ علي خان ٻه ڀائين جو طرف ورتو.(1(

بلوچي لشڪر کي مندور کان جيڪو سامان رسد ملندو هو، سو راجپوت لٽڻ لڳا.(1) اٽڪل ست هزار بلوچ هن ويڙهه ۾ مارجي ويا. سنه 1294ع ۾ جئتسيءَ جو پٽ مولراج ٽيون گاديءَ تي ويٺو، سندس هٿان 9 هزار وڏيڪ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سلطاني لشڪر مارجي ويو، ليڪن بلوچ گهيري ڪي جاري رڪندا آيا. مولراج تنگ ٿي پنهنجن وزيرن، سهيڙ ۽ بيڪمسيءَ جي صلاح سان جوهر رسم ادا ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. راجپوتن پنهنجن زالن ۽ ٻارن کي هٿ سان قتل ڪيو. اٽڪل اڍائي هزار جوان ۽ پوڙهين عورتن جوهر رسم ادا ڪئي. پوءِ راجپوتن تلسيءَ جي پوڄا ڪري، گيڙوءَ رتا ڪپڙا ڍڪي، قلعي ڪان نڪري مقابلو ڪيو. 3 هزار جوڌا وڙهي وڙهي قربان ٿيا، منجهائن فقط گرسي ۽ ڪانور نالي ٻه راجڪمار بچيا، جن کي نواب محبوب خان برهمڻ جي حوالي ڪري، ناگور ڏانهن موٽيو. ناگوري نوابن مان محبت خان ۽ علي خان ٽن سون يادو سردارن سميت مارجي ويا. سنه 1295ع ۾ سلطان علاءُ الدين جيسلمير جي قلعي کي مسمار ڪري دهليءَ ڏانهن موٽيو.(2(
سنه 716هه (1316ع) ۾ علاءُ الدين وفات ڪئي. ڪيس چار پٽ هئا: خضر خان، شادي خان، ابوبڪر خان ۽ مبارڪ خان جنهن جو ٻيو نالو قطب الدين هو. پويون شهزادو، ملڪ ڪافور جي مدد سان، تخت تي ويٺو.(1) ملڪ ڪافور جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، قطب الدين، خسرو خان هڪڙي نو مسلم گجراتيءَ کي سپه سالار مقرر ڪيو ۽ پاڻ عيش و عشرت ۾ لڳي ويو. خسرو خان چاليهه هزار پنهنجي قوم جا ماڻهو ڀرتي ڪري، سنه 720هه (1320ع) ۾ قطب الدين کي قتل ڪرائي، پاڻ بادشاهه ٿي ويٺو. خسرو خان تخت تي ويهڻ کان پوءِ سڀني اميرن ڏانهن خلعتون روانيون ڪيون، مگر ديپالپور جي حاڪم تغلق شاه خلعت وٺڻ کان انڪار ڪيو.(1) خسرو خان حڪم ڏنو ته جيڪو ڳئون ذبح ڪندو، تنهن کي اُن جي ڪل ۾ سبرايو ويندو. هن حڪم ڏنو ته مسلمان ڳئون جي تعظيم ڪن ۽ ڳئون جو پيشاب دوا طور ڪم آڻين ۽ ان جي گوبر سان گهر جون ديوارون لنبن ۽ صاف رکن. مٿين حڪم جي ڪري مسلمانن ۾ عام ناراضپو پئجي ويو. تغلق جو پٽ جونا خان، جو شاهي اصطبل مٿان اعليٰ عملدار هو، سو دهليءَ مان ڀڄي پنهنجي پيءُ وٽ ديپالپور پهتو. غازي الملڪ سنڌ ۽ پنجاب جي لشڪر سان، خسرو کي شڪست ڏيئي مارائي، اميرن جي رضامندي سان بادشاهي ڇٽ پنهنجي مٿي تي رکيو.(2(
خلجي سلطانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:
خلجين جي ڏينهن ۾ سنڌ مغلن جي ڪاهُن کان محفوظ رهي ۽ سلطان علاءُ الدين جي زماني ۾ ترقي ڪيائين. ملڪ نصرت خان ۽ ظفر خان تجربيڪار جرنيل هئا، جن سنڌ کي ٻيروني ڪاهُن کان بچائي ورتو. نصرت خان سنڌ کي ننڍن ننڍن پرڳڻن ۾ ورهائي، مٿن صوبيدار مقرر ڪيا ۽ شهرن ۾ عدالتي ڪاتن تي قاضي ۽ امير مقرر ڪيا. هر هفتي سنڌ جون خبرون حڪومت جي مرڪز ۾ باقاعدي پهچڻ لڳيون. سنڌ جي فوجي قوت بلوچن جي ڀرتي ٿيڻ ڪري مضبوط هئي. علاءُ الدين خلجي سنڌي لشڪر جي مدد سان گجرات فتح ڪيو هو ۽ ملڪ الغازي سنڌي ۽ پنجابي لشڪر سان دهلي فتح ڪئي. علاءُ الدين خلجيءَ شين جا اگهه مقرر ڪيا ۽ شين جي وڪري جي جاچ ڪرڻ لاءِ حڪومت اندر محتسب (رئيس) مقرر ڪيا، جي بادشاهه کي رپورٽون پهچائيندا هئا. چوپائي مال تان محصول موقوف ڪيا ويا، جنهن ڪري گوشت سستو وڪامڻ لڳو. ان مهانگو ٿيندو هو ته سرڪاري گدامن تان سستي اگهه تي ملي سگهندو هو. ڪڻڪ جي في مڻ جي قيمت ساڍا ست جيتل هئي، جن جي قيمت هاڻوڪن ٻن آنن جيتري هئي جو في مڻ چار جيتل وڪامڻ لڳا. چانورن جي قيمت في مڻ جي 5 جيتل هئي، مانهه جي دال جي في مڻ جي قيمت 5 جيتل ۽ موٺ في مڻ 3 جيتل هئي.
غرض ته سئيءَ کان وٺي گهوڙي تائين اگهه سرڪاري مقرر هئا. منافع خورن کي سخت سزائون ملڻ لڳيون. مٿين ڪم جي نگراني ڪرڻ تي خفيه ناظر ۽ جاسوس مقرر هئا. سلطان هارين کان نقديءَ بدران اُن ڍل ۾ وٺي گدام ڀري ڇڏيندو هو. ذڪر جي منڊ ۾ به مٿين اگهن تي اَن وڪامندو هو. زميندارن کي حڪم هو ته سرڪاري مقرر ڪيل اگهه تي واپارين کي ان وڪڻن. سلطان التمش کان وٺي سلطان علاءُ الدين جي زماني تائين، اهو زمانو هو، جڏهن مغلن مشرقي ايشيا ۽ يورپ کي تاراج ڪري ڇڏيو هو ۽ شمس الدين التمش، غياث الدين بلبن ۽ علاءُ الدين خلجي جيڪڏهن لياقت وارا فرمانروا نه هجن ها ته جيڪر سنڌ به ويران ٿي وڃي ها.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني ۾ سپاهين کي نقد پگهار ملڻ لڳو. هر هڪ سوار جو 234 ٽنڪا (رپيا) ۽ ٻن گهوڙن وارن جو 312 ٽنڪا پگهار مقرر هو. اهڙي طرح پنج لک سوار فوج رکڻ جو انتظام قائم هو. جهاد ۽ لٽ جي مال جي شوق سبب خوشيءَ سان ماڻهو ڀرتي ٿيڻ لڳا. فتوحات جو سيلاب راجپوتانا، گجرات ۽ دکن تائين پهتو. ملڪ ڪافور کي ديوگري فتح ڪرڻ وقت، 2400 پائونڊ سچا موتي، 120 پائونڊ جواهرات، 6000 پائونڊ چاندي ۽ 4000 ٿان ريشمي ڪپڙي جا مال غنيمت ۾ هٿ لڳا. ديپالپور ۽ ملتان جون مضبوط ڇانوڻيون ۽ قلعا حڪومت ۽ سنڌ جي بچاءُ لاءِ هئا.

علاءُ الدين خلجيءَ جي دؤر اندر ظالون به سياست ۾ حصو وٺڻ لڳيون. ملڪه جهان ماهڪ جي ڪوشش سان ملڪ ڪافور جي سازشن جو خاتمو ٿيو. صوبن جا گورنر جلد جلد بدلي ڪيا ويندا هئا، جيئن رشوت خور نه بنجن. هندن کي وڏا وڏا عهدا ملڻ لڳا. جيڪو هندو مسلمان ٿيندو هو، تنهن کي بادشاهه اڳيان پيش ڪبو هو ۽ بادشاهه هن کي سونو ڪنگڻ ڏيندو هو، سيوهڻ جي راجا سلديو ۽ سپه سالار خسرو بغاوتون ڪيون، مگر ڪين پورو نتيجو مليو.

خلجي دؤر اندر سنڌ جي واپار ترقي ڪئي. سنڌ جو واپار عدن ۽ آفريڪا سان هلڻ لڳو. مشهور اطالوي سياح مارڪو پولو سنڌ جي ڪناري مڪران ۽ تيز بندر کان لنگهيو. ابوالفدا دمشقي به ان دؤر ۾ سنڌ مان گذريو. ٻئي پنهنجن سياحتنامن ۾ لکن ٿا ته عيسوي 13 صديءَ اندر عربستان ۽ ايران جا سوداگر تيز، ڪنبات ۽ ڀڙوچ جي بندرن تي گهوڙن جو واپار ڪري، اتان ڪپهه، نير ۽ چمڙو خريد ڪندا هئا ۽ سنڌو نديءَ تي جهاز راني چالو هئي. سيوهڻ جي راجا سلديو جي بغاوت ڪرڻ وقت، ظفر خان ملتان کان ٻيڙين جي ذريعي فوج وٺي سيوهڻ پهتو هو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي جهازن کي زئنزيبار ڏانهن ويندي فقط ويهه ڏينهن لڳندا هئا. موٽندي سمنڊ جي ويڪر ڪري مسافري ڪرڻ ۾ ٽي مهينا لڳندا هئا. مارڪو پولو مڪران جي خوشحاليءَ بابت لکي ٿو ته اتي جي رهاڪن جو گذران ڪير، چانور ۽ گوشت تي آهي.(1)

ديبل جي ورانيءَ کان پوءِ سنڌ جي ٻن بندرن، تيز ۽ لاهريءَ، تجارت ۾ ترقي ڪئي. خلجي سلاطين جي زماني ۾ ٽامي، چاندي ۽ سون، ٽن ڌاتن جا سڪا چالو هئا، جن تي قيمت، سال، بادشاه جو نالو ۽ ٻئي پاسي بغداد جي خليفي جو نالو لکيل هوندو هو. علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني ۾ شراب جي واپار تي قطعي بندش پيل هئي، بلڪ شراب پيئڻ سخت ڏوهه هو. سندس ڏينهن ۾ سرائون، خانقاهون ۽ مقبرا تعمير ٿيا. ڪڇيءَ ۾ علاءُ الدين ٿي گنبذ تعمير ڪرايا، جي سندس نالي پنيان سڏبا هئا.(2) علاءُ الدين شوخ ۽ ظالم به هو، مگر علماءِ ڪرام جي عزت ڪندو هو، سندن صحبتن کي پسند ڪندو هو. حضرت فريدالدين مسعود شڪر گنج، ملتان جي عارف ڪامل صدر الدين ۽ خواجه نظام الدين اولياءُ صوفيا ڪرام جون خانقاهون آباد هيون. سندن تبليغ ۽ روحاني فيض جي ڪري سنڌ، گجرات ۽ بلوچستان ۾ سهروردي ۽ چشتيه جي مريدن ۽ خليفن جي خلافت جون گاديون قائم ٿيون، (جن جو احوال موقعي سر ڏبو).

هن ئي دؤر اندر، مغلن جي ڪاهن ڪري، گهڻائي عالم، فاضل دهليءَ جي درٻار ۾ پهتا. سلطان جلال الدين خلجي شاعرانه مذاج رکندڙ هو. سندس درٻار ۾ قاضي فخرالدين ڪرمانيءَ کي وڏو رسوخ حاصل هو.(1) هن دور جي علمائن جي فهرست ڊگهي آهي، جهڙوڪ امير ارسان، ڪاتبي، سعد منطقي، قاضي مغيث الدين هانسوي، صدرالدين عالي، فخرالدين قواس، حميدالدين راجا، مولانا عارف، حڪيم عبيد، شهاب الدين انصاري ۽ ٻيا متعدد اهل قلم ۽ شعرا ٿي گذريا. امير خسرو پنهنجو شهرة آفاق 'خمسه' هن ئي دور ۾ لکيو.

علاءُ الدين جي فوجن ۾ بلوچن گجرات، چتور، جيسلمير ۽ دکن تائين جنگين ۾ حصو ورتو. اهڙي طرح بلوچ علمائن کي هن درٻار ۾ رتبا مليا، جهڙوڪ مولان اعلاءُ الدين ڪڙڪ، مولانا ڪمال الدين ڪولوي، مولانا نظام الدين قلاتي وغيره. خلجين ٿورو وقت حڪومت ڪئي ليڪن سندن قليل عرصي اندر علم ترقي ڪئي. مؤرخ ضياءَ برني هن دؤر جو مؤرخ ٿي گذريو آهي. سندس 'تاريخ فيروز شاهي' مشهور آهي، جا پوءِ ڪلڪتي مان شايع ٿي. ضياءَ بخشي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بدايوني، ٻيو مشهور مصنف ٿي گذريو. سندس تصنيفات مان ’سلک السلوک‘، ’عشره مبشره‘، ’طوطي نامه‘، ’گلريز‘ ۽ ’چهل ناموس‘ ڪتابن جي خبر پئجي سگهي ٿي.
شيخ شرف الدين يحيٰ منيريءَ جو ڪتاب ’مڪتوبات‘ تصوف تي بهترين ڪتاب آهي. امير سنجري، جو مغلن هٿان وڙهندي شهيد ٿيو هو، تنهن جي ڪتاب ’فوائد الفوائد‘ ايتري ته شهرت حاصل ڪئي هئي، جو امير خسرو جي ’افضل الفوائد‘ ڪي به ايتري نصيب ڪانه ٿي. سندس ’ديوان‘ حيدرآباد مان شايع ٿيو. امير خسرو ’طوطيءِ هند‘ جو لقب حاصل ڪيو، ته حسن سنجري ’سعديءِ هند‘ جو خطاب حاصل ڪيو. شيخ علي حزين پنهنجي ’تذڪري‘ ۾ هڪڙو مفصل باب هندستان جي گلا ۾ لکيو آهي؛ جيتوڻيڪ خاڪ هند ۾ مدفن ٿيو! امير خسرو ’مثنوي نهٔ سپهر‘ ۾ هندستان جي فضيلت تي چار سؤ ابيات ڏنا آهن ۽ حب الوطنيءَ جو ثبوت ڏيندي خاڪ هند کي ’جنت‘ جي نالي سان سڏيو آهي.
سنڌ تي تغلقن جي حڪومت:
اسلامي حڪومت جون حدون جيڪي اڳ صرف اتر هندستان ۽ بنگال تائين محدود هيون، سي خلجي سلطانن جي ڏنهن ۾ گجرات ۽ دکن تائين وسيع ٿي ويون. اسوڪا ڪان پوءِ سلطان علاءُ الدين پهريون مسلمان فرمانروا هو، جنهن هندستان ۾ ايڏي عظيم الشان شهنشاهت قائم ڪئي. سندس درٻار ۾ ڏارين ملڪن جا سفير رهندا هئا.
خلجين ڪان پوءِ تغلق سلطانن سنه 720هه (1321ع) ڪان سنه 802هه (1399ع) تائين دهليءَ تي حڪومت ڪئي. سندن نالن جي فهرست هيءَ آهي.
تغلقن سلاطين جي فهرست:
(1)تغلق خان (720هه: 1321ع(
(2)محمد تغلق (725هه: 1325ع(
(3)فيروز ثالث (752هه: 1351ع(
(4)تغلق ثاني (790هه: 1388ع(
(5)ابوبڪر (791هه: 1388ع(
(6)محمد (792هه: 1390ع(
(7)سڪندر (796هه: 1394ع(
(8)محمود ۽ نصرت (796هه: 1394ع(
امير تيمور جي ڪاه (2-801هه: 9—1398ع(
(9)محمود (ٻيو ڀيرو) (802هه: 1399ع(
تغلق ڪير هئا؟
عام هندستان جي تاريخن ۾ لکيل آهي ته ’تغلق‘ لفظ ’قتلغ‘ جي بگڙيل صورت آهي. مؤرخ تغلق سلاطين کي ’ترڪ‘ لکن ٿا، مگر ائين نه آهي. تعجب اهو جو ’تاريخ فيروز شاهيءَ‘ ۾ تغلقن جو نسب ڏنل ڪونه آهي.
حقيقت ۾ تغلق پيءُ طرفان تاتاري يا مغل هئا ۽ ماءُ طرفان بلوچ هئا. سندن پيشو لٽ مار هو ۽ سندن وطن خاران هو، جنهن کي مارڪوپولو ’قرونه‘ لکيو آهي. هن خاندان جو اعليٰ امير نقودار چغتائي خان جو پائيتيو هو. سندس خاندان مان امير طومان خلاف سنه 1383ع ۾ امير تيمور پنهنجي پٽ ميران شاهه کي روانو ڪيو هو.(1) ڪن جديد مؤرخن هن خاندان کي بلوچ لکيو آهي.(2(
غياث الدين غازي الملک:
سلطان غياث الدين تغلق اصل ايلپنهوار هو، جو قسمت آزمائيندو سلطان علاءُ الدين جي ڀاءُ الغ خان، حاڪم سنڌ ۽ ملتان، وٽ اچي نوڪر بيٺو. الغ خان سندس شرافت ۽ ايمانداريءَ کي ڏسي کيس امير آخور (شاهي اصطبل جو داروغو) بنايو. اتان ترقي ڪري شاهي اميرن ۾ داخل ٿيو. هن مغلن کي اٺاويهه گهمرا شڪستون ڏنيون، جنهن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪري ڪيس ‘غازي الملڪ’ ۽ سندس پٽ محمد جونا کي ‘فخر الملڪ’ جا لقب مليا. مغلن جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ سلطان علاءُ الدين غازي الملڪ کي ملتان ۽ ديپالپور مٿان حاڪم مقرر ڪيو. هن وقت ملتان جي پرسان ‘تغلق خان جو ڪٽهڙو’ موجود آهي.(1(

تخت تي ويهڻ کان پوءِ غياث الدين تغلق ملتان مٿان تاج الدين کي، بکر مٿان خواجه خطير کي ۽ سيوهڻ مٿان علي شير کي مقرر ڪري، سنڌ جي انتظام کي مضبوط ڪيو. سندس ڏينهن ۾ سومرن سنڌ جي لاڙ ڀاڱي ۾ ساموئيءَ تي قبضو ڪيو هو.(2) سلطان غياث الدين حڪومت جي پهرئين سال رعايا مٿان ڏلون گهٽايون ۽ شراب تي بندش وڌي. سندس حڪومت اندر آسودگيءَ جو دؤر هو. سندس پٽ جونا خان سنه 723هه (1323ع) ۾ دکن فتح ڪري ات جي راجائن کان خراج وصول ڪيو.(1) غياث الدين بنگال جي نواب کي شڪست ڏئي سنه 725هه (1324ع) ۾ بنگال کان موٽندي پنهنجي پٽ کي حڪم ڏنو ته هن لاءِ نئون محلات افغان پوره ۾ تعمير ڪرائي. جونا خان جي سخاوت ۽ گهڻن غلامن خريد ڪرڻ ڪري غياث الدين پٽ تي ناراض هو.(2) ان سبب ڪري جنا خان احمد بن اياز گجراتيءَ معرفت اهڙي قسم جو محلات اڏايو، جو بادشاهه ماني کائي جيئن ٻاهر نڪتو ٿي، تيئن هاٿيءَ جي ٽوڪر لڳڻ سان محلات ڪري پيو ۽ غياث الدين پنهنجي ننڍي پٽ محمد سميت دبجي مري ويو.(1) احمد بن اياز گجراتيءَ محلات جي معمار کي، جونا خان ‘صدر جهان’ جو عهدو ڏنو.

محمد تغلق:

سنه 725هه (1325ع) ۾ محمد جونا تغلق دهليءَ جي تخت تي ويٺو ۽ پاڻ کي ‘ابوالمجاهد محمد شاهه’ جي لقب سان سڏائڻ لڳو. شيخ ابن بطوطا جو انهن ڏينهن ۾ هندستان جي سياحت ڪرڻ آيو هو، تنهن کي سلطان موصوف ڪجهه وقت لاءِ پنهنجو وزير مقرر ڪيو.

ڪشلو خان جي سنڌ تي حڪومت:

محمد تغلق، بهرام ايبه يعني ڪشلو خان کي بکر تي حاڪم مقرر ڪري، اُچ ۽ ملتان به سندس حوالي ڪيا. ڪشلو خان جي محمد تغلق گهڻي عزت ڪندو هو ۽ ڪيس چاچو سڏيندو هو. سنه 727هه (1326ع) ۾ مغلن پنجاب تي ڪاهه ڪئي. سلطان محمد تغلق مغلن کي شڪست ڏيئي ڪڍيو. دکن مغلن جي ڪاهُن کان محفوظ هو، تنهن ڪري سلطان دولت آباد (دکن) کي تختگاهه مقرر ڪيو، جو انهن ڏينهن ۾ ‘ديوگري’ سڏبو هو، مگر اميرن کي اتي آب و هوا موافق نه لڳي، جنهن ڪري بادشاهه ٻيهر دهليءَ کي تختگاهه مقرر ڪيو.

سلطان محمد تغلق ٻيهر هڪڙي عملدار علي خططيءَ کي ملتان روانو ڪيو ته ڪشلو خان به پنهنجي اهل ۽ عيال کي نئين تختگاهه، دولت آباد (دکن) ڏانهن روانو ڪري. بهرحال علي خططيءَ سان ڪشلو خان جو تڪرار ٿيو، جنهن ۾ علي مارجي ويو. تنهن کان پوءِ ڪشلو خان ترڪن، افغانن ۽ بلوچن جو لشڪر گڏ ڪري بغاوت ڪڙي ڪئي. ملتان کان ٻن منزلن جي مفاصلي تي ابوهر جي جهنگ وٽ ڪشلو خان سلطاني لشڪر سان مقابلو ڪيو. محمد تغلق پنهنجي پالڪيءَ ۾ شيخ رڪن الدين ملتانيءَ جي ڀاءُ شيخ عماد الدين کي ويهاريو، جنهن جي شڪل بادشاهه جهڙي هئي. محمد تغلق چئن هزارن سوارن سان ميدان ڇڏي هڪڙي طرف نڪري ويو. ڪشلو خان شيخ موصوف کي بادشاهه سمجهي قتل ڪيو، پوءِ ملتان ڏانهن موٽيو. ايتري ۾ محمد تغلق سوارن جي دستي سان اوچتو ملتان تي ڪاهي، ڪشلو خان جو سر وڍي شهر جي دروازي تي لڙڪايو ۽ ملتان جي قاضي ڪريم الدين کي به ساڃي سزا ڏني. عمادالدين جي ڀاءُ رڪن الدين ۽ پٽ شيخ صدر الدين کي سلطان هڪ سؤ ڳوٺ انعام ڏنا، جيئن شيخ بهاؤ الدين ذڪريا ملتانيءَ جي خانقاهه جو لنگر جاري رکن. ابن بطوطا جڏهن ملتان پهتو هو، ان وقت ڪشلو خان جو مٿو شهر جي ديوار تي لٽڪندو ڏٺو هئائين.

ڪشلو خان جي مارجي وڃڻ کان پوءِ محمد تغلق، ‘اقوام الملڪ’ کي ملتان ۽ سنڌ مٿان حاڪم مقرر ڪيو. اقوام الملڪ اصل تلنگانه جو رهاڪو هوندو هو ۽ اتي جي راجا جو اهلڪار هو ۽ سندس هندڪو نالو ‘ڪتو’ هو. راءِ تلنگانه سميت دهليءَ پهچڻ کان پوءِ مسلمان ٿيو ۽ ملڪ مقبول جي نالي سان سڏجڻ لڳو. فارسيدان ۽ منتظم هو،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تنهن کري محمد تغلق کيس ’اقوام الملڪ‘ جو لقب ڏيئي، ملتان مٿان حاڪم مقرر ڪيو. سندس پٽ جو نالو بادشاهه، ’جونا شاهه‘ رکيو هو، جو احمد اياز ’صدر جهان‘ جي مرڻ کان پوءِ فيروز شاهه تغلق جي ڏينهن ۾ نيٺ وزيراعظم مقرر ٿيو هو.

سنه 752هه (1351ع) ۾ سلطان جو هڪڙو غلام، طغي، گجرات ڏانهن ڪرنال کان ڀڄي ويو. ساڳئي وقت مالوا ۽ گجرات ۾ فساد پيا. طغي گجرات جي باغين وٽ جهوناڳڙه ۾ پناهه ورتي. وري جڏهن سلطان گجرات پهتو، تڏهن طغي اتان ڀڄي سنڌ جي سمن وٽ ساموئيءَ ۾ پناه ورتي. سلطان محمد تغلق ان وقت تپ دق ۾ مبتلا هو، مگر بيماريءَ جي حالت ۾ گونڊل کان ساموئيءَ پهتو ۽ ساموئي کان 14 ميلن جي مفاصلي تي درياءَ جي ڪپ تي منزل ڪري لشڪر کي ساموئيءَ تي گهيري ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيائين. هتي جي گهميل آبهوا ڪري سندس طبيعت بگڙجڻ لڳي. سندس بيگم ڪندل جي ڳوٺ وٽ اچي ساڻس گڏي، جنهن کي ڏسي خوش ٿيو، مگر سندس ڏينهن اچي پورا ٿيا هئا، تنهن ڪري محرم مهيني ۾ سنه 752هه (1350ع) ۾ هن دار فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو.سندس سؤٽ فيروز جو مٿينءَ مسافريءَ ۾ حرمين شريفين وڃڻ جي ارادي ساڻس همرڪاب هو، تنهن کي محمد شاهه جيئري پنهنجو وارث مقرر ڪيو ۽ هينئون بيت چئي ٻڌايائينس:

”تو سر سبز باشي به شهنشي،

که من کرده ام سر بالين تهي“!

)فرشته، جلد-1(

فيروز شاهه تغلق:

فيروز شاهه تغلق، سلطان محمد تغلق جي لاش کي تغلق آباد ۾ غياث الدين تغلق جي مقبري ۾ دفنائڻ لاءِ روانو ڪيو.(1(

فيروز شاهه جي، تخت تي ويهڻ لاءِ مرضي ڪانه هئي، پر پوءِ شيخ نصيرالدين چراغ دهلويءَ جي چوڻ تي، جو محمد تغلق سان سفر ۾ گڏ هو، تخت تي ويهڻ قبول ڪيائين ۽ ساڳيءَ منزل تي تاجپوشيءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي. فيروز شاهه تخت تي وهڻ کان پوءِ اميرن ۽ مشائخن کي خلعتون عنايت ڪري، ملڪ رڪن الدين کي بکر مٿان نائب مقرر ڪيو. سندس ماتحت تاج الدين ڪافوري ۽ علي شير سيوهڻ مٿان حڪومت ڪرڻ لڳا. باغي طغي، جنهن سمن وٽ پناه ورتي هئي، سو سمن ۽ جاڙيجن جي لشڪر سان فيروز شاهه جي منزل تي ڪاهي آيو، پر سلطاني لشڪر هٿان شڪست کائي ڀڳو. فيروز شاهه نهايت شان شوڪت سان حڪومت ڪئي. کيس بغداد جي درٻار پاران ’سيد السلاطين‘ جو لقب مليو. باغين کان واندو ٿي، فيروز شاهه سنڌ جي حالتن کي جاچڻ لاءِ هر روز پنجن ڪوهن تي منزل ڪرڻ لڳو. واٽ تي ساگره ڍنڍ وٽ قلعو اڏائي، پنهنجي عملدار نصير کي هڪ هزار فوج سان مقرر ڪري، پوليس جو بندوبست بهرام جي حوالي ڪري، سيوهڻ پهتو. لعل شهباز جي زيارت ڪري، اتي جي قاضين، علمائن، متولين ۽ سردارن کي جن واٽ تي سندس سلامي ڪئي هئي، انعام اڪرام ڏيئي، بکر، اُچ، ملتان ۽ اجوڌن جون زيارتون ڪندو، سنه 752هه (1351ع) ۾ دهليءَ پهتو.(1(

سنه 762هه ۾ سلطان فيروز شاهه سنڌ جي گشت تي آيو. بکر ۾ ويهه ڏينهن رهي مرحوم تغلق جي روح کي شربت ۽ برف سان ختمو ڏياري، قلعي جو انتظام ڪري ساموئيءَ پهتو.(2) سندس اچڻ جو ٻڌي سمو ڄام خيرالدين وڃي قلعي ۾ لڪو. سلطاني لشڪر کي گاهه ۽ رسد جي تنگي ٿيڻ لڳي، تنهن ڪري لشڪر موٽي گجرات ڏانهن هليو ويو. گجرات کان موٽندي، فيروز شاهه ڄام سمي کي سيکت ڏيڻ جو ارادو ڪيو. ڄام موصوف اچي سلطان وٽ پيش پيو. فيروز شاهه کيس قيد ڪري سيوهڻ وٺي آيو. هتان ڄام ٻيڙين تي چڙهي ڀڄڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر گرفتار ٿي ويو. سلطان کيس قيد ڪري دهلي ڏانهن وٺي ويو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ فيروز شاهه ڄام خيرالدين جي پٽ ڄام جوناهه کي ساموئي ۽ ان جي پسگردائي جي حڪومت جو پروانو ڏيئي، سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. سلطان فيروز

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

شاهه سنه 790هه (1388ع) ۾ وفات ڪئي. سندس پويان ڪمزور هئا، تنهن ڪري سنڌ تي پوءِ سمن جي حڪومت شروع ٿي.

تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:

تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾، سنڌ ملتان جي گورنري جي ماتحت هئي، جنهن جي ماتحت بکر ۽ سيوهڻ ۾ صوبيدار رهندا هئا. محمد تغلق جي ڪاهه وقت، سومرن جو زور ٽٽي ويو هو. سنه 762هه ۾، جڏهن فيروز شاهه ٻيو دفعو سنڌ ۾ آيو، تڏهن ڄام خير الدين چاليهه هزار فوجن سان سلطان جو مقابلو ڪيو هو. پوءِ سنڌ آزاد ٿي ويئي. سلطان تغلق ظالم، سخا ۾ مشهور ۽ علم پرور ٿي گذريو. ڪائنس ٻه غلطيون ٿيون: هڪڙو ته هن دولت آباد کي تختگاه مقرر ڪري ماڻهن کي دربدر ۽ پريشان ڪيو ۽ ٻيو ته هڪ لک فوج خسرو ملڪ جي اڳواڻيءَ هيٺ تبت رستي چين کي فتح ڪرڻ جي ارادي سان هماليه جبلن ڏانهن رواني ڪيائين، جا فوج برساتي موسم اچڻ ڪري جبلن ۾ ئي گور ۽ بي ڪفن ناس ٿي ويئي.

3لک ستر هزار ماڻهن تي ٻڌل جي فوج خراسان ۽ ترڪستان فتح ڪرڻ لاءِ تيار ڪرائي هئائين. مٿين خيالي پلانن پڇاڙڻ ڪري شاهي خزانا خالي ٿي ويا. سلطان خزاني جي ڪميءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ ٽامي جو سڪو سون برابر هلائڻ لڳو. هندو سونارن جعلي سڪا ٺاهڻ شروع ڪيا، جنهن سبب رعايا شاهي سڪي کي وٺڻ کان انڪار ڪيو. سنڌ جا شهر وسندڙ ۽ آباد هئا. شيخ ابن بطوطا سنه 734هه ۾ ڪشمور کان لاهري بندر تائين سنڌ جي سياحت ڪئي. هو لکي ٿو ته، ”سنڌ جي شهر ’خباني‘ ۾ خوشنما بازاريون آهن.“ ائين معلوم ٿئي ٿو ته پوءِ هي شهر مهراڻ جي آبڪاٽيءَ ڪري ويران ٿي ويو. ابن بطوطا سيوهڻ ۾ مدرسي ۾ رهيو هو. سندس چوڻ موجب سنڌ جي شهرن ۾ ڪير ۽ مڇي جام هئي. سندس ڏينهن ۾ سنڌو نديءَ تي جهازراني چالو هئي. ديبل ويران هو، جت ابن بطوطا هڪڙي بت جو مجمسو ڏٺو هو، جنهن جي هيٺان هندي خط ۾ هڪڙو ڪتبو لڳل هو.

سنه 742هه کان سنه 749هه تائين محمد تغلق جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيو. ڪڻڪ جي في مڻ سنڌ ۾ ڇهين دينارين وڪامڻ لڳو. ’تاريخ مبارڪشاهي‘ ۾ لکيل آهي ته سانده ستن سالن تائين برسات ڪانه پئي. هڪ سير ڪڻڪ جي قيمت ’تاريخ فيروزشاهي‘ ۾ 16 يا 17 جيتل لکيل آهي. ان زماني ۾ سير جو وزن 29 تولا ۽ 2 ماسا هو ۽ مڻ جو وزن 13 سير 8 آنا هو.(1) دهليءَ جي باشندن کي سرڪاري گدامن مان اَن ملڻ لڳو ۽ گجرات تائين سرڪاري اهلڪار تقاويون ڏيڻ لڳا، مگر سنڌ جو صوبو سرحد تي هئڻ ڪري نظر انداز ڪيو ويو، جنهن ڪري ملتان، مالوه، گجرات، دکن ۽ سنڌ تائين بغاوت پکڙجي ويئي. باغي جابجا سلطاني خزاني ۽ واپارين کي لٽڻ لڳا. ملتان ۽ دهلي جي وچ ۾ گهٽائي شهر ڏڪر ڪري ويران ٿي ويا. مئل جانورن جون کلون پچائي، ماڻهو ڪائڻ لڳا. ابن بطوطا آگره جي شهر ۾ هڪڙي ماڻهوءَ کي مردي جو گوشت ڪائيندي ڏٺو.(2) فيروز شاهه تغلق شين جا اگهه مقرر ڪيا. ڪڻڪ في مڻ 8 جيتل، جَوَ في مڻ 4 جيتل، دال في مڻ 4 جيتل، چانورن جو ڏارو في مڻ 5 جيتل، گيهه ادائي سير جي قيمت 3 جيتل، کنڊ في سير سادا 3 جيتل. جيتل جي قيمت هڪ پئسو ۽ مڻ جو وزن 14 سير پختا هئا. مٿيون جنسون ۽ سندن اگهه ’تاريخ فيروز شاهي‘ ۾ ڏنل آهن.

تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ فوجي حالت بهتر هئي. اڳ سپاهين کي ماهوار پگهار ملندو هو، پر تغلقن جي ڏينهن ۾ فوجين کي جاگيرون ملڻ لڳيون، جنهن ڪري سپاهي خوشيءَ سان فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ لڳا. اميرن جا درجا مقرر هئا: 1 خان، 2 ملڪ، 3 امير، 4 سپه سالار ۽ 5 جند. محمد تغلق جي دربار ۾ اسي خاندان رهندا هئا. مٿيان امير فوجون رکندا هئا. مثلا هڪ خان جي ماتحت ڏهه هزار فوج رهندي هئي، سندس جاگير جي آمدني ساليانو 2 لک ٽنڪا هئي. ’ملڪ‘ وٽ هڪ هزار فوج رهندي هئي، سندس جاگير جي آمدني ويهه هزار ٽنڪا ساليانو هئي. ’امير‘ وٽ ٻه سؤ سپاهي رهندا هئا. خان، ملڪ، سالار ۽ امير کان سواءِ، باقي فوجي سپاهين کي سرڪاري خزاني مان پگهار سميت ڪاڏو، ڪپڙو، گهوڙن لاءِ چارو ۽ داڻو سرڪاري ملندو هو. فوجن ۾ ترڪ، ايراني، بلوچ (خراساني) ۽ هندستاني ڀرتي ٿيندا هئا. سندن گهوڙا عملدا ۽ هٿيار سنا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

شاهي سوار لشڪر جو تعداد 9 لک هو. ڪجهه بادشاهه وٽ رهندو هو، باقي صوبن ۾ جاگيردارن وٽ رهندو هو. سنڌ ۾ وڏو جاگيردار قاضي علاءُ الملڪ خراساني هو، جو ڪو وقت هرات جو قاضي هو. فاضل فقيه هو، جنهن کي لاهري بندر تان ساليانو سٺ لک دينار محصول وصول ٿيندو هو. ان مان قاضي موصوف کي ويهون حصو ملندو هو، باقي آمدني هو بادشاهه کي پهچائيندو هو. ان قسم جي حساب سان بادشاهه صوبن ۾ جاگيرون تقسيم ڪندو هو. خانن، ملڪن، سالارن ۽ اميرن جي درن تي حيثيت آهر نوبتون وڄنديون هيون.
تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ ٽپال جو پورو انتظام هو، جهڙو اڳ ڪڏهن به نه ٿيو. ٽپال جا قسم هئا: 1 اولاق يعني گهوڙي سوار ٽپالي، 2 شتر سوار ٽپالي، 3 پيادا ٽپالي ۽ 4 ڪبوتر. ابن بطوطا جي سفرنامي ۾ ٽپال جي سرشتي جو تفصيل سان بيان ڏنل آهي. دولت آباد ۾ قيام جي زماني ۾ روزانو بادشاهه وٽ ٽپال رستي پيئڻ لاءِ گنگا جو پاڻي پهچندو هو. ٽپال لاءِ چوڪيون مقرر هيون، جي چبوترن وانگر هيون. ٽپالين معرفت بادشاهه وٽ خراسان جا تر ۽ تازا ميوا پهچندا هئا. عربي ۽ پارسيءَ ۾ تحرير جو رواج هو. هرهڪ امير ۽ وڏي سرڪاري عملدار وٽ بادشاهه پاران غلام رهندو هو، جو اميرن ۽ عملدارن جون خبرون سرڪاري مخبر کي پهچائيندو هو. اميرن جي گهرن جون مخفي خبرون نوڪرياڻيون، پنگياڻيون معرفت سرڪاري مخبر کي پهچائينديون هيون. اهڙيءَ طرح بادشاهه کي ملڪي خبرن کان سواءِ اميرن ۽ عملدارن جون ذاتي خبرون دارالخلافه دهليءَ تائين پهچنديون هيون.
ملڪ ۾ شفاخانن جو به انتظام هو. محمد تغلق جي ڏينهن ۾ دهلي جي شهر ۾ ستر شفاخانا هئا. عدالتي ڪاتو قاضيءَ جي معرفت هلندو هو. وڏو قاضي ’قاضي القضاة‘ سڏبو هو. ’صدر جهان‘ وزيراعظم جو عهدو به ساڳيو هو. هرهڪ جي جاگير جي آمدني ساليانو سٺ هزار ٽنڪا هئي. وزير جي عهدي کي ’صدرالاسلام‘ به چوندا هئا. جڊيشل ڪاتو سندس ماتحت هو. فقرا جو آفيسر ’شيخ الاسلام‘ هو، سندس ساليانې آمدني سٺ هزار ٽنڪا هئي، سرڪاري لنگرخانن ۽ خيرات جي تقسيم جو مال سندس معرفت ورهائبو هو. ذڪر جي وقت غريبن کي سرڪاري لنگرخانن مان ڪاڌو ملندو هو. قاضي سان گڏ عدالت ڪرڻ وقت ’ميداد‘ به گڏ ويهندو هو. ميرداد درخواستون قاضيءَ اڳيان پيش ڪندو هو. سندس ساليانو پگهار پنجاه هزار ٽنڪا هو. ’شرف الملڪ‘ مالي وزير جو پگهار ساليانو چاليهه هزار دينار هو. انهن عملدارن لاءِ پارسيءَ کان سواءِ عربي سکڻ لازمي هو. قرضدارن جي جاچ سرڪاري منشي ڪندا هئا. قرض جي وصوليءَ جي حالت ۾ به حصا سرڪار ڪٽندي هئي، ٽيون حصو قرض خواه کي ملندو هو. هندو ۽ مسلمان رلي ملي هلندا هئا. ملڪي عهدا سيني لاءِ کليل هئا. هندو عورتون ستي لڪڙيءَ تي چڙهنديون هيون. ڪين مذهبي آزادي مليل هئي.
سنڌ جا ٻه مولوي دهلي دربار ۾ نوڪر هئا، جن کي ڪنهن ڏوهه ۾ شيخ زاده نهاونديءَ قتل ڪرايو هو. سنڌي مهمان نوازيءَ ڪري مشهور هئا. سندن اخلاق، فياضي ۽ مهمان نوازيءَ جي ابن بطوطا تعريف ڪري ٿو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ جي شهرن ۾ خانقاهُن ۽ سرائن ۾ مسافرن کي مفت ڪاڌو ملندو هو. اميرن کان وٺي ويندي خانقاهُن جي متولين ۽ درويشن تائين، سمورا پرديسين ۽ مسافرن جي سارسنڀال لهندا هئا ۽ سندن عزت ڪندا هئا، بلڪ پرديسين کي ’عزيز‘ ڪري سڏيندا هئا.
ابن بطوطا سنڌ ۾ مهراڻ جي ڪپن تي بانس جي وڻن جو ذڪر ڪري ٿو. انهن جهنگن ۾ هڪ سڱا گينڊا به رهندا هئا، جن جو قد هاٿيءَ کان ٿورو ننڍو ۽ مٿو هاٿيءَ کان وڏو هو ۽ سندن رنگ ڪارو هو. اڳ سنڌ مان بيد، بانس، سوپاريون ۽ ڪٿو روانگيءَ جون شيون هيون. هينئر اهي شيون ٻاهران اچن ٿيون.
ڪشلو خان جي خانقاه:
سنڌ ۾ بکر جو قلعو جيئن عباسي دؤر جي يادگار آهي، تيئن بکر جي لڳ اوڀرندي طرف هڪڙي ننڍڙي ٻيٽ تي ڪشلو خان جي خانقاه آهي، جنهن کي هينئر خواجه خضر جو ٿان سڏين ٿا. اها خانقاه تغلق دؤر جي يادگار اجا قائم آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بغداد ۽ مصر جي عباسي خليفن جا سفير تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ دهليءَ جي دربار ۾ رهندا هئا. سعيد صرصري ۽ حاجي رجب بغداد جي عباسي خليفي پاران فيروز شاهه تغلق لاءِ هڪ خلعت، علم، ترار ۽ منڊي 'سيد السلاطين' جي لقب سان آندائون، پاڻ سان پيغمبر ﷺ جن جي قدم بارڪ جو نشان آندائون، جو هاڻي دهليءَ ۾ شهزادي فتح خان جي قبر تي اجميري دروازي کان ٿوري مفاصلي تي لڳل آهي، جتي هر سال 12 ربيع الاول جي موقعي تي وڏو ميلو لڳندو آهي. حاجي سعيد صرصري سنه 757ھ ۾ دهليءَ پهتو. المستنصر بالله 623ھ کان 640ھ تائين بغداد تي حڪمراني ڪئي. سندس پٽ امير غياث الدين پهريان ماوراءِ النهر جي بادشاهه سلطان علاءُ الدين وٽ رهيو، جتان ڪن سالن کان پوءِ صوفي محمد همداني ۽ محمد بن ابي شرفي حرياويءَ کي محمد تغلق ڏانهن قاصد ڪري موڪليائين. بادشاهه سندس خرچ لاءِ ٽيهه هزار دينار مڪا. غياث الدين ترڪستان کان پهريان سنڌ ۾ آيو، پوءِ دهلي پهتو. محمد تغلق پنهنجي ڀيڻ جي شادي ساڻس ڪرائي.
مصر کان سيف الدين غدا ابن هبة الله دهليءَ پهتو. سلطان محمد تغلق گجرات، انهلواڙه ۽ ڪنيات ڪيس جاگير طور ڏنا. اسلامي دنيا سان تعلقات جي ڪري سنڌ جي واپار ترقي ڪئي. ابن بطوطا جي بيان موجب سنڌ جو بندر لاهري واپار ۾ محصول ڪري رونقدار ۽ دولتمند شهر هو، جتي يمن، فارس ۽ ڪاري منڊل جا جهاز لنگر هٽندا هئا. جانورن جي چراگاهُن، باغات جي گلن جي وڪري، مهاڻن کي ماهي گيريءَ، نيرولين کي ڪپڙن رڱڻ، دوڪاندارن کي واپار ڪرڻ ۽ نشيدار شين جي وڪري تي ڍلون ڏيٽيون پونديون هيون. غياث الدين تغلق شراب فروشيءَ جي ممانعت ڪئي هئي. ڪوڪن جي شهر ٺاڻي کان هڪڙي قسم جو ڪپڙو، جنهن کي ابوالفدا 'تناسي' لکي ٿو، سنڌ ۾ وڪري لاءِ ايندو هو. چين، عراق ۽ سڪندريه کان ريسمي ۽ اوني ڪپڙو وڪامڻ ايندو هو. منجهانئن سڪندريه جو ڪپڙو باريڪيءَ جي ڪري مشهور هو. ترڪستان مان اُٺ، گهوڙا، اوني ڪپڙو، هٿيار، غلام وڪري لاءِ ايندا هئا. معبر ڪوڪن ۽ ملبار جا واپاري لاهري بندر ۾ رهندا هئا.
تغلق سلاطين جي زماني ۾ ٻانهن ۽ ٻانهين جي وڪري جو عام رواج هو. معمولي ٻانهي جي قيمت اٺ ٽنڪا هئي. حرم جي لائق رکڻ وارين ٻانهين جي قيمت 15 ٽنڪا هئي، ليڪن تعليم يافته ڪنيز جي قيمت 2 لک ٽنڪا تائين به وڃي پهچندي هئي. شاعر بدر چاچ هڪڙي ڪنيز گلچهره تي عاشق ٿي پيو، سنديس قيمت 9 سؤ ٽنڪا هئي؛ بدر وٽ خريد ڪرڻ لاءِ رقم نه هئي؛ پنهنجي ارادي کي هڪڙي قصيدي ۾ ادا ڪيو اٿس. قيصدي جو پهريون شعر هن ريت آهي:
"قرار بيع بصد حيله بست بر نه صد، اگرچه قيمت آن ماه صد هزار آمد"!
غلامن جي واپار جو ايترو زور هو، جو نوجوان غلام بعض اوقات ٻن ٽنڪن تي به وڪامندا هئا.
تغلق سلطانن جي زماني ۾، دينار، ٽنڪا (تنڪه)، ٽنڪا نصفي، دوڪاني، جيتل، عدلي وغيره سڪا چالو هئا. طلائي دينارن جو وزن 19 گرين کان وڌيڪ هو. اهي سنه 725ھ کان 727ھ ۾ ضرب ٿيا. سندن هڪڙي پاسي کان ڪلمو شهادت، ٻئي پاسي کان 'الواثق بتائيد الرحمان محمد شاه السلطان' عبارت لکيل هئي. غياث الدين جي سڪن تي 'السلطان الغازي غياث الدنيا و الدين ابوالمظفر تغلق شاه السلطان ناصر امير المؤمنين' لکيل هو. محمد تغلق جي سڪن تي 'المجاهد في سبيل الله محمد بن تغلق شاه' عبارت لکيل هئي. دينار طلائي جو وزن 99 گرين هو. تنڪه پتل جا هئا، في تنڪه جو وزن 132 گرين هو. اهي سنه 731ھ ۾ دولت آباد ۾ جاري ٿيا. محمد تغلق هنن تنڪن کي چانديءَ جي سڪن جي قيمت تي هلائڻ لڳو. دوڪاني سڪي جو وزن 65 گرين هو. جيتل ٽامي جا پئسا هئا، في جيتل جو وزن 74 گرين هو. طلائي تنڪه جو وزن 3 مشقال هو. في چانديءَ جي تنڪه ۾ اَٺ هشتگانيون هيون. في هشتگانيءَ ۾ چار سلطانيون هيون، في سلطاني جي قيمت 2 جيتل هئي. في نقرئي تنڪه ۾ 64 جيتل ٿيندا هئا. پنجاه عدلي سڪا. عدليءَ کي پول به سڏيندا هئا. في جيتل جي قيمت 4 فلوس هئي ۽ هشتگانيءَ جي قيمت مصر ۽ شام جي درهم برابر هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

اسلامي دنيا سان دوستانه تعلقات هئڻ ڪري، مٿيان سڪا عراق، مصر ۽ شام تائين چالو هئا. وري جڏهن محمد تغلق پٽل جي سڪن کي چانديءَ جي قيمت تي هلائڻ لڳو، ته هندو صراف ڪوڙا سڪا هلائڻ لڳا، جنهن ڪري سنڌ، مالوه ۽ گجرات ۾ رعايا فساد ڪيا، بلڪ واپارين محصول ڏيڻ به بند ڪيو. مٿين بغاوتن کي مٽائڻ لاءِ محمد تغلق کي سانده چار سال لڳي ويا ۽ هو تپ دق ۾ مبتلا ٿي وفات ڪري ويو.
تغلق سلطان ڪافي حد تائين فاضل، خدا پرست، شرع جا پابند ۽ علمائن، شاعرن جا قدردان هئا. ترڪستان، عراق، عجم، بلڪ مغرب الاقصيٰ کان جيڪي به مخدوم، شيخين يا علماءَ سندن دربار ۾ پهتا، تن جي انهن پوري عزت ۽ قدرداني ڪئي. بلڪ ڏارين ملڪن جي سوداگرن کي به هو انعام اڪرام ۽ خلعتون ڏيندا هئا فيروز شاهه تغلق پنهنجي حڪومت جي عرصي اندر پنجاه نهرون، چاليهه جامع مسجديون، ٽي سؤ مدرسا، ٻه خانقاهون هڪ سؤ محلات، پناهه شفاخانا، هڪ سؤ مقبرا، ڏهه حمام، پندرهن سؤ ڪوهه، هڪ سؤ پليون ۽ باغ تعمير ڪرايا. سندن دربار ۾ شاعرن مان امير خسرو، بدر چاچ، مظهر هندي، اوليائن مان سلطان الاولياءَ خواجه نظام الدين، خواجه نصيرالدين چراغ دهلوي، عارف رڪن عالم، مؤرخن مان سراج عفيف، ضيا برني، سعد منطقي، جوتشين مان گنگو برهمڻ ٿي گذريا آهن. بادشاهه محمد تغلق هندو جوڳين جي صحبت ۾ به رهندو هو.
سنڌ ۾ بکر ۽ سيوهڻ ۾ مدرسا هئا، جن ۾ خراسان جا شاگرد به تعليم وٺندا هئا. خواجه نصيرالدين دهلوي، محمد تغلق سان سنڌ جي سفر ۾ گڏ هو، بلڪ بادشاهه کي لباس پهرائڻ جي ڪم تي مامور هو. محمد تغلق صوفين ۽ درويشن جي زور گهٽائڻ لاءِ صوفين کي پنهنجي چاڪريءَ ۾ رکيو هو. تختگاهه دهلي، جو مشرق ۾ بغداد ۽ روم هو، سو وسعت ۾ چاليهن ميلن ۾ هو، سندس ٽن پاسن کان ٻارهن ٻارهن هزار قدمن تائين باغات هئي، منجهس هڪ هزار مدرسا، ٻه هزار ننڍيون وڏيون مسجدون، ستر شفاخانا، شهر جي باشندن لاءِ پاڻي جي انتظام لاءِ گهربل تعداد ۾ تلاءَ جڙيل هئا، جن ۾ مينهن جو پاڻي پربو هو.

(1)تحفة الڪرام: جلد -3، ص -124، لب تاريخ: ص 27، فارسيءَ ۾ نسخو، امرتسر، 1901ع.
' (2)سفرنامه ابن بطوطا': جلد-2، ص- 19-20. ابن بطوطا جن بزرگن سان ملاقات ڪئي تن جو مفصل احوال موقعي سر ڏبو.
نوٽ: چون ٿا ته شيخ الشيوخ حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني رحه التمش کي ناصرالدين جي بد ارادن کان واقف ڪيو هو. ناصرالدين جي ٻڏي وڃڻ کان پوءِ ملڪ سنان الدين حبشي ديبل جي واليءَ، التمش جي آڌر مڃي.
' (1)طبقات ناصري': ص- 21.
(1)اُچ جي محفل ٽٽڻ کان پوءِ، نورالدين محمد عوفي التمش جي دربار دهليءَ ڏانهن هليو ويو.
(2)تاريخ آئينه اوڌ: مولوي سيد محمد ابوالحسن، ص-58، مطبَع نظامي، ڪانپور 1305ھ.
(1)تاريخ آئينه اوڌ: مولوي سيد محمد ابوالحسن، ص – 58، مطبع نظامي ڪانپور، 1305ھ.
(2) J. Hutton: Central Asia, CHP. Moghals, P-67, London, 1875
نوٽ: مغلن جي مفصل تاريخ خواجه رشيد الدين فضل الله (المتوفي 728ھ) ۾ تصنيف ڪئي هئي. خواجه موصوف سلطان غازان خان جو وزير هو. مٿين تاريخ غازان خان کان پوءِ، سندس پٽ خدابنده جي ڏينهن ۾ شايع ٿي هئي.
اسلامي دنيا جا شهر جهڙوڪ، فرغانه، سمرقند، بخارا، مرو، طوس ۽ نيشاپور مغلن جي ڪاهُن ڪري ويران ٿي ويا. سندن غارتگريءَ جو بيان خواجه نجم الدين ڪبريٰ، پنهنجي ڪتاب 'مراصد العباد' جي ديباچي ۾ ڏنو آهي. خواجه صاحب قونيه جي سلجوقي سلاطين وٽ پناه ورتي هئي. ڏسو 'مراصد العباد' مطبع لاهور.
(1) R. Hughes Buller: Makran Gazetteer, History.
R. Hughes Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. I, Baluchistan, P-13.
(2)خواجه فريد الدين عطار به هڪڙي مغل هٿان شهيد ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1) R. Hughes Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. IX, Baluchistan, P. 12.

(1)سلطانه رضيه نهايت بلند حوصلي سان حڪومت جي ڪاروبار کي هلايو، مگر ترڪ امير هڪڙيءَ عورت جي حڪومت کي منظور ڪري نه سگهيا. امير التونيه، رضيه کي قيد ڪيو، جنهن سان رضيه شادي ڪئي. 237ھ (1239ع) ۾ زال ۽ مڙس ٻيهر تخت هٿ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر شڪست کائي ڀڳا. رضيه کي نيٺ هڪڙي دهقان سندس قيمتي ڪپڙن جي لالچ تي ماري وڌو.

(1)شيخ الشيوخ حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني قدس الله سره العزيز، ڪي چون ٿا ته هباري خاندان مان هو. سندس والد جو نالو شيخ ڪمال الدين علي شاهه هو، جو مڪي معظمه مان هجرت ڪري ڦيريان خوارزم ويو. پوءِ ملتان ۾ قيام فرمايائين. سندس فرزند وجية الدين مولانا حسام الدين ترمذيءَ جي دختر سان شادي ڪئي. مولانا حسام الدين ان وقت ڪراڙ ڪوٽ ۾ رهندو هو. خاتون موصوفه جي بطن مان، سنه 578ھ ۾ شيخ بهاءُ الدين تولد ٿيو. حضرت بهاءُ الدين اسلامي دنيا جي سياحت ڪرڻ کان پوءِ بغداد ۾ شيخ الشيوخ حضرت شهاب الدين سهروردي رحه کان خرقو حاصل ڪيو. پوءِ ملتان ۾ قيام فرمايائين. مخلوق خدا کي فيض پهچائڻ کان پوءِ سنه 666ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس فرزند شيخ صدرالدين عارف ڪامل سنه 776ھ ۾ وفات ڪئي. ’فرشته‘ جلد-2، ذڪر شيخ بهاءُ الدين.

حضرت شيخ مسعود شڪر گنج فريدالدين قدس سره العزيز جو ڏاڏو فرح شاهه ڪابل جو حاڪم هو. شيخ فريد الدين جو والد شيخ ڪمال الدين سليمان، سلطان شهاب الدين غوريءَ جي ڏينهن ۾ ملتان ۾ وارد ٿيو. هتي جي حڪام ڪهونوال جو ڳوٺ ڪيس جاگير ڏنو. شيخ ڪمال الدين وجيه الدين خجنديءَ جي دختر سان شادي ڪئي، جنهن عفيفه جي بطن مان سنه 584ھ ۾، شيخ فريدالدين مسعود تولد ٿيو ۽ سرقو خواجه بختيار ڪاڪيءَ رحه کان حاصل ڪيائين، جو خواجه معين الدين چشتيءَ رحه جو خاص مريد هو.

شيخ فريد الدين سنه 660ھ ۾ وفات ڪئي. خواجه نظام الدين اولياءَ سندس مريد هو. حضرت فريد الدين شڪر گنج جي تربت اجوڌن ۾ آهي، جنهن تي اڪبر بادشاهه ’پاڪ پٽن‘ نالو رکيو هو، جو اڳ ’پٽن فريد‘ سڏبو هو. ستلج ندي سندس پرسان وهندي هئي ۽ هندستان ڏانهن ويندڙ مسافر اڳ هتان پٽڻ لنگهندا هئا، هينئر درياه ڏهه ميل اتر طرف اٿس. ابن بطوطا جي زماني ۾ بابا فريد جو پوٽو علاءُ الدين موج گادي نشين هو، جنهن 733ھ ۾ وفات ڪئي. ’فرشته‘ جلد-2، ذڪر فريد گنج رحه.

شيخ الصالح قطب الدين بختيار ڪاڪي بن خواجه ڪمال اوشيءَ، اصفهان ۾ خواجه معين الدين چشتيءَ سان ملاقات ڪرڻ وقت، سندن ملازمت اختيار ڪئي ۽ سندن مريد ٿيو. سندن حڪم موجب دهليءَ ۾ قيام فرمايائين. سندس مزار عام زيارتگاه آهي. سنه 733ھ ۾ وفات ڪيائون. خانقاه جي چوڌطرف ڦيريائين شير شاه سوري چار ديواري قائم ڪئي، پوءِ فرخ سير بادشاهه سنگ مرمر جي عمارت تعمير ڪرائي. ’فرشته‘، جلد-2.

(1)شير العجم: شبلي، جلد-2، ص- 13-114، اعظم ڳڙهه.

(2)مغل، سواءِ غارتگريءَ جي ڪجهه به نه ڄاڻندا هئا. ان ڪري سندن وزارت جو قلمدان مسلمانن جي حوالي رهندو هو. هلاڪو بن طولي جو وزير محقق طوسي هو. نيٺ هلاڪوءَ جي پٽ پنهنجي وزير خواجه شمس الدين محمد جي ترغيب سان مسلمان ٿي، پاڻ تي احمد نالو رکيو، جنهن ڪري مغلن ۾ نارضپو پئجي ويو، ايتري قدر جو هلاڪوءَ جي ٻئي پوٽي هٿان مارجي ويو. وري ارغون جو پٽ غازان خان نه 694ھ ۾ تخت تي ويٺو، تڏهن هن اسلام اختيار ڪيو ۽ ساڻس گڏ سٺ هزار ترڪن اسلام قبول ڪيو. سنه 703ھ ۾، غازان خان جي مرڻ کان پوءِ سندس ڀاءُ خدابنده تخت تي ويٺو. ڪائنس پوءِ سندس پٽ سلطان ابو سعيد تخت تي ويٺو. مٿيان سمورا سلاطين نهايت ديندار ٿي گذريا.

(1)طبقات ناصري: منهاج الدين السراج، ص – 189-190 ڪلڪتو.

(2)تمدن عرب: ص-39.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)سلطان التمش جي سڪن تي هيءَ عربي عبارت لکيل هئي: ”سلطان المعظم شمس الدنيا والدين ابوالمظفر التمش القطبي ناصر امير المومنين“.
(1)علاءُ الدين نيلي لوڏي، مولانا فريدالدين شافعي شيخ الاسلام اوڌ جو شاگرد ۽ خواجه نظام الدين اولياءَ جو خليفو هو. هن پوئين عمر ۾ ’فوائد الفوائد‘ کي نقل ڪيو هو.
(1)امير خسرو جو ’آئينه سڪندري‘، ’سڪندر نامه‘ جو جواب آهي. ’هشت بهشت‘ نظاميءَ جي ’هفت پيڪر جو جواب آهي. مولانا جاميءَ جو بيان آهي ته ’خمسئه نظامي‘ جو جواب امير خسرو کان سواءِ ٻيو ڪوبه شاعر لکي نه سگهيو. ڊاڪٽر رويو برٽش ميزوم لنڊن جي قلمي ڪتابن جي فهرست مرتب ڪندي، امير خسروءَ جي تصنيفات مان ’عزة الڪمال‘ جي ديباچي تان امير خسروءَ جا حالات مرتب ڪيا، ڏسو شعر العجم: جلد-2، ذڪر امير خسرو.
(1)حوض شمسيءَ جي ڪناري تي شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ جي قبر جو سنه ولادت 985هه ۽ سنه وفات 1052هه هو. امير خسرو ’قرآن السعدين‘ ۾ حوض جي هن ريت تعريف ڪري ٿو.
’ڪمر سنگ ميان دوڪو، آب گهر صفوه و دريا شڪوه‘.
(1) Stanely Lane-Poole: Mediaeval India, Mohamedan dynasties. P. 247.
(1)ڪڙه جو شهر دهليءَ کان 18 منزلن جي مفاصلي تي، گنگا جي ڪپ تي الله آباد کان 24 منزل اتر اولهندي طرف آهي. اڪبر کان اڳ الله آباد جو صوبيدار ڪڙه ۾ رهندو هو. اڪبر اعظم، الله آباد ۾ قلعو تعمير ڪرائي، صوبيدارن کي اتي رهڻ لاءِ حڪم ڏنو. آصف الدوله، لکنو جي تعمير وقت، ڪڙه جا پٿر لکنو ڏانهن ڪٽائي ويو. هتي جو ڪاغذ ۽ ڪپڙو هندستان اندر مشهور آهي.
(1)راءِ ڪرن جي راڻي ڪملا ديويءَ سان علاءُ الدين ۽ سندس ڌيءَ ديول ديويءَ سان شهزادي خضر خان شادي ڪئي. امير خسرو جي مثنوي عشقيه ۾ خضر خان ۽ ديول ديوي جو عشقيه قصو بيان ڪيل آهي. منجهس 45 سؤ اشعار ڏنل آهن.
(2) Frontier & Overseas Expeditions From India, CHP. II, PP. 21-22, Calcutta.
(3)فرشته: جلد-2.
(3)فرشته: جلد-2، ص- 179.
(1)اجمير وانگر ناگور به اسلام جي ابتدائي ڪاهُن وقت مسلمانن جي قبضي هيٺ رهيو. ناگور جو شهر ۽ قلعو جوڌپور کان 75 ميل اتر اولهندي طرف هڪڙي ويران جهنگ ۾ واقع آهي. هت مسلمان جا گهڻا ئي مقبرا ۽ عمارتون آهن.
(1)منڊور (هاڻوڪي جوڌپور شهر کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي) جيسلمير رياست جو پراڻو تختگاه هو. هينئر منجهس راجپوت راجائن جون سماڌيون، هڪڙي باغ ۾ تلاءُ آهن.
(2) J. Tod: The Annals and Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 327.
(1)ملڪ ڪافور اصل حبشي غلام هو، جنهن کي الغ بيگ، گجرات فتح ڪرڻ وقت، بغداد جي هڪڙي عرب سوداگر کان ڪنيات جي بندر تي خريد ڪيو هو. پوءِ هو آهستي آهستي ترقي ڪندو، سپه سالاريءَ جي عهدي کي پهتو. سنه 706هه (1306ع) ۾ ملڪ ڪافور وڏي لشڪر سان دکن تي ڪاهي، سيلاب وانگر راجائن کي وڪوڙي شڪست ڏيئي، وڏو خزانو هٿ ڪيو. هن راميشور وٽ هڪڙي مسجد يادگار طور قائم ڪئي. جا جهانگير جي زماني تائين قائم هئي، موٽڻ کان پوءِ هن بادشاه علاءُ الدين جي ذاتي ڪمن ۾ اهڙو دخل ڏنو جو بادشاه سندس چرچ تي پنهنجي راڻيءَ ماهڪ کي، جا معزالدين جي ڌيءَ هئي، پٽ خضر سان سميت گواليار جي قلعي ۾ قيد رکيو، ملڪ ڪافور جي ئي اشاري تي راڻيءَ جو ڀاءُ الپ خان گجرات جو والي مارجي ويو. پوءِ ملڪ ڪافور قطب

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

الدين کي مارائڻ جو ارادو ڪيو، مگر راڻيءَ ماهڪ جي ٻن غلامن، جن کي علاءُ الدين خريد ڪيو هو، تن هٿان پاڻ قتل ٿي ويو.

(1)ديپالپور، منٽگمري ضلعي ۾ پاڪ پٽن کان 28 ميل اوپرنديءَ ۽ اوڪاڙه اسٽيشن کان 17 ميل ڏکڻ طرف واقع آهي. جنرل ڪننگهام جي تحقيقات موجب، راجا ديوپال هي شهر تعمير ڪرايو هو. محمد بن قاسم هي شهر فتح ڪري، اتي هڪڙي مسجد تعمير ڪرائي هئي. بطليموس جي نقشي ۾ 'ديداله' ڏيکاريل آهي. هي شهر غلام سلطانن ۽ خلجين جي ڏينهن ۾ پنجاب جو تختگاه هو ۽ اتي وڏي ڇانوڻي هئي. پراڻي شهر جا نشان ڏکڻ اولهه طرف ٽن ميلن ۾ آهن. تيمور جي حملي وقت، منجهس 84 مسجديون هيون، بابر جي ڪاهُن وقت هي شهر لاهور جيڏو هو.

(2)خسرو خان گجرات جي شهر پٽن جو نيچ ذات هندو هو. سلطان قطب الدين جي زماني ۾، هن معبر (ڪارو منڊل) فتح ڪيو هو. شڪست کائڻ کان پوءِ، جونا خان هن کي گرفتار ڪيو هو ۽ تغلق جي حڪم سان ڪيس قتل ڪري ڇڏيائين.

(1) Yule C. B: Morcopolo, Book II, P-334, London, 1871.

Radha Kummud Mookerji: History of Indian Shipping.

(2)تاريخ بلوچستان: هيتورام، ذڪر 'گنبد علاءُ الدين.'

(1)تاريخ فرشته: جلد-1، ذڪر علاءُ الدين، نولڪشور.

(1) Stanely Lane- Pool: Mediaeval India, "Mohamedan Dynasites:. P-427.

(2) Price: Principal Events in Mohammedan History, Part-I, Vol-III, PP-47-49, London, 1820.

عجائب الاسفار: جلد-2، ص-89. اصطخري 'قرونه' کي 'قاران' لکي ٿو. 'روضة الصفاءِ' ۾ مير خوند محمد بن خاوند شاه، نقودارين جي ميران شاه هٿان شڪست جو بيان ڏنو آهي، جنهن تان مسٽر پرائيس بيان ورتو آهي.

C.F. Minchin: Gazetteer of Kahran, "Origin of Name", P-3, Bombay, 1907.

Stanely Lane-Poole: Mediaeual, India, P-122, London, 1917.

(1)فرشته: جلد-1، ذڪر سلطان محمد تغلق.

(2)تحفة الڪرام: جلد-3، ص-33.

(1)سنه 1323ع ۾ محمد جونا خان ورنگال فتح ڪري، اتي جي راجا پرتا براءِ کي قيد ڪري دهليءَ آندو هو. سنه 1324ع ۾ احمد شاهه بهمنيءَ ورنگال جي خاندان گن پتي راجائن جو خاتمو ڪيو.

(2)سلطان نظام الدين اولياءَ ان زماني جو ٻي مثل فقيه ۽ صوفي ٿي گذريو آهي. امير خسرو، خواجه حسن شاعر ۽ سلطان علاءُ الدين خلجيءَ جا ٻه پٽ خضر خان ۽ شادي خان سندس مريد ٿيا. سلطان قطب الدين مبارڪ شاهه، هن وٽ ماڻهن جو هجوم ڏسي ڪيس هر روز دربار ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ حڪم ڏنو، مگر ساڳيءَ تاريخ قطب الدين، خسرو خان هٿان مارجي ويو. ان وچ ۾ محمد جونا خان به سندس مريد ٿيو. جنهن تي غياث الدين بنگال ڏانهن ويندي چيو ته: "يا شيخ آنجا با شد يا من" سلطان نظام الدين جواب ڏنو ته: "هنوز دلي دور است". اتفاق اهڙو ٿيو، جو دهليءَ پهچڻ کان اڳ، هو سنه 725هه ۾ دٻجي مري ويو. سلطان الاوليا سنه 725هه ۾ وفات ڪئي.

(1)حاجي محمد قنڌاري، فرشته ۽ ضياءَ برني بيان ڪن ٿا ته، افغان پوره وارو ڪاٺ جو محلات جيڪو جونا خان جوڙايو هو، سو وچ ڪرڻ ڪري ڊهي پيو، مگر ابن بطوطا کي شيخ رڪن الدين ملتانيءَ بيان ڏنو هو جو ان موقعي تي موجود هو ته جونا خان احمد بن اياز معمار معرفت مٿيون محلات جوڙايو هو ۽ سندس ئي اشاري ملڻ سان ڊهي پيو هو. مٿئين ڪارنامي، عيوض محمد تغلق، احمد گجراتيءَ کي وزيراعظم جو عدو ڏنو. ڏسو 'عجائب الاسفار'، جلد-2، ص- 97-96.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)تغلق آباد جو شهر ۽ قلعو هڪڙي ٽڪريءَ تي، قطب صاحب کان 4 ميل اُوڀرندي طرف، متردا ڏانهن ويندڙ سڙڪ جي سامهو واقع آهي. هي شهر غياث الدين تغلق تعمير ڪرايو هو. شهر 4 ميلن ۾ آهي. ٽڪريءَ ڪي ڪاٽي متس قلعي جي ديوار ٺاهيل آهي، جا ميدان کان نوي فوٽ بلند آهي. ڏکڻ اولهه طرف قلعي ۽ شاهي محل جي ويجهو غياث الدين تغلق جو مقبرو آهي، جو ڍنڍ جي وچ ۾ آهي. محمد تغلق به هن مقبري ۾ دفنايل آهي. مقبري جي عمارت ڳاڙهي پٿر ۽ سنگ مرمر جي جوڙايل اهي. عمارت گنبذ جي چوٽيءَ تائين اسي فوٽ بلند آهي ۽ گنبذ جو قطر ٻاهران 44 فوٽ آهي. مقبري واري هنڌ کي دارالامان سڏين ٿا. هينئر ڪي زميندار رهن ٿا، جي پاڻ کي تغلق جو اولاد سڏائين ٿا. قلعي اندر گوجر قوم جا ماڻهو رهن ٿا، جي ڪاٺيون وڪڻي گذران ڪن ٿا. محلات جون سرون سون سان مڙهيل هيون، جي سج جي روشنيءَ تي چمڪنديون هيون. محلات اندر هڪڙو حوض هو، جو پگهاريل سون سان ڀريل هو. هن جي تعمير تي سمورو خزانو محمد تغلق خرچ ڪيو هو. سلطان محمد تغلق دهلي ۽ سيريءَ جي وچ ۾ هڪڙو شهر جهان پناه نالي تعمير ڪرايو هو. سيريءَ جو قلعو سلطان علاءُ الدين تعمير ڪرايو هو. قلعي کي 'علاول' به سڏيندا هئا. هتي محمد تغلق جي محلات 'هزار ستون' جا آثار بيٺل آهن.

(1)تاريخ فيروز شاهي: ضياءُ برني، ص- 525/523، ڪلڪتو.

' (2)تاريخ سنڌ' ڀاڱي -3، ۾ لکيل آهي ته سلطان فيروز شاهه سنڌ ۾ ٻيو گهمرو سنه 772هه ۾ آيو هو. 'تاريخ فيروز شاهي' ۾ 762هه سنه ڏنل آهي، جو صحيح آهي. سنه 772هه ۾ سلطان فيروز شاهه محمد تغلق جي يادگار لاءِ جونپور جو شهر تعمير ڪرايو هو، فيروز شاهه دهليءَ ڀرسان فيروز آباد شهر پڻ تعمير ڪرايو هو، جنهن ۾ اٺ جامع مسجديون هيون.

' (1)تزڪ بابريءَ' ۾ مڻ جو وزن 14 سير 9 آنا ۽ به تولا لکيو ويو آهي. هندستان ۾ ايئن معلوم ٿو ٿئي ته هرهڪ ضلعي ۾ سير يا مڻ جو وزن ڌار ڌار هو. اڪبري سير جو وزن 52 تولا 2 ماسا 2 رتيون هو. عالمگيري سير 77 تولن جو هو. الغرض محمد شاهه تغلق جي ڏينهن ۾ مڻ جو وزن ساڍا 14 سير سمجهڻ گهرجي. ان حساب موجب هڪڙي دينار جي عيوض ڪڻڪ جو نرخ 2 سير 7 آنا هو. فرشته جي تحرير موجب في سير قيمت 16 جيتل يعني به درهم يعني 14 آنن جيتري هئي.

' (2)اگروهه' جو شهر، حصار کان 13 ميلن جي مفاصلي تي، فتح آباد واري سڙڪ تي واقع هو، هينئر معمولي ڳوٺ آهي. پراڻي شهر جا آثار 6 سؤ ايڪڙن ۾ آهن. اڳ واپار جو هنڌ هو. اگروال واپاري هن شهر ۾ پنهنجو مال نيڪال ڪندا هئا. شهر جي آبادي سٺ هزار هئي. 1345ع ۾ شهر ويران ٿي ويو.

سومرا:

سومرا ڪير آهن؟ ان بابت مؤرخن ۾ اختلاف آهي. ڪي انهن کي خالص عرب لکن ٿا، ڪي وري ڪين خالص هندو لکن ٿا. سندن ڪي نالا ته خالص عربي آهن ۽ ڪي وري خالص هندي آهن. مؤرخن سومرن جي حسب ۽ نسب متعلق جيڪي لکيو آهي، سو اسين هيٺ سلسليوار ڏيون ٿا. سڀ کان اڳ اسان کي آڳاٽن مؤرخن جو بيان ڏيڻو آهي ته اهي سومرن جي قوميت متعلق ڇا ٿا لکن. ان کان پوءِ جديد مؤرخن جو بيان ڏبو ته انهن ڪهڙي تحقيقات ڪئي آهي.

مير محمد معصوم 'تاريخ معصومي'باب 2 ۾ هن ريت لکي ٿو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

”سلطان محمود ملتان ۽ سنڌ کي فتح ڪيو هو. سلطان عبدالرشيد بن محمود (441هه – 444هه) جي زماني ۾ جڏهن سلطنت سندس عياشيءَ ۽ آرام طلبيءَ ڪري ڪمزور ٿي، تڏهن سومرن پنهنجي قبيلي جي هڪڙي شخص سومره کي ٿريءَ جي شهر ۾ تخت تي ويهاري پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو، هن سومره، لاڙ ۾ سعد نالي هڪڙي طاقتور زميندار سان تعلق پيدا ڪري سندس ڌيءُ سان شادي ڪئي، جنهن جي بطن مان هڪڙو پٽ ڄائس، جنهن تي هن پونگر نالو رکيو، جو پيءُ جي مئي کان پوءِ سنڌ جو حاڪم ٿيو“.

مير معصوم کان پوءِ ’تاريخ طاهري‘ جو مصنف مير طاهر نسياني، جنهن جي مذڪوره تاريخ ۾ فقط قصا ۽ افسانا ڏنل آهن، سو عمر سومري جي مارئي سان عشق جي ضمن ۾ لکي ٿو:

”سومرا هندو قبيلي مان هئا ۽ هندو مذهب جا پابند هئا. سنه 700هه کان سنه 843هه تائين حڪومت ڪيائون. سندن تختگاه محمد تور، الور جي ويجهو هو“.

’طاهري‘ جي بيان موجب سومرن جي سنڌ حڪومت 700هه يعني علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني کان شروع ٿي. سلطان علاءُ الدين خلجي سنه 695هه محمد، سيد گهراڻي جي بادشاهه، جي دهليءَ تي حڪومت هئي. سلطان محمد جي حڪومت جو عرصو سنه 837هه (1433ع) کان شروع ٿي سنه 847هه (1443ع) تائين ختم ٿيو. مٿين حساب موجب ’طاهريءَ‘ جو بيان ’معصومي‘ کان بلڪل نرالو آهي.

’بيگلارنامه‘ جو مصنف، امير سيد قاسم خان بن سيد قاسم ترمذي، سومرن نسبت هن ريت فرمائي ٿو:

”سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ، عرب جي قبيلي تميم سنڌ تي حڪومت ڪئي. ڪجهه عرصي کان پوءِ سومرا قوم سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ پنج سؤ ورهيه حڪومت ڪئي. سندن تختگاه مهاتم تور هو“.

عجب جي ڳالهه ڇئبي ته جيئن مؤرخن سومرن جا نالا گڏيل هندي ۽ عربي ڏنا آهن، تيئن سندن تختگاهن جا نالا به عربي ۽ هندي ڏنا اٿن: هڪڙا ’محمد تور‘ لکن ٿا، ٻيا ’مهاتم تور‘. ممڪن آهي ته ’مهاتم تور‘ نالو ’محمد تور‘ هجي، پر سوال آهي ته سندس جاءِ وقوع به جدا جدا هنڌن تي ڏيکارين ٿا.

مير علي شير قانع ٺٽوي ’تحفة الڪرام‘ ۾، محمد يوسف جي ’منتخب التواريخ‘ تان نقل ڪري ٿو:

”جڏهن سلطان عبدالرشيد بن محمود جي سنڌ تي حڪومت هئي، تڏهن سنڌين سندس ڪمزوريءَ مان فائدو وٺي، سنه 445هه (1053ع) ۾ سومرن جي قبيلي ٿريءَ ۾ گڏ ٿي، سومره نالي هڪڙي بادشاهه کي اڳواڻ مقرر ڪيو، جنهن کي هڪڙو پٽ پونگر نالي سعد زميندار جي ڌيءَ جي بطن مان ڄائو. پونگر پنج ورهيه حڪومت ڪئي ۽ سنه 461هه ۾ وفات ڪئي“.

وري پاڻ لکي ٿو ته، ”سومرا قوم سامره جي عربن مان آهي، اهي هجري ٻي صديءَ ۾ عرب جي تميم قبيلي سان گڏ سنڌ ۾ آيا. تميم عباسي دؤر ۾ سنڌ جو والي مقرر ٿيو هو“.

’تاريخ سنڌ‘ (ڀاڱي – 3) جو مصنف ميان عبدالغني عبدالله سومرن جي حڪومت جو زمانو سنه 700هه (1300ع) کان 743هه (1439ع) تائين ڏياڪري ٿو، جيڪو سنه ’تاريخ طاهري‘ ڏنو آهي. سومرن بابت هو لکي ٿو:

”تميم، جو سنه 111هه ۾ هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ سنڌ جو گورنر ٿي آيو هو، تنهن جو اولاد بني تميم، جڏهن هجري 4 صدي ۾ خليفي مامون جي ڏينهن ۾ سامره شهر مان لڏي سنڌ ۾ آيو،تڏهن اتان ساڻس ٻي هڪڙي عرب قوم به سنڌ ۾ لڏي آئي هئي، جنهن پوءِ پاڻ کي ’سومرا‘ سڏايو“.

حقيقت ۾ ’چچنامه‘، توڙي ’تاريخ سنڌ‘ (جلد -3) جو مصنف ٻئي غلط آهن؛ ڇاڪاڻ ته مامون نه 4 هجري صدي ۾ ٿي گذريو، نه وري سندس ڏينهن ۾ ’سامره‘ شهر جو ڪو نالو نشان موجود هو. جيڪڏهن ’چچنامه‘ غلطي ڪئي، ته ان جو هي مطلب نه آهي ته ’تاريخ سنڌ‘ جو مصنف به غلطي ڪري. ’سامره‘ جو اصل نالو ’سرمن راءِ‘ هو، جو گهڻي استعمال ڪندي پوءِ ’سامره‘ بنجي ويو. سرمن راءِ هڪڙي ڇانوڻي هئي جا خليفي معتصم بالله عباسي بغداد کان نوي ميلن جي مفاصلي تي، دجله جي هڪڙيءَ شاخ قاطون تي، سنه 220هه ۾ تعمير ڪرائي، ان ۾ ترڪي لشڪر ويهاري، بغداد بدران اتي پنهنجو تختگاه مقرر ڪيو هو. مامون 4 صدي هجريءَ ۾ ٿي نه گذريو،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بلڪ هن ته سنه 218هه ۾ وفات ڪئي هئي. يورپي مؤرخن سومرن کي نومسلم راجپوت ڏيکاريو آهي(1). ايليٽ صاحب به اهوئي ئي رايو ڏنو آهي.
مولانا عبدالحليم شر، جنهن کي نواب وقارالامرا وزيراعظم حيدرآباد دکن، پنج هزار رپيا 'تاريخ سنڌ' تيار ڪرڻ لاءِ ڏنا هئا. (جنهن جو پهريون جلد سنه 1907ع ۾ ۽ ٻيو جلد سنه 1909ع ۾ شايع ٿيا هئا)، سومرن کي 'سامري' نومسلم يهودي لکي ٿو. مولوي صاحب کي مٿيون گمان ان ڪري ٿيو هو، جو يهودين جو هڪڙو فرقو شام جي جبل شمرون ڪري، 'سامري' سڏبو هو. بشاري مقدسيءَ هڪڙي هنڌ لکيو آهي ته اهل ذمه چار آهن: يهود، نصاريٰ، مجوس ۽ صابي، جن کان جزيه ڊل ورتي وڃي ٿي. اڳتي هلي لکي ٿو ته 'سامره' به اهل ذمه آهن. وري اڳتي هلي لکي ٿو ته سنڌ جا بت پرست اهل ذمه ڪونه آهن، ڇاڪاڻ جو جزيه نه ٿا ڀرين.(1) شايد بشاريءَ جي انهي بيان کي مروڙي سروڙي مولانا شرر، سامره کي يهودي لکيو آهي!
جي- ايبٽ پنهنجي تحقيقات موجب سومرن کي راجپوت لکي ٿو، سندس بيان موجب سنڌ کان سواءِ ڪڇ، گجرات ۽ سورت تائين سندن حڪومتون هيون.(2(
مولوي نجم الغني پنهنجي 'وقائع راجستان' ۾ سومرن متعلق جيڪا جديد تحقيقات ڪئي آهي، سا ايبٽ جي بيان کان وڌيڪ تحقيقات تي مبني آهي. سندس بيان آهي ته سومرا سورج بنسي خاندان مان پرمار راجپوت آهن. ڪي چون ٿا ته چندر گپت جو اولاد آهن، ڪن جي راءِ آهي ته اوڌ جي راجا رامچندر جي پٽ سپومتر جي شاهي نسل مان آهن. پرمار راجپوتن جي نون راجائن ستلج کان وٺي دکن تائين چوڏهن حڪومتون ڪڙيون ڪيون هيون، جن جا چوڏهن تختگاه هي هئا: مهيشور، ڌار، ماندو، اجين، چندر ڀاڳا، چتور، آبو، چندراوتي، موميدنه، پرماوتي، امرڪوٽ، بکر، لوه دره ۽ پٽن. مٿيان ڪي شهر هنن فتح ڪيا هئا ۽ ڪي نوان تعمير ڪرايا هئائون. سندن پنجٽيهن خاندانن مان ڇهين خاندان مان امره سومره اسلام اختيار ڪيو هو.(1)" گويا جيئن اندلس تي عربن جي اٺن صدين جي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ اتي جي عيسائي رهاڪن ٻيهر ملڪ تي قبضو ڪيو هو، تيئن عربن جي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ کان پوءِ اٺن صدين گذرڻ بعد، سومرا سنڌ جا پهريان باشندا هئا، جن سنڌ تي وري قبضو ڪيو هو.
سومرن جو مذهب:
سومرا شروع ۾ اسماعيلي هئا. مٿيون ثبوت دروزين جي خط مان پڻجي سگهي ٿو، جيڪو سندن امام سنڌ جي سومرن جي سردار ابن سومر ڏانهن لکيو هو(2:(
"ملتان ۽ هندستان جي موحدن جي نالي عموما ۽ شيخ ابن سومره راجا بل جي نالي خصوصا – اي معزز راجا بل، پنهنجي خاندان کي اٿار، موحدن ۽ ننڍي دائود کي سچي دين ۾ آڻ، ڇاڪاڻ ته مسعود ان کي تازو غلاميءَ کان آزاد ڪيو آهي. تون پنهنجي فرض کي پورو ڪر ۽ دائود جي ڀاڻيجي عبدالله ۽ ملتان جي باشندن لاءِ توکي مقرر ڪيو ويو آهي، تان ته تقديس ۽ توحيد جي مڃڻ وارا جهالت، ضد، سرڪشي ۽ بغاوت ڪرڻ واريءَ جماعت کان ممتاز ٿي وڃن(3".(
مٿئين خط مان جيڪي اهم نتيجا نڪرن ٿا، سي هيٺ ڏجن ٿا:
-1سومرا ۽ سندن باني، جيڪي سنڌ جا اصلي باشندا هئا، جن پوءِ سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي هئي، سي اسلام اختيار ڪرڻ وقت اسماعيلي فرقي ۾ داخل ٿيا هئا.
-2ملتان جو حاڪم ابوالفتح دائود وغيره ۽ سومرا هڪڙي مذهب جا پيرو هئا.
-3سومر غالبا سنڌ جي اسماعيلين جو شيخ ۽ امام هو، ڇاڪان ته 'شيخ' لقب اسماعيلي پنهنجي مذهبي سردار لاءِ استعمال ڪندا هئا. جيئن شيخ الجبال حسن بن صباح.
-4ايئن معلوم ٿو ٿئي ته دائود ننڍو، ابو الفتح دائود جو پٽ هو، جنهن کي سلطان مسعود بن محمود غزنويءَ اسماعيلي مذهب کان توبهه ڪرڻ جي شرط تي آزاد ڪيو هو ۽ عبدالله ابوالفتح جو ڏوهٽو ۽ دائود اصغر جو ڀاڻيجو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

-5مٿئين خط مان اهو به معلوم ٿي سگهي ٿو ته دروزين ابن سومره راجا بل کي سلطان مسعود، عبدالله ۽ اهل ملتان وارن جي خلاف جنگ ڪرڻ لاءِ ڀڙڪايو هو ته قرامطي اسماعيلين جي سنڌ ۾ جيڪا قوت ضايع ٿي ويئي هئي، تنهن کي ٻيهر بحال ڪري سگهجي. ايئن معلوم ٿو ٿئي ته ملتان ۾ قرامطين اهڙي بار بار ڪوشش ڪئي هئي، پر ڪامياب ٿي ڪونه سگهيا هئا.

-6ٻوئين اهم ڳالهه، جا خط مان معلوم ٿئي ٿي، سا سومره جي شخصيت متعلق آهي ته هو ڪو سنڌ جو طاقتور زميندار هو، جنهن صورت ۾ سومره جو پٽ سلطان مسعود جو معاصر هو، ته پوءِ چئي سگهبو ته سومرو پاڻ سلطان محمود (المتوفي 421هه) جو معاصرو هوندو.

-7سومرن مٿئين خط جي تاريخ کان ويهه ورهيه پوءِ سلطان عبدالرشيد بن محمود (المتوفي سنه 440هه) جي ڪمزور حڪومت جي زماني ۾ سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڄمايو هو.

حقيقت ۾ قرامطين ۽ اسماعيلين جو مذهب مخلوط هو. اسماعيلي اسلام سان گڏ هر هڪ ملڪ جي رسمن ۽ عقيدن کي شامل ڪندا هئا. مثال لاءِ جڏهن سلطان صلاح الدين ايوبيءَ جي ڪوشش سان مصر مان عهدوي مذهب جو بنياد اکڙجي ويو، تڏهن مٿئين مذهب جا گهڻا مبلغ يمن جي رستي کان سنڌ ۽ گجرات ۾ داخل ٿيا هئا. قاضي نور الله شوستري اثنا عشري پنهنجي ڪتاب 'مجالس المومنين' ۾، (جو هن 1019هه ڌاري تصنيف ڪيو هو) لکي ٿو ته، هجري 7 صديءَ ڌاري، ملا علي هڪڙو مهدوي داعي سنڌ کان گجرات پهتو؛ سندس تبليغ جي ڪري گهڻائي هندو واپاري مسلمان ٿيا. ازانسواءِ هڪڙو پارسي مؤرخ، مسٽر بهرام جي ملهاري، پنهنجي ڪتاب 'گجارت ائنڊ گجراتي' مطبوع لنڊن 1882ع، صحفي 152 ۾ ۽ 'مرآت احمديءَ' جي انگريزي ترجمي، صفحي 89 جي فٽ نوٽ ۾ لکيل آهي ته هندو واپاري جن کي ملا عليءَ مسلمان ڪيو، سي هينئر بوهرا سڏجن ٿا، منجهن هندن جون رسمون رواج توڙي عقيدا اجا سوڌو هلندا اچن ٿا، اهي گجرات، مالوه، راجپوتانا، ڪوڪن ۽ دکن تائين پکڙيل آهن.(1(

فاطمين جڏهن عباسين خلاف بغاوت ڪڙي ڪئي هئي، ان وقت سندن (فاطمين جي) جهنڊي جو رنگ سفيد هو. ان سبب ڪري فاطمي 'مبيضه' سڏجڻ لڳا هئا. هينئر به بوهرن جو لباس سفيد آهي، ان ڪري فارسي مؤرخ انهن کي 'سفيد جامگان' ۽ 'سفيد پوشان' لکن ٿا.(1) اسماعيلي خوجن جو پهريون داعي پير صدرالدين، جنهن جي قبر اُچ ۾ آهي، سو اسماعيلي خوجن جو پهريون داعي هو، جو هندو نالو رکائي سنڌ ۾ آيو هو. هن هندو مذهب جي مناسبت تي هڪڙو ڪتاب 'دسا اوتار' يعني ڏهه اوتار تصنيف ڪيو هو. هن ڪتاب ۾ آنحضرت ﷺ جن کي برهما، حضرت آدم کي شوِ ۽ حضرت علي ڪرم الله وجه کي وشنو يعني ڏهون اوتار ڏيکاريو ويو آهي. خوجن شروعات کان هن ڪتاب کي آسماني ڪتاب ڪري مجيو ۽ مرڻ وقت برڪت لاءِ پڙهن ٿا.

پير صدرالدين جا سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ گهڻائي پوئلڳ ٿيا هئا. پير صاحب آخر سنڌ کان ڪڇ ڏانهن ويو، جتان سندس عقيدا گجرات ۾ پکڙجي ويا. خوجا به بوهرن وانگر پهريان هندو هئا، جن پوءِ اسماعيليت کي قبول ڪيو.(1) مٿيان داعي قلعه الموت ۽ يمن کان سنڌ ۾ وارد ٿيا هئا. ان مخلوط مذهب ۾ داخل ٿيڻ ڪري، سومرن جا نالا به مخلوط آهن.

مخدوم جهانيان سيد جلال الدين بخاري رحه (707هه – 800هه)، جو شيخ الشيوخ حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني رحه جي مريدن مان هو ۽ اچ شريف ۾ سڪونت پذير هو، تنهن جي دهليز تي هڪڙي دفعي درويشن جو هجوم لڳل هو، سنڌ جو حاڪم سومرو به ان وقت اتي موجود هو، امير سومري حضرت مخدوم جي اجازت کان سواءِ هڪڙي درويش کي مسجد کان ٻاهر ڪيدي ڇڏيو، ان وقت مخدوم جي زبان مان نڪتو "سومره ديوانه شده اي"- ايئن چوڻ شرط، بقول فرشته، سومرو چريو ٿي پيو ۽ سڄي شهر ۾ هل مچي ويو؛ آخر امير سومري جي ماءُ اچي مخدوم کي منٿون ڪري سندس قصور معاف ڪرايو، هوش ۾ اچڻ کان پوءِ مسجد ۾ اچي مخدوم جا پير چمي مريد ٿيو، ۽ سندس بارگاه ۾ مقبول ٿيو، ازانسواءِ اسماعيليت کان تائب ٿي وري سني ٿيو.(1(

سومرن جو سنڌ تي قبضو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سومرن جو سنڌ تي قبضو سلطان عبدالرشيد بن سلطان محمود غزنوي (441-444ھ) جي زماني ۾ ٿيو، جڏهن هڪڙي پاسي غزنوي سلطنت ڪمزور ٿيڻ لڳي (ڪمزوريءَ جو سبب هن ريت هو ته غزنوي شهزادا تخت ۽ تاج هٿ ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ لڳا. ايتري قدر جو سنه 432ھ ۾ سلطان مسعود بن محمود جي معزوليءَ کان پوءِ سنه 441ھ ۾ سلطان عبدالرشيد جي تخت نشيني تائين، نون سالن اندر اٽڪل پنجن شهزادن هڪٻئي پٺيان غزنيءَ تي حڪمراني ڪئي)، ۽ ٻيو ته سلطان محمود جي وفات کان پوءِ خراسان ۾ سلجوقي اميرن زور ورتو، جن سان غزنوي فرمانروا مسلسل جنگين ۾ رڌل رهيا. نيٺ غورين مٿو ڪنيو ۽ اهڙو زور ورتو، جو سنه 547ھ (1152ع) ۾ خسرو شاهه بن بهرام شاه کي غزني ڇڏي لاهور کي تختگاه ڪرڻو پيو. سندن حڪومت ۾ ابتري پوڻ ڪري سنڌ جي باشندن گڏجي امير سومري کي ٿريءَ جي شهر ۾ پنهنجو حاڪم مقرر ڪيو، سومرن جي رڳو سنڌ ۾ حڪومت ڪانه هئي، پر جهالاوان ۽ ڪڇي به سندن ماتحت هئا.(1(

سنه 574ھ (1177ع) ۾ سلطان شهاب الدين اُچ، سنڌ ۽ ملتان فتح ڪيا ۽ سنڌ تي غورين ۽ غلام سلاطين جي حڪومت شروع ٿي. سنڌ دهليءَ جي ماتحت هئي؛ اهڙو سلسلو خلجين ۽ تغلق سلطانن جي زماني ۾ سنه 790ھ (1388ع) ۾ سلطان فيروز شاهه تغلق جي وفات تائين جاري رهيو. دهليءَ پاران ملتان، بکر ۽ سيوهڻ تي وقت بوقت نواب ايئن ئي پئي آيا ۽ ويا، مگر سنڌ جا حقيقي حاڪم اهو سمورو عرصو سومرا ئي هئا. ايئن برابر هو ته دهليءَ جي سلطانن کي نالي ماتر سالياني خراج ڪڏهن ڪڏهن پيا ڀريندا هئا، پر سنڌ ۾ سلطان جي عيوضين کي جڏهن به هو ڪمزور ڏسندا هئا، تڏهن فورا پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪري ڇڏيندا هئا.(2) ايترو هو، جو دهليءَ جي سربراهن جا صدر مقام بکر ۽ سيوهڻ ۾ هئڻ سبب، سومرا فقط لاڙ جي حصي ۾ ئي حقيقي طور مضبوط هئا ۽ آخري دؤر ۾ سندن اثر نصرپور کان اڳتي بنهه ڪين رهيو هو. حالانڪ ابتدا ۾ سندن حڪومت جون حدون اُچ تائين هيون.

سومرا حاڪمن جي فهرست:

’تحفة الڪرام‘ ۽ ’تاريخ معصومي‘ جي مصنفن سومرا خاندان جي حاڪمن جون جيڪي فهرستون ڏنيون آهن، سي غير مڪمل آهن. ’منتخب التواريخ‘ جي مصنف محمد يوسف جي فهرست جيڪا ’عجائب الاسفار‘، جلد-2، باب پهرئين ۾ ڏنل آهي، اها ’تاريخ طاهري‘، ’تحفة الڪرام‘، ’تاريخ معصومي‘ ۽ ’ائين اڪبري‘ کان گهڻو بهتر آهي. مٿين تاريخن جا بيان ايتري قدر هڪٻئي جي مخالف آهن، جو صحيح بيان ڏيڻ مشڪل ڪم آهي. ايترو چئي سگهبو ته سومرا خاندان سنه 1051ع کان سنه 1351ع تائين ٿي سؤورهيه حڪومت ڪئي. ڇاڪاڻ ته جڏهن سلطان محمد تغلق سنه 1351ع ڌاري ساموئي پهتو هو، ان وقت اتي سومرن جي حڪومت هئي ۽ وري سنه 1362ع ۾ جڏهن فيروز شاهه تغلق ساموئي پهتو هو، ان وقت اتي سمي ڄام بابينيه جو راڄ هو.

’منتخب التواريخ‘ مطابق

(1)سومرو 445ھ
(2)پونگر (446ھ-461ھ(
(3)دودو (461ھ- 485ھ(
(4)سنجر (485ھ-500ھ(
(5)خفيف (500ھ – 573ھ(
(6)عمر (533ھ-573ھ(
(7)دودو (ٻيون) (573ھ-587ھ(
(8)پاڻو (پنهون) (587ھ-600ھ(
(9)خيرو (620ھ-636ھ(
(10)محمد تور (636ھ-651ھ(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(11)خيرو (ڀيو) (651هه-652هه(
(12)دودو (ٽيون) (653هه-677هه(
(13)طائي (677هه-700هه(
(14)چنيسر (700هه-733هه(
(15)پونگر (ڀيون) (718هه-733هه(
(16)خفيف (ڀيون) (733هه-751هه(
(17)دودو (چوٿون) (751هه-776هه(
(18)عمر (ڀيون) (776هه-810هه(
(19)پونگر (ٽيون) (811هه-831هه(
(20)همير - -- -- --(1(

)چچنامه 'انگريزي' جلد – 2 مطابق(

تاريخ وفات

حکومت سال
(1)سومرو
446هه
1054)ع(
15
(2)پونگر
461هه
1068)ع(
24
(3)دودو
485هه
1592)ع(
15
(4)سنگهار
500هه
1106)ع(
36
(5)خفيف
536هه
1141)ع(
40
(6)عمر

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

576هه

1180)ع(

14

(7)دودو (ہيون(

590هه

1193)ع(

33

(8)پنهون

623هه

1226)ع(

16

(9)کنيئڙو

639هه

1241)ع(

15

(10)محمد طور

654هه

1256)ع(

42

(11)کينئڙو(ہيون(

658هه

1259)ع(

24

(12)طائي

682هه

1283)ع(

18

(13)چنيسر

700هه

1300)ع(

15

(14)پونگر (ہيون(

715هه

1315)ع(

18

(15)خفيف (ہيون(

733هه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ع(1332(
26
(16)دودو (ٽيون(
758ھ
ع(1356(
35
(17)عمر (ٻيون(
793ھ
ع(1390(
10
(18)پونگر (ٽيون(
803ھ
ع(1400(

(19)ھمير

-----(1)

سومرن جا تختگاھ:

جيئن سومرن جي بيان ۾ نالن ۾ مؤرخن جو اختلاف آھي، تيئن سندن تختگاھَن متعلق بہ مؤرخن ۾ اختلاف آھي. ڪي ديرگ پرڳڻي ڪي سري ۾، ڪي لاڙ ۾ ۽ ڪي وري ٿر ۾ ڏيکارين ٿا. ان ڪري سومرن جي اوائلي تختگاھ محمد تور جي جاءِ وقوع متعلق چئي نہ ٿو سگھجي تہ سري ۾ ھو يا ٿر ۾ ھو.

ھينري ايليٽ ’تاريخ طاھريءَ‘ جي حوالي سان لکي ٿو تہ، سومرن جو پھريون تختگاھ محمد طور ھو، جو الور جي ويجھو ديرگ پرڳڻي ۾ ھو ۽ درياھ جي ڪپ تي ھو. دلوراءِ جي ظلم ڪري جڏھن درياھ پنھنجو وھڪرو بدلايو ۽ الور ڦٽي ناس ٿيو، تڏھن سومرا بہ محمد طور کان نڪري سنڌ جي ٻين پاسن ۾ وڃي رھيا“.

ابن بطوطا سومرن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ جي زماني ۾ سنڌ جو اتر کان وٺي سمنڊ تائين سير ڪيو، پر ھو نہ محمد طور جو ذڪر ڏئي ٿو، نہ وري درياھ جي رخ بدلائڻ جھڙي عظيم الشان واقعي جو ذڪر ڪري ٿو. البتہ ھو سنڌ جي اترئين پاسي ۾ مھراڻ جي ڪپ تي ’جناني‘ شھر ۽ سندس خوبصورت بازارين جو ذڪر ڪري ٿو. ايئن معلوم ٿو ٿئي تہ شھر جناني اُچ ۽ بکر جي وچ ۾ ڪنھن ھنڌ تي ھو، پوءِ مھراڻ جي موجب ڪري متجي ويو ھوندو. مٿئين شھر ۾ ابن بطوطا، سامرا (سومرا) قوم جو ڏس ڏئي ٿو.(1(

ديرگ پرڳڻي کي الور جي پر ۾ بيان ڪرڻ کان پوءِ ايليٽ وري لکي ٿو تہ، ”ديرگ پرڳڻو جت سومرن جو تختگاھ محمد تور واقع ھو، سو ھاٽوڪي ڇاڇري ۽ بدين تعلقن جي ھنڌ تي ھو! يعني پارڪر ۽ ونگا بزار جي وچ ۾ ٿر جي وارياسي ميدان ۾ ھو. اھو ديرگ پرڳڻو ٿر جي وارياسي ميدان کان وٺي، ھاٽُڪي نٽي شھر تائين ليکجڻ ۾ ايندو ھو. محمد تور جي جاءِ تي پوءِ ٽري شھر قائم ٿيو، جو بدين جي ويجھو ھو“.

سومرن جو ٻيو تختگاھ وجيہ ڪوٽ يا ويگھيہ ڪوٽ لاڙ پرڳڻي ۾ ھاٽوڪي پراڻ ڍوري جي ڪناري کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي ھوندو ھو. مٿين ڦٽل شھرن جا نشان اڃا تائين ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

محمد طور جي ويرانيءَ بعد، سومرن جو وڏو تعداد اتان لڏي، سمن سان گڏ سندن قديم شهر ساموئيءَ ۾ اچي رهيو، جو مڪلي ٽڪريءَ جي دامن ۾ هاٺوڪي ٺٽي شهر کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي هو.
'بيگلار نامه' (دستخط صفحي 8) ۾ لکيل آهي ته سومرن سنڌ تي پنج سؤ ورهيه حڪومت ڪئي هئي ۽ سندن تختگاهه مهاتم پور (مهاتم تور) هو. خبر نه ٿي پوي ته هي شهر ڪٿ هو، مؤرخن جو گمان آهي ته شايد اهو ساڳيو محمد طور شهر هو، جنهن کي 'بيگلارنامه' جي صاحب مهاتم تور ڪري لکيو آهي.
مسٽر جي- ايليٽ پنهنجي ڪتاب 'سنڌ' ۾ مغلن جي آکاٽي ۽ پيم الله لوڪ جي شهادت جي قصي مان ظاهر ڪري ٿو ته، ان وقت ڪڇ، گجرات ۽ سورت تي اهڙو زبردست سومرو حاڪم هو، جنهن جي حڪومت ڪيچ مڪران، ملتان ۽ بکر تائين هوندي هئي.
سومرا سردار:
فارسي تاريخن ۾ مثلا 'معصومي'، 'طاهري' ۽ 'تحفة الڪرام' ۾ سومرن متعل چند قصا ڏنل آهن، جن جو تاريخ سان ڪو تعلق ڪونهي. ايترو چئي سگهبو ته عربن جي ڏينهن ۾ سومرا سنڌ ۾ وڏا زميندار هئا. امير سومرو، سومرن جو پهريون سردار هو، جنهن کي سنڌ جي سمنيه قومن ٽريءَ جي شهر ۾ پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو هو. هن سنڌ جي هڪڙي طاقتور زميندار سعد جي ڌيءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان ڪيس پونگر نالي پٽ ڄائو.
سومرو پهريائين اسماعيلي شيعو هو، پوءِ اُچ شريف جي مشائخن جي هٿ تي تائب ٿي سني ٿيو هو. سومري سنه 1054ع ۾ وفات ڪئي.
پونگر پيءُ جي وفات کان پوءِ پندرهن ورهيه حڪومت ڪري سنه 1068ع ۾ وفات ڪئي. دودي بن پونگر چوويهه ورهيه حڪومت ڪئي. دودو سومرن جو بهادر سردار ٿي گذريو، جنهن لاڙ کان وٺي نصرپور تائين حڪومت جي حدن کان وڌايو هو. سندس بهادريءَ جا ڪارناما سنڌ جي آکاڻين ۾ بيان ڪيل آهن. سنه 1092ع ۾ وفات ڪيائين. دودي جي وفات ڪرڻ وقت سندس پٽ سنگهار صغير هو. سومرن ڪيس سرداريءَ جي پڳ ٻڌرائي، مگر حڪومت جون واڳون دودي جي ڌيءَ تارا ٻائيءَ جي هٿ ۾ هيون. هيءَ پهرين سنڌي خاتون هئي، جنهن سياست ۾ مردانگيءَ سان قدم رکيو هو. سومرا ساڻس وفادار ۽ فرمانبردار ٿي رهيا. جڏهن سنگهار وڏو ٿيو، تڏهن ان کي تخت نشين ڪيائون. گاديءَ تي ويهڻ شرط نوجوان ڪڇ کان وٺي هالڪنديءَ تائين باغين کي مطيع ڪري، حڪومت ڪئي. سنه 1106ع ۾ بنان اولاد مري ويو.
سنگهار جي وفات کان پوءِ سندس زال هموٻائيءَ حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ رکيون ۽ ڏرڪ جي قلعي ۾ پنهنجو تختگاهه قائم ڪيو. پنهنجي ڀائرن مان هڪڙي کي محمد طور تي حاڪم مقرر ڪيائين ۽ ٻئي کي ٽري شهر ۾. محمد طور ۾ ڪيترائي زميندار، جن مان گهڻا خدارسيده بزرگ پيدا ٿيا، رهندا هئا. اهي شيخ الاسلام مخدوم بهاؤ الدين زڪريا رحه جا مريد هئا. هندستان جي تاريخ جا مؤرخ عام طور سلطانه رضيه کي پهرين مسلمان حڪمران عورت شمار ڪن ٿا، حالانڪه سلطانه رضيه 634هه (1236ع) ۾ دهليءَ جي تخت تي ويٺي ۽ ان حساب موجب تاراٻائي ۽ هموٻائي پهريون سنڌي عورتون هيون، جن مردانگيءَ سان حڪومت هلائي. هموٻائي ڏکڻ ۽ اتر سنڌ تي حڪومت ڪئي. انهيءَ وقت دودو نالي هڪڙو سومرو سردار جو هڪ جي ڳوٺ ۾ حڪمران هو، تنهن وجهه وٺي پنهنجي لشڪر سان محمد طور ۽ ٽري شهرن تي ڪاهي هموٻائيءَ جي ڀائرن سان جنگ ڪئي، جنهن ۾ هموٻائيءَ جا ڀائر مارجي ويا. ايتري ۾ دادوءَ (فتح خان) نالي هڪڙو سومرو سردار، جو دودي پهرئين جي اولاد مان هو، تنهن لشڪر وٺي دشمن کي ماري مڃائي، هموٻائي وارو سمورو ملڪ پنهنجي قبض: ۾ ڪيو. ڳچ ورهيه صلح سانت سان حڪومت ڪرڻ کان وءِ وفات ڪيائين.
خيرو (ڪينئڙو) سومرو سردار دادوءَ (فتح خان) کان پوءِ قوم جو حاڪم ٿيو. رعايا کي آسودو ۽ خوش رکيائين. همير (ارميل) سومرن جو پويون حاڪم هو. 'معصومي' جي بيان موجب ظالم ۽ بدڪار هو ۽ رعيت کي تنگ ڪيو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هئائين. اها حالت ڏسي، ڪڇ ڪان سما سنڌ تي ڪاهي آيا ۽ همير سومري کي سندس گهر ۾ قتل ڪري، سندس سسي وڏي ڪوٽ جي ڪنگري تي لڙڪائي ڇڏيائون.

عمر ۽ مارئي:

’طاهري‘ ۽ ’تحفة الڪرام‘ عمر سومري کي ٻن ڳالهين ۾ اخلاقي مجرم ليکيو آهي: هڪڙو ته هو مارئيءَ، مارو قوم جي هڪڙيءَ عورت کي زبردستيءَ ملير مان ڪٽي آيو هو، ٻيو ته گنگا نالي ڇوڪريءَ کي دوهه سان پنهنجي قلعي ۾ ڪٽائي بند ڪيو هئائين. اهي قصا مٿين تاريخن ۾ ڏنل آهن، ٻنهي قصن جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

امر ڪوٽ، جِت سومرن جو حاڪم عمر رهندو هو، تنهن جي نزديڪ مارو ماڻهو رهندا هئا، جن ۾ مارئي هڪڙي حسين ڇوڪري هئي، مارئيءَ کي سندس مائٽن پهريان ڦوڳ نالي هڪڙي شخص سان مڱايو هو، پر جڏهن مارئي وڏي ٿي، تڏهن سندس مائٽن کيس کيت نالي هڪڙي ٻئي شخص سان پرڻائي ڇڏيو. ڦوڳ عمر وٽ دانهن ڪٽي ويو ۽ وٽس مارئيءَ جي حسن جي تعريف ڪرڻ لڳو. پوءِ هڪڙي ڏينهن عمر ڦوڳ کي ساڻ ڪري، ويس بلدائي مارئيءَ کي ڏسي، کوهه تان بزردستيءَ اُٺ تي چاڙهي، ڪٽي اچي امر ڪوٽ ڪان نڪتو.

مارئي ٻارهن مهينا وٽس قيد رهي. انهي وچ ۾ عمر مارئيءَ جي، طعامن، پوشاڪن ۽ زيورن سان هر طرح خاطري ڪئي، مارئيءَ کي ڏاڍيون منٿون ڪيائين، پر مارئيءَ چيس ته، ”منهنجو مڙس اهوئي آهي، جو مائٽن ڏنو اٿم.“ جڏهن هوءَ ڪنهن به طرح عمر سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿي، تڏهن عمر هن کي انعام اڪرام ڏيئي، پنهنجي پيٽ سڏي ملير ڏانهن روانو ڪيو، مگر مارئيءَ کي مڙسس منهن نه ڏنو. عمر کي جڏهن کيت جي بدگمانيءَ جي خبر پيئي، تڏهن مارن کي سيکت ڏيڻ لاءِ امرڪوٽ ڪان لشڪر وٺي ملير تي ڪاهي ويو. غريب مارو سندس خوف ڪان ٽڙي پکڙي ويا. مارئي، جا لڄ ۽ شرافت جي پتلي هئي، سا ساهيڙيون گڏ ڪري عمر وٽ ويئي ۽ بهادريءَ سان چائينس: ”اي سومرا سردار، تو حرص ۽ هوس ۾ ڦاسي مون کي مفت ٻارهن مهينا ڪوٽ ۾ قيد رکيو، ان ڪري مون تي خلق بدگمانين جو داغ هنيو ۽ تنهنجي نيڪناميءَ تي بدناميءَ جو داغ لڳي ويو، هينئر مون کي آزاد ڪري، وري هيءَ ٻي مهرباني ڪرڻ نڪتو آهين، جو منهنجي قبيلي کي قتل ڪرڻ آيو آهين!“ پوءِ مارئي پنهنجي پاڪدامنيءَ جي پرک کي نروار ڪرڻ لاءِ هڪڙو مڇ سيني جي روبرو ٻارائي، تتل ڳاڙهي لوهه جي لٺ هٿ ۾ ڪٽي، تي پيرا ان مڇ مان آئي ويئي ته ڪجهه به نه ٿيس. اهڙيءَ طرح عمر به آڙاهه مان ٽي پيرا لنگهي سچائيءَ جو ثبوت ڏنو.(1)

عمر ۽ گنگا:

ٿهيم قوم جي هڪڙي سهڻي ڇوڪريءَ گنگا جو مڱڻو ننڍي هوندي عمر سومري سان ٿيل هو، پر گنگا اڃا صغير هئي ته عمر وڃي ٻي شادي ڪئي ۽ گنگا جي مائٽن کي اجازت ڏنائين ته هن کي ٻئي هنڌ جتي وڻين اتي پرڻائي ڇڏين. عمر ٿهيم، جو عمر سومري جو پڳ مٽ دوست هو، تنهن سان گنگا جي شادي ٿي. بلوغت ڪان پوءِ گنگا جي حسن جي هاڪ چؤطرف پکڙجي ويئي.

هڪڙي ڏينهن عمر سومرو هڪڙي هنڌان اچي لنگهيو، جت ڌوٻيءَ گنگا جا ڪپڙا ڌوئي سڪائڻ لاءِ وڌا هئا. ڪپڙن جي خوشبوءِ ۽ هبڪار عمر سومري جي دماغ کي چڪر ۾ وجهي ڇڏيو. پڇا ڪرڻ سان ڌوٻيءَ کيس چيو ته: ”هي ڪپڙا عمر ٿهيم جي زال گنگا جا آهن.“ پوءِ هڪڙي ڏينهن وجهه وٺي، عمر سومرو گنگا جي ديدار ڪرڻ لاءِ، عمر ٿهيم جي گهر ۾ تير ڪٽڻ جي بهاني سان گهڙي، گنگا جو ديدار ڪري مٿس موهت ٿي پيو. پوءِ هڪڙي ڏينهن اميرن سان صلاح ڪري، عمر ٿهيم کي دعوت جي بهاني سان گهرائي، کيس شراب پياري، ڪانئس گنگا جو طلاق نامو لکرائي ورتائين. سندس دغا باز اميرن ان وقت ئي گنگا کي سندس گهر مان ڪٽي وڃي، عمر سومري جي ڪوٽ ۾ داخل ڪيو. جڏهن عمر ٿهيم جا نشا لٿا ۽ عمر سومري جي دغابازيءَ جي خبر پيس، تڏهن دهليءَ وڃي سلطان علاءُ الدين کي دانهن ڏنائين، جنهن عمر سومري کي قيد ۾ رکيو ۽ گنگا جي ٻانهن عمر ٿهيم کي ڏياريائين. ڪجهه وقت ڪان پوءِ، اُمرائن جي چوڻ تي سلطان علاؤالدين، عمر کي خراج ڏيڻ جي شرط تي آزاد ڪيو. تنهن ڪان پوءِ سڀ سومرا حاڪم دهليءَ کي ڏل پهچائيندا رهيا.(1)

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عمر سومري جو يادگار امر ڪوٽ آهي، جت اُجين جي پرمار سوڍن راڻن قلعو تعمير ڪرايو هو. امرڪوٽ وٽ ٻڌ جو به مندر هو. عمر سومري جي ڪري سندس اصلوڪو نالو ڦري 'عمر ڪوٽ' سڏجڻ لڳو. پارڪر ۾ پارينگر ۽ ٿر ۾ عمرڪوٽ پرمار سوڍن جا صدر مقام هئا. سنه 1750ع ۾ ڪلهوڙن عمر ڪوٽ فتح ڪيو ۽ 1834ع ۾ ٽالپر ميرن مٿس قبضو ڪيو. ان هوندي به اندروني انتظام سوڍن راڻن جي قبضي ۾ رهيو. اهي راڻا سنڌ ۽ دهليءَ جي حاڪمن کي ڏل ڀريند اهئا.
مارئيءَ جو ملڪ جنهن کي عام طرح ملير سڏيو ويو آهي، سو هاٿوڪي ننگرپارڪر تعلقي ۾ ڀالوا سڏيو وڃي ٿو. اتي مارئيءَ جي 'ڪوندي' ٿر جي آثار قديمه ۾ مشهور شيءِ آهي، جا ڀالوا جي ڳوٺ کان ميل کن اوپر ڏکڻ طرف ڏهر نالي ٽِبن وچ ۾ هڪڙي وڏي ميدان ۾ پيل آهي. ڪوندي سخت پٿر جو هڪ يڪو ٽڪر معلوم ٿئي ٿي، جنهن جي ويڪر اٽڪل 4 فوٽ ۽ ڊيگهه اٽڪل 6 فوٽ ٿيندي ۽ اٽڪل هڪ فوٽ اونهي آهي. ٿي پاسا هن وقت تائين قائم اٿس ۽ هڪ پاسو زماني جي دست برد ۾ ڀڳل معلوم ٿئي ٿو. ويجهو هڪ قديم ڍنل کوهه جا نشان به آهن. چيو وڃي ٿو ته مارئي انهيءَ کوهه تي مال کي پاڻي پياريندي، عمر سومري هٿان ڪڄي ويئي هئي. هن وقت اتي پنهوار يا مارو قوم جا ٿورا ڪي گهٽا ماڻهو آسپاس مقيم آهن.(1(
سومرن ۾ عمر نالي ٻه حاڪم ٿي گذريا آهن. هڪڙو عمر پهريون جنهن جي وفات جو سال 'چچنامه' (انگريزي) جلد-2، صفحي 36 ۾ سنه 576هه (1180ع) ڏنل آهي ۽ عمر ٻئي جو سال وفات 793هه (1390ع) ڏيکاريل آهي. 'منتخب التواريخ' ۾ عمر پهرئين جو سال 533هه ۽ عمر ٻئي جو سال 776هه ڏيکاريل آهي. عمر ۽ گنگا جي قصي ۾ بيان ڪيل آهي ته گنگا جو مڙس سلطان علاءُ الدين خلجيءَ ڏانهن دانهن ڪئي ويو هو. سلطان موصوف عمر سومري کي قيد ڪري گنگا جي ٻانهن عمر ٺهيم کي ڏياري، ڳچ عرصي کان پوءِ امرائن جي سفارش سان علاءُ الدين عمر سومري کي خراج ڏيڻ جي شرط تي آزاد ڪيو هو. ان کان پوءِ سمورا سومرا حاڪم دهليءَ کي خراج ڀريندا رهيا.
مٿيون بيان ايليٽ جي جلد پهرئين ۾ 'تاريخ طاهري' تان نقل ڪيل آهي: مگر سالن کي جيڪڏهن تاريخي ڪسوٽيءَ تي پرکي ڏسبو، ته ٻنهي سومرن حاڪمن جا سال علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني کان بالڪل مختلف آهن، ڇاڪاڻ ته علاءُ الدين خلجي سنه 695هه (1296ع) ۾ تخت تي ويٺو ۽ سنه 715هه (1316ع) ۾ وفات ڪيائين.(1) ان باري ۾ 'تاريخ طاهري' کي به الزام ڏيئي نه سگهبو، ڇاڪاڻ ته جنهن زماني ۾ 'تاريخ طاهري' تصنيف ٿي هئي، ان زماني ۾ مؤرخ لوڪ روايتن تان روشني وٺندا هئا.
چنيسر ۽ ليلان:
سومرن جي حاڪم چنيسر، جنهن جو تختگاه ديبل هو، تنهن کي پنهنجي راڻي ليلان سان ازحد محبت هئي. راڻي ڪنگهار جي ڌيءَ ڪؤنرو، جا پنهنجي سؤٽ سان مڱيل هئي، سا پنهنجي هڪڙي ساهيڙيءَ، چمني ٻائيءَ جي طعني ڪري پرپٺ چنيسر سان نينهن رکڻ لڳي. پوءِ ڪؤنروءَ ۽ سندس ماءُ مرڪئين ويس بدلائي، ديبل پهچي، هڪڙو نَوَ لکو هار ليلان کي ڏيکاريو. ليلا هار ڏسي حيران ٿي ويئي ۽ ڪؤنروءَ کان هار گهريائين. آخر چنيسر کي هڪڙيءَ رات ڪؤنروءَ جي حوالي ڪرڻ جي شرط تي ليلان هن کي هار ورتو ۽ هڪڙيءَ رات ليلان چنيسر کي شراب پياري، ڪؤنروءَ جي ٻلي ڪري ڇڏيو. صبح جو چنيسر ڪؤنروءَ کي پاڻ وٽ ڏسي، ڪؤنروءَ کي ڌمڪائڻ لڳو، جنهن تي مرڪئينءَ چنيسر کي ليلان جي راز کان واقف ڪيو ته ڪيئن نه هن هار تي ڪيس ڪؤنروءَ وٽ وڪڻي ڇڏيو هو. چنيسر چڙ مان ليلان کي طلاق ڏني، جا پنهنجي وطن ۾ رهڻ لڳي.
اتفاق سان چنيسر جي وزير جکري کي ليلان جي وطن جي ڪنهن امير جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻي هئي. شاديءَ جي موقعي تي جکري وزير جي چوڻ تي چنيسر به ڇڄ سان ليلان جي وطن آيو. ڪنواريتي طرف جون زالون گهوٽ جي سوٽن سانڻ جا گيت ڳائڻ آيون، تن ۾ ليلان به ويس بدلائي، منهن ڍڪي، چنيسر جي روبرو ڳائڻ ٻيٺي. ليلان دل جي درد مان چنيسر جي ليلان سان بي رحمي، بي قدري ۽ حق ناشناسيءَ جا اهڙا ٻي ٻها ۽ جادو انگيز گيت ڳايا،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جو چنيسر کي پنهنجي اتفاقي غلطي ياد آئي ۽ هو ڳائڻ واريءَ جي منهن ڏسڻ لاءِ بيقرار ٿي پيو. ايتري ۾ ليلان منهن تان پردو کنيو. چنيسر ڏٺو ته هيءَ ته خود ليلان آهي! سو جيئن اندر مان آهه ڪڍيائين، تيئن دم نڪري ويس. ليلان به آهه ڪري، جيئن چنيسر جي لاشي تي ڪري، تيئن ساهه ڏنائين. پوءِ ان وقت جي دستور موجب ٻنهي جا لاشا هڪڙيءَ چکيا تي ساڙيائون.(1(

دودو ۽ علاءُ الدين:

دودو (ٽيون)، جنهن جو سال حڪومت تاريخن ۾ 1331ع کان 1356ع لکيل آهي، جو علاءُ الدين جي سال حڪومت جي سراسر خلاف آهي، تنهن لاءِ هيءَ آکاڻي مشهور آهي ته دودو ۽ چنيسر ڀاءُ هئا. چنيسر وڏو هو پر ڏاريءَ زال مان هو. دودو ڏاڏي پوٽيءَ زال مان هو، تنهن ڪري سومرن دودي کي پڳ ٻڌائي، جنهن ڪري چنيسر علاءُ الدين خلجيءَ وٽ دهليءَ دانهن کڻي ويو. علاءُ الدين سندس دادرسيءَ خاطر هڪڙو وڏو لشڪر پنهنجي سپه سالار، سالار خان جي هٿ هيٺ دودي تي چاڙهي مڪو. علاءُ الدين جي ڪاهه جو ٻڌي، سومرن پنهنجون زالون ۽ ٻار ٻچا ڪڇ ملڪ ڏانهن هڪڙي سمي سردار ابڙي جي سام ۾ روانا ڪري ڇڏيا ۽ مرد ماڻهو مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيهي رهيا. سومرن جو سپه سالار، ساهڙ سلطان (سپڙ) نهايت بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو. تنهن کان پوءِ باقي رهيل سومرا ڪڇ ڏانهن اٿي ڀڳا. علاءُ الدين جو لشڪر به سندن پٺيان ڪڇ ڏانهن ڪاهي پيو. اهو لشڪر رات جو جتي به منزل ڪندو هو، اتي پنهنجي چوڏاري ڪاهي ڪوٽي، پوءِ ٽڪندو هو. انهن ڪاهڻ جا نشان اڄ تائين قائم آهن. جڏهن دهليءَ جو لشڪر ڪڇ پهتو، تڏهن ابڙي سمي به سومرن جي پاران ان لشڪر سان سخت مقابلو ڪيو، پر نيٺ هو به شهيد ٿي ويو.

سومرن جي لشڪر کي ختم ڪرڻ کان پوءِ، علاءُ الدين جو لشڪر سومرن جي زالن کي هٿ ڪرڻ لاءِ ڏوڪيندو ويو. ڪي سومريون ڇوڪريون، جي ستيون هيون، سي انهيءَ ٽرتلي ۾ پنهنجي لڄ بچائڻ لاءِ ڳڏجي ڪنهن پاسي اٿي ڀڳيون. انهن جڏهن پنهنجي پٺيان سپاهي ايندا ڏٺا، تڏهن ڏٽيءَ جي درگاهه ۾ ٻاڏائڻ لڳيون. قادر ڪريم ڪارساز نياڻين جو سوال اگهايو، زمين ڦاٽي پئي، ڇوڪريون غارن ۾ گهڙي ويون، غارن جا منهن وري بند ٿي ويا، ڪڇ ڏانهن ويندي اڄ به ماڻهن کي ستين جو ٿان ڏسڻ ۾ ايندو.(1(

مينڌرو ۽ مومل:

علاءُ الدين جي لشڪر جيتوڻيڪ سومرن جي طاقت ناس ڪري ڇڏي هئي، تنهن هوندي به سندن به ٽي سومرا حاڪم پوءِ به سنڌ ۾ ٿي گذريا، جن مان پڇاڙيءَ وارو حاڪم همير سومرو هو، جنهن جي آکاڻي هن ريت آهي: همير سومرو ۽ سندس وزير مينڌرو ٻئي ڄڻا گوجر قوم جي حڪمران شهزاديءَ مومل تي عاشق ٿي پيا، جا راجا نند جي ڌيءَ هئي. مومل ڪاڪ ۾ هڪڙو محلات ڪڙو ڪيو هو، جنهن اڳيان جادوءَ جو درياهه وهندو هو ۽ به جادوءَ جا شينهن محلات جا در تي بيٺل هئس. محلات اندر ست نفيس پلنگ وڇايل هئا، جن مان ڇهه پلنگ ڪچي سٽ سان مڙهيل هئا، جن جي هيٺان کوهه کوٽايل هئا؛ باقي هڪڙو سلامتيءَ وارو پلنگ بنان کوهه رکيل هو. تنهن کان پوءِ، شهزاديءَ هوڪو ڏياريو ته جيڪو شهزادو يا امير ماڙيءَ چڙهي پلنگ تي اچي ويهندو، تنهن کي بهادر ڄاڻي ساڻس شادي ڪنديس ۽ جيڪو پلنگ تي ويهڻ ۾ ڪامياب نه ٿيندو، سو آنڌل مال ملڪيت تان هٿ کڻندو.

ڪيترائي امير شهزادا شاديءَ جي ارادي سان ڪاڪ پهتا. ڪي جادوءَ جود رياهه ڏسي دهلجي ويا، ڪي وري شينهن پر ڊڄي پچي ويا. ڪي ڪچين تندن وارن پلنگن تي ويهڻ ڪري کوهن جي تري ۾ وڃي پيا ۽ اهڙيءَ ريت گهٽائي مال مڏيون وڃائي فقير ٿي ويا. همير سومرو به وزيرن سميت مومل جي حسن جي هاڪ ٻڌي ڪاڪ تي نصيب آزمائڻ پهتو، پر شينهن جي دهشت جهلي نه سگهيو ۽ مايوس ٿي موٽي ويو. مينڌرو هوشيار هو، هن درياهه ۾ نيزو هڻي پاڻيءَ جي ماپ ورتي، درياهه ڪوڙو معلوم ٿيس. اهڙيءَ طرح شينهن جو به ڪوڙو ڏيک معلوم ڪري، وڃي محلات نادر پهتو، هرهڪ پلنگ کي نيزو هڻي سلامتيءَ واري پلنگ تي ٻانلم ٿي ويهي رهيو. مومل شرط موجب ڪامياب مهمان سان شادي ڪئي. همير کي جڏهن خبر پيئي ته مينڌرو مومل ماڻي آيو آهي، تڏهن ڳوٺ اچڻ بعد

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪٽي نظر بند رکيائينس. مينڌرو هر رات جو تيز رفتار چانگي تي چڙهي مومل وٽ ايندو هو ۽ فجر جو نظر بنديءَ واريءَ جاءِ ۾ وري حاضر ٿيندو هو.
هڪڙيءَ رات دستور موجب جيئن مينڌرو مومل سان گڏجڻ ويو تيئن ان رات مچاڻ مومل سان سنديس ڀيڻ سومل مرداڻو لباس ڍڪي سُتي پيئي هئي، جنهن کي ڏسي، سچاڻڻ کان سواءِ، مينڌرو غيرت سبب ڪاوڙجي هليو ويو ۽ وري مومل وٽ ڪين ويو. سندس رسي وڃڻ ڪري مومل ڪاڪ کي ڦٽو ڪري، مينڌري جي ڳوٺ ڍٽ ۾ آئي ۽ مينڌري کي پرچائڻ لاءِ حيلا ڪيائين، پر مينڌرو باز نه آيو. مومل جڏهن نااُميد ٿي، تڏهن مچ ٻارائي، تنهن ۾ پاڻ کي جيئرو جلائي ڇڏيائين. مومل جي سڪ کي ڏسي، مينڌري به مچ ۾ ٽپو ڏيئي، پرواني جيان سڙي جان ڏني.
سومرن جي حڪومت تي سرسري نظر:
عربي نسل قومون جيڪي عربن جي حڪومت وقت سنڌ ۾ آيون ۽ پوءِ هتي رهجي ويون، تن مان ڪي مڪران ۽ گجرات تائين به پکڙجي ويون. مڪران بنسبت ان زماني جو سياح مارڪو پولو لکي ٿو ته، " هتي جا رهاڪو عربن وانگر آهن ۽ ڪي بت پرست به رهن ٿا(1)." اهڙيءَ طرح ڪڇ، گجرات، ڪوڪن، ملبار، مالديپ ۽ ڪاري منڊل ڪناري تائين عربن ۽ مخلوط نسل وارن مسلمانن جون بينڪون هيون. اهي عربن جا تجارتي محاذ هئا. مٿين علائقن جو راجا ولهراءِ عربن جو محبوب دوست هو. سندس گاديءَ جو هنڌ هاٿوڪي بهاءُ نگر جي ويجهو پنجن ميلن جي ايراضيءَ ۾ هو. عربن ان شهر کي 'مهانگر' لکيو آهي. هن عظيم الشان حڪومت جو خاتمو ٻڌ ۽ جين وارن جي باهمي جنگين ڪري ٿيو.
گجرات جو مکيه بندر 'سوباره' هو. عرب ان کي 'صيمور' سڏيندا هئا. ان بندر کان پوءِ ڪنيات زور ورتو. سليمان تاجر هجري 3 صديءَ ۾ ۽ 4 صديءَ ۾ بزرگ بن شهريار پنهنجي جهاز سان گجرات پهتو، جتي هن عربن ۽ عام مسلمانن جون بينڪون ڏٺيون هيون. ٺاڻي (بمبئي) جي بندر تي ڪيس سيراف جو هڪڙو سوداگر محمد بن مسلم گڏيو، جنهن ويهن سالن کان اتي سڪونت اختيار ڪئي هئي.(1) صيمور ۾ ڪيس ابوبکر واپاري گڏيو هو. اتي جي راجا جو ديوان (وزير) موسيٰ نالي مسلمان هو. جيئن موجوده دؤر ۾ ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن ۾ يورپي قومن کي خاص امتياز حاصل آهن، تيئن ان زماني ۾ عربن جا عدالتي فيصلا قاضي نبيريندا هئا ۽ اهي قاضي هندو راجائن پاران مقرر هئا.(2) عباس بن ماهان، صيمور جو قاضي هو. مٿين سنڌ جي پاڙيسري ملڪن ۾ مسلمانن جون عام مسجديون ۽ جامع مسجديون هيون. سنه 304هه ڌاري صيمور ۾ مسلمانن جي آدمشماري ڏهه هزار هئي.(3(
ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سومرا سنڌ ۾ طاقتور هئا، مگر سومرن کان سواءِ سما، چنا، گوجر ۽ سوڍا راڻا به رياستن جا مالڪ هئا. عربن جي ڪاهه وقت سومرن جو ڪٿ به نالو نظر ڪونه اچي ٿو. چاڪاڻ ته چؤطرف بت پرستيءَ جو دؤر هو، تنهن ڪري عربن سيني قومن کي گڏي هڪڙي نالي سان يعني 'سمينه' ڪري لکيو آهي.
'چچنامه' ۾، لوهاڻن جي برهمڻ آباد ۾، برهمڻن جي الور تي، سمن جي نيرن ڪوٽ ۾ ۽ چنن جي سيوستان ۾ ٻڌيا ۾ حڪومتن جو ڏس ملي ٿو. چنا پهرين قوم هئي، جنهن اسلام قبول ڪيو هو.(1) سنڌ ۾ عام چوٽي هئي ته 'سنڌ سمو، ڪاڇو چنو ۽ پٽي جيسلمير'. بعض سومرا هندو به هئا، جيئن ٽر جا راڻا ۽ سيوهڻ جو راجا سلديو، جنهن مغلن کان دهليءَ خلاف مدد ورتي هئي؛ پر علاءُ الدين خلجيءَ جي سپه سالار ظفر خان هٿان شڪست کائي قيد تي ويو.
سومرا اصل ۾ هندو هئا ۽ پوءِ جڏهن اسلام اختيار ڪيائون، ته به منجهن ڪيترين ئي اصلوڪيون رسمون موجود رهجي ويون. چنيسر جو ليلان سان گڏ چڪيا تي چڙهڻ، مينڌري جو مومل سان گڏجي باهه ۾ سڙڻ، شادين مرادين ۽ ٻين مجلسن توڙي هوئڻ ئي شراب پيئڻ وغيره. هو نه ڌارين قومن کي سنگت ڏيندا هئا، نه ڪنهن سان گڏجي کائيندا هئا. مٿين غير اسلامي رسمن کان سواءِ ٻيون جيڪي منجهن خاص رسمون هيون، جهڙوڪ هٿن پيرن جا نهن پاڙون ڪڍائي ڇڏڻ، زال هيڪر ٻار ڄڻيو ته ان سان همبستر ٿيڻ کان نفرت ڪرڻ، هڪ پيرو ڍڪيل ڪپڙو ميرو ٿيو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ته وري لاهي ڦٽو ڪرڻ، پنهنجن عزيزن ۽ زيردستن جي ڪلهن تي غلاميءَ جي نشانيءَ لاءِ داغ هڻڻ، فقط حڪمران طبقو مٿي تي پڳ ٻڌي ۽ ٻيا سڀ مٿن تي رومال ٻڌن، وغيره.
اهي سڀ رسمون عرب تهذيب بلڪ اسلامي اصولن خلاف هيون. سنڌن عام نالا پڻ سنڌن اسلام کان اڳ واري زماني جي ياد ڏهاني ڪن ٿا: جهڙوڪ سومار، پونگر، دودو، چنيسر، هموپائي، تاري ٻائي، ارميل وغيره. سومرن ۾ اسلام ۽ اسلامي تهذيب ملتان ۽ اُچ جي مشائخن جي فيض ڪري پکڙي هئي. انهن بزرگن جي روحاني فيض جو ئي اثر هو، جو سومرن جي قوم ۾ به ڪيترائي خدا رسيده بزرگ ۽ عالم پيدا ٿيا، جن مان ڪي محمد طور شهر ۾ رهندا هئا ۽ ڪي لاڙ ۾.

ملڪي انتظام:

سومرا اوائل ۾ لاڙ پرڳڻي ۾ زميندار هئا. سمن جو قبيلو به ساڻن اچي شامل ٿيو، تڏهن لاڙ ۾ انهن ٻين قبيلن کان فوقيت حاصل ڪئي. سنڌن سنڌ جي زميندارن سان مائٽي پيدا ٿي. لاڙ کان پوءِ ٿر جي چاچري علائقي تائين ۽ جهالاوان ۽ ڪڇيءَ تائين قبضو ڪيائون. دودي سومري نصرپور ۽ هالا تائين هدون وڌايون هيون، مگر بکر ۽ سيوهڻ دهليءَ جي سلاطين جي قبضي جي خلاف مغلن کان مدد گهرڻ کان سواءِ دهليءَ جي خلاف سنڌ ۾ جيڪا به بغاوت ٿيندي هئي، تنهن جي طرفداري ڪندا هئا ۽ باغين کي لاڙ ۾ پاڻ وٽ پناه ڏيندا هئا. جيئن محمد تغلق جي ڏينهن ۾ انهيءَ پناه ڏني هئي. سومرن جو ملڪي انتظام فقط سنڌن قوم ۽ آسپاس وارن غريب قبيلن تائين محدود هو. عربن وانگر سنڌن واپار ڏي ڪو رخ ڪونه هو.

هندو مسلم تعلقات:

نورالدين محمد عوفي بخاريءَ، ناصرالدين قباچه جي ڏينهن ۾، منصوره ۽ ديبل تائين سنڌ جي سياحت ڪئي هئي. سندس ڪتاب 'جامع الحڪايات ولا مع الروايات مان سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن جي اتحاد ۽ رواداريءَ جي خبر پئجي سگهي ٿي. مسلمان علماءَ ۽ هندو پنڊت پاڻ ۾ مذهبي بحث ڪندا هئا. محمد عوفيءَ جو بيان آهي ته هڪڙي دفعي گجرات جي هندن هڪڙي مسجد کي شهيد ڪري، اسي مسلمانن کي شهيد ڪيو. مسجد جي امام انهلواڙه وڃي راجا کي روبرو دانهن ڏني. راجا خفيه طور ڪنيات وڃي، حالات معلومات ڪرڻ کان پوءِ مسجد جي تعمير لاءِ مسلمانن کي هڪ لک بالوترا (گجراتي سڪا) ڏنا.
فاضل عوفي لکي ٿو ته، راجا مسجد جي امام کي ايترا انعام ۽ خلعتون ڏنيون هيون، جي مسجد جي مينار تي گهڻو وقت يادگار طور رکيل ڏٺيون. 'جامع الحڪايات' کان پوءِ ان وقت جو ٻيو ڪتاب امير خسرو جو 'خزائن الفتوح' آهي، جنهن مان علاءُ الدين خلجيءَ جي فتوحات جي رنگين تصوير نظر اچي سگهي ٿي. منجهانئس خبر پئجي سگهي ٿي ته مسلمان، هندو راجائن جي فوجن ۾ ڀرتي ٿي، خلجي لشڪر سان وڙهيا هئا.(1) جڏهن ڪنهن هندو رياست ۾ ڪو مسلمان لاوارث مري ويندو هو ته تڏهن راجا فوتيءَ جي ملڪيت شهر جي مسلمان محلي جي امير وٽ امانت طور رکندو هو. مسلمان سردار فوتيءَ جي وارثن کي ڳولي ملڪيت سنڌن حوالي ڪندو هو. هندن کي وڏا عهدا مليل هئا، ملڪ رتن دهليءَ پاران سيوهڻ جو حاڪم هو.

واپار:

مؤرخ وصاف (المتوفي 718هه) جنهن پنهنجي 'تاريخ وصاف' 707هه (1307ع) ۾ تصنيف ڪئي، رشيد الدين (المتوفي 718هه) پنهنجي 'جامع التواريخ' ۾ مارڪوپولو جي 'سفرنامه' مان ان زماني جي سنڌ جي واپار جي خبر پوي ٿي، جڏهن سومرن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ آخري دؤر هو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو واپار سمنڊ رستي هرمز، قيس، بحرين، عدن، گجرات، ملبار، ڪاري منڊل ۽ چين سان هلند ڙهو. مٿين ملڪن جي دولت سنڌ جي بندر لاهريءَ ڏانهن ڇڪجي ايندي هئي، ديبل جو اوج مٿجي چڪو هو. مٿيون واپار عربي ۽ چيني جهازن جي معرفت هلندو هو. چين جا جهاز 'جنڪ' سڏبا هئا. انهن واپارين معرفت سنڌ جو ڪپڙو هندستان جي بندرن تي نيڪال ٿيندو هو. معبر کان ريشمي ڪپڙو، خوشبودار شيون ۽ سچا موتي قافلن جي وسيلي خراسان جي شهرن تائين پهچندا هئا.(1)

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تراريون، گهوڙن جون زينون، ڪپڙو ۽ خوشبودار مصالحا سنڌ مان ٻاهر ويندا هئا. هرمز، قيس توڙي بحرين ۽ عدن کان هر سال ڏهه هزار گهوڙا سنڌ ۽ هندستان جي شهرن ۾ وڪري لاءِ ايندا هئا. سنڌ ۾ في عربي گهوڙي جي قيمت 220 دينار هئي ۽ دکن ۾ مارڪوپولو جي بيان موجب في گهوڙي جي قيمت 5 سؤ دينار هئي.(2) مسلمان واپارين جي تجارتي محاذن قائم ڪرڻ ڪري (۽ پڻ علماءَ ڪرام جي مذهبي مناظرن جي ڪري) اسلام سنڌ ۽ هندتان جي گوشي گوش: ۾ ترقي ڪئي.

سومرن جي تهذيب کان اسلامي دنيا واقف هئي:

سومرن جي تهذيب جو چؤٻول عراق ۽ عجم سان گڏ، مصر ۽ موراڪو تائين پکڙيل هو. اسلامي دنيا جا مسلمان سومرن جي عجيب ۽ غريب رسمن ۽ رواجن کان واقف هئا. علامه ابن سعيد مغربي، جنهن هجري 6 صديءَ اندر موراڪو ۽ مصر ۾، 585هه ڌاري علامه البيرونيءَ جي ’قانون مسعودي‘ جي نموني تي پنهنجي فلڪي جاگرافي تيار ڪئي هئي، سو لکي ٿو ته هندي سمنڊ جي لاڙ جي ڪناري تي هڪڙي قوم رهي ٿي، جا بت پرستيءَ ڪرڻ سان گڏوگڏ مسلمانن سان به واسطو رکي ٿي.(1) ابن بطوطا جڏهن مصر جي بندر سڪندريه تي شيخ برهان الدين اعراج سان ملاقات ڪئي هئي، تڏهن شيخ موصوف ابن بطوطا کي اڳواٽ چئي ڏنو ته سنڌ ۾ توکي هڪڙي سامره (سومرا) قوم گڏبي، جا نه ڪنهن سان گڏ کائي ٿي، نه وري ان جا ماڻهو پنهنجي قوم کان سواءِ ٻي قوم سان شادي ڪن ٿا.(2) مصر ۾ موراڪو تائين، سومرن جو احوال انهن سوداگرن جي معرفت پهتو هو، جيڪي سنڌ ۾ واپار سانگي ايندا هئا.

سنڌ جو ادب ۽ سنڌي ٻولي:

فنون لطيف جي تخليق ۽ تربيت جي لحاظ سان ’جنت السنڌ‘ جي خاڪ عراق ۽ عجم کان ممتاز هئي. شاعري سندس فطرت هئي. اسلام سنڌين جي ان خاص جوهر کي وڌيڪ چمڪايو. ايتري قدر جو اسلامي دنيا جي شاعري هڪڙي طرف ۽ سنڌي شاعري ٻئي طرف پيٽ لاءِ پيش ڪري سگهجي ٿي، مگر نهايت ڏک جهڙي ڳالهه آهي، جو عراق ۽ عجم جي شاعريءَ تي گهڻائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن، ليڪن سنڌ جي شاعريءَ متعلق اجا تائين ڪوبه اهڙو ڪتاب شايع ڪونه ٿيو آهي، جنهن مان سنڌ جي عهد بعهد جي شاعريءَ جو پتو پئجي سگهي.

هجري 3 صديءَ تائين سنڌ تي عربي زبان جو غلبو رهيو. مٿئين دؤر ۾ سنڌ ۾ ڪيترا لساني ماهر ٿيا، جن مان ابوالعطا السنڌي عراق ۾ شام تائين ناموري حاصل ڪئي هئي، ٻيو ابو ضلع منصوري، جنهن عربي زبان ۾ سنڌ جو پهريون وطني ترانو تيار ڪيو هو. هجري ٽين صديءَ ڌاري، عباسي خلافت جي آفتاب غروب ٿيڻ وقت، مشرقي ايشيا ۾ ڪيترين ئي خودمختيار حڪومتون پيدا ٿيون. سنڌ به پهريان طاهريه پوءِ صفاريه سلطنتن جي ماتحت رهي. پوءِ غزني ۽ غوري ۽ دهليءَ جي سلاطين جي زير اثر رهي. مٿين دؤرن ۾ پارسي زبان عربي جو درجو حاصل ڪيو. ان کان سواءِ، ايراني تهذيب ۽ معاشرت سڄي اسلامي دنيا دنيا تي ڇانئجي ويئي. حڪومت جي دفترن جي زبان پارسي هئي. ان سبب ڪري وقت جي شاعرن جي زبان به پارسي هئي. سومرن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ ٽن صدين اندر جيڪي به قصا ٿي گذريا، جهڙوڪ: سسئي پنهون، عمر ۽ مارئي، مومل ۽ مينڌرو، چنيسر ۽ ليلان، تن سيني کي پارسي اديبن حڪومت جي زبان پارسيءَ ۾ نظم ڪيو. عربي زبان فقط مذهبي زبان هئي. ايراني تهذيب ۽ پارسي زبان جو ڏؤنڪو ايشيا ڪوچڪ کان وٺي بنگال تائين وڃڻ لڳو ۽ اها ئي شاعرن جي زبان هئي.

عمر مارئيءَ جي قصي کي اڳتي هلي مؤرخ سيد محمد طاهر نسياني پارسيءَ ۾ نظم ڪري مٿس ’ناز و نياز‘ نالو رکيو. مومل ۽ مينڌري جي قصي کي ملا مقيم پارسي قالب ۾ آڻي مٿس ’ترنم عشق‘ نالو رکيو. اهڙيءَ طرح ’ليلا چنيسر‘ به پارسي جامو پهريو(1). جيتوڻيڪ پارسي حڪومت ۽ اعليٰ سوسائٽيءَ جي علمي زبان هئي، مگر سنڌي زبان به زنده زبان هئي ۽ سومرن جي صاحبيءَ واري زماني ۾ رومان آفرين آکاڻين سنڌي زبان جي وسعت ۽ بلاغت لاءِ بيش بها سرمايو پيدا ڪيو ۽ مٿيان قصا جنت السنڌ جي در و ديوار، صحرا ۽ مرغزارن ۾ گونجڻ لڳا ۽ اڄ به سنڌي زبان جي بي مثل ادب جا زنده سرچشما آهن. اسان کي خبر پئجي نه ٿي سگهي ته سومرن جي صاحبيءَ ۾ کهڙا کهڙا

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌي شاعر ٿي گذريا، فقط ايتري خبر پوي ٿي ته ان زماني ۾ صوفيا ڪرام سماع ۽ سرود جون محفلون برپا ڪيون هيون، جن ۾ هندو ۽ مسلمان حصو وٺندا هئا. سهروردي، چشتي، بخاري، قادري (جلالي) درويشن جا طريقا ۽ فقيري عام پکڙيل هئي.
ملتان ۽ اچ کان وٺي ڪڇ جي رڻ ۽ گجرات تائين درويشن روحانيت جي تبليغ ڪئي. شيخ حامد السندي بخاري، شيخ جلال الدين تبريزي، امير سيد قطب الدين مدني الجيلاني، شيخ حميدالدين ناگوري، رفاعي بزرگن ۽ حضرت لعل شهباز قلندر جي سنڌ ۾ اچڻ ڪري سنڌين فيض پاتو. غوث پوٽن، ريهاڻ پوٽن، نورنگ زادن ۽ صوفي درويشن جون گاديون ان زماني ۾ قائم ٿيون. انهن صوفين توڙي بعد جي شاعرن مٿين قصن کي تمثيلي معنائون ڏيئي، انهن معرفت حقيقي عشق جي بيحد اپٽار ڪئي آهي.

سومرن جي ڏينهن ۾ سنڌ جا مشائخ

حسني ۽ حسيني:

حسني ۽ حسيني طريقي جو پهريون بزرگ امير ڪبير سيد قطب الدين مدني رحه جو پاٽيجو هو، جنهن غوث الاعظم محبوب سبحاني رحه کان فيض پرائي، شيخ نجم الدين ڪبريٰ کان بيعت ڪئي هئي. امير ڪبير کي رويائي صادقه ۾ بارگاه نبوي ﷺ جن کان هندستان وڃڻ ۽ جهاد ڪرڻ لاءِ حڪم مليو هو. پاڻ هزارين مريدن سان هجري ڇهين صديءَ جي ابتدا ۾ سنڌ ۾ پهتا. هتان نڪري دهلي ۽ ڪڙه مان ڪپور پهتا ۽ اتي وفات ڪيائون. سيد احمد شهيد بريلوي جنهن 19 صديءَ ۾ سکن خلاف جهاد ڪيو هو، سو سيد امير ڪبير رحه جي اولاد مان هو. گويا حسني ۽ حسيني طريقي جي ابتدا پهريان سنڌ مان ٿي ۽ اهو طريقو هتان ٿي پوءِ هندستان پهتو.

رضويه:

هندستان جي رضويه سادات جو جدا اعليٰ سيد محمد مڪي به هجري سن جي ابتدا ۾ بکر پهتو ۽ سندس اولاد اوڌ ۽ بنگال تائين پکڙجي ويو. سيد محمد مڪيءَ جو اولاد سکر، بکر ۽ روهڙيءَ ۾ اڃا به موجود آهي ۽ سندس تربت به سکر ۾ آهي. حسني ۽ حسيني خاندان وانگر رضويه سلسلو به سنڌ مان شروع ٿيو.

راشده:

راشده پيرن جون سنڌ ۾ گاديون آهن: ڪنگري، جا پير صاحب پاڳاري جي گادي آهي، ٻي پير جهنڊي واري گادي. پير صاحب پاڳاري جا راسخ العقيدت مريد حر سڏجن ٿا. ’تحفة الڪرام‘ مان خبر پوي ٿي ته سنڌ ۾ راجا دلوراءِ پنهنجي پاءُ ڇتي امرانيءَ تي ظلم ڪيو. ڇتو امراني بغداد جي خليفي وٽ دانهين ويو. خليفي سامره جي سؤ عربن کي سيد عليءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. سيد عليءَ دلوراءِ کي شڪست ڏيئي، لڪي (ضلعي دادو) وٽ، جنهن کي سندس ئي نالي پنيان پوءِ ’لڪ علويءَ‘ ڪري سڏيائون، مستقل سڪونت اختيار ڪئي. سيد عليءَ جو اولاد پوءِ لڪياري سادات سڏجڻ ۾ آيا. اڳتي هلي لڪياري ساداتن مان هڪ شاخ راشده سادات نڪتي، جنهن جون هن وقت سنڌ ۾ مٿيون گاديون موجود آهن.

قادريه:

نالو سيد عثمان لقب شمس الدين لعل شهباز قلندر ولد سيد ابراهيم ڪبير. سندن نسب اَٺين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق رضه سان وڃي ملي ٿو. حضرت لعل شهباز آذر بائيجان پرڳڻي ۾ ڳوٺ مروند ۾ سنه 538هه ۾ تولد ٿيو. شروع ۾ قرآن شريف حفظ ڪيائين، ان کان پوءِ ٻين علمن ۾ ڪماليت حاصل ڪري، باطني علم حاصل ڪرڻ لاءِ بابا ابراهيم ولي ڪربلائيءَ جو مريد ٿيو ۽ ان کان ئي تصوف ۽ خرقهءِ خلافت ڊڪيائين. تنهن کان پوءِ، سياحت ڪرڻ جي ارادي سان مڪران جي دشت شهباز ۾ ڪجهه عرصو رهي، ملتان ۾ وارد ٿيو.(1) ان زماني ۾ سنڌ جي حاڪم شهزادي محمد قاآن ملڪ جي علم پروري ۽ درويش نوازيءَ جي شهرت سڄي ايشيا ۾ پهچي چڪي هئي، جنهن ڪري دور دراز ملڪن جا عالم، شاعر ۽ عارف شهزادي شهيد جي عارفانه ۽ عالمانه صحبتن ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

لعل شهباز سنڌ ڏانهن سفر ڪرڻ وقت مرشد جي اجازت سان بغداد کان مڪران رستي پهريان شهزادي شهيد جو مهمان ٿيو، جنهن سندس گهڻي خدمت ڪئي ۽ بيحد ادب سان پيش آيو. لعل شهباز جي رهڻ لاءِ ملتان ۾ خانقاه ٺهرائڻ جو به ارادو ڏيکاريائين، مگر هن بزرگ جو اصل ارادو سيوهڻ ۾ رهڻ جو هو، جنهن ڪري ملتان ۾ ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ سنه 649هه ۾ سلطان ناصرالدين محمود جي زماني ۾ سيوهڻ ۾ اچي رهيو. ان وقت سندس ڄمار هڪ سؤ يارهن ورهيه هئي. 'تحفة الڪرام' وارو لکي ٿو ته لعل شهباز انهيءَ هنڌ تي اچي رهيو، جتي هاڻي سندس مقبرو آهي. انهيءَ محلي ۾ بدڪار عورتون رهنديون هيون، مگر عارف ڪامل جي اچڻ کان پوءِ انهن جو آڌو ڪڇي ويو ۽ گهڻيون توبهه تائب ٿي ياد خدا ۾ مشغول رهيون. حضرت لعل شهباز سيوهڻ ۾ فقط هڪ سال رهي، 21 شعبان 650هه ۾، 112 ورهين جي طبعي عمر کي پهچي، رحلت ڪري ويو. ساري زندگي مجرد رهيو، جنهن ڪري ڪوبه اولاد پوٽتان ڇڏي نه ويو.(1(

چشتيه:

چشتيه مشائخ مان شيخ نصيرالدين چراغ دهلوي، سلطان محمد تغلق سان گڏ ساموئي آيو هو. پوءِ سلطان فيروز شاهه سان سيوهڻ بکر ۽ ملتان کان ٿيندو دهليءَ پهتو هو. سندس ڀاڻيجو علامه ڪمال الدين دهلوي (متوفي 756هه) به سنڌ کان ٿيندو گجرات پهتو. سندس اولاد مان اهڙا بزرگ پيدا ٿيا، جن ٻارهين صديءَ تائين چشتيه سلسلي کي سنڌ، گجرات ۽ بلوچستان ۾ قائم رکيو. انهن بزرگن مان شيخ حسام الدين عثمان بن دائود الملتاني (متوفي 736هه) جي ذات گرامي آهي، جو سلطان المشائخ نظام الدين محمد بدايونيءَ جي خلفاءِ ڪبار مان هو. محمد شاه تغلق جي زماني ۾ سنڌ کان نهرواله گجرات ۾ قيام فرمايائين، جتي سندس مزار آهي. چشتيه سلسلي جا مريد سنڌ ۽ گجرات کان سواءِ مڪران ۾ به آهن.(2(

سهروردیه:

اُچ وارا بزرگ به ملتان جي سهروردیه درگاهه جا مريد هئا. شيخ سيد حامد السندي پهريون بزرگ هو، جو هجري صديءَ جي ابتدا ۾ سنڌ ۾ اچي رهيو هو. بعد ۾ سيد شرف الدين مشهدي (متوفي 808هه) جو حضرت مخدوم جهانيان سيد جلال الدين حسين بخاريءَ جو ناٺي ۽ خليفو هو، پهريائين سنڌ ۾ رهيو، پوءِ گجرات جي شهر پڙوچ ۾ بود باش اختيار ڪيائين. سيد برهان الدين عبدالله بن محمود البخاري السندي به مخدوم جهانيان جو پوٽو هو. سيد حامد ابن محمود به مخدوم جهانيان جو پوٽو هو. سيد برهان الدين عبدالله سيد حامد جو ننڍو ڀاءُ هو. هو سنڌ مان ٻارهن ورهين جي عمر ۾ گجرات پهتو. سيد راجو قتال کان خرقو حاصل ڪيائين ۽ 857هه ۾ وفات ڪيائين. ان وقت جا حاڪم سندس قدم جي خاڪ کي ڪحل الجواهر سمجهندا هئا.

رفاعيه:

رفاعيه سلسلي جو بزرگ، سيد احمد ڪبير، عراق ۾ ٿي گذريو. هن سلسلي جي اڪابرن کان سنڌ، گجرات ۽ دکن وارن فيض پاتو. سندس خليفن مان شيخ شرف الدين اساوليءَ جي فيض ۽ برڪت کان عرصي تائين سنڌ ۽ گجرات وارن فيض پاتو. سندن خليفو نصير بن الجمال النو ساري (متوفي 851هه) علم ۽ تقدس جي اعتبار ڪري وڏي پايي جو بزرگ ٿي گذريو. سنڌ ۽ مڪران جا ميد سندس مريد آهن.

مشاهير:

مخدوم نورالله:

مخدوم نورالله عرف مخدوم بورنگ، ذات جو سومرو وڏو عالم ۽ درويش، ملتان وارن صاحبن جي پاران لاڙ لاءِ خليفو مقرر ٿيل هو. سندس مقبرو ٽنڊي غلام حيدر تعلقي گونيءَ ۾ آهي. هن جو اولاد پاڻ کي 'نورنگ زاده' سڏائيندو آهي.

مخدوم عبدالله:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هيءُ جيسلمير جي هندو راجا جو نوجوان راجڪمار هو، جو پوءِ مسلمان ٿيو هو ۽ جنهن کي روحاني فيض سان حضرت بهاءُ الدين مالا مال ڪري، سنڌ ۾ روحانيت جي تبليغ لاءِ حڪم ڏنو هو. مخدوم عبدالله پراڻن هالن ۾ اچي رهيو ۽ وڏو فيض بخش بزرگ ٿي گذريو. هالن پراڻن وارا پِٽي انهيءَ مخدوم عبدالله جو اولاد آهن، جن ۾ خلافت جو درجو اڄ تائين پشت بپشت هليو اچي ٿو.

مخدوم فاضل شاهه:

هي بزرگ مخدوم عمادالدين جي اولاد مان هو. مخدوم عمادالدين محمد تغلق پاران وڙهندي ڪشلو خان سنڌ جي حاڪم هٿان شهيد ٿيو هو ۽ شيخ رڪن الدين ’رڪن عالم‘ جو ڀاءُ هو. مخدوم فاضل شاهه ڪلان وڏي اثالي سان پهريائين ڪشمور پهتو، پوءِ ڳوٺ بکيرا تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ اچي ساڪن ٿيو.سندس اولاد گذاري ويو هو، تنهن ڪري پنهنجي عزيز مخدوم شهر الله ڪبيرائيءَ کي گهرائي پنهنجو جاءِ نشين ڪيو هئائين. اها بکيرن واري گادي سنڌ ۾ غوث پوٽن پيرن جي وڏي گادي ليکجي ٿي ۽ اڄ تائين پشت بپشت هلي اچي ٿي.

شاهه اسماعيل:

هي بزرگ مخدوم شهر الله ملتان جي سجاده نشين جو فرزند هو، روحانيت جي تبليغ لاءِ ڳوٺ نوتيار تعلقي بدين ۾ اچي رهيو هو، سندس مقبرو نئن باران جي ڪپ تي آهي.

شيخ صوبدار:

ملتان وارن بزرگن جي خاندان مان شيخ صوبدار مست بدين تعلقي جي غوث پور ڳوٺ ۾ اچي رهيو، جتي انهن ڏينهن ۾ سومرن جو زور هو. ڪيترائي ان بزرگ کان فيضياب ٿيا. سندس مقبرو به اتي آهي. شيخ موصوف جو اولاد مان ڪي سنڌ مان لڏي ڪڇ جي تاڙاپي ڳوٺ ۾ ويا، جتي انهن جون درگاهون اڄ تائين قائم آهن. ڪي اڃا تائين بدين تعلقي ۾ پنهنجن وڏن جي مقبرن تي رهن ٿا ۽ پنهنجا مريد خادم اٿن.

شاهه عبدالله:

شاه عبدالله عرف ابن شاه، جنهن جي نالي ابن شاه جا ٽڪر گوني تعلقي ۾ درياه جي ڪناري سان مشهور آهن، سو بزرگ به ملتان وارن بزرگن جي خاندان مان روحانيت جي تبليغ لاءِ سنڌ آيو هو.

شاهه عبدالصمد:

هن بزرگ جو مقبرو ڳوٺ ٻاول تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ آهي.

مخدوم عبدالرحمان:

هي بزرگ پهريائين هندو ٺڪر هو، پوءِ ملتان جي صاحبن کان روحاني فيض مليس ۽ خلافت به مليس. هن بزرگ کي عام طرح ’رام جاڳيو‘ به سڏيندا آهن. سندس وڏو ساليانو ميلو ساماري شهر جي نزديڪ لڳندو آهي.

پير پٽورو:

چون ٿا ته هي بزرگ اصل مينگهواڙ قوم مان هو، پر سندس اعتقاد ۽ صدق ملتاني بزرگن سان تمام گهڻو هو، تنهن ڪري اتان فيض به مليس ۽ خلافت به مليس. سندس مقبرو تعلقي پٽوري ۾ اڪڙي استيشن وٽ آهي. درگاه تي هزارن جي ليکي رجوعات ٿيندي آهي، جنهن جو خاص حصو بکيرن وارن پيرن کي ملندو آهي.

شيخ عيسيٰ:

هي بزرگ ملتان وارن صاحبن جو خليفو هو. ڳوٺ شيخ پورو، نزديڪ لنواري، تعلقي بدين ۾ سندس مقبرو آهي، لاڙ مان جڏهن به ملتاني فقيرن جي ڪا جماعت ملتان ويندي آهي يا اُتان موٽندي آهي، تڏهن هن درويش جي مقبري جي زيارت ان کي ضرور ڪرڻي پوندي آهي.

صادق صوفي:

ڪي سومرا پنهنجن درويشن مائٽن جي مقبرن جا مجاور ۽ وقت جا مريد پيا ليکجن. جيئن ته مخدوم اسماعيل جو اولاد لاڙ ۾ مخدوم پيو سڏجي ۽ هو مريدن ۽ خادمن وارا آهن.نورنگزادا اڄ تائين لاڙ ۾ علم ۽ فضيلت جو گهر

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

آهن. شيخ رهاڻ پوٽا به سنڌ ۾ فضيلت جو گهر آهن. مريدن، خادمن کان سواءِ، هو معزز زميندار به آهن. درويش صادق صوفيءَ جا پويان به مريدن ۽ خادمن وارا زميندار آهن. انهن بزرگن جي مقبرن تي وڏا ميلا به لڳن ٿا. اڄ تائين به سومرن زميندارن جو خاصو موچارو انداز سنڌ ۾ لاڙ خواه اتر ۾ موجود آهي. ڪي سومرا پنهنجن ڌنڌن جي لحاظ تي متيل زات وارا پيا سڏجن، مثلا ڪوري، رنگريز، نيرولي، ڌوٻي، واڍا، چاڪي وغيره.

سمه سلاطين متعلق مؤرخن جا بيان:

سمه سلاطين ڪي به ڪن مؤرخن عرب لکيو آهي! اڃا تائين به اها عجيب غريب ڳالهه سنڌ جي تاريخن ۾ هلندي اچي ٿي! هيٺ سلسليوار مؤرخن جو بيان ڏيون ٿا، جن سمن کي عربي نسل مان شمار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حقيقت هيءَ آهي ته سومرا ۽ سما نومسلم راجپوت هئا. جيئن سومرن جا تيئن سمن جا نالا ڪي هندڪا ۽ ڪي مسلمانڪا هئا. اها ثابتي ئي ڪافي آهي ته هو مسلمان ڪونه هئا.

سما هڪ طاقتور ۽ مالدار قبيلو هو. سندس اصليت متعلق مؤرخن ۾ اختلاف آهي. فقط فرشته ۽ ابوالفضل به مؤرخ آهن، جيڪي کين ’ڄام‘ جي لقب سان سڏين ٿا. انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا ۽ انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام جي مضمون نگارن سمن کي نومسلم راجپوت لکيو آهي.(1) ’معصومي‘ وارو سمن کي عڪرمه بن عصام بن ابوجهل جي اولاد مان لکي ٿو. وري ايئن به لکي ٿو ته سما ڪڇ کان سنڌ ۾ آيا. ’تاريخ طاهريءَ‘ جو بيان آهي ته ’سمنڊ جي ڪناري وارو ملڪ سمه قوم جي ماتحت ٿي ويو، جت سنڌن قوم جا حاڪم، راءِ ٻهارا ۽ ڄام سهتا ۽ ڪڇ جو راجا ان قوم مان آهن(2)‘ صاحب ’تحفة الڪرام‘ سمن کي سام بن عمر بن هشام بن ابي لهب جي نسل مان لکي ٿو.(1) فرشته ’ڄام‘ لفظ مان ڌوڪو کائي لکي ٿو ته سما (سمگان) جمشيد جي اولاد مان آهن. ’فتوح البلدان‘، بلاذريءَ جي تاريخ، جا سنه 297هه جي تصنيف آهي، ان ۾ هڪڙي فقري جو ترجمو هن ريت آهي:

”پوءِ سنڌ جو والي دائود بن يزيد بن حاتم مقرر ٿيو، ان سان صمه جو پيءُ ابوالصمة المتغلب اليوم سنڌ ڏانهن ويو هو، جو اڄڪلهه سنڌ تي قابض آهي ۽ هو قبيلي ڪنده جو آزاد ڪيل غلام آهي.“(2)

’چچنامه‘ ۾ سما سنڌ جا قديم باشندا هئا، جي نيرن ڪوٽ ۽ ٻڌيا جا حاڪم هئا. هو الور جي برهمڻ راجائن جي خلاف هئا. نيرنڪوٽ جي راجا پنڌڪرن سنڌ تي عربن جي ڪاهه کان اڳ حجاج بن يوسف کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت نامو مڪو هو. ازانسواءِ سمه بن سيواج راءِ چچ جي ڏينهن ۾ ديبل جو حاڪم هو. محمد بن قاسم جڏهن نيرون پهتو هو، تڏهن اتان جي سمينه حاڪم تحفن سان سندس استقبال ڪرڻ آڻ مجي هئي.(1) تنهن جي معنيٰ ته سما محمد بن قاسم جي ڪاهه ڪرڻ يعني 96 هجري کان به اڳ سنڌ ۾ رهندا هئا. سما ۽ چنا سنڌ جي اصلي رهاڪن مان پهريان هئا، جن اسلام قبول ڪيو هو.

’ڄام‘ لفظ جي اصليت:

سما سلاطين جن سنه 752هه (1351ع) کان سنه 923هه (1519ع) تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي ۽ ڪڏهن دهليءَ جي سلاطين جي ماتحت رهيا ۽ ڪڏهن خودمختيار رهيا، سي چندرونسي راجپوت هئا. اڳ لکي چڪا آهيون ته دوارڪا جي راجا ڪرشن جي ستين راڻيءَ جامبوتيءَ جي وڏي پٽ سامبا سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪپن تي، زابلستان تائين هڪڙيءَ حڪومت جو پايو وڌو هو، جنهن جو تختگاه ’سمبانگر‘ يا مينا نگر، ساموئيءَ وٽ هو. اها حڪومت ’سنڌ سمه‘ سڏبي هئي. سامبل هن خاندان جو راجا هو، جنهن سڪندر يونانيءَ سان جنگ ڪئي هئي. جامبوتيءَ جي بطن مان هئڻ ڪري، سندس ۽ سندس اولاد جو لقب ڄام هو.(2) هينئر به لس ٻيلي جي نواب ۽ نوانگر جي راجا جو ساڳيو لقب آهي.(3) ڪرشن مهاراج مهيارت جو هيرو هو؛ ان سبب ڪري برهمڻ راجائن جي حڪومت جي زماني ۾ هن جا پويان وڏا جاگيردار ۽ مندرن جا متولي هئا ۽ سندن گهڻي مڃتا ٿيندي هئي.

سنڌ جي سياست ۾ سندن وڏو دخل هو. نيرن ڪوٽ جي مضبوط قلعي کي فتح ڪرڻ کان پوءِ سيوستان ۽ برهمڻ آباد جا رستا پاڌرادو فاتح سنڌ اڳيان کلي ويا هئا. مرزا قليچ بيگ به ’چچنامه‘ جي صفحي 174 جي فٽ نوٽ ۾ سمانگر سمن جي قديم تختگاه متعلق روشني وڌي آهي. ابتدا ۾ سمن جي مدد سان سومرن سنڌ تي قبضو ڪيو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هو. جيسين سمن سان سندن ناهه رهيو، تيسين سومرن جي صاحبي قائم رهي. سومرن سندن ئي مدد سان اوائلي سوپون ڪيون. وري جڏهن سومرن جي حڪومت مضبوط ٿي ويئي، تڏهن سمن سان ارهه زورائي ڪرڻ لڳا. سومرن ڪان هار ڪائي، جيڪي سما ڪڇ ملڪ ڏانهن پڇي ويا هئا، تن پهريائين وڃي ڪڇ ملڪ ۾ پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي.

سمن جو سنڌ تي قبضو ڪرڻ:

ڪڇ جي سمن جو سنڌ جي سمن سان ناتو هو. جيئن پوءِ تيئن سومرن حاڪمن رعايا سان ظلم ڪيا ۽ سنڌ ۾ رهيل سمن تي به هو ظلم ڪرڻ لڳا. جڏهن هڪڙي پاسي دهليءَ جي لشڪر سومرن جو زور ڀڳو ۽ ٻئي پاسي سومرن جا پويان حاڪم عياش بنجي پيا، تڏهن ڏکڻ سنڌ ۾ ٻي ڪابه قوم سمن جي قوم ڪان وڌيڪ طاقت واري ڪانه هئي. تنهن ڪري سومرن جي پوئين حاڪم همير (ارميل) ڪي سمن سندس گهر ۾ وڃي قتل ڪيو ۽ سندس سسي ڪوٽ جي دروازي تي ٽنگي ڇڏيائون.

ڄام انڙ سمن جو پهريون حاڪم ٿي گذريو. سما اُچ ۽ ملتان جي مشائخن جا مريد هئا. سمن جو اوائلي تختگاه سمانگر هو.(1) جو پوءِ ساموئي يا سمي مڪليءَ ڪان ٽي ميل اتر طرف هو. هي شهر سنڌ جي جهونن شهرن مان هو، ڪيترائي ڀيرا ويران ٿي وري جڙيو. سندس آثار مڪليءَ ڪان اتر اولهه طرف دڙن جي صورت ۾ اجا به بيٺل آهن. اهڙيءَ طرح ڪلان ڪوٽ، جو صاحب 'تحفة الڪرام' جي بيان موجب راج اڪلا تعمير ڪرايو هو، ڪيترائي ڀيرا ويران ٿي وري جڙيو. انگريزن جي بيان موجب سڪندر جي ڪاهه وقت ٽڪريءَ تي مني ميل جي ايراضيءَ ۾ هڪڙو مضبوط قلعو هو، جنهن جي چوگرد پاٽيءَ جي وڏي کاهي هئي. هينئر به ٽڪريءَ جي اتر اولهندي ۾ هڪڙي ڍنڍ آهي.

اوائل ۾ قلعي جي چوگرد ڳوٺ هئا. قلعي جي ڀڳل ديوارين جي اندرين حصن ۾ انگريز ماهر ڪي معائنو ڪندي سڙيل ڪٽڪ ۽ جوَن جا ڪي داڻا هٿ لڳا هئا. سندس خيال آهي ته قلعو باهه لڳڻ ڪري ويران ٿي ويو.(2) پويون ڀيرو ڄام تغلق بن سڪندر ڪلان ڪوٽ ڪي تعمير ڪرائي متس تغلق آباد نالو رکيو. ڄام نندي جي ڏينهن ۾ هاٿوڪي ٽڻي جي بنياد پوڻ ڪري، ساموئي توڙي ڪلان ڪوٽ افسانا بنجي ويا ۽ هينئر مڪليءَ وانگر شهر خموشان آهي.

(1)انسائيڪلوپيڊيا برٽئنيڪا: جلد – 25، ص- 143، يارهون ايڊيشن.

(1)احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ص-42 ليدن.

(2) J. Abbat: Sind- Are- interpretation of the Unhappy Valley, Soomros PP. 88-89, Karachi, 1907.

(1)وقائع راجستان: مولوي نجم الغني رامپوري، جلد-1، ص- 52-51، همدرد پريس، لکنؤ، 1927ع.

(2)مزهب اسلام: مولوي نجم الغني، ذکر فرقه دروز، ص-352، نولڪشور لکنؤ.

(3)اسماعيلي نفي صفات جا قائل هئا، جنهن جو نالو وٽن معتزله جي عقيدي وانگر 'توحيد ۽ تقديس' هو.

(1)شريف ادريسي گجرات جي بيان ۾ لکي ٿو ته اتي جي شهر انهلواڙه (پٽن) ۾ مسلمان واپارين سان راجا ۽ سندس اهلڪار چڱو سلوڪ ڪن ٿا. حقيقت ۾ اهي واپاري شيعا هئا، جن اسماعيلي تبليغ ڪرڻ لاءِ واپارين جو لباس اختيار ڪيو هو. ڏسو 'ايليٽ'، جلد-1، شري ادريسيءَ جو بيان. ملا عليءَ جي قبر ڪنيات ۾ آهي. عبدالعلي سيف الدين هڪڙو بوهرو فاضل پنهنجي عربي ڪتاب 'مجالس سيفه' ۾ جو هن 1224هه ۾ تصنيف ڪيو، لکي ٿو ته، فاطمي خليفي مستنصر بالله پنهنجا ٻه داعي عبدالله ۽ احمد يمن جي رستي ڪان هندستان ڏانهن مڪا هئا، جن ڪنيات پهچي پهريان گجرات جي راجا سڌراءِ جنيسنگهه جي وزير ڀهارمل کي خفيه اسلام ۾ آندو، رفتي رفتي سندن تبليغ جي ڪري هندو مسلمان ٿيا ۽ اهي 'بوهرا' سڏجن ٿا.

(1)گجرات جي بوهرن کي سنت جماعت ۾ آڻڻ وارو پهريون بزرگ محمد طاهر مصنف 'مجمع البحار' هو، جنهن سنه 980هه ۾ اڪبر جي گجرات فتح ڪرڻ وقت مصمم ارادو ڪيو هو ته جيسين بوهرن کي اسلام جي صحيح

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عقيدن تي نه آٽيندس تيسين متي تي عمامو ڪونه ٻڌندس. مٿئين ارادي سان هو آگري جي درٻار ۾ پهتو هو. اڪبر پنهنجن هٿن سان سندس مٿي تي عمامو رکي کيس تسلي ڏني هئي ته پنهنجي مهم ۾ ضرور ڪامياب ٿيندو. ليڪن جڏهن مرزا عبدالرحيم خان خانان، جو پاڻ شيعو هو، گجرات جو والي ٿي آيو، تڏهن بوهرا شيخ محمد طاهر جي مخالفت ڪرڻ لڳا، جنهن ڪري هيو پيرو شهنشاهه کي اڪبر آباد ۾ گڏجڻ لاءِ روانو ٿيو، پر واٽ تي سنه 986ھ ۾ اجين وٽان لنگهندي بوهرن هٿان شهيد ٿي ويو.

(1)دعوتِ اسلام: ڊاڪٽر آرنلڊ، ص-293، مذاهب اسلام: ص- 234.

(1)فرشته: جلد-2، ص- 416، نولڪشور، لکنؤ.

(1)تحفة الڪرام: سنڌ جي اصلي سماٽ باشندن جي ڊگهي فهرست ڏني آهي، جنهن ۾ فقط سما قوم جي شاخن جو ذڪر ڏنل آهي. سومرن سمن کان اڳ سنڌ تي قبضو ڪيو هو ۽ سما سندن ماتحت هئا؛ مگر ان تاريخ ۾ سومرن جي شاخن جو ڪو ذڪر ڏنل ڪونهي. البته ايترو معلوم ٿي سگهي ٿو ته سمن ۾ چنيسر ۽ سومرو نالا رائج هئا. سنڌ کان ٻاهر ڪڇي ۽ جهالاوان ۾ جيڪي به جت ۽ سماٽ قومون رهنديون هيون، سي به سومرن جي ماتحت هيون.

R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. Balochistan. PP. 165-471.

(2)اڪثر تاريخن ۾ محمد تغلق جي زماني تائين سومرن جو ذڪر ڏنل آهي. اهي ڪڏهن خودمختيار ۽ ڪڏهن ماتحت رهندا هئا.

ڏسو 'عجائب الاسفار' جلد-2، باب -1، ص- 14.

' (1)منتخب التواريخ' جي بعض نسخن ۾ نمبر – 11، نمبر – 12 ۽ نمبر – 13 نالا ڏنل ڪونه آهن. ان حساب موجب دودو (چوٿون) سلطان علاءُ الدين خلجيءَ جو همعصر ٿي سگهي ٿو.

(1)فقط ٻن نسخن جي نالن کي پيٽي ڏسو ڪيترو نه فق نظر اچي ٿو. 'تحفة الڪرام' ۾ ويهن حاڪمن جا نالا ۽ سندن حڪومت جو جملي عرصو 361ورهيه ڏنل آهي. اهڙيءَ طرح هر هڪ نسخي ۾ بغاوت نظر اچي ٿو.

'فرشته' هي عرصو 3 سؤ ورهيه ڏيکاري ٿو ۽ 'بيگلار نامه' 505 ورهيه. سومرن جي دؤر جي تاريخ فقط رومانوي قصن ۽ آکاڻين سان پريل آهي. جيڪڏهن اهي قصا نه هجن ها ته شايد سنڌ جو دؤر ماضي اسان جي نظر کان غائب رهجي وڃي ها. حقيقت ۾ اهي قصا سنڌي شاعريءَ ۾ جذبات ۽ احساسات پيدا ڪن ٿا ۽ اڳتي هلي انهن جي ئي آڌار تي سنڌي شاعري الهامي درجو اختيار ڪري ٿي ۽ سنڌي زنده زبان بڻجي پوي ٿي ۽ اسان کي سنڌ جي ان سونهري زماني جي تمدن جو پتو پئجي سگهي ٿو.

(1)عجائب الاسفار: جلد-2، باب-1، ذڪر شهر جناني.

(1)ايليٽ جلد-1، بحواله 'طاهري': سومرن سردارن جي آکاڻين مان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته اسلام سندن اڳوڻي مذهب کي ته بدلائي سگهيو، مگر سندن قديم مذهب جي حقيقت کي بدلائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪانه ٿيس، ان ڪري هتي سندن عقيدن ۽ اسلامي عقيدن ۾ فرق نظر اچي ٿو. مثلا ٻاهه مان لنگهن، چڪيا تي چڙهڻ، شراب پيئڻ، وغيره.

(1)ايليٽ جلد-1، بحواله 'طاهري.'

(1)ڪپتان اسٽئنلي نيپئر ريڪس سال 1847ع ۾ ڪڇ ۾ نائب پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ٿيو ۽ ننگرپارڪر، مٺي ۽ ڏيپلو تعلقا، جي انهن ڏينهن ۾ برٽش سرڪار جي حوالي ٿيا هئا، تن جو انتظام سندس حوالي ڪيو ويو. سندس هيڊ ڪوارٽر ڀڄ هو. هن صاحب سرڪاري رڪارڊ ۽ ملڪي روايتن مان کوجنا ڪرڻ بعد، حالات ٿر ۽ پارڪر تي هڪ ڪتاب سنه 1856ع ۾ لکيو، جو 1859ع ۾ بمبئي سرڪار طرفان شآيع ٿيو. اهو پهريون ڪتاب آهي، جو ٿر ۽ پارڪر جي اڳين پوين حالتن تي ڪجهه روشني وجهي ٿو.

(1) Stanely Lane- Poole: Mohammedan.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

‘ (1)تحفة الڪرام’: جلد-3، چنيسر ۽ ليلان جو قصو.
(1)ڪڇيءَ ۾ علاءُ الدين جي ٽن گنبذن مان شڪ ٿو پوي ته سومرن سان ڪڇيءَ جي ميدان ۾ جنگ لڳي هوندي، ڇاڪاڻ ته ڪڇيءَ تي به سومرن جو قبضو هو. والله اعلم!
(1) Yule, C.B: Murcopolo, Book. II, Kesomoeoran.
(1)عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص-16.
(2)ابن حوقل: ص-233.
(3)مروج الذهب: مسعودي، جلد-1، ص 382-384، عربن ڪي هندستان ۾ جيڪو اولاد ڄمندو هو، تنهن ڪي ‘بيسر’ سڏيندا هئا، جنهن جو جمع ‘بياسره’ آهي. جيئن برٽش راڄ ۾ هندستان ۾ ڄمندڙ انگريزن ڪي ‘ائنگلو انڊين’ سڏيندا هئا.
(1)تحفة الڪرام: جلد-3، ص 15- 16.
(1)مروج الذهب: مسعودي، جلد – 1، ص 382 – 384.
خزائن الفتوح: امير خسرو، ص 157-162، علي گڙهه، 1927ع.
گجرات جي هندن جو عقيدو هو ته سندن راجائون مسلمانن سان انصاف سان پيش اچن ٿا، تنهن ڪري سندن راجائن جي عمر وڏي ٿئي ٿي ۽ هرهڪ راجا پنجاهه پنجاهه ورهين تائين راڄ ڪرڻ کان پوءِ مري ٿو. ڏسو ‘مروج الذهب.’
‘ (1)تاريخ وصاف’ ۽ ‘جامع التواريخ’ جي حوالن لاءِ ڏسو ايليٽ، جلد-2، ص-24.
(2) Yule, C.B. Murcopolo, Book, III, CHP. XVII, P. 285.
(1)تقويم البلدان، ابوالفداءِ، ص – 359، پئرس، 1840ع.
(2)عجائب الاسفار: جلد – 2، ذڪر شهر جناني.
(1) Journal of Sind Historical Society, Vol, III December, 1936 "The Legends of Old Sind", PP. 29-36 Karachi.
(1) R. Hughes-Buller: Gazetteer of Makran, Dasht, Shahbaz.
‘ (1)لب تاريخ’، ذڪر مخدوم لعل شهباز ‘تحفة الڪرام’ ۾ لکيل آهي، ته لعل شهباز 662هه ۾ ملتان آيو ۽ 673هه ۾ سيوهڻ ۾ وفات ڪيائين، ‘حيات نامه قلندر’ ۾ سندس وفات سنه 650هه لکيل آهي.
(2) R. Hughes-Buller: Makran, Religion, P. 114.
(1)انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا، جلد-25، ص -143، (طبع -11) انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام، مضمون: سمه.
(2)ايليٽ جلد-1، ص- 191، بحواله ‘طاهري’. ڄام سهتا هالا جي پوين مان ڄام ارجن ميرپور ساڪري تي حڪومت ڪندو هو، جنهن کي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ جوکين ماري ڇڏيو هو. ڄام سهتو اورنگزيب جي ملتان تي نائبيءَ جي زماني ۾ پهريائين بلوچن جي بغاوت ۾ شامل ٿيو هو.
(1)تحفة الڪرام: جلد-3، ذڪر سمگان.
(2)فتوح البلدان: بلاذري، ص-445، ليڊن. بلاذري سمن کي ‘صمه’ بنوڪنده جا آزاد ڪيل غلام لکي ٿو.
نوٽ: ايڊمنڊ سي- ڪاڪس پنهنجي بمبئي ڪاتي جي تاريخ، 1887ع، مطبع بمبئي ۾ لکي ٿو ته سومرا ۽ سما اصل جين ڌرم جا هئا، پوءِ جن ڏينهن ۾ محمد تغلق گجرات ۾ آيو هو، تڏهن هنن اسلام اختيار ڪيو هو.
(1) Kalichbeg Guridmbeg: The Chachnamah, PP. 91-92.
(2) J. Tod: The Annals and Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 212.
(3)آر- ايچ- بلر صاحب غلطيءَ سان امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا (جلد بلوچستان) ۾ لس ٻيلي جي ڄام کي قريشي لکيو آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)هندستان جي قديم نقشي ۾ ميناگر ڏيکاريل آهي. ميناگر سنڌ ۾ ۽ مهانگر گجرات ۾ وڏا شهر هئا. مهانگر هاٽوڪي پاؤنگر وٽ هو. سندس آثار 36 ايڪڙن ۾ آهن. مهانگر ۽ ميناگر مهاڀارت جي ويڙهه کان پوءِ تعمير ٿيا هئا، ڪرشن مهاراج دوارڪا کي تختگاه جوڙيو هو.

(2) John World A journey to the Source of River Oxus, CHP. I PP. 6-7 London. 1872.

سمن حاڪمن جي فهرست

.1ڄام اُنڙ

.11ڄام ڪرن

.2ڄام جونا

.12ڄام فتح بن سڪندر بن تماچي

.3تماچي (پهريون) بن اُنڙ

.13ڄام تغلق

.4بابينو بن اُنڙ

.14ڄام سڪندر بن فتح خان

.5ڄام خيرالدين

بن سڪندر

.6بابينو ثاني بن خيرالدين

.15ڄام رائدان

.7تماچي ثاني بن خيرالدين

.16ڄام سنجر

.8ڄام صلاح الدين بن تماچي ثاني

.17ڄام نظام الدين (نندو(

.9ڄام نظام الدين (پهريون(

بن ڄام بابينه

بن صلاح الدين

.18ڄام فيروز شاه بن نظام الدين

.10ڄام علي شير

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪڇ تي سمن جو قبضو:

ايليٽ ’تاريخ طاهريءَ‘ جي حوالي سان سمن جي ڪڇ تي قبض: ڪرڻ جو جيڪو بيان ڏنو آهي، سو ہين آڪاٹين وانگر آهي. سمن جي ڪڇ تي قبضي جو بيان ڪڇ جي نائب ڪمشنر ڪپتان اسٽنلي نيپئر ريڪس جيڪو ڏنو آهي، سو ڪڇ جي راءِ جي ڪاغذن تان ڏسي ڏنو آهي. سندس بيان هن ريت آهي:

”عيسوي 8 صدي ۾ ساموئيءَ جي حاڪم لاڪا گورارا ڪي ہن راڻين مان اَٺ پٽ هئا. ڪيس گر راڻيءَ جي بطن مان ’عمر‘ نالي پٽ هو. ٻي راڻي جا چاوڙا قوم مان هئي، تنهن مان لاڪا گورارا ڪي هڪڙو پٽ ’مور‘ نالي هو. لاڪا جي مرڻ ڪان پوءِ سندس وڏو پٽ عمر تخت تي ويٺو. سندس ڀائرن مان مور ۽ مٽياپائي گادي هٿ ڪرڻ لاءِ عمر خلاف سازشون ڪرڻ لڳا. مور ناڪامي ڏسي پنهنجي ناناڻن ڏانهن اولهندي ڪڇ ڏانهن هليو ويو، ۽ اتي پهچڻ شرط پنهنجي مامي واگهم چاوڙا ڪي ماري ملڪ جي ان حصي جو حاڪم ٿي ويٺو. مور جي نسل مان پوراجيءَ تائين سندس خاندان حڪومت ڪئي. پوراجيءَ کي اولاد نه هئڻ سبب (سندس به ننڍا ڀائر، ليتو ۽ ڏيٿو، حڪومت هلائڻ جي قابل هئا) سندس راڻيءَ مور جي خاندان مان هڪڙي شخص جاڙي ڪي گهرائي گادي ان جي حوالي ڪئي. جاڙو پنهنجي ماٽيلي ڀاءُ لاڪاڙ سان گڏجي ڪڇ ويو هو. لاڪاڙ عام طور لاڪو ڦولاڻي به سڏبو هو. جاڙو سنه 843هه ۾ گاديءَ تي ويٺو. لاڪاڙ جو اولاد جاڙيجا سڏبا هئا. لاکي جو پٽ ڄام راءِ ڏنو يا رائدان سنه 1464ع ۾ ونجان جي شهر ۾ ڪڇ جو راءِ مقرر ٿيو. هاڻوڪو ڪڇ جو راجا سندس اولاد مان آهي.“(1(

سما سلطان:

ڄام انڙ بن بابينه:

سمن جو وڏو تعداد لس ٻيلي ۽ مڪران ۾ رهندو هو. سنڌ ۾ سمن، سومرن ڪان تنگ ٿي، ڄام انڙ ڪي مڪران ڪان گهرايو، جنهن سنڌ ۾ اچي سومرن جي پوئين حاڪم همير ڪي قتل ڪري، سنڌ تي قبضو ڪيو، پر سيوهڻ ۽ بکر اڃا دهليءَ جي نائبن ماتحت هئا.(1) سيوهڻ مٿان دهليءَ پاران ملڪ رتن حڪومت ڪندو هو. سنڌ ۾ ٻيو هڪڙو امير قيصر به دهليءَ پاران ڪنهن ذميداريءَ جي عهدي تي فائز هو. ملڪ رتن وڏو جاگيردار به هو. امير قيصر ۽ ڄام انڙ جي ڪن ڳالهين تي ملڪ رتن سان اٽڪٽ ٿي پيئي. ڄام انڙ ساموئيءَ ڪان لشڪر وٺي آيو. پوءِ ڄام انڙ ۽ امير قيصر، ٻنهي چٽن، شڪار جي بهاني سان، ملڪ رتن ڪي شهر ڪان ٻاهر جهنگ ۾ وٺي وڃي، اتي ڪنهن بهاني سان هن ڪي قتل ڪري ڇڏيو ۽ سندس ماڻهن ڪي ماري پڄائي شهر ۾ پهچي سرڪاري خزاني ڪي لٽيو، جنهن ۾ ٻارهن لک دينار ڪين مليا.(2) ڄام انڙ خزانو لشڪر ڪي ورهائي ڏيئي، ملتان جي حاڪم جي خوف ڪان ساموئي ڏانهن موٽي ويو ۽ پاڻ ڪي ملڪ فيروز جي لقب سان سڏائڻ لڳا. سندس وڃڻ ڪان پوءِ سيوهڻ وارن امير قيصر ڪي پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو. ملڪ رتن جي انتقام وٺڻ لاءِ ملتان جو نائب عمادالملڪ (سر تيز) خشڪي ۽ سنڌو نديءَ جي رستن ڪان لشڪر وٺي سيوهڻ پهتو. امير قيصر قلعي ۾ وڃي لڪو. عمادالملڪ منجنيقن سان قلعي تي گوليباري شروع ڪئي. چاليهن ڏينهن جي گهيري ڪان پوءِ امير قيصر تنگ ٿي عمادالملڪ ڪان امان گهري. عمادالملڪ ساڻس وعدو ڪري پوءِ ڦري ويو. امير قيصر جي جائداد لٽڻ ڪان پوءِ سندس ماڻهن ڪي قتل ڪرائي، سندن کلن ۾ پوسو ڀرائي قلعي جي ديوارن تي سندن لاش لڙڪايائين ۽ سندن ڪوپرين جو شهر جي وچ ۾ ڍير ڪڙو ڪيائين. ابن بطوطا جو ان وقت شهر جي هڪڙي مدرسي جي ڇت تي، رهندو هو، سو لکي ٿو ته: ”صبح سان اٿڻ وقت لاشن کي لڙڪندو ڏسي، منهنجي طبيعت بگڙجڻ لڳي، تنهن ڪري آءٌ ٻيءَ ڪنهن جاءِ ۾ وڃي رهيس(1).“ هي واقعو سنه 1351ع ۾ ٿي گذريو. سنه 1334ع ڪان سمن، سومرن خلاف بغاوتون شروع ڪيون. سنه 1351ع ۾ ڄام انڙ سمن جي حڪومت جو پايو وڌو. هڪڙي پيري، فسادين کي سيکت ڏيڻ لاءِ ڄام انڙ پنهنجي ڀائٽي، ڪاهه بن تماچيءَ کي روانو ڪيو هو. جو فسادين هٿان قيد ٿي ويو. ڄام انڙ عيش عشرت ۾ اهڙو غلطان هو، جو هن ڪاهه جي خبر ڪانه لڌي، جنهن تي ڪاهه ڪي چڙ لڳي. هو ڪنهن طرح سان قيد مان پاڻ ڪي آزاد ڪرائي، بکر مان علي شاه ۽ ملڪ فيروز ترڪ ڪي وٺي آيو، جن هٿان بهرام پور ۾ ڄام انڙ قتل ٿي ويو. پوءِ سمن ڪاهه ۽ ملڪ فيروز ڪي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ماري ڇڏيو ۽ علي شاه بکر ڏانهن ڀڄي ويو. ’معصومي‘ ۾ لکيل آهي ته، علي شاه ۽ ملک فيروز ترڪ لشڪر وٺي ٺٽيءَ تي ڪاهي آيا هئا، ڄام انڙ سندس مقابلي لاءِ نڪتو، پر واٽ تي بيماريءَ وگهي وفات ڪيائين. ڄام انڙ ساڍا ٽي ورهيه حڪومت ڪئي.

چام جوناه بن بابينه:

ڄام انڙ کان پوءِ سندس ڀاءُ ڄام جوناه سنه 755هه (1354ع) ۾ گاديءَ تي ويٺو.(1) ڄام انڙ سمن جي حڪومت جو سنڌ ۾ پايو وڌو هو، پر اڃا دهليءَ جي ماتحت هو. ڄام جوناه عقلمند بادشاه ٿي گذريو آهي. هن گاديءَ تي ويهڻ شرط پنهنجا دوست ۽ عزيز ساريءَ سنڌ جي جدا جدا، پاڳن ڏانهن روانا ڪيا، انهي لاءِ ته ساري سنڌ سندس قبض: هيٺ رهي. اهي ٺٽي کان منزلون ڪندا بکر پهتا ۽ بکر جي آس پاس ڪيترائي ڳوٺ پنهنجي ماتحت ڪيائون. بکر جي ترڪن به ٿي جنگيون سمن سان ڪيون، پر سما زور پئجي ويا ۽ ترڪ بکر ڇڏي وڃي اچ نڪتا. اهڙيءَ طرح ڄام جوناه بکر جو قلعو پنهنجي هٿ ۾ ڪيو.

ڄام تماچي اُنڙ:

ڄام تماچي، جنهن کي فرشته ’ڄام ماني‘ جي نالي سان لکيو آهي، تنهن سلطان فيروز شاه تغلق جي مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي. سنه 762هه ۾، سلطان فيروز شاه سنڌ تي ڪاهه ڪئي، پر ناڪام ٿي گجرات ڏانهن هليو ويو. مؤرخ سراج عفيف چشم ديد حالات هن ريت بيان ڪري ٿو ته، ڄام تماچي ۽ ڄام بابينه چاليهه هزار پيادن ۽ ويهه هزار سوار فوجن سان فيروز شاهه سان مقابلو ڪيو، آخر فيروز شاه سامان رسد ۽ گاه جي قلت سبب موٽي گجرات ڏانهن هليو ويو. سنه 762هه (1361ع) ۾ گجرات کان موٽڻ کان پوءِ طرفين جو پاڻ ۾ صلح ٿيو. شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتاني، سنڌ جي ولايت پنهنجي خاص مريد سيد جلال بخاري اُچ شريف واري کي مرحمت ڪئي هئي. سيد جلال بخاريءَ جو زمانو سنه 707هه کان 800هه تائين هو. سومرا ۽ سما سندس عقيدتمند هئا. ڄام تماچي ۽ ڄام بابينه پنهنجو قاصد اُچ ڏانهن روانيو ڪيو. سيد جلال بخاريءَ جو پوٽو سيد جلال الدين حسين بخاري ساموئي پهتو ۽ سيد جلال الدين جي معرفت صلح جا شرط فيصلو ٿيا.(1(

گجرات جي مظفريه سلطانن سان سما سلطانن جي مائٽيءَ جو ذڪر سنڌ جي تاريخن ۾ گهٽ ڏٺل آهي. گجرات جا مظفريه سلطان سمن وانگر نومسلم راجپوت هئا. فرق ايترو هو، جو سما چندرونسي هئا ۽ مظفريه سورج ونسي ڪل مان هئا. سلطان مظفر گجرات جي مظفريه حڪومت جي بانيءَ جي پيءُ، سڌارن، مخدوم سيد جلال الدين حسين بخاري رحه جي هٿ تي بيعت ڪئي هئي.

هڪڙي ڏينهن سلطان فيروز شاه بن سالار رجب تغلق شڪار ڪرڻ جي سانگي ٿانيسر ۾ منزل ڪئي هئي، جتي سڌارن ۽ سندس ڀاءُ ساڌوءَ سلطان جي مهماني ڪري، ان موقعي تي پنهنجي ڀيڻ جي شادي سلطان فيروز سان ڪرائي. سلطان خوش ٿي سڌارن کي وجيه الملڪ ۽ ساڌوءَ کي شمشير خان جا لقب مرحمت ڪري، سڌارن جي پٽ مظفر کي همايون جو لقب ڏيئي گجرات جي حڪومت سندن سپرد ڪئي.(1) ڄام جوناه ڀهريون سمو حاڪم هو، جنهن مفظريه سلطانن سنا مائٽيءَ جو ناتو رکيو هو. ڄام جوناه جي ٻن ڌيئرن مان هڪڙيءَ سان گجرات جي حاڪم محمد شاه سان شادي ڪئي. محمد شاه جي حرم ۾ به راڻيون هيون.هڪڙيءَ بيگم جي بطن مان ڪيس احمد شاه پٽ ڄائو ۽ سمه خاتون جي بطن مان فتح خان پٽ ڄائو، جو پوءِ محمود بيگڙي جي لقب سان دٻدٻي وارو حاڪم ٿي گذريو. ڄام جوناه جي ٻيءَ ڌيءَ سان سيد برهان الدين عبدالله جي پوٽي سراج الدين ’شاه عالم‘ شادي ڪئي. برهان الدين، قطب عالم مخدوم جلال الدين حسين جو پوٽو هو.(2(

ڄام بابينه بن انڙ:

ڄام تماچيءَ کان پوءِ سمن ڄام بابينه ابن اُنڙ، ڄام تماچي جي ڀاءُ کي گاديءَ تي ويهاريو، جنهن 15 ورهيه حڪومت ڪئي.

ڄام خيرالدين:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڄام خيرالدين بن تماچيءَ جو سال ’تاريخ سنڌ‘ ڀاڱي-3، ص-182 ۾ 1383ع ڏيکاريل آهي. مصنف لکي ٿو ته، ”سندس ڏينهن ۾ سلطان محمد تغلق سنڌ ۾ آيو هو. حالانڪ محمد تغلق 752هه (1351ع يا 1352ع) ۾ وفات ڪري ويو هو. ڄام خيرالدين، سلطان فيروز جي پيش پيو. سلطان هن کي قيد ڪري سيوهڻ وٺي آيو، جتان خيرالدين ٻيڙين تي چڙهي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پڪڙجي دهليءَ ڏانهن قيد ٿي ويو. مٿيون بيان ’تاريخ سنڌ‘ ڀاڱي 3 ۾ صفحي 91 تي ڏنل آهي، مگر صفحي 146 ۽ 147 تي ساڳي تاريخ ۾ ڏيکاريل آهي ته ”ڄام خيرالدين سن جي ڳوٺ تائين فيروز شاهه جي لشڪر کي تڪليفون ڏيندو ويو. جيئن ته فيروزشاهه کي جلد دهليءَ پهچڻو هو، تنهن ڪري ان ڄام خيرالدين جي گستاخيءَ تي ڪو ڌيان نه ڏنو ۽ سيوهڻ ۽ بکر کان ٿي سڌو دهليءَ روانو ٿيو“. تنهن کان پوءِ ڄام خيرالدين موٽي ساموئي آيو ۽ نهايت عدل انصاف سان حڪومت هلائڻ لڳو. سندس انصاف متعلق ’معصومي‘ ۾ لکيل آهي ته ڄام خيرالدين هڪڙي هنڌ هڏن جو ڍير ڏٺو، پڇا ڪرڻ سان معلوم ٿيس ته ست ورهيه اڳ ڌاڙيلن ان هنڌ تي گجرات جي هڪڙي قافلي کي ڦري قافلي وارا ماريا هئا، جن جا اهي هڏا هئا. ڄام خيرالدين اتي رهي، ڌاڙيل هٿ ڪري، مال سميت گجرات جي حاڪم ڏانهن روانا ڪيا ۽ لکي موڪليائنس ته ”ڌاڙيلن کي جوڳي سزا ڏيئي مال وارثن کي پهچايو وڃي“.

ڄام بابينو ثاني بن خيرالدين:

ڄام بابينه ثاني جنهن کي فيروز شاهه تغلق دهليءَ ڏانهن وٺي ويو هو، تنهن سلطان فيروز شاهه کي اهڙو راضي ڪيو، جو ان سنڌ جي حڪومت جو پروانو ڏيئي ڪيس سنڌ ڏي موڪليو. سنڌ ۾ وري اچڻ کان پوءِ ساموئيءَ ۾ اچي، هن حڪومت جو نئين سر بندوبست ڪيو. ’تحفة الڪرام‘ (جلد-3، ص-183/182) ۾ لکيل آهي ته هن 15 ورهيه حڪومت ڪئي ۽ ساموئيءَ جي شهر کي وري نئين سر تعمير ڪرايو هئائين.

ڄام تماچي بن ڄام خيرالدين:

ڄام بابينه ثانيءَ کان پوءِ، سندس ڀاءُ ڄام تماچي سمن جو حاڪم ٿيو. اڳ دهليءَ ۾ نظربند هو. شيخ حماد جمالي جنهن جي خانقاه مڪليءَ هيٺان آهي، تنهن جي دعا سان تماچي ۽ سندس پٽ ڄام صلاح الدين سنڌ ڏانهن موٽي آيا. ٻنهي ڇٽن کي ڄام جوناهه خان خفيه طور دهلي روانو ڪيو هو.

ٺٽي تعلقي ۾ ڪينجهر جي ڍنڍ اڄ تائين موجود آهي. انهيءَ ڍنڍ جي ڪناري تي گندرا (مهاڻا) رهندا هئا، جي ڪينجهر جي آس پاس جي ڍنڍن جي مڇيءَ پيدائش وغيره جا اجاره دار هئا. وٽن هڪڙي خوبصورت ڇوڪري ’نوري‘ نالي هوندي هئي. چون ٿا ته هوءَ دراصل ڪا وڏ گهراڻي ڇوڪري هئي، پر ننڍي هوندي ڪنهن طرح مهاڻن سان گڏجي ويئي هئي، جنهن پنهنجو ڪري نپايو هوس. ڄام تماچي ڪينجهر ۾ شڪار ڪندي مهاڻن وٽ ڇوڪري ڏٺي، سو دل ديواني ٿي پيس ۽ مهاڻن کان سندس سڱ گهريائين. مهاڻن ان کي پنهنجي خوش نصيبي سمجهي، نوريءَ سان سندس نڪاح قبول ڪيو. ڄام نوريءَ لاءِ ڪينجهر جي ڪپ تي شاهي محلات ٺهرايو. مهاڻن کي ڍنڍ جو اجارو معاف ڪيو ۽ ٻيون به ڪئين بخششون ساڻن ٿيون. ڄام تماچي اڪثر وقت گنڍرن توڙي پنهنجي ٻئي پورهيت عوام سان گذاريندو هو. تماچي ۽ نوريءَ جون قبرون شيخ حماد اولياءَ جي مقبري هيٺان گڏوگڏ آهن. هي قصو به سنڌ جو هڪ لاثاني رومانوي داستان شمار ڪيو ويندو آهي.

ڄام صلاح الدين:

سنه 790هه (1388ع) ۾ فيروز شاهه تغلق وفات ڪئي. سندس پويان ڪمزور هئا. محمد شاهه تغلق ثانيءَ جي ڏينهن ۾ دکن ۾ گلبرگ ۾ علاءُ الدين حسين بهمني حڪومت جو پايو وڌو. تنهن کان پوءِ فيروز شاهه جي پوٽي محمد شاهه جي ڏينهن ۾ سنه 796هه (1394ع) ۾ ظفر خان گجرات ۾، خضر خان ملتان ۾، دلاور خان مالوه ۾، ملڪ سرور خان جونپور ۾، سمن سنڌ ۾ خودمختياري حاصل ڪئي. فقط پنجاب جو علائقو نالي طور دهليءَ جي ماتحت رهيو. ڄام صلاح الدين سنڌ جي جدا جدا ڀاڱي ڏي فوجون موڪلي سنڌ کي پنهنجي خودمختيار تسلط

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هيٺ آندو. سندس کي مخالف ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويا، جن کي هٿ ڪري جوڳيون سزائون ڏنائين. ٻارهن ورهيه عدل انصاف سان حڪومت ڪري وفات ڪيائين.

جام نظام الدين:

جام صلاح الدين کان پوءِ سندس پٽ جام نظام الدين گاديءَ تي ويٺو. هن تخت تي ويهڻ شرط پنهنجن چاچن، سڪندر، ڪرن، بهاءُ الدين ۽ عامر کي جيڪي اڳ قيد هئا، تن کي آزاد ڪري نيڪ نيتيءَ سان حڪومت ڪرڻ لڳو. ڪين عهدا ڏيئي پاڻ ساموئيءَ ۾ رهڻ لڳو. ملڪ جو گشت ڪري احوال روبرو ڏسندو وائسندو هو، ليڪن جن چاچن سان هن نيڪيون ڪيون هيون، سي سند خلاف اندروني سازش ڪرڻ لڳا. جام نظام الدين کي خبر پئجي ويئي، سو ٿورن همراهَن سان راتورات گجرات ڏي هليو ويو ۽ سفر ۾ ئي وفات ڪري ويو.

جام علي شير:

جام علي شير بن تماچي، جو گوشه نشين هو، تنهن کي اميرن تخت تي ويهاريو. هو بهادر سپاهي هو، حڪومت برجستائيءَ سان هلائڻ لڳو. سندس حڪومت اندر رعايا آسودگيءَ سان گذر ڪندي هئي. چانڊوڪيءَ رات ۾ سير ڪرڻ جو شوقين هو. سندس سڳا ڀائر، سڪندر ۽ ڪرن ۽ سندس ڀائٽيو فتح خان بن سڪندر، سندس خلاف منصوبا سٽيندا هئا. هڪڙيءَ رات دستور موجب رات جو جيئن ٻيڙيءَ جو سير ڪري موٽيو ٿي، تيئن رستي تي منصوبه بازن ڪيس وڪوڙي شهيد ڪري ڇڏيو. اميرن ٻي واهه نه ڏسي هڪڙيءَ خونيءَ جام ڪرڻ کي گاديءَ تي ويهاريو.

جام ڪرن:

جام ڪرن بن جام تماچي گاديءَ تي ويٺو، پر سما منجهانئس خوش ڪين هئا، ڇاڪاڻ ته هن جام علي شير کي جو رعايا کي پيارو هو، بيگناهه شهيد ڪرايو هو. تخت تي ويهڻ شرط هن ڪن معزز ماڻهن کي قتل ۽ ڪن کي قيد ڪرايو هو، تنهن ڪري سيني کي ڪانئس نفرت هئي. آخر جيئن مجلس مان اُٿي محلات ڏانهن ٿي ويو، تيئن ڪن سربازن هن کي دروازي تي قتل ڪري ڇڏيو. هن فقط اَٺ پهر حڪومت ڪئي.

جام فتح خان:

جام ڪرن کانپوءِ، سندس سؤٽ جام فتح خان بن سڪندر گاديءَ تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ سنه 800هه (1398ع) ۾ امير تيمور گورگاني هندستان تي ڪاهي مترا ۽ ٻنديل ڪنڊ تائين ملڪ کي ڦريو. سندس پوٽي مرزا پير محمد اڇ ۽ ملتان جا قلعا فتح ڪيا. ٻکر جي هڪڙي بزرگ ابوالغيث جي سفارش سان سنڌ مغلن جي چنبي کان بچي ويئي. سنه 1399ع ۾ امير تيمور سمرقند ڏانهن موٽي ويو. امير تيمور دهليءَ جي حڪومت محمود شاهه تغلق کان کسي پنجاب جي حاڪم سيد خضر خان جي حوالي ڪري ويو. سادات خاندان سنه 817هه (1414ع) کان سنه 847هه (1443ع) تائين حڪومت ڪئي. سيد علاءُ الدين عالم شاه پويون سيد حاڪم هو، جيڪو سنه 1450ع ۾ پنجاب جي صوبيدار بهلول خان لوڌيءَ کي دهليءَ جي حڪومت حوالي ڪري پاڻ گوشه نشين ٿيو. جام فتح خان 15 ورهيه ڪاميابيءَ سان حڪومت ڪري وفات ڪئي. وفات کان 3 ڏينهن اڳ، پنهنجي ڀاءُ تغلق کي جانشين ڪري ويو.

جام تغلق:

جام تغلق بن سڪندر کي شڪار جو گهڻو شوق هو. ٻکر ۽ سيوهڻ جي انتظام جون واڳون پنهنجن ڀائرن جي هٿن ۾ ڏيئي ڇڏيائين. امير تيمور جي موٽي وڃڻ کان پوءِ سڄي هندستان اندر طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو. سمن جي حڪومت جون واڳون ۽ حدون اپاوڙي تائين هيون. اڳتي ملتان جي لانگاهه سلطانن جي حڪومت هئي.(1) جام تغلق جي ڏينهن ۾ ٻکر جي بلوچن بغاوت ڪئي، مگر جام ٻکر ۽ سيوهڻ ۾ انتظام رکڻ ۾ ڪامياب ٿيو. هن ڪلان ڪوٽ تي 'تغلق آباد' نالو رکي قلعي جو ڪم شروع ڪرايو، جو سندس ڏينهن ۾ اڻپورو رهجي ويو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مڪران، جهالاوان ۽ ڪڇيءَ جا جدغال، جي ٻهريائين سومرن جي سرداريءَ جي ماتحت هئا، سي سومرن کان پوءِ سمن کي سردار سمجهڻ لڳا. سمن خلاف مير عمر ميرواڙي براهوئيءَ جهالاوان ۾ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. خاران جي نوشيرواني ملڪن به مير عمر جو طرف ورتو. سمن شڪست کاڌي. براهوئي طاقت جون حدون ٻهريون گهمرو مشڪي ۽ ڪولواه تائين پکڙجي ويون. مير جلال خان جي اولاد مان رندن جي سردار مير شهڪ، ڪڇيءَ جي گولا قوم کي شڪست ڏيئي، سمن کان سيوي، ڍاڍر، جهل، حب، ناڙي، پوه، موه، گاج ۽ ڏڙي ٻير جا پرڳڻا فتح ڪيا ۽ پوءِ بلوچن جي ٻن مشهور قبيلن، رند ۽ لاشار، عيسوي 15 صديءَ ۾ ڪڇيءَ جي ميدان ۾ ٻيٺڪون وڌيون. سيوي ۽ ڍاڍر رندن جا تختگاه شهر سڏجڻ لڳا ۽ گنج آبه کي لاشارين تختگاه مقرر ڪيو.(2(
مير شهڪ جي وفات کان پوءِ سيوي ۽ ڍاڍر سندس پٽ مير چاڪر خان رند جي قبضي هيٺ اچي ويا. ستت گوهر جتڻيءَ جي سوال ڪري، مير گهرام خان لاشاريءَ ۽ رند جي سردار مير چاڪر خان جي پاڻ ۾ ٽيهن ورهين واري ويڙهه شروع ٿي. هن جنگ ۾ جيسلمير جي ڀاٽين، ملتان جي ناهرن ۽ سمن لاشارين جو طرف ورتو ۽ قندار جي حاڪم امير ذوالنون ارغون رندن جو طرف ورتو. لاشارين شڪست کاڌي ۽ منجهائڻ گهٽائي لاشاري لڏي سنڌ ۾ رهڻ لڳا. مير ابوبڪر لاشاري گجرات جي شهر پالنپور ڏانهن هجرت ڪري ويو.(1(
سلطان مظفر بن محمود شاهه گجراتي سنه 959 (1551ع) ۾ راڌنپور، نرواره، مورجپور پرڳڻا فولادي افغانن جي مقابلي ۾ فتح خان لاشاريءَ جي سپرد ڪيا هئا.(2) گجرات ۾ سمي ۽ وراهي به ننڍڙيون بلوچ رياستون مٿئين زماني جون يادگار هيون.(3) امير تيمور جي وڃڻ کان پوءِ هندستان اندر اٽڪل چويهه ڏاڙدار رياستون هيون. امير تيمور دهلي، پنجاب جي صوبيدار خضر خان جي حوالي ڪري ويو. سنه 855هه (1451ع) ۾ بهلول لوڌي دهليءَ جي تخت تي ويٺو. خضر خان ملتان جي حڪومت شيخ الشيوخ مخدوم بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جي درگاه جي مجاور شيخ يوسف جي حوالي ڪري ويو هو. جنهن کان راءِ شيرا، اڳني ڪل جي سولنڪي راجپوت دغا سان سنه 1443ع ۾ ملتان جي حڪومت کسي پاڻ کي قطب الدين جي لقب سان سڏائي ويهي رهيو. سندس خاندان ’لانگاهه‘ سڏجڻ لڳو. سمن سان سندس دوستي هئي.
ڄام سڪندر:
ڄام تغلق کان پوءِ سندس پٽ ڄام سڪندر گاديءَ تي ويٺو، جو اڃ صغير هو. سندس ڏينهن ۾ سيوهڻ ۽ بکر جي صوبيدارن بغاوت ڪئي. هو لشڪر وٺي بکر ڏانهن روانو ٿيا. سندس هڪڙي عزيز، جو سندس دربان هو ۽ مبارڪ خان سڏبو هو، جنهن اڳين ڄامن جي ڏينهن ۾ بهادريءَ جا ڪارناما ڪيا، سو پاڻ کي حاڪم سڏائڻ لڳو، مگر ٽن ڏينهن اندر لوڏجي ويو. ڄام سڪندر پنهنجي نائبن سان ڳالهيون ڪري ساموئيءَ موٽيو ۽ ڏيڍ سال حڪومت ڪري وفات ڪيائين.
ڄام رائدان:
ڄام رائدان، جو ڄام تغلق جي ڏينهن ۾ وچي ڪڇ ۾ رهيو هو، جيئن ته ان وقت ٻيو ڪوبه تخت لاءِ دعويدار ڪونه هو، تنهن ڪري سيني سمن هن کي يڪراءِ گاديءَ تي ويهاريو. هو سٺي سڀاءُ جو ماڻهو هو. سمنڊ کان وٺي اباوڙي جي ڪاجريلي ۽ ڪنڊيلي ڳوٺن تائين سنڌ تي سندس قبضو رهيو. هن نَوَ ورهيه حڪومت هلائي. ڪيس هڪڙي سمي سردار سنجر شراب ۾ زهر پياري ماري ڇڏيو.
گجرات جي مظفريه سلاطين مان سلطان مظفر جي پوٽي سنه 1411ع ۾ زيرن العباد (احمد آباد) جو شهر تعمير ڪرايو، جنهن ستت واپار ۽ هنر ۾ ترقي ڪئي. سنه 1459ع تائين سلطان محمود بيگڙي وڏي دبدبي سان حڪومت ڪئي. سندس ڏينهن ۾ گجرات گهڻي ترقي ڪئي.(1) سمن کي هر وقت گجرات کان خوف رهندو هو. انهن بلوچن جا چار هزار ڪٽنب سنڌ جي ڏکڻ اويرندي واري ڪنڊ تي ويهاريا هئا. بلوچ چوپائي مال تي گذران ڪندا هئا. برساتين جي مند ۾ آبو ڏونگر ٽپي مالوه ۽ نربدا جي شاداب علائقن تائين گشت ڪندا هئا. گهوڙن جو واپار به

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪندا هئا، ان ڪري راجائن ۽ سلطانن جي درٻار ۾ ڪين عزت هئي.(2) وقت سر مالدار واپاري قافلن کي ڦري ٽر جي پٽن ۾ مال لڪائيندا هئا، جتان گوجرن، واگهيلن ۽ ڪڇين معرفت مال نيڪال ڪري هٿيار خريد ڪندا هئا.
مٿئينءَ روئداد ايترو زور ورتو، جو مصطفيٰ آباد ۽ احمد آباد جي وچ ۾ هلندڙ قافلا صفا بند ٿي ويا. سلطان محمود، ملڪ جلال الدين کي احمد آباد مٿان ڪوتوال مقرر ڪري، بلوچن کي گوشمالي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. ملڪ جلال الدين هڪڙي ڀيري پنج سؤ بلوچ ڌاڙيل گرفتار ڪري سوريءَ تي چاڙهيا. سلطان محمود کي ڪيس ’محافظ خان‘ جو خطاب ڏنو، مگر لٽ مار جو سلسلو بند ٿي ڪونه سگهيو. سنه 879هه ۾ سلطان محمود پاڻ مضبوط توبخاني سان بلوچن تي ڪاهه ڪئي. بلوچن چوويهن هزارن جي تعداد ۾ مقابلو ڪيو، پر توبخاني جي خوف ڪري سندن سردار آڻ مڃي. سلطان محمود ڪين مهذب زندگي گذارڻ جي تعليم ڏين لاءِ احمد آباد وٺي ويو ۽ ڪي علماءَ سندن تعليم ڏيڻ لاءِ مقرر ڪيا. ايترين ڪوششن هوندي به بلوچ لٽ مار کان باز ڪونه رهيا.
سنه 880هه ۾ سلطان ڀيو گهمرو مٿن ڪاهي، لٽ مار جو مال ٽر جي غارن مان هٿ ڪيو. اڳ حج ڏانهن ويندڙ خشڪيءَ رستي قافلا جيڪي بلوچن جي خوف ڪري بند ٿي ويا هئا، سي وري چالو ٿيا. سلطان محمود پنهنجي والده جي يادگار لاءِ پوڏيسر ۾ هڪڙي سنگ مرمر جي مسجد تعمير ڪرائي. بعض مؤرخ لکن ٿا ته، سلطان ڪڇ ۽ ٿرپارڪر تي قبضو ڪيو هو.(1(
ڄام سنجر:
ڄام رائدان کان پوءِ ڄام سنجر گاديءَ تي ويٺو، جو نهايت خوبصورت جوان هو. چون ٿا ته هڪڙو الله لوڪ درويش سندس حسن تي مفتون هو، تنهنجي دعا سان هو بادشاهه ٿيو هو. هن اٺ ورهيه حڪومت ڪئي. فرشته جو بيان آهي ته هن سلطان محمود بيگڙي سان مائٽيءَ جو ناتو رکيو هو. بکر جو قاضي معروف، جو وڏو عالم هو، سو فيصلن ڪرڻ وقت فريادي توڙي جوابدار کان رشوت وٺندو هو. ڄام سجر سرڪاري ڪاتن جي نوڪرن جا پگهار وڌائي رشوت خوريءَ کي ٻنجو ڏنو.
راءِ شيرا (قطب الدين) لانگاهه سنه 874هه (1469ع) ۾ وفات ڪئي.(1) قطب الدين نهايت خوش اسلوبيءَ سان حڪومت هلائي. مغلن جي ڪاهه جي ڪري ملڪ ويران ٿي چڪو هو، ان ويرانيءَ کي مٽائڻ ۾ هن ازحد ڪوشش ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ حسين شاهه تخت تي ويٺو، جو وڏو محنتي ۽ هنر پرور هو. هن شور ڪوٽ، چنيوٽ ۽ ڏن ڪوٽ تائين ملتان جون حدون وڌايون. ناهرن ۽ لوڏين جي خوف کان متاثر ٿي، هن مڪران کان مير سهراب بن مير ممند بن دودا بن مير بيگ لاشاري هوت کي گهرائي، ڪروڙ ڪوٽ ۽ ڏن ڪوٽ جو علائقو ڪيس جاگير طور ڏنو. ساڻس گهڻائي بلوچ گڏ آيا، جن کي شاهه حسين بن قطب الدين لانگاهه پنهنجن فوجن ۾ ڀرتي ڪيو. شيخ يوسف قريشي، جنهن کي قطب الدين ملتان مان بيدخل ڪري ڇڏيو هو، سو داد رسيءَ لاءِ دهليءَ جي حاڪم بهلول خان لوڏيءَ وٽ پهتو. بهلول لوڏي پنهنجي پٽ باربڪ شاه جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪڙو لشڪر ملتان ڏانهن مڪو، حسين شاه بلوچن جي مدد سان دهليءَ جي لشڪر کي شڪست ڏني. مير سهراب خان جي ٽنپٽن فتح خان، غازي خان ۽ اسماعيل خان، ٽرنس اِنڊس علائقا ۽ سيتاپور ناهرن کان فتح ڪري اتي پنهنجن نالن تي ديرا تعمير ڪيا، جي اڄ به سندن يادگار طور موجود آهن. دودائي بلوچن اٽڪل ٽن صدين تائين ديره جات پرڳڻي تي حڪومت ڪئي.(1(
ڄام ننڊو:
سنه 896هه (1490ع) ۾ ڄام ننڊو (نظام الدين) گاديءَ تي ويٺو، جو نهايت دينڊار حڪام ٿي گذريو آهي. ننڍي هوندي علم سان گهڻو شوق رکندو هو ۽ اڪثر ڪتبخانن ۾ وقت گذاريندو هو. نماز ۽ عبادت جو پابند هو. سندس ڏينهن ۾ مسجديون نمازين سان ڀريل رهنديون هيون. ڪجهه وقت ساموئيءَ جي رهڻ کان پوءِ بکر پهتو. اتي جي ڌاڙيل بلوچن کي سزائون ڏيئي، پنهنجي غلام دلشاد کي بکر جو ناظم مقرر ڪري ساموئيءَ پهتو. هن جي ڏينهن ۾ رعيت سک ۽ آرام سان وقت گذاريو. سياحن ۽ واپارين کي هر طرح سان سهوليتون مليل هيون. ملتان جي لانگاهه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

سلطانن ۽ گجرات جي مظفريه سلطانن سان سندس دوستي هئي. مسلمانن سان جنگ ڪرڻ ۽ ناحق خونريزي ڪرڻ کان ڪيس نفرت هئي.
ڄام نندو ساموئيءَ کان ٽي ميل پري هڪڙي ڪشادي ميدان ۾ نئي جو پايو وڌو ۽ ان کي سنه 900هه ۾ پنهنجو تختگاه مقرر ڪيو. هيءُ شهر احمد آباد وانگر، ستت علم ۽ هنر ڪري ايشيا جي صنعتي ۽ تجارتي شهرن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. ڄام نندي جي علم پروريءَ جي هاڪ ٻڌي خراسان ۽ ايران کان ڪيترا عالم نئي ۾ رهڻ لڳا، جنهن ڪري هي شهر ستت ايشيا جو دارالعلوم بنجي ويو. هتي جا ماڻهو نهايت سکيا هئا، هر مهيني جي پهرئين سومار، جمعي ۽ چوڏهينءَ تاريخ شادمانا ٿيندا هئا ۽ انهن موقعن تي گهڻي خلق مڪليءَ تي وڃي گڏ ٿيندي هئي. خاص ڪري برسات جي موسم ۾ مڪليءَ جو نظارو ڏسڻ وٽان هوندو هو. ڄام نندي جو وزير لکديز، غلام دلشاد ۽ قبوليو نالي ڇوڪرو جو پنهنجي سمجهه، ايمانداريءَ ۽ وفاداريءَ ڪري پهريان مبارڪ خان ۽ پوءِ دريا خان جي لقب سان ممتاز ٿيو، تن تي ڄام نندي کي ايترو پروسو هو، جو حڪومت جي وڏن اهم مسئلن ۾ به دريا خان کان مشورو وٺندو هو. ايتري قدر جو وفات ڪرڻ وقت پنهنجي صغير پٽ فيروز ۽ ٻئي عيال جي دريا خان کي پارت ڪري ويو.(1(
مير سيد محمد المعروف ميران محمد جونپوري حنفي، حضرت امام موسيٰ ڪاظم رضه جي ٻارهين پيڙهيءَ مان هو ۽ چئن واسطن سان خواجه نظام الدين دهلويءَ جي خليفن مان هو ۽ شيخ دانيال جونپوريءَ جو مريد هو. سيد ميران محمد، جو پاڻ کي مهدي سڏائڻ لڳو، سو دکن ۽ گجرات کان ٿيندو ڄام نندي جي ڏينهن ۾ نئي ۾ پهتو. ڄام نندي سندس گرفتاريءَ لاءِ حڪم ڏنو، پر آخر پنهنجي قابل مدارالهام دريا خان جي صلاح سان ان کي نئي مان نڪري وڃڻ لاءِ حڪم جاري ڪيائين. سيد ميران محمد مهدي نئي کان قنڌار پهتو، جتي مرزا شاه بيگ ارغون علمائن سان سندس بحث ڪرايو. ميران مهدي فرح ۾ وفات ڪئي. سندس مريدن مان امير ابو سعيد بليدي مڪران ۾ مهدوي (زڪري) ترقي جو بنياد وڌو.(1(
ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم:
ڄام نندي جا ٻه پائر ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم پنهنجي پاءُ جي ٻي رخيءَ ڪري ناراض ٿي ملتان جي لانگاه حڪم حسين شاه بن قطب الدين جي درٻار ۾ پهتا. جنهن صورت ۾ هي وڏي رتبي جا سردار هئا، ان ڪري حسين لانگاه بايزيد کي شورڪوٽ ۽ ابراهيم کي اچ جاگير طور ڏنا. ڄام بايزيد پاڻ عالم هو ۽ سندس درٻار ۾ عالم ۽ فاضل رهندا هئا. شيخ جمال الدين قريشي، جو شيخ عالم قريشي جي اولاد مان هو ۽ مختلف علوم ۽ فنون ۾ ماهر هو، سندس وزير هو. شيخ جمال الدين جي حواس ظاهريءَ ۾ ان وقت فرق پئجي ويو هو، مگر سندس علم ۽ فضل کي ڏسي، بايزيد، جو مذهب جو سخت پابند هو، هن کي پنهنجو وزير مقرر ڪيو هو. هڪڙي پيري شور ڪوٽ ۾ محلات تعمير ڪرائيندي بايزيد کي زمين ۾ پوريل وڏو خزانو هٿ لڳو، جو هن سمورو سلطان حسين جي حوالي ڪيو. ان زماني ۾ ملتان گهڻي ترقي ڪئي.
شاه حسين لانگاه پوئين عمر ۾ گوشهءِ عافيت ۾ رهي، حڪومت جون واڳون پنهنجي پٽ فيروز خان کي سپرد ڪري، ڪيس ’فيروز شاه‘ جو لقب ڏنو، مگر فيروز شاه نالائق، بخيل ۽ تند مزاج هو. هن وزير عمادالملڪ جي هڪڙي پٽ کي مارائي ڇڏيو، جنهن تي وزير غصي ٿي فيروزشاهه کي زهر ڏياري ماري ڇڏيو. حسين شاه لانگاه کي ان واقعي جي ڪري گهڻو ڏک ٿيو. پوڙهي بادشاهه ڄام بايزيد کي سپه سالار جو عهدو ڏنو. بايزيد وزير عمادالملڪ باغيءَ کي گرفتار ڪري، ايتري ناموري حاصل ڪئي، جو شاهه حسين پنهنجي پٽ محمود شاه کي وليعهد مقرر ڪري، وزارت جو قلمدان بايزيد کي سپرد ڪري، ڪيس نوجوان بادشاهه جو اتاليق مقرر ڪيو.
سنه 908هه (1502ع) ۾ حسين شاهه انتقال ڪيو. سلطان محمد نوجوان هو، سندس درٻار ۾ نالائق ۽ غير شرعي ماڻهو رهندا هئا، جيڪي بايزيد جهڙي شرعي ماڻهوءَ خلاف هر وقت سلطان کي پڙڪائيندا هئا، تنهن ڪري ڄام بايزيد درٻار ڇڏي پنهنجي جاگير شورڪوٽ ۾ رهي اتان وزارت جو ڪاروبار هلائڻ لڳو. سندس مخالف بعض

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

زميندارن ڍلن ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جن کي بايزيد گهرائي سندن مٿا ڪوڙائي ڇڏيا. ڪن ڏينهن گذرڻ بعد جڏهن بايزيد جو پٽ ڄام عالم خان سلطان محمود جي دربار ۾ سلام ڪرڻ ويو، تڏهن وزير جي مخالف ڄام عالم خان جو مٿو ڪوڙائي ڇڏيو. مٿين واقعي کان پوءِ ڄام بايزيد، پنهنجو سفير دهليءَ جي بادشاهه سڪندر لوڌي ڏانهن روانو ڪري، سڪندر جو خطبو پنهنجي رياست ۾ پڙهڻ لڳو. سڪندر لوڌي ڄام بايزيد ڏانهن خلعت موڪلي، پنجاب جي حاڪم دولت خان لوڌيءَ کي حڪم ڏنو ته بايزيد جو سلطان محمود سان صلح ڪرايو. دولت خان لوڌيءَ بايزيد جو سلطان محمود سان صلح ڪرايو. ڄام بايزيد باقي عمر جا ڏينهن پنهنجي رياست ۾ گذاريا.(1(

قنڌار جا ارغون:

چنگيز (تيوجن) کي چار پٽ هئا: 1- تولي خان، 2- اوڪتائي قاآن، 3- چغتائي ۽ 4- جوجي. چنگيز خان کان پوءِ، اوڪتائي سندس جاءِ نشين ٿيو. اوڪتائيءَ کان پوءِ، سندس پٽ ڪئيڪ قاآن گاديءَ تي ويٺو. ڪائنس پوءِ تولي خان جو پٽ منگو قاآن گاديءَ تي ويٺو. منگوءَ کان پوءِ قوبلا قاآن چين جي تخت تي ويٺو. جنهن پنهنجي ڀاءُ هلاڪوءَ کي ايران جو 'ايلخان' (بادشاهه) مقرر ڪيو هو. هلاڪوءَ ڪانپوءِ، سندس اولاد ايران تي حڪومت ڪرڻ لڳو ۽ قوبلا قاان جو اولاد چين تي حڪومت هلائڻ لڳو. هلاڪوءَ جي اولاد مان احمد نقودار پهريون مغل حاڪم هو، جنهن اسلام قبول ڪيو هو، پر هو ارغون خان، هلاڪوءَ جي پوٽي هٿان مارجي ويو. ارغون جو پٽ غازان خان، هلاڪوءَ جي پوٽي هٿان مارجي ويو. ارغون جو پٽ غازان خان، سنه

ارغونن جو شجرو:

694هه ۾ ظاهور ٿيو ۽ پاڻ تي محمود نالو رکيائين. غازان خان جو مقبرو تبريز ۾ آهي، جو هن پاڻ لاءِ جيئري تعمير ڪرايو هو. سندس ڀاءُ خدا بنده جو مقبرو سلطانيه ۾ آهي. ڪائنس اڳ جي مغل سلطانن جي مقبرن جو پتو پئجي نه ٿو سگهي.(1) ارغونن جو شجرو هن ريت آهي: غازان خان بن اباقاآن بن هلاڪو بن طولي بن چنگيز خان.

ذوالنون بيگ:

امير ذوالنون بيگ ارغون، پوئين تيموري شهزادي هرات جي واليءَ سلطان حسين بائقارا جو امير الامرا ۽ سپه سالار هو ۽ سلطان حسين بائقارا جي پٽن مان شهزاده بديع الزمان، جو سندس ناٺي هو، تنهن جو اتاليق به هو.(1) سنه 884هه ۾ امير ذوالنون بيگ ارغون، سلطان حسين پاران قنڌار، زمين داور، ساغر، تولڪ ۽ فره جو والي مقرر ٿيو. تنهن کان پوءِ هن استقلال جي جهنڊي کي بلند ڪري، قنڌار پنهنجي پٽ شجاع بيگ (شاهه بيگ) جي حوالي ڪري، ساغر ۽ تولڪ جي پڳڻن مٿان عبدالعلي ترخان کي مقرر ڪيو. غور جو علائقو امير فخرالدين ۽ امير درويش جي حوالي ڪري پاڻ زمين داور مٿان حڪومت هلائڻ لڳو. امير ذوالنون جي ڀيءَ ڏيءُ سان مير بيورغ رند شادي ڪئي هئي، جو مير چاڪر خان رند پاران قنڌار ۾ سفير ٿي آيو هو.(1) سنه 911هه (1505ع) ۾ امير ذوالنون، سلطان حسين پاران امير محمد خان اُزبڪ شيباني سان وڙهندي مارجي ويو.

شاهه بيگ ارغون:

انهن ڏينهن ۾ شهزادو ظهيرالدين بابر، جنهن ٽي ڀيرا پنهنجي پيءُ جي تختگاه، سمرقند تي قبضو ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ ازبڪن کان شڪست کائي هينئر ڪابل تي قبضو ڪيو هو، تنهن قنڌار به فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو. شاه بيگ قنڌار خالي ڪري، بلوچن جي ٿيهن سالن واريءَ ويڙهه مان فائدو وٺي، رندن جي سردار مير چاڪر خان کان شال، پشين، گرم سيل ۽ سيوي جا علائقا فتح ڪيا ۽ پنهنجي ڀاءُ سلطان محمد کي سيويءَ مٿان حاڪم مقرر ڪري، سنڌ ۽ گجرات فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو. ڄام نندي پنهنجي قابل سپه سالار، دريا خان، جي هٿ هيٺ سولي(؟) تي لشڪر چاڙهي مڪو.

ٻئي طرف مير چاڪر خان رند دريا خان سان گڏجي چانڊڪي پرڳڻي ۾ ارغونن کي شڪست ڏني. سندس هٿان سلطان محمد مارجي ويو.(2) بکر (اتر سنڌ ۾) ۽ سيوهڻ (ڪوهستان ۾) سنڌ جا ٻه مضبوط قلعا هئا، بلڪ هي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

به هنگ سنڌ جون ڪنجيون هيون. سلطان جلال الدين خوارزميءَ سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ سيوهڻ جي قلعي تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي هئي. مرزا شاه بيگ ارغون به پنهنجي تجربيڪار جرنيل مرزا عيسيٰ ترخان کي لشڪر ڏيئي، بکر جي قلعي تي قبضي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. جام نظام الدين پاران قاضن بکر جو نواب هو، تنهن کي موقعي سر هو مدد ڪري نه سگهيو ۽ هن اتي لاچار ٿي قلعو ارغونن جي حوالي ڪيو. شاه بيگ پنهنجي پاران فاضل بيگ ڪوڪلتاش کي بکر مٿان نائب مقرر ڪري، پوءِ سيوهڻ فتح ڪيو ۽ سيوهڻ جي قلعي مٿان خواجه بيگ کي حاڪم مقرر ڪري پاڻ شال (ڪوئيٽا) ڏانهن موٽي ويو.

جام فيروز شاهه:

سنه 1508ع ۾ جام نندي وفات ڪئي. هو سنڌ جو صلح پسند، ديندار ۽ علم پرور حاڪم ٿي گذريو آهي. هن اٽڪل چاليهه ورهيه حڪومت ڪئي. قاضي عبدالله نالي هڪڙو خدا پرست انسان، جنهن جي تربت مڪلي ٽڪريءَ تي شيخ حماد جماليءَ جي قبي پنيان آهي، تنهن جڏهن وفات ڪئي هئي، تڏهن ان وقت جي ڪنهن بئي بزرگ کي خواب ۾ ڏيکاري ڏيئي چيو هئائين ته: ”منهنجي جنازي تي اهو شخص نماز پڙهڻ لاءِ پيش امام ٿي بيهي، جنهن ڪڏهن به وضوءَ بنا آسمان ڏي نه نهاريو هجي يا جنهن ڪڏهن به ڪنهن انسان جي اوگهڙ تي نظر نه ڪئي هجي، خود پنهنجي اوگهڙ تي به نه“!

ننگر ٺٽي ۾ اهڙي ماڻهو هٿ ڪرڻ لاءِ تمام گهڻي پڇا هلي. آخر جام نندي کان سواءِ ٻيو ڪوبه اهڙو پاڪباز ماڻهو هٿ ڪونه آيو، تنهن ڪري جام نندي پاڻ پيش امام ٿي، قاضي عبدالله جي جنازي نماز پڙهائي. ’تحفة الڪرام‘ جلد-3، ۾ ٻيا به اهڙا احوال جام نندي جي علم پروري ۽ عدل پروريءَ بابت لکيل آهن: مثال لاءِ ’رساله قطبيه‘ ۾ سيد مراد شاهه شيرازيءَ جي احوال ۾ لکيل آهي ته، سيد صاحب هڪڙي ڏينهن رڻ پٽ مان پئي آيو ته هڪڙيءَ قبر مان ڪو شخص نڪري، اچي سائس عرض احوال ڪرڻ لڳو، چيائينس ته: ”مون کي چورن ڦري لٽي هٽ شهيد ڪيو آهي، منهنجا يتيم ٻارڙا گجرات ۾ پيا ٻاڪاريندا هوندا، وقت جي حاڪم کي چتاءُ ڪريو ته چورن کان منهنجو مال اسباب وٺي، منهنجن ٻارن کي گجرات ۾ پهچائي ۽ چورن کي سيکت ڏي“.

شاهه صاحب اهو اطلاع وقت جي حاڪم جام نندي کي پهچايو، تنهن تي جام نندي خاص بندوبست رکي چور هٿ ڪيا ۽ ڦر وارو سمورو مال انهن کان وٺي فوتي جي ٻارن کي گجرات پهچايائين ۽ چورن کي مناسب سزا ڏنائين.(1) هن عادلءِ متشرع بادشاهه جو مقبرو مڪليءَ جي پرئين ڪناري تي آهي، جنهن جو گنبذ شڪسته ۽ خسته حالت ۾ آهي.

جام فيروز شاهه الڙ ۽ ناتجربيڪار هو. دريا خان جهڙي تجربيڪار وفادار سپه سالار سان ڦٽائي، مغلن سان ياراڻي رکي هئائين، جن مان مير قاسم ڪيبڪي، سموريون خبرون خفيه طور شاه بيگ ارغون کي پهچائڻ لڳو. جامن جي، جام نندي جي ڏينهن ۾، پاڻ ۾ اٽيٽت هئي. جام ابراهيم ۽ جام بايزيد، جام نندي جا سڳا ڀائر لانگاه سلطانن جي درٻار ۾ پهتا هئا. اهڙيءَ طرح جام سنجر جي پوٽي صلاح الدين تخت لاءِ دعويداري ظاهر ڪئي هئي، پر دريا خان ۽ جام نندي جي ٻين درٻارين جي سرجوشيءَ سان صلاح الدين نااميد رهجي ويو ۽ جام فيروز سنڌ جو حاڪم ٿيو. صلاح الدين تخت کان نااميد ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي ناٺيءَ سلطان مظفر گجراتيءَ وٽ وڃي رهڻ لڳو.

جام فيروز نوجوان هو ۽ حڪومت جو سڀ بار سندس پاران دريا خان نهايت ايمانداريءَ سان هلائي رهيو هو، تنهن ڪري هو سمورو وقت حرم خاني ۾ گذاريندو هو ۽ ڪڏهن ورلي ٻاهر نڪرندو هو، جڏهن ٻاهر نڪرندو هو، تڏهن راڳ روپ ٻڌڻ، چوڪرين جي ناچ ۽ مسخرن جي چرچي بازيءَ ڏسڻ ۾ وقت صرف ڪندو هو. تنهن وچ ۾ عام سما امير ۽ وڏا ماڻهو عام ماڻهن کي تڪليف ڏيڻ لڳا. جيڪڏهن دريا خان انهن کي ڪا هدايت ڪندو هو ته هن کي به برو ڀلو ڳالهائيندا هئا. انهيءَ ڪري دريا خان حڪومت سنڀالڻ کان استعفيٰ ڏيئي، پنهنجي جاگير ڪاهان ۾ وڃي رهڻ لڳو. جتي ڪيترائي عالم ۽ درويش به رهندا هئا. دريا خان جي دست برداريءَ ۽ جام فيروز جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عياشيءَ ۽ حڪومت جي ڪمن ڏانهن لاغرضائي جون خبرون ٻڌي، ڄام صلاح الدين مظفر شاه گجراتيءَ ڪان وڏو لشڪر وٺي تڪڙيون منزلون ڪندو اچي ٺٽي پهتو.

ڄام فيروز سواءِ جنگ ڪرڻ جي ٺٽي جي شهر مان نڪري ويو. ڄام صلاح الدين ٺٽي جو تخت هٿ ڪيو. ڄام فيروز کي سندس والده لڪائي ڇپائي، ڪاهان ۾ دريا خان وٽ وٺي ويئي ۽ هن کي مدد لاءِ نيزاريون ڪيائين ۽ ڄام فيروز جيڪا دريا خان جي بي قدري ڪئي هئي، تنهن لاءِ معافي ورتائين. دريا خان هن شاهي خاندان جي گذريل مهربانين کي ياد ڪري، وقت وڃائڻ کان سواءِ لشڪر گڏ ڪرڻ لڳو. بکر ۽ سيوهڻ طرف جا گهڻائي ماڻهو ۽ بلوچن جون قومون به ڄام فيروز جي جهنڊي هيٺ اچي حاضر ٿيون.

لشڪر کي آراسته ڪرڻ ڪان پوءِ، دريا خان ڄام صلاح الدين سان وڃي روبرو ملاقات ڪئي. دريا خان جي ڳالهين ٻڌڻ ڪان پوءِ ڄام صلاح الدين صلح جو خواهان ٿيو، پر سندس وزير، حاجيءَ ايئن ڪرڻ ڪان روڪيس. نوبت جنگ کي پهتي. دريا خان ڄام جي وزير حاجيءَ هٿان شڪست کاڌي. دريا خان جا سپاهي اٿي ڀڳا. حاجي وزير انهيءَ فتح جي خبر صلاح الدين کي خط جي رستي ڏني. اتفاق سان خط وارو قاصد دريا خان کي جهنگ ۾ گڏجي ويو، تنهن حاجي وزير وارو لکيل خط لڪائي، ٻيو خط حاجي وزير پاران صلاح الدين کي لکي موڪليو، جنهن ۾ لکيائين ته:

"دريا خان جي لشڪر پنهنجي لشڪر کي سخت شڪست ڏني آهي، صلاح پري ڳالهه اها آهي ته تون پنهنجي عيال سميت هڪدم ٺٽو ڇڏي وڃ، آءٌ توکي چاچڪان ڳوٺ ۾ اچي گڏبس!" خط پهچڻ شرط صلاح الدين پنهنجا ٻار ٻچا وٺي رمضان جي تاريخ نائين، روزي ڇوڙڻ کان اڳ، ٺٽو شهر ڇڏيو ويو. انهيءَ طرح ڄام صلاح الدين بادشاهي وڃائي. هن فقط اٺ مهينا ٺٽي ۾ بادشاهي ڪئي. حاجي وزير کي ڄام صلاح الدين جي ڀڄي وڃڻ جي خبر جو ٻڌي گهڻو ارمان ٿيو ۽ هو آخر رستي تي ڄام صلاح الدين سان وڃي مليو ۽ ڪيس ارمان ڀريا ڏوراپا ڏيڻ لڳو، مگر هينئر وقت گذري چڪو هو، تنهن ڪري ٻئي پشيمانيءَ جا هٿ ملي گجرات هليا ويا. دريا خان حاجي وزير جي ماڻهن کي ڪڇ جي رڻ ڏانهن ڀڄائي ڇڏيو ۽ عيد رمضان جي ڏينهن ڄام فيروز کي ٺٽي ۾ آندائين. ڄام فيروز عيدگاه تي سڀني مسلمانن سان گڏجي عيد نماز پڙهي ۽ پوءِ اچي پنهنجو اباڻو تختگاه وسايائين.

شاه بيگ ارغون کي ڇڏي ڪيترائي مغل ڄام فيروز جي نوڪريءَ ۾ اچي داخل ٿيا هئا. ڄام فيروز ٺٽي جي شهر ۾ هڪڙو خاص محلو انهن مغلن جي رهڻ لاءِ مقرر ڪيو هو، جو 'مغل واڙو' سڏجي ٿو. ڄام فيروز هاڻي بي کٽکي حڪومت ڪرڻ لڳو، پر هن کي اچي ڊپ جاڳيو ته دريا خان ڪنهن وقت ڪيس تخت تان لاهي نه ڇڏي، تنهن ڪري ان جي زور ڀڃڻ لاءِ هو ڪيبڪ ارغون کي همراز بنائي انهيءَ تجويز تي فخر ڪرڻ لڳو. پر اها سندس وڏي غلطي هئي، ڇاڪاڻ ته اهي مغل ظاهري دريا خان جي ڪمن تي ڇوڪسي رکندا هئا ۽ اندروني شاه بيگ سان سندس رستو هو. آخر انهن مغلن جي ترغيب ڏيڻ تي ئي مرزا شاه بيگ سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ اچي سمن جي حڪومت جو خاتمو ڪيائين.

ٺلتيءَ جي پهرين جنگ:

ڄام نندي جي حڪومت جي پوين ڏينهن ۾، جڏهن شاه بيگ سن تي پهرين ڪاهه ڪئي هئي، تڏهن آگري، چنيجا، سَدوجا ۽ ماڇين جي ڪوٽ وارا شهر ڦري ڪيس خبر پئجي ويئي ته سنڌ دولتمند ۽ آباد ملڪ آهي. هن دفعي مير قاسم ڪيبڪي ڄام فيروز شاه جي حڪومت ۽ انتظام جو حال ڏرو ڏسي، مرزا شاه بيگ ڏانهن ٺٽي تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ پيغام موڪليو. شاه بيگ سيوي جي قلعي تي پنهنجي پاءُ کي مقرر ڪيو هو ۽ مير فاصل ڪوڪلتاش کي هڪڙو سوارن جو دستو ڏيئي، اڳواٽ ٺٽي ڏانهن روانو ڪيو. هو جڏهن باغبان پهتو، تڏهن سمن جو لشڪر به سيوهڻ کان ڇهن سٽن ڪوهن جي مفاصلي تي ٺلتيءَ وٽ اچي ان سان دوبدو ٿيو.

سمن جي فوج جا اڳواڻ دريا خان جا ٻه پٽ محمود خان ۽ منڱ خان پهلوان هئا. لڙائيءَ ۾ سمن جي لشڪر جي شڪست ٿي. پوءِ شاه بيگ، لڪيءَ جي ٽڪرين مان لنگهي، ٺٽي کان ڇهه ميل ڪن پري خانواه جي ڪناري تي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

چانوٽي ڪئي. 15- محرم سنه 926هه (1519ع) تي، درياءَ ٽپي، هن ٺٽي شهر جي ٻاهران اچي منزل ڪئي. دريا خان ڄام فيروز کي پوئتي ٺٽي جي شهر ۾ ڇڏي، پاڻ لشڪر وٺي شاه بيگ کي وڃي سامهون ٿيو. سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ سنڌ جو سورهيه سردار، دريا خان شهيد ٿيو.

مغلن جي ٺٽي ۾ ڦرلٽ ڪرڻ:

ڄام فيروز شڪست جو ٻڌي درياءُ اڪري پار هليو ويو. مغلن جي فوج برابر پنجن ڏينهن تائين ٺٽي جي دولتمند شهر ۾ ڦرلٽ لائي ڏني. ڄام فيروز ٽوٽي ٻين آبرو وارن ماڻهن جون زالون ۽ ٻار ٻچا به مغلن ڪٽي قيد ڪيا. قاضي قاضن جهڙو بزرگ عالم ٺٽي ۾ رهندو هو، تنهن جا ٻار ٻچا به قيد ٿيا هئا، سو ٺٽي جي گهٽين ۾ پريشان ٿيو، پنهنجا ٻار ٻچا ڳوليندو وتيو. پوءِ ان هڪڙو درد ڀريو خط ٻئي هڪڙي ٺٽئي بزرگ حافظ محمد شريف معرفت بيگ کي پهچايو. مرزا شاه بيگ تي اهڙو اثر ٿيو، جو شهر ۾ پڙهو گهمارايائين ته زالون ۽ ٻار هڪدم آجا ڪيا وڃن. پوءِ پنهنجو هڪڙو تير قاضي قاضن کي نشانيءَ طور ڏنائين. قاضي صاحب اهو تير هٿ ۾ ڪٽي شهر ۾ گهمندو رهيو. تان جو ڦرلٽ بند ٿي ويئي ۽ شهر ۾ امن امان قائم ٿيو.

ڄام فيروز پنهنجن ٿورڙن ماڻهن سان ٺٽي جي ويجهو پيرار جي ڳوٺ ۾ وڃي ويٺو هو. هن کي حرم ۽ عيال جي سخت ڳڻتي لڳل هئي. هوڏانهن مرزا شاهه بيگ، ڄام فيروز جي محلات تي خاص معتبر پهريدار بيهاري ڇڏيا هئا ۽ انهن کي ڄام جي عيال جي عزت ۽ تعظيم بجا آڻڻ لاءِ سخت تاڪيد ڪيو هئائين. آخر ٻي واه نه ڏسي ڄام فيروز مرزا شاه بيگ کي لکي موڪليو ته، "آءٌ اوهان کي پنهنجو حاڪم ۽ پاڻ کي اوهان جو محڪوم سمجهان ٿو، اوهين جڏهن ٺٽي شهر کان ٻاهر درٻار ڪندا، تڏهن آءٌ اچي درٻار ۾ حاضر ٿيندس".

مرزا شاه بيگ ڄام کي درٻار ۾ اچڻ لاءِ چوائي مڪو. ڄام فيروز پنهنجن پائرن ۽ خاص ماڻهن سان شاه بيگ جي درياءَ جي ڪناري واري چانوٽيءَ ۾ ڀريل درٻار ۾ اچي حاضر ٿيو. ان زماني جي دستور موجب محڪومن وانگر سنڌ تلوار ڳچيءَ ۾ لٽڪيل هئي. مرزا شاهه بيگ هن کي معافي ڏني ۽ هڪڙي سونهري سروپاءَ، جا سلطان مظفر حسين کان امير ذوالنون کي ملي هئي، سا به ڄام فيروز کي ڍڪايائين ۽ هن کي شهر ۾ پنهنجن ٻارن ٻچن وٽ رهڻ جي اجازت ڏنائين. صلحنامي ۾ لکيءَ جي ٽڪرين کان هيٺ ڀرو جيڪو سنڌ ملڪ جو اڌ آهي، سو ڄام فيروز جي قبضي ۾ رهڻ ڏنو ويو ۽ لکيءَ کان مٿي سمورو ملڪ ارغونن پنهنجي هٿ ۾ رکيو. پوءِ مرزا شاه بيگ فوجون وٺي سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو.

ٿلتيءَ جي ٻي جنگ:

ٺٽي کان سيوهڻ پهچي مرزا شاه بيگ پنهنجن اميرن مان مير عليڪا ارغون، سلطان مقيم بيگلار، ڪيبڪ ارغون ۽ احمد ترخان کي قلعي جي سنڀال لاءِ ڇڏيو ۽ سلطان محمود خان بن مير فاضل ڪوڪلتاش کي بکر جي قلعي تي نائب مقرر ڪري، پاڻ شال پرڳڻي مان پنهنجو عيال وٺڻ ويو. دريا خان جي پٽن، محمود ۽ منٺ، دريا خان جي جاگير (سيوهڻ ۽ ٿلتيءَ) جي آس پاس ماڻهو پئي گڏ ڪيا. مرزا شاه بيگ کي سيوهڻ ۾ ئي اها سڻس پئجي ويئي هئي، تنهن ڪري ان کي قاضي ۽ عالم محمود ۽ منٺ ڏي نصيحتن ڪرڻ لاءِ روانا ڪيا هئا، پر انهن تي قاضين ۽ عالمن جي نصيحتن جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. مرزا شاه بيگ پنهنجو عيال وٺي ٿلتيءَ ويجهو آيو ته خبر مليس ته ميان محمود ۽ منٺ، ڄام سارنگ، راڻو رٽمل سوڍو ۽ ان جو ڀاءُ جوڌا سنگ سوڍو ٿلتيءَ جي قلعي تي قبضو ڪيو ويٺا آهن، جن سان سهتن ۽ سوڍن جو زبردست لشڪر موجود اهي. ان طرف جو هڪڙو درويش ۽ عالم سمو مخدوم بلال به سمن جي لشڪر جو وڏو مددگار هو.

پهريان مير فاضل ڪوڪلتاش سمن جي لشڪر سان جنگ جوٽي ۽ انهن کي گهڻو هلاڪ ڪيو. پوءِ مرزا شاه بيگ پاڻ لشڪر وٺي جنگ ۾ گهڙيو. مغلن زور ۽ زبردستيءَ سان ٿلتيءَ جي ڪوٽ جا دروازا ڀڳا. سهتن ۽ سوڍن به بهادريءَ سان جنگ ڪئي، پر نيٺ شاه بيگ سوڀارو ٿيو. جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ شاه بيگ، مخدوم بلال تي ڏنڊ رکيو جو هن ڀري ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ارغونن پوءِ دغا ڪري هن درويش تي ڪفر ۽ الحاد جي تهمت رکائي ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

پنهنجي هٿ ٺوڪين ملن کان فتويٰ وٺي، هنن سنڌ جي هن بي مثل محب وطن کي گهاٽي ۾ پيڙائي شهيد ڪري ڇڏيو. مخدوم صاحب جو عاليشان قبو، باغبان، دادو تعلقي ۾ موجود آهي ۽ مٿس سڀ ڪنهن ماه جي پهرئين جمعي جي رات ميلو لڳندو آهي.

سمن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:

سمن سلطانن جي ڏينهن ۾ بکر، سيوهڻ ۽ ڪاهان تعليم جا مرڪز هئا. بکر ۽ سيوهڻ تي سمن جي ابتدائي زماني ۾ دهليءَ جي سلاطين پاران نواب حڪومت هلائيندا هئا. سيوهڻ جي پسگردائي وارن شهرن ڪاهان، بوبڪ ۽ ٺلتيءَ ۾ عالم، قاضي ۽ درويش رهندا هئا. ڪاهان ۾ شيراز ۽ هرات جا علماءَ، جيئن ته مخدوم عبدالعزيز ابهري، مولانا اثيرالدين ابهري ۽ سندس پٽ مولانا محمد رهندا هئا. اهي سنه 928هه (1521ع) ۾ ڪاهان پهتا هئا.

ٺٽو:

سنه 900هه ۾ ٺٽي شهر جو ڄام نظام الدين، نجومين کان ساعت پڇي بنياد وڌو. هن شهر بزرگان دين ۽ باوقار سلاطين جي اقبال ڪري اهڙو زور ورتو جو، خراسان ۽ ايران ۽ عراق جي عالمن ۽ فاضلن ان کي رونق وٺرائي. هن شهر واپار، صنعت ۽ علم ۾ ايتري قدر ترقي ڪئي، جو دنيا جي دولت، علوم ۽ فنون ڏانهس ڪڇي آيا. ٺٽو اڄ اوج وڃائي ويٺو آهي، پر سندس مڪليءَ جا مقبرا خاموش اشارن ۾ سندس گذريل سونهري دؤر جي اڄ به ياد ڏيارين ٿا. ملتان شاهان لانگاه جي بيداريءَ ڪري علم ۽ هنر ۾ ترقي ڪئي. ڄام بايزيد جي علم جي قدردانيءَ ڪري خراسان ۽ هندستان جي مشهور عالمن ملتان کي اچي وسايو، مثلا، شيخ جمال الدين قريشي، مولانا فتح الله، مولانا عزيز الله، مير عماد گرديزي، مرزا شهيد، مرزا شهدا انهن ڏينهن ۾ ملتان اچي مقيم ٿيا هئا.

لانگاه حڪومت فقط 85 ورهيه جٽاءُ ڪيو، پر هن زماني ۾ انهن سلطانن جي درٻار ۾ دهلي، ڪشمير، گجرات، سنڌ ۽ خراسان جي سفيرن جي آمدورفت جاري هئي. شيخ بهاءُ الدين قريشي ان زماني جي صوفين ۾ گهڻو ممتاز ٿي گذريو. قاضي محمد به ان زماني جو مشهور عالم هو. احمد آباد، ٺٽو ۽ ملتان علمي ادارن ۽ مدرسن جي ڪري سڄي اسلامي دنيا ۾ برک هئا. ان جو مکيه سبب هي هو جو سنڌ، گجرات ۽ سنڌ جي سمه، مظفريه ۽ لانگاه سلطانن علوم ۽ فنون جي قدرداني ڪرڻ ۽ علماءِ ڪرام جي حوصله افزائي ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي ڪانه ڪئي.

اڳ سنڌ ۾ اسلام جي سادي طريقي موجب مسجدين ۾ ئي مدرسا هئا، مگر سما سلاطين جي زماني ۾ مدرسن لاءِ جدا عمارتون تعمير ٿيون، جن ۾ محدث ۽ بلند پايه اديب تعليم ڏيندا هئا. ٺٽي جي مدرسن جو تعداد جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويو، تان جو چئن هزارن کي پهتو. ٺٽي ۾ مدرسن جي عمارتن کان سواءِ محلات ۽ سوداگرن جا وڏا وڏا گودام هئا. درياءُ شهر جي ڏاڪڻي پاسي کان وهندو هو. سمن فرمانروائن جا تعلقات اسلامي دنيا سان دوستانه هئا، ان ڪري سندن ڏينهن ۾ سنڌ جي واپار گهڻي ترقي ڪئي. احمد آباد، ٺٽي ۽ ملتان جي وچ ۾ قافلن جي آمدورفت هئي. گجرات جي مظفريه سلاطين سان سمن جي مائٽي هئي. ملتان جا لانگاه سلاطين به وٽن تحفا ۽ سوکڙيون موڪليندا هئا.

شيخ مبارڪ ناگوريءَ جي وڏن به ٻمن کي ڇڏي ريل پرڳڻي ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي، جتي اڳي ئي بنوالي صوفي درويش جو آستان هو. ازان سواءِ امير تيمور سان گڏ گهڻائي عالم ۽ سادات هرات کان سنڌ ۾ وارد ٿيا. ائين چوڻ درست ٿيندو ته بخارا، سمرقند ۽ هرات جي علمي مجلسن جي پڇاڙيءَ کان پوءِ، سنڌ جي گاديءَ ٺٽي اسلامي دنيا اندر دارالعلوم جي حيثيت اختيار ڪئي. سنڌين جي مهمان نوازي ۽ حسن اخلاق کي ڏسي اسلامي دنيا جا برگزيده بزرگ سنڌ ۾ شاديون ڪري، هن ملڪ کي پنهنجو وطن جوڙي ويٺا، جن جو اولاد ۽ سندن گاديون اڄ به هن ملڪ ۾ موجود آهن.

واپار ۽ فوجي طاقت:

اسين مٿي لکي چڪا آهيون ته اسلامي دنيا سان اسلامي اخوت جي ڪري سنڌ جي واپار ترقي ڪئي. سلطان علاءُ الدين خلجي ۽ سلطان فيروز شاه تغلق شين جا اگهه مقرر ڪيا هئا، تنهن ڪري سنڌ اندر آسودگي ۽ سستائيءَ جو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

دؤر ھو. سما فرمانروائن ڏاڙيلن جي بيخ ڪني ڪري، جن جن واپارين جا مال سنڌ اندر ڏاڙيل لٽيا ھئا، سي انھن گجرات تائين سندن وارثن کي ڏاڙيلن سميت پھچايا ھئا. شين جي اگھن جي جاچ ڪرڻ لاءِ ھر شھر ۾ ناظم مقرر ھئا. سمن فرمانروائن جي فوجي قوت مضبوط ھئي. انھن فوجي عملدارن کي جاگيرون ڏنيون ھيون. اوھين پڙھي چڪا آھيو ته ڏارين حمله آورن يعني ارغونن سان سنڌي لشڪر سان ھندو سوڍن سان به گڏجي جنگ جوتي ھئي. وقت جي سنڌي بزرگن ۾ فوجي جذبو ھو. مخدوم بلال جھڙي بزرگ درويش شاه بيگ سان جنگ ڪرڻ وقت شموليت فمائي ھئي. سنڌي ۽ بلوچ، سنڌ کان ٻاھر ملتان ۽ گجرات جي حاڪمن جي لشڪر ۾ نوڪر ھئا.

لاھري بندر:

ديول جي آخري احوال سومرن جي ڏينھن ۾ چنيسر جي زماني ۾ ملي سگھي ٿو، جڏھن ھن ديول کي تختگاه مقرر ڪيو ھو، پر ابن بطوطا جڏھن ديول کي ڏٺو، تڏھن اھو ويران ھو، زمين تي پڳل بتن جا پٿر ھئا ۽ ھڪڙي وڏي بت جو مجسمو باقي بيٺل ھو. لاھري بندر جنھن ديول کان پوءِ ناموري حاصل ڪئي، سو ديول کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي سمنڊ کان ويھه ميل اندرئين پاسي مھراڻ جي ھڪڙيءَ اولھندي واري شاخ تي واقع ھو، ابن بطوطا جي بيان موجب خوبصورت ۽ مالدار شھر ھو. سندس بيان موجب ايران ۽ يمن جا جھاز مال آڻيندا ھئا. محمد تغلق ھي بندر قاضي علاءَ الملڪ ھراتيءَ کي جاگير ڪري ڏنو ھو. بندر جي ساليانی آمدني ويھه لک دينار ھئي. ٺٽي جي بنياد پوڻ کان پوءِ به لاھريءَ جو اقبال واپار جي ڪري ترقي ڪرڻ لڳو. شيخ ابو الفضل 'آئين اڪبريءَ' ۾ لاھريءَ جي تعريف ڪري ٿو ۽ ان جي ساليانی آمدني ھڪ لک اٺيھه ھزار رپيا لکي ٿو.

سڪا:

سمن جي ڏينھن ۾ سندن پنھنجن سڪن سان گڏ دھليءَ جا سڪا پڻ رائج ھئا. ساموئيءَ جي ٻئي درويش جي پيشنگوئيءَ ۾ درھمن جو ذڪر ڏنل آھي. امير تيمور جي ڪاھه کان پوءِ، تيموري اشرفين ۽ رپين جو سنڌ ۽ بلوچستان ۾ رواج پئجي ويو ھو. محمود بيگڙي جون سونيون اشرفيون ۽ رپيا به تجارتي ناتن جي ڪري سنڌ ۾ چالو ھئا. گجراتي رپيا سنڌ ۾ 'لاڙي' سڏبا ھئا، سندن قيمت ٻارھن پئسن جيتري ھئي. گولڪنڊي ۽ بيجاپور جون اشرفيون سنڌ ۾ 'پگوڊا' سڏبيون ھيون.

سنڌي زبان جي ڪيفيت:

سنڌي زبان جي ڪابه اھڙي تاريخ شايع ڪين ٿي آھي، جنھن مان مفصل خبر پئجي سگھي ته سنڌ ۾ شاعري ڪڏھن ۽ ڪھڙي ماحول ۾ شروع ٿي؟ ڪيئن ھن زبان بتدريج ترقي ڪئي؟ ۽ سنڌي زبان جي اصل ڪھڙي ڪيفيت ۽ انداز ھو؟ ھن زبان ڪھڙيون ڪھڙيون صورتون بدلايون، ملڪي ۽ قومي حالتن متس ڪھڙو اثر ڪيو ۽ خود زبان ملڪ ۽ قوم تي ڪھڙو اثر وڌو؟ ان ۾ شڪ ناھي ته عربن جي دؤر ۾ سنڌي زبان ڳالھائڻ ۾ ايندي ھئي، مگر اھا خبر پئجي نٿي سگھي ته اھا ڪھڙي نموني ۾ ڳالھائي ويندي ھئي، جنھن مان پتو پئجي سگھي ته ان جھوني زبان ۽ موجوده زبان ۾ ڪيڏو فرق ھو.

اھڙيءَ طرح سنڌي زبان ۽ ان جي رسم الخط جي تاريخ تاريڪيءَ ۾ پيل آھي. سومرن جي صاحبيءَ ۾ ڪيترائي قصا ٿي گذريا، جن کي بعد جي زماني جي شاعرن تصوف جي زبان سان سطح تي آندو، مگر ان وقت جي سنڌي زبان جي اصليت يا حقيقت تي ڪابه روشني پيل ڪانه آھي. ان کان پوءِ ستت سمن جو راڄ شروع ٿيو. سنڌ لاءِ ھي زمانو علم ۽ فضيلت جو زمانو ھو ۽ سمن جي بلڪل پوئين حاڪم فيروز شاه جي وقت ۾ اسان کي ٺٽي الحڪومت ۾ ھڪ مشھور صوفي عالم ۽ فاضل، قاضي قاضن (المتوفي 958ھه)، نظر اچي ٿو، جنھن جو سنڌي ڪلام 'بيارن العارفين' جي ذريعي اسان تائين پھتو آھي، جنھن مان پھريون ڀيرو اسان سنڌي زبان جي حقيقت کان واقف ٿي سگھون ٿا ۽ چئي سگھون ٿا ته انھيءَ زماني ۾ ڪھڙي نموني جي سنڌي ڳالھائي ويندي ھئي. اھو سمن جي پڇاڙيءَ ۽ ارغون گھراڻي جي شروعات واري زماني جو بيان آھي. ان کان سواءِ ساموئي جي قصي ۾ ستن شھيدن (ھفت تن) جون پيشنگويون، جن کي عام طرح 'ماموئي' (يا ساموئي) جا بيت ڪري سڏيندا آھن، سي ھي آھن:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پهريون درويش:
هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي ٻنڌ اروڙ،
ٻهه، مڇي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوڪڙي.
ٻيو درويش:
وسي وسن آر، جڏهين وڃي ڦتندو،
تڏهين ٻاروچاٽو ٻار، پنجين درمي وڪبو.
ٽيون درويش:
ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو چه پهر،
مر مڇي ماري، سک وسندي سنڌڙي.
چوٿون درويش:
مرمڇي ماري، مر مڇي ڪهڙا ٻار؟
هيٺين ڪاريون پوتيون، مٿين ڪارا وار.
پنجون درويش:
لڳندي لاڙان، سونڪو ٿيندو سري ۾،
جڏهن ڪڏهن سنڌڙي آڳاٽن وٽاه.
ڇهون درويش:
نيرا گهوڙا ڏٻرا، اُتر ڪان ايندا،
گهاگهريون گسن تي، ورهائي ويندا،
تهان پوءِ ٿيندا، طبل تاجاٽين جا.
ستون درويش:
اچي ويجها ماڙهئا! ننگر جي آڏار،
پراٽا پرار، نوان مَ اڏج نجهرا.
انهن بيتن جي صحت ۾ شڪ آهي. پر تنهن هوندي به اقرار ڪرڻو ٿو پوي ته ڪم از ڪم پهرين، ٻين ۽ ستين پيشنگوئي سچي آهي ۽ هر هڪ ۾ سما راڄ جي زواليت ڏانهن اشارو آهي. جي ائين آهي ته اهي بيت سنڌي زبان جا سڀ ڪان آڳاٽا آهن. مٿئين بيان مان صاف ظاهر آهي ته جيئن عربن جي ماتحت ۽ غزنوي ۽ غوري سلاطين جي ماتحت رهي به سنڌي زبان ترقي ڪئي هئي، تيئن دهليءَ جي ماتحت رهي ۽ پارسي زبان جي انتهائي رواج هوندي به سنڌ جي صوفي درويشن ۽ عالمن سنڌي زبان جي خاص خدمت ڪئي. سمن جي حڪومت اندر ڄام تماچي ۽ نوريءَ جي قصي تي وقت جي شاعرن وحدت ۽ وصل جو رنگ چاڙهيو.
مذهبي حالت:
تغلق سلطان توڙي سما سلطان شرع جا پابند هئا. تغلق سلطانن شراب جي وڪري تي بندش وڌي هئي، انهيءَ زماني ۾ هندستان توڙي سنڌ ۾ صوفيا ڪرام جو زور هو. محمد تغلق صوفين ڪان خوفزده ٿي گهٽن ڪي دهليءَ ڪان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو. سما سلطان اُچ جي گيلاني، بخاري ۽ ملتان جي سهروردیه مشائخ جا مريد هئا. سنڌ ۾ حنفيت جو زور هو ۽ مدرسن ۾ فقه جو دور جاري هو. سنڌ 'عرب صغير'، 'باب الاسلام' ۽ 'هندستان ۾ مرڪز اسلام' هو. ويدانيت ۽ وحدانيت جي فلسفن جو به هڪٻئي تي جيترو اثر هتي پيدا ٿيو، اهو ٻئي ڪنهن به هنڌ ن ٿيو. صوفي سڳورن جي روحاني تبليغ ۽ تلقين وارو اثر سياڳي سنڌڙيءَ جي هندو مسلمانن ۾ پيدا ٿيو ۽ هو هڪ ٻئي ڪي ويجها ايندا رهيا. هڪ طرف هندو سنياسين ۽ جوڳين تي وحدانيت جو اثر ٿيو ۽ بت پرستي گهٽجڻ لڳي، ته ٻئي طرف ماڻهو سماع، سرود ۽ راڳ مان مستفيد ٿيڻ لڳا. انهن برگزيده بزرگن جي ڪوشش سان هن سرزمين جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

باشندن جي خيال، قول ۽ عمل جي اتحاد جو عملي ثبوت هيءُ اهي، جو هت ’ڇوت ڇات‘ جا فرق ڦير، اوچ نيچ جا اختلاف ايتري قدر نه رهيا، جيترا هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ رهجي ويا. ۽ اها تاريخي ۽ ناقابل ترديد حقيقت آهي.
واپار ۽ تجارت جي ذريعي مشرق ۽ مغرب جي مختلف تهذيبن کي ملائي هڪ ڪرڻ لاءِ قدرت طرفان جيڪا ڪوشش هن سنڌڙيءَ تي ٿي آهي، اهڙي ٻئي ڪنهن به هنڌ ڪانه ٿي آهي. هڪ طرف ديول، لاهري ۽ ٺٽي جا بندر بحري تجارت جا مرڪز هئا، ته ٻئي طرف سنڌ جا قافلا بين الاقوامي تجارت جو سلسلو بخارا، سمرقند ۽ چين بلڪل مشرق اقصيٰ تائين جاري رکندا آيا. سنڌ جي زرخيز زمين ڪيترين ئي ومن کي ڪشش ڪري هن سرزمين تي آندو، جن قومن پنهنجو اصل وطن وساري سنڌ کي وطن بنايو ۽ پنهنجا مذهب، فلسفا ۽ طور طريقا وساري هن ملڪ جي درز زندگي اختيار ڪئي. جنهن جو ثبوت هڪ طرف آثار قديمه، بزرگن جا مقبرا، ٻئي طرف تاريخ جا ڪتاب ۽ سياحت نامه ڏيئي رهيا آهن. سنڌ جي شاندار ماضيءَ جو اجمالي تذڪرو انهن لاءِ تازيانهءِ عبرت آهي، جي پنهنجي سنڌڙيءَ جي بلند شان ۽ عروج اقبال کي وساري غيرن جي تهذيب جا فريفته ٿي ويهي ٿا رهن.
سياح ۽ مشاهير:
سمن جي ڏينهن ۾ شيخ ابن بطوطا سنڌ ۾ آيو. ابن بطوطا سنه 703ھ ۾ طنجه (تانجيئر) ۾ ڄائو ۽ 22 ورهين جي عمر (725ھ) ۾ اسلامي دنيا جي سير تي نڪتو. سنه 734ھ ۾ ڪشمور جي رستي ڪان بکر پهتو. بکر ڪان سيوهڻ ۽ لاهري بندر تائين سير ڪري، ملتان ڪان ٿيندو، دهليءَ پهتو. هندستان جي شهرن ۽ ٻيٽن جو سفر ڪري، چين پهتو. سنه 755ھ ۾ پنهنجي وطن پهتو، جتي سنه 756ھ ۾ هن پنهنجو ’سفرنامو‘ مرتب ڪيو۽ سنه 778ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس سفرنامي مان سنڌ جا مؤرخ روشني وٺن ٿا. سندس حالات چشم ديد آهن. ڪن ڪن هنڌن تي هن غلطيون ڪيون آهن، مگر خان بهادر مولوي محمد حسين عربي، فارسي ۽ انگريزي تاريخن ۽ جاگرافيءَ ۽ آثار قديمه جي علمائن جي ڪتابن ۽ رپورٽن تان ’سفرنامه‘ کي درست ڪري محققانه نوٽن سان 1913ع ۾ (رحماني پريس دهليءَ مان) شايع ڪرايو. ابن بطوطا سنڌ جي آسودگيءَ، سنڌين جي مهمان نوازيءَ، علم پروري ۽ واپار جو ذڪر ڏئي ٿو. ان ڪان سواءِ جن جن عالمن ۽ سنڌي بزرگن سان هن سنڌ جي شهرن ۾ ملاقاتيون ڪيون، تن جي اسان کي خبر پئجي سگهي ٿي. ڄام اُنڙ (ملڪ فيروز) جڏهن ملڪ رتن کي سيوهڻ ۾ قتل ڪيو هو، ان وقت ابن بطوطا سيوهڻ ۾ موجود هو.
شيخ شمس الدين، امام عبدالله حنفي ۽ قاضي ابو حنيفه بکر ۾ مشهور بزرگ هئا. سندن وجود جي ڪري بکر علم جو مرڪز هو. ابن بطوطا ساڻن ملاقات ڪئي هئي. ان وقت شيخ شمس الدين جي عمر هڪ سؤ ويهه ورهيه هئي. انهن ڏينهن ۾ عماد الملڪ سرتيز، ترڪمان قوم جو امير ۽ محمد تغلق جو نائي سنڌ جو حاڪم هو، جو پوءِ سنه 748ھ ۾ دکن ۾ علاءُ الدين، حسن بهمنيءَ سان وڙهندي هڪڙيءَ جنگ ۾ مارجي ويو هو.ابن بطوطا انهن ڏينهن ۾ ٽپال جي انتظام جي تعريف ڪري ٿو. سندس بيان موجب سيوهڻ ڪان ملتان ڏهن ڏينهن جو رستو هو ۽ ملتان ڪان دهليءَ تائين پنجاهه ڏينهن جو رستو هو، ”مگر بادشاهه کي خبرون فقط پنجن ڏينهن ۾ دهليءَ تائين پهچن ٿيون. گهوري سوار ٽپاليءَ کي ’اولاق‘ سڏين ٿا. ٽپالي چئن ڪوهن بعد گهوڙا بدلائين ٿا. پيادا ٽپالي هرڪار سڏجن ٿا، جيڪي في ميل چئن چوڪين تي بدلجن ٿا. بعض سخت ڏوهارين کي ڪٽن تي ويهاري چار چٽا ڪلهن تي کڻي دهلي دربار تائين پهچائين ٿا. ٽپال جو ڪاتو ’بريد‘ سڏجي ٿو. بادشاهي اخبار نويس نو وارد مسافر جو احوال سندن درآمد مال سميت دارالخلافه تائين پهچائين ٿا.“ بکر ۾ هڪڙي خانقاه جو هو ڏس ڏي ٿو، جتي مسافرن کي مفت کاڌو ملندو هو. سنڌ جي ڪن شهرن ۾ مسافرن کي سفر لاءِ خرچ به ملندو هو.(1(
مولانا ظهيرالدين بکري علم ۽ فضيلت ڪري بلند پايه بزرگ هو. سلطان علاءُ الدين جو درباري هو. مولانا برهان الدين، ظهيرالدين بکريءَ جو هم وطن ۽ همعصر هو. سلطان علاءُ الدين جو درباري هو. سندس پٽ ڪمال الدين آخر سنڌ جو قاضي ٿيو، جنهن کي ابن بطوطا ’قاضي قضات سند و هند‘ لکي ٿو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خطيب بغدادي سيوهڻ جي جامع مسجد جو پيش امام هو. شيخ ابن بطوطا وٽس حضرت عمر بن عبدالعزيز رضه جو پروانو ڏٺو هو، جو خطيب بغداديءَ جي ڏاڏي کي دمشق جي درٻار کان مليو هو.(2(

شيخ محمد بغدادي ابن بطوطا جي سيوهڻ ۾ قيام واري زماني ۾ مخدوم لعل شهباز قلندر رحه جي خانقاه جو متولي هو. شيخ ابن بطوطا ساڻس ملاقات ڪئي هئي. ان وقت شيخ بغداديءَ جي عمر هڪ سؤ چاليهه ورهيه هئي. هلاڪوءَ جڏهن معتصم بالله عباسيءَ کي شهيد ڪيو هو، تڏهن شيخ بغدادي، بغداد ۾ موجود هو.(1(

شيخ حماد ابن شيخ رشيد الدين جمالي هڪ وڏو بزرگ ٿي گذريو. سدائين مُراقبي ۾ رهندو هو ۽ حجري ۾ گذاريندو هو. سندس صحبت جا سڪايل به حجري ٻاهران ويهي ساڻس رهاڻيون ڪندا هئا ۽ وٽانئس ظاهري توڙي باطني فيض پرائيندا هئا. سندس مريدن مان ٺٽي ۽ ٺٽيءَ جي پٽ صلاح الدين کي سندس وڏو قرب حاصل هو. سندس مقبرو مڪليءَ تي آهي.(2(

سيد ابوالغيث بکري وڏي رتبي جو بزرگ ٿي گذريو. امير تيمور گورگانيءَ جي پوٽي، مرزا پير محمد، اُچ ۽ ملتان جا قلعا فتح ڪرڻ کان پوءِ سنڌ ڏانهن اچڻ جو خيال ڪيو. اُچ کي تباهه ڪرڻ کان پوءِ ان بکر جي معزز ماڻهن کي حاضر ٿيڻ لاءِ قاصد موڪليو، جن حاضر ٿيڻ بدران جيسلمير ڏانهن هجرت ڪئي. فقط سيد ابوالغيث بکر مان اُچ وڃي مرزا پير محمد سان ملاقاتي ٿيو. مرزا، سيد صاحب کي ڏسي سروقد اُٿي بيٺو ۽ هن جي تمام گهڻي تعظيم ۽ آدرڀاءُ ڪيائين. جڏهن شاه صاحب مرزا کان موڪلائي بکر ڏي ٿي موٽيو، تڏهن مرزا پير محمد کيس هڪڙو عمدو گهوڙو، سروپاءَ ۽ ٻيون به قيمتي سوکڙيون ۽ نذرانا ڏنا ۽ الور جي پرڳڻو جاگير طور بخش ڪيائينس. اهڙيءَ طرح سنڌ امير تيمور جي اُڙدي جي لٽ مار ۽ غارتگريءَ کان بچي ويئي. ساڳيءَ طرح شيخ احمد جي چوڻ تي امير تيمور دهليءَ جي قيدين کي آزاد ڪيو هو.

مخدوم بلال رحه ٽلتيءَ جو وينل هڪ وڏو عارف ڪامل ٿي گذريو آهي. ظاهري علمن جو وڏو علام ۽ علامه هو. 'تاريخ معصومي' وارو بزرگ لکي ٿو ته، هڪ دفعي مخدوم ٻيڙي ۾ سوار ٿي سيوهڻ وڃي رهيو هو، مير بحر خوب گاريون ڏيئي رهيو هو ۽ ڪنهن جو چيو نه ٿي ورتائين. مخدوم صاحب ڇا ڪيو جو پنهنجي ٽوپي ڪٽي سندس مٿي تي رکيائين ته مهاڻو جهٽ گارين ڳنڍن کان خاموش ٿي ويو ۽ اُتي جو اُتي قرآن ۽ حديث جو واعظ شروع ڪري ڏنائين. 'مقالات الشعرا' ۾ لکيل آهي ته، مخدوم بلال علم حديث جو وڏو عالم ۽ تفسير جو وڏو ماهر هو ۽ پنهنجي زماني ۾ وڏي ڪان وڏو عالم ليکجڻ ۾ آيو ٿي. ڪڏهن ڪڏهن شعر به موزون فرمائيندو هو. جيئن فرمايو اٿس:

در راه خدا از سر قدم بايد ساخت،
سرمايه اختيار خود مي بايد ساخت.
ڪفر است بخود نماني بردن بجهان،
از خويش برون شده سويش مي بايد ساخت.

قاضي ڏنو سيوهاڻي، شاه حسن ارغون جو استاد، علم حديث ۾ مخدوم بلال جو شاگرد هو ۽ ڪانئس سند حاصل ڪئي هئائين. پانڇي ٿو ته هجري ڏهين صدي جي اوائل ۾ رحلت ڪري ويو.

مخدوم اسحاق پٽي هالن پراڻن جو وينل مخدوم عبدالله جي اولاد مان هو. سندس به فرزند مخدوم احمد ۽ مخدوم محمد وڏا نامور درويش ٿي گذريا آهن.

مخدوم احمد سماع ڪرڻ وقت وجد ۾ اچي ويندو هو. پڇاڙيءَ ۾ مخدوم احمد نيرن ڪوٽ ۾ هڪڙي سماع جي مجلس ۾ حاضر هو، اتي هڪڙي سوناري ڇوڪري سماع وقت اهڙو دردناڪ بيت آلاپيو، جو مخدوم صاحب ان جي اثر ڪري حال ۾ اچي ويو ۽ سندس روح جو پکي پڃري مان اُڏامي ويو. سندس جنازو هالن پراڻن ۾ آڻي دفن ڪيائون. جنازي مان ساري واٽ ذڪر جو آواز پئي آيو! هي واقعو سنه 830هه، ڇام نندي جي ڏينهن ۾ ٿي گذريو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مخدوم محمد، مخدوم اسحاق پٽيءَ جو ٻيو نمبر فرزند هو. هي بزرگ جهڙو ظاهري علمن ۾ اڪابر هو، تهڙو باطني علمن ۾ به هو. سدائين سائلن جي مشڪل ڪشائيءَ لاءِ وقت جي حاڪمن وٽ ايندو ويندو هو. هڪڙي ڀيري ڪنهن سائل جي ڪم لاءِ ٺٽي ۾ ڄام نندي وٽ آيو. ڄام نندي چيس ته، ”مون کي اوهان جي ڀاءُ مخدوم احمد جي زيارت ڪرڻ جو ڏاڍو شوق آهي. هن کي جيڪڏهن ڪنهن طرح مون وٽ آڻيو ته ڏاڍي مهرباني.“ مخدوم محمد چيو ته، ”هو نڪا منهنجي پرواهه رکي ٿو، نه اوهان جي!“ انهيءَ گفتگو ۾ هئا ته مخدوم اچي اتي سهڙيو. ڄام نندي نهايت خوشيءَ ۽ صدق سان مخدوم احمد جي دست بوسي ڪئي ۽ جنهن ڪم لاءِ مخدوم محمد ويو هو، سو به بروقت پورو ڪيائين.(1)

سخي ڄام ڏاتار جو مقبرو ڳوٺ ڪڏڙي تعلقي سنجهوري جي نزديڪ آهي. سندس مقبري تي زبردست ساليانو ميلو لڳندو آهي. سندس متولي به ڄام سڏبا آهن، جي وڏي پدويءَ وارا زميندار ۽ مريدن خادمن وارا آهن.

سخي دادواهي: هتي جي شيخ دائود کي به خلافت جو درجو مليل هو. سندس درگاه وِهري واه جي ڪناري تي تعلقي نوشهري فيروز ۾ آهي.

خليفو وهيون: هن بزرگ جو مقبرو نصرپور ۾ آهي.

درويش سيهڙو: هي بزرگ ’سيهڙ معارفاتي‘ جي نالي سان مشهور آهي. سندس مقبرو ٽنڊي الهيار جي پرسان آهي.

شيخ پريو (بريه) ويرداس هڪ وجداني مجذوب ٿي گذريو آهي، جو اصل برهمڻ هو. ماٺهن جي ميڙ کان ٿهندو هو. آخري ڏينهن ۾ گنجي ٽڪر تي آستانو ڪيائين، جتي ماٺهن جا هشام سندس زيارت لاءِ ويندا هئا ۽ پڇڻ ڳاڇڻ کان سواءِ من مرادون لهندا هئا. هميشه وادين ۾ راڳ تنواريندو ويندو هو. هن درويش سنه 903ھ (1497ع) ۾ وفات ڪئي، گنجي ٽڪر جي دامن ۾ پوريل آهي.

شيخ طاهر جنهن کي هندو اُڏيرولعل سڏين ٿا، سندس مقبرو حيدرآباد ضلعي ۾ آهي، سندس ميلي تي هندو ۽ مسلمان وڃن ٿا.

پير پٺي جو مقبرو ميرپور ساڪري تعلقي ۾ آهي، هندو هن کي راجا گوپي چند جو يادگار سمجهن ٿا، عالمن جو چوڻ آهي ته شيخ سعدي رحه جو همعصر هو، ماه ربيع الاول جي وچ ڌاري هت ميلو لڳي ٿو.

مخدوم عبدالباقي سنه 952ھ ۾ استنبول کان وار مبارڪ روهڙيءَ آندو هو. وقت جي بزرگن مان شاه حيدر حقاني ۽ مخدوم عبدالملڪ وار مبارڪ جي زيارت ڪئي، وار مبارڪ جي حج جي موقعي تي مسلمان زيارت ڪرڻ وڃن ٿا. زيارتگاه جا مجاور صديقي آهن.(1)

شيخ الاسلام حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جي خليفي موسيٰ نواب جي تبليغ سان سنڌ جي هندو قومن مان ڏهر، مهر ۽ ڏاريجن اسلام قبول ڪيو.(2)

(1) John Wilson: History of the Suppression of Infanticide in Western India, Pp. 167-168, Bombay, 1855.

(1)لس ٻيلي جا رونجها به ڄام انڙ جي نسل مان آهن.

(2)هندستان جي ڏهن هزار دينارن جي قيمت هڪ لک عرب دينارن جيتري هئي. في هندي طلائي دينار ٻيءَ اسلامي دنيا ۾ اڍائي دينارن جيتري قيمت رکندو هو.

(1)عجائب الاسفار: جلد-2، ذڪر سيوستان، ص-9 -11.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)مؤرخ سراج عفيف، اُنڙ جو نالو راءِ اُنڙ لکيو آهي، حالانڪ سما گهڻو اڳ مسلمان ٿيا هئا ۽ اهل سنت هئا. ڏسو تاريخ فيروزشاهي: سراج عفيف، ص-199. ڪلڪتو.

(1)تاريخ فيروز شاهي: سراج عفيف، ص، 240-241، ڪلڪتو.

(1)مرات محمدي: شيخ غلام محمد، ص-53، مصطفائي پريس، بمبئي، 1324ھه.

(2)رعنا: مولانا سيد عبدالحي، ص-14-15، اعظم ڳڙهه، 1353ھه.

(1)اُباوڙي جو شهر سنه 987ھه ۾ تعمير ٿيو. هتي 1552ع جي هڪڙي مسجد جڙيل آهي. 'آئين اڪبري' ۾ علامه ابوالفضل اُباوڙي کي ملتان سرڪار جو محال ڏيکاريو آهي. راجا ڏاهر جي نسل مان ڏهر نومسلم هن شهر ۾ وڏا جاگيردار آهن.

(2) Frontier & Overseas Expeditions from India, Vol.III, P-23.

R. Hughes-Buller: Makran, CHP. History.

M.L. Dames: The Baloch Race, A Historical & Ethnographical Sketch, Lahore, 1904.

(1) M.L. Dames: Popular Poetry of the Baloch, The Thirty Years War, P-23.

(2)فرشته: جلد-2، ص-352. زڪر سلطان مظفر شاهه.

(3) G.B. Malleson: The Historical Sketch of the Native States of India, CHP. XIV, London, 1875.

(1)سلطان محمود چمپانير ۽ جهوناڳڙه جا ٻه مضبوط قلعا فتح ڪيا هئا، تنهن ڪري 'بيگڙه' يعني 'ٻن قلعن فتح ڪرڻ وارو' سڏبو هو.

(2)هڪڙي پيري سروهيءَ جي راجا بلوچن کان زبردستيءَ گهوڙا ڦريا هئا. بلوچن سلطان بيگڙي کي دانهن ڏني. سلطان بلوچن کي بروقت قيمت پري ڏني ۽ سروهيءَ جي راجا سان جنگ ڪيائين.

(1)فرشته: جلد-2، ص-300، ذڪر سلطان محمود بيگڙه. مرات محمدي: ص-85.

Edmund, C. Cox: A short History of Bombay Presidency, P-44, Bombay, 1887.

(1)راءِ شيرا (شهره) سولنڪي سيويءَ جو زميندار هو، جنهن پوءِ مسلمان ٿي پنهنجي ڌيءَ جي شادي يوسف قريشيءَ سان ڪرائي، پنهنجي عقيدت منديءَ جو ثبوت ڏنو. هڪڙي ڏينهن پنهنجي ڌيءَ سان ملاقات ڪرڻ جي بهاني سان ملتان جي قلعي ۾ پهچي، هن شيخ يوسف کي ملتان کان بيدخل ڪري ڇڏيو. ڏسو فرشته: جلد-2.

(1)سيرت المتاخرين: مترجم، پروفيسر عباسي، جلد-1، ص-12، لاهور.

تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي بي- اي، ايل- ايل- بي. ذڪر دودائي بلوچ، امرتسر اليڪٽرڪ پريس.

مختصر تاريخ هند: مولانا سيد ابومظفر، ص 95-96.

(1)تحفة الڪرام: جلد-3، ذڪر ڄام ننڍو.

(1)تحفة الڪرام: جلد-1 ۾ سيد ميران مهدي جونپوريءَ جو مختصر بيان ڏنل آهي. مهدي جونپوريءَ جو مفصل احوال سندس اولاد مان سيد قاسم بن سيد يوسف سنه 1016ھه ۾ ڪتاب 'مطلع الولايت' ۾ ڏنو آهي. ٻيو ڪتاب سيد ميران مهدي جي نانيءَ خوند مير جي پوٽي برهان الدين، ڪتاب 'شواهد الولايت' جي نالي سان سنه 1052ھه ۾ تصنيف ڪيو. مڪران جي ذڪرين وٽ جيڪو ڪتاب آهي، سو 'سفر نامه' آهي، جنهن ۾ ميران مهديءَ جي سياحت جو بيان ڏنل آهي. ڏسو ڪتاب مذاهب السلام: مولوي نجم الغني رامپوري، ذڪر ميران مهدي جونپوري، نولڪشور.

(1)فرشته: جلد-2، ذڪر ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم، ص-524.

(1)مارڪوپولو جو بيان آهي ته اڳ تاتاري امير پنهنجا مردا مغلستان جي هڪڙي جبل ۾ دفن ڪندا هئا. مؤرخ رشيد الدين 'جامع الرشيدي' ۾ ۽ مارڪوپولو پنهنجي 'سفرنامه' ۾ لکن ٿا ته جڏهن منگو خان جو لاش دفنائڻ لاءِ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪٽي آيا هئا ته رستي تي جيڪي به ماڻهو لاش اڳيان لنگهيا هئا، تن کي تاتارين قتل ڪيو هو ۽ ائين اٽڪل ويهه هزار ماڻهو بيگناهه مارجي ويا هئا.
(1)سلطان حسين بائقارا اتر ايران، افغانستان، خراسان ۽ سيستان تي 25 ورهيه حڪومت ڪئي. سندس تختگاه هرات، علم جو مرڪز هو. سندس درٻار ۾ مولانا جامي، شاعر سوهيلي، خواجه عبدالله مرواريد (مصنف ‘مونس الحباب’)، مولانا بينائي، مولانا فصيح الادين ۽ ٻيا اهل علم ۽ شاعر رهندا هئا. ايراني مصور بهزاد به هرات جي درٻار ۾ رهندو هو. 11- محرم 913هه (1507ع) ۾ هرات تي شيباني محمد خان ازبڪ قبضو ڪيو؛ هڪ لک سڪا شهر وارن کان تاوان ورتائين؛ اُزبڪن شهرن ۾ وجي لڪا، بديع الزمان ۽ مظفر حسين سندس پيش پيا، جن مان مظفر حسين جي زال سان محمد خان زبردست نڪاح ڪيو، حالانڪ محمد خان جي عمر ان وقت 58 ورهيه هئي!
روضة الصفاءِ: مير خوند بن خاوند شاه هروي، ذڪر محمد خان شيباني، يورپ، 1832ع، تاريخ شرقيه: سيد امير علي، ذڪر شيباني.
(1) L. Dames: Popular Poetry of the Baloch, "Earlier Period". P. 48.
(2) E.H. Aitken: Gazetteer of the Privince of Sind, CHP. III, P. 99.
(1)تحفة الڪرام: جلد-3، ڄام خيرالدين بابت به ساڳئي سم جهڙو بيان نقل ڪيل آهي ته هن هڏن جو ڍير ڏٺو ۽ چيائين ته هي هڏا مون سان ڳالهائين ٿا، پوءِ چورن کي هٿ ڪري ڦر جي مال سميت کين گجرات جي حاڪم ڏانهن روانو ڪيائين!
(1)عجائب الاسفار: جلد-2، باب-1، ص -19.
(2)عجائب الاسفار: جلد-2، باب-1، ذڪر شهر سيوستان. پرواني جو سال 99هه هو.
(1)عجائب الاسفار: جلد-2، باب -1، ذڪر شهر سيوستان.
(2)تحفة الڪرام: جلد-3، ص-182-183.
نوٽ: قاضي قاضن، جو شاه حسن ارغون پاران بکر جو قاضي هو، سنه 947هه ۾ استعفيٰ ڏيئي مديني منور ۾ پڇاڙيءَ جا ڏينهن گذارڻ لڳو، جتي سنڌ جا ٻه مشهور عالم، قاضي عبدالله بن ابراهيم رانتيو ۽ شيخ عبدالله ابن سعد درٻيلوي، سندس صحبتي هئا. قاضي قاضن 958هه (1551ع) ۾ وفات ڪئي.
(1)تحفة الڪرام: جلد-3.
(1)عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري، ص-36-35، حيدرآباد دڪن، مطبه شمسي، 1903ع.
(2)چشمهءِ ڪوثر: محمد اڪرام، جلد-1.

سيڪشن؛ تاريخ
ڪتاب: جنت السنڌ
باب؛ 5
صفحو :11

باب پنجون

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

شاهه بيگ ارغون:
سنه 928ھه (1521ع) ۾ شاهه بيگ اگهم ڳوٺ ۾ وفات ڪئي. هو وڏو عالم، فاضل ۽ نيڪ بخت حاڪم ٿي گذريو. قندار واري زماني ۾ علمائن جي صحبت ۾ گذاريندو هو. علم نحو جي ڪتاب 'ڪافيه' جي شرح، 'عقائد نفسي' جي شرح 'مطالع منطق' جي شرح ۽ ٻيا ڪيترائي رسالا عربيءَ ۾ تصنيف ڪيائين. مهدي جونپوري سان علمائن جي روبرو قندار ۾ بحث ڪيو هئائين.(1) بکر جي سادات کي روهڙيءَ ۾ جاگيرون ڏنيئي، الور جي قلعي جون سرون گهرائي، بکر جي قلعي جي مرمت ڪرايائين. بکر جي آس پاس جيڪي بلوچ رهندا هئا، جن سمن جي ڏينهن ۾ ڪيترين ئي بغاوتون ڪيون هيون، تن وٽ وڃي مهمان ٿيو، پوءِ راتو رات مٿن حملو ڪري سندن زور ڀڳائين.
ڄام صلاح الدين جي سؤٽ سان مظفر شاه حليم بن محمود شاه، گجرات جي حاڪم شادي ڪئي هئي. مظفر شاه، علامه محمد بن محمد يحيٰ جو شاگرد هو ۽ حديث علامه جمال الدين محمد بن عمر بحرق کان پڙهيو هو. سپه داريءَ ۽ سلطانيءَ ۾ ماهر هو.ڄام صلاح الدين، جو دريا خان کان دوکي ۾ جنگ هارائي گجرات ڏانهن ڀڄي ويو هو، سو مظفر شاه حليم کان مدد وٺي شاه بيگ ارغون جي غير حاضريءَ ۾ سوڍن ۽ جاڙيجن جو ڏهه هزار لشڪر وٺي، ٺٽي تي ڪاهي آيو. ڄام فيروز، علاءُ الدين بن مبارڪ کي سيوهڻ جي مغل نواب ڏانهن سفير ڪري مڪو. مرزا شاه بيگ پنهنجي پٽ مرزا شاه حسن کي شال مان لشڪر ڏيئي، ڄام فيروز جي مدد لاءِ مڪو.
سنه 927ھه (1520ع) ۾ مرزا ٺٽي پهتو. جوڻ جي شهر وٽ خونريز جنگ لڳي، جنهن ۾ ڄام صلاح الدين ۽ سندس پٽ هيبت علي مارجي ويا، سندن لشڪر پوءِ ميدان ڇڏي ڀڳو. ڄام فيروز، هڪ عريضو قيمتي سوکڙين سميت قاضي قاضن جي معرفت شاه بيگ ڏانهن بکر جي ڪوٽ ۾ پهچايو. شاه بيگ گجرات فتح ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو.(1(
مرزا شاه حسن:
شاه بيگ جو گجرات فتح ڪرڻ جو منڍ کان ارادو هو، پر سندس عمر وفا نه ڪئي. سندس وفات کان پوءِ رمضان مهيني ۾ مرزا شاه حسن جي تاجپوشيءَ جي رسم نصرپور ۾ ادا ڪئي ويئي. عيد ڏينهن خطبو سلطان ظهيرالدين بابر جي نالي تي پڙهيو ويو، جو ان وقت ڪابل ۽ قندار جو حاڪم هو. شاه بيگ جي وفات کان پوءِ ڄام فيروز وري سڄيءَ سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ خيال پچائڻ لڳو. ظاهري طور قاضي قاضن ۽ حافظ رشيد، ڄام پاران تاجپوشيءَ جي موقعي تي تحفا کڻي اچي، مرزا شاه حسن کان معافي گهري پيش پيا، مگر مرزا کي ڄام جي ارادن جي خبر هئي، تنهن ڪري ٺٽي ڏانهن اُسهيو. ڄام فيروز پهريان ٺٽو خالي ڪري ويو، پر پوءِ سندس وزير ماٽڪ ۽ نانيءَ، شيخ ابراهيم ٻيڙين تي فوج چاڙهي مرزا سان مقابلو ڪيو. سخت جنگ کان پوءِ مغلن جي سوڀ ٿي.(1(
شڪست کائڻ کان پوءِ ڄام فيروز ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو، جتي لشڪر گڏ ڪري پنجاه هزار سوار ۽ پيادن جو لشڪر وٺي وري ٻيهر ٺٽي ڏانهن هليو. ڇاڇڪن جي ڳوٺ ۽ راهمڪي بازار جي وچ ۾ ڪاري ڪاٻاري (ڪاري ڪبڙلوءِ) وٽ ٽئين درويش جي پيشنگوئيءَ موجب تيرن ۽ ترارين جي جنگ لڳي، ڄام فيروز هزارين ماڻهو مارائي ڪڇ ڏانهن مايوس ٿي موٽي ويو. سنه 1523ع ۾ سمن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو ٿيو ۽ ارغونن سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو. ڄام فيروز ڪڇ کان گجرات ڏانهن ويو، جتي بهادر شاه گجراتيءَ کيس اميرن ۾ داخل ڪيو ۽ باقي عمر جا ڏهاڙا اُتي گذاريائين. مرزا شاه حسن ٺٽو فتح ڪرڻ کان پوءِ هالڪنڊي ۽ سيوهڻ کان ٿيندو بکر پهتو.
ملتان تي ڪاهه:
بابر بادشاهه ڪابل کان پنجاب تي ڪاهون ڪندو هو. پنجاب جو حاڪم دولت خان لوڌي به بابر جو طرفدار هو. بابر، مرزا شاهه حسن کي اُچ ۽ ملتان تي قبضي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. گويا سنه 930ھه (1523ع) ۾ پنجاب تي بابر جو قبضو هو. ملتان جو حاڪم محمود شاهه لانگاهه ڪمزور هو، البته سهراب خان دودائيءَ جي زور تي سندس حڪومت ۾ اجا ٿورو دم هو. شاهه حسن اُچ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ ڏراور جي قلعي تي قبضو ڪيو، جتان کيس گهڻو خزانو هٿ لڳو. ڏراور تي قبضو ڪري شاه حسن ملتان جي قلعي جي ديوارن هيٺان پهتو. سلطان لانگاه خوف

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪان شيخ بهاءُ الدين قريشيءَ وقت جي وڏي صوفيءَ ۽ مولانا بهلول کي صلح ڪرائڻ لاءِ شاه حسين ڏانهن روانو ڪيو، مگر ارغون حاڪم سندن متين ڳالهين تي ڪين مڙيو. آخر ٻي واه نه ڏسي، سلطان محمود لانگاه اَسي هزار جتن، رندن، دودائن، قرائن ۽ چانڊين بلوچن جي لشڪر سان مغلن جو مقابلو ڪيو، پر شڪست کاڌائين. سندس پٽ ۽ ڏيءُ جي صغير هئا قيد ٿي ويا، جن کي شاه حسن، مسڪين خان ترخان جي حوالي ڪري، ڪيس تاڪيد ڪيو ته ٻارن جي سنڀال اولاد وانگر ڪري.

سنه 931هه (1524ع) تائين سلطان محمود لانگاه حڪومت ڪري وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ سلطان حسين شاه ثاني ملتان جو حاڪم ٿيو. صغير هئڻ سبب حڪومت جون واڳون شيخ شجاع الملڪ بخاريءَ جي هٿ ۾ رهيون، جو سلطان محمود جو ناٺي هو. شيخ شجاع ڀيهر قلعي اندر رهي مغلن جي مقابلي ڪرڻ جي رٿ ڪئي، جا ڪارگر ثابت نه ٿي، ڇاڪاڻ ته لانگاه جو سپه سالار لنگر خان، جو دراصل هن خاندان جو غلام هو ۽ جنهن سلطان محمود شاهه کي زهر ڏيئي ماريو هو، سو غداري ڪري وڃي شاه حسن ارغون سان گڏيو. شاه حسن ارغون قلعي تي گهيرو ڪيو، جو برابر هڪ سال تائين جاري رهيو. ملتان وارن جو گهيري ڪري اهڙو حال تنگ ٿيو، جو ڪتا ۽ ٻليون به کائڻ لڳا. آخر تنگ ٿي سلطان حسين شاهه سنه 932هه (1525ع) ۾ هٿيار ڦٽا ڪيا. ارغونن شهر تي قبضو ڪري لٽ مار شروع ڪئي، ايتري قدر جو مولانا ابراهيم صدر جامع جامعي ۽ سندس پٽ مولانا سعدالدين لاهوريءَ جي حويلي به لٽيائون. سترهن سالن ڪان وٺي ستر سالن تائين جيڪي به قيدي هئا، سي مغلن ماري ڇڏيا. ملتان بلڪل ويران ٿي ويو. شاه حسن، ملتان خواجه شمس الدين جي حوالي ڪري، لنگر خان کي سپه سالار مقرر ڪري، سنڌ ڏانهن موٽيو. سنه 932هه (1526ع) ۾ بابر ابراهيم لوڌيءَ کي پاڻيپٽ جي جنگ ۾ شڪست ڏيئي دهلي ۽ آگرو فتح ڪيا. لنگر خان مدبر ۽ هوشيار هو.پهريائين ملتان جي ويرانيءَ کي مٽائي، ماڻهن جون دليون ڪٽي جڏهن پنهنجي طاقت مضبوط ڏٺائين، تڏهن خواجه شمس الدين کي ملتان مان ٻي دخل ڪري، اُتي پاڻ قبضو ڄمائي ويٺو. سنه 937هه (1530ع) ۾ بابر وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ نصيرالدين همايون سندس پٽ دهلي ۽ آگري جي تخت تي ويٺو. همايون پنجاب جو صوبو پنهنجي ڀاءُ مرزا ڪامران جي سپرد ڪيو. ڪامران لنگر خان کي لاهور گهرائي، ڪيس ڪابل جو گورنر بنائي، ملتان مغليه شهنشاهت سان گڏائي ڇڏيو.

گجرات تي ڪاهه:

ملتان ڪان موٽڻ بعد مرزا حسن ۽ سلطان محمود بن فاضل ڪوڪلتاش گڏجي گجرات تي ڪاهه ڪئي ۽ پٽن ۽ راڌنپور تائين گجرات ۾ ڦر ڪرايائون. سندن غير حاضريءَ ۾ وري سنڌ ۾ ڪلمتين ۽ جتوئين نتي ڪان وٺي بکر تائين ڦرلٽ شروع ڪئي. مرزا قاسم بيگلار، مرزا شاه حسن کي خبر پهچائي، جنهن ڪري شاه حسن گجرات جي حاڪم محمود شاه ثانيءَ ڪان هڪ لک فيروز شاهي سڪا پاڻ لاءِ، ٽيهه هزار سڪا سلطان محمود لاءِ وٺي سنڌ ڏانهن وريو.(1) محمود ثاني مخير باشاهه ٿي گذريو، هن مڪي معظمه ۾ باب العمره جي متصل هڪڙو عظيم الشان مدرسو تعمير ڪرايو، جنهن ۾ علامه شهاب الدين ابن حجر مڪي ۽ عزالدين عبدالعزيز زمزمي تدريس تي مقرر هئا. محمود ثاني ڪنيات بندر جي آمدني هڪ لک اشرفيون ساليانو حرمين ڏانهن روانيون ڪندو هو.

همايون جو سنڌ ۾ اچڻ:

همايون کي افغانن جي بغاوت کي مٽائڻ لاءِ جونپور ۽ چنارگڙه وڃڻو پيو، جتي فريد خان (شير شاه) کي مطيع ڪري موٽيو. فريد خان سوري پٺاڻ، سهسرام (بهار) جو زميندار هو. سنه 939هه (1532ع) ۾ همايون گجرات ڏانهن ويو، ڇاڪاڻ ته بهادر شاه گجراتيءَ ڪن باغي مغلن کي پاڻ وٽ پناه ڏني هئي. همايون ڪنيات تائين پهتو هو ته بهار ۾ فريد خان جي ٻيهر بغاوت جون وٽس خبرون پهتيون. هو آگري ڏانهن موٽي آيو ۽ ڪجهه فوج وٺي بهار ڏانهن ويو. فريد خان خزاني ۽ ٻارن ٻچن کي رهتاس جي مضبوط قلعي ۾ رکي، پاڻ ٽڪرين ۾ وڃي لڪو. همايون بنگال تائين آسانيءَ سان پهتو، ليڪن برسات جي مند اچڻ ڪري، هن لاءِ واپس موٽڻ ڏکيو ڪم ٿي پيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هوڏانهن فريد خان ٽڪرين مان نڪري ساٿس صلح لاءِ ڳالهيون ڪرڻ لڳو. همايون سندس درخواست منظور ڪئي، مگر هڪڙيءَ رات گنگا جي گهاٽ وٽ مغليه لشڪر کي غافل ڏسي، فريد خان مٿن اوچتو حملو ڪري، هزارين مغل سپاهي ماري وڌا. همايون ٿورن ساٿين سان جان بچائي آگري ۾ دهليءَ پهتو، جتان ترت ئي نڪري لاهور پهتو، مگر ڀائرن ڪيس ڪا مدد ڪانه ڏني، تنهن ڪري لاچار فريد خان کان جان بچائي ٻيڙين جي ذريعي لاهور کان ملتان پهتو. فريد خان سندس پٺيان پنجاب تائين ڪاهي آيو ۽ پوءِ واپس موٽي دهليءَ ۽ آگري تي قبضو ڪري، پاڻ کي شير شاه جي لقب سان سڏائڻ لڳو.

همايون جو سنڌ ۾ اچڻ:

ملتان جي هڪڙي بلوچ جاگيردار، بخشي خان معزول شهنشاه همايون کي اناج سان ٻيڙيون ڀرائي درياءَ رستي سلامتيءَ سان بکر ڏانهن روانو ڪيو. همايون بخشي خان کي خلعت ۾ نقارو روانا ڪري 'جهان خان' جو لقب ڏنو. بکر جي واليءَ سلطان محمود ڪوڪلتاش، قلعي جا در بند ڪري ڇڏيا. همايون قلعي جي پر ۾ هڪڙي باغ ۾ قيام فرمايو، جو شاه حسين جي ماٽيلي ڀاءُ، مير سمندر پاڻ تيار ڪرايو هو. همايون مير سمندر معرفت، مرزا شاه حسن کي چوائي مڪو ته: "منهنجو ارادو گجرات وڃڻ ڏانهن آهي، مگر جنهن صورت ۾ آءٌ هڪڙي ضرورتمند جي صورت ۾ تنهنجي ملڪ ۾ وارد ٿيو آهيان، ان صورت ۾ تو تي فرض آهي ته اچي خدمت ۾ حاضر ٿيءُ".

مگر مرزا شاه حسن پنجن مهينن تائين شهنشاه کي حيلن ۾ بهانن سان ٽاريندو رهيو. همايون مهراڻ جي ڪاٻي ڪپ تي روهڙيءَ جي ويجهو چار باغ نالي هڪڙي عمدي باغ ۾ شاه حسن جو انتظار ڪرڻ لڳو. معزول شهنشاه جي اها حالت هئي، جو آخر اَنّ نه ملڻ سبب سندس ڪئمپ جا ماڻهو اُٺ ۾ گهوڙا ذبح ڪري کائڻ لڳا. ڪي وري تنگ ٿي بادشاهه کي ڇڏي ڀڄي ويا. مرزا شاه حسن کي خبر هئي ته همايون جي طاقت روزمره گهٽجي رهي آهي، ان سبب ڪري ملاقات ڪرڻ کان نٽائيندو رهيو.

جن ڏينهن ۾ همايون چار باغ ۾ مقيم هو، انهن ڏينهن ۾ مرزا هندال مهراڻ ٽپي قنڌار وڃڻ جي ارادي سان روهڙيءَ وٽ پهتو هو. همايون پنهنجي والده کي ڏسڻ جي ارادي سان مرزا هندال جي منزل گاه تي پهتو. والده سان ملاقات ڪرڻ وقت سندس نظر حميده بانو بيگم تي پئجي ويئي، جا حضرت احمد ڄام زنده پير جي اولاد مان هئي.(1) نظر پوڻ سان همايون جي دل ديواني ٿي پيئي، مگر حميده بانو بيگم جي خاندان سان مغليه شاهي خاندان کي عقيدتمنديءَ جو رستو هو، ان ڪري چاليهن ڏينهن تائين ڇڪتاڻ رهي، آخر حميده بيگم بانو شادي ڪرڻ تي راضي ٿي. مرزا هندال ان وقت پاٽ جي شهر ۾ هو. هي شهر دادو ضلعي ۾ مهراڻ جي ڪپ کان ويهن ميلن جي مفاصلي تي اولهندي طرف هو.

جمادي الاول مهيني جي سومر ڏينهن ٻن پهرن جو سنه 948هه ۾ همايون جو نڪاح حميده بانوءَ سان مير ابوالبقاءَ پڙهيو، جنهن کي همايون ٻه لک رپيا ڏنا. ٽن ڏينهن تائين پاٽ ۾ قيام فرمائڻ کان پوءِ همايون ٻيڙين تي چڙهي بکر پهتو. مرزا هندال، يادگار ناصر کي همايون وٽ ڇڏي، قنڌار ڏانهن روانو ٿيو. همايون پاڻ ٻه پوءِ سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو.

همايون جڏهن لاهور کان نڪتو هو، ان وقت سندس فوج ۾ نوڪرن جو تعداد ويهه لک هو، جن مان گهڻا بک جي وگهي تنگ ٿي کيس ڇڏي هليا ويا، مگر جيڪي وفادار يا جان نثار هئا، سي هجر حال ۾ آقا سان شريڪ ۾ مددگار هئا. سيوهڻ جي مضبوط قلعي تي مير علي ڪوتوال هو، جو اڳ همايون وٽ نوڪر هو. همايون کي پڪ هئي ته مير علي قلعي جو در پٽيندو، پر هو اٽلندو قلعي تي توبون چاڙهي، مقابلو ڪرڻ لڳو. همايون جي فوج خندقن جي وسيلي مقابلو ڪندي قلعي جو هڪڙو برج ڪرائي وڌو، مگر قلعي تي قبضو ڪرڻ مشڪل ڪم هو.ٻئي طرف ان مهانگائيءَ سبب همايون جا ماڻهو ڀڄڻ لڳا، جن کي مرزا شاه حسن گرفتار ڪرائي ٻيڙيون ڀرائي سمنڊ ۾ ٻوڙائڻ لڳو. اٽڪل ڏهه هزار همايون جا ماڻهو اهڙيءَ طرح مرزا ارغون سمنڊ ۾ ٻوڙايا. همايون اٽڪل

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ست مهينا سيوهڻ ۾ رهيو. سندس لشڪر هٽو گهٽجي ويو. مرزا شاه حسن ٻيڙين تي توبون رکائي نٽي کان سيوهڻ پهتو. همايون جي ٻيڙي ۽ سامان کي ٻُڙڻ کان پوءِ ان معزول شهنشاه کي سيوهڻ مان نڪري وڃڻ لاءِ چوائي مڪو. همايون بکر ڇڏڻ وقت مرزا يادگار ناصر کي پنهنجي طرفان قائم مقام ڪري ويو هو. همايون جي غير حاضري ۾ مرزا شاه حسن يادگار ناصر کي چوائي مڪو ته، ”جيڪڏهن تون همايون کي بکر کان پڇائي ڪيندين، ته آءٌ توکي بکر حوالي ڪرڻ سميت پنهنجي ڌيءُ جو به توسان نڪاح ڪرائيندس.“ همايون سيوهڻ کان جڏهن بکر پهتو، تڏهن مرزا يادگار ناصر ساڻس جنگ جوٽڻ لاءِ تيار ٿيو. همايون ٻهريائين مڪي ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو، پر پوءِ جوڌپور جي راجا مالديو جو وعدو ڪيس ياد آيو، جنهن معزول شهنشاه کي مدد ڏيڻ جو انجام ڪيو هو، تنهن ڪري همايون بکر جي پچر ڇڏي ٻهريان ڏراور جي قلعي تي قبضو ڪيو. هتي گاه ۽ داڻي جي تنگي محسوس ڪري، جيسلمير ڏانهن روانو ٿيو. اتي جي راجا سان جنگ ڪيائين. راجا شڪست کاڌي پر همايون جا گهڻا جان نثار مئا ۽ زخمي ٿيا.

جيسلمير کان سٺ ڪوهه هڪڙي ڏينهن ۾ ڪرڻ کان پوءِ همايون ساتلمير پهتو، پر هتي جا راجپوت ڪيس تنگ ڪرڻ لڳا. هتان مالديو جي ڦلودي پرڳڻي ۾ پهتو. راجا مالديو وٽس هڪڙي زره ۽ هڪڙو اُٺ اشرفين سان ڀريل روانو ڪري، بيڪانير جو علائقو همايون کي ڏيڻو ڪيو. مگر مالديو جي دل ۾ دغا هئي، وٽس شيرشاه سوريءَ جو ايلچي پهتو هو. هو شهنشاهه کي گرفتار ڪرائڻ جي فڪر ۾ هو. مٿين خبر همايون کي بلا سرخ راجا جي ڪتابدار پهچائي، جو اڳ همايون جي شاهي ڪتبخاني جو محافظ هو ۽ هينئر راجا مالديو وٽ نوڪر هو.

ساڳئي وقت اَنڪ خان، راجا جا ٻه جاسوس گرفتار ڪيا. ايتري ۾ همايونءَ کي اها خبر پهتي ته راجا مالديو لشڪر سميت ڪاهيندو اچي ٿو، پوءِ همايون جلد تياري ڪري، راجا جي پهچڻ کان اڳ سنڌ جي شهر عمرڪوٽ ۾ ڏهين جمادي الاول 949هه تي سلامتيءَ سان پهتو. سندس لشڪر راجا مالديو جي لشڪر کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. عمرڪوٽ جي راڻي همايون جو استقبال ڪري، شاهي حرم کي قلعي اندر عمدين عمارتن ۾ ويهاري، باقي همراهَن کي قلعي جي ٻاهر قيام ڪرڻ لاءِ اجازت ڏني. عمرڪوٽ ۾ سستائي هئي، في رپئي چار ٻڪريون وڪامنديون هيون. عمرڪوٽ جي راڻي به بادشاهه جي خدمت ۾ چوپايو مال ۽ تحفا پيش ڪيا. همايون پنهنجي اميرن مان تردي بيگ کان اَسي هزار اشرفيون قرض ڪٽي، سوڍي راڻي ۽ سندس پٽن کي هٿيار ۽ خلعتون عنايت ڪيون. راڻي ٽي هزار جرار لشڪر معزول شهنشاه کي پيش ڪري خدمت ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نه ڪئي.

حميده بانو بيگم انهن ڏينهن ۾ حامله هئي، همايون خواجه معظم کي شاهي حرم مٿان نگراني ڪرڻ تي مامور ڪري، پاڻ سوارن جو دستو وٺي بکر ڏانهن روانو ٿيو. بادشاهه جي رواني ٽيڻ کان پوءِ ٽئين ڏينهن، 4 رجب 949هه (15 آڪٽوبر 1542ع) آچر ڏينهن صبح جو، حميده بانو بيگم کي فرزند تولد ٿيو، جو اڳتي هلي جلال الدين محمد اڪبر اعظم جي نالي سان دنيا ۾ مشهور ٿيو. ان وقت همايون عمرڪوٽ کان 15 ميلن جي مفاصلي تي هو. تردي محمد خان بادشاهه کي خوشخبري پهچائي.

همايون وٽ ان وقت عمرڪوٽ جي راڻي جي مدد سان ڏهه هزار لشڪر هو، اهي سورمه ۽ سنيچه قبيلن جا سپاهي هئا، جي راڻي جي ترغيب سان همايوني فوج ۾ ڀرتي ٿيا هئا. جوڻ جي شهر ۾ پهچي اُتي جي مشهور ’باغ آئينه‘ ۾، جو نهايت پرفزا هنڌ هو، منزل هٽي، اردگرد وارا ڳوٺ همايون پنهنجي عملدارن کي جاگير ڪري ڏنا. مرزا شاه حسن پاران هتي جيڪو عملدار رهندو هو، سو همايون جي خوف کان ڀڄي ويو. نتو، جوڻ کان ڇهن ڏينهن جي پنڌ تي هو. همايون پنهنجي حرم ۽ ماڻهن کي عمرڪوٽ کان گهرائي، ڪي مهينا هت رهڻ لڳو. ان وقت شهزادي اڪبر جي عمر ڇهه مهينا هئي.

نومبر سنه 1553ع ۾ چاچڪن (بدين) وٽ همايون جي لشڪر ۽ مرزا شاه حسن جي لشڪر ۾ وڏي جنگ لڳي. ان جنگ ۾ همايون جي عملدارن مان شيخ علي بيگ پنهنجن ماڻهن سميت مارجي ويو ۽ مظفر بيگ ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. خالد بيگ وڃي ارغونن سان گڏيو. مرزا شاه حسن ٻيڙين تي لشڪر چاڙهي جوڻ پهتو. هر روز ارغونن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

جي همايون جي ماڻهن سان جنگ لڳندي هئي. همايون جي طرف جا گهڻا ماڻهو ارغونن هٿان مارجي ويا ۽ ڪي شاه حسن ڏانهن پڄي ويا. ان وقت خبر پهتي ته بيرم خان خانان گجرات کان چاچڪن ۾ پهتو آهي. مرزا شاه حسن بيرم خان کي گرفتار ڪرڻ لاءِ گهڻا وس ڪيا، پر هو سلامتيءَ سان اچي بادشاهه کي گڏيو. سنه 1541ع ۾ مرزا هندال قنڌار پهتو هو. مرزا عسڪري ۽ مرزا ڪامران، ان وقت غزنيءَ ۾ هئا. مرزا ڪامران جي اها مرضي هئي ته مرزا هندال کي قنڌار مان لوڏي ڪڍجي. اها هئي ڀائرن جي نااتفاقي، جڏهن همايون مصيبتن ۾ مبتلا هو. ڀائرن جي اها مرضي هئي ته همايون جي نالي خطبو نه پڙهيو وڃي، حالانڪ فردوس مڪاني بابر، همايون کي جيئري وليعهد مقرر ڪري ويو هو.

ان وچ ۾ مرزا شاه حسن، همايون کي سنڌ ڇڏڻ لاءِ صلاح ڏني، جا همايون قبول ڪئي. سوال هو ته همايون وٽ مسافري ڪرڻ لاءِ اُٺ هئا، نه وهٽ. مرزا شاه حسن همايون ڏانهن هڪ هزار اُٺ روانا ڪيا. اُٺ بلڪل وحشي ۽ جهنگلي هئا، گويا انهن ڪڏهن انسان جي شڪل به ڪانه ڏٺي هئي. بڌل سامان سوارن سميت ڪيرائي جهنگ ڏانهن ڀڄي ٿي ويا. هزارهه مشڪلات کان پوءِ همايون سيويءَ پهتو، مگر مرزا شاه حسن جي عملدار اتي جي قلعي جا در بادشاه لاءِ بند ڪيا. مرزا ڪامران ۽ مرزا عسڪري، همايون کي گرفتار ڪرڻ لاءِ بلوچن کي رشوتون آڇيون، مگر بلوچ سردارن معزول شهنشاه سان وفادار رهي، ڪيس هرڪا سهوليت ڏني ۽ همايون شال ۽ مستونگ جا علائقا ۽ ڪي جواهر لوڻگ خان بلوچ کي مرحمت ڪيا، جنهن جي نگرانيءَ هيٺ هو سلامتيءَ سان گرم سيل جي رستي کان ايران جي حد ۾ پهتو.(1(

امير تيمور جو شاه صفوي اردبيليءَ سان عقيدتمنديءَ جو رستو هو. وري محمد خان شيبانيءَ سان جنگين ڪرڻ وقت جڏهن بابر جي ڀيڻ کي محمد خان شيبانيءَ قيد ڪيو هو، جنهن کي شاه اسماعيل صفويءَ شيباني کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ آزاد ڪري ڪمال عزت سان بابر جي حوالي ڪيو هو. همايون جي ايران پهچڻ وقت شاه طهماسپ صفوي ايران جو شهنشاهه هو، جنهن همايون جي عزت افزائي ۽ مهماني ڪئي. پوءِ همايون کي ايراني لشڪر ڏيئي، هندستان ڏانهن روانو ڪيائين.

همايون ايراني لشڪر جي مدد سان سنه 1547ع ۾ ڪامران ۽ عسڪريءَ کان ڪابل ۽ قنڌار فتح ڪيا. شير شاه سوريءَ جا پويان بلڪل ڪمزور ۽ عياش هئا. سڪندر شاه سوريءَ جي ڏينهن ۾ دهليءَ جي حڪومت پرڳڻن ۾ ورهايل هئي. مرڪزي حڪومت جون حقيقي واڳون هيمون نالي هڪڙي هندو بقال جي هٿ ۾ هيون. همايون جڏهن لاهور فتح ڪيو، ان وقت رندن جو سردار مير چاڪر خان بن شهڪ بلوچي قبائلي لشڪر سان اچي شهنشاه کي گڏيو.(1(

سنه 962هه (1555ع) ۾ سرهند جي جنگ ۾ سڪندر شاه سوري مال ۽ خزانا ڦٽا ڪري شڪست کائي ڀڄي ويو.(2) همايون ٻيهر دهلي ۽ آگري تي قبضو ڪيو ۽ بلوچن کي دوآبه باري (لاهور) کان وٺي سمنڊ تائين جاگيرون عنايت ڪيائين. مير چاڪر خان رند کي لاهور کان وٺي ملتان تائين علائقو مليو. ستت ميرچاڪر خان رند وفات ڪئي، سندس مقبرو منٽگمري ضلعي جي ستگهرا ڳوٺ ۾ قائم آهي. سندس پٽ مير شهزاد خان پنهنجو تختگاه مغل فرمانروائن جو شجرو

(1)مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني رامپوري، ذڪر ميران مهدي جونپوري.

(1)جوڻ ۽ فتح باغ به شهر هاٿوڪي ڦليليءَ (ريڻ واهه) جي انهيءَ حصي جي ڪپ تي، جو هينئر ڦٽي ويو آهي ۽ 'ڦٽو' سڏجي ٿو، هڪٻئي کان ٿن ڪوهن جي مفاصلي تي هئا. جوڻ ڪپهه جي واپار ڪري ۽ فتح باغ ميون جي ڪري مشهور هئا. همايون جڏهن سنڌ ۾ آيو هو، تڏهن ٻئي شهر اوج تي هئا. ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ مدد خان پٺاڻ جي ڪاهه وقت ٻئي شهر پٺاڻن ساڙي ويران ڪري ڇڏيا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)ڄام فيروز جي ڏينهن ۾ 928هه (1521ع) ۾ سلطان حسين بائقارا جو پٽ شهزادو بديع الزمان شاه اسماعيل صفوي کان ناراض ٿي، استرا آباد کان سنڌ ۾ آيو. ڄام فيروز خان سندس شاهي نموني سان استقبال ڪري، ڪيس ٺٽي ۾ شاهي مهمان طور رهايو. شهزادو ٺٽي ۾ هڪ ورهيه رهي موٽي ايران ڏانهن ويو. ان وقت ايران تي شاه اسماعيل صفويءَ جي حڪومت هئي، جنهن محمد خان شيبانيءَ کي شڪست ڏني هئي. مغلن ۽ صفوي تاجدارن جا پاڻ ۾ سٺا تعلقات هئا، ڇاڪاڻ جو خود امير تيمور گورگاني صفوين جي جد اعليٰ شاه صفوي اردبيلي جو معتقد هو. فرشته: جلد-2، ص-513، اردو ترجمو.

(1)تحفة الکرام: جلد-3، ص-61. خبر نه ٿي پوي ته ’تحفة الکرام‘ اهو بيان ڪٿان ڏنو آهي. ’فرشته‘، ’مرات سڪندري‘، ’مرات محمدي‘ ۽ ’مرات احمدي‘ مرزا شاه حسن جي گجرات تي ڪاهه ڪرڻ متعلق بلڪل خاموش آهن!

(1)ابوالحسن ابونصر حضرت احمد ڄام زنده پير اويسي سنه 441هه (1049ع) ۾ شهر جام ۾ تولد ٿيو ۽ پنهنجي وقت جو قطب ٿي گذريو. اٽڪل ٽي سؤ ڪتاب علم توحيد، معرفت، اسرار ۽ حڪمت تي تصنيف ڪيائين. اٽڪل ڇهن لکن ماڻهن سندن هٿ تي توبهه ڪئي. حضرت ابوالخير ابو سعيد وٽ حضرت ابوبڪر صديق رضه جو خرقو، جنهن کي ٻاويهن اوليائن پاتو هو، اهو خرقو حضرت ابو سعيد جي وصيت موجب، سؤ سالن کان پوءِ ابو سعيد جي پٽ، شيخ ابو طاهر، حضرت احمد ڄام جي حوالي ڪيو هو. سنه 536هه (1141ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس تربت جام ۾ آهي.

(1) W. Erskine: Babar and Hamayun Vol. II, P. 327.

M. Elphinstone: History of India, CHP. IV, P. 467, London, 1847.

(1) L. Dames: Popular Poetry of the Baluchs, "Expedition to Delhi" PP. 32-33.

(2)دربار اڪبري: مولانا محمد حسين آزاد، ذڪر هيمون بقال.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

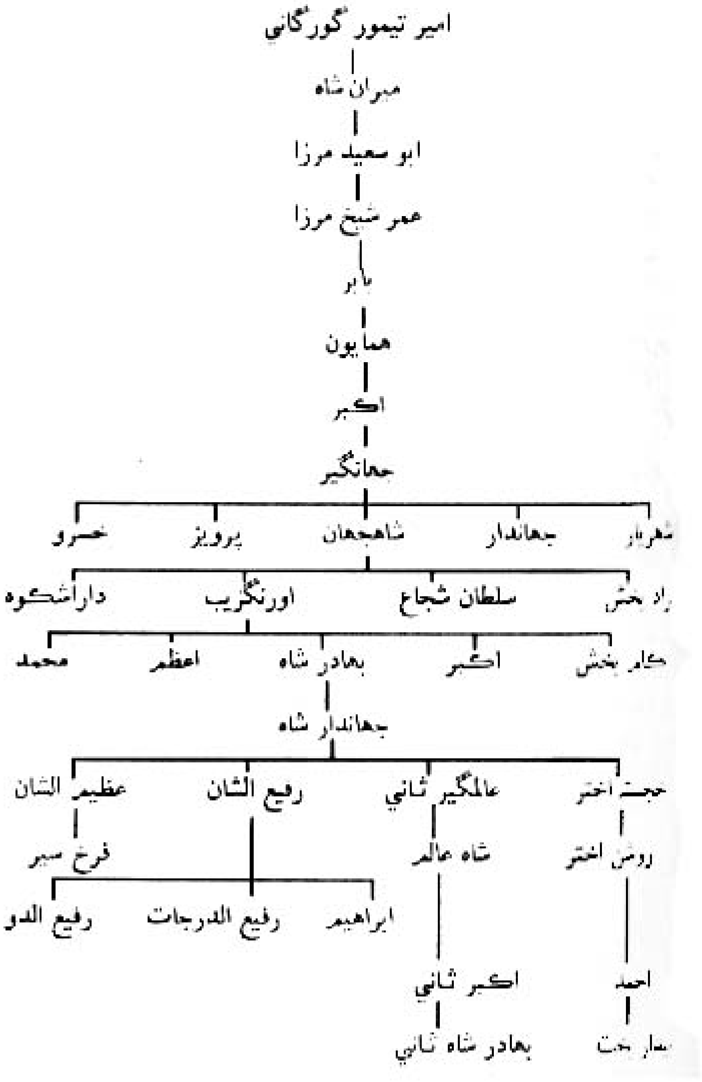

ڀاڳلپور کي مقرر ڪيو، جو ملتان جي ويجهو هو. پنجاب ۾ رندن جي رياست سنه 1810ع ۾ رنجيت سنگهه جي زماني تائين قائم رهي هئي.(1(

مغلن جي ڏينهن ۾ بلوچي قبيلن جون بيٺڪون:

رند: ڪڇيءَ ۾ شوران سندن رياست آهي. مڪران کان وٺي پنجاب، سنڌ ۽ راجپوتانا تائين پکڙيل آهن. سندن منٽگمري واريءَ رياست تي 1810ع ۾ رنجيت سنگهه قبضو ڪيو.

ڏومڪي: ڪڇيءَ ۾ لهڙي سندن رياست آهي. سنه 1845ع تائين اپر سنڌ ۾ ڦريون ڪندا رهيا.

بليدي: هوتن کان بو سعيد بليدي مڪران فتح ڪيو هو. ڪڇيءَ ۾ ناڙي کان وٺي بارکان تائين سندن رياست قائم ٿي. پوءِ گرگيجن ۽ بگٽين کان شڪست کائي، اپر سنڌ ۾ بلدڪو رياست قائم ڪيائون، جنهن جو صدر مڪان جهل هو. هيءَ رياست 1857ع تائين قائم رهي.(1(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جتوئي: ڪڇيءَ ۾ پنڻ سندن رياست هئي، پوءِ سنڌ ۾ شڪارپور ڪان لاڙڪاڻي تائين جتوئڪو رياست قائم ڪيائون، جا 1857ع تائين قائم رهي. مهدوي فرقي جا پابند هئا.
مگسي: ڪڇيءَ ۾ جهل سندن رياست آهي. پنجاب ۽ سنڌ ۾ به سندن جاگيرون هيون.
چلگري: پهريان هرنائي جبل تي رهندا هئا، پوءِ ڪڇيءَ ۾ چل گري ڳوٺ ٻڌي، هڪڙي ننڍڙي رياست قائم ڪيائون.
چانڊيا: پهريان ناڙيءَ تي سندن رياست هئي، پوءِ سنڌ جي اتر اولهندي ۾ چانڊڪا رياست قائم ڪيائون. پنجاب ۽ سنڌ ۾ به سندن جاگيرون هيون. هينئر به ڦر تائين پکڙيل آهن.(2(
کوسا: مڪران، صوبي سرحد، هانسي، حصا، ڪاڏل، پٽ نير، ٿرپارڪر ڪان سابرمتيءَ تائين پکڙجي ويا. همايون کين سون مياڻي جاگير ڏني هئي.
مري: سمن جي ارغونن ڪان شڪست کائڻ ڪان پوءِ مرين ڪاهان ۾ رياست قائم ڪئي.
بگٽي: اُتر سنڌ جي ٽڪرين ۾ ديرو بگٽي رياست قائم ڪيائون. 1845ع تائين اپر سنڌ ۾ ڦريون ڪندا رهيا. سر چارلس نيپئر بگٽين کي سنڌ جا پنڌاري سڏيندو هو.
نوحاڻي: مير عمر خان نوحاڻي ڪڇيءَ جي اوپرندي ۾ نوحاڻين جي رياست قائم ڪئي هئي، جا 1628ع ۾ شاهجهان جي ڏينهن تائين قائم رهي هئي.
ٽالپر: همايون ٽالپرن کي سنڌ ساگر دوآبه ۾ جاگير ڏني هئي، سندن تختگاه ماڙي اِنڊس هو. پوءِ مزارين ۽ مگسين طرفان چانڊين سان جنگين ڪرڻ سبب مزارچه علائقي ۾ لڏي ويا.
مزاري: اُباوڙي ۽ ڪشمور ڪان وٺي ديري غازي خان تائين، مزارچه رياست قائم ڪيائون. روجهاڻ سندن تختگاه آهي. ٽالپرن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ سهراباڻي سرڪار جي ماتحت هئا.
لغاري: ڪورادري ڪان سخي سرور تائين رياست قائم ڪيائون. چوٽي سندن تختگاه آهي.
دريشڪ: پتوڪ ۽ مسوري لَڪن ڪان وٺي درياءَ سنڌ تائين، رياست قائم ڪيائون. پوءِ جاٽن سان ساندهه جنگين جي ڪري سندن زور گهٽجي ويو.
سوري لنڊ: صوبي سرحد ۾ سوري نديءَ وارن افغانن کي تڙي رياست قائم ڪئي هئائون.
ٽبي لنڊ: ٽبي لنڊ معنيٰ ڏکڻ وارا لنڊ، جن گٽي ۽ غپني ندين واري رياست قائم ڪئي هئي.
گورچاڻي: داجل ڪان وٺي درا جبل تائين گورچاڻين جي رياست هئي.
قيصراڻي: ديري غازي خان جي اُتر ڪان وٺي سنڌو نديءَ تائين قيصراڻين جي رياست هئي.
کيتراڻي: ڪڇيءَ ڪان وٺي بارکان تائين سندن رياست هئي. پوءِ سليمان جبل جي اولهندي ۾ بينڪ قائم ڪيائون.
بزدار: همايون بزدارن کي سنگهڙ نديءَ وارو علائقو جاگير طور ڏنو هو.
پتافي: ديري غازي خان ۽ مظفر ڳڙهه ۾ سندن رياست هئي، لنڊ پتافي سندن تختگاه هو.
جروار: غزني مريءَ واري شاخ آهن، لوني ۽ موسيٰ خيل افغانن کي تڙي بينڪ قائم ڪيائون.
نتڪاڻي: همايون جي ڏينهن ۾ سنگهڙ نديءَ تي مهوئي ۽ منگهر وٽا قلعا تعمير ڪري، بينڪ قائم ڪيائون.
مرراڻي: دودائي مراڻين ٽن صدين تائين ديره جات تي حڪومت ڪئي. ديرو غازي خان، ديرو اسماعيل خان، ڪينجر، مظفر ڳڙهه، حاجي پور، عالم خان، سنجر آباد، دائود ڪوٽ، گدائي آباد، ليئها، ڪوٽ سلطان، ڪوٽ عادو شهر تعمير ڪرايائون، جي سندن يادگار آهن.
گوپانگ: ضلعي مظفر ڳڙهه ۾ سندن سرداري قائم ٿي، پوءِ سنڌ ۾ لاڙ تائين پکڙجي ويا.
گرماڻي: 1450ع ۾ لوڏين ڪان سيتپور کسي متس علي پور نالو رکيائون، پوءِ جاٽن سان گڏجي ويا.
چانگ: پهريان صوبي سرحد ۾ رهندا هئا، پوءِ فوجي خدمتن ڪري سنڌ ۾ جاگيردار بڻجي ويا.
گبول: بليدين ڪان بار ۾ شڪست کائڻ ڪان پوءِ سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون.
کلوئي: همايون جي ڏينهن ۾ سنگهڙ نديءَ جي اترئين حصي ۾ بينڪ جوڙي ويٺا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

قره: همايون کين بکر ۽ سکر جي اُتر اولهندي واريون ٽکريون جاگير ڏنيون. سرحدي بلوچن سان گڏجي سنڌونديءَ جي اُوڀرندي ڪناري وارن شهرن کي ڦريندا هئا.
جکراڻي: ڊومڪين سان گڏجي اپر سنڌ ۾ ڦريون ڪندا هئا. انگريزن جکراڻين کي زمينون ڏيئي ماٺ ڪرايو.
جمالي: مرين، ڊومڪين سان گڏجي ڦريون ڪندا هئا، ٽالپرن سندن سرداري قائم رکي ۽ انگريزن کين زمينون ڏنيون.(1(
چاٽايل فهرست مان اوهين معلوم ڪري سگهندا ته دوآبه باري کان وٺي مڪران جي الهندي واريءَ حد ۽ گجرات تائين جيڪي به نديون، ٽڪريون، ميدان ۽ جابلو لڪ هئا، سي بلوچن جي قبضي هيٺ هئا. انهن جيڪي قلعا تعمير ڪيا، اتان لنگهندڙ تجارتي قافلن کان سندن سردار محصول وصول ڪندا هئا: نه ته ٻيءَ صورت ۾ ڦرلٽ ڪندا هئا. لٽ مار جي اسباب جو پنجون حصو پنهنجن سردارن کي پيش ڪندا هئا. بلوچ فطرتا هڪ جنگجو قوم آهي.
برهمڻ راجائن، ايراني ڪسرائن، عربن، ترڪن، افغانن، لانگاه ۽ مغل سلاطين: جن جن بلوچستان، خراسان يا سنڌ تي حڪومت ڪئي، تن ڪانئن فوجي امداد حاصل ڪرڻ لاءِ ساڻن دوستي رکي. سندن قبيلن کي جاگيرون ڏنائون،ان لاءِ ته سرحد تي امن امان رهي.
گهوڙن جي واپار ڪري بلوچن کي سلاطين جي درٻار ۾ عزت هئي. عباسي دؤر ۾ مامون جو زمانو عباسي خلافت جي اوج جو زمانو هو، مگر ڪرمان وارا 4200،000 درهم، پنج سؤ يمني ڪپڙي جا ٿان ۽ 20،000 رطل ڪجور ساليانی خراج ۾ دارالخلافه کي پريندا هئا. مڪران وارا چار لک درهم تي سؤ ڪپڙي جا ٿان ۽ ويهه رطل فانيذ حلوو پريندا هئا.(1) اڪبر اعظم جي زماني ۾ شال ۽ سراوان جا علائقا قنڌار سرڪار جي ماتحت هئا. ڪڇي ۽ سيوي، بکر سرڪار جي ماتحت هئا. بلوچ ساليانی خراج ۾ ڏيڍ لک رپيا، 4،750 گهوڙي سوار، 6،400 پيادا سپاهي ڏيندا هئا، نقد ناڻي نه هئڻ وقت خراج ۾ جنس ادا ڪندا هئا.(2(
سنڌ تي ترخانن جي حڪومت: سنه 927هه (1548ع) ۾ مرزا شاهه حسن ارغون لا ولد انتقال ڪيو.(1) سندس جنازو مڪي شريف ڏانهن موڪليو ويو. هو پيءُ وانگر وڏو عالم ۽ سخن فهم شاعر ٿي گذريو. سندس تخلص 'سپاهي' هو. هن ساري زندگيءَ ۾ جنگ جي ميدان ۾ ڪڏهن شڪست نه کاڌي هئي. سندس بيوه راڻيءَ سان مرزا عيسيٰ خان ترخان شادي ڪئي هئي. ماه بيگم جو هي ٽيون نڪاح هو. سندس پهرين شادي بابر بادشاهه پنهنجي رضاعي ڀاءُ امير قاسم سان ڪرائي هئي، جنهن مان ماه بيگم کي ناهيد بيگم نالي هڪڙي ڌيءَ ڄائي هئي. تنهن کان پوءِ ماه بيگم ڪابل ڇڏي پنهنجي چاچي شاه بيگ وٽ ٺٽي ۾ رهڻ لڳي. امير قاسم جي مرڻ کان پوءِ پنهنجي سؤٽ مرزا شاه حسن سان شادي ڪئي هئائين. ناهيد بيگم جڏهن سن شعور کي پهتي، تڏهن سندس نڪاح اڪبر درٻار جي هڪڙي امير محب عليءَ سان ٿيو.
ترخانن جو شجرو:
مرزا عيسيٰ جي پيءُ امير عبدالعليءَ کي امير ذوالنون بيگ ارغون، ساغر ۽ تولڪ پرڳڻن مٿان پنهنجو داروغو مقرر ڪيو هو. مرزا عيسيٰ جو شجرو هن ريت آهي: مرزا عيسيٰ بن عبدالعلي بن عبدالخالق، شڪل بيگ ترخان جي نسل مان هو. شڪل بيگ جو والد، ايڪوتمر، هڪڙيءَ جنگ ۾ امير تيمور پاران وڙهندي مارجي ويو هو. سندس مرڻ کان پوءِ امير تيمور شڪل بيگ جي پرورش ڪري، ان کي 'ترخان' جو لقب ڏنو هو. شڪل بيگ جي نسب جو سلسلو چوٿينءَ پيڙهيءَ ۾ ارغون خان بن اباقاآن خان بن هلاڪو بن طولي بن چنگيز سان گڏجي ٿو.
مرزا عيسيٰ ترخان:
مرزا شاهه حسن جي وفات کان پوءِ سنڌ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. سمنڊ کان وٺي لکيءَ جي جبلن تائين ملڪ مرزا عيسيٰ ترخان جي هٿ هيٺ اچي ويو ۽ سيوهڻ کان اباوڙي تائين مٿيون حصو سلطان محمود بن امير فاضل ڪوڪلتاش جي هٿ هيٺ رهيو. مرزا عيسيٰ ترخان، شاهه بيگ ارغون جو تجربيڪار امير هو. سندس صاحبيءَ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جي ڏينهن ۾ حڪومت جي حدن اندر امن امان هو. سندس ملڪي انتظام اعليٰ پيماني تي هو. ارغون توڙي ترخان امير ڪائنس راضي هئا. ارغونن لاءِ هن وظيفا مقرر ڪري، سندن دلجوئي ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي هئي.
يورپ جي سفيد فام قومن مان پورچوگيز پهرين قوم هئي، جنهن هندستان جي سمنڊن تي قبضو ڄمائي، لٽ مار ۽ غارتگريءَ جو پيشو اختيار ڪيو هو. اڳ مشرقي دنيا جون قيمتي شيون، خشڪيءَ رستي شام ۽ مصر جي بندرن کان وينس ۽ جينيوا جي واپارين جي جهازن معرفت يورپ جي ملڪن تائين پهچنديون هيون، مگر سنه 1453ع ۾ عثماني ترڪن جي قسطنطنيه تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، ڇاڪاڻ تجارتي رستا بند ٿي ويا. ان ڪري يورپي قومن سمنڊن جي رستي هندستان پهچڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي.
سنه 1498ع ۾ پورچوگيزن جو هڪڙو اميرالبحر واسڪوڊيگاما، آفريڪا جي چوگرد ڦري هندستان جي اولهندي ڪناري تي ڪاليڪٽ پهتو.(1) 1508ع ۾ آلبڪرڪ ايراني نار تي هرمز ٻيٽ تي قبضو ڪيو. اڳ ايراني نار ۽ هندي وڏي سمنڊ جو واپار عرب جهازرانن جي قبضي هيٺ هو، مگر پورچوگيزن جي اچڻ ڪري سمورا سمنڊ جا رستا موزمبڪ، عدن ۽ ايراني نار سميت فرنگي سفاڪن جي هٿ چڙهي ويا. حقيقت ۾ اسلامي تهذيب ۽ ايشيا وارن جو سياسي زوال به هجري ڏهين صديءَ ڌاري شروع ٿيو. پورچوگيزن کي روڪڻ لاءِ گجرات، بيجاپور ۽ مصر جي مملوڪ سلاطين جي گڏيل ٻيڙي پورچوگيزن سان مقابلو ڪيو، پر اسلامي ٻيڙي شڪست کاڌي.(1(
هندستان جي اولهندي ڪناري تي گوئا پورچوگيزن جو تختگاهه مقرر ٿيو.(2) سندن قوت ايتري قدر مضبوط ٿي ويئي، جو ايران جي شهنشاهه شاهه اسماعيل صفويءَ کي فرنگي جي اقتدار کي تسليم ڪرڻو پيو. آفريڪا کان وٺي جزائرالشرق، باب المبذب ۽ ايراني نار تائين جيڪي به تجارتي بندر هئا، تن تي پورچوگيزن جو قبضو ٿي ويو. پورچوگيز دغاباز هئا. بهادر شاهه بن محمود اول، جو 932هه ۾ گجرات جي تخت تي ويٺو، تنهن جي سپه سالار، رومي خان، سازش ڪري همايون کي گجرات تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت ڏيئي گهرايو. بهادر شاهه پورچوگيز غدارن کي مدد ڏيڻ لاءِ گهرايو، جن جي هٿان 943هه ۾ اُلٽو بهادر شاهه پاڻ شهيد ٿي ويو ۽ پورچوگيزن گجرات جي بندر ديو تي قبضو ڪيو، جو سنڌ کي ويجهو هو.(2) لٽ مار، قتل ۽ غارتگريءَ کان سواءِ پورچوگيز ڪجهه به نه ڄاڻندا هئا. سندن ڪافر ماجرائن جو احوال شيخ زين الدين ملبار جي تاريخ ’تحفة المجاهدين‘ ۾ ڏنو آهي. هڪڙو پورچوگيز مؤرخ الفنسوڊي سوزا پنهنجي قوم جي سفاڪين بابت هن ريت لکي ٿو:
”پورچوگيزن هندستان جي ڪناري تي هڪڙي هٿ ۾ ترار، ٻئي هٿ تي ظلم ڪٽي پير رکيو، مشرق جي اَڻ کٽ دولت کي ڏسي سندن حواس خطا ٿي ويا، انسانن کي ڦرڻ ۽ شهرن کي ساڙڻ ۾ ٻنهه درندا بنجي ويا، ليڪن دولت ايتري قدر اڪيچار هئي جو ترار ڦٽي ڪري سون ۽ چاندي ميڙڻ لڳا، آخر اهڙي ئي حرص ۽ هوس واريون ٻيون مغربي قومون مٿن غالب پئجي ويون“.
گذريل ڪنهن باب ۾ لکي چڪا آهيون ته ميدن کان پوءِ ڪلمتي بلوچن جهازرانيءَ ۾ چڱو نالو ڪڍيو هو. ڪلمتي ايراني نار کان سواءِ ملبار تائين جهازراني ڪندا هئا. گوادر ۽ ڪلمت سندن به مکيه بحري مرڪز هئا. ان کان سواءِ راس العربا وٽ سمنڊ مان سچا موتي به ڪيندا هئا. بنگي اسماعيل ناخدا پهريون ڪلمتي اميرالبحر ٿي گذريو، جنهن جو مقبرو گوادر جي اولهندي ۾ آهي. ڪتبي تي سال 873هه (1468ع) لکيل آهي. ڪائنس پوءِ حمل جيهاند ڪلمتي مشهور اميرلبحر ٿي گذريو، جنهن گوادر ۽ پسنيءَ جي ٻن معرڪن ۾ پورچوگيزن کي شڪستون ڏيئي نالو ڪڍيو. پورچوگيز بحري جنگين ۾ گوادر ۽ پسنيءَ جي بندرن کي ساڙي ڇڏڻ ۾ ڪامياب ٿيا، مگر مڪران جا اندروني شهر سندن غارتگريءَ کان بچي ويا.(1(
مرزا عيسيٰ خان ترخان جي جيئري سندس ٻن پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جو پاڻ ۾ تڪرار جاڳيو. مرزا باقي پهرين گجرات ڏي ڀڄي ويو، پوءِ بکر جي حاڪم محمود ڪوڪلتاش وٽ وڃي پناهه گزين ٿيو. مرزا عيسيٰ ترخان جي مرضي هئي ته هو سلطان محمود سان روبرو ملاقات ڪري ۽ مرزا محمد باقيءَ کي پنهنجو وليعهد مقرر ڪري، مگر ان کان اڳ سلطان محمود خلاف مرزا عيسيٰ ديو جي پورچوگيز حاڪم کان مدد گهري

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هئي ۽ ان وچ ۾ هو پاڻ سلطان محمود سان گڏجڻ ۽ معاهدي ڪرڻ لاءِ بکر ڏانهن هليو ويو. سندس غيرحاضريءَ ۾ پورچوگيزن جو ٻيڙو ’پيڊرو بارليتورولن‘ جي اڳواڻيءَ هيٺ، سنه 1555ع ۾ لاهري بندر کان ٺٽي پهچي ويو ۽ پهچڻ سان پهريائين شهر کي ڦري پوءِ باهه ڏنائون، جنهن ڪري شهر جي عمارتن سان گڏ دارالخلافه جي جامع مسجد به سڙي ويئي ۽ اٽڪل اَٺ هزار شهري بيگناه پورچوگيز سفاڪن هٿان قتل ٿي ويا. خود پورچوگيزن جو چوڻ آهي ته ٺٽي مان ڪين ايتري دولت هٿ لڳي، جو سڄي ايشيا ۾ ٻئي ڪنهن به هنڌان هٿ نه لڳي هين.

مرزا عيسيٰ ترخان جي موٽڻ کان اڳ هي دريائي ڌاڙيل شهر کي تباهه ڪري ڀڄي ويا. مرزا عيسيٰ ترخان شهر کي نئين سر تعمير ڪرايو. هن 18 ورهيه راڄ ڪري سنه 980هه ۾ دنيا فانيءَ مان رحلت ڪئي ۽ ڪوه مڪلي تي دفن ٿيو.(1(

مرزا محمد باقي:

مرزا محمد باقي پيءُ جي وفات ڪرڻ کان پوءِ ٺٽي جي گاديءَ تي ويٺو. ماه بيگم جي مرضي هئي ته محمد باقيءَ جي بدران ڪو ٻيو ارغون امير حاڪم مقرر ٿئي. محمد باقي تمام سخت مزاج، بخيل ۽ ظالم هو. هڪڙي ٻيري ارغون امير وٽس وظيفي گهرڻ لاءِ آيا، تن سڀني کي قتل ڪرائي ڇڏيائين، ان کان پوءِ سندن گهر ڊهرائي، سندن ننڍا ننڍا ٻچا به کُهرائي ڇڏيائين. ٿورا ڪي ارغون جان بچائي گجرات ڏانهن ڀڄي ويا ۽ ڪي دهليءَ ڏانهن اڪبر بادشاهه ڏانهن ڀڄي ويا. هن پنهنجي ماٽيلي ماءُ ماه بيگ کي ناهيد بيگم جي موجودگيءَ ۾ ڪوٺيءَ ۾ پورائي بکون ڏيئي مارائي ڇڏيو. سندن ظلم کان تنگ ٿي هڪڙي فوجي عملدار شاه قاسم ارغون هڪ رات سندس خوابگاه تي حملو ڪيو، مگر اتان هو جان بچائي درياءَ ۾ ٽپو ڏيئي نڪري ويو. اونداهيءَ ۾ شاه قاسم سندس زال کي مرد سمجهي قتل ڪري ڇڏيو. مرزا محمد باقيءَ جو ظلم ويو وڌندو. هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ مرزا جان بابا ۽ وقت جي عالم سيد مير عبدالوهاب پوراني ۽ ٻين ڪيترن ماڻهن کي بي دريغ قتل ڪرائي ڇڏيو. رعايا کان به ڳري ڏڻ وٺندو هو. سندس ظلمن جون خبرون اڪبري دربار ۾ پهچنديون هيون.

مرزا باقي کي جڏهن معلوم ٿيو ته اڪبري امير، مجاهد خان، ٺٽي تي ڪاهيندو بکر وٽ پهتو آهي ۽ اتي سلطان محمود بکريءَ سان مقابلو شروع اٿس، تڏهن پنهنجي ڌيءُ کي سيد جلال شيرازيءَ سان دهليءَ روانو ڪيائين ته بادشاهه ڪيس پنهنجي زال ڪري قبول ڪري. انهيءَ حيلي سان پاڻ کي بچائڻ گهريائين ٿي، مگر شهنشاه اڪبر سندس ڌيءَ کي ڏسي چيو ته هيءَ خونيءَ جي ڌيءُ آهي، تنهن ڪري ڪيس حرم سراءِ کان ٻاهر رهايو وڃي. پوءِ ڇوڪريءَ کي ستت سندس پيءُ ڏانهن موٽايو ويو. مرزا محمد باقيءَ جي ظلمن کان تنگ ٿي مسلمان مسجدين ۾ ۽ هندو ٺڪاڻن ۾ سندس موت لاءِ دعائون گهرڻ لڳا. تيرهن سالن جي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ اوچتو هڪڙيءَ رات پيٽ ۾ خنجر هڻي آپگهات ڪري سنه 993هه ۾ مري ويو. مرڻ کان پوءِ سندس پٽ کي گاديءَ تي ويهاريو ويو، مگر هن جو دماغ ٺيڪ نه هو، تنهن ڪري اميرن سيوهڻ مان سندس سؤٽ مرزا جاني بيگ کي گهرائي اختيارات حوالي ڪيا.

مرزا جاني بيگ:

مرزا جاني بيگ جو نالو تاريخن ۾ مرزا جاني لکيل آهي، سو نؤجوان علقمند، ملڪي معاملات مان بيحد واقف هو، ان وچ ۾ مرزا محمود ڪوڪلتاش وفات ڪري ويو، سندس صوبو اڪبري سلطنت سان شامل ٿي ويو، جنهن کان پوءِ اڪبر اعظم مرزا جاني بيگ کي خطبي ۾ سندس نالي پڙهڻ ۽ سڪن تي اڪبري مهر هڻڻ ۽ پنهنجي اطاعت ڪرڻ لاءِ خط موڪليو، جنهن تي مرزا جاني بيگ سموريون گهرون قبول ڪري ٿوري وقت لاءِ سنڌ تان جنگ جي مصيبت ٽاري ڇڏي. مگر اڪبر جو ارادو ئي هيءُ هو ته سنڌ تي قبضو ڪيو وڃي، تنهن ڪري هن مرزا عبدالرحيم خان خانان کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو.

سنه 998هه (1591ع) ۾ مرزا عبدالرحيم خان خانان بن مرزا بيرم خان، جنهن جي ماتحت ملتان ۽ بکر هئا ۽ ان وقت شاهي حڪم موجب قندار ڏانهن وڃي رهيو هو، تنهن کي خبر هئي ته ٺٽو دولتمند شهر آهي، تنهن ڪري

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ملتان کان پنهنجي مضبوط جنگي ٻيڙي تي هاٿين جو دستو ۽ توبخانو بلوچي لشڪر سان ساڻ ڪري ٺٽي ڏانهن روانو ٿيو. لشڪر ۾ شاه بيگ خان ڪابلي، فريدون بيگ برلاس، محمد خان نيازي ۽ سيد بهاءُ الدين بخاري همرڪاب هئا. شير افگن استجلو، جو ان وقت ايران کان قسمت آزمائڻ لاءِ آيو هو، سو به مرزا سان هن مهم ۾ شريڪ ٿيو. خان خانان چانڊڪي پرڳڻي کي لتاڙي سيوهڻ جي قلعي تي ستن مهينن تائين گهيرو ڪيو.(1) پوءِ لکي ٽڪرين جو لنگهه لتاڙي مرزا جانيءَ سان مقابلي ڪرڻ لاءِ ويو.(2) مرزا جاني بيگ وٽ ٻه سؤ جهاز تير اندازن سان ڀريل ۽ مضبوط توبخانو به هو. سنڌ جي بعض بلوچن سندن مدد ڪئي هئي. مرزا جاني بيگ درياءَ جي ڀئي ڪپ تي نصرپور وٽ خندقون کوٽائي، اڪبري لشڪر سان مقابلو ڪرڻ لڳو. خان خانان قرا بيگ ترڪمان کي ٿورا غوراب ڏيئي، سيوهڻ روانو ڪيو، ان لاءِ ته قلعي تي گهيرو جاري رهندو اچي. سيوهڻ جي آس پاس جيڪي به زميندار هئا، تن تنگ ٿي اڪبر جي آڏ مڃي.

جيسلمير جو راول ڀيم سنگهه به فوجون وٺي عمرڪوٽ جي رستي کان خان خانان جي مدد لاءِ آيو. مرزا جاني بيگ ائين ڄاتو ته خان خانان خشڪيءَ رستي کان وڙهندو، مگر سندس خيال غلط نڪتو، ڇاڪاڻ ته خان خانان راتورات فريدون برلاس، سيدبهاءُ الدين، سڪندر بيگ ۽ قرا بيگ کي لشڪر غورابن سميت ڏيئي مرزا جانيءَ سان درياءَ تي مقابلي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. روزانه جنگ لڳڻ ڪري طرفين جو سخت نقصان ٿيڻ لڳو. ٺٽي جي پورچوگيز ايجنٽ مرزا جاني بيگ کي توبن جي مدد ڏني هئي. جنگ جي طوالت سبب ڏکر اهڙو منهن ڪڍيو، جو 'فرشته' جي بيان موجب هڪڙي مانيءَ جي قيمت جان کان وڌيڪ هئي.(1(

گشت زان تنگي جهاني تنگدل، گرسنه نالان و سيران سنگدل

هرکه او ديدار نان بودي هوس قرص خورده آسمان ديدي ويس.

اڪبري توبخاني مرزا جاني بيگ جا ست غوراب ٻوڙي ڇڏيا. مرزا جاني بيگ جو پيءُ مرزا پائنده خان ۽ سندس ڀاءُ مرزا ابوالفتح به جنگ ۾ مارجي ويا. پورچوگيز ايجنٽ به قيد ٿي ويو.(1) مُلڪ تباهه ٿي ويو ۽ ڪيترا شهر ناس ٿي ويا. خود اڪبري لشڪر جا سپاهي به بک وگهي مرڻ لڳا. ان وچ ۾ راءِ سنگ اڪبري فوج لاءِ توبخاني سميت سامان رسد آندو ۽ عمرڪوٽ جو راجا راول ڀيم سنگهه به تازي لشڪر سان پهتو. مرزا جاني بيگ سيوهڻ کان ڇاليهن ڪوهن تي هالڪنديءَ ۾ خندقون کوٽائي مقابلو ڪرڻ لڳو.

هن دفعي اڪبري لشڪر ۾ ٻيهر بک ۽ بيماريءَ منهن ڪڍيو، مگر شهنشاه جا ٻه ايلچي، الله بخش ۽ قزاق بهادر، موقعي تي سامان رسد ۽ خزاني سميت پهتا. مرزا جاني بيگ ٻي يار مددگار هو. هن ڄاتو ته شايد اڪبري لشڪر تنگ ٿي موٽي ويندو، مگر سندس خيال غلط نڪتو. آخر ٻي واهه نه ڏسي هن مرزا خان خانان جا شرط منظور ڪيا ۽ پنهنجي ڌيءُ جو سڱ مرزا خان خانان جي وڏي پٽ ايرج مرزا کي ڏيڻ قبول ڪيائين. مرزا خان خانان سيوهڻ جو قلعو علي عرب ۽ مقصود آقا جي حوالي ڪري ڪجهه وقت سن ۾ رهيو، جتي مرزا ايرج جي شاديءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي. سنه 1001هه ۾ خان خانان پورچوگيزن کي سيڪت ڏيڻ لاءِ ٺٽي کان لاهري بندر پهتو ۽ ڪجهه وقت سمنڊ جو نظارو ڏسڻ لڳو. سندس پاران شاه بيگ، غازي خان، جانش بهادر، خواجه خضري ٺٽي جي انتظام لاءِ مقرر ٿيا. لاهري بندر ۾ جيڪي پورچوگيزن جا جاسوس رهندا هئا، تن کي شهر مان تڙي ڪڍڻ کان پوءِ فتح باغ جي انتظام کي درست ڪري، خان خانان مرزا جاني بيگ کي سندس اهل و عيال سميت دهليءَ ڏانهن وٺي ويو ۽ ٺٽي تي اڪبر پاران دولت خان لوڌي حاڪم مقرر ٿيو.

اڪبري دربار ۾ پهچڻ کان پوءِ خان خانان جي سفارش سان جاني بيگ ٽن هزارن جي منصب تي سرفراز ٿيو ۽ شهنشاه کي خوش رکڻ جي ارادي سان دين الاهيءَ ۾ شريڪ ٿيو.(1) اهڙيءَ طرح آٺ ورهيه سفر ۽ حضر ۾ اڪبر جي خدمت ۾ رهي، برهانپور ۾ وفات ڪيائين. اڪبر جي حڪم سان شاه خواجه محمد قوربيگيءَ مرزا جاني بيگ جي جنازي کي ڪوه مڪلي تي دفنايو. مرزا جاني بيگ علم ظاهريءَ جو ماهر هو. علم موسيقيءَ سان ڪيس خاص دلچسپي هئي. پارسي ۾ شعر چوندو هو. سندس تخلص 'حليمي' هو. شهنشاه اڪبر سندس گفتار ۽ شاهي اخلاص

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڏسي اهڙو متاثر ٿيو هو، جو سفر ۽ حضر ۾ مرزا جاني بيگ کي ساڻ کڻندو هو. مرزا جاني بيگ کي نَنڍيءَ عمر کان شراب پيئڻ جي علت هئي، مگر گفتگو عقل موافق ڪندو هو. آخر گهڻي شراب پيئڻ ڪري، سنه 1009ھ ۾ وفات ڪيائين. اڪبر سندس پٽ مرزا غازي بيگ کي سنڌ جي رياست سپرد ڪئي.

مرزا غازي بيگ:

مرزا غازي بيگ 16 ورهين جي عمر ۾ اڪبر جي حڪم سان ٺٽي جو نائب مقرر ٿيو. سندس ايامڪاريءَ ۾ ابوالقاسم ارغون بغاوت ڪئي، مگر مرزا غازي بيگ ان کي انڌو ڪرائي جيل ۾ رکيو. سازش کي مٿائي اجان مس واندو ٿيو، ته ڪيس اڪبري دربار ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ سڏ ٿيو.

سنه 1013ھ ۾ آگري وڃي شهنشاه جي سلاميءَ جو شرف حاصل ڪيائين، مگر ٻئي سال 1014ھ (1605ع) ۾ اڪبر وفات ڪئي. ان ڪان پوءِ جهانگير، مرزا جي وفاداريءَ ۾ ڪو شڪ نه ڏسي مٿس وڏيڪ نوازشون ڪيون. ڪيس ٺٽي ۽ سيوهڻ سميت ڪڇھ حصو ملتان ۽ قندار جو به جاگير ۾ مليو. هو گهڻو وقت قندار ۾ رهيو ۽ اتي سنه 1021ھ ۾ پنهنجي غلام هٿان زهر وگهي شهيد ٿيو. سندس جنازو قندار مان آڻي مڪلي تي دفن ڪيو ويو.(1(

غازي بيگ جڏهن قندار ۾ آيو، تڏهن محمد اوغلان، تنگر بردي ۽ مراد خان اُتي ظلم مچائي ڏنو هو. غازي بيگ اچڻ شرط باغين کي شڪست ڏيئي، زمين داور ۽ گرم سيل تي قبضو ڪري، امن امان بحال رکيو. سنه 1003ھ ۾ اچ جي صوبيدار سيد بهاءُ الدين بخاري، سيوهڻ جي نائب بختيار بيگ، بکر جي نائب ۽ جاگيردار مير ابوالقاسم ۽ ملتان جي سپه سالار مير معصوم بکري سيوي جو قلعو فتح ڪيو. گنجابه جي بلوچ سردارن دائود خان ۽ درياه خان به آڻ مڃي. سنه 1004ھ ۾ سڄو بلوچستان اڪبري شهنشاهت سان گڏجي ويو. غازي بيگ جيتوڻيڪ وڏي ملڪ جو مالڪ هو مگر درويشانه سادي زندگي گذاريندو هو ۽ الله تعاليٰ تي بيحد ڀروسو ۽ توڪل رهندي هيس. سخي وري اهڙو هو جو شام جو وٽس خزاني ۾ پائي به ڪانه رهندي هئي. عمدو شاعر هو. ايران جي صفويه فرمانروائن جهڙوڪ: شاه طهماسپ صفوي، اسماعيل مرزا ۽ شاه عباس (المتوفي 1028ھ) جي ڏينهن ۾ جيئن ايراني تهذيب ۽ تمدن ترقي ڪئي، تيئن شاعريءَ ۾ لطافت ۽ نزاڪت پيدا ٿي. صفويه خاندان وارا فرمانروا علم پرور، سخن سنج ۽ سخن شناس هئا، ان ڪري هو شعر ۽ سخن جو قدر ڪرڻ لڳا.

ساڳئي وقت هندستان جي تيموري سلاطين فياضين جو درياءُ وهائي ڇڏيو هو. ٻنهي خاندان جا فرمانروا شعر اڪرام جي حوصلي مندي ڪرڻ لاءِ رقيبانه طور مجبور هئا، مگر فياضيءَ جي معرڪي ۾ تيموري گوءِ ڪٽي ويا، ڇاڪاڻ ته تيمورين جي فياضي گهڻن ئي ايراني شاعرن کي هندستان ڏانهن گهلي آندو. اڪبر، جهانگير، شاهجهان شاعرانه مذاق رکندڙ ۽ نڪته سنج هئا، جنهن ڪري شاعر فن شعر ۾ ترقي ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. تيموري فرمانروائن کان سواءِ سندن امير به فياض ۽ شعرا جا سرپرست هئا. مرزا عبدالرحيم خان خانان، مرزا عزيز، حڪيم ابوالفتح گيلاني، خان اعظم ڪوڪلتاش، فيضي ۽ غازي بيگ جي درٻارين ۾ شعرا رهندا هئا ۽ سندن شان ۾ قصيدا چوندا هئا ۽ انعام اڪرام جو مٿن مينهن وسندو هو.(1(

ايران جا چوٽيءَ جا شاعر قدردانيءَ جون ڳالهيون ٻڌي هندستان ۾ وارد ٿيا: مثلاً عرفي شيرازي، نظيري نيشاپوري، طالب املي، مرزا صائب اصفهاني، ابو طالب ڪليم وغيره منجهانئن طالب املي جهانگير جي دربار ۾ ملڪ الشعرا جي رتبي کي پهتو ۽ ابو طالب ڪليم شاهجهان جي دربار ۾ 'ملڪ الشعرا' هو. 'نظيريءَ' کي هڪڙي دفعي خان خانان هڪ لک رپيا انعام ڏنا هئا.(2) خان خانان جو ڪتبخانو احمدآباد ۾ مشهور هو، جنهن ۾ عرفي، نظيري، ظهوري ۽ شڪيبيءَ جا دست خط ۾ لکيل ديوان رکيل هئا.(3(

ايراني شاعرن جي رستي جو لنگهه قندار ڪان هو، جتي جهانگير ڀاران مرزا غازي بيگ حڪومت ڪندو هو. غازي بيگ پاڻ قابل، دريا دل درويش هو، ان ڪان سواءِ فن شاعري ۾ مشهور شعرا جو هم پله هو – وقاري تخلص هوس، ايراني شاعر سندس آستاني تي منزل ڪندا هئا. اسد قصه خوان، ملا مرشد بروجردي، مير نعمت الله، طالب آملي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سندس تربيت جي دامن تي تعليم ورتي هئي. سندس ديوان ’ساقي نامه‘ ۾ پنج هزار اشعار ڏنل آهن. عبدالنبي فخرالزماني ’تذکره ميکده‘ جي صاحب ’ساقي نامه‘ تان ڪي اشعار نقل ڪيا آهن. بعض هيٺ نموني طور ڏجن ٿا:

در عهد – تو مارا همه با غير خطاب است،
سر پنجهء مزگان و گريبان عتاب است.
گريه ام گر سبب خنده او شد چه عجب،
ابر هر چند که گريد رخ گلشن خندد،
کجاست يک دوسه همدم که همچو موسيقار،
نشسته پهلوي هم برکشيم آوازي.(1(

ٺٽي جا مغليه نواب

شمار

نالو

ڪڏهن مقرر ٿيو

خسرو چرکس
1015ھ

مرزا رستم بن سلطان حسين
1023ھ

مرزا مصطفيٰ خان
1025ھ

شريف خان
1028ھ

مرزا عيسيٰ خان
1037ھ

ابو البقا امير خان
1054ھ

مير عبدالرزاق معموري
1049ھ

سيد ابراهيم
1055ھ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

لعل خان
1057ھ

ظفر خان
1063ھ

قباد خان
1069ھ

لشکر خان
1071ھ

غضنفر خان
1075ھ

عزت خان
1078ھ

ابو نصرت خان
1082ھ

سعادت خان
1084ھ

خانزاد خان
1090ھ

سرور خان
1095ھ

مرید خان
1099ھ

زبردست خان
1101ھ

حفظ اللہ خان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

1103هه

سعد خان
1113هه

مير امين الدين حسين
1114هه

يوسف خان
1115هه

احمد يار خان
1116هه

سعيد خان
1120هه

مهين خان
1121هه

شاكر خان
1123هه

خواجه محمد خليل خان
1124هه

عطر خان
1125هه

مير لطف علي خان
1125هه

اعظم خان
1128هه

بائي خان
1132هه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

محمود خان
1135ھ

سيف الله خان
1137ھ

دلبر خان
1143ھ

همت دل خان
1145ھ

صادق علي خان
1149ھ

سلطان محمود بکري:

سلطان محمود بکري ولد مير فاضل ڪوڪلتاش ولد خواجه عادل ولد خواجه احمد اصفهاني، جڏهن امير تيمور اصفهان فتح ڪيو، تڏهن سندس پڙڏاڏو، خواجه احمد، مرزا شاه بيگ جي ڏاڏي مير حسن ارغون ڪي هٿ آيو جو اڃا صغير هو. هن کي مير حسن پٽن وانگي پالي وڏو ڪيو ۽ سندس انهيءَ خاندان سان واسطو رهيو. سنڌ تي جڏهن شاه بيگ ڪاهيو، تڏهن سلطان محمود ۽ سندس والد مير فاضل فوج ۾ شريڪ هئا. ميدان جنگ ۾ محمود جون ڪارروائيون ڏسي، شاه بيگ مٿس نهايت راضي ٿيو، جنهن ڪري بکر جو قلعو سندس حوالي ڪيو ويو. ارغون گهراڻي جي خاتمي ڪان پوءِ سلطان محمود بکر جو مستقل حاڪم ٿيو. سنه 965ھ ۾ شاه طهماسپ صفوي ايران جي شهنشاه جهنڊو، نقارو، خلعت ۽ خان جو لقب ڪيس مڪو ۽ اڪبر اعظم پاران اُچ تائين جاگيرن جو پروانو وٽس آيو. ٻئي دفعي هن سنه 979ھ ۾ شاه طهماسپ کي سوکڙيون موڪليون، جنهن جي جواب ۾ شاه طهماسپ وري ٽيون دفعو سلطان محمود کي ’خان خانان‘ جو خطاب موڪليو ۽ مٿس بيحد نوازشون ڪيون. انهيءَ زماني ۾ اڪبري اوج اقبال تي هو. ساري هندستان جا نواب، راجائون سندس پناه ۾ اچي رهيا هئا. محمود خان ٻڍو ٿي ويو هو، پٽ به ڪونه هوس، فقط هڪ دختر هيس، جنهن سان سندس درخواست تي اڪبر بادشاهه شادي ڪئي. شهنشاه جي حڪم سان سندس نينگريءَ جي وٺڻ لاءِ سنه 980ھ ۾ اعتماد خان بکر پهتو، جنهن سان بادشاه پنهنجي سهري لاءِ جڙا دار ترار، چار هاٿي ۽ سونهري سنجن سان تازي به موڪليا هئا. هڪ طرف سلطان محمود جي نياڻيءَ جي بادشاهه جي غير حاضريءَ ۾ شرعي طريقي تي نڪاح خواني ٿي ۽ ڪنوار کي بادشاه جي منزل گاه اجمير ڏانهن روانو ڪيو ويو، ته ٻئي طرف ڪان اڪبري دربار جا امير، مجاهد خان ۽ محب علي خان، بکر تي گهيرو وجهيو سلطان محمود تي حياتي تنگ ڪري رهيا هئا.

ماه بيگم جنهن سان سندس ڏيءَ ناهيد بيگم نتي ۾ گڏجڻ آئي هئي، تنهن کي مرزا محمد باقيءَ بک جو عذاب ڏيئي ماري ڇڏيو هو. ناهيد بيگم اهو حادثو ڏسي، بکر ۾ پهتي ۽ مرزا باقيءَ کان وير وٺڻ لاءِ سلطان محمود کان مدد گهريائين، جنهن تي محمود چيس ته: ”جيڪڏهن اڪبر کان منهنجي لاءِ هميشه واسطي حڪومت جو پروانو آڻي ڏين ته پوءِ مرزا محمد باقيءَ تي چڙهائي لاءِ تيار آهيان.“ ناهيد بيگم اڪبري دربار مان محمود لاءِ پروانو وٺي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

آئي ۽ ان کان سواءِ پنهنجي مڙس محب علي خان ۽ مجاهد خان اڪبري امير سان مختصر فوج وٺي بکر ڏانهن رواني ٿي. اٻاوڙي ۾ پهچي ناهيد بيگم سلطان محمود کي پنهنجي آمد جو اطلاع ڏنو.
ان وچ ۾ سلطان محمود جو ارادو بدلجي ويو هو. هن ناهيد بيگم کي مرزا محمد باقيءَ تي ڪاهه ڪرڻ کان جواب ڪڍي ڏنو، جنهن تي ناهيد بيگم جي جماعت محمد باقيءَ کي ڇڏي وڃي ناهيد بيگم جي ٽولي سان گڏي. محمود بيحد تنگ ٿيو. اڪبر بادشاهه کي پنهنجي حالت بابت عريضي موڪليائين، جنهن تي بادشاهه گيسو خان کي بکر جو نواب ڪري موڪليو. مگر سلطان محمود ان جي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي جلندر جي بيماريءَ وگهي 20 صفر سنه 982ھ ۾ وفات ڪري ويو. هو بهادر، سخي مرد ۽ نيڪ خصلت حاڪم هو. قرآن شريف جي گهڻي تلاوت ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن موج ۾ ايندو هو ته پنهنجي بهادري ڏيکارڻ لاءِ پيرن ۾ زنجير ٻڌي بکر جي قلعي تان ٻيهي درياءَ ۾ ٽپو ڏيندو هو ۽ پوريءَ سلامتيءَ سان پيرن ۾ زنجير هوندي به ٻري ڪناري تي اچي پهچندو هو.(1) سلطان محمود کان پوءِ جيڪي حاڪم بکر تي دهليءَ مان آيا تن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:
بکر جا مغليه نواب
شمار
نالو
ڪڏهن مقرر ٿيو

گيسو خان
982ھ

ترسو خان
983ھ

سيد محمد امير
983ھ

سيد ابو فضل
984ھ

اعتماد خان خواجه سرا
985ھ

فتح خان
987ھ

صادق خان
994ھ

اسماعيل قلي خان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

996هه

شيرويه سلطان
997هه

صادق خان
998هه

مير ابوقاسم نمڪين
1004هه

مرزا خان
1005هه

سعد خان
1009هه

بقرا بيگ
1014هه

سردار خان
1015هه

قاضي خان
1016هه

سيد تاج خان
1020هه

بايزيد خان
1025هه

هوشيار خان
1028هه

مرزا محمد علي بيگ
1031هه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

محمد علي فوجدار
1038ھ

مرزا حسيني
1039ھ

عزت خان
1041ھ

سيد محمد
1043ھ

اسد خان
1045ھ

محمد يوسف خان
1046ھ

محمد خان
1048ھ

شاه قلي خان
1049ھ

سيد جادن
1050ھ

التفات بيگ
1051ھ

محمد زمان خان
1052ھ

خواجه لطف
1058ھ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

نواب خواجگي
1061ھه

شيخ احمد
1062ھه

مرزا لعل بيگ
1065ھه

خواجه عبدالواحد
1066ھه

خواجه محمد شريف
1068ھه

باقر خان
1069ھه

عبدالله خان
1070ھه

خنجر خان
1070ھه

شيخ ابراهيم
1071ھه

سيد عزت خان
1074ھه

سيد غلام مصطفيٰ خان
1078ھه

سيد مير يعقوب خان
1081ھه

صادق علي خان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

1085ھ

خدايار خان
1087ھ

مير محمد اڪرم
1090ھ
ٺٽي ۽ بکر تي ٽيستائين دهلي دربار مان حاڪم مقرر ٿيندا رهيا، جيسين مغلن ۾ طاقت هئي. سنه 1131ھ (1719ع) ۾ محمد شاه جي ڏينهن ۾ مغليه طاقت ڪمزور ٿيڻ لڳي ۽ ڪلهوڙن جو خاندان سنڌ ۾ زور وٺڻ لڳو، جنهن ڪري دهليءَ مان سنڌ جي نوابن جو اچڻ بند ٿي ويو ۽ سنڌ تي بلوچن جي مدد سان ڪلهوڙا پنهنجو راڄ ڄمائي ويٺا.
ترخانن ۽ ارغونن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:
ارغونن ۽ ترخانن جي ڏينهن ۾ جنت السند جا ٻه تختگاه ٺٽو ۽ بکر علمي لحاظ ڪري 'ارض – معموره' سڏجڻ لڳا. ٻنهي گهراڻن جا ترڪستان ۽ ايران سان تعلقات هئا، تنهن ڪري گهڻن ئي خانداني بزرگن، اهل قلم ۽ علمائن سندن فياضي ۽ علم پروريءَ جي ڪري سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ارغونن مان شاه بيگ، شاه حسن ۽ ترخانن مان جاني بيگ ۽ شاه بيگ، غازي بيگ توڙي محمود ڪوڪلتاش نڪته سنج ۽ شاعرانه مذاق رکندڙ هئا. حڪومت جي زبان پارسي هئي، تنهن ڪري ان زبان زور ورتو. علماءَ، مؤرخ ۽ شعرا سڀ پارسيءَ ۾ طبَع آزمائي ڪرڻ لڳا. بکر، سيوهڻ، نصرپور، ٺٽو ۽ سڪر علوم ۽ فنون جا مرڪز بنجي ويا. ان زماني جي چند بزرگن، مشائخن، شعرا ڪرام ۽ اهل فن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:
سيد صفا الترمذي، جو اصل ترمذ (بخارا) جي سادات خاندان مان هو، سندس وڏا ترمذ کان اچي قنڌار ۾ رهڻ لڳا، جتي هن سيد شيرين بابا ابن بابا حسن ابدال سبزواريءَ جي دختر سان شادي ڪئي، پوءِ بکر ۾ سڪونت پذير ٿيو ۽ بکر جي شيخ الاسلام شاهه قطب جي وفات کان پوءِ سلطان محمود مير سيد صفا کي بکر جو شيخ الاسلام مقرر ڪيو. مير محمد معصوم سندس فرزند هو، جنهن جو بيان موقعي سر ڏبو.
قاضي قاضن جو خانداني بزرگ قاضي ابوالخير به بکر ۾ رهندو هو.
مير غياث الدين محمد سبزواري، خوند مير مصنف 'حبيب السير' جو پوٽو ۽ سلطان جنيد صفويءَ جو ڏهٽو مرزا شاه بيگ جي بکر جي دربار جو نديم هو. انهن ڏينهن ۾ نديم جو عهدو وزارت کان به مٿي هو.
مير ابوالمڪارم بن مير غياث الدين پهريان مرزا شاه حسن جو نديم هو، پوءِ سلطان محمود پاران شاه اسماعيل صفوي جي دربار ۾ سفير ٿي ويو. فاضل ۽ بليغ شاعر هو. سندس تخلص 'شهود' هو. مثنوي پرڪار (سليمان ۽ بلقيس) جو مصنف هو.
امير شاه قاسم بيگلار بن ابوڪ بيگ بن جوجڪ بيگ، فريد بيگلار سمرقنديءَ جو پاڻيٽيو هو. سندس نسب اميرالمؤمنين حضرت علي ڪرم الله وجه سان ڳڏجي ٿو. مڪ الشعرا سوزني فرمائي ٿو:
"سمرقند يثرب شد و مکه ترمذ
ز مکه بيثرب خراميد رسيد"
امير شاه قاسم جا وڏا مڪي کان ترڪستان ۾ آيا ۽ سندن اولاد ترڪن مان شادي ڪئي. پوءِ بيگلار ارغونن سان ڳڏجي ويا. امير شاه قاسم مرزا شاه حسن جي ڏينهن ۾ سمرقند کان سنڌ ۾ وارد ٿيو، شاه حسن جهيجا جو پرڳڻو ڪيس جاگير ڏنو. امير شاه قاسم عمرڪوٽ جي راڻي ورسه جي پاڻيٽيجيءَ سان شادي ڪئي، جنهن جي بطن مان سنه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

947ھه ۾ هڪڙو پٽ ابوالقاسم خان ڄائو. امير شاه قاسم سنه 950ھه ۾ همايون سان وڙهندي شهيد ٿيو ۽ ڳوٺ توركي وٽ سپرد خاڪ ٿيو.
ابوالقاسم خان زمان ولد شاه قاسم بيگلار پيءُ جي مرڻ کان پوءِ پٽي قوم مان شادي ڪئي. اتفاق سان جوٽيجن پٽي قوم تي ڪاهه ڪئي، جن سان مقابلو ڪندي خان زمان کي منهن تي ڪي زخم رسيا. مرزا شاه حسن ڪيس ڪاڇو پرڳڻو جاگير ڏنو، پوءِ ويو ترقي ڪندو. مرزا عيسيٰ ترخان جي دربار ۾ رهيو. وري جڏهن مرزا محمد باقي ارغون اميرن کي مارائي ڇڏيو، تڏهن خان زمان مرزا جان بابا وٽ ڪو وقت رهيو. وري جڏهن مرزا جاني بيگ خان معرفت اڪبري دربار ۾پهتو، تڏهن خان زمان به آگري پهتو. ’بيگلار نامه‘ سندس تصنيف آهي، منجهس ترخان گهراڻي جو بيان سنه 1017ھه کان سنه 1036ھه (1628ع) تائين ڏنل آهي.
مير ابوالقاسم سلطان بن ابوالقاسم خان زمان، شجاعت، سخاوت ۽ شعر فهمي ۽ شعر گوئي ۾ لاثاني هو. ’بيگلر‘ سندس تخلص هو. سنه 969ھه ۾ ڄائو هو. هن چنيسر نامه نظم ڪيو.
مير فرخ ارغون مرزا شاه بيگ ۽ مرزا شاه حسن جي ڏينهن ۾ شجاعت ۽ بزرگيءَ جي ڪري مشهور ٿي گذريو.
مير محمد يونس ارغون پهريان همايون جي خدمت ۾ رهيو، پوءِ مرزا شاه حسن پاران عملدار مقرر ٿيو. شاه حسن جي وفات کان پوءِ، سلطان محمود بکريءَ جي ملازمت ۾ رهيو.
شاه حسين تڪدري، تڪدري امرائن مان هو ۽ شاه حسن ارغون پاران عملدار هو. جدت طبَع، ذهن ۽ اخلاق ۾ بي نظير هو. وڏو عالم ٿي گذريو. فن تاريخ ۾ محقق هو. ’تاريخ روضة السلاطين‘ سندس تصنيف آهي.
ملا اسحاق بکري پهريائين سلطان محمود جي امرائن ۾ داخل ٿيو، پوءِ مرزا غازي بيگ جو معلم مقرر ٿيو.
مولانا يار محمد (ياري) فن انشا ۽ ظرافت جي ڪري مشهور هو. سلطان محمود پاران همايون ڏانهن سفير ٿي ويو.
مولانا عالم بکري ظاهري ۽ باطني علمن وارو بزرگ هو. سندس فرزند درويش يحيٰ ريل پرڳڻي ۾ وڃي رهيو.
شاه قطب الدين بن محمد شاه طيب خراسان جو بزرگ هو. شيبانين جي ڪاهه ڪري خراسان ڇڏي، بکر ۾ اچي رهيو، جتي هر جمعي ڏينهن مخلوق خدا کي تقرير ڪندو هو. مرزا شاه حسن جي ڏينهن ۾ بکر جو شيخ الاسلام مقرر ٿيو.
شاه جهانگير هاشمي، جو شاه طيب جي اولاد مان هو، بکر ۾ بليغ شاعر ٿي گذريو. هن ’تحفة الاحرار‘ جي جواب ۾ ’مظهرالاثار‘ تصنيف ڪيو. حج ڏانهن ويندي ڪيچ مڪران وٽ بلوچن هٿان شهيد ٿي ويو.
سيد ناصرالدين بن سيد نظام الدين بکر ۾ هر وقت سرود ۽ سماع جي محفل ۾ رهندو هو. سندس پٽ رڪن الدين حال ۽ قال وارو بزرگ ٿي گذريو.
مير عبدالله سلطان، (تخلص ’عريضي‘) ولد مير ابوالمڪارم مرزا غازي بيگ سان گڏ جهانگير جي دربار ۾ پهتو.
شيخ مخدوم اجل محمود جي اولاد مان قاضي شرف الدين مخدوم بلال کان علم حديث تحصيل ڪيو هو. مرزا شاه حسن هن کي سيوهڻ مٿان قاضي مقرر ڪيو هو. قاضي ڏنو سيوهاڻي مخدوم بلال جو شاگرد مرزا شاه حسن جو استاد هو.
علامه قاضي محمود ٺٽوي عباسي خليفن مان هو ۽ مرزا عيسيٰ ۽ مرزا محمد باقيءَ جو معاصر هو. ’تذڪره اولياءَ‘ سندس شاهڪار آهي. ان کان سواءِ قاضي وجية الدين ’يگانه‘ قاضي عتيق الله ۽ قاضي شيخ محمد ارغونن ۽ ترخانن جي صاحبيءَ ۾ اهل قلم ٿي گذريا.
قاضي جلال الدين بکر جو واپاري هو. آگري پهچڻ کان پوءِ درس ڏيڻ لڳو. سندس حق پرستيءَ جو آواز دربار اڪبريءَ تائين پهتو. آگري جي قاضي يعقو جي معزوليءَ کان پوءِ اتي جو قاضي مقرر ٿيو. پوءِ دکن ڏانهن هليو ويو، اتان حج جي ارادي سان حجاز پهتو ۽ اُتي وفات ڪيائين.
شيخ صدرالدين جا ٺٽي ۾ هزارين شاگرد هئا. پهريائين مهدي جونپوري جي مخالفت ڪرڻ لڳو، پوءِ سندس مريدن ۾ شامل ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

مخدوم رڪن الدين بلال جي خليفن مان هو. زهد ۽ تقويٰ ڪري مشهور هو. شرح اربعين ۽ شرح گيلاني ۽ ٻيا رسالا حديث ۽ سلوڪ متعلق تصنيف ڪيائين. سندس تربت مڪليءَ تي آهي.
مخدوم ميران ولد مولانا يعقوب مختلف علوم متعلق مرزا شاه حسن جو استاد هو.
مخدوم علي قاري مرزا جاني بيگ جي ڏينهن ۾ ٺٽي ۾ علم ۽ فضل جو صاحب ٿي گذريو.
سيد حسن ۽ سندس پٽ محمد طاهر خوش نويسيءَ جي فن ۾ 'هفت قلم' جي لقب سان مشهور ٿي گذريا.
سيد رحمت الله ولد سيد ابوالقاسم بيگلار خط نستعليق ۽ خط نسخ ٻنهي جو ماهر ٿي گذريو.
شاعر محمد مقيم جنهن مومل مينڌري جي قصي کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري متس 'ترنم عشق' نالو رکيو، سو مرزا جاني بيگ سان گڏ اڪبري دربار ۾ پهتو.
ملا عبدالرشيد لاهري بندر جو رهاڪو هو ۽ مرزا غازي بيگ جو درٻاري شاعر هو. 'خاني' تخلص هوس.
ملا صوفي محمد شاعر ۽ مشهور قاري ٿي گذريو. مرزا غازي بيگ سان شعر و شاعريءَ ۾ حصو وٺندو هو.
سيد قاضي شڪر الله شيرازي، شامبنه، سيد ڪمال ۽ شاه عبدالله حسني، مرزا شاه بيگ جي ڏينهن ۾ وڏي رتبي وارا ٿي گذريا. ٺٽي ۾ شڪر الٰهي محلو اڃ تائين موجود آهي. سيد شڪرالله جو بيان موقعي سر ڏبو.(1(
مير طاهر محمد نسياني بن سيد حسن قنڌاري شاعر ۽ مؤرخ ٿي گذريو. هن 'تاريخ طاهري' ٺٽي ۾ تصنيف ڪئي، جنهن جو سال تصنيف 1030هه (1621ع) آهي. منجهس مرزا غازي بيگ جي زماني تائين بيان ڏنل آهي. هن عمر ۽ مارئي جي قصي کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري متس 'ناز و نياز' نالو رکيو.
سيد جمال بن مير جلال الدين حسيني 'ترخان نامه' تصنيف ڪيو. جنهن جو سال تصنيف 5-1654ع آهي. مؤرخ 'تاريخ السند و الهند' ۽ 'تاريخ طاهري' تان روشني ورتي آهي.
شجاع ٺٽوي جو اصل وطن شيراز هو. خط نسخ ۽ ثلث ۾ ڪيس ڪمال حاصل هو. سنه 999هه ۾ ٺٽي ۾ خان خانان جي حاضريءَ ۾ پيش ٿيو. خان خانان احمد آباد ۾ وڏو ڪتبخانو (دارالحڪمت) کوليو هو، جنهن جي انتظام لاءِ اهل فن مقرر ٿيل هئا: مثلا، ملا محمد امين جدول ساز، ملا عبدالرحيم عنبرين قلم، ملا مومن محمد، محمد حسين ڪامي، غني همداني، وغيره. شجاع ٺٽوي ترقي ڪري ڪتبخاني مٿان اعليٰ عملدار مقرر ٿيو.
شيخ محمد مڪائي نيرن ڪوٽي وڏو اولياءُ ٿي گذريو. ميان غلام شاه ڪلهوڙي سندس مقبري جي چوگرد قلعو ڏياريو.
سکر جي ميرڪي سيدن جو مورث اعليٰ، مير عبدالباقي پورانيءَ جو والد ميرڪ بايزيد، مرزا شاه بيگ ارغون سان گڏ قنڌار مان سنڌ ۾ آيو ۽ بکر ۽ سکر مٿان شيخ الاسلام ٿي رهيو. هو سنت جماعت جو بزرگ هو، مگر هن وقت سکر جا ميرڪي سيد شيعو مذهب اختيار ڪري چڪا آهن. مير عبدالباقيءَ جو مقبرو سيد محمد مڪيءَ جي تربت جي لڳو لڳ آهي. مقبري جي عبارت شيخ قاضي شاه محمد لکي، جنهن تي وفات جو سنه 2 شهر رمضان 1019هه لکيل آهي. سيد ميرڪ بايزيد جي اولاد دارالحڪومت ٺٽي تائين ناموري حاصل ڪئي. سيد مير عبدالوهاب پوراني مرزا محمد باقيءَ هٿان شهيد ٿيو هو.
شاه خيرالله المعروف شاه خيرالدين ولد سيد احمد بغدادي سنه 911هه ۾ بغداد ۾ پيدا ٿيو. سندس نسب پنجن واسطن سان سيدنا شيخ عبدالقادر جيلانيءَ رحه سان ملي ٿو. اوائل عمر ۾ بغداد مان مڪي آيو، برابر 14 ورهيه حرمين ۾ رهي علم پڙهندي فراغت حاصل ڪيائين. پوءِ سياحت جي ارادي سان سنڌ ڏانهن نڪري آيو ۽ مخدوم نوح رحه جي صحبت ۾ رهيو، جتان گهڻو فيض ۽ رشد حاصل ڪيائين. پوءِ سکر ۾ هڪ ٽڪريءَ تي عبادت الاهيءَ ۾ مشغول ٿيو، جتي ڪيترائي اچي سندس مريد ٿيا.
مير محمد زڪريا، مير محمد معصوم جو پوٽو سندس معتقد مريدن مان هو. 'دليل الذاڪرين' ۾ لکي ٿو ته هڪ دفعي پنهنجي فرزند کي ذڪر جي اهڙي تلقين ڪيائين، جو برداشت ڪري نه سگهيو ۽ ساهه سپرين جي حوالي ٿي ويس، جنهن تي شاه خيرالدين هميشه افسوس سان ظاهر ڪندو هو ته اصل تلقين وٺڻ جي طاقت ڪوبه طالب

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪانه ٿو رڪي. شاه خيرالدين جي خليفن ۾ سيد نصيرالدين متعلوي جو به نالو اچي ٿو، جنهن شاه صاحب جي وفات کان پوءِ مخدوم نوح جي خليفي درويش يحيٰ رانتيه جي صحبت ۾ رهي گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو هو.
پير روضي ڌڻي سيد محمد راشد رحه جي ملفوظات ۾ هڪ نقل آهي ته، شاه خيرالدين جي مريدن مان هڪ درويش مهراڻ جي ڪناري تي هڪڙي جهوپڙي ٺاهي مراقبي ۾ اهڙو محو ٿي ويو، جو درياءَ اُتان ٻيٽ ڪري ڇڏي ويو ۽ سندس جهوپڙي، واريءَ هيٺ اچي ويئي، پر هن کي سڌ به نه رهي. هڪ دفعي شاه صاحب انهيءَ گوشه نشين مريد کي سنڀاليو، جنهن تي ڪين ٻڌايو ويو ته سکر جي ٻاهران فقير هڪ ڪوٺڙي ٺاهي عبادت ۾ وڃي مشغول ٿيو هو، پوءِ جو پتو ڪونه آهي. شاه صاحب گهوڙي تي چڙهي اُتي آيو ۽ جهوپڙيءَ تان واري پري ڪري ڏٺائين ته فقير سمهيو پيو آهي. اُتي شاه صاحب سنڌي ٻولي ۾ هيٺين تڪ فرمائي:
”نه تون ڪعبو نه تون قبلو، جو رهين منجهه سجود“!

فقير جاڳي جواب ڏنو ته: ”بيخود آءٌ، ته ڪوه ڪندو قبلو:
جن سڄاتو سلطان، پرين اُهي پاڻ، ڪرن سجدو ڪنهن کي“!
شاه خيرالدين، آخري عمر ۾، رهڻ واريءَ ٽڪريءَ تان لهي اچي سکر ۾ انهي هنڌ رهيو، جتي سندس مقبرو آهي.
اُتي ترخان خاندان جي مغلن جا گهر هئا، جي هنن شاه صاحب کي نذراني طور ڏيئي ڇڏيا. سکر ۾ فقير سڌو ۽ فقير جمال الدين سندن خدمت ۾ رهندا هئا. شاه صاحب سکر ۾ ئي 27 رمضان سنه 1027ھ ۾ لا ولد هن فاني دنيا مان آخرت جو سفر اختيار ڪيو. سندس تاريخ وفات هيٺين قطعي جي پوئين مصرع مان ملي ٿي:
”شاه خيرالدين مة برج شرف مقابل درگاه ايزد سرمدي
سال تاريخ وصالش عقل گفت مرشد ڪامل طريق احمد“ 1027ھ
.37مخدوم نوح ولد مخدوم نعمت الله صديقي، اسلام جي ڏهين صديءَ ۾ تمام وڏو بزرگ ٿي گذريو. هن ظاهري طرح فقط 25 سيپاره قرآن جا مخدوم عربي هالائي وٽ ياد پڙهيا هئا، مگر پوءِ سندس سينو دنيا جي سمورن علمن سان پرپور ٿي ويو. مخدوم صاحب کي قرآن شريف جي حقيقتن ۽ اسرارن تي وڏو درڪ هو ۽ قرآن شريف جو درس به ڏيندو هو. بهاءُ الدين دلقپوش، جو سندس خاص دوستن ۽ مريدن مان هو، ان جو دستخط قران پاڪ جو پارسي زبان ۾ ترجمو هن وقت هالن ۾ موجود آهي، جو ترجمو حضرت مخدوم نوح جو چيو وجي ٿو. هي بزرگ ايتريءَ حد تائين پرهيزگار هو، جو سموري زندگيءَ ۾ ڪنهن ڌاريءَ عورت تي نظر ڪانه پيئي هيس.
هڪ دفعي واڻ ويندي ڪنهن عورت رستو پڇيس ۽ بي خبريءَ ۾ ان مائيءَ تي مخدوم صاحب جي نظر وڃي پيئي، ته سندس بصارت کي سخت نقصان رسيو، جو آخر عمر تائين رهندو آيو. مخدوم صاحب سنت جو سخت پابند هو. هر هڪ ڳالهه ۾ سنت جو لحاظ رکندو هو. پنهنجن معتقدن کي ’يار‘ يا ’سنگتي‘ سڏيندو هو. مخدوم صاحب مرزا محمد باقي ترخان کان وٺي ويندي اڪبر اعظم جي سنڌ تي قبضي ٿيڻ تائين حيات هو. عبدالرحيم خان خانان فاتح سنڌ، ٺٽي تي ڪاهه ڪرڻ وقت دعا گهرڻ لاءِ هالن ۾ اچي حاضر ٿيو هو. مغليه گورنرن مان سيد بايزيد، ٺٽي جو حاڪم، مخدوم جو بيحد معتقد هو. مخدوم صاحب جي نظر فيض اثر سان هزارين مرده دليون زنده ٿيون. هو اويسي طريقي جو پير هو، جنهن ڪري ظاهري ڪنهن به بزرگ جي صحبت ۾ رهي ڪسب ڪماليت نه ڪيو هئائين، پر الله تعاليٰ جو وهب هو، جنهن ڪري ولايت جي انتهائي درجي تي وڃي پهتو. مخدوم صاحب صبح جي وقت 27 ذوالقعد سنه 982ھ ۾ 72 ورهين جي ڄمار ۾ هن دنيا مان رحلت فرمائي.
.38متعلوي ساداتن جي خاندان مان سيد عبدالڪريم المعروف شاه ڪريم سنه 944ھ ۾ تولد ٿيو. شروع جوانيءَ ۾ زهد ۽ تقويٰ ۾ نالو ڪڍيائين. مخدوم نوح هالائيءَ جي صحبت ۾ گهڻو فيض حاصل ڪيائين. شاه صاحب جي عادت هوندي هئي ته رات جو اسر ويلي اُتي مسجد ۾ بانگ چوندو هو. صبح جي نماز جماعت سان ادا ڪري وري اشراق جي نفلن پڙهڻ تائين ورد وظيفي ۾ مشغول رهندو هو. پنهنجي سر ڪيتي ڪندو هو ۽ هر ڪاهيندو هو ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ان مان فقيرن کي ڪاڏو ڪارائيندو هو ۽ انهن جي خدمت ڪندو هو. ڪڏهن وٽس صفا اڻ هوند ٿيندي هئي ته مسافرن کي گداگري ڪري به آٽي ڏيندو هو. ڪنهن ڪنهن رات سومهڻيءَ جي نماز جماعت سان پڙهي، بلڙي مان نڪري ويندو هو ۽ ٺٽي تائين رستي تي جيڪي به مسجدون ايندريون هيون، تن جو پاٽي پري پوءِ پير پٽي تان ٿيندو، مڪليءَ جي ٽڪريءَ واري قبرستان مان عبرت وٺي، ٺٽي جي مسجدن جو پاٽي پري، صبح صادق جي وقت بلڙيءَ ۾ پهچي صبح جي بانگ ڏيندو هو ۽ ماڻهو سمجهندا هئا ته شاه صاحب شايد هاٽي ننڊ مان اٿي اَذان ڏني آهي. ان ريت ورهين جا ورهيه گذاري چڏيائين. ميان عبدالواسع ٺٽوي سندس ڪرامات ۽ ملفوظات هڪ رسالي ’بيان العارفين‘ ۾ جمع ڪيون آهن. شاه صاحب بزرگانه ۽ عارفانه زندگي گذاري سنه 1030ھ ۾ 12 فرزند ڇڏي وفات ڪري ويو ۽ بلڙيءَ ۾ دفن ٿيو، جتي سندس اولاد جي زمينداري ۽ خانقاه آهي.

سنڌي ٻولي:

پارسي، حڪومت جي ٻولي هئي، عام ماڻهن جي ٻولي سنڌي هئي. گذريل بابن ۾ اوهين پڙهي چڪا آهيو ته نثر ۽ نظم پهريائين عربيءَ ۽ سنڌيءَ ۾، پوءِ پارسيءَ ۾ (خصوصاً ارغونن ۽ ترخانن جي عهد حڪومت ۾) لکڻ ۾ ايندو هو، جاڪاڻ ته رعيت هميشه پنهنجي حاڪمن جون ئي رسمون ريتون اختيار ڪندي آهي. سنڌي شعر ڪڏهن شروع ٿيو، تنهن جي پوري خبر محققن کي اڃا پئجي ڪانه سگهي آهي، جو ته زماني جي خورد برد ڪري اڳين جا دفتر اسان جي هٿن ۾ اچي نه سگهيا آهن ۽ نڪي وري عفلت وچان پنهنجي شاندار ماضيءَ جي ڪارنامن جي سارسنڀال لڌي اٿئون.

بهرحال جيڪي هٿ لڳي سگهيو آهي، ان مان ڏسجي ٿو ته، سنڌي شعر جا پرياڻ عيسوي 14 صديءَ يا هجري 8 صدي ۾ پڌرا ٿين ٿا، ان ڪان پوءِ جڏهن ترخان خاندان تي دهليءَ جي مغل شهنشاه اڪبر اعظم ڪاهون ڪرايون، ته ان زماني ۾ رائدان جي شهر ۾ درويش راڄو (راجه) هڪ خدا رسيدو مست ٿي گذريو آهي، جو هميشه مٿين پيرين اگهاڙو گهمندو هو ۽ ڪٽي به ٽِڪاءُ نه ايندو هوس ۽ جيئن زبان وهندي هيس تيئن ٿيندو هو. چون ٿا ته، جڏهن ڪو معاملو پيش ايندو هوس تڏهن انهيءَ هنڌ بيهي مني آواز سان سنڌي بيت پڙهندو هو ۽ جيڪي چوندو هو سو ٿيندو هو. سنه 977ھ (1569ع) ۾ وفات ڪيائين.

انهيءَ زماني ۾ سنڌ ۾ سرڪاري دفترن ۾ پارسي ڪم ايندي هئي ۽ عربي، مدرسن ۾، پر عام ٻولي سنڌي هئي. جو ڪجهه سنڌيءَ ۾ ٿورو گهڻو لکيو ويندوهو، سو عربي صورتخطيءَ ۾ زيرن زبرن سان لکيو ويندوهو. ان ڪان سواءِ جيئن دستور آهي ته جڏهن ڪابه زبان علمي بڻجي، زنده رهڻ لاءِ قدم ڪڻندي آهي تڏهن اها پهريائين نظم ۾ قلمبند ٿيندي آهي، تيئن سنڌي ٻوليءَ جي حالت ۾ سنڌي شعر جي شروعات عيسوي 14 صدي جي آخر ۽ 15 صدي جي اوائل ۾ ٿي آهي. ان ڪان اڳ جو سنڌي شعر نهايت ٿورو هٿ اچي سگهيو آهي.

اڪبر جي ڪاهُن وقت سنڌي زبان جي علمي زندگيءَ جي ابتدا جا نشان نظر اچن ٿا. مثلا، مخدوم نوح رحه (متوفي 998ھ) جو تمام ٿورو سنڌي ڪلام ملي ٿو، انهيءَ ساڳئي زماني ۾ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي عربي زبان ۾ هڪ رسالو لکيو آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي جي انهن جملن ۽ لفظن تي بحث ڪيل آهي، جن سان طلاق پئجي سگهي ٿو. رسالي جو نالو ’حل العقود في طلاق السنود‘ آهي. انهيءَ رسالي مان هي به اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، اسلام جي ڏهين صديءَ جي آخر ۾ سنڌ ۾ سنڌي ڪيئن ڳالهائي ويندي هئي. ان ڪان پوءِ سيد عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي سنڌي ڪلام شهرت حاصل ڪئي. (وفات 1030ھ: 1620ع). هي شايد پهريون ئي زرگ آهي، جنهن جو سنڌي ڪلام قلمبند ٿيو هجي، جيئن شاه صاحب جي سوانح عمري ’بيان العارفين‘ پارسي زبان ۾ لکيل آهي، تنهن ۾ سندن صوفيانه شعر پارسي ترجمي سان درج ٿيو آهي. ’بيان العارفين‘ ميان محمد رضا عرف مير دريائي ٺٽويءَ سنه 1038ھ ۾ شاه ڪريم جي وفات ڪان ڇهه ورهيه پوءِ تصنيف ڪيو هو.

سنڌ جو واپار:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مرزا شاه حسن ملتان فتح ڪيو هو ۽ سيوي، شال، مستونگ ويندي گرم سيل تائين علائقا ارغونن جي قبضي هيٺ هئا. قندار مرزا غازي بيگ جي جاگير هو، تنهن ڪري هرات، خراسان ۽ سمرقند جا رستا سنڌ سان واپار لاءِ ڪليل هئا. سمنڊ رستي واپار لاهري بندر ۽ ٺٽي سان چالو هو، مگر سمنڊن تي پورچوگيزن جي حڪومت هئي. هرمز ٻيٽ ۽ گجرات جا ٻه بندر دمن ۽ ديو سندن قبضي هيٺ هئا. سندن تجارتي ايجنٽ ٺٽي ۾ رهندو هو. پورچوگيز سمنڊن تي جهازن کي ڦري ماڻهن کي قيد ڪندا هئا، ان سبب ڪري هندستان جا سمورا حاجي مڪي ڏانهن خشڪيءَ رستي ٺٽي ۽ مڪران جي ڪناري واري رستي کان ويندا هئا. خراسان، قندار ۽ ماوراءِ النهر ڏانهن ويندڙ رستن کان سواءِ عراق جو رستو به کليل هو. مرزا جاني بيگ جي لشڪر ۾ عرب ۽ ڪرد سپاهي به موجود هئا، جن نيرن ڪوٽ جي قلعي مان مغليه لشڪر سان مقابلو ڪيو هو.(1)

ايران جا صفويه تاجدار ڪٽر شيعا هئا ۽ سنين کي گهڻيون تڪليفون پهچائڻ لڳا، اهوئي سبب هو جو سنه 941هه (1534ع) کان وٺي سنه 961هه (1554ع) تائين ساندهه ترڪيءَ جي سلطان سليمان اعظم ايران تي ڪاهون ڪري آرمينا، موصل، بغداد ۽ عراق، ايران کان کٽيا هئا. عدن به سلطان جي قبضي هيٺ اچي ويو.(2) هندستان جي سمنڊن جي بچاءُ لاءِ سلطان سليمان اعظم مصر کان جهازن جو دستو گجرات جي ٻيڙي جي مدد لاءِ مڪو هو. اسلامي متحد ٻيڙي گوئا تي ڪاميابيءَ سان مقابلو ڪري گهيرو ڪيو هو. مگر عين موقعي تي هڪڙو پورچوگيز اميرالبحر 'جان ڊي ڪاسترو' جهازن جي دستي سان، جن تي پنج هزار ملاح توبخاني سان هئا، اسلامي ٻيڙي تي ڪاهي گجرات جي اميرالبحر خواجه ظفر کي شڪست ڏني.(1) سنه 1553ع ۾ سلطان سليمان پنهنجي اميرالبحر سيد عليءَ کي جهازن جي دستي سان بصري کان روانو ڪيو. سيد علي مرزا شاه حسن ارغون جي رضاعي ڀاءُ مير سمندر معرفت مرزا شاه حسن سان معاهدي لاءِ ڳالهيون ڇوريون هيون.(2) مگر ترڪ اميرالبحر پورچوگيزن کان شڪست کاڌي. سيد علي گجرات، سنڌ، پنجاب ۽ ڪابل کان ٿيندو استنبول پهتو.(3) مرزا جاني بيگ، عبدالرحيم خان خانان سان جنگ ڪرڻ وقت پورچوگيزن کان مدد ورتي هئي ۽ ان جي عيوض ڪين لاهري بندر ۽ ٺٽي ۾ واپار ڪرڻ لاءِ تجارتي ڪوٺيون وجهڻ جي اجازت ڏني هئائين.

ٻئي پاسي سلطان بهادر شاه گجراتيءَ پورچوگيز مڪارن خلاف پنهنجي سفير محدث آصف خان کي سلطان سليمان ڏانهن ادرنه (ائڊريانوپل) روانو ڪيو هو. چاڪاڻ ته پورچوگيز شهرن کي ساڙي ماڻهن کي زوريءَ عيسائي بنائيندا هئا، جيڪڏهن ڪو بدنصيب ايماندار انڪار ڪندو هو، ته ان کي قيد ڪري ڌارين ملڪن ۾ بطور غلام جي وڃي وڪڻندا هئا. مرزا جاني بيگ کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ خان خانان بذات خود ٺٽي ۽ لاهري بندر وڃي پورچوگيزن کي اتان تڙي ڪڍيو هو. ٺٽو ايتري قدر دولتمند هو، جو خان خانان جي به اها مرضي هئي ته شهر تي قبضو ڪري دولت هٿ ڪري ۽ اهڙي منصوبي ۾ سندس اهلڪار به ساڻس هم خيال هئا.(1)

سڪا:

مرزا عيسيٰ ترخان جي ڏينهن ۾ پورچوگيز ڊالر (تنگي) ۽ گجرات جو سڪو لاڙي سنڌ ۾ رائج هو. مرزا عيسيٰ سنڌ جو پهريون حاڪم هو، جنهن پنهنجو سڪو 'عيسائي' نالي جاري ڪيو هو. مرزا جاني بيگ اُن جي قيمت گهٽائي مٿس پنهنجي نالي پويان 'ميري' نالو رکيو هو.(2) وري جڏهن اڪبر اعظم جو سڄيءَ سنڌ تي قبضو ٿي ويو، تڏهن مغليه سڪو سنڌ ۾ رائج ٿيو. ارغونن ۽ ترخانن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آسودگيءَ جو دور هو. همايون مرزا شاه حسن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو هو، انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي تر علائقي ۾ في رپئي چار ٻڪريون ملنديون هيون. مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ جو بيان آهي ته، شاه بيگ ارغون کي باغبان جي باغن جي ائٽن تان هڪ هزار اُٺ حملي ڪرڻ وقت هٿ لڳا هئا. همايون نامي ۾ روهڙي، بکر ۽ فتح باغ جي باغن جي تعريف لکيل آهي.

دارالخلافه ٺٽو نهايت دولتمند شهر هو، مگر مرزا عبدالرحيم خان خانان جي ڪاهه ڪرڻ وقت جنگ جي اينگهه ڪري سنڌ ۾ ڏڪر پيو. محمد تغلق جي ڏينهن کان پوءِ سنڌ ۾ هي ٻيو ڏڪر هو، جنهن ۾ مانيءَ جي قيمت جان کان وڌي ويئي هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عدالتي ۽ فوجي ڪاتا:

ارغونن ۽ ترخانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جو عدالتي ڪاتو شرع مطابق هلندو هو. ٻڪر ۽ ٺٽي جهڙن تختگاهه شهرن ۾ شيخ الاسلام رهندا هئا. مٿيون عهدو ڪامل عارفن کي ملندو هو، جيڪي سنت و جماعت جا سختيءَ سان پابند هئا. ٻين وڏن شهرن جهڙوڪ سکر، سيوهڻ، نصرپور وغيره، تن تي قاضي مقرر هئا، جي فقه ۽ حديث جا ماهر هئا. مٿيان عهدا علميت تي منحصر هئا ۽ سنڌين توڙي غير سنڌين لاءِ هڪ جهڙو ڪليل هئا. سماع ۽ سرود جون محفلون ٻڪر کان وٺي لاڙ تائين برپا هيون. سنڌ جا درويش وقت جا ڪامل ولي هئا، جن جي دهليز اڳيان وقت جا حڪمران جهڪندا هئا.

مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ وقت چانڊڪي پرڳڻي مان لنگهندي، ميان آدم شاهه ڪلهوڙي ۽ بعد ۾ حضرت مخدوم نوح رحه کان دعا پنڻ ويو هو. سنڌ ۾ حنفيت جو زور رهيو، مگر خراسان ۽ فارس کان گهڻا اهڙا علماءَ سنڌ ۾ وارد ٿيا هئا، جيڪي شيعا هئا. مرزا عبدالرحيم خان خانان به شيعو هو. سنڌ ۾ علميت جو زور هو. ٺٽي ۽ ٻڪر ۾ بعض علماءَ فن ڪتابت ۽ نسخ ۽ نستعلق جا ماهر هئا، جيڪي خوش خطيءَ جي ڪري ’هفت قلم‘ ۽ ’عنبرين قلم‘ جي لقبن سان سڏبا هئا. منجهائن گهڻن کي مرزا عبدالرحيم خان خانان پاڻ سان وٺي ويو هو. هندن جا مندر ۽ ٽڪاڻا محفوظ هئا. ڪين پنهنجي طريقي سان عبادت، پاٺ ۽ پوڄا ڪرڻ جي اجازت ۽ آزادي مليل هئي. سندن فيصلا پنچات ڪندي هئي.

ارغونن ۽ ترخانن جي فوجي حالت مضبوط هئي. شاهه بيگ، مرزا شاهه حسن، مرزا عيسيٰ ۽ سلطان محمود ڪوڪلتاش بهادر سپاهي هئا. مرزا شاهه حسن ڏراور ۽ ملتان جا قلعا فتح ڪري، ملتان جي لانگاهه سلاطين جو خاتمو ڪيو هو. ارغونن ۽ ترخانن وٽ فوجي نقل و حرڪت لاءِ سنڌو نديءَ تي ٻيڙو به رهندو هو. فوجي اميرن کي جاگيرن کان سواءِ وظيفا به ملندا هئا. مرزا جاني بيگ، مرزا خان خانان سان جنگ جوٽي، اڪبري فوجن جي نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو هو. جيسلمير ۽ مارواڙ جي راجائن سنڌ فتح ڪرڻ وقت اڪبري لشڪر کي سامان رسد ۽ سپاهين سان مدد ڪئي هئي. مرزا جاني بيگ اڪبري توبخاني سان مقابلي ڪرڻ لاءِ پورچوگيزن کان مدد ورتي هئي، ليڪن پورچوگيز مڪار ۽ دغاباز هئا، هنن مرزا جاني بيگ کي پوري مدد ڪانه ڏني هئي. جنگ جي ڪري سنڌ جا ڳوٺ ۽ شهر ويران ٿيڻ لڳا. ريل ۽ هالڪندي جهڙن پرڳڻن جون آباد زمينون، غير آباد ٿي ويون. سنڌ ۾ ڏڪر پئجي ويو. زميندارن تنگ ٿي اڪبري سپه سپه سالار جي آڏ مڃي، جنهن ڪري مجبور ٿي مرزا جاني بيگ، خان خانان اڳيان هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ سنڌ تي مغلن جي حڪومت شروع ٿي. پوءِ ٻڪر ۽ ٺٽي هٿان دهلي ۽ آگري جي درٻارن مان نواب مقرر ٿي سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا.

فن عمارت سازي:

عربن کان پوءِ تغلق سلاطين جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ فن عمارت سازيءَ جو آغاز شروع ٿيو. سنڌ جي جهونين عمارتن مان شيخ عثمان مروندي مشهور لعل شهباز قلندر جو روضو آهي، جنهن تي هن وقت جيڪي ڪتبا موجود آهين، تن مان معلوم ٿو ٿئي ته 7 رجب سنه 757هه ۾ ملڪ اختيارالدين والي سيوستان فيروز شاهه تغلق جي زماني ۾ ولي الله شيخ عثمان مرونديءَ جي تربت تي روضو ٺهايو، جنهن کي ست ونگون ۽ ڇهه گنبذ آهن. ٻئي ڪتبي جو مضمون آهي ته سيد جلال الدين واليءَ سيوستان فيروز شاهه تغلق جي زماني ۾ 7 صفر 757هه ۾ ولي الله علاءُ الحق علي بغداديءَ جي قبر تي هڪ گنبذ ٺهايو. اهي ٻئي ڪتبا مزار واري ڪمري جي ٻاهرينءَ ديوار تي لڳل آهن. ’حيات نامه قلندري‘ مان معلوم ٿئي ٿو ته، سيد علي بغدادي مخدوم قلندر جو هم سفر ۽ خليفو هو ۽ ڪيس سندس وزير ڪري سڏيندا آهن.

دليءَ سان ناتن هٽڻ ڪري، سمن جي ڏينهن ۾ سنڌي ايراني ۽ هندي نموني جي فن عمارتسازيءَ کان واقف ٿيا. انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا جي سنڌ جي مضمون نگار جو بيان آهي ته شيراز جي ڪاريگرن جي سنڌ ۾ اچڻ ڪري سنڌ جي تهذيب جو نئون دؤر شروع ٿيو. سمن مان ڄام تماچي ۽ نوريءَ جو مقبرو ۽ ڄام نندي جو گنبذ مڪليءَ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جي ٽڪريءَ تي سنڌين جي فن عمارتسازيءَ جي ثبوت لاءِ يادگار آهن. سمن کان پوءِ ارغونن ۽ ترخانن جي سنڌ تي صاحبي شروع ٿي. سنڌن مقبرا ڪوهِ مڪليءَ تي خاموش زبان ۾ ٻڌائين ٿا ته، مٿيان سلطان غير سنڌي هئا، مگر سنڌ جي خاڪ ۾ اهڙي ڪشش رکيل هئي، جو اهي پاڻ کي غير سنڌي ڪين سمجهندا هئا، پر سنڌ کي پنهنجو وطن سمجهندا هئا ۽ سنڌن وصيتن موجب سنڌن جنازا ڪوهِ مڪليءَ تي دفنايا ويا. مثلا مرزا جاني بيگ برهانپور (دکن) ۾ وفات ڪئي ۽ مرزا غازي بيگ قنڌار ۾ وفات ڪئي، مگر هزارن ميلن جي مفاصلي تان سنڌن جنازن کي ڪٽائي مڪليءَ تي سپردخاڪ ڪيو ويو. مرزا محمد عيسيٰ ترخان، جنهن ارغونن کان پوءِ سنڌ تي 18 ورهيه حڪومت ڪئي، تنهن جو گنبذ مڪليءَ تي اڏايل آهي، جنهن تي چوگرد آيتون ۽ اشعار اڪريل آهن. مڪليءَ جي قبرستان ۾ جيڪي مشهور مقبرا آهن، تن ۾ مرزا محمد باقيءَ جو روضو به آهي. هن وقت محڪمه آثار قديمه جي بي پرواهيءَ ڪري ان جو گنبذ ڊهي پيو آهي. ان ۾ به قبرون شڪسته حالت ۾ آهن. موجوده ڊٺل گنبذ جي ديوار تي ڪوبه ڪتبو موجود ڪونه آهي. مگر لب تاريخ جي مؤلف لکيو آهي ته انهي گنبذ جي دروازي تي هيٺيون سٽون لکيل هيون:

”وفات يافت حضرت جنت المقامي مرزا محمد باقي ولد مرزا محمد عيسيٰ ترخاني در تاريخ هشتم روز شنبه شهر شوال سنه 993 هجري“.

مرزا جي قبر تي هيٺيون شعر لکيل آهي:

”زغيب آمد ندا تاريخ او گفت
که گوئي سرور سردار باقي“.

مرزا جاني بيگ جو مقبرو به ڪوه مڪليءَ تي مٿين مقبرن جي لڳولڳ آهي. مرزا جاني بيگ اٺ ورهيه اڪبر جي معزز اميرن ۾ منسلڪ رهيو ۽ بادشاه سان برهانپور جي سفر ۾ وفات ڪري ويو. سنڌس جنازو ٺٽي ۾ آڻي دفن ڪيو ويو. سنڌس مقبري ۾ سنڌس پٽ مرزا غازي بيگ جي به تربت آهي. مقبري تي نفيس ڪاشيءَ جو ڪم ٿيل آهي.

مرزا عيسيٰ خان ولد مرزا جان بابا ولد مرزا عيسيٰ ترخان ڪلان جي رانڪ (روضو) ڪوه مڪلي تي تمام مشهور عمارت آهي. رانڪ جي تعمير پنهنجي حياتيءَ ۾ شروع ڪرائي هئائين. برابر 18 ورهيه ڪم ٿيندو رهيو، مگر ڪم پوري ٿيڻ کان اڳ مرزا سنه 1054هه ۾ وفات ڪري ويو. ’لب تاريخ‘ واري جو چوڻ آهي ته رانڪ جو پٿر ڪرنال کان گهرايو ويو هو. رانڪ شاه جهان جي زماني ۾ اڏائي ويئي آهي. سنڌس نمونو مغليه آهي. انهيءَ گنبذ تي چڙهڻ لاءِ هڪ ڏاڪڻ آهي، جتان مٿي چڙهي سير ڪري سگهجي ٿو. سرخ پٿر تي تمام سنهي ۽ دلپسند نقاشي ٿيل آهي. محرابن تي بي حد خوشخط حروفن ۾ قرآن شريف جون آيتون منقش آهن.

انهيءَ گنبذ کي چوطرف احاطو آهي، جنهن ۾ ترخانن جي بيگمات جا ڪيترائي مقبرا آهن، جيتوڻيڪ مٿن، شايد پرده داريءَ جي تقاضا سبب، ڪنهن به بيگم جو نالو لکيل ڪونه آهي. بهرحال ٺٽي جي آثار قديمه ۾ مرزا عيسيٰ جي رانڪ هڪ بهترين عمارت آهي. زماني جي انقلابن ڪري خسته ۽ خراب ٿي رهي آهي، تاهم مسافرن جي جذب ۽ ڪشش قلب جو سامان گهٽو ئي رکي ٿي. انهيءَ رانڪ جي واڪاڻ ۾ ٺٽي جي هڪ شاعر (تخلص طاهر) هڪ عجيب نظم لکيو آهي، جو هيٺ درج ڪجي ٿو:

رانڪ مرزا عيسيٰ اندر ڪوه مڪلي طرف جاست
در بهاران گوئيا سر چشمه نور خداست
در صفايش هرڪه بگمارد نظر بي شڪ و ريب
ديده ديده باليقين ميگويد انجائي داست
بي تڪلف گر ڪند ناگه گذر رضوان درو
در غلط افتاد گويد انڪه فردوس علاست

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

چا ديوارش اگر از شش جهت اندر صفا
باج گيرد درد و چشم منصفان الحق بجاست.

(1) M.L. Dames: Papular Poetry of the Baloch. PP. 32-33. R. Hughes-Buller: Makran, Population, The Rinds, P-100.

Lepal Griftin SIR: Rulers of India, Ranjit Singh, P-200, Oxford, 1823.

نوٽ: ايران جا صفويه فرمانروا دهليءَ جي مغل شهنشاهن جا همعصر هئا. سندن نالن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي: آهي:

-1سيد اسماعيل صفوي بن سلطان حيدر بن شيخ جنيد 908هه، 2- طهماسپ بن اسماعيل 932هه، 3- اسماعيل ثاني بن طهماسپ 983هه، 4- محمود خدابنده بن طهماسپ 985هه، 5- عباس بن خدابنده 999هه، 6- شاه صفوي بن صفي مرزا 1039هه، 7- عباس ثاني بن شاه صفي 1053هه، 9- صفي ثالث بن سليمان 1106هه ۽ 10- طهماسپ ثاني بن سلطان حسين 1135هه. سندن تختگاه اصفهان هو.

(1)سن 1901ع جي آدمشماريءَ جي رپورٽ موجب سنڌ ۾ حاجي زئي بليدين جو تعداد 75 هزار هو.

(2)چانڊڪو پرڳڻو چانڊين، ماڇين کان فتح ڪيو هو.

(1) Frontier and Overseas Expedition from India, Derajat.

تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي.

(1)المامون: شبلي، تاريخ الامت: حافظ محمد اسلم جيراجپوري، جلد-4، ص-170، دهلي.

(2) R. Hughes-Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol. Baluchistan, Revenue, PP. 68-69.

(1)مرزا شاه حسن جي ڏيءَ ماه چوچڪ بيگم مرزا ڪامران سان شادي ڪئي هئي. مرزا ڪامران کي ماه چوچڪ جي بطن مان چار ڌيئرون ۽ به پٽ هئا: بخت نساءِ بيگم، سڪينه بانو، آمنه بانو بيگم، (چوٿينءَ جو نالو ڏنل ڪونهي)، محمد حڪيم مرزا ۽ فرخ فال مرزا، پويون 1554ع ۾ ڄائو هو. همايون، مرزا ڪامران جون اکيون ڪڍايون هيون. پوءِ هو پنهنجي سهري شاه حسن وٽ ٺٽي ۾ رهڻ لڳو. هن ٽي دفعا حج ڪيو. سنه 961-962هه ٽيون دفعو سنه 964هه (1557ع) منيٰ ۾ وفات ڪئي. همايون نامه: گلبدن بيگم، ص-109/108.

(1)مشهور عالم قطب الدين نهروالي جنهن شاهان گجرات پاران مڪي ۾ مدرسو قائم ڪيو هو، سو پنهنجن ٻن تاريخن 'الاعلام باعلام بيت الله الحرام' جا مڪي جي تاريخ آهي ۽ ڪتاب، 'البرق اليماني في الفتح العثماني' ۾ جا ترڪن جي يمن فتح ڪرڻ جي تاريخ آهي، تن ۾ لکي ٿو ته، هجري ڏهين صديءَ ۾ هڪڙي عرب اميرالبحر احمد بن ماجد، جو سمنڊن مان واقف هو، نشي جي حالت ۾ واسڪوڊيگاما کي هندستان جو رستو ڏيکاريو هو.

(1)مصر تي مملوڪ سلطانن اڍائي سؤ ورهيه حڪومت ڪئي. حجاز ۽ حرمين شريفين جي حفاظت جو ڪم سندن سپرد هو، منجهانئن سلطان قانصو غوري پويون مملوڪ فرمانروا هو، جنهن کان سلطان سليم خان پهرين سنه 922هه (1517ع) ۾ مصر فتح ڪيو هو. تاريخ دولت عثمانيه: محمد عزيز، جلد-1، ص-198-199.

(2) M. Elphinstone: The Rise of British Power in the East, CHP. I, London, 1887.

(2)ياد- ايام مولانا حڪيم سيد عبدالحي، ص 14، لکنؤ.

نوٽ: عيسوي 15 صديءَ ۾ به مکيه واقع اٿيا، پهريون سنه 1492ع ۾ ڪولمبس نئين دنيا، آمريڪا، ڳولي لڌي، ٻيو واسڪوڊيگاما 1498ع ۾ آفريڪا جي چوگرد ڦري هندستان جو رستو ڳولي لڌو.

R.W. Frazer: British India, P. 31, London, 1896.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)حمل جيهاند ڪلمتي مشهور بلوچ اميرالبحر ٿي گذريو. وقت جي بلوچي شاعرن سندس تعريف ۾ قصيدا جوڙيا. شاعر هوتمان ڪلمتيءَ جا قصيدا مشهور آهن، جن مان پورچوگيزن ۽ بلوچن جي جنگين جو احوال ملي ٿو. حمل جيهاند جي پٽرن جو جوڙايل ڪوهه ۽ قلعو گوادر جي ويجهو گزدان بل ڳوٺ ۾ موجود آهي. حمل ڪلمتي پورچوگيزن کان جيڪي توبون هٿ ڪيون هيون، سي 1904ع تائين پسنيءَ ۾ رکيل هيون.

R. Hughes-Buler; Makran, Kalmatis, PP. 95-96.

(1)تحفة الڪرام: جلد-3، ذڪر مرزا عيسىٰ خان ترخان.

(1)سيوهڻ وچ سنڌ ۾ مهراڻ جي اولهندي ڪپ تي مڪيه قلعو هو. 'اقبال نامه اڪبري' جو مصنف لکي ٿو ته، قلعي جي مٿيءَ جون ديوارون چاليهه گز بلند هيون ۽ ديوار جي ويڪر ست گز هئي. قلعي جي ويجهو هڪڙي وڏي ڍنڍ اٺ ڪوهه ويڪري ۽ ڇهه ڪوهه ڊيگهه ۾ هئي، جنهن ۾ مهراڻ جون ٽي شاخون پونديون هيون. ڍنڍ ۾ ڪي ٻيٽ به هئا، جن تي ماڻهن جي آبادي هئي. ڪي ماڻهو ٻيڙين تي رهندا هئا. شايد منڇر ڍنڍ جو ذڪر ڏنو اٿس. ڏسو اقبال نامه اڪبري: مولوي محمد ذڪاءَ الله، ص-456، علي ڳڙه، 1918ع.

(2)لڪيءَ جي ٽڪرين وارو لنگهه انهن ڏينهن ۾ طبعي طور وڏي اهميت رکندڙ هو. جيئن بنگال ۾ ڳڙهي ۽ ڪشمير ۾ باره مولا جا لنگهه مشهور هئا. جن جن فاتحن سنڌ تي ڪاهون ڪيون، تن پهريان سيوهڻ ۽ لڪيءَ جي لنگهه تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، ڇاڪاڻ ته هي ٻئي هنڌ سنڌ جون ڪجيون هيون.

(1)پورچوگيزن پنهنجي ايجنٽ معرفت توبخاني سان گڏ فرنگي سپاهين جو دستو به مرزا جاني بيگ جي مدد لاءِ مڪو هو. سنڌين لاءِ پهريون دفعو هو جو هنن فرنگي سپاهين کي يڪ رنگيورديءَ ۾ ڏٺو هو ۽ پهريون دفعو هو جو سنڌين توبن سان جنگ ڏٺي. اڳ وٽن ترار، نيزا، تير ڪمان، برڇيون، خنجر جنگ جا هٿيار هئا. فرشته: جلد-2، ص—517.

(1)تاريخ هند: جلد-5، مولوي ذڪاءَ الله، ص- 461-462.

(1)اڪبر اعظم جيڪو نئون مذهب دين الاهي ڪڍو ڪيو هو، ان موجب سنه 987هه ۾ مخدوم الملڪ شيخ عبدالنبي صدر الصدور، قاضي القضات قاضي جلال الدين ملتاني صدر جهان مفتي ڪل ممالڪ هندستان، شيخ مبارڪ ناگوري ۽ غازي خان بدخشي اعلان ڪيو ته اڪبر خليفة الله آهي. مرزا جاني بيگ به شهنشاه کي خوش رکڻ لاءِ دين الاهي ۾ شامل ٿيو هو. مٿين طوفان بدتميزيءَ کان متاثر ٿي، ملا شيرازيءَ ڏهن شعرن جو هڪڙو قطعو لکيو هو، جنهن جو آخري بيت هي آهي:

”پادشاه امسال دعوىٰ نبوت ڪرده است

گر خدا خواهد پس از سالي خدا خواهد شدن.“ مذاهب اسلام: ص-585.

نوٽ: يورپي قومن جو سنڌ تي قدم سڀ کان پهريائين ترخانن جي زماني ۾ پيو. ٺٽي کي تباهه ڪرڻ کان پوءِ ڪي پورچوگيز جاسوس لاهري بندر ۾ رهڻ لڳا هئا، جن کي خان خانان اُتان تڙي ڪڍيو هو.

(1)نوٽ: قندار، همايون فتح ڪرڻ کان پوءِ، معاهدي موجب، شاه طهماسپ صفوي جي حوالي ڪيو هو. طهماسپ پنهنجي ڀائٽي سلطان حسين مرزا کي قندار جو حاڪم مقرر ڪيو هو. سلطان حسين کي شراب خوريءَ جي عادت هئي. سندس مرڻ کان پوءِ سندس پٽن مظفر حسين مرزا، ابو سعيد مرزا، رستم مرزا ۽ سنجر مرزا ۾ تڪرار جاڳيو، جنهن ڪري مظفر مرزا سنه 1004هه ۾ اڪبري دربار ۾ پيش ٿيو ۽ کيس شهنشاه پنج هزاري جو عهدو عطا ڪيو. رستم مرزا کي پنج هزاري منصب کان سواءِ ملتان ۽ بلوچستان جاگير طور مليا. اهڙيءَ طرح قندار سلطان حسين مرزا جي پٽن جي بغاوت ڪري دهلي جي ماتحت ٿي ويو. قندار متعلق سياسي ڇڪتاڻ تيمورين ۽ صفوين ۾ گهڻو وقت جاري رهي.

تاريخ هندستان: جلد-5، ص-468-467

(1)عرفي خان خانان جي مدح ۾ جيڪي بيت چياسي هتي ڏجن ٿا:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خان خانان عهد ڪانعامش، طبَع را رخصت شگفتن داد،
داشت چون اعتماد برشعراءِ، صله پيش از مديح گفتن داد.
‘ (2)ماثر رحيمي’ جو مصنف، عبدالباقي نهاوندي، ايران جي معزز خاندان مان هو ۽ عبدالرحيم خان خانان جي درٻار ۾ جيڪي شعرا ۽ اهل فن رهندا هئا، تن جو همعصر هو. سندس ڪتاب ٻن هزار صفحن ۾ آهي. پهرئين ڀاڱي ۾ خان خانان جي اسلاف ۽ تيموري سلاطين جي تاريخ ڏنل آهي، باقي اڌ حصي ۾ خان خانان جا ڪارناما بيان ڪيل آهن. اصلي نسخو مولوي غلام علي آزاد حيدرآباد دکن ۾ ڏٺو هو، جتان پوءِ ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال وارن وٽ ڪلڪتي پهتو. ڏسو ‘مقالات شبلي’ ص-81، شاه جهاني پريس، دهلي.
(1)ماثرالامراءِ: شاهنواز خان، تذڪره خان خانان، خزانهءِ عامره: مير غلام علي آزاد بلگرامي، (المتوفي 1200هه) لکنؤ، 1871ع. تزڪ جهانگيري: ص-323، علي ڳڙه، منتخب التواريخ: شيخ عبدالقادر بدايوني (المتوفي 1004هه) جلد-2، ڪلڪتو، 1865ع.
(1)تحفة الڪرام: جلد-3، ص – 88.
فرشة لکي ٿو ته سلطان محمود سفاڪ ۽ ديوانو هو، ٿوري ڏوهه لاءِ ماڻهو مارائي ڇڏيندو هو. والله اعلم. ڏسو فرشته: جلد-2، ص- 518، اُردو ترجمو.
(1)بخاري، بکري ۽ شيرازي سيدن جو بيان ‘صحائف السادات’ ۾ ڏنل آهي. مٿيون ڪتاب هاشم بن ڪمال الدين ٻڪرار سنه 1114هه ۾ تصنيف ڪيو، جو ٽن جلدن ۾ آهي.
(1)تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله، جلد-5، ص – 460.
(2)تاريخ دولت عثمانيه: محمد عزيز، جلد-1، ص- 199-198.
(1) Edmund, C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Chp. V, PP. 51-66.
(2)همايون نامه: گلبدن بيگم، ص – 56. ترڪي اميرالبحر سيد علي 1555ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو.
(3)ترڪي اميرالبحر شڪست کائڻ کان پوءِ گجرات، سنڌ، پنجاب ۽ افغانستان کان ٿيندو استنبول پهتو هو. سندس سفرنامي جو نالو ‘مرات الممالڪ’ آهي، جنهن ۾ 1552ع کان وٺي 1556ع تائين اسلامي دنيا جو بيان ڏنل آهي. مسٽر ايچ- ويمبري ڪتاب جو انگريزي ۾ ترجمو ڪيو. سلطان سليمان اعظم جي ڏينهن ۾ ترڪي سلطنت جي اوج جو زمانو هو. همايون جڏهن سڪندر سوريءَ کي شڪست ڏني هئي، تڏهن سڪندر سوريءَ پنهنجي پٽ کي سلطان سليمان ڏانهن مدد گهرڻ جي ارادي سان استنبول ڏانهن مڪو هو.
(3)خلافت و هندستان: سيد سلمان ندوي، دارالمصنفين، اعظم ڳڙه، 1340هه.
(1)تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله، جلد-5، ص- 455.
(2)تحفة الڪرام: جلد-3، ذڪر ترخان.

بلوچن ۽ مغل شهنشاهَن جا تعلقات:
بابر کان وٺي شاهجهان تائين جيڪي به مغل شهنشاه ٿي گذريا، سي بلوچن سان دوستانه ۽ فياضانه نموني هلت ڪندا هئا. عرش آشياني بابر دهلي ۽ آگري فتح ڪرڻ کان پوءِ هرهڪ سپاهيءَ بلڪ دوستن ۽ عزيزن کي ايترا انعام ۽ اڪرام ڏنا هئا، جو فوجي سپاهي ڪيس ‘قلندري’ جي لقب سان سڏيندا هئا.(1) همايون هرهڪ بلوچ سردار کي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جاگيرون عنايت ڪيون، جن جي فهرست گذريل باب ۾ ڏيئي چڪا آهيون. سنڌ ۾ مير عليڪ کان شڪست کائڻ کان پوءِ بلوچن همايون کي مرزا شاه حسن ارغون، مرزا عسڪري ۽ مرزا ڪامران جي چنبن کان بچائي، سلامتيءَ سان ايران جي سرحد تائين پهچايو هو. قنڌار فتح ڪرڻ کان پوءِ شاه محمد قلاتي بلوچ همايون پاران قنڌار تي حڪومت هلائڻ لڳو.(2) بلوچي قبائلي لشڪر جي مدد سان همايون دهلي ۽ آگري فتح ڪرڻ کان پوءِ مير چاڪر خان، رندن جي سردار ۽ ٻين بلوچي سردارن کي پاڻ سان گڏ دهليءَ جي تخت تي ويهاري، سندن عزت افزائي ڪئي هئي.(3) عبدالرحيم خان خانان به بلوچن جي مدد سان سنڌ فتح ڪئي، جنهن جي عيوض شهنشاه جلال الدين محمد اڪبر ٺٽي جي اولهندي کان وٺي ويندي بکر تائين سنڌو نديءَ جو اولهندو ڪنارو بلوچي قبيلن کي ورهائي ڏنو. مٿيون سنڌ جو حصو سرڪاري ڪاغذن ۾ بلوچي رياست شمار ٿيڻ لڳو.

WESTHAAGICKAN "THE KINGDOM OF THE BALOCHISES OF THATTA AND BAKHAR."(1)

قنڌار جو مسئلو:

سنه 1037هه (1628ع) ۾ شاه جهان جي ڏينهن ۾ بلوچن ۽ مغلن جي دوستيءَ جي فضا جو رخ بدلجڻ لڳو. ان جو مکيه سبب قنڌار جو مسئلو هو. بلوچستان جو اتر وارو حصو شال ۽ مستونگ سميت، قنڌار سرڪار جي ماتحت هو. ڪڇي ۽ سيوستان (زوب ۽ لورالائي) بکر ۽ ملتان سرڪارين جي ماتحت هئا. سنه 1522ع ۾ بابر قنڌار ارغونن کان هٿ ڪيو هو. همايون شاه طهماسپ صفويءَ کي هي شهر موٽائي ڏنو هو. تنهن کان پوءِ سلطان حسين جي پٽن جي بغاوت ڪري، اڪبر اعظم مٿس قبضو ڪيو هو ۽ سنه 1606ع ۾ اڪبر جي مرڻ تائين قنڌار مغلن جي هٿ هيٺ رهيو.(2)

سنه 1623ع ۾ شاه عباس اعظم صفويءَ جهانگير جي ڏينهن ۾ مغليه نواب عبدالعزيز خان نقشبنديءَ کان قنڌار کسي ورتو. سنه 1027هه (1628ع) ۾ شاهجهان به گهمرا قنڌار هٿ ڪرڻ لاءِ پنهنجن پٽن دارا شڪوه ۽ اورنگزيب جي اڳواڻيءَ هيٺ قنڌار تي فوج ڪشي ڪئي. مغليه لشڪر سخي سرور دري کان لنگهيو هو. ٻئي گهمرا بلوچن ڪاريزون پيچي ڇڏيون، جنهن ڪري رستا پاڻيءَ سان پرجي ويا. ان کان سواءِ مغليه فوجن جي سامان کي به لٽيائون. سنه 1649ع ۾ شاهجهان ملتان، بکر، سيوهڻ، ٺٽي ۽ سيويءَ مٿان اورنگزيب کي نواب مقرر ڪيو. اڳي جڏهن مغل شهنشاه لاهور ۾ دربار ڪندا هئا، تڏهن بلوچ سردار لاهور ۾ شهنشاهن کي نذرانا پيش ڪري، خلعتون وٺندا هئا. اورنگزيب ملتان جي نوابيءَ جي زماني ۾ نئون حڪم جاري ڪيو ته سمورا بلوچ سردار ملتان حاضر ٿي پيش پون. اهڙي حڪم کي بلوچ سردار پاڻ لاءِ بي عزتي سمجهڻ لڳا.(1)

مير عالم خان نوحاڻيءَ جي بغاوت:

ڪڇيءَ جي بلوچ سردارن مان مير عالم خان نوحاڻيءَ استقلال جي جهنڊي کي بلند ڪيو. ديره جات جي مرراڻين ۽ بکر کان وٺي ليئها تائين بلوچي رياست جنهن جو تختگاه منڪاره هو، تن سيني شهزادي اورنگزيب جي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو، ليڪن شاه جهان جي حڪم پهچڻ کان پوءِ سيني سردارن ملتان ۾ اچي نذرانا پيش ڪيا. اورنگزيب جي مرضي هئي ته ڪيئن به ڪري مير عالم خان نوحاڻيءَ جو زور ڀڃي. مٿينءَ پاليسيءَ جي ماتحت هو ٻين بلوچ سردارن کي دم دلاسا ڏيڻ لڳو، مگر فسادن جي باه نٽي تائين پکڙجي ويئي.(1)

ڪڪرالي جي نومڙين ۽ ڪيرٽر جي جوکين به فساد ۾ حصو ورتو. ساڻن گڏ لاڙ ۽ مڪران جي رهندڙ جدغال قومن به لٽ مار ڪرڻ جي ارادي سان فسادين سان شرڪت ڪئي، جنهن ڪري ٺٽو خطري ۾ پئجي ويو. اورنگزيب پنهنجن سپه سالارن مان ملڪ حسين ابدالي جي اڳواڻيءَ هيٺ وڏو لشڪر توبخاني سميت فسادين جي مقابلي لاءِ روانو ڪيو. مير عالم خان نوحاڻيءَ شڪست کاڌي، سندس رياست جو خاتمو ٿيو.(2) ڪڇيءَ مان واندو ٿي، ملڪ حسين ابدالي ٻيڙين تي مضبوط توبخانو ۽ لشڪر وٺي، مهراڻ رستي سنڌ ۾ وارد ٿيو. نومڙين جي ٻن سردارن، جام

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هارون ۽ ڄام خطرتال ۽ جوکين جي سردار ڄام مريد خان آڻ مڃي. نومڙين ۽ جوکين لاءِ مڪران ڏانهن وڃڻ بند ٿي ويو.(3(

ملڪ حسين ابدالي لاهري بندر ۾ ڇانوٽي وجهي نومڙين ۽ جوکين جو انتظار ڪرڻ لڳو، ڇاڪاڻ ته نومڙين جو هڪڙو سردار، ڄام مدو، ڏکڻ افغانستان جي جبلن کان نڪري لس ٻيلي تائين ڪاهي آيو هو. ملڪ حسين هڪڙيءَ رات اوچتو مٿس حملو ڪري، سندس خاتمو ڪري ڇڏيو هو. ان کان سواءِ ڪڪرالي جو هندو راڻو ڄام سهتو هالو، جنهن اڳ نومڙين ۽ جوکين جو طرف ورتو هو، تنهن تي اورنگزيب جي حڪم موجب ڪڇ جي راءِ حملو ڪيو، جنهن ڪري ڄام سهتي هالي مجبور ٿي، ملتان وڃي، روبرو اورنگزيب کان معافي وٺي، پنهنجي جند ڇڏائي. مٿين فسادن ۾ نومڙين، جوکين ۽ هوتن کي گهڻون نقصان پهتو، پر جوکين جو ڪڪرالي جي هندو ڄام سان دائمي وير پئجي ويو ۽ ان جو خاتمو تڏهن ٿيو، جڏهن جوکين ڪڪرالي جي هندو رياست جو هميشه لاءِ خاتمو ڪري ڇڏيو. ملڪ حسين ابدالي، فسادين کي مات ڪرڻ کان پوءِ لاهري بندر جي حفاظت لاءِ قلعو تعمير ڪرائي مٿس توبون رکائي، لشڪر جو انتظام ڪري، پوءِ ملتان ڏانهن موٽيو. بلوچن ۽ سنڌ جي شڪست جي خوشي ملهائڻ لاءِ دهليءَ جي قلعي معليٰ تي ٽن ڏينهن تائين نوبتون وڄڻ لڳيون.

مغلن جي قنڌار تي ٻي ڪاهه:

سنه 1652ع ۾ شاهه جهان ٻيون ڀيرو قنڌار تي 56 هزار لشڪر، اورنگزيب جي اڳواڻيءَ هيٺ روانو ڪيو. بلوچن کي ٿارڻ لاءِ مغلن جا ايجنٽ بلوچ سردارن کي نقد ناڻو ڏيئي، اُٺ خريد ڪرڻ لڳا. ٻئي پاسي نواب سعدالله خان ڪابل کان لشڪر وٺي غزني پهتو. شهزادو اورنگزيب، ٿل ۽ چوٽيالي کان ٿيندو، خوجڪ لڪُ ٽپي، قنڌار پهتو. قنڌار انهن ڏينهن ۾ وچ ايشيا ۽ هندستان واري شاهراه تي وڏي واپار جو مرڪز هو. ساليانو 14 هزار اُٺ، مال سان ڀريل قنڌار ۽ چوٽيالي واري رستي کان لنگهندا هئا، ڇاڪاڻ جو سمنڊ جو رستو فرنگين جي آمد ڪري بند هو. مٿيون واپار افغان واپاري، بلوچي قافلن جي ذريعي ڪندا هئا. هن دفعي وري مغليه لشڪر شڪست کاڌي. سنه 1648ع ۾ هندستان جي سالياني اُپت جملي 22 ڪروڙ رپيا هئي. قنڌار جي ٽن جنگين ۾ مغل شهنشاهت جو 12 ڪروڙ رپيا خرچ لڳو هو.

دارا شڪوه جو سنڌ ۾ اچڻ:

شاهه جهان کي چار پٽ هئا: دارا، اورنگزيب، مراد ۽ شجاع. شاه جهان جي جيئري، دارا ڪابل، لاهور، ملتان، سنڌ ۽ بلوچستان مٿان حاڪم هو، اورنگزيب دکن تي، مراد گجرات تي ۽ شجاع بنگال تي حڪومت ڪندو هئا. وليعهد دارا هو، جنهن سان شاه جهان جي نهايت محبت هئي. 29 مئي سنه 1658ع ۾ سموگڙه جي هولناڪ جنگ ۾ محمد دارا شڪوه پنهنجي ڀاءُ اورنگزيب کان شڪست کائي، خزانن ۽ توبخاني سميت همايون وانگر پائرن جي نااتفاقيءَ ڪري بکر جي قلعي ۾ پهتو.(1(

اورنگزيب پيءُ کي آگري جي قلعي ۾ نظربند ڪري، تخت هٿ ڪيو. دارا همايون وانگر تخت ۽ تاج هٿ ڪرڻ لاءِ سنڌ ۽ گجرات کان ٿيندو اجمير پهتو ۽ شڪست کائي ڪڇ جو رڻ ٽپي، نصرپور، هالا ۽ سيوهڻ کان ٿيندو، ايران ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيائين. ڇاندڪي پرڳڻي مان لنگهندي ڇانڊين سندس قافلي کي لٽيو. هن سفر ۾ سندس بيگم نادره به ساڻ هئي، جا سلطان پرويز جي ڌيءُ هئي. سندس ننڍو پٽ شهزادو سپهر شڪوه به ساڻس همراه هو. جهل وٽ پهچڻ وقت مگسين جي سردار مرزا خان معزول شهزادي کي پناهه ڏني. نادره بيگم ان وقت بيمار هئي، سا ايران وڃڻ جي خلاف هئي. دارا وٽ فقط 3 سؤ غلام ۽ 4 خچر اشرفين سان ڀيل هئا. ٻيو سمورو سامان بکر جي قلعي ۾ ڇڏي آيو هو.(2(

اورنگزيب لاهور کان دارا جي گرفتاريءَ لاءِ مير بابا کي روانو ڪيو هو. بولان جي دري جي منهن وٽ ڍاڍر جو حاڪم ملڪ جيوڻ باروزي (پني) افغان هو، جنهن کي اڳ ڪنهن ڏوهه ۾ شاه جهان موت جي سزا ڏني هئي، مگر شهزادي دارا جي سفارش سان سندس جان بچي هئي. ملڪ جيوڻ شهزادي کي پناه ڏني، ليڪن اشرفين سان خچر

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پريل ڏسي سندس نيت ۾ خلل پئجي ويو. نادره بيگم جا بيمار هئي، تنهن هت انتقال ڪيو. سندس جنازي کي، شهزاديءَ جي وصيت موجب، خواجه مقال ۽ گل محمد بلوچ حفاظت سان لاهور ۾ ڪٽي وڃي دفنايو.
هڪ رات ملڪ جيوڻ وجهه ڏسي دارا کي سندس پٽ سميت گرفتار ڪري مير بابا جي حوالي ڪيو، جو ان وقت بکر ۾ هو. ملڪ جيوڻ به انعام جي لالچ تي قيدين جي قافلي سان دهليءَ پهتو. اورنگزيب دارا کي قتل ڪرائي همايون جي مقبري ۾ دفنايو ۽ سندس پٽ کي گواليار جي قلعي ۾ قيد رکيو، جو مغلن جي ڏينهن ۾ شاهي قيدخانو هو. اورنگزيب ملڪ جيوڻ کي بختيار خان جو سڪٽو لقب ڏيئي روانو ڪيو. هو ڪڇيءَ جي ميدان مان لنگهندي بلوچن هٿان مارجي ويو.(1) چونڊا ته، جڏهن ملڪ جيوڻ دهليءَ ۾ پهتو هو، تڏهن اورنگزيب جي هڪڙي فوجي عملدار هيبت خان بلوچ جي تحريڪ سان دهليءَ جي ماڻهن مٿس پٿر اُڇلايا هئا.
بلوچن جو مغلن خلاف ٻيو گهمرو فساد:
بلوچستان وقت بوقت مغلن ۽ صفوين جي ماتحت رهيو. سنه 1590ع ۾ بلوچستان اڪبر اعظم مڪران تائين فتح ڪيو ۽ سنه 1637ع تائين دهليءَ جي ماتحت رهيو. پوءِ صفوين وري مٿس قبضو ڪيو. سنه 1648ع ۾ ٻيهر دهليءَ جي ماتحت ٿي ويو.(1) قلات تي جيڪي مغليه نواب حڪومت ڪندا هئا، سي براهوئين تي سختيون ڪندا هئا. آخوند محمد صديق لکي ٿو ته ظلم مغلن جي خصلت هئي.(2) براهوئين مان ميرواڙي پهريان براهوئي هئا، جن سمن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ بلوچستان جي جدغالن کي شڪست ڏيئي، براهوئي 'گڏيل راڄ' جو بنياد وڌو هو. قلات جا قنبراڻي به انهن ميرواڙين جي شاخ هئا. براهوئين مغلن سان جيڪو عهدنامو ڪيو هو، ان موجب ڪين قلات جي درٻار ۾ مغليه نواب سان ملاقات ڪرڻ وقت هٿيارن کڻي اچڻ جي سخت منع هئي.(3) ليڪن مغلن جي ظلمن کان تنگ ٿي دهوار (دهدار) قوم، ملڪ کي آزاد ڪرائڻ جو مصمم ارادو ڪيو.(4(
دهوار اٺ جوان خشڪ ۽ ٿلهيون مانيون پچائي ڳنڍ ۾ ٻڌي درٻار ۾ آيا ۽ مغليه نواب آغا جعفر بيگ تي، ساڻس ملاقات ڪرڻ وقت، ڏوڏن جو اهڙو وسڪارو مچائي ڏنائون، جو ڪيس ماري پوءِ دم پٽيائون. پوءِ مير قنبر جي اولاد مان مير ابراهيم جي پوٽي، مير حسن کي قلات جي گادي تي ويهاريائون. دهوار اڄ تائين ڏوڏڪي يعني ڏوڏن وارا سڏجن ٿا. سنه 1069هه (1659ع) ۾ اورنگزيب عالمگير پهرئين جي لقب سان دهليءَ تي تخت تي ويٺو. سندس سمورو وقت دکن ۾ مرهٽن سان جنگ ڪندي گذريو. سنڌ جا ڪلمتي، ڪڪرالي (گهوڙا ٻاري)، لاهري بندر ۽ اورنگا آباد ۾ ڦرلٽ ڪرڻ لڳا.(1(
قلات تي احمد زئين جو قبلو:
قلات جي احمد زئي خاندان وارن مان مير احمد خان سنه 1666ع ۾ پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو. احمد زئي خانن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي:
.1مير قنبر
.17مير احمد پهريون (1666ع(
.2مير زهرا
.18مير محراب خان پهريون (1695ع(
.3مير زرڪ
.19مير سمندر خان (1698ع(
.4مير ابراهيم
.20مير احمد خان ٻيون (1713ع(
.5مير گهرام
.21مير عبدالله خان (1716ع9
.6مير حسن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

.22مير محبت خان (1730ع(
.7مير سنجر
.23مير محمد نصير خان پهريون (1750ع(
.8مير ملوڪ
.24مير محمود خان پهريون (1793ع(
.9مير قنبر (ٻيون(
.25مير محراب خان ٻيون (1816ع(
.10مير احمد
.26مير شاهنواز خان (1839ع(
.11مير سورو
.27مير نصير خان ٻيون (1840ع(
.12مير قنبر (ٽيون(
.28مير سر خداداد خان (1857ع(
.13مير احمد
.29مير سر محمود خان ٻيون (1893ع(
.14مير التاز
.30مير سر محمد اعظم جان (1931ع(
.15مير ڪيچي
.31مير سر احمد يار خان (1933ع(
.16مير التاز (ٻيون(

ڪلهوڙن جو آغاز:

ڪلهوڙا پنهنجو نسب حضرت عباس رضه حضور پاڪ جي چاچي ڪان ڇڪين ٿا. سندن ڏاڏو ميان اوڍاٿو خدا پرست هو، پهريائين مڪران ۾ پيري مريديءَ جي سلسلي ڪي شروع ڪيو هئائين، پوءِ سندس اولاد سنڌ ۾ رهيو. ميان اوڍاٿي جو پوٽو چنيه (جونيا)، ڀائرن جي نااتفاقيءَ ڪري، پنهنجن مريدن سميت مڪران ڪان نڪري، ڪنيات ۾ سڪونت اختيار ڪري، اوڍيجا قوم ۾ رهڻ لڳو. هن ڏيپلي تعلقي جي ڪانگڙي جي زميندار پلال سمي جي ڌيءُ دهرا سان شادي ڪئي، جنهن جي بطن مان ڪيس محمد نالي پٽ ڄائو، جو ڪلهوڙن ۽ دائودپوٽن جو ڏاڏو شمار ٿئي ٿو. چنيه بن بهليل بن ٿل بن ميان اوڍاٿي سنڌ جي ستن راڻن جي ڌيئرن سان شاديون ڪيون هيون. پوءِ روهڙي تعلقي جي پريالو ڳوٺ وٽ چنيه ٻيلي ۾ ڪجهه وقت رهيو هو. سنه 1220ع ۾ ڪنيات جي سانڪره ڳوٺ ۾ وفات ڪيائين، جت دفنايو ويو. ٿل قاهره ٻيلي (لس ٻيلي) جي گوجر قوم ڪي شڪست ڏيئي، لس ٻيلي تي قبضو ڪيو هو.(1) عيسوي 13 صديءَ تائين ڪلهوڙن جو فقط ايترو بيان 'تحفة الڪرام' مان ملي سگهي ٿو.
محمد بن چنيه بن بهليل بن ٿل بن ميان اوڍاٿي جي نائين پيڙهيءَ مان، ميان آدم شاه بڪري لاڙڪاڻي ضلعي جي تعلقي ڏوڪريءَ جي هٽڙي ڳوٺ ۾ سڪونت اختيار ڪري، مهدوي فرقي جي تبليغ ڪرڻ لڳو، چاڪاڻ ته ميان صاحب شيخ الياس لنڪراچ ۽ شيخ ابوبڪر جتوئيءَ جي ٻن واسطن سان سيد ميران محمد مهدي جونپوريءَ جو مريد هو. هٽڙي ڳوٺ ۾ ڪيڙ نالي ابڙو پنهنجي قبيلي سميت سندس مريد ٿيو.(2) ميان آدم شاه پنهنجي وقت جو سنڌ ۾ وڏو درويش ٿي گذريو. ملتان جي سهروردي مشائخن سان سندس دوستانه رستو هو. انهن ڏينهن ۾ مرزا

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

عبدالرحيم خان خانان ٺٽي تي ڪاهيندو ٿي ويو، ڏس ملڻ تي ميان آدم شاهه کان دعا گهرڻ آيو. ان موقعي تي ڪن ابڙي وجهه ڏسي فقيرن جي خرچ لاءِ مرزا کان چانڊڪي جهڙي پرڳڻي جي گهر ڪئي.(1(

مرزا خان خانان سندس عرض قبول ڪيو. چانڊڪي جهڙي زرخيز علائقي ملڻ کان پوءِ ميان جا مريد زور وٺندا ويا ۽ آس پاس جي زميندارن کي هيسائڻ لڳا. حقيقت ۾ مهدوي تحريڪ کان وقت جا حاڪم خوفزده هئا، ان ڪري ميران مهديءَ جي مريدن کي دکن ۽ دهليءَ کان وٺي افغانستان تائين وقت جي حاڪمن سخت تڪليفون ڏنيون. آخر چانڊڪي پرڳڻي جي زميندارن ميان جي خلاف ملتان جي حاڪم کي شڪايتون ڪيون، جنهن تي مغليه سپاهي ميان کي قيد ڪري ملتان وٺي ويا، جتي قيد جي حالت ۾ ملتان جو ڪوتوال آقا شاهه محمد سندس مريد ٿيو. ميان قيد ۾ وفات ڪئي. سندس وصيت موجب مريدن سندس جنازي کي سکر جي لڳ اولهندي وارين ٽڪرين مان هڪڙيءَ مٿان دفنايو، جا اڄ تائين آدم شاهه جي ٽڪري سڏجي ٿي.(2) ۽ عام زيارتگاهه آهي. ميان آدم شاهه جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان دائود پيءُ جي گادي وسائي، پر ڪو خاص ڪارنامو ڪائنس صادر نه ٿيو، جو تاريخ جي بيان جي قابل هجي، مگر ميان دائود جي پٽ ميان الياس مريدن ۾ گهڻو واڌارو ڪيو ۽ زور وٺڻ لڳو، مگر سٽت وفات ڪيائين، سندس مقبرو ڏوڪري تعلقي ۾ انڙ آباد ويجهو زيارتگاهه آهي.

ميان شاهل محمد:

ميان الياس کان پوءِ ميان شاهل محمد بن دائود بن آدم شاهه پيري مريديءَ جي مسند تي ويٺو. سندس ايامڪاريءَ ۾ سندن زمينداريءَ ۽ مريدن ۾ اضافو ٿيڻ لڳو. ميان صاحب گهاڙ واهه کوٽارايو. ابڙا مريد، جن جون گهاڙ واهه جي ٻنهي ڪپن تي زمينون هيون، تن تي ميان شاهل محمد قبضو ڪري، اهي پنهنجن مائٽن کي ورهائي ڏنيون، جنهن تي ابڙن جو وڏيرو جلال خان بکر جي مغل نواب وٽ دانهن ڪٽي ويو. آخر مغلن جي لشڪر سان گڏجي ابڙن ميان سان جنگ جوٽي، جنهن ۾ ميان صاحب شهيد ٿي ويو ۽ قنبر (قمبر) جي اوريان گهاڙ جي ڪپ تي ڪيس دفنايو ويو.

ميان نصير محمد:

سنه 1068هه (1657ع) ۾ ميان نصير محمد ولد ميان الياس وڏن جي گادي وسائي. سندس ڏينهن ۾ ڪلهوڙن جي فقيريءَ جو غلغلو اڳين کان وڌيڪ ٿيو، جنهن ڪري آسپاس جا زميندار ساڙس وڙهڻ لڳا: بلڪ بکر کان مغليه لشڪر جو وڏو ڪٽڪ وٺي مٿس ڪاهي آيا. ميان صاحب راتو رات گهڻن مريدن سميت ريگستان ڏانهن پڄي ويو، پر پوءِ گذران لاءِ تنگ ٿي، دادو تعلقي جي پنهورن جي ڳوٺ ڏانهن موٽي آيو. فقيرن جي خوف کان پنهورن بکر جي نواب کان مدد گهري، جنهن سيويءَ جي حاڪم مير خان کي لشڪر جو اڳواڻ ڪري مڪو. مير خان شڪست سان ميان سان صلح ڪري پنهنجي چاچي سان گڏ ميان کي عالمگير جي دربار ڏي ڏياري مڪو.

مير خان ۽ سندس چاچي محبت جي حرفت ۽ حڪمت عمليءَ ڪري ميان صاحب کو وقت عالمگير قيد مان ڇوريءَ سنڌ ڏانهن پڄي آيو. سندس مريد جي سندس غير حاضريءَ ۾ گهڻو تنگ ٿيا هئا، سي وٽس اچي گڏ ٿيا. پوءِ هو پنهورن جي ڳوٺ ۾ نئون ڳوٺ ٻڌي ويٺا. ميان نصير محمد پير ڪوڙڻ کان پوءِ چانڊڪي پرڳڻي واريءَ جاگير ۾ آبادي وڌائڻ لڳو. ان وچ ۾ بکر جي نواب مير يعقوب کي ميان صاحب هڪڙيءَ جنگ ۾ ڏاڍي شڪست ڏني. پوءِ ميان نصير محمد اهڙو زور ورتو، جو ساهتي پرڳڻي تي قبضو ڪري، هن سيوهڻ جهڙو زرخيز پرڳڻو ٺيڪي تي ڪنيو. سندن فقيرن مان فيروز نالي هڪڙي فقير ساهتي پرڳڻي ۾ نوشهره فيروز جو شهر تعمير ڪرايو. ميان نصير محمد،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

25 سالن جي عرصي ۾ فقيرن جي هڪڙي قسم جي حڪومت ڪڙي ڪري، سنه 1103هه (1696ع) ۾ وفات ڪري ويو. سندس مقبرو جوهي تعلقي ۾ آهي.(1(

دائودپوٽا:

دائودپوٽا چنيه (جونيا) جي فرزند ميان محمد جو اولاد آهن ۽ ڪلهوڙن وانگي پاڻ کي عباسي سڏائين ٿا. منجهائن دائود بهادر ٿي گذريو آهي. هن جهانگير جي زماني ۾ مهر قوم کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ جتوئين کي شڪست ڏيئي، لکيءَ جو ڳوٺ تعمير ڪرايو. لکي ۽ خانپور وارو جهنگ دائودپوٽن جو شڪارگاه هو. منجهائن بهادر دائودپوٽي، پير سلطان شاه جي فرمائش موجب، سنه 1026هه (1617ع) ۾ شڪارپور جو شهر ٻڌو، جنهن بولان لڪَ واري رستي تي هئڻ سبب، ستت واپار ۾ ترقي ڪئي. دائودپوٽن ٿورو وقت حڪومت ڪئي، جيئن ته سنه 1740ع ۾ نادر شاه افشار جي ايران موٽي وڃڻ وقت صادق محمد ۽ سندس پٽ نادري سپه سالار طهماسپ هٿان مارجي ويا. محمد صادق جي پٽن مان بهاول خان سنه 1749ع ۾ سنڌو نديءَ جي اوڀرندي ڪپ تي بهاولپور جو شهر تعمير ڪرايو، جو اڄ تائين عباسين جو يادگار آهي.(1(

ٽالپر:

سنڌي جي عام تاريخن ۾ توڙي انگريزي تاريخن ۾ ٽالپرن جو بيان هڪ ته مختصر ڏنل آهي، ٻيو جيڪو ڏنل آهي سو ڪلهوڙن جي زماني کان ڏنل آهي، فقط ايترو ڏيکاريل آهي ته ٽالپر سنڌ جي اتر وارين ٽڪرين کان سنڌ ۾ وارد ٿيا. مؤرخن جيئن ٻين بلوچ قبائل جي تاريخ کي نظر انداز ڪيو آهي، تيئن ٽالپرن متعلق جيڪي بيان ڏنا آهن، سي به قياسي آهن. ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي ‘تاريخ راجستان’ جلد-2 ۾ لکي ٿو ته، ‘ٽالپر’ سنسڪرت لفظ ‘ٽالمر’ مان نڪتل آهي. ‘ٽال’ (تر) معنيٰ ڪجيءَ جو وڻ ۽ ‘مر’ معنيٰ مير. سنڌن وطن ‘تدمر’ ڏيکاري ٿو، جنهن تي يوناني جاگرافي دانن ‘پاميريا’ نالو رکيو هو.(1) پوئين ٽالپر فرمانروا، مير نصير خان، ٽالپرن متعلق انگريزن کي جيڪو بيان ڏنو هو، سو هن ريت آهي:

”اسين ٽالپر ايراني بلوچن مان ڪونه آهيون، بلڪ عرب آهيون، اسان جو نسب امير حمزي بن عبدالمطلب کان شروع ٿئي ٿو. بعض حمزي کي حضرت علي رضه جو پٽ سمجهن ٿا. اسين حجاج بن يوسف جي زماني ۾ ڪيچ مڪران ۾ وارد ٿياسون ... الخ“(2(

افسوس جو مير صاحب جي بيان مان ڪنهن نئين تحقيقات جو ٽالپرن متعلق انڪشاف پئجي نٿو سگهي. حقيقت ۾ ان قسم جي قومي روايتن مؤرخن کي مونجهاري ۾ وجهي ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن قوم وٽ اوائلي لکيل تاريخ ڪانهي، تنهن جي نئين سر تاريخ لکڻ وقت، قومي روايتن تان روشني وٺڻ ۾ مؤرخ حق بجانب آهن.

ٽالپر لفظ جي معنيٰ:

ياد رهي ته ٽالپر پنهنجي صحرائي پيشي ڪري، مٿئين نالي سان سڏجن ٿا. اهڙيءَ طرح ڪجهه ٻيا به بلوچي قبيلا پنهنجي صحرائي زندگيءَ جي ماحول موجب جدا جدا نالن سان سڏجن ٿا. ‘ٽالپر’ ٻن لفظن جو مرڪب آهي. ‘ٽال’ معنيٰ وڻ جي شاخ ۽ ‘بر’ معنيٰ وڍڻ. يعني ‘ٽالپر’ معنيٰ ڪاٽير، جيئن بزدار معنيٰ ٻڪرار، گوڦانگ معنيٰ ڳنوار، وغيره. ڪي بلوچي قبيلا پنهنجي مورث اعليٰ جي نالي تي سڏجن ٿا، مثلا، رستماڻي، رستم خان جو اولاد، بجراڻي بجر جو اولاد، نظاماڻي نظام خان جو اولاد، وغيره وغيره. ڪي قبيلا پنهنجي وطن جي نالي تي سڏجن ٿا: مثلا، بگٽي بگ جي قلعي جا رهاڪو، مگسي مگس جي قلعي جا رهاڪو، ڊومبڪي ڊومبڪ نديءَ وارا، بليدي وادي بليدا جا رهاڪو وغيره وغيره.(1(

ٽالپرن جي ڪڇيءَ کان هجرت:

عيسوي 15 صديءَ ڌاري، مير جلال خان جا پٽ ڪيچ مڪران پنهنجي ننڍي ڀاءُ هوت کي سپرد ڪري، ڪڇيءَ جي ميدان ۾ ٻينڪون جوڙي ويٺا. ان کان پوءِ، ستت سنڌن ٻن مشهور قبيلن رند ۽ لاشار جي ٽيهن ورهين واري ويڙهه شروع ٿي، جنهن ۾ ايام جاهليت جي عربن وانگر، سڀني بلوچي قبيلن حصو ورتو هو. ان جنگ ۾ ٽالپرن جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سردارن مير عبدالرحمان خان عرف هلهير خان، مير چاڪر خان رند جو طرف ورتو هو. ارغونن کان شڪست کائڻ کان پوءِ مير چاڪر خان رند همايون کي مدد ڏيڻ جي ارادي سان، بلوچ سردارن سميت لاهور ڏانهن روانو ٿيو. مير چاڪر خان جي لشڪر ۾ مير هيبت خان بليدي ۽ مير عبدالرحمان خان جا نالا قابل ذڪر آهن. لاهور ڏانهن ويندي، مير عبدالرحمان خان سخي سرور جي دري وٽ وفات ڪئي. ڪيس چوڏهن پٽ هئا.سندس وڏو پٽ تبريز خان لاشاري اميرزاده مير ابوبڪر خان سان گڏ گجرات جي شهر پالنپور (ڦولپور) ڏانهن هجرت ڪري ويو.
دهلي ۽ آگري فتح ڪرڻ کان پوءِ همايون جيئن ٻين بلوچي سردارن کي جاگيرون عنايت ڪيون، تيئن ٽالپرن کي دوآبه سند ساگر ۾ جاگير ڏني. سندن صدر شهري ماڙي هو، جو هينئر 'ماڙي انڊس' سڏجي ٿو. جن جن بلوچن سليمان جبل جي پريان، يا ديره جات علائقي يا سند جي اتر وارين ٽڪرين ۾ ٻيٺڪون وڌيون هيون، اهي گهڻو وقت پاڻ ۾ لڙندا رهيا. ٽالپر پهرين گورچاڻين سان لڙندا رهيا، وري جڏهن چانڊين مزارچه جي مزارين ۽ جهل جي مگسين سان جنگ شروع ڪئي، تڏهن ٽالپرن مزارين ۽ مگسين جو طرف ورتو. مٿين ويڙهه جي ڪري ٽالپر سند ساگر واري جاگير کي ڇڏي مزارچه ۾ رهڻ لڳا.
مزارچه جو علائقو ڊيگهه ۾ چاليهه ميل ۽ ويڪر ۾ ويهه ميل آهي. سندس اوڀرندي ۾ سنڌو ندي، ڏکڻ ۾ اپر سند، اتر ۾ ڦيٽڪ درو ۽ اولهندي ۾ سليمان جبل جون شاخون آهن. هن علائقي جي هاٿوڪي گاديءَ جو هنڌ روجهاڻ اڳ ناهرن جو هو، جن کان مزارين کسيو هو. قبائلي جنگين ۾ مزارين ٽالپرن جي مدد سان چانڊين، بگٽين مرين ۽ دريشڪن کي شڪستون ڏنيون هيون. بلڪ مير چاڪر خان ٽالپرن جي مدد سان دودائي مرراٺين کي شڪست ڏني هئي.

ميان دين محمد:
ميان دين محمد ولد ميان نصير محمد جي ڏينهن ۾، ڪلهوڙا فقير 'سرائي' جي لقب سان سڏجڻ لڳا ۽ گهڻو زور ٿيا. پنهور جي هڪڙي شهر فتحپور تي سرائين قبضو ڪري ورتو، جنهن ڪري پنهور دهليءَ ڏانهن دانهن ڪٺي ويا، جتان هڪڙو امير، شيخ جهان، سرڪاري حڪم سان سند تي ڪاهي آيو. ڳيريلي جي ڳوٺ وٽ سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ شيخ جهان مارجي ويو ۽ سرائين جي سوڀ ٿي. بکر جي نواب، الله يار خان، سرائين جي وڌندڙ طاقت کي ڏسي قنبر خان بروهيءَ جي فوج ساڻ وٺي مٿن ڪاهي ويو، پر ٿوري لڙائيءَ کان پوءِ طرفين جو پاڻ ۾ صلح ٿيو.
شهزادو معزالدين جو ان وقت ملتان جو حاڪم هو، ميان دين محمد جي زور پڇڻ لاءِ پنهنجي سر سند تي ڪاهي آيو.(1) ميان دين محمد شهزادي جي آمد جو ٻڌي، پنهنجي ننڍي ڀاءُ ميان مير محمد کي استقبال لاءِ بکر موڪليو ۽ شهزادي جي اطاعت قبول ڪري ڪيس راضي ڪيو. شهزادو اتان ئي پوئتي موٽي ويو، مگر سرائي دين محمد جو هڪڙو فسادي مريد، مقصودو، ميان جي مرضيءَ جي خلاف ماٿيلي کي ڦريندي وجي اچ تائين پهتو. هن ڳالهه تي شهزادي کي گهڻو غصو آيو. ملتان ڏانهن ويندي کٽي موٽ ڪاڏائين، سيويءَ جي حاڪم بختيار خان پني، شهزادي جي فوجن جي مدد ڪئي.(1) معزالدين شڪارپور تي قبضو ڪيو ۽ ميان دين محمد خوف کان ملڪ ڇڏي ڀڄي ويو.
شهزادي سرائين جي سموري پرڳڻي کي ويران ڪري ڇڏيو ۽ اٽڪل 6 مهينا سند ۾ رهيل هو. ميان دين محمد ٻي واهه نه ڏسي لاچار ٿي سيوهڻ ۾ اچي پيش پيو. شهزادو سرائي کي پاڻ سان وٺي ملتان ڏانهن موٽيو. موٽندي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

بلوچن سندس حرم تي حملو ڪيو، پر دائودپوٽن جي مدد سان شهزادي جي حرم جو بچاءُ ٿي ويو. مٿينءَ خدمت جي عيوض شهزادي شڪارپور ۽ پر وارن پرڳڻن جي سند دائودپوٽن کي لکي ڏني. ملتان پهچڻ کان پوءِ شهزادي سنه 1111ع (1700ع) ۾ سرائي دين محمد کي مارائي ڇڏيو.(2(

قلات جي مدد سان ڪلهوڙن جو زور وٺڻ:

بلوچ ۽ براهوئي، مغلن جا دشمن هئا. اورنگزيب هينئر پيرسن هو. مغل شهنشاهت توڙي ايران جي صفويه خاندان وارن جي اقبال جو آفتاب هينئر نصف النهار کان لنگهي چڪو هو. سيويءَ جا باروزئي حاڪم مغلن جا مدد گار هئا ۽ ضرورت وقت مغليه لشڪر جي مدد ڪندا هئا. قلات جي خان احمد خان پهرين باروزئين سان سورهن دفعا جنگ جوتي هئي. پورئين جنگ شيخ ڪٽنبي جي ڳوٺ وٽ لڳي هئي، جنهن ۾ معزالدين باروزئين کي مدد ڏني هئي ۽ ان ڪري مير احمد خان شڪست کاڌي هئي. سراوان، جهالاوان ۽ خاران جا علائقا قلات جي براهوئي گڏيل حڪومت ۾ شامل ٿي چڪا هئا. فقط مڪران تي گچڪي ملڪن جي حڪومت هئي، جن بليدي ميرن کان مڪران فتح ڪيو هو.(1) سنه 1696ع ۾ مير احمد خان وفات ڪئي، سندس گاديءَ تي مير محراب خان پهريون وينو. ميان دين محمد جي گرفتاريءَ کان پوءِ ميان يار محمد قلات ۾ پناه ورتي. ڪلهوڙن جي جاگير تي بختيار خان قبضو ڄمائي ورتو.

ميان يار محمد ٻن سالن جي غير حاضريءَ کان پوءِ مير التاز خان براهوئيءَ جي فوج وٺي سنڌ ۾ وارد ٿيو. سندس خانداني مريدن مان فقير راڄو ليڪي وڏي جماعت سان اچي سرائيءَ سان گڏيو. قلات جي براهوئي لشڪر جي مدد سان ميان يار محمد منڇر کان وٺي دادوءَ تائين پنهورن جي پرڳڻي تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ چانڊڪي پرڳڻي مان باروزئي افغانن کي تڙي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بختيار خان شهزادي معزالدين وٽ ملتان ڏي ڊانهن ڪٽي ويو. شهزادي جي اچڻ جو ٻڌي ميان يار محمد پنهنجا ٻه پٽ نور محمد ۽ محمد دائود قلات ڏانهن روانا ڪيا. معزالدين ۽ باروزئين گڏجي پهريائين مير محراب خان سان جنگ ڪئي. سنه 1698ع ۾ محراب خان مغليه لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيو.(1(

سيويءَ کان موٽندي بختيار خان جي نيت بدليل ڏسي، شهزادي هن کي مارائي ڇڏيو. ميان يار محمد دربيلي ۾ اچي شهزادي جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ڪيس عالمگيري دربار مان 'خدايار' خان جو لقب مليو. ڪلهوڙا فقيريءَ مان بدلجي امير بڻجي ويا. ڪڇيءَ جو علائقو سيويءَ تائين به شهزادي سرائيءَ جي حوالي ڪيو.(1) سمن کان پوءِ ڪلهوڙا پهرين سنڌي قوم هئي، جنهن جي سردار ميان يار محمد کي سنه 1701ع ۾ مغليه دربار کان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ پروانو مليو. هي ڪلهوڙن جي ڪاميابيءَ جو پهريون دؤر هو، ڪلهوڙن حاڪمن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

ميان يار محمد خان (1112هه: 1700ع-1131هه: 1718ع(
)خدا يار خان(
.2ميان نور محمد خان (1131هه: 1718ع-1128هه: 1755ع(
)شاهنواز خان(
.3ميان محمد مراداياب (1168هه: 1755ع-1170هه: 1757ع(
خان (سربلند خان(
.4ميان محمد عطر خان (1170هه: 1757ع-1175هه: 1762ع(
.5ميان غلام شاه خان (1175هه: 1762ع-1186هه: 1772ع(
)شمس الدولت(
.6ميان محمد سرفراز خان (1168هه: 1772ع-1191هه: 1777ع(
.7ميان غلام نبي خان (1191هه: 1777ع-1196هه: 1782ع(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

.8ميان عبدالنبي خان (1196هه: 1782ع)(1(

کلهوڙن جو پهريون تختگاهه:

ميان يار محمد خان منڇر تائين علائقو پنهورن جي سردار قيصر خان کان کسيو هو. عالمگير جي ايلچي خواجه حسين ميان کي سيويءَ کان وٺي کنديباري تائين ملڪ حوالي ڪري ڏيو. اهڙين حالتن ۾ ضروري امر هو ته کلهوڙن کي پنهنجو تختگاهه هجي. ميان يار محمد دادوءَ کان ستن ميلن جي مفاصلي تي ڏکڻ طرف خدا آباد جو نئون شهر تعمير ڪرايو، جو سنه 1701ع کان سنه 1728 تائين کلهوڙن جو تختگاهه ٿي رهيو. هن شهر جي بنياد پوڻ کان پوءِ، سيوهڻ جي حيثيت گهٽجڻ لڳي. خدا آباد جي شهر کي ٽالپرن ميان عبدالنبيءَ کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ 1781ع ۾ ساڙائي ڇڏيو. خدا آباد جا قتل نشان هڪ سؤ پنجاهه ايڪڙن ۾ آهن. ميان يار محمد جي يادگار مان هڪڙي جامع مسجد سالم بيٺل آهي، ٻيو ميان جو مقبرو، جو خدا آباد کان هڪ ميل جي مفاصلي تي آهي. مٿيون ٻئي عمارتون سرائي پنهنجي جيڙي ٺهرائي ويو هو.

ٽالپرن کي دعوت ڏيئي گهرائڻ:

کلهوڙا ڪرمي هئا، ميان يار محمد هڪڙي هٿ ۾ ڏانئو ۽ ٻئي ۾ ترار کڻي ملڪ فتح ڪيو هو. ميان صاحب ٽالپرن کي دعوت ڏيئي، حڪومت جي استحڪام لاءِ فوجي واڳون سندن حوالي ڪيون. ٽالپرن مان مير آلودو خان ۽ مير مسعودو خان ميان مير محمد جا مريد هئا، جن کي ميان يار محمد دعوت ڏيئي خدا آباد گهرايو هو. رچرڊ برٽن هن واقعي کي هن ريت بيان ڪري ٿو:

”جڏهن بلوچ کلهوڙن جي تختگاهه خدا آباد کان 15 ميلن جي مفاصلي تي پهتا، تڏهن کلهوڙن پنهنجن اميرن کي ايلچين طور ٽالپر سردارن جي استقبال ڪرڻ لاءِ موڪليو، جن پاڻ سان ريشمي وڳا، سون ۽ چانديءَ جي سنجن سان گهوڙا ساڻ کنيا هئا.بلوچن وٽ رڍن ۽ ٻڪرين جا ڌڻ ساڻ هئا ۽ سندن ٻار ٻچا گڏهن تي سوار هئا. ايلچين مير آلودي خان لاءِ ٻچا ڪئي، سندن حيرت جي ڪا حد ڪانه رهي، جڏهن انهن مير صاحب جي ڪلهي تي ڪانبو ۽ هٿن ۾ ڏاس جي ڏيري ڏٺي. پوءِ هن کي ريشمي وڳا پهرائي گهوڙي تي چاڙهي تختگاهه خدا آباد ۾ وارد ٿيا.“(1(

ٽالپرن جي ڏاڏي مير سليمان خان (ڪڪي) کي مرراٽي ديري مان پنج پٽ هوتڪ، عالي، ماڻڪ، ميرڻ ۽ جيوڻ نالي هئا. وڏي پٽ هوتڪ کي ٻه پٽ، شهداد خان ۽ شهڪ خان. شهڪ جي پٽ، مير شاهوءَ، جو اولاد شاهواٽي آهن. مير عاليءَ کي ٻه پٽ، دريا خان ۽ مبارڪ خان هئا. مير ماڻڪ خان کي چار پٽ، الهيار خان، ٺارو خان، چٽو ۽ سائينداد هئا. مبارڪ جي پيڙهيءَ وارا خاناڻي سڏجن ٿا. حيدرآباد ۽ خيرپور وارا مير شهداداڻي آهن. ميرپورخاص وارا مير ماڻڪ خان جو اولاد آهن، ان ڪري ماڻڪاڻي سڏجن ٿا. مير شهداد خان مشهور سپه سالار ٿي گذريو. هن شهزادي معزالدين جي حڪم سان ديره جات جي مرراٽي نواب، شاهه محمد خان ولد غازي خان کي، جو اُن وقت باغي ٿيو هو، شڪست ڏيئي ناموري حاصل ڪئي. مٿينءَ خدمت جي عيوض کيس دهليءَ جي دربار مان سنڌ ۾ ’پٽ باران‘ بطور جاگير مليو.(1) کلهوڙن سان گڏوگڏ ٽالپرن کي مغليه دربار مان جاگير ملي. مير شهداد خان سرائي ميان يار محمد جي عقيدتمند مريدن مان هو ۽ مير صاحب جي فوجي لياقت ڪري ميان صاحب کيس پنهنجو سپه سالار ۽ مدارالمهام مقرر ڪيو هو.

سنڌ ۾ بلوچن جون جيڪي به سرداريون قائم هيون يا جيڪي بلوچي قبيلا سنڌ جي سرحد تي رهندا هئا، اهي ٽالپرن کي پنهنجو اڳواڻ سمجهڻ لڳا، ڇاڪاڻ ته کلهوڙن جا سمورا فوجي عهدا ٽالپري اميرن جي هٿ هيٺ هئا. ٽالپرن جي مدد سان ميان يار محمد اپر سنڌ ۾ دائودپوٽن کان شڪارپور جو شهر ۽ مهرن کان لکيءَ جو ڳوٺ کسي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ورتا. بکر جي نوابن کي مجال نه هئي، جو سرائي ميان يار محمد سان مقابلو ڪري سگهن. ميان يار محمد 18 ورهيه حڪومت ڪري، سنه 1131هه (1718ع) ۾ وفات ڪئي ۽ خداآباد واري جوڙايل مقبري ۾ دفنائيو ويو.

ميان نور محمد:

ميان يار محمد جي وفات کانپوءِ، سندس پٽ ميان نور محمد گاديءَ تي ويٺو. شروعات ۾ سندس ڀائرن ميان غلام حسين ۽ ميان محمد دائود ساڻس گاديءَ جي سوال تي جنگيون جوٽيون، پر پوءِ ڀائرن جي پاڻ ۾ صلح ٿي وئي. ميان نور محمد دائودپوٽن کي شڪارپور کان قطعي ٻي دخل ڪري ڇڏيو. هن واقعي کان پوءِ صادق علي خان جي پٽ بهاول خان ڦرين سنڌو نديءَ جي اوڀرندي ڪپ تي بهاولپور جو شهر ٻڌي دائودپوٽن جي رياست جو بنياد رکيو.(1(

دهلي جي مغلن جي ڪمزوري:

اورنگزيب عالمگير سنه 1069هه (1707ع) ۾ وفات ڪئي. کانئس پوءِ مغل شهنشاهت زوال ڏانهن تڪڙو قدم کڻڻ لڳي. ڏکڻ ۾ مرهٽن جي جارحانه حملن ڪري ۽ اتر ۾ سکن جي ڪافر ماجرائن ڪري، مرڪزي حڪومت ۾ ڪمزوري محسوس ٿيڻ لڳي.(1) عظيم الشان سلطنت جا مختلف حصا هڪٻئي پٺيان ڇڄندا ويا. عالمگير کان پوءِ سندس فرزند بهادر شاه (ڦريون) 65 ورهين جي عمر ۾ پنهنجي ڀاءُ اعظم کي جاجوءَ جي خونريز معرڪي ۾ شڪست ڏيئي، تخت هٿ ڪيو، پر پنج ورهيه حڪومت ڪرڻ کان پوءِ سنه 1124هه (1712ع) ۾ وفات ڪري ويو. هو 'شاه بيخبر' جي لقب سان سڏبو هو. کانئس پوءِ شهزادو معزالدين 'جهاندار شاه' جي لقب سان طاؤسي تخت تي ويٺو، جو هنيلو ۽ عياش هو.

'لعل ڪار' نالي هڪڙيءَ نيچ عورت جي عشق ۾ اهڙو ڦاسي پيو، جو دنيا مافيها کان گويا بيخبر هو. ان کان سواءِ بازار مان لنگهندي جنهن به خوبصورت عورت تي سندس حريصانه نظر پوندي هئي، تنهن تي زبردستيءَ قبضو ڪندو هو.(1) يارهن مهينا بدناموسيءَ سان حڪومت ڪرڻ کان پوءِ تخت تان لاٿو ويو. سنه 1124هه (1713ع) ۾ اميرن مغل شهزادن مان فرخ سير کي تخت تي ويهاريو، جو ڪمزور طبيعت جو هو ۽ نيچ ماڻهن جي صحبت ۾ گذارڻ لڳو، نالائق انسانن کي وڏا عهدا ڏيڻ لڳو. سادات ڀائرن مان امير الامرا سيد حسين ۽ سندس ڀاءُ قطب الملڪ سيد عبدالله، جي تاريخن ۾ 'بادشاه ساز' وزير مشهور آهن، تن فرخ سير کي ڦريائين انڌو ڪري پوءِ مارائي ڇڏيو ۽ کانئس پوءِ مغل شهزادن مان رفيع الدرجات کي نالي طور تخت تي ٽاڪي، اندروني توڙي بيروني انتظام پنهنجن هٿن ۾ رکي، سياه ۽ سفيد جا مالڪ بڻجي ويٺا. ٽن مهينن کان پوءِ رفيع الدرجات وفات ڪري ويو. کانئس پوءِ سيدن سندس وڏي ڀاءُ رفيع الدوله کي تخت تي ٽاڪيو، جو ٽن مهينن اندر مري ويو.

مؤرخن جو بيان آهي ته ٻنهي ڀائرن کي 'بادشاه ساز' وزيرن زهر ڏياري پورو ڪيو. سنه 1131هه (1719ع) ۾ 'بادشاه ساز' وزيرن محمد شاه کي طاؤسي تخت تي ويهاريو، جنهن ٽيهه ورهيه حڪومت ڪئي. تخت تي ويهڻ مهل سندس عمر 17 ورهيه هئي ۽ ست سال محلات جي چئن ديوارن اندر نظربند رهيو. کيس حڪومت هلائڻ جي ڪابه خبر ڪانه هئي. رستم علي خان 'تاريخ هند' ۾ لکي ٿو ته، ڪوڪيءَ نالي هڪڙيءَ فقيرزاديءَ تي اهڙو موهت هو، جو سرڪاري ڪاغذن ۽ فرمانن تي به ڪوڪي مهرون هڻڻ لڳي. وڏا وڏا امير سندس معرفت شهنشاه سان ملاقاتون ڪرڻ لڳا. محمد شاه جي بي بيگم ادم ٻائي به ناچڻي هئي، جا حضرت قدسيه جي لقب سان سڏبي هئي، سندس بطن مان شهزادو احمد شاه ڄائو هو. آصف جاه نظام الملڪ، جو سلطنت جو وزير هو، هڪڙي هنڌ لکي ٿو:

"مردان نکنند خاک برسر چکنند
امروز زني بجائي عالمگير است"

ان جي جواب ۾ ڪوڪي دليريءَ سان هيٺيون شعر پڙهندي هئي، جنهن مان ان وقت جي ماحول جي خبر پئجي سگهي ٿي:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

”نوبت زکيان ٻما کيان افتاد است، بازي شگرفي ٻميان اُفتاد است
شايد که سپهر سفله رقصد زنشان، شمشير زدن بدف زنان اُفتاد است“(1(
آصف جاه نظام الملڪ پهريون صوبيدار هو، جنهن مرڪزي سلطنت جي ڪمزوريءَ کي ڏسي، دکن ۾ پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو.
سنڌ جي خودمختياري:
محمد شاه جي رنگين مزاجيءَ ڪري مغليه شهنشاهيت گهڻو ڪمزور ٿي ويئي. سمورو دکن مرهٽن ۽ آصف جاه ورهائي ڪنيو، بلڪ مرهٽا دکن کان چوٿ اڳاڙڻ لڳا. محمد شاه راجپوتن کي خوش رکڻ لاءِ هندن کان جزيه وٺڻ بند ڪئي، مگر جنهن صورت ۾ سلطنت جي بنياد کي اڌوهيءَ ڪاٺي کوکلو ڪري ڇڏيو هو، ان صورت ۾ جزيه جي موقوفيءَ مان ڪو ڪڙ تيل ڪونه نڪتو. جوڌپور ۽ جئپور جي راڻن خودمختياري اختيار ڪئي. پنجاب ۾ سکن جون منظم جماعتون راويءَ کان جمنا تائين لٽ مار ڪرڻ لڳيون. اوڌ جو نواب وزير سعادت علي خان خود مختيار هو. فقط نالي طور مغلن طرفان صوبيدار سڏبو هو.
سنه 1737ع ۾ پيشوا باجي راءِ نظام کي شڪست ڏيئي، چمبل نديءَ تائين ملڪ مرهٽا گڏيل حڪومت هيٺ آندو، بلڪ مرهٽن جا فوجي دستا جمنا تائين ملڪ کي لٽڻ لڳا. ائين چوڻ درست ٿيندو ته سڄي هندستان اندر مرهٽا طاقتور هئا. سنڌ مرڪز کان گهڻو پري هئي. بکر ۽ ٺٽي جا مغليه نواب ڪي ٽي هزاري ۽ بعض پنج هزاري رتبي وارا هئا، مگر سلطنت جي ڪمزوريءَ سبب ڪين مرڪزي حڪومت کان مدد ملڻ جي ڪابه اميد ڪانه هئي. ٻئي طرف ڪلهوڙن سرائين جي فوجي قوت بلوچن جي شموليت ڪري سنڌ ۾ مضبوط هئي ۽ هو پنهنجي قوت سان سنڌ ۾ پنهنجي انتظام کي مضبوط ڪرڻ لڳا.
سنه 1147ه (1734ع) ۾ ڪلهوڙن جي نامور سپه سالار مير شهداد خان ٽالپر وفات ڪئي، سندس جنازو سڪرنڊ تعلقي ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو،جو قبو شهداد سڏجي ٿو. سندس فرزند مير بهرام خان پيءُ جي عهدي تي مقرر ٿيو.سنه 1736ع ۾ مغل سرڪار رضامنديءَ سان بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي جا پرڳڻا ميان محمد خان جي حوالي ڪيا. ٺٽي جو پويون نواب صادق علي خان هو، جنهن کان سرائيءَ جي ٻن نائبن شيخ عزيز الله حڪومت جون واڳون هٿ ڪيون. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو ٻيون دؤر سنه 1736ع کان شروع ٿئي ٿو، جڏهن دهليءَ جي مغلن کان هنن سنڌ هٿ ڪئي.
اوائلي مغربي سياحن جو سنڌ ۾ اچڻ:
سڪندر مقدونيءَ کان پوءِ يورپ جي سفيد فام قومن مان پورچوگيز پهرين دريائي ڏاڙيل قوم هئي، جيڪا سمنڊ رستي هندستان جي رستي کي معلوم ڪري، مشرق جي اڻ کٽ دولت کي بيدرديءَ سان لٽڻ لڳي. اهڙيءَ لٽ مار کي ڏسي، مغليه دؤر ۾ ٻيا گهڻائي مغربي سياح هندستان جي سياحت ڪرڻ ۽ حالتن کي جاچڻ لاءِ آيا هئا. منجهائن ڪي ڊاڪٽر، ڪي پادري، ڪي يورپ جي بادشاهن پاران سفير ۽ ڪي توبچي هئا، جن کي مغل شهنشاهَن پنهنجي توبخاني ۾ ڀرتي ڪيو. انهن مغربي سياحن مان ڊيوريٽ باربوسا، پرارڊ، ٿئورينر، ٿيوناٽ، برنيئر، پيٽروڊي لاوالي، گئميلي، مانڊيلسلو وغيره جا نالا مشهور آهن. سندن سفرنامن مان مغليه شهنشاهت جي ملڪي انتظام، اقتصادي، تجارتي ۽ دربار جي رومزه جي نشست ۽ برخاست جا حالات آسانيءَ سان معلوم ٿي سگهن ٿا.
مٿين سياحن مان ڪي پورچوگيز هئا، ڪي فرينچ، ڪي اطالوي ۽ ڪي ڊين لوڪ هئا. جيسين مغل شهنشاهت ۾ دم خم هو، تيسين صليب جا پرستار واپارين ۽ سياحن جي لباس ۾ رهيا، وري جڏهن شهنشاهت زوال ڏانهن رخ رکيو ۽ سلطنت جي حاڪمن خودمختياري اختيار ڪئي، تڏهن يورپ جي جهازران قومن واپارين جو لباس ڦٽو ڪري، هندستان جي دولتمند صوبن تي قبضي ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي. سندن هٿيار هندستاني هٿيارن کان گهڻا ڪارگر هئا، ان ڪري هنن سٽت ڪاميابي حاصل ڪئي. اهڙيءَ جدوجهد ۾ انگريز گوءِ کٽي ويا. اسان جو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تعلق فقط وطن مالوف، سنڌ سان آهي، تنهن ڪري فقط انهن مغربي سياحن جو بيان ڏينداسون، جن وقت بوقت سنڌڙيءَ ۾ قدم رکيو. يورپ جي رهاڪن کي هندستاني عام طور ڦلنگي (فرنگي) سڏيندا هئا.(1(
ڊيوريٽ باربوسا:
عيسوي 16 صديءَ تائين، يورپ جي حريص قومن کي سنڌ متعلق بلڪل ٿوري خبر هئي. سڪندر مقدوني پهريون مغربي فاتح هو، جنهن ماهرن جي هڪڙي خاص جماعت معرفت سنڌ جا حالات گڏ ڪرايا هئا. ڪائنس اڳ ابوالتاريخ هيروڊوٽس پهريون مؤرخ هو، جنهن 408 ق-م مغربين کي سنڌ ملڪ کان روشناس ڪرايو هو. سڪندر کان پوءِ اطالوي سياح، مارڪوپولو، مشرق جي سياحت ڪرڻ آيو هو، پر سنڌ جو احوال سندس ‘سفرنامه’ ۾ ڏنل ڪونهي. البته مڪران جو هن مختصر بيان ڏنو آهي. مارڪوپولو کان پوءِ ڊيوريٽ باربوسا هڪڙي پورچوگيز، هرمز ٻيٽ کان وٺي گجرات تائين، سمنڊ جي مسافري ڪندي، سنڌ متعلق هيئين قياسي بيان ڏنو آهي:
”سنڌ تي عربن جي حڪومت آهي، هتي جا رهاڪو پنهنجن گهوڙن کي سڪل مڇي کارائين ٿا، هتي جا سر جا ڪانا ماڻهوءَ جا ڄنگهن جيڏا ٿلها ٿين ٿا، سنڌوندي فرات کان نڪري ايراني نار کي لتاڙي ڪنيات جي نار ۾ چوڙ ڪري ٿي.“(1(
مٿيون بيان طبعي حالتن جي بلڪل برعڪس آهي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته مڪران جا ميد گهوڙن کي سڪل مڇي کارائيندا هئا.(2) مگر سنڌو نديءَ جو فرات مان نڪرڻ ۽ ڪنيات جي نار ۾ پوڻ هن مغربي سياح جي فقط بي خبريءَ تي هڪ دليل آهي، تنهنڪري سندس ٻيا گهڻا بيان به قياسي معلوم ٿين ٿا.
ايسٽ انڊيا ڪمپني:
31ڊسمبر 1602ع ۾ انگلينڊ جي راڻيءَ ايلزبيٿ انگريز واپارين جي هڪڙيءَ جماعت کي هندستان سان واپار ڪرڻ لاءِ پروانو ڏنو. تنهن کان ٿورو اڳ هالينڊ جي ڊچن به هڪڙي تجارتي ڪمپني کڙي ڪئي هئي. انهن ٻنهي ڪمپنين کي جدا جدا ‘ايسٽ انڊيا ڪمپني’ سڏجڻ لڳا. ڊچن هندستان جي اوڀرندي وارن قيمتي ٻيٽن ڏانهن رخ رکيو، جتي ڪنڊ ۽ مصالحن جي پيداوار اڪيچار هئي. انگريزن سنه 1611ع ۾ پهريون دفعو سورت ۾ واپار جي ڪوٺي کولي. سنه 1612ع ۾ انگريزن پورچوگيز ٻيڙي کي سورت وٽ اهڙي شڪست ڏني، جو انگريز هندستان جي سمنڊن جا مالڪ ٿڃي ويا. سنڌن واپار روزمره ترقي ڪرڻ لڳو. سنه 1615ع ۾ فقط ٻن جهازن جي مال جي محصول جي صورت ۾ ڪين 14 هزار پائونڊ مغليه سرڪار کي ڀري ڏيڻا پيا.(1) سنڌن هڪڙي جهاز تي هڪ لک چاليهه هزار پائونڊن جو هندستاني مال ڀريل هو.
ائنٿني سٽارڪي ۽ رابرٽ شرلي:
ائنٿني سٽارڪي ۽ سر رابرٽ شرلي ٻه نصيب آزما انگريز هئا، جن کي شاهه عباس اعظم صفويءَ ايراني فوجن کي فوجي تعليم ڏيڻ لاءِ نوڪر رکيو هو. سنه 1608ع ۾ شاهه عباس يورپ سان ايران جي تعلقاتن کي قائم ڪرڻ جي ارادي سان رابرٽ شرلي کي پنهنجو سفير مقرر ڪري، يورپ ڏانهن روانو ڪيو. ائنٿني سٽارڪي سنه 1612ع ۾ انگريزن پاران جاسوسي ڪرڻ جي ارادي سان، ڊرڱن، جهازن ۾ چڙهي ٺٽي پهتو، مگر هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته لاهري بندر تي رهندڙ هڪڙي پورچوگيز پادريءَ ڪيس زهر ڏيئي ماري ڇڏيو.
سر رابرٽ شرلي انگلنڊ پهچڻ کان پوءِ اتي جي بادشاهه جيمس پاران ٿامس پاويل کي ‘ايڪسپيڊيشن’ جهاز ۾ چاڙهي، جنهن جو ڪپتان والٽر پيٽن هو، ايران ڏانهن سفير ڪري روانو ڪيو. ٿامس پاويل ايران ڏانهن ويندي، ٺٽي پهتو. سندس مرضي مڪران جي رستي کان ايران ڏانهن وڃڻ جي هئي، پر پوءِ بلوچن جي خوف ڪري سمنڊ جي رستي کان وڃڻ جو ارادو ڪيائين.(1) ٺٽي جي مغليه نواب، سر رابرٽ شرلي جي ايلچيءَ ڪرسٽوفرينو جو مشرقي رواداريءَ موجب استقبال ڪيو. پورچوگيز اڳي ئي واپار جي بهاني لاهري بندر ۽ ٺٽي ۾ ديرو ڄمائي ويٺا هئا، تنهن ڪري نواب انگريز ايلچيءَ کي وڏيڪ سامان گهرائڻ لاءِ صلاح ڏني، جيئن هو پورچوگيزن سان ڇٽاڀيٽي ڪري سگهي،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مگر رابرٽ شرلي نواب جي صلاح تي ڏيان ڏيڻ کان سواءِ ٻيڙين جي وسيلي سنڌو درياءَ تي اڳتي وڌڻ لڳو، پر نواب جي ماڻهن هن کي روڪي، ٺٽي ڏانهن موٽائي آندو.
مٿئين قسم جي اچ وڃ ۾ چڪتاڻ جي ڪري شرلي جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا. ٻه مهينا ٺٽي ۾ رهڻ کان پوءِ هو سڌو شهنشاه جهانگير سان گڏجڻ لاءِ آگري ڏانهن روانو ٿي ويو. جهانگير کان راهداريءَ جي پرواني وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي ايران ڏانهن ويو، جتي هڪ ايراني عورت سان شادي ڪيائين.(1) مگر ايران موٽڻ کان پوءِ شاه عباس کيس سنه 1615ع ۾ نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو، جنهن ڪري هو دلشڪست ٿي يورپ ڏانهن موٽي ويو ۽ واٽ تي مئو.
سندس لاش کي سندس ايراني بيگم روم ۾ دفنايو.(2(
نڪولس وٿنگٽن:
آڪٽوبر 1613ع ۾ نڪولس وٿنگٽن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پاران نير (گُلي) خريد ڪرڻ لاءِ احمدآباد کان سنڌ پهتو. ڪڇ جو رڻ ٽپي، ننگرپارڪر ۽ نيرن ڪوٽ رستي کان ميرپور بٺوري پهتو، پر رستي تي بلوچ ڌاڙيلن سندس اسباب ڪپڙن سميت ڦري ورتو.(3) تنهن ڪري موٽي ننگرپارڪر ويو ۽ اتي جي هڪڙي هندو واقفڪار واپاريءَ کان خرچ وٺي احمد آباد پهتو. نڪولس وٿنگٽن جيڪي مسافريءَ ۾ ڏٺو، سو قلمبند ڪندو ويو.(4(
سر ٿامس رو:
سنه 1615ع ۾، انگلينڊ جي بادشاه جيمس پهرئين پاران، سر ٿامس رو، آگري ۾ سفير ٿي آيو. اڳ هو انگلينڊ پاران قسطنطنيه ۾ سفير رهي چڪو هو، ان ڪري مشرقي رسمن ۽ عادتن کان واقف هو.هن شهنشاه جهانگير لاءِ جيڪي تحفا آندا هئا، تن ۾ ٺاٺ به هو.(1) 24 ڊسمبر 1615ع ۾ سر ٿامس رو ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي سنڌ متعلق هيٺين رپورٽ پيش ڪئي هئي:
”مون کي پڪيءَ ريت معلوم ٿيو آهي ته سنڌو ندي واپار ڪرڻ لاءِ مفيد آهي، ڇاڪاڻ ته لاهور کان سنڌ تائين آسانيءَ سان دريا رستي مسافري ڪري سگهبي. سنڌ جي آبهوا صحت بخش آهي، سنڌ جو نير ۽ ٻيون شيون انگلينڊ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿينديون.“(2(
سر ٿامس جهانگير سان عهدنامي ڪرڻ ۾ سنه 1616ع ۾ ڪامياب ٿيو. صفويه فرمانروائن جي مذهبي تعصب ڪري سنين جي جان ايران ۾ سلامت نه هئي، تنهنڪري حج ڏانهن ويندڙ خشڪيءَ جو رستو هندستان جي مسلمانن لاءِ بند هو. اهڙيءَ طرح سمنڊن تي پورچوگيزن جي ڦرلٽ ڪرڻ ۽ غارتگريءَ ڪري سمنڊ جو رستو به سلامت نه هو. اهوئي سبب هو جو اڪبر اعظم جي زماني ۾ علمائن حج نه ڪرڻ لاءِ فتويٰ ڏني هئي، مگر جهانگير جي ڏينهن ۾، انگريزي ٻيڙي مقامات مقدس ڏانهن ويندڙ جهازن جي سلامتيءَ جو ذمو پاڻ تي کنيو هو. مٿينءَ جوابداريءَ جي ڪري ئي، شاهي فرمان موجب، انگريزن کي سنڌ، بمبئي ۽ مدراس جهڙن صوبن ۾ واپار لاءِ ڪوٺين وجهڻ جي اجازت ملي هئي.(1(
ان کان سواءِ ڪوٺين جي بچاءَ لاءِ ڪمپنيءَ کي پوليس ۽ منصفن رکڻ جي به اجازت ملي. انگريزي سفير پنهنجن ماڻهن کي سنڌ مان نير خريد ڪرڻ لاءِ صلاح ڏني. سنڌ جو نير سڄي هندستان ۾ قيمتي شيءِ هئي.(2) سورت جا انگريز ايجنٽ گهڻي عرصي کان سنڌ سان واپار ڪرڻ لاءِ منتظر هئا. انهن کي رڳو پورچوگيزن جي ريشه دوانين کان خوف هو. آگري جي دربار مان شاهي پرواني ملڻ کان پوءِ هو بي خوفيءَ سان واپار ڪرڻ لڳا. 26 اپريل سنه 1630ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هڪڙي ديسي دلال کي واپار جو واءُ سواءُ معلوم ڪرڻ لاءِ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. هو ٻه ڳنڍڙيون ڪپڙي جون ۽ ڪجهه نير نموني طور خريد ڪري، سورت جي ايجنٽن کي ڏيکارڻ لاءِ ساڻ ڪٺي ويو.(1(
وليم فريملين ۽ سندس ساٿي:
سنه 1635ع ۾ هڪڙو انگريزي جهاز ڊسڪوري، لاهري بندر تي پهتو، جنهن تي وليم فريملين، جان سپلر ۽ رچرڊ موئلي، انگريزي تجارتي وفد جا ميمبر، ٺٽي پهتا. ڪمپنيءَ کين هدايت ڪري ڇڏي هئي ته ڪنهن به پورچوگيز سان ڪو تعلق نه رکن، فقط ڪپڙي جو واپار ڪن. شاهي پرواني هئڻ سبب، ٺٽي جي عملدارن وفد جو خيرمقدم ڪيو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

۽ ميمبرن جي رهائش لاءِ شهر ۾ هڪڙيءَ عمارت جو انتظام ڪيو. پنج ڏينهن آرام ڪرڻ کان پوءِ وفد جي ميمبرن ڪمپنيءَ کي نصرپور جي ڪپڙي خريد ڪرڻ لاءِ سفارش ڪئي. نصرپور مرزا شاهه حسن ارغون جي ڏينهن ۾ سنڌ جو تختگاهه هو. اڳ درياءَ هتان وهندو هو. مغليه دؤر ۾ سندس اوج متجڻ لڳو، مگر ڪپڙي جي هنر ڪري برک هو. سورت جي انگريز ايجنٽن کي سنڌ سان دائمي واپار ڪرڻ جو ارادو هو، تنهن ڪري وفد جي ميمبرن ٻن مهينن تائين سنڌ جي شين کي جاچي ڏٺو.

ٺٽي جي نواب دولت خان به وفد جي حوصله افزائي ڪئي. ميمبرن ڪپڙو، نير ۽ آفيم پسند ڪيا. سنڌ جو ڪپڙو ڏيساورن ۾ آڳاٽي زماني کان مشهور هو. نصرپور جي هڪڙي ئي شهر ۾ ڪورين جو تعداد 3 هزار هو. 25 آگسٽ 1636ع ۾ ڪمپنيءَ جي ايجنٽن سنڌ جي شين کي پسند ڪري سورت جي ڪائونسلر کي ٺٽي ۾ دائمي طور تجارتي ڪوٺي کولڻ لاءِ حڪم ڏنو. 16 مارچ سنه 1637ع ۾ ڪمپنيءَ پاران هڪڙو ديسي دلال ٺٽي پهتو. سنڌ جا شهر واپار ڪري برک هئا، ديسي شين کان سواءِ بازارين ۾ قنڌار، ڪابل، اصفهان، تبريز، ڪشمير، لاهور ۽ ملتان جون شيون به وڪامنديون هيون. سنه 1640ع ۾ وليم فريملين ۽ جان سپلر ٻيهر ٺٽي پهتا ۽ سنه 1652ع تائين سنڌ ۾ رهي سنڌ جي وچولي حصي تائين چڪر ڏيڻ لڳا. سنه 1643ع ۾ انگريزن کي سوڪڙيون شاهجهان ۽ شهزادي دارا شڪوه کي ڏيئي، هندستان ۾ واپار ڪرڻ لاءِ مڪمل طور پروانو هٿ ڪيو.نئين پرواني موجب انگريز ايجنٽ اپر سنڌ تائين گشت ڪرڻ لڳا.(1(

سباس ٽئن مانرڪ:

فري سباسٽئن مانرڪ هڪڙو پورچوگيز پادري هو، جو سنه 1641ع ۾ شهزادي خرم (شاهجهان) کان پروانو وٺي سنڌو درياءَ رستي لاهور کان 9 ڏينهن اندر بکر پهتو. لکي ٿو ته، “بکر جي علائقي ۾ باغات ڪري ميوا جام آهن ۽ ملڪ سرسبز آهي، سال بسال خراسان کان مال سان پريل قافلا اچن ٿا.” بکر کان درياءَ رستي هو سيوهڻ پهتو. هتي مهاڻن سندس ٻيڙيءَ تي حملا ڪيا، پر وٽس بم گولا هئا، جن جي وسيلي بچي ويو. ڇهن ڏينهن جي دريائي مسافريءَ کان پوءِ دارالحڪومت ٺٽي پهتو. شهر جي رنڌين ۽ ناچڻين جا رنگين لباس ڏسي وائڙو ٿي ويو. شهر ۾ جيڪي به ڪپڙي ۽ چمڙي جا صنعتي ادارا هئا، سي هن گهمي ڏٺا. هڪ مهينو ٺٽي ۾ رهي، عمرڪوٽ ۽ جيسلمير واري رستي کان آگري پهتو. سندس سفرنامو سنه 1643ع ۾ ٻن جلدن ۾ شايع ٿيو.

هينري گاري ۽ گلبرٽ هئريسن:

سنه 1647ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پاران به گماشتا هينري گاري ۽ گلبرٽ هئريسن ٺٽي پهتا. سنڌ جون ديسي شيون سڇيون ۽ سستيون هيون ۽ انهن جي مقابلي ۾ ولائتي شيونساديون، مهانگيون ۽ ڪاريگريءَ جي نئين نموني هئڻ سبب هتي جي باشندن لاءِ عجيب هيون: مثلا گرم ڪپڙو، نباتون، چينيءَ ۽ شيشي جو سامان، آرسيون، واچون، گهڙيال، وڍ ڪٽ جو سامان، بارود جا هٿيار، رنگين ڇٽيون وغيره. فرنگين جا دلال ۽ گماشتا بلڪل چالاڪ ۽ عيار هئا. جنهن بندر تي پير رکندا هئا، تنهن تي مفلسن ۽ محتاجن ۾ پئسا ورهائيندا هئا. اهڙيءَ قسم جي فياضيءَ جو سبب محض هن ريت هو ته، جيئن ديسي رهاڪن جو مٿن ويساهه ڄمي ۽ اُهي سفيد فام حريص مڪارن کي پنهنجو خيرخواهه سمجهن. نون هٿيارن جي زور تي براعظم هندستان جي هرهڪ پرڳڻي تي سندن ڌاڪو ڄميل هو. سنه 1662ع ۾ انگريزن پورچوگيزن کان هرمز ٻيٽ آزاد ڪرائي، اصفهان جي دربار تائين رسوخ حاصل ڪيو. اڳ ايراني نار جي بندرن کان هزارن جي تعداد ۾ گهوڙا هندستان جي شهرن ۾ وڪري لاءِ ايندا هئا. پورچوگيزن مٿيون واپار بند ڪري ڇڏيو هو، سو ٻيهر کلي ويو.(1) انگريزن مڪران جي بندر جسڪ تي سنه 1618ع ۾ تجارتي ڪوٺي وڌي هئي، جتان ڪرمان جي قيمتي پشم ۽ ايراني غاليچا خريد ڪندا هئا.(2) فرنگي ايجنٽ واپارين جي لباس ۾ ملڪن ۾ گشت ڪري، جاسوسي ڪرڻ کان سواءِ ماڻهن سان واقفيت رکڻ لڳا. موقعي سر ٺڳيون ڪرڻ سندن اخلاقي پيشو هو.

ڪنڊياري ۽ نصرپور جي ڪورين جون پڪارون:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

سنڌ ۾ سندن خلاف ڀهرين ڪنڌياري ۽ نصرپور جي ڪورين وقت جي حاڪمن کي پڪارون ڪيون، ڇاڪاڻ ته انگريز ايجنٽ سنڌ جي ساده لوح ايماندار ڪورين کي اڳواٽ رپيا قرض ڏيئي، زيربار ڪري، پوءِ زبردستيءَ سندن تيار ڪيل سمورو ڪپڙو سستن اگهن تي کڻندا هئا. حالانڪ اهو ساڳيو ڪپڙو ولايت جي مارڪيٽن ۾ سٺ في صدي منافعي سان وڪامندو هو، مگر جنهن صورت ۾ ڪمپنيءَ جي ايجنٽن کي سڌو سنئون دهليءَ ۽ آگري جي درٻارين مان پروانا مليل هئا، ان حالت ۾ سنڌ جا مغليه نواب رعايا جي دانهن ڪوڪن تي ڌيان ڏيڻ بدران اٽلندو دهليءَ جي ذريعي پڪارن کي ٻنجو ڏيندا هئا.
ٻيون ته ڪمپنيءَ جا مڪار ايجنٽ نوابن ۽ سندن بيگمن کي سوکڙيون ۽ تحفا پهچائي، پنهنجا رستا صاف رکي، پوءِ غريب سنڌي ڪاريگرن جو رت چوسيندا هئا. اڳ سنڌي ڪاريگر سکيا ستابا هئا، مگر هينئر فرنگي سفيد فام سرمائيدارن جي مڪارين ۽ ڪارستانين ڪري صفا محتاج ۽ مفلس بڻجي ويا هئا. واپار ۽ ڏيتي ليتيءَ متعلق مغربي عيارن جا شرط اهڙا پيچيده هئا، جو سنڌي ڪاريگر سندن مڪر ۽ فريب جي ڄارن ۾ ڦاسي سندن سرمائي اڳيان، محتاج بلڪ سندن زرخريد غلام بڻجي ويا هئا، مگر مفلسن جي آهن ۽ بيڪسيءَ جي فريادن نيٺ نئين جي سياسي حلقن ۾ بيداري پيدا ڪئي. نواب جعفر خان جي حڪم سان انگريزي سامان سان ڀريل ٻيڙيون نئين ۾ لٽجي ويون. وري جڏهن قباد خان نواب مقرر ٿي آيو، تڏهن فرنگين کي دم پٽڻ لاءِ فرست نصيب ٿي. حقيقت ۾ نواب جيئن فضا جو رخ ڏسندا هئا، ان موجب قدم کڻندا هئا.
نڪولا مانوسي:
نڪولا مانوسي اطالوي، وينس جو رهاڪو هو. ڀهريائين هڪڙي انگريز امير، بيلومانٽ وٽ نوڪر هو، ان جي مئي کان پوءِ شهزادي دارا شڪوه جي توبخاني ۾ نوڪر بيٺو. سنه 1659ع ۾، دارا شڪوه جي بکر جي گهيري وقت نڪولا مانوسي موجود هو. قلعي فتح ڪرڻ کان پوءِ دارا پنهنجي حرم ۽ توبخاني کي پنهنجي ٻن اميرن، خواجه ۽ سيد عبدالرزاق جي نگرانيءَ هيٺ بکر ۾ ڇڏي، شيخ مصر ۽ سيف شڪن کي ساڻ ڪٺي گجرات ڏانهن قسمت آزمائڻ ويو هو.
نڪولا مانوسي بيان ڪري ٿو ته، بکر مضبوط قلعو هو، سندس وچ ۾ هڪڙو برج هو، جتان درياءَ جو نظارو ڏسڻ ۾ پئي آيو. دارا جي پٺيان خليل خان لاهور کان ڪاهي آيو، پر قلعو هٿ ڪري نه سگهيو. وري جڏهن ملڪ جيوڻ شهزادي کي گرفتار ڪري مير بابا جي حوالي ڪيو، تڏهن لاچار ٿي دارا جي عملي قلعو دشمن جي حوالي ڪيو. مانوسيءَ جي بيان مان فقط بکر جي جنگ جي خبر پئجي سگهي ٿي. ٻيو ته انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيو هو، جنهن ڪري ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن پنهنجي سورت جي ايجنٽ کي سنڌ مان فقط شوري (ڪلمي شورو) خريد ڪرڻ لاءِ اجازت ڏني هئي. ڪمپنيءَ جا سنڌ ۾ رهندڙ ايجنٽ وليم بيل، جان ڪاڪس، سري وينر، جن سنڌ ۾ رهي مزا ماڻي ڏٺا هئا، تن واپار کي چالو رکڻ لاءِ ڪمپنيءَ سان گهڻا حيلا هلايا. پر سنه 1662ع ۾ ڏڪر پوڻ ڪري واپار صفا بند ٿي ويو.(1(
اليگزينڊر هئملٽن:
ڪپتان اليگزينڊر هئملٽن اسڪاٽلينڊ جو هڪ سيلاني سوداگر هو، جنهن سنه 1668ع کان سنه 1723ع تائين آفريڪا جي ڪيپ آف گڊ هوپ کان ڦرندي چپان تائين ايشيائي ملڪن ۽ ٻيٽن جو سفر ڪيو هو. سندس سفرنامو ’نيو اڪائونٽ آف دي ايسٽ انڊيز‘ سنه 1727ع ۾ ايڊنبرا مان ٻن جلدن ۾ شايع ٿيو. سنه 1669ع ۾ اليگزينڊر سامان سان ڀريل جهازن سان لاهري بندر تي پهتو. سندس بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته ان زماني ۾ لاهري بندر ۾ هڪ سؤ ڪاٺ ۽ مٽيءَ جا جڙيل گهر هئا. شهر جي وچ ۾ هڪڙو پٿر جو قلعو هو، جنهن تي بلوچن جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ توبون رکيل هيون. هر هڪ قافلي سان بلوچ ڌاڙيلن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ ٻن سؤ سوارن جو دستو گڏ هلندو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

اڳتي هلي بيان ڪري ٿو ته، هڪڙي دفعي پنجن سؤن مسلح بلوچن هڪڙو واپاري قافلو ڦريو هو. ٺٽو لاهري بندر کان چاليهه ميل پري هو. هئملٽن جنهن قافلي سان همراهه هو، تنهن ۾ 15 سؤ اُٺ مال سان پريل هئا. رستي تي مڪرانين قافلي تي گهيرو ڪيو، پر هئملٽن وٽ بندوقون هيون، جن کي چوڙڻ ڪري چور ڀڄي ويا. هن پاڻ سان ملبار کان ڏهه هزار پائونڊن جو مال آندو هو. ٺٽي جي نواب حفيظ الله خان ٺٽي پهچڻ کان پوءِ هڪ ڍڳو، پنج دنبا، ويهه ٻڪريون، ويهه ڪڪڙ، پنجاهه تتر، مُنائي ۽ ميوا مهماني طور ڏانهس مڪا ۽ ملاقات لاءِ وقت مقرر ڪيو. هئملٽن نواب کي هڪڙو آئينو، پنجن پائونڊن جي قيمت جو، هڪڙي بندوق، ٻه گلٽ ٽيل پستول، هڪڙو خنجر، هڪڙي ٿالهي ۽ ڪي ترارين جا ڦر سوکڙين طور پيش ڪيا. سنڌ ۾ هو اٽڪل 3 مهينا رهيو. پوءِ گجرات جي رستي کان موٽي ويو. سندس سفرنامي مان مغليه دؤر جي سنڌ جي خبر پوي ٿي.

هينرچ روٿ:

هينرچ روٿ گوئا جو هڪ پادري آگري کان لاهور ۽ ملتان جي رستي کان سنڌ ۾ وارد ٿيو. هو ڏهه ورهيه هندستان ۾ سنسڪرت زبان سکيو هو. پوءِ لاهري بندر کان سورت پهتو، جتان بندر عباس ۽ ازمير (سمرنا) کان ٿيندو روم پهتو هو.

(1) Stanely Lne- Poole: Mediaeual India, "Battle of Paniput" PP. 203-204

(2)تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله، جلد-5، ص- 466.

(3) R. Hughes-Buller: Makran, Population "The Rinds".

(1) P. Saran Dr: Provincial Government of the Moghals, P. 108 Allahabad.

(2) J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. I. CHP. VII, P. 31 Calcutta. 1912.

(1)سموري بيان لاءِ ڏسو ‘آداب عالمگيري’ جو ڇهن سون خطن جو مجموعو آهي. منجهانئن عالمگير جي ايام شهزادگيءَ جي ڪارنامن جي خبر پئجي سگهي ٿي. مٿيان خط عالمگيري دؤر ۾ شيخ ابو الفتح گڏ ڪيا هئا، جو منشي الممالک جي عهدي تي پهتو هو.

(1)مڪران کان هجرت ڪرڻ کان پوءِ نوحاڻي قبيلي جي سردار عمر خان نوحاڻيءَ ڪڇيءَ جي اوپرندي واريءَ ڪنڌ تي نوحاڻين جي رياست قائم ڪئي هئي. رند ۽ لاشارين جي ٽيهن سالن واري ويڙهه ۾ عمر خان، لاشارين جو طرف ورتو هو. مير غازي خان مرراڻي شهزادي دارا شڪوه جو اتاليق هو.

M.L. Dames: Popular Poetry of the Balochs, "The Thirty years war."

(2) J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. I, Chp. VII, P. 118

(3)آر- هيوز بلر صاحب مڪران گزيٽئر ۾ گڇڪين جو بيان مسٽر اپنٽوون ٻمبئي سول سروس عملدار جي حوالي سان هن ريت ڏنو آهي ته مڪران جي هڪڙي بلوچ سردار، نظر محمد خان، پنهنجن عزيزن جي شڪايت تي پنهنجي پٽ ڪي، جنهن جو نالو ڪمال خان هو، غصي تي مارائي ڇڏيو. ڪيس هڪڙي نياڻي دليبو نالي هئي. نظر محمد وعدو ڪيو ته هو پنهنجن عزيزن مان ڪنهن کي وارث ڪونه ڪندو. هن بلوچن کي حڪم ڏنو ته ڪنهن شهزادي جي ڳولا ڪن. اتفاق سان ڪي بلوچ واپاري ٻڙودي ۾ واپار سانگي پهتا. انهن ڏينهن ۾ جوڌپور جو شهزادو، سمت جوارميدا، شڪار جي سانگي اوڪامنڊل ۾ منزل انداز هو، بلوچن وجهه وٺي شهزادي کي شڪار ڪندي گرفتار ڪيو ۽ کيس مڪران وٺي ويا. شهزادو سمت امير نظر محمد جي دعوت تي مسلمان ٿيو. جنهن سان سردار پنهنجي ڌيءُ دليبو جي شادي ڪرائي، جنهن مان گڇڪين جو نسل شروع ٿيو. اهي پيءُ پاران راجپوت ۽ ماءُ طرفان بلوچ آهن. تنهن ڪري شه جي لقب سان (شيخ) سڏجن ٿا. منجهانئن مل مراد ڏهون سردار هو، جنهن بليدين کان مڪران فتح ڪيو.

R. Hughes-Buller: Makran, Geneological table of Gichkis. P. 320.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)بکر جي قلعي تي خواجه بسنت کي دارا شکوه حاڪم مقرر ڪيو هو، جنهن اورنگزيب جي سپه سالار خيل خان سان جنگ ڪئي هئي. دارا شکوه شيخ محي الدين ابن العربي جو معتقد ۽ صوفي طريقي جو پابند هو. سندس ڪتاب سفينة الاولياءَ آهي، جنهن کي سندس حڪم موجب شيخ جعفر بن علي حضرمي (متوفي 1064ع) عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.

سفينة الاولياءَ جو فارسي نسخو سنه 1900ع ۾ لکنؤ مان شايع ٿيو.

(2) F. Bernier's trauch in the Moghal Empire, Vol. I, PP-230-240. 1890

(1) J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vo. II, P. 216.

(1) R. Hughes-Buller: Imp. Gazt. Of India, Vol. Baluchistan. P. 14.

(2)مٿيون بيان راءِ بهادر هيتوراءِ پنهنجي تاريخ ۾ آخوند محمد صديق جي فارسي ’تاريخ قلات‘ تان نقل ڪيو آهي. آخوند محمد صديق مير محراب خان شهيد جو نديم هو.

(3)دهوار يا دهدار، قلات ۽ مستونگ ۾ ڪيتيءَ ۽ واپار جو ڌنڌو ڪن ٿا، سندن زبان بگڙيل پارسي آهي.

(4)قلات جو قديم نالو ’قلات سيوا‘ هو، جتي سيوا خاندان جا راجائون حڪومت ڪندا هئا. راجا سهرس هن خاندان جو پويون راجا هو، جنهن کان مير قنبر قلات فتح ڪري، مٿس ’قلات بلوچ‘ نالو رکيو. سهرس جي پٽ سنجن خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو، جنهن کي مير قنبر جهالاوان جي رياست مرحمت ڪئي هئي. براهوئن جا ست فرقا آهن، جن جا نالا هي آهن: (1) قنبراڻي، (2) احمد زئي، (3) ميرواڙي، (4) قلندراڻي، (5) سماعلاڻي، (6) گر گناڙي ۽ (7) گرمينگل.

A.W. Hughes: Baluchistan, Chp. History of Kalat State.

(1)لاهري بندر جو منهن شهزادي اورنگزيب جي ملتان واريءَ نائبيءَ جي زماني ۾ واريءَ سان پورجڻ لڳو، تنهن ڪري اورنگزيب سنه 1652ع ۾ اورنگا آباد نالي نئون بندر تعمير ڪرايو. جو لاهريءَ کان پوءِ ترقي ڪرڻ لڳو، پر لاهري بلڪل متجي ڪين ويو هو.

(1)تحفة الڪرام: جلد --3، ص 102-103

(2)رچرڊ برٽن سنڌ متعلق پنهنجي مشهور انگريزي ڪتاب جي صفحي 140 ۾ لکي ٿو ته، ڪلهوڙا اصل ۾ نومسلم چنا قوم مان هئا، جي زور ونڻ کان پوءِ پاڻ کي عباسي سڏائڻ لڳا، ليڪن وٽن شجرو ڪونه هو ۽ نه وري وقت جا علماءَ سندن شجرو ٺاهي سگهيا. سنڌ ۾ هڪڙو عباسي بزرگ سهرا خطيبه نالي رهندو هو، جنهن وٽ پٽل جي تختيءَ تي سندس شجرو لکيل هو. ڪلهوڙن سندس گهوٽ ساڙائي ۽ سندس مريدن کي مارائي، تختي هٿ ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو شجرو ٺاهي، پاڻ کي عباسي سڏائڻ شروع ڪيو. انگريزي راڄ جي زماني ۾ هندستان جي آدمشماريءَ جي رپورٽ ۾ ڪلهوڙا چاموٽ شمار ٿيندا هئا.

گوجر اصل راجپوت آهن. ’تاريخ گجرات‘ جو مؤلف غلام محمد لکي ٿو ته، گوجرن جو اصل وطن جارجيا هو، جتان نڪري پنجاب ۾ انهن گوجرانوالا جو شهر ٻڌو. اتان نڪري گجرات ۾ وارد ٿي اتي سڪونت اختيار ڪيائون. سندن ئي ڪري گجرات تي اهو نالو پيو. چولاڪيا گهراڻي جي حڪومت کان پوءِ جڏهن هوئن تسانگ هندستان ۾ آيو، اُن وقت گجرات تي گوجرن جي حڪومت هئي. ڏسو ’مرات محمدي‘ غلام محمد، ص - 12

(1)ابڙا اصل راجپوت آهن، سلطان علاءُ الدين خلجي جي زماني ۾ ڪڇ جي ڪنڌڪلا پرڳڻي کان نڪري سنڌ ۽ ڪڇيءَ تائين پکڙجي ويا.

J. Tod: The annals and Antiquitie of Rajasthan, Vol. II. P-73.

(2)سنه 1890ع ۾ لارڊ لئنسڊائون گورنر جنرل جي ڏينهن ۾ انگريزن سرحد کي مضبوط ڪرڻ لاءِ خوجڪ درو پنجن لکن پائوندن سان تعمير ڪرايو ۽ ڪوئٽا جي قلعي ۾ هٿيارن جو ڪارخانو کوليو، ان کان سواءِ اٽڪ، راولپنڊي، فيروزپور، ملتان، شيرشاه، بهاولپور ۽ سکر جي شهرن جي ٻاهران مورچا تعمير ڪرايائون، مٿينءَ اسڪيم

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

موجب آدم شاه جي ٽڪريءَ تي به مورچو ٺاهي، زيارتگاه کي بند ڪرائي ڇڏيائون. پهرين عالمگير جنگ وقت هوائي جهازن جي وجود ۾ اچڻ ڪري، مورچا بيڪار ثابت ٿيا، تنهن ڪري هينئر آدم شاهه جي مقبري تي سيڪو وجي سگهي ٿو.

(1)ميان شاهل محمد جو مقبرو قنبر (قمبر) کان 6 ميل اتر طرف گهاڙ جي ڪپ تي آهي. هي ڳوٺ فتح پور سڏجي ٿو. سنه 1188هه (1774ع) ميان غلام شاه متس عاليشان قبو اڏايو. ميان نصير محمد جو مقبرو خيرپور ناٿن شاه ۾ آهي، جو سنه 1130هه (1708ع) جو جڙيل آهي.

(1)دائودپوٽن مان پهريائين دائود پنجين سنه 1350ع ۾ هاڪڙي جي ويران پيٽ کي وجي وسايو هو. تنهن کان پوءِ مبارڪ خان بلوچن جي مدد سان جيسلمير کان ڪاڌل جو علائقو فتح ڪري، ڏراور جي قلعي کي تختگاه جوڙيو هو ۽ ان کان سواءِ هاڪڙي جي اولهندي ۾ شاه ڳڙه، خان ڳڙه، نواب ڳڙه ۽ بهاول ننگر ڳوٺ تعمير ڪرايا هئا.

G.B. Malleson: A Historical Sketch of the Native State of India, Chp-V, P-347.

(1) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II. P. 73.

(2)عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري، ص – 332، ٽالپرن نسبت مير نصير خان جو بيان.

(1)بگ ۽ مگس ايراني بلوچستان ۾ به قلعا آهن. ڏومبڪ ايران ۾ هڪ برساتي نئن آهي. بليدا مڪران ۾ هڪڙي وادي آهي. ڪڇيءَ جو ميدان جو دشت بيدار يعني ويران سڏجي ٿو، اڳ زرخيز هو، 'تاريخ معصومي' ۾ لکيل آهي ته هن ميدان ۾ ماٿهوءَ جي قد جيترا ڪپهه جا وڻ ٿيندا هئا. سيويءَ ۾ رندن جي قلعي متعلق 'تاريخ معصومي' ۾ عجيب ڳالهيون ڏنل آهن. رندن سيوي ۽ ڍاڍر ۾ قلعا جوڙايا، لاشارين گنجا به ۾ بينڪ وڏي، جتوئين پنڙ ۾، چانڊين ۽ بليدين ناڙيءَ کي وسايو، ٽالپرن سيويءَ ۾ بينڪ وڏي، گرگيجن بارڪان ۾، مگسين جهل ۾ بينڪون وڌيون، بلوچن جي ستت وقت جي حاڪمن سان مائٽي ٿي. مير بيورغ رند، امير ذوالنون ارغون جي ڏيءَ گران ناز سان شادي ڪئي. همايون جي امير آغا حسن علي ايشڪ جي اهليه بلوچاڻي هئي. ڏسو 'تاريخ معصومي' ترجمو منشي ننديرام سيوهاڻي، 1861ع ڪراچي. ايل- ڊيمس: بلوچي شاعري، همايون نامه، ص – 73.

(1)اورنگزيب جي پٽ، معظم کي چار پٽ هئا، جن مان معزالدين ملتان تي ۽ عظيم الشان بنگال تي حڪومت هلائيندا هئا، باقي خجسته اختر ۽ رفيع القدر ٻئي پيءُ سان گڏ رهندا هئا.

(1)سيوي جا بارو زئي پني افغان، جن کي جادو ناٿ سرڪار 'صحرائي بگهاڙ' لکي ٿو، تن مان ملڪ جيوڻ کان پوءِ بختيار خان بن مرزا خان سيويءَ ۽ ڍاڍر جو حاڪم ٿيو ۽ بکر تائين علائقو سندس نگرانيءَ هيٺ هو. هن خانپور جي ويجهو بختيار پور قلعو تعمير ڪرايو هو، جنهن تي سندس پاءُ ملڪ الله حڪومت هلائيندو هو.

(2) Selection from the Records of Bombay Govt. No. XVII, P-13.

(1) R. Hughes-Buller: Makran History.

(1)ڪتاب دربار تاجپوشي قلات: مولوي دين محمد ڪوڪر، ص- 16، لاهور، 1932ع.

(1) Selections from the Records of the BombayGovt. No. XVII, CHP-Shikarpur, PP-13-14.

(1)ميان محمد سرفراز خان کان پوءِ، ٿورو وقت ميان محمد ابا خان حڪومت ڪئي. ميان عبدالنبي خان جي قلات ڏانهن ڀڄي وڃڻ کان پوءِ، ڪجهه وقت ميان صادق علي خان درويش حڪومت ڪئي.

(1) R. Burton: Sind, P. 235, London, 1851

نوٽ: رچرڊ برٽن مشهور سياح ٿي گذريو آهي. سنڌ متعلق سندس به ڪتاب آهن: پهريون سنه 1851ع ۾ شايع ٿيو، ٻيو 'سنڌ زي وزيٽيڊ' 1877ع ۾ شايع ٿيو. سندس پوئين تصنيف انگريزيءَ 'الف الليٰ' آهي، جو پنهنجي نوعيت ۾ بي نظير آهي، جو هن وقت ناياب آهي. ڏسو 'تمدن عرب'، ڊاڪٽر گستاؤلي بان، اردو ترجمو.

(1)ميجر گولڊ سمٿ جي بيان موجب 'پٽ باران' شهدادپور ۽ ڪونهيرا جي وچ وارو برساتي ميدان هو، جتي ٽالپرن پنهنجن ديرن لاءِ نندا قلعا تعمير ڪرايا هئا، جن کي 'ديره جات' سڏيندا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1) Shahamatli: History of Bahawalpur, PP. 19-21, London, 1848 ournal of the Bengal Asiatic Society, November 1832. Vol. P. 479, Calcutta.

(1)سکن، جن مغلن جي ڪمزوريءَ مان فائدو ورتو، تن جي پنٿ جو باني گرو نانڪ عيسوي 15 صديءَ ڌاري پنجاب ۾ ٿي گذريو. هن هندو ڌرم ۽ اسلام جي عقيدن کي گڏي وحدانيت جو سبق ڏنو. ڪانئس پوءِ سندس پوئلڳن مان گرو اگند گرمکي زبان ۾ 'جنم ساکي' تصنيف ڪئي ۽ لنگر جاري ڪيو. اگند کان پوءِ گرو امرداس ستي لڪڙيءَ جي رسم بند ڪرائي. ڪانئس پوءِ گرو رامداس امرتسر وارو تلاءُ کوٽرايو، جو گروءَ جو چڪ سڏجڻ لڳو. پنجون گرو ارجن هو، جنهن تلاءَ ۾ مندر تعمير ڪرائڻ کان سواءِ سکن لاءِ 'آدي گرنٿ' تصنيف ڪيو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ هرگوبند مسند تي ويٺو، جنهن اڪال ٻنگا هري مندر اڳيان تعمير ڪرائي، سکن جي هڪڙي فوج تيار ڪئي.

سنه 1645ع ۾ ڪرتارپور ۾ سرڳواس ٿيو. گرو هرگوبند جي پٽ گرو تيغ بهادر کي اورنگزيب فساد جي ڏوهه ۾ ماريو هو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ گرو گوبند سنگهه مسند تي ويٺو، جنهن 1675ع کان 1699ع تائين سکن کي منظم ڪري، کين 'سنگهه' جو لقب ڏنو. سندس حڪم موجب سک هٿ ۾ ڪڙو، مٿي تي ڪيس (وار) ڦٽي، ڪڇ ۾ ڪرپان نشاني طور رکڻ لڳا ۽ هو 'خالصا' سڏجڻ لڳا. گوبند سنگهه دکن ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ هڪڙي باغي بندا سنگهه جي اڳواڻيءَ هيٺ سکن مغلن سان جنگيون شروع ڪيون، مگر 1715ع ۾ پنجاب جي گورنر عبدالصمد هٿان بندا 740 سکن سميت مارجي ويو. راوي ۽ جمنا ندين جي وچ واري ميدان ۾ مانجها ۽ مالوه سکن جي رهائش جا به مکيه هنڌ هئا. انهن مان مانجها، جهنگ راوي ۽ ستلج جي وچ ۾ آهي ۽ مالوه ستلج ۽ جمنا جي وچ ۾ آهي. سکن ۾ گهٽو تعداد جاٽن جو شامل آهي. سکن جو گرنٿ جيڪو گرو ارجن 1581ع کان 1606ع ۾ تصنيف ڪيو هو، تنهن جو ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

(1) Sayed Mohamed Latif: History of The Punjab, P. 185, Calcutta, 1801.

(1)سير المتاخرين: سيد غلام حسين، جلد-2، ص- 75، ڪلڪتو، 1782ع.

' (1)ڦلنگي' يا 'فرنگي' لفظ 'فرئنڪ' جي بگڙيل صورت آهي. جرمن قومن، جن عيسوي 6 صديءَ ڌاري فرانس تي قبضو ڪيو هو، تن کي 'فرئنڪ' سڏيندا هئا. اوائل ۾ پورچوگيز ۽ ٻيا يورپي دريائي چور هوندا هئا، ان ڪري 'فرنگي' معنيٰ 'دريائي چور.'

(1) L. Demes: The Book of Durate Barbosa, PP. 106-107 (1918).

(2) R. Hughes-Buller: Makran History of The Med.

(1)سنه 1580ع ۾ پورچوگال جي حڪومت يورپ ۾ اسپين سان گڏجي ويئي، تنهن ڪري پورچوگيزن کي ڪنهن به قسم جي مدد جي ضرورت ان وقت ڪانه هئي.

A. Lyall: The Rise & Expansion of the British Dominion India, P-15, London, 1915.

C.R. Low: Historical Background of Royal Indian Navy, Part-I.

(1) H. G. Rawlinson: British Begnings in Western India, Chp. V, P-83, Oxford.

(1) F.C Danvers: The Portugues in India, Vol. I, P. 508.

(2) H. G. Rawlinson: British Begninges in Western India, P. 83.

(3)سنڌ نير جي اپت ڪري مشهور صوبو هو. سيوهڻ ۽ سن نير جي اپت ڪري مشهور هئا. آڳاٽي وقت کان ٻنيور ۽ پڙوچ کان سنڌ ۾ هندستان جو نير مصر تائين وڪامڻ ويندو هو. هندستان جي نير جي مقابلي ۾ سنڌ جو نير عمدو ۽ قيمتي هو.

(4) W.W. Faster: Early travels in India, PP. 188-223.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)ٿماڪ هندستان ۾ اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ پهتو هو، پر هن ملڪ ۾ وڏيءَ قيمت تي وڪامندو هو. يورپ ۾ ٿماڪ جو بنياد 1560ع ۾ پيو، جڏهن هڪڙي ڊچ واپاريءَ، لزبن جي فرينچ سفير جان نڪاٽ کي سوکڙيءَ طور ڏنو هو. ٿماڪ جي پيدائش جو اصلي هنڌ آمريڪا آهي، جتان ايلزبيٿ جي ڏينهن ۾ سر والٽر ريلي انگلنڊ آندو هو.

H. Elliat: History of India, Vol. VI, PP. 165-166.

(2) W. W. Faster: The Embassy of SIR Thomas Roe, PP. 75-76

(1)مغلن جو هڪڙو جهاز جنهن تي شهنشاه جهانگير جي والده حج ڪرڻ لاءِ مڪي ڏانهن وڃي رهي هئي، اهو جهاز پورچوگيزن سمنڊ تي ڦريو هو. سر ٽامس رو کان اڳ انگليند جي بادشاه جيمس پهرئين 1607ع ۾ هاڪنس کي سفير ڪري جهانگير جي دربار ۾ آگري ڏانهن مڪو هو. سر ٽامس رو ان ڪري ڪامياب ٿيو، جو انگريزي ٻيڙي هندستان جي جهازن جي سلامتيءَ جو ذمو پاڻ تي کنيو، جنهن ڪري حج جو رستو کلي پيو.

(2) W. W. Faster: The English Factories in India (1637), P. VII Oxford, 1906.

(1)جهانگير جي ڏينهن ۾، انگريزن وٽ واپار جون ٻه ڪوٺيون هيون، سورت جو اثر ايراني نار ۽ باب المنذب تائين ڇانيل هو ۽ مدراس جي ڪوٺيءَ جي ڪري انگريزن جو اثر هوگلي ۽ مرشد آباد تائين ڇميل هو.

(1) W. H. Marclaud: From Akbar to Aurangzeb, PP. 114-190.

(1)البڪرڪ 1510ع ۾ هرمز ٻيٽ فتح ڪري، اتي قلعو اڏائي، روئي گومس کي پنهنجي پاران سفير ڪري، شاه اسماعيل صفويءَ ڏانهن مڪو هو، جنهن شاه کي پهريون اهو شرط پيش ڪيو هو ته گهوڙن جو واپار بند رهي. شاه اهو شرط منظور ڪيو هو.

(2) H. Moorse Stephen: Rulers of India, "Albuquerqe", PP. 135-137.

(1)مانوسي 48 ورهين تائين مغلن وٽ نوڪر رهيو هو، سنڌس لکيل بيانن تان ڪترو 1715ع ۾ پئرس مان مغليه خاندان جي تاريخ شايع ڪئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan, 00923337516944

ڪلهوڙن جو شجرو

چنيه (1220ع)

محمد (1240ع)

ڪلهوڙا

ابراهيم ثاني (1280ع)

شاه محمد (1320ع)

رائد (1360ع)

طاهر (1400ع)

ميان خان (1440ع)

گنجي (1520ع)

ميان آدم شاه (57_ 1592ع)

دائود (1600ع)

ميان شاهل محمد (1657ع) — ميان الياس (1620ع)

ميان نصير محمد (57_ 1692ع)

ميان مريد محمد (1719ع) — ميان يار محمد (1_ 1711ع) — ميان دين محمد (1692ع)

غلام حسين — ميان نور محمد (19_ 1753ع) — محمد دائود (1719ع)

مراد علي 1783-81ع — عبدالنبي 1774ع — غلام نبي 1774ع — ميان غلام شاه — عطر محمد — محمد مراد

محمد (1773ع) — محمد سرفراز خان

مير محمد

دائودپوٽن جو شجرو(1)

چنيه (1220ع)

محمد (1240ع)

دائو پوٽا

دائود (1280ع)

محمد (1320ع)

دائود (1350ع)

صالح (1400ع)

هيبت (1440ع)

بکر (1480ع)

بهادر (1520ع)

محمد (بهاء) (1570ع)

فيروز

بهادر

مبارڪ

صادق محمد (1744ع)

فتح خان — مبارڪ (1749ع) — بهاول خان (1749ع)

بهاول ثاني (1772ع)

صادق ثاني — مبارڪ (واحد بخش) (1812ع)

رحيم يار خان بهاول ثالث (1845ع)

سعادت يار خان (1854ع) — سڪاجي خان (1852ع)

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ٽالپرن جو شجرو

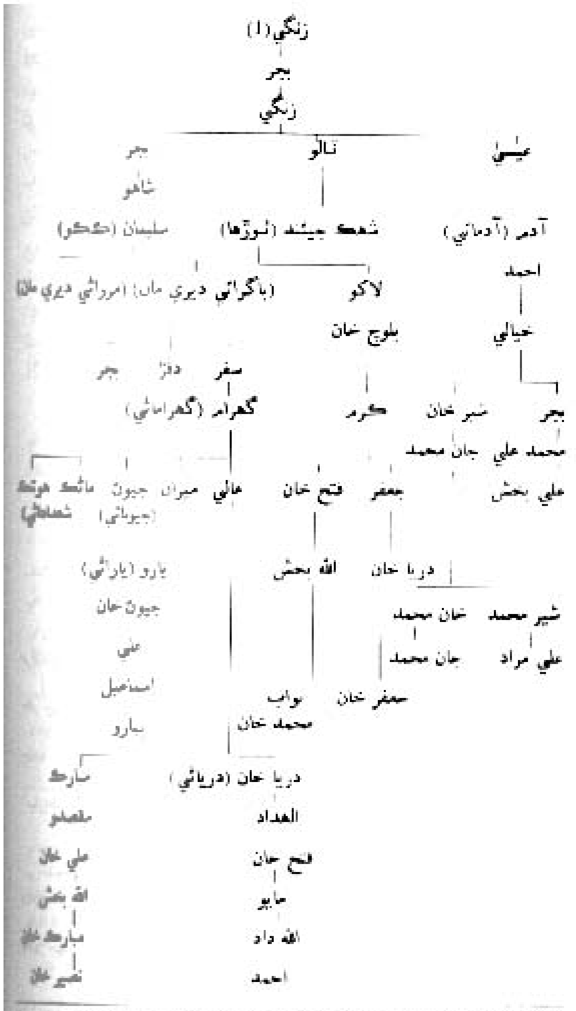

1. History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, Talpure, Karachi 1888

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

شهداداڻين جو شجرو

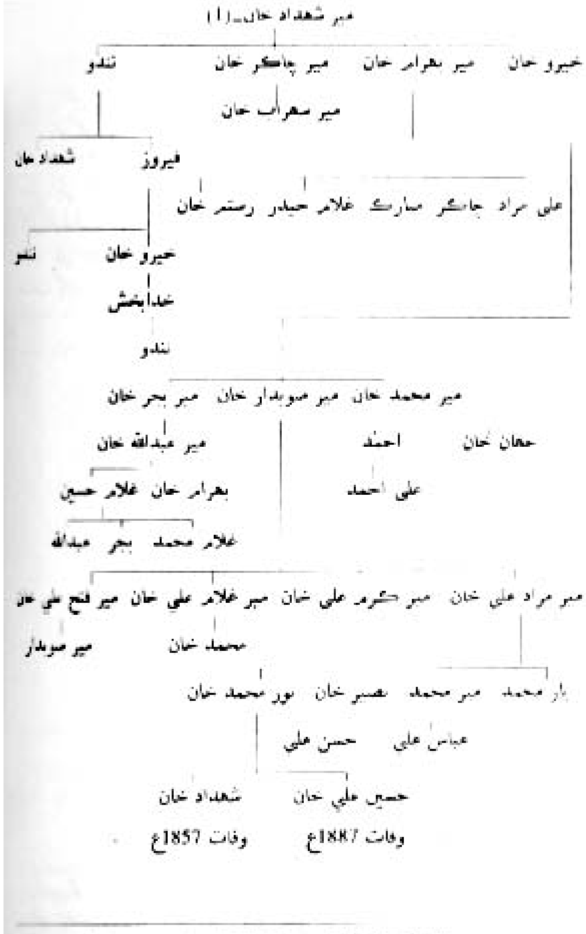

1 History of Alienations, Vol. II, The Talpurs "Shahdadanis"

مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ:

ملڪي انتظام:

مغلن جي ڏينهن ۾ سڄو هندستان صوبن، سرڪارن، پرڳڻن ۽ محالن ۾ ورهايل هو. هرهڪ سرڪار مٿان نواب حڪومت هلائيندا هئا. سنڌ ٺٽي ۽ بکر ٻن سرڪارين ۾ ورهايل هئي ۽ ٻئي سرڪارون ملتان جي ماتحت هيون. ٺٽو پنجن حصن ۽ 18 محالن ۾ ورهايل هو، سندن سالياني آمدني 29،999،991 دام هئي. چاچڪان يارهن محالن ۾ ورهايل هو، سندس سالياني آمدني 11،784،586 دام هئي. سيوهڻ 9 محالن ۾ ورهايل هو، سندن سالياني آمدني 15،546،808 دام هئي. نصرپور 7 محالن ۾ ورهايل هو، سندس سالياني آمدني 7،835،600 دام هئي. ڪڪرالو 8 محالن ۾ ورهايل هو، سندس سالياني آمدني 5،085،048 دام هئي. بکر 12 محالن ۾ ورهايل هو، سکر، بکر، الور ۽ ماٿيلو هڪڙي محال هيٺ هئا، جنهن جي سالياني آمدني 1،32،150 دام هئي.

لاهري ۽ اؤرنگا آباد سمنڊ تي سنڌ جا ٻه اهم بندر هئا. انهن مان لاهري بندر جي آمدني اڪبري دؤر ۾ ساليانو هڪ لک سٺ هزار رپيا هئي. ٺٽي سرڪار اندر جملي 54 تعلقا هئا. هرهڪ ضلعي ۾ گهٽائي تعلقا هئا. سنڌ جي جملي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سالياني اپت اورنگزيب عالمگير جي ڏينهن ۾ 23،20،000 رپيا هئي.(1) ڍلن جو ڪاتو 'دستور عمل' سڏبو هو. 'مير بخشي' (سپه سالار)، 'بخشي' (خزانچي) ۽ 'محتسب' وڏا عملدار هئا. سندن هيٺيان عامل، قانون گو، فوجدار، ڪوتوال، قاضي، منصف، امين، داروغا، محالڪار، چوڌري، مقادم، پٽواري، قلعيدار ۽ ٻيا عملدار هئا. ڪي نواب اُمرائن مان چونڊبا هئا ۽ ڪي منصبدار هئا، جيڪي پاڻ وٽ سوارن جو دستو رکندا هئا ۽ ڪين فوجي دستن رکڻ لاءِ حڪومت کان پگهار ملندو هو.(1) اُمرائن هيٺان روزندار (ڪلارڪ) هوندا هئا، جيڪي سرڪاري ڪاغذن کي مهرون هڻندا ۽ انهن جو نيڪال ڪندا هئا، ڪين روزانو وظيفو ملندو هو.

فوج:

مغليه فوج چئن قسمن ۾ ورهايل هئي: 1- سرڪاري، 2- منصبداري، 3- داخلي ۽ 4- عهدي. فوجن ۾ اڪثر افغان، سيد، بلوچ ۽ راجپوت ڀرتي ٿيندا هئا. سپاهين وٽ بندوقون هيون. بلوچ ڊگهين ڏاڙهين ۽ ڊگهن وارن ڪري 'جن' ڪوٺبا هئا. عراقي گهوڙو رکندڙ سوار جو ماهوار پگهار ٽيهه رپيا ۽ رواجي گهوڙو رکندڙ سوار کي ماهوار ٻارهن رپيا پگهار ملندو هو. پيادل سپاهيءَ کي ماهوار ويهه رپيا پگهار ملندو هو. توبخانو ٻن قسمن جو هو، هڪڙو وزندار، جن توبن کي هاٿي ڇڪيندا هئا، ٻيون هلڪو توبخانو، جو ٻيڙين جي وسيلي ڪٽي سگهبو هو. ڪي توبون اُن مٿان به ڪجهنديون هيون، جهڙوڪ، زنبورڪ ۽ شتر نال. اهي توبون تيل جون هيون.(1) صوبن جو نواب ۽ زميندار توڙي جاگيردار ضرورت وقت فوجن لاءِ سپاهي ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا. ڪي پرڳڻا سالياني خراج سان گڏ مقرر تعداد ۾ سپاهي ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا. جيڪي پرڳڻا سپاهي ڏيئي نه سگهندا هئا، سي نقد ناڻي ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا. هرهڪ جاگيردار پنهنجن ڳوٺن ۾ ڪڙمين، واپارين ۽ هنرمندن کان ڍلون اوڳاڙيندو هو. سندن اقتدار طائف الملوڪيءَ جي زماني وانگر هو.

اورنگزيب پنهنجي ملتان جي نائبيءَ جي زماني ۾ 1649ع ۾ بلوچن کي ويڙهائي، نوحاڻين، هوتن، نومڙين ۽ جوڪين کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ ڪامياب ٿيو هو. پر پوءِ سنڌ ۾ مغليه نوابن کي بلوچن سان دوستي رکڻ کان سواءِ خطرو محسوس ٿيڻ لڳو. ڪلمتي ويهه هزارن سوارن سان سنڌ جي ڪوهستاني علائقي ۾ حفاظت ڪرڻ تي مامور هئا. اُتر ۾ چانڊين جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ ميان نور محمد لاڙڪاڻي ۾ قلعو جوڙائي مٿس توبون رکايون هيون. بليدين ۽ جتوئين، ارغونن جي ڏينهن ۾ قنڌار ۽ ملتان تائين جنگين ۾ حصو ورتو هو. سنڌ ۾ امن امان بحال رکڻ لاءِ سندن سردارن کي بخشي وظيفا ڏيندو هو، نه ته ٻيءَ صورت ۾ هو واپاري قافلن تي هٿ صاف ڪندا هئا.

ڍلن جا قسم:

مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ اندر جيڪي ڍلن جا قسم رائج هئا، تن جو رواج مغلن کان به اڳ هندستان ۾ رائج هو: مثلا، محمد تغلق ۽ فيروز شاهه جي زمانن ۾ چراهي، گلفروشي، نيلگري، ماهي فروشي ندافي، ريمان فروشي، نخود بريان گري، دوڪانانه، خمارخانه، دادبيگي، ڪوتوالي ۽ احتساب- ڍلون رائج هيون.(1) اڪبر اعظم هندن کان جزيه ڍل وٺڻ بند ڪئي. باقي مغليه دوُر ۾ هي ڍلون رائج هيون.

1- غله بخش: زمين تي ٽن قسمن جون ڍلون هيون. (الف) اُهي زمينون، جن جي پوک درياءَ جي پاڻيءَ تي ٿيندي هئي، يعني جي مهراڻ جي ڪپن تي هيون. اهي جيڪي واهن ۽ کوهن تي چاهي زمينون هيون، (ج) اجرا ڪلابي- جيڪي زمينون تلائن يا ڍنڍن جي پاڻيءَ تي آباد هيون، (د) جنگل شگافي- اُهي زمينون جيڪي جهنگ صاف ڪري آباد ڪبيون هيون. مغل عملدار زمينن جي پيداوار جو ٽيون حصو ڪٽيندا هئا. ڪن ديرن مان عملدار هٿ ڪري تخميني طور ان ڪٽندا هئا. عملدارن جي اچڻ کان اڳ ديرن ڪٽڻ جي سخت منع هئي. آفيم ۽ نير جي پوکن وارين زمينن تي في جريب تي اَسي رپيا ڍل هئي. مهراڻ جي آبڪلانيءَ جي ڪري بعض دفعا ڍلون گهٽجي وينديون هيون. شهزادي اورنگزيب جي نائبيءَ واري زماني ۾ آمدنيءَ کان خرچ وڌي ويو هو، جنهن ڪري شهزادي دهليءَ جي دربار کان پئسن لاءِ گهر ڪئي هئي، پر شاهجهان پئسن ڏيڻ کان انڪار ڪيو هو. اڪثر ڍلن جي نسبت سنڌ جي مغليه نوابن جي دربار سان اٽيٽت رهندي هئي.(1) 2- پيش ڪش: مهاجن هندو واپارين کي سالیانو پنجن کان ڏهن رپين

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تائين ڍل ڏيٽي پوندي هئي. 3- سرشماري: ڪاريگر مثلا، واڍا، لوهار، سونارا، رنگريز وغيره، تن ڪي ساليانو 31 رپيا ڍل ڏيٽي پوندي هئي. (قاضي، سادات، پيرزادن، بلوچن ۽ سرڪاري عملدارن ڪي ان قسم جون ڍلون معاف هيون).
4- هوائي: ٻڌل ٻيڙين جي نڪتل مال تان وٺندا هئا. 5- سر درختي: ميويدار وڻن جي آمدنيءَ مان اڌ يا ٽيون حصو سرڪار ڪٽندي هئي، 6- ترازو: دوڪاندارن ڪي وڪري تي ٽئڪس پرٽو پوندو هو، هر هڪ شهر تي محتسب مقرر هو، جو مقر ٿيل اگهن تي نظرداري ڪندو هو، جيئن واپاري رعايا سان ٺڳيون ڪري نه سگهن. 7- شڪار ماهي: مهاڻن ڪي مڇين جي شڪار ڪرڻ جي عيوض چئن آنن ڪان ڇهن آنن تائين ڍل ڏيٽي پوندي هئي. 8- مويشي: اُٺن، ڍڳن، خچرن، گهوڙن ۽ ڳئن جي وڪري تي في جانور لاءِ هڪ آنو ڍل ٻڌل هئي. 9- سلامتي ڪشتي: في ٻيڙيءَ تي سلامتيءَ سان پتڻ تي پهچڻ وقت چئن آنن ڪان ڇهن آنن تائين ڍل ڏيٽي پوندي هئي. 10- ريزڪي: واپارين ڪي في صدي مال جي وڪري تي پنج رپيا ٽئڪس ۽ في مڻ جي خريدار ڪي هڪ آنو ڍل ڏيٽي پوندي هئي. 11- پن چري: سرڪاري زمين ۽ ٻيلن ۾ چوپائي مال جي چاراٽيءَ عيوض مالڪن ڪي في اُٺ تي اَٺ آنا، في مينهن لاءِ چار آنا، في رڍ ۽ ٻڪريءَ لاءِ هڪ آنو ماهوار ڍل ڏيٽي پوندي هئي. 12- اجاره شراب: نيرن ڪوٽ، سيوهڻ، شڪارپور ۾ شراب جون ڀٽيون هيون، جتي انگور، ڪجور، مشڪ، سونف، زعفران، گلاب، ڳڙ ۽ ٻير جي چوڏن مان شراب ٺهندو هو، جنهن تي ڀٽين وارن ۽ گتي وارن ڪي ڍل ڏيٽي پوندي هئي. 13- اميني: ٻن ڌرين ڪي ملڪيت جي فيصلي ڪرڻ لاءِ سرڪاري امين مقرر ڪرڻ وقت ڍل ڏيٽي پوندي هئي. 14- گمرگ: جيڪي گمرگ (ڪسٽم) ڪاتي ۾ ڍلون پياريندا هئا، تن ڪي مزدوريءَ طور سرڪار پاران اجورو ملندو هو. مثلا، هڪ لک رپيا ڍل پريندڙ ڪي 12 هزار رپيا اجورو (ڪميشن) ملندو هو. گمرگ ڪاتي جا عملدار بلوچ سپاهين جي زور تي زبردستيءَ رشوتون وٺندا هئا. انگريز واپاري نوابن ۽ سندن بيگمن تائين رشوتون ڏيئي گهٽ ڪسٽم ڊيوٽي پريندا هئا. لاڙڪاڻي ۾ ڪاغذن جوڙڻ جا ڪارخانا هئا. في ڪارخانيدار ڪي ساليانو اٺن ڪان ٻارهن رپين تائين ڍل ڏيٽي پوندي هئي. ڍندن مان ٻهه، مڇي ۽ پکين جي شڪار تي ڍل ٻڌل هئي. مڇين جي واپارين ڪي في صدي ويهه رپيا خشڪيءَ رستي ۽ درياءَ رستي في صدي پوڻا چوڏهن رپيا ڍل پرٽي پوندي هئي. هن قسم جون ڍلون ميرن جي صاحبيءَ جي زماني تائين جاري هيون.(1) اهڙيءَ طرح سترهن قسمن جون ڍلون رائج هيون.
واپار جو طريقو:
ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو واپاري ايجنٽ جيڪو ٺٽي ۾ رهندو هو، سو ريزيڊنٽ سڏبو هو. سندس پگهار ساليانو 2 سؤ پائونڊ هئي. وٽس هڪڙو سرڪاري ڊاڪٽر به رهندو هو، ڊاڪٽر جي غير حاضريءَ ۾ وقت بوقت ديسي حڪيم به نوڪر رکندو هو. ٺٽي جي هڪڙي حڪيم حاجي محمود ڪي ڪمپنيءَ پاران 15 رپيا پگهار ماهوار ملندو هو. اهو پگهار هاڻوڪي زماني جي هزارين رپين برابر هو، ڇاڪاڻ ته انهن ڏينهن ۾ سنڌ آسودي هئي.
شين جا مقرر اگهه:
اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ ڪڻڪ جي في مڻ جي قيمت 12 دامَ، جوَن جي في مڻ جي قيمت 8 دام، مڱن جي في مڻ جي قيمت 18 دام، مانهه جي في مڻ جي قيمت 16 دام، کنڊ جي في مڻ جي قيمت 128 دام، لوڻ جي مڻ جي قيمت 16 دام، گيهه جي في مڻ جي قيمت 105 دام، تيل جي في مڻ جي قيمت 80 دام، مڻ جو وزن چويهه سير ۽ في رپئي جي قيمت چاليهه دام هئي. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ نه پڪيون سڙڪون هيون، نه دخاني جهاز هئا. نه وري تار برقي ۽ ريلن جو رواج هو. سنه 1659ع ۾ شاهجهان جي پٽن جي پاڻ ۾ ويڙهه لڳڻ ڪري سڄي هندستان ۽ سنڌ ۾ ڏڪر پيو. سنڌ ۾ اهو ٽيون نمبر ڏڪر هو. ٺٽي جا انگريز ايجنٽ پنهنجو مال ديسي دلالن معرفت سنڌ جي شهرن ۾ نيڪال ڪند اهئا. ڪمپنيءَ جي دفترن جا منشي سنڌي ۽ فارسي دان هئا، في منشي ڪي ساليانو پنجاهه پائونڊ پگهار ملندو هو. ريزيڊنٽ وقت بوقت نوابن ۽ سرڪاري بالا عملدارن سان ملاقاتيون ڪري سگهندو هو.
ڊچن جي اچڻ ڪان پوءِ رشوتن جي بازار ايترو گرم ٿي ويئي، جو نواب فرنگي ايجنٽن ڪان ريشمي ڪپڙن جا ٿان ۽ جواهرات رشوت طور وٺڻ لڳا. گويا رشوت جي به چٽاپيٽي لڳل هئي. ڪمپنيءَ جا نوڪر خانگي طور سون ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

چانديءَ جو واپار ڪندا هئا ۽ خوب پنهنجا ڪيسا ڀريندا هئا. سندن دلال سندن زور تي موجون ماڻيندا هئا يا ايئن چوڻ درست ٿيندو ته سفيد فام ڌاريءَ قوم کي سنڌ ۾ ڏسي، هندو ڀهريون دفعو ملڪ ۽ وطن سان غداريون ڪرڻ لڳا. بعض هندو دلال ايجنٽن سان خانگي واپار ۾ ڀائيواري ڪندا هئا.

ٺٽي ۾ مختلف واپارين جا گدام هئا ۽ سندن محلات شهر کان ٻاهر ٻيٽن تي هئا.(1) نولداس ۽ ڀيومل ڪمپنيءَ جي ٻن سنڌي هندو دلالن جون ملتان ۽ لاهور تائين ڪوٺيون هيون. ٻئنڪن جو ۽ صرافڪو ڏنڌو ملتاني واڻيا ڪندا هئا. ڪمپني جو صدر شهر سوت هو، جنهن کي مسلمان 'باب مڪه' سڏيندا هئا. هندستان جا حاجي هن بندر کان حرمين شريفين جي زيارت ڪرڻ ويندا هئا. هندو دلال هوليءَ ۽ عيدن جي موقعي تي ريزيڊنٽن ۽ مسلمان منشين کي تحفا ڏيئي خوش رکندا هئا. اورنگزيب رشوتن کي ٻنجي ڏيڻ لاءِ نوابن کي جلد بدلي ڪري سندن جاءِ تي ٻيا مقرر ڪري موڪليندو هو.

قافلي سرائون ۽ واپار:

وڏن شهرن ۾ بلوچ ڌاڙيلن جي خوف ڪري پٿرن جون پڪيون قافلي سرائون جڙيل هيون، جن ۾ وقت سر هڪ هزار مسافر وهٽن ۽ گاڏين سميت ماڀي سگهندا هئا. سرائن کي فقط هڪڙو دروازو هوندو هو، جنهن کي سراءِ جو عملدار شام جو بند ڪري ڇڏيندو هو ۽ صبح جو کوليندو هو. جيڪڏهن سراءِ اندر ڪا چوري ٿيندي هئي ته عملدار تيسين در نه پٽيندو هو، جيسين چور مالڪ کي مال موٽائي نه ڏيندو هو يا ٻيءَ طرح ڪا خاطري ڪانه ٿيندي هئي. جڏهن ڪو تجارتي مال جو جهاز لاهري بندر تي پهچندو هو تڏهن پري کان توبون ڇوڙيندو هو، پوءِ هڪ سوار هڪدم ٺٽي جي واپارين کي جهاز جي آمد جي خبر پهچائيندو هو. وري جڏهن مال جا قافلا پرجي هلندا هئا، تڏهن سوارن جو دستو قافلي جي واٽ تي حفاظت ڪندو هلندو هو.بعض بلوچ لاهري بندر کي ٻه ڦريندا هئا.(1(

اڪبر اعظم سنڌ جي شهرن جي واپار لاءِ لاهور ۾ خاص ٻيڙين جو دستو تيار ڪرايو هو. ٺٽي سرڪار وٽ چار هزار ٻيڙيون واپار ۽ فوجي نقل و حرڪت لاءِ موجود رهنديون هيون. ڦي غوراب تي ٽن سؤ ٽنن جيترو مال چڙهندو هو ۽ منجهن مسافرن جي آسائش لاءِ ڪمرا پڻ جڙيل هئا. لاهور کان ٺٽي تائين هڪ هزار مڻ جو ڀاڙو ادائي سؤ رپيا هو ۽ مال سان ڀريل ڦي ٻيڙي کي چار رپيا سرڪاري محصول ڀرڻو پوندو هو. ڪجهه سالن گذرڻ بعد، ٺٽي جي نواب محصول وڌائي ڇهه رپيا ڪيو، جنهن ڪري ملتاني واپاري ٺٽي ۽ اپر سنڌ کي ڇڏي هليا ويا. ٺٽي ۽ لاهري بندر تي هرهڪ شيءِ جو اگهه مقرر هو.

ٽپال جو انتظام:

ٽپال جو انتظام 'هرڪاري' ذريعي هلندو هو. هرهڪ پرڳڻي ۽ شهر جو احوال 'واقع نويس' لکي دهليءَ کي پهچائيندا هئا. احمدآباد ۽ ٺٽو سڄي هندستان ۾ واپار ۽ صنعت جا مرڪز هئا. ٻنهي شهرن ۾ تجارتي سهوليت لاءِ هفتيوار ٽپال جو انتظام رکيل هو. ٺٽي کان ڀڄ، مانڊوي، گجرات، مارواڙ، پالي، جيسلمير ۽ آگري ڏانهن رستا ويندا هئا. سباستن مانرڪ ٺٽي کان آگري جيسلمير جي رستي کان پهتو هو. هڪڙو رستو ٺٽي کان ننگرپارڪر ويندو هو. هر هڪ تجارتي قافلي ۾ تقريبا پندرهن سؤ اٺ مال کڻندا هئا. 'تزڪ جهانگيري' ۾ ٽپال جي ڪبوترن جو به ذڪر ڏنل آهي.

روانگي ۽ آمدني جون شيون:

سنڌ مهراڻ جي وجود ڪري ڀاڳيريو صوبو هو. هتان ڪپڙو، نير، ريشم، اُن، لوڻ، ڪلمي شورو، چمڙو، مڇي، گيهه، آفيم ۽ چوپايو مال روانگيءَ جون شيون هيون. انگريز مخمل، اوني گرم ڪپڙو، مسلي پٽم جون رنگين ڇيٽون، ڪنڊ، مصالحا ۽ ڌاتن جو واپار ڪندا هئا. مارواڙ ۽ بلوچستان کان ڪتا سنڌ جي شهرن ۾ وڪري لاءِ ايندا هئا. گجرات کان ريشمي ڪپڙو، اطلس ۽ ڪيمخواب، ملتان کان رنگ، ريشمي ڪپڙو ۽ جڙيون ٻوٽيون، خراسان کان خشڪ ۽ تازا ميوا، ڪلاباتون ۽ نمدا درآمد جون شيون هيون. اڇا چانور، اپر سنڌ جي شهرن مان لاڙ جي شهرن ۾ پهچندا هئا. لاڙ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مان مڇي، ڳاڙها چانور، چمڙو ۽ هٿيار اپر سنڌ جي شهرن ۾ پهچندا هئا. لاڙ وارو ياڳو گيهه جي ڪري مشهور هو. هر سال خراسان جا قافلا بکر ايندا هئا. بکر جو علائقو ميون جي اپت ڪري مشهور هو. رفتي رفتي دري بولان جي تجارتي قافلن جو مال شڪارپور ۾ نيڪال ٿيڻ لڳو ۽ بکر جي تجارتي اهميت جي ضعف پهچڻ لڳو. سنه 1687ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ مان 400،250 ڳنڙيون ڪپڙي، سٽ ۽ ڇيٽن جون ممبئي ۽ سورت روانيون ڪيون هيون. سنڌ جي شهرن ۾ ايران، روم ۽ شام جون شيون وڪامنديون هيون.

سڪا ۽ سنڌن مٽاسٽا:

مغليه دؤر اندر سنڌ ۾ دام، جيتل، ٽنڪا، رپيا ۽ اشرفيون هلنديون هيون. بکر ۽ ٺٽي ۾ سرڪاري ضربخانا هئا. اڪبري اشرفيءَ جي قيمت 9 رپيا ۽ عالمگيري اشرفيءَ جي قيمت 16 رپيا هئي. رپين جو رواج هندستان ۾ پهريائين شيرشاه سوريءَ رائج ڪيو. مغليه سڪن کان سواءِ ايراني سڪا جهڙوڪ، 'عباسي، 'محمدي' ۽ 'صفويه' به چالو هئا. ايراني سڪن جي قيمت چار آنا هئي. گجرات جا رپيا 'لاڙي'، بيجاپور ۽ گوڪنڊي جون اشرفيون (پگودا) به چالو هيون، ليڪن مغليه دؤر اندر واپارين کي ڌارين ملڪن جا سڪا سنڌ جي بندرن تي مٽائڻا پوندا هئا.

سنه 1664ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ايجنٽ جان سپلر کي سنڌي ڪپڙي جي خريد ڪرڻ لاءِ 65 هزار ايراني 'عباسي' سڪا سنڌ ۾ مٽائڻا پيا هئا. پرتگالي ڊالر جن کي سنڌ جي بندرن تي 'ريال' ۽ شهرن ۾ 'قرش' سڏيندا هئا، تن جو به رواج هو.(1(

سنڌ جا ڪارخانا ۽ دارالخلافه ٺٽو ننگر:

جنهن هنڌ مهراڻ اولهندي ۽ اوڀرندي وارين ٻن شاخن ۾ ورهائجي ٿو، ان هنڌ کان چار ميل مٿڀرو، سنڌو نديءَ کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي، اولهندي ڪپ تي سنڌ جو تختگاه ٺٽو وڏي اوج تي پهتو هو. ڪپتان هئملٽن جو بيان آهي ته، هي شهر ٽي ميل ويڪر ۾ ۽ ڏيڍ ميل ڊيگهه ۾ هو. 'تحفة الڪرام' جو صاحب هن شهر کي 'ارض معموره' جي نالي سان لکي ٿو. ڄام ننڊي جي ڏينهن ۾ شهر جي آدمشماري هڪ لک ويهه هزار هئي ۽ مغل دؤر ۾ آدمشماري ٻن لکن کي پهتي هئي. هئملٽن جي اچڻ کان ٿورو اڳ، سنه 1699ع ۾ اٽڪل اسي هزار ماڻهو پليگ جي وگهي مري ويا هئا، تنهن هوندي به سندس اچڻ وقت شهر جي آدمشماري سوا لک هئي. سنڌ جو هي تختگاه شهر واپار ۽ هنر جي ڪري ايشيا جي دولتمند شهرن ۾ شمار ٿيندو هو. شهر جي وچ ۾ قلعو هو، جنهن ۾ پنج هزار سوار لشڪر هر وقت تيار رهندو هو. سپاهين لاءِ قلعي اندر ٻارڪون جڙيل هيون. قلعي جي پر ۾ نواب جو محلات هو، ٺٽو معنيٰ 'ٺٽ'، تجمل يا اجتماع.

هئملٽن جي اچڻ وقت شهر جو اڳوڻو ٺٽ ۽ تجمل مٽجڻ لڳو هو، تاهم سندس بيان موجب شهر جي ڪپڙي جي ڪارخانن ۾ اَسي هزار ڪوري ڪم ڪندا هئا. سورت ۽ احمد آباد کان هت ڪپڙو سستو هو. هي شهر واپاري لحاظ ڪري لاهور ۽ ملتان کان وڌيڪ دولتمند هو.

درياءَ جون بعض شاخون شهر تائين پهچنديون هيون، جن جي ڪپن تي واپارين جا محلات ۽ گدام جڙيل هئا. انهن گدامن ۾ واپارين جو مال ٻيڙين رستي پهچندو هو. شهر ۾ بصري، بندر عباس، سورت، ملبار، لاهور، ملتان ۽ شڪارپور جا واپاري رهندا هئا. هر مهيني ڪوه مڪليءَ تي وڏا ميلا لڳندا هئا. آسودگي ۽ فارغ الباليءَ جو زمانو هو. شهر جي ماڻهن جو گذران ڳاڙهن چانورن جي مانيءَ ۽ مڇيءَ تي هو. هتي جا رڏل پلا لذيذ هئا. هئملٽن جهڙي جهان گشت سياح ٺٽي جي رڌل پلن جي تعريف ڪئي آهي. ٺٽي جو ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙو هندستان بلڪ ولايت تائين مشهور هو. هتي ڪلمي شوري جي قيمت في مڻ ڇهه رپيا هئي.

ايسٽ انڊيا ڪمپني سنه 1799ع ۾ ٺٽي، لاهري بندر ۽ اورنگا آباد ۾ ڪلمي شوري صاف ڪرڻ جا ڪارخانا کوليا هئا. اورنگزيب ڪلمي شوري جي روانگيءَ تي بندش وڌي هئي، سندس چوڻ هو ته فرنگي اُن مان بارود ٺاهي مسلمانن خلاف استعمال ڪن ٿا. مٿين بندش کان پوءِ، ڪمپنيءَ جا گماشتا سنه 1650ع ڌاري بهار مان ڪلمي شورو خريد ڪرڻ لڳا.(1) ٺٽو مڇين جي واپار جو مرڪز هو، هتان سڪل مڇي ميمڻ واپاري اپر سنڌ، عربستان،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

زئنزيبار ڏانهن موڪليندا هئا. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ چوپايو مال گهڻو سستو هو. عيسوي 18 صديءَ تائين ايسٽ انڊيا ڪمپني سنڌ مان چوپايو مال ٻاهر موڪليندي رهي. سنڌ ۾ ڪير، مکڻ ۽ گيهه جون گويا نهرون وهنديون هيون. ميمڻ گيهه جو به واپار ڪندا هئا. سنڌي گيهه هندستان جي شهرن ۾ مشهور هو. چوپائي مال ۾ گهڻائيءَ سبب، پنجاب ۽ سنڌ مغليه دؤر ۾ چمڙي جي صنعت ۽ واپار جي ڪري سڄي هندستان جي شهرن ۾ مشهور هئا. ٺٽي جي چمڙي جي ڪارخانن ۾ گهوڙن جون زينون، اُنن جا پاکڙا، ڊالون، دستانا، نرم چمڙي جي بسترن جون چادرون ۽ دسترخوان جڙندا هئا. بسترن جي چادرن تي نفيس گلڪاريءَ جو ڪم به ٿيندو هو ۽ اُهي هندستان جي وڏن شهرن ۾ وڏيءَ قيمت تي وڪامنديون هيون. چمڙي رڱڻ کان سواءِ، هتي جي ڪارخانن ۾ گيهه جا دٻا به جڙندا هئا، جن ۾ ادائي مٽن کان وٺي پنجن سيرن تائين گيهه ماپندو هو. چمڙي جي دٻن ۾ اها خاصيت هئي، جو سڄو سال گيهه منجهن تازو رهندو هو.

ٺٽي جو چڪلو به مشهور هو، خاص ڪري مرزا جاني بيگ جي ڏينهن ۾ چڪلي گهڻو زور ورتو هو. فري سباسٽن مانرڪ ٺٽي جي رنڍين جي رنگين پوشاڪ ڏسي وائڙو ٿي ويو هو. ٺٽي جو رنگين چمڙو ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويندو هو ۽ هتي جي ڪارخانن جا چمڙي جا پلنگ پوش سنڌي صنعت جو بهترين نمونا هئا.(1) ٺٽي جي لونگين، رنگين ڇيٽن ۽ بافتي جي يورپ وارن کي بيحد ضرورت هئي.(2) ولايت جي مارڪيٽن ۾ ٺٽي جو ڪپڙو سٺ في صدي منافعي سان وڪامندو هو. سڄي هندستان اندر مسلي پٽم ۽ ٺٽو رنگين ڇيٽن جي صنعت ڪري مشهور هئا.

مغليه دؤر ۾ سنڌ ۾ شين جي سستائي هئي.جيڪي به مغربي سياح هن صوبي جي سياحت ڪرڻ آيا، تن جا بيان صاف ٻڌائين ٿا ته، هڪڙو سبب هن ريت هو ته وڏن شهرن ۾ شين جا اگهه سرڪار پاران مقرر هئا. في ڪڪڙ جي قيمت هڪ آنو، في دنبي جي قيمت هڪ رپيو هئي. ڪڻڪ، گيهه، چانور، تماڪ، آفيم جيڪي گذارن جون شيون آهن، سي سستيون هيون، سندن نرخ بيان ڪري چڪا آهيون. عياش طبقي لاءِ انگوري، زعفراني، مشڪي ۽ گلابي شراب به شهرن ۾ وڪامندو هو. نيرن ڪوٽ جو انگوري شراب مشهور هو. عربن، خلجين ۽ سمن، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي شهرن ۾ شراب جا گٽا هئا- خاص ڪري مغلن جي ڏينهن ۾ شراب جي صنعت سنڌ ۾ ترقي ڪئي. لاڙ ۽ تر ۾ اُنن جي پرورش ٿيندي هئي. مغلن جي شهنشاهت اندر جوڌپور، اجمير، ناگور، بيڪانير، پٽنبرا، پٽ نير ۽ سنڌ اُنن جي پرورش جا مکيه هنڌ هئا. مگر سنڌ ۾ اُنن جو تعداد وڌيڪ هو. لاڙ جي هر هڪ جت وٽ ڏهه هزار اٺ هئا.(1) انگريزي ڪپڙي جي درامد ڪري ملڪ جو رواج بدلجڻ لڳو، چاڪاڻ ته اڳ ٺٽو ريشمي لونگين جي ڪري مشهور هو، مگر فرنگين جي اچڻ کان پوءِ لونگين جو قدر گهٽجڻ لڳو.(2) جيڪي به مغربي سياح انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو سير ڪرڻ آيا، سي سنڌين جي مهمان نوازيءَ، صلاح پسندي ۽ خوش اخلاقيءَ جي بيحد تعريف ڪن ٿا.(3(

سيوهڻ:

سيوهڻ جو اوج خداآباد جي تعمير کان پوءِ گهٽجڻ لڳو، پر هي شهر نير جي اپت ۽ واپار ڪري پنهنجي مشهوريءَ کي قائم رکندو آيو. مغلن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ هن شهر ۾ نير جي قيمت في سير اَٺ آنا هئي. ان کان سواءِ، شهر ۾ هڪ هزار ڪوري بافتي اُٽڻ جو ڪم ڪندا هئا. پوريءَ هڪ صديءَ تائين ٺٽو، سيوهڻ، نصرپور ۽ ڪنڊياري جي ڪپڙي جا ڪارخانا يورپ کي ڪپڙو پهچائيندا رهيا. سنه 1639ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هڪ هزار مڻ نير سيوهڻ مان خريد ڪيو. سيوهڻ جو نير سڄي هندستان ۾ برک هو. انهن ڏينهن ۾ لاهور ۽ اتان جي نير جي في پائونڊ جي قيمت اَٺ پينس ۽ احمد آباد ۾ اتان جي نير جي نوَ پينس هئي. انهن جي مقابلي ۾، سنه 1660ع ۾، سيوهڻ ۽ سن جي نير جي في پائونڊ جي قيمت، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا گماشتا، سادا 12 پينس ڏيندا هئا. سيوهڻ ۽ سن کان پوءِ، گجرات ۽ بيانه (آگري) جو نير عمدو هو. نير جي اُپت کان سواءِ، سيوهڻ ڪاشيءَ جي برتنن جي صنعت ڪري مشهور هو. اڄ سيوهڻ جو گذريل اوج متجي چڪو آهي، مگر اجا تائين منجهس ڪاشيءَ جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

برتنن تي گلڪاريءَ جو سنو ڪم ٿئي ٿو. سيوهڻ جو مدرسو اسلامي دور ۾ مشهور هو، هتي مصر کان شاگرد تعليم وٺڻ ايندا هئا.(1(

هالا پراڻا:

هالا پراڻا به سنڌ ۾ ڪاشيءَ جي سرن جي صنعت ڪري مشهور هو. اُهي سرون گهڻو ڪري مسجدن ۽ اوليائن جي مقبرن تي لڳنديون هيون. اصفهان کان پوءِ ٻيو نمبر شهر ڪاشيءَ جي صنعت ۾ ايشيا ۾ هالا هو. اڄ به هالا ڪاشيءَ توڙي جنديءَ جي عمدي ڪم جي ڪري مشهور آهي.

نصرپور:

ٺٽي ۽ سيوهڻ کان پوءِ ڪپڙي جي صنعت ڪري نصرپور مشهور هو. مغلن جي ڏينهن ۾ نصرپور جو اڳوڻو اوچ متجي چڪو هو، تاهم انهن ڏينهن ۾ تي هزار ڪوري جوڙيون (ديسي ڪپڙو) ۽ بافتو اڻندا هئا. خاص ڪري ٺٽي جا واپاري نصرپور ۽ دربيلي جون جوڙيون پنجاب ڏانهن موڪلي، لاهور مان ڪنڊ ۽ مصري خريد ڪندا هئا. نصرپور جي جوڙين جا تاڪيا ڏيگهه ۽ ويکر ۾ ڪنڊياري ۽ گمبٽ جي تاڪين کان وڏا هئا، تنهنڪري ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا ايجنٽ نصرپوري ڪپڙو گهڻو پسند ڪندا هئا.

سنه 1664ع ۾ جان سپلر نصرپور جي ڪارخانن مان ڇهه هزار بافتي جا تاڪيا خريد ڪيا هئا. نصرپور ۽ گمبٽ جون سوسيون سڄو ولايت ڏانهن وينديون هيون. اڄ مهراڻ جي رخ بدلائڻ ڪري، نصرپور جو اڳوڻو اوچ متجي چڪو آهي، مگر هتي جا کيس ۽ سوسيون اڃا به مشهور آهن. ٺٽي ۽ نصرپور جون خواتين به ڪپڙي اُڻڻ جي صنعت ۾ ڀرو وٺنديون هيون.

روهڙي:

لوهڙي يا روهڙي سنه 1609ع ۾ ريشمي ڪپڙي، نير جي اپت ۽ باغات ڪري مشهور هئي. جيئن خدا آباد جي تعمير ٿيڻ کان پوءِ سيوهڻ جي اهميت گهٽجي ويئي، تيئن شڪارپور جي ترقي پذير واپار، بکر ۽ روهڙيءَ جي تجارتي رونق ۽ اهميت ڪي گهٽائي ڇڏيو. اڳ خراسان جا قافلا سياري ۾ بکر ايندا هئا ۽ روهڙيءَ جي شهر مان ملتاني سوٽي ڪپڙو، ريشم ۽ رنگ خريد ڪندا هئا. مٿيون شيون شڪارپور جا واپاري سڌو ملتان کان گهرائڻ لڳا جنهن ڪري خراسان جا قافلا شڪارپور ۾ مال نيڪال ڪرڻ لڳا. اڄ روهڙي باغات ڪري مشهور آهي.

سنه 1697ع کان سنه 1702ع تائين پنجن ورهين اندر، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هندستان جي مغليه شهنشاهت مان اٺن لکن پائونڊن جو مال ٻاهر روانو ڪيو، ليڪن 18 صديءَ جي وچ ڌاري انگلينڊ مان مشينن جو تيار ڪيل ڪپڙو اُلٽو هندستان ۾ اچڻ لڳو، جنهن ڪري هتان جي ڪپڙي جي هنر ڪي ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو.(1(

ٺٽي جي مغليه نوابن جي علمي محفل:

ٺٽي جا اڪثر مغليه نواب علم پرور، نڪته دان ۽ قدردان هئا. مرزا رستم صفوي، عهد جهانگيريءَ جو ٺٽي جو نواب، پاڻ شاعر هو ۽ تخلص 'فدا' هوس. سندس پٽ مرزا مراد، جنهن کي شاهجهان التفات خان جو لقب ڏنو هو، سوبه شاعر هو. ٺٽي ۾ هزارين علماءَ ڪرام رهندا هئا، جن جو وقت جا نواب احترام ڪندا هئا. اٽڪل چار هزار علمي ادارا هن شهر ۾ هئا، جن ۾ مختلف علمن جي تعليم ڏني ويندي هئي. محقق مير عبدالرزاق، نواب امير خان جي ڏينهن ۾ جملي علمن ۾ ماهر ٿي گذريو. نواب مظفر خان جي زماني ۾، سيد ابراهيم بن مير بايزيد بخاري باڪمال عالم ٿي گذريو. نواب خانزاد خان پنجن سالن تائين ٺٽي ۾ رهيو، سندس اشعار خط نسخ ۾ آهن.

نواب مريد خان سنه 1099هه ۾ ٺٽي جو نواب مقرر ٿي آيو. نواب مريد خان نو مسلم راجڪمار هو، ساڻس ڪي هزار راجپوت ٺٽي ۾ گڏجي آيا هئا. انهن راجپوتن نواب کي شڪايت ڪئي ته ٺٽي جا ڪاسائي ڳائو گوشت ڪليو ڪلايو شهرن جي گهٽين ۾ ڪٽي گهمائين ٿا، جنهن لاءِ ڪين منع ڪيو وڃي. نواب حفظ الله خان شاهجهان جي وزير سعد الله خان جو پٽ هو. حفظ الله خان نهايت سخي ۽ بليغ شاعر ٿي گذريو ۽ شيخ عبدالغني ٺٽويءَ جو معتقد

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هو. نواب مير امين الدين خان ولد سيد ابوالمڪارم سنه 1124هه ۾ نواب ٿي آيو- بلند پايه مصنف هو ۽ هر وقت علمائن جي صحبت ۾ رهندو هو: ’رشحات الفنون‘ ۽ ’معلومة الافاق‘ ڪتاب تصنيف ڪيائين.
نواب لطف علي خان نظم ۽ نثر ۾ ماهر ٿي گذريو، ’همت‘ سندن تخلص هو، شاعر محمد محسن سندس تربيت يافته هو. نواب مهابت خان بن محمد منعم خان سنه 1130هه ۾ نواب مقرر ٿي آيو، نهايت غريب پرور ۽ درويش سيرت انسان ٿي گذريو، هر وقت فقيرن جي صحبت ۾ گذاريندو هو ۽ شعر گوئيءَ ۾ ماهر هو، ’ڪاظم‘ تخلص هوس. نواب سيف الله خان ساڳئي سال ٺٽي جو نواب ٿي آيو، ساڻس بزرگن جي جماعت گڏجي آئي هئي، هن تشعيت کي زور وٺايو ۽ سندس ڏينهن ۾ ٺٽي گهٽي رونق ورتي.
مٿين نوابن عام جي ڀلي لاءِ پليون، مسجدون، حوض ۽ محلا تعمير ڪرايا، ان ڪان سواءِ، جهونين عمارتن ۽ قلعن جي مرمت ڪرائي.(1) مغليه دؤر جو زمانو سنڌ جي سياسي، تمدني، معاشرتي ۽ صنعتي اصلاحات جو زمانو هو.
مشاهير ۽ اهل فن:
سنڌين جو علمي معيار هميشه بلند رهيو، سنڌ جي خاڪ پاڪ مان سوين بي بها گوهر پيدا ٿيا، منجهائن ڪن اجتهاد جي مسندن کي رونق وٺائي، ڪن سلطانن جي درٻارن ۾ وڏا مرتبا حاصل ڪيا، ڪن شعر و شاعريءَ ۾ ناموري حاصل ڪئي، ڪن علم التاريخ جو نئون باب شروع ڪيو. زمانو پاسا بدلائي رهيو آهي، مگر سنڌي عالمن ۽ صالحن جا نالا هر صديءَ آفتاب ۽ ماهتاب وانگر ضيا پاشي ڪري رهيا آهن. دارالخلافه ٺٽو سنڌ جو جهان آباد (دهلي) هو، جتي چار هزار مڪتب هئا، جن ۾ عراق، عجم ۽ خراسان جا علماءَ ڪرام درس ڏيندا هئا. ٺٽي جي اُستادن جي شاگردن هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ناموري حاصل ڪئي.
مير معصوم بن سيد مير صفا ترمذي وقت جو سياستدان، شاعر ۽ مؤرخ ٿي گذريو. سندس والد سيد صفائي، بکر جو ’شيخ الاسلام‘ هو. مير معصوم جي مرزا نظام الدين احمد مصنف تاريخ ’طبقات اڪبري‘ جي معرفت اڪبر اعظم جي درٻار ۾ رسائي ٿي. پهريائين ٻه سؤ پنجاسيءَ جي منصبداريءَ تي پهتو، بعد ۾ ملتان جو ’مير بخشي‘ (سپه سالار) مقرر ٿيو ۽ سيويءَ ۽ بلوچستان جا پرڳڻا فتح ڪيائين. سنڌ فتح ڪرڻ وقت مرزا عبدالرحيم خان خانان سان همرڪاب هو. سندس قابليت کي ڏسي، اڪبر اعظم مير محمد معصوم کي سنه 1012هه (1603ع) ۾ پنهنجي پاران شاه عباس اعظم صفويءَ جي درٻار ۾ اصفهان ڏانهن سفير ڪري مڪو، جتي هن سنڌي بزرگ پنهنجي سياستدانيءَ جو ثبوت ڏنو. ايران کان سواءِ، مالوه ۽ دکن تائين سفارت جي عهدن تي ممتاز رهيو. فن عمارت سازيءَ سان مير صاحب کي خاص دلچسپي هئي. پنهنجي وطن سکر ۽ بکر کي سينگارڻ لاءِ سنه 1007هه (1598ع) ۾ هن گنبذ دريائي تعمير ڪرايو، جو اڄ ’معصوم شاه جو منارو‘ سڏجي ٿو. ان کان سواءِ، سندس جوڙايل عمارتون ايران ۽ هندستان ۾ پکڙيل آهن. فن شاعريءَ ۾ سندس تخلص ’نامي‘ هو. سندس تصنيفات مان ’تاريخ معصومي‘ سنڌ جي وچين زماني جي تاريخ آهي. سسئي پنهون جي قصي کي نظم ڪري مٿس ’مثنوي حسن و ناز‘ نالو رکيائين.
مير محمد معصوم ’خمسهءِ نظاميءَ‘ جي جواب ۾ ’خمسه‘ تصنيف ڪيو، جن مان چار ڪتاب دستياب ٿي سگهيا آهن، پنجين ڪتاب جو پتو پئجي نٿوسگهي. ان کان سواءِ فن طب تي هڪڙو ڪتاب ’طب نامي‘ به تصنيف ڪيائين. وفات ڪرڻ وقت، پنهنجي فرزند مير بزرگ لاءِ 30 لک رپيا نقد ڇڏي ويو. سندس اولاد اڄ تائين پراڻي سکر ۾ رهي ٿو سندس پونئير معصومي سادات سڏجن ٿا.
مير قاسم خان تمڪين الهروي بن ملا سبزواريءَ جو والد امام موسيٰ رضا رضه جي درگاه جو متولي هو. مير قاسم لاهور جي درٻار ۾ اڪبر اعظم جي ملازمت حاصل ڪئي ۽ ڇئن هزارن جي منصبيءَ کي پهتو. سندس خاندان جون قبرون بکر جي اوير ۾ هڪڙي ٽڪريءَ تي آهن، جنهن کي غلطيءَ سان ماڻهو ’ستين جو ٿان‘ سڏين ٿا.
نورجهان بيگم جو پهريون مڙس، علي قلي بيگ، ترڪي خاندان استلجو جو اميرزادو هو. پهريائين شاه اسماعيل صفوي ثانيءَ جي درٻار جو فراش هو. شاه اسماعيل جي مرڻ کان پوءِ هندستان ڏانهن قسمت آزمائڻ آيو. مرزا عبدالرحيم خان خانان جڏهن مرزا جاني بيگ خلاف سنڌ تي ڪاهي آيو، تڏهن شير افگن ساڻس همراهه هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سيوهڻ، نصرپور ۽ ٺٽي جي جنگين ۾ هن چڱو نالو ڪڍيو. سندس اقبال جو ستارو پهريائين سنڌ ۾ چمڪيو، پوءِ اڪبري امِيرن جي زمري ۾ شامل ٿيو. ميوار جي راڻي سان جنگ ڪرڻ وقت، هن بهادريءَ جو لاجواب مثال پيش ڪيو. اڪبر اعظم کيس ’شير افگن‘ جو خطاب ڏيئي، مرزا غياث بيگ جي ڌيءَ مهرالنساءِ سان شادي ڪرائي کيس بردوان جي جاگير عطا ڪئي. جهانگير جي اشاري تي قطب الدين چشتيءَ هٿان مارجي ويو. مهرالنساءِ (نورجهان) سان پوءِ جهانگير شادي ڪئي.(1(

شيخ عمر ٺٽوي پنهنجي وقت جو وڏو عالم ٿي گذريو. شيخ مبارڪ ناگوري ڪانئس باطني علم سکيو هو ۽ سندس چوڻ تي دنيا جي سياحت ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪيو هئائين. شيخ عمر پويان ڏينهن گجرات ۾ وڃي رهيو. جتي خواجه عبدالله احرار، خطيب ابوالفضل گازروني ۽ مولانا جلال الدين دواني سندس همعصر هئا. شيخ عمر جو شمار گجرات جي علمائن ۾ آهي.(1) مرزا عبدالرحيم خان خانان جي علم پروري ۽ شعراءِ نوازي گهڻن ئي بزگن کي گجرات ڏانهن ڇڪي نيو.

(5)ملا احمد بن نصر الله ٺٽوي السندي اصل شيرازي ملن مان هو ۽ حڪيم فتح الله شيرازيءَ جي سفارش سان فتح پور (سڪري) واري اڪبري علمي مجلس ۾ علمائن جي زمري ۾ شامل ٿيو. ملا احمد شهنشاه جي حڪم سان ٻن مهينن اندر ياقوت حمويءَ جي ’معجم البلدان‘ جي ٻه سؤ جلدن مان ٻارهن جلدن جو پارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. پوءِ هن شهنشاه جي حڪم سان اسلام جي هزار ورهين جي ’تاريخ الفي‘ تصنيف ڪئي، جنهن جا بعض جلد هن وقت رامپور جي شاهي ڪتبخاني ۾ موجود آهن. ’تاريخ الفي‘ جو ديباچو شيخ ابو الفضل لکيو. ملا صاحب پنهنجي وقت جو مؤرخ ۽ محقق ٿي گذريو.

هندستان جي تاريخ جو مصنف، حڪيم محمد قاسم بن مولانا غلام علي استر آبادي، جنهن جي ’تاريخ فرشته‘ هن وقت مؤرخن لاءِ سند آهي، سو ملا احمد جو شاگرد هو.(1) ’تاريخ الفي‘ کان سواءِ ملا صاحب ايران جي شاعر عمر خيام جي ٻن رسالن ’لوازم المنكنة‘ ۽ ’ميزان الحڪم‘ جو محققانه انداز ۾ تفسير ۽ تبصرو ڪيو آهي، سو قابل تعريف آهي. عيسوي 19 صديءَ جي آخر ۾ ۽ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ يورپ جا مستشرق جيڪي عمر خيام جي شخصيت جي ڳولا ڪرڻ نڪتا، تن مان روسي مستشرق والنتائين زڪو وسڪي، فرينچ محقق هوتسمان، ايڊورڊ براؤن ۽ ڊاڪٽر ڊينيسن راس جهڙن اديبن کي ’تاريخ الفي‘ جي ڳولا ڪرڻي پيئي. سنه 1906ع ۾ پروفيسر براؤن تاريخ ’ادبيات ايران‘ تصنيف ڪرڻ وقت ’تاريخ الفي‘ تان مدد ورتي. ملا صاحب پنهنجي قلمي ڪاوشن جي ڪري يورپ جي علمي آسمان تي ضيا پاشي ڪرڻ لڳو. ملا صاحب رافضي هو، تنهن ڪري اڪبري دربار جا بعض علماءَ کيس تعصبي نگاهُن سان ڏسندا هئا ۽ ساڻس اندروني دشمني رکندا هئا. آخر هڪ رات مرزا فولاد برلاس هٿان سنڌ جو هي درخشان ستارو هميشه لاءِ غروب ٿي ويو. مرزا فولاد به مٿين ڏوهه ۾ اڪبر جي حڪم سان مارجي ويو. شيخ قطب الدين جليسري مجذوب خراباتي هو. عيسائي پادرين سان مذهبي بحث ڪرڻ جي ڏوهه ۾ اڪبر هن کي بکر جي قلعي ۾ قيد رکيو، جتي هن وفات ڪئي.(1(

شيخ مبارڪ ناگوري سنڌي عربي نسل مان هو. سندس خاندان جو جد اعليٰ شيخ موسيٰ سياحت ڪرڻ جي ارادي سان پنهنجي وطن يمن کان نڪري، گهمندو ڦرندو سنڌ جي ريل پرڳڻي ۾ پهتو، جتي هن شادي ڪئي، جنهن مان سنه 911هه ۾ شيخ مبارڪ ڄائو. شيخ مبارڪ سنڌ مان نڪرڻ کان پوءِ پهرين ناگور پهتو، پوءِ ڪجهه وقت گجرات ۾ رهڻ کان پوءِ آگري پهتو، جتي جمنا جي ڪناري تي خواجه حسين مرويءَ جو پاڙيسري ٿي رهيو. خواجه حسين، شيخ علاءُ الدوله سمنانيءَ جي خاندان مان اهل ڪمال ٿي گذريو. شيخ مبارڪ ظاهري مهدوي فرقي جو قائل هو، ان ڪري وقت جي علمائن اڪبري دربار ۾ سندس شڪايت ڪئي. مٿينءَ دشمنيءَ ڪري شيخ صاحب ڪجهه وقت روپوش رهيو. آخر سنه 974هه ۾، سندس وڏي پٽ فيضيءَ کي شهنشاه اڪبر جي دربار ۾ رتبو مليو ۽ شيخ جي قسمت پلٽو کاڌو. اڪبري دور جي آغاز وقت، مخدوم الملڪ عبدالله انصاري ۽ شيخ عبدالنبي وڏن رتبن تي مامور هئا. مخدوم الملڪ شير شاهي زماني کان صدر الصدور هو ۽ شيخ عبدالنبي، جو شيخ عبدالقدوس گنگوهيءَ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جو ڏوهٽو هو، سو مذهبي اوقاف ۽ جاگيرن جي انتظام تي مامور هو. اڪبر اعظم فن حديث ۾ سندس شاگرد هو. ٻئي بزرگ جيتري قدر ديندار هئا، اوترو مولويانه تعصب سندن دلين ۾ پريل هو. مخالفن لاءِ فتوائون صادر ڪرڻ هنن لاءِ آسان ڪم هو. شيخ مبارڪ تي به هنن شيعيت جو الزام مڙهيو هو، ليڪن مرزا عزيز ڪوڪلتاش شيخ لاءِ شهنشاه ڪي سفارش ڪئي هئي. خود شهنشاهه به مٿين ٻنهي ملن جي زور پچڻ جي فڪر ۾ لڳل هو. سنه 987هه ۾ شيخ مبارڪ اعلان ڪيو ته بادشاهه کي 'ظل الله' جو درجو حاصل آهي. ان موقعي تي علامه فيضي هي خطبو لکيو هو:

"بنام آن ڪه مارا سروري داد،
دلي دانا و بازوئي قوي داد،
بود و صفش ز حله فهم برتر،
تعاليٰ شانه، الله اڪبر".

شيخ مبارڪ پنهنجي علمي ڪمال جي ڪري صدر الصدور جي رتبي کي پهتو. هو بلند پايه شخص هو، ظاهري توڙي باطني علمن ۾ ڪمال رکندڙ هو. تفسير ڪبير جي انداز تي هڪڙو تفسير چئن جلدن ۾ لکي، مٿس 'منبع العيون' نالو رکيائين. سنه 1000هه ۾ وفات ڪيائين ۽ آگري جي چار باغ ۾ دفنايو ويو، جو باغ بابر بادشاهه جوڙايو هو.(1(

ابو الفيض فيضي شيخ مبارڪ جو وڏو پٽ هو، سنه 954هه ۾ آگري ۾ ڄائو هو. ابتدائي تعليم والد کان حاصل ڪرڻ کان پوءِ خواجه حسين مرويءَ کان تربيت ورتي لڳو. جلوس اڪبريءَ جي 24 سالن جي شهزادي دانيال جو اتاليق مقرر ٿيو. پوءِ دربار اڪبريءَ ۾ 'ملڪ الشعرا' جي رتبي کي پهتو. حقيقت هن ريت آهي ته هندستان اندر ڇهن سون سالن جي وڏي مدي اندر فقط ٻه شاعر پيدا ٿيا، جن پارسي شاعريءَ ۾ ڪمال حاصل ڪيو. پهريون امير خسرو 'طوطيءَ هند'، ٻيو علامه فيضي السندي. فيضيءَ جي شان ۾ ايران جي مشهور شاعر علي نقي هڪڙو قصيدو ايران کان لکي مڪو هو، جنهن جون چند سٽون هيٺ ڏجن ٿيون:

مرا افگند بر نظم امورم پرتو فيضي
ابوالفيض آن گزين اڪبر و شيخ ڪبير من
اگر هستم مجير اندر سخن او هست خاقاني
و گر من مستجيرم آستان او مجير من
ڪيم با او رسد در شاعري دعويٰ هچشمي
ڪه ديرين خانقاهم من مريد اوست پير من(2(

علم ۽ فن جي خدمت ڪرڻ فيضيءَ جو خاص شوق هو. ڪتابن گڏ ڪرڻ جو شوقين هو، سندس قيمتي ڪتبخاني ۾ 1006 مصنفن جي هٿ اکرن سان لکيل نسخا موجود هئا، جن ۾ طب، نجوم، موسيقي، حڪمت، تصوف، تفسير، فقه ۽ حديث جا ڪتاب شامل هئا. نهايت فياض ۽ سخي هو. اهل ڪمال لاءِ سندس گهر مهمان خانو هو. ملا بدايوني، فيضيءَ کي ملحد، بي دين ۽ زنديق خطاب ڪري ٿو. حقيقت ۾ فيضي جو رتبو بلند هو. سندس مذهبي عقيدن ۽ خيالن جو سندس ديوان مان پتو پئجي سگهي ٿو. سندس ديوان 'طباشير الصبح' مان چند بيت هيٺ ڏجن ٿا:

ما طائر قديم نوا را نشناسيم
مرغ ملڪوتيم هوا را نشناسيم
برهان ثبتيم زما نفي بيايد
از مانعم آموز ڪه لا را نشناسيم
در ڪشف حقايق سبق آموخت ضمير هم

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ترتيب دليل حکما را نشناسيم
بردانش ما انجم و افلاک بخندند
گر صاحب لولاک لما را نشناسيم
صد شکر که ما پير و اصحاب رسوليم
در شرع، د گر راه نما را نشناسيم...الخ

درويشن جو دوست هو. شيخ محدث دهلويءَ سان سندس دوستي هئي. اٽڪل هڪ سؤ ڪتاب تصنيف ڪيا هئائين، جن مان 'خمسه' يعني نظامي گنجويءَ جي پنجن مثنوين جو جواب سنه 1002هجري ۾ لکي پورو ڪيائين. 'مواردالکلم' جو قرآن پاڪ جو غير منقوط تفسير آهي ۽ ڪلڪتي مان شايع ٿي چڪو آهي، سنه 985هه ۾ لکي ختم ڪيو هئائين. 'سواطع المهام' به غير منقوط تفسير سنه 1002هه ۾ تصنيف ڪيائين، جنهن تي مصنف ناز ڪري ٿو. ملا حيدر ڪاشاني ڪتاب جي تاريخ لکي. شاعرن مان 'ظهوري' ۽ ملڪ قمي ڪتاب جي تعريف ۾ قصيدا جوڙيا. 'انشاي فيضي'، علامه فيضيءَ جي خطن جو مجموعو آهي، جن کي سندس ڀاڻيجي نورالدين محمد بن حڪيم عين الملڪ نقل ڪري ڪتاب تي 'لطيفه فيضي' نالو رکيو. هي ڪتاب فن انشا پردازيءَ تي بهترين شاهڪار آهي، جيتوڻيڪ 'طباسير الصبح' سندس ديوان جو نالو آهي، ليڪن سندس پوري ڪلام جو تعداد پنجاهه هزار آهي.

'لطيفه فيضي' حڪيم فتح الله شيرازيءَ جي 'رقعات چهار باغ' سان مقابلو ڪري ٿو. سنه 990هه ۾ فيضيءَ 'مهاڀارت' کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري، مٿس 'رزم گاه' نالو رکيو هو. هن ڪم ۾ ملا عبدالقادر بدايوني ۽ ملا شيري سندس مددگار هئا. سنه 983هه ۾ فيضي، ابراهيم سرهنديءَ جي مدد سان 'اٿر ويد' جو پارسي ۾ ترجمو ڪيو. فيضي سنسڪرت جو به ماهر هو. هندن جي حساب جي مشهور ڪتاب 'ليلاوتي' کي پارسيءَ جو جامو پهريائين. سنه 1004هه ۾ اڪبري دربار جو هي رتن وفات ڪري ويو.

شيخ مبارڪ جو ٻيو نمبر پٽ علامه ابوالفضل سنه 958هه ۾ آگري ۾ ڄائو. سنه 993هه ۾ اڪبري دربار ۾ پهرين هڪ هزاري منصب تي فائز ٿيو، پوءِ سنه 1000هه ۾ ٻن هزارن جي منصبيءَ کان سواءِ دربار اڪبريءَ جو 'مير منشي ممالڪ ڪل هندستان' به مقرر ٿيو. ابوالفضل صاحب سيف و قلم ٿي گذريو. دکن تائين فتوحات حاصل ڪيائين. شهزادي سليم الله آباد ۾ بغاوت ڪرڻ سميت پنهنجو سڪو به رائج ڪيو هو، مٿئين معاملي کي سڌارڻ لاءِ شهنشاهه اڪبر ابو الفضل کي روانو ڪيو، مگر گواليار وٽان لنگهندي شهزادي جي چرچ تي اُجين جي راجا هٿان شهيد ٿي ويو. شيخ جي جنازي کي جڏهن کڻي آيا، تڏهن شهنشاه هيٺيون بيت پڙهيو:
"شيخ ما از شوق بيحد چون سوي ما آمده،
ز اشتياق پاي بوسي بي سرو پا آمده".

سندس تربت گواليار کان پنجن ڪوهن تي انتڙي جي ڳوٺ وٽ آهي. شيخ ابو الفضل جي تصنيفات مان 'آئين اڪبري' جا هن سنه 1006هه ۾ تصنيف ڪئي، ٻيو 'اڪبر نامه'، جو ٻن جلدن ۾ آهي ۽ ٽيون ڪتاب 'رقعات ابوالفضل' آهي، جنهن مان سندس طبعي حالات، دلي خيالات ۽ گهرو معاملن جو پتو پوي ٿو. تيموري دور ۾ 'علامه' جو خطاب پهرين ابوالفضل کي پوءِ نواب سعد الله خان چنيوٽيءَ کي حاصل ٿيو. شيخ ابو الفضل جي پٽ عبدالرحمان، سعادت يار خان ڪوڪه جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي؛ جهانگير کيس ٻن هزارن جي منصبي عطا ڪئي هئي.

ميان مير محمد عرف ميان مير ولد قاضي سائينڏنو سنه 957هه ۾ سيوهڻ ۾ تولد ٿيو. ڪجهه وقت ظاهري ۽ باطني علمن جي تحصيل کان پوءِ، شيخ خضر قادريءَ جو مريد ٿيو. پوءِ سنڌ ڇڏي لاهور جي ٻاهران هاشم پور واري ڳوٺ ۾ سڪونت پذير ٿيو، جو اڄ سندس نالي تي 'ميان مير' سڏجي ٿو. هت هزارين ماڻهو سندس مريد اچي ٿيا. هو 'ميان شاه مير' جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ سنه 1045هه ۾ وفات ڪيائين. مقبري سان گڏ مسجد به آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سندس مريدن مان ملا بدخشاني جنهن سنه 1660ع ۾ ڪشمير ۾ وفات ڪئي، تنهن جي به شاه جهان گهڻي عزت ڪندو هو. هو پاڻ شهزادي دارا شڪوه جو مرشد هو.(1) دارا شڪوه پنهنجي ڪتاب 'سفينة الاولياءَ' ۾ حضرت ميان مير جو خلوص ۽ محبت سان ذڪر ڏنو آهي. گهڻائي مغل شهزادا ۽ شهزاديون سندس مريد هئا.

مخدوم محمد ابراهيم عهد شاه جهاني جي ٺٽي جي نواب يوسف خان جي نالي تي 'شرح مخزن الاسرار' معنون ڪيو هو، جنهن ۾ هن صاحب نواب جي بيحد واکاڻ ڪئي آهي.

شيخ طيب السندي اڪبر اعظم جي زماني ۾ سيد عبدالاول حسيني شارح صحيح بخاريءَ کان احمد آباد ۾ فن حديث جي تعليم ورتي. سيد عبدالاول حسيني بيرم خان خانان جي دعوت تي بخارا کان گجرات آيو هو. استاد جي وفات کان پوءِ شيخ طيب پنجاهه ورهين تائين ايلچ پور ۽ برهانپور ۾ علم حديث جي خدمت ڪندو رهيو ۽ اتي وفات ڪيائين.(1(

شيخ عبدالله بن سعد الله متقي ۽ شيخ رحمت الله بن عبدالله، ٻئي سنڌ جي علمي کاڻ جا چمڪندڙ هيرا هئا، جن کي آب داڻي جي ڪشش باب اسلام (سنڌ) کان ڇڪي احمد آباد نيو هو. سندن علميت جو ڏونڪو دهليءَ تائين وڃڻ لڳو. شيخ بهلول دهلوي سندن علم ۽ ڪمال جو ٻڌي گجرات اچي زانوي تلمذ سندن اڳيان ڪوڙيو ۽ پوءِ فارغ التصيل ٿي دهلي ۾ علم حديث جي تعليم ڏيڻ لڳو.

شيخ ابوالحسن بکري السندي اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ وڏو محدث ۽ عالم ٿي گذريو. هن مڪه معظمه ۾ تعليم ورتي هئي ۽ علامه ابن حجر مڪيءَ جو همعصر هو. شيخ ابو الحسن جي علمي ڪماليت لاءِ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته علامه مجدالدين محمد بن طاهر فتني سندس شاگرد هو، جنهن جي تصنيفات مان لغت حديث متعلق 'مجمع بصارالانوار' علمائن جي راءِ موجب 'صحاح سته' جي شرح آهي. سندس ٻيا ڪتاب جهڙوڪ، 'المعني في اسماءَ الرجال' ۽ 'تذڪرة الموضوعات' بي مثل ڪتاب آهن. ملامه مجددالدين سنه 986هه ۾ اُجين وٽ شهيد ٿيو. سندس فرزند دور عالمگيريءَ ۾ قاضي القضات جي جليل القدر رتبي کي پهتو هو. سندس عدد ۽ بي ريا فيصلن جي شاهنَواز خان 'ماثرالامراءَ' ۾ تعريف ڪئي آهي.(1(

مخدوم ابو القاسم نقشبندي ٺٽوي، ٺٽي جي مشهور عامل ڪامل مخدوم آدم جي صحبت ۾ تصوف جون منزلون طئي ڪرڻ کان پوءِ شاه سيف الدين سرهندي نقشبنديءَ جي خدمت ۾ پهتو ۽ اتان فيض پرائي ٺٽي پهتو، جتي وڏا وڏا علماءَ به سندس معتقد ۽ مريد ٿيا. مخدوم محمد هاشم جهڙا بلند پايه عالم به سندس بيحد معتقد هئا. دهلي، سورت ۽ احمد آباد ۾ سندس مريد ۽ خليفا هئا. محمد شاه جي ڏينهن ۾ سنه 1138هه ۾ رحلت فرمائي ويو.

شاه عنايت الله ولد مخدوم فضل الله ولد ملا يوسف ولد ملا شهاب الدين ولد مخدوم صدولانگاه - سندس وڏا بغداد کان لڏي اچي اُچ شريف ۾ رهيا ۽ اتي جي غوثيه درگاه جا مريد ٿيا. مخدوم فضل الله اُچ جي درگاه جو خليفو ٿي سنڌ ۾ آيو. شاه عنايت الله صوفي 55-1656ع ۾ تولد ٿيو. ملتان جي ڪامل درويش شمس شاه کان چڱو ئي فيض پرايائين. هن اهل دل صاحب ڪيس وري حيدرآباد دکن مبارڪ شاه عبدالملڪ، هڪ الله لوڪ ڏي روانو ڪيو. سير ۽ سفر بعد اچي ميران پور (جهوڪ شريف) وسايائون. سندس فقيريءَ جي شهرت ديسان ديس پکڙجي وئي. سندس فقيريءَ جي غلغلي بلڙيءَ جي سادات مان سيد عبدالواسع ڪريم پوٽي ۽ ير وارن زميندارن کي ايترو ڏيڄاريو، جو هنن وقت جي حاڪم مير لطف علي ٺٽي جي نواب کي شڪايت وجي روبرو پيش ڪئي. هن سواءِ ڪنهن سبب جو نور محمد پليجي زميندار کي حڪم ڏنو ته هڪدم بلڙيءَ وارن جي مدد ڪري. هن اوچتو فقيرن تي ڪاهي، ڪيترائي ماڻهو شهيد ڪيا. فقيرن ظلم جي روئداد دهليءَ جي مغل شهنشاه فرخ سير کي وڃي سڻائي، جنهن خونين جون سموريون زمينون خون بها ۾ فقيرن کي ڏياريون. فقيرن ايترو زور ورتو جو گادي نشين پيرن، زميندارن، خواه علماءَ سندن وڌندڙ اثر رسوخ مان تنگ ٿي وقت جي حاڪم ٺٽي جي نواب اعظم کي چوريو، جنهن ميران پور تي ڇهه مهينا گهيرو ڪيو، مگر ڪجهه ڪين وريو. آخر ڪليءَ درٻار ۾ سوالن جوابن کان پوءِ، مغليه نواب فقير کي سنه 1130هه (1718ع) ۾ شهيد ڪرايو. نواب جي روبرو فقير صوفي صاحب جيڪي سوالن جا جواب ڏنا، تن کي مير

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

علي شير قانع ٺٽوي ’مقالات الشعرا‘ ۾ نقل ڪيو آهي، جنهن مان صوفي درويش جي بزرگي ۽ ڪماليت معلوم ٿئي ٿي. مرڻ مهل سندس زبان تي هيٺيون شعر روانو:

”رهانيدي مرا از شر هستي، جزاڪ الله في الدارين خيرا“(1)

مغليه دور اندر سنڌ ۾ سڌارا:

مغليه دور اندر سنڌ ۾ جيڪي حڪومت پاران سڌارا ٿيا، سي اڳ ۾ ڪونه ٿيا هئا، بلڪ سنڌ جا رهاڪو اهڙن سڌارن کان بيخبر هئا: مثلا، مسافرن لاءِ قافلي سرائون تيار ٿيون، رستن تي ٻن ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي ٽڪنڊا پٿرن ۽ سرن جا نشان کڙا ڪيا ويا، فن عمارتسازيءَ بيحد ترقي ڪئي، وڏن شهرن ۾ باغ پوکرايا ويا، حمامن جو رواج سنڌ ۾ عربن وڌو هو، پوءِ متجي ويو. مرزا عبدالرحيم خان خانان گجرات ۾ محمد علي معمار کان حمام تيار ڪرائي وقف عام ڪري ڇڏيا، ان کان پوءِ سلطنت جي ٻين صوبن ۾ حمامن ۽ غسلخانن جو عام رواج پئجي ويو. مسافرن جي آرام ۽ آسائش لاءِ رستن جي ٻنهي پاسن کان وڻ پوکرايا ويا، غريب حاجين کي حج ڪرڻ ۾ اڳ تڪليفون درپيش هيون، اڪبري دؤر ۾ خان خانان ٽي جهاز ’رحيمي‘، ڪريمي‘ ۽ ’سالاري‘ نالي تيار ڪرايا. جن جي ڪري غريب حاجين کي حج ڪرڻ جي موقعي تي حج گهٽي عرصي بعد نصيب ٿيو.

سنڌ هڪ زرعي صوبو هو، جنهن ۾ عربن ميوي دار وڻ پوکيا هئا، تنهن کان پوءِ مغلن عمدن ميون پوکائڻ جو رواج وڌو، جهڙوڪ صوف، ڊاک ۽ گدرا وغيره. ان کان سواءِ طرحين طرحين گلن جو رواج پيو. ’ماثر رحيمي‘ ۾ لکيل آهي ته، هندستان ۾ اڳ گدرا پٽيءَ ڪونه ٿيندا هئا، انهن جو رواج وجهڻ جو فخر خان خانان کي آهي، جنهن ايران ۽ خراسان کان ٻج گهرائي پهريائين تجربي طور گجرات ۾ پوکرايا، پوءِ ٽن سالن اندر ٻين صوبن ۾ گدرن پوکڻ جو رواج پئجي ويو. مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌي باشندا جلد سازي، جدول سازي، نقاشي ۽ فن مصوريءَ کان واقف ٿيا. ٺٽي ۾ شيراز جا بعض علماءَ رهندا هئا، جيڪي خط نسخ ۽ خط نستعليق کان واقف هئا، جن مان ڪن خوشنويسن جو بيان ڏيئي چڪا آهيون. ڪتبخانن سان گڏ مصوريءَ ۽ ڪتابن تي طلاڪاريءَ جو رواج پيو. ڪتبخانن جو رواج سما سلاطين جي ڏينهن ۾ پيو.

ڄام ننڊي ۽ ڄام بايزيد وٽ ڪتبخانا هئا، ان زماني ۾ ڇاپخانا ڪونه هئا، امير لوڪ خوش نويسن کان ڪتاب لکرائيندا هئا، فن ڪتابت جو رواج سنڌ ۾ عربن وڌو هو، مغلن جي ڏينهن ۾ هي فن انتهائي عروج کي پهتو. نامور اديبن ۽ انشاپردازن جو اميرن ۽ شهنشاهن جي درٻارين ۾ قدر ٿيڻ لڳو. عهد جهانگيريءَ ۾ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سرڪاري خرچ سان شفاخانا تعمير ٿيا. جن ۾ جراه ۽ حڪيم مقرر هئا، فوجن لاءِ گشتي شفاخانا هئا. لاوارثن جو مال بيت المال ۾ جمع ٿيڻ لڳو ۽ اها رقم پبلڪ ورڪس تي خرچ ٿيڻ لڳي. قيدين لاءِ جيل خانا تعمير ٿيا. بکر جي قلعي ۾ ضرب خاني سان گڏ جيل خانو به هو، وغيره وغيره.

مسلمانن جي فارغ البالي ۽ جدت طلبيءَ ڪري هزارين نيون شيون ايجاد ٿيون. گويا هڪ نئين دنيا پيدا ٿي ويئي، لباس ۾ ڦيرو پئجي ويو، جهڙوڪ پيشواز، قبا، فرغل، اچڪن، سلوار، جامو، صدري، قميص، ڪلاه، ڪمربند مغليه دور جا وڳا آهن، جن جو رواج هلندو اچي ٿو. سنڌ جي ڪپڙن جي ڪارخانن ۾ نارنگي، قرمزي، ارغواني، عنابي، سوسني، زمردي رنگن جا ڪپڙا ۽ ڇيٽون تيار ٿيڻ لڳيون.(1) مغليه دور اندر عورتون برقعن ۾ پهريون دفعو ٻاهر نڪرڻ لڳيون، نه ته اڳ ڏولين جو رواج هو. ڪپڙن کان سواءِ طرحين طرحين برتنن جو رواج پيو. مثلا: آفتابه، چلمچي، ڪف گير وغيره.

مغليه دؤر جون سنڌ ۾ يادگارون:

مغليه دؤر اندر جيئن هندستان فن عمارتسازيءَ ۾ ترقي ڪئي، تيئن سنڌ جي سرزمين به عمارتن، مسجدن ۽ خانقاهُن ڪري ايتري رونق ورتي، جو اهڙي ٻئي ڪنهن به دؤر ۾ ڪانه ورتي هيئائين. سنڌ جي مغليه دؤر جون عمارتون انگريزي دؤر ۾ محڪمه آثار قديمه جي نگرانيءَ هيٺ هيون.(1)

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 1003ع ۾، مير محمد معصوم بکريءَ پنهنجي وطن سکر ۾ ‘دريائي گنبذ’ منارو تعمير ڪرايو. سندس وفات کان پوءِ سندس فرزند سيد مير بزرگ سنه 1027هه ۾ مناري جو رهيل ڪم پورو ڪرايو. منارو هڪڙي ٽڪريءَ تي 84 فوٽ اوچو آهي. عام روايت آهي ته مناري جون پڪيون سرون الور جي قديم عمارتن مان پٽرائي آنديون هئائون مناري جي لڳ فيض محل (آرامگاه) هڪڙي هشت پهلو گنبذ سان عمارت آهي، جا سنه 1004هه ۾ جوڙائي وئي. اها جاءِ برج جي نموني ۽ پنجاهه فوٽ کن اوچي آهي. ونگن سان چار دروازا اٿس، جن مٿان آرپار چار دريون آهن ۽ اندرئين پاسي کان گئلري اٿس. مناري جي سامهون هڪڙي چؤرس تجر آهي، جو سلطان محمود بن فاضل ڪوڪلتاش جو مقبرو آهي.

قافلي سراءِ:

پراڻي ۽ نئين سکر جي وچ ۾ جبل جي پر ۾ هڪ هشت پهلو گنبذ آهي. سندس چؤطرف ست ڪوهه هئا، جي لٽجي ويا آهن، فقط هڪ موجود آهي. هيءَ عمارت جنهن جو ديوار کان گنبذ چاليهه فوٽ مٿي آهي، هڪ خوبصورت جاءِ آهي. ايئن معلوم ٿو ٿئي ته قافلي سراءِ هئي، جا سنه 1005هه ۾ تعمير ٿي هوندي. سندس اولهندي ۾ مسجد آهي.

درياءَ جي ڪپ تي ‘ساڌ ٻيلي’ سامهون مسجد منزل گاه آهي، جا مير معصوم سنه 1006هه ۾ تعمير ڪرائي. سندس پر ۾ هشت پهلو جاءِ آهي، جا سنه 1007هه جي جڙيل آهي. گنبذ تي ڪاشيءَ جو ڪم ڪيل آهي. اهي جايون هڪڙي باغ سان ملحق هيون. مسافرن جي آرام ۽ عبادت لاءِ جڙيل آهن.(1) شروعات ۾ انگريزن مسجد منزل گاه واري هشت پهلو گنبذ کي سفارتخاني جي آفيس طور ڪم آندو هو. سندس پرسان باغ ويران آهي.

بکر جي قلعي جي اتر ۾ خواجه خضر واري خانقاه نواب ڪشلوخان تعمير ڪرائي هئي. سندس اولاهينءَ ڪنڌ تي هڪڙي مسجد شڪسته حالت ۾ آهي، جا نواب سعد الله خان بکر واري سنه 1011هه ۾ تعمير ڪرائي هئي.

روهڙيءَ جي ڪناري تي ڏکڻ - اوپر ڪنڌ کان ٽڪريءَ تي جيڪو ‘ستين جو ٿان’ سڏجي ٿو، سو حقيقت ۾ ‘قاسم خواني’ آهي. ان ٽڪريءَ کي اڪبري دربار جي امير ڪبير ابوالقاسم نمڪين هرويءَ پنهنجو آخري آرامگاه منتخب ڪري، مٿس ‘صفحه صفا’ نالو رکيو هو. ٽڪريءَ تي هڪ سؤ پڪيون قبرون اڪبري دور جي رسم الخط ڪتبن سان موجود آهن. ماٺهن من گهڙت روايتن سان هن ٽڪريءَ کي ستين جو ٿان نالو ڏنو آهي. پوءِ جي مؤرخن امير ابوالقاسم جي مناسبت سان هن تي ‘قاسم خاني’ نالو رکيو. قبرن جي ڪتبن مان ظاهر آهي ته سنه 1018هه کان سنه 1070هه تائين هيءَ ٽڪري قاسم خاني خاندان جي قبرستان طور ڪم ايندي رهي آهي.

روهڙي سنڌ جو قديم شهر سنه 1297ع جو جڙيل آهي. هتي جي جامع مسجد، جا وار مبارڪ پرسان هڪڙي پُرفزا هنڌ تي آهي، ان تي ٽي گنبذ آهن. اها اڪبر جي نواب فتح خان سنه 992هه ۾ تعمير ڪرائي. روهڙيءَ جي ڏکڻ طرف اولاهين ڪنڌ تي عيدگاه مير معصوم تعمير ڪرايو، جنهن جي اولاهين ڪنڌ تي گنبذ جڙيل آهن، جي سنه 1002هه ۾ تعمير ٿيا. بکر ۽ سکر مير معصوم جو وطن هو، جن کي سينگارڻ جو ڪيس هميشه شوق دامنگير رهندو هو. روهڙيءَ جي جامع مسجد انگريزي دور ۾ اتي جي مختيارڪار مرزا ڪلب عليءَ سنه 1320هه ۾ مرمت ڪرائي.

سيوهڻ ۾ عارف ڪامل لعل شهباز قلندر جو مقبرو پهريائين سلطان فيروز شاه تغلق، پوءِ مرزا جاني بيگ تعمير ڪرايو هو. پوءِ شاهجهان صاحبقران ثانيءَ جي ڏينهن ۾ نواب سيد دينددار خان بخاريءَ مقبري جي صحن کي فرش هٽائي اتي ٻه مسجدون تعمير ڪرايون. ساڳئي نواب سنه 1042هه ۾ شيخ ڇتي امراني درويش جي مقبري تي گنبذ تعمير ڪرايو ۽ صحن ۽ ديوارن تي ڪاشيءَ جون سرون هڻايون.

ساريءَ سنڌ اندر آثار قديمه جي نظرن ۾ ٺٽي کي جيڪا اهميت آهي، سا ٻئي ڪنهن به شهر کي حاصل ڪانه آهي. هتي جي جامع مسجد شاهجهانيءَ جو نمونو مغليه آهي. بنياد مضبوط پٿر جو رکيل اٿس، ان کان پوءِ مضبوط ۽ پڪين سرن سان عمارت آهي. مسجد جي ڊکيل حصي ۾ هشت پهلو عمارت تي هڪ وڏو گنبذ اڏيل آهي، جنهن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تي رنگين ڪاشيءَ جو خوشنما ڪم ڪيل آهي. ڇت ۾ ڪل 92 گنبذ ننڍا وڏا اٿس، جن ۾ ٽي اندريان گنبذ بلڪل اهم آهن. ’لب تاريخ‘ واري جو چوڻ آهي ته هن مسجد جو ڪم مير ابوالبقا امير خان ولد نواب ابوالقاسم بڪريءَ شاهجهان جي حڪم سان سنه 1054ھ ۾ شروع ڪرايو ۽ ان کان پوءِ مسجد جي تڪميل سنه 1068ھ ۾ ٿي. آثار قديمه (اولهندي هندستان ڪاتي) جي رپورٽ ۾ ڏيکاريل آهي ته مسجد جو ڪم سنه 1052ھ ۾ ختم ٿيو. مٿس 9 لک رپيا خرچ ٿيو. ڪتبي تي سنه 1104ھ لکيل آهي، يعني عالمگيري دور ۾ به انهي مسجد جي تعمير ٿي آهي.(1(

ٺٽي شهر جي بازار جي مهڙ واري هنڌ تي مسجد ظفر خان، مسجد خضر حيات سڏجي ٿي. دراصل سنه 1022ھ ۾ جهانگير جي زماني ۾ مير عبدالرزاق حسيني المموريءَ هيءَ مسجد تعمير ڪرائي، جو سنه 1021ھ ۾ مرزا رستم صفوي ٺٽي جي نواب پاران محصول اڳاڙڻ تي مامور هو.

مسجد اميرخاني ٺٽي ۾ هندن جي پاڙي ۾ ننڍي گنبذ واري مسجد آهي، جنهن کي صحن وغيره ڪجهه به ناهي، سنه 1039ھ ۾ شاهجهان جي نواب ابوالقاسم امير خان تعمير ڪرائي هئي. آثار قديمه جي بي توجهيءَ ڪري ويران ٿي ويئي آهي.

ٺٽي جو عيد گاه شهر کان ٻاهر ڪوه مڪلي تي شاهي يادگار آهي. عيد گاه کي فقط مغربي پاسي کان هڪڙو دروازو آهي. نواب يوسف خان عهد شاهجهانيءَ ۾ سنه 1043ھ ۾ تعمير ڪرايو. نواب يوسف خان وڏو علم پرور هو، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ سندن بيحد واکاڻ ڪئي آهي. عيد گاه جي مرمت ٽالپري دور ۾ ميان الله بخش عباسي 1281ھ ۾ ڪرائي.

مقبره شريف خان مڪليءَ تي دمڙيءَ جي قبي سان مشهور آهي. نواب شريف خان شريف الملڪ سنه 1035ھ ۾ جهانگير پاران ٺٽي جو نواب هو. گنبذ اندر ٽي قبرون آهن، جن مان نواب يوسف خان جي سنگ مزار تي سنه 1052ھ لکيل آهي. مقبره امين الدين خان: هيءُ امير سنڌجي علمي سادات خاندان مان عهد عالمگيريءَ ۾ ٺٽي جو نواب هو. مقبرو شڪسته حالت ۾ آهي. ڪتبي تي سال 1188ھ لکيل اٿس.

ڪلمتين کي دهلي درٻار پاران رعايتون ملڻ:

لوئر سنڌ ۾ ڪلمتي، نومڙيا ۽ جوکيا، ٽي قومون رهنديون هيون، جن مان ڪلمتي بلوچ هئا، باقي ٻيون قومون نو مسلم راجپوت هيون، ليڪن هي ٽيئي قومون بلوچن سان تعاون ڪري بلوچ ڪنفيڊريسي جون معاون ۽ مددگار هيون. هو لاهري بندر کان ٺٽي ڏانهن ويندڙ مال جي قافلن کي ڦريندا هئا. وري جڏهن اپر سنڌ يا بلوچستان ۾ بلوچ ڪو فساد ڪندا هئا، ته فساد جا شعلا لوئر سنڌ کي به وڪوڙي ويندا هئا. اورنگزيب پنهنجي حڪومت جي ڏينهن ۾ هرهڪ تجارتي منزل تي بلوچن جون فوجي چوڪيون مقرر ڪيون هيون. منجهائن ڪلمتي، جي حب ۽ ڪلاچيءَ (ڪراچي) جي وچ ۾ رهندا هئا، تن کي اورنگزيب لاهري کان پوڌسر ڏانهن ويندڙ قافلن جي حفاظت ڪرڻ تي مقرر ڪيو هو. ڪلمتين جي سردار کي دهلي درٻار کان ميرپور ساڪري ۾ جاگيرن سميت، ساليانو 9600 رپيا سرڪاري وظيفو ملندو هو. ڪلمتين جي ٻن سردارين، بابراٽين ۽ بجاراٽين جا شجرا هيٺ ڏجن ٿا:

(1) F. Bornier's Travels (1665-1668), Vol. I, P. 475

سنه 1707ع ۾ غازي اورنگزيب جي وفات وقت، مغليه شهنشاهت جي ساليانى اُپت 30،17،96،859 رپيا هئي. ان زماني جي في مغليه رپئي جي قيمت موجوده زماني جي ٻن شلنگن ۽ ٽن پينسن جيتري هئي.

(1)اڪبر اعظم جي زماني ۾، منصبدارن جو جملي تعداد 66 هو. سندن سوارن جي گهوڙن کي سرڪار طرفان داغ ڏبا هئا. منصبدار جو ماهوار پگهار هڪ سؤ کان وٺي ستن سؤن تائين هو. سندن درجو اُمرائن وانگي هو.

(1)مغليه توبخاني ۾ پورچوگيز، انگريز، ڊچ، فرينچ، جرمن به ڀرتي ٿيندا هئا، چاڪاڻ ته ديسين جي مقابلي ۾ اهي گهڻا تجربيڪار هئا. گهڻا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوجن جا ڀڳل سپاهي هئا، جي وڏين پگهارن جي لالچ تي مغليه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

توبخاني ۾ نوڪري ڪندا هئا. هر هڪ فرنگي توبچيءَ کي ماهوار به سؤ رپيا پگهار ملندو هو. قلعن کي بارود سان اُڏائڻ جو فن مغلن کي ڏچڻ سيڪاريو هو. ڏسو برنيئر جو ’سفرنامو‘ جلد-1، ص 31-32.

(1)عجائب الاسفار: جلد-2، ص- 140.

(1) W. H. Mooreland: Akbar to Aurangzeb, P. 285 (1923)

(1) Bombay Government Record No. XVII, (New Series) Part-II, P. 596 (1836)

(1) J. Sarkar: Moghal Administration (Second Series) PP-71-81.

(1)قافلي سرائن ۾ وهتن جي هئڻ ڪري گندگي رهندي هئي. بلوچ ڏاڙيلن جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ لاهري بندر جي وچ شهر ۾ پٿر جو مضبوط قلعو جڙيل هو، جنهن تي توبون رکيل هيون.

(1)سنه 1662ع ۾، مغلن جي ڏينهن ۾، سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيو، مانوسي، جو اُن وقت بکر ۾ هو، لکي ٿو ته، مڪڻ جو هڪ آئونس رپئي پئي مليو، ڪڪڙ جو چوزو ٽيرهن رپين پئي مليو ۽ هن پاڻ به گابا ڇهه سؤ رپئي ۾ خريد ڪيا.

(1) J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol-I, PP. 114-125.

(1) H. T. Sorely: Shah Abdullatif of Bhit, P-40, Londo. 1940.

(2) Postonl: Personal Observations on Sindh, PP-264-265, London, 1943.

(1) J. Sarkar: Moghal Administration, (Second Series), PP. 71-81, (1952).

تاريخ هند: مولوي ذڪاءُ الله، جلد -5، ص- 669.

(2) J. Burnes: A Visit to the Court of Sindh in 1828, PP. 66-67, Edinburgh, 1831.

(3) Bombay Govt. Record, No. XVIII, (New Series) Part-II, P-425, 1836.

(1)سڪندريه (مصر) جي شيخ برهان الدين اعرج جو پاءُ زين الدين سيوهڻ جي مدرسي ۾ تعليم وٺندو هو. شيخ ابن بطوطا معرفت شيخ برهان الدين پنهنجي پاءُ ڏانهن سلام مڪا هئا. اهو ئي سبب هو، جو ابن بطوطا سيوهڻ ۾ اتي جي مدرسي ۾ قيام فرمايو هو.ڏسو رحلته: ابو عبدالله محمد ابن عبدالله المعروف به ابن بطوطا، جلد -1، ص-11، مطبع وادي النيل، مصر، 1287هه.

(1)سنه 1670ع ۾ هڪڙي انگريز جوب چارنڪ، چتاناتي ڳوٺ ۾، جت مهاٽا رهندا هئا، ڪلڪتي جو بنياد وڌو. پوءِ هي شهر انگريزن جي راڄ ۾ دهلي کان اڳ هندستان جو تختگاه ٿي رهيو.

(1)سموري بيان لاءِ ڏسو ’تحفة الڪرام‘ جلد - 3.

(1)تاريخ هند: مولوي ذڪاءُ الله، جلد-5، ذڪر عبدالرحيم خان خانان (سنڌ تي ڪاهه(

(1)ياد ايام: مولوي حڪيم عبدالحي، ذڪر گجرات جا علماءِ. تاريخ هند: جلد – 5، ذڪر شيخ مبارڪ ناگوري.

(1)تاريخ فرشته: جلد-2، ص – 379، اردو ترجمو. پاڻ لکي ٿو ته ملا احمد ٺٽوي سندس استاد هو.

قاضي نصر الله قاضي قاضن جو پاءُ هو، سنه 947هه ۾ قاضي قاضن جي استعيفيٰ ڏيڻ کان پوءِ مرزا شاه حسن قاضي نصر الله کي بکر مٿان قاضي مقرر ڪيو هو.

(1)تاريخ هند: مولوي ذڪاءُ الله، ص – 735. مولوي صاحب لکيو آهي ته سنڌ جا ڪي سمينه برهمڻ، جي تناسخ جا قائل هئا، تن کي اڪبر بادشاه مذهبي بحث ڪرڻ لاءِ فتح پور سڪريءَ جي عبادتخاني ۾ گهرايو هو.

(1)دربار اڪبري: مولانا محمد حسين آزاد، ذڪر شيخ مبارڪ ناگوري، مطبع لاهور.

(2)علامه فيضيءَ کان اڳ غزالي ايراني اڪبري دربار جو مالڪ الشعراءِ هو.

شعر العجم: شبلي، جلد – 3، ص – 28.

(1)الوحيد، ’سنڌ آزاد‘ نمبر: ص 179، جون 15، سنه 1936ع، ڪراچي.

Bernier's travels, Vol I, P. 151.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)ياد ايام: مولانا سيد عبدالحي، ص – 34 – 72.

(1)ياد ايام: مولوي عبدالحي، ص 34 – 72.

(1)لغات لطيفي: مرزا قليچ بيگ، ص – 158، تاريخ شعراءِ سند: فقير هدايت علي، ص – 19. مخدوم ابو القاسم لاءِ ڏسو الوحيد ’سند آزاد‘ نمبر – 15، جون، 1936ع.

(1)سموري بيان لاءِ ڏسو، ’تزڪ جهانگير‘، جلد – 1، علي ڳڙهه، ماثر الامراءِ، شاهنواز خان، جلد – 1، ص – 103، مقالات شبلي: ص – 89، دربار اڪبري، محمد حسين آزاد. چنار جو وڻ به پهريون دفعو ڪشمير ۾ پوکيو ويو. ’تزڪ جهانگيريءَ‘ ۾ گلن ۽ ميون کي پيوند هڻڻ ۽ فقراءِ لاءِ لنگر خانن جو به ذڪر ڏنل آهي.

(1)سنه 1870ع ۾، برٽش انڊين حڪومت آثار قديمه جو محڪمو کوليو ۽ هن اتي جي نگرانيءَ جو ڪم سر اليگزينڊر ڪننگهام جي سپرد ڪيو، جو پاڻ هندستان جي قديم جاگرافيءَ جو مصنف هو. سنه 1878ع ۾، لارڊ لٽن گورنر جنرل پوٽا چار لک روپيا مٿين ڪاتي جي خرچ لاءِ منظور ڪيا. لارڊ ڪرزن جهانديده وائسراءِ هو، هن تاريخي عمارتن جي حفاظت لاءِ ’ائنشنٽ مانيومينٽ پرزرويشن ائڪٽ‘ منظور ڪرڻ کان سواءِ، آثار قديمه جي ڪاتي مٿان هڪ ڊائريڪٽر جنرل مقرر ڪيو. پوءِ مرڪزي حڪومت جي جدوجهد کي ڏسي رياستن جي والين به آثار قديمه جو ڪاتو کوليو.

The Indian Year Book 1941-42. Vol. XXVIII. Chp. Archeology, Bombay.

(1)مير معصوم بکريءَ کي عمارتسازيءَ جو شوق هو، سندس يادگارون اصفهان، تبريز، آگري، فتح پور سڪري، ڏاروار، اُجين، ماندو، برهانپور، بيانه، ناگور ۽ قندار ۾ آهن.

(1)انگريزي دؤر ۾ سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر سنه 1272هه (1855ع) ۾ سيد صابر علي شاه مرحوم ۽ ميان الله بخش شاڪرانيءَ جي معرفت چندا ڪرائي مسجد جي مرمت ڪرائي. اُن کان پوءِ سنه 1311هه (1894ع) ۾ ڪمشنر جيمس خانصاحب رسول بخش ٺٽي جي مختيارڪار معرفت جامع مسجد جي مرمت ڪرائي ۽ انهيءَ چندي ۾ سر مير فيض محمد خان مرحوم والي رياست خيرپور 4 هزار رپيا ڏنا ۽ ڪمشنر 4 هزار رپيا، ٻين معززن کان وصول ڪيا. سنڌ سرڪار چندي ۾ ڪل پنج سؤ رپيا ڏنا هئا. ’لب تاريخ‘ جي صاحب جو چوڻ آهي ته مرمت تي 20 هزار لڳا هئا. ان کان پوءِ ڪنهن به مسجد کي هٿ ڪونه لاتو آهي. سنڌ ۾ تيموري خاندان جو هميشه رهندڙ يادگار زماني جي بي وفائي تي مرثيه خواني ڪري رهيو آهي.

ڪلمتين جو شجرو(1(

دهلي دربار پاران نومڙين سان رعايتون:

ڪلمتين وانگر دهلي دربار نومڙين سان به رعايتون ڪيون. نومڙيا اصل راجپوت آهن. مسٽر ايلس جو بيان آهي ته نومڙيا (نومردي) پاڻ ۾ 9 پائر هئا، جي پنهنجي وڏي پاءُ ايسب خان سان راجپوتانا کان نڪري مڪران جي هڪڙي بلوچ سردار وٽ اچي مهمان ٿيا. هڪڙي ڏينهن ڪنهن ڳالهه تان بلوچ سردار ايسب خان جي بي عزتي ڪئي، جنهن تي پائر غصي ٿي، سردار کي قتل ڪري، حب، ملير ۽ باران وارين زمينن تي قبضو ڄمائي، سنڌي ژالن سان شاديون ڪري، اُتي بينڪون جوڙي ويٺا. پهريان مغل شهنشاهَن کي ڊل پريندا هئا، پوءِ ٺٽي کان ڪوٽڙي ۽ سيوهڻ ڏانهن ويندڙ قافلن کان محصول اڳاڙڻ لڳا. لس ٻيلي ۾ گهنگها سردار ڄام ابراهيم کان پوءِ، لس ٻيلي ۾ اندروني فساد پئجي ويا. اهڙي موقعي مان فائدو وٺي ملڪ پهڙ خان حملاٽي نومڙئي ڪوهستان مان ڏهه هزار لشڪر ساڻ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪري لس ٻيلي تي قبضو ڪيو. ڪانئس پوءِ ملڪ عزت خان گاديءَ تي ويٺو. هو صغير هو، تنهن ڪري سندس والده چاڳلي خاتون حڪومت جو ڪاروبار هلائڻ لڳي. مگر حڪومت جا سمورا اهلڪار رونجها هئا، جن ڪنراڇ جي ڄاموٽ سردار ڄام عالي ڪٽوريه بن ڄام ربنا عالياڻي جي ياءُ ڄام ڏگار ڪي لس ٻيلي جي ويجهو نانگ ڏيهه ڳوٺ وٽ بيگناهه شهيد ڪري ڇڏيو، جنهن تي ڄام عالي ڪٽوريه غصي تي نومڙين ڪي لس ٻيلي مان تڙي ڪڍيو. سنه 1242ع ۾ چاڳلي خاتون پنهنجي پٽ ملڪ عزت خان سميت موٽي اچي ڪوهستان ۾ سڪونت اختيار ڪئي. سندن قبرون ڪوٽڙي اسٽيشن جي ويجهو ملڪن جي قبرستان ۾ آهن. نومڙيا سردار ’ملڪ‘ جي لقب سان سڏجن ٿا. سندن شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

ملڪ ڦهڙ خان(1(

کوسن کي جاگيرون ملڻ:

جنت آشياني همايون کوسن کي سون مياڻي جاگير طور ڏني هئي. ديره جات ۾ به سندن سرداري قائم هئي. اپر سنڌ ۾ بکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي تائين ڦريون ڪندا هئا. سندن قبيلا سمن جي ڏينهن کان ٽر ۾ رهندا هئا. احمد آباد کان مصطفيٰ آباد ڏانهن ويندڙ قافلن کي ڦريندا هئا. ڪلهوڙن سرائين جيئن ٻين بلوچن کي جاگيرون ڏنيون، تيئن انهن کوسن سان به رعايتون ڪيون. ڦريائين ميان الياس کوسن جي سردار روهيل خان کي پنهنجو طرفدار ڪيو هو، پوءِ ميان نور محمد خان روهيل خان کي جاگير ڏيئي، چانڊين جي مقابلي ۾ڏهه هزار کوسا لاڙڪاڻي جي قلعي ۾ پنهنجي سپه سالار شاه بهارا جنجڻ جي اڳواٽيءَ هيٺ مقرر ڪيا هئا. ڪوسن جو شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

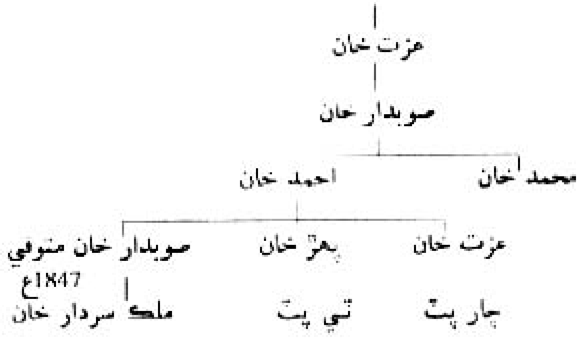

نظاماڻين کي جاگيرون:

ميان يار محمد ڪلهوڙي سنڌ جي غير بلوچي قومن کي زير ڪرڻ لاءِ بلوچي قبيلن سان چڱا پير ڪنيا هئا. نظاماڻي، جي رندن جي ممتاز قبيلي مان ٽالپرن جا ويجها عزيز هئا، سي مرين، جمالين ۽ لغارين کان وڌيڪ محنتي هئا. ٽالپرن سان مائٽي هئڻ کان سواءِ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ ڪين وڏا عهدا مليل هئا. تلاه خان نظاماڻي، سرائي نور محمد جو خاص نديم ۽ صلاحڪار هو. انهن ڏينهن ۾ ’نديم‘ وزير اعظم کان به وڌيڪ رتبو رکندو هو. غلام علي خان نظاماڻي، ميان نور محمد جي فوجن ۾ ڇهن هزارن جي دستي مٿان عملدار هو. غلام حسين خان نظاماڻي، ميان نور محمد وٽ ڪاردار هو. نظاماڻين جي مورث اعليٰ نظام خان کي گوني، ديره محبت، بدين، گهوڙاٻاڙي، شهدادپور، موري ۽ عمرڪوٽ تعلقن ۾ جاگيرون هيون. نظاماڻين جا سنڌ ۾ ست پاڙا مشهور هئا: 1_ اسماعيلاڻي، 2_ مبارڪاڻي، 3_ ٻهليلاڻي، 4_ ڪرماڻي، 5_ عالوداڻي ۽ 6_ ڦتوناڻي، 8_ لشڪراڻي. نظام خان ۽ مير گاگن پاڻ ۾ ڀائر هئا، گاگن جو اولاد ٻهليلاڻي سڏجي ٿو.

سندن شجره هيٺ ڏجي ٿو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

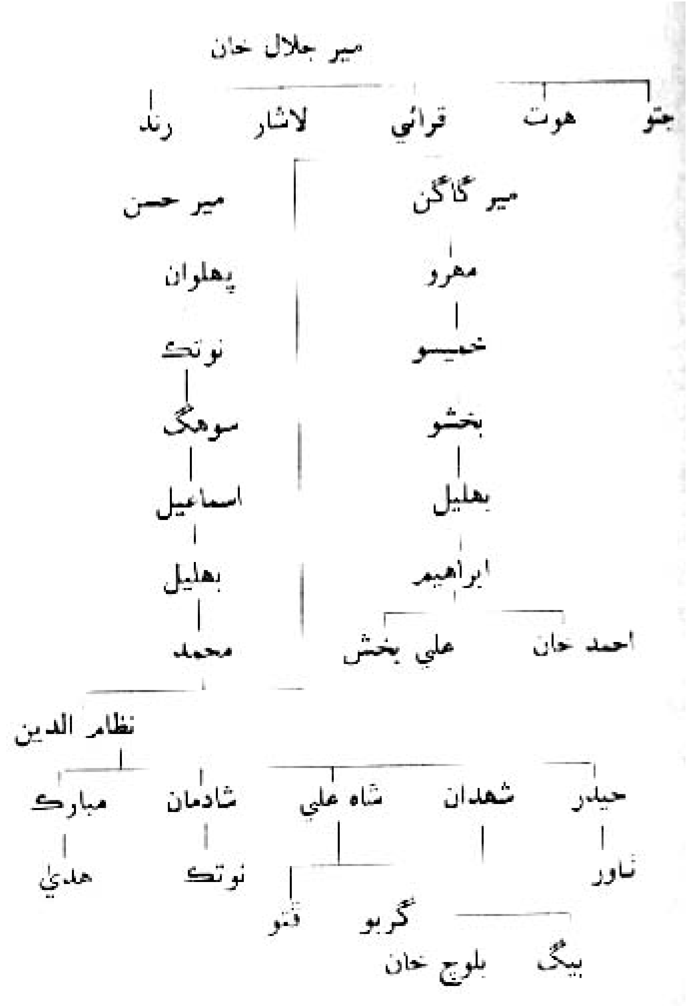

کلمتين جي جنگ:

شهزادي معزالدين سنڌ کان سواءِ سيوي (سبي) تائين ڪڇيءَ جو ميدان سرائي يار محمد خان جي حوالي ڪيو هو. ان قسم جو ورهاڱو قلات جي احمد زئي حاڪمن کي منظور نه هو. ڪڇي، سراوان جي براهوئي سردارن لاءِ سياري جو قيام گاه هو، جتي سردار قبيلن سميت اچي رهندا هئا. قلات جي حاڪمن ڪڇيءَ تي قبضي ڪرڻ لاءِ سيوي ۽ ڍاڍر جي بارو زئي ملڪن سان بارها جنگيون جوٽيون هيون. اورنگزيب جي وفات کان پوءِ بهادر شاه پهرئين کي سکن سان سرهند جي جنگ ۾ رڌل ڏسي، قلات جي خان، مير سمندر خان دوب، بوري ٿل ۽ چوٽيالي جا پرڳڻا افغانن کان فتح ڪيا هئا. مٿين فتوحات کان پوءِ، سيويءَ کي خطري ۾ ڏسي ڪلهوڙن حاڪمن ڪڇيءَ جي بچاءُ لاءِ قلات جي دربار کي چاليهه هزار رپيا ساليانو ڏيڻا ڪيا هئا.

سنه 1715ع ۾ مير عبدالله خان ‘شهباز ڪوهستان’ ديره جات جي مرراڻين کان هرند، داجل ۽ ڄامپور جا شهر فتح ڪري قلات جي جهنڊي هيٺ آندا. تنهن کان پوءِ هن امير محمود غلزئيءَ کي بلوچي لشڪر جي مدد ڏني. سنه 1732ع ۾ غزلئي امير، صفوين کي شڪست ڏيئي ڪرمان، يزد ۽ اصفهان فتح ڪيا. پوئين صفوي فرمانروا شاه حسين، تختگاه اصفهان کي بچائڻ لاءِ پنجاه هزار لشڪر سان افغانن ۽ بلوچن جو مقابلو ڪيو، پر شڪست کاڌائين. هن جنگ کان پوءِ صفوين جي حڪومت جو ايران ۾ خاتمو ٿي ويو. مٿينءَ فوجي امداد جي عيوض امير محمود غلزئيءَ پشين ۽ شوراوڪ جا پرڳڻا مير عبدالله خان جي حوالي ڪيا. امير محمود سنه 1725ع ۾ وفات ڪئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪانئس پوءِ سندن سؤٽ سلطان اشرف قنڌار جي تخت تي ويٺو، جنهن ڪان نادر شاه سنه 1736ع ۾ ايران کي آزاد ڪرايو.(1) مير عبدالله خان کي به نادر شاه جي آڻ مڃڻي پئي. نادر شاه سندس ٻن پٽن مير محبت خان ۽ التاز خان کي پاڻ وٽ بطور ضمانت نظربند رکيو.
مٿئين انقلاب مان فائدو وٺي، ميان نور محمد ڪچيءَ جي سردارن قيصر خان مگسيءَ، ميرو خان، شوران جي رند سردار ۽ ڀاڳناڙيءَ جي زميندارن کي، جي سندس مريد هئا، پنهنجو ڪري، مراد ڪليري عرف مراد گنجي کي ڪچيءَ مٿان نائب مقرر ڪيو. ميان جي ٻن سپه سالارن مير بهرام خان ٽالپر ۽ راڄي ليکيءَ اَٺن هزارن جي لشڪر سان ميان جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪچيءَ تي ڪاهه ڪئي. ڍاڍر جي ويجهو سنيءَ جي ڳوٺ وٽ ڪلهوڙن ۽ براهوئين جو مقابلو ٿيو. مير عبدالله خان 'شهباز ڪوهستان' وٽ ان وقت ٻه ٽي سؤ سوارن جو دستو هو، جن سان غنيم جو مقابلو ڪندي، هو شهيد ٿي ويو. ميان نور محمد فتح جا شاديانا وڄائيندو، پنهنجي تختگاه لاڙڪاڻي ۾ پهتو. ميان نور محمد جي قلات جي حاڪمن سان به مائٽي هئي. سندس پٽ، مير عبدالله خان جي ڀائٽي سان شادي ڪئي هئي. مير عبدالله خان جي شهادت کان پوءِ نادر شاه سندس وليعهد پٽ مير محبت خان کي خلعت فاخره پهرائي قلات جي گاديءَ تي ويهاريو.
نادر شاه افشار:
نادر شاهه جو اصلي نالو نادر قلي هو. سندس پيءُ امام قلي افشار پوستين ساز هو. نادر قلي سترهن ورهين جي عمر ۾ پنهنجي پيءُ سميت اُزبڪن هٿان گرفتار ٿي ويو ۽ قيد ۾ رهيو. پوءِ اتان ڀڄي بابل بيگ نالي هڪڙي امير وٽ نوڪر بيٺو. ڪجهه عرصي کان پوءِ امير کي قتل ڪري، سندس ڌيءَ ڀڄائي ويو. پوءِ ڌاڙيلن جي ٽولي ٺاهي وڏا ڌاڙا هڻڻ لڳو، ايتري قدر جو ايران ۾ سندس نالو مشهور ٿي ويو. سنه 1735ع ۾ ، نادر شاه، سلطان اشرف غلزئيءَ کان ايران کي آزاد ڪرائي، ٿورو وقت پوئين صفوي حاڪم طهماسپ بن شاه حسين پاران مدارالمهام جي حيثيت ۾ حڪومت هلائڻ لڳو. طهماسپ جي مرڻ کان پوءِ سنه 1736ع ۾ هڪ لک ايراني سردارن ۽ اميرن مغان جي ڳوٺ وٽ ڪليءَ طرح نادر شاه جي مٿي تي تاج رکي، کيس شهنشاه تسليم ڪيو.(1) چنگيز ۽ تيمور کان پوءِ هو ايشيا جو ٽيون نمبر فاتح ٿي گذريو. سندس سڪي تي هيءَ عبارت لکيل هئي:
"نادرم در ملک ايران قادرم بر هر ديار
لافتا الا علي لا سيف الا ذوالفقار."(1(
سنه 1738ع ۾ هن ڪابل فتح ڪيو، جو انهن ڏينهن ۾ دهليءَ جي مغل شهنشاهت جو سرحدي صوبو هو.
نادر شاه جي دهليءَ تي ڪاهه:
سيد حسين ۽ سيد عبدالله کان پوءِ دهليءَ جي دربار ۾ ٻه جماعتون پاڻ ۾ جنگ ۾ رڌل هيون، شيعه جماعت جو اڳواڻ نواب سعادت علي خان جو نائي برهان الملک هو ۽ سني جماعت جو اڳواڻ انتظام الدوله خان خانان هو. ٻنهي جماعتن جي سياسي ڇڪتاڻ جي ڪري مغل شهنشاهت وڌيڪ ڪمزور ٿي پئي هئي. شيعه جماعت ۾ سمورا ايراني امير هئا ۽ سني جماعت ۾ توراني مغل شامل هئا. سنه 1707ع کان وٺي سنه 1719ع تائين، اورنگزيب جي وفات کان پوءِ 12 سالن اندر، تخت ۽ تاج هٿ ڪرڻ لاءِ مغل شهزادن ۾ ست گهمرا خونريز جنگيون لڳيون، جن ۾ گهڻائي شهزادا ۽ امير مارجي ويا.
نظام الملک 1724ع ۾ دکن ۾ آصف جاهي خاندان جي حڪومت جو بنياد وڌو. سعادت علي خان اَوڌ ۾ پنهنجي خاندان لاءِ حڪومت قائم ڪئي. روهيل کنڊ ۾ روهيلن ۽ باقي هندستان اندر افغانن، جاٽن، راجپوتن، مرهٽن ۽ سکن ڪاهون شروع ڪيون. دهلي ۽ آگرو جاٽن جي ڪاهُن جي خطري ۾ هئا. گجرات، مالوه، بنديل کنڊ کان پوءِ سنه 1742ع ۾ اولهندو بنگال، بهار ۽ اوڙيسا پيشوا باجي راءِ جي قبضي هيٺ اچي ويا. ڪابل جو حاڪم ناصر خان بيوس هو، سندس فوجن کي 1733ع کان 1738ع تائين پنجن سالن جو پگهار ڪونه مليو هو. مرڪزي حڪومت اندروني سازشن سبب کيس مدد ڏيڻ کان قاصر هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

نومبر سنه 1738ع ۾ نادر شاه ڪابل تي قبضو ڪيو. 21 جنوري 1739ع ۾ زڪريا خان پنجاب جي مغل صوبيدار راويءَ جي ڪپ تي ويهه هزار ايراني لشڪر ۽ ڇهه هزار بلوچي لشڪر کان شڪست کاڌي.(1) زڪريا خان کي ويهه لک رپيا تاوان پرڻو پيو. نادري لشڪر اڳتي وڌيو. دهليءَ کان 75 ميلن جي مفاصلي تي اُتر ۾ ڪرنال جي جنگ ۾ نون ڪلاڪن اندر ويهه هزار مغل لشڪر مارجي ويو. ايرانين ۽ بلوچن شهر کي لٽيو.(2) تنهن کان پوءِ دهليءَ جو وارو آيو. ايرانين شهر کي لٽي ناس ڪيو. اٽڪل ويهه ڪروڙ نقد، شاهجهان جو طاؤسي تخت، زر ۽ جواهر جن ۾ مشهور ڪوه نور هيرو به هو، سمورو اسباب ايراني فاتح هٿ ڪيو.

فريزر صاحب لکي ٿو ته، جملي اسي ڪروڙن جو مال نادر شاه ساڻ کڻي موٽيو. مهراڻ جي اولهندي ڪناري وارا علائقا نئي سميت پنهنجي قبضي ۾ رکيائين.(3) ميان نور محمد کي پيرن ۾ زنجير ېدرائي کيس مير محبت خان جي حوالي ڪيائين، جنهن بلوچي رواداريءَ موجب ميان کان ڪڇيءَ جو علائقو کسي، کيس احترام سان آزاد ڪيو.(1(

ميان نور محمد جو نادر شاه سان عهدنامو ڪرڻ:

سنڌ مان موٽي وڃڻ کان پوءِ ميان نور محمد نادر شاه سان ڪيلن وعدن جي انحرافي ڪرڻ لڳو، جنهن تي نادر شاه غصي ٿي 27 ڊسمبر سنه 1739ع ۾ ڪابل کان سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ فيبروريءَ ۾ لاڙڪاڻي پهتو. ميان نور محمد خوف کان عمرڪوٽ ڏانهن ڀڄي ويو، مگر 14 فيبروريءَ تي نادري گهوڙا عمرڪوٽ جي ديوارين هيٺان پهتا. هڪ ڪروڙ رپيا جيڪي سرائيءَ ڪوٽ ۾ پوريا هئا، سي ايراني فاتح هٿ ڪيا. پوءِ ميان کي گرفتار ڪري لاڙڪاڻي آنديائين، جتي سرائيءَ نادر شاه سان نئون عهدنامو ڪيو، جنهن موجب هن لاڙ ۽ وچولي جا پرڳڻا نادر شاه جي حوالي ڪيا. ازانسواءِ ويهه لک رپيا ساليانو خراج ڏيڻ منظور ڪيائين.

نادر شاهه مٿيان پرڳڻا ميان کي موٽائي ڏنا ۽ کيس 'نواب شاه قلي خان' جو خطاب ڏنائين. پوءِ ميان کان ڪي قيمتي ڪتاب کسي، سندس ٻن پٽن محمد مرادياب خان ۽ غلام شاه کي ضمانت طور پاڻ سان خراسان وٺي ويو. شيخ غلام محمد کي ميان شهزادن سان همراه روانو ڪيو. نادر شاه جي سپه سالار طهماسپ قلي خان جلائر، دائودپوٽن کي سنڌ مان تڙي ڪڍيو. سنه 1150هه (1739ع) ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي ۾ ڏاريجن جي جام ۽ راڻي کي توبخاني سان شڪست ڏيئي، نصرپور تائين ملڪ فتح ڪيو. پوءِ فاتحانه انداز سان ميان صاحب پنهنجن رفيقن، صالح خان بيات، شيخ شڪرالله ۽ مستي خان جويه سان اگهم ڳوٺ کان نئي ۾ وارد ٿيو. آقا محمد ڪريم اصفهانيءَ کي شهر مٽان پنهنجو نائب ۽ سلطان سامٽيه کي شهر جو ناظم مقرر ڪري، بلوچن جي فساد کي مٽائڻ لاءِ روانو ٿيو. شورن بلوچن نادر شاه جي ڪاهه وقت چڪر هالا پرڳڻي ۾ رڻ مچائي ڏنو هو. ازانسواءِ ونگي ۽ حاجڪان جي ٽماچي ۽ توغاچي ڄامن، آسو سومري سميت ڍلن ڏيڻ کان انڪار ڪيو هو.

سنه 1154هه (1743ع) ۾ شورن ۽ مٿين زميندار کي ميان نور محمد شڪست ڏيئي زير ڪيو. سنه 1157هه ۾ شيخ شڪرالله، ڪلهوڙي جي حاڪم ڄام هوتيءَ کي گاديءَ تان لاهي، سندس پٽ ڄام مهر کي گاديءَ تي ويهاريو. تنهن کان پوءِ ميان نور محمد بدين پرڳڻي جي قلعي ڪانجيءَ کي بهادر شاهه فقير جي مدد سان فتح ڪيو. ساڳئي وقت ميان جي اميرن مان سلطان فقير وفات ڪئي، جنهن کي ڪوه مڪليءَ تي دفنايو ويو ۽ سندس پٽ مسو فقير کي ميان سندس پيءُ جو عهدو ڏنو. ميان نور محمد نئي جون واڳون فقير بلاول نائچ جي حوالي ڪري، لاڙ جي سمورن زميندارن کي زير ڪرڻ کان پوءِ اتر سنڌ جي شهر شڪارپور تي قبضو ڪيو. غرض ته نادر شاه جي ايران ڏانهن موٽي وڃڻ کان پوءِ ميان نور محمد سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو.(1(

احمد شاهه ابدالي:

سنه 1160هه (1747ع) ۾ نادري فوج جي قزلباش اميرن صالح بيگ ترڪمان سان گڏجي سازش ڪري نادر شاه کي قتل ڪيو. افغانستان، خراسان ۽ مهراڻ جي الهندي وارا علائقا نادري خزانن سميت نادر شاه جي سپه سالارن مان احمد خان ابداليءَ جي قبضي هيٺ اچي ويا، جو ايشيا جو ڇوٽون نمبر فاتح ٿي گذريو آهي. سنه 1728ع ۾ نادر شاه آقا محمد حسين قاچار جي پيءُ کي مارائي ڇڏيو هو. نادر شاهه جي قتل ٿيڻ کان پوءِ محمد حسين قاچار ايران

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تي قبضو ڪيو.(2) جن ڏينهن ۾ قندار جي هوتڪي اميرن ايران جي صفوين جي خلاف استقلال جو جهنڊو بلند ڪيو هو، انهن ڏينهن ۾ هرات جي ابدالي سردار آزاد خان، خراسان تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون هيون. ڪانئس پوءِ عبدالله خان بن حيات خان ابداليءَ سنه 1229ھ ۾ هرات جي ايراني نائب جعفر قليءَ کي قتل ڪري، هرات ۾ ابدالين جي رياست جو بنياد وڌو هو. ابدالي ۽ هوتڪي سردارن جي پاڻ ۾ اٽڪٽ هئي. امير محمود جي ايران تي ڪاهه ڪرڻ وقت ابدالين مشهد تي قبضو ڪيو هو.

سنه 1144ھ ۾ نادر شاه هرات تي قبضي ڪرڻ وقت، زمان خان بن دولت خان ابداليءَ جي ٻن پٽن ذوالفقار خان ۽ احمد خان کي پاڻ وٽ گهرائي، زمان خان کي هرات مٿان حاڪم مقرر ڪيو. سندس مئي کان پوءِ هرات جي حڪومت نادر شاه، احمد خان جي حوالي ڪئي. احمد خان هندستان تي نادر شاه جي حملي ڪرڻ وقت نادر شاه سان همراه هو. نادر شاه جي قتل ٿيڻ کان پوءِ افغان سردارن گڏجي قندار جي وڏي اولياءَ شير سرخ بابا جي تربت تي مجلس شوريٰ برپا ڪري، يڪراءِ احمد خان ابداليءَ کي ’احمد شاه بابا‘ جي لقب سان پنهنجو امير تسليم ڪيو.(1) احمد شاه ابدالي پهريون افغان حاڪم هو، جيڪو افغانستان ۾ افغاني حڪومت جو پايو وجهي، پاڻ کي ’در دوران‘ جي لقب سان سڏائڻ لڳو ۽ افغان قوم تي دراني نالو رکيائين. سندس حڪومت جون حدون اتر ۾ جيحون درياءَ کان وٺي، ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ تائين اوڀرندي ۾ سنڌو نديءَ کان وٺي عمان جي نار تائين هيون.(2(
سدو زئي فرمانروائن جو شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

(1) History of Alienations in the Province of Sind, Vol II, Kalmatis and Nuris.

(1) History of Alienations in the Province of Sind. The Klamuties and Numris.

(1)نوٽ: قندار جا غلزئي امير، جن صفوي حڪومت جو ايران ۾ خاتمو ڪيو هو، سي شاهان هوتڪيءَ جي لقب سان سڏبا هئا. هن خاندان جو باني امير ويث بن شاه عالم سنه 1121ھ ۾ تخت تي ويٺو. ڪانئس پوءِ، امير عبدالعزيز ۽ شاه محمود 1131ھ تائين حڪومت ڪئي. ڪانئن پوءِ سنه 1145ھ ۾ سلطان حسين قندار جي تخت تي ويٺو. سلطان اشرف پويون هوتڪي امير هو، جنهن کان سنه 1736ع ۾ نادر شاه ايران کي آزاد ڪرايو هو. سلطان اشرف ڪرمان مان لنگهندي، واٽ تي بلوچن هٿان مارجي ويو.

(1) G. B. Malleson: History of Afghanistan "The Ghilzai Rule", P- 240, London, 1878.

H. Ghupta: Latter Moghal History of the Punjab (1707-1793)

(1)لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان، ذڪر نادر شاه.

(1)نادر شاهه جي فوجن جو تعداد ڇتيهه هزار هو، جن مان بلوچن جو تعداد ڇهه هزار هو. ڇهن هزارن مان هڪ هزار بلوچ نادر شاه جا باڊي گارڊ (محافظ) هئا.

J. Hustton: Central Asia, "Nadirshah", P-181, London, 1875.

(2)سيرت المتاخرين: جلد -2، ص – 94_95، منتخب اللباب: خفي خان، جلد _2، ص_ 861 _ 863 (1729(
ماثر الامراءِ: جلد _ 2، ص _ 106

J. Sarkar: Fall of the Moghal Empire, Vol. I, P-127, Calcutta, 1038.

(3) H. Gupta Dr. Latter Moghal History of the Punjab. P-32.

(1) Dyns Bray Sir: The Brahui Problem, Part-III, Chp-I, History New Dehli, 1934.

(1)تحفة الڪرام: جلد _3، ص_ 111/109

(2) The Middle Eastern Question, P. 100 London, 1903.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1) Sultan Muhammad: The Life of Abdur Rahman Khan, P. 216 London, 1901.

(2)تاريخ افغانستان: حضرت جمال الدين افغاني، اردو ترجمو، ذڪر احمد شاه ابدالي

G. Macmum SIR: Afghanistan, P. 344, London, 1929.

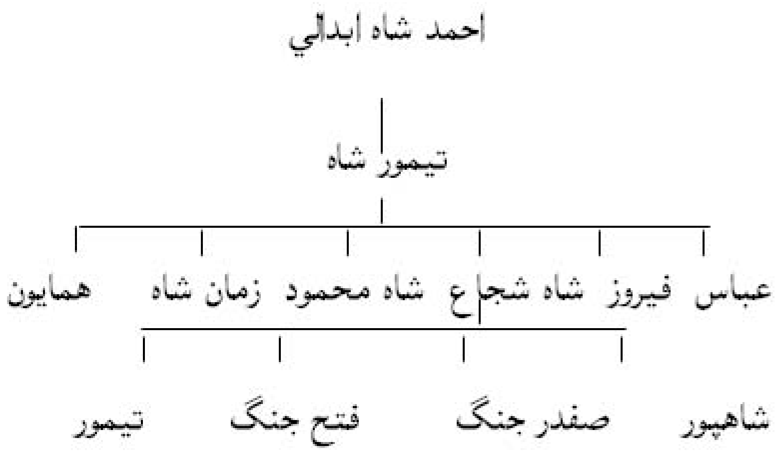

احمد شاه سنڌ جي حڪومت سرائي نور محمد خان جي حوالي ڪري ڪيس ‘شاهنواز خان’ جو خطاب ڏنو. ميان جا ٻه پٽ، جن کي نادر شاه ضمانت طور ايران ڏانهن وٺي ويو هو ۽ ساڻن شيخ غلام محمد همراه هو، سي، جڏهن شيخ صاحب مسقط ۾ وفات ڪري ويو، تڏهن شيخ شڪر الله سان جهاز ۾ چڙهي سنڌ ۾ واپس پهتا.

احمد شاه جي سنڌ تي ڪاهه:

شروعات ۾ احمد شاه خراسان جي جنگين ۾ رڌل رهيو. تنهن ڪري ميان نور محمد سندس خاموشيءَ مان فائدو وٺي ويهه لک رپيا ڍل ڏيڻ بند ڪئي. سنه 1754ع ۾ احمد شاه سنڌ تي ڪاهه ڪئي. ميان نور محمد خوف کان ريگستان ڏانهن ڀڄي ويو، جتي سنه 1168هه (1754ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس جنازو موري کان 12 ميلن جي مفاصلي تي دولت پور ۾ دفنايو ويو. ميان نور محمد جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ ميان محمد مراداياب خان گاديءَ تي ويٺو. هن عمرڪوٽ کان ديوان گدومل کي سفير ڪري خراسان ڏانهن روانو ڪيو. ديوان، ميان پاران خراج ڏيڻ منظور ڪيو. احمد شاه محمد مراداياب خان کي ‘سر بلند خان’ جو لقب ڏنو. مغل پرڳڻو، جنهن جون حدون اتر ۾ روجهاڻ کان شروع ٿي ڏکڻ ۾ مديجيءَ تائين هيون، جنهن ۾ سکر، بکر ۽ شڪارپور اچي وڃن ٿا، سو احمد شاهه پنهنجي قبضي هيٺ رکيو. هتان ڪلهوڙن جي حڪومت جو ٽيون دؤر شروع ٿئي ٿو، جڏهن سنه 1739ع ۾ سنڌ پهريائين ايران ۽ پوءِ قنڌار جي نالي طور ماتحت ٿي ويئي.

ميان غلام شاهه:

ميان محمد مراداياب جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ ڀائرن ۾ نااتفاقي پئجي ويئي، ٻيو ته هن ٽالپر ميرن سان ڇڳا پير ڪونه ڪنيا، جنهن ڪري بلوچن ميان غلام شاه جو طرف ورتو. ميان عطر خان، احمد يار خان ۽ مقصودي ٻن رفيقن کي ساڻ ڪري پهريائين قنڌار ويو، اُتان نااميد ٿيڻ کان پوءِ، بهاولپور ويو، اُتي جي دائودپوٽن ۽ خيرپاٽي سردارن بهادر خان، سبزل خان، علي مراد خان، علي خان ۽ قائم خان کيس مدد ڏني. اُباوڙي وٽ جنگ لڳي، دائودپوٽن جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڏهن هزارن جي لشڪر مان 3 هزار بلوچ مارجي ويا. ميان غلام شاه پاڻ به زخمي ٿيو، ليڪن شهر ۽ خزاني تي سندس قبضو قائم رهيو. مٿين جنگ محرم سنه 1177هه ۾ لڳي.(1) سنه 1172هه (1758ع) ۾ ميان غلام شاهڪ (شاهبندر) تعمير ڪرائي، اُتي قلعو ٻڌرايو. اورنگا آباد ڪان پوءِ شاهبندر واپار ۾ ترقي ڪئي. ان زماني ۾ دهليءَ تي شاه عالم جي حڪومت هئي.

ميان غلام شاه جي والده گلان هڪڙي رقاصه هئي، جا وقت بوقت سنڌ جي ڪامل ولي ۽ سرتاج شاعر شاه عبداللطيف ڀٽائي رحه اڳيان مجرو ڪندي هئي. هڪڙي ڏينهن شاه صاحب خوش ٿي ڪيس هن ريت دعا ڪئي: ”گلان مان گل پيدا ٿيو، ڪي نڙيو، ڪي نڙندو“.

سيد جي دعا سازگار ٿي، ستت ميان نور محمد خان گلان سان شادي ڪئي، جنهن مان ميان غلام شاه ڄائو. هو اڻ پڙهيل هو، ليڪن حڪومت هلائڻ جي منجهس خداداد قابليت هئي. سنه 1762ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. احمد شاه ابداليءَ ڪيس ’شاه وردي خان‘ جو خطاب ڏنو. سندس حڪومت جو زمانو ڪلهوڙن جي اوج جو زمانو هو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ جا رهاڪو گهڻو آسودا هئا.

ڪڇ تي ڪاهه:

سنه 1763ع ۾ ميان غلام شاه بلوچي لشڪر سان ڪڇ تي ڪاهه ڪئي. جراه جي معرڪي ۾ ڪڇين شڪست ڪاڌي. سندريءَ جو بندر، جو علي بندر ڪان ويهن ميلن جي مفاصلي تي ۽ لکپت ڪان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي هو ۽ جتي ڪڇ جي راءِ جو مضبوط قلعو هو، سو بستا ۽ لکپت جي بندرن سميت ميان جي قبضي هيٺ آيو. جنگ ڪان فارغ ٿيڻ ڪان پوءِ ميان صاحب پراڻ ڪي موريءَ وٽ بند ڏياريو، جنهن ڪري تر جي آباديءَ ۾ اضافو ٿيڻ لڳو.(1(

نئون تختگاه حيدرآباد:

ڪلهوڙن جي تختگاه خدا آباد ڪي هر سال مهراڻ جي آبڪلاٽيءَ ڪان خطرو رهندو هو. خدا آباد ڪان سواءِ ڪلهوڙن مراد آباد، شاه ڳڙهه ۽ محمد آباد (الله آباد) جا شهر سنڌ ۾ تعمير ڪرايا هئا. سنه 1182هه (1767ع) ۾، احمد شاهه ابداليءَ، ميان غلام شاه ڪي ڪڇ فتح ڪرڻ ڪان پوءِ ’شمس الدولت‘ ۽ ’صمصام الدوله‘ جا خطاب ڏنا.

ميان غلام شاه مهراڻ جي ڪاٻي ڪپ تي نيرن ڪوٽ جي پراڻي شهر پرسان گنجي ٽڪر جي هڪڙيءَ شاخ تي پڪين سرن سان هڪڙو عظيم الشان قلعو تعمير ڪرائي، مٿس حيدرآباد نالو رکيو. قلعي جي پرسان شاه محمد مڪائي جي مقبري جي چوگرد پڻ ڪچين سرن جو قلعو تعمير ڪرايائين. خدا آبادي هندو لوهاڻا واپاري به نئين تختگاه ۾ لڏي اچي ويٺا. نئي ڪان پوءِ حيدرآباد صنعت ۽ واپار ۾ ترقي ڪرڻ لڳو ۽ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ تائين سنڌ جو تختگاه ٿي رهيو. نصرپور جو اوج به گهٽجي ويو، جو فقط قلعي ڪري هن شهر ڪي اهميت حاصل هئي. ساڳي حالت سيوهڻ جي هئي. حيدرآباد هر طرح سان زور وٺڻ لڳو.

جوکين ڪي رعايتون ملڻ:

جوکيا لس ٻيلي جي بلفتن جي هڪڙي شاخ آهن ۽ اصل راجپوت آهن. اهي شاه بلاول جي اتر ۾ ڪنگارا واري جابلو علائقي ۾ رهندا هئا. ڪلمتين ۽ بلفتن جي لس ٻيلي ۾ جنگ لڳڻ ڪري، جوکيا لس ٻيلي ڪان نڪري حب ۽ ملير جي وچ واري پرڳڻي ۾ بينڪون جوڙي ويٺا.(1) ڪلمتين سان عداوت جي ڪري، ڪلمتين جي زمينن تي قبضو ڪندا ويا، تان جو نومڙين ۽ ڪلمتين ڪي حب ۽ ملير وارن پرڳڻن مان بيدخل ڪري، گهاري تائين ملڪ تي قبضو ڄمائي، ڪراچيءَ ڪان نئي ڏانهن ويندڙ قافلن ڪان محصول اڳاڙڻ لڳا. اورنگزيب جي ملتان واري نائبيءَ جي زماني ۾ جڏهن بلوچن فساد ڪڙو ڪيو هو، تڏهن نومڙين ۽ جوکين بلوچ ڪنفيڊريسيءَ جو طرف ورتو هو، مگر ساڪره جي هندو راڻي ڄام سهتي جي ڪري نومڙين ۽ جوکين ڪي مغلن ڪان سخت نقصان پهتو هو. انهن ڏينهن ڪان جوکين جي هندو راڻي سان عداوت پيل هئي. ميان غلام شاه جي ڏينهن ۾ جوکين جي سردار ڄام ٻجر خان ساڪري ۽ سيوريءَ جي راڻي ارجن ڪي قتل ڪري سندس رياست غلام شاه جي سپرد ڪئي. مٿين ڪارنامي جي ڪري ميان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

غلام شاه جوکين جي سرداريءَ کي تسليم ڪيو. جوکين جا ٻه پاڙا بابراڻي ۽ حملاڻي، سائناٽي سرداريءَ هيٺ هئا. شاهي زئي مينگلن، لس ٻيلي جي بلفتن ۽ مڪران جي گڇڪين سان سندن مائٽي هئي.

ميان غلام شاهه جو ديره جات تي قبضو:

احمد شاه ابدالي ايشيا جو پويون فاتح ٿي گذريو، جنهن ڏهه گهمرا هندستان تي ڪاهون ڪيون هيون. سندس ڪاهُن ڪري سکن پنجاب ۾ ۽ مرهٽن پاڻي پٽ جي ٽين جنگ ۾ افغانن کان شڪستون کاڌيون. پاڻي پٽ جي ٽين جنگ 13 جنوري سنه 1761ع ۾ لڳي. هن جنگ ۾ قلات جو والي مير نصير خان پهريون سراوان، جهالاوان ۽ ڪڇيءَ جي براهوئي ۽ بلوچ سردارن ۽ لشڪر سميت احمد شاه سان همراهه هو.(1) جنگ ۾ مرهٽن عبرتناڪ شڪست کاڌي ۽ سندن ڪنفيڊريسيءَ جي هندستان ۾ چيلهه ڀڄي پيئي. احمد شاه دهليءَ تي قبضو ڪري، مغل اميرن کي ڦري لٽي، جيئن نادر شاه هڪڙي مغل شهزاديءَ سان پنهنجي پٽ نصرالله جي شادي ڪرائي هئي، تيئن هن عالمگير ثانيءَ جي ڌيءَ پنهنجي پٽ تيمور شاه سان پرڻائي ۽ پاڻ محمد شاه جي 16 سالن جي ڌيءَ حضرت بيگم سان شادي ڪري بيشمار خزانا هٿ ڪري واپس موٽيو. پنجاب جو علائقو جهنگ کان وٺي ملتان سميت احمد شاه، مير نصير خان واليءِ قلات کي ڏنو، جو هن وٺڻ کان انڪار ڪيو. ديره جات جو علائقو، جو 3 _ سؤ ميلن تي آهي، جتي جا رهاڪو بلوچ هر وقت سرڪشي ڪندا هئا، سو سمورو علائقو احمد شاه، ميان غلام شاه جي حوالي ڪيو.

سنه 1768ع ۾ ديره جات جي ناهرن سرڪشي ڪئي، مير بهرام خان، ميان پاران کين شڪست ڏني ۽ ميان پاران نائب ديره جات تي حڪومت ڪرڻ لڳا. 12 اپريل تي ميان صاحب جو هاٿي، جو احمد شاه ابداليءَ وٽس موڪليو هو، جو پاڻي پيئڻ کان پوءِ چريو ٿي پيو ۽ دربار جي ڪن تنبوئن کي اکيڙڻ کان پوءِ گپ ۾ گپي پيو، تنهن کي نيٺ پنج سؤ ڪن ماڻهن گپ مان ڇڪي ٻاهر ڪڍيو.

ڪڇ جي شهزاديءَ سان شادي:

سنه 1770ع ۾ ميان غلام شاه ڪڇ جي راءِ جي سؤٽ راءِ ڪنگهار جي ڌيءُ سان ڏوم ڏام سان شادي ڪئي. مٿين ناتي کان پوءِ ميان صاحب بستا ۽ لکپت جا بندر ڪڇ جي راءِ کي موٽائي ڏنا.

انگريزن کي واپار جي اجازت:

سنه 1662ع ۾ انگلنڊ جي بادشاه چارلس ثانيءَ پورچوگال جي شهزادي ڪئٿرائين آف برگنزا سان شادي ڪئي. پورچوگيزن ٻمبئي جو بندر شهزاديءَ کي ڏاج ۾ ڏنو. ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپني مشرقي ٻيٽن تي قبضي ڪرڻ کان سواءِ، هندستان جي شهرن ڪوچين، ڪانانور، ناگاپٽم، ڪاليڪٽ، چنشورا، مدراس ۽ سيلون تائين ڪوٺين وجهڻ ۾ ڪامياب ٿي هئي. سنه 1781ع ۾، انگلينڊ ۽ آمريڪا سان جنگ لڳڻ وقت ڊچن آمريڪا جو طرف ورتو هو، جنهن ڪري 1783ع ۾ ورسيلز جي معاهدي موجب سيلون ۽ ٽرنڪو ملي سميت ٻيا سمورا شهر ڊچن کي انگريزن جي حوالي ڪرڻا پيا.

ڊچن کان پوءِ ٻي سفيد فام قوم فرينچ هئي، جن سنه 1604ع ۾ فرينچ ايسٽ انڊيا ڪمپني برپا ڪري، هندستان جي مختلف شهرن ۾ واپاري ڪوٺيون قائم ڪيون. گويا پورچوگيزن جي زور ٽٽڻ کان پوءِ هندستان ۾ فرينچ ۽ انگريز ٻه مکيه مغربي قومون هيون، جيڪي قسمت آزمائي ڪري رهيون هيون. سنه 1741ع ۾ ڊيوپلي فرينچ ايسٽ انڊيا جو ڊائريڪٽر ٿي هندستان ۾ آيو. هو ديسي سپاهين جي فوج ٺاهي، نوابن ۽ راجائن کي سندن باهمي جنگين ۾ مدد ڏيڻ لڳو. سنه 1774ع تائين ٽرنڪوملي، ماهي، سورت، پانڊچري، مسلي پٽم ۽ چندرنگر تائين فرينچ ڪوٺين وجهڻ ۾ ڪامياب ٿيا. سندن صدر شهر پانڊيچري هو. ڊيوپلي دڪن ۾ جيڪا فرينچ حڪومت ڪڙي ڪئي هئي، تنهن جي ساليانو آمدني پنج لک پائونڊ هئي.

انگريز ۽ فرينچ ٻن حريف قومن جي وچ ۾ جڏهن يورپ ۾ ڪا جنگ لڳندي هئي، ته هندستان ۾ به هڪٻئي خلاف هٿيار کڻندا هئا. مغل شهنشاهت جي زوال ڪري، سڄي هندستان اندر راجائن ۽ نوابن جي جڏهن به پاڻ ۾ ڪا جنگ لڳندي هئي، ته مٿين ٻن حريف سفيد فام قومن کان مدد گهرندا هئا. دڪن پهريون ميدان هو جتي ٻئي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

قومون زور آزمائڻ لڳيون، ليڪن فرينچ عملدارن جي پاڻ ۾ ڀڃي ڪانه هئي، ٻيو ته فرينچ سرڪار وقت سر پنهنجي عملدارن ڪي مدد ڏيئي نه سگهي، ٽيون ته انگريزي ٻيڙو مضبوط هو، انگلينڊ جي سرڪار پنهنجي ڪمپني کي وقت سر پئسي ۽ لشڪر موڪلڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نه ڪئي. انهن خامين ۽ خوبين جي ڪري انگريز تجارتي ۽ سياسي جدوجهد ۾ فرينچن کان گوءِ کٽي ويا.
سنه 1757ع ۾ انگريزن ڪلائيو جي اڳواڻيءَ هيٺ ٻه هزار سپاهين سان، جن ۾ 9 سؤ انگريز سپاهي هئا، بنگال جي نواب سراج الدوله کي، جنهن وٽ پنجاهه هزار پيادا، 18 هزار سوار ۽ پنجاهه توبون هيون، پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏيئي هندستان اندر انگريزي شهنشاهت جو پايو وڌو. مير جعفر غدار ويهه لک اشرفيون انگريزي جنرل کي بطور تحفي جي پيش ڪيون. مير جعفر کان پوءِ، مير قاسم بنگال جي نواب، انگريزن کي بنگال مان تڙي ڪڍڻ لاءِ دهليءَ جي شهنشاه شاه عالم ۽ اَوڌ جي نواب شجاع الدوله سان تعلقات پيدا ڪيا. پوءِ ٽنهي گڏجي انگريزن سان مقابلو ڪيو، پر پاٽنا ۽ بڪسر جي جنگين ۾ شڪست کائڻ کان پوءِ شاه عالم بنگال، بهار ۽ اوڙيسا جي ديواني ڪلائيو جي حوالي ڪئي. ڪلائيو پهريون انگريز هو، جو انگريزن پاران هندستان جو گورنر ۽ ڪمانڊر ان چيف مقرر ٿيو.
مٿيون بيان سنڌ جي تاريخ سان ڪو تعلق نه ٿو رکي، مگر پڙهندڙن جي ڄاڻائي لاءِ ڏنل آهي ته ڪين معلوم ٿئي ته ڏيڍ سؤ سالن اندر انگريزن هندستان ۾ ڪيتري قوت حالت ڪئي ۽ سنڌن قوت اڳيان سنڌ جي ڪهڙي پوزيشن هئي.
سنه 1662ع ۾ سنڌ ۾ ڏکر پوڻ ڪري ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو واپار سنڌ سان بند ٿي ويو هو. سنه 1748ع ۾ هڪڙو انگريز، ڪپتان ڪوڪ، ٺٽي پهچڻ وقت مئو، سندس قبر مڪليءَ تي آهي.(1(
ميان نور محمد جا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سان دوستانه تعلقات هئا. مغربي سفيد فام قومن کي جڏهن ولايت کان نئون جنگي سامان پهچندو هو، تڏهن پراڻو سامان نوابن ۽ راجائن کي وڪڻي نيڪال ڪندا هئا. ميان نور محمد مدراس جي انگريزي قلعي سينٽ جارج مان ڪي توبون خريد ڪيون هيون. ميان غلام شاه جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آسودگي هئي. ڪيس ڪمپنيءَ سان ناتا رکڻا پيا، ڇاڪاڻ ته سنڌ سرڪار کي هٿيارن ٺاهڻ لاءِ فولاد، شيهي ۽ پتل جي ضرورت هئي. مشرق جا حڪمران واپار کي ملڪ لاءِ خير ۽ برڪت جو باعث تصور ڪندا هئا، ليڪن فرنگين جي واپار جي ٻي معنيٰ مشرقين لاءِ سياسي موت ثابت ٿي. ميان غلام شاه سنڌ جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ شاهه بندر نئون بندر تعمير ڪرايو هو، جتي انگريزن ڪلمي شوري صاف ڪرڻ جا ڪارخانا کوليا هئا. شروعات ۾ ميان صاحب کي ڪمپنيءَ جي ڪارڪنن تي ناراضگي هئي، ڇاڪاڻ ته ڪڇ تي ڪاه ڪرڻ وقت هن سورت جي ڪائونسلر کان جهازن جي مدد گهري هئي، مگر ڪائونسلر سندس درخواست تي ڌيان ڪونه ڏنو هو، ٻيون سبب هن ريت هو ته ميان صاحب جي سورت جي ايجنٽ علي نواز خان ويهه هزار رپيا نقد، ست گهڙيال، ڪي واڇون، ڪي جارجيا جا ٻانها ۽ حبشي ٻانهيون هضم ڪري ڇڏيا هئا. ميان انگريزن کي لکيو هو ته مٿيون مال سندس ايجنٽ کان وصول ڪري، ڏانهس روانو ڪن، مگر ڪائونسلر هن دفعي به ميان جي درخواست تي ڌيان نه ڏنو هو. مٿين سببن جي ڪري ميان جي عملدارن ڪمپنيءَ جا ڪي جهاز اورنگا بندر تي روڪي ببهاريا هئا. سنڌ سان نئين واپاري معاهدي ڪرڻ لاءِ ڪمپنيءَ پاران رابرٽ سمپشن هڪڙي هندو دلال روپچند سميت ٺٽي پهتو. رابرٽ سمپشن پارسي زبان جو ڄاڻو هو، ڪيس ٺٽي ۾ واپار ڪرڻ لاءِ سنڌ سرڪار پاران اجازت ملي. هو ميمڻ واپارين معرفت ڪلمي شورو خريد ڪرڻ لڳو ۽ اوني ڪپڙو نيڪال ڪرڻ لڳو. اوني وڏي بر واري ڪپڙي جي قنڌار ۽ خراسان جهڙن سرد ملڪن ۾ گهڻي ضرورت هئي. افغان واپاري هر سال سنڌ مان ڪافي قيمت جو ڪپڙو خريد ڪندا هئا. فرنگين جي اها خصلت هئي ته وعدا ڪري پوءِ هڪدم ڦري ويندا هئا. بعضي ته هندستان جي بندرن تي اوچتا حملا به ڪندا هئا. ان خوف ڪري 11 ڊسمبر سنه 1758ع ۾ ميان غلام شاهه فوجن سميت شاهبندر تي پهچي، پنهنجي عملدارن ۽ انگريز ايجنٽن ڏانهن هيٺيون فرمان روانو ڪيو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

”طرفان شمس الملت خسروي دوران غلام شاه خان بطرف رابرٽ سمپشن ايجنٽ ڪمپني بهادر“.
”مان فوجن سميت شاهبندر پهتو آهيان، انگريزن کان سندن آندل مال تي محصول نه ورتو، پر جيڪڏهن هتان مال ٻاهر روانو ڪندا، ته دستور موجب ڪين محصول ڏيڻو پوندو. اوهان کي هن خط ذريعي منهنجن ارادن جي خبر هجي، اوهان ڪو وڪيل روانو ڪيو، جيئن هو واپار جي ڪوٺي وجهڻ لاءِ اچي هنڌ پسند ڪري“.
18-ڊسمبر سنه 1758ع ۾، ميان صاحب پنهنجن نائبن ڏانهن هينيون فرمان مڪو:
”رابرٽ سمپشن سنڌ ۾ جيڪو مال آڻي، ڪانئس محصول نه ورتندا، بلڪ هن کي ڪوٺي وجهڻ ڏيندا ۽ ساڻس نرمائيءَ سان پيش ايندا، جيئن اسانجي ملڪ جو واپار ترقي ڪري.“(1)
سنه 1760ع ۾ رابرٽ سمپشن کان پوءِ، ممبئي حڪومت پاران رابرٽ ارسڪين، ميان غلام شاه سان شاهبندر ۾ ملاقات ڪرڻ وقت، سنڌي عملدارن جي خلاف شڪايت پيش ڪئي.(2) ميان صاحب ساڻس تجارتي عهدنامو ڪيو، جنهن موجب فرنگين مان فقط انگريزن کي سنڌ ۾ واپار ڪرڻ لاءِ اجازت ملي. هن معاهدي موجب سنه 1764ع ۾، 38526 رپين جو مال ممبئي کان شاهبندر پهتو ۽ انگريزن 1254 ڳوٿيون ڪلمي شوري جون جن جي قيمت 15884 رپيا هئي، اميرالبحر پوڪاڪ معرفت ممبئي ڏانهن روانيون ڪيون. ڪمپني سراسري ساليانو ڏهه هزار مڻ شورو سنڌ مان خريد ڪرڻ لڳي. ساڳئي سال انگريزي ايجنٽ، ميان غلام شاه سان شاهپور دربار جي موقع تي ملاقات ڪئي. ميان صاحب ريزيڊنٽ کي هڪڙو ڪيمخواب جو چوغو، هڪڙي شال، هڪڙو پٽڪو، هڪڙو خنجر، هڪڙي سون سان مڙهيل ترار، چانديءَ جي سنجن سان ايراني گهوڙو، سروپا طور مرحمت ڪيا. انگريزي ريزيڊنٽ هڪڙي اشرفي هڪڙو مخمل جو ٿان ۽ ڪي آرسيون ڪمپنيءَ طرفان سوکڙين طور پيش ڪيون. مارچ 29 تي ميان صاحب ريزيڊنٽ کي 45417 رپين جي مال پهچائڻ لاءِ حڪم ڏنو. مثلا 12 سؤ وال اوني ڪرمچي ڪپڙو، 450 وال ايراني ريشمي ڪپڙو، وغيره.
ميان سرفراز خان:
ميان غلام شاه غازي حيدرآباد جي قلعي تي چار ورهيه حڪومت ڪري، سنه 1186هه (1772ع) ۾ وفات ڪئي. سندس مقبرو حيدرآباد شهر ٻاهران ڏسڻ وٽان آهي. حڪومت جون فوجي واڳون ٽالپرن جي هٿن ۾ هيون، جن ميان غلام شاه جي پٽ ميان محمد سرفراز کي گاديءَ تي ويهاريو.(1) ساڳئي سال احمد شاه ابداليءَ وفات ڪئي.(2) احمد شاه کي اَٺ پٽ هئا، جن مان ڇهن جا نالا تاريخن ۾ ڏنل آهن: سليمان، تيمور، داراب، شهاب، سڪندر ۽ پيروز. احمد شاه جي وزير شاهولي خان، جو وڏو سياستدان هو ۽ هندستان جي ڏهن ڪاهُن وقت احمد شاه سان همرڪاب هو، تنهن شاه جي وڏي پٽ سليمان کي تخت تي ويهاريو. وزير جي پاليسيءَ خلاف پهريائين مير محمد نصير خان قلات جي واليءَ پنهنجي خودمختياري جو اعلان ڪيو.(3)
تيمور شاه پيءُ جي وفات وقت هرات جو حاڪم هو. سندس اميرن ۽ نديمن مان عبدالله خان ديوان بيگي تيمور شاه جي طرفداري ڪندي، وزير شاه ولي کي ماري ڇڏيو ۽ تيمور شاه تخت هٿ ڪيو.(4) هن ميان سرفراز خان ڏانهن شاهي خلعت سان گڏ ’خدا يار خان‘ جو لقب ڏياري موڪليو. ميان غلام شاه جي پوين بلوچن سان عداوت رکڻ شروع ڪئي، جنهن ڪري ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو زوال شروع ٿيو.
ٽيون تختگاه خداآباد:
ميان غلام شاهه کان پوءِ ميان سرفراز خان وڏن جي تختگاه خدا آباد جي يادگار لاءِ هالن کان ڏيڍ ميل جي مفاصلي تي اتر طرف خدا آباد جو نئون شهر ٻڌائي، ان کي پنهنجو تختگاه مقرر ڪيو. هي شهر ستن ميلن جي ايراضيءَ ۾ هو ۽ ٺٽي کان پوءِ ٻيو نمبر شهر هو.(1) هي شهر سنه 1186هه (1774ع) ۾ تعمير ٿيو ۽ ٽارٽن جو بيان آهي ته سنه 1814ع ۾ ويران ٿي ويو. سندس ڪنڊر ٻن چؤرس ميلن ۾ آهن.(2)
انگريز جڏهن سنڌ ۾ آيا، تڏهن شهر ۾ فقط هڪ سؤ گهر آباد هئا. ٽالپر امير به لڏي اچي هن شهر ۾ رهڻ لڳا هئا.(3) سرائي ميان محمد سرفراز خان ڪمزور طبيعت جو انسان هو. دربار جي غير بلوچي اميرن سنڌي ۽ غير

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌي تحريڪ کي زور وٺرايو. ان ۾ شڪ ناهي ته ٽالپري امير غير سنڌي هئا ۽ سنڌ ۾ خراساني سڏبا هئا، ليڪن هينئر سنڌ سندن وطن هو ۽ سنڌي هئا. اهي سرائين جا عقيدتمند مريد هئا. سندن ئي مدد ۽ سهڪار سان ڪلهوڙن مغلن، ناهرن، بلوچن، دائودپوٽن، افغانن، مهرن، ڏاريجن ۽ براهوئين کي شڪستون ڏنيون هيون. ميان يار محمد، ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاه سندن صلاح ۽ مصلحت سان قدم کڻندا هئا ۽ بلوچي سردارن کي سڄيءَ سنڌ اندر جاگيرون عطا ڪيون هئائون.

مير بهرام ولد مير شهداد خان، جو ان وقت سرائيءَ فوج مٿان سپه سالار هو، جنهن ڪڇي، ديره جات ۽ ڪڇ جي جنگين ۾ پنهنجي فوجي قابليت جو ثبوت ڏنو هو، تنهن جي خلاف سرائين جو جهونو درٻاري امير راڄو ليڪي ميان سرفراز خان جا ڪن ڀرڻ لڳو. ديوان گدومل، جو حڪومت جو پراڻو صلاحڪار ۽ تجربيڪار وزير هو، جنهن جو رسوخ قنڌار ۽ خراسان تائين هو، تنهن نوجوان ميان کي ميرن سان ناته ڪرڻ لاءِ گهٽوئي سمجهايو، مگر نوجوان حاڪم، راڄي ليڪيءَ جي هٿن ۾ ڪاٺ پتليءَ وانگر هو. ميان پنهنجي وزير گدومل جي صلاح تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو، اٽلندو مير بهرام خان سان خصومت رکڻ لڳو. مير صاحب پنهنجن ٻن پٽن مير صوبدار خان ۽ مير بجر کي اڳواٽ مٿينءَ خصومت کان آگاه ڪري ڇڏيو هو.(1(

سنه 1774ع ۾ مير صاحب جو وڏو پٽ مير بجر خان حج ڏانهن هليو ويو ۽ صوبدار خان پيءُ سان رهڻ لڳو، جو حيدرآبادي ميرن جو ڏاڏو هو.

مير بهرام خان ۽ مير صوبدار خان جو شهيد ٿيڻ:

هڪڙي ڏينهن دستور موجب ميان سرفراز خان، مير بهرام خان کي ڪچهريءَ ڏانهن گهرايو. ميان صاحب مير کي مارائڻ جو اڳيئي سٽاءُ ڪري چڪو هو. ڪچهريءَ ۾ گهڙڻ کان پوءِ ميان صاحب، مير بهرام کي هڪڙو خط پڙهڻ لاءِ ڏنو. جيئن هو پڙهڻ لڳو تيئن ميان جي اشاري تي پنيان حسين مرراٽي ترار سان شهيد ڪري وڌس. مير صوبدار خان جو ٻاهر بيٺو هو، سو عرضي خدمتگار کي روئندي ڏسي، پهريائين راڄي ليڪيءَ جي پائٽي الله بخش ليڪيءَ کي ترار سان ماري، پوءِ ڪُليءَ ڪچهريءَ ۾ گهڙيو. ميان سرفراز خان هڪدم ماڙيءَ جي ڇت تي چڙهي گم ٿي ويو. درٻارين مان ٽي بلوچ ڪمال خان رند، غلام محمد خان لغاري، شادمان خان نظاماڻي، مير صوبدار جا طرفدار ٿي بيٺا. ميان جي درٻار جا ٻه پهلوان هاشم ۽ سپڙ خان ۽ ٻيا ڪل ٻاويهه ڄڻا مير صوبدار خان ۽ سندس ساٿين هٿان مارجي ويا. مير صوبدار خان ٻه وڙهندي شهيد ٿيو. شادمان خان سخت زخمي ٿيو، پر جان بچيس.

لغارين جو شجرو:

سنڌ جي سرحدي پرڳڻي گاج ۾ لغاري ٿمن جا مالڪ هئا. سندن پنج پاڙا هن ريت آهن: 1_ بزدار، 2_ عالياڻي، 3_ برهماڻي، 4_ عيساني ۽ 5_ ڪڇائي. منجهانئن عالياڻي پڳ جا مالڪ هئا، مگر بزدار ٻه سرداري رکندڙ هئا.

رندن جو شجرو:

سنڌ جي رندن مان ٽالپرن شاديون ڪيون هيون ۽ رندن کي قلات جي درٻار تائين عهدا مليل هئا. هيٺ سنڌ جي رندن جو شجرو ڏجي ٿو:

جمالين جا شجرا:

سنڌ جا جمالي ٻه رند جي ممتاز قبيلي مان آهن ۽ رند بن جلال خان جي پوٽي مير جمال خان جو اولاد آهن. سنڌ ۾ سندن چار سرداريون قائم هيون: 1_ مريداڻي، 2_ جلباڻي، 3_ بخشاڻي ۽ 4_ سڪواڻي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پرڳڙين جو شجرو:
نظاماڻين وانگر پرڳڙي به ٽالپرن جي شاخ آهن، سندس سردار مان اسلاماڻين ۽ مورائن کي ميهڙ ۽ ننڍا شهرن ۾ جاگيرون هيون. سندن شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

باگراڻي ۽ سندن شجرو:
باگراڻي ٽالپري ٿمن سان ٻڌل هئا. ميوا خان، سوائي خان ۽ ڪرم خان سندن ٿي سردار هئا، جن جا شجرا هيٺ ڏجن ٿا:

چانگن جو شجرو:
چانگ گورچاڻين جي شاخ آهن. سنڌ ۾ گهڻو وقت جتن سان وڙهندا رهيا. سندن سردار شير خان ٽالپري ٿمن سان ٻڌل هو، ان ڪري گوني تعلقي ۾ سندن جاگير هئي. سنجراڻي ۽ ڪچائي سندن به پاڙا هئا.

ماڻڪاڻين جو شجرو:
مير سليمان خان (ڪڪو) کي سندس مرراڻي ديري مان پنج پٽ هئا: 1_ ميرڻ 2_ جيوڻ، 3_ ماڻ، 4_ عالي ۽ 5_ هوتڪ. شهداداڻي مير هوتڪ جو اولاد هئا. سندن شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

ماڻڪاڻين جو جوش:
مير بهرام خان جي شهيد ٿيڻ وقت مير بحر خان حج تي ويو هو، سندس غير حاضريءَ ۾ وڏي مير، مير فتح خان وٽ بلوچي سردار ۽ ٽالپر ماتم ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا. مير فتح خان ڪچهريءَ ڏانهن مخاطب ٿي ڪري چيو:
”اڄ مرشدن (ڪلهوڙن) وٽان مريدن کي جيڪو فيض پهچي چڪو آهي، سو اوهين ڏسي رهيا آهيو، هاڻ بهتر آهي ته مردانگيءَ سان خون ناحق جو ڪلهوڙن کان بدلو وٺڻ گهرجي“.
بلوچن يڪراءِ ۽ يڪمشت ٿي مير فتح خان ماڻڪاڻيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ خدا آباد تي ڪاهه ڪئي. ميان سرفراز خان هتان راتوواه ڀڄڻ وسيلي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناهه ورتي. بلوچن جي بغاوت کي ڏسي، درٻارين کيس تخت تان لاهي، سندس چاچي ميان غلام نبي خان کي سنه 1777ع ۾ گاديءَ تي ٽاڪيو. بلوچن ۽ ڪلهوڙن جي اٽيٽ کي ڏسي انگريزن ٺٽي واري واپار جي ڪوٺي سنه 1775ع ۾ ڪٽي ڇڏي.
لنياري جي جنگ:
ميان غلام نبي خان به مير بجر سان عداوت رکندو آيو. مير بجر جڏهن حج بيت الله تي ويو هو، تڏهن ميان غلام نبي خان کي لک رپيا مسقط جي امام کي مير صاحب جي مارائڻ لاءِ آڇيا هئا. اهي جنسي خط امام صاحب مير صاحب کي ڏنا هئا. مسقط کان ٿيندو مير بجر قلات پهتو، جتي مير نصير خان ڪمال مروت سان مير صاحب جي مهماني ڪئي. مير بجر جڏهن خداآباد پهتو، تڏهن سمورا بلوچ ۽ ٽالپر ڪارن لباسن سان وٽس آيا، جن ۾ پاڙي جهاڙي وٺڻ جو ڪافي جوش هو. راڄ جو وڏو رئيس راڄو ليکي، سنڌي ۽ غير سنڌي تحريڪ جو محرڪ، مير بجر جي اچڻ کان اڳ خوف کان زهر کائي خودڪشي ڪري چڪو هو.(1) پٽس تاجي ليکيءَ جو درٻار تي اثر هو، جو فتنه انگيزيءَ ۾ پيءَ کان به رتيون ڪسر هو ۽ وزارت جو قلمدان به سندس حوالي هو.
ميان غلام نبي خان وزير ۽ الله بخش جنجڻ جي چوڻ تي هڪ خط ذريعي مير بجر کي سنڌ ڇڏي وڃڻ لاءِ لکيو. مير صاحب خط تي ڪو ڌيان نه ڏيئي عمرڪوٽ جو مضبوط قلعو ڪوسن کان خالي ڪرائي، اتي رهڻ لڳو، مگر الله بخش جنجڻ ڪوسن جو لشڪر گڏ ڪري مير صاحب کي اتان ڪڍي پاڻ اتي قبضو ڄمائي ويٺو. ڪوسا سرائين جا طرفدار هئا. سندن سردار روهيل خان جي پٽن مان راڄو خان، ميان نور محمد وٽ اهلڪار هو، بلڪ شير خان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪوسو ته ميان غلام شاه جي مصاحبن مان هو. سندس پٽن مان روهيل خان کي ميان غلام نبي خان جاگير ڏني هئي. ميان جو سپه سالار فيروز خان پتافي شهدادپور تعلقي جي لنياري ڳوٺ ۾ بيشمار لشڪر گڏ ڪرڻ لڳو. مير بجر خان چئن هزارن جي بلوچي لشڪر سان مقابلو ڪيو. سخت جنگ کان پوءِ فيروز خان پتافي مارجي ويو ۽ ڪلهوڙن جي لشڪر ۾ ڀاڄ پيئي. ميان غلام نبي خان يارو فراش هٿان سخت زخمي ٿي، واهه جو پيٽ ڏيئي ڀڳو ٿي ويو، ته مير سهراب خان پڪڙي مير بجر خان وٽ آندس ۽ اتي زخمن وگهي هن روبرو دم ڏنو. جنگ کان پوءِ تاجو ليڪي ۽ الله بخش جنجڻ قيد ٿي ويا. بلوچي لشڪر ۾ هيٺين ماڻهن جنگ ۾ پاڻ موکيو مير مفتح خان، مير فتح علي خان، مير سهراب خان، مير الهيار خان، مير مرزو خان، مير باگو خان، اسماعيل خان ڪٽياڻ، دلاور خان لغاري، هيبت خان جمالي، ٻيڙو خان ڪوکر، دريا خان، فضل خان، عرضي خدمتگار، يارو فراش، سلطان ۽ زنگي خان مري وغيره. سيد عظيم الدين ٺٽوي ڪتاب 'فتح سند' ۾ لکي ٿو ته، سرائي غلام نبي خان شڪست کائڻ کان پوءِ قرآن شريف ميڙ ڪري مير بجر خان وٽ آيو ٿي، ته واٽ تي تاجي ليڪيءَ ترار هڻي شهيد ڪري وڌس.(1(

حاجي زئي مرين جو شجرو:

سنڌ جي مرين مان حاجي زئي مري سري ۽ لاڙ ۾ وڏن رتبن تي مامور هئا. سندن پيشو سپه گري هو. حاجي زئي مرين جو مورث اعليٰ حاجي خان، مير رند جي چوڏهين پيڙهيءَ مان هو. سندس ٻن ڏيرن بداٽي ۽ لوهاراٽي هر هڪ مان چار چار پٽ هئا. شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

ميان عبدالنبي:

مير بجر خان پڪو ارادو ڪيو هو ته ميان غلام نبيءَ کان پوءِ ميان سرفراز کي قيد مان ڪڍي، گذريل ڳالهيون معاف ڪري، ڪيس وري تخت تي ويهارجي، پر ميان عبدالنبي، جو پنهنجي ڀاءُ ميان غلام نبيءَ پاران حيدرآباد جي قلعي جو مالڪ هو، تنهن پنهنجي ڀاءُ جي موت جو ٻڌي، جيڪي شاهي قيدي نظر بند هئا، تن مان ميان محمد ابا خان، ميان محمد سرفراز ۽ سندس ٻن پٽن عطر خان ۽ مير محمد خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو، تنهن ڪري ٻيو ڪو لائق نه ڏسي، مير صاحب ميان عبدالنبي کي گاديءَ تي ويهاريو. ميان عبدالنبيءَ جي خداپرست والده بروقت مير بجر خان کي پيغام موڪليو ته، "عبدالنبيءَ منهنجو پٽ آهي، آءٌ سندس عادتن کان واقف آهيان، هو منهنجو به گهر تباهه ڪندو ۽ توکي به منجهانئس ڪا چڱائي ڪانه رسندي"!

مير بجر خان جي شهادت:

مير بجر خان، جو ان وقت حيدرآباد قلعي تي گهيرو ڪري ويٺو هو، تنهن کي ميان عبدالنبي خان پنهنجو وزير مقرر ڪيو. سنه 1197هه (1782ع) ۾ ڪلهوڙن شهزادن مان ميان عزت يار خان، ميان عبدالنبيءَ خلاف تيمور شاهه ڏانهن دانهن ڪئي ويو. تيمور شاهه هن کي سند ڏيئي، ٽورو افغاني لشڪر ساڻ ڏياري موڪليو. شڪارپور جي ويجهو جنگ لڳي، افغاني لشڪر شڪست کاڌي. شڪست جو ٻڌي، تيمور شاهه پاڻ قنڌار کان سنڌ تي ڪاهي آيو. مير بجر ساڻس روبرو گڏيو ۽ بادشاهه کي حڪمت عمليءَ سان موٽائي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيو. عبدالنبي خان نالي طور حاڪم هو، سندس وزير بجر خان ملڪ جو سچو حاڪم هو. هڪڙي ڏينهن ٻه راجپوت قاصد جوڌپور کان راجا بجيسنگهه جو خط کڻي آيا. مير صاحب ڪمري ۾ جيئن خط پڙهي رهيو هو، تيئن راجپوتن خنجر سان مٿس حملو ڪيو، هو زخمن ڪري شهيد ٿي ويو، مگر مرڻ کان اڳ ٻنهي باغين جو ترار سان خاتمو ڪري ويو. عبدالنبي خان جي ماءُ جيڪي چيو هو، سو سچ نڪتو.(1(

جوڌپور کي شڪست:

راجا بجيسنگهه جوڌپور تي سنه 1753ع کان سنه 1793ع تائين حڪومت ڪئي. عمرڪوٽ تي قبضي ڪرڻ جي ارادي سان ڪلهوڙن سان ظاهري همدردي رکڻ لڳو. مير بجر خان جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ، بلوچن ۾ تاءُ پيدا ٿيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سڀ بلوچ ميان عبدالنبي خان کي مارڻ لاءِ يڪراءِ ٿيا. مير عبدالله خان ٽالپر کان سرائيءَ کي خوف هو. هن پنهنجا به پٽ جوڌپرو جي راجا ڏانهن ڏياري موڪليا ۽ پاڻ رفيقن ۽ خزانن سميت قلات جي بيگلر بيگي محمد نصير خان وٽ وڃي لڪو. ڪلهوڙن ۾ باقي ڪوبه نه رهيو. فقط هڪڙو صادق عليءَ نالي فقير تارڪ الدنيا رهندو هو، تنهن کي بلوچن درويشي آستاني تان اٿاري، شاهي مسند تي ويهاريو ۽ ساڻس دستور موجب ٻانهن ٻيلي ٿي رهيا. جوڌپور جو راجا جنهن وٽ ميان جا پٽ داخل ويا هئا، سو راجپوتن جي لشڪر سان سنڌ تي ڪاهي آيو. جوڌپور جي سرحد تي هڪڙي قلعي وٽ جنگ لڳي ۽ گهڻي خونريزيءَ کان پوءِ راجپوتن شڪست کاڌي.(1(

قلات جي لشڪر کي شڪست:

جوڌپور جي شڪست جون خبرون ٻڌي، ميان عبدالنبيءَ جا حوصلا خطا ٿي ويا. هن مير نصير خان کان مدد گهري، خان قلات ڪيس گڏريل ڪرتوتن تي شرمايو. پوءِ پنهنجي ناٺي سردار زرڪ خان سان هڪڙو براهوئين جو لشڪر چاڙهي موڪليو. سنڌ جا جتوئي، نومڙيا ۽ کوسا به ميان سان شريڪ ٿيا. لاڙڪاڻي اوريان چالڪ جي پل وٽ جنگ لڳي. زرڪ خان ٽالپرن کان شڪست کائي ڀڳو. بلوچ، ميان صادق علي خان سان سوڀ جا نغارا وڄائيندي، خدا آباد پهتا.(1(

هڪڙي پاسي ميان عبدالنبي خان گادي هٿ ڪرڻ لاءِ حيلا ۽ سازشون ڪري رهيو هو، ٻئي پاسي سنڌ تي ڪاهون ٿي رهيون هيون. بلوچ پنهنجي وفاداريءَ تي قائم رهندا پئي آيا ۽ سنڌ جي بچاءَ لاءِ لڙندا پئي آيا. مٿينءَ چڪتاڻ ۾ ڪراچيءَ جو بندر مير محمد نصير خان اتي جي واپارين جي مدد سان ڦٻائي ورتو. هن بندر جي سنڌ کان جدا ٿيڻ ڪري، سنڌ کي ساليانو ڇهن لکن رپين جي ڪوٽ پوڻ لڳي.(2(

مدد خان پٺاڻ جي ڪاهه:

مدد خان تيمور شاه جو هڪڙو سپه سالار هو، جنهن 1780ع ۾ بهاولپور جي نواب رڪن الدوله بهاول خان تي تيمور شاه جي حڪم سان ڪاهه ڪري، ڏراور جي قلعي تائين نواب جي پٺيان پئي، ڪانئس رهيل خراج وصول ڪيو هو.(1) تيمور شاه هن کي سنڌ تي چاڙهي مڪو. سرائي ميان عبدالنبي خان، جو ان وقت جوڌپور ۽ قلات جي درٻارن کان مايوس ٿي چڪو هو، تنهن ٻي ڪا به واه نه ڏسي، افغان حملي آور کي پوريل خزانن جي لالچ ڏني. سنه 1780ع ۾ مدد خان طوفان وانگر سنڌ تي ڪاهي آيو. بدين تائين سنڌ جا دولتمند ڳوٺ ۽ شهر افغانن ڦري ناس ڪري ڇڏيا. جوڻ ۽ فتح باغ جا وسندڙ به شهر جيڪي لاڙ ۾ باغات ۽ پيداوار ڪري مشهور هئا، سي هن قيامت صغريٰ ۾ ناس ٿي ويا. سنڌي ڳوٺاڻا پري کان افغانن جا گهوڙا ڏسي ’گهوڙا ڙي گهوڙا‘ ڪندا، ڳوٺ خالي ڪري ڀڄڻ لڳا. صاحب ’لب تاريخ‘ جو بيان آهي ته سنڌين ۾ ’گهوڙا گهوڙا‘ ڪرڻ جو رواج مدد خان جي ڪاهه ڪري پيو.(2(

مٿينءَ آفت جي برپا ٿيڻ ڪري سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيو. سنڌ جي تاريخ ۾ هي چوٿون نمبر ڏڪر هو. مٿين روئداد جو سبب هن ريت هو، جو ميان عبدالنبيءَ جي سازشن ڪري ڪابل کي ڏل ڪانه پهتي هئي. ٽالپر هن حملي وقت غيرجانبدار رهي، پنهنجن قلعن ڏانهن شهدادپور هليا ويا هئا. مير فتح خان ۽ مير باگي خان جي پٺاڻن سان وڙهڻ جي مرضي هئي، سي ٻين ميرن کان ناراض ٿي عمرڪوٽ ڏانهن هليا ويا. مدد خان سندن پٺيان عمرڪوٽ تي ڪاهي ويو. لغارين قلعي جي بچاءُ لاءِ وڙهندي سوين پٺاڻ ماري وڌا. مدد خان چالاڪي ڪري هڪڙو قربائتو خط مير فتح خان ڏانهن موڪليو، جنهن مٿس ويساهه آڻي قلعي جا در پٽيا. افغان سردارن ٻنهي ميرن کي پيرن ۾ زنجير ٻڌائي سوگهو ڪيو، مگر نبي بخش خان پرڳڙي، جو خاصيدارن مان هو، تنهن مير فتح خان جا زنجير لاهي، پنهنجن پيرن ۾ وڌا. مير باگو خان به ڪنهن ترتيب سان جان بچائي نڪري ويو. پوءِ پٺاڻ سنڌ کي ڦري، ويران ڪري، ڪابل ڏانهن موٽي ويا.(1(

هالاڻيءَ جي فيصلائتي جنگ:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ميان عبدالنبي خان جنهن آئينده لاءِ ايماندار ٿي رهڻ لاءِ مير عبدالله خان کي قرآن شريف تي قسم لکي ڏنو هو ۽ ٻيهر گاديءَ تي ويٺو هو، سو دل جو صاف نه هو، سندس دل ۾ اجا به داغ هئي. حقيقت ۾ ڪلهوڙن ۾ سنڌ جي گادي نشينيءَ لاءِ انتشار پئجي چڪو هو، سندن صاحبيءَ جي برقراري جو دارومدار فقط ڪوڙن انجامن ۽ اقرارن تي منحصر هو. هڪڙي ڏينهن دستور موجب مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان ميان صاحب کي ڪچهريءَ ۾ گڏجڻ لاءِ ويا ته چوبدارن سندن هٿيار ٻاهر رکايا. جيئن ئي سردار اندر گهڙيا، تيئن ميان جا چوبدار جيڪي اڳ تيار هئا، تن هڪدم ٻنهي کي گرفتار ڪيو. مير صاحب مطلب سمجهي ويا. هنن قرآن پاڪ جي تلاوت ڪرڻ لاءِ اجازت گهري. اهي ڪنڌ نوائي تلاوت جي حلاوت ۾ محو هئا ته جلادن اشاري ملڻ سان سندن سِسيون ڌار ڪري ڇڏيون.
هي واقعو سنه 1783ع ۾ ٿيو، جڏهن ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو ڇوٿون دؤر هو ۽ هن واقعي کان پوءِ سندن حڪومت جو سنڌ ۾ خاتمو ٿي ويو. مٿين جانڪاه حادثي کان پوءِ بلوچي غيرت اهڙو جوش کاڌو جو پنهنجي ديرن کي دين ڳڙه ڏانهن روانو ڪري، سيئي امير مير بهرام خان جي نوجوان پوٽي مير فتح علي خان جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيا. بلوچي لشڪر ۾ مير فتح علي خان، مير سهراب خان، مير الهيار خان، مير ٺارو خان، مير ٻاگو خان، اسماعيل ڪتياڻ، ٻيڙو خان ڪوڪر، سلطان، فقيرو خدمتگار، طاهر ۽ عرضي خدمتگار جنگ آزما جوڌا هئا. ميان عبدالنبي خان جي فوج جو تعداد ٻارهن هزار هو، جنهن مٿان ڏگاڻو خان جتوئي سپه سالار هو. ان کان سواءِ وٽس آڏو، ٻڍو، فيروز ڪليري ۽ محمد حسن خان ڪهاوڙ تجربيڪار سپاهي هئا.
مٿينءَ فوج جي مقابلي ۾ ٽالپري فوج فقط ڏهين پتيءَ جيتري هئي، مگر نوجوان ميرن ۾ جوش ۽ استقلال ڪلهوڙن جي قوت کان سؤ حصا سرس هو. جنگ لڳڻ سان ڪلهوڙن جا بيشمار سپاهي مارجي ويا، جنهن تي ڏگاڻي جتوئي ۽ محمد حسن ڪهاوڙ سرائي ميان عبدالنبيءَ کي صلح ڪرڻ لاءِ صلاح ڏني. ٻئي پاسي هو ميرن کي منٿون ڪرڻ لڳا.(1) ٻيهرين ته شڪست جو ٻڌي ميان ٿپي ٻاهه ٿي ويو، هن ٻيو گهمرو ٽيهه هزار لشڪر سان حملو ڪيو. ڪيس باقر خان ڪهاوڙ، سلطان خان ڪهاوڙ، بلال ليکيءَ، غلام حسين جنجڻ، عزت خان نومڙئي، تاجو سامٽئي، روهل خان ڪوسي، مراد گنجي ڪليري ۽ ڏگاڻي جتوئي تي آسرو هو. انهن کان سواءِ ڪوسن جو سردار برخوردار خان پڻ ديره جات کان سندن مدد لاءِ آيو هو.(2(
ٽالپري فوج ۾ نواب ولي محمد خان لغاري، قيصر خان نظاماڻي، زنگي خان مري، خيرو خان جمالي تجربيڪار سپاهي هئا. سنه 1783ع ۾ هالاڻيءَ وٽ دوبدو جنگ لڳي. سرائيءَ جا سمورا سورما مارجي ويا. سردار برخوردار خان ڪوسو زخمي ٿي پڇي ويو. ٽالپرن ميدان کٽيو. مير سهراب خان زخمي ٿي پيو. فاتح مير فتح علي خان تنهن وقت 18 ورهين جو نوجوان هو. هن نوشهري فيروز ۾ منزل ڪري، رضا ڪارن کي انعام اڪرام ڏنا. سرائيءَ جي طرف جا جيڪي به اڳواڻ اچي پيش پيا، تن سان نوعمر فاتح ڪمال عزت ۽ احترام سان گڏيو. ميان عبدالنبي هيڪر وري قسمت آزمائڻ لاءِ خان قلات وٽ دانهن ڪٽي ويو، اتان براهوئين جو ڪجهه لشڪر وٺي دادوءَ پهتو، ليڪن سپاهين کي پگهار نه ملڻ سبب سرائيءَ جو سمورو اسباب لٽي موٽي اهو لشڪر جبلن ڏانهن هليو ويو. تنهن کان پوءِ سرائي قنڌار ڏانهن تيمور شاه وٽ ويو. افغان بادشاه سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائڻ جو ارادو ڪيو ۽ اتي افغان لشڪر رکڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو، پر مير صاحب جي هوشيار ايلچين 9 لک رپيا تيمور شاه کي ڏيئي مير جي نالي تي سنڌ وٺي فرمان جاري ڪرايو. اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو ٿيو ۽ ٽالپرن جو راڄ شروع ٿيو.(1(
ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ:
ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جو انتظام ساڳيو هو، جهڙو مغلن جي ڏينهن ۾ هو. ڪلهوڙا پاڻ ڪڙمي هئا، زرعي پيشي کان پوريءَ طرح واقف هئا. سندن صاحبيءَ جي دؤر ۾ سنڌ زرعي طور بيحد ترقي ڪئي. مسٽر ڊيل هوسٽ ڪلهوڙن جي ڏينهن وارن ڪوٺايل هينئن واهَن جا نالا ڏنا آهن: پراڻ، نارو، اڙل، ڦليلي، گوني، پيچاري، گانگرو، لکي، سيتا، بگهاڙ، داد واهه، گهاڙ، امرڪس، نور واهه سدا واهه، وِهري ۽ سنڌ واهه. واهَن جي انتظام ڪري سنڌ جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

آباديءَ ۾ اضافو ٿيڻ لڳو. مهراڻ جي آبڪلاٽيءَ ڪري ملڪ کي دستور موجب نقصان پهچندو هو. ان ڪري ميان غلام شاه خداآباد بدران حيدرآباد کي تختگاه جوڙايو هو. ازانسواءِ ڪلهوڙن مراد آباد، الله آباد ۽ خدا آباد (هالا) وارا شهر به تعمير ڪرايا هئا. ميان غلام شاه شاهبندر جو بندر تعمير ڪرايو ۽ پراڻ کي موريءَ جو بند ڏياريو، جنهن ڪري ٽر جي آباديءَ ۾ اضافو ٿيڻ لڳو.

سنڌ جي اُپت:

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي اپت اَسي لک رپين کي پهتي. سنه 1739ع ۾ ميان نور محمد کي 21 لک رپيا ساليانو خراج نادر شاه کي ڏيڻو پيو. وري جڏهن سنڌ، قنڌار جي ماتحت ٿي ويئي، تڏهن 1747ع ۾ سنڌ کي 14 لک روپيا قنڌار کي پرڻا پيا. سنه 1760ع ۾ ساليانو 11 لک رپيا ڏيڻا پيا. سنه 1775ع ۾ تيمور شاه کي 7 لک رپيا پريندا رهيا. سنڌ جو مغل علائقو، جنهن ۾ سکر، بکر، شڪارپور جا شهر شامل هئا، سو قنڌار سرڪار جي قبضي هيٺ رهيو. شڪارپور شهر کان سواءِ، هن حصي جي ساليانو اپت 65 هزار رپيا هئي. شڪارپور جو شهر جو وچ ايشيا، قنڌار ۽ خراسان جو مارڪيٽ هو، تنهن جي ساليانو آمدني 5 لک 93 هزار رپيا هئي. تيمور شاه کان پوءِ زمان شاه هن علائقي جي حفاظت لاءِ 17 سؤ سوارن جو دستو مقرر ڪيو هو. بکر، جو هن حصي جو مضبوط قلعو هو، تنهن کي نادر شاه ڍهرائي ٻيهر تعمير ڪرايو هو، قنڌار جا افغان نواب شڪارپور ۾ رهندا هئا. تيمور شاه جي ڏينهن ۾ شڪارپور جي نواب غلام صديق خان سنه 1192هه (1778ع) ۾ بکر جي قلعي جي مرمت ڪرائي هئي. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي اڻبڻت مان فائدو وٺي، قلات جي بيگلر بيگيءَ ڪراچيءَ جي مڇي مياڻيءَ تي قبضو ڪيو. هتي ڪاٺ جا غوراب به جڙندا هئا. ڪراچي بندر جي ساليانو اپت 6 لک 16 هزار رپيا هئي. عمر ڪوٽ مان سرائين کي 23 هزار رپيا ساليانو آمدني هئي. ميان غلام شاه کان پوءِ ڪلهوڙن وٽ سنڌ جو وچيون ٽڪرو وڃي رهيو هو.

ڪلهوڙن جي فوجي قوت:

ڪلهوڙن جي فوجي قوت زبردست هئي. فوج ۾ بلوچ ۽ سنڌي سپاهي هئا. منجهن ميان يار محمد، ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاه فاتح ٿي گذريا. ميان يار محمد بکر جي مغل نوابن کي شڪستون ڏيئي، سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو پايو وڌو. سيويءَ سميت ڪڇي به سندس حوالي هئي. هن بلوچن کي دعوت ڏيئي، فوجون سندن حوالي ڪيون. ڪلهوڙن حاڪمن بلوچي سردارن کي جاگيرون ڏنيون، اهي سردار جنگ وقت سرائين کي فوجي امداد ڏيڻ لاءِ پڌل هئا. رفتي رفتي سول ڪاتي جي عهدن تي به بلوچن قبضو ڪري ورتو. ميان نور محمد سنڌي بلوچن جي مدد سان ڏاريجن، سومرن، سمن، شورن، توڳاچين، مهرن ۽ دائودپوٽن کي شڪستون ڏيئي نادر شاه جي وڃڻ کان پوءِ سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو. ميان صاحب سني جي جنگ ۾ عبدالله خان ‘شهباز ڪوهستان’ کي شڪست ڏيئي، ڪڇيءَ تي پنهنجو نائب مقرر ڪيو، پر نادر شاه جي زور تي براهوئي خان مير محبت خان ڪڇيءَ جو علائقو، ميان کان کسي ورتو.

سنه 1646ع ۾ انگريزن مدراس واري فئڪٽري جي بچاءَ لاءِ اتي سينٽ جارج قلعو تعمير ڪرايو هو، ميان نور محمد جي مدراس جي راجا سان دوستي هئي، سندس معرفت ميان صاحب انگريزي قلعي کان پراڻيون توبون خريد ڪيون هيون. ڪي توبون پورچوگيزن، ميان صاحب کي سوکڙيءَ طور ڏنيون هيون. ميان غلام شاه غازيءَ دائودپوٽن کي شڪست ڏني، تنهن کان پوءِ ڪڇ جي راءِ کي شڪست ڏيئي، بستا ۽ لکپت جا بندر فتح ڪيا هئا. انهن فتحن جي صلي ۾ احمد شاه ڪيس ‘شمس الدولت’ جو خطاب ڏنو. پاڻي پٽ جي ٽيںءَ جنگ کان پوءِ 1762ع ۾ احمد شاه ديره جات (پنجاب) جو علائقو به ميان غلام شاه جي سپرد ڪيو هو، جنهن مٿان ميان جا نائب حڪومت هلائيندا هئا. سندس ڏينهن ۾ ديره جات جي ناهرن شڪست کاڌي.

واپار:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مِيان غلام شاهه شاهبندر تعمير ڪرايو، جنهن جي وسيلي سنڌ جو واپار ممبئي، سورت ۽ بندر عباس تائين هلڻ لڳو، سنڌ جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ ميان صاحب ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي نٽي ۾ واپار جي ڪوٺي وجهڻ جي اجازت ڏني، پڻ پنهنجن اهلڪارن کي هدايت ڪيائين ته انگريز ايجنٽن سان نرمائيءَ سان پيش اچن، ڪين سهوليتون ڏين، جيئن سنڌ جو واپار ترقي ڪري. انگريزن جي درآمد مال تان، ميان صاحب محصول معاف ڪيو هو، مگر روانگيءَ جي شين تي ڪانئڻ محصول ورتو ويندو هو.

سنه 1764ع ۾ 38526 رپين جو مال سمنڊ رستي ممبئي کان شاهبندر پهتو. سنڌ جو مال ٺٽي ۽ شڪارپور جا واپاري، ملتان جا صراف، حيدرآباد جا لوهاڻا پائيبند ۽ ميمڻ واپاري ٻاهرين ملڪن ڏانهن نيڪال ڪندا هئا. انگريز ايجنٽ ساليانو ڏه هزار مڻ ڪلمي شورو سنڌ مان خريد ڪندا هئا. شاهبندر، ساڪري، ۽ ٻنوري ۾ انگريزن شوري کي صاف ڪرڻ لاءِ ڪارخانا کوليا هئا. خشڪيءَ رستي قنڌار ۽ خراسان جي واپارين کي ادائي رپيا في سيڪڙو مال تي محصول سنڌ سرڪار کي ڏيڻو پوندو هو. خراسان جا واپاري هر سال ڏهن هزارن رپين جو اوني ڪپڙو سنڌ جي شهرن مان خريد ڪندا هئا.

ميان غلام شاهه جو تجارتي ايجنٽ ممبئي ۾ رهندو هو، جتان جارجيا جا ٻانها، حبشي ٻانهيون، گهڙيال، واچون ۽ اوني ڪپڙو ميان لاءِ خريد ڪندو هو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سان معاهدي ڪرڻ کان پوءِ ميان غلام شاهه هر سال 45 هزار رپين جو اوني ڪپڙو ۽ ايراني ريشمي ڪپڙو انگريزي ايجنٽ کان خريد ڪندو هو. سندس ڏينهن ۾ آسودگيءَ جو دور هو. ميان سرفراز خان ڪوٺي نٽي مان ڪٽي ڇڏي. ميان عبدالنبي خان قنڌار کي ساليانو ڍل پهچائي نه سگهيو، جنهن ڪري تيمور شاهه پاران مدد خان پٺاڻ سنڌ تي ڪاهي، ڦرلٽ ڪئي، جنهن ڪري سنڌ جا وسندڙ شهر ۽ ڳوٺ پٺاڻن ڦري ويران ڪري ڇڏيا ۽ سنڌ ۾ ڏڪر پئجي ويو.

ڪلهوڙن جا اهلڪار:

ڪلهوڙن جا اهلڪار ۽ درٻاري امير تجربيڪار هئا. مير اسد الله ولد مير لطف الله بن مير مخدوم هاشم اصفهاني، ميان نور محمد جو مير منشي هو. مير محمد اڪرم ساڪن لوهري ميان نور محمد پاران بکر جو ناظم هو. هن جا پٽ مير سراج الدين، مير معين الدين ۽ مير نورالدين علميت ۽ فضيلت ڪري بزرگ هئا. حڪيم عبدالرئوف، ميان نور محمد وٽ منصبدار هو. حڪيم صاحب جو پٽ شيخ ڪرم الله ميان غلام شاهه جي سرڪار ۾ عهديدار هو ۽ پيءُ وانگر علم طب ۾ ماهر هو. حڪيم عبدالرئوف اڳ سيويءَ ۾ خانپور جي بختيار خان وٽ نوڪر هو، فن انشا ۾ بي نظير هو.ميان غلام شاهه جي درٻار جي دفترادارن مان سيد حاجي نور محمد علم طب ۾ ماهر هو، سندس پٽ سيد حاجي عبدالڪريم به مشهور ٿي گذريو. حڪيم محمد رئوف جو پاءُ محمد حفيظ به ميان غلام شاهه وٽ نوڪر هو. مير لطف الله عرف متارو ولد سيد عبدالڪريم، جو شاهه صدر لڪياريءَ جي اولاد مان هو، پهريائين ڪلهوڙن پاران دهليءَ جي درٻار ۾ سفير ٿي ويو، پوءِ ميان نور محمد جو وزير ٿيو. سندس تاريخ وفات محمد پناهه راجا نٽويءَ هن ريت چئي آهي:

”هرڪه آمد بر سر قبرش بتاريخ وفات، رحمت ايزد بجان مير لطف الله گفت“

ديوان گدومل ڪلهوڙن پاران خراسان ۽ قنڌار جي درٻارين تائين سفارت جي ڪم تي مامور رهيو. ڪلهوڙن جي درٻار ۾ شعراءِ ڪرام کي قصيدن جي عيوض انعام ملندا هئا. مير علي شير قانع ٺٽوي، وقت جي شاعر ۽ ’تحفة الڪرام‘ جي صاحب، کي ڪلهوڙن جي درٻار مان وظيفو ملندو هو. ميان نور محمد وٽ شاهي ڪتبخانو هو. سندس سمورا ڪتاب نادر شاهه ڦري، ايران ڏانهن کڻي ويو هو. ميان صاحب، سنڌ جي شاعرن جي سرتاج شاهه ڀٽائي رحه کي مولانا روميءَ جي مثنوي جو نسخو ڏنو هو. درٻار جو ڪاروبار پارسي زبان ۾ هلندو هو.

سڪا:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ اندر مغليه، گجرات، ايران، گولڪنده، بيجاپور، پرتگالي ۽ قنڌاري سڪا چالو هئا. مٿين سڪن مان، مغلن ۽ دکن جي اسلامي رياستن جي سڪن جو سون خالص هو ۽ مغلن جي رپين جي چاندي خالص هئي. سورت جو سون ولايت ۾ 12 ڪان 14 في صدي منافع تي وڪامندو هو. سنه 1774ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني گنسيٽ نالي گوئا جي هڪڙي سوناري کان پنهنجو سڪو تيار ڪرايو هو. سنڌ جا واپاري ڪمپنيءَ جا ڪلدار خوشيءَ سان وٺندا هئا.(1) غازي احمد شاه پنهنجو سڪو تيار ڪرايو هو، جنهن تي هيءَ عبارت لکيل هئي:

”حڪم شد از قادر بي چون باحمد پادشاه

سکه زن بريسم و زراز موج ماهي تاماه“

تيمور شاه جي سڪن تي هيٺين عبارت لکيل هئي:

”چرخ مي آرد طلا و نقره از خوشيد و ماه

تا کند بر چهره نقش سکه تيمور شاه“.

مشاهير ۽ علمي حالت:

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي آغاز وقت سنڌين جون مغلن سان جنگيون لڳيون، تنهن کان پوءِ نادر شاه سنڌ تي ڪاهي آيو. سنڌ ۾ فقط ميان غلام شاه ’صمصام الدوله‘ جي ڏينهن ۾ امن امان ۽ آسودگيءَ جو دور رهيو. ڪانئس پوءِ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي اٽڪ ٽٽڪ ڪري سنه 1775ع ۾ انگريزن سنڌ سان واپار بند ڪري ڇڏيو. سنه 1780ع ۾ افغانن مدد خان جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ تي ڪاهي، سنڌين کي بي درديءَ سان ڦري مفلس ڪري ڇڏيو. انگريزن جي عسڪريت ۽ ٻيڙو برصغير هند تي سمنڊن سميت ڌاڪو ڄمائي ٻيٺو هو. مٿين انقلابن هوندي به جنت السنڌ جي خاڪ پاڪ مان بلند پايه بزرگ، شاعر ۽ اهل الله پيدا ٿيا، جن جي اجتهاد جو آواز حرمين شريفين کان وٺي هند جي علمي ادارن تائين پهتو.

اهڙيءَ طرح سنڌي شاعرن جي بذله سنجين ۽ جادو ڪلامين جي ڪري سنڌ جي ادبي محفل اهڙي رونق ورتي، جو موجوده ترقيءَ جو دور شاندار ماضيءَ جي ان زرين عهد اڳيان ڦڪو پيو لڳي. اهو ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو زمانو هو، جڏهن شعراءِ ڪرام سنڌي زبان کي حيات جاويد جو جامو پهرايو. سنه 1742ع ۾ نادر شاه جي ڪاهه وقت ٺٽي جو اڳوڻو اوج مٽجي چڪو هو، تاهم هن شهر ۾ ويهه هزار ڪوري ۽ چاليهه هزار مختلف هنرن جا ڪاريگر، سٺ هزار دوڪاندار ۽ چار سؤ اسلامي علمن جا مدرسا موجود هئا.(1) انهن ادارن ڪري سنڌي زبان زنده ٿي. سنڌ ۾ لاڙ کان وٺي سري تائين وڪ وڪ تي علمائن سگهورن، صوفيا اعظام ۽ شيرين مقال شعرا ڪرام جو حلقو موجود هو. اهي بزرگ ان زماني جي پيداوار آهن، جڏهن قديم تهذيب جديد تهذيب سان ٽڪرجڻ لڳي هئي ۽ زمانو سنڌ جي سياسي زوال جي باب جا ورق ورائي رهيو هو.

_1مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (متوفي 1174هه: 1760ع) جو والد عبداللطيف بن عبدالرحمان بن محمد قاسم بن خيرالدين الحارثي بنوري شهر ۾ رهندو هو. ٺٽي ۾ پهچڻ کان پوءِ مخدوم محمد هاشم جي علمي شهرت ۽ فضيلت جو آواز ديسان ديس پهچڻ لڳو. ميان غلام شاه سندس معتقدن ۾ شامل هو. مخدوم صاحب همت سان بدعات ۽ بد رسمن جو خاتمو ڪيو. ميان غلام شاه کيس قاضي القضات جو عهدو ڏنو. سنه 1135ع ۾ مخدوم صاحب حج بيت الله جي ارادي سان مڪي معظمه ۽ مديني منوره ڏانهن ويو، جت مختلف علمائن، جيئن ته شيخ عبدالقادر صديقي مالڪي، شيخ عبدين علي المصري، شيخ ابوطاهر مدني، وغيره کان حديث ۽ ٻين علمن جون سندون ۽ اجازتون وٺي، واپسيءَ وقت سورت بندر تي سيد محمد سعدالله سورتيءَ کان بيعت وٺي، خلافت جو خرقو ڍڪيائين. سنه 1137هه ۾ ٺٽي اچي وارد ٿيو. مخدوم صاحب اٽڪل ڏيڍ سؤ ڪتاب عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ تاليف ڪري، سنڌ وارن تي هڪ ناقابل فراموش احسان فرمايو. انهن ڪتابن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

1تفسير عم و تبارڪ (سنڌي)، 2 تفسير سوره تبارڪ، 3_ مظهر الانوار في الصيام، 4_ حيات القادري بلطراف البخاري، 5_ فرائض اسلام فتح الڪلام، 6_ حيات القلوب، 7_ وصيت نامه 8_ الطريقه الاحمدية، 9_ تمام الغاية، 10_ السيف الجلي عن ساب النبي، وغيره وغيره. مخدوم صاحب جو مقبرو مڪليءَ تي آهي.
_2علامه محمد معين بن محمد امين، دل قوم جي قديم ٺٽي وارن ملن جي خاندان مان هو. شاه عبداللطيف جو همعصر ۽ دوست هو. هجري 12 صديءَ جو محدث، صوفي ۽ شاعر ٿي گذريو. ٺٽي ۾ تعليم پرائڻ کان پوءِ ولي الهند شاه ولي الله دهلويءَ جو وڃي شاگرد ٿيو. شيخ محي الدين ابن العربيءَ جو معتقد هو. نقشبندي طريقي ۾ شيخ ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو. سرود ۽ سماع جو شيدائي هو. عربي زبان ۾ جيڪا ڪماليت علامه کي حاصل هئي، سا سندس ٻين معاصرين ۾ گهٽ نظر اچي ٿي. پارسيءَ ۾ سندس تخلص 'تسليم' ۽ سنڌيءَ ۾ 'بيرنگي' آهي. سيد علي شير قانع 'مقالات الشعرا' ۾ سندس بيان بيحد عقيدتمنديءَ سان ڏنو آهي. سندس تصنيفات مان ڪن جا نالا هي آهن:
1دراسات اللبيب، جنهن جو جواب مخدوم عبداللطيف ٺٽوي لکيو، 2 الحجة، جنهن جو رد مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ لکيو، 3_ نورالعين (امام حسين جي ماتم جي جواز ۾)، جنهن جو رد شيخ محمد حيات لکيو، 4_ رفع الشڪال، 5_ ايقاط الوسنان، 6_ وحدة الوجود الموجود، 7_ رساله اعتدالات الاربع، 8_ حاشيه زبده المنطق، 9_ الابداح، 10_ الحق الصريح، 11_ رفع العين وغيره.
_3شيخ محمد حيات السندي مدني رحه (متوفي 1263هه: 1751ع) (جو پنهنجي وقت جو مجدد تسليم ڪيو ويو آهي) ولد ملا ڦلاريو، عادلپور گهوٽڪيءَ ۾ پيدا ٿيو ۽ اڳتي هلي عرب ۽ عجم جي استاد هئڻ جي عزت حاصل ڪيائين. طلب علم لاءِ حرمين شريفين هليو ويو. شيخ ابوالحسن محمد بن محمد صادق ڪبير کان علوم حاصل ڪيائين ۽ هن جي وفات کان پوءِ مسجد نبويءَ ۾ درس حديث ۽ وعظ جي مسند جو مالڪ ٿيو. سندس خدمت ۾ شام، مصر، هندستان ۽ مراڪش جي سون علمائن حديث جي علم جي تحصيل ڪئي. علامه محمد معين وانگر سندس شاگردن جي فهرست طويل آهي. تاريخن ۾ هيٺيان نالا اچن ٿا:
شيخ احمد بن عبدالرحمان شامي، شيخ محمد سعيد صغير، شيخ عبدالقادر خليل ڪدڪ، سيد عبدالقادر بن احمد، سيد غلام علي آزاد بلگرامي، شيخ محمد فاخر الله آبادي، شيخ ابوالحسن صغير، شيخ غلام حسين ٺٽوي مدني، مولانا خيرالدين محمد زاهد سورتي وغيره. منجهائن سيد غلام علي آزاد بلگرامي مؤرخ ٿي گذريو، سندس تاريخن 'سبحقه المرجان في آثار هندستان' ۽ 'خزانة عامره' (جو 1871ع ۾ لکنؤ مان ڇپيو) تان چوٽيءَ جا مؤرخ روشني وٺن ٿا.(1) مولانا خيرالدين سورتيءَ جو ڪتاب تصوف ۽ سلوڪ متعلق 'شواهد التجديد' مشهور آهن. مولانا سورتيءَ 1206هه ۾ وفات ڪئي.(2) شيخ محمد حيات جي تصنيفات مان ڪن ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:
1تحفة الانام في العمل حديث النبي علية الصلواة وسلم، 2 الا يغاف علي سبب الاختلاف، 3_ شرح اربعين نو وي، 4_ رساله رد بدعت تعزيه (ان ۾ علامه معين تي رد ڪيل آهي)، 5_ شرح ترغيب ترهيب منذري، 6_ النهي عن عشق المردان و النسوان (عشق مزاجيءَ تي رد): ان رسالي جو گهڻو حصو نواب سيد صديق حسن خان ڪتاب 'هداية السائل' ۾ نقل ڪيو آهي. شيخ رحه جا ڪي رسالا جناب پير صاحب جهنڊي واري جي ڪتبخاني ۾ موجود آهن ۽ بلڪل ناياب آهن. شيخ صاحب مدينه منوره جي قبرستان جنت البقيع ۾ مدفن آهي.(1(
_4شاهه عبداللطيف سيد حبيب الله جو پٽ، سيد عبدالقدوس شاهه جو پوٽو، سيد جمال شاهه جو پڙپوٽو هو. سيد جمال شاه، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو ٽيون فرزند هو.(2) شاه صاحب جا وڏا متعلوي سيد سڏجن ٿا. شاه، سنڌ جو سدا جيئرو شاعر ۽ عارف ڪامل ٿي گذريو آهي. هن جي ولادت ڳوٺ ڪٽياڻ تعلقي هالا ۾ ٿي. سندس وڏا امير تيمور گورگانيءَ سان سياحت جي سانگي هرات کان سنڌ ۾ وارد ٿيا هئا. شاه عبداللطيف جو ننڍي هوندي کان عرفان ۽ تصوف ڏانهن لاڙو هو، ڇو ته سندس والد سيد حبيب هميشه استغراق جي حالت ۾ رهندو هو ۽ اهڙي ڪامل پيءُ جو پٽ تي وڏو اثر ٿيو، جنهن ڪري هو دنيا کي ترڪ ڪري، 'تارڪ' جي نالي سان پنهنجي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

وقت ۾ مشهور ٿيو. هو اگرچه هڪ وڏو صوفي هو، پر سموريءَ زندگي ۾ ڪڏهن به نماز ترڪ نه ڪيائين، نه وري روزا ڇڏيائين. وقت جي حاڪمن مان ميان نور محمد ڪلهوڙو سندس نهايت معتقد هو. هن شاهه صاحب کي مثنوي روميءَ جو نسخو به ڏنو هو.

علامه محمد معين ٺٽويءَ سان سندس گهاٽي دوستي هئي. چيو وڃي ٿو ته شاهه صاحب 'اُمي' هو، پر سندس سينو الهامي ڏات سان ڀريل هو، جو فارسي، عربي سمجهي سگهندو هو. پنهنجي رسالي ۾ مولانا رومي رحه جي ڪن شعرن جو ترجمو ۽ قرآن شريف جون آيتون مناسب هنڌن تي ڪم آنديون اٿس. شاهه صاحب 14 صفر 1165هه (1752ع) ۾ وفات ڪري ويو. سنه 1167هه (1754ع) ۾ ميان غلام شاهه خان ڪلهوڙي عيدن رازي ڪان شاهه جي پٽ تي سندس مقبري مٿان عاليشان گنبذ اڏايو.

شاهه جو رسالو جهوني سنڌي ٻوليءَ جي خزاني سان لبريز آهي ۽ سنڌي ادب جو قابل فخر شاهڪار آهي، جنهن کي الهامي حيثيت حاصل آهي ۽ جنهن جهڙو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ اڃا پيدا ٿي نه سگهيو آهي.(1) فصاحت، بلاغت، سلاست ۽ معانيءَ جي جن قانونن کي دنيا ڪلام جو حسن ۽ بيان جو زيب مقرر ڪيو آهي، سي شاهه جي ڪلام ۾ موجود آهن. شاهه جو رسالو سڀ کان اڳ سنه 1866ع ۾ علم السان جي ماهر ۽ سنڌي زبان جي گرامر جي ٺاهيندڙ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جرمنيءَ جي شهر لپسيا مان شايع ڪرايو هو. سنه 1867ع ۾ قاضي ابراهيم جو سنگي ڇاپو ٻمبئي مان پڌرو ٿيو. سنه 1900ع ۾ سنڌ جي تعليم کاتي پاران هاٽوڪي سنڌي خط ۾ رسالو ڇپيو. سنه 1913ع ۾ سنڌ جي اديب شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ، تڪليف وٺي پنهنجو ڇاپو پڌرو ڪيو. تنهن کان پوءِ وقت بوقت شاهه جا رسالا شايع ٿيندا رهيا.

رسالي جا پٽ ۽ بلڙيءَ وارا قلمي نسخا قديم آهن. شاهه جي رسالي مان ڏاريا بيت ڪڍڻ ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جو سهرو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي جي مٿي تي آهي. هن صاحب پنهنجي فاضل شاگرد علامه دائودپوٽي جي مدد سان شاهه جي رسالي جا ٽي ضخيم جلد معنيٰ سان تصنيف ڪري، پير سيد غلام حيدر شاهه سجاده نشين درگاهه ڪريميءَ جي ڪوشش سان ۽ مرحوم مير عبدالحسين ٽالپر جي جهوني قلمي نسخي سان بيتن جي ڀيٽ ڪري، سنه 1924ع ڌاري سنڌ جي ڪمشنر جي پريس مان شايع ڪرايا. سنڌ جي مسلمانن پاران سندس شڪرگذاري قاضي اسدالله شاهه روزانه اخبار 'الوحيد' ڪراچي معرفت ڪئي. شاهه جي رسالن جي جلدن مان شاهه ڀٽائي رحه پنهنجي نوراني جمال ۽ جلال سان نظر اچي ٿو.

_5درويش صابر ولهاري شاهه عنايت الله جو همعصر هو، صائم الدهر ۽ قائم الليل ٿي گذريو، هميشه مخلوق خدا کي درس قرآن ڏيڻ ۾ رڌل رهندو هو.

_6شيخ عيسيٰ السندي شيخ محمد غوث گوالياريءَ جي خليفي شيخ محمد جو مريد هو. شيخ بران شطاري برهانپوري شيخ عيسيٰ جو خليفو ۽ مريد هو.

_7درويش گل شاهه قلندر اورنگا بندر ۾ صاحب ڪمال بزرگ ٿي گذريو.

_8مخدوم جلال محمد، مخدوم معين ٺٽويءَ جو همعصر هو، علم نجوم ۾ بقراط ثاني ۽ علم طب ۾ پنهنجي وقت جو بو علي سينا ثاني ٿي گذريو.

_9مخدوم عبدالجميل لاهري بندر واري کي ابوالفتح، محمد شريف ۽ محمد شفيع ٽي پٽ هئا. منجهانئن ابوالفتح شهزادي اورنگزيب جي ملتان واريءَ نائبيءَ جي زماني ۾ پهريان وٽس منشي ٿي بيٺو، پوءِ علمي جوهر ۽ فن انشا ۾ ڪماليت هئڻ ڪري، عالمگيري دور ۾ 'قابل خان' جي لقب سان 'مير منشي ڪل ممالڪ هند' جي رتبي کي پهتو. محمد شريف جامع علوم هو، عالمگير ڪمال پيار منجهان ڪيس 'فرزند' جو لقب ڏنو هو.

_10ابوالفتح ولد مخدوم فضل الله، عهد عالمگيريءَ ۾ سورت بندر مٿان قاضي مقرر ٿيو.

_11شيخ عبدالباسط، جو مخدوم علي محمد قمريءَ جي اولاد مان هو، وقت جو عالم ٿي گذريو. سندس فرزند شيخ محمد اشرف ميان محمد سرفراز خان جي دربار جو مير منشي هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

_12شيخ محمد محفوظ ولد شيخ مريد سيوستاني، ميان غلام شاه جي درٻار جو وڪيل هو ۽ شاعر به هو، سندس تخلص ’سرخوش‘ هو. سندس پٽ شيخ قمرالدين، جو پڻ وڪالت تي مامور هو، تنهن جو تخلص ’عشرت‘ هو.

_13جيئن اردو نثر ۾ سڀ کان پهريان حضرت شاه عبدالقادر دهلويءَ قرآن پاڪ جو ترجمو ڪيو، تيئن سنڌي زبان ۾ پهريائين مٽيارين جي هڪ بزرگ مخدوم ضياءَ الله (متوفي 1227هه) قرآن پاڪ جو سنڌي ترجمو تيار ڪيو، جو ڪيترائي ڀيرا بمبئيءَ مان شايع ٿي، سنڌ وارن لاءِ بيحد برڪت ۽ خير جو باعث بڻيو.

_14حاجي فقير الله علوي بن عبدالرحمان حنفي جلال آبادي (المتوفي 1195هه) جي نسب جو سلسلو امام محمد بن حنيفي سان ملي ٿو. سنه 1150هه ۾ پنهنجي وطن مان هجرت ڪري، شڪارپور ۾ اچي رهيو، جو انهن ڏينهن ۾ دراني حڪومت جي ماتحت هو. هزارين ماڻهن سندس ظاهري ۽ باطني علمن مان فائدو پرايو. ميان سرفراز خان ڪلهوڙو، مير محمد نصير خان واليءِ قلات، غازي احمد شاه ابدالي ۽ تيمور شاه سندس مخلصن جي حلقي ۾ شامل هئا. ڪيس ڪتابن گڏ ڪرڻ جو بيحد شوق هو. سندس ڪتبخاني ۾ عرب ۽ عجم جا ناياب نسخا گڏ ٿيا هئا. هن گهڻائي ڀيرا حج ڪيو هو. عربي ۽ پارسيءَ جو قادرالڪلام شاعر هو. اگرچه هو وڏو صوفي هو ۽ شيخ محي الدين ابن العربيءَ جو معتقد هو ۽ علامه محمد معين ٺٽوي ’همه اوست‘ جي نعري کي بلند ڪرڻ وارو به سندس مخلص دوست هو. پر ان هوندي به جڏهن جهوڪ جي صوفي درويش عنايت الله ’همه اوست‘ جو آواز بلند ڪيو. تڏهن سڀ کان پهريائين حاجي فقير الله علوي هو، جنهن وقت جي حاڪم جو صوفي سرمست جي ’بي دينيءَ‘ ڏانهن ڌيان ڇڪايو هو، حاجي صاحب جي تصنيفات مان ڪن ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1قطب الارشاد، 2 طريق الارشاد، 3_ جواهر الاوراد، 4_ تڪميل المؤمنين ولاولاد، 5_ فتوحات غيبيه شرح عقاعد صوفيا، 6_ فتح الجميل في مدارج التڪميل، 7_ فتوحات الاهي، 8_ براهين النجات من صائب الدنيا والعصرات، 9_ منتخب الاصول، 10_ وثيقة الاڪابر ۽ 11_ قصيده مبروره، 12_ مڪتوبات سيد محمد وفا لڪوي (جو سندس شاگرد هو).(1(

_15مير علي شير قانع ولد مير عزت الله ٺٽوي (المتوفي 1203هه) شڪر الاهي سادات مان هو.(2) ابتدائي تعليم ڪان پوءِ علامه معين الدين، مخدوم رحمت الله ٺٽوي ۽ وقت جي استاد مير حيدر ابو تراب وٽان تعليم حاصل ڪري، سنڌ تي پنهنجي تعليم جو سڪو ڄمايائين. شاعريءَ لاءِ سندس طبيعت موزون هئي ۽ ’مظهري‘ تخلص هو. شاعرانه صفات جو نه فقط ماهر هو، موجد به هو. سندس قابليت جو آواز سرائين جي درٻار ۾ پهتو، جن ڪيس گهرائي پنهنجو مقرب بڻايو. ميان نور محمد ۽ سندس پٽ مراداياب خان ۽ ان کان پوءِ ميان غلام شاه خان جو علمي مصاحب ٿي رهيو. ميان محمد مراداياب خان جي تخت نشينيءَ جي موقعي تي 21 اشعار نعتيه لکيا اٿس. اهو قصيدو سندس ڪتاب ’الشعرا‘ ۾ لکيل آهي. مير قانع ٺٽوي کان اڳ اهڙو قصيدو غازي اورنگزيب جي تخت نشينيءَ وقت سيد باقر گيلانيءَ لکيو هو. مير قانع ٺٽويءَ کي تاريخي علم ۾ الهامي دسترس هئي. سندس سنڌ وارن تي وڏو احسان تاريخ ’تحفة الڪرام‘ آهي، جا ٽن جلدن ۾ آهي، جن مان پويون جلد تاريخ سنڌ متعلق راءِ گهرائي کان وٺي ميان غلام شاه جي وفات تائين آهي، تنهن کان پوءِ سنڌ جي اوليائن، صوفين، ويندي مجذوبن تائين ان ۾ ذڪر ڏنل آهي. سچ پچ ته جيڪڏهن اڄ سنڌ وارن جي هٿن ۾ اها مختصر تاريخ نه هجي ها ته وٽن ڪجهه به نه هجي ها. انهيءَ تاريخ جي روشنيءَ ۾ اسين قديم سنڌ کي ڏسي سگهون ٿا. سندس تصنيفات مان چند نسخن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1زينت الاخلاق، 2 نسخه غوثيه، 3_ مڪلي نامه، 4_ مثنوي ختم الملوڪ، 5_ قصاب نامه، 6_ زبده المقامات، 7_ زين الافڪار، 8_ تهذيب الطباع، 9_ مختار نامه، 10_ معيار سالڪان طريقت، 11_ قصه ڪامروپ، 12_ چهار منزله، 13_ مثنوي ڪرشمه قدرت، 14_ حديقة الاوليا، 15_ مثنوي قضا و قدرت، 16_ رساله در صناع و بدائع، 17_ روضة الانبيا، 18_ بوستان بهار، 19_ لب لباب تاريخ ڪلهوڙه، 20_ رساله شرح معما، 21_ ديوان قانع ۽ 22_ مقالات الشعرا وغيره. مٿين ڪتابن مان ڪي نظم ۽ ڪي نثر ۾ آهن.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

_16محمد محسن ٺٽوي ولد نور محمد صباغ (المتوفي 1363هه) سنڌ ۾ پارسيءَ جو باڪمال شاعر ٿي گذريو. مير مقبل اصفهاني، جو ڪجهه وقت ٺٽي ۾ اچي رهيو هو، ان ڪان ڪلام جي اصلاح ڪرائي، پوءِ اڳتي هلي پاڻ استاديءَ جي درجي کي پهتو. سنڌ کان ٻاهر سندس شعر دهليءَ ۽ دکن تائين پهتو. سندس همعصر شاعر ۽ غير شاعر هن جي ڪلام کي شوق ۽ آرزوءَ سان نقل ڪندا هئا. ڪجهه وقت ٺٽي جي حاڪم مير لطف علي خان جي صحبت ۾ رهيو. آخر عمر ۾ ميان نور محمد خان وٽان سندس 15 روپيا ماهوار پگهار مقرر ٿيو. سندس تصنيفات مان ڪن ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

_1عقد دوازده گوهر، _2 طراز دانش، _3 ديوان قصائد، _4 اعلام ماتم يا حمله حسيني ۽ _5 محڪ محسن وغيره. 'محڪ محسن' کان سواءِ سندس ٻيا سمورا ڪتاب ناپيد ٿي ويا آهن. سندس نظم ۽ شعر جا نمونا 'مقالات الشعرا' ۾ ڏنل آهن.

_17حضرت محمد عابد سيوستاني انصاري (المتوفي 1258هه) مدينه طيبه جي فقيهن ۽ محدثن مان بزرگ ۽ استاد الوقت ٿي گذريو. مخدوم صاحب مخدوم عبدالواحد جي شاگردن مان هو. مخدوم محمد انس راهوجو، مخدوم عبدالرحيم سيوستاني، قاضي محمد باقر پٽي، مخدوم عبدالحليم بن يوسف سيوستاني، مخدوم حامد بن ڪمال الدين بن صلاح الدين بوبڪائي، قاضي اسماعيل ولد قاضي نصيرالدين متعلوي، اهي سيئي بزرگ هڪ ٻئي جا معاصر هئا ۽ گهڻو ڪري سيوهڻ ۾ گڏ رهندا هئا.

_18مخدوم عبدالواحد جون گهڻيون تصنيفات آهن. مثلا: _1 ديوان واحدي ۽ _2 انشاءَ واحدي وغيره. سندس ديوان هينئر ناياب آهي، باقي 'انشاءَ واحدي' جو پارسي علم ۽ ادب جو هڪ بي نظير ڪتاب آهي، اجا موجود آهي. پاٽ ۽ سيوهڻ جا مخدوم سندس پاءُ ميان محمد حسن جو اولاد آهن. سندس تخلص 'واحدي' هو، سندس مريد به گهڻائي هئا. سنه 1224هه ۾ وفات ڪيائين. قاضي محمد شڪارپوري سندس همعصر علمائن مان هو، جنهن جا ساڻس علمي مباحثا رهندا هئا. سندس شاگرد رشيد محمد افضل سندس فتوائن کي 'بياض واحدي' جي نالي سان گڏ ڪيو.

_19مخدوم خواجه محمد زمان ولد حاجي عبداللطيف نقشبندي 21 رمضان 1125هه (1713ع) ۾ تولد ٿيو. شروع ۾ پنهنجي والد وٽان قرآن شريف پڙهي، باقي ڪتاب ٺٽي ۾ مخدوم محمد صديق وٽ اچي ختم ڪيائين. ٺٽي جي رهڻ وارن ڏينهن ۾ پهريان مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي معتقدن ۾ شامل ٿيو ۽ ان ڪان پوءِ مخدوم محمد ٺٽويءَ جي خانقاه ۾ رهي، تصوف ۾ ڪماليت حاصل ڪيائين ۽ ان وٽ ئي خلافت جو خرقو ڊڪيائين. پوءِ ستت ئي مخدوم محمد صاحب عيال سميت هجرت ڪري مڪه معظمه ڏانهن هليو ويو ۽ خواجه محمد زمان صاحب کي پنهنجي گاديءَ تي ويهاري ويو، جتي گهڻائي ماڻهو فيض حاصل ڪرڻ لڳا. آخر ڪجهه وقت ڪان پوءِ ٺٽو ڇڏي لواريءَ ۾ وڃي رهيو. سندس خليفن مان 4 ماڻهو مشهور ٿي گذريا آهن: ميان عبدالرحيم گرهوڙي، حاجي طالب اگهمي، حاجي محمد صالح گهراڻي، حافظ هدايت الله، مخدوم صاحب 4 ذوالقعد سنه 1188هه ۾ رحلت فرمائي، پنهنجي مراقبي واري حجري ۾ دفن ٿيو. فقير گرهوڙي هڪ وڏو عالم هو.

_20فقير عنايت الله رضوي نصرپوري، شاه ڀٽائي رحه جو همعصر ۽ بلند پايه شاعر هو، مگر شاه جهڙي شمس اڳيان هو قمر ٿي دنيا اڳيان ظاهر ٿيو. اصل روهڙيءَ جي رضوي سيدن مان هو. سندس اولاد 'شاه پوتا' سڏبا آهن.

فقير عنايت الله، شاه ڀٽائي رحه جو مريد، ميان پير محمد چوڊي جو پٽ هو. پنهنجو نالو شعر ۾ عنايت الله ڄاڻايو اٿس. سندس ڪلام عبدالله خان ولد حيات خان قنداريءَ سنه 1893ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو.

_21ڪنڊڙي شريف وارن صوفين جو سرچشمو روحل فقير ننڊيڻ ۾ ڪلهوڙن جي ملازمت ۾ گهڙيو، مگر پوءِ جلدئي دنيا جا لڳ لاڳاپا لاهي وڃي ميرانپور جهوڪ شريف ۾ رهيو. آخر مرشد وٽ مقبول ٿيو. وري مرشد جي هن ارشاد تي رخصت ورتائين ته 'ابا تنهنجي رهڻ جي جاءِ اها مقرر ڪريون ٿا، جتي تو کي خود بخود روڪ ٿئي!" آخر ٿيو ته به ائين: هڪ هنڌ ڪنڊڙيءَ جي ڪنڊن ۾ پهراڻ اٽڪي پيس ۽ اتي ئي رهي پيو، پوءِ ته هن وٽاڻ تي ماڻهن جا ميلا لڳا، تان جو ڪنڊڙي شريف خاص و عام جو زيارتگاه ٿي پيو. پاڻ هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

”کندڙيءَ ۾ ڪلتار ڏنوسين، رانجهو رمزن وارو يار“!

_22مير جان الله (جان شاهه) رضوي تخلص ’مير‘، شاه عنايت الله صوفيءَ جو معتقد مريد هو. جڏهن ميان يار محمد ڪلهوڙي، جهوڪ جي فقيرن تي حملو ڪيو، تڏهن مريد باصفا صوفيءَ پنهنجي مرشد کان ڪليل مقابلي جي اجازت گهري، مگر شاه صاحب منع ڪيس. مرشد جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ مير جان الله روهڙيءَ ۾ رهيو، جتي پوءِ وفات ڪيائين. پارسيءَ ۾ سندس ’ديوان مير‘ مشهور آهي، جو هيٺين سٽن سان شروع ٿئي ٿو:

”الهي جوش طوفان بخش چشم اشڪبارم را،
سحاب دجله افشان کن رگ ابر بهارم را“.

(1)بهاولپور وجڻ کان اڳ، ماه رمضان ۾ روهڙي جي پرسان امرڪس واهه جي ڪپ تي جنگ لڳي، جنهن ۾ عطر خان، احمد يار ۽ مقصودي شڪست کائي، قلات جي خان محمد نصير خان وٽ وڃي پناهه ورتي. وري جڏهن ميان غلام شاه شاهبندر تعمير ڪرائڻ ۾ رڌل هو، تڏهن عطر خان قلات جو لشڪر وٺي عطائي خان جي اڳواٽيءَ هيٺ حاجڪان پهتو. هت پائرن پاڻ ۾ صلح ڪئي. غلام شاه نصرپور کان اُباوڙي تائين ملڪ عطر خان کي ڏنو، پر پوءِ وري پاڻ ۾ اٽيٽ پئجي وين. تحفة الڪرام: جلد _3، ص _ 113 _ 115.

Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 304.

(1)سنه 1808ع ۾، ڪپتان گرنڊلي سندريءَ جي قلعي جو معائنو ڪري ان جو نقشو تيار ڪيو هو. قلعي جي عمارت چوڪنڊي هئي ۽ هڪڙي ڪنڊ تي منارو جڙيل هو. اليگزينڊر برنس پنهنجي سفرنامي ۾ قلعي جو ذڪر ڏنو آهي. سنه 1819ع ۾ پراڻ وارو موريءَ جو ڏنل بند زلزلي جي ڪري ڍهي پيو.

E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, P. 5.

(1)ڪلمتين ۽ بلفتن جي جنگ بلوچن ۾ مشهور آهي. هڪڙي گوهه کي ڪن بلفت چوڪرن ماريو هو، گوهه هڪڙي ڪلمتيءَ جي جهوپڙيءَ ۾ پناه ورتي، مگر بلفت چوڪرن ڪلمتيءَ جي گهر ۾ گهڙي گوهه کي ماري وڌو، جنهن ڪري ڌرين ۾ جنگ لڳي هئي. ڏسو شعر البلوچستان: ايم _ ايل_ ڊيمس، جنگ ڪلمتي ۽ بلفت.

(1)سيرت المتاخرين: سيد غلام حسين. هن ڪتاب ۾ سنه 1707ع کان 1782ع تائين ذڪر ڏنل آهي.

J. Sarkar: Fal of the Moghal Empire, Vol. II, PP. 285-91.

وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد _ 2، زڪر پرتپور.

نوٽ: احمد شاه ابداليءَ سان شريڪ ٿي بلوچن سکن خلاف ڇهه جنگيون ڪيون هيون. سکن سان بلوچن جي جنگ جو بيان قاضي نور محمد گنج آبوي جي ڪتاب ’جنگنامه‘ ۾ ڏنل آهي. ’جنگنامه‘ پارسيءَ ۾ نظم ڪيل 226 صفحن ۾ آهي، ان جو اصلي نسخو قلات جي شاهي ڪتبخاني ۾ رکيل آهي، جتان هڪڙي سک مؤرخ ڪرم سنگهه سنه 1906ع ۾ خالصا ڪاليج امرتسر لاءِ نقل ڪيو هو. قاضي نور محمد مير نصير خان سان مٿينءَ جنگين ۾ همرڪاب هو.

(1) Cousins, H. Antiquities of Sind, P. 123

نوٽ: 19 صديءَ تائين اورنگا آباد ۽ شاهبندر سنڌ جي بن بندرن، لاهري بندر کان پوءِ واپار ۾ ترقي ڪئي. لاهري بندر معرفت ٺٽي جو واپار هلندو هو. مٿين بندرن کان سواءِ وکر سمنڊ کان مٿيرو جتي حجامڙو ڦٽي شاخون ٿئي ٿو، سلامتيءَ جي هنڌ تي واقع هو. پهرين افغان ويڙهه وقت سرجان ڪين وکر تي فوجون لاهي، ٻمبئي جو لشڪر وٺي ڪابل ڏانهن روانو ٿيو هو.

J. Wood: A Journey of the Source of the River Oxus, Chp. IV, London, 1872.

(1) P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind. Lahore.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2)ميان غلام شاه ٺٽي ۽ شاهبندر تي پنهنجا تجربيڪار نائب مقرر ڪيا هئا. سنه 1770ع تائين، فقير حبيب نائچ ٺٽي مٿان نائب هو. فقير مراد نظاماڻي، ميان سرفراز خان جي ڏينهن تائين ٺٽي مٿان نائب رهيو. ڪلهوڙن حاڪمن ڪن ارغونن کي به وڏا عهدا ڏنا هئا، مگر سنڌين سان سندن هلت سٺي نه هئي، تنهن ڪري ڪين عهدن تان هٽائي سنڌين کي عهدا ڏنا ويا. ميان غلام شاه جي ڏينهن ۾ محمد قائم ڪوڪلتاش ٺٽي جو ناظم هو، پر پوءِ عهدي تان هٽايو ويو.

(1)ميان عطر خان قيد ۾ هو. ميان محمد مراداياب خان، ميان غلام شاه جي مرڻ کان پوءِ قنڌار مان حڪومت جي سَند هٿ ڪئي هئي، مگر جنهن صورت ۾ بلوچ ميان سرفراز خان جا طرفدار هئا، ان حالت ۾ ميان محمد مراداياب دعويٰ تان هٿ ڪنيو.

(2)احمد شاه جو مقبرو قنڌار شهر جي وچ ۾ هڪڙي باغ ۾ آهي. گنبذ جي بلندي سٺ فٽ ۽ گولائي ٽيهه فٽ آهي. ان جي ڪنارن تي منارا آهن. عمارت تي نوي هزار رپيا خرچ لڳو هو.

(3)احمد شاه سان مير محمد نصير خان عهدنامو ڪيو هو، جنهن موجب جنگين جي وقت بلوچي لشڪر جو خرچ احمد شاه پريندو هو ۽ هن معاهدي موجب احمد شاه قلات جي خان کي ’بيگلر بيگي‘ جو خطاب ڏنو هو، جو اجا تائين پشت بپشت هلندو اچي ٿو.

(4)احمد شاه پنهنجي پٽ تيمور شاه کي سنه 1757ع ۾ پنجاب، ديره جات ۽ سنڌ مٿان نائب مقرر ڪري، جهان کي سنڌس سپه سالار مقرر ڪيو هو. هو پيءُ جي مرڻ وقت ملتان ۽ هرات مٿان نائب هو.

(1) M. Elphinston: An account of the Kingdom of Kabul & its dependencies in Persia, Tartary & in India, P. 558, London, 1815.

Selection from Pre-Mutiny Records of Comissioners in Sind, P. 208.

(2) J. Wood: A Journey to the Sourees of River Oxis, Chp. IV.

(3) Selection from the Records of Bombay Govt. Series, No. XVII, Bombay 1855.

(1)شاهنامو سنڌ عرف ڪلهوڙن جي هار: مير حسن علي خان ٽالپر، ص_ 6_10، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، 1938ع.

نوٽ: ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي ’تاريخ راجستان‘ جلد_2، لکي ٿو ته ميان سرفراز خان ٽالپرن کان سڱ گهريو هو، ان ڪري ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن ۾ عداوت پئجي ويئي. ڪرنل صاحب جو اهو بيان صحيح نه آهي. ڪيس بلوچيت ۽ بلوچي قبيلن جي رسمن ۽ رواجن جي پڪي خبر ڪانهي، ڇاڪاڻ ته تاريخ شاهد آهي ته ٽالپرن رندن، مرين، پرهڙين، نظاماڻين ۽ قلات جي احمد زئي براهوئن مان شاديون ڪيون. ڪلهوڙا ٽالپرن جا مرشد هئا، مگر بلوچن جي نظر ۾ جدغال هئا. فقط لغارين ٽالپرن کي سڱ ڪين ڏنا هئا؛ اتفاق سان هڪڙي لغاريءَ مير شير محمد خان خاناڻيءَ کي سڱ ڏنو هو، جنهن تي لغارين ۾ فساد پئجي ويا، لغارين چوڪريءَ کي ماري پوءِ دم پٽيو هو. ٽالپر غير قومن مان شاديون ڪندا هئا، پر سواءِ پنهنجي قبيلي جي پاڻ ڪنهن به ڏاريءَ کي سڱ ڪونه ڏيندا هئا.

R. Hughes-Buller: Makran, The Rinds.

(1)نوٽ: مسقط جي امام جي بلوچن سان مائٽي هئي. امير ابو سعيد خان بليدي، جنهن عيسوي 16 صديءَ ۾ مڪران ۾ بليدين جي حڪومت جو پايو وڌو هو، سو مسقط کان آيو هو. ازانسواءِ مسقط جو هڪڙو شهزادو مير محمد نصير خان وٽ قلات آيو هو. بيگلر بيگيءَ هن کي گوادر جو بندر جاگير ڏنو هو، جو اجا تائين مسقط جي ماتحت آهي. مسقط ۽ متره ۾ هاڻي عربن جي مقابلي ۾ بلوچن جو تعداد وڌيڪ آهي.

R. Hughes- Buller: Makran, History, "The Buledi Maliks".

A. W. Hughes: Baluchistan, Chp. History of Kalat State.

(1)’شاهنامه‘، ذڪر لنياريءَ جي جنگ.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)مرزا قليچ بيگ، مير بجر خان جي شهادت متعلق لکي ٿو ته، مير صاحب ميان عبدالنبيءَ جي سازش ڪري قتل ٿيو، ميان عبدالنبيءَ خان جوڌپور جي راجا کي خون جي بدلي ۾ عمرڪوٽ ڏيٽو ڪيو هو.

Kalichbeg Faredunbeg: History of Sindh, Vol. II, PP. 180, Karachi, 1901

مير شهامت علي جو بيان آهي ته مير بجر خان، ميان عبدالنبيءَ جي والده هٿان مارجي ويو، جنهن لنياريءَ جي جنگ ۾ پنهنجي پٽ ميان غلام نبيءَ جي مرڻ جو ٻڌي، جوڌپور جي راجا کي دانهن ڏني هئي، جنهن ٻه راجپوت لالچ ڏياري روانا ڪيا هئا.

Shahamatali: History of Bahawalpur, PP. 65-66

جيمس ٽاڊ لکي ٿو ته، مير بجر خان، مارواڙ جي راجا بجيسنگهه کان سڱ گهريو هو، جنهن تي راجا ڪاوڙجي ٻه راجپوت موڪليا هئا.

J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 1289.

(1)تاريخ خيرپور: شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ، 1924ع، وقائع راجستان: جلد_2، ص_ 48_50.

(1)شاهنامه سنڌ: ذڪر چالڪ جي جنگ.

(2)ڪراچي اڳ ’ڪلاچي ڪن‘ سڏبو هو. مورڙئي مهاڻي جي افساني ۾ سندس آکاڻي ڏنل آهي. سنه 1729ع ۾ حب نديءَ جي اولهندي ڪپ کان ڪي واپاري لڏي اچي ڪراچي ۾ ويٺا، جت هاڻي پراڻو شهر آهي. سنه 1774ع ۾ ليفٽيننٽ جان پورٽر سنڌو ندي جي ڇوڙ کان وٺي ايراني نار تائين سموري ڪناري جي تحقيقات ڪئي، هو ڪراچيءَ ۾ به پهتو هو. سندس بيان موجب پراڻو شهر ڪاريءَ کان هڪ ميل جي مفاصلي تي هو ۽ انهن ڏينهن ۾ سمنڊ جي ڪناري تي واريءَ جا دڙا بيٺل هئا. ٺٽو ۽ شاهبندر، سنڌ جا مکيه بندر هئا. سنه 1799ع ۾ انگريزي ايجنٽ ناٿن ڪرو پهرين عمارت ڪراچيءَ ۾ تعمير ڪرائي هئي. شهر جون ٻيون جايون ڪچيون هيون. سنه 1842ع ۾ شهر جي آبادي 12 هزارن کي پهتي هئي. سنه 1879ع ۾ ڪراچي ميونسپالٽي پيئي. انگريزن جي راڄ ۾ ڪراچي، سنڌ جو ٽيون نمبر بندرگاه هو.

H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, P. 272.

(1)تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، ص _ 110 _ 113، سنه 1798ع.

(2)لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان، زڪر مدد خان جي ڪاهه.

’ (1)شاهنامه سنڌ‘ ۾ ذڪر مدد خان پناڻ جي ڪاهه.

(1)شاهنامه سنڌ: ذڪر جنگ هالاڻي.

(2)تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي، ذڪر ڪوسا، تاريخ خيرپور: ذڪر مير سهراب خان.

(1)نوٽ: سنه 1901ع واري هندستان جي آدمشماريءَ جي رپورٽ موجب سنڌ ۾ ڪلهوڙن جو جملي تعداد 23 هزار هو.

Census of India 1901, Vol. L Sindh, IX, Tribes, Chp. VIII, PP. 203-250, Bombay, 1902.

(1) H.T. Sorely: Shah Abdul Latif of Bhit.

(1)تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، ص_21، تاريخ افغان: احمد يادگار، ص_ 143، سنه 1835ع

Sayed Mohamed Latif: A History of the Punjab, P. 289.

H.R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, P. 11

(1)عرب ۽ هند جا تعلقات: سيد سليمان ندوي، باب _ 1.

(2)ياد ايام: سيد عبدالحي، ص _ 62_63.

’ (1)الوحيد‘، سنڌ آزاد نمبر، ذڪر شيخ محمد حيات، 15 جون 1936ع.

(2)شاه جو رسالو: ڊاڪٽر گربخشاڻي جلد _ 1، مقدمه ص، 31_32، ڪراچي، 1924ع.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1)نوٽ: اٺڪل ٻن صدين اندر سنڌ ۾ هزارين شاعر پيدا ٿيا، ڪيترن فقيرن طبيعت کي زور ڏيئي، شاھ جي تتبع ۾ ڪلام چوڻ جي ڪوشش ڪئي آھي، جن مان فقير محمد صديق ۽ احسان فقير لانگاھ جو ڪلام موجود آھي. ازان سواءِ متفرق طور ڪيترن شاعرن جھڙوڪ حبيب، مڱيل، ولي، ڪبير، لطف الله، قاسم، لکمير، عيسو، ايوب، صالح، ورو، عنايت کٽي، سمن، ڪيسر، لاڪو، ھاشم، وغيرہ جو ڪلام ملي سگھي ٿو. شاھ صاحب کان پوءِ انگريزي دؤر ۾ ڪئين بهترين سنڌي اديب ۽ شاعر پيدا ٿيا آھن، مگر انهن سڀني جو ڪلام ۽ زبان، طرز بيان ۽ اسلوب تحرير بلڪل جدا آھي، جن جي ڪابہ نسبت شاھ صاحب جي ڪلام سان ناھي. سچل سرمست، سامي، بيڪس، بيدل، يوسف، صادق جا نالا ھر ڪنهن ٻڌا ھوندا، ھرھڪ جي ڪلام ۾ پنهنجي پنهنجي خوبي ۽ لذت آھي، پر شاھ ڀٽائي جھڙو ھر وجہ ڪامل ۽ ھردلعزيز شاعر، سنڌ ۾ اڃا پيدا ڪونہ ٿيو. ڏسو 'عرفان لطيف' سنڌي شاعري جي تاريخ از علامہ دائودپوٽو، ص_ 33_39، جنوري 1949ع، حيدرآباد سنڌ.

' (1)الوحيد' سنڌ آزاد نمبر-5، جون 1936ع، ذڪر حاجي فقير الله علوي.

(2)نوٽ: سنڌ جي سادات مان انجوي شيرازي، سادات مشهدي سادات شڪر الاھي شيرازي، سادات سبزواري عربشاھي، سادات بخاري، سادات امير خاني، خواجہ گان علوي ۽ سادات حسيني مشهور ٿي گذريا. سادات شڪر الاھي شيرازيءَ جو شجرو قاضي نورالله شوستريءَ جي تاريخ 'مجالس المؤمنين' ۾ ڏنل آھي، جا تاريخ 1299ھ ۾ ايران ۾ شايع ٿي، مٿينءَ تاريخ کان سواءِ مرزا غياث الدين خوند مير (المتوفي 943ھ) جي تاريخ 'حبيب السير' ۾ ڏنل آھي، جا 1273ھ ۾ بمبئي مان شايع ٿي، ان کان سواءِ 'روضة الصفا' مير خوند (المتوفي 903ھ) ۾ ڏنل آھي، جا 1832ع ۾ يورپ مان شايع ٿي. امين احمد رازيءَ جي 'ھفت اقليم' قلمي نسخي ۾ لکيل آھي تہ قاضي سيد شڪرالله ولد سيد وجہ الدين بن سيد نعمت الله بن سيد عرب شاھ بن امير نسيم الدين محمد المعروف بہ مير ڪشاہ بن امير عطاءُ الله جمال الدين محدث بن فضل الله بن عبدالله الحسني الاسڪي شيرازي پھريائين ھرات کان قنڌار پھتو، پوءِ شاھ بيگ ارغون سان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ مرزا شاھ حسن جي ڏينهن ۾ ٺٽي جو قاضي مقرر ٿيو. تحفة الڪرام: جلد -3، ص_ 193.

"زھي ٽالپر گرديد مقبول عام ڪہ مرجع باشد بشاھي نظام"

ٽالپري حاڪمن جي فهرست

_1مير فتح علي شاھ ھيبت جنگ بهادر
1197ھ (1783ع) کان 1217ھ (1802ع) تائين.
_2مير غلام علي خان شير افگن
1217ھ (1802ع) کان 1227ھ (1811ع) تائين.
_3مير ڪرم علي خان رڪن الدولہ بهادر.
1227ھ (1811ع) کان 1244ھ (1828ع) تائين.
_4مير مراد علي خان رڪن الدولہ بهادر
1244ھ (1828ع) کان 1249ھ (1832ع) تائين.
_5مير نور محمد خان ثريا جاہ بهادر
1249ھ (1832ع) کان 1255ھ (1840ع) تائين.
_6مير محمد نصير خان الغازي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

1255هه (1840ع) کان 1259هه (1843ع) تائين.
جملي ڇهن ٽالپر اميرن سنڌ تي حڪومت ڪئي، جن کان 1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، جيڪي واپارين جي لباس ۾ هن ملڪ ۾ وارد ٿيا هئا. انگريز جيسين هندستان جي ٻين جنگين ۾ رڌل هئا، تيسين سنڌ ۾ واپارين جي لباس ۾ رهيا، وري جڏهن هندستان مان فارغ ٿيا، تڏهن ميرن سان ڌوهه ڪري سنڌڙيءَ تي قبضو ڪيائون.
سياسي پس منظر:
سنه 1775ع کان سنه 1783ع ۾ هالاڻيءَ جي فيصلي ڪن جنگ تائين، سانده اٺ سال، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي باهمي ناسازيءَ ڪري سنڌ جي آبادگارن جي حالت بلڪل زبون ٿي ويئي هئي. واپار صفا بند ٿي ويو هو ۽ صوبو ڏکر ڪري بلڪل تباهه ٿي رهيو هو. هالاڻيءَ جي جنگ سرائين جي اقتدار ۽ تسلط جو سنڌ ۾ خاتمو ڪري ڇڏيو هو، تاهم ميان عبدالنبي خان موقعي جي تاڙ ۾ لڳل هو. حيدرآباد جو مضبوط قلعو مرراڻي بلوچن جي قبضي هيٺ هو، جي سرائين سان وفادار هئا. ديره جات جو علائقو، جو ڪجهه وقت ميان غلام شاه جي قبضي هيٺ رهيو هو، اتي جي بلوچن سان پڻ ميان عبدالنبيءَ جا تعلقات خوشگوار هئا. هالاڻيءَ جي جنگ وقت ڪوسن جو سردار برخوردار خان، ديره جات کان ميان جي مدد ڪرڻ لاءِ فوجون وٺي آيو هو.
تيمور شاه پنجاب ۾ سکن سان جنگين ڪرڻ ۾ رڌل هو. ڪيس ڏوڪڙن جي ضرورت هئي، پوءِ ڪٽي ڪير به سنڌ تي حڪومت ڪري. جتوئي ورهين کان سرائين جي دسترخوانن تي پلجي رهيا هئا. لاڙ ۽ ڪوهستان جا جوکيا ۽ نومڙيا جيڪي ظاهري پاڻ کي بلوچ ڪنفيڊريسي جا خيرخواه سڏائيندا هئا، اهي سرائين جي صاحبيءَ ۾ سرداريءَ جي رتبي کي پهچي چڪا هئا ۽ هينئر نوابيءَ لاءِ خواب لهي رهيا هئا. قلات جي احمد زئين مان سرائين شاديون ڪيون ۽ ڪين اُتي ڪافي رسوخ حاصل هو. جوڌپور جي راجا کي سرائين عمر ڪوٽ ڏيارڻ جي لالچ ۾ پنهنجي طرف ڪيو هو. سرائين جا جيڪي سنڌي درٻاري رئيس هئا، تن سنڌي ۽ غير سنڌي تحريڪ شروع ڪئي هئي، جنهن ڪري سنڌن عاقبت ناانديش پاليسيءَ ڪري ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو ٿي ويو.
اهڙيءَ طرح اندروني ۽ بيروني سياسي فضا هوندي به ٽالپرن جي حالت مضبوط هئي. مير فتح علي شاه ٽالپر قلات جي بيگلر بيگي مير محمد خان کي چتاءُ ڏيئي ڇڏيو هو ته، ”جيڪڏهن ڪنهن به وقت براهوئين جو لشڪر جبلن کان هيٺ لهندو، ته ساٽن ترار سان فيصلو ڪبو.“ قلات ۽ جوڌپور جي فوجين اڳ ڪيترا ڀيرا ٽالپرن سان بازو آزمائي ڏٺا هئا. سنڌ جا رهندڙ بلوچي قبيلا جهڙوڪ: رند، مري، جمالي، لغاري، پرڳڙي، نظاماڻي، باگراڻي، بزدار، جروار، بليدي، مگسي، مزاري، چانگ ۽ گوپانگ جن جون ديره جات ۽ ڪڇيءَ کان سواءِ سنڌ ۾ پڻ سرداريون هيون، سي ٽالپري تمن سان وفادار هئا. مٿين قبيلن مان رندن، باگراڻين، مرين، نظاماڻين ۽ پرڳڙين مان ٽالپرن شاديون ڪيون هيون، تنهن ڪري پاڻ ۾ جسم ۽ جان هئا. نومڙين جي سردار ملڪ عزت خان، جنهن هالاڻيءَ جي جنگ ۾ ميان عبدالنبي جو طرف ورتو هو، سو پاٽمرادو اچي ميرن اڳيان پيش پيو هو. بلدڪي جا بليدي ’مير عالي‘، جن جا گهوڙا ڪنهن وقت بکر ٽپي جيسلمير جي ديوارن تائين دنگ ڪندا هئا، سي ٽالپري راڄ کي پنهنجي مستقبل لاءِ نيڪ فال سمجهڻ لڳا.(1(
اوٻاوڙي جا ڏهر جاگيردار، جن وٽ مغلن جون سندون هيون، سي دائودپوٽن جي خوف ڪري ٽالپري حڪومت کي پنهنجي بچاءُ جو ذريعو سمجهڻ لڳا. هرند، داجل ۽ چامپور جو پرڳڻو قلات جي ماتحت هو، تنهن ڪري ڪشمور جو رستو قلات لاءِ ڪليل هو، مگر ٽالپرن سان قلات جي اٽباٽ هئڻ جي صورت ۾، مٿيون رستو بند ڪرڻ مزارين لاءِ آسان ڪم هو. مزارين جي خوف ڪري قلات جي واليءَ ڪشمور جي سرحد تي عمر ڪوٽ نالي قلعو تعمير ڪرائي، اتي براهوئين جو لشڪر ويهاريو هو. سنڌ جي سرحد تي اتر اولهندي ۾ چاندين جو تمن مضبوط هو، سندن ٽالپرن سان قبائلي جنگين وقت کان دشمني هئي، مگر چانديا بيوس هئا، ڇو ته سندن اتر اوڀرندي کان مزاري ۽ بليدي قبيلا رهندا هئا، اولهندي ۾ مگسين جو راڄ هو، سندن ڏکڻ ۾ ڪاڇي جي علائقي ۾ لغارين ۽ پرڳڙين جون جاگيرون هيون ۽ انهيءَ طبعي صورتحال سبب چاندين جو ’علائقو‘ وچ ۾ ڦاٿل هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بيروني سياسي حالت:

احمد شاه ابداليءَ جي وفات کان پوءِ قلات جو خان خودمختيار ٿي چڪو هو، سندس اهائي پاليسي هئي ته ٽالپر ڪمزور رهن، جيئن ڪراچيءَ جو بندر قلات کي ڦٻي وڃي. تيمور شاه جلال آباد ۾ هڪ لک لشڪر گڏ ڪرڻ ۾ رڌل هو، ته سرائي ميان عبدالنبي خان جا ايلچي ساڻس ڪن ۾ ڳالهيون ڪري رهيا هئا ته، "جيڪڏهن بادشاه سنڌ تي ڪاهه ڪندو ته پڪ ميان عبدالنبي سنڌ تي قبضو ڪندو، ڇاڪاڻ ته ٽالپرن جو سنڌ جي ورهاڱي ڪري پاڻ ۾ تڪرار ۽ بي اتفاقي پيل آهي." ان ۾ شڪ ڪونه هو ته ماٽڪاٽي ۽ سهراباڻي مير پنهنجن حصن لاءِ مير فتح علي شاه کان گهر ڪري رهيا هئا، بلڪ ماٽڪاٽين ۾ سخت بي چيني پيل هئي. ان وقت ماڌوجي سنڌيا مرهٽن ۾ طاقتور سردار هو، جنهن راجپوت راجائن کي خراج ڀري ڏيڻ لاءِ سوڙهو ڪيو هو. ڪڇ جو راءِ ڏانجي به ماڌوجيءَ اڳيان ڪنڌ نوائي بيٺو هو.

مغل شهنشاه شاه عالم جنهن کي غلام قادر روهيلي انڌو ڪيو هو، سو نالي طور دهليءَ جي ڪاٺ جي تخت تي حڪومت هلائي رهيو ۽ ماڌوجيءَ جي نگرانيءَ هيٺ حياتيءَ جا پويان ڏينهن ڪاٽي رهيو هو. جوڌپور جي راجا بجيسنگهه سنڌيا جي خوف کان پنهنجو ايلچي تيمور شاه ڏانهن جلال آباد موڪليو هو. سندس ايلچيءَ بادشاه کي پڪ ڏني هئي ته، "جيڪڏهن بادشاه بهاولپور - بيڪانير جي رستي کان سنڌيا تي ڪاهه ڪندو ته جوڌپور جو راجا افغان لشڪر جي خرچ لاءِ ويهه لک رپيا ڏيندو."(1(

حقيقت ۾ تيمور شاه کي ايتري فرصت ڪانه هئي، جو سکن کان جند ڇڏائي مرهٽن سان جنگ ڪري سگهي يا هندستان جي سياسي معاملن ۾ دخل ڏيئي سگهي. جوڌپور جي ايلچيءَ کي ٽارڻ لاءِ تيمور شاه ڪانئس چاليهه لک رپين جي گهر ڪئي ۽ پاٽيءَ جي انتظام لاءِ ٽيهن هزارن اُٺن لاءِ مطالبو ڪيائين. بادشاه کي سکن سان رڌل ڏسي، بهاولپور جي دائودپوٽي نواب به خراج ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو هو، جنهن ڪري تيمور شاه 14 نومبر سنه 1788ع ۾ اٽڪ کان هڪ لک چوويهه هزار لشڪر سان ملتان پهتو. ملتان جي افغان نواب مظفر خان اڳواٽ لشڪر لاءِ سامان رسد گڏ ڪري رکيو هو. ٻئي طرف کان قلات جو لشڪر، سردار زرڪ خان جي اڳواٽيءَ هيٺ، ديري غازي خان وٽ افغان لشڪر سان گڏيو. افغاني ۽ براهوئي لشڪر جي اجتماع کي ملتان ۾ ڏسي، بهاولپور جو نواب بيڪانير ڏانهن ڀڄي ويو، سندس غير حاضريءَ ۾ افغاني لشڪر بهاولپور ۾ ڦرلٽ ۽ قتل عام شروع ڪيو. لاچار نواب اچي پيش پيو ۽ ڏهه لک رپيا ڏيئي رعايا ۽ پنهنجي جند آزاد ڪرايائين.

شاه ڳڙه جي جنگ:

تيمور شاه، ٽاپرن جي ايلچين کان 9 لک رپيا وٺي حڪومت جي سند لکي ڏني هئي، مگر ان وقت سياسي فضا کي غبار آلوده ڏسي مير صاحب ڍل ڀيارڻ ۾ دير ڪئي هئي. بهاولپور جي نواب کان ڍل وصول ڪرڻ کان پوءِ، تيمور شاه، احمد شاه نوروزئي ۽ زرڪ خان براهوئي کي لشڪر ڏيئي سنڌ تي چاڙهي موڪليو. فقير باغي جي صلاح سان، فتح علي شاه شاهي ديرن کي ڪڇ ۽ جيسلمير ڏانهن رواني ڪرڻ لاءِ بندوبست ڪري ٻه هزار سوارن ۽ توبخاني جي دستي کي ساڻ ڪري، مير غلام عليءَ سميت بهاولپور رياست جي سرحد تي هاڪڙي جي اولهندي ۾ شاه ڳڙه پهتو. مير سهراب خان اچڻ لاءِ وعدو ڪيو هو، پر هو موقعي تي ڪونه آيو. سنه 1204هه (1788ع) ۾ طرفين ۾ گهمسان جي جنگ لڳي. ٻنهي فوجن جي وچ ۾ هڪڙي واهه تي پليون هيون، جي بلوچن ڀڃي ڇڏيون. ٽالپري توبخاني جي آتش بازيءَ ڪري براهوئي سردار، بوستان خان ۽ زرڪ خان، مارجي ويا، احمد خان نوروزئي ميدان مان ڀڄي ويو.(1)
بلوچي سوار سندس پٺيان ڪاهي ويا ۽ هن صلح لاءِ درخواست ڪئي.

تيمور شاه شڪست جو ٻڌي، تپي باهه ٿي ويو. شهزادو محمود مرزا قنڌار کان لشڪر وٺي شڪارپور پهتو هو. هوڏانهن مير محمد نصير خان به قلات کان تازي فوج وٺي آيو، مگر آغا سيد ابراهيم کي مير فتح علي شاه 16 لک رپيا نقد ۽ بيش بها سوغاتون ڏيئي اڳواٽ تيمور شاه ڏانهن روانو ڪيو هو. مير جا ايلچي ناٽي جي ڳوٺرين سان بادشاه سان ڳالهيون ڪري رهيا هئا، ان وچ ۾ زمان مرزا جو جنسي خط هڪڙي برق رفتار ايلچيءَ آٽي تيمور شاه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

اڳيان پيش ڪيو، جنهن ۾ لکيل هو ته، مراد شاه ترڪمان ڪابل تي ڏوڪيندو اچي ٿو. تيمور شاه کي مير سان فيصلي ڪرڻ لاءِ فرصت ڪانه هئي، تنهن ڪري موٽي ڪابل ڏانهن ويو.(1(

ٽالپرن جو حيدرآباد جي قلعي تي قبضو:

حيدرآباد جي قلعي ۾ سرائي ميان عبدالنبي خان جي ماڻهن کان سواءِ مرراٽي بلوچ رهندا هئا ۽ ميان عبدالنبيءَ پاران شالمين حبشي قلعيدار هو. قلعي اندر مٺي پاڻيءَ جا پنج کوه، هر ڪنهن قسم جي انن جا انبار ۽ گاهن جون دنيون هيون. بارود سان تجرون پريل هيون. قلعي وارن کي ٻاهرئين غنيم جي حملي کان ڪو خطرو نه هو. مير فتح علي شاه، حاجي احمد خان کي لشڪر ڏيئي قلعي ڏانهن روانو ڪيو. ٻن ورهين تائين ٽالپري لشڪر قلعي تي گهيرو ڪيو، مگر ڪڙتيل ڪونه نڪتو. آخر مرراٽين بارود کي باهه ڏني، جنهن جي ڌڪاءَ ڪري قلعي جي اوپرندي واري ديوار جو ڪجھ حصو ڪري پيو. حاجي احمد خان لشڪر سميت قلعي اندر ڪاهي پيو. شالمين گرفتار ٿي، مير اڳيان پيش ٿيو. فاتح مير سندس نمڪ حلاليءَ جي ساراهه ڪئي ۽ مٿس گهڻيون نوازشون ڪيون.

تنهن کان پوءِ شالمين سرائين جي حرم کي وٺي جوڌپور ڏانهن ويو.(1) مير ڪرم علي خان ٺٽ کان شاهي ديرن کي حيدرآباد وٺي آيو. سنه 1204هه (1789ع) ۾ مير فتح علي خان حيدرآباد کي پنهنجي گادي مقرر ڪيو. جڏهن ٽالپرن جي اقبال جو علم پوري شان سان بلند ٿيو، تڏهن فاتح مير پنهنجن پائرن لاءِ قلعي اندر عمارتون تعمير ڪرايون. قلعي جي منهن وٽ ميان غلام شاه جي زماني جون ٻه جڙيل عمارتون رحمت الله شاه ۽ طالب نالي هيون، تن جي سرڪاري خرچ سان مرامت ڪرائي ويئي. جامع الخيري، حيدرآباد م فاتح مير جي والده ماجده عليا حضرت خيرالنساءِ تعمير ڪرائي. سندس يادگار اڃا موجود آهي.

سنڌ جي سرحدن جي استحڪام لاءِ مير صاحب حڪم ڏنو. جوڌپور جو راجا ٿر کي پنهنجي ملڪيت سمجهندو هو. مير صاحب ٿر جي بچاءَ لاءِ ٻه نوان قلعا، اسلام ڳڙه ۽ فتح ڳڙه تعمير ڪرايا، جنهن تي ٿر جي راڻن اعتراض اٿاريو ۽ سڄي مارواڙ جي راجپوتن ۾ ناراضپو پئجي ويو، مگر ٿر ۾ بلوچن جا راڄ موجود هئا، جن جي سردارن لاءِ مير وظيفا مقرر ڪيا. سڪرنڊ جي ڍنڍ جي پُرفضا نظاري واري ڪپ تي فاتح مير فتح آباد ڳوٺ تعمير ڪرائي، ڍنڍ جي ڀيٽ تي هڪڙو محلات جوڙايو، جتي پهرئين چوياريءَ جا مير شڪار ڪرڻ وقت ايندا هئا.(1(

سنه 1205هه (1789ع) ۾ بلخ جي ترڪمانن کان جند ڇڏائڻ کان پوءِ، تيمور شاه جو لشڪر پائينده خان جي اڳواٽيءَ هيٺ شڪارپور پهتو. تيمور شاه ڪيس سمجهائي موڪليو هو ته ڪيئن به ڪري ميرن سان صلح ڪري موٽي. ٽالپرن جملي سٺ لک رپيا تيمور شاه کي ڏنا ۽ آئينده لاءِ ڪلهوڙن جيترو خراج ڏيڻ منظور ڪيو.(2) افغان سپه سالار فاتح مير ڏانهن هڪڙو هاٿي ۽ هڪڙي جوهردار ترار خلعت سميت روانا ڪيا. دربار جي پراڻن اهلڪارن مان مير صاحب پاران ديوان گدومل جو ڀاءُ ديوان جسپتراءِ قنڌار ڏانهن سفير ٿي ويو. سنه 1207هه (1792ع) ۾ مير فتح علي شاه فلڪ شڪوه هاٿيءَ تي چڙهي دبدبي سان حيدرآباد جي قلعي ۾ وارد ٿيو.

ميرن جو ڪراچيءَ تي قبضو:

ڪراچي ۽ سون مياڻي ٻه ننڍڙا بندر مڇي مارڻ جون مياڻيون هيون، جتي مهاڻن جا گهر هئا. انهن ڏينهن ۾ سون مياڻي کي ڪراچيءَ کان وڌيڪ اهميت حاصل هئي، ڇاڪاڻ ته قنڌار ۽ قلات جو مال هتان ٻاهر ويندو هو. سنڌ جي خارجي معاملن جون واڳون انهن ڏينهن ۾ مير غلام علي خان جي هٿ ۾ هيون، جنهن صلح جي معاهدي سان گڏ تيمور شاه کان ڪراچيءَ جي بندر لاءِ گهر ڪئي. قلات جي بيگلر بيگي نصير خان اهو سوال پيش ڪيو ته جنهن صورت ۾ سندس ناني سردار زرڪ خان شاه ڳڙه واري معرڪي ۾ ٽالپرن هٿان مارجي ويو آهي، ان حالت ۾ ڪراچي خون بها جي عيوضي ۾ قلات کي ملڻ گهرجي، پر تيمور شاه کي ناٽي جون ڳوٺريون ملي چڪيون هيون. سندس زور وجهڻ ڪري نصير خان ڪراچيءَ تان هٿ ڪنيو. ڪراچيءَ جا هندو واپاري جيڪي مهاڻن کان ٺيڪي تي مڇي ڪٽندا هئا، سي هينئر ٽالپرن جي فائدي ۾ هئا. سنه 1781ع ۾ ڪراچي ڳوٺ جي آبادي 6 هزار هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مڇيءَ جي واپار جي اپت مان سرڪار کي 4 هزار رپيا ساليانو آمدني هئي.(1) هتي بصره، مسقط، بندر عباس، لکپت، ماندوي، دمن، بمبئي ۽ ڪاليڪٽ جي واپارين جا گماشتا رهندا هئا.
اتر سنڌ جي ٽڪرين ۾، ڪشمور کان پوءِ مزارين جي رياست جون حدون شروع ٿينديون هيون، جنهن جو تختگاه روجهاڻ هو، جو ديري غازي خان کان هڪ سؤ ڏهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هرند ۽ داجل ڏانهن ويندي براهوئي لشڪر کي مزارچه جي حدن مان لنگهڻو پوندو هو. قلات جي اهڙي فوجي نقل ۽ حرڪت کي مزاري پنهنجي آزاديءَ لاءِ خطرو ۽ قومي وقار لاءِ بي عزتي تصور ڪندا هئا. مير محبت خان جي ڏينهن ۾ قلات جي لشڪر هڪڙي ڀيري مزارين تي ڪاهي، ڪشمور ۾ ڦرلٽ ڪئي هئي. پوءِ مير نصير خان بگٽين کان مدد وٺي روجهاڻ ۾ ڦرلٽ ڪرائي ۽ ڪشمور وٽ هڪ ڪوٽ، عمرڪوٽ نالي تعمير ڪرائي منجهس براهوئي لشڪر ويهاريو هو.
مزارين جي سردار مير حمل خان ثالث قلات جي ڪارروائين خلاف مير فتح علي خان کي درخواست پيش ڪئي.فاتح مير توبخاني جو دستو مزارين جي مدد لاءِ روانو ڪيو. ٽالپري توبخاني جي گوليباريءَ ڪري عمرڪوٽ جي قلعي جي ديوارن ۾ شگاف پئجي ويا. براهوئي لشڪر جا ٻه عملدار ميهان خان ۽ سنجر خان مارجي ويا. براهوئي لشڪر ۾ ڀاڃ پئي. سنه 1792ع ۾ مير حمل خان ٽالپرن جي اطاعت منظور ڪئي ۽ مزارچه جو علائقو راجنپور تائين ٽالپري حڪومت ۾ شامل ٿي ويو. رياست جي آمدنيءَ جو اڌ حصو سهراباڻي سرڪار کي ملڻ لڳو.(1(
بگٽين جي سردار بيورغ جنهن براهوئين سان شريڪ ٿي روجهاڻ کي لٽيو هو، تنهن کان انتقام وٺڻ لاءِ مزارين ۽ ٽالپرن جي فوج گڏجي ديري بگٽيءَ تي ڪاهه ڪئي. سنه 1792ع ۾ سياه آف جي جنگ ۾ بگٽين شڪست کاڌي. مزارين ۽ بليدين جي تعاون ڪري ٽالپري حڪومت اتر واري سرحد ديره جات تائين مضبوط ٿي ويئي.(1) سنه 1801ع ۾ مير حمل خان جي وفات کانپوءِ مير بهرام خان مزارين جي سرداريءَ جي پڳ ٻڌي. کيس سهراباڻي دربار ۾ گهڻي عزت ملندي هئي. مير رستم خان بکر کان وٺي منڊ ڪوٽ تائين علائقو مزارين جي سردار کي بطور جاگير ڏنو. اڳي اتر سرحد وارا بلوچ وقت بوقت سنڌونديءَ جي ڪناري تائين ڳوٺن کي ڦريندا هئا، مگر بليدين ۽ مزارين جي اطاعت ڪري ان قسم جا حملا بند ٿي ويا.(2(
سنه 1207هه (1793ع) اپريل ۾ تيمور شاه بيمار ٿيو ۽ 18 مئي تي ڪابل ۾ وفات ڪيائين. سندس حرم ۾ ٽي سؤ بيگمون هيون، جن مان پوپلزئي بيگم کيس زهر ڏياريو هو. تيمور شاه 21 ورهيه چڱي طرح حڪومت هلائي. مغربي مؤرخ ٻه سندس تعريف ڪن ٿا. عياش هو، مگر فياضيءَ ڪري رعايا ۾ هردلعزيز هو. هن هندستان تي پنج دفعا ڪاهون ڪيون، پر سک وچ ۾ حائل هئا، تنهن ڪري ملتان کان اڳتي وڌي ڪونه سگهيو.(3) فريئر جو بيان آهي ته تيمور شاه پنيان 23 پٽ ۽ 19 ڌيئرون ڇڏي ويو. حضرت جمال الدين افغاني سندس پٽن جو تعداد 32 لکي ٿو.(1) سندس وڏو پٽ همايون، جو سندوزئي خاتون جي بطن مان هو، قنڌار جو والي هو، محمود مرزا هرات تي حڪومت ڪندو هو. ساڻس ڀيو پاءُ فيروز ٻه گڏ رهندو هو، عباس پشاور مٿان حڪومت ڪندو هو، ڪوهان دل ڪشمير مٿان نائب هو، زمان شاه ۽ شاه شجاع جي يوسف زئي بيگم جي بطن مان هئا، سي ڪابل ۽ غزنيءَ تي حڪومت ڪندا هئا. محمود ۽ همايون کان سواءِ ٻيا سمورا ڀائر ڪابل ۾ اچي گڏ ٿيا. دربار جي اميرن مان پائينده خان بارڪزئي ۽ حرم جي بيگمن کان مدد وٺي، زمان خان تخت هٿ ڪري پنهنجن ڀائرن کي قيد ڪيو. همايون مرزا بروقت زمان خان سان قلات _ غلزئي وٽ مقابلو ڪيو، پر شڪست کائي قلات ڏانهن ڀڄي ويو.
زمان شاه هندستان جي تاريخ ۾ ايشيا جو پويون فاتح شمار ٿئي ٿو، ليڪن سندس ڪاهون راوي نديءَ تائين محدود رهيون. سندس تخت تي ويهڻ وقت دراني حڪومت ڪشمير کان هرات تائين 1600 ميل ويڪر ۾ هئي ۽ ڊيگهه ۾ بهاولپور کان بلخ تائين هڪ هزار ميل هئي. هندستان اندر ڪشمير، پشاور، ديره جات، ملتان، بهاولپور ۽ سنڌ جا علائقا دراني حڪومت جي ماتحت هئا. ايران تي آقا محمد خان قاچار جي حڪومت هئي. هرات تي شهزادي محمود جي حڪومت هئي، جو زمان شاه جي خلاف قاچاري فرمانروا سان ٻڌ هو. بلخ تي مراد خان ترڪمان جي حڪومت هئي. مراد خان بخارا جي امير عبدالغني خان جو وزير هو، پوءِ امير کي انڌو ڪرائي تخت

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هٽ ڪيو هئائين. تيمور شاهه ساڻس صلح ڪئي هئي. پنجاب تي سکن جي حڪومت هئي. پنجاب دراصل دراني سلطنت جو حصو هو.
سنه 1761ع ۾ پاڻي پٽ جي ٽين جنگ مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ غازي احمد شاه ابدالي پنهنجي پاران خواجه عابد کي لاهور جو نائب مقرر ڪيو هو، جنهن کي جساسنگهه اهلو واليا ماري پنهنجو سڪو رائج ڪيو هو. سکن جو هي پهريون سڪو هو، جنهن تي هيءَ عبارت لکيل هئي:
"سڪة زند درجهان بفضل اکان - ملک احمد گفت جسا ڪلال"(1(
سکن جو پنجاب تي قبضو:
ان ۾ شڪ ناهي ته زمان شاه دورانديش حاڪم هو، پر سندس چؤگرد جيڪي به حڪومتون هيون، تن مان ڪيس هروقت خطرو رهندو هو، ٻيو ته پائرن جي ساڻس عداوت هئي. هندستان جو دروازو زمان شاه لاءِ قطعي بند هو. مفتي علاءُ الدين لاهوري پنهنجي تاريخ 'عبرت نامه' ۾ پنجاب جي ان زماني جي تصوير هيٺين لفظن ۾ ڏيکاري ٿو:
"در تمام ملک سکهان سائر و دائر بودند، غرضيکه از
درياي اتک تابدربياي سرهند سکهان محيط متصرف گشند"(2(
سکن جون جاگيرون پنجاب ۾ 'مثل' سڏبيون هيون. وٽن سوار ۽ پيادل فوجون هيون. ڦرلٽ جو مال پاڻ ۾ ورهائي کٽندا هئا ۽ هر هڪ جاگيردار پاڻ کي 'سردار' جي لقب سان سڏائيندو هو.(1(
پهرين چوياري:
رعايا جي فلاح ۽ بهبود لاءِ فاتح مير پنهنجي ٽن پائرن، مير مراد علي خان، مير غلام علي خان ۽ مير ڪرم علي خان کي پنهنجو صلاحڪار مقرر ڪيو. اها بلوچي 'ڪچهري' تاريخن ۾ پهرين چوياريءَ جي نالي سان سڏجي ٿي. حڪومت جي سرحدن کي مضبوط ڪرڻ کان پوءِ، فارغ ٿي، مير فتح علي شاه هيبت جنگ بهادر، حڪومت جي سپه سالارن، نوابن، سردارن، رئيسن، جاگيردارن ۽ شاهي خاندان جي اميرزادن کي بارگاه ۾ اچڻ لاءِ دعوت ڏني. چاڪاڻ ته هينئر ترار پنهنجو ڪم پورو ڪيو هو، هر طرف کان امن امان هو، تنهن ڪري حقدارن کي حق ڏيڻ ضروري امر هو.
سلطنت جون حدون اتر ۾ راجنپور کان، ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، اوڀرندي ۾ ريگستان راجپوتانا کان ڪير ٿر تائين هيون. حڪومت جي جملي پکيڙ چاليهه هزار چورس ميل ۽ سندس آدمشماري چاليهه لک هئي.(1(
نواب فتح علي شاه هيبت جنگ بهادر سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو: پهريون حصو ذات همايوني پنهنجي عزيزن لاءِ مقرر ڪيو، جنهن جون حدون ڪراچي کان سيوهڻ تائين ڊيگهه ۾ هيون ۽ ويڪر ۾ اهو حصو ٿنڊي الهيار کان کيرٿر جبل تائين هو. ٿر جو سرحدي علائقو به هن حصي سان شامل هو. هي سرڪار شهداداڻي سڏبي هئي.
حيدرآباد سندس تختگاه هو. ٻيو حصو شاه بندر کان وٺي چوڙ تائين هو، ڏکڻ ۾ ڪڇ جي رڻ کان وٺي- اتر ۾ موري تعلقي تائين هو. سنڌ جو هي ڀاڱو مير فتح علي شاه، مير فتح خان جي پٽ مير ٺاري خان ستاره جنگ جي حوالي ڪيو. هيءَ سرڪار ماڻڪاڻي سڏبي هئي. سندس تختگاه ونگي ۾ ڪيتي هو.
ان کانپوءِ سنه 1806ع ۾ مير ٺاري خان جي پٽ مير علي مراد خان ميرپورخاص جو شهر تعمير ڪرائي، ان کي تختگاه مقرر ڪيو. مٺي، نئون ڪوٽ، ٻلڙي جا رهنڊڙ ڪوسا، جيڪي اڳ ڊيٽ جي رهنڊڙ سوڍن راڻن جي ماتحت هئا، تن ٽالپرن جو طرف ورتو. مير غلام علي خان ۽ مير سهراب خان سوڍن ٺڪرن مان شاديون ڪيون ۽ سندن جاگيرن کي بحال رکيو، جنهن ڪري ننگرپارڪر تائين ملڪ ٽالپرن جي قبضي هيٺ اچي ويو.(1) ٽيون حصو ٿر ۽ موري کان اُٻاوڙي، روجهاڻ ۽ سيوهڻ تائين مير سهراب خان جي حوالي ڪيو ويو. هيءَ سرڪار سهراباڻي سڏبي هئي. سندس تختگاه احمد آباد (ڏيجي) هو. پوءِ خيرپور تختگاه مقرر ٿيو. سهراباڻين جو شجرو هيٺ ڏجي ٿو(2.(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

سهراباڻين جو شجرو

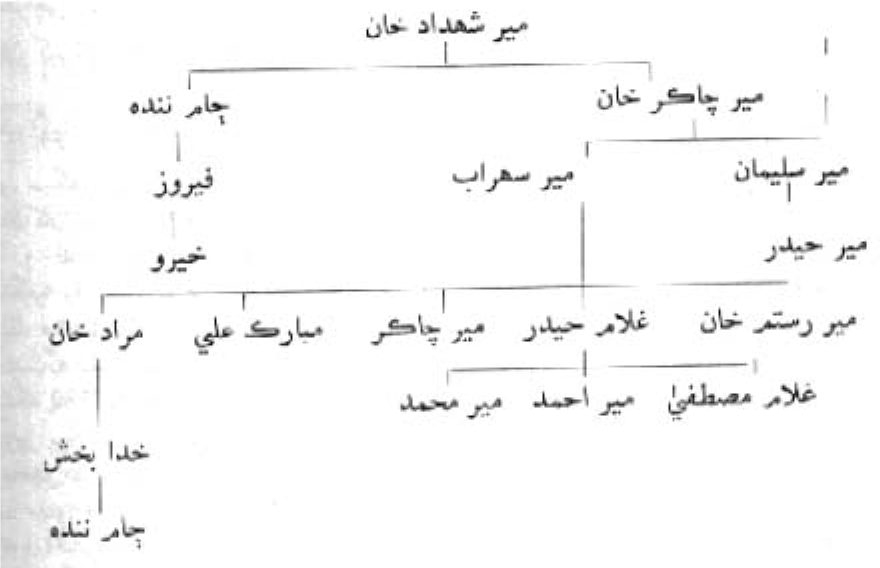

مٿيون ٽيئي سرڪاريون اهميت رکندڙ هيون. مير سهراب خان جي چاچي چام نندي خان کي نادر شاه سنه 1740ع ۾ ميان نور محمد خان پاران ضمانت طور پاڻ سان خراسان ڏانهن وٺي ويو هو، جتي مير صاحب مشهد مقدس ۾ وفات ڪئي. مير سهراب خان هاٿوڪو ڏيجيءَ جو ڪوٽ ٽڪريءَ مٿان اڏائي مٿس توبون رکايون ۽ مٿس احمد آباد نالو رکيو هو، پوءِ نونارين کان هاٿوڪي خيرپور شهر واري زمين خريد ڪري، خيرپور شهر تعمير ڪرايائين. مير رستم خان بکر جي مضبوط قلعي کي افغانن کان فتح ڪري، سبزل ڪوٽ ۽ ينگ پاڙي جا پرڳڻا بهاولپور جي نواب کان کٽيا ۽ اوڀرندي ۾ ريگستان جا ٿي قلعا گرسياه، گتورا ۽ شاه ڳڙه جيسلمير جي راول کان فتح ڪيا.(1(
شهداداڻين جي ساليانې اپت چاليهه لک رپيا هئي، جنهن مان 25 لک رپيا مير هيبت جنگ بهادر کي ملندا هئا.
ماڻڪاڻي سرڪار جو گهڻو حصو غير آباد هو، تنهن ڪري شاهبندر جي اپت کان سواءِ ان جي ساليانې آمدني چار لک رپيا هئي. سهراباڻي سرڪار جي ساليانې اپت ٻارهن لک رپيا هئي. ڪابل سرڪار کي سنڌ مان جيڪو ڏهه لک رپيا ساليانو خراج ملندو هو، تنهن مان 6 لک رپيا شهداداڻي سرڪار ڀريندي هئي، باقي رقم مير سهراب خان ڀريندو هو. مير سهراب خان جا ڪابل سرڪار سان سڌاسنوان تعلقات هئا. دراني سلطنت جي ڪمزوريءَ ڪري سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ وارو مغل علائقو جنهن ۾ سکر، بکر، شڪارپور، بلدڪو، نوشهرو، روپاچڪ، مغرچا، محمدا باغ، ڪلواڙي ۽ سوهيجا جا پَٽ اچي ٿي ويا، سي سهراباڻي سرڪار کي مليا. انهن مان ڪلواڙي ۽ سوهيجا مير مبارڪ خان فتح ڪيا هئا، تنهن ڪري اُهي انهي شهزادي کي جاگير طور مليا. شڪارپور فتح ٿيڻ کان پوءِ ڪراچيءَ جي بندر جي آمدنيءَ مان به سهراباڻي سرڪار کي حصا ملندا هئا.
حقيقت ۾ شهداداڻي اميرن کان سهراباڻي وڏا رئيس هئا.(1) سنه 1832ع تائين جيسين انگريز سنڌو نديءَ کان واقف ڪونه ٿيا هئا، تيسين تقسيم ٿيل سنڌ جون ٽالپري حڪومتون به آزاد هيون، وري جڏهن جهازراني ڪرڻ کان پوءِ انگريز هن صوبي مان واقف ٿيا ۽ پهرين افغان ويڙهه وقت بمبئي ۽ بنگال جو لشڪر زوريءَ سنڌ مان لنگهايائون، تڏهن اڻ سڌيءَ طرح سنڌ انگريزن جي اقتدار هيٺ اچي وئي.
شاهي خاندان ۽ جاگيرداري:
مٿين ٽن شاهي خاندانن کان سواءِ ٽالپرن جي خاندان جون ٻيون به گهڻيون شاخون هيون. جيئن: عيساڻي، جيئنداڻي، ليلاڻي، مراداڻي، بهاراڻي، گهراماڻي، جيوناڻي، ياراڻي، درياخاني، خاناڻي، آدماڻي ۽ شاهواڻي. شاهي عزت ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

قومي وقار کي قائم رکڻ لاءِ چاڪَر سرڪارين، هنن قبيلن کي وڏيون جاگيرون ۽ عهدا ڏنا هئا، جن جو سلسليوار بيان مختصر طور هيٺ ڏجي ٿو.

شاهواڻي:

مير شاهو خان ولد مير بجر خان ولد مير زنگي خان جو اولاد شاهواڻي سڏجي ٿو. مير شاهو خان کي ڇهه پٽ هئا: 1_ ڪرم خان، 2_ غلام محمد خان، 3_ سيد خان، 4_ محمد ملوڪ، 5_ مراد خان ۽ 6_ سردار خان. شجرو هيٺ ڏجي ٿو(1:(

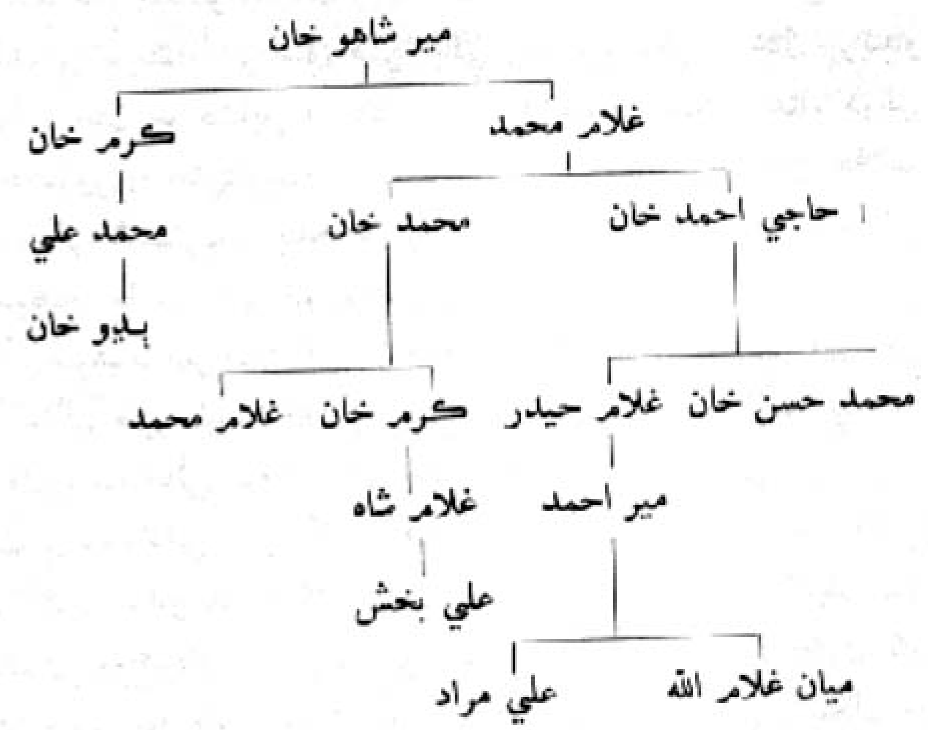

مير محمد خان، ٽنڊو مير محمد خان تعمير ڪرايو، جو هن وقت لاڙ ۾ وڏو شهر آهي ۽ شاهواڻين جي يادگار آهي. مير فتح علي خان، جهرڪ، دبير ۽ وران جا پرڳڻا مير محمد خان کي جاگير ۾ ڏنا ۽ جهرڪن جو محصول به سندس حوالي ڪيو. سنه 1802ع ۾ مير مراد علي خان، مير محمد خان جي پٽ کي قرآن شريف تي مٿين جاگير موروثي ڪري لکي ڏني.

خاناڻي:

ميجر گولڊ سمٿ جي بيان موجب مير مبارڪ خان ولد مير عالي جو اولاد خاناڻي سڏجن ٿا. مير مبارڪ خان جي پٽن مقصودي خان ۽ آلودي خان جو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

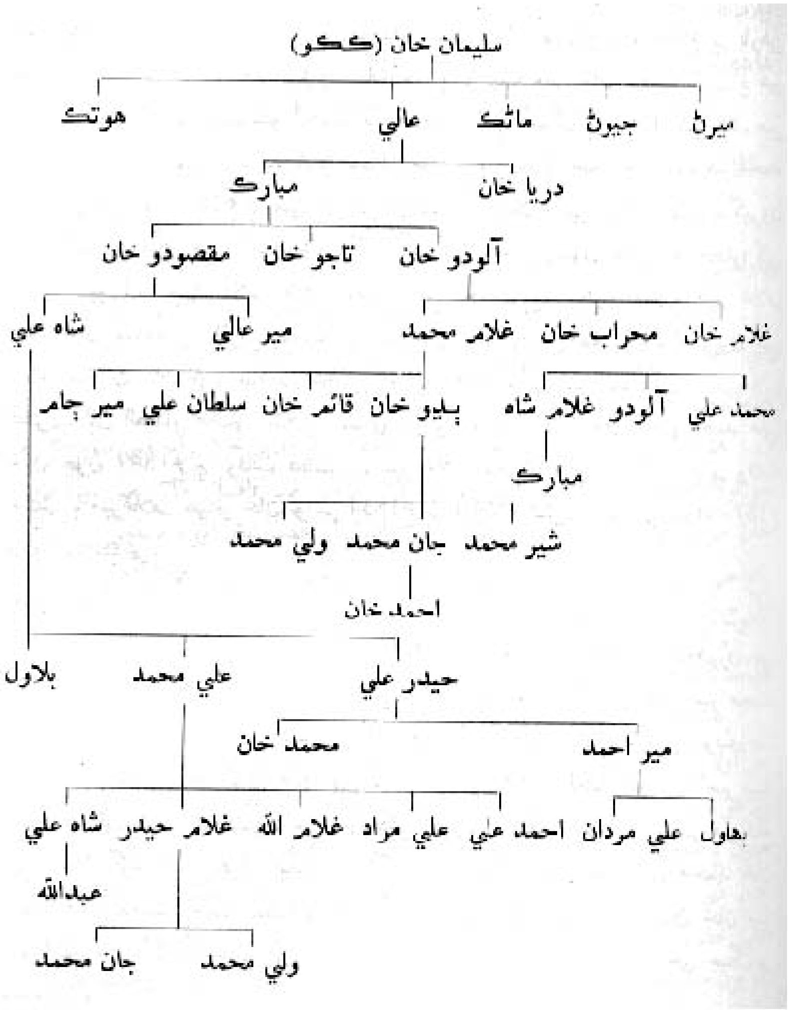

اولاد مقصوداڻي ۽ آلوداڻي سڏجي ٿو. ڪپتان ٽيورن سندن شجرو تيار ڪيو.(1(
مير محمد خان ولد مير چام خان، ٽنڊوڄام تعمير ڪرايو. مير ٻيدي خان کي مير مرا دعلي خان جاگير ڏني هئي. مير ٻيدي خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽن ۽ عزيزن ۾ جاگير ورهائجي ويئي. مير فتح علي خان جي والده ماجده مير ٻيدي خان جي ڌي هئي. مير ٻيدي خان جو وڏو پٽ مير ولي محمد خان لا ولد مري ويو، ڪيس مير محمد نصير خان آڪٽوبر 1841ع ۾ يارهن جاگيرون ڏنيون هيون. مير ٻيدي خان جو ٻيو پٽ مير جان محمد خان ۽ مير حيدر علي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خان جو پٽ مير احمد خان مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيا هئا. مير ٻيڙي خان جو ٽيون پٽ مير شير محمد خان ۽ مير جان محمد جو پٽ مير احمد خان، جون سنه 1843ع ۾ سر چارلس نيپيئر جي سلام تي آيا، سندن جاگيرون بحال ٿيون. مگر مير احمد خان کي آمدنيءَ جو چوٿون حصو سرڪار کي ڏيڻو پيو.(1) مير غلام شاه مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو. مير غلام حيدرخان حيدرخان پنهنجن ڀائرن سميت مير صوبدار خان وٽ رهندو هو. انگريزن کي سلام ڪرڻ کان پوءِ سندس جاگير بحال رهي، مگر مير شاه علي خان سلام ڪرڻ کان انڪار ڪيو، تنهن ڪري کيس جاگير ڪانه ملي. مير احمد علي خان جون 1849ع ۾ وفات ڪئي ۽ مير غلام الله خان نومبر 1849ع ۾ وفات ڪئي. مير غلام حيدر خان نومبر 1854ع ۾ وفات ڪئي. مير علي مراد 1873ع ۾ وفات ڪئي.

بهاراڻي:

بهاراڻي مير بهادر خان ولد مير خداداد خان جو اولاد آهن. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان جاگيردار هئا، سندن ڳوٺ جان محمد جاگير ۾ هو. مير محمد خان ميان سرفراز خان وٽ ڪاردار هو. مير حسن علي خان بهاراڻيءَ وٽ، سنه 1777ع جي، ميان عبدالنبي خان جي سند هئي، جنهن ۾ لکيل هو ته، "مير سيد خان بهاراڻي ميان عبدالنبيءَ جو ديره دار آهي." سندس مرتبي موجب مير فتح علي خان کيس '3 هزار بيگها' جاگير ڏني. منجهانئس مير جان محمد خان ٽنڊو جان محمد تعمير ڪرايو هو. مير محمد خان جو پٽ لقمان خان مير سهراب خان وٽ اهلڪار هو. سندس ڀاءُ مير مبارڪ خان مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو.

جيوناڻي:

جيوناڻي مير مبارڪ خان جي ڀاءُ مير جيوڻ خان جو اولاد آهن، جنهن جي ڇهن پٽن جي نالن تي چار پاڙا هئا.

شاهلياڻي:

شاهلياڻين جو سردار مير لعل خان هالن ۾ جاگيردار هو، سنه 1851ع ۾ وفات ڪيائين.

حاجواڻي:

حاجواڻين جو سردار مير سردار خان صوبي ديري ۾ جاگيردار هو.

سڪلاڻي:

سڪلاڻي مير مبارڪ خان جي سرداريءَ هيٺ هئا.

ياراڻي:

ياراڻي مير ياري خان ولد مير جيوڻ خان جو اولاد آهن. مير ياري خان جي ٽين پيڙهيءَ مان مير پيارو خان ڊيڙن ۾ رهندو هو.

هليلاڻي:

هليلاڻي مير هليل خان ولد الله داد خان ولد امام خان ولد مير مبارڪ خان جو اولاد آهن. منجهانئن ڪي نواب هئا. نواب مير فاضل خان، جو مير حجاب خان جو پڙپوٽو هو، تنهن 'ٽنڊو مير فاضل' تعمير ڪرايو. سندس پوٽي مير باغ علي خان سنه 1856ع ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ مير غلام علي خان کي گهوٽاڻن ۾ جاگير هئي.

جيئنداڻي:

جيئنداڻي، جي نوڙها به سڏبا هئا، مير ٽالي خان جي پٽ مير جيئند خان جو اولاد آهن. نواب مير محمد خان نوڙهو، جو مير جيئند خان جي پنجين پيڙهيءَ مان هو، تنهن کي متيارين، حيدرآباد ۽ ڪراچي ضلعن ۾ جاگيرون هيون ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ اثر وارو مير هو. نوڙهن مان مير دريا خان ولد جعفر خان کي مير فتح علي خان سمٽيائين جو ڪاردار مقرر ڪيو هو. هو مير مراد علي خان جي ڏينهن ۾ مختيارڪار ٿي رهيو. مير فتح خان هن خاندان جو پويون مير هو، جنهن 1862ع ۾ ٽاجپور ۾ وفات ڪئي. مير دوست علي خان، مير حسن علي خان وٽ مختيارڪار هو. مير دريا خان 1945ع ۾ وفات ڪئي، وٽس ڄام پور، ديري حمزي ۽ ميهڙ ۾ جاگيرون هيون.

عيساڻي:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مير عيسيٰ ولد زنگي خان جو اولاد عيساڻي ۽ مير عيسيٰ جي پٽ مير آدم خان جو اولاد مان آدماڻي سڏجي ٿو. علي بخش خان آدماڻيءَ کي شهدادپور ۽ ميهڙ تعلقن ۾ جاگيرون هيون، سنه 1867ع ۾ وفات ڪيائين. انگريزن جي فتح ڪرڻ وقت مير شير محمد خان ۽ مير ان محمد خان آدماڻين وٽ جاگيرون هيون. خان محمد خان 1945ع ۾ شير محمد خان سنه 1855ع ۾ وفات ڪئي.

درياخاني:

درياخاني مير دريا خان، مير مبارڪ خان جي پاءُ جو اولاد آهن. مير راڃي خان جي ساليانی آمدني ٽيهه هزار رپيا هئي. سندس همشيره مير شير محمد خان 'شير سنڌ' جي والده ماجده هئي. مير دريا خان جي پوئين کي مير ٺاري خان سنه 1790ع ۾ الله آباد ۾ جاگير ڏني هئي. مير راڃي خان جي پاءُ مير الله داد جي قبيلي جو سردار مير احمد خان هو، جنهن کي ميان سرفراز خان بدين ۾ جاگير ڏني هئي.

گهراماڻي:

مير سليمان خان (ڪڪي) جي پٽن مان مير سفر خان جو پٽ مير گهرام خان هو.

مراداڻي:

مير هليل خان جي پوٽي مير خداداد خان کي ٻه پٽ هئا، جن مان بهار خان جو اولاد بهارڻي ۽ مير مراد خان جو اولاد مراداڻي سڏجي ٿو.(1(

ٽالپرن کان سواءِ عام بلوچي قبيلا جن جا راڄ ٺٽي کان وٺي بکر تائين پکڙيل هئا، تن وٽ مغل فرمانروائن جون سندون هيون، سندن کن خاندانن مان ميرن شاديون ڪيون هيون ۽ منجهانئن کن کي ميرن جاگيرون ڏنيون هيون، جو اهي حڪومت جا فولادي بازو هئا ۽ جنگ وقت فوجن ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا.

رند:

رندن کي ٽالپرن وڏا عهدا ڏنا هئا. سندن سردار تاج محمد خان جي دختر سان مير مراد علي خان شادي ڪئي هئي. سردار بهاول خان رند قلات جي فوج ۾ عملدار هو. سندس پٽن مان دليل خان ۽ سندس پوٽو يار محمد خان مير فتح علي خان وٽ رهندا هئا، ڪن فاتح مير گڏيل جاگير جي سند ڏني هئي. مير محمد خان رند 1830ع ۾ وفات ڪئي، سندس پٽ بهاول خان مير نور محمد خان وٽ چار سؤ سپاهين جي دستي مٿان عملدار هو ۽ جهانگارن ۾ سندس جاگير هئي.

ڪوسا:

ڀهرين چوٺياريءَ جي دؤر ۾ ڪوسن کي دادو ضلعي ۾ باغبان جاگير ملي. سندن قبيلا جيڪي ٿر جي سرحدن جي حفاظت ڪندا هئا، تن کي ٽالپري حڪومت کان وظيفا ملڻ لڳا.

چانگ:

چانگن مان سنجراڻين کي گوني تعلقي ۾ جاگير ملي ۽ ڪڇائي چانگن کي فوجي خدمت جي عيوض گهوڙاباڙيءَ ۾ جاگير ملي. سنجراڻين جي سردار مراد علي خان 1854ع ۾ وفات ڪئي. الله بخش خان ولد نصير خان لاڙ جي چانگن جو سردار مياڻي جي جنگ ۾ شهيد ٿيو.

لنڊ، بزدار، پتافي ۽ گبول:

اتراڏي لنڊن، بزدارن، گبولن، جروارن، پتافين، گڏاڻين ۽ چانگن، سهراباڻي سرڪار جو طرف ورتو. پوءِ هو ڏهرن، مهرن، ڪلاچين، ڪناسرن ۽ ڏاريجن جي زمين تي قبضو ڪري زميندار بڻجي ويا. ماڇين ۽ پنهورن جو اڳيئي چاندين زور پيچي ڇڏيو هو.

باگراڻي:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

باگراڻين جا سنڌ ۾ وڏا راڄ هئا. سندن سردارن مان سوائي خان ۽ ميوا خان شهداداڻي سرڪار وٽ عهديدار هئا. ڪرم خان، سهراباڻي سرڪار وٽ عملدار هو. ميوا خان جي پيڙهيءَ مان علي مراد خان ڪي ٻي چؤياريءَ سوني ترار عطا ڪئي هئي، هو مير نصير خان وٽ ڪاردار هو، ڪيس شهدادپور ۾ جاگير هئي، سنه 1860ع ۾ وفات ڪيائين.

بليدي:

سرحد جي بچاءَ جو ڪم بليدي اميرن جي سپرد هو، ان ڪري سهراباڻي سرڪار هنن لاءِ وظيفا مقرر ڪيا.

پرڳڙي:

سنڌ جي نئين جوڙجڪ موجب پرڳڙين جي سردار غلام حيدر خان کي مير غلام علي خان جي درٻار ۾ وڏو عهدو مليو ۽ ڪيس سرڪاري وظيفو به ملندو هو. سندس پٽ احمد خان به عهديدار هو. فضل محمد پرڳڙي ۽ سندس پٽن غلام محمد خان ۽ فتح خان کي حيدرآباد تعلقي ۾ جاگيرون هيون. غلام محمد خان سنه 1875ع ۾ وفات ڪئي ۽ فتح خان 1879ع ۾ وفات ڪئي. جعفر خان پرڳڙيءَ جي ڏاڏي کي مير غلام علي خان حيدرآباد ۽ هالن ۾ جاگيرون عطا ڪيون، جيتوڻيڪ وٽس سرداري ڪانه هئي. جعفر خان 1860ع ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ حسن خان انگريزن کي خوب ٽوٽا ڇپايا هئا. پرڳڙين کي لاڙڪاڻي ۽ ميهڙ تائين جاگيرون هيون.

جمالي:

جمالين مان هيبتاڻين ۽ بخشاڻين جي سردار بخشو خان کي مير فتح علي خان ديهداريءَ جو عهدو ڏنو هو ۽ سرڪاري دفترن ۾ سندس شمار سردارن ۾ هو. مير غلام علي خان ڪيس ديهه ڦلجيءَ جو چوٿون حصو عطا ڪيو هو. مير نور محمد خان سندس جاگير ۾ اضافو ڪيو، سنه 1872ع ۾ وفات ڪيائين. سردار ڏاتي خان جلباڻيءَ کي ديهه روپا ۾ جاگير ملي. جمالي سردار پنهنجي سادگيءَ ڪري بلوچن ۾ مشهور هئا.

مگسي:

مگسين جي سنڌ ۾ سرداري قائم هئي، مگر وٽن جاگير ڪانه هئي.

حاجي زئي مري:

حاجي زئين جي لوهاراڻي ۽ بداڻي سردارين کي ٽالپرن تسليم ڪيو هو. هو سنڌ ۾ اثر وارا هئا، ڇاڪاڻ ته ٽالپرن سان مائٽي هين. محبت خان مري، مير سهراب خان جو صلاحڪار هو. سندس پٽ مير رستم خان جو صلاحڪار هو. محبت خان جي ڌيءَ سان مير رستم خان جي ٽئين پٽ مير علي مردان خان شادي ڪئي هئي. نوشهري ۽ ڪنڊياري ۾ وٽس جاگيرون هيون. مير رستم خان جي فراريءَ کان پوءِ هن مير علي مراد خان جو طرف ورتو هو. حاجي خان جي وڏي پٽ مستي خان ٽنڊو مستي خان ٻڌرايو. ٽنڊو آدم به سندس يادگار آهي. مستي خان جي پٽ ڪمال خان کي ٽنڊي باگي، هالا، گوني، سيوهڻ ۽ بدين تعلقن ۾ جاگيرون هيون. هو دبي جي جنگ ۾ شهيد ٿيو.

مري فوجي خدمت جي ڪري ’رئيس‘ سڏبا هئا. گوهر خان مري مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو. لوهاراڻين مان ننڊو خان مير نور محمد خان وٽ 12 سؤ سپاهين جي دستي مٿان عملدار هو. حيدرآباد تعلقي ۾ وٽس جاگير هئي. پٽن سميت ٽنڊي آدم ۽ ڪوٽ بلاول ۾ رهندو هو. سنه 1881ع ۾ 123 ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين. مرين جي شاهداڻي قبيلي جي سردار شاه بيگ کي مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان وٽان پروانا مليل هئا. شهدادپور، ٽنڊو الهيار ۽ ميرپورخاص ۾ وٽس جاگيرون هيون. سندس ننڍي ڀاءُ غلام حيدر خان 1862ع ۾ وفات ڪئي. مصري خان مير غلام علي خان وٽ ڪاردار هو. وٽس دادو ۾ جاگير هئي. سنه 1868ع ۾ وفات ڪيائين.(1(

لغاري:

ڊاڪٽر جيمس برنس پنهنجي سفرنامي ۾ لکي ٿو ته، لغاري، ٽالپري دؤر ۾ محافن ۾ گهمندا هئا. پهرين چؤياريءَ ۾ وزارت جو قلمدان سيد آغا اسماعيل شاه ۽ نواب ولي محمد خان لغاريءَ جي هٿن ۾ رهيو، مگر بلوچيت جي لحاظ ڪري مير، نواب صاحب تي اعتبار ڪندا هئا. نواب صاحب چانڊڪي جهڙي شورش پسند پرڳڻي مٿان حاڪم هو. ڪيس ڦاسي ڏيڻ جي اختياري مليل هئي. نواب صاحب جي هميشه کان اها پاليسي رهي ته ٽالپرن جي انگريزن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سان صلح رهي. نواب صاحب شاعرانه مذاج رکڻ سان گڏ، فن طب ۾ به ماهر هو. سندس پٽن مان نواب احمد خان بزدارن جو سردار هو. گوني ۽ لاڙڪاڻي تعلقن ۾ وٽس جاگيرون هيون. ٽئين پٽ نواب الله داد خان کي لاڙڪاڻي ۽ ميهڙ ۾ جاگيرون هيون. چوٿين پٽ نواب غلام حيدر خان کي فقط لاڙڪاڻي ۾ جاگير هئي ۽ پهرين چوٻياريءَ ۾ جاتيءَ مٿان نائب هو. ولي محمد خان جو پائٽيو غلام شاه بزدار پهرين چوٻياريءَ ۾ پارڪر جو مختيارڪار هو. عمر ڪوٽ ۽ بدين تعلقن ۾ وٽس جاگيرون هيون. نواب ولي محمد خان جو وڏو همرڪاب هو. وٽس مير غلام علي خان ۽ مير مراد علي خان جون سندون هيون. تاجپور ۾ وٽس جاگير هئي. سنه 1862ع ۾ وفات ڪيائين. ٻڍو خان عالياڻي پويون بزرگ هو، جنهن 1883ع ۾ وفات ڪئي. حسين خان بهراماڻيءَ کي ميرن بنوري، گوني ۽ ٽنڊي محمد خان ۾ جاگيرون ڏنيون هيون. اختيار خان عيساڻي جڏهن مير مراد علي خان جي مرڻ وقت ماتم پرسي ڪرڻ آيو، تڏهن ٽالپر امير زادن ڪيس سونيون تراريون عنايت ڪيون هيون. شهدادپور، هالا ۽ ميهڙ ۾ وٽس جاگيرون هيون. گاج جي ڪچائي لغارين جي سردار گل محمد خان کي جهالاوان جي سرحد سنيالڻ جو ڪم سپرد هو. باغبان ۽ ناري جون زمينون سندس جاگير ۾ هيون. مير فتح علي خان ڪيس ويهه هزار بيگها عطا ڪيا هئا.(1(

نظاماڻي:

نظاماڻي، ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ جاگيردار هئا. ڪرماڻين مان دريا خان کي مير مراد علي خان مختيارڪار ڪيو هو. هو سنه 1834ع ۾ شاه شجاع سان روهڙيءَ وٽ وڙهندي شهيد ٿيو هو. ٻهليلاڻين مان ابراهيم خان ٽائين جيڪي گذريا تن سڀني وٽ جاگيرون هيون.

نومڙيا ڪلمتي:

ڪلمتين جي سردارن الله بندغ خان، مزار خان ۽ فتح خان وٽ اورنگزيب عالمگير جون سندون هيون، جن کي مير فتح علي خان بحال رکيو.(2) نومڙين کي ڪوٽڙيءَ جي پلن ۽ شراب جو محصول معاف ڪيو ويو.

جوکيا:

جوکين وٽ مير غلام شاه جي سند هئي، جا مير فتح علي خان تي سؤ چورس ميلن ٽائين بحال ڪئي. سنه 1843ع ۾ جوکين جي سردار ڄام مهر علي خان سيٺ نائون مل جي چرچ تي انگريزن جو طرف ورتو.(1(

بکر جا سادات:

بکر جا سادات، جي سيد محمد مکي جو اولاد هئا، جن کي سلطان علاءُ الدين خلجي بکر ۾ جاگيرون ڏنيون هيون، جن کي پوءِ شاه بيگ ارغون روهڙيءَ ۾ جاگيرون ڏنيون هيون، جن کي شاه جهان الور ۽ عاليواهڻ کان سواءِ 995 بيگها وڏيڪ جاگير ڏني هئي، جن مان نقوي ۽ رضوي ساداتن کي اورنگزيب عالمگير وٽان سند ملي هئي، تن جي جاگيرن کي ٽالپرن بحال رکيو. سيد غلام شاه مير رستم خان جو مرشد هو.(2(

ڏهر:

ڏهرن وٽ اورنگزيب عالمگير جي سند هئي. اوباوڙو سندن جاگير هو. ٽالپرن سندن جاگير بحال رکي.مٿين جاگيرن کان سواءِ، متعلوي، لڪياري ساداتن ۽ ٻين بزرگ خاندانن سان ميرن رعايتون ڪيون. غير بلوچي قومن مان کوکرن، ڪتياڻن، ابڙن وغيره کي فوجي خدمت جي عيوض عهدا مليا ۽ سندن سرداريون قائم رکيون ويون.

ڪلهوڙن جي آخري ڪوشش:

ٽالپرن جي پهرين ڪمزوري اها هئي، جو انهن سنڌ کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو. سندن نااتفاقيءَ جي ڪري مير فتح علي خان کي سنڌ ورهائڻي پيئي.(1) مير فتح علي خان جي وفات کان پوءِ جيڪي واقعا رونما ٿيا، سي سندن نااتفاقيءَ جا ثبوت آهن: مثلا: ول جي جنگ، مير صوبدار خان جي چاچن خلاف بغاوت، مير علي مراد خان جي پنهنجي ڀاءُ مير رستم خان خلاف سازش وغيره، جن جي ڪري فرنگين کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ سازشن جي ڄار وڇائڻ لاءِ موقعو ملي ويو ۽ انهن ٽالپرن جي بازوئن کي هڪ هڪ ڪري وڍيو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سرائي ميان عبدالنبي سنڌ هٿ ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي، چئني پاسن کان نااميد ٿي، جوڌپور ڏانهن هليو ويو. اتي جي راجا سندس گذران لاءِ هڪ مختصر جاگير مقرر ڪئي. ميان صاحب پنهنجي خاندان سميت پوڪران ۾ رهڻ لڳو. مير مراد علي خان جي ڏينهن ۾ ڪوسن ڪڇ تي ڪاهُون ڪرڻ شروع ڪيون هيون، جنهن تي ڪڇ جي انگريز ريزيڊنٽ اعتراض اٿاريو هو. مٿين موقعي مان فائدو وٺي، ميان عبدالنبيءَ جي پوين مان سنه 1832ع ۾ ميان محمد خان عباسيءَ وجهه ڏسي سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ انگريزي ريزيڊنٽ کي درخواست ڪئي، ڪلهوڙن جي اها پوئين ڪوشش هئي، ليڪن انگريز به سنڌ سان پوري واقفيت پيدا ڪري چڪا هئا ۽ ڪين پڪ هئي ته ڪلهوڙا، ٽالپرن کان ٻيهر سنڌ هرگز فتح ڪري ڪونه سگهندا، تنهن ڪري هنن ان درخواست تي ڪوبه خاص ڌيان ڪونه ڏنو.(1(

18صديءَ جي آخر ۾ سياسي حالتون:

عيسوي 18 صديءَ جي آخر ۾ هندستان اندر انگريزي شهنشاهت جو بنياد مضبوط ٿي چڪو هو. نظام، آئوڌ ۽ بنارس جون رياستون انگريزي اقتدار هيٺ اچي چڪيون هيون. مٿين راجائن ۽ نوابن وٽ انگريز ريزيڊنٽ رهندا هئا. سنڌيا، گائڪواڙ، هولڪر ۽ ڀونسلي جي پيشوا جا اڳ دست ۽ بازو هئا، سي مرهٽا ڪنفيڊريسيءَ کان ڇڄي ڌار ٿيا ۽ فقط نالي طور پيشوا جي اڳواٽيءَ جو دم ڀريندا هئا. خود پيشوا جي پنهنجي حيثيت به نهايت ڪمزور هئي. نظام ۽ مرهٽن گڏجي، سنه 1792ع ۾ ميسور جي ٽينءَ ويڙهه ۾، ٽيپو سلطان جهڙي مجاهد کي شڪست ڏيئي سندس اڌ ملڪ پاڻ ۾ ورهائي ڪنيو، ان کان سواءِ سلطان کي 3 ڪروڙ رپيا جنگ جو تاوان ڏيڻو پيو.(1(

فرينچن جي طاقت کي انگريز هندستان اندر ڪمزور ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪا هئا. پنجاب ۾ گوجرانوالا کان وٺي ويندي جمنا تائين سکن جون رياستون قائم ٿي چڪيون هيون. سنه 1774ع کان سنه 1778ع تائين تيمور شاه پنج ڀيرا هندستان تي ڪاهون ڪيون، مگر افغان لشڪر چناب نديءَ کي ٽپي نه سگهيو هو.(1) 18 صديءَ جي آخر ۾ يورپ ۾ فرينچ انقلاب رونما ٿيڻ ڪانپوءِ نيپولين بوناپارٽ جي اڳوٽيءَ هيٺ فرينچ زور ورتو هو. نيپولين جي خاص مرضي هئي ته انگلينڊ ڪمزور رهي.

مٿين انقلاب کان پوءِ هندستان جي فضا ۾ اهي افواه اڏامي رهيا هئا ته اجهو ٿو نيپولين سمنڊ رستي ٽيپو سلطان کي مدد ڪرڻ اچي. ميسور جي ٽينءَ ويڙهه کان پوءِ ٽيپو سلطان انگريزن سان آخري فيصلي ڪن جنگ لاءِ تيارين ڪرڻ ۾ رڌل هو. سندس ايلچين انگريزن خلاف جهاد ڪرڻ جي پيغام کي هندستان ۽ هندستان کان ٻاهر ايران ۽ افغانستان تائين پهچايو هو. غرض ته سنه 1796ع ۾ هندستان اندر ڪوبه راجا يا نواب نه هو، جنهن وٽ ٽيپو سلطان جو ايلچي نه پهتو هو. سندس مرضي هئي ته هندستان بلڪ براعظم ايشيا جون حڪومتون گڏجي انگريزن کي هندستان مان ٻاهر لوڏي ڪڍن.(1) مگر افسوس، جو سندس جهاد جي دعوت تي زمان شاه کان سواءِ ٻئي ڪنهن به نواب يا راجا ڌيان ڪونه ڏنو.

هوڏانهن 3 ورهيه اڳ انگريزن ڪابل جي امير جي ٽپڙن کي هڪ هڪ ڪري جاچي ڏٺو هو. گورنر جنرل مارڪس ڪارنوالس جي حڪم موجب ائوڌ جي برٽش ريزيڊنٽ ايڊورڊ آٽو آئيوز لکنؤ جي هڪڙي شخص غلام سرور کي سادا چوڏهن هزار رپيا ڏيئي، جاسوسي ڪرڻ لاءِ ڪابل ڏانهن روانو ڪيو هو. لکنوي انگريزن جي چاڙتي سنه 1207هه (19 آگسٽ 1792ع) تائين ڪابل ۾ رهي، افغانن جي فوجي قوت ۽ اقتصادي حالتن جا صحيح انگ اکر گڏ ڪري، ڪمپني سرڪار کي پهچايا هئا.

سنه 1796ع ۾ زمان شاه هندستان تي ڪاهه ڪئي، لاهور تائين مس پهتو، ته پٺيان شهزادو محمود هرات کان ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو. محمود جي ڪاهه جو ٻڌي، زمان شاه موٽي ڪابل ڏانهن هليو ويو. ڪابل پهچي، اُتي جي نظام کي درست ڪرڻ ڪانپوءِ زمان شاه ٻيو گهمرو ڪاهه ڪري لاهور مس پهتو ته سندس اچڻ کان اڳ انگريزن بريليءَ جي هڪڙي شيعي مهدي عليءَ کي ٻه لک ڏهه هزار رپيا ڏيئي ايران ڏانهن مڪو هو، جت هو ايرانين کي هندستان اندر افغانن جي شيعن مٿان ظلمن جون ڪوڙيون ڪهاڻيون ٻڌائي، ايرانين کي افغانن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خلاف ڀڙڪائڻ لڳو. زمان شاهه لاهور ۾ سکن سان سرگوشين ڪرڻ ۾ رڌل هو ته پنيان فتح علي شاهه قاچار جي افغانستان تي ڪاهه جو ٻڌي پوئين پير ڪابل ڏانهن موٽي ويو.

سنه 1798ع ۾ نيپولين بونا پارٽ سمنڊ رستي مصر پهتو. هندستاني جيڪي نجات لاءِ ڪابل جي پهاڙين ڏانهن نهاري رهيا هئا. هينئر يورپ ڏانهن متوجه ٿيا. انگريز چاٽي واٽي هندستانين کي خوف ڏيارڻ لاءِ ڪوڙيون خبرون شايع ڪرڻ لڳا.(1) ٽيپو سلطان جي فوجن ۾ فرينچ عملدارن جو ڪافي تعداد هو، تن جي صلاح سان سلطان ماريشس ٻيٽ جي فرينچ گورنر سان فرينچ جي حبشين جي لشڪر رواني ڪرڻ لاءِ لکپڙهه ڪئي، مگر نيپولين ابوڪير جي معرڪي ۾ انگريزي ٻيڙي کان شڪست کائي چڪو هو ۽ پوءِ ايڪڙ جي جنگ ۾ انگريزي ۽ ترڪي لشڪر کان شڪست کائي مصر ۽ شام ڇڏي فرانس ڏانهن هليو ويو.

هوڏانهن ماريشس جي فرينچ گورنر فقط هڪڙو ايچلي رپاڊ نالي ٽيپو سلطان ڏانهن تسڪين ڏيڻ لاءِ روانو ڪيو. دنيا ڏٺو ته هندستان جو مرد مجاهد اڪيلي سر، سنه 1799ع ۾ انگريزن سان وڙهندي سرنگاپٽم جي خونريز معرڪي ۾ شهيد ٿي ويو، جنهن ڪانپوءِ گورنر جنرل مارڪس آف ويلزلي هندستان جي ڏيهي رياستن لاءِ 'سسٽم سبسيڊائري' جهڙو لعنتي قانون پاس ڪيو، جنهن موجب هر هڪ ڏيهي رياست کي پنهنجي خرچ تي رياست اندر انگريزي لشڪر رکڻو پيو. جن رياستن انڪار ڪيو، سي انگريزن جي نظر ۾ دشمن هيون.

زمان شاهه کان ڪمپني سرڪار کي ڪو خوف ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته فتح علي شاهه انگريزن سان ٻڌ هو.(1) پنجاب جا سک رنجيت سنگهه جي اڳواڻيءَ هيٺ منظم ٿي رهيا هئا. ميسور کي ختم ڪرڻ کان پوءِ انگريز مرهٽن ڏانهن وريا جن جي حڪومت جون حدون بنگال کان وٺي ڪڇ تائين هيون. سنڌ هڪڙو ننڍڙو ملڪ هو، انگريزن جي قوت اڳيان سندس حيثيت ڪجهه به نه هئي.

انگريزن جي وڪيل جو حيدرآباد پهچڻ:

سنه 1873ع ۾، برطانوي پارليامينٽ جي ائڪٽ موجب ممبئي ۽ مدراس ڪاتا بنگال جي گورنر جي ماتحت ڪيا ويا ۽ بنگال جو گورنر جنرل صلاحڪار ڪائونسل معرفت حڪومت هلائڻ لڳو. ڪائونسل جا ميمبر انگلينڊ سرڪار پاران مقرر ٿي اچڻ لڳا. مٿئين انتظام موجب صلح ۽ جنگ جي حالتن ۾ صوبن جي گورنر کي گورنر جنرل کان اختياري وٺڻي ٿي پيئي. 8 آڪٽوبر سنه 1798ع ۾ ممبئي جي گورنر، جوناٿن ڊنڪن کي لارڊ ويلزلي لکيو ته: "سنڌ جا ٽالپر مير ڪابل جي ماتحت رهڻ کان بيزار آهن، سنڌ ۾ واپار جي ڪوٺي وجهڻ سان انگريز آسانيءَ سان افغانين، ايرانين، روسين ۽ فرينچن جي ايشيا ۾ ڪارروائين کي معلوم ڪري سگهندا".

گورنر جنرل جي حڪم موجب جوناٿن ڊنڪن هڪڙي ايراني، آغا ابوالحسن کي پنهنجو وڪيل ڪري سنڌ ڏانهن روانو ڪيو هو. حيدرآباد پهچڻ کان پوءِ آغا سيد ابراهيم شاهه وٽ مهمان ٿي لٿو ۽ 24 فيبروري 1799ع تي آغا سيد ابراهيم شاهه معرفت ٻه خط مير فتح علي شاهه کي پيش ڪيائين، خطن جي اصل مراد فقط هيءَ هئي ته زمان شاهه لاءِ سنڌ جي ذريعي وڏيڪ پريشانيون پيدا ٿين. خطن ۾ لکيل هو ته، "جيڪڏهن ٽالپر مير قنڌار تي حملو ڪندا ته، ڪمپني سرڪار سندن مدد ڪندي." جنهن جو اڻ سڌيءَ ريت هي مطلب هو ته ٽالپر سمجهي سگهن ته انگريزي فوجن لاءِ قنڌار تي قبضو ڪرڻ ڪهڙو نه آسان ڪم هو. ٻن خطن مان هڪ جي اصل عبارت هن ريت هئي:

"الله تعاليٰ آدم عليه السلام جي اولاد کي برادريءَ ۽ دوستيءَ جي هڪڙي ڌاڳي ۾ منسلڪ ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته الله جا سمورا ٻانها انساني تهذيب جي لحاظ کان هڪجهڙا آهن!"(1)

انگريزن جي حڪمت عملي ۽ ڊپلوميسي جا ڪرشما ڏسو، جو هڪڙي طرف گورنر جنرل ڏيهي رياستن جي نوابن ۽ راجائن لاءِ 'سسٽم سبسيڊري' جي ڪوڙڪي تيار ڪري ٿو ۽ ٻئي پاسي سندس گورنر سنڌ جي ميرن کي دوستي رکڻ لاءِ خدا جو واسطو ۽ انساني تهذيب جو ڍونگ پيش ڪري ٿو! 17 مارچ تائين ٽالپري دسترخوان جي نعمتن کان لطف اندوز ٿيڻ ڪانپوءِ گورنر جي ايراني وڪيل مداريءَ وانگر بغچو کولي سوکڙيون پيش ڪيون، جن ۾ شيشي جو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سامان، چينيءَ جا برتن، مختلف قسمن جا بارود جا هٿيار، ڪي پلنگ، مخملي ٿان ۽ واچون هيون، سوکڙين جي جملي قيمت 1045 رپيا هئي، جيڪي مير فتح علي شاه کي پيش ڪيون ويون. مير غلام علي خان جي تحفن جي قيمت 849 رپيا هئي ۽ ميرڪرم علي خان جي سوکڙين جي قيمت 735 رپيا هئي. خاص ڪري واچن جي سونهن ۽ حرڪت کي ڏسي، ننديا مير گهڻو خوش ٿيا ۽ سندن خيال موجب انگريز سندن خيرخواه دوست هئا. مير صاحب ڪابل جي ساليانې خراج ۾ گرم ڪپڙي رواني ڪرڻ جو اڳي ئي ارادو ڪيو، تنهن ڪري انگريزن جي وڪيل کي ڪائنڻ هڪ لک رپين جي قيمت جو گرم ڪپڙو خريد ڪرڻ لاءِ وعدو ڏنو.(1) خراسان وارا انگريزي اوني ڪپڙو گهڻو پسند ڪندا هئا.

ناٿن ڪرو جو سنڌ ۾ اچڻ:

انگريزن کي فقط بهاني جي ضرورت هئي. آغا ابوالحسن جي ٻمبئي پهچڻ شرط جوناٿن ڊنڪن، ٻمبئي سول سروس جي هڪڙي عملدار ناٿن ڪرو کي، جو وڏو مڪار هو چونڊيو پنهنجي طرفان ايجنٽ ڪري سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. تجارت ڪرڻ کان سواءِ کيس سياسي اختياريون به مليل هيون. شهداداڻي سرڪار پاران آغا محمد بيگ هڪڙو ايراني ٻمبئي ۾ ايجنٽ مقرر ٿيو. نئين ايجنٽ ڪراچي ۾ هڪڙي عمارت تعمير ڪرائي، جا انگريزن جي ڪراچيءَ ۾ پهرين عمارت هئي. ساليانو چئن لکن رپين جو مال انگريز سنڌ ۾ نيڪال ڪرڻ لڳا. مثلا، چين جي کنڊ، ملبار جا ڪارا مرچ ۽ ٻيون صنعتي شيون. مئي 1799ع ۾ ڊريڪ جهاز ڪراچيءَ پهتو، جنهن ۾ قسمين قسمين شيون جهڙوڪ، شيشي ۽ چينيءَ جا برتن، لوهه ۽ ٽين جو سامان، قسمين قسمين رنگين ڇيٽون ۽ ڪارا مرچ وغيره هئا. ناٿن ڪرو هڪڙي خط ۾ ڪمپني سرڪار کي سنڌ جي اهميت متعلق هيٺيون بيان لکيو:

”سنڌ ۾ انگريزن جي موجودگيءَ جي ڪري زمان شاه جو سمورو ڌيان سنڌ ڏانهن ڇڪيل رهندو، سنڌ هڪ اسلامي رياست آهي، جنهن سان دوستي رکڻ ڪري اسين آسانيءَ سان قنڌار تي فوج ڪشي ڪري سگهنداسون. افغان بادشاه سان جيڪڏهن ٽالپرن جي جنگ لڳندي، ته اسين هر حال ۾ فائدمند رهنداسون ۽ سنڌ ۾ قيام ڪرڻ ڪري اسين وچ ايشيا جا حالات معلوم ڪري سگهنداسون“.

سنڌ ۾ ڌارين ملڪن جي شين جي درامد ڪري هن صوبي جي صنعتي شين کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. ڪاريگر بيروزگار ٿيڻ لڳا ۽ واپاري طبقي جا سينيون حڪومت جا در کڙڪائڻ لڳا. زمان شاه ڏٺو ته هندستان تي ٻه دفعا ڪاهُن ڪرڻ وقت فتح علي شاه قاچار ايراني سرحد تي فوجي نمائشون ڪرڻ لڳو هو، تنهن ڪري افغان بادشاه، مير فتح علي خان ڏانهن انگريزي ڪوٺيءَ کي بند ڪرڻ لاءِ هڪڙو ڌمڪيءَ ڀريل خط موڪليو. ان کان سواءِ انگريزي ايجنٽ کي سنڌ مان تڙي ڪڍڻ لاءِ مير صاحب کي ماڻڪاٽي، سهراباڻي سرڪارن کان سواءِ ڪڇ جي راءِ، مسقط جي امام ۽ پونسلي وٽان پڻ خط پهتا هئا. پونسلي جي مير ٺاري خان سان خط و ڪتابت جاري هئي. ناٿن ڪرو کي سنڌ ۾ اچيا سال مس گذريو هو، ته 29 آڪٽوبر سنه 1800ع ۾ مير فتح علي خان هيبت جنگ بهادر وٽان کيس 15 ڏينهن اندر سنڌ مان نڪري وڃڻ لاءِ حڪم پهتو. ناٿن ڪرو حڪم موجب نٽي مان سڙهه سانباهي ٻمبئي ڏانهن روانو ٿيو.

مٿئين اوچتي حڪم ملڻ ڪري، ڪمپني سرڪار کي 1،09،659 رپين جو نقصان پهتو. مٿينءَ رقم ۾ انهن سوکڙين جي قيمت به شامل هئي، جيڪي آغا ابوالحسن ميرن کي ڪمپني سرڪار پاران ڏنيون هيون. انهن سوکڙين جي جملي قيمت 23،145 هئي.(1) مسٽر ناٿن ڪرو ٻمبئي پڄڻ بعد ڪمپني سرڪار کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي، تنهن جي هڪڙي رخ مان فرنگين جي ناپاڪ ارادن جي خبر پئجي سگهي ٿي ۽ ٻئي رخ مان سنڌ جي 18 صديءَ جي جهلڪ نظر اچي ٿي. رپورٽ جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

”جيڪڏهن انگريز سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ چاهين، ته ڪين پهريائين ڪراچيءَ کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي گسريءَ وٽ فوجون لاهڻ گهرجن، هن ڪاريءَ جي ڏکڻ اوڀرندي پريان وڏا جهاز لنگر انداز ٿي سگهن ٿا. ڪناري وٽ فوجون لاهڻ گهرجن ۽ حفاظت لاءِ مختصر توبخاني رکڻ جي ضرورت پوندي.ڪراچيءَ ۾ سستائي آهي، هتي چوپايو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مال ۽ گاهه جام ملي ٿو. ڪراچيءَ ڪان ٺٽي تائين سڌو سنئون رستو وڃي ٿو، جنهن تان آسانيءَ سان توبخانو لنگهي سگهندو. درياءَ رستي به ٺٽي پهچي سگهبو. سنڌونديءَ جي ٻيڙين تي قبضي ڪرڻ ڪان پوءِ، حيدرآباد جو قلعو ڪناري ڪان فقط ڇهن ميلن جي پنڌ تي آهي. رستي تي فقط هيءَ تڪليف آهي جو هر وقت بلوچي لشڪر تيار بيٺل رهي ٿو. ٺٽي ۽ حيدرآباد جي وچ ۾ جهرڪن جو شهر آهي، هتي ان، چوپايو مال ۽ گيهه جام ملي ٿو.
ڪراچيءَ تي قبضو ڄمائڻ هر حال ۾ بهتر ٿيندو. هتي جا جوکيا ۽ نومڙيا ٽالپرن جي خلاف آهن، سندن چوڻ آهي ته سندن زمينن تي ٽالپرن قبضو ڄمايو آهي، جيڪڏهن اسين متن هٿڙو گهمائيندا‌سون ته حيدرآباد پهچڻ تائين هو اسان جا معاون ۽ مددگار ٿي رهندا. جيڪڏهن ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي پوين مان ڪو حقدار سنڌ لاءِ ڪڙو ڪنداسون ته پڪ ٽالپر سنڌ مان ٽڙجي ويندا“.
مير فتح علي خان جي وفات:
سنه 1217ھ (1802ع) ۾ مير فتح علي خان ’هيبت جنگ بهادر‘ وفات ڪئي. مرڻ ڪان ٿورا ڪلاڪ اڳ سجاول دايي، شهزادي صوبدار خان جي ولادت جي خوشخبري ۽ مبارڪبادي پيش ڪئي. مير صاحب، دايي کي جوهردار ترار مرحمت ڪئي.(1) وفات ڪان اڳ حڪومت جون واڳون پنهنجي ڀاءُ مير غلام علي خان کي سپرد ڪري ويو، جو سندس ايامڪاريءَ ۾ سنڌ جو وزير خارجه هو. مير صاحب جي جنازي کي هالن جي ويجهو خدا آباد پرسان سپرد خاڪ ڪيو ويو. مقبرو ڳاڙهي پٿر جو صفائيءَ سان جڙيل آهي. قبر اڳيان سنگ مرمر جي تختيءَ تي ڪتبو لکيل آهي. مقبرو هڪڙي ٿلهي تي آهي، جنهن تي مير بهرام خان، مير بجر خان، مير صوبدار خان ۽ مير غلام علي خان جون قبرون آهن. ٿلهي مٿان پيل پاون سان ڇت ٻڌل آهي.(1) مير فتح علي خان پنهنجي وقت جو تجربيڪار سپاهي ٿي گذريو. هن 17 ورهين جي عمر ۾ سنڌ فتح ڪئي هئي. سندس بلند فطرت کي فقط ايترو منظور هو ته سنڌ ۾ امن ۽ امان رهي. جنگين ڪرڻ ڪان ڪيس نفرت هئي، ليڪن ميدان ۾ قدم رکڻ ڪان پوءِ دشمن کي مات ڪرڻ ڪان ڪونه گسندو هو. حڪومت جو ڪاروبار نهايت سنجيدگيءَ، ڪفايت ۽ تحمل سان هلائيندو هو. ملڪ داري ۽ فنون سياست ڪان پورو واقف هو. پنهنجن عزيزن ۽ ٻين بلوچي سردارن کي سندن رتبي موجب حق ڏنائين، جيئن ڪوبه شڪايت جو لفظ زبان تي آڻي نه سگهي. سير ۽ شڪار جو شوقين هو. سندس ايامڪاريءَ ۾ حيدرآباد ڪان وٺي سيوهڻ تائين مهراڻ جا زرخيز ڪنارا شاهي شڪارگاه ٺهجي ويا. سفر ۽ حضر ۾ شعراءِ ڪرام ۽ علمائن سڳورن جي محفل ۾ رهندو هو. سسئي، پنهون جي قصي کي مولانا جاميءَ جي يوسف زليخا جي طرز تي نئين سر پارسيءَ ۾ نظم ڪرايائين. سندس فتوحات جي ڪارنامن کي سيد محمد عظيم ٺٽوي ’فتح نامه‘ جي عنوان سان تصنيف ڪيو. سنه 1799ع ۾ پڇاري واهه کي بند ڏيارايائين. وفات ڪرڻ مهل 35 لک رپيا نقد شاهي خزاني ۾ ڇڏي ويو.(1(
مير غلام علي خان:
16محرم سنه 1217ھ (1802ع) ۾ مير غلام علي خان گاديءَ تي ويٺو. سندس دستاربنديءَ جي رسم وقت سمورا مير، مير سهراب خان، سميت حاضر هئا، فقط مير ٿارو خان ماڪاٽي غير حاضر هو. مير غلام علي خان ملڪ داريءَ جي قانون ڪان بهره مند هو. وقت جي پاڙيسري حاڪمن جي نظر ۾ سندس ڏاهپ ۽ بهادريءَ جو سڪو ويٺل هو. سنه 1218ھ (1803ع) ۾ ڪنهن معمولي ڳالهه تان مير غلام علي خان ۽ مير ٿاري خان جي ڪڙمين ۾ ول تان تڪرار جاڳيو، نوبت تيغ زني ۽ توبزنيءَ تائين پهتي. مير غلام علي خان طاهر خدمتگار ۽ مير محمود خان جي اڳواڻيءَ هيٺ 2 هزار لشڪر توبخاني جي دستي سميت روانو ڪيو. شهداداڻين جا 410 ۽ ماڪاٽين جا 300 ماڻهو مفت مارجي ويا. ول جي جنگ پنج ڏينهن هلي. جنگ ۾ شهداداڻين جا ڪي نامور سپاهي، جهڙوڪ ڏاتو خان جمالي، ڀيڙو خان ڪوڪر ۽ نبي بخش خان پرگڙي مارجي ويا. مير ٿارو خان به زخمي ٿي پيو، ڪيس مير غلام علي خان حيدرآباد ڪٺائي آيو ۽ تندرست ٿيڻ ڪان پوءِ ڪيس بيش بها سوغاتون ڏيئي روانو ڪيائين.(1(
شاه شجاع جي سنڌ تي ڪاهه:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

افغانستان ۾ سدوزئي شهزادن جي پاڻ ۾ اٽڪلٽ ڪري، اتي جا سياسي حالات پيچيده هئا. پائرن جي نااتفاقيءَ ڪري بارڪزئي سردار زور وٺي رهيا هئا. سنه 1799ع ۾ پڳهار نه ملڻ ڪري قزلباش سپاهين فساد ڪري، شهزادي محمود جو طرف ورتو، جنهن زمان شاه کي گرفتار ڪرائي انڌو ڪرائي ڇڏيو. سنه 1218هه (1803ع) ۾ سندس ننڍو ڀاءُ شجاع الملڪ ڪابل جي تخت تي ويٺو.(2(
شاه شجاع، جنهن کي بارڪزئي سردارن تخت تي ڌاڪيو هو، سو ڪمزور طبيعت جو انسان هو. وٽس لشڪر کي پڳهار ڏيڻ لاءِ ڏوڪڙ ڪونه هئا. ڪابل ۾ فساد پوڻ ڪري، ٽالپرن ڪابل کي ڏل ڏيڻ بند ڪري ڇڏي هئي. ميرن تي دٻاءُ وجهڻ لاءِ شجاع لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. مير غلام علي خان پاڻ لشڪر وٺي لاڙڪاڻي جي قلعي تي توبون چاڙهڻ لڳو. ايتري ۾ مير سهراب خان به فوجن سميت اچي ساٿس گڏيو. شجاع بلوچي لشڪر جي صف آرائي ڏسي، پنهنجي وزير حافظ شير محمد خان معرفت صلح جون ڳالهيون ڪرڻ لڳو. مير غلام علي خان، افغان وزير کي صاف لفظن ۾ چئي ڏنو ته، ”اها ڪڪڙ مري ويئي، جيڪا اڳ سونا آنا لاهيندي هئي!“ جيسين ڌرين ۾ ڪو فيصلو ٿئي، تنهن کان اڳ شهزادي محمود ۽ زمان شاه جي پٽن ڪامران ۽ قيصر خان جي سازشن جي ڪري ڪابل جون حالتون بدلجڻ لڳيون. ٻئي طرف کان ايراني لشڪر جي هرات تي ڪاهه جون وٽس خبرون پهتيون. لاچار شجاع ميرن کان ڏهه لک رپيا وٺي موٽي ويو.(1(

(1)بليدين جي سردار مير هيبت خان، رند ۽ لاشار جي جنگ ۾ هڪڙي پيري مير چاڪر خان جي جان بچائي هئي، مٿينءَ بهادريءَ جي ڪري مير چاڪر خان ناڙيءَ جو علائقو بليدين کي جاگير ڏيئي، کين ’مير عالي‘ جو خطاب ڏنو هو.
(1)غلام قادر روهيلو، جنهن شاه عالم مغل شهنشاه جون اکيون ڪڍيون هيون، سو نواب ضابط خان روهيلي جو پٽ هو ۽ ضابط خان نواب نجيب الدوله روهيلي جو پٽ هو. غلام قادر روهيلي کي سنڌيا گرفتار ڪرائي، ذلت سان مارائي ڇڏيو هو. تيمور شاه مغل شهزاديءَ سان شادي ڪئي هئي. مٿئين ناتي ڪري مغلن سان سندس مائٽي هئي. اهو ئي سبب هو جو هن بجيسنگهه کي لکيو هو ته، جڏهن غلام قادر روهيلي، شاه عالم ثانيءَ جي بيعزتي ڪئي، تڏهن هندستان جي راجائن مان فقط سنڌيا مغل شهنشاه جي گادي بچائي هئي. راجپوت راجائون خاموشيءَ سان تماشو ڏسي رهيا هئا. اهڙين حالتن پٽاندر سنڌيا خلاف قدم کڻڻ افغان بادشاه جي نظر ۾ انصاف جي خلاف آهي. دراصل تيمور شاه ۾ احمد شاه ابداليءَ واري همت ڪانه هئي. هن لاءِ راوي ندي ٽپڻ مشڪل هو. اهڙي ماحول ۾ هو بجيسنگهه کي مدد ڏيڻ کان لاچار هو، چاڪاڻ ته سک سندس رستو روڪي بيٺا هئا.
(1)مرزا قليچ بيگ پنهنجي تاريخ جلد -2 ۾ شاه ڳڙه جي جنگ جو سال 1786ع ۾ڏيکاري ٿو، جو غلط آهي، ڇاڪاڻ ته مٿئين سال تيمور شاه ڪشمير جي جنگ ۾ رڌل هو. سنه 1783ع ۾ تيمور شاه جي ڪشمير جي نائب ڪريم داد جي مرڻ کان پوءِ سندس ننڍي پٽ آزاد خان پنهنجن ڀائرن زمان خان ۽ مرتضيٰ خان کي ڪشمير مان لوڏي ڪڍيو هو. ٻئي ڀائر تيمور شاه وٽ پشاور ۾ دانهن کڻي ويا. ان وقت تيمور شاه هندستان تي چوٿين ڪاهه ڪئي هئي. ڏسو تاريخ ڪشمير: نارائڻ ڪول، ص_ 196، سنه 1846ع؛ مختصر تاريخ ڪشمير: علاءُ الدين مفتي، ص_ 28، سنه 1893ع، تاريخ سلطاني: ص_ 159/157. تيمور شاه جي پنجين ڪاهه سنڌ تي هئي، جا سنه 1788ع کان شروع ٿي، سنه 1789ع ۾ ختم ٿي.
(1)آغا سيد ابراهيم شاه جو پيءُ آغا سيد عبدالهادي اصل اصفهان جو رهاڪو هو، جو نادر شاه جي ڪاهه وقت ايران مان نڪري مدراس پهتو هو ۽ اُتي جي راجا وٽ شاهي حڪيم ٿي رهيو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي راجا سان دوستي هئي، تنهن سيد صاحب کي ميان جي درٻار ڏانهن موڪليو. سيد عبدالهادي ميرن جي صاحبيءَ ۾

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

1899ع ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ سيد ابراهيم پهريان ڪلهوڙن پاران ۽ پوءِ ٽالپرن پاران خراسان ۽ قنڌار ۾ سفارت تي مامور هيو.

Kalichbeg Furidunbeg: History of Sind, Vol. II, P. 293.

(1)شاهنامه سنڌ: ذڪر حيدرآباد جو قلعو.

(1)شاهنامه سنڌ: ذڪر فتح علي خان.

(2)تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، ص_ 110_115.

H. J. Prinsip: Political and Military Transactions of India, Vol. I, P. 189, London, 1825.

(1) E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sindh, PP. 62-63 Journal of the Sindh Historical Society, Vol. IV, "Notes on Karachi 1830" March, 1949, Karachi.

(1) A. W. Hughes: Baluchistan, Chp. Borderland, Mazarins, P. 113.

(1)نوٽ: بليدين ڪي همايون جي ڏينهن ۾ مرين، گرگيجن ۽ ڪيترائين گڏجي بارڪان جي علائقي مان لوڏي ڪڍيو، بارڪان مان نڪرڻ کان پوءِ بليدين بگٽي علائقي ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي، مگر ڪن ڏينهن گذرڻ بعد سنگسيلا جي معرڪي ۾ بگٽين کان شڪست کائي، سنڌ جي اتر ۾ هڪ نئين رياست بلدڪيءَ جو بنياد وڌائون، جنهن کي برديڪار به سڏيندا هئا.

L. Dames: Popular Poetry of the Baloches, Chp. XVIII, PP. 42-43.

(2) J. Wood: A journey to the Source of the River oxus, Chp. III, P. 33.

(3) g. B. Malleson: History of Afghanistan, P. 205

(1)تاريخ افغانستان: حضرت جمال لادين افغاني، ص _ 61_62، اردو ترجمو.

تاريخ افغان: عبدالحميد، ص_130، ابوالعلائي پريس، آگرو.

(1)ڏسو ’خزانه عامره‘، ص_ 113، هن بيان موجب سکن جو سڪو پنجاب ۾ 1761ع ۾ رائج ٿيو.

N. K. Sinha: Rise of the Sikh Power, P. 119, Calcutta, 1936.

(2)نوٽ: احمد شاه ابداليءَ جي ڪابل ڏانهن موٽ ڪان پوءِ سکن جون پنجاب ۾ 12 سرداريون قائم ٿيون هيون: (1) ڦلڪيان، (2) اهلو واليا، (3) ڀنگي، (4) ڪنهيا، (5) رامگڙهي، (6) سنگهه پوري، (7) ڪروريا سنگهيا، (8) نشانيا، (9) سکر چاڪيا، (10) ڊولي واليا، (11) نڪيس ۽ (12) شهيد. انهن مان پٽاليه، جيند، ناڀا ۽ ملوڌ وارا سک ڦلڪيان سڏجن ٿا. اهلو واليا ساڌو سنگهه جاٽ جو اولاد آهن، جو اهلو ڳوٺ جو ڪلال هو. جساسنگهه سندس پنجين پيڙهيءَ مان هو ۽ سنه 1718ع ۾ ڄائو هو. ’ڀنگي‘ ڀنگ پيئڻ ڪري مٿين نالي سان سڏجن ٿا. سندن سردار هري سنگهه پنهنجن ٻن پٽن، جهنڊا سنگهه ۽ گنڊاسنگهه سان گڏ امرتسر ۾ رهندو هو، پوءِ ملتان تي قبضو ڪيو هئائين. ڪنهيا وارن جو سردار جئسنگهه هو، جنهن جي پوٽيءَ مهتاب ڪور سان 1786ع ۾ رنجيت سنگهه شادي ڪئي هئي. امرتسر ۽ گرداسپور ڪنهيا وارن جون جاگيرون هيون. رامگڙهين جو سردار جساسنگهه هو، جنهن 1757ع ۾ امرتسر ڪي مٿيءَ جو قلعو ڏياري، مٿس رامگڙهه نالو رکيو هو. ميرٺ جو مغليه نائب به ڪيس ڍل ڀريندو هو. سنگهپورين جو سردار ڪپور سنگهه، نواب جي لقب سان سڏبو هو، هن فيض الله خان کان امرتسر جي ڀر وارو شهر فيصلپور کسي مٿس سنگهه پورا نالو رکيو هو.

لڌيانه، نورپور، جالندر ۽ اتر امبالا تائين ملڪ سندس قبضي هيٺ هو. ڪرورا سنگهيا وارن جو سردار ڪرورا سنگهه هو، جمنا ۽ ماڪنڊا وارا علائقا سندس قبضي هيٺ هئا. نشانيا وارن وٽ سکن جو جهنڊو هو. امبالا، شاه آباد، لدران، املوه جا پرڳڻا جئسنگهه نشانيا جي قبضي هيٺ هئا. سکر چاڪيا وارا ايترو مشهور ڪين هئا. رنجيت سنگهه 1780ع ۾ هن خاندان ۾ ڄائو هو. ڊولي واليا وارن جو سردار تارا سنگهه هو. لڌيانه، فيروزپور سندس قبضي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هيٺ هئا. نڪيس، لاهور ۽ ملتان جي وچ ۾ نڪيس ڳوٺ جا رهاڪو هئا. ’شهيد‘ سوڍا سنگهه تلونڊي جي مهنت جي نالي سان سڏبا هئا.

(1)مفتي علاوالدين لاهوري انگريزن وٽ نوڪر، سندس تاريخ ’عبرت نامه‘ 1854ع ۾ انڊيا آفيس لائبرري شائع ڪرائي. منجهانئس پنجاب جي 18 صدي جي پوري خبر پئجي سگهي ٿي.

Lepel Griffin SIR: Rulers of India, Ranjit Singh, PP. 75-79 Oxford, 1893.

(1)ڏسو ڪتاب حملات حيدري: مولوي عبدالرحيم، ص 29، ذڪر اميران سنڌ، ڪلڪتو، 1849ع.

(1) J. Tod: Th Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II. P. 240.

(2) History of Alienations in Sindh, Vol. II, Sohrabanis & Tharanis, PP. 139-148.

(1) G.B. Malleson: A Historical Sketch of the Indian Native State, Bahwalpur, P. 350, Jesulmeer, P. 124.

سهراباڻين جي تاريخ پهريان ليفٽيننٽ لوئس پيلي 1854ع ۾ مرتب ڪئي، ان ڪان پوءِ مرزا قليچ بيگ 1924ع ۾ تصنيف ڪئي.

(1) J. Burnes: Narrative of Visit of the Court of Sindh, P. 46, Edinburgh, 1831.

(1) History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, the Shahwanis, P. 98

(1) History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, The Khananis, PP. 106-119.

(1) W. Napier SIR: Conquest of Sind by SIR Charles Napier, P. 318.

(1) History of Aleinations in the Province of Sind, Vol. II, Geneology tree of Shahdadani, Jagirdars, P. 82.

(1) History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, The Mari tribe, PP. 222-225.

(1) History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, The Lagharis.

(2)14 آڪٽوبر سنه 1858ع تي سنڌ جي اسپيشل ڪمشنر مسٽر بي_ اي_ ايلس ممبئي حڪومت پاران سنڌ جي جاگيردارن ۽ سردارن جي فهرست تيار ڪري حڪومت کي پيش ڪئي هئي. ڏسو:

Pre-Mutiny Records of the Commissioners in Sind, PP-141-142, Karachi, 1931.

(1) Selection from the Records of Bombay Govt. No. XVII. P-74.

(2) G. Smith: The life of john Wilson, PP-440-441, London, 1878.

(1) Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, P. 296, Bombay- 1887.

(1) J. Tod: the Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P-305.

(1)ٽيپو سلطان سڄي هندستان اندر واحد مسلمان حڪمران هو، جنهن انگريزن جي خلاف جهاد جو اعلان ڪيو هو. پر سنه 1788ع ۾ سلطان پنهنجا ٻه سفير محمد درويش خان ۽ عثمان خان فرانس جي شهنشاه لوئس 16 ۽ ترڪيءَ جي سلطان ڏانهن مدد حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليا هئا، پر ڪو نتيجو نڪري نه سگهيو. لوئس 16 عياشين ۽ فضول جنگين ڪرڻ ڪري مفلس ٿي چڪو هو. ترڪيءَ جي سلطان ٻه فقط سڪٽا دلاسا وٽس مڪا هئا. ڪتاب حملات حيدري: مولوي عبدالرحيم، ص_ 662_664.

(1)سنه 1775ع ۾ مغل شهنشاه شاه عالم ثانيءَ ۽ جوڌپور جي راجا، تيمور شاه کي هندستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوتون ڏنيون هيون، ٻئي پاسي هندستان جي گورنر جنرل وارن هيسٽنگس ۽ لارڊ ڪارنوالس تيمور شاه سان غلام نقشبند خان ۽ غلام محمد خان معرفت خط و ڪتابت جو سلسلو جاري ڪيو هو. ائوڌ جو برٽش ايجنٽ ڪابل جون خبرون باقاعدي ڪلڪتي جي فورٽ وليم کي پهچائيندو هو. سنه 1788ع ۾، تيمور شاهه جي ڪاهه جي خوف ڪان دهليءَ جي صرافن دوڪان بند ڪيا هئا، ان موقعي تي سنڌيا جي دربار جي برٽش ريزيڊنٽ جيمس

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

انڊرسن صرافن کي پڪ ڏني هئي ته تيمور شاه کي سک جمنا تائين پهچڻ کين ڏيندا، ڇاڪاڻ ته خود تيمور شاه جا ايلچي ان وقت سکن خلاف سنڌيا سان ڳالهيون ڪري رهيا هئا.

(1)هندستان جي نوابن ۽ راجائن مان نظام پهريون هو، جنهن انگريزن جي زيردستيءَ کي منظور ڪري پاڻ وٽ انگريزي لشڪر رکيو هو. ٽيپو سلطان پنهنجي طرفان غلام محمد روهيلي کي سفير ڪري زمان شاه ڏانهن موڪليو هو.

G.B. Malleson: History of Afghanistan, PP. 305-306.

(1)سنه 1798ع ۾ لنڊن جي هڪڙي انگريز جان فڙ بارن نيپولين بوناپارٽ جي ڪاهه متعلق هڪڙو نقشو تيار ڪيو هو، جنهن ۾ هن پروپئگنڊا طور ڏيکاريو هو ته نيپولين بحيره روم ڪان مصر پهچي اتان ڳاڙهو سمنڊ ۽ ايراني نار ٽپي، منگلور پهچي، ٽيپو سلطان کي مدد ڪندو.

P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind "Nepoleon".

(1) E.W. Thamson: History of the India, PP. 318-319, London.

G.B. Malleson: History of Afghanistan, P. 306.

(1)نوٽ: ٻمبئي جو گورنر جوناٿن ڊنڪن، پهرياڻين بنگال سول سروس جو عملدار هو، پوءِ بنارس ۾ برٽش ڪمشنر ٿي رهيو هو. سنه 1795ع کان سنه 1811ع تائين ٻمبئي جو گورنر ٿي رهيو. نهايت تجربيڪار انگريز هو. آغا ابوالحسن ايراني ۽ مهدي علي بريلوي، ڪمپني سرڪار جا تجربيڪار ڇاڙتا هئا. ابوالحسن ايران جو هڪڙو واپاري هو ۽ مهدي علي امير هو، جنهن ايران وڃي زمان شاه خلاف فتح علي شاه قاچار کي ڇوريو هو.هن ايراني فرمانروا کي انگريزن جي طرفداري ڪندي خوف ڏياريو هو ته 7 سؤ سولجرن جي دستي سان انگريزن بنگال جي نواب سراج الدوله جي هڪ لک فوج کي پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني. مهدي علي ڪامل عيار ۽ سياستدان هو. ان قسم جا ايرانين کي خوف ڏياري هن برٽش سفارت لاءِ ايران ۾ رستو صاف ڪيو.

P. M. Sykes: Ten Thousand Miles in Persia, Vol. II, P. 397 London, 1917.

B. D. Basu: Rise of The Christian Power in India, PP. 35-52.

(1)ڪلهوڙا ۽ ٽالپر مير ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کان گرم اوني ڪپڙو خريد ڪري، ڪابل سرڪار کي خراج جي عيوض موڪليندا هئا. سنڌن ايلچي ڪابل سرڪار کي ڪپڙي جي قيمت ٻيڻي ٽيڻي ٻڌائيندا هئا.

(1) Postan: Personal Observation on Sind, P. 290

W.F.P. Napier: The Conquest of Sind, P. 38, London, 1845.

(1)شاهنامه سنڌ: ذڪر مير فتح علي خان.

(1) J. Wood: A journey to the Source of River Oxus, Chp. II, "Ruins of Khudabad", P. 19.

(1) Kalichbeg Faridunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 165

E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, P. 16

(1)شاهنامه سنڌ: ذڪر ول جي جنگ.

(2)تاريخ سنڌ: مرزا قليچ بيگ، جلد2، ذڪر زمان شاه.

(1)تاريخ افغانستان: حضرت جمال الدين افغاني، ص 64، مترجم: مولوي محمد علي خان، اسلاميه اسٽيم پريس، لاهور، 1324هه.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ڪڇ جو قحط:

مير غلام علي خان جي ڏينهن ۾ ڪڇ ۾ سخت ڏڪار پيو. ڏڪر جا ستايل سند ۾ تن چئن رپين تي پنهنجا ٻار وڪڻڻ لڳا. ڏڪر جي زماني ۾ سنڌ ۾ في رپئي 6 سير جوئر ۽ ٻاجهري وڪامندي هئي. فياض مير ڏڪر جي ستايلن کي بيشمار ان ورهائي ڏنو. ڪجهه عرصي ڪان پوءِ ڪڇي موٽي پنهنجي وطن ڏانهن ويا. ڪڇ جي ڪنگهار راءِ بهادر مير نامدار کي ڏڪر جي ستايلن جي ٻارن کي موٽائڻ لاءِ دوستانه نموني ۾ درخواست ڪئي، جا مير نامدار منظور ڪري، فقيري خدمتگار معرفت شاهي خرچ سان ستايلن جي ٻارن کي خريد ڪري، ايلچين معرفت ڪڇ ڏانهن روانو ڪيو. مٿين فياضيءَ جي ڪري ڪڇ جي برٽش ريزيڊنٽ توٽي راءِ ٻهارامل مير صاحب جو شڪريو بجا آندو.

قلات سان ڪشيدگي:

سنه 1795ع ۾ قلات جي بيگلربيگي مير محمد نصير خان وفات ڪئي. سندس وليعهد پٽ شهزادو محمود صغير هو، تنهن ڪري شاهي خاندان مان پهريائين بهرام خان ڪڇيءَ ۾ فساد ڪيو، جنهن کي زمان شاه گرفتار ڪرايو هو، پوءِ حڪومت جو ڪاروبار شهزادي جا ٻه ماٽيلا ڀائر مير رحيم خان ۽ مير مصطفيٰ خان هلائڻ لڳا. منجهائن مصطفيٰ خان ڪڇي، هرند ۽ داجل مٿان نائب هو. هن حيدرآباد سرڪار کان ڪراچيءَ جي بندر جو مطالبو ڪيو ۽ بهاولپور جي نواب محمد صادق خان سان معاهدو ڪيو. ان معاهدي موجب ٻنهي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. شهزادي مصطفيٰ سنڌو درياءَ جي ساڄي پاسي تي قبضي ڪرڻ جو ۽ نواب محمد صادق سنڌو نديءَ جي ڪاٻي ڪناري کي والارڻ جو ارادو ڪيو.

براهوئي شهزادن جي هڪ پوڙهي چاچي ڪوٽڙيءَ ۾ رهندي هئي، جنهن جي پرورش مير غلام علي خان ڪندو هو، مير صاحب ان پوڙهيءَ کي گهرائي سمجهائي گنداواه ڏانهن روانو ڪيو. پوڙهيءَ اتي پهچي شهزادي مصطفيٰ کي ٻازاڇڻ لاءِ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهن وچ ۾ اتفاق اهڙو ٿيو، جو مير رحيم خان کي مير مصطفيٰ خان گولي هٽي ماري وڌو.(1) ان حادثي کان پوءِ مير غلام عليءَ قلات دربار ڏانهن همدرديءَ طور پنهنجو ايلچي روانو ڪيو ۽ طرفين ۾ صلح ٿي.

مير غلام علي خان مرحوم مير محمد نصير خان جي ڀائٽيءَ سان ڀاڳ جي شهر ۾ ڌوم ڌام سان شادي ڪئي. ان موقعي تي مهمانن جو تعداد چاليهه هزار هو.(1(

بهاولپور کي شڪست:

اُچ شريف جي جيلاني ۽ بخاري ساداتن جي وقت جا حڪمران عزت ڪندا هئا، سندن پيري مريديءَ جو سلسلو سنڌ ۽ گجرات تائين هو. نواب محمد صادق خان اُچ جي گادي نشين سيد ذوالفقار شاه جي بيعزتي ڪئي، جنهن ڪري مير غلام علي خان نواب ڏانهن سيد لاءِ سفارش جو خط لکيو. نواب صاحب ويتر غصي ٿي، سيد تي سختيون ڪرڻ لڳو. نواب جي روش تي ناراض ٿي، مير صاحب پنهنجي سپه سالار طاهر خدمتگار جي اڳواڻيءَ هيٺ بهاولپور ڏانهن لشڪر چاڙهي مڪو.

اپر سنڌ جي بزدارن، لنڊن، گبولن، پتافين ۽ جروارن ٻه ٽالپري لشڪر جي مدد ڪئي. نواب جي سپه سالار فتح محمد خان غوريءَ شڪست کاڌي. ٽالپري لشڪر سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ڀاڙه تي قبضو ڪيو. نواب شرط منظور ڪيا. ساداتن جون جيڪي زمينون نواب ضبط ڪيون هيون، سي ڪين موٽايون ويون. طاهر خدمتگار نواب جي پٽ کي ساڻ ڪري ڪشمور کان ٻيڙين رستي ٽن ڏينهن اندر ٽنڊي حاجي مير خان پهتو، جت شهزادو مير محمد خان، بهاولپور جي شهزادي جو استقبال ڪري کيس حيدرآباد وٺي آيو. ڪجهه ڏينهن دائود پوٽو شهزادو شاهي مهمان طور رهي، موٽي بهاولپور ڏانهن ويو. طاهر خدمتگار کي فوجي خدمت جي انعام ۾ نوابيءَ جو لقب عطا ٿيو.

انگريزن سان تعلقات:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

گورنر جنرل لارڊ منٽو جي ڏينهن ۾ سنڌيا شاهي ۽ هولڪر شاهي مرهٽن جون ٻه زبردست حڪومتون هيون. وچ هندستان ۾ پنڊاري پاٽاريدار انگريزن کان ڳريون رشوتون وٺي، ڏيهي رياستن ۾ ڦريون ڪندا هئا.(1) نيپولين بونا پارٽ هندستان پهچڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيو، پر سڄو يورپ سندس ڪڙڻيءَ هيٺان هو، جرمنيءَ کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ 'برلن ڊڪري' ذريعي يورپ وارن لاءِ اعلان پڌرو ڪيو ته ڪابه يورپ جي طاقت انگلينڊ سان واپار نه ڪري. سنه 1807ع ۾ ٽلسٽ جي معاهدي موجب هن زار روس سان هندستان تي ڳڏجي ڪاهه ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هندستاني، جن کي انگريز سندن ئي خون ۽ پئسي جي ذريعي پاڻ ۾ ويڙهائي پنهنجو مطلب سنواري رهيا هئا، سي فرانس ۽ روس جي مٿين معاهدي کي دستور موجب پاڻ لاءِ نجات جو باعث سمجهڻ لڳا.

ٽلسٽ جي معاهدي ڪري ڪلڪتي جي 'چيمبرس آف ڪامرس' (ايوان تجارت) ۽ اُتي جي فورٽ وليم جي قلعي جي سياسي حلقن ۾ بي چيني پئجي ويئي. ازانسواءِ ڪي فرينچ عملدار ايران پهچي، شاه جي فوجن کي ولائتي فوجي قاعدا سيکارڻ لڳا، انهن پاڻ سان توبخانو به اوڏانهن نيو هو. فرينچن جي نقل ۽ حرڪت کي ڏسي لارڊ منٽو هندستان جي پاڙيسري ملڪن ڏانهن سفارش رواني ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. گورنر جنرل جي دل سنڌ، پنجاب، ڪابل ۽ طهران جي حالتن کي معلوم ڪرڻ لاءِ گهٽي ماندي هئي.

پنجاب تي رنجيت سنگهه جو سڪو ڄميل هو. سندس اکيون ستلج پار وارين ڦلڪيان سک رياستن تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪتل هيون. سندن ارادو هو ته مٿيون رياستون لاهور جي خالصه جهنڊي هيٺ رهن. ٻئي پاسي ستلج پار واريون رياستون پنهنجي ڪل بچائڻ لاءِ ڪمپني سرڪار جا در ڪڙڪائڻ لڳيون. انگريزن کي خوف هو ته جيڪڏهن رنجيت سنگهه ستلج پار وارين رياستن کي قبضي هيٺ آڻڻ کان پوءِ راجپوتن ۽ مرهٽن سان دوستانه ناتو رکيو، ته انگريزن کي گڏيل محاذ سان مقابلو ڪرڻ مشڪل ٿيندو. ان ڪري گورنر جنرل کي ڀهريائين رنجيت سنگهه کي روڪڻو پيو.

_22ڊسمبر سنه 1808ع ۾ لڌيانه جي برٽش پوليٽيڪل ايجنٽ ميٽڪاف رنجيت سنگهه کي صاف لفظن ۾ چتاءُ ڏنو ته ستلج پار واريون ڦلڪيان سک رياستون ڪمپني سرڪار جي حفاظت هيٺ اچي چڪيون آهن. رنجيت سنگهه سياڻو هو، کيس انگريزن جي طاقت جي خبر هئي، تنهن ڪري سنه 1809ع ۾ هن انگريزن سان امرتسر جو معاهدو ڪيو، جنهن مطابق خالصه سرڪار ۽ ڪمپني سرڪار درميان ستلج ندي حد مقرر ٿي. رنجيت سنگهه سان فيصلي ڪرڻ کان پوءِ لارڊ منٽو ڪابل ڏانهن متوجه ٿيو، جتي شاه شجاع الملڪ بارڪزئي سردارن جي هٿ ۾ پتليءَ وانگر هو.

جارج فاريسٽر پهريون انگريز هو، جنهن ڪابل تائين سفر ڪيو هو.(1) تنهن کان پوءِ، ڪلڪتي جي ڪائونسل، مانسٽيورٽ ايلفنسٽن کي ڪابل ڏانهن رواني ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. ايلفنسٽن 13 انگريز عملدار ۽ چار سؤ انگريز ۽ هندي سپاهي ساڻ ڪري بهاولپور، ديره جات ۽ ڪوهاٽ رستي کان ڪابل روانو ٿيو. ايلفنسٽن اڃا ڪالاباغ جي لوڻ وارين ڪاڻين وٽ مس پهتو هو، ته کيس نيپولين بوناپارٽ جي شڪست جي خبر پهتي. روس ۽ فرانس جي گڏيل ڪاهه جنهن ٿورا ڏينهن اڳ هندستان جي فضا کي غبار آلوده ڪري ڇڏيو هو، ان متعلق هينئر اطمينان هو.

سنه 1809ع ۾ ايلفنسٽن پشاور کان ڪابل پهتو. ڪابل ۾ کيس مرزا گرامي ۽ ملا بهرمند ٻه عيار چاڙتا ملي ويا، جن جي معرفت فرنگي شجاع جا ٽيڙ جاچڻ لڳو. ظاهري شجاع جي پڳ ۾ ڪوه نور هيرو لڳل هو، جو سندس پيشانيءَ تي چمڪاٽ ڏيئي رهيو هو، پر سندس اندر ڪاڏل هو ۽ پريشانين جي ڪا حد ڪانه هئي. هرات ۾ شهزادي محمود جون بغاوتون، بارڪزئي وزير فتح خان جون سازشون، دربار ۾ قزلباش ۽ سدوزئي اميرن جي پاڻ ۾ نااتفاقي، شاهي خزاني جون تجوڙيون خالي، ڪشمير جي گلريز خطي ۾ فسادن جا شعلا_ گويا 'يڪ انگور ۽ صد زنبور' وارو مثال هو. مٿين سيني ڳالهين کي ايلفنسٽن جاچي ڏٺو. شاه شجاع سان ملاقات ڪرڻ وقت اڃا ايلفنسٽن فرينچن جي ڳالهه مس ڇوري، ته جهٽ شاه شجاع پنهنجي رعايا کي دٻائڻ متعلق شرطن جي هڪڙي ڊگهي فهرست انگريز ايلچيءَ اڳيان پيش ڪئي. ايلفنسٽن سندن مطلب سمجهي ويو ته امير کي فقط ڏوڪڙن جي ضرورت اهي. هن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بادشاهه کي چيو ته جيڪڏهن ڪابل سرڪار سنڌ تان هٿ ڪڍندي، ته هو (ايلفنسٽن) گورنر جنرل کي سفارش ڪري امير کي 3 لک رپيا وٺي ڏيندو. شجاع کي مهينا پنهنجن سردارن سان سرگوشين ڪرڻ کان پوءِ صحيح ڪري ورتو ته سنڌ کي اڳي يا پوءِ انگريزن کان خطرو آهي، تنهن ڪري هن مجبوريءَ جي حالت ۾ انگريز ايلچيءَ جا شرط منظور ڪيا. ان کان سواءِ هن وعدو ڪيو ته جيڪڏهن فرينچ يا ايراني گڏجي هندستان تي حملو ڪندا ته دراني حڪومت انگريزن جو طرف وٺندي.

_14جون سنه 1809ع ۾، لارڊ منٽو ڪابل جي هن معاهدي جي ڪلڪتي مان تصديق ڪئي.(1) ايلفنسٽن ڪابل سان سنڌ جو سودو ڪري چوٿين ڏينهن اڃا پشاور مس پهتو، ته ڪابل تي شهزادي محمود جي قبضي ۽ شاه شجاع جي شڪست کائڻ ۽ ڀڄڻ جون ڪيس خبرون پهتيون. ايلفنسٽن کي اڳي ئي پڪ هئي ته ڪابل جهڙي تتل تخت تي شجاع جهڙو ڪمزور انسان هرگز جٽاءُ ڪري نه سگهندو. هڪڙي طرف کان انگريز ميرن کي قنڌار تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ فوجي امداد ڏيڻ جا دم دلاسا ڏيڻ لڳا، ٻئي پاسي دراني حاڪم سان سنڌ جو سودو ڪرڻ لڳا. هوڏانهن لارڊ منٽو پاران سر جان مالڪوم ناٿي سان ڳوٺريون پرائي ايران پهتو هو.

اهڙين حالتن ۾ ناممڪن هو ته انگريز سنڌ جهڙي ويجهي صوبي کي نظرانداز ڪن. ناٿن ڪرو جي سنڌ مان نڪري وڃڻ ڪري ڪمپني سرڪار کي جيڪو هڪ لک رپين جو نقصان پهتو هو، سو داغ انگريزن جي دلين تان متجڻ مشڪل هو. رڳو سوال هو ته اڃا انگريزن جا پير وچ هندستان ۾ مرهٽن سان ڦاٿل هئا، ان ڪري في الحال سنڌ جي مسئلي کي انهن ملتوي رکيو هو.(1(

مير غلام علي خان داناءُ هو، ڪيس لاهور، ڪابل ۽ ايران ۾ انگريز ايلچين جي سرگرمين جي خبر هئي. ايراني ۽ فرينچ جاسوس انگريزن جو خوف ڏياري ميرن کي برغلائڻ ۽ ڀڙڪائڻ لڳا، مگر مير اهڙا سادا لوح ڪونه هئا، جو متن اعتبار ڪري انگريزن سان اڱرائي ڪري ڦٽائين ها. مير غلام علي خان، جو اڳ سنڌ جو وزير خارجه رهي چڪو هو، تنهن جي اها خواهش هئي ته انگريزن سان دوستي رکي، ناهه جي وسيلي سنڌ کي ڪابل جي چنبي کان آزاد ڪرائجي.

متين پاليسي ان زماني جي سياسي فضا مطابق سازگار هئي، ڇاڪاڻ ته خود انگريزن جي اها مرضي هئي ته جيڪڏهن ٽالپرن سان دوستي رهندي ته انگريزي لشڪر آسانيءَ سان بيروني دشمن مقابلي ڪرڻ لاءِ دره بولان کان قنڌار، ڪابل ۽ هرات تائين پهچي سگهندا.(1) مير غلام علي خان پنهنجي ارادي کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ پنهنجو ايلچي ٻمبئي ڏانهن روانو ڪيو، جنهن ناٿن ڪرو جي سنڌ مان نڪري وڃڻ متعلق گورنر سان همدرديءَ جو اظهار ڪيو.

انهن ابتدائي ڳالهين کان پوءِ سنه 1808ع ۾ ڪپتان ڊيوڊسن ٻمبئي کان حيدرآباد پهتو ۽ ٽالپري دربار ۾ ايراني ايلچيءَ کي موجود ڏٺائين. دراصل ايران ۽ سنڌ ٻئي شيعا حڪومتون هيون، ان ڪري ئي ايراني ايلچي مير غلام علي خان سان دوستي رکڻ جي ارادي سان آيو هو.(2) نيٺ 18 جولاءِ سنه 1808ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ ٽالپري حڪومت جو پاڻ ۾ هڪ عهدنامو ٿيو، جنهن جا ست شرط هيٺ ڏجن ٿا:

_1ٻئي حڪومتون پاڻ ۾ دوست ٿي رهنديون.

_2جيڪڏهن ڪنهن به ڌر کي فوجي مدد جي ضرورت پوندي ته گهر ڪرڻ سان ڌريون هڪٻئي کي مدد ڪنديون.

_3ڪابه حڪومت ٻيءَ ڌر جي ڏوهارين کي پاڻ وٽ پناهه نه ڏيندي.

_4جيڪڏهن ٽالپر هندستان جي ڪنهن به بندر تان ڪمپني سرڪار کان جنگي سامان خريد ڪندا، ته قيمت ڏيڻ کان پوءِ ڪين مال ڪڻڻ جي اجازت ملندي.

_5دوستانه تعلقات کي مضبوط ڪرڻ لاءِ آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو وڪيل ميرن جي دربار ۾ رهندو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

_6مسٽر ناٽن ڪرو جي سنڌ مان نڪري وڃڻ وقت ڪمپنيءَ کي جيڪو نقصان پهتو آهي، تنهن جو سوال ٻيهر ڪونه اٿاربو.
_7جيئن ڪلهوڙن جي صاحبيءَ وقت ٺٽي ۾ ڪمپنيءَ جي واپار جي ڪوٺي هئي، تيئن اها ڪوٺي ٻيهر اتي برپا ڪبي.
شرطن تي ويچار ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته انگريزن کي سنڌ متعلق جيڪي من ۾ مرادون سانديل هيون، سي وقت جي تقاضا موجب پوريون ٿي ويون. ٽالپرن کي فرنگيءَ جي دوستي درڪار هئي، سندن اها مراد به پوري ٿي ويئي. ڪمپني ستت ڊيوڊسن کي واپس گهرايو، هڪ ٻيون انگريزي وفد مسٽر نڪولس هئنڪي سمٿ جي اڳواڻيءَ هيٺ ميرن ڏانهن روانو ڪيو. وفد سان ڪي ڊاڪٽر، ڪي سول ۽ فوجي عملدار هئا. 27 اپريل سنه 1809ع ۾ انگريزي وفد ماريا جهاز تي ٻمبئي کان روانو ٿيو. جهاز جي حفاظت ڪرڻ لاءِ پرنس آف ويلز نالي ڪروزر به همراهه هو. 9 مئي تي ٻئي جهاز ڪراچي پهتا. منهوڙي جي ٽالپري قلعيدار مٿيءَ جي جڙيل قلعي تان سلاميءَ لاءِ توبون ڇوڙيون. پوءِ ڪراچيءَ جي نائب جهاز تي وڃي انگريزي وفد جي ميمبرن جو استقبال ڪيو.
فرنگي وفد جا ميمبر ڪناري تي لهي، پنهنجي هر دلعزيزي ۽ فياضي ڏيکارڻ لاءِ سامان لاهڻ وارن مزدورن ۽ مفلسن ۾ پئسا ورهائڻ لڳا، جا ڳالهه ٽالپري نواب کي ڪانه وڻي ۽ جن جن مزورن فرنگين جي جهاز تان سامان لاٿو هو، تن کي هو سزائون ڏيڻ لڳو. وفد جي ميمبرن خطن ۾ 'ٽالپر' لفظن سان گڏ سفرنامي تي 'حضور' جو لقب ڪتب ڪونه آندو هو، تنهنڪري سندن سمورا خط نائب رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ اڇلائيندو ويو. ان ڪري جواب نه ملڻ سبب وفد کي ڪي مهينا ڪراچيءَ ۾ ترسڻو پيو. وفد جي ميمبرن ۾ هينري پاٽنجر تجربيڪار فوجي عملدا رهو، تنهن نائب کي لکيو ته:
"جنهن صورت ۾ ٽالپر امير ڪابل کي خراج ڀرين ٿا، ان صورت ۾ اسين ڪين حضور جي لقب سان خطاب ڪري نه ٿا سگهون!" ان کان سواءِ ٻمبئي جي گورنر وٽان وفد جي صدر کي خط پهتو هو ته پل ٽالپرن تي دٻاءُ وجهي ڪم ڪڍي، جيئن ٽالپرن کي انگريزن جي قوت جي خبر پوي.(1) گهٽيءَ ڇڪتاڻ کان پوءِ، ميرن کي نيٺ جهڪڻو پيو. ڏهين جون 1809ع ۾ وفد ٺٽي پهتو ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي جوڙايل عمارت ۾ لٿو، مگر وفد جي ميمبرن کي اجا حيدرآباد اچڻ لاءِ اجازت ڪانه ملي هئي. ٻيو برساتين ڪري وفد کي ٺٽي ۾ ترسڻو پيو. مير غلام علي خان وفد جي ميمبرن کي جيڪا شاهي ٻيڙي پيش ڪئي تنهن جي ننڍيءَ هجڻ جو بهانو ڪري وفد جا ڪي سول ۽ فوجي عملدار خشڪيءَ رستي ۽ بحري عملدار درياءَ رستي حيدرآباد روانا ٿيا، جيئن ٻنهي رستن کي جاچي ڏسن. ٻئي ٽوليون سلامتيءَ سان حيدرآباد پهتيون ۽ قلعي کان هڪ ميل جي مفاصلي تي ڦليليءَ جي ڪپ تي خيما کوڙيائون. سنڌ ڪابل جي انقلاب کان پوءِ بلڪل آزاد هئي، مگر فرنگين پنهنجي سياسي مصلحتن سبب ان کي اجا تائين هڪ ماتحت صوبي جي حيثيت ۾ پئي ڏٺو ۽ ظاهر ڪيو. حيدرآباد شهر ۾ هل مچي ويو ته پورا (فرنگي) ميرن سان گڏجڻ آيا آهن. ٻئي ڏينهن دربار مان وفد کي ملاقات ڪرڻ لاءِ اجازت ملي. وفد جي صدر، هئنڪي سمٿ کي شڪ هو ته مير صاحب ساڻن مسند تي ويهي ملاقات ڪندو، تنهن ڪري هن اڳواٽ گهر ڪئي ته ملاقات ڪرڻ وقت ميمبرن کي ويهڻ لاءِ ڪرسيون ڏنيون وڃن، جو مشرقي ملڪن ۾ حاڪمن سان ملاقات ڪرڻ جا قانون مغربي تهذيب جي برعڪس هئا ۽ مغربي لوڪن کي بجاآوريءَ ڪندي دقت ٿي محسوس ٿي.(1(
حقيقت ۾ فرنگين جو اهڙو خيال غلط هو، ٽالپرن جي ڪچهريءَ جو نمونو مشرقي دربارن جي مقابلي ۾ بلڪل سادو هو. جيتوڻيڪ سندن ڪچهريءَ ۾ واقعي ڪرسين رکڻ جو رواج نه هو. نواب ولي محمد خان لغاري، جو ٽالپري دربار ۾ 'خان خانان' جو رتبو رکندو هو، تنهن انگريزي وفد کي تسلي ڏني ته مير صاحب غاليچي تي ويهي وفد جي ميمبرن سان ملاقات ڪندو ۽ اٿي سندن آڌرڀاءُ ڪندو ۽ ڪين ساڄي پاسي کان ڪرسين تي ويهاريندو. ٽئين ڏينهن آخوند محمد بقا جي رهنمائيءَ هيٺ وفد جا ميمبر قلعي ڏانهن روانا ٿيا. رستي جي ٻنهي پاسن کان بلوچي سوارن جا دستا بيٺل هئا، جن کي ريشمي لونگيون ۽ دمشقي ترارون ڇيلهه سان ٻڌل هيون.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

فرنگين جي لباس ۽ نقل و حرڪت کي ڏسڻ لاءِ رستن توڙي جاين جي ڪڏن تي ماڻهن جا هشام بيٺل هئا. خاص ڪري رستن تي ماڻهن جو ايترو هجوم هو، جو گهٽي مشڪلات ۽ بي ترتيبيءَ سان مس مس وفد جا ميمبر قلعي ۾ داخل ٿيا، جتي حبشي دربان بيٺل هئا. ميمبر بارگاه جي در تي جتيون لاهي، خلوتگاه واري ڪمري ۾ داخل ٿيا. مير غلام علي خان اميرزادن ۽ درٻار جي مقربن سميت اٿي ميمبرن جو آڌرڀاءُ ڪيو ۽ ڪين ساڄي پاسي کان ويهاري ڪائڻ عزت ۽ احترام سان خير عافيت پڇڻ لڳو. فرنگين پنهنجا هٿيار لاهي ٻاهر ڪونه رکيا هئا ۽ ملاقات واري ڪمري ۾ پڻ مسلح بلوچ موجود هئا. هينري پاٽنجر لکي ٿو ته:

”بلوچن کي فرنگين ۾ شڪ هو، ان ڪري ڪمري ۾ گوڙ متو هو.(1) ميمبرن کي مير صاحبن جي بلند شخصيت، هٿيارن جي نمائش ۽ درٻار جي فوجي دٻدٻي کي ڏسي حيرت وٺي ويئي. ٻئي ڏينهن وفد جي صدر کي گهڙيال، سونيون واچون، پستول، دوربينيون ۽ کي مخمل ۽ رنگين ڇيٽن جا ٿان سوکڙين طور پيش ڪيا، جن مان ڇيٽن کي وٺڻ کان مير صاحب انڪار ڪيو، پر پوءِ پنهنجن صلاحڪارن جي چوڻ تي وٺڻ منظور ڪيائون. ٽورن ڏينهن گذرڻ بعد ميرن ٽيون گهمرو وفد کي شرف باريابي بخشيو. هن دفعي ميمبرن جي عطر ۽ شربتن سان ضيافت ڪئي ويئي.

مسٽر هئنڪي سمٿ دوستانه معاهدي لاءِ ڳالهه چوري، ان جي جواب ۾ مير غلام علي خان جواب ڏنو ته:

”جيڪڏهن لارڊ منٽو کي ٽالپرن جي دوستي درڪار آهي، ته پوءِ انگريزن کي گهرجي ته ٽالپري حڪومت کي ڪڇ تي ڪاهه ڪرڻ ۾ مدد ڪن.“ مير صاحب جو اندازو غلط هو. سنڌ کان اڳ ڪڇ تي قبضو ڪرڻ انگريزن لاءِ ضروري هو. انگريزن جو پيچ ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ رهندو هو، تنهن ڪري وفد جي ميمبرن مير جي شرط کي مڃڻ کان انڪار ڪيو.(1) مير صاحب فرنگين جي ارادي کي معلوم ڪرڻ کان پوءِ پنهنجن صلاحڪارن مان نواب ولي محمد خان لغاري، آخوند محمد بقا ۽ منشي مشتاق رام کي معاهدي جي شرطن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو.

22 آگسٽ 1809ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ٽالپرن سان نئون معاهدو ڪيو، جنهن جا هيٺيان شرط هئا:

_1آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو ميرن سان دوستانو ناتو رهندو.

_2ٻئي حڪومتون هڪٻئي کي دشمنيءَ جي نظر سان نه ڏسنديون.

_3ٻنهي حڪومتن پاران هڪٻئي وٽ وڪيل بطور ايلچين جي رهندا ۽

_4ٽالپري سرڪار فرينچن کي سنڌ اندر اچڻ جي اجازت نه ڏيندي.

ماه رجب سنه 1224هه (1809ع) ۾ معاهدي جي تصديق لاءِ ميرن پاران مرزا مظهر ڪلڪتي ڏانهن روانو ٿيو. گورنر جنرل لارڊ فورٽ وليم قلعي مان معاهدي جي تصديق ڪئي.(2) وفد جا ميمبر آڪٽوبر ۾ واپس بمبئي پهتا.(3) وفد جي صدر هئنڪي سمٿ جي نائب هينري ايلس سنڌ متعلق گورنر جنرل جي ڪائونسل کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي هئي، تنهن جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

”ٽالپر مير، ڪابل سرڪار کان بلڪل آزاد آهن، نالي طور سنڌن ايلچي ڪابل ۾ رهي ٿو. سنڌ جي بلوچي حڪومت ايشيا جي ٻين حڪومتن وانگر غير محدود فوجي حڪومت آهي، جنهن جو جنگ وقت انحصار بلوچي سردارن تي آهي. سنڌ ۾ اٽڪل 42 سردار يا وڏا زميندار رهن ٿا، جيڪي جنگ جي موقعي تي ميرن جي مدد ڪن ٿا.

شهداداڻين، مانڪاڻين ۽ سهراباڻين جي گڏيل فوجن جو تعداد اٽڪل 36 هزار آهي. فوجن ۾ بي قاعدي سوار ۽ پيادل سپاهي آهن، جن وٽ هٿيار پرمار بندوقون، ترارون ۽ ڍالون آهن. بلوچ بهادر آهن، هرهڪ سپاهيءَ کي روزانو پنج پئسا ۽ امن جي حالت ۾ روزانو هڪ سير چانور راشن طور ملن ٿا. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جي ساليانو اپت اَسي لک رپيا هئي، هينئر ٻائيتاليهه لک انهتر هزار رپيا آمدني آهي، جنهن مان ٻارهن لک رپيا ساليانو ڪابل سرڪار کي مير ڀرين ٿا. شاهي خاندان جي ميرن جي پاڻ ۾ اٽبٽ آهي. ملڪ جي خوشحاليءَ جو مدار مهراڻ تي آهي، جنهن جي وسيلي ٻين ملڪن سان واپار کي نقصان رسي ٿو. ملتان جا هندو صرافڪو ڌنڌو ڪن ٿا. ڪسٽم (گمرگ) ۾ روينيو ڪاتن جي آمدني خانگي واپارين جي هٿن ۾ آهي، جي ميرن کان مٽيان ڪاتا ٺيڪن تي ڪڻن ٿا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٽالپر مير سستن اگهن تي ڪڙمين کان سموري پيداوار خريد ڪن ٿا. سنڌو نديءَ جي ڪناري وارا زرخيز پرڳڻا ميرن جي شڪار گاهَن لاءِ محفوظ آهن. ڪراچيءَ جهڙي بندر جي آمدني هڪ لک ٽيهه هزار رپيا آهي. اڳ سنڌ مان چانور ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويندا هئا، هينئر برسات نه پوڻ ڪري ٻاهرين ملڪن کان اچن ٿا. ٺٽو، جو اڳ سنڌ جو تختگاهه هو ۽ هنرن ڪري برڪ هو، تنهن جي آدمشماري گهٽجي ويئي آهي. ميرن کي هن شهر مان هڪ لک سٺ هزار رپيا آمدني آهي. حيدرآباد تختگاهه آهي، پر ان جي آمدني سٺ هزار رپيا آهي. هتي چمڙي جو سنو ڪم ٿئي ٿو. سنڌ مان چانور، گهوڙا، نير، مڇڻ، چمڙو، گيهه، لوبان، ڪستوري ۽ زعفران روانگيءَ جون شيون آهن ۽ ٽينُ، لوهه، شيهو، فولاد، صندل ۽ عاج آمدنيءَ جون شيون آهن. ريشم، سڪل ميوو ۽ غاليچا وڪري لاءِ خراسان کان اچن ٿا. بهاولپور، لاهور، قلات، ڪڇ ۽ جوڌپور سان ميرن جا دوستانا تعلقات آهن. فرينچن جي چرچ تي ايران جي قاچارين، ميرن سان دوستي ڳنڍي آهي. لس ٻيلي جو ڄام مير خان، قلات هٿ ڪرڻ لاءِ ميرن ڏانهن مدد لاءِ واجهائي رهيو آهي. جسونت راءِ هولڪر جو ايلچي مير ٺاري خان وٽ ڪيٽيءَ ۾ رهي ٿو. هو لکر مير ٺاري خان کي خط ۾ لکيو هو ته فرينچ، ايراني ۽ ٽالپر گڏجي انگريزن تي حملو ڪن، مگر مير ٺاري خان خط تي ڪو ڌيان نه ڏنو. فرينچ، ايران ۽ سنڌ رستي هندستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ ارادو ڪن ٿا. سنڌ هڪ آباد ملڪ آهي، مٿس قبضو ڪري جيڪڏهن سڌارا ڪبا ته آمدنيءَ ۾ اضافو ٿيندو.”(1(

مير غلام علي خان جي وفات:

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سان معاهدي ڪرڻ بعد ٻه سال امن امان سان حڪومت هلائڻ کان پوءِ هڪڙي ڏينهن جيئن مير غلام علي خان هرڻ جو شڪار ڪري ان کي ذبح ڪري رهيو هو، ته هرڻ جو سڱ سندس پير کي لڳو ۽ رت وهڻ لڳو. حڪيمن ۽ جراحن رت بند ڪرڻ لاءِ وس ڪيا، مگر تقدير جي لکئي کي ڪير موڙي! 6_ جمادي الثاني سنه 1227هه (1811ع) ۾ مير وفات ڪئي.(1) سندس ڏينهن ۾ سيڪاٽن جي جهنگ ۾ هڪڙو شينهن پيدا ٿيو هو، جو مخلوق خدا کي گهڻو نقصان پهچائڻ لڳو. مير غلام علي شينهن سان دوبدو وڙهي، ترار سان هن جو ڪم پورو ڪيو.

مير ڪرم علي خان:

ستن ڏينهن تائين ماتم ڪرڻ کان پوءِ مير غلام علي خان جي پٽ مير محمد خان کي پڳ ٻڌائي ويئي ۽ گاديءَ تي مير ڪرم علي خان ’رڪن الدوله بهادر‘ ويٺو، جو پنهنجي ڀاءُ مير مراد علي خان جي صلاح ۽ مشوري سان حڪومت هلائڻ لڳو. مير ڪرم علي خان شاعرانه مذاج رکڻ کان سواءِ نڪته دان ۽ علم پرور هو. سندس معارف نوازيءَ جو نالو ٻڌي ايران ۽ خراسان جي گهڻن علمائن حيدرآباد ۾ اقامت اختيار ڪئي. ٽني جي اوج گهٽجڻ کان پوءِ حيدرآباد علوم ۽ فنون ۾ ترقي ڪئي. فتح علي شاهه قاچار سان مير ڪرم علي خان جا دوستانه تعلقات هئا. ٻئي هڪٻئي ڏانهن ايلچين معرفت بيش بها سوغاتون موڪليندا هئا.

سنڌ جا مرزا:

مغل سنڌ ۾ ارغونن جي ڏينهن ۾ آيا ۽ ٺٽي، نصرپور، سکر، بکر بلڪ سنڌ جي هرهڪ وڏي شهر ۾ محلا جوڙي سنڌ کي وطن سمجهي رهڻ لڳا. ميرن جي ڏينهن ۾ جن مرزائن حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪئي، سي جارجيا جي شاهي خاندان مان هئا. محمد خان قاچار جي ڏينهن ۾ جارجيا جو عيسائي حاڪم هرقل (هرڪيولس) زار روس جي چرچ تي ايران جي مخالفت ڪرڻ لڳو، مگر ايراني لشڪر کان شڪست کائي پٺي ويو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ گرجين روس جي زار پال جي مدد سان ايران سان جنگ شروع ڪئي. گهڻيءَ خونريزيءَ کانپوءِ روسين جارجيا تي قبضو ڪيو. جنگ ۾ ايراني لشڪر گهڻائي جارجيا وارا قيد ڪيا، جي تبريز ۽ اصفهان جهڙن وڏن شهرن ۾ بطور غلامن جي وڪامڻ لڳا.

مير ڪرم علي خان کي حرم ۾ چار ديرا هئا، مگر لاولد هو. ٽالپري دربار جا ايران سان دوستانه تعلقات هئا. مير صاحب ايراني دربار کي لکيو هو ته ڪي خوبصورت ٻانها وٽس روانا ڪري، مير صاحب کي گوديلي پٽ جي ضرورت

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هئي.(1) اتفاق سان آخوند محمد اسماعيل جو 18 صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري ايراني وزير خارجه حاجي ابراهيم وٽ اصفهان ۾ مهمان هو، تنهن ايراني وزير خارجه جي حويليءَ ۾ مرزا خسرو بيگ نالي هڪڙو خوبصورت ڇوڪرو ڏسي پسند ڪيو. مرزا همايون ۽ مرزا خسرو بيگ ٻئي جارجيا جي حاڪم گرجين جا پٽ هئا. همايون جي عمر 9 سال ۽ خسرو جي عمر 7 سال هئي. ٻنهي کي ايراني سپاهين شاهي باغ جي محلات جي اڳيان گرفتار ڪري آندو هو. منجهانئن همايون ڪنهن بيماريءَ وگهي ستت مري ويو. خسرو کي وزير خارجه حاجي ابراهيم خريد ڪيو هو، جو سندس محلات ۾ ناز و نعم سان پلجي رهيو هو. آخوند اسماعيل ڇوڪري کي خانداني لحاظ ڪري، پسند ڪيو ۽ ايراني دربار کي درخواست ڪيائين، جتان حاجي ابراهيم کي حڪم مليو ته هڪدم ڇوڪرو ٽالپري ايلچيءَ جي حوالي ڪري.

حيدرآباد دربار ۾ پهچڻ کان پوءِ مير ڪرم علي خان هڪڙي فرمان موجب مرزا خسرو بيگ کي پنهنجو گوديلو پٽ تسليم ڪيو، مگر نو عمر مرزا وطن مالوف جي ياد ۾ هر وقت مايوس رهندو هو. سندس مونجهه کي مٽائڻ لاءِ مير صاحب سنڌ جي واپارين کي حڪم ڏنو، ته ڪوبه ٻيو اهڙو ڇوڪرو ڏسن، ته هڪدم خريد ڪري دربار ڏانهن روانو ڪن. ٿوري عرصي اندر سوداگرن ٻه ٻيا ڇوڪرا فريدون بيگ ۽ قربان خريد ڪري آندا، جن جي صحبت ڪري خسروءَ جي طبيعت سرچجي ويئي. سندس تربيت لاءِ مير صاحب آخوند محمد اسماعيل کي مقرر ڪيو. مرزا خسرو پنهنجي بلند اخلاق ۽ عادتن جي ڪري سيني کي وڻندڙ هو. آخوند اسماعيل جو بيان آهي ته:
”جڏهن هو مرزا کي ايراني وزير جي حويليءَ مان وٺي نڪتو، تڏهن سڄي حرم ۾ ماتم ڪنعان مچي ويو هو.“
مرزائن جي خاندان ٽالپري دسترخوان تي پرورش وٺي گهڻي ترقي ڪئي. خسرو بيگ جوانيءَ جي عالم ۾ وزارت جو قلمدان سنڀاليو، فريدون بيگ جي لائق فرزند شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ، سنڌي ادب جي بيحد خدمت ڪئي.(1(

شاهه شجاع ۽ انگريز:

افغانستان ۾ سدوزئي شهزادن جي اٿٻٽ ڪري سڄي ملڪ اندر فساد پئجي ويو. بارڪزئي سردار زور هئا، پر هنن اڃا ڪليءَ طرح پنهنجي بادشاهيءَ جو اعلان ڪونه ڪيو هو. شاهه شجاع ڪابل کان فرار ٿي ڀٽڪندي ڪجهه وقت ڪشمير ۾ نصيب آزمائڻ لڳو. اتان شڪست کائڻ کانپوءِ ڪجهه وقت لاهور ۾ رنجيت سنگهه وٽ مهمان ٿي رهيو، جنهن ڪيس نظربند ڪري ڪانئس ڪوهه نور هيرو ۽ ٻيا جواهر کسي ورتا. پوءِ اتان ڪنهن ترڪيب سان نڪري ٿيٽ جي رستي کان سنه 1818ع ڌاري لڌيانه پهچي انگريزن جي وظيفي تي گذران ڪرڻ لڳو. سندس ڀڄڻ کانپوءِ افغانستان ۾ دراني سلطنت جو خاتمو ٿيو. بارڪزئي (محمد زئي) خاندان مان امير دوست محمد خان ڪابل جي تخت تي ويٺو ۽ سندس ڀائر افغانستان جي صوبن تي سندس پاران نائب ٿي حڪومت هلائڻ لڳا. فقط محمود هرات تي حڪومت ڪرڻ لڳو.(1) زمان شاهه بلخ کان بخارا پهتو ۽ اتي جي سلطان سندس ڌيءُ سان شادي ڪئي. بخارا کان طهران ويو، جتي فتح علي شاهه قاچار سندس گهڻي خاطر ڪئي، طهران کان پوءِ بغداد جي حاڪم دائود پاشا وٽ مهمان رهي حجاز پهتو، جتي وفات ڪيائين.

خالصن جو زور:

سنه 1810ع ۾ رنجيت سنگهه هٿان ساهيوالا (مانٽگومري) جي رند سردار فتح خان شڪست کاڌي، قصور جي افغان قطب خان به شڪست کاڌي. سنه 1817ع ۾ سکن منڊ ڪوٽ تي قبضو ڪيو. سنه 1818ع ۾ سکن ملتان تي قبضو ڪيو. رنجيت سنگهه ڪشمير تي قبضي ڪرڻ لاءِ اَسي هزار سکن جي فوج سان حملو ڪيو، جن مان چاليهه هزار امير دوست محمد خان جي ڀاءُ عظيم خان هٿان مارجي ويا. وري جڏهن عظيم خان پنهنجي ڀاءُ دوست محمد خان سان گڏجڻ ڪابل ويو، ته ٻنيان موقعو ڏسي رنجيت سنگهه ڪشمير تي قبضو ڪيو. 1823ع ۾ ڪشمير ۽ پشاور فتح ڪرڻ کان پوءِ 1830ع ۾ سکن هرند ۽ داجل، جي قلات جي قبضي ۾ هئا، فتح ڪيا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 1809ع واري امرتسر معاهدي موجب رنجيت سنگهه کي پڪ هئي ته انگريز پنجاب اندر داخل ڪين ٿيندا. ڪشمير سميت ستلج ۽ منڻ ڪوٽ تائين پنجاب رنجيت سنگهه جي قبضي هيٺ هو. وٽس اسي هزار ولايتي قاعدا سکيل خالصن جي فوج هئي، جنهن وٽ 376 توبون هيون. سنه 1806ع ۾ ملتان جي افغان نواب مظفر خان انگريزن کي ٻمبئي جي گورنر معرفت ڪمپني سرڪار جي ماتحت رهڻ لاءِ درخواست ڪئي هئي، مگر انگريزن سندس درخواست تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو، ڇاڪاڻ ته ڪمپنيءَ جي نظر ۾ ملتان کان سنڌ وڌيڪ دولتمند ۽ ڪارگر علائقو هو.
ڪابل کان جند ڇڏائڻ لاءِ ٽالپر ميرن جو انگريزن تي اعتماد هو، مگر سنڌ جا پرامن باشندا، ڪاريگر، توڙي واپاري پورن (فرنگين) کي شڪي نگاهن سان ڏسڻ لڳا. سنه 1812ع ۾ هڪڙي انگريز مئڪن ٽوش پنهنجي اخبار ۾ ڏيکاريو ته ميرن کي هڪڙي سنڌ جي هندو واپاري درياني مل صاف لفظن ۾ چئي ڏنو هو ته انگريز جيڪي دوستانه معاهدا ڪري رهيا آهن، سي هو ڪونه پاڙيندا ۽ هو پس و پيش سنڌ تي ضرور قبضو ڪندا.(1) نيپولين بوناپارٽ سان يورپ ۾ جنگين ڪرڻ وقت انگريزن پاڻيءَ وانگر خزانا هاريا هئا، سي ان وقت هندستان اندر پنهنجن صنعتي شين کي نيڪال ڪرڻ لاءِ منتظر هئا، جيئن ديسي هنرن جو صفا خاتمو ٿي وڃي. انگلينڊ، جو ان زماني ۾ مقروض ٿي چڪو هو، تنهن کي ڪيئن به ڪري مٿين رقم هندستان مان وصول ڪرڻي هئي. ڪمپنيءَ جا عملدار راشي ۽ تڱ هئا. سنڌن حڪومت اندر زميندار ڳرين ڏلن هيٺ پيڙجي رهيا هئا.
ٽالپر ميرن جي منڍ کان وٺي پاليسي امن پسند هئي، سنڌن پاڙيسري حڪومتن سان دوستانه تعلقات هئا. هر سال ميرن جا ايلچي بيش بها سوغاتون خالصا دربار کي لاهور پهچائيندا هئا، مگر هينئر رنجيت سنگهه جو ميرن ڏانهن رخ بدليل هو. هو ميرن تي زور وجهڻ لڳو ته 12 لک رپيا ساليانو خراج جيڪو ڪابل کي پريندا هئا، سو لاهور سرڪار کي پيش ڪن. ملتان جو نائب ديوان سانوڻ مل ۽ ڪنور نونهال سنگهه منڻ ڪوٽ وٽ خالصا فوج ۽ توبخاني سان نمائش ڪرڻ لڳا، جنهن ڪري ٽالپرن جي سياسي حلقن ۾ بي چيني پئجي ويئي.
مير ڪرم علي خان سيني بلوچي سردارن کي فوجن گڏ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو، پر مير مراد علي خان جو ان وقت وزير خارجه هو، تنهن رٿ پيش ڪئي ته جنهن صورت ۾ ملتان جو نواب ۽ ديره جات جا بلوچ سردار سکن جي طاقت اڳيان جهڪي چڪا آهن، ان حالت ۾ انگريزن معرفت صلح ڪرائڻ بهترين مصلحت آهي. مير ڪرم علي خان مٿينءَ رٿ سان متفق ٿي دربار جي وزيرن مان سيد آغا اسماعيل شاه کي ٻمبئيءَ جي گورنر ڏانهن روانو ڪيو ۽ پاڻ مدافعت جي لحاظ سان ٽيهه هزار بلوچي لشڪر توبخاني سميت ساڻ وٺي مير سهراب خان شڪارپور پهتو.
آغا اسماعيل شاه پوري وقت تي ٻمبئي پهتو. گورنر مائونٽ سٽيورٽ ايلفنسٽن آغا صاحب سان عزت ۽ احترام سان گڏيو. روزانو ٽيهه روپيا سندس خرچ لاءِ مقرر ڪيائين. ڪانئس احوال وٺي سمورو گورنر جنرل ڏانهن ڪلڪتي لکي مڪائين. نتيجو هي نڪتو جو لڌيانه جي برٽش پوليٽيڪل ايجنٽ، ڪپتان ويڊ، خالص سرڪار کي اطلاع ڏنو ته ٽالپر مير انگريزن جا دوست آهن، تنهن ڪري خالصا سرڪار کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو سمورو سودا دماغ مان ڪڍي ڇڏڻ گهرجي. جيسين خالصا فوج سنڌ تي ڪاهه ڪري، تنهن کان اڳ مزارين ملتان تي ڪاهون شروع ڪيون. انگريزن جي دٻاءُ وجهڻ ڪري ديوان سانوڻ مل معرفت ڪنور نونهال سنگهه هڪڙو تسلي بخش خط ميرن ڏانهن روانو ڪيو. ميرن شڪارپور خالي ڪيو، جو اڃا تائين نالي طور ڪابل جي ماتحت هو.
مارڪئس آف هيسٽنگس جي پاليسي:
سنه 1814ع ۾ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن لارڊ منٽو کي ولايت ڏانهن گهرائي، مارڪئس آف هيسٽنگس کي گورنر جنرل مقرر ڪري روانو ڪيو.(1) لارڊس منٽو ڇهه ورهيه هندستان ۾ رهيو هو، سندس ڏينهن ۾ انگريزي حڪومت هندستان اندر ڪو واڌارو نه ڪيو، ڇاڪاڻ ته ڪمپنيءَ جي خزانن جون تجوريون خالي هيون، ان ڪري ڊائريڪٽرن ڪيس جنگين ڪرڻ کان منع ڪئي هئي. سنڌن ڏينهن ۾ عيسائي پادرين جون تبليغي اخبارون مذهب

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پيشوائن تي حملا ڪرڻ لڳيون ۽ پادري ديسين ڪي مختلف طريقن سان عيسائي ڪرڻ لڳا. سندن ناجائز ڪارروائين ڪي روڪڻ لاءِ لارڊ منٽو مٿن بندش وڌي.(2)

اڳ ڪمپنيءَ جي فوجي عملدارن ڪي مختلف قسمن جا ڀتا ۽ لوازما ملندا هئا. جن کي بچت جي لحاظ کان ڊائريڪٽرن بند ڪري ڇڏيو هو، جنهن ڪري گورنر عملدارن سرنگاپٽم، مسلي پٽم، حيدرآباد دکن جي ڇانوڻين ۾ بغاوتون ڪيون. مٿئين موقعي تي جيڪڏهن سک، راجپوت ۽ مرهٽا بنديل کنڊ جي رستي کان بنگال تي ڪاهه ڪن ها، ته جيڪر پڪ انگريزي حڪومت جو خاتمو ٿي وڃي ها.(3) نئون گورنر جنرل مارڪئس آف هيسٽنگس سنه 1812ع ۾ آمريڪا جي آزاديءَ جي جنگ ۾ شڪست کائي موٽيو هو. ڪيس ڊائريڪٽرن فوجي اختياريون ڏيئي ڇڏيون هيون. انگريز بحراوقيانوس پريان آمريڪا جي دولت وڃائي چڪا هئا، مگر اشيا ۾ هندستان جهڙي دولتمند کنڊ ۾ پنهنجي شهنشاهت جو پايو وجهڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئا. لارڊ هيسٽنگس جي اها ئي مراد هئي ته هندستان جي ڏيهي راجائن ۽ نوابن ڪي دٻائي پاڻ تان آمريڪا واري شڪست جي داغ کي پيشانيءَ تان مٽائي. هن اڇڻ شرط نيپال جي گورکن سان جنگ شروع ڪئي، جنهن لاءِ ڪيس ڏوڪڙن جي ضرورت هئي. پوءِ ديسي رياستن جي انگريز ايجنٽن معرفت ڏوڪڙ گڏ ڪرڻ لڳو.

انگريز ايجنٽ:

انگريز ايجنٽ مختلف زبانن جا ماهر، حريف ۽ وڏا دغاباز هئا، رياستن جي اندروني معاملن ۽ نوابن جي حويلين جي رازن نيازن کي معلوم ڪرڻ کان پوءِ نوابن ۽ راجائن جي هر هڪ اندروني معاملي ۾ دخل ڏيندا هئا. سندن مقصد هو هندستان مان دولت ڪمائڻ ۽ انگلينڊ ۾ عياشيءَ سان زندگي بسر ڪرڻ. اهڙن انگريزن کي انگلينڊ جا رهاڪو سندن اميراڻي زندگي بسر ڪندي ڏسي ’نواب‘ جي لقب سان سڏيندا هئا. سندن ٺٺ ۽ تجمل کي ڏسي گهڻائي انگريز دولت ڪمائڻ جي خيال سان ڪمپنيءَ جي نوڪريءَ ۾ ڀرتي ٿيندا هئا.

ڪمپنيءَ جي ايجنٽن مان سر جان مالڪوم پارسي زبان جو اديب هو. هن تاريخ ايران جا ٻه جلد تيار ڪيا. ميجر بيلي نواب غازي الدين حيد رائوڊ جي نواب سان لکنؤ جي اردو مشاعرن ۾ شرڪت ڪندو هو. هن نواب ساڻ مفت ڇيڙڇاڙ ڪري نواب کان گورنر جنرل کي ادائي ڪروڙ روپيا قرض وٺي ڏنو.(1) دهليءَ جو پوليٽيڪل ايجنٽ جنرل آڪٽرلوني هندستاني تهذيب کان ايتري قدر واقف هو، جو ڪنهن رياست اندر فساد وجهائڻ هن لاءِ بلڪل آسان ڪم هو.

انگريز جيسين وچ هندستان مان فارغ ڪونه ٿيا هئا، تيسين سنڌ جي سوال کي انهن ملتوي ڪري ڇڏيو هو. رنجيت سنگهه ميرن تي اهڙو دٻاءُ وڌو هو، جو ٽالپر خودبخود انگريزن کان مدد گهرڻ لاءِ مجبور ٿيا هئا. ايلفنسٽن ڪابل کان انگريزن کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ لکيو هو، مگر انگريزن کي سنڌيا، هولڪر، گائڪواڙ، پنڊارين ۽ راجپوتن جي طاقتن کي گهٽائڻو هو. خاص ڪري پنڊارين ستلج کان وٺي دکن تائين ۽ نربدا کان وٺي بنديل کنڊ تائين ملڪ کي لٽي ماٺهن جو نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو هو.

ڪرنل جيمس ٽاڊ 1806ع کان وچ هندستان ۽ راجپوتانا جي سروي ڪرڻ ۾ رڌل هو. سنه 1815ع ۾ هن ميواڙ، مارواڙ، بوندي، ڪوٽا ۽ جيسلمير جي رياستن جو نقشو تيار ڪيو. هن نقشي تيار ٿيڻ کان پوءِ لارڊ هيسٽنگس لاءِ مٿيان ملڪ ڳڙڪائڻ آسان ڪم ٿي پيو.(1) سنه 1802ع ۾ گائڪواڙ، جنهن جي سالياني آمدني اٺ لک پائونڊ هئي، تنهن ’سبسيڊئري سسٽم‘ جا شرط منظور ڪيا. سنه 1818ع ۾ پنڊارين جو انگريزن خاتمو ڪيو. نواب امير خان کي انگريزن ٽونڪ رياست جي نوابي ڏني. ميواڙ ۽ مارواڙ جون رياستون، جي اڳ مرهٽن سردارن کي ڍلون ڀريندڀون هيون، تن جي بدقسمتيءَ سان پاڻ ۾ جنگ لڳي، جنهن ڪري جوڌپور جي راجا مان سنگهه جي ٻن ايلچين، بشن رام وياس ۽ ايپي رام وياس، گورنر جنرل جي ايلچيءَ فيلوس مٽڪاف سان عهدنامو ڪيو.(1)

اپريل 1818ع ۾، جئپور جي راجا جڳت سنگهه پاران راول پياري لعل مٽڪاف سان عهدنامو ڪيو. ڊسمبر ڏاري جيسلمير جي راول مولراج پاران ٺڪر دولت سنگهه انگريزي ايجنٽ سان عهدنامو ڪيو ۽ سنڌيا کي راجپوتانا تان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هٽ ڪٽڻو پيو.(2) ڪرنل جيمس ٽاڊ راجپوتانا مٿان ايجنٽ مقرر ٿيو. باقي رهيو ڪڇ جو ڪنگهار، تنهن ڪي انگريز ٽالپرن جو خوف ڏياري مٿس دٻاءُ وجهڻ لڳا. سنه 1818ع ۾، گورنر جنرل اعلان ڪيو ته هندستان اندر برٽش حڪومت جون حدون سنڌو نديءَ تائين آهن.(1(

کوسن جو مسئلو:

سمن جي ڏينهن کان کوسن جا راڄ هانسي، حصار، رنگ محل، اپور، بنجارا، سوڊل، ماٽڪ ڪوٽ، ڪلڏيراني، بيڪانير ۽ ڪڇ تائين هئا. هو برساتين جي مند ۾ ابوڏونگر ٽپي نربدا تائين چوپائي مال سميت گشت ڪندا هئا. سنه 1805ع ۾، ڪرنل واڪر ڪاٺياواڙ جو انتظام مڪمل ڪري چڪو هو. هينئر ڪڇ جو وارو هو. سنه 1816ع ۾ ڪرنل ايسٽ ڪڇ تي ڪاهي، ان تي قبضو ڪيو. کوسا جيڪي لٽ مار ڪرڻ تي هريل هئا، تن پڇ کان پنجاهه ميلن جي مفاصلي تي لونا شهر ڪي لٽيو. هن واقعي کان پوءِ انگريزن ڪي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ چڱو سبب هٿ لڳي ويوهو، پر بنگال جي سپريم گورنمينٽ اجازت ڪانه ڏني. ممبئي حڪومت کوسن جي باري ۾ ميرن سان لکپڙهه شروع ڪئي. جيتوڻيڪ ڪرنل سٽئنهوپ کوسن کي ڪڇ جي حدن مان تڙي ڪيڻ ۾ ڪامياب ٿيو، مگر هتي سوال کوسن جو نه هو. انگريزن کي ته ميرن سان نئين عهدنامي ڪرڻ جو خيال هو.(1(

جنهن صورت ۾ اڳرائي کوسن ڪئي هئي، تنهن صورت ۾ انگريزن ميرن کان ڪڇ جي جنگ جو خرچ گهريو، ميرن ممبئي حڪومت کي تسلي ڏني ته آئينده ان قسم جا واقعا هرگز نه ٿيندا، مگر انگريزن کي نئين معاهدي جي ضرورت هئي، ان ڪري ميرن جي ڏنل تسليءَ کي رد ڪري هڪڙو وفد ممبئي کان روانو ڪيائون، جنهن ۾ ڪپتان سئڊليئر، ڊبليو_ سائمن، ڊاڪٽر هال ۽ ميجر ووڊ هائوس ميمبر هئا. مير ڪرم علي خان وفد جي ميمبرن کي عزت ۽ احترام سان گڏيو. نيٺ 9 نومبر 1816ع ۾ ٽيون عهدنامو ٿيو، جنهن جا هيٺيان شرط هئا(1:(

_1ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ ٽالپرن جا پاڻ ۾ دائمي طور دوستانه تعلقات رهندا.

_2ٻئي حڪومتون وڪيلن معرفت باهمي فيصلا ڪنديون.

_3سنڌ سرڪار ڪنهن به آمريڪيءَ يا ڪنهن ٻئي مغربيءَ کي سنڌ اندر رهڻ نه ڏيندي، جيڪڏهن ڪو ڏاريو ماڻهو ملڪ جي اندروني معاملن ۾ دخل ڏيندو ته ٻئي ڌريون ان کي ملڪ جي حدن کان ٻاهر لوڏي ڪڍنديون ۽ جيڪڏهن هو فساد ڪندو، ته شهر جي ڪوتوال کي سزا ڏيڻ جو حق رهندو.

_4ٽالپر امير، کوسن ۽ ٻين بلوچن کي انگريزي علائقن اندر حملن ڪرڻ ۽ ڇيڙڇاڙ ڪرڻ کان روڪيندا.

سنه 1812ع کان سنه 1814ع تائين انگريزن جي آمريڪا سان جنگ لڳل رهي. گهڻائي انگريز نوڪرين کان پڳل پاڻ کي آمريڪي سڏائي، ڏيهي راجائن ۽ نوابن وٽ نوڪريون ڪرڻ لڳا. حقيقت ۾ هنن انگريزن پاران جاسوسي ڪرڻ ٿي گهري. مٿئين معاهدي جا شرط آغا سيد اسماعيل شاهه سنه 1236هه (10 فيبروري سنه 1821ع) ۾ ممبئي جي گورنر سان طئي ڪيا، جن کي ڪلڪتي جي سپريم گورنمينٽ منظور ڪيو.

ڪڇ جي راءِ ڀرمل کي انگريزن گاديءَ تان لاهي سندس صغير پٽ کي گاديءَ تي ٽاڪيو. سنه 1820ع ۾ ممبئي جو گورنر ايلفنسٽن جڏهن هيو گهمرو ڪڇ جي دوري تي آيو، تڏهن 200 جاڙيجن سردارن، جن جي راءِ سان مائٽي هئي، تن گورنر کي پنهنجي مفلسيءَ جي شڪايت ڪئي. کوسن جي موجودگيءَ جي ڪري ڪڇ جي سرحد تي فساد جاري رهيا. ان جو مکيه سبب هي هو، جو انگريزن، جاڙيجن زميندارن کان زمينون کسيون هيون. ڪن جاڙيجن زميندارن ٽالپرن کان مدد گهري هئي. سنه 1825ع ۾ کوسن ڪڇ جي سرحد ٽپي پڇ تي ڪاهه ڪئي. جاڙيجن ۽ کوسن گڏجي پڇ جي انگريز ريزيڊنٽ کان راءِ ڀرمل کي ٻيهر گاديءَ تي ويهارڻ لاءِ مطالبو ڪيو. جاڙيجن وٽ 3 هزار بلوچي لشڪر هو. انگريزي ريزيڊنٽ وٽ فقط هڪڙو فوجي دستو هو. جاڙيجن ۽ بلوچن گڏجي بلاريءَ جي قلعي تي قبضو ڪيو. پڇ ڏانهن ويندڙ جيڪي به قلعا هئا، سي مضبوط ڪونه هئا، ان ڪري تجارتي قافلا رڪجي ويا. ڪپتان والٽر، بلاريءَ جي قلعي کي ڇڏائڻ لاءِ هڪڙي دستي سان مقابلو ڪيو، پر شڪست کائي موٽيو، جيتوڻيڪ ان مقابلي ۾ جاڙيجن جا گهڻائي سردار مارجي ويا.(1(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ٻئي معرڪي ۾ جاڙيجن شڪست کاڌي ۽ وٽن لٽ مار جو جيڪو مال هو سو انگريزن هٿ ڪيو. ٽيون دفعو بلوچن، عربن سان گڏجي انجار تي حملو ڪيو، پر هن ڀيري به شڪست کائي ڪاٺمل ٽڪرين ۽ ڪڇ جي رڻ ۾ لڪا. هن دفعي جاڙيجن جي مدد لاءِ ٽالپرن پنهنجو لشڪر ويهاريو. 20 سيپٽمبر 1825ع ۾ بمبئي ۽ ڪيرا کان انگريزن جو وڏو لشڪر جنهن ۾ پنج رجمينٽون ۽ هڪ ڪمپني پيادن جي هئي، توبخاني سميت ڪرنل ايم. نيپئر جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪڇ پهتو. ٽالپري لشڪر موٽي سنڌ ڏانهن آيو. ڪوسن جي ڪاهه ڪري انگريزن ۽ ميرن ۾ وري ڪشيدگي پيدا ٿي.(2(

ڊاڪٽر جيمس برنس:

سنه 1827ع ۾ مير مراد علي خان وزير خارجه بيمار ٿي پيو، ديسي حڪيمن سندس گهڻائي علاج ڪيا، پر فائدو ڪونه پهتو. مير ڪرم عليءَ جي حڪم سان ميرن جي پڇ جي ايلچيءَ ديوان گوپالداس اُتي جي انگريز ريزيڊنٽ معرفت بمبئي جي گورنر کي هڪڙي انگريز ڊاڪٽر کي حيدرآباد رواني ڪرڻ لاءِ درخواست ڪئي. 25 آڪٽوبر سنه 1827ع ۾ ڪڇ جي انگريزي ريزيڊنٽ جو ڊاڪٽر جيمس برنس، ميرن جي ايلچيءَ سان گڏجي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو.(1) ساٺس پوني جي فوج جا ڪي سپاهي، ڪي فوجي ۽ بحري عملدار ۽ ڪڇ جي راءِ جي فوج جو هڪ جٿو پڻ گڏ هو. جاتيءَ جي نائب حيدر خان لغاريءَ ۽ بهادر خان ميرن پاران انگريزي ڊاڪٽر جو استقبال ڪيو. پنجاه اٺن جو قافلو ضروري سامان رسد سان پريل مهمانن جي خدمت لاءِ ٽالپري سرڪار پاران روانو ٿيو. جتي به مهمانن منزل ڪئي، اتي معطر شربتن ۽ لوازمن سان سندن مهماني ڪئي ويئي.

ميرن جا بازدار رستي تي طرحين طرحين پکين جو شڪار ڪندا، مهمانن جي دل وندرائيندا هليا. حيدرآباد کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي شهزادي مير محمد خان ٽوڙهي ۽ ڪپتان موسيٰ خان، ڊاڪٽر جو استقبال ڪيو ۽ ساٿس حيدرآباد تائين همرڪاب رهيا. ڏهين نومبر 1827ع ۾ نواب ولي محمد خان لغاريءَ ۽ سيد آغا اسماعيل شاه ڊاڪٽر سان ملاقاتون ڪيون ۽ آغا صاحب جي اوطاق ۾ مهمانن جي رهائش جو انتظام ڪيو ويو. مهمانن جي نيرن لاءِ هر روز صبح جو سون ۽ چانديءَ جون ٻارهن رڪابيون سونن ورقن سان مڙهيل طعام سان شاهي باورچي خاني تان اچڻ لڳيون. نوڪرن ۽ هندو سپاهين کي ڏار ڏار ڪچو سيڌو ملندو هو.

مير مراد علي خان، جو پنجن مهينن کان صاحب فراش هو، سو ڊاڪٽر جي دوا سان ڏهن ڏينهن اندر چاڪ ٿي ويو. فرنگي ڊاڪٽر پنهنجي عملي سان ٽن مهينن تائين شاهي دسترخوان تي مهمان رهيو. هن نشست و برخست بلڪ دربار جي هرهڪ شيءِ کي جاچي ڏٺو. 21 جنوري سنه 1828ع ۾ بيش بها سوغاتون وٺي، شاهي ٻيڙي وسيلي 28 جنوريءَ ڪڇ پهتو. هن انگريزي ريزيڊنٽ سان ميرن جي مهمان نوازي ۽ مروتن جي بيحد تعريف ڪئي. ميجر پاٽنجر، ڪڇ جي ريزيڊنٽ، هڪڙي خط ذريعي مير ڪرم علي خان جو شڪريو ادا ڪيو.

مير صوبدار خان جي بغاوت:

مير فتح علي خان ۽ مير غلام علي خان جي ديرن جي، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان سنڀال ڪندا هئا. مير غلام علي خان جي پٽ مير محمد خان کي چاچن جائداد ۽ جاگير ڏني هئي. مير صوبدار خان، جو ان وقت 25 ورهين جي عمر جو هو، تنهن چاچن کان جائداد جي گهر ڪئي. جيسين ڪو فيصلو ٿئي، تنهن کان اڳ شهزادو پنهنجي اتاليق هوش محمد قنبراڻيءَ ۽ منشي پرتاٻراءِ کي ساڻ ڪري شڪار جي بهاني سان ٽر ڏانهن هليو ويو. اتي پهچڻ بعد منشيءَ معرفت پنهنجا ڪي جواهر وڪڻي، اَٺ هزار لشڪر گڏ ڪري، هن چاچن خلاف بغاوت ڪڙي ڪئي.

مير مراد علي خان لشڪر جي پهچڻ شرط ناٽي جي ٽيلهين جا منهن ڪولي باغين کي برغلائي ڇڏيو. ان وچ ۾ چاچن فيصلو ڪري، شهزادي کي جائداد ۽ جاگير جو حصو ڏنو. معاملو خير خوبيءَ سان حل ٿي ويو.

مرزا خسرو بيگ جي گورنر سان ملاقات:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪڇ جي گڏريل فسادن کي روڪي، انگريز ٽالپرن کان خرچ جو مطالبو ڪرڻ لڳا، ٻيو ته ڪڇ ۽ سنڌ جي سرحد تي انگريزن فوجي چوڪيون ويهاريون هيون، ٽيون ته جيسلمير جي ڪن رهاڪن اچي سنڌ ۾ پناهه ورتي هئي، جنهن تي بعض رياستن اعتراض اٿاريو هو. مٿين سڀني ڳالهين جي فيصلي ڪرڻ لاءِ مير ڪرم علي خان پنهنجي نوجوان وزير مرزا خسرو بيگ کي ممبئي ڏانهن موڪلڻ جو ارادو ڪيو، جيئن وزيراعظم ۽ گورنر سان روبرو ملاقات ڪري ڪنهن سهوتي تي پهچي. ان ۾ شڪ ناهي ته مرزا صاحب بلڪل نوعمر هو، ليڪن قابليت جي لحاظ ڪري حڪومت جا اندروني توڙي بيروني معاملا سندس صلاح ۽ مشوري سان فيصلو ٿيندا هئا ۽ دربار ۾ ڪيس وڏو رسوخ حاصل هو.

مرزا صاحب ٻن مدبرن آخوند محمد بقا ۽ محمد عابد ٺٽوي کي همراه ڪري نون ڏينهن جي سمنڊ جي مسافري ڪرڻ بعد ممبئي پهتو. ممبئي حڪومت 24 توبن سان سندن سلامي ڪئي ۽ ٻه هزار سولجرن هٿيار پيش ڪيا.(1) سلاميءَ جي رسم کان پوءِ گورنر جنرل ايلفنسٽن چئن گهوڙن واريءَ گاڏيءَ ۾ وزير کي ساڄي پاسي کان ويهاري، شهر مان گهمائيندو، هڪڙو عاليشان بنگلو سندس رهائش لاءِ مقرر ڪيو. نوجوان وزير مغربي تهذيب ۽ معاشرت کان قطعي بي خبر هو.

هڪڙيءَ رات گورنر مرزا صاحب کي ناچ جي دعوت تي گهرايو، مرزا صاحب خزاني جون ڳوٿريون پرائي آخوند محمد بقا کي ساڻ ڪري ناچ گهر ڏانهن ويو. جڏهن گورنر جي مڊم ناچ ڪرڻ لاءِ اٿي، تڏهن مرزا جي اشاري تي آخوند صاحب هڪ هزار رپيا مڊم مٿان گهور ڪيا. انگريز اها روبڪار ڏسي اچرج ۾ پئجي ويا. گورنر مرزا کي چيو ته اسان مغربين ۾ اهڙي رسم ڪانهي. مرزا حاضر جوابيءَ ۾ لاثاني هو، تهه پهه جواب ڏنائين ته: "اسان مشرقين ۾ آهي." ٻئي پيري مرزا پاڻ اٿي گهور ڪئي، انهن ڏينهن ۾ ممبئي ۾ هاٽوڪي رونق ڪانه هئي. شهر ۾ هوٽلن نه هئڻ سب مسافر اسپلانڊ وٽ تنبن ۾ رهندا هئا. مرزا صاحب ممبئي ۾ 3 ڏينهن رهيو، شهر ۾ ايتري مهانگائي هئي، جو مرزا هڪ لک رپيا مسافريءَ تي خرچ ڪيا، انگريزن جيڪا ستر هزار رپين لاءِ ميرن کان گهر ڪئي هئي، سا بهرحال رد ٿي ويئي.

عمرڪوٽ تي قبضو:

عمرڪوٽ، ٽالپرن هيڪر جوڌپور کان کسيو، پر وري راجپوتن مٿس قبضو ڪري ورتو هو. مير سهراب خان جي ڀاءُ مير غلام محمد خان هڪڙو ڀيرو عمرڪوٽ تي ڪاهه ڪئي هئي، پر راجپوتن سان وڙهندي شهيد ٿيو هو. مير سهراب خان ان ڏينهن کان ڀاءُ جو وير وٺڻ لاءِ پڪو ارادو ڪيو. مير ڪرم علي خان پنهنجن ٻن سپهه سالارن، نواب طاهر ۽ نواب ولي محمد خان لغاريءَ کي لشڪر سميت عمرڪوٽ ڏانهن روانو ڪيو. مير سهراب خان جو سپهه سالار سيد گولو شاه به فوجن سان اچي ساڻن گڏيو. جوڌپور جي راجا امير خان پٺاڻ کان مدد گهري. مير ڪرم علي خان هڪڙي پارسي رباعي لکي امير خان ڏانهن رواني ڪئي، رباعيءَ امير خان تي اهڙو اثر وڌو، جو هن راجا کي مدد ڏيڻ کان انڪار ڪيو.(1) جوڌپور جو لشڪر قلعي اندران ويهي مقابلو ڪرڻ لڳو.

نواب طاهر خان قلعي جي بنياد ۾ سرنگ هڻائي، بارود ساڙائي، قلعي جي ديوار ڪيرائي ڇڏي، گهڻائي راجپوت مارجي ويا ۽ ڪي گرفتار ٿيا، باقي جيڪي بچيا سي ڀڄي ويا. ٽالپرن عمرڪوٽ تي قبضو ڪيو.(2(

شڪارپور تي قبضو:

شڪارپور مغل علائقي جو صدر شهر هو، جتي دراني حڪومت پاران نواب حڪومت هلائيندا هئا. 17 سؤ سوارن جو دستو ۽ 143 توبون سندن ماتحت رهنديون هيون. سدوزئي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ افغانستان جي طوائف الملوڪيءَ جي زماني ۾ بهاولپور جي رياست انگريزن جي حفاظت هيٺ اچي ويئي. ڪشمير، پشاور، پنجاب، ديره جات ۽ ملتان تي رنجيت سنگهه قبضو ڪري ورتو. ٽالپرن به ڪابل کي خراج ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو. رنجيت سنگهه جي مرضي هئي ته جيڪڏهن سنڌ تي قبضو نه ڪري سگهي، ته ڪم از ڪم شڪارپور تي سندن قبضو رهي، ڇاڪاڻ ته واپار جي لحاظ ڪري هي دولتمند شهر هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٽالپرن کي هر وقت سکن کان خطرو رهندو هو. سنه 1244هه (1824ع) ۾ مير ڪرم علي خان بلوچي سردارن معرفت لشڪر گڏ ڪرائي، نواب ولي محمد خان لغاريءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ شڪارپور تي چڙهائي ڪئي. مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان به فوجون وٺي آيا. شڪارپور تي انهن ڏينهن ۾ نواب منصور علي خان حڪومت ڪندو هو.(1) نواب ولي محمد خان جمعي خان بارڪزئيءَ معرفت نواب منصور علي خان کي سمجهايو، جنهن شهر جون ڪنجيون نواب ولي محمد خان لغاريءَ جي حوالي ڪيون ۽ پاڻ شهر کان نڪري ويو. نواب ولي محمد خان کي هن سوپ جي عيوض 3 هزار اشرفيون انعام مليو. شهر جي انتظام لاءِ ميرن به ڪچهريون قائم ڪيون. شهداداڻي سرڪار پاران سيد ڪاظم شاه نائب مقرر ٿيو. شهر جي اپت جي ستن حصن مان چئن حصن ۾ رقم 54 هزار رپيا شهداداڻي سرڪار کي ملڻ لڳا. باقي ٽن حصن جي رقم چاليهه هزار رپيا سهراباڻي سرڪار کي ملڻ لڳا. بکر جو مضبوط قلعو مير رستم خان فتح ڪيو هو، تنهن ڪري اهو سهراباڻي سرڪار کي مليو. هيءَ ٽالپري پوئين فتح هئي ۽ اهو سندن اوج جو زمانو هو.

انگريزن جا ناپاڪ ارادا:

لارڊ هيسٽنگس جي ڏينهن ۾ دهليءَ کان وٺي دکن تائين انگريزن خلاف هندستاني رعايا ۾ عام ناراضپو پيل هو. ايلفنسٽن ۽ سر جان مالڪوم گورنر جنرل جا ٻه مکيه ڇاڙتا هئا، جن مرهٽا ڪنفيڊريسي جي سردارن ۾ ڦيٽاڙو وجهي، سنه 1818ع ۾ پيشوا جي مسند جو خاتمو ڪري ڇڏيو. سنه 1819ع ۾ ٽنهيءَ مرهٽا ويڙهه ۾ هولڪر، ڀونسلي، گائڪواڙ ۽ سنڌيا جهڙا طاقتور انگريزن اڳيان جهڪي پيا. وچ هندستان انگريزي جهنڊي هيٺان اچي ويو. لارڊ هيسٽنگس هٿيارن ۽ نگين جي زور تي پنجاهه هزار چورس ميل ملڪ ڪمپني سرڪار جي جهنڊي هيٺ آندو. انگريزن جو مقصد هاڻي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو هو. گورنر جنرل ڪوسن جي فساد وقت سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، مگر متڪاف جي چوڻ تي خيال لاهي ڇڏيو هئائين. ڪوسن جي ڪاهن جو سبب هن ريت هو، جو ڪڇين، سنڌي واپارين ۽ حاجين جا ڪي قافلا لٽيا هئا، جيڪي ٻمبئي ڏانهن وڃي رهيا هئا.(1) فتوحات سان گڏ انگريز عملدار لٽ مار ڪرڻ سان پنهنجا ڪيسا ڀرڻ لڳا. ڪاشتڪارن کي ڳريون ڍلون ڀرڻيون پونديون هيون، جيئن انگلنڊ جا خزانا ڀرپور رهن. ڪمپنيءَ کي هندستان سان واپار ڪرڻ لاءِ نئون چارٽر (اختيارنامو) مليو، جنهن موجب ولايت جا گورا واپاري هندستان جي ديهي هنرن کي پائمال ڪرڻ لاءِ نوان هٿيار گهڙڻ لڳا.

مارڪئس آف هيسٽنگس کان پوءِ لارڊ ائمهرسٽ سنه 1823ع کان سنه 1828ع تائين گورنر جنرل ٿي رهيو. سندس ڏينهن ۾ برما جي ڀهرين ويڙهه لڳي. ڪمپنيءَ جا جنگ تي 13 ڪروڙ رپيا خرچ اچي ويو. ڪمپنيءَ جي ڪٽل خزانن کي ڀرڻ لاءِ گورنر جنرل، نوابن ۽ راجائن کي ڦرڻ لڳو. ائوڌ جو نواب وزير جنهن جو وجود ڪمپني سرڪار لاءِ دراني يا سنڌيا جي ڪاهُن جي مقابلي لاءِ اڳ ڪارائتو هو، سو هينئر محض بيڪار هو. پنجاب تي سکن جي حڪومت هئڻ سبب آٽڪ جو پتڻ ٽپڻ ايشيا جي فاتحن لاءِ گهٽو مشڪل هو. گورنر جنرل جي دٻاءَ وجهڻ شرط ائوڌ جي نواب ڏهه لک پائونڊن جي قرض جي ڀهرين قسط ڏني ۽ پنج لک پائونڊن جي قرض ڏيڻ لاءِ مزيد انجام ڏنائين، تڏهن مس سندس جند آزاد ٿي.

ناگپور جي ڀونسلي کان پنج لک پائونڊ ڦريا ويا. بنارس جي راجا کي ويهه هزار پائونڊ ڏيڻا پيا. معزول پيشوا کي نمڪ حلاليءَ جي ثبوت ڏيکارڻ لاءِ وظيفي جي رقم مان بچت ڪرڻي پيئي، گورنر جنرل نوابن ۽ راجائن جي ڳنڍين ڪپڻ ۾ ڪامياب ٿيو، جيئن برما جي جنگ جي بدناموسيءَ جو داغ سندس دامن تان ڌوپجي وڃي، پر ايتري ڦرلٽ ڪرڻ کان پوءِ به لنڊن جي سياسي حلقن ۾ سندس گهٽي بدنامي ٿي.(1) برما جي جنگين ڪري لارڊ ائمهرسٽ کي سنڌ ڏانهن توجه ڏيڻ لاءِ موقعو ملي نه سگهيو، ان ڪري سنڌ جي سوال کي نئين گورنر جنرل لارڊ وليم بينٽڪ جي حوالي ڪري ويو، جو سنه 1835ع تائين گورنر جنرل ٿي رهيو.

مير ڪرم علي خان جي وفات:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنه 1244هه (1828ع) ۾ مير ڪرم علي خان وفات ڪئي. سندس عاليشان مقبرو حيدرآباد شهر جي اتر اولهندي ۾ مشرقي عمارتسازيءَ جو نمونو آهي. مرڻ مهل پنهنجي پياري وزير مرزا خسرو بيگ کي وصيت ڪري ويو ته سندس گهوڙي ’آزاد‘ کي ماري ڇڏي ۽ سندس ترار کي حرم جي ڏيڍيءَ تي پرزا پرزا ڪري پيچي ڇڏي. مير ڪرم علي خان ’رڪن الدوله بهادر‘ سخن دان ۽ شاعر ٿي گذريو. سندس تخلص ’ڪرم‘ هو. سندس پارسي غزلن جي مجموعي کي عبدالله خان قنڌاريءَ سنه 1245هه ۾ گڏ ڪري مٿس ’ديوان ڪرم‘ نالو رکيو. سيد ثابت علي شاه سندس ڏينهن ۾ وقت جو مقبول شاعر ٿي گذريو.

مير مراد علي خان:

_6جمادي الثاني 1244هه (1828ع) ۾ مير ڪرم علي خان جي وفات کان پوءِ مير مراد علي خان ’اميرالدوله بهادر‘ گاديءَ تي ويٺو. هيءُ پهرينءَ چوڪياري جو پوپون حاڪم هو. لاهور، ڪڇ ۽ مارواڙ جي راڄائن، مسقط ۽ قلات درٻار سان سندن دوستانه تعلقات هئا. فتح علي شاه قاچار ڪيس ڏيءَ جو سڱ ڏيٹو ڪيو هو، پر مير صاحب پيرسنيءَ سبب شادي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو. سندس ڏينهن ۾ شاه شجاع وٽس مهمان ٿي آيو.

ٽالپري سڪو:

ڪابل کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ، پهريون دفعو مير مراد علي خان ٽالپري سڪي رائج ڪرڻ جو خيال ڪيو. حڪم ڏنائين ته سرڪاري خزاني ۾ جيترو سون چاندي گڏ ٿيل آهي، سو رعايا جي ملڪيت آهي. وقت جي ڪاريگر اوستي فتح محمد خان اشرفيون ۽ رپيا تيار ڪيا. ٽالپري رپئي جي چاندي مقدار ۾ گهٽ هئي، تنهن ڪري سندس قيمت ڪمپنيءَ جي ڪلدارن جي ڏهن آنن جيتري هئي، واپاري توڙي عام ماڻهو ڪمپنيءَ جا ڪلدار پسند ڪندا هئا. پورچوگالي ڊالر (ريال) به چالو هئا. اطالوي اشرفين جو سون سٺو هو، تنهن ڪري اهي به بندرن تي چالو هيون. سنه 1901ع ۾ في اطالوي اشرفيءَ جي قيمت ساڍا ست رپيا هئي. فتح علي شاه قاچار سان دوستي هئڻ ڪري، به ايراني سڪا، گبري ۽ پيتلي به سنڌ اندر رائج هئا. في ايراني سڪي جي قيمت 4 آنا هئي.(1(

کوسن جي تر ۾ ڦرلٽ:

سنه 1832ع ۾ شروعات ۾ کوسن پالنپور جي هڪڙي واپاري قافلي کي اسلام ڪوٽ وٽ ڦريو، ان کان سواءِ کوسن ۽ واگهيلن گڏجي رحمڪي بازار کي لٽيو، جنهن ڪري انگريزي لشڪر سنڌ جي سرحد تي مظاهرا ڪرڻ لڳو. ڪڇ جي انگريز ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر حيدرآباد سرڪار کي شڪايت ڪئي ۽ ڪلڪتي جي سپريم ڪورٽ کي کوسن جي ڪارروائيءَ متعلق رپورٽ پيش ڪئي. گورنر جنرل جي هن دفعي اڳي ئي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جي مرضي هئي، سندس حڪم موجب اجمير جي برٽش ريزيڊنٽ جيسلمير ۽ جوڌپور جي راڄائن جي ڪانفرنس ڪوٺائي، ان لاءِ ته ٻئي راڄائون گڏجي کوسن خلاف انگريزن جي مدد ڪن.

ٻئي پاسي مير مراد علي خان بلوچ سردارن ۽ جاگيردارن کي نوان پروانا ڏيئي، فوجن گڏ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. فوجي انتظام کي مڪمل ڪرڻ کان پوءِ، مير صاحب درٻار جي مدبرن مان سيد باقر شاه کي تر جي سرحد جي حالتن کي جاچڻ لاءِ پڇ ڏانهن روانو ڪيو. سيد صاحب ايلچيءَ جي حيثيت ۾ برنس ريزيڊنٽ کي پڪ ڏني ته کوسن جي سازش ۾ ميرن جو ڪو هٿ ڪونهي. مٿينءَ تصديق کان پوءِ ڪرنل پاٽنجر کوسن جي گرفتاريءَ لاءِ ڪپتان رابرٽ ۽ ڪرنل لچفيلڊ کي فوجون ڏيئي روانو ڪيو. ڪمپني سرڪار جا ريزيڊنٽ جيڪي به رپورٽون سپريم ڪائونسل کي پيش ڪندا هئا، ته ڪمپني سرڪار سواءِ ڪنهن غور ڪرڻ جي سندن رپورٽن کي وزن ڏيندي هئي. اهڙن ريزيڊنٽن ۽ ايلچين مان ڪرنل پاٽنجر، سر گوراوزلي، ايلفنسٽن، جيمس ٽاڊ، سر مالڪوم، ميجر بيلي وغيره نام ڪنيا ريزيڊنٽ ٿي گذريا.(1(

سر جان مالڪوم ان وقت ممبئي جو گورنر هو، ناممڪن هو ته ڪرنل پاٽنجر جهڙي تجربيڪار چاڙتي جي رپورٽ کي اڻ ٻڌو ڪري ڇڏي. سو ويهين آڪٽوبر تي پوني جو لشڪر ممبئي کان روانو ٿيو. ٿرپاڪر جي ضلعي لاءِ خطرو جاڳيو. مير مراد علي خان منشي رحمت الله کي ڪن بلوچ سردارن سان همراه ڪري تر ڏانهن روانو ڪيو. پارڪر

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جي مختيارڪار غلام شاهه لغاريءَ کي حڪم مليو ته بلوچي سردارن سان گڏجي سرحد جي حالتن جو معائنو ڪري، دربار کي پيش ڪري. مگر گورنر جنرل کي اجا پنڊارين سان مقابلو ڪرڻو هو، تنهن ڪري ڪوسن خلاف فوجي نمائش ڪرڻ کان سواءِ انگريز ٻيو ڪجهه ڪري نه سگهيا. ڪوسن جو سوال في الحال ملتوي رهجي ويو. 5 آڪٽوبر سنه 1832ع تي، سردار غلام حيدر خان ٻجاراڻيءَ ڪن ڪوسن کي گرفتار ڪري انگريزن جي حوالي ڪيو.(1(سنه 1829ع ۾ مير ٺاري خان 'ستاره جنگ بهادر' وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مير علي مراد خان گاديءَ تي ويٺو. هن سنه 1806ع ۾ ميرپورخاص جو شهر تعمير ڪرايو هو، جو مير علي مراد خان پنهنجي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيو.(2(

شاه ولي الله رحه:

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي راڄ ۾ انگريزن جي پاليسي مسلمانن جي سراسر خلاف هئي. سنه 1803ع ۾ لارڊ ليڪ جي فوجن اسلامي تهذيب جي مرڪز جهان آباد (دهليءَ) تي قبضو ڪيو هو. مغل شهنشاهه فقط نالي طور شهنشاه هو. ڪمپني سرڪار جي دفترن جو ڪاروبار هندستان اندر مغليه نموني تي هلي رهيو هو. دفترن جي زبان به پارسي هئي. انگريزن جي مرضي هئي ته پارسي زبان سان گڏ مغل شهنشاهت جي نالي کي به مٽائي ڇڏجي. ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن پنهنجن انگريزي عملدارن کي هدايت ڪري ڇڏي هئي ته اهي هندو نواز پاليسي اختيار ڪن. لارڊ منٽو جي ڏينهن ۾ انگريز پادري ڪليو ڪلايو اسلام تي حملا ڪرڻ لڳا. ڪمپنيءَ جا عملدار پارسيءَ بدران سنسڪرت زبان کي همٿائڻ لڳا. نوبت ايتري قدر پهتي جو هندستان جي مسلمانن کي پنهنجي مذهب ۽ اسلامي تهذيب جي حفاظت ڪرڻ جو فڪر دامنگير ٿيو. اسلامي سلطنت جي آفتاب کي هندستان ۾ غروب ٿيندو ڏسي ۽ مغربي تهذيب جي سيلاب کي روڪڻ لاءِ شاه ولي الله رحه دهلويءَ سنه 1735ع ۾ ڪتاب 'حجة البلاغ' معرفت مسلمانن کي ايندڙ مشڪلاتن کان سجاڳ ڪيو. سنه 1737ع ۾ شاه صاحب قرآن جو پارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سندس فرزندن مان شاه عبدلاعزيز 'شمس الهند' (المتوفي 1824ع) هندستان کي 'دارالحرب' سڏڻ لڳو. شاهه صاحب 'ترغيب محمديه' تحريڪ شروع ڪئي ۽ پنهنجي فتويٰ ۾ ڏيڪاريو ته 'انگريزي زبان سکڻ کان پوءِ جيڪڏهن ڪو به مسلمان انگريزي تهذيب اختيار ڪندو ته ڪافر ڪوٺبو".

شاه عبدالقادر (1815_1753ع) قرآن شريف جو اردو ۾ ترجمو ڪيو. سنڌ ۾ مٽيارين جي هڪڙي بزرگ سنه 1272ھ ۾ قرآن شريف جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. هي پهريون دفعو هو ته هندستان ۽ سنڌ جا مسلمان انگريزي تهذيب جي بي پناهه سيلاب کي روڪڻ لاءِ قرآن شريف جي تعليم کان عام طور واقف ٿيا. شاه عبدالقادر جو ترجمو سندس مريدن مان سيد عبدالله سنه 1829ع ۾ هوگليءَ مان شايع ڪرايو. رنجيت سنگهه جي ڏينهن ۾ پنجاب اندر سکن مسلمانن تي جيڪي ظلم ڪرڻ شروع ڪيا تن جي خاتمي لاءِ شاه عبدالعزيز جي ٻن مريدن سيد احمد بريلوي ۽ شاه اسماعيل شهيد جهاد جو اعلان ڪيو.

سنه 1824ع ۾ سيد احمد بريلوي حيدرآباد سنڌ پهتو. سيد صغبت الله شاه ڪيس حرن جو دستو سکن جي خلاف جهاد ڪرڻ لاءِ امدادي طور ڏنو. بنگال کان وٺي باغستان تائين مسلمانن سکن خلاف جهاد جو جهنڊو بلند ڪيو هو.(1) سيد احمد سنڌڪان دري بولان رستي باغستان پهتو. 23 جون سنه 1830ع ۾ هن سکن کان پشاور فتح ڪيو. پر پوءِ مريدن جي سازش ڪري پنهنجي خليفي شاه اسماعيل سميت 1831ع ۾ سکن سان جهاد ڪندي شهيد ٿيو. السلام خلاف انگريزن جي قلمي مهم جاري رهي. سنه 1861ع ۾ سر وليم ميوئر 'سيرت محمدي' ڇئن جلدن ۾ تيار ڪري، مسلمانن جي دلين کي ڏکوئڻ لڳو، جنهن جي جواب ۾ سر سيد احمد 'خطبات احمديه' شايع ڪرايو.

وليم بينٽڪ جي پاليسي:

وليم بينٽڪ گورنر جنرل جي زماني ۾ يورپ ۾ ترڪي 'مرد بيمار' جي لقبن سان مشهور هئي. اهڙيءَ طرح هندستان اندر سنڌ 'مرد بيمار' جي نالي سان انگريزن جي سياسي حلقن ۾ مشهور هئي. نيپولين بوناپارٽ جي شڪست کان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پوءِ انگلينڊ يورپ ۾ ‘سمنڊن جي ملڪه’ سڏيو ٿي ويو ۽ يورپ جو سياسي توازن سندن هٿن ۾ هو. يونان جي آزاديءَ جي مسئلي متعلق ترڪن خلاف روس ۽ انگلينڊ پاڻ ۾ ہٽ هئا. سنه 1826ع ۾ روس ايران تي ڪاهه ڪئي. انگلينڊ ايران کي مدد ڏيڻ لاءِ معاهدي مطابق ٻڌل هو، مگر هن دفعي انگلينڊ ايران کي ڪابه مدد ڪانه ڏني. برطانوي وزير خارجه لارڊ ڪئننگ، شرم پرچائڻ لاءِ شاه ايران ڏانهن ٿوري رقم رواني ڪئي.
سنه 1828ع ۾ ايران روس کان شڪست کاڌي ۽ روس جو ايران تي اثر پوڻ لڳو. انهن حالتن پٽاندر سنڌ هڪ ڪارگر صوبو هو، جنهن تي قبضي ڪرڻ ڪري انگريز افغانستان، ايران، بلوچستان ۽ پنجاب تي چڪاس رکي سگهيا ٿي. لارڊ وليم بينٽڪ جي پاليسي به گذريل گورنر جنرلن وانگر لٽ مار واري هئي. لارڊ مڪالي سندس تعريف ڪندي لکي ٿو ته: “هن هندستان اندر گهٽائي سڌارا ڪيا.” مگر پڙهندڙن کي ياد رکڻ گهرجي ته منڍ کان وٺي انگريزن هندستان کي ڏاريو ملڪ سمجهيو ۽ هن براعظم جي اڻ کٽ دولت تي انگلينڊ جا ڪٽنب پلجڻ لڳا. عيسائي پادرين جي غليظ لٽريچر ۽ انگريز عملدارن جي ‘ويڙهائي حڪومت ڪريو’ جي پاليسيءَ ڪري ملڪ جي تهذيب، تمدن ۽ اقتصادي حالتن کي نقصان پهچي رهيو هو.
ڪمپنيءَ جي راڄ ۾ فوجي ڪاتي اندر هڪڙو ديسي سپاهي صوبيدار يا صوبيدار ميجر جي عهدي کان هرگز مٿي چڙهي نه سگهندو هو. ديسي سپاهين جو پگهار ستن رپين کان مٿي ڪونه هو. ڪين سال لاءِ هڪڙو بنات جو ڪوٽ ۽ ٽن سالن کان پوءِ هڪڙي پتلونورديءَ ۾ ملندا هئا.(1) جڏهن انگريزي لشڪر ڪنهن ملڪ تي ڪاهه ڪندو هو ته لٽ مار مان انگريزي عملدارن ۽ ديسي سپاهين کي حصا ملندا هئا. ان قسم جي لٽ مار کي ‘پرائيز مني’ يعني انعام جي رقم سڏيندا هئا. مٿينءَ لالچ جي ڪري اڪثر مدراسي، پوربي، مرهٽا، بنگالي ۽ اتر اولهه هندستان جون قومون فوجن ۾ ڀرتي ٿينديون هيون.
‘پرائيز مني’ جي لالچ ڪري انگريز عملدار هر وقت ديسي نوابن ۽ راجائن سان مفت ڦتائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. جيئن جنگ لڳي ۽ ڪين لٽ مار ڪرڻ لاءِ وجهه ملي، بلڪ جنگ ڪرڻ لاءِ هو بهرحال حيلا ۽ بهانا ڳوليندا رهندا هئا. انگريز سولجرن کي پگهار، ڀتا، راشن ۽ پوشاڪون سٺيون ملنديون هيون، مگر اهي شرابي ۽ بدڪار هئا. ان ڪري هميشه ڪنگال رهندا هئا. ڪي سولجر سرڪاري هٿيارن ۽ وردين کي وڪڻڻ کان به ڪين گسندا هئا. اهڙي چوريءَ جي سامان کي نيڪال ڪرڻ لاءِ هندستان جي جن جن شهرن ۾ ڇانوڻيون هيون، اتي نيلام جا دڪان کلي ويا هئا. وڏن وڏن شهرن ۾ چڪلا عام جام کلي ويا، جتي هندستاني خواتين جي عصمت کي فرنگي برباد ڪرڻ لڳا ۽ طرحين طرحين وچڙندڙ بيماريون هندستان اندر پکڙجي ويون.
انگريز نوان فوجي عملدار، جيڪي ولايت کان ايندا هئا، سي وفادار ديسي سپاهين سان انسان سوز سلوڪ ڪندا هئا. شريف هندستاني سپاهين کي هر وقت فرنگي درندن منجهان خوف رهندو هو. 30 آڪٽوبر سنه 1824ع تي بارڪپور ڇانوڻيءَ ۾ فرنگي فرعون دماغ فوجي عملدارن هندستاني سپاهين تي جيڪي ظلم ڪيا، تن جو خود انگريزي مؤرخ ماتم ڪن ٿا. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سرڪار جا ايجنٽ نوابن ۽ راجائن جي دربار ۾ رهي، حرام جا مال کائي، پنهنجي حرام خوريءَ جو پورو ثبوت ڏيندا هئا. سواءِ ڪنهن سبب جي سپريم ڪائونسل کي غلط رپورٽون پيش ڪري، جنگين لاءِ رستو صاف ڪندا هئا. پرائيز منيءَ مان گورنر جنرلن کي به حصو ملندو هو.
لارڊ هيسٽنگس کي ڇئن جنگين جي عيوض ڪمپنيءَ لکين پائونڊن جي ولايت ۾ جاگير ڏني. سنه 1826ع ۾ ڀرتپور جي مشهور قلعي کي فتح ڪرڻ کان پوءِ 48 لک رپيا بطور پرائيزمنيءَ جي فوجن ۾ تقسيم ڪيا ويا. مٿينءَ رقم مان 8 لک رپيا هندستان جي ڪمانڊر انچيف ڪومبر ميئر کي مليا هئا.(1) لارڊ وليم بينٽڪ جي زماني ۾ ڪرگ فتح ٿيڻ کان پوءِ هر هڪ انگريز جرنيل کي 25 هزار رپيا، ليفٽيننٽ ڪرنل کي 15 هزار رپيا ۽ في ڪپتان کي 10 هزار رپيا انعام طور مليا هئا. حالانڪ ڪرگ جي راجا، انگريزن کي ٽيپو سلطان سان جنگ ڪرڻ وقت دل کولي مدد ڏني هئي. انگريزن هن راجا کي دوستانه معاهدي جي ڪاغذ تي لکي ڏنو هو ته، “جيسين سج ۽ چنڊ، آسمان ۽ زمين موجود آهن، تيسين انگريز ساڻس وفادار ٿي رهندا”.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ميسور فتح ڪرڻ کان پوءِ ڪاغذ جي ٻيڙيءَ وانگر مٿيون معاهدو ختم ڪري نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته ڪرگ جي زمين قهوه جي ڪاشت ڪاريءَ لاءِ مفيد هئي، ٻيو ته اتي جي آب و هوا سفيد فام فرنگين جي رهائش لاءِ صحت بخش هئي.(1) لارڊ وليم بينٽڪ جو ناپاڪ ارادو هو ته آگري جي تاج محل کي مسمار ڪرائي چاندي هٿ ڪجي ۽ ان جا قيمتي پٿر نيلام ڪجن. سندس مرضي هئي ته مغل تهذيب جي يادگار، جا دنيا ۾ بهترين عجيب عمارت آهي سا صفحهءِ هستي تان مٽجي وڃي، پر ڪيس ان مان چاندي ۽ دولت هٿ ضرور اچي.(2) جيڪي 'تاريخ جا شاگرد' ميراثي راڄ تي مسخريون ڪن ٿا، تن لاءِ اهي چند سٽون قلمبند ڪجن ٿيون، جيئن اهي انگريزن جي فرعونيت، عيارين ۽ ملڪ گيريءَ جي حرص کان واقف رهن.

انڊس نيويگيشن ڪمپني:

ايلفنسٽن سنه 1819ع کان سنه 1828ع تائين بمبئي جو گورنر رهيو، سندس ڏينهن ۾ هندي سمنڊ کان وٺي بصري ۽ باب المنڊب تائين جيڪي به عرب ڌاڙو، سمنڊن تي ڦرمار ڪندا هئا، تن بمبئي جي بحري ٻيڙي کان شڪست کاڌي. انگريزي ٻيڙي جو هندستان جي سمنڊن مٿان سڪو جاري ٿي ويو. لارڊ وليم بينٽڪ جي ڏينهن ۾ چٽگانگ کان وٺي ايراني نار تائين انگريزي ٻيڙي جي حڪومت هئي. اهڙي بحري آرماڙ ۽ بري فوجي قوت ۽ جديد هٿيارن اڳيان پنجاب جي خالصا سرڪار يا قلات ۽ سنڌ جي بلوچي حڪومتن کي ڪهڙي مجال هئي، جو دم هڻي سگهن؟ رنجيت سنگهه جهڙو ضدي ۽ مغرور حاڪم جنهن وٽ هڪ لک جرار خالصه لشڪر باقاعده تربيت يافته ۽ مضبوط توبخانو هو، تنهن جو چوڻ هو ته، "پيشوا جي ٽن لکن فوجن کي انگريزن شڪست ڏني، ته ٻيو ڪير سندن مقابلو ڪري سگهندو." ٽالپري حڪومت ته انگريز سياستدانن لاءِ هڪڙي 'تفريح' هئي. وچ هندستان کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ لارڊ وليم بينٽڪ سنڌ ۽ پنجاب ڏانهن رخ رکيو. سنڌو نديءَ جي واپار تي قبضي ڪرڻ لاءِ هن هڪڙي جهازران ڪمپني 'دي نيويگيشن آف انڊس' جي نالي سان تيار ڪرڻ جو خيال ڪيو. اها ڪمپني حقيقت ۾ سنڌ، پنجاب ۽ بلوچستان لاءِ سياسي موت جي گهنٽي هئي. هن تحريڪ جو باني موئر ڪرافٽ نالي هڪڙو انگريز هو، جنهن سنڌو نديءَ جي ملڪن جي ڪشمير ۽ هماليه تائين سياحت ڪئي هئي. هن لارڊ وليم بينٽڪ کي پڪ ڏني هئي ته سنڌو ندي جهازراني ڪرڻ لاءِ مفيد آهي.(1(

گورنر جنرل ارادو ڪيو هو ته جنهن نديءَ تان سڪندر مقدونيءَ جهاز راني ڪئي هئي، اهو رستو واپار لاءِ ڪليل رهي، جيڪڏهن ان باري ۾ سنڌ جا مير ۽ لاهور جي خالصا سرڪار ڪي رڪاوٽون پيدا ڪن ته هٿيارن سان سندن مقابلو ڪجي. گورنر جنرل جي نظر ۾ سنڌ جي وادي گنگا جي واديءَ کان وڌيڪ دولتمند هئي. بمبئي جي گورنر سر جان مالڪوم به گورنر جنرل کي راءِ پيش ڪئي ته، "جيڪڏهن اسين سنڌو درياءَ تي جهاز راني ڪنداسون، ته پڪ بلوچي امير اعتراض اٿاريندا ۽ ان جي جواب ۾ اسان کي فوجي ڪارروائي ڪرڻي پوندي".

هن رپورٽ ۾ وڌيڪ ڏيکاريو ته "ٽالپر مير ڏاريا آهن، جيڪڏهن اسين ٿوري ڪوشش وٺنداسون ته سنڌ جا گهڻائي رئيس اسان جو طرف وٺندا. حيدرآباد جو قلعو ايترو مضبوط ڪونه آهي، جو اسان جي توبن جي گوليباريءَ کي روڪي سگهي." مٿين تحريڪ ظاهري واپار ڪرڻ جي بهاني سان جاري ڪئي ويئي، مگر ان جو اندروني مطلب هو ته سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان اڳ درياءَ جي ماپ ورتي وڃي.

بمبئي جي گورنر جي رپورٽ کان پوءِ ڪلڪتي جي سپريم ڪورٽ سنڌو نديءَ جي سروي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو. فقط اهو سوال درپيش هو ته ڪهڙي بهاني سفر ڪجي، ڇاڪاڻ ته ٽالپر مير معاهدي جي شرطن تي نهايت خبرداريءَ سان پابند هئا. سر چارلس مٽڪاف، جو گورنر جنرل جي ڪائونسل جو ان وقت ميمبر هو، تنهن مٿينءَ اسڪيم جي مخالفت ڪندي، آڪٽوبر سنه 1830ع ۾ چيو ته، جيڪڏهن اسين سنڌو درياءَ جي سروي ڪنداسون ته پڪ ڪامياب ٿينداسون، مگر ٽالپر مير اسان تي ويساهه رکڻ بدران دشمن ٿي بيهندا، هندستان جي ڏيهي رياستن ۾ اسين ڪافي بدنام ٿي چڪا آهيون. هينئر جيڪڏهن سروي ڪنداسون يا سنڌ تي قبضو ڪنداسون، ته پوءِ دنيا کي پڪ ٿي ويندي ته انگريز دغاباز آهن".

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

لارڊ وليم بينٽڪ ڪٽر عيسائي هو، تنهن متڪاف جي صاف گوئي ۽ حق ۽ ناحق جي تميز ڪرڻ جي ڪا پرواهه نه ڪري، ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي لکيو ته، "واپار جي بهاني سان مهراڻ جي ٻنهي ڪپن تي فوجون لاٿيون وڃن، جيڪڏهن ٽالپر مير اعتراض ڪن، ته ڪين جواب ڏجي ته واپار جي سلامتيءَ لاءِ فوجون رکڻ ضروري آهن." رنجيت سنگهه، جو ويهن ورهين کان سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ منتظر هو، سو هينئر پيرسن هو. انگريزن سان ڦٽائڻ جي سندس مرضي ڪانه هئي. سنه 1831ع ۾ ڊائريڪٽرن جي بورڊ جي صدر لارڊ ايلنبرو درياءَ جي ماپ وٺڻ ۽ سنڌ جي طبعي حالت جي جاچ ڪرائڻ لاءِ گورنر جنرل کي اختياري ڏني.(1(

اليگزينڊر برنس جو سنڌ ۾ اچڻ:

سنه 1810ع ۾ راجپوتانا جي ريزيڊنٽ ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي ٻن چاڙتن شيخ ابوالبرڪات ۽ مداري لعل جي معرفت سنڌ جي طبعي حالتن جي لاڙ ڪان وٺي اپر سنڌ تائين جاچ ڪرائي هئي. سنه 1828ع ۾ لارڊ ائمهرسٽ جڏهن ولايت ڏانهن وڃڻ لڳو هو، تڏهن رنجيت سنگهه انگلينڊ جي بادشاهه ڏانهن هڪڙو ڪشميري شال جو تنبو سوکڙيءَ طور روانو ڪيو هو. فرنگي مڪار، جيڪي مهراڻ جي ماپ وٺڻ لاءِ بهاني جي ڳولا ۾ هئا، تن خيال ڪيو ته موٽ ۾ انگلينڊ جي بادشاه پاران ڪي سوغاتون مهراڻ جي رستي رنجيت سنگهه ڏانهن روانيون ڪجن ۽ مير ان تي ڪو اعتراض به ڪونه ڪري سگهندا. پوءِ هنن ڪي ولايتي گهوڙا ۽ هڪڙي چئن ڦيٿن واري بگي، جا لارڊ منٽو وچڻ مهل سر جام مالڪوم کي ڏيئي ويو هو: اهي شيون لاهور ڏانهن موڪلڻ جو ارادو ڪيو. ڪڇ جي ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر'صلاح' ڏني ته جيڪڏهن خشڪيءَ رستي گهوڙي گاڏي رواني ڪبي ته پڇي پوندي، ان ڪري اهي سوکڙيون سنڌو نديءَ رستي ٻيڙين وسيلي روانيون ڪجن. انهيءَ ڪم لاءِ ڪمپني سرڪار اليگزينڊر برنس کي مقرر ڪيو.(1(

جيمس ٽاڊ سنڌ جي طبعي حالتن جي اڳي ئي جاچ ڪرائي چڪو هو، هينئر فقط مهراڻ جي ماپ وٺڻ جو سوال هو. برنس جي وفد سان مسٽر جي_ ڊي_ ليڪي ۽ محمد عليءَ نالي به سرويئر هئا، هڪڙو ڊاڪٽر جيرارڊ. هڪ ديسي حڪيم، منشي موهن لعل ڪشميري، جنهن دهليءَ ۾ تعليم ورتي هئي ۽ ٻيا ڪي نوڪر به ساڻ هئا.(2) 21 جنوري 1831ع ۾ انگريزي وفد ڪڇ جي بندر مانڊوي کان روانو ٿيو ۽ 28 جنوري تي سندن جهاز سنڌو نديءَ جي چوڙ وٽ هتا. برنس خط ذريعي ٽالپري نائب کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڏنو. اڳ جڏهن ڪو فرنگين جو وفد ميرن سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ايندو هو، ته پهريائين ميرن کان اجازت وٺندو هو، پر هن دفعي هو بغير اجازت وٺڻ جي آيو هو، تنهن ڪري بلوچي مسلح سپاهين جهازن تي ڪاهي، برنس جي صندوقن کي ڪولي ڏٺو، متان ڪي سولجر منجهن لڪل هجن.

ان کان پوءِ ٽالپري نائب وفد کي اڳتي وڌڻ کان روڪي بيهاريو. سيني کي پڪ هئي ته مهراڻ جي ماپ وٺڻ کان پوءِ انگريز سنڌ تي حملو ڪندا. برنس سمورو احوال ڪرنل پاٽنجر کي لکي مڪو. ان وچ ۾ قضا سان اهڙو طوفان لڳو، جو اليگزينڊر برنس جون سموريون ٻيڙيون ٻڏي ويون. هو موٽي مانڊوي ڏانهن هليو ويو. ڪرنل پاٽنجر هڪڙو ڌمڪين ڀريل خط ميرن ڏانهن موڪليو. جنهن ۾ هن ڏيکاريو ته، جيڪڏهن مير، انگريزي وفد جي مخالفت ڪندا ته پوءِ سندن انگريزن سان ڪليءَ طرح دشمني پئجي ويندي ۽ ميرن جي آزادي ڪسجي ويندي!" اڳ انگريزن ڪڏهن به اهڙو ڌمڪين ڀريل خط ميرن ڏانهن ڪونه مڪو هو.

مير ڪرم علي خان جي ڏينهن ۾ رنجيت سنگهه ميرن سان دوستانه عهدنامي ڪرڻ لاءِ پنهنجو سفير ميرن جي دربار ڏانهن مڪو هو. مير ڪرم علي خان خالصا سرڪار جي ايلچيءَ سان واعدو ڪيو ته، "جيڪڏهن سک انگريزن سان جنگ ڪندا، ته مير ڪين هڪ لک بلوچي لشڪر سان مدد ڪندا.(1) برخلاف ان جي اليگزينڊر برنس کي سنڌو نديءَ تان لنگهائڻ لاءِ پرمتڙيو پوڙهو رنجيت سنگهه، لڌيانه جي برٽس ايجنٽ ڪپتان ويڊ ۽ پنهنجي وزير فقير عزيزالدين جي چرچ تي، ميرن تي دٻاءُ وجهڻ لڳو ۽ خالصا فوجن جو ديره جات جو ڪمانڊر جنرل وينٽورا سنڌ جي سرحد تي فوجي مظاهرا ڪرڻ لڳو. خود رنجيت سنگهه ٽالپرن جي ايلچيءَ کي پنهنجي دربار ۾ هيسائڻ لڳو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مير مراد علي خان هڪ قابل سياستدان هو، هو انگريزن جي چالبازيءَ مان سندن مطلب سمجهي ويو. مير صاحب هڪڙي پاسي بمبئي جي گورنر کي لکيو ته سنڌو نديءَ تان سوکڙين کي نيڻ ۾ خطري جو امڪان آهي، بهتر ائين ٿيندو ته وفد خشڪيءَ رستي سامان لاهور پهچائي. ٻئي طرف رنجيت سنگهه کي ايلچيءَ ذريعي اطلاع ڏنائين ته انگريز سيد احمد بريلويءَ کي سوکڙين جي بهاني صندوقن ۾ اشرفيون پهچائي رهيا آهن. مير صاحب رنجيت سنگهه کي ساٿس ڪيل امدادي وعدو به ياد ڏياريو. ايترين تسلين ڏيندي به فقير عزيز الدين، جو اندروني طور انگريزن سان مليل هو، پنهنجي منافقين کان باز ڪونه آيو ۽ خالصا لشڪر جا سنڌ جي سرحد تي مظاهرا ٿيندا رهيا. اهڙين حالتن ۾ سنڌ کي ٻن باهين ۾ ڦاٿل ڏسي، لاچار مير صاحب کي اليگزينڊر برنس کي سنڌنديءَ تان لنگهڻ جي اجازت ڏيڻي پئي.(2(

12اپريل سنه 1831ع ۾ برنس جا جهاز ٺٽي پهتا. انهن ڏينهن ۾ ٺٽي جو اوج متجي چڪو هو. برنس ٻن مهينن تائين ٺٽي ۾ ترسيل هو، چاڪاڻ ته هو سنڌو نديءَ جي چوڙ کان وٺي ٺٽي تائين پاڻيءَ جي ماپ وٺڻ ۾ رڌل هو. مير مراد علي خان منڍ کان وٺي انگريزن کي اجازت ڏيڻ جي خلاف هو، مگر شهزادي مير نصير خان جي چوڻ تي هن وفد کي لنگهڻ لاءِ اجازت ڏني هئي ۽ ان کان پوءِ وفد جي ميمبرن کي مهماني ڏيڻ به لازمي امر هو. برنس جا جهاز جڏهن ٺٽي مان روانا ٿيا، تڏهن هڪڙي سياڻي پير مرد پڪاري چيو ته، "افسوس! اڄ فرنگي دريائي رستي کان واقف ٿيا، هاڻ سنڌ ميرن هٿان ويئي!"(1) حيدرآباد پهچڻ کان پوءِ وفد شهزادي نصير خان معرفت مير صاحب سان ملاقات ڪئي. دستور موجب ڪمپني سرڪار پاران وفد ڪي سوکڙيون پيش ڪيون، جي هن ريت هيون: هڪڙي بندوق، ڪي هٿيارن جا چمڙي جا پٽا، هڪڙي سوني واچ، هڪڙو گهڙيال، ٻن قسمن جون دوربينون، بلوري شمعدان، انگريزي گرم ڪپڙي جا ٿان، به نقشا دنيا ۽ هندستان جا جن ۾ انگريزي شهنشاهت ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جون حدون ڏيکاريل هيون. مير مراد علي خان برنس کي 15 سو روپيا نقد مرحمت ڪيا. شهزادي نصير خان پنهنجي دمشقي ترار برنس کي سوکڙيءَ طور ڏيندي چيو ته، "هي سڀ منهنجي ڪوشش جو نتيجو آهي." 23 اپريل تي وفد حيدرآباد کان روانو ٿيو ۽ پهرين مئي سنه 1831ع تي، سهراباڻي سرڪار جي سرحد وٽ سيوهڻ پهتو.

سنه 1811ع ۾ مير سهراب خان پنهنجي جيڏي حڪومت، جنهن جي ساليانى آمدني 20،39،000 رپيا هئي، پنهنجن پٽن کي ورهائي ڏني هئي ۽ پڳ جو مالڪ مير رستم خان کي ڪيو هئائين. سنه 1815ع ۾ مير سهراب خان کي هڪڙو پٽ مير علي مراد خان ڄائو هو، جنهن جي ٻانهن هو پنهنجي پٽ مير مبارڪ خان جي حوالي ڪري ويو.(1) مير سهراب خان پويان ڏينهن ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ عبادت الاهيءَ ۾ گذارڻ لڳو. جولاءِ سنه 1830ع ۾ خيرپور واري محلات جي ڪڙڪيءَ مان قضا الاهيءَ سان ڪرندي وفات ڪيائين. هي واقعو تاريخن ۾ 'طشت ازم بام افتاد' موجب 1146هه ڏنل آهي. مير رستم خان پنهنجي ٻن ڀائرن مير مبارڪ خان ۽ مير علي مراد خان جي ملڪيت ڦٻائڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن جي آمدني 3،50،000 رپيا ساليانو هئي، مير علي مراد خان ڀاءُ جي هن سازش کي دل ۾ سانڍڻ لڳو.

اليگزينڊر برنس کي آڌرڀاءُ ڏيڻ لاءِ مير رستم خان درٻار جي مدبرن مان محمد گوهر خان کي کنڊ، گيهه، تماڪ، آفيم ۽ دنبا ڏيئي، اڳواٽ پنهنجي حد سيوهڻ ڏانهن روانو ڪيو. وفد ٽن ڏينهن تائين سيوهڻ ۾ آرام ڪرڻ کان پوءِ خيرپور ڏانهن روانو ٿيو، جتي درٻار جي اميرن مان وڏي وزير فتح محمد خان غوريءَ وفد جو پرتپاڪ استقبال ڪيو.(1) ٽالپري دسترخوان تان جيڪي لوازما برنس کي ملڻ لڳا، تن کي ڏسي وفد جا ميمبر، جن جو تعداد ڏيڍ سؤ هو، سڄا سارا ٽي هفتا اتي ٽڪي پيا. ڪين روزانو ڏهه دينار ۽ ٻيو خوراڪ جو سامان ملندو هو. ان کان سواءِ روزانو به ويلا مختلف قسمن جي طعامن جا 72 ڏاڪون، سون ۽ چانديءَ جي ورقن سان مڙهيل، شاهي دسترخوان تان ملندا هئا. چٽڻين ۽ معطر شربتن جو ذڪر ئي ڪهڙو! برنس مير رستم خان کي هڪڙو پستول ٻڌڻ جو چمڙي جو پٽو، هڪڙي واچ ۽ هڪ دوربيني سوغاتن طور ڏنيون.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مير رستم خان وفد جي صدر کي 12 سؤ رپيا نقد، ٻه خنجر، ٻه طلائي ترارين ۽ سنڌ جي تيار ڪيل نفيس ڪپڙن جا ڪي ٿان تحفن طور ڏنا. برنس جي پوئينءَ موڪلاڻيءَ جو بندوبست نواب ولي محمد خان لغاريءَ بکر جي قلعي ۾ ڪيو، جتي نواب صاحب چار سؤ سوارن جي دستي سان پهتو هو. محفل قلعي اندر برپا ٿي، جتي مهمانن لاءِ ايراني غاليچا وڇايا ويا هئا. مهمانن کي پلنگن تي ويهاريو ويو ۽ ناچ ۽ راڳ سان سندن دل وندرائي ويئي. ايترين مروتن ۽ مهمان نوازين هوندي به فرنگي مڪار ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي، تنهن ۾ هنن ڏيکاريو ته:

"ٽالپر غير سنڌي ۽ ڌاريا آهن، سندن ظلم ڪري سنڌي رعايا تنگ آهي ۽ سنڌو ندي جهاز راني ڪرڻ لاءِ مفيد آهي!" جولاءِ 1831ع ۾ وفد بهاولپور پهتو ۽ 18 جولاءِ تي برنس رنجيت سنگهه اڳيان تحفات پيش ڪيا، جنهن دوستيءَ جي لحاظ ڪري ظاهري طرح دربار جي سک سردارن اڳيان تحفن جي تعريف ڪئي. ان ۾ شڪ ڪونهي ته انگلينڊ جا گهوڙا هن ملڪ ۾ هڪ جدا جنس هئا، مگر مهاراجا جي ڪڙهه ۾ بهترين گهوڙا هئا. رنجيت سنگهه گهوڙن جو بيحد شوقين هو. لاهور کان ٿيندو برنس سملي پهتو، جتان گهوڙن جي واپاريءَ جي ويس ۾ ڪابل کان ٿيندو بخارا پهتو. ڪابل ۾ قيام ڪرڻ وقت، هن امير دوست محمد خان سان به ملاقات ڪئي هئي.

انگريزن جو ٽالپرن سان چوٿون عهدنامو:

انگريزن کي هينئر بهانن جي ضرورت هئي. هو طرحين طرحين حيلن ۽ بهانن سان ميرن سان اڳرايون ڪرڻ لڳا، جيئن مير تنگ ٿي جنگ لاءِ آماده ٿين. اڳ بيان ڪري چڪا آهيون ته فتح علي شاهه قاچار مير مراد علي خان کي ڏيءَ جو سنگ ڏيڻو ڪيو هو، پر مير صاحب پيرسنيءَ ڪري منظور ڪونه ڪيو هو. جيتوڻيڪ اهو مسئلو اتي ئي ختم ٿي چڪو هو، پر برطانوي سفير مقيم طهران رپورٽ ۾ ڏيکاريو ته ٻن اسلامي حڪومتن کي پاڻ ۾ ڳنڍائڻ ۾ روس جو اندروني هٿ ڪم ڪري رهيو آهي. مٿين بهاني مان اها مراد هئي ته ميرن تي دٻاءُ وجهي، مهراڻ کي جهازرانيءَ لاءِ کليو رکجي. انگريز درياءَ جي ماپ وٺي چڪا هئا. برنس پنهنجي رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته سنڌو جهازرانيءَ جي قابل آهي.

گورنر جنرل، دستور موجب، برطانوي سفير جي رپورٽ پهچڻ تي، وڌيڪ غور ڪرڻ کان سواءِ، پڇ جي ريزيڊنٽ کي لکيو ته، روس، ايران ۽ سنڌ کي مائٽيءَ جي لڙهه ۾ ڳنڍي، ايران کان سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي. حقيقت ۾ روسي پوت جو هندستانين کي خوف ڏيارڻ به 19 صديءَ جي انگريزي سياست جي چار جي هڪڙي ڪڙي هئي. ڊسمبر سنه 1831ع ۾ ڪرنل هينري پاٽنجر سنڌ ڏانهن روانو ٿيو. هن دفعي فرنگي وفد ۾ چار سو ميمبر هئا، جن مان پيءِ سي اسڪاٽ، ڊبليو پاٽنجر، جي مورس، اي پي ڊلهوسٽ (سرويئر) ۽ اي سنڪلر نائب سرجن مکيه ميمبر هئا. جنوري سنه 1832ع ۾ فرنگي وفد لکپت جي بندر تي پهتو. ميرن ايئن ڄاتو ته ڪوسا ڪڇ جي سرحد تي ڦريون ڪن ٿا، ان سبب ڪري فرنگي ٿرپارڪر کي جاچڻ اچن ٿا، مگر سندن خيال غلط هو. وفد جي ميمبرن رستي تي شاهه ڪريم بلڙيءَ جي درگاهه جو معائنو ڪري 18 ذي القعد 1147هه (20 اپريل 1832ع) تي حيدرآباد کان اڍائي ميلن جي مفاصلي تي ڪئمپ ڪوڙي.

28جنوريءَ تي مقربان بارگاهه مان محمد خان لغاري ۽ مير دوست علي خان ٽالپر، وفد جي ميمبرن کي عزت ۽ احترام سان دربار ۾ وٺي آيا. ملاقات ويهن منٽن تائين هلي، پوءِ ميمبر موٽي ڪئمپ ۾ آيا. ميمبرن کي هر روز شاهي دسترخوان تان ڏيڍ سؤ مختلف قسمن جي طعامن جون رڪابيون ملنديون هيون، ان کان سواءِ قسمين قسمين ڪابلي ميون ۽ روح افزا شربتن سان سندن ضيافت ٿيڻ لڳي. فرنگي وفد کي جهالردار شمعدان، شيشي جو سامان، آئينا، واچون ۽ بندوقون سوکڙين طور پيش ڪيون، جن مان مير مراد علي خان کي مليل تحفن جي قيمت ست هزار رپيا هئي. مير صاحب واچن ۽ گهڙيالن وٺڻ تي اعتراض ڪيو، ڇاڪاڻ ته ننڍا مير انهن کي جلد پڃي ڇڏيندا هئا ۽ سندن مرمت ڪرائڻ تي بمبئي شهر ڏانهن موڪلڻ ۽ اتان گهرائڻ ۾ گهڻو خرچ لڳندو هو. مير نور محمد خان کي ساڍن پنجن سون جو سامان مليو هو. جملي 8037 رپين جا تحفا ميرن کي ميمبرن پيش ڪيا، جن مان جاتيءَ جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

صوبيدار حيدر خان لغاريءَ کي 192 رپين ۽ نواب ولي محمد خان لغاريءَ کي پڻ 192 رپين جا تحفا مليا. معاهدن جي شرطن کي طئي ڪرڻ لاءِ دربار پاران سيد آغا اسماعيل شاه، سيد ذوالفقار شاه، سيد زين العابدين شاه، احمد خان لغاري ۽ منشي چوئٿرام مقرر ٿيا. نيٺ معاهدي جا هيٺيان شرط مقرر ٿيا:

_1ٻئي حڪومتون هڪٻئي کي حقارت جي نظر سان ڏسڻ بدران هڪ ٻئي جي بچاءَ لاءِ ذميوار رهنديون!

_2برٽش سرڪار عرض ڪري ٿي ته ٽالپر مير هندستان جي واپارين کي سنڌ اندر سنڌو درياءَ تان مال آڻڻ ۽ نيڻ جي اجازت ڏيندا، ڪوبه سوداگر پاڻ سان جنگي اسباب نه آڻيندو، نه وري ڪو جنگي جهاز درياءَ تان لنگهندو، ڪوبه انگريز واپاري سنڌ ۾ گهر جوڙي ڪونه ويهندو.

_3جيڪڏهن ڪو ڏاريون سوداگر سنڌ جي حدن اندر داخل ٿيندو، ته پهريائين انگريزن کان اجازت وٺندو، انگريز اهڙي خبر حيدرآباد جي دربار کي پهچائيندا ۽ مٿيون ڪم ٻچ جي انگريزي ريزيڊنٽ جي نگرانيءَ هيٺ رهندو.

_4ٻئي حڪومتون واپار جي شين متعلق محصول جو اگهه مقرر ڪنديون.

حيدرآباد ۾، انهن ڏينهن ۾ مير نور محمد خان جي پٽ مير شهداد خان جي پٽ جي شادي هئي. ان تقريب تي سهراباڻي سرڪار پاران مير مبارڪ علي خان آيو هو. هينري پاٽينجر کي برنس مهمان نوازيءَ جون جيڪي ڳالهيون لکيون هيون، سي پاٽنجر جي دل تي نقش هيون. مير رستم خان، پاٽنجر سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ڪو شوق ظاهر نه ڪيو هو. تاهم پاٽنجر، مير مبارڪ علي خان اڳيان مير رستم خان سان ملاقات ڪرڻ جو شوق ظاهر ڪيو. ميرن کي اڇي خوف جاڳيو ته متان فرنگي شڪارپور تي قبضو ڪن، ان ڪري وفد کي شڪي نظر سان ڏسڻ لڳا.

21فيبروري تي پاٽنجر حيدرآباد کان روانو ٿيو ۽ 21 مارچ تي خيرپور پهتو. درٻارين مان فتح محمد غوري، گوهر علي خان، ديوان دلپتراءِ، ديوان لکميچند ۽ ٻين مدبرن وفد جو آڌرڀاءُ ڪيو. ٻارهين اپريل تائين وفد خيرپور ۾ رهيل هو. هر شام ناچ ۽ سرود جون محفلون برپا ٿينديون رهيون. پاٽنجر، مير رستم خان کي جملي 7670 رپين جون سوغاتون ڏنيون، جن ۾ شمعدان، بندوقون، پستول ۽ آئينا هئا. مير مبارڪ علي خان کي 777 رپين جو ۽ فتح محمد خان غوريءَ کي 300 رپين جو سامان ڏنائون ۽ اهڙيءَ طرح جملي 8747 رپين جون سوکڙيون خيرپوري ميرن ۽ سردارن کي مليون. وفد کي مير رستم خان کي قيمتي گهوڙا سونن سنجن سميت، پاکڙن سان اُٺ، شڪاري ڪتا، ڪشميري جا ٿان ۽ هڪ جوهردار ترار سوکڙين طور ڏنا. 16 اپريل سنه 1832ع تي، وفد خيرپور کان حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو. واٽ تي ميرن جا بازدار پکين جو شڪار ڪندا وفد جي ميمبرن کي وندرائيندا هليا. ٻارهين مئي تي هي قافلو سلامتيءَ سان موٽي لکپت پهتو.

مير مراد علي خان جي وفات:

ياد رهي ته هن پيري شهداداڻي سرڪار، انگريزن سان جيڪو عهدنامو ڪيو هو، تنهن ۾ ماڻڪاڻي ۽ سهراباڻي به ٻڌل هئا. انگريزن کي خبر هئي ته هولڪر، مير ٽاري خان سان معاهدي ڪرڻ لاءِ پنهنجو ايلچي ڪيٿيءَ ڏانهن مڪو هو. ان کان سواءِ ٽيڻءَ مرهٽا ويڙهه وقت مرهٽن سردارن، ٽالپري حڪومت کان امداد گهرڻ لاءِ پنهنجا سفير مڪا هئا. سنه 1832ع ۾ نواب ولي محمد خان لغاري، جو مقربان خاص هو، تنهن وفات ڪئي. نواب صاحب، مير مراد علي خان جي نالي تي هڪڙو حڪمت جو ڪتاب لکيو هو. سندس پٽ احمد خان ڪوکرن جي سردار بهادر خان جي هڪڙي نڇٽي لاهور ڏانهن ڀڄائي ويو هو. جنهن ڪري ڪوکرن ۾ عام ناراضپو پئجي ويو. نواب ولي محمد خان معزز ماڻهن کي ساڻ ڪري ڪوکرن جي راڄ کان معافي گهرڻ ويو ۽ پٽ جي خطا معاف ڪرائڻ لاءِ پنهنجي ڌيءَ جي شادي ڪوکرن جي سردار سان ڪرايائين. 6 جمادي الثاني سنه 1249هه (1833ع) تي مير مراد علي خان 'اميرالدوله بهادر' وفات ڪئي، پنيان چار پٽ مير نور محمد خان، مير محمد نصير خان، مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان ڇڏي ويو. مير صاحب جي ڏينهن ۾ سنڌ آزاد ۽ آسودي هئي. سندس دربار ۾ مڪي شريف، مسقط، ايران، لاهور ۽ جوڌپور ۽ ڪڇ جا ايلچي رهندا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1) A. W. Hughes: Baluchsitan, PP. 190-191

(1) Kalichbeg Faridunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 210

(1)نوٽ: هندستان ۾ پنڊارين جو آغاز سنه 1689ع ۾، اورنگزيب جي پوئين زماني ۾ دکن مان ٿيو. پنڊاري ٽڳن جي ٽولين ڌاهڻ وارو پهريون شخص پونا پاءِ نالي هڪڙو مرهٽو هو. پوءِ افغان ۽ بلوچ به پنڊارين سان شامل ٿيا. پنڊارين جا پوئين زماني ۾ امير خان، جيتو ۽ واصل محمد اڳواڻ هئا.

(1)جارج فاريسٽر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي بنگال جي سول ڪاتي ۾ نوڪر هو، جتان فرار ٿي مسلمان واپاريءَ جو لباس ڍڪي، سنه 83_1782ع ۾ هماليه جي ترائيءَ واري رستي کان پنجاب جو سير ڪندو ڪابل پهتو. هو ٻين ملڪن جي سير ڪرڻ کان پوءِ انگلنڊ پهتو. سندس سفرنامو ٻن جلدن ۾ ڇپيو، جن مان ان زماني جي پنجاب جي پوري خبر پئجي سگهي ٿي.

(1) H. Pottinger: Travels in Baluchistan & Sindh, P. 402, London, 1816

(1) J. William Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, P. 93

(1) B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol. IV. P. 53

(2) J. William Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, PP. 93-94.

(1) J. William Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. PP. 93-94

نوٽ: ايلفنسٽن اجا اٽڪ جو پتڻ مس ٽپيو هو، ته واٽ تي حسن ابدال وٽ شاهه شجاع جي شاهي حرم جو قافلو ڪيس هندستان ڏانهن ويندي رستي تي گڏيو. سر جان مالڪوم جنهن وقت ايران پهتو هو، ان وقت فرينچ عملدار ايراني درٻار ۾ موجود هئا. بوناپارٽ جو هڪڙو جرنيل گارڊن، ايراني لشڪر کي قاعدا سيکاري رهيو هو، مگر روسي ۽ فرينچ معاهدو ڪارگر ثابت ٿي نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته سٽت روسين ايران تي ڪاهه ڪئي ۽ فرينچ ايرانين کي بچائي ڪونه سگهيا. ان وچ ۾ انگلينڊ پاران سر هارفورڊ جونس ايران ڏانهن سفير ٿي آيو. شاهه ايران پنهنجين مجبورين کي ڏسي، انگريزن سان نئون عهدنامو ڪيو. جنهن موجب انگلينڊ ايران کي مدد ڏيڻ لاءِ انجام ڏنو.

(1)نوٽ: مشرقي ملڪن جي درٻار ۾ بادشاهه سان ملاقات ڪرڻ وقت ڪابل درٻار جو مثال ڏجي ٿو. جڏهن ڪو ڌارئي ملڪ جو ايلچي بادشاهه سان ملاقات ڪندو هو، تڏهن درٻار جا ٻه امير سفير کي ٻنهي طرفن کان ٻنهي ٻانهن کان جهلي تخت ڏانهن وٺي ويندا هئا. سفير جهڪي سلام ڪندو هو. وري امير ڪيس ٻانهن کان جهلي اڳتي وڌندا هئا. سفير جهڪي سلام ڪندو هو. وري امير ڪيس ٻانهن کان جهلي اڳتي وڌندا هئا. سفير ٻيهر جهڪي سلام ڪندو هو. پوءِ بادشاهه جي حڪم سان سفير کي خلعت ڍڪائيندا هئا. پوءِ ساڳيا درٻاري هن کي ٻانهن کان جهلي درٻار تائين وٺي ويندا هئا. جيڪڏهن بادشاهه سفير کان راضي ٿيندو هو ته ڪيس خلوتگاهه ۾ شرف باريابي بخشيندو هو، نه ته ٻيءَ صورت ۾ سفير کي وٺي ورهيه گذري ويندا هئا. ڪيس ڪاڏو بادشاهه پاران باقاعدي ملندو رهندو هو. مٿيون بيان ايلفنسٽن پنهنجي ڪابل جي سفرنامي ۾ ڏنو آهي.

(1) H. Pottinger: Travels in Baluchistan and Sindh. P. 371

(1) B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol. V. P. 160.

(2)سنه 1695ع ۾ اوڙيسا جي هڪڙي افغان ڌاڙيل رحيم خان هوگليءَ کي لٽيو هو، جنهن ڪري بنگال جي مغل نواب، فرنگي واپارين کي سندن بچاءَ لاءِ قلعن تعمير ڪرائڻ جي اجازت ڏني هئي. جنهن بعد ڊچن چنشورا ۾، فرينچن چندر نگر ۾ ۽ انگريزن ڪلڪتي ۾ قلعا تعمير ڪرايا، جتي سندن گورنر رهندا هئا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(3)هندستان اندر انگريزن فرينچن جو زور گهٽائي ڇڏيو هو، فقط ڪي فرينچ عملدار ڏيهي رياستن جي فوجن ۾ نوڪر بيهي، رياستن جي فوجن کي ولايتي نموني تي قاعدا سيکاريندا هئا. ان سبب ڪري انگريزن، ميرن سان ڪيل نئين معاهدي جي چوٿين فقري موجب فرينچن کي سنڌ کان ٻاهر رکڻ لاءِ شرط وڌو. ڊيوڊسن، ميرن سان جيڪو معاهدو ڪيو هو، تنهن ۾ فرينچن جو ذڪر ڏنل ڪونه هو، تنهن ڪري ٻه انگريزن کي هن نئين معاهدي ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي.

(1)هينري ايلس رپورٽ ۾ فرينچن جي ارادي ۽ ڪاهه متعلق جيڪو بيان ڏنو آهي، سو غلط آهي. ان ۾ شڪ ناهي ته بوناپارٽ جو جنرل گارڊ 1808ع ۾ توبخاني سميت تهران پهتو هو. ان وقت هندستان جي گورنر جنرل پاران برگيڊيئر جنرل سر جان مالڪوم، فتح علي شاهه قاچار جي دربار ۾ پهتو هو، مگر ساڳئي وقت روسين، ايران جي علائقي قفقاز تي ڪاهه ڪئي ۽ فرينچ، روسين جي قدم کي روڪي نه سگهيا، جنهن ڪري فتح علي شاهه مجبور ٿي 12 مارچ 1809ع ۾ انگلينڊ جي سفير سر هار فورڊ جونس سان معاهدو ڪيو، جنهن ۾ ايران وعدو ڪيو ته ڪنهن به ٻي يورپي قوم کي ايراني بندرن تي اچڻ ڪونه ڏيو.

Augu Hamiltan: Problem of the Middle East, P. 69, London, 1909.

(1) Kalichbeg Furidunbeg: History of Sindh, Vol. II, PP. 231-214

(1) J. Malcolm: History of Persia, Vol. II, PP. 213-214.

(1)نوٽ: سنڌي علمائن مان ٽن ڄڻن کي انگريزي راڄ ۾ ’شمس العلماءَ‘ جو لقب مليو. پهريون عالم سيد پير شاهه مردان هو، جنهن کي 1900ع ۾ ’شمس العلماءَ‘ جو خطاب مليو، ٻيو مرزا قليچ بيگ ولد مرزا فريدون بيگ کي 1905ع ۾ مٿيون خطاب مليو ۽ ٽيون علامه دائودپوٽو آهي، جنهن جو وجود مبارڪ سنڌ لاءِ فخر جو باعث آهي.

(1)ڪوهه نور هيرو، جو هينئر برطانيا جي شاهي تاج جي زينت آهي، سو مير جملي کي سنه 1656ع ۾ دکن جي ڪولر جي کاڻين مان هٿ لڳو هو. مٿيون کاڻيون ڪرشنا نديءَ تي مسليپٽم ۽ گولڪنڊيءَ جي رستي تي آهن. سنه 1739ع ۾، نادر شاهه محمد شاهه کان ڪوهه نور ڦري ايران ڏانهن کڻي ويو. سنه 1751ع ۾ اهو غازي احمد شاهه جي هٿ چڙهي ويو، سنه 1839ع ۾ شاهه شجاع کان رنجيت سنگهه ڦري ورتو. سنه 1849ع ۾ پنجاب فتح ٿيڻ کان پوءِ لارڊ لارينس ڪوهه نور راڻي وڪٽوريا کي ڏنو. 1851ع ۾ ڪوهه نور پهريون دفعو انگلينڊ جي هڪ نمائش ۾ پيش ڪيو ويو. 1852ع ۾ راڻي وڪٽوريا هيري کي ائمسٽرڊام جي هڪڙي ڪاريگر کان صاف ڪرايو. صفائيءَ تي اٺ هزار پائونڊ خرچ لڳو هو.

’تاريخ آگره‘ ۾ لکيل آهي ته جڏهن بابر دهلي ۽ آگرو فتح ڪيا، تڏهن آگري ۾ گواليار جي راجا وڪرما جيت جا ٻار ٻچا رهندا هئا، جن سان همايون فياضانه نموني ۾ پيش آيو، جنهن ڪري راڻيءَ خوش ٿي همايون کي ٻين هيرن سان گڏ ڪوهه نور به ڏنو هو. ان وقت هيري جو وزن اٺ مشقال ۽ ٽي سؤ ويهه رتيون هو. ٽئورنير هڪڙي فرنگي واپاري اورنگزيب کي هيري جي قيمت 880،000 پائونڊ ٻڌائي هئي.

(1) B. D. Basu: Rise of The Christian Power in India, Vol. IV, PP. 93-100

(1)لارڊ ڪارنوالس به آمريڪا ۾ شڪست ڪائي هندستان جو گورنر جنرل ٿي آيو هو. هن پنهنجي گذريل بدناميءَ کي مٽائڻ لاءِ ٽيپو سلطان سان جنگ ڪئي هئي.

(2) Lord Minto in India, From 1807-1814, P. 62 London, 1880.

(3) B. D. Basu: Rise of Christian Power in India, Vol. IV. P. 93

(1)ڪرنل جان بيلي وڏو مڪار هو. سنه 1814ع ۾ هن نواب سعادت علي خان کي زهر ڏياريو. سندس اشاري تي لارڊ هيسٽنگس 1814ع ۾ اوڌ جي نواب وزير غازي الدين حيدر کي ’بادشاهه‘ جو لقب ڏنو. اڳ اوڌ جا نواب ’وزير‘ سڏبا هئا. ان موقعي تي خوشيءَ ۾ نواب غازي الدين گهڻو خزانو ۽ جواهر لٽايا. مٿينءَ پاليسيءَ مان اها مراد

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هئي ته جيئن مغل شهنشاه جو وقار گهٽجي وڃي. تاريخ ادب اردو: راءِ بابو سڪسينا، ذڪر نواب غازي الدين حيدر. آب حيات: مولانا محمد حسين آزاد، ذڪر مير انشاءَ.

جنرل آڪٽولوني ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي، سول ۽ فوجي ڪاتن ۾ پنجاهه ورهين تائين نوڪري ڪئي هئي، مگر بدقسمتيءَ سان پهرين برما ويڙهه وقت لارڊ ائمهرسٽ جي ڏينهن ۾ هن اڱرائي ڪري پرتپور سان جنگ ڇيڙي، جنهن تي لارڊ ائمهرسٽ مٿس ناراض ٿي، ڪانئس استعفيٰ لاءِ گهر ڪئي، 1825ع ۾ هن استعفيٰ ڏني.

(1)ڪرنل جيمس ٽاڊ 17 ورهين جي عمر ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو. وڏو چالاڪ هو. سنه 1815ع ۾ هن وچ هندستان ۽ راجپوتانا جو نقشو تيار ڪيو ۽ 1823ع تائين راجپوتانا ايجنسيءَ مٿان ريزيڊنٽ ٿي رهيو. هن راجستان جي تاريخ جا ٻه ضخيم جلد تيار ڪيا. ملازمت کان پوءِ پنهنجي وطن اسڪاٽلينڊ ڏانهن ويو، جتي 1835ع ۾ مئو. هي پهريون انگريز عملدار هو، جنهن سنڌ جي تحقيقات به ڪرائي هئي.

(1)ميواڙ ۽ مارواڙ جي جنگ جو سبب هن ريت هو ته اڏيپور جي راجا ڀيم سنگهه جي ڌيءُ ڪشن ڪماري نهايت حسين هئي، جا جوڌپور جي راجا ڀيم سنگهه سان مڱيل هئي. سنه 1804ع ۾ جوڌپور جي راجا جي بيوقتي موت ڪري مان سنگهه جوڌپور جي گاديءَ تي ويٺو، هو ڪشن ڪماريءَ جي ٻانهن لاءِ گهر ڪرڻ لڳو، مگر اڏيپور جي راجا پنهنجي ڌيءَ جي شادي جئپور جي راجا جڳت سنگهه سان ڪرائڻ جو ارادو ڪيو. ان سبب ڪري راجپوت رياستن جي پاڻ ۾ جنگ لڳي. نتيجو هن ريت نڪتو جو امير خان پناڻ جي چوڻ تي اڏيپور جي راجا پنهنجي 16 سالن جي معصوم حسين ڌيءَ کي بي گناهه زهر ڏياري ماري ڇڏيو. ان حادثي کان پوءِ راجپوتانا جون رياستون انگريزن جي غلاميءَ هيٺ اچي ويون. ڏسو وقائع راجستان: مولوي نجم الغني جلد_'1، ص_ 206_207.

(2) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, PP. 729-737.

(1) J. Malcolm: A Memoir of Central India, Vol. I, P. 315 London, 1832.

J.C. Marshan: A bridgement of The History of India, P. 335.

(1) H.H. Wilson: History of British India, Vol. II, Chp. XI, PP. 315-316

(1) J. Burnes Dr: A Narrative of A Visit of the Court of Sind, P. 194

(1)ٻلاري ڪڇ جي رڻ جي سرحد تي سنڌ جي حد اندر قلعو هو. مانڊوي ۽ ڀڄ کان جيڪو رستو ونگي ڏانهن ويندو هو، سو ٻلاريءَ وٽان لنگهندو هو. (ڏسو ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين جو سنڌ جو نقشو)، ابن حوقل جي نقشي ۾ پڻ ڏيکاريل آهي. اڳ سنڌ جو بندر هو، جڏهن ڪڇ جو رڻ سمنڊ هو.

(2) H. H. Wilson: History of India, Vol. II, Chp. V, PP. 123-124

(1)ڊاڪٽر جيمس برنس ۽ سندس ڀاءُ اليگزينڊر برنس ٻئي اسڪاٽلينڊ جا رهاڪو هئا. ڊاڪٽر جيمس برنس جو سفرنامو سنه 1831ع ۾ ايڊنبرا مان شايع ٿيو. ان مان ان زماني جي حيدرآباد دربار ۽ ميرن جو حال معلوم ٿي سگهي ٿو.

(1)ٻمبئي جو گورنر مائونٽ اسٽيورٽ ايلفنسٽن، ڪمپنيءَ جو تجربيڪار عملدار هو. ديسي زبانن کان واقف هئڻ ڪري، لارڊ ويلزلي کي گهڻو پسند هو. هو پهريائين پوني دربار جي انگريزي ريزيڊنٽ ڪرنل ڪلوز جو نائب مقرر ٿيو. وري جڏهن ڪرنل لوز دکن جو ريزيڊنٽ مقرر ٿيو، تڏهن ايلفنسٽن پوني ۾ پيشوا باجي راءِ جي دربار ۾ ريزيڊنٽ مقرر ٿيو، سنه 1803ع ۾ هو ڪابل ڏانهن ايلچي ٿي ويو. 1819ع کان 1827ع تائين، هو ٻمبئي جو گورنر ٿي رهيو. سندس چوڻ هو ته 'انگريز سياستدانن لاءِ سنڌ هڪڙي دلچسپ مشغولي آهي.' سندس ڪابل جو سفرنامو ۽ هندستان جي تاريخ جا ٻه جلد مشهور آهن.

(1)امير خان پناڻ جو ڏاڏو طالع خان اصل نبير جو افغان هو ۽ مغل شهنشاه محمد شاه جي ڏينهن ۾ رامپور جي روهيلي نواب علي محمد خان جي سپهه سالار ڊونڊي خان وٽ اچي نوڪر بيٺو هو. جڏهن محمد شاه جي لشڪر رامپور تي ڪاهه ڪئي، تڏهن طالع خان جان بچائي سنيل ڀهتو، جتي هن وفات ڪئي. سندن پٽ محمد حيات خان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڊونڊي خان وٽ نوڪر بيٺو. ڊونڊي خان جي مرڻ کان پوءِ، محمد حيات خان زمينداري پيشو اختيار ڪيو ۽ 1764ع ۾ وفات ڪري ويو. سندس پٽ امير خان پهريائين نواب غلام قادر روهيلي وٽ نوڪر بيٺو، جتان ترقي ڪري 1806ع ۾ جسونتراءِ هولڪر جو سپهه سالار ٿيو. مرهٽن جي شڪست کان پوءِ سنه 1817ع ۾ هن انگريزن جي آڏ مڃي، جن کيس گذران لاءِ ٽونڪ جي رياست ڏني. سنه 1150هه (1834ع) ۾ وفات ڪيائين.
وقائع راجستان: جلد_2، ذڪر ٽونڪ.
(2)جوڌپور جي راجا سنه 1807ع ۾ عمرڪوٽ تي قبضو ڪيو هو ۽ سنه 1817ع ۾ ٽالپرن متس قبضو ڪيو. سنه 1835ع ۾ جوڌپور جي راجا عمرڪوٽ تي قبضي ڪرڻ لاءِ انگريزن سان عهدنامو ڪيو، جنهن موجب انگريزي فوج پاڻ وٽ رکڻ جي عيوض هن هڪ لک پندرهن هزار رپيا انگريزن کي ڏيڻا ڪيا. ساڳيءَ طرح جيسلمير جي راول گج سنگهه به انگريزن سان عهدنامي ڪرڻ وقت شاه ڳڙه، گرسيا ۽ ڪوٽڙه جي قلعن لاءِ گهر ڪئي هئي، جيڪي سهراباٽي سرڪار جيسلمير کان کٽيا هئا، هن شرط موجب راول، انگريزن سان وعدو ڪيو هو ته جڏهن انگريز سنڌ تي ڪاهه ڪندا، تڏهن رياست کين اُنن جي مدد ڪندي.
(1)نواب منصور علي خان شڪارپور جو پنجٽيهون افغان نائب هو. شڪارپور شهر کي انهن ڏينهن ۾ عالم پناه ڏنل هئي، جنهن کي آٺ دروازا هئا: (1) لکي، (2) هزاري، (3) هاٿي، (4) خانپوري، (5) ڪرن، (6) واگهڻو، (7) سيوي ۽ (8) نوشهرو. دروازن جون چاٻيون نوابن وٽ رهنديون هيون.
Selections From Records of Bombay Govt. No. XVII, Shikarpur.
(1) J. W. Kaye: Selections From the Papers of Lord Metcalfe (1819-1820), PP. 46-48.
(1) Ludlow. J. Malcolm: History of British India, Amberst London, 1859.
نوٽ: نواب آصف الدوله جي وفات کان پوءِ وزير علي ۽ سعادت علي خان تخت هٿ ڪرڻ لاءِ ڪشمڪش ڪي لڳي ويا. نواب سعادت علي خان انگريزن جي مدد سان گادي هٿ ڪئي، پر اڌ ملڪ انگريزن جي حوالي ڪيائين. پوءِ لنڊن تائين درخواستون ڪرڻ لڳو، انگريزن ڪانئس 17 ڪروڙن رپين لاءِ گهر ڪئي. وري جڏهن نواب رقم گڏ ڪئي ته ريزيڊنٽ کيس زهر ڏياري مارائي ڇڏيو. هي واقعو 1814ع ۾ ٿيو.
(1) R. Hughes-Buller: Makran, "Currency".
(1)نوٽ: سر جام مالڪوم ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوجن ۾ ميجر هو. پوءِ گورنر جنرل پاران وچ هندستان جي رياستن ۾ ايجنٽ ٿي رهيو. پارسي زبان جو اديب هو، تنهن ڪري ايران ڏانهن گورنر جنرل پاران سفير ٿي ويو. سنه 1827ع ۾ ايلفنسٽن جي رٽائر ٿيڻ کان پوءِ ٻمبئي جو گورنر مقرر ٿيو. سنه 1830ع ۾ رٽائر ٿي ولايت ڏانهن ويو. سندس 'تاريخ ايران' ايلفنسٽن جي 'تاريخ هند' وانگر مشهور آهي.
(1) Pre Mutiny Records of The Commissioners in Sind, "Sindh Mission".
(2)ماٽڪاٽي ميرن جو شاهي قبرستان چٽوڙي ۾ آهي، جو مير پورخاص کان 16 ميل اتر طرف آهي.
(1)نوٽ: سيد احمد بريلوي 19 صديءَ جو هندستان جو مجاهد، سيد مير قطب الدين شيخ عبدالقادر جيلانيءَ رحه جي پاڙيچي جي اولاد مان هو. امير قطب الدين، ناصرالدين قباچه جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو هو ۽ ڪڙه مانڪپور فتح ڪري اتي وفات ڪئي هئائين. سيد احمد سنه 1786ع ۾ بريلي ۾ تولد ٿيو، پوءِ امير خان پناڻ جي فوجن ۾ ننڍو عملدار مقرر ٿيو. اتان ملازمت ڦٽي ڪري، شاه عبدالعزيز جو مريد ٿيو. سنه 1822ع ۾ ڪلڪتي کان حج بيت الله ۽ زيارت ڪرڻ لاءِ مڪي پهتو، جتي مشهور عبدالوهاب نجديءَ جي وهابي تحريڪ کان واقف ٿيو. وري جڏهن شاه عبدالعزيز ۽ شاهه عبدالحي پنهنجي فتوائن ۾ هندستان کي 'دارالحرب' ظاهر ڪيو، تڏهن سيد احمد بريلويءَ ۽ شاه اسماعيل شهيد گڏجي جهاد جو جهنڊو بلند ڪيو. سندن مقصد هو ته سر زمين هندستان مان سکن ۽ انگريزن کي تڙي خلافت رشده جي بنياد تي خيبر کان وٺي هندستان جي ڇيڙي بنگال تائين اسلامي حڪومت قائم ڪجي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سيد احمد ۽ شاه اسماعيل وانگر نثار علي چانڊپوريءَ بنگال ۾ انگريزن خلاف جهاد شروع ڪيو. نثار علي سنه 1831ع ۾ انگريزن سان وڙهندي شهيد ٿيو. انگريز سيد احمد ۽ سندس ساٿين کي چند مولوين جي مدد سان وهابي مشهور ڪري، پروپيگنڊا جي ذريعي بدنام ڪرڻ لڳا، جيئن پهرينءَ عالمگير جنگ جي موقعي تي هنن شريف مڪي جي فائدي ۾ ترڪن خلاف مولوين کان فتوائون حاصل ڪيون هيون. اسلام جي ديني تفوق کي مٽائڻ لاءِ مسيحي مبلغ هرڪا ڪوشش وٺڻ لڳا هئا.

Aspects of Shah Ismail Shaheed, PP. 63-84, Lahor, 1943.

(1)سنه 1831ع ۾ هندستان جي ڪمانڊر انچيف سر جئسپر نڪولس لنڊن جي دارالعلوم جي چونڊ ڪاميٽيءَ اڳيان هندستان جي ديسي سپاهين جي تعريف ڪندي تقرير ۾ ڄاڻايو هو ته هندستاني سپاهي وفادار هئڻ ڪري هر وقت انگريزي عملدارن جي حڪم مڃڻ لاءِ منتظر رهن ٿا. ڪمانڊر انچيف ميمبرن کي صاف لفظن ۾ ٻڌايو ته ديسي پنج سؤ سپاهي هڪ هزار انگريزي سولجرن جي مٽ آهن، ڇاڪاڻ ته اهي وڌيڪ جفاڪش ۽ بيحد محنتي آهن.

J. W. Kaye: History of Sepoy War, Voll. I, P. 268, London, 1870.

(1) Journal of the Asiatic Society Bengal, May 1836, P. 33, Calcutta.

(1) J. C. Marsham: A bridgement of the History of India. P. 356

(2)تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ص_ 190، ذڪر روضه تاج محل.

نوٽ: انگريزي ريزيڊنٽ جي لچائين ۽ گورنر جنرلن جي ناانصافين کان تنگ ٿي، دهليءَ جي شهنشاه راجا رام موهن راءِ کي پنهنجي طرفان وڪيل ڪري لنڊن ڏانهن روانو ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته انگريزن شهنشاه جو وظيفو گهٽائي ڇڏيو هو، جنهن ڪري سندن گذران تنگ هو. اهڙيءَ طرح اوڌ جي نوابن، ريزيڊنٽن جي بدمعاشين ۽ سازشن کان تنگ ٿي، ڊوبوئس نالي هڪڙي فرينچ کي پنهنجو وڪيل ڪري لنڊن ڏانهن مڪو هو. انهن انگريز ريزيڊنٽن پيشوا کي به تنگ ۽ بدنام ڪيو هو. ميواڙ ۽ مارواڙ جي راجائن جي نااتفاقيءَ مان فائدو وٺي انگريزن سانڀر جي مشهور ڍنڍ تي قبضو ڄمائي ورتو. انگريز ريزيڊنٽ سدا سنوان گورنمينٽ جي سيڪريٽريءَ جي ماتحت هئا. ڪن رياستن جي اندروني معاملن ۾ دخل ڏيڻ لاءِ هدايتون مليل هيون. حڪومت جاچ ڪرڻ کان سواءِ سندن رپورٽن کي وزن ڏيندي هئي. نوابن ۽ راجائن کان سواءِ زميندار ۽ هاري به انگريزي حڪومت کان تنگ هئا. 1857ع واري بلوي جا اهي مکيه سبب هئا.

J.C. Catton: Rulers of India, "M. Elphinstone" PP. 167-170

(1) Moorecraft: Travels in the Punjab, Kashmir, etc. Vol. II, P. 338, London, 1851

(1) Burnes Alexander: Travels into Bokhara. Vol. I, P. 4, London, 1834.

(1)اليگزينڊر برنس، ڊاڪٽر جيمس برنس جو پاٽ، پهريائين هندستان جي ڪوارٽر ماسٽر جنرل جي دفتر ۾ ڪم ڪري چڪو هو، لاهور وڃڻ کان اڳ ڪڇ جي ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر جو نائب هو. هندستان اچڻ کان پوءِ سندس اها مرضي هئي ته ڪو اهڙو ڪارنامو ڪجي، جيئن هندستان جي تاريخ ۾ سندس نالو يادگار رهي. هن 1828ع ۾ لارڊ وليم بينٽڪ کي سنڌو نديءَ جي ماپ وٺڻ لاءِ درخواست ڪئي هئي. مگر اها رد ٿي هئي. ڇاڪاڻ ته ان وقت انگريزن وٽ ڪو بهانو ڪونه هو. هينئر ممبئي گورنر جي سيڪريٽريءَ وٽان ڪيس لاهور وڃڻ لاءِ خفيه خط پهتو هو، جو هن خوشيءَ سان قبول ڪيو هو. لاهور پهچڻ کان پوءِ گورنر جنرل جي حڪم سان هن گهوڙن جي واپاريءَ جي لباس ۾ ڪابل، بخارا ۽ تاتار تائين سياحت ڪئي هئي. سندس سفرنامو ٽن جلدن ۾ سنه 1834ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. هو پهرين افغان ويڙهه ۾ ڪابل هٿ ڪرڻ کان پوءِ انگريزي سفير مئڪناٽن جو نائب ٿي رهيو، جتي نيٺ پٺاڻن هٿان مارجي ويو.

J. W. Kaye: Lives of Indian Officers, Vol. II, PP. 224-227, London, 1851

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2)منشي موهن لعل ڪشميري انگريزن جو ڇاڙتو پارسي زبان دهليءَ ۾ سکيو هو. هن پنجاب، ڪابل، بلخ، هرات، ترڪستان، بخارا، جرمني ۽ انگلينڊ تائين سياحت ڪئي هئي. سندس سفرنامو 1846ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. سندس تصنيفات مان امير دوست محمد خان جي سوانح عمري مشهور آهي. هو ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت، انگريزي سفير مئڪناٽن جو مير منشي هو. تازو ڊاڪٽر هريرام گپتا، موهن لعل جي سوانح عمري لکي، لاهور مان شايع ڪرائي آهي.

(1)ڏسو جيمس برنس جو سفرنامو، جلد_ 2، ص_ 25.

E. Thornton: History of British India, Vol. II, P. 267, London, 1845.

(2) C. Masson: Narratiuvse of Various Journeys in Baluchistan, Afghanistan & the Punjab (1826 to 1838), Vol. II, P. 9, London, 1842.

(1) J. W. Kaye: Lives of Indian Officers, Vol. II, P. 228

H.T. Prinsips: The Origin of the Sikh Power in the Punjab, P. 156 Calcutta, 1831.

(1) History of Alienations of the Province of Sind, Vol. II, PP. 139-148.

(1)فتح محمد خان غوري خيرپور جو وڏو وزير غوري خاندان مان هو. سندن پيءُ معلم هو. فتح محمد طالب علميءَ جي زماني ۾ وطن ڇڏي علم حاصل ڪرڻ جي لحاظ سان اچ شريف پهتو، جتي جي درگاه جو مريد ٿيو. پوءِ نواب بهاول خان دائودپوٽي وٽ نوڪر بيٺو، جتي ترقي ڪندي سپه سالاريءَ جي عهدي کي پهتو. سبزل ڪوٽ واريءَ جنگ ۾ هن طاهر خدمتگار کان شڪست کاڌي. نواب سعادت خان جي ڏينهن ۾ وزارت جي عهدي کي پهتو. پوءِ ڪنهن ڳالهه تان اتان نوڪري ڇڏي، ملتان جي نواب مظفر خان وٽ نوڪر بيٺو. ملتان تي خالصن جي قبضي ٿيڻ کان پوءِ هو ديري غازي خان رستي خيرپور پهتو ۽ مير سهراب خان جو وزير مقرر ٿيو. عبرت ڪده سنڌ، سيد محمد ضامن ڪنتوري، ص_ 257_259، مطبع شمسي، حيدرآباد دڪن، 1903ع.

ٻين چؤياري _ ميرنور محمد خان:

مير مراد علي خان جي وفات کان پوءِ سمورن بلوچ سردارن گڏجي مير نور محمد خان کي گاديءَ تي ويهاريو. مير نور محمد خان ’ثريا جاه بهادر‘ هردلعزيز، سياڻو ۽ نيڪ سيرت انسان هو. مير مراد علي خان پنهنجي جيئري حڪومت، پنهنجن ڇئن پٽن کي ورهائي ڏيئي ويو هو. مير نور محمد خان پنهنجي ڀاءُ محمد نصير خان ۽ پنهنجن ٻن سؤٽن، مير محمد خان ۽ مير صوبدار خان جي صلاح ۽ مشوري سان حڪومت هلائڻ لڳو. هيءَ چؤياري ڏهن سالن تائين قائم رهي. انهن ٻن چؤيارين مان پهرين چؤياريءَ جو زمانو، ٽالپري اوج جو زمانو هو. پوئين چؤياريءَ جي ڏينهن ۾ ٽالپري حڪومت جو خاتمو ٿيو. شهداداڻي سرڪار کان اڳ سهراباڻي سرڪار حصن ۾ ورهائي ويئي هئي. ساڳيءَ طرح 1836ع ۾ مير مراد علي خان ماڻڪاڻيءَ جي وفات کان پوءِ ماڻڪاڻي سرڪار سندس ٽن پٽن، شير محمد خان، شاه محمد خان ۽ خان محمد خان ۾ ورهائجي ويئي. پڳدار شير محمد خان هو، جو 17 مئي سنه 1810ع تي ڪيٽيءَ ۾ ڄائو هو. ٽالپري حڪومت، جنهن جي ماتحت اڳ سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايل هئي. سا هينئر

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ٻيءَ چؤياريءَ جي زماني ۾ ڪيترن ئي ننڍن حصن ۾ ورهائجي ويئي.(1) شهداداڻي ۽ سهراباڻي شهزادن ۾ ڪافي نفاق ۽ انتشار پيل هو.

سنڌ متعلق انگريزن ۽ سکن جي پاليسي:

سنه 1890ع ۾ امرتسر واري معاهدي موجب، انگريزن سنڌو نديءَ جي اولهندي وارن علائقن تي قبضي ڄمائڻ لاءِ رنجيت سنگهه کي ڇوٽ ڇڏي ڏنو هو. ديره جات تي سکن جو قبضو هو، مگر اتي جا بلوچ موقعي سر اٿي کڙا ٿيندا هئا، جنهن سبب ڪري جنرل وينٽورا گهڻي وقت تائين ديري غازي خان ۾ ڇانوڻي هڻي ويٺو هو. ديره جات جي آمدنيءَ کان وڌيڪ خالصا سرڪار کي اتي امن ۽ امان رکڻ تي خرچ ڪرڻو پوندو هو. ان سبب ڪري رنجيت سنگهه تنگ ٿي ديره جات بهاولپور جي نواب کي ٺيڪي تي ڏيئي ڇڏيو هو.(2)

مير نور محمد خان کي انگريزن جي ارادن جي خبر هئي. سنڌس صلاح سان سيني اميرن گڏجي هڪڙو ايلچي ڪابل جي امير، دوست محمد خان بارڪزئي ڏانهن مڪو، ته جيڪڏهن ڪابل جو امير، جيڪي 12 لک رپيا اڳ ڪابل سرڪار کي ڀريندا هئا، سي دستور موجب بارڪزئي امير کي ڀريندا، مگر امير دوست محمد خان پاڻ مجبور هو. پشاور تي رنجيت سنگهه جو قبضو هو، جنهن کي ڪابل خلاف انگريز پڙڪائي رهيا هئا. دوست محمد خان انگريزن سان جنگ ڪرڻ لاءِ پنهنجا ايلچي نيپال جي راجا ۽ جنڪو جي سنڌيا ڏانهن موڪليا هئا، ته ٽيئي گڏجي انگريزن سان جنگ جوٽين، مگر بدقسمتيءَ سان سنڌيا، امير جي ايلچيءَ کي گرفتار ڪرائي انگريزن جي حوالي ڪيو هو.(1)

سنه 1828ع ۾ لارڊ ايمهرسٽ، انگلينڊ وڃڻ وقت رنجيت سنگهه سان ملاقات ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، ان باري ۾ هندستان جي ڪمانڊر انچيف ڪومبر ميئر سملي کان لاهور دربار ڏانهن خط مڪو هو، مگر رنجيت سنگهه ڪنهن بهاني سان موقعي کي ٽاري ڇڏيو. حقيقت ۾ رنجيت سنگهه پوئينءَ عمر ۾ ضعف ۽ ڪمزوريءَ سبب پنهنجون سموريون صلاحيتون وڃائي چڪو هو ۽ سنڌس اڳوڻي سياستدانيءَ جا ڪارناما افسانا بڻجي چڪا هئا. سنه 1831ع ۾ لارڊ وليم بينٽڪ روپڙ وٽ سکن جي راجا سان ملاقات ڪئي. هن دفعي گورنر جنرل، مهاراجا سان مغروريءَ سان گڏيو. وليم بينٽڪ چرچائي ۽ حاضر جواب هو. فقير عزيز الدين انگريزن کي پڪ ڏني هئي ته رنجيت سنگهه ساڻ هرگز جنگ نه ڪندو.(2) گورنر جنرل جي رنجيت سنگهه سان ملاقات ڪرڻ نسبت هڪڙي فرينچ ايم_ جيڪمانٽ پنهنجي پاءُ ڏانهن پئرس، هڪڙي خط ۾ لکيو هو ته، "انگريزن مهاراجا کي ذهن نشين ڪرايو هو ته پنجاب فتح ڪرڻ انگريزن لاءِ بلڪل آسان ڪم آهي." انگريزي پارليامينٽ پاران 1832ع ۾ جيڪا جاچ ڪاميٽي، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪارروائين کي جاچ ڪرڻ لاءِ مقرر ٿي هئي، تنهن اڳيان ڪپتان ميڪان سنڌ ۽ پنجاب متعلق بيان ڏنو هو:

"هندستان ۾ برٽش سرڪار کي پنهنجون حدون سنڌو نديءَ ۽ پنجاب تائين پهچائڻ ۾ گهڻو فائدو پهچندو، سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا تائين پهچڻ ۽ اتي فوجون لاهڻ کان پوءِ، اسين آسانيءَ سان سنڌ جي اتر وارين ٽڪرين تائين پهچي سگهنداسون، هت اسان کي فوج رکڻي پوندي، ڇاڪاڻ ته جابلو درا هتان شروع ٿين ٿا. اسان جي فوجن کي سنڌو نديءَ تان لنگهڻ وقت ڪابه تڪليف پيش نه ٿيندي، باقي پنجاب جي سوال کي في الحال ملتوي رکي، فقط سنڌ تي قناعت ڪجي. ڇاڪاڻ ته اسان وٽ اڳي ئي گهڻو ملڪ آهي، ٻيو ته رنجيت سنگهه معاهدي جي شرطن تي سختيءَ سان پابند آهي. وٽس ڪشمير، پشاور، ملتان زرخيز ۽ مردم خيز علائقا آهن. خالصا فوج تربيت يافته آهي ۽ هندستان اندر ٻيهريون نمبر فوج آهي، مگر انگريزي لشڪر کان گهٽ درجي تي آهي. سک ڇرين افغانن ۽ ڪٽر بلوچن کي منهن ڏيو بيٺا آهن. اهڙين حالتن ۾ جنگ جي صورت ۾ سان کي ٽن طاقتن يعني افغانن، سکن ۽ بلوچن سان مقابلو ڪرڻو پوندو."(1)

انگريزن سنڌو نديءَ جي واپار متعلق ميرن سان جيڪو عهدنامو ڪيو هو، ان مطابق ٽالپر، بهاولپور جو نواب ۽ خالصا سرڪار انگريزن سان پائيوار هئا. هن واپار مان انگريزن جا ٻه خاص مطلب هئا:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

_1سنڌو نديءَ وارن ملڪن ڪان واپار جي ڀلائي سان واقف رهن، سنڌن ايجنٽ ڪراچي، منڊ ڪوٽ، فيروز پور ۾ دفتر کولي ويٺا هئا.(2) هرند جي هڪڙي رهاڪو محمد شريف کي پنهنجو چاڙتو مقرر ڪري، سنڌس معرفت ديره جات جو احوال معلوم ڪرڻ لڳا.(3(

2سنڌ ستلج واري واپار ۾ فقط انگريز فائدمند رهيا، ڇاڪاڻ ته اڳ مالوه جو آفيم سنڌو نديءَ جي وسيلي ٽالپري حڪومت معرفت ڪراچيءَ ڪان ڊيو ۽ گوئا بندرن ڏانهن ويندو هو، جتان پورچوگيز سوداگرن معرفت چين ۾ وڏيءَ رقم تي وڪامندو هو ۽ اهڙي طرح حڪومت سنڌ کي آفيم جي محصول مان گهٽي آمدني ٿيندي هئي، سنه 1773ع ڪان ايسٽ انڊيا ڪمپني آفيم جي واپار تي قبضو ڄمائڻ لڳي، ويتر ٽالپرن سان عهدنامي ڪرڻ ڪان پوءِ هندستان جي سموري آفيم جي واپار تي انگريزن مڪمل طور قبضو ڄمائي ورتو.(1) چين سان آفيم جي واپار ڪرڻ ڪري انگريزن کي ساليانو ڏهه لک پائونڊن جو فائدو پهچڻ لڳو.

شڪارپور، دري بولان واري رستي تي واپار جي لحاظ سان سنڌ جو پهريون نمبر دولتمند شهر هو. هن شهر جو واپار لاهور، ملتان، سون مياڻي، قلات، ڪيچ مڪران، بحيره خزر، خراسان، بخارا، قندار ۽ ڪابل سان هلندڙ هو. خاص ڪري هي شهر خراسان جي پشم ۽ قندار جي سڪن ۽ تازن ميون جي وڪري جو مارڪيٽ هو. هتي جي واپارين جون هنڊيون استراخان ۽ ڪلڪتي تائين هلنديون هيون. مير مراد علي خان، رنجيت سنگهه سان دوستي رکڻ لاءِ آخري دم تائين به پنهنجو خاص ايلچي درويش محمد لاهور دربار ڏانهن مڪو هو، مگر فقير عزيزالدين جي گمراه ڪن پاليسيءَ تي ڪاربند رهي، رنجيت سنگهه ميرن خلاف ٻٽي پاليسي اختيار ڪئي هئي. هو هڪڙي پاسي انگريزن کي خوش رکڻ لڳو، ته ٻئي طرف شڪارپور ۽ سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ طرحين طرحين حيلا هلائڻ لڳو.

سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي سلسلي ۾ سڀ ڪان آخر ۾ هن انگريزن ڪان اجازت گهرڻ لاءِ سنه 1834ع ۾ سردار گوجر سنگهه مجيٺا کي ڪلڪتي جي فورٽ وليم قلعي ڏانهن گورنر جنرل سان روبرو ڳالهائڻ لاءِ روانو ڪيو. سک سردار، نه ڪڏهن انگريزي ڪلبون ڏٺيون، نه وري سيم تن پورين (مڊمن) جي ناز و ادا ڪان اڳ واقف هو. قضا سان هڪڙي گل اندام ميڊم جي دام فريب ۾ اهڙو گرفتار ٿي ويو، جو عقل ۽ هوش وڃائي، سفارت جي فرضن ڪان غافل رهي، ميڊم پنيان مستيءَ ۾ سڄا سارا به ورهيه مفت وڃائي ويٺو. ناممڪن هو ته ڊگهي ڏاڙهي ۽ ڊگهن وارن واري ڪنهن هندستانيءَ سان مغربي ڪافر ادائن واري ڪا پوري محبت جو دم ڀري، چنانچه سردار صاحب پنهنجي جاهليت ۽ ڊگهن وارن جي ڪري انگريزي ڪلبن ۾ 'ڪاري رڇ' جي نالي سان مشهور هو. اپريل 1836ع ۾ وٽس لاهور ڪان سخت تاڪيد نامو پهتو. سموريون حسرتون دل جون دل ۾ سانڍي لاهور موٽيو. چون ٿا ته ميڊم جي عيارانه صحبت ۾ ايتري قدر دل هاري چڪو هو، جو هن جي جدائيءَ ۾ باقي عمر جا ڏهاڙا تارڪ الدنيا ٿي رهيو.

شاه شجاع جي شڪست:

شاه شجاع ۾ حڪومت هلائڻ جي صلاحيت ڪانه هئي. افغانستان تي بارڪزئين جي حڪومت هئي مگر شاه سدوزئي خاندان مان هئڻ ڪري پاڻ کي تخت ۽ تاج جو حقيقي وارث سمجهندو هو. معزول ٿيڻ ڪان پوءِ به قسمت کي آزمائڻ لڳو.(1) لڌياني پهچڻ ڪان پوءِ، ٻه چار سؤ هندستاني پاڙي جا ٽٽو پرتي ڪري، ڪين هڪڙي انگريز عملدار ڪپتان ڪئمپبيل ڪان فوجي تعليم ڏياري، هو بهاولپور رستي ڪان شڪارپور پهتو. هتي جي رهندڙن افغانن مان ٿورا ڀرتي ڪري، ڪجهه ميرن ڪان ماڻهو وٺي، سنه 1833ع جي آخر ۾ درو بولان ٽپي، سنه 1834ع ۾ ٽيهن هزارن جي لشڪر سان هو شال (ڪوئٽا) پهتو. ڪجهه وقت واپار جي قافلن کي لٽي مال گڏ ڪرڻ ڪان پوءِ هو قندار تي ڪاهي ويو. جتي ڪهن دل، مهر دل ۽ رحيم خان بارڪزئي حڪومت ڪندا هئا. سنڌس ڪاهه جو ٻڌي، دوست محمد خان ڪابل ڪان لشڪر وٺي قندار پهتو. شجاع ۾ هڪ ته وڙهڻ جي همت ڪانه هئي، ٻيو ته پنهنجن سردارن سان سنڌس سلوڪ سٺو ڪونه هو، تنهن ڪري گهٽائي ڪيس ڇڏي پڇي ويا. ڪيس هرات مان مدد ملڻ جي اميد هئي. ان اميد سان لس ڪان نڪري قره پهتو، پر اتان به نااميد ٿي گرم سيل ۽ سيستان جي صحرائن کي لتاڙي، مير محراب خان ثانيءَ وٽ قلات پهتو، جنهن ڪيس عزت ۽ احترام سان حيدرآباد پهچايو، جتي هن ٽندي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

آغا ابراهيم شاهہ ۾ منزل ڪئي. شهر جي ڪوتوال فقيري خدمتگار جي پٽ علي بخش مير نور محمد خان کي اطلاع ڏنو. مير صاحب وٽس ڪي تنبو ۽ قناتون روانيون ڪيون. ٽن ڏينهن تائين آرام وٺي، پوءِ هٽ ٺوڪيندو، لڌياني پهتو.

منڻ ڪوٽ جي ڦر:

منڻ ڪوٽ، ديري غازي خان جو حصو هو. دراني حڪومت جي ڪمزوريءَ کان پوءِ نواب صادق محمد خان، شهر اُتي جي وقت جي بزرگ حافظ محمد قريشيءَ جي حوالي ڪيو هو، پر هن جي پٽ خدا بخش کان هيءَ شهر سکن ڦري ورتو هو. سنه 1834ع ۾ مزارين جي سردار بهرام خان مگسين، بليدين ۽ مزارين جي گڏيل لشڪر سان منڻ ڪوٽ کي ڦريو، جنهن ڪري ڪنور نونهال سنگهه ملتان کان فوجون وٺي منڻ ڪوٽ پهتو ۽ ٽالپرن کان 12 لک، تاوان جي عيوض گهرڻ لڳو.

رنجيت سنگهه هيو سوال اٿاريو ته مير، خالصا سرڪار جي سنڌو نديءَ تان هٿيار گهرائڻ واري مطالبي کي منظور ڪن. ديوان ساونڻ مل، جو لاهور سرڪار پاران 1832ع کان 1844ع تائين ملتان مٿان نائب هو، تنهن کي انگريزن جي ارادن جي پوري خبر هئي. سندس چوڻ هو ته جيڪڏهن ميرن کي انگريزن شڪست ڏني ته انگريزن جو سمورو دٻاءُ پنجاب تي پوندو. ان سبب ڪري هن کي ٽالپرن سان همدردي هئي. ٽالپري حڪومت کي جڏهن به خالصا سرڪار سان ڪو فيصلو ڪرڻو هوندو هو ته ديوان ساونڻ مل معرفت فيصلو ڪرائيندي هئي.

منڻ ڪوٽ جي ڦرلٽ واري واقعي جي جواب ۾ ڪنور نونهال سنگهه ميرن کي شڪارپور تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دڙڪا ڏيڻ لڳو. هوڏانهن فقير عزيز الدين، برٽش ريزيڊنٽ مقيم لڌيانه ڪپتان ويڊ کي تسلي ڏني ته رنجيت سنگهه جا دڙڪا محض دڙڪا آهن. ان هوندي به ڪپتان ويڊ لاهور سرڪار کي چتاءُ ڏنو ته سنه 1832ع واري معاهدي موجب سنڌ درياءَ رستي هٿيار آڻڻ جي ممانعت پيل آهي. مزارڇه جو علائقو ٽالپرن جي ماتحت هو، تنهن ڪري منڻ ڪوٽ جي ڦرلٽ متعلق ٽالپرن کي 12 لک رپين جو عيوضو لاهور سرڪار کي ڏيڻو پيو.

مير نور محمد خان پاران اتحاد لاءِ اپيل:

هندستان اندر جيڪي به نواب يا راجائون هئا، تن کي پاڻ ويڙهائي هڪ ٻئي جو دشمن بنائي، هڪ هڪ کي ڌار ڌار نڌڪو ڪري، انگريز شڪستون ڏيڻ لڳا. انهن انگلينڊ سرڪار تائين در ڪڙڪايا، مگر ڪِن اتان به انصاف پلئه ڪونه پيو. ميسور تي انگريزن جي ڪاهه ڪرڻ وقت ٽيپو سلطان ترڪيءَ جي سلطان، فرانس جي شهنشاه ايران جي شاهہ ۽ ڪابل جي امير توڙي هندستان جي راجائن ۽ نوابن کي مدد لاءِ اپيلون ڪيون هيون ته سڀ گڏجي انگريزن کي هندستان مان تڙي ڪڍون. ايران جي شاهہ کي ٽيپو سلطان ٻيڙي موڪلڻ لاءِ به وعدو ڪيو هو، جيئن ايران تي انگريز حملو ڪري نه سگهن، مگر سواءِ ڪابل جي امير زمان شاهہ جي ٻئي ڪنهن به حاڪم ٽيپو سلطان جي اپيل تي ڪو ڌيان نه ڏنو. انگريزن زمان شاهہ لاءِ اهڙيون مشڪلاتون پيدا ڪري ڇڏيون هيون، جو سندس ٻن ڪاهُن ڪرڻ مان ٽيپو سلطان کي ڪو فائدو پهچي ڪونه سگهيو. اهڙيءَ طرح جڏهن مرهٽن جو وارو آيو، تڏهن مرهٽن سردارن به هندستان جي نوابن ۽ راجائن کي مدد ڏيڻ لاءِ لکيو، مگر ڪنهن به سندن مدد ڪانه ڪئي. دهليءَ جي مغل شهنشاه ۽ اَوڌ جي نواب انگريزن جي زيادتين جي خلاف پنهنجا وڪيل لنڊن تائين روانا ڪيا، مگر بي سود.

امير دوست محمد خان نيپال جي راجا ۽ سنڌيا ڏانهن پنهنجا ايلچي مڪا هئا، پر سنڌيا اٽلندو سندس ايلچين کي گرفتار ڪرائي انگريزن جي حوالي ڪيو. هاڻي سنڌ جو وارو هو. مير نور محمد خان پنهنجي بيڪسيءَ کي محسوس ڪري، اتحاد لاءِ هٿ پير هڻڻ لڳو. هندستان جا سمورا مشرقي توڙي مغربي مؤرخ ان مسئلي تي متفق آهن، ته جيڪڏهن نظام دڪن، مرهٽا ۽ ٽيپو سلطان گڏجي انگريزن سان جنگ ڪن ها، ته انگريزن جا جيڪر گهٽو اڳ هندستان مان ٽپڙ کڻي وڃن ها.

اهڙيءَ طرح ميسور جي شڪست کان پوءِ جيڪڏهن سک، راجپوت ۽ مرهٽا پاڻ ۾ هڪ ٿي انگريزن خلاف گڏيل محاذ ڪڙو ڪن ها ته پڪ انگريز هندستان مان نڪري وڃن ها. ليڪن انگريزن جي سياسي حڪمت عملي هيءَ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هئي ته هو نوابن ۽ راجائن کي پهريائين پاڻ ۾ ويڙهائي، اتحاد ۽ عمل بدران منجهن انتشار وجهي، پوءِ هڪ هڪ جي نڙ گهٽ تي لت رکي، انهن کي زور سان گهٽيندا هئا ته هو سيئي سندن آڻ مڃن، سندن غلاميءَ جو پنهنجن ڳچين ۾ طوق وجهن. جڏهن ٽيپو سلطان، پيشوا ۽ ائوڌ جهڙا نواب ۽ راجائون جن وٽ لشڪرن ۽ خزانن جي ڪا ڪمي ڪانه هئي، اهي سڀ اتحاد آڻڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪونه سگهيا. تڏهن سنڌ جهڙي صوبي جي حاڪم جي آواز کي ڪير وزن ڏيئي سگهي ها؟

سڀ کان اڳ مير نور محمد خان بلوچي اتحاد لاءِ پنهنجي خاص خزانچيءَ مرزا باقر کي قلات جي بيگلر بيگيءَ جي دربار ڏانهن روانو ڪيو ۽ هڪڙي هندستانيءَ محمد عليءَ کي فتح علي شاهه قاچار ڏانهن ايران روانو ڪيو.

جوڌپور جي رياست 1818ع ۾ انگريزي اقتدار هيٺ اچي چڪي هئي، ان هوندي به مير نور محمد خان راجا مان سنگهه کي لکيو ته، ”هاڻي وقت آهي افغان، بلوچ، ايراني ۽ راجپوت گڏجي انگريزن کي اولهه هندستان مان تڙي ڪڍن.“ مير صاحب اتحاد ۽ عمل لاءِ هڪڙو ايلچي ڪابل ڏانهن به مڪو هو، مگر سموريون ڪوششون برٽش ڊپلوميسيءَ اڳيان بي سود ثابت ٿيون.

مرزا باقر اچا قلات جي نواب محراب خان ثانيءَ سان ملاقات ڪئي هئي ته پنيان شهداداڻين ۽ ماڪاٽين جو ڪن زمينن تان پاڻ ۾ تڪرار جاڳيو، جن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ باقر مرزا کي واپس موٽڻو پيو. ايران سان خط و ڪتابت ڪرڻ ۽ سفارت موڪلڻ جو نتيجو هي نڪتو، جو فقط هڪڙو ايراني شهزادو حسن علي خان، مير صاحب کي طفل تسڪين ڏيڻ لاءِ شاهي مهمان ٿي وٽس آيو. قنڌار جي بارڪزئي سردارن نالي چوائي مڪو ته وقت سر روسي، ايراني ۽ افغان گڏجي ٽالپرن جي مدد ڪندا.(1) هن پيغام پهچڻ کان پوءِ، سنڌ جي فضا ۾ ٿورو وقت اهي افواهه گشت ڪرڻ لڳا، ته اجهو ٿا روسي، افغان ۽ ايراني اچي مير صاحب جي مدد ڪن. جيئن نيپولن بوناپارٽ جي زماني ۾ هندستاني دل خوش ڪرڻ لڳا هئا ته اجهو ٿو فرينچ لشڪر هندستان اچي، ٽيپو سلطان کي مدد ڪري ۽ انگريزن کي ڪيڏي. جوڌپور جي راجا مان سنگهه مير صاحب کي ڪو جواب ڪونه ڏنو. ميرن جي دل خوش ڪرڻ لاءِ وقت جا درويش طرحين طرحين ساموئيءَ جي بيتن وانگر پيشنگوئيون ڪرڻ لڳا، جن مان ڪجهه دلچسپي لاءِ هيٺ ڏجن ٿيون:

_1اوچتو گهوڙو ايرانان ايندو،
سکر، بکر، روهڙيءَ کي نهوڙي نيندو،
تهان پوءِ ڪوڙيندو، خيما حيدرآباد ۾.
_2تحقيقان تڪرار، مرد ايندا ايران جا،
فوجون فرنگين جون، گم ڪندا منجهه غار ..الخ

اتحاد جي ڪوشش ۾ ناڪاميءَ ڪانپوءِ ميرن کي پنهنجي سياسي پوزيشن جي پوريءَ طرح خبر پئجي ويئي، پڻ سنڌ جي امن پسند رهاڪن کي به پڪ ٿي ويئي ته ضرور ڪنهن نه ڪنهن وقت انگريز هن ملڪ تي قبضو ڪندا. مير صاحب ايندڙ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ لاءِ تيارين ۾ لڳي ويا. مير مراد علي خان ماڪاٽي سنڌيا جي لشڪر جي هڪ فرنگي عملدار سيعن کي پنهنجي لشڪر جي فوجي تعليم لاءِ نوڪر رکيو. ڇچ جي انگريز ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر جي منشي ڇيتانند کي ميرن جا هندو منشي سموريون ڪارروائيون پهچائڻ لڳا، جن کي پاٽينجر قلمبند ڪرائي ڪلڪتي جي سپريم گورنمينٽ ڏانهن پنهنجي مفصل رپورٽ سان موڪليو.

انگريزي راڄ جي تصوير:

سرچارلس نيپئر جو ڀاءُ ميجر وليم نيپئر پنهنجي ڪتاب ’فتح سنڌ‘ ۾ انگريزي تهذيب جي انقلاب متعلق هن ريت لکي ٿو:

”انگريزن جي ملڪي جوڙجڪ جو نمونو، ٽالپري نظام کان بهتر هو، ٽالپرن وانگر انگريز به ڏاريا هئا، مگر بلوچن کان مهذب هئا ۽ وٽن علم هو ۽ هنر هو. بدني طاقت ۽ استقلال جي لحاظ کان هو بلوچن کان وڌيڪ چست

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

چالاڪ هئا، سندن دليون فتوحات جي نشي ۾ مخمور هيون، ڪابه طاقت سندن وڌندڙ طاقت کي هندستان ۾ روڪڻ کان عاجز هئي. انگريزن جي واپار ۽ سندن شين جو ڏيک ايندڙ تهذيب جو آغاز هو، جنهن سان جهوني تهذيب جو ٽڪرجڻ ۽ پاش ٿي وڃڻ لازمي امر هو.”(1)

ميجر وليم نيپئر جيڪو بيان ڏنو آهي سو ان پروپيگنڊا جي سونهري تصوير آهي. جنهن جي وسيلي مغربي لوڪن ڌارين جي دولت کي لٽڻ لاءِ ڪين بدنام ڪيو. بلوچ ڌاريا ڪين هئا. سنڌ جي تعمير ۾ بلوچن جيڪو حصو ورتو، سو هن ملڪ جي تاريخ جو هڪ سونهري ورق آهي. نئين تهذيب جو سوال مغربي قومن لاءِ هڪڙو ڪارگر هٿيار آهي، جنهن جي وسيلي هو دنيا جي باامن قومن کي جاهل سڏي، تهذيب سيکارڻ جي بهاني سان انهن کي صدين تائين پنهنجي غلاميءَ هيٺ رکندا آيا آهن. انگريز بلوچن کان نه بدني طاقت ۾ مضبوط هئا ۽ نه چست چالاڪ هئا، البته سندن شيطاني هٿيار وڌيڪ اثرائتا هئا، جن جي زور تي هنن آزاد قومن کي جيتيو. ڪرنل سر ٿامس هنگر فورڊ هالاچ رائل جاگرافيڪل سوسائٽي لنڊن جو نائب صدر پنهنجي ڪتاب ۾ بلوچن جي بدني بيهڪ ۽ قدقامت متعلق جيڪو بيان ڏنو آهي، سو وليم نيپئر جي غلط بيانيءَ کي ظاهر ڪري ڏيکاري ٿو:

”بلوچ پنهنجي دشمن کي للڪاري، ساٽن ڪليل ميدان ۾ مقابلو ڪن ٿا، صلح ۽ امن جي زماني ۾ جڏهن پنهنجي قومي پوشاڪ مٿان، چمڪندڙ هٿيارن کي زيب تن ڪري نڪرن ٿا، تڏهن سندن ڊگهن لڙڪيل وارن کي ڏسي، انسان پاڻ مرادو تسليم ڪندو ته بلوچ ايشيا جي قومن ۾ انسانيت جي غير معمولي تصوير آهي. هو بلند قامت بي مثل بانڪا بهادر آهن.(1) هڪڙو ٻيو انگريز ممبئي جي مشهور اخبار ‘ٽائيمس آف انڊيا’ جو ايڊيٽر مسٽر گرٽئن گيري، جنهن 19 صديءَ جي آخر ۾ ممبئي کان باسفورس تائين اسلامي ملڪن جي سياحت ڪئي هئي، سو پنهنجي سفرنامي ۾ بلوچ قوم جي چستيءَ ۽ بهادري متعلق هن ريت لکي ٿو:

”بلوچ هڪ شريف قوم آهي، جيتوڻيڪ هو ظاهري خاموش ۽ صابرين نظر اچن ٿا، مگر سندن طبيعت بدلجڻ ۾ ڪا ويرم ڪانه لڳي ٿي، اُهي بدن ۾ جانٺا ۽ چست آهن ۽ هر وقت سجاڳ رهڻ سندن عادت آهي. سياسي ڳالهين مان فقط ايترو چاهن ٿا ته سردار جي حڪم تي پابند رهجي.”(2)

باقي رهيو سوال نين شين جو، سو ان باري ۾ وليم نيپئر جيڪي لکيو آهي، سو صحيح آهي. انگريزن هندستان اندر جيڪي ڪلن جون تيار ڪيل شيون آنديون، تن کان واقعي اڳ سنڌي بي خبر هئا، مگر انهن شين جي اچڻ ڪري هندستان جي ديسي هنرن کي ڌڪ لڳو ۽ سنڌ جا باشندا، جن جي اڳ زندگي سادي هئي ۽ سندن ضروريات جون شيون مختصر هيون، اُهي ولايتي شين جي استعمال ڪرڻ ڪري گهريلو صنعتن کي وڃائي، عياش بڻجي ويا. هڪ ته سندن ديسي هنرن کي ڌڪ لڳي ويو ۽ ٻيو غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجي پيا. باقي رهيو سوال انگريزن جي حڪومت جي جوڙجڪ جو، ان جي مختصر تصوير پيش ڪريون ٿا:

اڳ هندستان جي دفتري زبان پارسي هئي، مگر لارڊ وليم بينٽڪ جي زماني ۾ سپريم ڪائونسل جي ميمبرن مان تعليم کاتي جي صلاحڪار ميمبر مڪالي جي رٿ سان انگريزي زبان لازمي مقرر ڪئي ويئي. هندستان جي تعليمي حالت بلڪل پست هئي. سڄي ملڪ ۾، بنارس ۾ هڪڙو هندو ڪاليج ۽ ڪلڪتي ۾ هڪڙو محمدن ڪاليج، فقط به ادارا هئا. ڪمپني سرڪار انگريزي زبان کي دفتري زبان مقرر ڪرڻ جي پنيان هئي. پوليس کاتي ۾ ديسي ماڻهو ڀرتي ڪين ٿيندا هئا. پوليس جو ڪم به انگريز سولجرن کان ورتو ويندو هو. گويا هڪ فوجي راڄ هو، جنهن کي هو قائم ڪرڻ جي لاءِ اتاولا هئا. ڪمپنيءَ جي حدن اندر مال جي مٿاسنا تي ڊيوٽي ڀيل هئي. ڏڪر ۽ پليگ جي ڪري راجپوتانا، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا رهاڪو تباهه ٿي ويا.(1) ڪمپنيءَ جا سول عملدار راشي هئا. ڳرين ڍلن پوڻ ڪري ڏکڻ اولهه بنگال جي ڪول، سنتال ۽ ڍنگر جي آبادگار قومن 1832ع ۾ حڪومت خلاف فساد ڪيا.(1) ممبئي جهڙن شهرن ۾ مهانگائيءَ جي ڪا حد نه هئي. ايڏي مهانگائي هوندي به هڪڙي بٽلر جو ماهوار پگهار 12 رپيا مس هو ۽ هڪڙو درزي 15 رپيا ماهوار مس ڪمائي سگهندو هو.(2) اهي برڪتون ڏکر، بيماريون هندستان کي ڪمپني بهادر جي 234 ورهين جي راڄ ۾ نصيب ٿيون، جن کي وليم نيپئر فخر سان نئين تهذيب جي نالي سان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ساراهي ٿو. لارڊ آڪلنڊ جي زماني ۾ پنج لک بيگناهه هندستاني ذڪر جو شڪار ٿي ويا! ڪمپنيءَ جي راڄ ۾ فوج ۽ پوليس جي حڪومت هئي، جن جي سختين ڪان تنگ ٿي هندستاني رعايا وقت بوقت فساد ڪرڻ تي آماده ٿيندي هئي.

افغانن هٿان سکن جي شڪست:

لارڊ وليم بينٽڪ ڪان پوءِ سنه 1835ع ڪان 1836ع تائين سر چارلس ميٽڪاف گورنر جنرل ٿي رهيو. نئين گورنر جنرل هندستاني پريس کي ٿوري آزادي ڏني، جنهن تي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هن کي ولايت گهرائي، لارڊ آڪلنڊ کي گورنر جنرل ڪري روانو ڪيو. هو سنه 1841ع تائين هندستان ۾ رهيو. ڪابل جو امير دوست محمد خان سياڻو هو، هو سکن ۽ انگريزن کي اسلام جو دشمن سمجهندو هو. حڪومت هلائڻ جي منجهس صلاحيت هئي. شاهه شجاع، جو لڌياني ۾ انگريزي ٽڪرن تي پلجي رهيو هو، تنهن لاءِ افغانن کي نفرت هئي. سنه 1837ع ۾ پشاور جي هولناڪ جنگ ۾ سکن سخت شڪست ڪاڌي، سندن سپهه سالار هريسنگهه بلوچ امير دوست محمد خان جي پٽ اڪبر خان هٿان مارجي ويو. ان موقعي تي رنجيت سنگهه، لارڊ آڪلنڊ ڪان مدد گهري، پر هن انڪار ڪيو. انگريزن جي اها مراد هئي ته پل پناڻ ۽ سک پاڻ ۾ وڙهي ڪمزور رهن.(1) لارڊ آڪلنڊ اچڻ شرط پيچ جي ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر معرفت ميرن تي دٻاءُ وجهڻ لڳو، هندستان جو مرد بيمار (سنڌ) موت جي بستري تي پاسا بدلائي رهيو هو.(2(

ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ انگريزن جي تياري:

نومبر 1837ع ۾ روسي وزير جي صلاح سان ايراني شهزادي محمد مرزا ايراني لشڪر سان هرات تي ڪاهه ڪئي. دوست محمد خان، جنهن اليگزينڊر برنس معرفت انگريزن سان دوستي رکڻ لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ برنس به سندس سفارش ڪئي هئي، سو انگريزن ڪان قطعي نااميد ٿي، روسي سفير مقيم ڪابل سان ڳالهيون ڪرڻ لڳو. گورنر جنرل 'روسي خطري' جي بهاني سان ظاهر ڪيو ته روسي فوجون خيوا ۽ هندوڪش جي رستي ڪان هندستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيون آهن. ڪابل ۾ انگريزي رسوخ کي ڄمائڻ لاءِ هن شاهه شجاع جهڙي نااهل معزول بادشاهه کي ٻيهر ڪابل جي تخت تي ٿاڦڻ جو ارادو ڪيو.(1(

اسين اڳ لکي چڪا آهيون ته شاهه شجاع ۾ نه وڙهڻ جي همت هئي، نه حڪومت هلائڻ جي منجهس صلاحيت هئي. ايلفنسٽن به انگريزن کي اهڙو چتاءُ ڏنو هو. سنه 1834ع ۾ قنڌار تي ڪاهه ڪرڻ وقت، ميرن جي ٻن سپهه سالارن سيد ڪاظم شاهه، آغا سيد اسماعيل شاهه جي پٽ ۽ سهراباڻي سرڪار جي سپهه سالار سيد گولي شاهه، شاهه شجاع سان 18 هزار فوجن سان روهڙيءَ وٽ مقابلو ڪيو، پر ٻئي ٽالپري سپهه سالار مارجي ويا. پوءِ ميرن، شجاع کي 12 لک رپيا ڏيئي، قنڌار وڃڻ لاءِ رستو ڏنو هو، پر هو شڪست ڪائي لشڪر وڃائي، قلات، حيدرآباد ۽ جيسلمير ڪان ٿاٻا ڪائيندو موٽي لڌيانه پهتو هو.(2) ان موقعي تي محراب خاني ٿاني بيگلر بيگي قلات بروقت انگريزن کي هيئين ريت چتاءُ ڏنو هو:

"شاهه شجاع معرفت اوهين سنڌ جي ميرن، بلوچستان جي سردارن ۽ افغانن کي آزمائڻ گهرو ٿا، مگر توهان کي پڪ هئڻ گهرجي ته شجاع ڪابل جي تخت تي ويهي هرگز حڪومت هلائي ڪونه سگهندو."(1(

20مارچ سنه 1838ع تي، ولايت ڪان موڪلائڻ وقت، ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن لنڊن جي لنڊن هال ۾ الوداعي دعوت ڏني هئي، ان موقعي تي لارڊ آڪلنڊ پنهنجي تقرير ۾ ڄاڻايو هو ته 'هندستان پهچڻ ڪانپوءِ هندستان جي رعايا جي سڌارن ۽ امن امان لاءِ ڪوشش ڪندو." مگر هندستان ۾ پير رکڻ ڪان پوءِ هتي جي سپريم ڪائونسل جي ميمبرن ڪيس بيوقوف بڻائي، ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ غلط صلاح ڏني، حالانڪ اها مهم ڏکي ۽ خطرناڪ هئي، ان ڪان سواءِ حڪومت وٽ سنڌو نديءَ پريان لشڪر پهچائڻ لاءِ ايترو خزانو موجود نه هو. گورنر جنرل کي خبر هئي ته رنجيت سنگهه جي سالياني آمدني ادائي ڪروڙ رپيا آهي ۽ وٽس نقد ڏهه ڪروڙ رپيا خزاني ۾ جمع رکيل آهن، وٽس مضبوط خالصا لشڪر آهي، جنهن کي ڪرنل آلرڊ ۽ جنرل وينٽورا ولايتي نموني تي قواعد سيکاريا آهن.(2(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

گورنر جنرل کي اها به خبر هئي ته رنجيت سنگهه جون اکيون شڪارپور جهڙي دولتمند شهر تي کتل آهن.(1) ايراني شهزادي محمد مرزا پنجاهه هزار لشڪر سان هرات تي ڪاهه ڪئي هئي، هندستاني رعايا، جا ڪمپنيءَ جي ظلمن کان تنگ هئي، تنهن دل کي آٿت ڏيڻ لاءِ افواه اٿاريا ته اجهو ٿو روس بہ لکن فوجن سان هندستان تي ڪاهي اچي. حقيقت ۾ ان قسم جا افواهه انگريزن گهڙيا هئا، ان لاءِ ته جيئن رعايا سندن پاليسيءَ جي تائيد ڪري.(2)
غرض ته جيئن گورنر جنرل کي سندس ڪائونسل جي صلاحڪار ميمبر بيوقوف بڻائي ڪابل تي ڪاهه لاءِ ڪڙو ڪيو هو تيئن گورنر جنرل وري پر مترڙي پوڙهي رنجيت سنگهه کي بيوقوف بڻائي پنهنجي تباهه ڪن پاليسيءَ ۾ شريڪ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. خود امير دوست محمد خان جي انگريزن سان ڦٽائڻ جي مرضي اصل ڪانه هئي.
ڪائونسل جي ميمبرن سان برطانوي سفير مقيم طهران ايم_ نيل ڪابل جي مهم جي باري ۾ همراءِ هو.
ڪائونسل جي ميمبرن مان سر وليم مئڪناٽن جنهن کي وڏي عهدي هٿ ڪرڻ لاءِ فڪر دامنگير هو ۽ هندستان جو وزير خارجه ڪولوين، ٻئي جنگ ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ متفق هئا: ان سب ڪري لارڊ آڪلنڊ امير دوست محمد خان جي امن پسنديءَ ۽ دوستيءَ جي ڪا پرواهه ڪانه ڪئي. سنه 1831ع ۾، اليگزينڊر برنس سنڌ متعلق جيڪا رپورٽ سملي ۾ لارڊ امهرسٽ کي پيش ڪئي هئي، تنهن ۾ هن ڏيکاريو هو ته، ”ٽالپرن وٽ ٻي قاعدي فوج آهي ۽ حيدرآباد جي قلعي ۾ ميرن وٽ ويهه ڪروڙ رپيا جمع رکيل آهن.“ اها رپورٽ به غلط هئي، ڇاڪاڻ ته رنجيت سنگهه جنهن جو ملڪ به وڏو هو ۽ سندس ساليانو آمدني اداڻي ڪروڙ رپيا هئي، تنهن وٽ ڏهه ڪروڙ رپيا مس جمع رکيل هئا، ته سنڌ جهڙو ننڍو ملڪ، جنهن جي آمدني اڌ ڪروڙ رپيا مس هئي، ڪيئن سڄا سارا ويهه ڪروڙ رپيا بچت ۾ جمع ڪري ٿي سگهيو؟
جون 1838ع ۾ سر وليم مئڪناٽن جي ڪوشش سان، رنجيت سنگهه، شاهه شجاع ۽ انگريزن جو ڪابل جي مهم متعلق ’اتحاد ثلاثه‘ جو عهدنامو ٿيو. شاهه شجاع وعدو ڪيو ته سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ وارا پرڳڻا هميشه لاءِ رنجيت سنگهه جي حوالي ڪندو. ان ڪان سواءِ ڪيس ٽالپرن ڪان جيڪا رقم ملندي تنهن مان به ڪيس حصو ڏيندو.
پهرين آڪٽوبر سنه 1838ع تي، انگلينڊ جي سرڪار ڪان اجازت وٺڻ ڪان پوءِ، گورنر جنرل سملي مان ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ پڌرائي ڪئي. هندستان جو ڪمانڊر انچيف توڙي ڊيوڪ آف ويلنگٽن جهڙو فوجي تجربيڪار سپاهي ڪابل جي مهم جي خلاف هئا، ڇاڪاڻ ته هندستان جي برٽش حدن ڪان اٺ سؤ ميلن جي مفاصلي تي افغانستان جهڙي سرد ۽ جابلو ملڪ ۾ انگريزي لشڪر کي سامان پهچائڻ بلڪل ڏکيو ڪم هو. ايلفنسٽن به پنهنجي ڪابل واريءَ رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته:
”انگريز دري بولان ڪان ڪابل تائين 27 هزار لشڪر آسانيءَ سان پهچائي سگهندا، ليڪن افغانستان جهڙي جابلو ملڪ ۾ شوخ طبَع افغانن تي حڪومت هلائڻ ۽ لشڪر کي صحرائن ۽ جابلو درن ڪان ٻئي پار ڪاڏو خوراڪ ۽ بارود پهچائڻ ڏکيو ڪم ٿيندو“.
حقيقت ۾ ٿيو به ائين، گورنر جنرل جي غلط پاليسيءَ ڪري انگريزن کي جيڪا ڪابل ۾ ذلت آميز شڪست کائڻي پيئي، تنهن جهڙو مثال دنيا جي تاريخ ۾ ورلي نه ليندو.
ميرن تي دٻاءُ:
هاڻي سوال هو ته ڪابل جي عظيم مهم لاءِ خزانو ڪٿان اچي؟ بنگال سرڪار جا اڳي ئي خزانا خالي هئا. شاهه شجاع کي به ڏوڪڙن جي ضرورت هئي. انگريز عملدار، جن وقت بوقت ميرن سان ملاقاتون ڪيون هيون، تن ميرن جي هٿيارن تي سون، چاندي ۽ جواهرات مڙهيل ڏسي، پنهنجن رپورٽن ۾ ڏيکاريو هو ته مير مالدار آهن، ويتر اليگزينڊر برنس ڏيکاريو هو ته ميرن وٽ ويهه ڪروڙ رپيا موجود هئا. اهڙين گمراهه ڪن رپورٽن تي اعتبار ڪري، گورنر جنرل پنهنجي اعلان ۾ ڏيکاريو ته:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

”اتحادين جو لشڪر سنڌ مان لنگهندو، ان ڪان سواءِ ميرن کي 25 لک رپيا ڪابل جي خراج جي رهيل بقايا شاهه شجاع کي هڪدم پري ڏيڻي پوندي ۽ مٿينءَ رقم ڏيڻ ڪان پوءِ ٽالپر هميشه لاءِ ڪابل ڪان آزاد رهندا، ان ڪان سواءِ رنجيت سنگهه کي سنڌونديءَ رستي هٿيارن گهرائڻ لاءِ حق رهندو“.

انگريز ريزيڊنٽ، ميرن تي الزام هڻڻ لڳو ته هو شاهه ايران سان انگريزن خلاف خط و ڪتابت ڪري رهيا آهن. پڙهندڙن کي ياد رهي ته ايران ۽ سنڌ پاڙيسري ۽ هم مذهب حڪومتون هيون، ان ڪري پاڻ ۾ خط و ڪتابت ڪرڻ ۾ حق بجانب هيون. ان ڪان سواءِ ايراني حڪومت ايتري طاقتور ڪانه هئي، جو بلوچستان جي صحرائن ۽ جبلن کي لتاڙي انگريزن تي ڪاهه ڪري سگهي. اڳ ايرانين هرات تي ڪاهه ڪئي هئي، ته انگريزي ٻيڙي ايراني نار جي ناڪه بندي ڪئي هئي. باقي رهيو سوال 25 لکن رپين جو، ان متعلق مير نور محمد خان، انگريزي ريزيڊنٽ کي جواب ڏنو ته شاهه شجاع ۽ ٽالپرن جو معاملو خانگي آهي، جنهن ۾ انگريزن کي مداخلت ڪرڻ جو ڪو حق ڪونهي. ٻئي ڪندي سنه 1834ع ۾ جڏهن شاهه شجاع قنڌار تي ڪاهه ڪئي هئي، ان وقت هن ميرن کي قرآن شريف تي لکي ڏنو هو ته جيڪڏهن هو قنڌار ڪان شڪست کائي موٽيو ته ان حالت ۾ آئينده لاءِ ڊل وٺڻ لاءِ گهر نه ڪندو. دنيا ڏٺو ته هو شڪست کائي موٽيو هو ۽ ميرن جي مهربانيءَ ڪري ئي لڌيانه پهتو هو. ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ خيبر ۽ گومل درا پنجاب رستي انگريزن کي گهٽو ويجها هئا، پر گورنر جنرل، رنجيت سنگهه کي ناراض ڪري نه پئي سگهيو. سنڌ ڪان بولان درو هڪ هزار ميل مفاصلي تي هو ۽ واٽ تي خوجڪ درو هڪ ٻيو خوفناڪ لنگهه هو، اهڙين حالتن ۾ سنڌ ۽ بلوچستان مان زوريءَ لشڪر لنگهائڻ جي محض اها معنيٰ هئي ته ٻئي ملڪ انگريزن جي زيردست آهن.(1(

برنس جو بکر تي قبضو:

گورنر جنرل فوجون روانون ڪرڻ ڪان اڳ، رستي صاف ڪرڻ لاءِ، اليگزينڊر برنس کي مير رستم خان ۽ قلات جي خان محراب خان ثانيءَ ڏانهن روانو ڪيو. ڊسمبر 1838ع ۾ برنس بکر پهچي. مير رستم خان تي دٻاءُ وجهڻ لڳو. ان واقعي کي هڪڙو فرينچ سياح، جي۔ پي۔ فريئر پنهنجي سفرنامي ۾ هن ريت بيان ڪري ٿو:

”فرنگي ايلچي برنس، جنهن نموني مير رستم خان ڪان بکر جي قلعي لاءِ گهر ڪئي، تنهن مان مير کي پڪ ٿي وئي ته انگريز، ميرن کي پنهنجو غلام سمجهن ٿا. مير صاحب جواب ڏنو ته بکر جو قلعو خيرپور سرڪار لاءِ بچاءَ جو هنڌ آهي، جيڪڏهن اهو ڪنهن ڏاريءَ حڪومت جي هٿ ۾ رهيو ته تختگاهه خيرپور خطري ۾ رهندو. اهو ساڳيو مير هو، جنهن تي پنج ورهيه پوءِ انگريزن ڪاهي، سندس پائٽين ۽ پاٽيجن جون جاگيرون ضبط ڪري، ڪيس پڇائي ڪڍيو هو. بکر جو قلعو جنهن تي انگريزن ڪابل جي بهاني سان قبضو ڪيو هو، وري خيرپور جي ميرن کي موٽي ڪونه مليو. سر چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪري، شريف ٽالپرن سان ظلم ڪيا، سندن دولت کي لٽڻ ڪان سواءِ حرم جي بيگمن جا به زيور ڦريا.“(1(

برنس، پيرسن رستم کي تسلي ڏيندي چيو ته، ”جيڪڏهن هو قلعو حوالي ڪندو ته پوءِ سهراباڻي سرڪار هميشه لاءِ قائم رهندي.“ لاچار مير رستم خان کي معاهدي جي ڪاغذ تي دستخط ڪرڻا پيا. مير صاحب ڏڪندي ڏڪندي انگريزي ايلچيءَ کي چيو: ”جيڪڏهن توهان شهداداڻي سرڪار ڪان ڪراچي ڪانه ورتي، ته مون کي خودڪشي ڪرڻي پوندي!“ مير نور محمد خان، لارڊ آڪلنڊ کي لکيو ته، خيبر ۽ گومل درا ڪابل کي ويجها آهن. ان جي جواب ۾ لارڊ آڪلنڊ لکيو ته، ”اسان کي شاهه شجاع جي قرآن تي لکيل قسم نامي سان ڪو واسطو ڪونهي، ڪراچي ۽ سنڌ جا ٻيا بندر فوجن لنگهائڻ لاءِ مفيد ٿيندا.“ سنڌ، افغانستان توڙي بلوچستان جي چپي چپي ڪان انگريز واقف هئا.(2(

حاجي عبدالنبي پٺاڻ انگريزن جي هڪڙي جاسوس، انگريزن کي پڪ ڏني هئي ته بلوچستان جا سمورا سردار، مير محراب خان جي خلاف آهن. اليگزينڊر برنس، خان قلات سان ملاقات ڪرڻ وقت ڪيس چتاءُ ڏنو ته انگريزي لشڪر دري بولان ڪان لنگهندو ۽ لشڪر کي سامان رسد ۽ باربرداريءَ جي جانورن لاءِ گاهه پني پهچائڻ جو انتظام

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خان کي ڪرڻو پوندو، جنهن جو عيوضو نقد ناڻي جي صورت ۾ خان کي برٽش سرڪار ڏيندي. ان زماني ۾ بلوچستان ۾ سخت ڏڪر پيل هو. چارلس ماسن،(1) جو انهن ڏينهن ۾ قلات ۾ هو، تنهن جو بيان آهي ته، “برنس کي مير محراب خان صاف صاف لفظن ۾ ٻڌايو هو ته شاه شجاع ڪابل جي تخت تي هرگز جٽاءُ ڪري نه سگهندو”.

آغا خان جو خاندان:

آغاخاني خوجن جي امام سلطان محمد شاه آغا خان جا وڏا، جي اسماعيلي امام سڏجن ٿا، سي سنه 567هه (1172ع) ۾ جڏهن سلطان نورالدين زنگيءَ والي موصل ۽ دمشق مصر جي اسماعيلي سلاطين جو خاتمو ڪيو هو، تڏهن اسماعيلي امام اوپرندي ايران ۾ رهڻ لڳا. منجهائن مرزا ابوالحسن خان قمي، آغا محمد خان قاچار جي ڏينهن ۾ ڪرمان تي حڪومت ڪندو هو. مرزا ابوالحسن جي وفات کان پوءِ سندس فرزند شاه خليل الله گادي نشين ٿيو. جنهن صورت ۾ هو امام جعفر صادق رضه جي اولاد مان هو، ان احترام ڪري ايران، توران، بلڪ هندستان تائين اسماعيلي فرقي جا پابند وٽس زڪوات پهچائيندا رهيا.

شاه خليل الله اميراڻي زندگي بسر ڪندو هو. سندس فرزند شاه حسن علي، فتح علي شاه قاچار جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. فتح علي شاه جي وفات کان پوءِ سندس پٽ محمد شاه قاچار ايران جي تخت تي ويٺو. سندس ڪن ملڪي ڳالهين تان شاه حسن عليءَ سان تڪرار جاڳيو. نوبت جنگ کي پهتي. شاه حسن علي ڪرمان جي واليءَ فضل علي خان کان شڪست کائي، بلوچستان جي رستي کان سنڌ ۾ وارد ٿي، حيدرآباد سنڌ ۾ رهڻ لڳو، جتي خوجا سندس مريد رهندا هئا. هي واقعو سنه 1838ع ۾ ٿيو، جڏهن انگريز ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه لاءِ تيارين ڪرڻ ۾ رڌل هئا. حسن علي شاه وڏي رسوخ وارو گادي نشين هو ۽ سندس سڀ مريد ۽ خادم واپاري هئا جن جي وسيلي هن انگريزن کي مدد ڪئي. انگريزن کيس ’هزهائنيس‘ جو خطاب ڏنو ۽ ايراني دربار پاران کيس ’آغا خان‘ جو خطاب مليو.

انگريزن جي فتح سنڌ کان پوءِ هو ممبئي ۾ وڃي رهيو، جتي 1881ع ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس فرزند آغا علي شاه گادي نشين ٿيو ۽ ممبئي جي گورنر سر جيمس فرگوسن جي زماني ۾ ممبئي جي قانون ساز مجلس جو ميمبر ٿي رهيو ۽ سنه 1885ع ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس فرزند سلطان محمد شاه گادي نشين ٿيو، جنهن يورپ ۾ شاهاڻي نموني زندگي بسر ڪري 1857ع ۾ انتقال ڪيو.

لشڪر جي ڪابل ڏانهن روانگي:

انگريزي لشڪر کي سنڌ مان لنگهڻو هو ۽ سندس سامان رسد جو ذمو به سنڌ تي هو، ان ڪري تاريخن ۾ ’انڊس آرمي‘ يعني سنڌ جو لشڪر سڏجي ٿو. نومبر سنه 1838ع ۾ بنگال جو لشڪر، جنهن ۾ 9500 سپاهي ۽ 38 سؤ سفرمين (سئپرس ۽ مائينرس) هئا، ٽيهه هزار اٺن سميت، جنرل سر ولوبي ڪاٽن جي اڳواڻيءَ هيٺ، فيروز پور وٽ پهتو. هتي گورنر جنرل لارڊ آڪلنڊ، مهاراجا سان ملاقات ڪئي. مهاراجا اُن وقت مرڻ جي ڪنڌيءَ تي هو. لارڊ آڪلنڊ کيس هندستان جو نقشو پيش ڪيو، جنهن ۾ ڪمپنيءَ جي مقبوضات جو رنگ ڳاڙهو هو. رنجيت سنگهه نقشي کي اٿلائي پٿلائي ڏسي، مشڪي چيو ته، “عنقريب سڄو هندستان ڳاڙهو ٿي ويندو!” انگريزي فوج سان سر وليم مئڪناٽن انگريزي حڪومت پاران ڪابل جو سفير ٿي هليو. ممبئي جو لشڪر جنهن ۾ 56 سؤ سپاهي هئا، سر جان ڪين جي اڳواڻيءَ هيٺ ممبئي کان سمنڊ رستي روانو ٿيو. شاه شجاع، جو ٽيهن سالن کان وٺي جلاوطن هو، تنهن جي فوج جو تعداد 6 هزار هو. ان لشڪر جو خرچ به ڪمپني سرڪار تي هو. ڏهين ڊسمبر تي بنگال جو لشڪر فيروز پور کان روانو ٿيو.(1) بهاولپور جي نواب ۽ جيسلمير جي راول فوجن کي اُنن جي مدد ڪئي. ساڳئي وقت ممبئي جو لشڪر حجامڙي جي چوڙ وٽ پهتو. جملي 21 هزار لشڪر سنڌ مان لنگهڻو هو، جنهن ڪري ٽالپري حڪومت جي حلقن ۾ ٿرٿلو پئجي ويو. انگريزن جا ايجنٽ خوجا واپاري ۽ هندو ٺيڪيدار شاه بندر، ٺٽي ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٻين وڏن شهرن ۾ لاڙ کان وٺي اپر سنڌ تائين، اَن ۽ چوپايو مال خريد ڪرڻ لڳا. وڏن وڏن شهرن ۾ هنن ٺيڪيدارن جا گدام کلي ويا.
سيٺ نائون مل، ڪراچيءَ جو وڏو واپاري، جنهن جا ٽالپري دربار تائين تعلقات هئا، سو ڪڇ جي راءِ جي مدد سان انگريزي لشڪر لاءِ اُٺ ۽ سامان خريد ڪرڻ لڳو. لوئر سنڌ جي ٻن مکيه سردارين نومڙين ۽ جوکين کي وڏا ٺيڪا مليا. حالانڪ نومڙين جي سردار احمد خان حملاٽيءَ جي همشيره سان مير ڪرم علي خان شادي ڪئي هئي ۽ سندس ڌيءَ سان مير نور محمد خان شادي ڪئي هئي. جوکين جي سردار ڄام مهر علي خان، سر جان ڪين کي هڪ هزار اُٺ ڏنا، ڪيس ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين انگريزن جي ٽپال پهچائڻ جو ٺيڪو مليو.(1) آغا خان جي ڏاڏي حسن علي شاهه جو خراسان تائين رسوخ هو، سو پڻ دل کولي انگريزن کي مدد ڪرڻ لڳو.(2(
ڪراچيءَ تي قبضو ۽ عوام جا مظاهرا:
منهوڙي جي قلعيدار الله رکئي خان کي ميرن حڪم ڏنو هو ته جيڪڏهن انگريزن جو ڪوبه جهاز بندر تي اچي ته متس گولا باري ڪئي وڃي. ان ڪري الله رکئي خان، سر جان ڪين جي جهاز تي گولا باري ڪئي، جنهن تي ليفٽيننٽ جنرل غصي ٿي، قلعي تي گولا باري ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. ويلزلي ڪروزر هڪ ڪلاڪ سانده قلعي تي آتشبازي ڪئي، قلعي جي هڪڙي پاسي کان ديوار ڪري پئي ۽ ٽي هزار بلوچي لشڪر قلعي اندر بيوس ٿي پيو. انگريزي لشڪر ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو. بلوچن ۾ ڪافي جوش هو، انگريزي لشڪر جي نقل و حرڪت کي اُهي پاڻ لاءِ بي عزتي سمجهڻ لڳا. هزارن جي تعداد ۾ هيڙيون سنڌو نديءَ تي ڏاريءَ فوج لاءِ مال گڏ ڪرڻ لڳيون. وليم مئڪناٽن انگريزي سفير جي مرضي هئي ته سنڌ تي گهيرو ڪجي.(1) حيدرآباد جي ريزيڊنٽ لفٽيننٽ ايسٽ وڪ جي بنگلي ٻاهران عوام احتجاجي مظاهرا ڪيا. هڪڙي ڏينهن شهر ۾ افواهه ٿيا ته مير شير محمد خان ماڻڪاڻي 12 هزار لشڪر سان حيدرآباد کي ويجهو پهتو آهي.
مٿينءَ فضا ۾ ڪي جوشيلا نوجوان ريزيڊنٽ جي بنگلي تي پٿر اڇلائڻ لڳا، وري جڏهن ايسٽ وڪ حفاظتي دستو ساڻ ڪري ٻاهر نڪتو، تڏهن ويهن هزارن جي هجوم اهڙو گوڙ مچايو، جو هو مشڪل سان جان بچائي گدوبندر کان ٻه ميل اتر طرف ٽنڊي نور محمد پهتو.(1) سندس نڪري وڃڻ کان پوءِ هجوم خوجن واپارين جي گدامن کي لٽيو، جن انگريزن لاءِ ان خريد ڪري رکي هئي. مير صاحب، انگريزن کي تسلي ڏني ته فسادين سندس مرضيءَ خلاف مٿين سازش ڪئي آهي، جن مان ڪن جون مير ڏاڙهيون ڪوڙايون ۽ ڪن جا ڪن ڪپايا. بلوچي روايتن موجب اهي سزائون سخت هيون، مگر تڏهن به انگريز خوش ڪونه ٿيا.(2(
ميرن سان پنجون عهدنامو:
انگريزن جي ڪراچيءَ ۽ ٻکر تي قبضي ڪرڻ ڪري، ٽالپري حلقن ۾ بي آرامي پيل هئي. مير نور محمد خان چوياريءَ جي ميرن ۽ مقربان بارگاهه سان صلاح مصلحت ڪرڻ لڳو. دربار جو پراڻو وزير آغا سيد اسماعيل شاهه ۽ سندس پيءُ سيد آغا ابراهيم شاهه وفاداريءَ ۾ ضرب المثل هئا، تن ميرن کي تسلي ڏني ته معاملو خير ۽ خوبيءَ سان حل ٿي ويندو. اسماعيل شاهه تجربيڪار جهونو وزير هو، تنهن پاڻ ڪراچيءَ وڃي انگريزي جرنيل سر جان ڪين سان روبرو ملاقات ڪئي. ڪرنل هينري پاٽنجر به اتي موجود هو. هو ميرن جي امن پسند طبعتن کان واقف هو ۽ پاڻ کي آغا سيد اسماعيل شاهه جو دوست ظاهر ڪندو هو، پر سندس معرفت وزير کي جيڪي هيٺيان شرط پيش ڪيا ويا، سي اڳوڻن معاهدن جي شرطن کان گهڻو سخت هئا:
_1افغان ويڙهه جي سموري عرصي تائين مير، انگريزي لشڪر کي مناسب قيمتن تي باربرداريءَ جي جانورن، گاهه پٽي ۽ کاڌ خوراڪ جي سامان پهچائڻ لاءِ ٻڌل رهندا.
_2بلوچن جي ڦرلٽ ڪرڻ ڪري انگريزن کي جيڪو 23 لک رپين جو نقصان پهتو آهي، سو مير هڪدم ڀري ڏيندا.
_3آئينده لاءِ مستقل طور 3 هزار انگريزي لشڪر ڪراچيءَ ۾ رهندو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

_4حيدرآباد سرڪار سنڌ جي ان انگريزي لشڪر جي خرچ لاءِ 3 لک رپيا ساليانو پري ڏيڻ لاءِ ٻڌل رهندي.
_5ٽالپر ميرن جي حفاظت لاءِ انگريزي ريزيڊنٽ مقيم حيدرآباد وٽ انگريزي لشڪر جو دستو رهندو.
_6انگريزي ريزيڊنٽ جو اندروني ڳالهين سان ڪو تعلق نه رهندو، فقط اهم ڳالهين متعلق مير ڪانئس صلاح وٺندا.
_7ٽالپري رپيا گلتي آهن، جنهن ڪري واپارين کي ڪوٽ پوي ٿي، تنهن ڪري مير نوان رپيا تيار ڪرائيندا.
آغا سيد اسماعيل شاهه ڏاهو ۽ آزمودگار هو. ڪابل، طهران، بمبئي، ڪلڪتي ۽ سملي جا سرڪاري ايوان سندس نالي کان واقف هئا. سياسي فضا جي رخ کي بدليل ڏسي، هن هي شرط لاچار منظور ڪيا. انگريز فوجي عملدار، جيڪي عرصي کان ميرن جي خزاني کي لٽڻ لاءِ منتظر هئا، سي نااميد رهجي ويا. چاڪاڻ ته وزير شرطن کي منظور ڪري سندن جنگباز پاليسيءَ ۽ جارحانه مقصدن کي برصواب ٽيڻ ڪين ڏنو. نه ته سر جان ڪين جو چوڻ هو ته، "حيدرآباد جو قلعو سندس ڪڙين هيٺان آهي."(1(
انگريزي وفد جي مير صاحب سان ملاقات:
22جنوري سنه 1839ع تي، ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ، ڪپتان آئوٽ رام ۽ ليفٽيننٽ ليڪي منجهند جو هڪ بجي ڌاري مير نور محمد خان سان دربار ۾ ملاقات ڪئي. مقربان بارگاه مان مرزا خسرو بيگ ، نواب محمد خان ۽ ديوان چوئٿرام موجود هئا. مير صاحب هڪڙي صندوق گهرائي، گذريل عهدنامن جا سمورا ڪاغذ ڪڍي، انگريزي وفد اڳيان رکيا، پوءِ بلوچي رئيسن ۽ سردارن ڏانهن مخاطب ٿي فرمايائون: "جيڪي فرنگين تي اعتبار ڪن ٿا، سي بيوقوف آهن." وفد جي ميمبرن کي پوءِ پارسي زبان ۾ هن ريت فرمايائون:
"اوهين جيڪي عهدناما ڪريو ٿا، سي پنهنجن سهوليتن جي مدنظر ڪريو ٿا، چا، اوهين پنهنجن دوستن سان هن نموني پيش ايندا آهيو؟ اوهان پهرين اسان جي ملڪ مان فوجن لنگهائڻ لاءِ گهر ڪئي، جيڪڏهن اسان کي اهڙي خبر هجي ها ته لشڪر آڻڻ کان پوءِ توهين اهڙا پير ڪٽندا، ته ضرور اسين پنهنجي حفاظت لاءِ قدم کڻون ها. جيڪڏهن اها خبر به هجي ها ته توهين 23 لکن رپين لاءِ گهر ڪندؤ، ته ضرور اسين پاڻ کي بچايون ها. اسين بلوچ آهيون، واپاري ڪونه آهيون، جو ڪنهن قسم جو ڊپ ڪريون ها!"(1(
مير صاحب جي جواب ۾ ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ فارسي ۽ عربيءَ ۾ رباعيون پڙهندي، ڪي مثال ڏنا. ان کان پوءِ مير صاحب پنهنجن صلاحڪارن سان مختصر گفتگو ڪري، فرنگين کي چيو ته: "اسين هاڻ اوهان تي وڌيڪ اعتبار ڪري نه ٿا سگهون، نه وري ايڏي رقم پري سگهنداسون." فرنگي وفد جا ميمبر هن دفعي اڳي کان گهڻو مغرور هئا. پاڙيسري حڪومتون جهڙوڪ ڪڇ، جوڌپور، جيسلمير ۽ بهاولپور جا راجائون يا نواب، ميرن جي صاحبيءَ جي خاتمي لاءِ منتظر هئا، ڪين لارڊ آڪلنڊ حصا ڏيٽا ڪيا هئا.(1(
انگريزي لشڪر جو سنڌ تي گهيرو:
بمبئي جو لشڪر، ٺٽو ٽپي ڪوٽڙيءَ وٽ پهتو هو. بجاءِ ٺٽي جي، هي لشڪر وڪر تي لهي روانو ٿيو هو. ٻئي پاسي اتر کان بنگال جو لشڪر هندستان جي ڪمانڊر انچيف سر هينري فين سميت روهڙيءَ وٽ پهتو هو. ميرن تي دٻاءُ وجهڻ لاءِ ڪمانڊر انچيف، سر ولوبي ڪاٽن جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪڙو فوجي دستو حيدرآباد ڏانهن روانو ڪيو. هي دستو روهڙيءَ کان سٺن ميلن جي مفاصلي تي ڪنڊڙيءَ وٽ مس پهتو هو، ته ميرن، سر جان ڪين کي سنڌ مان لنگهڻ لاءِ اجازت ڏني.(2) ڪپتان راس بيل شڪارپور پهتو هو، جتي باغي براهوئي سردار شاهنواز خان ۽ غدار سيد محمد شريف ديره وال اچي ساڻس گڏيا.(3) ان وچ ۾ شڪارپور جي ٽالپري نائب سيد زين العابدين شاهه ۽ لاڙڪاڻي جي قلعيدار، دربار کي خبرون پهچايون ته شاهه شجاع لشڪر سميت لاڙڪاڻي ڏانهن ڪاهيندو اچي ٿو.(4(
سر جان ڪين جي لشڪر کي ڪوٽريءَ پهچندي ڏسي، شهر جي ڪوتوال سيد جيئند شاهه ماڻهن کي امن ۽ امان ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنو. ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين ۽ سندس ٻين فوجي عملدارن وٽس اچي حيدرآباد شهر کي ڏسڻ لاءِ شوق ظاهر ڪيو. ڪوتوال معرفت شهر گهمي، هو سلامتيءَ سان موٽيا. مير نور محمد خان، فيبروري 1839ع ۾،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

گاديءَ جي هنڌ کي ٽن پاسن کان گهيري ۾ ڏسي، سمجهي ويو ته فرنگي سنگينن جي زور تي پنهنجا شرط مڃائڻ گهرن ٿا. سنڌ ۾ افواه گشت ڪري رهيا هئا ته روس جي ڪاهه کي روڪڻ لاءِ انگريز ڪابل تي ڪاهه ڪري رهيا آهن. الغرض ميرن اڳيان ٻه رستا هئا: يا شرط منظور ڪن يا جنگ ڪن. نيٺ ڏهين فيبروريءَ تي، ليفٽيننٽ جنرل سرجان ڪين، حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن سان جدا جدا عهدناما ڪيا، جن جا 13 شرط هن ريت هئا:

1_ٻنهي حڪومتن درميان دوستاڻو رستو رهندو.

2_گورنر جنرل جو ارادو آهي ته ٺٽي ۾ انگريزي ڇانوڻي رهي، جنهن ۾ پنجن هزارن کان وڌيڪ انگريزي لشڪر نه رهندو.

3_جيڪا انگريزي فوج رکي ويندي، تنهن جي خرچ لاءِ مير نور محمد خان، مير نصير خان ۽ ٻيا اميرزادا 3 لک رپيا ساليانو پري ڏيڻ لاءِ جوابدار رهندا.

4_انگريز سنڌ جي اندروني معاملن ۾ دخل نه ڏيندا نه وري پنهنجون عدالتون قائم ڪندا.

5_انگريز، سنڌ کي ڌارين جي ڪاهه کان بچائڻ لاءِ ٻڌل رهندا.

6_جيڪڏهن ميرن جي ٻن ڌرين ۾ ڪو فساد پوندو، ته انگريزي ريزيڊنٽ سندن فيصلو ڪندو.

7_جيڪڏهن ڪو بلوچ سردار، ميرن خلاف بغاوت ڪندو، ته مير گورنر جنرل کي اپيل ڪندا، معاملي جي جاچ ڪرڻ کان پوءِ گورنر جنرل انگريزي ريزيڊنٽ کي مدد ڏيڻ لاءِ حڪم ڪندو.

8_ٽالپر مير، پنهنجن پاڙيسري حڪومتن سان دوستانه نموني خط و ڪتابت ڪري سگهندا، مگر انگريزن جي صلاح کان سواءِ ڪوبه عهدنامو ڪري نه سگهندا.

9_ساڳيءَ طرح ميرن کي اطلاع ڏيڻ کان سواءِ انگريز سندن خلاف ڪنهن به حڪومت سان معاهدو ڪري نه سگهندا.

10_انگريزن کي مال رکڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ گدامن جوڙائڻ جو اختيار رهندو. جيڪڏهن اهڙين عمارتن کي فسادي نقصان رسائيندا ته مير عيوضي ڏيڻ لاءِ جوابدار رهندا.

11_جيڪڏهن انگريز واپاري ڪو مال ڪراچيءَ ۾ گهرائيندا ته ميرن کي محصول پري ڏيندا.

12_نئين عهدنامي موجب سنڌو نديءَ جي واپار وڌڻ جو امڪان آهي. ان ڪري ڪراچيءَ کان فيروز پور تائين جيڪي به محصول لڳل آهن، سي آئينده لاءِ رد سمجهبا.

13_انگيزن کي جيڪڏهن مدد جي ضرورت پيئي، ته مير سنڌ جي حدن اندر ڪين ٽي هزار فوجن سان مدد ڏيندا، اهڙيءَ طرح فوج جو خرچ انگريز پريندا.

مٿين معاهدي موجب جملي ستاويهن لکن جي چٽي ميرن تي مڙهي ويئي. ٻيڙي مير رستم خان پنهنجي رقم جي حصي پري ڏيڻ جو انجام ڏنو. ڪپتان راس بيل خيرپور دربار ۾ ريزيڊنٽ ٿي رهيو.(1) گورنر جنرل حڪم ڏنو ته شاه شجاع ڏلن اڳاڙڻ متعلق ٽالپرن کي جيڪي قسم نامي تي لکي ڏنو آهي، تنهن جي جاچ نه ڪئي وڃي.(2) ان سلسلي ۾ مير نور محمد خان کي بروقت ڏهه لک رپيا پري ڏيڻا پيا ۽ مير نصير خان ۽ مير محمد خان هڪ هڪ لک رپين پري ڏيڻ لاءِ انجام ڏنا. جان وليم ڪي لکي ٿو ته، حيدرآباد جي ميرن ويهه لک رپيا ۽ مير رستم خان ست لک رپيا پري ڏنا.

انگريزن جي فرعونيت:

ميرن کي شرطن مڃائڻ کان پوءِ سر جان ڪين لڪي، سيوهڻ، لاڙڪاڻي ۽ شهدادڪوٽ واري رستي کان بولان ڏانهن روانو ٿيو. واٽ تي ڪي فوج جا اٺ غائب ٿي ويا، جنهن ڏوهه ۾ فرعون دماغ فرنگيءَ ڏهه خوبصورت نوجوان بلوچ گرفتار ڪرايا ۽ ديسي فوج جي عملدارن سڻبڌ وٺ کي سندن موت لاءِ سزا جو حڪم ڏنو. نوجوان بلوچن جي ڳچين کي هڪ ٻئي سان سندن ڏگهن وارن سان ٻڌو ويو، تنهن کان پوءِ سندن نراڙن تي گوليون هلايون ويون. ٻه صغير ڇوڪرا، جن جون ٻانهون ۽ ٽنگون ٻڌل هيون، تن روئيندي پنهنجا مٿا ڪرنل جي پيرن تي رکي، پنهنجي ٻي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

گناهيءَ لاءِ ٻاڏايو، ڪين انصاف جو ڪوڙو دلاسو ڏنو ويو، پر پوءِ بندوقن جون گوليون سندن نرڙ چيري آرپار لنگهي ويون.(1(

سيد آغا اسماعيل شاهه جي وفات:

انگريزن جي ناقابل برداشت زيادتين کي ڏسي، مير نور محمد خان پنهنجي آزمودگار وزير سيد اسماعيل شاهه کي 16 فيبروري 1839ع تي گورنر جنرل کي روبرو صورتحال کان آگاهه ڪرڻ لاءِ ڪلڪتي ڏانهن روانو ڪيو، مگر پيرسن وزير جي ان وقت عمر اَسي ورهيه هئي ۽ سفر جي مصيبتن ۽ سرديءَ لڳڻ ڪري هو بيمار ٿي موٽي آيو ۽ وفات ڪيائين.

سهراباڻين ۾ نااتفاقي:

ميرن ۾ نااتفاقي ته اڳي کان پيل هئي، انگريزن جي اچڻ کان پوءِ سندن باهمي دبيل بغض پڙڪو ڪاڏو. ماٽڪاٽي، شهداداڻين سان ٿهيل ڪونه هئا. مير نور محمد پيءُ وانگر شوخ طبع ۽ وڏو ڪفايت شعار هو. سندس پاءُ مير نصير خان وليعهد، رلٽو ملٽو هو ۽ رعايا ۾ هردلعزيز هو. مير محمد خان سست، لاغرض ۽ خوشامد پسند هو، نوڪر سندس فضول خوشامد ڪري پيا ڪيسا خالي ڪندا هئا، پاڻ چؤياريءَ جو رڪن هو، پر حڪومت جي ڪاروبار سان ڪيس ڪابه دلچسپي ڪانه هئي ۽ بي اولاد هو. مير صوبدار خان پاڻ کي پڳ لاءِ حقدار سمجهندو هو، طبيعت جو ڪمزور ۽ خوش مزاج هو، مگر چؤياريءَ جي ٻين ميرن سان رلي ملي ڪم ڪندو هو، سندس علائقو گهٽو آباد ڪونه هو، تنهن ڪري هن مگريو واهه ڪٽايو هو، جا ڳالهه شهداداڻي ميرن کي پسند نه هئي. اڳ زمينن تان منجهن تڪرار جاڳيو هو، جنهن ڪري مرزا باقر قلات جي سفارش تي ويل هڪدم موٽي آيو هو ۽ ڏرين جو فيصلو ڪيو هئائين. سڀ کان وڏيڪ سهراباڻين جي پاڻ ۾ نااتفاقي پيل هئي.

_19جولاءِ 1839ع تي مير مبارڪ خان وفات ڪئي. علي مراد خان جنهنجي ملڪيت پائرن ڦٻائي هئي، سو دل ۾ سور سانديو ويٺو هو، تنهن پنهنجن ڦٻايل زمينن جي واپسيءَ لاءِ موقعو ڏسي، انگريزي ريزيڊنٽ ڪپتان راس بيل کي اپيل ڪئي، ليڪن انگريز ڪابل واريءَ مهم ۾ رڌل هئا، ان ڪري گورنر جنرل ريزيڊنٽ کي لکيو ته ڪيئن به ڪري في الحال معاملي کي ٽاريندو اچي، مگر دلين جي سانديل باهمي بغض نيٺ پڙڪو ڪاڏو:

مير رستم خان، مير علي مراد خان ۽ مبارڪ خان جو پٽ مير نصير خان پاڻ ۾ ترارين ۽ تفنگن سان ڀڙيدجي پيا. مير علي مراد خان انگريزن جو هٿ ٺوڪيو ٻڌجي چڪو هو، تنهن ڪري سندس وزن ڳرو هو. نونهار جي جنگ کان پوءِ نونهار جي معاهدي موجب ڏرين هڪٻئي کي قرآن شريف تي شرط لکي ڏنا. مير علي مراد خان کي سندس زمينون موٽي مليون.(1) جيئن ٽالپرن ۾ نااتفاقي پيل هئي. تيئن قلات جا معاملات به پيچيده هئا. مير محراب خان ثانيءَ سان شاهنواز خان جو گاديءَ ڪري تڪرار لڳل هو. خان محراب خان جو درٻاري صلاحڪار ملا محمد حسن، قلات درٻار ۾ گويا انگريزن جو جاسوس هو، سندس فريب ڪري اليگزينڊر برنس جو خان سان لشڪر لنگهائڻ متعلق جيڪو اڳ ٺاهه ٿي چڪو هو، تنهن ۾ ڦيٽاڙو پوڻ لڳو.(2(

سرحدي بلوچن جو انگريزي قافلن کي لٽڻ:

اڳ ٽالپرن جي ايلچين کي ڪابل، لاهور، بهاولپور، جوڌپور، جيسلمير ۽ ڇچ جي درٻارين ۾ عزت هئي، مگر انگريزن جي شرطن کي قبول ڪرڻ کان پوءِ سندن اڳوٽي آزاديءَ جي اهميت گهٽجي ويئي. دارالخلافه حيدرآباد ۾ انگريزي ايجنٽ ڪرنل پاٽنجر، گويا سياه سفيد جو مالڪ هو. واقعات مان صاف ظاهر هو ته سنڌ ۾ ٽالپرن جي صاحبي ۽ بلوچستان ۾ براهوئين جي حڪومت گهڙيءَ پل لاءِ مهمان هيون. ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين ماڻهن تي جيڪي ظلم ڪيا، ان فرعونيت جو انگريزي لشڪر کي سٽت بدلو ڏيڻو پيو. سرحد جي بليدين، ڊومبڪين، جکراڻين، بگٽين، مرين ۽ مگسين بنگال جي لشڪر جي قافلن کي شڪارپور ڇڏڻ کان پوءِ ڦري انگريزي عملدارن جو نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو.

بلوچن چار جون ٽاريون وڍي کوهن ۾ وجهي ڇڏيون، پاڻي ۾ دستن ۽ پيچش جي بيماري پئجي وئي. ٻيو ته بلوچ ڏاچيءَ جي رت سان ڪپڙو آلو ڪري، اهو ڪپڙو ڏکهي ڪانيءَ سان ٻڌي انن کي سنگهائيندا هئا ۽ اُٺ سنگهڻ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

شرط ناڪيلي چنائي سامان سميت قافلي کان ڇڏائي، منهن ڪري پچندا هئا. مٿينءَ ترتيب سان انهن بيشمار اٺ هٿ ڪيا هئا. ڪن اٺن تي سرڪاري ٽپال هوندي هئي، جنهن جو گم ٿي وڃڻ ڪري انگريز عملدارن کي گهڻي پريشاني ٿيندي هئي. اهڙيءَ طرح دري خوجڪ تائين پهچڻ وقت اٽڪل ويهه هزار سامان سميت اٺ بلوچن ڦري ورتا.

ڪڇيءَ مان انگريزن پنهنجي چاڙتي سيد محمد شريف غدار کي نائب مقرر ڪيو. انگريزن سواءِ ڪنهن رنڊڪ جي شال، مستونگ، قندار، غزني ۽ ڪابل تي قبضو ڪري ورتو، پر چوٽي آهي ته شينهن جي شڪار ڪرڻ وقت ڪافي اسباب سان ڪٽڻو پوندو آهي. اهڙو اسباب انگريزن ساڻ ڪونه ڪنيو هو.

شاهه شجاع جو ٻيهر ڪابل جي تخت تي ويهڻ:

انگريزي لشڪر قندار ۽ غزنيءَ رستي کان ڪابل پهتو. خالصا لشڪر، شجاع جي پٽ جي اڳواڻيءَ هيٺ خيبر کان جلال آباد پهتو. امير دوست محمد خان پهريائين ترڪستان ڏانهن پڄي ويو، پوءِ ناڪام ٿي سنه 1840ع ۾ انگريزن وٽ اچي پيش پيو. انگريزن امير کي حرم سميت ڪلڪتي ۾ نظربند ڪري رکيو. شجاع ٽيهن سالن جي غير حاضريءَ کان پوءِ هڪ دفعو بالاحصار جي خوابگاه ۾ بادشاهيءَ جا مزا ماڻڻ لڳو. جنرل ناٽ قندار ۾، جنرل سيل جلال آباد ۾ ۽ سر وليم مئڪناٽن، اليگزينڊر برنس ۽ جنرل ايلفنسٽن ڪابل ۾ ڇانوڻي وجهي شجاع جي پاسباني ڪرڻ لڳا. سر جان ڪين ۽ سرولوبي ڪاٽن، ٿوري لشڪر سميت واپس موٽيا. لارڊ آڪلنڊ، سر ولوبي ڪاٽن، سر جان ڪين، اليگزينڊر برنس، مئڪناٽن ۽ ڪپتان ويڊ کي ڪابل جي مهم جي ڪاميابيءَ ڪري ‘نائيٽ’ جو خطاب مليو.

انگريزن جو قلات تي قبضو:

_5آڪٽوبر سنه 1839ع تي ڪپتان راس بيل، مير محراب خان ثانيءَ خلاف شڪايت ڪئي هئي. بلوچن ۾ ڏڪر ڪري سخت بک هئي، ٻيو ته انگريزي لشڪر ڪڇيءَ مان لنگهڻ وقت غريبن جي فصل کي درندن وانگر نقصان رسايو هو، ان ڪري هنن ڍاڍر جي انگريزي گدامن کي لٽيو هو. راس بيل، باغي سردار شاهنواز جي سفارش ڪئي هئي. انهن سڀني ڪري ڪابل مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ انگريزن هڪڙو فوجي دستو توبخاني سميت جنرل ولشائر جي اڳواڻيءَ هيٺ قلات ڏانهن روانو ڪيو. ولشائر اوچتو قلات جي قلعي تي آتشبازي شروع ڪئي، مير محراب خان ثاني، ٻه هزار جانبازن ۽ سردارن سان وڙهندي، ٽيپو سلطان وانگر شهيد ٿي ويو. سندس پٽ ولي عهد نصير خان، داروغي گل محمد جي حفاظت هيٺ پنجگور ڏانهن نڪري ويو. اتان هو خاران جي نوشيرواني سردار مير آزاد خان وٽ وڃي پناهه گزين ٿيو، جو سڄي بلوچستان ۾ طاقتور سردار هو.

قلات جي قلعي کي لٽڻ کان پوءِ انگريزن مير شاهنواز خان کي قلات جي تخت تي ٽاڪيو ۽ لفٽيننٽ لودي کي سندس صلاحڪار مقرر ڪيو. چارلس ماسن به ان وقت قلات جي قلعي ۾ موجود هو. ولشائر دري موله کان لشڪر ۽ توبخاني سميت موٽيو. انگريزي لشڪر کي قابل ۾ رهڻو هو، ان ڪري شال، مستونگ ۽ ڪڇيءَ جا علائقا، جتان ڪابل جو رستو لنگهندو هو، سي انگريزن شاه شجاع جي حوالي ڪيا.(1) سرجان ڪين فتح جا شاديانا وڄائيندو حيدرآباد کان لنگهيو، ميرن 19 توبن سان سندس سلامي ورتي. انگريزي جنرل ڪجهه سون تحفي طور مير نور محمد خان کي ڏنو. ان موقعي تي مير صوبدار خان، انگريزي جنرل کي ڏاڍ مهماني ڏني هئي. ماسڪو گزٽ، جنهن اڳ ٽوڪ طور لکيو هو ته: “روس، انگريزن کي صلح جا شرط ڪلڪتي پهچي مڃرائيندو.” اُن جي جواب ۾ انگلينڊ جي وزير پامرسٽن، دنيا کي ثابت ڪري ڏيکاريو ته ڪلڪتو ته پري رهيو، پر انگريزي لشڪر کي ڪابل جي بالاحصار قلعي تي جهنڊي کوڙڻ کان به روس روڪي نه ٿي سگهيو.(2(

مير نور محمد خان جي وفات:

ماه جمادي لاثاني سنه 1256هه (1840ع) ۾ مير نور محمد خان ‘ثريا جاه بهادر’ وفات ڪئي. هو امن پسند حاڪم ٿي گذريو. بلوچن جڏهن سردار احمد خان لغاريءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ حيدرآباد جي ريزيڊنسيءَ تي ڪاهه ڪئي هئي، ان وقت هجوم کي باز آڻڻ لاءِ مير صاحب پنج لک رپيا پنهنجي کيسي مان خرچ ڪيا هئا. وفات ڪرڻ کان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

اڳ پنهنجن ٻن پٽن جي ٻانهن ميجر آئوٽ رام کي سپرد ڪري ويو، جو ڪرنل پاٽنجر ڪان پوءِ سنڌ ۽ بلوچستان مٿان ريزيڊنٽ هو.

مير محمد نصير خان الغازي:

مير نور محمد خان ڪان پوءِ سندس ڀاءُ مير محمد نصير خان 'الغازي' گاديءَ تي ويٺو. هو پڙهيل، داناءُ، فياض ۽ مستقل مزاج فرمانروا هو. سنه 1285هه (1842ع) ۾ طاعون جي موذي مرض سنڌ ۾ منهن ڪڍيو ۽ اٽڪل ٽن مهينن تائين سنڌ تي ان جو دور رهيو. امير زادا، شاهي حرمن سميت قلعي ڪان نڪري ڀهراڙيءَ ۽ ڳوٺن ۾ وڃي رهيا.(2(

(1) Kalichbeg Furidunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 242

(2)تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي لکي ٿو ته، بهاولپور جي نواب بعض بلوچي سردارن مان شاديون ڪيون هيون، ان ڪري خالصا سرڪار، ديره جات نواب کي ٺيڪي تي ڏنو هو.

(1) G. B. Malleson: A Historical Sketch of the Native States of India, P. 165.

(2)فقير عزيزالدين جو خاندان پڇاڙيءَ تائين رنجيت سنگهه ۽ سندس پوئين سان غداري ڪندو رهيو. انگريزن جي پنجاب تي ڪاهه ڪرڻ وقت گوبند ڳڙهه جو مضبوط قلعو فقير جي هڪڙي مائٽ انگريزن جي حوالي ڪيو هو.

(1) J.D. Cuningham: A History of the Sikhs, Chp. VII, London, 1853.

(2) Baron, C. Hugel: Travels in Kashmir & the Punjab, P. 334. London, 1845.

(3)سيد محمد شريف قلات جي بيگر بيگي محراب خان پاران هرند، داجل ۽ ڄامپور جو نائب هو ۽ ديره جات جو رهاڪو هو. هن خان قلات سان غداري ڪري، مٿيون علائقو رنجيت سنگهه جي حوالي ڪيو ۽ پوءِ انگريزن وٽ جاسوس ٿي رهيو.

(1) J. Douglas: Bombay & Western India, P. 35, London, 1803.

(1) P.N. Khera: British Forward Policy toward Sind.

(1) E. Thoranton: History of British Empire in India, Chp- XXXII, PP450-454, London, 1845.

(1) W.F. Napier: The Conquest of Sind, Vol. I, P-25, London, 1845.

(1) T.H. Holdich Sir, The Indian, Barderland, P-85, London, 1901.

(2) Grathan Geary: Through Asiatic Turkey, P. 17, London, 1878.

(1)هندستان ۾ وڏا ڏکر گهٽو ڪري ڪمپنيءَ جي راڄ جي ڏينهن ۾ پيا، مثلا، پهريون ڏکر لارڊ هيسٽنگس جي ڏينهن ۾ 84_1783ع ۾ پيو، ٻيون ڏکر مارڪس آف ويلزلي جي ڏينهن ۾ 84_1783ع ۾ پيو. ٽيون ڏکر مارڪس آف هيسٽنگس جي ڏينهن ۾ 14_1813ع ۾ پيو، چوٿون ڏکر لارڊ ائمهرسٽ جي زماني ۾ 1825ع ۾ پيو، پنجون ڏکر وليم بينٽڪ جي ڏينهن ۾ 1828ع ۾ پيو، ڇهون ڏکر لارڊ آڪلنڊ جي ڏينهن ۾ 38_1837ع ۾ پيو. ستون ڏکر لارڊ ڊلهائوسي جي ڏينهن ۾ 1848ع ۾ پيو. مٿين فهرست کي ڏسو ۽ ميرن جي راڄ کي ڏسو. سنه 1783ع کان 1843ع تائين سنڌ ۾ هڪڙي دفعي به ڏکر نه پيو.

(1) J.C. Marsham: A bridgment of the History of India, Chp-XI, PP-37-382

(2) J. C. Catton: Rulers of India, M Elphistone, PP. 169-170

(1) Sayyed Mohammed Latif: A History of the Punjab, P. 485

(2) P. N. Khera: British Farword Policy Towards Sind.

(1) Angus Hamilton: Problems of the Middle East, "Persia & Powers" P. 174.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(2) H. H. Wilson: History of British India, Vol. II, PP. 271-277.

(1)قنڌار جي بارڪزئي سردارن مان رحيم خان ٻه هزار لشڪر وٺي شاه شجاع کي گرفتار ڪرڻ لاءِ سندس پٺيان پيو هو، جيڪڏهن مير محراب خان هن کي بچائي پناه نه ڏئي ها، ته پڪ شجاع گرفتار ٿي وڃي ها.

A. W. Hughes: Baluchistan CHP. VII, P. 97 London, 1877.

(2)ڪرنل آلرڊ ۽ جنرل وينٽورا ٻه فرينچ سپاهي نيپولين بوناپارٽ جي لشڪر ۾ نوڪر هئا. نيپولين جي خاتمي کان پوءِ ٻنهي ڄڻن ڪجهه وقت ايراني فوج ۾ نوڪري ڪئي، پوءِ سنه 1822ع ۾ قسمت آزمائڻ لاءِ لاهور پهتا ۽ رنجيت سنگهه جي فوجن کي قواعد سيکارڻ لاءِ مقرر ٿيا. انهن کان سواءِ ٻيا ٻه ڄڻا ڪرنل ڪورٽ ۽ ائيوٽبائيل به رنجيت سنگهه وٽ نوڪر هئا.

(1) J. C. Marsham: A bridgment of the History of India, Chp. XI, P. 871.

(2)نوٽ: هڪڙي پاسي انگريز هندستانين کي روسي ڪاهه جو خوف ڏيارڻ لڳا، ٻئي پاسي هنن بمبئي توبخاني جي هڪڙي عملدار ايلڊرڊ پاٽنجر کي هرات جي حڪام ڪامران ۽ سندس وزير يار محمد جي مدد ڪاڻ هرات ڏانهن روانو ڪيو. ايلڊرڊ پاٽنجر وڃڻ سان ايراني شهزادي محمد مرزا ۽ سندس روسي صلاحڪار ڪائونٽ سموئچ کي پنج گهمرا شڪست ڏني. ٽئين طرف انگريزي ٻيڙي ايراني نار جي ٻيٽ خرق تي قبضو ڪيو، جنهن ڪري ايرانين هرات جي پچر ڇڏي ڏني.

(1) Edmund C. Cox: History of Bombay Presidency, P. 299.

نوٽ: مير محمد خان جي اولاد مان بهرام خان جي پٽ احمد يار خان قلات جي تخت لاءِ دعويٰ ڪئي هئي، پر مير محراب خان جي عملدار محمد غلزئيءَ هٽان مارجي ويو هو. سندس ٻن پٽ شاهنواز خان ۽ فتح خان بغاوتون ڪيون. منجهائنئ شاهنواز خان کي انگريز، مير محراب خان خلاف هٿيار طور ڪم آڻڻ لڳا.

A. W. Hunghes: Baluchistan, Chp. VII, PP. 194-197

(1) J. P. Ferrier: History of Afghanistan, London, 1858.

(2)هينري پاٽنجر ۽ ڪپتان ڪرسٽي 19 صديءَ جي شروعات ۾ سون مياڻيءَ کان خاران تائين بلوچستان جي سياحت ڪئي هئي. سنه 1816ع ۾ هينري پاٽنجر جو سفرنامو 'ٽرئولس اِن بلوچستان ائنڊ سنڌ' شايع ٿيو هو. ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت اليگزينڊر برنس جي قلات جي ايلچي ميجر ليچ، حاجي عبدالنبي خان نالي هڪڙي پٺاڻ کي پنهنجو ديسي ايجنٽ مقرر ڪري، 1838ع ۾ قلات کان مڪران تائين مسافريءَ ڪرڻ ۽ رپورٽ پيش ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو هو. سندس بلوچستان متعلق رپورٽ 1844ع ۾ جنرل ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال ۾ ٻن قسطن ۾ شايع ٿي هئي. آرٿر ڪانولي خشڪي رستي انگلينڊ کان ايران ۽ افغانستان کان ٿيندو پنجاب پهتو هو. سندس سفرنامو ٻن جلدن ۾ 1834ع ۾ لنڊن کان شايع ٿيو هو.

Frontier & Overseas Expeditions From India, "Kalat Affairs", P. 37.

(1)چارلس ماشن جو پهريون نالو جيمس لوئس هو. هو لنڊن جي هڪڙي واپاري جو پٽ هو. هو يوناني، لاطيني ۽ فرينچ زبانن جو ماهر هو. 1822ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۾ نوڪر ٿي بنگال پهتو. اتان 1827ع ۾ قلندري فقيرن جي لباس ۾ پشاور کان ٿيندو ڪابل پهتو، اتان غزنيءَ ۽ دري بولان کان ٿيندو شڪارپور رستي کان لاهور پهتو. اتان موٽي ڪراچيءَ آيو. پوءِ سمنڊ رستي مسقط، شيراز، بغداد، همدان ۽ تبريز تائين سير ڪري، مڪران جي بندر سون مياڻيءَ کان قلات پهتو. هن کي اهم دستاويز ۽ سڪا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي پيش ڪيا. ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن هن لاءِ ساليانو پنج سؤ پائونڊ وظيفو مقرر ڪيو. سنه 1853ع ۾ مئو. سندس سفرنامو ٻن ڀاڱن ۾ آهي. 1_ 1816ع کان 1838ع تائين، ۽ 2_ 1842ع کان 1843ع تائين. هن ڪتاب مان پنجاب، سنڌ ۽ بلوچستان جي ان زماني جا حالات معلوم ٿي سگهن ٿا.

(1) J. C. Marsham: A bridgement of the History of India, P. 395.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1) C. Smith: The Life of John Wilson, PP. 440-441

(2)مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني، ص_ 334.

(1)نوٽ: وليم مئڪناٽن سنه 1809ع ۾ مدراس فوج ۾ سوار پرتي ٿيو، پوءِ 1814ع تي بنگال سول سروس ۾ داخل ٿيو. هو مشرقي زبانن جو ڄاڻو هو، تنهن ڪري لارڊ هيسٽنگس جي سفارش سان ديواني هاءِ ڪورٽ جو نائب صدر مقرر ٿيو. لارڊ وليم بينٽڪ جي زماني ۾ هو سيڪريٽري مقرر ٿيو. پوءِ انڊين پوليٽيڪل کاتي جي خفيه صيغي مٿان سيڪريٽري مقرر ٿيو. مشرقي معاملات کان واقف هو، ان ڪري گورنر جنرل جي ڪائونسل جي ميمبرن کي سندس فيصلن اڳيان جهڪڻو پوندو هو.

(1)ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ جي ڪتاب 'ڊراءِ ليوز فرام ينگ ايجپٽ' مان ان زماني جي سنڌ جي خبر پئجي سگهي ٿي. ڪتاب جو اردو ترجمو سيد محمد ضامن ڪنتوري 'عبرت ڪده سنڌ' جي نالي سان ڪيو، جو 1903ع ۾ دکن حيدرآباد جي مطبع شمسيءَ مان شايع ٿيو.

(2) Kalichbeg Furidunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 224/225.

W. Nepier Sir: Napir Sir Charles, His Life & Opinions, Vol. I, London, 1854.

(1) J.W. Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, P. 398.

(1) Lutfullah: Autobiography, Pp. 294-298, London, 1857.

(1) L.J. Trotter: Rulers of India, "The Earl of Aukland P. 76, Oxford, 1893.

(2) H. G. Wylly: The Military Memories of Liet, Jeneral J. Thackwell, Chp- VI, PP-121-122, London, 1908.

(3) A. W. Hughes: Baluchistan, Chp- VII.

(4)لاڙڪاڻي جي قلعي تي ڪلهوڙن جي ڏينهن کان توبخانو رهندوهو. سنه 1871ع تائين قلعو موجود هو، پوءِ متجي ويو. (ٻمبئي رڪارڊ 1855ع.(

(1) L. J. Trotter: Rulers of India, The Earl of Auckland, P. 78

(2) J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, Chp-XII, P. 396

(1) P. H. Kennedy: Narrative of the Campaign of the Army of Indus in Sind & Kabul, Vol-II, PP-139-48, London, 1840

(1) History of Alienations in the Province of Sind, Vol- II, Pp. 139-150.

(2) A.W. Hughes: Baluchistan, Chp-VII.

Forntier & Overseas Expeditions from India, "Kalat affairs", P. 36.

(1) Frontier & Overseas Expeditions Fro India, "Kalat Affairs", P. 36.

(2) J.C. Marsham: Abridgment of the History of India, P. 338.

(2)سنه 1846ع ۾ ٻيو دفعو سنڌ ۾ طاعون جو مرض پيو، جنهن ڪري هڪڙي هفتي اندر ڪراچيءَ ۾ ست هزار ماڻهو مرڻ لڳا. سرچارلس نيپئر جو ڀاڻيجو، جان نيپئر به هن بيماريءَ وگهي مئو هو.

R. B. Bulchand: History of Sind, Chp-XVI, P. 44.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سرحدي واقعا:
سنڌ جي سرحد تي امن امان رکڻ لاءِ مير نور محمد خان جوڳو انتظام ڪري ويو هو، جيئن انگريزن کي شڪايت ڪرڻ لاءِ موقعو ملي نه سگهي. ٽر جا ڪوسا وقت بوقت ڪڇ ۾ ڦريون ڪندا هئا، سندن سردار بهادر خان ڪوسي کي مير صاحب ٽر مان لڏارائي اپر سنڌ ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنو ۽ ٽر جي راڻي جڳتسنگهه تي ٽالپري فوج چڪاس رکڻ لاءِ مقرر هئي. ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت انگريزن سنڌ، پنجاب راجپوتانا ۽ بلوچستان جي وچ ۾ بنيادي نفاق وجهي ڇڏيا هئا. ڪراچي لاڙ ۾ ۽ بکر سري تي به اهم هنڌ انگريزن جي نگراني هيٺ هئا. سکر، شڪارپور، خان ڳڙه، ڍاڍر، شال (ڪوئٽا) ۾ انگريزن فوجي چوڪيون قائم ڪيون هيون، جتي سامان رسد جا ڊيپو هئا. ڇتر، ڦليجي، ڀاڳ، لهڙي، قاسم جي جهوڪ ۽ برشوري ۽ سندن عملدارن جي آرام وٺڻ لاءِ مسافر خانا جڙيل هئا. سکر سندن فوجي مرڪز هو.
مٿئين رستي تان انگريزن جي ڪابل واري لشڪر کي سامان پهچندو هو. مير محراب خان جي بيگناهه شهيد ٿيڻ ڪري بلوچن ۾ ڪافي جوش هو. ڪڇيءَ جا بلوچ جن ڪابل لشڪر جا قافلا لٽيا هئا، تن کي مير نصير خان ثاني امن امان ۾ رهڻ لاءِ صلاح ڏني. مير شير محمد خان ماڻڪاڻيءَ لهڙي جي ڊومبڪي سردار ڏانهن دعوت نامي ۾ لکي مڪو هو ته، "جيڪڏهن ڊومبڪي دري بولان تي ڪاهه ڪندا ته پنج هزار ماڻڪاڻي لشڪر مدد ڪرڻ لاءِ موڪلبو." انگريزي ايجنٽن کي ان قسم جي خط و ڪتابت جي خبر هئي. مير نصير خان ثاني انگريزن جي چوڻ تي پنهنجي بولان جي نائب مولا بخش کي ڍاڍر ۾ تاڪيد نامو مڪو هو ته هو ڊومبڪين جي سردار کي امن ۾ رهڻ لاءِ تاڪيد ڪري.
خان قلات پاران افتار خان رند هٿياربند فوجن جي دستي سان دري بولان جي حفاظت ڪرڻ لڳو.(1) روجهاڻ جو قلعو شڪارپور کان 26 ميلن تي خان ڳڙهه کان ڏهن ميلن تي بلندي مير عالين جي رياست جو مرڪز هو، سو جاني ديري جي زمينن تائين براهوئين ڦهائي ورتو، ان کان سواءِ هو مامل جو جهنگ به والارڻ لڳا. جولاءِ سنه 1842ع ۾ مير نصير خان شهداداڻي انگريزي ريزيڊنٽ ميجر آئوٽ رام کي سنڌ ۽ بلوچستان جي حدن مقرر ڪرڻ لاءِ احتجاجي نوٽ پيش ڪيو، ليڪن انگريزن جو سمورو ڌيان قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن هو ۽ سندن خاص مرضي هئي ته سنڌ ۽ بلوچستان ۾ ڪنهن قسم جي گڙٻڙ نه ٿئي، ڇاڪاڻ ته اُتان چوپايو مال ۽ سامان رسد ڪابل جي لشڪر کي پهچندو هو ۽ دري بولان جي سلامتيءَ لاءِ سنڌ جي سرحد ۽ ڪڇيءَ جي ميداني قبيلن ۾ امن امان قائم رکڻ انگريزن لاءِ ضروري هو.
قنڌار، ڪابل ۽ قلات فتح ڪرڻ کان پوءِ، انگريزن جو اقتدار ايتري قدر وڌي ويو هو، جو سرحدي بلوچي قبيلن جي جرڳن جا فيصلا انگريزن جي چوڻ تي آغا جي معرفت ٿيڻ لڳا. برٽش پوليٽيڪل ايجنٽ ۽ آغا خان جي معرفت بجار خان ڊومبڪي ۽ دريا خان جڪراڻيءَ جي پاڻ ۾ صلح ٿي. ساڳئي وقت مير نور محمد خان جي پٽ حسن علي خان۽ مير شهداد خان جو ملڪيت تان پاڻ ۾ تڪرار جاڳيو ۽ نواب حمد خان لغاريءَ جي اشاري تي مير صوبدار خان شهزادي حسن علي خان کي پڙڪائڻ لڳو، ڏرين جو فيصلو مير نصير خان، ميجر آئوٽ رام معرفت ڪرايو. غرض ته ڪراچيءَ کان وٺي ويندي ڪابل تائين بلوچي ۽ افغان سردارن جا فيصلا انگريزن معرفت ٿيڻ لڳا.
ڪابل جي فضا جو بدلجڻ:
لارڊ آڪلنڊ ۽ برطانوي وزير لارڊ پامرسٽن، سنڌو نديءَ پريان هڪ هزار ميلن جي مفاصلي تي اڻ ڏٺي ڏيهه ۾ جيڪا مفت ۾ جنگ خريد ڪئي هئي، تنهن جو نتيجو سٽت انگريزن کي ڀوڳڻو پيو. شاهه شجاع، جنهن غيور پٺاڻن مٿان فرنگين جي ڇٽي مڙهي هئي، تنهن جي روش ڪري پٺاڻن ۾ عام ناراضپو پيل هو. سيني افغانن تنگ ٿي، گڏجي امير دوست محمد خان جي پٽ غازي اڪبر خان جي اڳواڻيءَ هيٺ انگريزن خلاف استقلال جو جهنڊو بلند ڪري، گوريلا جنگ شروع ڪئي. 27 جون سنه 1839ع تي، رنجيت سنگهه 57 ورهين جي ڄمار ۾ مئو. سندس بي وقتي موت اتحاد ثلاثه جو هڪڙو بازو ڀڃي ڇڏيو. لاهور دربار جي خالصا سردارن ۽ وزيرن ۾ انتشار پئجي ويو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خالصا حڪومت زوال ڏانهن قدم کڻڻ لڳي. رنجيت سنگهه جيڪا پيشنگوئي ڪري ويو هو ته: "عنقريب سڄي هندستان جو رنگ ڳاڙهو ٿي ويندو." سا درست ثابت ٿيڻ لڳي.

سنه 1840ع ۾ روسين خيوا تي ڪاهه ڪئي، جيتوڻيڪ هن مهم ۾ روسي ناڪام رهيا، ليڪن سينٽ پيٽرسبرگ جي ڪورٽ آف نيوا ۽ لنڊن جي ڪورٽ آف سينٽ جيمس ۾ ڇڪتاڻ پوڻ ڪري، روس ۽ انگريز وچ ايشيا جي ميدان ۾ طاقت آزمائي ڪرڻ لڳا. روسي حملي جي اوٽ وٺي، انگريز هندستانين کي 'روسي خطري' جو خوف ڏيارڻ لڳا، جيتوڻيڪ روسين لاءِ هندوڪش جبل ٽپڻ نهايت مشڪل ڪم هو، سو پنهنجن ڏيڍ سؤ بيگمن سان بالا حصار قلعي ۾ عيش ۽ آرام سان رنگ رلين ۾ مشغول هو.

سر وليم مئڪناٽن ۽ سر اليگزينڊر برنس سنگينن ۽ ناٽي جي زور تي شجاع پاران پٺاڻن تي حڪومت هلائي رهيا هئا. انگريز عملدارن پنهنجن مڊمن ۽ ٻارن ٻچن کي به ڪابل گهرايو هو، ته پل گل اندام پوريون ڪابل جي ٿڌين جانفرا هيرن ۽ لذيذ ميون کان لطف اندوز رهن. هر روز شام جو ڪابل جي بالاحصار قلعي هيٺان ڇانوڻيءَ ۾ ناچ ۽ ڊنر جون محفلون برپا ٿينديون هيون ۽ مڊمون پيانو جي ترنم خيز سرودن تي رقص ڪنديون هيون. خرچ ڪمپني سرڪار تي هو، مگر بيوقوف فرنگين کي خبر ڪانه هئي ته جنهن هنڌ تي اهي آشيانو جوڙي ويٺا آهن، ان هنڌ جي زمين جيترو گلريز ۽ روح پرور آهي، اوترو اُن جي هيٺان هڪڙو مهيب ٻرندڙ جبل ٻري ۽ ڪامي رهيو هو ۽ عنقريب ڦاٽڻ تي هو.

ستاويهين مهينن جي گذرڻ بعد، ٻهريائين اوچتو منجهانئس ٽورو ٽورو دونهون نڪرڻ لڳو، تان جو اوچتو جيئڻ پوءِ تيئن سڄو ڪابل جو آسمان غبار آلوده ٿيڄي ويو. انگريزي ڇانوڻي، جتي هر صبح 'نئون سال' هو ۽ هر شام 'ناتال' هو، تنهن تي يڪايڪ خاموشي ڇانئجي ويئي. اڳ انگريزي لشڪر کي دري خيبر يا دري بولان کان، جن قافلن ذريعي سامان رسد پهچندوهو، انهن قافلن جي سلامتيءَ لاءِ انگريزي سفير سر وليم مئڪناٽن معرفت افغان سردارن کي ساليانو وڏيون رقمون ملنديون هيون.(1) مگر ٽن سالن اندر هندستان جي خزاني کي لاڳيتو کوٽ پوڻ ڪري، مئڪناٽن اهي وظيفا بند ڪري ڇڏيا هئا. ڪابل جي فوج تي، ڪمپني سرڪار کي ساليانو ڏيڍ ڪروڙ رپيا خرچ ڪرڻو پوندو هو.

سنه 1840ع ۾ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن صاف لفظن ۾ سملي جي حڪومت کي لکيو ته، "شاه شجاع انگريزي لشڪر جي سنگينن کان سواءِ هرگز ڪابل تي حڪومت ڪري نه سگهندو." مٿئين سبب ڪري لارڊ آڪلنڊ برطانوي سفير مقيم ڪابل کي خرچن گهٽائڻ لاءِ هدايت ڪئي. وظيفن جي بند ٿيڻ شرط، ٻرندڙ جبل مان دٻيل باهه جا شعلا بلند ٿيا. پٺاڻ غازي مرد انگريزي قافلن تي هٿ صاف ڪرڻ لڳا. ڪابل ڇانوڻيءَ ۾ رسد جي قلت ڪري، هر هڪ انگريزي سولجر توڙي ديسي سپاهي راشن گهٽجڻ ڪري پريشان ٿيڻ لڳو. سر وليم مئڪناٽن، جنهن عهدي هٿ ڪرڻ لاءِ گورنر جنرل کي بيوقوف بڻائي، ڪابل جي ويڙهه جو خونچڪان ڊرامو تيار ڪيو هو، تنهن جي من جون مرادون آخر پوريون ٿيون. ڪيس ٻمبئي جي گورنريءَ جو عهدو مليو ۽ 20 نومبر 1841ع تي ڪيس ٻمبئي وڃڻ لاءِ ڪابل ڇڏڻو هو. لارڊ آڪلنڊ جي گورنر جنرليءَ جو مدو به پورو ٿيو هو، هو خزان جا ڏينهن ڪلڪتي ۾ رهي، نئين گورنر جنرل جي اچڻ لاءِ انتظار ڪري رهيو هو. ڪابل جي مهم کٽڻ ڪري سندس دل ۽ دماغ فتوحات جي نشي ۾ باغ و بهار هئا، مگر هاڻي يڪايڪ فضا جي رخ بدلجڻ ڪري، سندن سمورين خوشين ۽ اميدن تي ناڪامي ۽ مايوسيءَ جي لهر ڇانئجي ويئي. سلمي جي خوشنما پهاڙين ۽ ڪلڪتي جي فورٽ وليم قلعي جي ديوارن کان وٺي لنڊن جي ليڊن هال ۽ ڊائوننگ گليءَ تائين ماتم جون صفون ڇانئجي ويون.

_2نومبر سنه 1841ع تي پٺاڻ غازين، سر اليگزينڊر برنس کي سندس وچ بازار واري بنگلي ۾ ڪٺو ۽ خزانن کي لٽيو. ساڳئي وقت غازين، شاه شجاع جي خزانچي ڪپتان جانسٽن کي قتل ڪري به لک رپيا ڦري ورتا. برٽش فوجن جو ڪمانڊر انچيف جنرل ايلفنسٽن، ڪمپنيءَ جو جهونو آزمودگار سپاهي هو، پر هينئر سندس دماغ ۽ عقل صفا بيڪار ٿي ويا. هن کي خبر نه پئي پيئي ته ڇا ڪجي ۽ ڪهڙا اپاءَ وٺڻ گهرجن. سر وليم مئڪناٽن، جنرل ناٽ ڏانهن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

قنڌار ۾ جنرل سيل ڏانهن جلال آباد قاصد روانا ڪيا ته فوجن سميت، جيترو جلد ٿي سگهي ڪابل پهچن، پر مجاهدن سندن رستا روڪي ڇڏيا هئا ۽ هنن جو پهچڻ مشڪل ٿي پيو. هيڏانهن ڪابل جو لشڪر بک وگهي پريشان ٿيڻ لڳو. آخر مئڪناٽن مجبور ٿي، اڪبر خان کي روبرو گڏجڻ ويو ۽ ڪيس ٿيهن لکن رپين ڏيڻ جي لالچ ڏيڪاريائين، پر پنهنجي باڊي گارڊن سميت افعانن هٿان اتي جو اتي مارجي ويو.
_4جنوري سنه 1842ع تي ميجر ايلڊرڊ پاٽنجر، جنهن اڳ هرات کي ايرانين کان بچايو هو، تنهن معرفت پوڙهي جنرل ايلفنسٽن 6 جنوريءَ تي اڪبر خان سان معاهدو ڪيو ته انگريزي لشڪر کي هڪدم ڪابل ڇڏي وڃڻ لاءِ اجازت ملي. اڪبر خان سندس شرط منظور ڪيا. سخت برف باريءَ جي موسم ۾ منجهند وقت، 15 هزار انگريز ۽ ديسي سپاهي سامان وغيره ڇانوٽيءَ ۾ ڦٽا ڪري، ڪابل کان روانا ٿيا، مگر افغانن جي چنبن مان فوج جو نڪرڻ محال هو ۽ هر هڪ جابلو دري ۽ سوڙهن پيچرن کي هنن سوڙهو ڪري ڇڏيو هو. بت خاڪ ۽ نيزان جو سوڙهو پيچرو، جو ڪابل کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي آهي، اتان لنگهندي 3 هزار سپاهي افغانن هٿان مارجي ويا.
اڪبر خان اچي انگريزن کي گهيرو ڪيو ۽ کين جلال آباد تائين سلامتيءَ سان پهچائڻ لاءِ تسلي ڏنائين، شرط اهو هو ته هو عملدارن جون مڊمون ٻارن ٻچن سميت، وٽس ضمانت طور ڇڏي وڃن. لاچار ٻي واهه نه ڏسي، انگريزي جنرل، ليڊي مئڪناٽن، ليڊي رابرٽ سيل ۽ ٻيون عملدارن جون نَوَ مڊمون، ٻارن ٻچن سميت اڪبر خان جي حوالي ڪيون، جن مان ڪي حامله به هيون. پڻ اٺن بالا انگريز عملدارن کي پاڻ وٽ نظربند رکي، اڪبر خان لشڪر کي وڃڻ لاءِ اجازت ڏني. انگريز سولجرن جو تعداد ان وقت فقط ساڍا چار سؤ باقي وڃي بچيو هو. جلد لڪ وٽ پهچڻ وقت اڪبر خان وري اچي لشڪر کي گهٽيو. هن گهمري جنرل ايلفنسٽن ۽ برگيڊيئر شليٽن کي نظربند ڪيائين. هاٿي لشڪر ۾ فقط ويهه عملدار ۽ 45 سولجر باقي وڃي بچيا هئا، جي پڻ گندامڪ ڇڏڻ کان پوءِ ناس ٿي ويا. پندرهن هزارن فوجن مان فقط هڪڙو انگريز ڊاڪٽر برائڊن سلامتيءَ سان جلال آباد پهتو، جنهن دردناڪ حادثي، تباهي ۽ عملدارن ۽ مڊمن جي گرفتاريءَ جي خبر انگريزن کي ڏني. اهڙي ذليل شڪست اڳ هندستان اندر انگريزن ڪڏهن به ڪين کاڌي هئي.(1) سندن 94 بالا عملدار ۽ يارهن مڊمون ٻارن ٻچن سميت اڪبر خان وٽ نظربند هئا، جا ڳالهه انگريزن لاءِ بدناموسيءَ ۽ شرمساريءَ جو باعث هئي. بدبخت شاه شجاع، جنهن کي تخت تي ٽاڪڻ لاءِ انگريزن ايڏا ڪشالا ڪيا، سو پاڻ به سندن موجودگيءَ وقت ڪابل ۾ غازين هٿان مارجي ويو.
لارڊ آڪلنڊ شرم کي پرچائڻ لاءِ پڌرائي ڪئي ته ڪابل جي شڪست عارضي آهي. ڪمانڊر انچيف سر جئسپر نڪلس جي مرضي هئي ته جنرل ناٽ ۽ جنرل سر رابرٽ سيل قنڌار ۽ جلال آباد کان سلامتيءَ سان نڪري اچن، مگر سوال هو ته هولناڪ شڪست جي بدناميءَ کي ڪيئن مٽائجي؟ انگريزن شيطاني هٿيارن جي زور تي جيڪو دٻدٻو قائم ڪيو هو، تنهن کي ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو هو.(1(
قلات جي قلعي تي انگريزن جي قبضي کي بلوچستان جا براهوئي ۽ بلوچ سردار پنهنجي قومي وقار لاءِ بي عزتي سمجهڻ لڳا. انگريزن جي قلات تي قبضي ڄمائڻ کان پوءِ سنه 1841ع ۾ ڪپتان لي ميسوريئر سون مياٽيءَ کان وٺي قلات تائين سروي ڪرڻ تي مقرر ٿيو. سڀ کان پهريائين انگريزن خلاف سراوان جي سردارن مان سردار محمد خان شهواڻيءَ استقلال جي جهنڊي کي بلند ڪيو، پوءِ فاران جي نامور سردار مير آزاد خان نوشيروانيءَ جي اڳواٽيءَ هيٺ براهوئي قبيلن قلات جي قلعي تي گهيرو ڪيو. ليفٽيننٽ لوڊي گرفتار ٿي قتل ٿي ويو ۽ مير شاهنواز خان جان بچائي پهريائين لاڙڪاڻي پهتو، پوءِ شڪارپور ۾ رهڻ لڳو ۽ ڪيس انگريزي ريزيڊنٽ ميجر آئوٽ رام کان هڪ هزار رپيا ساليانو وظيفو ملڻ لڳو. مير نصير خان قلات جو حقي وارث گاديءَ تي وينو.
ڪابل ۾ انگريزن جي شڪست جو ٻڌي ڪاڪڙن، مرين ۽ براهوئين انگريزن خلاف هٿيار کنيا. ملتان جي خالصا نائب ديوان سانوڻ مل جا ايلچي مرين جي سردار دودا خان وٽ پهتا ته انگريزن خلاف گڏيل محاذ کڙو ڪجي.
رنجيت سنگهه جي مرڻ کان پوءِ سانوڻ مل ملتان جو خودمختيار حاڪم هو. ميجر ڪلبرن ڪاهان تي ڪاهه ڪرڻ وقت مرين جي سردار دوداخان کان شڪست کائي مارجي ويو. مير نصير خان شهداداڻيءَ بگٽين جي سردار بيبرڪ

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ڪي انگريزن خلاف هٿيار کڻڻ لاءِ دعوت نامو مڪو، مير شير محمد خان ماٺڪاٽي به موقعي تي انگريزن سان جنگ ڪرڻ جي فائدي ۾ هو. انگريزي ايجنٽن ڪي مٿين سمورين ڳالهين جي خبر هئي.(1(
هندستان توڙي انگلينڊ ۾ انگريزن جي شڪست کائڻ تي گرما گرم بحث جاري هئا، مگر هندستانين کي خبر هئي ته انگريزن جا پير ڪيتري قدر هندستان ۾ مضبوط هئا. 28 فيبروري سنه 1842ع تي ٻن ڪروڙن جي کوٽ وجهڻ ۽ ڪمپني سرڪار کي قرضن هيٺ زيربار ڪرڻ کان پوءِ لارڊ آڪلنڊ پنهنجي پيشانيءَ تي شڪست جو داغ هڻي، ولايت ڏانهن روانو ٿيو. هندستان جي گورنر جنرلن مان لارڊ ائمهرسٽ پهريون هو، جنهن ڪمپني سرڪار کي برما جي جنگ وقت 13 ڪروڙ رپين جي قرض هيٺ آندو هو، ٻيو لارڊ آڪلنڊ هو، جنهن پٺاڻن سان مفت ڪابل جي جنگ ڇيڙي، ڪمپنيءَ کي نقصان هيٺ آندو.(2(
سندس جاءِ تي لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل ٿي آيو، جو اڳ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جو صدر هو. نئون گورنر جنرل مسلمانن جو سخت ويري هو. وير رکڻ جو سبب سندس مذہ هئي، جنهن جو دمشق جي هڪ بدوي شيخ امير مجول المضرب سان آشنائيءَ جو رستو هو.(3) هندستان پهچڻ کان پوءِ ايلنبرو اڳيان ٻه مکيه ڪم هئا: 1_ ڪابل جي ويڙهه کي ختم ڪرڻ ۽ 2_ انگريزن جي پيشانيءَ تان شڪست جو داغ مٽائڻ.(4) لارڊ آڪلنڊ ولايت اسرڻ کان اڳ، 4_ جنوري سنه 1842ع تي، 3 هزار تازه دم فوج جنرل پولڪ جي اڳواٽيءَ هيٺ دري خيبر کان ڪابل ڏانهن رواني ڪري ويو هو. سکن پاران گلاب سنگهه ڊوگري به انگريزي لشڪر کي مدد ڏني.
_15اپريل تي جنرل پولڪ جلال آباد پهتو، جتي رابرٽ سيل قلعي کي مضبوطي سان جهليو بيٺو هو. جنرل ناٽ، جو قنڌار ۾ هو، تنهن ڏکڻ طرف کان ڪابل تي ڪاهه شروع ڪئي. 12 آڪٽوبر تي انگريزي لشڪر ٻن طرفن کان ڪابل پهتو. اڪبر خان شڪست کاڌي ۽ انگريزن ٻيهر ڪابل تي قبضو ڪيو. انگريزن پٺاڻن کان انتقام وٺڻ لاءِ قنڌار ۽ جلال آباد کان وٺي ڪابل تائين جيڪي به رستن تي ميون جا باغ هئا، سي ويران ڪري ڇڏيا. ڪابل جي مشهور ’چارچته‘، بازار، جا اورنگزيب جي جوڙايل تاريخي يادگار هئي، تنهن کي ساڙائي ڇڏيائون. پوءِ انگريزي عملدار، مذمن ۽ ٻارن ٻچن کي هٽ ڪري، ڪابل خالي ڪري، هندستان ڏانهن موٽيا. واٽ تي جنرل ناٽ جي سولجرن غزنيءَ وٽان لنگهندي، سلطان محمود غزنويءَ جي مقبري جا در پٽرائي، هُلايائون ته اهي سومناٿ جي مندر جا در هئا.(1(
امير دوست محمد خان، جو ان وقت شاهي حرم سميت ڪلڪتي ۾ نظربند هو، تنهن لاءِ لارڊ آڪلنڊ ساليانو 2 لک رپيا وظيفو مقرر ڪيو هو. امير جي بلند شخصيت کان انگريز واقف هئا. ڪيس لارڊ ايلنبرو آزاد ڪري، ڪابل ڏانهن روانو ڪيو. گورنر جنرل اعلان ڪيو ته “انگريزن کي وڌيڪ ملڪن فتح ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي.” پهرينءَ افغان ويڙهه جو ڊرامو ختم ٿيو. هاڻي هندستان جي ’مرد بيمار‘ سنڌ جو وارو هو.
ميرن جي خلاف انگريزن جا ارادا:
سنه 1839ع ۾ ميرن، وليم مئڪناٽن ۽ سر جان ڪين جا ڳرا شرط منظور ڪري، سنڌ ۾ انگريزن جي اقتدار کي منظور ڪيو هو. برٽش ريزيڊنٽ مقيم حيدرآباد جي صلاح ۽ مشوري کان سواءِ ميرن کي حڪومت هلائڻ جي مجال ڪانه هئي. ڪراچي ۽ بکر انگريزي جهنڊي هيٺ هئا. ڪابل جي ٽن سالن واريءَ ويڙهه ۾ مير، انگريز سان هر طرح سان وفادار ٿي هليا. انڊس آرميءَ کي سامان رسد پهچائڻ سميت انگريزن کي سنڌن آگبوٽن لاءِ سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪپن تان جلائو ڪاٺيون وڍڻ جي اجازت مليل هئي. انگريزي لشڪر جي افغانستان ۾ تباهيءَ کان پوءِ، لاهور جي خالصا دربار ۽ ٽالپرن جي دربار ۾ اميد جي جهلڪ جا ترورا نظر اچڻ لڳا هئا، ان هوندي به ٽالپرن ٽن هزارن اٺن ۽ بيل گاڏين سان جنرل ناٽ کي مدد ڏني هئي، جن وسيلي هو ٻيهر ڪابل تائين پهتو هو. ايتريءَ وفاداري ۽ امداد ڪندي به ميجر آئوٽ رام، گورنر جنرل کي ڪائونسل اڳيان ميرن جا اهي خط پيش ڪيا، جيڪي انهن ٽن ورهين جي عرصي اندر بلوچي سردارن ڏانهن روانا ڪيا هئا.
ميجر آئوٽ رام جي مرضي هئي ته ٽالپرن سان ڪو نئون ’عهدنامو‘ ڪجي، مگر لارڊ ايلنبرو جي مرضي هئي ته انگريزن جي وڃايل فوجي قوت کي ٻيهر بحال ڪرڻ لاءِ سنڌ جي ٽالپري حڪومت جو خاتمو ڪجي.(1) گورنر

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

جنرل پوليٽيڪل ايجنٽن جي رپورٽن تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو. مثلا ڪپتان راس بيل ڊاڍر جي پوليٽيڪل ايجنٽ پنهنجي رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته جيتوڻيڪ مير محراب خان ثانيءَ ۽ سندس سردارن رشيد خان ۽ محمد صادق خان، مير نصير خان شهداداڻيءَ ڏانهن مدد گهرڻ لاءِ خط روانا ڪيا هئا، ته به مير صاحب معاهدي جي شرطن تي وفاداريءَ سان پابند رهيو هو.(1(
ساڳيءَ طرح ميجر جان جيڪب، جو پهرينءَ افغان ويڙهه وقت خانگڙهه ڪان دري بولان تائين انگريزي قافلن جي حفاظت لاءِ بي قاعدي سوار فوجن مٿان عملدار هو، سو به ٽالپر ميرن جي فائدي ۾ هو.(3) 29_ جون سنه 1842ع تي، ميجر جان جيڪب، ميجر آئوٽ رام ڪي روجهاڻ جي قلعي جو معائنو ڪرايو. خان قلات پاران بجار خان ڊومبڪي ۽ دريا خان جڪراڻي، خيرپور دربار جي وڪيلن سان گڏيا. انگريز عملدارن کي معلوم هو ته مامل جو جهنگ ۽ روجهاڻ جو قلعو، ٻئي ٽالپرن جي ملڪيت آهن، جن تي براهوئين ناجائز قبضو ڄمايو آهي. مٿيان ٻئي هنڌ ٽالپري سرڪار کي موٽي مليا.
گورنر جنرل ۽ انگريز عملدارن جي روش متعلق هڪڙي انگريز مسٽر چارلس ڊلڪي ان زماني جي هڪ انگريزي اخبار 'گريٽر برٽن' ۾ لکيو هو ته:
"انگريز فوجي بالا عملدار، جڏهن ڪاڏي جي ميز تي ويهن ٿا، تڏهن اها گفتگو ڪن ٿا ته فلاڻو نواب يا فلاڻو راجا مالدار آهي، خاص ڪري ٽالپرن متعلق چون ٿا ته، وٽن سون ۽ چانديءَ سميت گهڻي جواهرات آهي. سندن چوڻ آهي ته سنڌ جا بندر اتر هندستان ڏانهن مال پهچائڻ لاءِ بيحد ڪارائتا آهن"!.
لارڊ ايلنبرو جي مرضي هئي ته سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا ڪان وٺي فيروزپور تائين سڄي ملڪ تي قبضو ڪجي. گورنر جنرل ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي سٽن آگبوٽن رواني ڪرڻ لاءِ لکيو. ڪراچي، بکر ۽ سکر تي انگريزن جي قبضي هئڻ ڪري، آغا خان جي تحريڪ سان، گهڻا بلوچ سردار ۽ سنڌي زميندار جيڪي اڳ ميرن جا دست ۽ بازو هئا، سي هيئر ڪانڌ ڇڄي ڊار ٿي ويا. جڏهن انگريزن ڏٺو ته هاڻ ميدان سندن اڳيان بلڪل صاف آهي ۽ فضا سازگار آهي، تڏهن لارڊ ايلنبرو، جنهن ڪابل جي ويڙهه جي خاتمي ڪان پوءِ پنهنجي پڌرائيءَ ۾ ڏيکاريو هو ته انگريزن کي وڌيڪ ملڪ وٺڻ جي ضرورت ڪانهي ۽ هو هندستان جي اندروني سڌارن لاءِ ڪوشش وٺندو، تنهن جي اها پڌرائي محض پبلڪ جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ ۽ ڪين فريب ڏيڻ لاءِ هئي. افغان ويڙهه جي خاتمي کي اڃا ڇهه مهينا مس گذريا هئا، ته هو سنڌ جي ميرن خلاف قدم کڻڻ لڳو. سندس سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو مطلب هي هو ته هندستاني رعايا، برٽش فوجي قوت کان مرعوب رهي. سنڌ جي ڪاهه دراصل پنجاب تي قبضي ڪرڻ لاءِ انگريزن جو ابتدائي قدم هو.
سر چارلس نيپئر:
عقابي اکين وارو ۽ نڪ مڙيل سر چارلس نيپئر سنه 1782ع ۾ لنڊن جي وائيٽ هال ۾ ڄائو. هن کي ٻيا ٽي ڀائر هئا ۽ اهي پڻ انگريزي لشڪر ۾ سپاهي هئا. منجهائن فاتح سنڌ، فرعون دماغ سر چارلس نيپئر شاعرانه مزاج به رکندڙ هو. ڪي انگريز مؤرخ لکن ٿا ته، سندس اشعار ادبي لحاظ سان وارن هيسٽنگس ۽ سر جان مالڪوم کان بهتر هئا.(1) منجهائن وليم نيپئر 'تاريخ جنگ اسپين' تصنيف ڪئي هئي، جا سنه 1828ع ۾ شايع ٿي. اين_ ايف_ پي نيپئر ڪتاب 'فتح سنڌ' تصنيف ڪيو، جو سنه 1845ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. چارئي ڀائر ڊيوڪ آف ايلنگٽن ۽ سر جان موئر جي اڳواڻيءَ هيٺ اسپين ۾ نيپولين بوناپارٽ جي فوج سان لڙيا هئا. ڊيوڪ آف ويلنگٽن، سر چارلس نيپئر کي چونڊي هندستان ڏانهن موڪليو هو.(2(
سنه 1841ع ۾ سر چارلس نيپئر بمبئي پهتو ۽ پوني جي فوج ۾ عملدار مقرر ٿيو. ان وقت سندس عمر سٺ ورهيه هئي. جيتوڻيڪ هو پيرسن هو، مگر اڻ ٿڪ، آزمودگار، خوش طبع، تند مزاج ۽ دل جو ڪنور سپاهي هو. خود لارڊ ايلنبرو جو چوڻ هو ته: "سر چارلس نيپئر هڪ جهنگلي هاٿي آهي، جنهن کي سڌرڻ لاءِ ڏهه ويهه سيڪاريل هاٿي ڪپن." ڪابل جي ويڙهه ختم ٿي چڪي هئي، روسين ۽ ايرانين جي ڪاهه جا افسانا سرد پئجي ويا هئا، برطانوي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٻيڙو ايراني نار تي قبضو ڪري چڪو هو، ڪرنل اسٽيسيءَ جي ڪوشش سان خان قلات مير نصير خان ثانيءَ جو انگريزن سان ناهه ٿي چڪو هو، رنجيت سنگهه جي مئي ڪان پوءِ خالصن ۾ نفاق پيل هو، هندستان جي ڪنهن به نواب يا راجا ڪي مجال نه هئي جو انگريزن ڏانهن اک کڻي سگهي. لارڊ ايلنبرو ڪين صاف لفظن ۾ چتاءُ ڏيئي ڇڏيو هو ته ڪوبه ٻڙڪ ڪيندو ته ان کي تخت تان لاهي، سنڌس ملڪ تي قبضو ڪبو.(1)

لارڊ ايلنبرو ميجر آئوٽ رام جهڙي صلح پسند ريزيڊنٽ کي حيدرآباد مان بدلي ڪري سر چارلس نيپئر جهڙي چيڙاڪ ۽ ڪنور کي سموريون اختياريون ڏيئي، سنڌ ڏانهن مڪو. ڪيس خفيه طور تاڪيد ڪيائين ته مير عهدنامي جي شرطن تي سختيءَ سان پابند آهن، ان ڪري هو وچڻ شرط کو اهڙو سخت قدم کڻي جيئن ميرن کي جوش اچي ۽ جنگ ڪرڻ لاءِ مجبور ٿين. مير علي مراد خان جي پائرن سان اڳي ئي نااتفاقي هئي، ان سبب ڪري سر چارلس نيپئر ڦريائين سهراباڻي سرڪار جي خاتمي ڪرڻ جو ارادو ڪيو.(2)

سر چارلس نيپئر پهچڻ شرط گورنر جنرل کي لکيو ته، ميرن کي شڪست ڏيڻ بلڪل آسان ڪم آهي، مگر جنهن صورت ۾ انگريزن جا پير ڪابل جي ويڙهه ۾ سوگها ٻڌل هئا، ان ڪري گورنر جنرل ڪيس صبر ڪرڻ لاءِ هدايت ڪئي هئي.(1) 9 سيپٽمبر 1842ع تي، سر چارلس نيپئر زنوبيا جهاز ۾ چڙهي، 14 سيپٽمبر تي ڪراچيءَ پهتو. واٽ تي طاعون جي بيماريءَ ڪري سندس 2 سؤ سپاهي جهاز تي مري ويا.(2) نئين ريزيڊنٽ کي گورنر جنرل پاران مڪمل اختياريون مليل هيون، ان ڪري هن معاهدي جي شرطن جي ڪا پرواهه ڪانه ڪئي. سندس ڪافر ماجرائن ڪري بلوچي غيرت جوش ڪاڏو ۽ نوبت جنگ کي پهتي.(3)

ڪابل پهچڻ ڪان اڳ، وليم مئڪناٽن ميرن تي جيڪا 25 لک رپين جي چٽي مڙهي هئي، تنهن مان 3 لک رپيا ميرن پري ڏنا هئا. جيسين باقي رهيل رقم پري ڏين، تيستائين گورنر جنرل، سر چارلس نيپئر کي سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪپن تي انگريزي فوجن لاهڻ لاءِ حڪم ڏنو، مگر سر چارلس نيپئر جي مرضي هئي ته روهڙي، سکر، بکر ۽ ڪراچيءَ تي مستقل طور انگريزن جو قبضو رهي. ڪراچيءَ پهچڻ شرط هن ميرن تي هيٺيان الزام مڙهيا:

_1ميرن سنه 1839ع واري معاهدي جي خلاف ورزي ڪندي، ملتان جي حاڪم لالا مولراج سان خط و ڪتابت ڪئي آهي.(1)

_2قلات جو بيگلر بيگيءِ مير، انگريزن کي عيسائي ڪافر تصور ڪري، جنگ لاءِ تياريون ڪري رهيا آهن.

_3رنجيت سنگهه جي مئي ڪان پوءِ ميرن سکن سان ناتو رکڻ شروع ڪيو آهي ۽ ان جي ثبوت ۾ ڪي خط هٿ لڳا آهن.

_4خيرپور ۽ حيدرآباد جي درٻارن تي فتح محمد غوريءَ جو رسوخ آهي، جو انگريزن جو دشمن آهي.

_5ٽالپر ميرن مان مير علي مراد خان ۽ مير صوبدار خان کان سواءِ ٻيا سمورا مير، انگريزن کي پنهنجو دشمن سمجهن ٿا.

مٿيان سمورا الزام بي بنياد هئا. ان ۾ شڪ ڪونهي ته ميرن ملتان جي نائب (ناظم) لالا مولراج معرفت لاهور جي خالصا درٻار سان خط و ڪتابت ڪئي هئي، جنهن لاءِ 1839ع واري معاهدي جي فقري اٺين موجب پاڙيسري حڪومتن سان دوستانه خط و ڪتابت ڪرڻ جو ميرن کي حق هو. قلات جي احمد زئي حڪمرانن سان ميرن جي مائٽيءَ جو رستو هو. جيڪڏهن ساڻن دوستانه خط و ڪتابت ڪئي هئائون ته ان مان انگريزن کي ڪهڙو خطرو ٿي سگهيو ٿي! ڏادر جو پوليٽيڪل ايجنٽ ڪپتان راس بيل، گورنر جنرل کي ميرن جي وفاداريءَ لاءِ ڪي ڪاغذ پيش ڪري چڪو هو.

فتح محمد خان غوري، خيرپور جو وزيراعظم جهونو ۽ ايماندار وزير هو. هينري پاٽنجر، اليگزينڊر برنس توڙي آئوٽ رام سان سنڌس دوستي هئي. جڏهن ڪو انگريزي وفد، خيرپور جي ميرن سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ايندو هو ته ميرن کي سوکڙين ڏيڻ سان گڏ ڪمپني سرڪار، فتح محمد غوريءَ لاءِ به سوکڙيون رواني ڪندي هئي. خيرپور جي وزير جي قابليت ۽ شخصيت جي مٿيان انگريزن عملدار تعريف ڪندا هئا. باقي رهيو سوال مير علي مراد خان ۽ مير

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

صوبدار خان جي انگريزن سان وفاداريءَ جو، ان لاءِ ايترو لکڻ ڪافي ٿيندو ته ڀنهي اميرزادن کي پڳ لاءِ ٻين ميرن سان تڪرار هو، ان ڪري ٻئي ڄڻا انگريزن جا گويا جاسوس هئا، جن جي معرفت انگريز گهڻن بلوچي سردارن کي رشوتون ۽ دم دلاسا ڏيئي، ميرن خلاف ڀڙڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئا.(1) گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو، ميجر آئوٽ رام کي لکيو هو ته، ميرن تي دٻاءُ وجهي سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ياڙه جا پرڳڻا بهاولپور جي نواب کي ڏياري، مگر ميجر آئوٽ رام، گورنر جنرل جي وعده شڪن پاليسيءَ سان متفق ڪونه هو، انڪري ايلنبرو ڪيس بدلي ڪري، سر چارلس نيپئر جهڙي ضدي عملدار کي ريزيڊنٽ ڪري مڪو.(1(

انگريزن جا نوان شرط:

_25سيپٽمبر سنه 1842ع تي، سر چارلس نيپئر حيدرآباد پهتو. ميرن دستور موجب سندس سواريءَ لاءِ ريشمي پالڪي ۽ سندس عملي لاءِ قيمتي پاڪڙن سان اٺ روانا ڪيا. درٻار ۾ وارد ٿيڻ وقت، نئين ريزيڊنٽ جي آمد جي خوشيءَ ۾ مٺايون ورهايون ويون، مگر ضدي فرنگيءَ درٻار ۾ پهچڻ کان اڳ هڪڙو سخت لفظن ۾ خط ميرن ڏانهن مڪو، جنهن ۾ هن لکيو ته، "ڪراچيءَ جي ٽالپري نائب، انگريزي ڇانوٽيءَ ۾ ماڻهن کي رهڻ کان منع ڪئي آهي ۽ انگريزن جي مال تي زوريءَ محصول مڙهيو آهي، وغيره!" ياد رهي ته نئين معاهدي جا شرط، جيڪي ميجر آئوٽ رام مرتب ڪري گورنر جنرل ڏانهن منظوريءَ لاءِ مڪا هئا، سي گهڻو نرم هئا، انهن شرطن کي لارڊ ايلنبرو رد ڪري خفيه طور نوان شرط سر چارلس نيپئر ڏانهن مڪا هئا. نيپئر، ميرن جي گڏيل قوت جو اندازو سٺ هزار فوج ۽ ٽيهه توبون لڳايو هو. مٿيون اندازو جيتوڻيڪ هڪ حد تائين صحيح هو، پر ميرن ۾ اتحاد بدران انتشار پيل هو. خود نيپئر جي مرضي هئي ته ميرن جي اجتماعي قوت کي پڇي ڪمزور ڪري، ان ارادي سان ڦهرايائين سهراباڻي سرڪار جي قوت کي پڇڻ جو محڪم ارادو ڪيو ۽ جنگ جا شعلا سنڌ اندر ڦهرايائين سري ۾ بلند ٿيا.

جنگ کي ڇيڙڻ لاءِ سر چارلس نيپئر، ميرن کي هيٺان شرط پيش ڪيا:

_1ميرن 23 لک رپيا اڃا ڪونه ڀريا آهن، تنهن ڪري ڪراچي، ٺٽو، سکر ۽ ٻکر هڪدم انگريزن جي حوالي ڪن.

_2آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا ڪلدار سنڌ ۾ چالو رهندا ۽ ٽالپرن لاءِ انگريز نئون سڪو تيار ڪرائيندا، جن تي هڪڙي پاسي کان راڻي وڪٽوريا جي تصوير هوندي.

_3سنڌو درياءَ جي ڀنهي ڪپن تي هڪ سؤ ياردن تائين انگريزن کي جلائو ڪاٺين وڍڻ جو حق رهندو.

_4سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ياڙي جا پرڳڻا، سهراباڻي سرڪار هڪدم بهاولپور جي نواب کي حوالي ڪري، ازانسواءِ سکر، ٻکر ۽ سنڌس پر وارا ڀيٽ انگريز جي حوالي ڪري.

امام ڳڙهه جو قلعو:

ڊسمبر سنه 1842ع ۾ فرعون دماغ نيپئر، سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ياڙي تي قبضي ڪرڻ جي بهاني سان اتر سنڌ ڏانهن روانو ٿيو. رواني ٿيڻ کان اڳ، هن مير صوبدار خان، مير فضل علي خان ۽ مير غلام شاه سان ملاقاتون ڪيون. مير صوبدار خان پاڻ کي پڳ جو مالڪ سمجهندو هو، ساڳيءَ طرح مير علي مراد خان پنهنجي ڀاءُ مير رستم خان سان پڳ تان تڪراري هو، حالانڪ سندس نونهار جي معاهدي موجب مير رستم خان ڪيس موٽائي ڏني هئي. مير رستم خان کي مير سهراب خان جيئري پڳ جو مالڪ مقرر ڪري ويو هو ۽ مير رستم خان پنهنجي پٽ مير محمد حسن کي وليعهد مقرر ڪيو هو. سکر پهچڻ کان اڳ نيپئر مير رستم خان کي ساڻس روبرو ملاقات ڪرڻ لاءِ لکيو هو. وري جڏهن سکر پهتو، تڏهن مير علي مراد خان پنهنجي ڀاءُ خلاف انگريز جنرل وٽ دانهن ڪٽي ويو ۽ فرنگيءَ کي سونهري موقعو هٿ لڳي ويو. هن علي مراد خان کي دلاسو ڏنو ته سنڌ فتح ڪرڻ بعد سندس حقن متعلق غور ڪيو ويندو.

ٻڍڙي مير رستم خان کي اچي خوف جاڳيو ته متان فرعون دماغ فرنگي ڪيس ملاقات ڪرڻ جي بهاني سان گرفتار ڪرائي. ان خوف ڪري هو چند جان نثارن، خزاني ۽ شاهي حرم سميت ٿر جي ويران قلعي امام ڳڙهه ۾ وڃي لڪو.مٿيون قلعو مير محمد خان جي جاگير ۾ هو، جتي بارود رکيل هو. سهراباڻي سرڪار جا جيڪي به نوجوان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

اميرزادا هئا، سي انگريزن جي خلاف ٿي بيٺا، سندن هٿياربند دستا دارالخلافه خيرپرو جي آس پاس پهچي ويا. مير علي مراد خان گهر جو ڀيدي هو، سندس رهنمائيءَ سان نيپئر سيني دستن کي شڪست ڏيئي پنهنجي رستي کي صاف رکڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ٽالپر اميرن کي گهٽي عرصي کان اميد هئي ته جيڪڏهن انگريز سندن خلاف هٿيار کڻندا ته برهاوئي، بلوچ ۽ پٺاڻ سندن مدد لاءِ ميدان ۾ نڪري ايندا، مگر هاڻ ڪين پڪ ٿي ويئي ته اها سندن محض خوش فهمي هئي. جيئن لوئر سنڌ جي جوکين ۽ نومڙين، انگريزن جو طرف ورتو هو، تيئن اپر سنڌ ۾ چانڊين جو سردار جنهن کي ٽالپرن سان روايتي دشمني هئي، انگريزن سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺو.
مير رستم خان ۽ سندس پٽ مير محمد حسن خان وٽ امام ڳڙهه جي ڪوٽ ۾ 3 هزار لشڪر، ست توبون ۽ بارود جو ڪافي ذخيرو موجود هو. سندن مرضي هئي ته سنڌ جي حفاظت ڪرڻ لاءِ قلعي کي فوجي مرڪز جوڙي، انگريزن سان لاڳيتي جنگ جوٽجي. هيڏانهن سر چارلس نيپئر 3 سؤ سوار، اڍائي سؤ پيادا اٺن تي چاڙهي، ڏهه اٺ سامان رسد سان ڀرائي، اَسي اٺن تي ساندارن ۾ پاڻي ڀرائي، مير علي مراد خان کي ساڻ ڪري، اَٺن منزلن ڪرڻ ڪانپوءِ اَٺين ڏينهن امام ڳڙهه پهتو. سندس اچڻ جو ٻڌي مير رستم خان خزاني، حرم ۽ توبن سميت ڪوٽ کان نڪري تر ڏانهن پڇي ويو. فاتح انگريز ڦهرائين قلعي تي توبزني ڪئي، ياءُ جي خلاف ڦهرين توب مير علي مراد خان ڇوڙي حق نمڪ ادا ڪيو، توبزني ڪرڻ بعد ميجر ويدنگٽن بارود جون چوويهه ڪاٽيون ساڙائي قلعي کي اڏائي ڇڏيو.
مير رستم خان:
مير رستم خان ضعيفيءَ جي حالت ۾ ٽر جي مسافري ڪندو هليو، رستي تي مير محمد حسن خان جي والده اُٺ تان ڪري پئي ۽ سندس هڪڙي ٻانهن ڀڄي پئي. مير صاحب ٻي يار مددگار دربدر ٿيندو، پنهنجا زيور وڪڻندو، گذران ڪرڻ لڳو.(1) آخر ٽرن ۽ ٻرن کي جهاڳيندو حيدرآباد پهتو. سمورا ٽالپر همدردي ڪرڻ لاءِ وٽس آيا ۽ ڪيس مدد ڏيڻ لاءِ انجام ڪيائون. ان موقعي تي فقط مير صوبدار خان ۽ مير شهداد خان غير حاضر رهيا. مٿيون واقعو 12 جنوري 1843ع تي ٿي گذريو. سر چارلس نيپئر جي گناهه تي پردي وجهڻ لاءِ سندس ياءُ امام ڳرهه جهڙي ويران ڪوٽ کي غير معمولي اهميت ڏيندي، ڪتاب ‘فتح سنڌ’ ۾ ‘سنڌ جو جبرالٽر’ لکي ٿو.
نيپئر سنڌ فتح ڪرڻ متعلق جيڪو پروگرام رٿيو هو، تنهن جو ڦهريون باب سندس مرضيءَ مطابق ختم ٿيو ۽ لنڊن جي دارالعلوم ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن سندس مٿئين ناروا فعل جي ساراهه ڪرڻ لڳو. امام ڳڙهه جي ڪوٽ تي ڪاهه ڪرڻ مان خاص اها مراد هئي ته ٽالپرن کي خبر پئجي وڃي ته انگريزي لشڪر لاءِ ٽرن ۽ ٻرن تي ڪاهه ڪرڻ بلڪل آسان ڪم هو.(1) امام ڳڙهه جي ڪوٽ مان هٿ ڪيل مال سر چارلس نيپئر سپاهين ۾ ورهائي، 23 جنوري 1843ع تي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو ۽ واٽ تي پنهنجي حڪم سان درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي ڪاٺيون وڍرائڻ لڳو.ميرن کيس منع ڪئي، هن جواب ڏنو ته: “نه فقط ٻيلن جون ڪاٺيون وڍرائيندس، پر دارالخلافه حيدرآباد کي ساڙائيندس!”.(2(
ريزيڊنسيءَ تي ڪاهه:
پير ابوبڪر ڳوٺ وٽ منزل ڪرڻ کان پوءِ سر چارلس نيپئر، شهداداڻي ۽ مانڪاڻي ميرن کي چوائي مڪو ته پيش پوڻ ۽ شرطن کي قبول ڪرڻ لاءِ پنهنجا ايلچي وٽس روانا ڪن. ميجر آئوٽ رام جنهن کي لارڊ ايلنبرو سندس نرم سڀاءَ ڪري حيدرآباد ريزيڊنسيءَ مان منتقل ڪيو هو، سنڌي زبان جو ڄاڻو هو، ان سبب ڪري سر چارلس نيپئر جي چوڻ تي هن کي ايلنبرو ٻيهر حيدرآباد جو ريزيڊنٽ مقرر ڪيو هو. فرنگين جي فرعونيت ۽ ناروا ڪارروائين ڪري سڄيءَ سنڌ جي بلوچن ۾ عام ناراضپو هو. تنهن هوندي به مير محمد نصير خان پنهنجي وفادار وزير مرزا خسرو بيگ کي سر چارلس نيپئر سان ملاقات ڪري ناهه جي رستي ڳولهڻ لاءِ روانو ڪيو. نيپئر سان مرزا صاحب ڀرين وٽ ملاقات ڪئي ۽ هن کي تسلي ڏنائين ته مير هر حال ۾ سندس شرطن کي منظور ڪرڻ لاءِ تيار آهن، بشرطيڪ مير رستم خان کي سندس حق موٽائي ڏنا وڃن، ڇاڪاڻ ته مير صاحب بيگناهه هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

مرزا صاحب فرنگي جنرل کي ذهن نشين ڪرايو ته مٿيون فيصلو بلوچي جرڳي ۾ ٿيو آهي. سر چارلس نيپئر وزير جي ڳالهين تي غور ڪرڻ بدران تپي ڳاڙهو ٿي ويو ۽ ورندي ڏنائين ته: "ڏسان ڪيئن بلوچن جون تراريون انگريزي بندوقن سان مقابلو ڪن ٿيون!" مرزا صاحب به ترت جواب ڏنس ته: "بلوچن کان سنڌ فتح ڪرڻ حلوو کائڻ ناهي!" ان وچ ۾ سر چارلس نيپئر، ميجر آئوٽ رام کي آگبوٽ تي چاڙهي حيدرآباد ڏانهن روانو ڪيو ته ٽالپر ميرن کان بروبرو وڃي شرطن کي قبول ڪرڻ لاءِ مطالبو ڪري. حيدرآباد پهچڻ وقت ميرن، ميجر آئوٽ رام ڏانهن سوکڙيون روانيون ڪيون، پر ميجر فقط مير صوبدار جي سوکڙين کي قبول ڪري باقي سڀ موٽائي ڇڏيون. ڇو ته محرم جو مهينو هو، ميرن ڏهين محرم گذرن بعد معاهدي جي ڪاغذن تي دستخط وجهڻ لاءِ ريزيڊنٽ کي انجام ڏنو. مقربان بارگاه مان غلام محمد خان، اختيار خان لغاري، مير غلام شاه شاهواڻي ۽ ٻين بلوچي سردارن مير نصير خان کي انگريزن سان جنگ ڪرڻ لاءِ صلاح ڏني ۽ درٻار جي صلاحڪارن مان آخوند محمد بچل ۽ نواب محمد خان جنگ جي خلاف هئا. ان وچ ۾ ميجر آئوٽ رام ۽ ليفٽيننٽ برائون ڏيڍ سؤ سولجرن سان ريزيڊنسيءَ ۾ پهتا.(1(
محرم جي ڏهين تاريخ گذرڻ بعد ريزيڊنٽ معاهدي جا ڪاغذ ميرن ڏانهن روانا ڪيا. مير غلام محمد خان لغاري، جو ان وقت ڪچهريءَ ۾ موجود هو، تنهن فرنگيءَ جي قاصد کان ڪاغذ وٺي ڦاڙي ڦٽا ڪيا. هوڏانهن سر چرلس نيپئر حيدرآباد ڏانهن ايندي، واٽ تي حيات خان مريءَ کي بي گناهه مارائي ڇڏيو. مٿئين واقعي کان پوءِ بلوچن ۾ اهڙو تاءُ پيدا ٿيو، جو اٽڪل ٽيهن هزارن بلوچن جو انبوهه حيدرآباد ۾ اچي گڏ ٿيو. مير صوبدار خان ۽ مير محمد خان ڪڏهن انگريزن ڏانهن ويا ته ڪڏهن بلوچن سان شريڪ پئي ٿيا. 15 فيبروري تي اٽڪل 15 هزار بلوچن جي هجوم ريزيڊنسيءَ تي ڪاهه ڪئي. خوش قسمتيءَ سان ڪرنل آئوٽ رام سولجرن جي سنگينن جي سايي هيٺ درياءَ ڏانهن ڀڳو، جتي هر وقت آگبوٽ تيار بيٺل رهندا هئا، هڪڙي جهاز تي چڙهي پڄڻ لڳو ته مير نصير خان جو ايراني بورچي مشهدي، جو گوله اندازيءَ ڪري مشهور هو، تنهن آگبوٽ مٿان توبزني شروع ڪئي، مگر ريزيڊنٽ عملي سوڌو سلامتيءَ سان نڪري ويو.(1(
مياڻي جي جنگ:
بلوچي قومي روايتن ۾ اهو ناممڪن هو ته سواءِ جنگ ڪرڻ جي بلوچي امير دشمن اڳيان هٿيار ڦٽا ڪن ۽ وري دشمن به اهو جو ڪين بار بار جنگ لاءِ للڪاري رهيو هو. دشمن جي ارهه زورائيءَ ڪري بلوچن جي صبر جو پيمانو لبريز ٿي چڪو هو. 16 فيبروري سنه 1843ع تي سر چارلس نيپئر هال کان مٽياريءَ پهتو. وٽس 28 سؤ سپاهي ۽ 12 توبون هيون. ٻئي طرف بلوچي لشڪر جو تعداد ٻاويهه هزار هو، جنهن وٽ 15 توبون هيون. سنڌ جو لشڪر ڦليليءَ جي ڪپ تي مياڻيءَ وٽ گڏ ٿيڻ لڳو. پر ايڏي لشڪر کي گولي بارود پهچائڻ لاءِ ڪو جوڳو انتظام ڪيل ڪونه هو. انگريزي لشڪر ۾ ممبئي، پوني ۽ مدراس جا ديسي سپاهي هئا، جن مٿان سر چارلس نيپئر ڪمانڊر هو، سندس ماتحت ڪپتان جان جيڪب، ڪپتان هٽ، ميجر جئڪسن، ليفٽيننٽ ويڊنگٽن، ميجر پيني فادر، ليفٽيننٽ مئڪمروڊ (نيپئر جو اردلي) ميجر وائلي، ڪپتان ٽڪر، ليفٽيننٽ ڪرنل پٽل، ميجر ستوري، ڪپتان ٽامس، ميجر مئڪوزسن (نيپئر جو سيڪريٽري) ڪپتان ويمس، ڪپتان ڪوڪسن، ليفٽيننٽ مارسٽن، ڪپتان گئرٽ وغيره عملدار هئا.
ٽالپري لشڪر ۾ شهداداڻي، چاڪراڻي، خاناڻي ٽالپر هئا. ٻجراڻي ۽ محمداڻي عين موقعي تي غير حاضر رهيا. مير نصير خان ڪلمتين جي سردار ملڪ ابراهيم خان کي چوائي مڪو هو ته نومڙين ۽ جوکين سان گڏجي انگريزن سان جنگ ڪن. ڪلمتي سردار ڇئن سون جي دستي سان جنگ ڪرڻ نڪتو، مگر جوکين جي سردار جام خان ۽ نومڙين وٽان وٽس ڪابه ڪمڪ ڪانه پهتي. تنهن ڪري ابراهيم خان به ماٺ ڪري وڃي گهر ويٺو. ساڳيءَ طرح ماڪاڻي به غير حاضر رهيا. باقي بلوچي قبيلن مان نظاماڻي، باگراڻي، مري، جمالي، چانگ، گوپانگ، جتوئي، قرائي، رند، لاشاري، پرڳڙي ۽ چلگري موجود هئا. بلوچي قبيلن کان سواءِ ڪوڪر، ڪٽياڻ، سومرا، خاصخيلي ۽ ٻيا ڪيترائي قبيلا سنڌ جي جهنڊي هيٺان گڏ ٿيا. سنڌ جا سادات به جهاد جي شوق سان جنگ ۾ شريڪ ٿيا.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مير جان محمد خان خاناڻي لشڪر جو سپه سالار هو. سندس ماتحت مير غلام شاه شاهواڻي، سيد عبدالله، ابراهيم خان، نواب احمد خان لغاري، غلام محمد خان لغاري، بختيار خان، بهاول خان رند، مورو خان چانگ ۽ سيد فتح محمد شاه لڪياري فوجي سردار هئا. مير غلام شاه نائب سپه سالار هو. ٽالپري توبخاني مٿان هوش محمد قمبراڻي حبشي، مشهدي ايراني ۽ مسٽر هاويل (انگريز) نگراني ڪرڻ تي مامور هئا. ميرن جو لشڪر انگريزي لشڪر کان ست گهمرا تعداد ۾ وڌيڪ چيو وڃي ٿو مگر سندس هٿيار فرنگين جي مقابلي ۾ ناقص هئا. انگريزن جو لشڪر باقاعدي تربيت يافته هو، ٽالپرن جو لشڪر قواعد ۽ تربيت کان غير واقف هو. ميرن جي توبن جي ڊيگهه فقط 3 فوٽ هئي ۽ سندن منهن جي گولائي ٽن انچن جيتري هئي. بندوقون پراڻي زماني جون پرمار هين. انگريزي توبون نئين نموني جون ڪلدار هيون. انگريزي سپاه جا سولجر توڙي ديسي سپاهي قواعد دانيءَ ڪري وڌيڪ چست ۽ چالاڪ هئا. انگريزي لشڪر سان زخمين جي ملم پٽي ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽرن جو عملو هو ۽ فوج لاءِ خندقن جوڙڻ ۽ گولي بارود پهچائڻ لاءِ سفرمين جو باقاعدي دستو هو. ٻنهي فوجن جي درميان فقط سو ياردن جو مفاصلو هو. مير نصير خان ڪي زرهه پاتل هئي. سندس ساڄي ۽ کاٻي پاسن کان مير رستم خان، مير حسين علي خان ۽ مير شهداد خان همراهه هئا، سندن فوج جي بچاءَ لاءِ ڦليليءَ جي ٻنهي ڪپن تي گهاٽا جهنگ هئا. ان وقت ڦليليءَ جو پيٽ سڪل هو ۽ ڪشادو هو. چانڊين جو سردار ڏهه هزار لشڪر سان ڪجهه مفاصلي تي انگريزن کي مدد ڏيڻ جي ارادي سان تيار بيٺل هو!

17فيبروري 1843ع تي صبح جو سوير، جنگ جو طبل وڳو. پهريائين انگريزي لشڪر جو هڪڙو دستو ميدان ۾ آيو، ان لاءِ ته بلوچي لشڪر، جيڪو ٻنيان جهنگن ۾ لڪل هو، سو نڪري نروار ٿئي، توبن ۽ بندوقن جي ڇنڊڻ سان جانباز بلوچن نهايت بي ڊپائيءَ سان گولين ۽ سنگينن جو مقابلو ڪيو. شروعات ۾ مير جان محمد خان اهڙي سياڻپ ۽ هوشياريءَ سان وڙهيو، جو سر چارلس نيپئر ڪي جنگ هارائڻ جي پڪ ٿي ويئي. انگريزي سوار دستن ساڄي ۽ کاٻي کان حملا ڪرڻ شروع ڪيا. مير جان محمد بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو. مير غلام شاهه هڪدم فوج جون واڳون سنڀالي ورتيون. رسالدار جان جيڪب هڪ هزار سوارن سان ڦليليءَ جي پيٽ تي ڪاهي آيو ۽ يڪدم عياريءَ سان موٽ کائي ڀڳو. بلوچن دوکو کاڌو، هنن سمجهيو ته انگريزي لشڪر ۾ ڀاڄ پئي آهي، ان ڪري سندن صفون ٽٽي پيون ۽ بي باقاعدگيءَ سان انگريزي سوار دستي ٻنيان ڊوڪيندا ڦليليءَ جي ڪناري وارو بند ٽپي ويا. انگريزن جو توبخانو، جو بند ٻنيان لڪل هو، تنهن مٿن گولن جي برسات وسائڻ شروع ڪئي، جا سانده ٽن ڪلاڪن تائين جاري رهي. جانباز دوبدو جنگ ڪندي داد شجاعت ڏيڻ لڳا. فتح ۽ شڪست جي گهمسان ۾ ڪابه خبر ڪانه پئي، مگر هڪڙو گولو ٽالپرن جي بارود خاني کي لڳو، جنهن ڪري سمورو بارود سڙي ويو. ٻن پهرن کان پوءِ پهريائين لغارين جي هڪ دستي ۾ ڀاڄ پئي، پوءِ ٿوڙها ڀڳا، بعد ۾ بهاول خان رند ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. سندس ٻنيان نواب احمد خان لغاري مير جي خدمتگار سومار کان جهنڊو کسي ميدان مان نڪري هليو ويو. مير نصير خان ۽ مير شهداد خان جي آخري دم تائين وڙهڻ جي مرضي هئي. مگر سندن فوجي دستا هڪ ٻئي ٻنيان ميدان ڇڏي ڀڄڻ لڳا. اٽڪل چار هزار دستا اهڙيءَ طرح سواءِ حڪم ملڻ جي ميدان ڇڏي ڀڄي ويا.

هڪڙو توب جو گولو مير صاحب اڳيان اچي ڪاٽو، جنهن ڪري مير جو خدمتگار سليمان شهيد ٿي ويو. ايئن معلوم پئي ٿيو ته سنڌ جو لشڪر گهيري ۾ هو. چانگ، گوپانگ، مير ۽ نظاماڻي اڃان ميدان ۾ منهن ڏئي لڙي رهيا هئا. ميرن جي توبچيءَ مسٽر هاويل جي نمڪ حراميءَ ڪري توبخاني تي دشمنن قبضو ڪري ورتو. سر چارلس نيپئر ذري گهٽ هڪڙي بلوچ هٿان مارجڻ تي هو، مگر ليفٽيننٽ مارسٽن ڦڙتائي ڪري ڪيس بچائي ورتو. پڇاڙيءَ ۾ مير حسين علي خان به ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. آخر حالتن ڪي بدليل ڏسي، مير نصير خان ٻارهن سؤ سوارن جي حفاظت هيٺ ميدان مان نڪري، سلامتيءَ سان حيدرآباد جي قلعي ۾ پهتو.

ٽن ڪلاڪن جي دوبدو خونريز جنگ ۾ انگريزن جا فقط 27 سپاهي مئا ۽ زخمي ٿيا. سندن عملدارن مان ميجر ٽيزڊل، ميجر جئڪسن، ڪپتان ميڊي، ڪپتان ٽيو، ڪپتان ڪوڪسن ۽ ليفٽيننٽ ووڊ مارجي ويا، ليفٽيننٽ پيني

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

فادر، ميجر وئلي، ڪپتان ٽڪر، ڪپتان ڪانوي، ليفٽيننٽ هارڊنگ ۽ فيري زخمي ٿيا. اٽڪل ويهه انگريز عملدار مارجي ويا. جن مان چار ميداني پيادل فوج جا عملدار هئا. ٽالپري فوج مان اٽڪل پنج هزار جانباز شهيد ٿيا.(1) مير جان محمد خان، تلاه خان نظاماڻي، غلام حسين خان، عبدالله خان، علي بخش خان، گوهر خان حاجي زئي، نصير خان چانگ، مير غلام شاه، مير مبارڪ خان بهاراڻي ۽ ٻيا دلاور مڙس مردانگيءَ جو ثبوت ڏيئي شهيد ٿيا. ٽن ڪلاڪن جي دوبدو جنگ ۾ فقط هڪڙي آئرش سولجر هڪڙي بلوچ کي چاتيءَ واري سنگين هڻئي هئي، مگر بلوچ جي ترار جي وار کان هو بچي ڪونه سگهيو هو. ٻنهي جا لاشا گڏ پيل هئا. مياڻيءَ جي جنگ جو ذڪر ڪندي ڪپتان پوسٽنس پنهنجي تصنيف ’پرسنل آبزرويشنس آف سنڌ‘ ۾ لکي ٿو ته:

”سنڌ جا باشندا هتي انگريز حمله آورن خلاف ايئن لڙيا، جيئن ڪو ماڻهو پنهنجي اهڙيءَ شيءِ لاءِ وڙهندو آهي، جا ڪيس زندگيءَ کان بدرجها عزيز هجي.“ سنڌ جي باشندن انگريزن خلاف حيدرآباد جي ڀاهران مياڻيءَ جي جنگ ۾ پنهنجي آزاديءَ لاءِ جيڪو شاندار مقابلو ڪيو، ان جو مثال قومن جي تاريخ ۾ هڪ شاندار يادگار آهي.

ٽالپرن جي شڪست متعلق ليڊي برٽن جو بيان آهي ته، ”انگريزن، ميرن جي توبچين کي اڳواٽ رپيا ڏيئي پنهنجي طرف ڪري ڇڏيو هو، انهن جنگ جي ميدان ۾ توبن جا منهن مٽي ڪري گولا ڇوڙيا هئا. ٻيو ته فوج جا سردار عين جنگ جي موقعي تي ميدان ڇڏي ويا.“(1) مياڻيءَ جي شڪست جي ٻئي ڏينهن ڏهه هزار بلوچي لشڪر ٻيهر ميدان ۾ گڏ ٿيو، اٽڪل ڏهه هزار وڌيڪ لشڪر پروارن ڳوٺن ۾ موجود هو، مگر جنهن صورت ۾ ميرن سنڌن رهنمائي ڪانه ڪئي، تنهن ڪري هو موٽي گهرن ڏانهن هليا ويا. مياڻيءَ جي جنگ فقط ٽي ڪلاڪ هلي، پر ان جو شمار هندستان جي فيصلي ڪن خونريز جنگين ۾ ٿئي ٿو.(1(

ميرن جو پيش پوڻ:

18فيبروري 1843ع جي صبح جو سوير، سر چارلس نيپئر ميرن کي پيش پوڻ لاءِ چوائي مڪو. هن ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن مير پيش پوڻ ۾ دير ڪندا ته حيدرآباد جي ڪوٽ کي امام ڳڙهه جي قلعي وانگر مسمار ڪبو. مير نصير خان پنجن ميرن سان پنهنجون ترارون ڇوڙي، انگريز فاتح اڳيان پٽ تي رکيون. سر چارلس نيپئر سنڌن ڇيلهه سان ترارون ٻڌي کين چيو ته پنجويهن ڏينهن اندر سنڌن فيصلو ٿيندو ۽ ملڪ کين موٽي ملندو، پر فرنگيءَ جو هيءُ انجام به اڳين سيني انجامن وانگر ڪوڙو هو. ان موقعي تي ڪرنل آئوٽ رام به موجود هو، جو ٻن ڏينهن کان پوءِ آخري فيصلي ڪرڻ لاءِ ٻمبئي ڏانهن روانو ٿيو.

نيپئر، جنهن ميرن کي ملڪ موٽائي ڏيڻ لاءِ چيو هو، تنهن سنڌن هٿيارن ڦٽي ڪرڻ جي ٻن ڏينهن کان پوءِ ميرن کي ريزيڊنسيءَ جي پر ۾ هڪڙيءَ جاءِ ۾ نظربند ڪري مٿن پهرو ويهاريو. ان کان پوءِ نيپئر پنهنجي منشي علي اڪبر کي ميرن ڏانهن مڪو ته هو قلعي کي ڏسڻ چاهي ٿو. مير نصير خان، آخوند محمد بچل، ديوان ميٺارام ۽ خدمتگار بهادر کي فاتح جنرل سان همراهه ڪري قلعي ڏانهن روانو ڪيو.

فرنگين جي لٽ مار:

سر چارلس نيپئر ٻن ريجمينٽن سان قلعي ۾ وارد ٿيو. هن پهريائين برٽش جهنڊي کوڙڻ جي رسم ادا ڪئي، پوءِ شاهي خزانا لٽڻ شروع ڪيا. جن لاءِ انگريز وڏي عرصي کان منتظر هئا. فرنگي عملدار، مير ڪرم علي خان جي حويليءَ ۾ گهڙي وفادار وزير مرزا خسرو بيگ کي ڳچيءَ کان جهلي ساڻس بدسلوڪيءَ سان پيش آيا. حرم جي بيگمن انگريزن جي فرعونيت کي ڏسي، نيپئر کي چوائي مڪو هو ته کين ٽن ڪپڙن ۾ شهر ڇڏڻ لاءِ پالڪين ۾ وڃڻ جي اجازت ڏي، پر هن مغروريءَ سان انڪار ڪيو ۽ منشي علي اڪبر سميت زبردستيءَ سان حويليءَ اندر گهڙيو. جيڪي به سون ۽ چانديءَ جا برتن، زر ۽ زيور کين هٿ لڳا، سي لٽيا ويا. بيگمن جا زبردستيءَ بدن تان زيور لاٿا ويا. اٽڪل 15 لک رپين جو مال مير ڪرم علي خان جي حويليءَ مان لٽيو ويو. بيگمن حويلي ڇڏي پنج ڪوهه پيادل پنڌ ڪري هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي پناهه ورتي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

22فيبروريءَ تي مير محمد خان کي قلعي کان ٻاهر ڪڍي ٻين ميرن سان نظر بند رکيو ويو ان کان پوءِ مير نور محمد خان جي حويليءَ کي لٽيو ويو، بيگم ڪٽڙ جي ڳوٺ ۾ وڃي پناهه ورتي. پوءِ سندس حويليءَ کي لٽيو ويو. مير صوبدار خان جنهن کي هميشه پڳ ٻڌڻ جو سوداءُ لڳل هو، تنهن جي بيگمن جا به زيور لهرايا ويا. سندس پٽ شهزادي مير فتح علي خان جي هٿن ۾ به قيمتي ڪنگڻ هئا، سي لهرايا ويا! حرم جي بيگمن جي پڇڻ وقت اتفاق سان هڪڙي عورت جي چيلهه سان ڪي رپيا ٻڌل هئا، جي نڪرڻ وقت دورازي تي ڪري پيا، هڪدم ان کي گرفتار ڪري سندس ڪمربند کي سولجرن ڪپيو. پوءِ هر هڪ عورت کي ڏار ڏار بيهاري سندس نڪن ۽ ڪنن مان زيور لاٿا ويا. ڪنهن به شخص کي ڪوٽ اندر اچڻ جي اجازت ڪانه هئي.

مير نصير خان ۽ مير نور محمد خان جا ديرا اڃا قلعي اندر هئا. مير نصير خان جا پٽ شهزادو مير حسن علي خان ۽ مير عباس علي خان پاڻيءَ ڪاڻ محتاج هئا. جن جن حويلين جا در بيگمن خوف ڪري پوري ڇڏيا هئا، تن کي سولجرن ڀڃي، اندر گهڙي، بيگمن جا زيورات لٽيا. بلڪ حرم جي خواتين جي بدن تي جيڪي ريشمي وڳا پاتل هئا، سي به زبردستي سان ڪانئن لهرايا ويا. مير نور محمد خان جي بيگم هڪڙي ٻانهيءَ کي ڪپڙا ڏيئي بازار ڏانهن روانو ڪيو ته انهن کي وڪڻي ڪاڏو خريد ڪري آڻي، ان کي قلعي جي در تي منشي محمد حسين مار ڏئي ڪانئس ڪپڙا ڦري ورتا.

ان واقعي کان پوءِ فرنگي جنرل به عورتون قلعي جي در تي بيهاري ڇڏيون. جيڪي لنگهندڙن عورتن جي تلاشي وٺڻ لڳيون. شهزادا جن جا حلق اڃ کري خشڪ ٿي رهيا هئا، تن کي هڪڙي بهشتيءَ هڪڙي پاڻيءَ جي مشڪ جنرل جي حڪم سان پهچائي، جا هنن سيني لاءِ ڪافي نه هئي. تنهن کان سواءِ مرزا خسرو بيگ جي حويليءَ کي لٽيو ويو. نيپئر، مرزا صاحب تي اهو الزام مڙهيو ته ڪپتان مئڪفرن کي سامهون پيو هو. مٿئين ڀاڃي سان هن کي گرفتار ڪرائي، ڪيس ايٽري مارڪٽ ڪرايائين، جو وزير بيهوش ٿي ويو. جڏهن هوش ۾ آيو، تڏهن سر چارلس نيپئر مذاق طور وٽس حلوي جي رڪابي رواني ڪئي، جنهن تي مرزا صاحب جواب ڏنو ته، ”دنيا جو حلوو مردار آهي، مون وٽ روحاني غذا موجود آهي.“ پوءِ مرزا صاحب کي نوڙيءَ سان ٻڌرايائين ۽ مٿس زور زبردستي ڪرڻ لڳو ته مير ڪرم علي خان جي مخفي خزانن جي خبر ٻڌائي ته ڪٿي پوريل هئا. حالانڪ مرزا صاحب کي ان باري ۾ ڪا خبر ڪانه هئي، زيور ۽ جواهرات کان سواءِ اٽڪل ڏهن لکن پائونڊن جيترو خزانو فرنگين کي قلعي جي لٽ مار مان هٿ لڳو. هر هڪ انگريزي سولجر ۽ ديسي سپاهيءَ کي ڪافي حصو مليو. سر چارلس نيپئر کي ستر هزار پائونڊ حصي ۾ مليا.(1) شمس العلما مرزا قليچ بيگ لکي ٿو ته، ان شام جو حيدرآباد جي ماٿهن آسمان تي پڇڙ تارو ڏٺو، جو گهڻا ئي ڏينهن شام جو نڪرندو هو، پوءِ آهستي آهستي گم ٿي ويو. ان سماوي علامت مان هر ڪنهن ائين ڄاتو ته سنڌ ۾ آزاد قومي حڪومت ختم ٿي ۽ فرنگي انگريز جو راڄ شروع ٿيو.(2(

دٻي جي خونريز جنگ:

سهراباڻين ۽ شهداداڻين جو خاتمو ٿي چڪو هو، پر مير شير محمد خان ماٽڪاٽي، سر چارلس نيپئر جي جگر ۾ اڃا ڪنڊي وانگر چڀيل هو، چاڪاڻ ته مير شير محمد خان حيدرآباد کان ڇهن ميلن جي مفاصلي تي 25 هزار فوجين سان ڇانوڻي هنيو وينو هو. نواب احمد خان لغاري، هوش محمد قمبراڻي ۽ ٻيا گهڻا جانباز سپاهي، جيڪي مياڻيءَ جي جنگ مان بچيل هئا، سي مير شير محمد خان جي لشڪر سان اچي گڏيا هئا.(1) دٻي جي جنگ کان 18 ڏينهن اڳ، نيپئر حيدرآباد جي ميرن کي ڌمڪي ڏني هئي ته:

”مونکي وڌيڪ تڪليف نه ڏيو ۽ مير شير محمد خان جو طرف ڇڏي ڏيو، نه ته اوهان کي قيد ڪري جهاز تي چاڙهي سنڌ کان ٻاهر روانو ڪبو ۽ اها سزا اوهان لاءِ جوڳي ٿيندي، توهان کي خبر هوندي ته جڏهن ڪو هار کاڌل شخص فاتح جي خلاف قدم کڻندو آهي، تڏهن فاتح کي گهڻو غصو لڳندو آهي.“ نيپئر کي سندس ضمير ڪائي رهيو هو ته متان حيدرآباد جا نظربند مير يا ميرزادا مخفي طرح مير شير محمد خان کي مدد ڪن. هوڏانهن مير شير محمد خان، نيپئر کي لکيو ته: ”لشڪر سميت پيش پئي آڻ قبول ڪر، نه ته بهادر بلوچي لشڪر هٿان تباهه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٿي ويندين!“ مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ نيپئر هڪ هفتي تائين مير شير محمد خان جي نقل ۽ حرڪت متعلق خبرچار معلوم ڪئي ۽ ڇهن مهينن جو سامان گڏ ڪري هڪڙي قاصد معرفت مير شير محمد خان ڏانهن چوائي موڪليائين ته، ”سپاڻي توتي ڪاهه ڪندس، بهتر ائين آهي ته سواءِ ڪنهن شرط جي اچي پيش پئي آڻ مڃ. آءٌ تو سان عزت سان گڏبس“!

24مارچ 1843ع تي، سر چارلس نيپئر فوجن جي صف آرائي ڪئي. ان وقت لارڊ ايلنبرو جي قاصد هڪڙو مهر لڳل لفافو ڪيس پيش ڪيو. قاصد جنرل کي زباني چيو ته ٻن مهينن تائين سنڌ جي سرحدن کي مضبوط جهلي بيهو، جيئن ميرن کي ڪا ٻيروني مدد ملي نه سگهي. پيرسن جنرل ڏڪندي ڏڪندي لفافو کوليو، جنهن ۾ لکيل هو ته، مياڻيءَ جي فتح متعلق توکي فوج سميت مبارڪباد ڏجي ٿي، توهان مان هر هڪ لاءِ وڏا انعام ۽ خطاب توهان جو انتظار ڪري رهيا آهن.“ سر چرلس نيپئر پنهنجن سپاهين اڳيان خط پڙهي ٻڌايو، جنهن تي سپاهين نعرا هنيا. پوءِ طوفان وانگر اَٺ ميل پنڌ لتاڙي صبح جو اٺين بجي پنج هزار فوجين سان سر چارلس نيپئر، دٻي وٽ پهتو.

مير شير محمد خان جو لشڪر هڪڙي سڪل واهه جي پيٽ ۾ ٻن خندقن ۾ بيٺل هو. هرهڪ خندق ويهه ٻاويهه فوٽ ويڪر ۾ هئي، توبخاني مٿان هوش محمد قمبراڻي اڳواڻ هو، جنهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ بهادري ڏيکاري هئي. پيادل لشڪر مٿان نواب احمد خان لغاري سپه سالار هو، جو انگريزن کان آخري انتقام وٺڻ لاءِ مير شير محمد خان جي لشڪر سان اچي گڏيو هو.

بلوچن جي هار:

انگريزي لشڪر ڦهرايائين ڪاهي پاسي کان توبزني شروع ڪئي، پوءِ سوار لشڪر بلوچن تي ڪاهه ڪئي، جن جي اڳواڻي سر چرلس نيپئر ڪري رهيو هو. سڪل ناري جا ڪپ ڦليليءَ کان گهڻو مٿي هئا، جنهن ڪري بلوچي سپاهين کي مٿي چڙهي مقابلي ڪرڻ ۾ گهڻي دقت محسوس ٿيڻ لڳي. هوڏانهن انگريزي لشڪر لاءِ اچڻ وڃڻ راند هئي. مياڻيءَ وانگر دٻي جي جنگ به ٽي ڪلاڪ جاري رهي. انگريزي توبخاني جي آتش فشانيءَ ڪري سڄو آسمان دونهين سان ڍڪجي ويو. مير شير محمد خان فوجن کي ٻن حصن ۾ ورهائي، پاڻ نگراني ڪرڻ لڳو، مگر مسلسل توبزنيءَ ڪري بلوچن جون صفون ٽٽي پيون. اٽڪل پنج هزار مجاهد مردانگيءَ سان وڙهندي شهيد ٿي ويا. هوش محمد، مير شير محمد خان کي ميدان مان نڪري وڃڻ لاءِ صلاح ڏني، مگر هن انڪار ڪيو. بنهه آخر ۾ نواب احمد خان لغاريءَ جي چوڻ تي ساٿس گڏجي ميدان مان نڪتو. هوش محمد آخري دم تائين وڙهندي هڪڙي آئرش سولجر هٿان شهيد ٿي ويو.(1) ڪپتان، ڪوٽ ماٽڪاٽين جي جهنڊي تي قبضو ڪري ورتو.

عمرڪوٽ ۽ شهدادڪوٽ جا معرڪا:

دٻي جي ميدان کان نڪرڻ کان پوءِ، مير شير محمد خان مير پورخاص جي قلعي ۾ لشڪر گڏ ڪرڻ لڳو، جو حيدرآباد کان چاليهن ميلن جي مفاصلي تي هو ۽ ماٽڪاٽين جو تختگاهه هو. حيدرآباد کان هڪ سؤ ميلن جي مفاصلي تي عمرڪوٽ جو مضبوط قلعو به هو، مگر ٽالپرن جي شڪست جو ٻڌي، هاڻي سنڌ جا زميندار ميرن کان منهن ڦيرائڻ لڳا، هر هڪ جي دل تي فرنگي پورن جي هيبت جو سڪو ڄمي ويو. مير شير محمد خان رعايا جو رخ بدليل ڏسي، ضروري اسباب سميت عمرڪوٽ جي قلعي ۾ پهتو، جتان هڪ هفتي تائين مقابلو ڪندو رهيو، پوءِ ٿر ڏانهن نڪري ويو ۽ نيٺ انگريزن عمرڪوٽ جي قلعي تي جهنڊو چاڙهيو.

21اپريل 1843ع تي سر چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪئي، ليڪن مير شير محمد خان جي موجودگيءَ ڪري سندس دل بي آرام هئي. مير صاحب سان نواب احمد خان لغاري ساڻ هو، جنهن جو رسوخ لاهور جي خالصا دربار تائين هو. پنجاب جا لغاري، انگريزن جا طرفدار هئا، (2) ازانسواءِ ديره جات جي کوسن ۽ گورچاڻين جي خلاف، هو لالا مولراج جي طرف هئا،(3) بلڪ قلات جي دربا رتائين لغارين جي سردار جو رسوخ هو.(1) سنڌ جي انگريزي لشڪر ۾ بمبئي ۽ بنگال جا سپاهي هئا، جن مان بنگال جا سپاهي قدري نتائڻ لڳا. ٻئي طرف سنڌ ۾ افواهه گشت ڪرڻ لڳا ته خالصن ۽ سنڌيا جو لشڪر انگريزن تي ڪاهه ڪندو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

رنجيت سنگهه جي مرڻ کان پوءِ خالصن جو پاڻ ۾ نفاق پيل هو. بلوچ شڪست کاڌل هئا، تنهن ڪري مٿين افواهَن سان دلين کي تسلي ڏيڻ لڳا. نواب احمد خان لغاري سرحد جي بلوچن کي پڙڪائڻ لڳو.(1) مير شير محمد خان جي ناڪه بندي ڪرڻ لاءِ سر چارلس نيپئر، ڪرنل رابرٽ کي سکر کان سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪناري سان سيوهڻ وڃڻ لاءِ حڪم ڏنو. ٻئي هڪڙي عملدار کي حيدرآباد کان روهڙيءَ ڏانهن روانو ڪيائين. جاسوسن نيپئر کي خبر ڏني هئي ته مير شير محمد خان وٽ اجا ڏهه هزار لشڪر آهي، حالانڪ مير صاحب وٽ فقط چار هزار لشڪر هو ۽ 3 توبون هيون. نيپئر ڪپتان جان جيڪب کي هڪڙي مختصر فوجي دستي سان ٻن توبن سميت هالن ڏانهن روانو ڪيو، جتان 17 ميلن جي مفاصلي تي مير شير محمد خان هڪڙي قلعي ۾ مقيم هو. مير صاحب جو ڀاءُ مير شاه محمد خان سيوهڻ کان 14 ميلن جي مفاصلي تي مختصر فوج سان خندقن ۾ جنگ ڪندي گرفتار تي ويو.

14جون 1843ع تي مير شير محمد خان دشمن سان هڪڙي واهه جي ڪپ تي آخري مقابلو ڪيو، پر پوءِ فضا جو رخ بدليل ڏسي نواب احمد خان لغاريءَ جي رهنمائي هيٺ اتر سنڌ جي بليدين، جمالين ۽ ڊومبڪين جي ڳوٺن کان ٿيندو پنجاب پهتو. خالصن جي شڪست کائڻ کان پوءِ پنجاب جي گورنر سر جان لارينس جي سفارش سان نواب صاحب کي سنڌ ۾ موٽي اچڻ جي اجازت ملي هئي. اهو بيان موقعي سر ڏبو.

ٽالپرن جي حيدرآباد مان روانگي:

مير، جيڪي حيدرآباد ريزيڊنسيءَ جي ويجهو محبوس هئا، تن سان انگريزن فاتحن، نهايت ناروا سلوڪ ڪيو. ميرن کان سندن سواريءَ جا وهٽ، بسترا ۽ ڪتاب کسيا ويا. ڪين اٺ پورو ۽ اٺ سهائيندڙ کاڌو ڏنو ويو. 6 ربيع الاول سنه 1259ه (1843ع) تي، گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو جي حڪم موجب سر چارلس نيپئر، ميرن کي جلاوطنيءَ جو حڪم ٻڌايو، پڻ ڪين حڪم ڏنائين ته ديرن کان ٻاهر ڪڍو. مرزا خسرو بيگ شاهي ديرن کي پهريائين ٽنڊي سائينداد ڏانهن وٺي ويو. اُتي اتفاق سان مرزائن جي گهرن کي باهه لڳي، جنهن ۾ سندن گهڻي ملڪيت جواهرات سميت نذر آتش ٿي ويئي، جنهن ڪري مرزا مفلس ٿي ويا. پوءِ حيدرآباد پريان، ڦليليءَ جي ڪپ پرسان، نواب محمد خان ٺوڙهي جي ڳوٺ (ٽنڊي ٺوڙهي ۾) رهڻ لڳا، جو اڄ به مرزائن جو ڳوٺ سڏجي ٿو. مير صاحبن جي خدمتگارن مان گهٽن وفادارن ميرن سان گڏجي وڃڻ لاءِ نالا ڏنا، جن کي انگريزن وڃڻ لاءِ اجازت ڏني. مير نصير خان، مير حسين علي خان، مير محمد خان، مير يار محمد خان، مير شهداد خان، مير صوبدار خان اڳي ئي نظربند هئا.

31مئي 1843ع تي ڪپتان برائون ويهن سولجرن سان اميرزادن مان مير عباس علي خان، مير فتح علي خان، مير محمد علي خان ۽ مير مراد علي خان کي گرفتار ڪري ڪئمپ ڏانهن وٺي آيو. پوءِ اتان سيني کي ’نمرود‘ جهاز تي چاڙهي ڪپتان گارڊن جي نگرانيءَ هيٺ، ممبئي ڏانهن روانو ڪيو ويو، جتي ملبار ٽڪريءَ تي مير صاحب هڪڙي بنگلي ۾ رهڻ لڳا. ممبئي جي گورنر ساڻن ملاقات ڪئي. ستت چؤماسي موسم اچڻ ڪري ميرن کي ممبئي کان 24 ميلن جي مفاصلي تي سامور ڳوٺ ۾ رهڻ لاءِ منتقل ڪيو. پوءِ هر فرد لاءِ وظيفا مقرر ڪيا ويا، مگر اهي سندن گذران لاءِ ناڪافي هئا. ميرن پهريائين وٺڻ کان انڪار ڪيو، پر پوءِ ڪين لاچار قناعت ڪرڻي پئي.

محرم 1260ه (1844ع) ۾، اٽڪل ڏهن مهينن گذرڻ بعد مير صاحبن کي جهاز وسيلي ڪلڪتي ڏانهن اماڻيو ويو، جتي گورنمينٽ هائوس ۾ گورنر جنرل ساڻن ملاقات ڪئي. مير شهر کان ٻاهر هڪڙي بنگلي ۾ رهندا هئا. مهيني گذرڻ بعد، مير حسين علي خان، مير محمد خان، مير شاه محمد خان، مير يار محمد خان کي هزاري باغ جهڙي ويران ڳوٺ ۾ رهڻ لاءِ حڪم مليو. ان وچ ۾ مير رستم خان پوني ۾ وفات ڪئي. مير شهداد خان، جنهن کي سر چارلس نيپئر، ڪپتان اِنس جي قتل جي ڏوهه ۾ سورت ۾ نظربند رکيو هو، تنهن کي گورنر جنرل بي ڏوهي ٺهرائي، ڪلڪتي ڏانهن روانو ڪيو. مير صاحبن کي مخصوص ايراضيءَ ۾ شڪار ڪرڻ ۽ وقت بوقت پاڻ ۾ ملاقات ڪرڻ جي اجازت هئي.

سرحدي بلوچ:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌ انگريزن تازو فتح ڪئي هئي ۽ ان کي ڌار علائقو شمار ڪري، سر چارلس نيپئر گورنر جي حيثيت سان متس فوجي حڪومت هلائڻ لڳو. هو سڌو سنئون گورنر جنرل جي ماتحت هو. انهي سال هڪڙو سرڪاري اعلان پڌرو ٿيو ته سنڌ تي برطانوي راڄ قائم ٿي چڪو آهي، ڪوبه ماڻهو سرڪار جي خلاف قدم کڻندو ته سندس جان ۽ مال جو خير نه هوندو. فيبروري 1843ع ۾ هڪڙي پڌرائي موجب جن به زميندارن يا جاگيردارن گورنر جي خدمت ۾ حاضر ٿي وفاداريءَ جي خاطري ڏني، تن کي سندن املاڪان تي متصرف ڪيو ويو. انهيءَ سال سموريءَ سنڌ کي ٽن ضلعن ۾ ورهايو ويو: 1_ ڪراچي، 2_ حيدرآباد ۽ 3_ شڪارپور. جن تي ميجر هينري پريڊي، ڪپتان راٿبورن ۽ ڪپتان گولڊ ني فوجي عملدار، ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا. سندن ماتحت نائب ڪليڪٽر، ڪاردار ۽ سزاولڪار مقرر ٿيا.

اتر سنڌ جي بلوچي قبيلن مان بليدي، بگٽي، ڊومبڪي ۽ جکراڻي سنه 1845ع تائين انگريزن سان گوريلا نموني جنگ ڪندا رهيا، ڇاڪاڻ ته انگريزن فقط چانڊين ۽ جتوئين جي جاگيرن کي تسليم ڪيو هو. برسات نه پوڻ جي صورت ۾ سرحدي بلوچ، جن جو گذران ڦرلٽ تي هو، تن جي ڪاهُن جو سلسلو لڪي جبلن تائين جاري رهندو آيو. نيپئر جي دور جو زمانو هنگامي هو، وٽس 15 هزار لشڪر ۽ اڍائي هزار مسلح پوليس چوڪين تي مقرر هئي. ڊومبڪين ۽ جکراڻين جي سردارن، بجار خان ڊومبڪيءَ ۽ دريا خان جکراڻي جو پيشو ڦرلٽ هو. تنهن کان سواءِ درگي خان، رحمت خان، ترڪ علي ۽ نوبت خان نالي چڙهيا ڌاڙيل هئا. مير عالي بليدين مان سردار علي شير، رامو خان، پيارو خان، شير محمد خان ڦرلٽ تي گذر ڪندا هئا. شير ڳڙهه ۽ جهل سندن به مشهور قلعا هئا.

بگٽي شڪارپور تائين ڌاڙا هڻندا هئا. سر چارلس نيپئر ڪين پنڌاري سڏيندو هو. نيپئر، چانڊين جي سردار ولي محمد خان جي مدد سان ۽ مير علي مراد خان جي ڇهن هزارن فوجن سان سرحدي بلوچن جو مقابلو ڪيو. جتوئين جي سردار به انگريز فاتح کي مدد ڏني. ڪرنل جان جيڪب ۽ ليفٽيننٽ ميري ويدر جيڪب آباد ڇانوڻيءَ تي مقرر ٿيا. سنه 1844ع ۾ نواب ولي محمد خان چانڊئي، نوبت خان ڌاڙيل کي گرفتار ڪرائي، انگريزن جي حوالي ڪري، لارڊ ايلنبرو جي سفارش سان هڪ هزار رپيا انعام کٽيو. جتوئين کي پڪ هئي ته انگريز، ڪنڌڪوٽ سندن حوالي ڪندا، پر معاملو برعڪس نڪتو.

جکراڻي شهسواريءَ ڪري مشهور هئا، سندن سردار دريا خان جکراڻي سڀ کان وڏيڪ ڌاڙا هنيا هئا، تنهن کي جان جيڪب انعام جي لالچ ڏياري. دريا خان، سر چارلس نيپئر وٽ اچي پيش پيو، جنهن امن امان سان رهڻ جي شرط عيوض ڪيس جاني ديري ۾ جاگير ڏني. ڊومبڪين کي رندواهي ۽ نوازو ۾ جاگير ملي. مير عالين پيش پوڻ کان انڪار ڪيو. سندن سردار شير علي خان سنه 1845ع ۾ سر چارلس نيپئر سان وڙهندي شهيد ٿيو. بگٽين، جان جيڪب تي ڪاهه ڪئي ۽ سندن ڇهه سؤ جوان مارجي ويا ۽ هڪ سؤ قيد ٿيا. جيڪب آباد سرحد تي هئڻ ڪري، سنڌ جو چوٿون ضلعو، اپر سنڌ فرنٽيئر قائم ٿيو. جان جيڪب ڪنڌڪوٽ وارا جهنگ وڍرائي، بلوچن کي زمينون ڏيئي، ضابطي ۾ آڻي، ڪين بي هٿيار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بلدڪو ۽ جتوئڪو به بلوچي رياستون سنه 1853ع ۾ لارڊ ڊلهائوسيءَ جي زماني ۾ شڪارپور ضلعي سان شامل ڪيون ويون.

ميرن جون درخواستون:

سنه 1260ھ ماهه شوال (1844ع) ۾ بيگم ڪرم علي خان، بيگم نور محمد خان، بيگم نصير خان، بيگم صوبدار خان، بيگم مير محمد خان سموري روئداد، جنهن ۾ سندن زيور ڪاڻن ڦريا ويا هئا، سا راڻي وڪٽوريا اڳيان لکي پيش ڪئي. انهن درخواستن ۾ لکيل هو ته انگريزي عملدارن ساڻن جيڪي عقوبتون ۽ ناانصافيون ڪيون تن لاءِ جاچ ڪرڻ ڪپي. بيگمات جي وڪيلن آخوند حبيب الله، ديوان ميٺارام ۽ ديوان ڏيارام سمورا ڪاغذ 30 مارچ 1845ع تي راڻي وڪٽوريا اڳيان پيش ڪيا، پر سندي اپيلن تي نه حڪومت ڌيان ڏنو، نه وري برٽش پارليامينٽ ڪو تدارڪ ڪيو.(1(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

لارڊ ايلنبرو انگريز فوجي عملدارن کي افغانستان، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ ڇوٽ ڇڏي، جيڪي جنگيون ڪرايون، تن جي ڪري ڪمپنيءَ جي خزاني تي گهڻو بار پيو. ميرن سان هن جيڪا ضدي پاليسي اختيار ڪئي، ان باري ۾ هندستاني پريس ۽ رعايا ۾ عام ناراضپو پئجي ويو. جيتوڻيڪ گورنر جنرل ڪابل جي ويڙهه ۽ سنڌ جي جنگين ۾ ڪامياب ٿيو هو، مگر ساڳئي وقت انگريزن جي آفيم جي سوال تي چين سان جنگ لڳل هئي. اهوئي سبب هو جو ڪمپنيءَ جا ڊائريڪٽر سندن ضدي پاليسيءَ جي خلاف هئا.(2) انگلينڊ جي وزيرن، جن ٿورو اڳ ڪمپنيءَ کي واپار لاءِ چارٽر ڏنو هو تن ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي صلاح ڏني ته ايلنبرو کي سندس فوجي بالا عملدارن سميت واپس گهرايو وڃي. جيڪڏهن مسٽر ولبر فورس، ايلنبرو جو صلاحڪار نه هجي ها ته، شايد اجا هو وڌيڪ بدنام ٿئي ها.

پهرين آگسٽ سنه 1844ع تي ايلنبرو ولايت ڏانهن ويو، سندس جاءِ تي سندس مائٽ لارڊ هارڊنج گورنر جنرل مقرر ٿي آيو.(1) ايلنبرو جي لنڊن پهچڻ کان پوءِ هڪڙي پاسي ليڊن هال جي ڊائريڪٽرن مٿس مقدمي هلائڻ لاءِ پڪو ارادو ڪيو، ٻئي پاسي ڊائوننگ اسٽريٽ جي ايوان جا سياسي مدبر سندس بچاءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳا. سر دست ڊائريڪٽرن مٿس هيٺيان پنج سنگين الزام مڙهيا:

_1افغانستان ۾ وڌيڪ دخل ڏيڻ لاءِ هندستان جو ڪمانڊر انچيف توڙي ٻيا فوجي ماهر منڊ کان خلاف هئا، 15 هزار انگريزي لشڪر چٽ ٿيڻ کان پوءِ، برٽش حڪومت افغانستان کي خالي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته ڪابل جي ويڙهه تي لارڊ آڪلنڊ 13 ڪروڙ رپيا خرچ ڪري چڪو هو، جنهن ڪري آنريبل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي خزاني تي ناقابل برداشت بار پيو هو. لارڊ ايلنبرو افغان ويڙهه کي جاري رکي، حڪومت هند کي وڌيڪ ٻن ڪروڙن جي نقصان هيٺ آندو. ساڳئي وقت چين سان جنگ لڳل هئي، جنهن جي خرچ جو ذمو به حڪومت هند تي هو. غزنيءَ جي مقبري جي دروازن کي پٽرائڻ واري سندن ناجائز فعل کي ڊائريڪٽر سندن ديوانگي تصور ڪرڻ لڳا.

_2قلات جو بيگلر بيگي مير نصير خان صلح ڪرڻ لاءِ آماده هو، جنهن لاءِ ڪرنل سٽيسي سفارش به ڪئي هئي، پر ايلنبرو سندس سفارش تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو هو.

_3ٽالپر امير معاهدي جي شرطن تي پابند هئا، مگر ايلنبرو ملڪ گيريءَ جي هوس ۾ ڦاسي، سر چارلس نيپئر کي ميرن سان مفت ڦتائڻ ۽ جنگ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو، جنهن ڪري ڪمپنيءَ سرڪار کي اڍائي ڪروڙ رپين جو نقصان ڪڍڻو پيو. نيپئر کي سٺ لک رپيا لٽ مار مان حصي ڏيڻ کان پوءِ ايلنبرو پنهنجن گناهن کي لڪائڻ لاءِ ظاهر ڪيو ته سنڌ ملڪ جيڪو ڪمپني سرڪار سان لاڳو ٿيو آهي، سو مصر وانگي زرخيز ملڪ آهي.(1) ڊائريڪٽرن کي خبر آهي ته انگريزن، مير علي مراد کي هٿيو بنائي ميرن سان جنگ ڇيڙي، حالانڪ مير آخرين معاهدي جي شرطن کي منظور ڪرڻ لاءِ هر حال ۾ تيار هئا.

_4سنڌ فتح ٿيڻ بعد، ڪمپني سرڪار خرچن کي گهٽائڻ لاءِ سنڌ جي لشڪر جو پگهار گهٽايو، جنهن ڪري سپاهين بغاوتون ڪيون، جن جو اثر هندستان جي ٻين ڇانوڻين تي پيو، اهڙين بغاوتن لاءِ گورنر جنرل ذميوار هو.(1(

(1)نوٽ: ڊومبڪين ڪڇيءَ ۾ اڳ کهيري قبيلي جي زمينن تي قبضو ڪري، کهيرين کي بلڪل ٻي دخل ڪري ڇڏيو هو. ڪابل جي ويڙهه وقت، کهيرين دل کولي انگريزن کي مدد ڏني، جنهن ڪري انگريزن سندن زمينون کين موٽائي وٺي ڏنيون. ان ڪري ڊومبڪين کي انگريزن تي رنجش هئي. مير شير محمد خان ماڻڪاڻي مٿئين موقعي مان فائدو وٺي، ڊومبڪين کي دري بولان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت ڏني هئي. ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت بلوچ، انگريزي قافلن کي رستي ڏيکارڻ جي بهاني اهڙن رستن کان وٺي ويندا هئا، جتي پاڻيءَ جو کوهن ۾ نالو ۽ نشان ڪونه هوندو هو. پوءِ قافلن کي ڦريندا هئا. حريف انگريز عملدارن قافلن جي رهنمائي ۽ بچاءَ خاطر بلوچن مان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

هڪڙي فوج تيار ڪئي هئي، جا ’بلوچ گائيڊ ڪور‘ سڏبي هئي. مٿين نيم فوجي پوليس 1852ع تائين قائم رهي، تنهن ڪان پوءِ سرحد جي حفاظت ڪرڻ تي مقرر ٿي.

Baluchistan Blue Book No: 2- (1887)

(1)انگريزي قافلن جي بچاءَ جي عيوض انگريزي سفير وٽان غلزئين جي سردار کي ساليانو ٽيهه هزار ڪلدار ملندا هئا ۽ هرات جي وڏي وزير يار محمد کي ساليانو 3 لک رپيا ملندا هئا. خالصا جيڪي اڳ انگريزن جا دوست هئا، سي رنجيت سنگهه جي مئي کان پوءِ پاسو بدلائي چڪا هئا، هاڻي سندن خاص اها مراد هئي ته پڻ انگريز ڪابل ۾ شڪست کائين.

(1)نوٽ: هندستان اندر انگريزن جيڪي به جنگيون ڪيون، تن ۾ انهن فقط ٽي گهمرا شڪست کاڌي هئي: 1_ 1804ع ۾ هولڪر هٿان، 2_ 1814ع ۾ نيپال جي جنگ وقت ۽ 3_ 1825ع ۾ برما جي ويڙهه وقت. انهن سڀني کان ڪابل جي شڪست نهايت هولناڪ هئي، جنهن جي ڪري انگريزن جي سڄيءَ دنيا ۾ بي عزتي ٿي. سندن ڪابل جي لشڪر جو تعداد هولڪر، نيپال ۽ برما سان جنگين واري تعداد کان وڌيڪ هو. انگريزن هندستان اندر جيڪو فوجي وقار حاصل ڪيو هو، تنهن کي صدمو پهتو. اهوئي سبب هو، جو پنهنجي وقار کي قائم ڪرڻ لاءِ مفت انگريزن ميرن سان هٿ ڳنڍي سنڌ فتح ڪئي.

J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, Chp- XII, PP. 413-17.

(1) R. B. Mowat: A New History of Great Briton, P. 788

(1) E Thornton: History of British Empire in India, Chp- XII, PP. 413-17.

(2) W. M. Torrous: Empire in Asia, PP-314-315, London, 1872.

(3) Lady Burton: Life of SIR R. Burton, Vol. P-180, London, 1893.

(4) W. F. P. Napier: Conquest of Sind, Vol-I, PP-96/97

(1)نوٽ: سلطان محمود غزنويءَ جو مقبرو، غزني شهر جي پرسان روضه نالي ڳوٺ ۾ پُرفضا هنڌ تي آهي. روضه ڳوٺ جي آس پاس ميون جا باغ آهن. غوري سلاطين مان سلطان علاءُ الدين ’جهان سوز‘ غزنيءَ فتح ڪرڻ کان پوءِ، غزنوي سلاطين جا مقبرا ڊهرائي ڇڏيا هئا، مگر سلطان محمود جي مقبري کي هن هٿ ڪونه لاتو هو. چنگيز جي ڪاهه وقت، تاتارين جي غارتگريءَ جي خوف ڪري، روضه جا رهاڪو مقبري کي بچائڻ لاءِ مٿس مٽي وجهي، پوري، دڙو ٺاهي، پاڻ ڳوٺ ڇڏي پڇي ويا هئا. تنهن کان پوءِ، امير تيمور گورگانيءَ جي ڪاهه وقت، امير جي پوٽي سلطان عبدالرزاق کي خواب ۾ اشارو مليو، جنهن دڙي جي مٽي هٽائي، مقبري کي نوان در هٽايا هئا، ڇاڪاڻ ته پراڻا دروازا سنه 1226ع کان سنه 1398ع تائين مٽيءَ ۾ پوريل هئڻ سبب ڪاڄي ويا هئا. سلطان عبدالرزاق جو مقبرو، به سندس وصيت موجب، روضه جي ڳوٺ ۾ آهي.

(1) J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, Chp-XII, P. 431.

(1) Pre-Mutiny Records of the Commissioners in Sind, 1857, "Kalat affairs". P. 210.

(3)نوٽ: ميجر جان جيڪب، انگلينڊ جي سمرسيٽ شاير جي هڪڙي پادريءَ جو پٽ هو، جنهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوجي مڪتب ايڊس ڪومب ۾ تعليم ورتي هئي. اهو ڪاليج ڪمپنيءَ جي خرچ سان هلندو هو. لارڊ رابرٽس، ايلڊرڊ پاٽنجر، هينري لارينس ۽ نيپئر وغيره، ڪمپنيءَ جا نامور عملدار مٿين ڪاليج جا شاگرد هئا. ايڊس ڪومب ۾ تعليم وٺي فارغ ٿيڻ کان پوءِ، جان جيڪب ٻمبئي ڪاتي جي توبخاني ۾ ڀرتي ٿيو. هو سنه 1839ع ۾ پهرينءَ افغان ويڙهه وقت، انگريزي فوج جي قافلن جي سلامتيءَ لاءِ خانگڙهه جي فوجي چوڪيءَ مٿان عملدار مقرر ٿيو. مياڻيءَ ۽ دبي جي جنگين ۾ سر چارلس نيپئر سان همراهه رهيو. 1843ع ۾ سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ سر چارلس نيپئر سان گڏجي ڊومبڪين، جڪراڻين، بليدين ۽ بگٽين سان گڏجي سرحدي بلوچي قبيلن سان وڙهيو. خانگڙهه ۾ گهڻي وقت تائين رهڻ ڪري بلوچن سان سندس واقفيت ٿي ويئي ۽ پنهنجي حڪمت عمليءَ سان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

بلوچن کي بي هٿيار ڪرڻ ۽ اپر سنڌ فرنٽيئر ۾ امن امان قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سرحد جي استحڪام لاءِ خانگڙهه کي اپر سنڌ ضلعو ٺاهي، مٿس جيڪب آباد نالو رکيائين، پوءِ فرنٽيئر، ضلعي جي حيثيت ۾ ترقي ڪرڻ لڳو. هن جيڪا فوج تيار ڪئي هئي، سا سندس نالي تي 'جيڪب هارس' سڏجڻ لڳي. سنه 1858ع ۾ مئو. سندس قبر جيڪب آباد ۾ آهي.

J. Marsham: The Life & Correspondnece of Right, Hon: SIR- Bartle Ferere, CHP-V, P. 138, London, 1895.

G. Frorest SIR: The Life of Lord Roberts, P. 7, London, 1916.

(1) R. B. Mowat: A New History of Great Briton, P. 789.

(2) Edmund C. Cox: A short History of Bombay Presidency, P. 305.

(1) J. Douglas: Bombay & Western India, Vol. II, P. 77/94.

(2) B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol. V, P. 105.

(1) W. F. P. Napier: The Conquest of Sind, Vol. I, P. 90.

(2) James Dougles: Bombay & Western India, P. 186.

(3) V. A. Smith: The Oxford History of India, P. 685, Oxford, 1920.

(1)نوٽ: ملتان جي ناظم، ديوان ساونڊ مل جي مرڻ کان پوءِ، سندس پٽ لالا مولراج ملتان جو نائب ٿيو هو. خالصا سرڪار جي ڪمزوريءَ کان پوءِ هن خودمختياري حاصل ڪئي هئي. لالا مولراج، انگريزن سان باقاعدي جنگ جوٽي هئي، به انگريز عملدار ائنگيو ۽ ليفٽيننٽ ائنڊرسن، سندس هٿان مارجي ويا هئا. 1849ع تائين مولراج انگريزن سان وڙهندو رهيو.

(1) B. D. Basu: The Rise of Chistian Power in India, Vol. V, P. 105.

(1)ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت نواب بهاول خان، انگريز ايلچي ليفٽيننٽ مئڪنسن جي چوڻ تي انگريزي لشڪر لاءِ سبزل ڪوٽ تائين 270 ميلن ۾ رستو تيار ڪرايو هو، ڪان سواءِ شاه شجاع کي 600 سپاهين ۽ ٻن توبن جي مدد ڪئي هئائين. انگريزي لشڪر لاءِ هر هڪ منزل تي خوراڪ جي سامان کان سواءِ اٺن ڏيڻ ۾ به مدد ڪئي هئائين.

(1) Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, PP-301/311.

(1) J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, P. 432.

(2) J. Douglas: Bombay & Western India, Vol. II, P. 77.

(1)ڪرنل آئوٽ رام پوءِ، لارڊ ڊلهائوسيءَ جي زماني ۾، جنرل جي عهدي کي پهتو ۽ هن جي اشاري تي سنه 1271هه ۾ لکنؤ جي پوئين نواب واجد علي شاه کي معزول ڪري ٻن ڪروڙن جي آمدنيءَ واري رياست کي انگريزي حڪومت سان گڏايو ويو. نواب صاحب جي والده مولوي مسيح الدين کي ساڻ ڪري لنڊن پهچي راڻي وڪٽوريا تائين دانهون ڪوڪون ڪيون، پر ساڳئي وقت هندستان ۾ بلوي پوڻ ڪري انگريزن بيگم سان ڪو انصاف ڪونه ڪيو. واجد علي شاه کي انگريزن ڪلڪتي جي مٽيا برج ۾ نظر بند رکي، هن لاءِ 15 لک رپيا ساليانو وظيفو مقرر ڪيو.

(1)سيد اعظم الدين بلگرامي، جو انهن ڏينهن ۾ سنڌو نديءَ جي نگراني ڪرڻ لاءِ انگريزن پاران پوليٽيڪل ايجنٽ جي حيثيت ۾ حيدرآباد ۾ رهندو هو، تنهن جو رنگ پورو ڏسي ڪيس انگريز سمجهي، بلوچن مٿس حملو ڪيو، پر هو جان بچائي ڪلڪتي پهتو. ڏسو 'تمدن عرب' ديباچو، ص_ 9.

(1) W. Napier: The Life & Opinions of General SIR C. Napier: Vol. IV, P. 13.

(1) Lady Burton: The Life of SIR R. Burton, Vol. I, P. 141.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

(1) J.C. Marsham: Abridgment of the History of India, P. 345

(1)قلعي جي لٽ مار جي بيان لاءِ ڏسو ’عبرت ڪده سنڌ‘ ص_ 317/315

’ (2)تاريخ سنڌ‘، جلد_2، مرزا قليچ بيگ، ص_ 235.

(1)نيپئر جو ڀاءُ ڪتاب ’فتح سنڌ‘ ۾ لکي ٿو ته هوش محمد حبشي، مصر ۾ نيپولين بوناپارٽ جي فوج ۾ نوڪر هو ۽ اتي هن فوجي تربيت ۽ تجربو حاصل ڪيو هو. اهو بيان محض قياسي آهي.

(1) Bombay Government Gazetteer, 5th Apri, 1843, Bombay.

(2) W.F.P. Napier: The Conquest of Sind, P. 379.

(3) Frontier & Overseas Expedition from India, The Lagharis.

(1)تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي، ص_ 50_52.

نوٽ: لغارين جي سردار جلال خان، لالا مولراج جي ڪاردار لونگامل ڪي ديره جات جي بلوچن جي خلاف مدد ڏني هئي. هن سنه 1848ع ۾ هربرٽ ايڊوردس کي ديره جات جي مهم ۾ پڻ مدد ڏني. سنه 1876ع ۾ سر رابرٽ سنڊيمن قلات جي خان خداداد خان سان لغارين جي مدد سان مستنگ جو عهدنامو ڪيو هو، ان موقعي تي لغارين جو سردار جمال خان موجود هو.

(1) History of Alienations of the Province of Sind, Vol-II, the Lagharis.

(1)بيگمن جي درخواستن جو تفصيل ۽ وڪيلن جي درخواستن متعلق ڪوشش جو بيان ڪتاب ’عبرت ڪده سنڌ‘ ۾ ڏنل آهي.

(2)سنه 1840ع ۾ چين سرڪار آفيم جي درآمد تي بندش وڌي، ڪانٽون بندر تي انگريز سوداگرن جا جيڪي آفيم جا گدام هئا، تن تي چيناين قبضو ڪيو. ان ڪري انگريزن جي چين سان جنگ لڳل هئي، جيڪڏهن انگريز شڪست کائين ها ته، هندستان جي حڪومت کي سالياني ڏهن لکن پائونڊن جو نقصان پهچي ها. مٿين جنگ 1841ع ۾ ختم ٿي. انگريزن هانگ ڪانگ تي قبضو ڪيو. هينري پاٽنجر هن جنگ ۾ مئو هو.

(1) R. B. Mowat: A New History of Great Briton, P. 804.

(1) J.C. Marsham: Abridgment of The History of India, P. 436.

(1)نوٽ: اڳ سنڌو نديءَ وارا ملڪ ڏاريا سڏبا هئا، سنڌ ڏانهن انگريز جيڪي به لشڪر موڪليندا هئا، تنهن کي ڀتو ملندو هو. مگر سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ فوجي خرچ گهٽائڻ لاءِ گورنر جنرل مٿيون ڀتو بند ڪيو، جنهن ڪري سپاهين ۾ عام ناراضپو پئجي ويو. سندن چوڻ هو ته ڪمپني سرڪار نئون ملڪ کٽيو آهي، ان ڪري ڀتو جاري هئڻ کپي. فيبروري 1844ع ۾، 34 نمبر پيادل لشڪر کي سنڌ وڃڻ لاءِ حڪم مليو، پر سپاهي انڪار ڪيو. بنگال فوج جي 7 نمبر سوار فوج ۽ توبخاني سنڌ ۾ بغاوت ڪئي، جن کي واپس گهرايو ويو. هندستاني 96 نمبر فوج ۽ نمبر 4 فوج کي سنڌ وڃڻ لاءِ حڪم مليو، پر سپاهين فيروز جي پتڻ تي ٻيڙين تي چڙهڻ کان انڪار ڪيو. نمبر 64 فوج لڌيانه ڇانوڻيءَ ۾ بغاوت ڪئي. مدڪي ۽ شڪارپور ڇانوڻين ۾ سپاهين بغاوتون ڪيون. مدراس جي هڪڙي ريجمينٽ کي بمبئيءَ وڃڻ لاءِ حڪم مليو، پر سپاهين وڃڻ کان انڪار ڪيو. آخر حڪومت کي تيسين ڀتو بحال ڪرڻو پيو، جيسين سنڌ بمبئي کان ڌار علائقو رهيو. مٿين بغاوتن جي ڪري، لارڊ ايلنبرو جي سخت بي عزتي ٿي هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

_5جنگ کان اڳ، ٽالپر صلح جي شرطن کي منظور ڪرڻ لاءِ تيار هئا ۽ جنگ کان پوءِ انهن هٿيار ڦٽا ڪيا، تنهن هوندي به سر چارلس نيپئر شاهي بيگمات جي بيحرمتي ڪئي. ميرن کي جلاوطن ڪرڻ کان پوءِ انهن لاءِ جيڪي وظيفا مقرر ڪيا ويا، سي گهٽو ناڪافي هئا. گورنر جنرل ميرن جي جن خطن کي بهانو بنايو سي جعلي هئا.(2) مير علي مراد خان، مير رستم خان تي جيڪي الزام مڙهيا هئا، سا سندس عياري هئي. هن ڪپتان براؤن جي منشي محي الدين کي ڏهه هزار رپيا ڏيئي، نونهار جي معاهدي جي شرطن ۾ ڦيرڦار ڪرائي، جعلي دستاويز تيار ڪرايا. انگريزي عملدارن ۽ سندن منشين کي رشوتون ڏيئي، مير رستم خان جي ٽپال گم ڪرائي. مٿين سنگين الزامن ڪري لارڊ ايلنبرو جي ڇٽڻ جي ڪااميد ڪانه هئي، سندن خوش قسمتي ڇئبي، جو ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي بورڊ جي صدر سر جان هاب هائوس سندس سفارش ڪئي.

ان کان سواءِ برٽش وزارت جون واڳون انهن ڏينهن ۾ لارڊ پيل جي هٿن ۾ هيون، جنهن سندس طرفداري ڪندي، ڪيس مٿين الزامن کان بري ڪرايو. ايلنبرو خلاف جاچ ڪرڻ لاءِ ڊائريڪٽرن جيڪا خفيه ڪاميٽي مقرر ڪئي هئي، تنهن جي اڳيان هن پنهنجي بچاءَ ۾ چيو هو ته، ميرن بهاولپور ۽ جيسلمير جي علائقن کي موٽائي ڏيڻ کان انڪار ڪيو، تنهن ڪري ڪاهه ڪئي ويئي هئي!

سنه 1260هه (1844ع) سيپٽمبر مهيني ۾ مير نصير خان، مير صوبدار خان ۽ مير محمد خان نئين گورنر جنرل لارڊ هارڊنج کي پڪار ڪئي. 6 مارچ تي، ڪورٽ آف پروپرائيٽرس ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي هدايت ڪئي ته راڻي وڪٽوريا جي وزارت کي لکيو وڃي ته لارڊ ايلنبرو جي ڪيل ناانصافين متعلق جاچ ڪئي وڃي، ليڪن انڊيا آفيس اهڙي اجازت ڪانه ڏني. جواب نه ملڻ تي ميرن قرض کڻي پنهنجا ٽي وڪيل آخوند حبيب الله، ديوان مينارام ۽ ديوان ديارام کي لنڊن ڏانهن روانو ڪيو. وڪيلن دارالعلوم تائين پڪارون ڪيون، پر جيئن بيگمات جي درخواستن تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو ويو، تيئن ميرن جي اپيلن جو به ڪو ڪڙ تيل ڪونه نڪتو، فقط لارڊ هارڊنج بارڪپور ڇانوڻيءَ ۾ ميرن سان ملاقات ڪندي ظاهر ڪيو ته واقعي ساڻن ناانصافي ٿي آهي، ساڳئي وقت گورنر جنرل پنهنجين مجبورين کي به ظاهر ڪيو.

نيپئر جي پڄاڻي:

سر چارلس نيپئر پنجاب فتح ٿيڻ کان پوءِ ٿورو وقت هندستان جو ڪمانڊر انچيف ٿي رهيو، ان زماني ۾ لارڊ ڊلهاؤسيءَ پنجاب پوليس جا پگهار وڌايا هئا، جنهن تي نيپئر اعتراض اٿاريو، پوءِ استعفيٰ ڏيئي ولايت ڏانهن ويو، جتي سنه 1852ع ۾ مئو.(1) انگريز قوم سندس يادگار لاءِ سندس پتل جو بوتو لنڊن جي مشهور چؤسول ٽرئفلگر ۾ کڙو ڪيو.(2) هو سنه 1847ع تائين، سنڌ جو گورنر رهيو هو. ساڳئي سال سندس وڃڻ کان پوءِ سنڌ بمبئي ڪاتي سان لاڳو ٿي ويئي ۽ مسٽر پرنگل سنڌ جو پهريون ڪمشنر مقرر ٿيو.

ميرن جي واپسي:

سنه 1270هه (1854ع) ۾ لارڊ ڊلهاؤسيءَ جي سفارش سان اٺن ورهين تائين جلاوطن رهڻ کان پوءِ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن، ٽالپر ميرن کي سنڌ ڏانهن موڪلڻ لاءِ گورنر جنرل کي اجازت ڏني. ان وچ ۾ سنه 1662هه (1846ع) ۾ مير نصير خان ۽ مير صوبدار خان جو پٽ ڪلڪتي ۾ وفات ڪري ويا. 4 مارچ 1857ع تي شهزادي مير عباس علي خان ۽ مير شهداد خان ڪلڪتي ۾ وفات ڪئي. ميرن جي جنازن کي ڪٽائي حيدرآباد جي اتر واري شاهي قبرستان ۾ دفنايو ويو. سنه 1852ع ۾ مير فضل علي خان ۽ سنه 1853ع ۾ مير غلام شاه وفات ڪري ويا. سنه 1262هه (1846ع) ۾ مير رستم خان پوني ۾ وفات ڪئي. مير صاحب کي پوني ۾ رکيو ويو هو، ڇاڪاڻ جو پيرسنيءَ ۽ ضعف ڪري هو ڪلڪتي وڃي نه پئي سگهيو. سندس ڀائٽي مير نصير خان 1281هه (1864ع) ۾ وفات ڪئي. ٻنهي ميرن جا لاشا خيرپور آندا ويا. نومبر 1855ع ۾ مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان دهلي ۽ پنجاب رستي کان حيدرآباد پهتا. سنه 1275هه (نومبر 1859ع) ۾ مير حسين علي خان حيدرآباد پهتو. مير صاحبن کي سنڌ جي ڪمشنر جاگيرون ڏنيون. جلاوطنيءَ جي زماني ۾ ڪين خط و ڪتابت ڪرڻ جي اجازت هئي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

فتح محمد خان غوري:

فتح محمد خان غوري، جنهن جي عمر مياڻيءَ جي جنگ وقت اسي ورهيه هئي، سو پهريائين مير رستم خان سان گڏ حيدرآباد ۾ نظربند هو. مير مراد علي خان مٿس الزام مڙهيو ته هو خيرپور جي وزير علي حسين کان ڇهه هزار رپيا قرض کڻي پڇي ويو آهي. شيخ علي حسين، جو سهارنپور هندستان مان قسمت آزمائڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو هو ۽ پوءِ خيرپور جو وزير ٿيو هو، سو مير علي مراد خان سان سندس سازش ۾ ڀٽ هو. هن سابق وزيراعظم تي قرض جو ڪوڙو الزام مڙهيو هو. مٿئين الزام ڪري پوڙهو فتح خان هڪ سال تائين مير علي مراد خان وٽ قيد رهيو، پوءِ بهاولپور جي نواب سندس قرض جي رقم ڀري، کيس آزاد ڪرائي، پنهنجو وزير مقرر ڪيو. نواب صاحب فتح خان کي ويهه هزار رپيا نقد انعام ۽ 14 هزار رپين جي آمدنيءَ واري جاگير عطا ڪئي. پڇاڙيءَ جو پيرسنيءَ جي حالت ۾ ملتان جي جنگين ۾ ناموري حاصل ڪري وفات ڪيائين.

مير شير محمد خان ماڻڪاڻي:

مير شير محمد خان ماڻڪاڻي 'شير سنڌ' کي انگريزن سر جان لارينس گورنر پنجاب جي سفارش سان مارچ 1853ع ۾ ميرپور خاص ۾ رهڻ لاءِ اجازت ڏني. مير صاحب شهر کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي ٽنڊو شير محمد خان تعمير ڪرائي رهڻ لڳو. سنه 1857ع ۾ بلوي جي ڏينهن ۾ وفادار رهڻ ڪري، مير صاحب کي برٽش حڪومت ڪي۔ سي۔ آءِ جو خطاب ڏنو. پهريائين مير صاحب کي هڪ هزار رپيا ماهوار وظيفو ملندو هو، پوءِ سنه 1863ع ۾ کيس ٻه هزار رپيا ملڻ لڳو. آگسٽ 24، سنه 1871ع تي وفات ڪيائين.

نواب احمد خان لغاري:

نواب احمد خان لغاري ٻه مير شير محمد خان سان گڏ آڏ مڃي هئي. سر چارلس نيپئر هن لاءِ گورنر جنرل کي سفارش ڪري ويو هو. نواب صاحب کي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جاگير ملڻ سميت هڪ سؤ رپيا ماهوار وظيفو ٻه ملڻ لڳو. سنه 1858ع ۾ ميجر گولڊ سمٿ سندس جاگير کي موروثي ڪرڻ لاءِ سفارش ڪري ويو هو. فيبروري سنه 1870ع ۾ وفات ڪيائين.

مير علي مراد خان:

پائرن سان مير علي مراد خان تڪرار ڪري ميرن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو آندو. مير علي مراد خان تي بعد ۾ سر چارلس نيپئر نونهار جي معاهدي ۾ خيانت ڪرڻ جي الزام هيٺ گورنر جنرل کي شڪايت ڪئي، جنهن تي سنه 1852ع ۾ لارڊ ڊلهاؤسيءَ ڪنڊياري ۽ نوشهري (ساهتي) جا پرڳڻا سندس رياست کان ڇني حيدرآباد ضلعي سان لاڳو ڪيا ۽ بردڪو، شاه ٻيلو، چڪ، سيد آباد، اٻاوڙي، ميرپور ماٿيلي، لڏو ڳاڱن، الور، بکر ۽ بامبرڪي علائقا رياست کان ڇني شڪارپور ضلعي سان شامل ڪيا. سنه 1856ع ۾ مير صاحب پاڻ ولايت ڏانهن انصاف لاءِ ويو، وڪيل ڪيائين پر ڪڙتيل نڪري ڪونه سگهيو.

مٿين تهمت مير صاحب تي سنڌ جي ڪمشنر ۽ گورنر جنرل مڙهي هئي. وري جڏهن تحقيقات ڪئي ويئي، تڏهن خود مير جي ماڻهن سندس خلاف شاهديون ڏنيون. مثلا: 1۔ ساڳيو وزير شيخ حسن علي ولد شيخ امام بخش سهارنپوري، جنهن جي مدد سان مير صاحب فتح محمد غوريءَ کي گرفتار ڪرايو هو، 2۔ پير سيد علي گوهر شاه راشدي، 3۔ منشي ذوقيرام ۽ منشي ٽؤنرمل ساڪرو، جو ڪنهن ڏهه سبب اڳي ئي قيد ۾ هو. تحقيقاتي ڪاميٽي سڪر ۾ ويٺي، جنهن جو صدر ڪمشنر مسٽر پرنگل هو ۽ ميجر جان جيڪب ۽ مسٽر لئنگ ڪاٺياواڙ جو پوليٽيڪل ايجنٽ ميمبر هئا. مير علي مراد خان پاران مير رستم خان جي پياري ملازم محمد خان جلباڻي، قاضي محمد شڪارپوري، فتح محمد توشڪي ۽ کهڙن جي زميندارن زوردار شاهديون ڏنيون، پر فرنگي پنهنجي اٽ تر فيصلي کان ڪونه مڙيا.

سنه 1857ع ۾ مير علي مراد خان جي وڏي پٽ مير شاه نواز خان بلوي جي ڏينهن ۾ برٽش سرڪار جي وڏي مدد ڪئي، جنهن جي عيوض انگريزن مير صاحب کي 12 هزار رپيا ساليانو وظيفو ڏيڻُ ڪيو. پر مير قبول نه ڪري

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پنھنجي ڪسيل ملڪ لاءِ گھر ڪئي، جا انگريزن قبول نه ڪئي. سنه 1891ع ۾ مير علي مراد خان کي ’گرانڊ ڪراس آف دي انڊين امپائر‘ جو لقب مليو. 25 رمضان سنه 1321ھ (1894ع) ۾ 81 ورھين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين، سندس جنازو ڪربلا معليٰ ۾ دفنايو ويو.

سماجي صورتحال:

ٽالپرن جڏھن سنڌ فتح ڪئي ھئي، ان وقت مدد خان پٺاڻ جي ڪاھه ڪري سنڌ جا شھر ۽ وسنڌڙ ڳوٺ بلڪل ويران ٿي ويا ھئا. مؤرخ ايلفنسٽن، مدد خان جي ڪاھه کي قيامت صغريٰ لکي ٿو. ھر ڪا فاتح قوم پنھنجن ناانصافين ۽ ڪيل گناھَن تي پردي وجھڻ لاءِ مغلوب قوم تي نازيبا الزام مڙھي، ان کي بدنام ڪري پنھنجن ڪافر ماجرائن کي حق بجانب ڏيکارڻ لاءِ ڪوشش ونندي آھي. مغربي قومن مان خاص ڪري انگريز اھڙي فن ۾ ڪامل عيار آھن. سندس قوم جي مؤرخن ٽالپر حاڪمن جي راڄ کي مفت بدنام ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي. ان ۾ شڪ ڪونھي ته انگريزي راڄ ۾ مونسپالٽين، آگبوٽن، تار برقي، ريلوائين ۽ ھوائي جھازن جون نعمتون ھندستانين کي نصيب ٿيون، مگر زماني جو بيان ھت اسين لکي رھيا آھيون، انھن ڏينھن ۾ ھندستان جا باشندا مٿين ترقيءَ جي نعمتن کي فرنگيءَ جي دائمي غلاميءَ ھيٺ رھڻ لاءِ فولادي زنجيرون تصور ڪندا ھئا.

ھندستان جو آبادگار توڙي دولتمند طبقو انگريزي راڄ کان نالان ۽ پريشان ھو. ھو گذريل سادگي ۽ آسودگيءَ جي دؤر کي ياد ڪري رت روئيندا ھئا. اھو ئي سبب ھو، جو جڏھن سنڌ کي فتح ڪرڻ کان پوءِ 14 ورھيه مس گذريا ھئا ته سڄي ھندستان اندر انگريزن جي خلاف بلوو پئجي ويو. جيڪڏھن سک ۽ گورکا مٿين بلوي ۾ انگريزن کي مدد نه ڏين ھا ته، 1947ع کان گھڻو اڳ انگريزن جا ھندستان مان ٽپڙ گول ٿي وڃن ھا.(1) ٽالپرن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ ھي صوبو مغربي تھذيب کان ايترو متاثر ڪونه ٿيو ھو، جيترو ھندستان. ھن صوبي جي پيداوار ھتي جي رھاڪن جي گھرج کان گھڻو وڌيڪ ھئي، بلڪ ڪڇ ۽ مارواڙ توڙي بلوچستان جي ڏڪر جي ستايلن جي ھي صوبو پرورش ڪندو ھو. اڄ به ھي صوبو پاڪستان اندر بچت وارو صوبو آھي.

ميرن جي صلح پسند پاليسيءَ ڪري ھي صوبو بيروني ڪاھُن کان محفوظ ھو ۽ سنڌ اندر امن و امان ھو. ٽالپر فرمانروا پاڻ جنگجو بلوچ ھئا، مگر رعايا جي فلاح ۽ بھبوديءَ ڪاڻ ڪين جنگين کان نفرت ھئي. مير صاحبن جي زندگي بلڪل سادي ھئي، فقط سير ۽ شڪار سان دل وندرائيندا ھئا. ٽالپرن جملي سٺ ورھيه حڪومت ڪئي، انھن سٺ سالن دوران سنڌ اندر شھر ۽ ٽنڊا (ڳوٺ) تعمير ڪرايا، اوترا سنڌ اندر اڳ ڪڏھن ڪونه تعمير ٿيا ھئا. ميرن جي زماني ۾ شھرن ۽ ڳوٺن ۾ چوپائي مال، اَن، گيھه، ڪڪڙن جي سستائي ھئي، انگريزي ايجنٽن وقت بوقت سنڌ متعلق ڪلڪتي جي سپريم ڪائونسل کي جيڪي رپورٽون پيش ڪيون، تن ۾ سنڌ جي شھرن ۾ سستائيءَ جو ذڪر ڏنل آھي. سٺي ۽ سستي غذا ملڻ ڪري، سنڌ جا باشندا تندرست ھئا.

ٽنڊوباگو:

ابتدا ۾ ڪلھوڙن جي ڏينھن ۾ مير شھداد خان ٽالپر کي مغل دربار مان پٽ باران جو علائقو جاگير طور مليو ھو، جتي ھن پنھنجن ديرن لاءِ ننڍا ننڍا قلعا تعمير ڪرايا ھئا، اُھي ’ديره جات‘ سڏبا ھئا. مانڪاڻين جو اوائلي تختگاه ٽنڊي باگي تعلقي ۾ پنگريه ڳوٺ اوريان ڪيٽيءَ ۾ ھو، ھتي مير ٺارو خان رھندو ھو. ھتي مانڪاڻين جي اوائلي بينگلن جا آثار اڃا موجود آھن. مير باگو خان جنھن ميان عبدالنبي خان جي بيگم ’سنڌ راڻيءَ‘ سان شادي ڪئي ھئي، سو پھريائين ڪيٽيءَ ۾ رھندو ھو، پوءِ پنھنجي جاگير ۾ ٽنڊو باگو تعمير ڪرائي اتي رھڻ لڳو، جتي باگاڻي مير رھڻ لڳا.(1(

مير پورخاص:

سنه 1806ع ۾ مير ٺاري خان جي فرزند مير علي مراد خان، جو فياضيءَ ۽ انصاف جي ڪري مشھور ٿي گذريو، ميرپور خاص جو شھر ۽ قلعو تعمير ڪرايو. پوءِ ھي شھر مانڪاڻين جو تختگاه ٿي رھيو. مانڪاڻين جي زماني ۾ شھر ۾ 3 سؤ دڪان ھئا ۽ آدم ڏھن ھزارن کي پھتو، اڄ به ھي شھر ضلعي ۽ ڊويزن جو صدر مقام آھي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٽنڊوالهيار:
سنه 1790ع ۾ مير فتح خان جي پٽ مير الهيار خان ٽنڊو الهيار تعمير ڪرايو. مٿيان ٻئي شهر ٿرپارڪر جا مکيه شهر هئا.
ٽنڊو محمد خان:
سنه 1791ع ۾ مير محمد خان شاهوانيءَ لاڙ ۾ ٽنڊو محمد خان شهر تعمير ڪرايو. سنه 1809ع ۾ هينري پاٽنجر جي بيان موجب مير سلطان علي خان کي شهر مان ساليانو آمدني 5 لک رپيا هئي.(2) اڄ تائين هي شهر لاڙ ۾ واپار جو وڏو مرڪز آهي.
خيرپور:
اڳ سهراباڻين جو تختگاه احمد آباد (ڪوٽ ڏيجي) هو. مير سهراب خان هاليپوٽن کان هاٿوڪي خيرپور جي زمين خريد ڪري، خيرپور جو شهر تعمير ڪرايو. پوءِ سهراباڻين جو تختگاه ٿي رهيو. خيرپور باغات ڪري مشهور آهي.
فتح آباد:
مير فتح علي خان سڪرنڊ جي پُرفضا ڍنڍ تي فتح آباد ڳوٺ تعمير ڪرايو. ان کان سواءِ ڪلهوڙن جون حيدرآباد ۾ جڙيل جيڪي مسجديون ۽ عمارتون هيون، تن جي مرمت ڪرايائين. مير صاحب جي والده جامع الخيري حيدرآباد ۾ تعمير ڪرائي.
منهوڙي جو قلعو:
سنه 1799ع ۾ ڪراچي بندر جي بچاءَ لاءِ مير فتح علي خان منهوڙي جو مٿيءَ جو قلعو تعمير ڪرايو ۽ مٿس توبون رکايون. ڪراچيءَ جو بندر ڏينهون ڏينهن ترقي ڪرڻ لڳو. سنه 1830ع ۾ شهر جو آدم ڇهن هزارن ۽ سنه 1842ع ۾ ٻارهن هزارن کي پهتو.
راڄو خاناڻي ۽ ٽنڊو فاضل:
ميرن جيڪي شهر ۽ ٽنڊا تعمير ڪرايا، تن ستت ترقي ڪئي ۽ اڄ به اهي سنڌ جا مردم خيز ڳوٺ شمار ٿين ٿا. ماٽڪاڻين، خاناڻي ٽالپرن کي جاگيرون ڏنيون. مير راڄي خان 'راڄو خاناڻي' ڳوٺ ٻڌرايو ۽ مير فاضل خان ٽنڊو فاضل تعمير ڪرايو.
ٽنڊو ڄام:
مير محمد خان ولد مير ڄام خان ٽنڊو ڄام تعمير ڪرايو.
ٽنڊو مستي خان ۽ لقمان:
رئيس حاجي خان مريءَ جي وڏي پٽ مستي خان، ٽنڊو مستي خان ٻڌرايو ۽ لقمان خان، لقمان جو ڳوٺ ٻڌرايو. ان مان معلوم ٿيندو ته ميرن جي پيروي ڪندي سندن اُمرائن به ڪي ڳوٺ ٻڌرايا.
طاهر بازار:
مير جتي به ڪو مٽيا وارو شخص ڏسندا هئا، ته مٿس احسانن جو بار وجهي ان کي پنهنجو وفادار بڻائي، مقربان خاص جي زمري ۾ شامل ڪندا هئا. حيدرآباد واري شاهي بازار طاهر خدمتگار جي نالي تي 'طاهر بازار' سڏبي هئي.
ٽنڊو قيصر:
مراد قيصر خان نظاماڻي حيدرآباد ضلعي ۾ ٽنڊو قيصر تعمير ڪرايو. مير بجر خان جي وفادار سپاهي ٻيڙي خان ڪوڪر، ڪوڪرن جو ڳوٺ تعمير ڪرايو هو.
ٽنڊو اسماعيل شاهه:
سيد آغا اسماعيل شاهه وزير، جو اصل اصفهان جو رهاڪو هو، تنهن ڦليليءَ جي ڪپ تي پنهنجي نالي تي ٽنڊو تعمير ڪرايو. هتي جي مسجد جي ڪتبي تي مير فتح علي شاهه جو نالو لکيل آهي. هتان ٿوري پنڌ تي ٽنڊو مير محمود خان آهي.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

مير جا قبا:
سر رچرڊ برٽن به گهمرا سنڌ جي سياحت ڪرڻ آيو هو. ميرن جا قبا، جيڪي شهر جي اتر ۾ آهن، تن بابت لکي ٿو:
”اتر وارن مقبرن تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿي سگهندو ته اُهي گذريل زماني جي عمارت سازيءَ جو مشرقي نمونو آهن ... ٽالپرن، ڪلهوڙن جي عمارتن جي به حفاظت ڪئي.“(1(
آثار قديمه جي مرمت:
ميرن قديم آثارن جي به مرمت ڪرائي، مير نور محمد خان ٺٽي جي مسجد شاهجهاني ۽ مڪليءَ جي مقبرن جي مرمت ڪرائڻ تي 12 هزار رپيا خرچ ڪيا. مير نصير خان سنڌ جي سرتاج شاعر شاهه ڀٽائي رحه جي مقبري واريءَ مسجد جي تعمير ڪرائي ۽ قبي جي چوڌرد هڪڙي پڪي ديوار تعمير ڪرائي ۽ مٿس چار گنبذ تعمير ڪرايا. سندس خيال هو ته قبي جي اندر سونهري ۽ ميناڪاريءَ جو ڪم ڪرائجي، مگر زماني جي گردش ڪيس فرصت ڪانه ڏني. مير نور محمد خان قبي اڳيان ايوان تعمير ڪرائي، هڪ ڪوهه کٽايو هو. سندس سؤٽ مير محمد خان قبي کي چانديءَ جو دروازو وجهايو، جو اڃا اتي موجود آهي.
فوجي قوت:
ميرن وٽ ڪابه باقاعدي فوج ڪانه هئي، فقط محافظ فوج جا ڪي دستا وٽن رهندا هئا. سڄي سنڌ رئيسن، سردارن ۽ زميندارن ۾، يورپ جي وچين دؤر جي زماني وانگر ورهايل هئي، جيڪي ميرن کي ضرورت وقت فوجي امداد ڏيندا هئا. ميرن جا قانون ساڳيا هئا، جيڪي شير شاهه سوري ۽ اڪبر اعظم مرتب ڪيا هئا. ميرن وٽ وزارت جو عهدو به هو ۽ وٽن صلاحڪارن جي جماعت به رهندي هئي. صلاحڪارن ۾ ڪي سادات هئا، ڪي نواب ۽ جاگيردار ۽ ڪي هندو هئا. انگريزن جا مغربي قانون هندستانين لاءِ سازگار ڪين هئا، تنهن ڪري انگريزن کي به مغلن جي قانون کي اختيار ڪرڻو پيو، البته انهن قانونن ۾ ٿوري ڦيرڦار ڪرڻي پين.
ميرن جي پهرئين چوياري جو مدو سنه 1783ع کان 1833ع تائين رهيو، ٻي چوياري سنه 1843ع تائين جاري رهي. جيڪي جاگيردار ۽ رئيس فوجي امداد ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا، تن کي پروانا ملندا هئا ۽ وقت بوقت مير سندن جاگيرن ۾ اضافو ڪندا هئا. انهن جاگيردارن جي سپاهين کي ضرورت وقت مير خرچ ڏيندا هئا. سستائي ۽ آسودگيءَ جو دؤر هو، پيادل سپاهيءَ کي هڪ سير چانور ۽ پنج پئسا روڪ ملندا هئا ۽ سوار کي گهوڙي جي خرچ لاءِ روزانو چار آنا ملندا هئا اهڙيءَ طرح جنگ جي وقت پنجاهه هزار فوج تيار ٿيندي هئي. ميرن جي صاحبيءَ جي شروعات وقت مسٽر هئنڪي سمٿ رپورٽ ۾ ميرن جي مجموعي فوجي قوت جو تعداد 36 هزار ڏيکاريو هو. صلح جي وقت مسلح باڊي گارڊن جو تعداد پنج هزار هو. انگريزن جي چرچ تي گهٽن ئي سردارن، ميرن جو طرف ڇڏي ڏنو هو، جهڙوڪ: چانديا، نومڙيا، جوکيا ۽ ڪلمتي وغيره.
قلات، بهاولپور، ملتان، ديره جات، جوڌپور، ڪڇ ۽ جيلسمير سنڌ جون پاڙيسري حڪومتون هيون، انهن سيني کان ٽالپرن جي فوجي قوت مضبوط هئي. هيٺ تفصيلوار هر هڪ رياست جا انگ اکر ڏجن ٿا:
_1قلات: 33،000 فوج شال ڪوٽ، سيوي ۽ قلات مکيه قلعا هئا جن مان پهريان به مٽيءَ جا جڙيل هئا، قلات مضبوط قلعو هو، جنهن تي ست برج هئا ۽ منجهس هٿيارن جوڙڻ جو ڪارخانو هو.(1(
_2بهاولپور: 3000 هزار سوار فوج ۽ 5000 هزار پيادا. جنگ جي وقت نواب 17،000 لشڪر گڏ ڪري سگهندو هو. رياست اندر ڏراور مشهور قلعو بهاولپور کان پنجاهه ميلن جي مفاصلي تي رڻ ۾ هو. قلعي کي به ديواريون ڏنل هيون. منجهس هڪڙو تلاءُ هو جنهن ۾ سڄو سال پاڻي رهندو هو. روهيءَ ۾ ٻيو قلعو خانپور هو، اتي جي کوهن جو پاڻي ڪارو هو، فقط جانورن جي پيئڻ لاءِ ڪارائتو هو، رڪن پور جي قلعي جي ديوار پڪي هئي. جاٽايل قلعن تي توبون رکيل هيون. انهن کان سواءِ احمد پور، دين ڳڙهه، خيرپور، ڳڙهي اختيار خان، موج ڳڙهه ۽ ڪوٽ لشڪر خان قلعن تي توبون رکيل ڪونه هيون.(2(

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

3_ملتان: هيءَ افغان رياست هئي. نواب جي فوجن جو تعداد 2000 سوار ۽ 4000 پيادا هو. رياست اندر جملي يارهن قلعا هئا، جن مان ملتان، شجاع ڪوٽ، سڪندر آباد، مظفر آباد، تلمبا جي قلعن تي توبون رکيل هيون.(3)

4_ديره جات: ديري غازي خان جي رياست جي فوجي طاقت 3000 سوار، ۽ 8000 پيادا هئي، منگهروٺا، ترند به قلعا هئا، ڪي ننڍڙا قلعا به هئا، جن ڪي ڪوٽلا سڏبا هئا.

5_سنڌ: شهداداڻين، ماڙڪاڻين ۽ سهراباڻين جي گڏيل فوجن جو تعداد 11000 سوار ۽ 19000 پيادا هو، فقط ماڙڪاڻين جي فوجن جو صحيح تعداد معلوم ٿي نه سگهيو. سڄي سنڌ اندر جملي 23 مضبوط قلعا هئا، جن مان بکر، امام ڳڙهه اتر ۾ سنڌ جي حفاظت لاءِ، شڪارپور، ڪنڊڪوٽ، فتح ياسين ڪوٽ، لاڙڪاڻو اپر سنڌ جي حفاظت لاءِ، سيوهڻ، خدا آباد ۽ رني ڪوٽ ڪوهستان جي حفاظت لاءِ، حيدرآباد ۽ سڪرنڊ وچولي سنڌ لاءِ ۽ عمرڪوٽ، اسلام ڳڙهه، فتح ڪوٽ ۽ نئون ڪوٽ ٿرپارڪر جي حفاظت لاءِ هئا.

سنه 1789ع ۾ فتح ڳڙهه تعمير ٿيو. جهڏي گدام ڪان نبي سر جيڪا هينئر ريلوي لائين وچي ٿي، اتي مير فتح علي خان نئون ڪوٽ تعمير ڪرايو هو. سنه 1799ع ۾ منهوڙي جي قلعي جو ڪم پورو ٿيو. ڪوهستان جي بچاءَ لاءِ مير ڪرم علي خان سن ڪان اٺن ميلن جي مفاصلي تي رني ڪوٽ تعمير ڪرايو، مٿين قلعي جو ڪم مير مراد علي خان پورو ڪرايو. مٿس 12 لک رپيا خرچ لڳو. انهن قلعن مان منهوڙي، حيدرآباد، عمرڪوٽ، ڏيجي، لاڙڪاڻي، فتح ڳڙهه، اسلام ڳڙهه قلعن تي توبون رکيل هيون. منهوڙي جي قلعي ۾ هر وقت 3 هزار لشڪر رهندو هو. منجهانئس منهوڙي، بکر ۽ امام ڳڙهه جي اهميت ڪي معلوم ڪري، انگريزن اڳواٽ انهن تي قبضو ڄمايو هو.(1)

عيسوي 16 صدي ڪان وٺي هندستان جي مغل لشڪر توڙي نوابن ۽ راجائن جي لشڪر ۽ توبخانن ۾ فرنگي نوڪر هئا. اهي ديسي سپاهين ڪي يورپي نموني جو قواعد سيکاريندا هئا، ان ڪان سواءِ ڪارخانن ۾ هٿيار سندن نگرانيءَ هيٺ تيار ٿيندا هئا. ابتدائي دؤر ۾ فرنگي توبچين جو پگهار، ٻن سون رپين ڪان وٺي ٿي سؤ رپين تائين هو، مگر اورنگزيب عالمگير جي ڏينهن ۾ سندن پگهار گهٽجي ٻٽيهه رپين ڪي پهتو هو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ديسي لشڪر ۾ ديسي سپاهي جو پگهار پنجن رپين ڪان وٺي ستن رپين تائين هو. البته ناتال ۽ نئين سال جي ڏينهن ۾ سپاهين ڪي ڪي سوکڙيون ملنديون هيون ۽ جنگين جي حالتن ۾ ديسي سپاهين ڪي جهوپڙين اڏڻ لاءِ ڪجهه پتو ملندو هو. يورپي قواعد سکڻ ڪري ڪمپنيءَ جا سپاهي، ديسي نوابن ۽ راجائن جي سپاهين ڪان وڌيڪ چست ۽ چالاڪ هئا. اهو ئي سبب هو جو ڪلائيو سراج الدوله ڪي پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني هئي ۽ پيشوا جي ٽي لک سپاهين انگريزن ڪان شڪست کاڌي هئي.(1)

احمد شاه ابدالي پاڻي پٽ جي ٽين جنگ مان فارغ ٿيڻ ڪان پوءِ ڪي فرنگي توبچي پاڻ سان ڪابل ڏانهن وٺي ويو هو.(2) مير علي مراد خان ماڙڪاڻي پنهنجن فوجن جي تنظيم لاءِ سنڌيا جي لشڪر جي هڪڙي خارج ٿيل فرنگي سئمن ڪي پاڻ وٽ نوڪر رکيو هو. مسٽر هاويل جنهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ ٽالپرن سان نمڪ حرامي ڪئي، سو شهداداڻين جو توبخاني ۾ نوڪر هو.

مير فتح علي خان جنگ جي سڏ تي 25 هزار لشڪر ميدان ۾ آڻي سگهندو هو. سهراباڻي لشڪر جو تعداد ڏهه هزار هو، وٽن فوجن ۾ روهيلا ۽ افغان به نوڪر هئا. ٽالپري لشڪر ڪي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۾ پلٽڻ وانگر ڪا خاص پوشاڪ يعني وردي ڪانه پيل هئي. بلوچن وٽ پرمار بندوقون هيون، جن جون ناليون ڊگهيون هيون ۽ پري تائين مار ڪري سگهنديون هيون، ليڪن سندن پرڻ ۾ وقت لڳندو هو. پرمار بندوقن ڪان سواءِ تراريون، ڍالون ۽ زرهون ان زماني جا مکيه هٿيار هئا. اهوئي سبب هو جو سر چارلس نيپئر ڪي پنهنجن بهتر هٿيارن ڪري دماغ ۾ غرور سمايل هو ۽ انهن جي زور تي هو پنجن هزارن سپاهين سان مياڻيءَ ۽ دبي جي ٻن جنگين ۾ ٽالپرن جي اڌ لک فوج ڪي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. مٿين ٻن خونريز معرڪن ۾ ڏهه هزار سنڌي لشڪر مارجي ويو.

ٽالپرن وٽ توبخانو هو. اُهي توبون ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاه ڪلهوڙن پورچوگيزن، ڊچن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ڪان خريد ڪيون هيون. فرنگين وٽ ولايت ڪان جڏهن نوان هٿيار پهچندا هئا، ته پراڻا ديسي نوابن ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

راجائن کي نقد قيمت تي وڪڻندا هئا. ڪي پراڻيون توبون انگريزن، ٽالپرن کي سوکڙين طور ڏنيون هيون.
دارالخلافه حيدرآباد ۾ اسلحه سازيءَ جا ڪارخانا هئا. ناٽن ڪرو پنهنجي رپورٽ ۾ ڄاڻايو هو ته ميرن وٽ ڪراچي، ٺٽي ۽ حيدرآباد ۾ بارود جوڙڻ جا ڪارخانا آهن. حيدرآباد جي ڪارخانن ۾ افغان، خراسان ۽ ايران جا ڪاريگر بندوقون ۽ توبون جوڙيند اهئا. اُهي توبون مير خاني پناڻ ڍاليندا هئا. ڪي مير خاني توبون هن وقت مدراس جي عجائب خاني ۾ رکيل آهن. ميرن جا گماشتا، ايران ۽ مسقط کان بندوقن جون ناليون ۽ ترارين جا ڦر خريد ڪندا هئا. ميرن جا فوجي عملدار قلعن کي بارود سان اڏائڻ جي فن کان واقف هئا. وقت سر فوجون ٻيڙين رستي نقل ۽ حرڪت ڪنديون هيون.
سائيڪو ورهين جي پهرين چاليهن سالن اندر ميرن جوڌپور کان ڊٺ، پارڪر، بلاري ۽ عمرڪوٽ فتح ڪيا، قلات جي بيگلر بيگيءَ کان عمرڪوٽ (ڪشمور) ۽ ڪراچي فتح ڪيائون، دراني سلطنت جي ڪمزوريءَ کان پوءِ، مغل علائقو سکر، بکر ۽ شڪارپور سميت فتح ڪيائون، بهاولپور جي نواب کان سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ڀاڙي جا پرڳڻا فتح ڪيائون ۽ جيسلمير جي راول کان شاه ڳڙه، گتوريا ۽ گرسيا جا قلعا فتح ڪيائون. مير غلام علي خان ڪڇ فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، پر لارڊ منٽو ڪيس اجازت ڪانه ڏني.(1) جڏهن ڪو سپه سالار بهادريءَ جو ڪارنامو ڪندو هو، ته مير صاحب ان کي انعام اڪرام، جاگيرون ۽ پروانا ڏيندا هئا. طاهر خدمتگار هو، مگر بهاولپور جي لشڪر کي شڪت ڏيڻ کان پوءِ نوابي جي ممتاز رتبي کي پهتو. نواب ولي محمد خان لغاريءَ کي، شڪارپور هٿ ڪرڻ وقت، مير ڪرم علي خان 3 هزار اشرفيون انعام ڏنيون. ٽالپر ميرن جا خاص ۽ ذاتي هٿيار نهايت قيمتي هئا، مٿن سون، چاندي ۽ جواهرات مڙهيل هئا، جيمس برنس کي جيڪا ترار انعام ڏني هئائون، تنهن هڪ جي قيمت ئي پنجاهه هزار رپيا هئي.
سنڌ جي اُپت:
گذريل هڪ صديءَ اندر انگريزن تاريخ جي ذريعي جيڪا پروپيگنڊا ڪئي، تنهن جو اثر هندستانين جي دماغ تي برو پيو، ايتري قدر جو ڪي اعليٰ تعليم يافته حضرات به معاملي جي نوعيت کي معلوم ڪرڻ کان محروم رهجي ويا. انگريزي مؤرخن پنهنجي قوم جي ملڪ گيريءَ جي حرص، ناحق قتل ۽ خونريزين کي حق بجانب ثابت ڪرڻ لاءِ انتهائي ڪوشش ڪئي آهي. انهن نوابن ۽ راجائن جي درٻارين جا نقشا بري نموني پيش ڪيا آهن. جنگين جي ذڪرن ۾ صرف انگريزن جي بهادري ڏيکاريل آهي. ان قسم جي غليظ مواد مان حقيقت جي تلاش ڪرڻ ڏکيو ڪم آهي.
اڄ انگريز هندستان خالي ڪري ويا آهن، ليڪن سندن شرمناڪ ڪارروائيون سندن قوم جي دامن تان هرگز متجي ڪونه سگهنديون. هن قوم جي مڪر، فريب، جبر ۽ استبداد جا لرزه خيز واقعات ايندڙ نسل پڙهي مٿن لعنت وسائيندا رهندا. ان ۾ شڪ ڪونهي ته ميرن جو شوق سير ۽ شڪار سان به هو، حڪومت جا ڪاتا ٺيڪن تي ڏيندا هئا، تنهن ڪري سندن آمدني ڪلهوڙن جي ڏينهن کان گهٽو گهٽ هئي، پر ملڪ جي تجارتي ۽ صنعتي حالت ترقي پذير هئي. خود انگريزن رپورٽن ۾ ڏيکاريو هو ته ڏارين ملڪن جا واپاري هن صوبي ۾ نصيب آزمائڻ اچن ٿا.
حڪومت کي ڍلن ۽ محصول مان چڱي آمدني هئي. عربن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي ساليانې اُپت 27،00،000 رپيا هئي.(1) مغلن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جي ساليانې اُپت 23،20،000 رپيا هئي.(2) ڪلهوڙا زرعي ڪمن ۾ ماهر هئا، سندن ڏينهن ۾ سنڌ گهڻو آباد هئي ان ڪري سندن صاحبيءَ ۾ سنڌجي ساليانې اُپت 60،00،000 هئي.
مير فتح علي خان کي سنڌ مان 51،13،000 رپيا ساليانې آمدني هئي ۽ سندس خرچ جو تفصيل هن ريت هو: 1_ ڏهه لک رپيا ساليانو شاهي خزاني ۾ داخل ٿيندا هئا، 2_ ٻارهن لک رپيا ساليانو عملدارن ۽ ملازمن کي پگهار طور ۽ جاگيردارن کي وظيفن طور ملندا هئا، 3_ اٺاويهه لک ٽيتيهه هزار رپيا مير صاحب کي ساليانو خانگي خرچ لاءِ ملندا هئا.(1) مٿين آمدني پر وارن ملڪن جي آمدنيءَ کان گهڻو وڌيڪ هئي. مثلا: مير نصير خان بيگلر بيگي قلات جو زمانو بلوچستان جي اوج جو زمانو هو، مگر ملڪ جي جملي ساليانې اُپت 34 لک رپيا هئي. نواب بهاولپور جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

آمدني 1830ع ۾ فقط 14 لک رپيا ساليانو هئي. ملتان جي نواب جي ساليانِي آمدني 2 لک 55 هزار رپيا هئي. مير فتح علي خان ساليانو 2 لک رپيا مقرر سرڪاري خزاني مان نادارن، مفلسن ۽ بيواهُن کي خيرات ڪندو هو.
ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي اپت سٺ لک رپين مان وڌي اَسي لک رپين کي پهتي هئي، جنهن مان 1739ع کان نادر شاه کي 21 لک رپيا، سنه 1737ع کان احمد شاه ابداليءَ کي پهريائين 14 لک رپيا، پوءِ 1760ع کان 11 لک رپيا ۽ سنه 1775ع کان تيمور شاه کي 7 لک رپيا پريندا هئا. مير فتح علي خان فقط تيمور شاهه کي ڍل ڏني. سنه 1793ع ۾ تيمور شاه جي مرڻ کان پوءِ نالي ماتر سنڌ زمان شاه جي ماتحت هئي، مگر هو ٽالپرن کان خراج اگاڙي نه سگهيو. پوءِ جيئن سنڌو نديءَ جا زرخيز علائقا ميرن جي شڪار گاهَن ۾ تبديل ٿيا، تيئن 1832ع ۾ اليگزينڊر برنس جي لنگهڻ وقت سنڌ جي اُپت اَسي لک رپين مان گهٽجي وڃي چاليهن لکن کي پهتي هئي.(1(
انتظام ۽ ڍلون:
ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ تعلقن ۽ پرڳڻن ۾ ورهايل هئي. هر هڪ پرڳڻي مٿان سزاولڪار، ڪاردار ۽ مختيارڪار مقرر هئا. سزاولڪار سان هڪڙو خزانچي، سوارن جو دستو ۽ ٽپال پهچائڻ لاءِ هرڪارا رهندا هئا. هر هڪ شهر مٿان عدالت لاءِ قاضي، شهر جي حفاظت لاءِ ڪوتوال ۽ قلعن مٿان قلعيدار مقرر هئا. ڪوتوالن ۽ قلعيدارن وٽ فوجي دستا رهندا هئا. اُهي مرڪزي حڪومت کي رپورٽون پهچائيندا هئا ۽ ڪن اهم معاملن ۾ دربار کان اجازت ۽ صلاح وٺندا هئا.
سزاولڪارن جو ماهوار پگهار پنجن سون رپين تائين هو. مٿيان عهدا هميشه خانداني فردن کي ملندا هئا، جيئن رشوتخوري بند رهي. هوڏانهن ڪمپنيءَ جي راڄ ۾ انصاف نيلام ٿيندو هو. ۽ رشوتخوريءَ جو وڏو سبب هو عملدارن جون گهٽ پگهارون.(1) هندستان ۾ ٻن قسمن جون عدالتون هيون: 1_ صدر نظامت يعني فوجداري معاملن جي ڪورٽ ۽ 2_ صدر ديواني، يعني سول ڪيسن کي نبيرڻ لاءِ. عدالتن جو ڪاروبار مغل زماني وانگر قاضي ۽ صدرالصدور هلائيندا هئا.
فصلن لهڻ وقت ميرن پاران هڪڙو روينيو عملدار يا وزير پاڻ گشت تي نڪرندو هو ۽ سزاولڪارن جو بروقت حساب ڪتاب تپاسي، نقص جو تدارڪ ڪري، هارين جون شڪايتون مٽائيندو هو. ڪنهن هاريءَ کي جاگيردار يا ڪنهن مير جي زمين تي ڪا تڪليف پهچندي هئي، ته ٻئي ڪنهن مير جي زمين ڏانهن لڏي ويندو هو. زمينن تان تڪرار به لڳندا هئا ۽ نوبت جنگ کي وڃي پهچندي هئي، جيئن ول جي جنگ مٿي بيان ٿي چڪي آهي. مير پنهنجن هارين کي ٻچن وانگر سنڀاليندا هئا. سندن ڪمدار توڙي سرڪاري عملدار ان ڳالهه جوخاص ڌيان رکندا هئا ته ڪڙمين سان ڪنهن قسم جو ظلم نه ٿئي.
بٽئي، محصولي، ڪاسگي ۽ حقابو ڍلن جا خاص قسم هئا، 1_ بٽئي، ڪن زمينن جي اپت جو ٽيون حصو، ڪن تان چوٿون حصو ۽ ڪن تان پنجون حصو مير ڪٽندا هئا. 2_ ڪمند، نير، تماڪ، ڪپهه، ميون ۽ ترڪارين جي اپت 'محصولي' سڏبي هئي.(1) 4_ ڪن زمينن تان حڪومت کي في خرار اپت تي ست ڪاسا ان ملندو هو، جيئن چانڊڪي پرڳڻي يا ڪن ٻين هنڌن تي ان کي 'ڪاسگي' سڏبو هو. ميرن جا سزاولڪار رعايا جي خصائل، عادتن ۽ حالتن کان پوريءَ طرح واقف هئا. اهي ڪمپنيءَ جي انگريز عملدارن وانگر ڌاريا ڪونه هئا، بلڪ هن صوبي جا رهاڪو ۽ ماڻهن جي زبان ۽ طريقن کان واقف هئا. ساڻن نِندا عملدار فريب ڪري ڪونه سگهندا هئا. ڍلون جنس جي صورت ۾ پريون وينديون هيون. فقط تماڪ، ڪپهه، نير، ڪمند، ٻاڄرن ۽ ميون جهڙين قيمتي پيداوارين تي نقد ڍلون ڏيٽيون پونديون هيون. هوڏانهن انگريزي راڄ ۾ هاري چوڌاري تنگ هئا، بنگال ۽ يو_ پي جهڙن آباد صوبن جا زميندار به ڳرين ڍلن پرڻ ڪري صفا مفلس بڻجي چڪا هئا.
هينري پاٽنجر پنهنجي سياحت نامي ۾ چانور، جوئر، ٻاجهري، ڪپهه، تيلي ٻج، ڪمند، نير، تماڪ، ڀنگ ۽ آفيم سنڌ جون مکيه پيداواريون ڏيکاري ٿو. مٿيون پيداواريون سنڌ جي باشندن جي کاپي کان وڌيڪ هيون. امير توڙي غريب فارغ البال زندگي بسر ڪندا هئا. سنڌ جا ماڻهو مهمان نواز، خوش خلق ۽ فياض هئا. پاٽنجر لکي ٿو ته،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

“چڱا چڱا سفيد پوش ماڻهو گهوڙن تي چڙهي خيراتون گهرن ٿا!” اهي سفيد پوش سادات يا درويش هئا، جن کي مريد نذرانا ۽ خيراتون ڏيندا هئا. فرنگين کي خبر ڪانه هئي ته سنڌي پير پرستيءَ ڪري مشهور آهن!
گمرگ (ڪسٽم) ڪاتي ۾ ڍل پرينڊڙن کي اجورو ملندو هو. هينري پاٽنجر جو بيان آهي ته، سنه 1809ع ۾ هڪڙي هندو واپاري 99 هزار رپيا گمرگ ڪاتي کي ڀريا، ڪيس وڏي رقم اجوري طور ملي. گمرگ ڪاتي وارا ٻاهران ايندڙ مال تي خوب چڪاس رکندا هئا. اوهين اڳ پڙهي چڪا آهيو ته بلوچ سپاهين اليگزينڊر برنس جي صندوقن کي سنڌس جهاز تي چڙهي کولي ڏٺو هو.(1) عيسوي 18 صدي کان مالوه جو آفيم سنڌو نديءَ رستي لاهري ۽ ڪراچي بندرن کان ڪلهوڙن جي صاحبيءَ واري زماني ۾ دمن، ڊيو ۽ گوئا جي بندرن ڏانهن ويندو هو. آفيم جي نقل و حرڪت ڪري سنڌ جي گمرگ ڪاتي کي گهڻو فائدو پهچندو هو، مگر جڏهانڪر انگريزن سورت ۾ واپار جي ڪوٺي وڌي، تڏهانڪر رفتي رفتي هندستان جي آفيم جي واپار تي قبضو ڄمائي، پورچوگيزن کي بيدخل ڪري ڇڏيائون. سنه 1832ع ۾ مير مراد علي خان سان تجارتي عهدنامي ڪرڻ کان پوءِ انگريزن سنڌو نديءَ جي آفيم جي واپار تي مڪمل طور قبضو ڄمايو، جنهن ڪري سنڌ جي گمرگ کي نقصان پهتو ۽ انگريز فائدي ۾ رهيا.(2(
وڏن شهرن جي آمدني:
نون شهرن ۽ ٽنڊن جي تعمير ٿيڻ کان پوءِ، پراڻن شهرن جهڙوڪ: ٺٽي، هالا، سيوهڻ، نصرپور وغيره جو باقي رهيل اوج به گهٽجڻ لڳو. وڏن شهرن ۾ تجارت ۽ صرافڪو ڌنڌو هندو صرافن جي هٿن ۾ هو، سنڌن هنڊيون ملتان، لاهور ۽ دهليءَ تائين هلنديون هيون، بلڪ شڪارپوري سيٺين جون هنڊيون ٻمبئي، ڪلڪتي ۽ استراخان تائين چالو هيون.(3(
_1دارالخلافه حيرآباد: ساليانى آمدني ڏيڍ لک رپيا.
_2عمرڪوٽ: جملي 23 هزار رپيا.(1(
_3ٺٽو ۽ شاهبندر: هڪ لک ويهه هزار رپيا.
_4ميرپور بٺورو: پنج لک رپيا. (هت انگريزن ڪلمي شوري کي صاف ڪرڻ لاءِ ڪارخانا کوليا هئا(.
_5ٽنڊو محمد خان: پنج لک رپيا.
6شڪارپور: پنج لک ٽيانوي هزار رپيا. (ناٽڪن ڪرو اسي هزار رپيا ۽ ايچ سمٿ ڏهه لک رپيا ڏيکاري ٿو.(
ڪراچي: 6 لک 16 هزار رپيا.(2(
ڪراچيءَ جي مڇيءَ جي واپار مان ميرن کي ساليانو ڏهه هزار رپيا آمدني هئي، خوجا ۽ هندو واپاري مهاڻن کان ٺيڪي تي مڇي خريد ڪري، سڪائڻ کان پوءِ ڏيساورن ڏانهن رواني ڪندا هئا. سمورا مهاڻا سنڌن قرضدار هئا. انگريزن سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ ٺيڪي جي رسم کي منسوخ ڪري، مڇيءَ جي شڪار لاءِ پروانا جاري ڪيا. ان کان پوءِ 1855ع ۾ مڇيءَ جون مياڻيون نيلام ڪرڻ لڳا. سنه 1858ع ۾ ٻيهر پروانن جو رواج جاري ڪيائون. مڇيءَ جو واپار ترقي ڪرڻ لڳو. سنه 1856ع ۾ انگريزن کي مڇيءَ جي واپار مان 1،04،508 روپيا آمدني ٿي.(1) ٽالپري دؤر ۾ هڪ سؤ مڻ مڇي ٻاهر موڪلڻ تي واپارين کي 10_9_13 ڍل ڏيٽي پوندي هئي.(2(
ڪراچيءَ جي سمنڊ مان ڪوڏيون نڪرنديون هيون ۽ سنڌ ۾ بطور نندي ۾ نندي سڪي جي چالو هيون. انگريزي دور ۾ ڪوڏيون ڪڇ گجرات کان پڻ اچڻ لڳيون. مير توڙي دولتمند طبقو عمارتن جي ڪڙڪين کي شيشن بدران سپيون هڻندا هئا. اهو رواج گوئا ۽ ٻمبئي کان سنڌ ۾ رائج ٿيو هو. سنه 1836ع ۾ ميرن جي ڪوشش سان گسريءَ جي ڪاريءَ مان سچا موتي نڪرڻ لڳا. هي ڪم ٺيڪيدارن معرفت هلندو هو. جيئن اڄ خواتين مغربي فيشن مطابق منهن تي پائوڊر ملين ٿيون، تيئن ميراڻي راڄ ۾ دولتمند طبقي جون خواتين سچن موتين جو خاڪو منهن کي مليندين هيون. سنه 1849ع ۾ انگريزن کي سچن موتين جي ٺيڪي مان 6،265 رپيا آمدني وصول ٿي هئي.
معدنيات:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

سنڌ جو ڪلمي شورو ولايت تائين مشهور هو. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي زماني کان انگريزن شاهبندر، اورنگا بندر ۽ ساڪري ۾ ڪلمي شوري کي صاف ڪرڻ لاءِ ڪارخانا کوليا هئا. ٽاٽي بولاخان ۾ گندرف جون ڪاٽيون هيون، خيرپور ۽ ٽر چانيهي جي اپٽ ڪري مشهور هئا. روهڙي، خيرپور، حيدرآباد ۽ جهرڪن جي ٽڪرين ۾ ميٽ جون ڪاٽيون هيون. ڪيرٿر جون ڪاٽيون سرڪاري نگراني هيٺ هيون. ٿٽي جي ٽڪرين مان لوهه نڪرندو هو. باقي پٽل، ٽامو، شيهو جنگي هٿيارن لاءِ ٻاهران گهرائڻو پوندو هو. بلوچستان جو ڪلمي شورو اپر سنڌ ۾ پنج رپيا مڻ جي حساب سان وڪامبو هو.

هنر ۽ واپار:

هر هڪ شهر ۽ ڳوٺ ۾ ديسي هنرن جا ڪارخانا هئا. حيدرآباد چانديءَ تي سون جي پاڻي چاڙهڻ، ميناڪاري، چمڙي رڱڻ ۽ چمڙي جي سامان سبب برک هو. هتي جلد ساز جلدن تي سونهري ڪم ڪندا هئا. ڇاپيخانن نه هئڻ ڪري ڪتابت جي ڪم لاءِ خوش نويس خطاط رهندا هئا. ڪنڊياري، گمبٽ ۽ نصرپور جون جوڙيون، ڪيس ۽ سوسيون مشهور هيون. ٺٽي جو اوج متجي چڪو هو، ليڪن هتي جا غاليچا، پاڪڙا ۽ لونگيون مشهور هيون. هالن ۽ سيوهڻ ۾ سرن ۽ مٽيءَ جي برتنن تي ڪاشيءَ جو سٺو ڪم ٿيندو هو. هالا جنڊيءَ جي ڪم ڪري اڄ به مشهور آهي.

سنڌ جا قديم هنر اڄ به شهرن ۽ ڳوٺن ۾ چالو آهن. مثلا: ٻوبڪن ۾ ناس ۽ غاليچن جا ڪارخانا آهن، مٽيارين ۾ اوڄ جو ڪم ٿئي ٿو، ٽنڊي محمد خان جو مربو ۽ پيهون مشهور آهن، ماتليءَ ۾ رڪ جون ڇريون ۽ ڏاٽا جڙن ٿا، ڪنڊڙي جا گهوڙن جا هنا، پڊعيدن، نوشهري فيروز ۽ ٺارو شاه جون فراسيون، انگوڇا ۽ چاندنيون مشهور آهن، ٽنڊي جان محمد جي رڱاوت، نبي سر جا چم جا دٻا، جتيون ۽ ڪنجهي جو سامان، مٽيءَ جا چم جا حقا، پاڪڙا، هنا ۽ پٽل جو سامان، ڇاڇري جا ڪٽا، لويون ۽ پاڪڙا ۽ لاڙڪاڻي جا ڪٺ جا برتن گذريل دؤر جي هنرن جا يادگار اڃا سوڌو قائم آهن. انگريزي دؤر ۾ سر بارٽل فريئر جي ڏينهن ۾، ڪراچيءَ ۾ تجارتي ميلا لڳڻ لڳا. ڪمشنر پاڻ سنڌ جو گشت ڪري، سنڌ جون صنعتي شيون گڏ ڪري، سنه 1851ع ۾ لنڊن جي هائيڊ پارڪ واري صنعتي نماءَ ڏانهن روانيون ڪيون. گويا 19 صديءَ جي وچ ڌاري سنڌي ڪاريگرن ولايت تائين خراج تحسين حاصل ڪيو.(1(

ميرن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي واپار گهڻي ترقي ڪئي، واپار قافلن ۽ ٻيڙين وسيلي هلندو هو. خراسان، چيني ترڪستان، ڪشمير، وچ هندستان ۽ پنجاب جو مال سنڌو نديءَ وسيلي سنڌ جي شهرن ۾ پهچندو هو. هر هفتي پنج سؤ مال سان ڀريل ٻيڙيون حيدرآباد کان بکر پهچنديون هيون. ٻيڙين تي مسافرن لاءِ به ڪمرا جڙيل هئا. هينري پاٽنجر سنڌجي سياحت ڪرڻ وقت 19 ڏينهن اندر 341 مال سان ڀريل ٻيڙيون حيدرآباد کان راڃي ديري ڏانهن ويندي ڏٺيون. سنڌ جا ميمڻ واپاري سنڌي گيهه جو واپار هندستان جي بندرن سان ڪندا هئا.(1(

قنڌار ۽ خراسان جا قافلا سرديءَ جي موسم ۾ شڪارپور تائين ايندا هئا ۽ هڪ رات ۾ ويهه ميل مسافري ڪندا هئا. بلوچن جا قافلا ڏينهن جو مسافري ڪندا هئا. شڪارپور، سکر، روهڙي، لاڙڪاڻو، ڪنڊيارو، هالا، حيدرآباد، ميرپورخاص، عمرڪوٽ، ٽنڊو محمد خان، نصرپور، سيوهڻ، ٺٽو ۽ ڪراچي واپار جا مرڪز هئا. ٽالپري دؤر ۾ نصرپور جي ڪورين جو تعداد ويهه هزار ۽ ٺٽي ۾ ڪورين جو تعداد 16 هزار هو. افغان واپاري ڪشميري شالون، بلوچي نمدا، اصفهان، هرات، يزد ۽ مشهد جا ريشمي ڪپڙا، ڪيمخواب ۽ سچيون ڪلاباتون، خراسان جا پشمينا، غاليچا، خشڪ ۽ تر ميوا ۽ سليمان ۽ هندوڪش جبلن جون جڙيون ٻوٽيون، هنگ، گهوڙا ۽ باز سنڌ ۾ وڪري لاءِ آڻيندا هئا. هر هڪ افغاني قافلي ۾ ستر اٺن جي قطار ٿيندي هئي. افغان واپاري سنڌ مان نير، مصالحا ۽ انگريزي گرم ڪپڙو خريد ڪندا هئا. هر هڪ اٺ تي اَسي مڻ تبريزي وزن جو نير ڪپڙن رنگڻ لاءِ ايران ڏانهن ويندو هو. دراني سلطنت جي زوال کان پوءِ البت شڪارپور جي واپار کي لوڏو اچي ويو هو.(1) سنڌ جو چوپايو مال جهجهو هو. اٺن ۽ گهوڙن جي پرورش لاءِ هن صوبي جي آب و هوا موافق آهي. هتي جي جتن وٽ هزارن جي تعداد ۾ اٺ هئا.(2) پهرين افغان ويڙهه وقت ميرن 3 هزار اٺ جنرل ناٽ ڏانهن قنڌار روانا ڪيا هئا. سنه 1843ع تائين، سنڌ ۾

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

ٻانهن جو واپار چالو رهيو. انگريزي مؤرخ ميراڻي راج تي نڪته چيني ڪندي ان ڳالهه جو ذڪر ڪن ٿا. حقيقت ۾ اهڙو واپار پهريائين عرب سوداگر هندستان جي بندرن تي ڪندا هئا. عيسوي 17 صديءَ ۾ يمن جي بندر موخا ۾ في حبشي غلام جي قيمت 4 شلنگ 6 پينس هئي.(3) فرنگين جي سمنڊ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ غلامن جو واپار فرنگي سوداگر پاڻ ڪرڻ لڳا.

ميان غلام شاه ڪلهوڙي ٻمبئي مان ڪي حبشي ٻانهيون ۽ سرڪش غلام خريد ڪيا هئا. ميرن جي ڏينهن ۾ گهڻا حبشي غلام سنڌ ۾ پهتا ۽ سنڌ جي هر هڪ شهر ۾ شيدين جا پاڙا ڏار هئا، جيئن ڪوٽڙيءَ ۾ نانگي جي لين. اهي حبشي سنڌ جي رهاڪن سان رفتي رفتي گڏجي ويا ۽ سندن اولاد ’گبا‘ سڏجڻ لڳا. هينئر حبشين جو تعداد گهٽجي گهٽجي چڪو آهي. ڪراچيءَ جي بندر انگريزن جي سنڌ تي پير پوڻ کان پوءِ گهڻي ترقي ڪئي. هتي بندر عباس، مسقط، مانڊوي، ٻمبئي ۽ ملبار جي واپارين جا گماشتا رهندا هئا. فرنگي سوداگرن معرفت سنڌ ۾ عاج، شيهو، صندل، وڏ ٽُڪ جا اوزار، ملبار جا مصالحا، معبر جون رنگين ڇيٽون، چين ۽ جاپان جا چيني ۽ شيشي جا ٿانوَ ۽ شمعدان سنڌ ۾ پهچڻ لڳا.

مٿين شين جي اچڻ ڪري سنڌ جا ڪاريگر بيڪار ٿي ويا ۽ واپاري دانهون ڪرڻ لڳا. مير ساليانو ڏيڍ لک رپين جو گرم ڪپڙو ڪمپنيءَ کان خريد ڪرڻ لڳا. جڏهن مير فتح علي خان انگريزن کي ٺٽي مان ڪوٺي ڪٽڻ لاءِ حڪم ڏنو، تڏهن ڪمپنيءَ کي ڏيڍ لک رپين جو نقصان پهتو. وري جڏهن رنجيت سنگهه، ٽالپرن تي دٻاءُ وجهڻ لڳو، تڏهن ميرن، انگريزن سان نئين سر تجارتي عهدناما ڪيا. سنه 1832ع ۾ سنڌو نديءَ جي آفيم جي واپار تي انگريزن ڪراچي، ٺٽي، منڌ ڪوٽ ۽ فيروزپور تائين پنهنجا ايجنٽ ويهاري، هندستان جي آفيم جي واپار تي قبضو ڄمايو. سنه 1835ع ۾ سنڌو نديءَ جي سموري واپار تي قبضي ڪرڻ لاءِ لنڊن جي سرمايه دارن هڪ ڪمپني ’دي اِنڊس سسٽم نيويگيشن‘ جي نالي سان ڪڙي ڪرڻ جو ارادو ڪيو، جنهن جا ايجنٽ ٻمبئي تائين پهچي چڪا هئا. سنڌ تي انگريزن واپار جي سانگي سنڌ جي حالتن کي جاچڻ کان پوءِ قبضو ڄمائي ورتو.

هندن جي حالت:

هندن کي سنڌ اندر عربن جي زماني کان عهدا ملڻ لڳا ۽ اهڙو سلسلو ٽالپرن جي صاحبيءَ تائين قائم رهيو. ميان نور محمد خان ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ ملتان جا لوهاڻا هندو سنڌ جي تختگاه شهر خداآباد ۾ صرافڪو ڏنڌو ۽ واپار ڪرڻ لڳا.(1) سنڌ ۾ ڪڪرالو سنڌي هندن جي پوئين رياست هئي، جنهن جو خاتمو ميان غلام شاه جي ڏينهن ۾ جوکين هٿان ٿيو هو. خدا آباد کان پوءِ، جڏهن حيدرآباد سنڌ جو تختگاه ٿيو، تڏهن لوهاڻا حيدرآباد ۾ رهڻ لڳا. سندن ٻه طبقا هئا: 1_ پارسي پڙهيل طبقو، جيڪي سرڪاري عهدن تي مامور هئا ۽ عامل يا ديوان سڏبا هئا ۽ 2_ ڀائيبند، جيڪي واڻڪن اکرن ۾ حساب ڪتاب رکندا هئا، سندن ڌنڌو واپار هو. ٽالپر اميرن کي سير، شڪار ۽ شعر و سخن سان دلچسپي هئي، ان سبب ڪري فراغت ۽ فرصت کي پسند ڪندا هئا. حڪومت جا ڪاٽا ۽ مالگذاريءَ جا ٺيڪا هندن جي هٿن ۾ هئا. هر هڪ مير وٽ هڪڙو هندو منشي رکيل هو، جو سندس خرچ پکو هلائيندو هو. ڪرنل پاٽنجر جي هڪڙي سوال جي جواب ۾ مير مراد علي خان، هندن متعلق هيٺيون بيان ڏنو هو، جنهن مان هندن جي رسوخ جي خبر پئجي سگهي ٿي:

”اسين بلوچ نه حساب ڪتاب رکي ڄاڻون، نه وري ڪاٽا لکي سگهون ٿا، نه اسان کي ڪا واپار جي خبر آهي، اسين فقط ايترو حساب سمجهي سگهون ٿا ته ٻه ۽ ٻه ٿيا چار، اسين هندن تي اعتبار ڪريون ٿا ۽ جيڪي طلبيون ٿا هو اسان کي گهر ويٺي پهچائين ٿا“.

هندو منشي نه رڳو شاهي ديرن جي خرچ هلائيندا هئا، پر ڪين وڏا عهدا مليل هئا. ديوان گدومل، ميرن پاران قنڌار ۾ سفير هو. گدو جو ٽنڊو سندس جاگير هو. سندس ڀاءُ ديوان جسپتراءِ، مير فتح علي خان پاران ڪابل ۾ سفير هو. منشي پرتاب راءِ شهزادي مير صوبدار خان جو منشي هو. منشي مشتاقرام، مير غلام علي خان جو خاص مشير هو، سنه 1809ع وارو انگريزن سان عهدنامو، مير صاحب سندس صلاح سان ڪيو هو. ديوان گوپالداس، مير ڪرم علي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

خان پاران ڪڇ جو ايلچي هو، سندس معرفت ڊاڪٽر جيمس برنس حيدرآباد آيو هو. منشي خوشيرام، مير مراد علي خان جو درٻاري امير هو، انگريزن سان 1832ع وارو عهدنامو سندس صلاح سان صحي ٿيو هو. سهراباڻي سرڪار جو چرخو به هندن معرفت هلندو هو. منشي اُتمچند، ڪشنداس، ڪان سنگهه، سبحان سنگهه، مولرام ۽ چندا سنگهه، جي راءِ سورج مل ڪڪرالي جي ڄام جي نسل مان هئا، وڏن عهدن تي مامور هئا. غرض گمرگ جي محررن کان وٺي زرعي ڪاتن، سفارتخانن ۽ درٻار تائين هندن کي عهدا مليل هئا. هندن جا عدالتي فيصلا پنچائت ڪندي هئي.

جيئن مغل شهنشاهن جي فياضين کي ڏسي، راجپوت راڻن پنهنجون ڌيئرون مغل شهنشاهَن کي ڏنيون، تيئن ڪڇ ۽ سنڌ جي راجپوت راڻن ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن کي سڱ ڏنا هئا. ميان غلام شاه ڪلهوڙي ڪڇ جي راءِ جي سؤٽ ڪنگهار جي ڌيءُ سان شادي ڪئي هئي. ٽالپرن جي فياضي ۽ دولت کي ڏسي، تر جي ٺڪر راڻن پنهنجن ڌيئرن جون ٽالپرن سان شاديون ڪرايون. ميرن مٿن ڏيلون ان شرط سان معاف ڪيون هيون، جيئن راڻا تر مان لنگهندڙ مسافرن جي سارسنڀال لهي سگهن.(1)

ٽالپري عهد جا سڪا:

مير فتح علي خان کي تيمور شاه سنڌ جي سند ڏيڻ وقت اهو شرط وڌو هو ته سنڌ ۾ دراني سڪو جاري رهندو. 18 مئي سنه 1793ع ۾ تيمور شاه جي وفات کان پوءِ زمان شاه ڪابل جي تخت تي ويٺو. سندس سڪن تي هيءَ عبارت ڏنل هئي:

”قرار يافت بحڪم، خداي هردو جهان

رواج سڪه_ دولت بنام_ شاه زمان“(1)

سنه 1218هه (1803ع) ۾ زمان شاه جي تخت تان لهڻ کان پوءِ دراني سلطنت ڪمزور ٿيندي ويئي، ٽالپر جيڪي اڳ 12 لک رپيا ڪابل سرڪار کي ڀريندا هئا، سي مير غلام علي خان ڏيڻ بند ڪيا. ڪشمير، پنجاب، پشاور، ديره جات ۽ ملتان تي رنجيت سنگهه قبضو ڪيو. رنجيت سنگهه پنهنجو سڪو رائج ڪيو، جنهن جي عبارت هيءَ هئي:

”ديگ، تيغ و فتح و بي درنگ

يافت از نانڪ گورو گوبند سنگهه“(1)

سنه 1244هه (1824ع) ۾ ميرن دراني حڪومت کان سندن زير اثر سنڌ جو حصو فتح ڪيو ۽ سنڌ ڪابل کان آزاد ٿي ويئي، تنهن کان پوءِ سنه 1828ع ۾ مير مراد علي خان اشرفيون ۽ رپيا تيار ڪرايا. ترخانن کان پوءِ ٽالپرن سنڌ ۾ سڪو رائج ڪيو، مگر ٽالپري رپين جي چاندي سٺي نه هئي، ان ڪري واپاري ڪمپني سرڪار جي ڪلدارن کي خوشيءَ سان پسند ڪرڻ لڳا. 6 فيبروري سنه 1839ع تي، ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين، ڪابل ڏانهن ويندي ميرن کي جيڪي شرط پيش ڪيا، تن ۾ هڪڙو شرط رپين متعلق هو، جنهن ۾ هن ڏيکاريو ته ٽالپري رپين جي گلٽي هئڻ سبب واپارين کي وٽڻ ڪوٽ ۾ پوي ٿي. پوءِ سر چارلس نيپئر جيڪي شرط پيش ڪيا، تن ۾ هڪڙو شرط هي هو ته ٽالپرن لاءِ انگريز سڪو تيار ڪرائيندو، جن جي هڪڙي پاسي کان راڻي وڪٽوريا جي مهر هوندي.

مير محمد بخش ماڻڪاڻي ٽالپر مون کي ميرن جي زماني جو سڪو ڏيکاريو هو، جنهن جي هڪڙي پاسي کان ’ضرب سنڌ‘ ٻئي پاسي کان ’سلاطين جهان‘ لکيل هو. سندس چاندي سٺي نه هئي. مير مراد علي خان جي فتح علي قاچار سان دوستي هئي ۽ سندن دوستيءَ سبب ٻن قسمن جا ايراني سڪا ’گبري‘ ۽ ’پتيلي‘ جن جي قيمت چار چار آنا هئي، سنڌ توڙي بلوچستان ۾ رائج هئا. مسقطي پيسا به سنڌ ۾ چالو هئا. پرتگالي ڊالر ۽ اطالوي اشرفين جو سون خالص هو. اهي به سنڌ ۽ بلوچستان ۾ چالو هئا. سنه 1900ع تائين مٿين سڪن جو رواج هو، پوءِ انگريزي سڪي ڪري مٿيان سڪا متجي ويا.(1) شهرن ۾ ڪوڏيون به چالو هيون. في پئسي جي قيمت 92 ڪوڏيون هيون.(2)

ميرن جا شڪار گاهه:

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

انگريز مؤرخ ميرن ۾ ٻيو ڪو عيب نه ڏسي مٿن شڪار گاهن رکڻ جو عيب مڙهيو. سهراباڻين جي زمينن جي پيٽ ۾ شهداداڻين جي زمينن جو وڏو حصو شڪارگاهن لاءِ محفوظ هو. ڪرنل هينري پاٽنجر 30 مارچ سنه 1839ع تي، ٺٽي جي ڪمانڊنگ آفيسر ڪرنل سپلر کي هڪڙي خط ۾ شڪار گاهن متعلق لکيو هو:

”افسوس! ٽالپر ميرن پنهنجا عمدا زرخيز زمين جا ٽڪر شڪارگاهن لاءِ محفوظ رکيا آهن، جن لاءِ سندن قانون گهڻو سخت آهن، هڪڙي هرڻ جي شڪار تي ميرن جو اٺ سؤ رپيا خرچ لڳي ٿو“!

هر ڪنهن قوم ۾ ڪانه ڪا خاصيت ٿئي ٿي. بلوچ جنگجو آهن ۽ امن امان جي حالت ۾ شڪار ۽ چوگان بازي سندن دلچسپ مشغلو رهيو آهي. رند ۽ لاشار جي ٽيهن سالن واري خونريز ويڙهه جو سبب محض چوگان بازي هو. اڄ به هر سال ڪوئٽا سبي ۽ جيڪب آباد ۾ گهوڙن جا ميلا لڳن ٿا، جتي ايران، بلوچستان ۽ سنڌ جي گهوڙن جي نمائش ٿئي ٿي. ميرن جي شڪارگاهن جو تفصيل هن ريت هو ته جڏهن مير شڪار تي نڪرندا هئا، تڏهن مزورن جو اٽالو تنبو ۽ قناتون بيل گاڏين تي ڪٽي هلندو هو. بيلدار رستن جي صفائي ڪندا هئا. پالڪي بردارن سان محافظ فوج جو دستو ساڻ هلندوهو. شڪار جي پارٽيءَ سان دفتردار به ساڻ هوندا هئا، جيڪي منزل ڪرڻ کان پوءِ ضروري سرڪاري ڪاغذ پيش ڪندا هئا. هرڪارا هوندا هئا، جيڪي ٽپال آڻڻ ۽ نيڻ تي مقرر هئا، خدمتگار هوندا هئا، جيڪي ميرن جي خدمت ڪرڻ تي مامور هئا، بورچي هوندا هئا، جيڪي شاهي دسترخوان جي زينت لاءِ مقرر هئا، آبدار هوندا هئا، جن وٽ شيراز ۽ اصفهان جو گلاب ۽ بيدمشڪ جو عرق موجود رهندو هو. بازدار هوندا هئا، جيڪي بازن جي پرورش تي مامور هئا ۽ پکين جي شڪار ڪرڻ سان ميرن جي دل وندرائيندا هئا، اسلح بردار هوندا هئا، جن وٽ شاهي هٿيار رهندا هئا. شڪار تي نڪرڻ وقت سيوهڻ کان وٺي ٺٽي تائين منزلن تي ميلا ملاکڙا لڳندا هئا. ملهن کي مير لونگيون ۽ انعام اڪرام ڏيندا هئا. ميرن کي شڪار ۽ شعر و شاعري کان سواءِ فرصت جو ڪو ٻيو مشغلو ڪونه هوندو هو. ڪپتان گارڊن، جو ميرن جي جلاوطنيءَ جي زماني ۾ سندن نگراني ڪرڻ تي مقرر هو، سو لکي ٿو ته، مير صاحب ڪنهن به قسم جو نشو ڪين واپرائيندا هئا ۽ پرهيزگار هئا.

ڪراچي ۽ ڪوهستان جا شڪار سرهن جي شڪار گاه لاءِ مخصوص هئا، سر مير علي مراد خان جي ڪوشش سان سنڌ ۾ ڪارن هرڻن جو نسل متعارف ٿيو. اڳ هن صوبي ۾ ڪارن هرڻن جو نالو نشان ڪونه هو. مير حسن علي خان وٽ سرهن، گڊن ۽ ڦاڙهن جا قسمين قسمين سڱ هئا. هڪڙي جابلو گڊ جي سڱن جي گولائي 36 انچ هئي، مير علي مراد خان وٽ هڪڙي ڇانگهي جا سڱ 26 انچ ڊگها هئا ۽ هڪڙي هرڻ جا سڱ 16 انچ ڊيگهه ۾ هئا. اهي سڱ مير صاحب وٽ هندستان جي شڪارين جي رڪارڊ کي مات ڪرڻ لاءِ نموني طور رکيل هئا. ميرن جي بازدارن وٽ قسمين قسمين باز پاليل هئا. انگريز مؤرخ بازن جي شڪار کي ’دي رايل سپورٽ آف فاڪنري‘ يعني ’شاهي باز جو شڪار‘ لکن ٿا.

جيڪي صاحب ٻيلن جي برڪت کي سمجهي سگهن ٿا، سي تسليم ڪندا ته ميرن جي شڪار گاهن مان ملڪ کي کهڙا فائدا پهچندا هئا. جهنگن جي ڪري هن صوبي ۾ چوپائي مال جي پرورش ٿيندي هئي ۽ ڪير، مکڻ جون نهرون هن صوبي مان وهنديون هيون. سياري جي موسم ۾ ڪڇن مان مکڻ جون ٻيڙيون پرجي اينديون هيون ۽ رڍي سورهن لپا ڪوڏر جا مکڻ وڪامندو هو. حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي پنهنجي ڪتاب ’ميرن جي صاحبي‘ ۾ مٿيون بيان ڏنو آهي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ هن صوبي اندر 527 ميل چورس زمين يعني 1343325 ايڪڙ زمين شڪار گاهن لاءِ مخصوص هئي.

سنه 1843ع ۾ سنڌ تي انگريزن جي قبضي ٿيڻ کان پوءِ مٿيان شڪار گاه ٻيلا مقرر ٿيا ۽ حڪومت ٻيلن لاءِ خاص ’ٻيلو کاتو‘ مقرر ڪيو ۽ ٻيلن جون حدون مقرر ٿيون. سنه 1876ع ۾ مسٽر ڪئمپبيل شڪار گاهن کي سکر، نوشهرو، حيدرآباد، جهرڪ ـ جملي چئن ڊويزنن ۾ تقسيم ڪيو.(1) ٻيلن جي ايراضي اڳي کان وڌي وڃي 975 چورس ميلن کي پهتي. واڌاري جو سبب هن ريت هو ته ريل جي جاري ٿيڻ کان اڳ، ’انڊس فلوٽلا ڪمپني‘ جا آگبوٽ سنڌو نديءَ تي پنجاب کان مال آڻيندا هئا، جن لاءِ جلائو ڪاٺين جي ضرورت هئي. سنه 1858ع ۾ سنڌ ۾

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ريل جاري ٿي ته ويتر انجڻين کي ڪاڻين ٻارڻ جي ضرورت ٿي. سنه 1906ع ۾ ريلوي انجڻين ۾ پٿر جو ڪوئلو ٻرڻ لڳو.(2(

تعليمي حالت:

ميرن جي صاحبيءَ کي انگريزن، جنهن غلط نموني ڏيکاريو آهي، سا سندن سياسي چال هئي ۽ تعصب ڪري جيڪي هنن بيان ڏنا آهن، تن مان سندن مراد هئي ته ثابت ڪن ته ميرن جي صاحبيءَ جو زمانو جاهليت ۽ اونداهيءَ جو زمانو هو. جن انگريزن سنڌ متعلق بيان ڏنا آهن، سي گهڻو ڪري فوجي عملدار آهن، جيڪي نه سنڌي زبان کان واقف هئا، نه وري ملڪ جي ڪين واقفيت ئي هئي. هنن جيڪي مغربي اکين سان ڏٺو، سو درج ڪندا ويا. سنڌ جي تهذيب مغربي تهذيب کان مختلف هئي، تنهن ڪري ڪين سنڌ ۾ اونداهي ئي اونداهي نظر آئي. حقيقت هيءَ آهي ته هندستان ۾ جيڪي به شهر اسلامي حڪومتن جا تختگاه هئا، مثلا دهلي، لاهور، ملتان، جونپور، گور، مانڊو، احمد آباد، بيجاپور، احمد ننگر ۽ لکنؤ، اهي علم و ادب ۽ تهذيب و تمدن جا عاليشان مرڪز هئا.

ساڳيءَ طرح ميرن جي حڪومت ۾ سنڌ ۾ به گهڻائي مدرسا هئا. خاص طرح سنڌ ۾ ڇهه علمي مرڪز مشهور هئا: 1_ سيوهڻ، 2_ پاٽ، ٽلٽيءَ پرسان، 3_ کهڙا، 4_ متعلوي (مٽياري)، 5_ مهڙ (ولهار)، عمرڪوٽ پرسان ۽ 6_ چوٽياريون، اوپرندي ناري تي . ابتدائي مڪتب جنهن ۾ 13 ورهين تائين شاگرد آخوندن وٽ قرآن شريف، نور نامه ملا عبدالحڪيم جو ٺهيل، ميان عبدالله جو 'لاڏاٽو' جنهن ۾ پيغمبر پاڪ جي وفات جو ذڪر ڏنل آهي ۽ تاريخ حبيب السير تان ورتل آهي، معراج نامه، ڪريما، گلستان، بوستان، ديوان حافظ، يوسف زليخا ۽ سڪندر نامه ۽ انهن کان به وڏيڪ ڏکيا ڪتاب: مثنوي خاقاني وغيره ختم ڪرڻ کان پوءِ، جيڪڏهن شاگرد کي عالم ٿيڻ جو ارادو هوندو هو، ته هو بيان ڪيل مدرسن مان ڪنهن هڪ ۾ شامل ٿيندو هو، جي گهڻو ڪري پبلڪ ادارا هوندا هئا ۽ وقف تي هلندا هئا. پڻ مالدار ۽ متقي ماڻهو انهن لاءِ پنهنجو مال ۽ ملڪيتون وصيت ڪري ڇڏي ويندا هئا.

ٽالپر پڻ انهن ادارن کي ماهوار وظيفو ڏيندا هئا. هر هڪ مدرسي ۾ هڪڙو يا ٻه مخدوم هوندا هئا، جي وڏن شاگردن کي سبق ڏيندا هئا. انهن کي خاصو پگهار ملندو هو ۽ خلق ۾ گهڻو مان ۽ تعظيم هوندي هين. انهن کان سواءِ ٽي چار يا پنج مولوي هوندا هئا، جن کي پڻ ٽيهن کان سٺ رپين تائين پگهار ملندو هو، جو موجوده وقت جي پروفيسرن جي پگهار جيترو ئي سمجهڻ گهرجي. شاگردن جي ماڻٽن کان ڪي سوڪڙيون پاڪڙيون به ملنديون هين. مدرسن لاءِ شاگردن جو ڪو مقرر تعداد ڪونه هو، پر هر هڪ مدرسي ۾ شاگردن جو تعداد پنهنجي پنهنجي حالتن پٽاندر هوندو هو. مثال طور: مٽياريءَجي مدرسي ۾ ويهه ڪمرا هئا، جن مان هر هڪ ۾ ٽي يا چار طالب علم رهندا هئا. سندن رهائش گاه جا رات جو دروازا بند ڪيا ويندا هئا ۽ ڪنهن کي به اندر وڃڻ جي اجازت نه هوندي هئي. وڏا شاگرد اڪثر شهر واري مسجد ۾ رهندا هئا. شاگردن کي روزاني ڪاڌي کان سواءِ ڪجهه پئسا به ملندا هئا. عيدن ۽ عاشورن تي چوٽي موڪل ملندي هين. اجازت کان سواءِ غير حاضري، نافرماني ۽ ٻين بي قاعدگين لاءِ مقرر سزا هوندي هئي. ترارين ۽ خنجر رکڻ جي ڪين موڪل هئي، بلڪ ان کي هو پنهنجو حق سمجهندا هئا.

مدرسن جو نصاب هن ريت هو: 1_ صرف، نحو، 2_ منطق، 3_ فقه، 4_ تفسير، 5_ حديث ۽ 6_ معاني، بيان ۽ بديع. درسي ڪتابن مان 'ميزان صرف' جو مخدوم لعل شهباز جو ٺهيل آهي، ٻيا ڪتاب جهڙوڪ 'اجناس' يا 'منشعب'، 'عقد'، 'زبده' ۽ 'مئة عامل' گهڻو ڪري ياد ڪيا ويندا هئا. ڪي شاگرد 'زبده' کي نثر ۾ ياد ڪندا هئا، ته ڪي وري دائما يادگيريءَ لاءِ ساڳيو ڪتاب نظم ۾ حفظ ڪندا هئا. انهن ڪتابن کي وري وري پڙهڻ بعد وري صرف ڏانهن موٽندا هئا ۽ انهيءَ موضوع تي مير سيد علي شريف جو ڪتاب يا مولانا عبدالرحمان جاميءَ جا جوڙيل ڪتاب پڙهندا هئا. اتي صرف ۽ نحو جو دور پورو ٿيندو هو. ڪي شائق انهيءَ فن ۾ مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ ابن الحاجب جو ڪتاب 'شافيه' پڙهندا هئا ۽ ساڳئي وقت ڏارئين منطق جو مطالعو شروع ڪندا هئا. نحو جا جيڪي اعلىٰ ڪتاب پڙهبا هئا، سي آهن، 'سجاوندي'، 'هداية النحو' ۽ آخر ۾ 'ڪافيه.'

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

پويون ڪتاب برزبان ياد ڪيو ويندو هو ۽ ان سان گڏ شرح ملا جامي، عبدالحڪيم ۽ عبدالغفور جا ’حاشيه‘ پڙهيا ويندا هئا. منطق ۾ پهريائين ’ايساغوجي‘ پڙهبو هو، جو مولانا اثيرالدين ابهريءَ جو عربيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهي. اهو پهريون ڏاڪو هو، پوءِ ان جو شرح ’قال اقول‘ پڙهبو هو. ڪي شاگرد وري ’شمس بازعه‘ ۽ ان جا به شرح پڙهندا هئا ۽ متن ڪي برزبان ياد ڪندا هئا.

مٿين ڪتابن پوري ڪرڻ بعد، مشهور شاعر حافظ جو ڪلام علم تي ڪتاب ’شمسيه‘ شروع ڪيو هو. پوءِ ان ڪتاب جي شرح ’قطبي‘ تي منطق جو نصاب پورو ٿيندو هو، پر ڪي طالب ’زبده‘، ’تهذيب‘ ۽ ’سلم‘ به پڙهندا هئا. نحو ۽ ڪلام جي ڦندن کان بچائڻ لاءِ شاگردن جو رخ فقهي ۽ ديني اڀياس ڏي مائل ڪندا هئا. پهريائين پهريائين حنفي فقه جا ڪتاب ’هداية‘ ۽ ’وقاية‘ پڙهايا ۽ برزبان ياد ڪرايا ويندا هئا. ننڍن طالبن ۽ ڇوڪرين جي فائدي لاءِ ڪيترا ديني ڪتاب سنڌي نظم ۽ نثر ۾ لکيل آهن. ان کان پوءِ تفسير جا ڪتاب جهڙوڪ، ’جلالين‘، مدارڪ‘، ’بيضاوي‘، ’ڪشاف‘، ’جواهر‘، ’حسيني‘ ۽ ٻيا پڙهبا هئا.

ٻيا علم هن ريت هئا: 1_ قراة، 2_ نجوم ۽ جعفر، 3_ تاريخ، 4_ حڪمت ۽ 5_ علم الخط، انهيءَ تفصيل لکڻ جو هي مطلب آهي ته ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ علم ۾ چڱي ترقي ڪئي. ان زماني جي مذاج موجب علم جو ڪافي اعليٰ معيا رهو. اڄ تائين مٿي ڏيکاريل نصاب عربي مدرسن ۾ رائج آهي.(1(

علم ۽ تهذيب:

سمورا ٽالپر مير، نڪته سنج، شعر و شاعريءَ سان رغبت رکندڙ، قدردان ۽ فياض هئا. سندن شريف مڪه، مسقط جي امام ۽ ايران جي قاچاري فرمانروائن سان دوستي هئي، ان ڪري دارالخلافه حيدرآباد سنڌ ۾ خراسان، ايران ۽ عراق جا علماءَ ۽ ڪاريگر رهڻ لڳا. پارسي دفتر ۽ علمي زبان هئي. سنه 1299هه (1852ع) کان، سر بارٽل فريئر سنڌ جي ڪمشنر جي زماني ۾، سنڌيءَ فارسيءَ جي جاءِ ورتي، پوءِ به پارسي زبان سکڻ سيني لاءِ لازمي هئي. هندو حساب ڪتاب واڻڪن اکرن ۾ رکند اهئا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ پارسيءَ سان گڏ سنڌي زبان ادبي زبان جو درجو حاصل ڪيو، جنهن جو بنياد سيد عبداللطيف ڀٽائي رحه رکي ويو هو.

مير فتح علي خان سير ۽ شڪار تي نڪرڻ وقت علمائن ۽ شاعرن جي جماعت سان ڪٽندو هو. سندس فتوحات جا ڪارناما سيد عظيم الدين ٺٽوي ’فتح سنڌ‘ جي نالي سان تصنيف ڪيا. مير صاحب مشهور بلوچي قصي ’سسئي پنهون‘ ڪي مولانا جاميءَ جي ’يوسف زليخا‘ جي طرز تي نئين سر پارسيءَ ۾ تصنيف ڪرايو. مير ڪرم علي خان جو تخلص ’ڪرم‘ هو. سندس ’ديوان ڪرم‘ عبدالله خان قنڌاريءَ مرتب ڪيو. ديوان جو پهريون شعر هي آهي:

لطف ايزد هست هر دم يار ما زين سبب بگرفت رونق ڪار ما
زين نسيم فيض خواهد شگفت تازه گل در گلشن و گلزار ما
نيست حاجت تا ’ڪرم‘ سازد بيان ڪارساز ما به فڪر ڪار ما

جنگ عمر ڪوٽ جي موقعي تي جوڌپور جي راجا مان سنگهه پنڊرارين جي پاٽاريدار امير خان پناڻ ڪي لالچ ڏيئي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ پڙڪايو هو، جنهن تي مير ڪرم علي خان پارسيءَ ۾ هڪڙي رباعي لکي افغان امير ڏانهن رواني ڪئي، جو هو پڙهي شرمندو ٿيو ۽ سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو خيال ڦٽو ڪيائين. مير صاحب جي زماني ۾ سيد ثابت علي شاهه ۽ سيد محمد راشد سنڌ جا مشهور شاعر ٿي گذريا. مير نصير خان جو تخلص ’نصير‘ هو. ايام جلاوطنيءَ ۾ هن ’ديوان جعفر‘ تصنيف ڪيو، جنهن مان سندس ڏکن ۽ غمن جو پتو پئجي سگهي ٿو. مير صوبدار خان جو تخلص ’مير‘ هو. هر هڪ مير وٽ ڪتبخانو هو، جن ۾ نهايت قيمتي نسخا موجود هئا. نظربنديءَ جي حالت ۾ ميرن پاڻ سان فقط ڪتاب ڪنيا هئا سي به سر چارلس نيپئر جي منشي علي اڪبر ڪانئن ڪسي ورتا هئا. مير حسن علي خان وٽ هڪڙو قرآن شريف جو نسخو، جناب حضرت علي ڪرم الله وجه جي هٿن جو لکيل هو، جو ميرن ڪي ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي ڪتبخاني مان هٿ لڳو هو.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

شهداداڻي ۽ سهراباڻي ٽالپر شيعا هئا، پر سندن دربار ۾ اهل سنت جماعت وارن کي عزت هئي ۽ اهل سنت جماعت وارن کان صلاح ۽ مشورو وٺندا هئا. آخوند محمد بقا، آخوند محمد عابد ٺٽوي ۽ آخوند محمد بچل سمورا سني هئا. ساڳيءَ طرح خيرپور وارا مير، ڪهڙن جي علمائن جو احترام ڪندا هئا. هڪڙي دفعي مير علي مراد خان جو مرشد سيد جعفر علي شاهه عيد بقر جي موقعي تي موجود هو. دربار اميرن ۽ رئيسن سان ڀريل هئي، دربار جو شاعر مرزا احمد علي (تخلص 'احمد') به موجود هو، جو سني هو، طعام تناول فرمائڻ کان اڳ مير صاحب مرشد کي چيو: "اڄ عيد سعيد جو ڏينهن آهي، ڪجهه فرمايو!" شاهه صاحب هي بيت پڙهيو:

"ز چشم خود آزارم که بر سني نظر دارد

ز عمر خويش بيزارم که اونام عمر دارد"

چئن ئي پاسن کان 'مرحبا ۽ مبارڪ و سلامت' جا نعرا بلند ٿي ويا! جڏهن ماٺ ٿي، تڏهن مرزا صاحب عرض ڪيو ته "جي اجازت ملي ته فدوي به ڪجهه چئي ٻڌائي!" مرزا صاحب درباري شاعر هو، ان ڪري مير صاحب کيس شوق سان اجازت ڏني. شاهه صاحب جي جواب ۾ مرزا هيٺيون بيت پڙهيو:

بود برکنده آن چشمي که از سني ضرر دارد

دو صد خنجر بر آن سينه که او کينه عمر دارد

روافض گر زند طعنه به يار غار پيغمبر

مکن عيبش که او الفت ز ميراث پدر دارد

مير صاحب ٻڌي ٽپي ڳاڙهو ٿي ويو، مگر مرزا کي رخصت ڪرڻ وقت بيش بها خلعت بطور قدردانيءَ جي پيش ڪيائين، جا هن وٺڻ کان انڪار ڪئي ۽ دربار مان نڪري هليو ويو. پارسي شاعريءَ ۾ رڳو مير طبع آزمائي نه ڪندا هئا بلڪ دربار جا امير، وزير به طبع آزمائي ڪندا هئا. مثلاً خيرپور جي وزيرن مان ديوان دلپتراءِ جو تخلص 'صبا' هو.

ميرن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ گهڻائي شاعر ٿي گذريا، جن مان ڪن جو مختصر بيان هتي ڏيڻ ضروري آهي:

خليفو ميان گل محمد هالن جي سانوڻي ملن مان هو. سنه 1226هه ۾، هالن پراڻن ۾ ڄائو. ڪنگريءَ واري پير پاڳاري جو مريد هو. هن صوفي درويش عمر جو وڏو حصو فقيريءَ ۾ گذاريو. هالن ۾ سندس مريد هئا. پوئينءَ عمر ۾ حج تي ويو ۽ اُتي بمبئيءَ ۾ 'ديوان گل' پراڻن سنڌي اکرن ۾ ڇاپيائين. سنه 1273هه ۾، عربستان ۾ وفات ڪري ويو. سندس ديوان سنڌيءَ ۾ آهي، جنهن ۾ گوناڳون زندگيءَ جون ڳالهيون بيتن ۾ بيان ڪيل آهن. سندس ڪلام ۾ معرفت جي جهلڪ نظر اچي ٿي. هڪ ٻه بيت نموني طور ڏجن ٿا:

سخن کي جنهن جي سچ ناهي وڃائي وات ڪيو لپ لپ،

ٿوئي ۾ ناهه هڪ داڻو ڏنيو بيٺو ڏنئي دپ دپ.

ڪلر ڪاڏي بنا جنهن جي آهي ريءَ ٽنپ ريءَ ٽوٽي،

ڪري اوءِ اوچتي ڪڏهين مٿان ڪن پيئي ڪري دپ دپ.

'سچل سرمست' سنه 1152هه ۾ درازن جي ڳوٺ ۾ ڄائو، سچل سرمست فاروقي، سنڌ جو هڪ عظيم صوفي درويش ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام سرائڪيءَ ۽ سنڌي زبان ۾ آهي.

سرمد کي ڏيئي لٽ ڪهائيه،

سوليءَ تي منصور چڙهائيه،

شيخ عطار جو سر وڍائيه،

هيڏي پنڌ پهچائين تون!

ذڪريا کي ڪرت چيرائيه،

يوسف کي منجهه کوهه وجهائيه،

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

شمس ملن کان مارائيه،
عاشق ٿو آزمائين تون!
فقير قادر بخش (تخلص ’بيدل‘) روهڙيءَ جو ڀاڻولي درويش ٿي گذريو، سندس ڪلام سرائڪيءَ ۽ سنڌي زبان ۾ آهي. ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:
عقل جو ويو اختيار ميان،
عشق ”اناالحق“ جو دم ماريو!
عشق عقل جي لڳي لڙائي،
عشق ڪٽي جنگ عقل هارائي،
هيڪل هڪ هسوار ميان،
ڪيڏي ڪٽڪ کي بره ڀڄايو!
دست ڌري آيو حسن جو ڀالو،
چنچل چشمن جو ڪري چالو،
گوءِ ڪٽي ٿيو نروار ميان،
باه بره جي سڏن کي ساڙيو.
ڪاٽي پير مريد سڏائين،
ڪاٽي پاڻ سان لنوڙي لائين،
ڪاٽي ڪري ڪوڪار ميان،
”قم باذني“ چئي مئو جياريو!
هڻ تون باؤلي بره جي ’بيدل‘،
لا مڪانون ٿي ڪر تنازل،
توڙ دوالي يار ميان،
بيخوديءَ جو باز اُڏاريو!
’بيدل‘ جو فرزند ’بيڪس‘ به وقت جو هڪ يگانو شاعر ٿي گذريو. سندس ڪلام ۾ ساڳيو صوفيانو رس ڀريل آهي.
مير حسن علي خان جي زماني ۾ حيدرآباد جا شاعر، جهڙوڪ: آخوند محمد قاسم هالائي، سيد محمد فاضل شاه، سيد غلام شاه ’گدا‘، آخوند فقير محمد ’عاجز‘، وغيره مير صاحب جا مجلسي هئا ۽ مير وٽ سندن نهايت عزت هئي. آخوند محمد قاسم کان مير صاحب ابتدا ۾ شعر جي اصلاح وٺندو هو، پر پوءِ ڪانئس ڪجهه ناراض ٿي پيو، تاهم توڙ تائين کيس وظيفو ڏيندو رهيو. حڪومت وڃائڻ کان پوءِ به ٽالپر پنهنجين فياضين کي علمي ڪمن لاءِ جاري رکندا آيا، مثلاً: سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ جي تعمير وقت مير حسن علي خان سٺ هزار چندو ڏنو، مدرسي جو خيرپور هائوس، مير فيض محمد خان جو يادگار آهي. ان کان سواءِ مير صاحب مدرسي جي خرچ لاءِ ساليانو 12 هزار رپيا گرانٽ مقرر ڪئي. مير امام بخش جي ايامڪاريءَ ۾ ’آل انڊيا، ايڊيوڪيشنل ڪانفرنس‘ جو خيرپور ۾ اجلاس ٿيو. مير غلام محمد خان باگاڻيءَ، ٽنڊي باگي ۾ ايـ وي اسڪول تعمير ڪرايو، جو پوءِ هاءِ اسڪول ٿيو.
سنڌي ٻولي:
شاه عبداللطيف سنڌ جو سرتاج شاعر، پهريون سنڌي شاعر هو، جنهن نج سنڌي لفظ ڪم آندا آهن. پارسي ۽ عربي لفظن کي اهڙو نه وڃڙيو آهي، جهڙو هن وقت جا شاعر وڃڙن ٿا. رڳو جڏهن تصوف جا اصطلاح پيش ڪرڻا پوندس ٿا، تڏهن سو عربي ۽ پارسي لفظ ڪم آڻي ٿو.
”سڌريل ٻولي انهيءَ کي چئبو آهي، جنهن جو نظم ۽ جنهن جو نثر علم ادب جي ڪسوٽيءَ تي پاڻ کي پرکائي، سچي سون وانگر سچا ثابت ٿين. سڌريل ٻولي پنهنجو رنگ ۽ رونق، حسن ۽ جمال، سونهن ۽ سوڀيا، مزي ۽ ميناج، لطف ۽

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

لذت، فصاحت ۽ بلاغت، لفظن ۽ معنائن، تشبيهن ۽ استعارن، اصطلاحن ۽ محاورن ۽ پڻ اهڙين ٻين صفتن ۽ خوبين ۾ پاڻ کي وڌائيندڙ ۽ پاڻ ڏي ڇڪيندڙ هوندي آهي. سڌريل ٻوليءَ ۾ دنيا جي هر ڪنهن شيءِ جا نالا ۽ هر ڪنهن معنيٰ جا لفظ موجود هوندا آهن. هڪ معنيٰ لاءِ گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ جون گهڻيون معنائون به سڌريل ٻوليءَ ۾ جهجهيون هونديون آهن، ته نظم لکڻ مهل تنگي نه ٿئي. سڌريل ٻوليءَ ۾ هڪ هيءَ به لياقت هوندي آهي ته جيڪڏهن ڪنهن معنيٰ لاءِ وٽس ڪو لفظ نه هوندو آهي، ته پنهنجي برادريءَ يعني دنيا جي ٻين سڌريل ٻولين مان اهڙيءَ معنيٰ واري لفظ کي پاڻ ڏي ڇڪي ۽ کيس پنهنجي گهر جو ڀاتي بڻائي ڇڏيندي آهي.
جيئن جيئن دنيا ۾ علم ۽ هنر پيا نڪرندا، سائنس ۾ ايجاد پيا ٿيندا، نيون نيون شيون پيون معلوم ٿينديون، نوان نوان اصطلاح پيا گهڙبا، تيئن تيئن سڌريل زبان اهڙن علمن ۽ هنرن يا اهڙين ايجادن ۽ اصطلاحن جي معنائن لاءِ پنهنجا لفظ پئي پيش ڪندي، پر جيڪڏهن اهڙو مال وٽس موجود نه هوندو، ته ٻنا ڪنهن اٽڪ جي، ڪنهن به سڌريل ملڪ ۽ ادبي ڪاريگرن جي ڪارخانن مان وٺي پورو ڪري، وقت ٽپائي ڇڏيندي. سڌريل زبان ۾ پهاڪا ۽ مثال به قدرت جي نظارن ۽ انقلابن موجب ملڪ جي رسمن، رواجن پٽاندر، ماڻهن جي طبيعتن ۽ سيائن موافق ججها هوندا آهن. اهي پهاڪا ئي آهن، جن کي ساهت جو ساهه ۽ ادب جي جان چئي سگهجي ٿو.
سه حرفي ۽ آخر حرفي جنهن زبان ۾ جهجهي هجي، اُها سڌريل زبان چئجي ۽ اها پاڻ کي سينگاري سهڻو بڻائي سگهي ٿي. دنيا جون سڌريل زبانون ئي آهن، جن ۾ علمن ۽ فنن جا خزانا موجود ڪري سگهجن ٿا. سڌريل زبانن ۾ صرف جا قاعدا ۽ نحو جا قانون، قدرت جي طرفان ئي مقرر ٿيل ڏسبا آهن. تنهن ڪان سواءِ علم بديع ۽ بيان يعني علم معانيءَ جو خزانو به منجهن ڀرپور هوندو آهي. سڌريل زبان جو مالڪ لطيف ڪان لطيف انساني جذبا اُن ۾ بيان ڪري سگهي ٿو. جذبن جو اظهار لفظن ۾ ڪو سولو ڪم نه آهي. سڌريل ٻولي جهڙي هڪ عالم جي رفيق آهي، تهڙي جاهل ۽ اڻ پڙهيل جي رهبر، سنڌي هڪ سهڻي، سلوڻي ۽ سولي ٻولي آهي. منجهس هڪ معنيٰ جا گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ جون گهڻيون معنائون به موجود آهن. منجهس جزبن جي اظهار جا اوزار ۽ اسباب به موجود آهن. منجهس چقمق واري ڪشش به آهي، جو ڌارين لفظن کي ڇڪيو، پنهنجو بنايو ڇڏي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته پنهنجي قرب واريءَ ڪشش سان انهن کي اهڙو ته پنهنجو ڪريو ڇڏي، جو هو پنهنجا مائٽ ۽ پنهنجو وطن به وساريو ڇڏين.
سنڌي صلح پسند ۽ صالح زبان آهي. هن جي آس پاس ۽ آوڙي پاڙي سان هميشه چڱي رهائي ۽ سهڻو سلوڪ رهيو آهي. اهوئي سبب آهي جو منجهس عربي، پارسي ۽ ترڪي لفظ ڪثرت سان موجود آهن ۽ اهڙيءَ ريت، جو سڃاڻڻ ۾ ئي نٿا اچن ته هي ڪي ڌاريا آهن، اُچارن ۽ آوازن سميت اهي صفا سنڌي ٿي ويا آهن“.
”سنڌي ٻوليءَ هڙؤن، توڙي وڙؤن، اسان لاءِ گهڻي قدر، اهو سڀ ڪجهه موجود ڪيو آهي، جو دنيا جي سڌريل زبانن ۾ موجود آهي. منجهس نظم به آهي ۽ نثر به. سندس نظم ۾ جيڪڏهن عاشقن جون آهون ۽ زاريون موجود آهن، جي اوهان جي ڪنن ۾ گهڙي، اوهان جي دلين ۾ درد پيدا ڪن ٿيون، ته قدرتي نظارن ۽ نمائن جي بيان ڪرڻ سان اوهان جي توجه کي قادر جي قدرت ڏانهن ۽ اوهان جي ڌيان کي زماني جي انقلابن ڏانهن ڇڪائي ٿي. دل جي امنگن ۽ جذبن کي، اندرينءَ فضا مان ڪڍي، ٻاهرينءَ فضا ۾ آڻي، باطن کي ظاهر ۽ ظاهر کي باطن بنائڻ لاءِ به سنڌيءَ ۾ پوري پوري طاقت ۽ لياقت آهي. روحاني روشني ۽ جسماني جوت اسان جي آڏو پکيڙي ڇڏڻ واري برقي طاقت به سنڌيءَ ۾ واه جا آهي. سنڌيءَ ۾ اُها مٺيا ۽ مهما موجود آهي، جنهن جي ضرورت هن ڳالهائيندڙ زبان ۽ هنن ٻڌندڙ ڪنن کي هوندي آهي. شاه ڀٽائيءَ جو ڪلام ڏسو ۽ ٻڌو ڪٿي، ته اهڙي ڪمال ۽ جمال سان ڀريو پيو آهي، جو اِهي لطيفي لاتيون ۽ ٻره جون باتيون سنڌيءَ جي سادي ۽ لطيف هجڻ لاءِ زبردست ثابتي آهن. اهڙي آهي اسان جي سونهاري سنڌي ٻولي“.(1(
(2)مير نصير خان ۽ ٻين ميرن تي لارڊ ايلنبرو اهوا لزام مڙهيو ته مير بگٽين جي سردار بيبرڪ ۽ سکن جي راجا شير سنگهه ڏانهن خط روانا ڪيا هئا، تنهن ڪري ميرن کي هٿيارن رکڻ ڪان پوءِ گرفتار ڪيو ويو. سردار بيبرڪ ايترو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

طاقتور ڪونه هو، جو ميرن پاران انگريزن سان جنگ جوٽي سگهي ها. ايلنبرو جيڪي خط ڊائريڪٽرن اڳيان پيش ڪيا هئا، سي سمورا جعلي هئا.

(1) R. Temple SIR: Mer & Events of My times in India, Chp. VII, P. 113, London, 1882.

(2) R. B. Mowat: A New History of Great Briton, PP. 780-789

(1)نوٽ: سنه 1874ع ۾ شهزادي مير شاهنواز جي وفات ڪان پوءِ مير علي مراد خان جو ٻيو پٽ مير فيض محمد خان، خيرپور جي گاديءَ تي ويٺو ۽ مارچ 1909ع ۾ ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مير امام بخش خان گاديءَ تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس جو خيرپور ۾ اجلاس ٿيو، ۽ رياست ۾ ٻيا سڌارا ٿيا. سنه 1921ع ۾ مير امام بخش خان جي وفات ڪان پوءِ سندس پٽ مير علي نواز خان گاديءَ تي ويٺو ۽ دهليءَ جي چيمبر آف پرنسز جو ميمبر ٿيو، سنه 1936ع ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مير فيض محمد خان ثاني گاديءَ تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ 15 آگسٽ 1947ع تي، تقسيم هند ڪان پوءِ رياست خيرپور پاڪستان ۾ شامل ٿي ويئي.

W. H. Sloeman SIR: Rembles & Recollections of An India Official, Vol. II, Chp-X, PP-127-129, London.

(1) Selection From the Pre-Mutiny Records of the Comisioners Sind, P. 195

شاهنامه سنڌ: ذڪر مير باگو خان.

(2) Selections From the Records of Bombay Government, No. XVII.

(1) J. W. Smith: Gazetteer of the Province of Sind, Vol. XI, PP. 48-49 (1911)

(1) G. P. Tate: History Kalat, Chp-I, Clcutta, 1896.

(2) Salmat Ali: History of Bahawalpur.

(3) H. R. Gupta: Latter Moghal History of Punjab, P. 273.

(1) H. R. Gupta: Latter Moghal History of Punjab, PP. 272-273.

(1) F. Bernier's Travels (1656-1668), Vol. I, P. 217.

ڊيوپلي فرينچ جنرل جو چوڻ هو ته، سڄي هندستان کي فتح ڪرڻ لاءِ ڏهه هزار قواعد سکيل سپاهي ڪافي آهن.

(2) Baluchistan District Gazetteer Series, Vol. Sibi district, Bombay, 1907.

(1) B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol.V, P-160.

(1)تاريخ هند: شمس العلماءِ مولوي ذڪاءَ الله، جلد _ 1، ص_ 245.

(2) F. Bernier's Travels Vol-I, P. 457.

(1) H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, PP-71-279.

(1) H. T. sorely: Shah Abdul Latif of Bhit, Chp- Administration, London, 1940

نوٽ: ڊاڪٽر سورلي، ميرن جي آمدني 51 لک رپيا ڏيکاري ٿو. ڪتاب ‘عبرت ڪده سنڌ’ ۾ سٺ لک رپيا آمدني ڏيکاريل آهي.

(1)نوٽ:. ميجر جنرل سليمن صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ ڪمپنيءَ جي عملدارن جي گهٽ پگهارن ۽ رعايا کان رشوتون وٺڻ متعلق هڪڙو خلاصو باب ڏنو آهي. هو لکي ٿو ته، لارڊ وليم بينٽڪ جي زماني ۾ هرهڪ ضلعي جي ڊويزن مٿان فقط هڪڙو ٿاڻيدار مقرر هو، جنهن جو ماهوار پگهار فقط 25 رپيا هو، سندس ماتحت جمعدار جو ماهوار پگهار فقط اٺ رپيا هو. برق انداز يعني سپاهيءَ جو ماهوار پگهار فقط چار رپيا هو. ان ڪري پوليس عملو رعايا کان ڳريون رشوتون وٺندو هو، بلڪ ڏيلن وانگر رشوتن جي رقم ڳوٺ وارن تي مقرر هئي. هولي ۽ دسهڙي جي

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

موقعن تي ڳوٺ جي چوڌريءَ تي هڪ رپيو رشوت طور ڏل مقرر هئي. جيڪي تاريخ جا شاگرد ميرن جي راڄ ڪي جاهليت ۽ اونداهيءَ جو زمانو تصور ڪن ٿا، تن ڪي ڪمپنيءَ جي اُن زماني جي تصوير جا ٻئي رخ ڏسڻ گهرجن.

W. H. Sleeman SIR: Rembles & Recollections. Vol-II, Chp-XIV, "Indian Police its defects", P. 207

(1) E. H. Aitke: Gazetteer of the Province of Sind, "Talpur System", P-140

’عبرت ڪده سنڌ‘، ص_ 268_271.

(1) Bombay Government Record, Selections, XVII, Part-II.

(2) J. Douglas: Bombay & Western India, P-35.

(3) J. C. Marsham: Abridgment of History of India, P-371.

(1) H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, P-272.

وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2، ص_ 59.

(2) H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, P-272.

(1) E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, PP-70-71.

(2) Bombay Government Records, Selection XVII, Part-II, P-596.

(1) J. Martineau: The Life & Gorrospendence of SIR Bartle Frere, Chp-V, -132, London, 1895.

(1) J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, p-431.

(1) W. Kaye: History of war in Afghanistan, Vol-I.

(2)سنڌ جي اُنن لاءِ ڏسو ’تاريخ هند‘ مولوي ذڪاءُ الله، جلد_5، ص_ 668_669.

(3) F. Bernier's Travels, Vol-I, Chp, "After War", P-135.

(1)نوٽ: لوهاڻن جو اصل وطن افغانستان هو، جتان نڪرڻ کان پوءِ ديپالپور، ملتان ۽ بيهات ۾ ڏيتي ليتيءَ ۽ چوپائي مال تي گذران ڪرڻ لڳا. سندن پر ۾ جوٽيجا، ستلج کان وٺي جيسلمير تائين پکڙيل هئا. امير تيمور ۽ بابر کاهُن ڪرڻ وقت ٻنهي قومن کي لٽيو هو. سندن حاڪم ’راءِ‘ جي لقب سان سڏبا هئا. سوري خاندان وارن جي حڪومت جي ڏينهن ۾ پهريائين ڪائٿ هندن پارسي پڙهي عهدا هٿ ڪيا. دکن جي بهمني سلاطين وٽ هندو برهمڻ عهديدار هئا. سنڌ ۾ لوهاڻن کي عهدا مليل هئا.

(1) J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. III, P-306.

E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, "Lohana", PP-185-187.

(1)ڏسو منهنجو مضمون ”انگيزن کان اڳ سنڌ جا سڪا“ اطلاعات سنڌ، ص_ 2_ 83_84، جنوري 1949ع.

(1) J. Rodgers, in Journal Asiatic Society, Bengal, Vol. Part-I, 1881, Calcutta.

(1) R. Hughes Buller: Makran, Currency.

(2) J. Wood: A Journey of the Source of the River Oxus, Chp-III, P-31.

نوٽ: ويهين صديءَ جي شروعات کان پوءِ به ڪوڏين جو رواج هو، ڦي پئسي جون سؤ ڪوڏيون ملنديون هيون، ميلن، ملاکڙن ۾ ڪوڏين هلڻ جو رواج هو ۽ آهستي آهستي پوءِ متجي ويو.

(1) E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, P-41.

(2)نوٽ: سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ، ستت انگريزن محسوس ڪيو ته ڪوٽڙيءَ کان هيٺ جهازراني ڪرڻ ۾ مشڪلات محسوس ٿئي ٿي. سنه 1854ع ۾ انگلنڊ جي سرمايه دارن پنجن لکن پائونڊن جي موڙيءَ سان سنڌ ۾ ريلوي لائين وجهڻ لاءِ هڪڙي ڪمپني قائم ڪئي. سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر ريلوي لائين تهرائڻ جو پڪو ارادو ڪيو. سنه 1850ع ۾، ڪراچيءَ کان ڪوٽريءَ تائين ريلوي لائين جو ڪم شروع ٿيو ۽ سنه 1858ع ۾ پورو

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

ٽيو. ٻيءَ افغان ويڙهه وقت لارڊ لٽن وائسراءِ جي حڪم موجب، 1885ع ۾، ريلوي لائين ڪوٽڙي، سيوهڻ ۽ جيڪب آباد کان دري بولان تائين تيار ٿي ۽ هيءَ لائين ‘سنڌ انڊس وئلي ريلويءَ’ سڏجڻ لڳي.

R. Temple SIR: Men & Events of My Times in India, Chp-XX, PP-487-488, London, 1882.

Journal of Sind Historical Society, Voll. V June, 1941, Karachi.

(1)مٿيون بيان علامه دائودپوٽه جي مضمون جو نقل آهي، جيڪو ‘الوحيد’ جي سنڌ آزاد نمبر ۾ 15 جون 1936ع تي شايع ٿيو.

(1)مٿيون بيان حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻيءَ جي هڪ مضمون تان نقل ڪيل آهي.

T.W. Houlerness: People & Problems of India, 1923

Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900

The Cambridge History of India, Cambridge, 1922

J.F. Hewitt: The Ruling Races of Prehistorical Times, Vol.I, Westminster

M.B. Pithawalia: The Lower Indus Basin, Karachi, 1936

A.W. Hughes: Baluchistan, London, 1877

D.H. Cole, Captain: Imperial Military Geography, London, 1924

H.R. Gupta, DR: Studies in Latter Moghal History of Punjab(1907-1793), Lahore, 1944

Burnes, W. T: Technological Possibilities of Agricultural Development in India: Vol. I

Merely, A. dull: Poultry Husbandry, New York, 1938

Denys Bray: The Brahui Language, Part I, Calcutta, 1909

V.A. Smith: Early History of India, Oxford, 1914

A. Malet: Ancient World, London, 1920

R. W. Frazer: British India, 1896

H.T. Holdich, SIR: The Gates of India, London, 1910

M. A. Stien, SIR: Memoirs on the Ancient Geog. of Kashmir, Calcutta, 1899.

D.D.P. Sanjana: The Pahlavi Vendidad, Bombay, 1895

W, M. Marzban: The Parsis in India, Vol. I, Bombay

H. Cousens: Antiquities of Sind, 1929

V.A. Smith: The Oxford History of India, Oxford, 1920

G. R. Rawlinson: Intercourse between India & West, London

Rollin: Ancient History, Vol. III, London

J.C. Marsham: Abridgement of the History of India, London

M. Eliphinston: History of India, London, 1874

Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905

Kennet, DR: ST. Thomas, The Apostle of India, Madras, 1882

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan, 00923337516944

E. Gibbon: Decline & Fall of the Roman Empire, Vol. IV, London, 1788
Amirali, Syed: The Sprit of Islam, Calcutta
G.R. Rawlinson: The Story of the Nations, "Parthia", London, 1893
R. Mukerji: History of Indian Shipping & Maritime Activity, Calcutta, 1912
J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. I, Calcutta, 1894
L.R. Furnell: Greece & Babylonia, Edinburgh, 1911
W.M. Flander Petric: Religious Life in Ancient Egypt. London. 1924
S. Julien: Hion Thasang, Vol. I. Paris. 1857
J A. Hammertone, SIR: The World Pictorial Gazetted. London
S.C. Sarkar: Hindustan Year- Book, 1988. Calcutta
Statesman Year- Book. 1923. London
W.W. Hunter: Imperial Gazetteer of India, London. 1893
E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind. Karachi, 1907
Selections from the Records of Bombay Government, Nov. XIII Bombay, 1855
Census of India: 1901, Vol. IX. Bombay. 1902
Journal of Royal Asiatic Society. 1899.
Calcutta R. Hughes- Buller: Baluchistan District Gazetteer Makran. Vol. VII.
Bombay, 1906 C.F. Minchin: Baluchistan District Gazetteer. Vol. No. VII A. Kharan, Bombay, 1907
The Modern Review. Calcutta, 1933 March. Calcutta
R. Hughes- Buller: Imperial Gazetteer of India. Vol. Baluchistan. Calcutta, 1908

آئينه ائوڌ: مولانا سيد ابوالحسن، مطبَع نظامي، ڪانپور، 1305ھ
تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3، مطبَع ناصري، بمبئي، 1304ھ
آثار البلاد و اخبار العباد: ذڪريا بن محمد بن محمود قزويني، متوفي 674ھ ليدن، 1906ھ
ڪتاب البلدان: ابن الفقيه همداني، ليدن
احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم: شمس الدين ابو عبدالله محمد بن احمد بشاري مقدسي، متوفي 375ھ، ليدن، 1906ع
تاريخ احمد: عبدالڪريم علوي، مصطفائي پريس، ڪانپور، 1874ع
ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن خردازبيه، ليدن، 1889ع
مروج الذهب و معادن الجوهر: ابوالحسن علي بن حسين بن علي مسعودي، متوفي 346ھ، امپريل پريس، پئرس
شاهه جو رسالو: ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، جلد_1، ڪراچي، 1923ع
ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد_1، دارالمصنفين، اعظم ڳڙه، 1342ھ
عرب و هند ڪي تعلقات: سيد سليمان ندوي، الله آباد، 1930ع
تمدن هند: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دڪن
امراء هنود: منشي محمد سعيد احمد مارهروي، اورنگ آباد، 1932ع
آئينه حقيقت نما: مولانا سيد اڪبر شاه، جلد_1، بجنور، 1926ع

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تمدن عرب: ڈاکٹر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن
وقائع راجستان: مولوي حکيم سيد نجم الغني، همدم پريس، لکنؤ، 1927ع
العبر ديوان المبتداء و النجر: (تاريخ ابن خلدون) ولي الدين ابو زيدد عبدالرحمان بن محمد بن خلدون حضرمي مغربي، متوفي 806هه، مصر 1284هه، مترجم علامه حکيم مولوي احمد حسين، الله آباد، 1926ع
معجم البلدان: شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت بن عبدالله حموي رومي بغدادي، متوفي 626هه، مطبع ساده، مصر، 1232هه
سيرت النبي: شبلي نعماني، جلد_1، دارالمصنفين اعظم گڙهه، 1332هه
رحمت العالمين: قاضي محمد سليمان منصورپوري، جلد_1، لاهور
اخبار الطوال: ابو حنيفه احمد بن دائود دين پوري، متوفي 282هه، ليدن، 1888ع
الفاروق: شبلي نعماني، دارالمصنفين، اعظم گڙهه
فتوح البلدان: ابو العباس احمد بن يحيٰ بن جابر بلاذري، متوفي 279هه، ليدن 1866ع.

باب ٻيون

Bhandarkar Commemoration Essays Poona, 1917
J. Tod: The Annals & Antiquities of of Rajasthan, Vol. II,. Calcutta. 1894
Strauge (LE): Lands of the Eastern Chahphate. Campridge, 1905
Kalichbeq Furidunbcg: The Chachnamah. Karachi, 1900
Cuningham. A: The Ancient Geog. of India, London, 1871
M. Crindle: Ancient India, Westminister, 1901
E. Gibbon: Decline & Fall of Roman Empire, Vol. VIII. London, 1788
G.P. Tate: Siestan, Calcutta, 1910
The Cambridge History of India, Vol. I, Cambridge. 1922
Constable & L.iet. A. W. Stiffe: The Persian Gulf Pilot. London, 1898
Elliot. H. (Dowson): History of India, Vol. I, London. 1898
C.R. Low: Historical back qround of the Royal Indian Navey, New Delhi, 1934
A.W. Hughes: Baluchistan, London, 1877
J.R. Marsham: Abridgement of the Histoy of India, London
T.H. Holidich, SIR: The Gates of India, London. 1910
Amirali. Syed: History of the Saracens, London
T.W. Arnold: The Preaching of Islam, Aligarh, 1913
Wolfgang Menzel: The History of Germany. Vol II. (Translated by Mrs: G. Harrock). London, 1902
Amirali Syed: The Sprit of Islam. Calcutta
Cuningham A: Coins of Ancient India, London. 1903
J. Hell: The Arab Civilization (Translated by Khudabux) Lahore, 1940
U.M. Daudpota, DR. The Influence of Arabic Poetry on the development of Persian Poetry, Bombay, 1934.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

E. H. Aitkn: Gazetteer of thr Prvince of Sind, Karachi, 1907
Journal, Sindh Historical Society, Vol. II, March 1937, Karachi
Gazetteer of the Bombay Province, Vol. IX, Bombay, 1899
R. Hughes-Buller: Baluchistan District Gazetteer Series, Vol. No. VII, Bombay 1906.
R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Baluchistan, Calcutta, 1908
Jornal of Royal Asiatic Society Bengal, 1881, Calcutta.

كتاب المسالك والممالک: ابن خردازبه، ليڊن، 1889ع
آئينه حقيقت نما: مولانا اکبر شاه، بجنور، 1926ع
الفاروق: شبلي نعماني، دارالمعارف، اعظم ڳڙهه
زوال ايران: مولانا غلام دستگير نامي، لاهور
ابن خلدون: جلد_2، مترجم مولوي احمد حسين، الله آباد، 1926ع
فتوح البلدان: بلاذري، ليڊن، 1894ع
مختصر تاريخ بلوچستان: رحيم داد خان مولائي شيدائي، اليڪٽرڪ پريس، سکر، 1941ع
عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ليڊن، 1886ع
فرشته: حڪيم محمد قاسم فرشته، اُردو ترجمو، نولڪشور، لکنؤ
احسن الانتخاب: حافظ محمد علي حيدر، مطبع اصح، لکنؤ، 1932ع
ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد_1، دارالمعارف، اعظم ڳڙهه، 1346هه
ياد ايام: سيد حڪيم عبدالحي، لکنؤ
تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن
تمدن هند: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن
تحفة الالياب و نجة الاعجاب: ابو حامد ابو عبدالله محمد بن عبدالرحيم بن ربيع غرناطي، متوفي 565هه، پئرس
عجائب الاسفار: مترجم خان بهادر مولوي محمد حسين، جلد_2، رحماني پريس، دهلي
الڪامل في التاريخ: علامه عزالدين علي بن محمد بن اثيرلاجزري، متوفي 630هه، جلد_4، ليڊن، 1866ع
مراة الڪونين: مولوي غلام نبي فردوسي، نولڪشور، لکنؤ
التنبيه والاشراف: امام ابوالحسن علي بن حسين المسعودي، ليڊن، 1983ع
ڪتاب الهند: ابو الريحان محمد بن محمد خوارزمي، بيروني، متوفي 440هه، لنڊن، 1887ع
مختصر تاريخ هند: سيد ابو ظفر ندوي، دارالمعارف، اعظم ڳڙهه، 1938ع
تاريخ اسلام: مولانا اکبر شاه نجيب آبادي، صوفي پرنٽنگ پريس، پنڊي بهاؤالدين، 1343هه
تاريخ هندستان: شمس العلماءِ مولوي محمد ذڪاءُ الله دهلوي، علي ڳڙهه، 1915ع
اخبارالاندلس: سي. پي. سڪاٽ، مترجم مولوي محمد خليل الرحمان، جلد_1، لاهور، 1340هه
المامون: شبلي نعماني، دارالمعارف، 1926ع
اسدالغابه في معرفة اصحابه: ابو الحسن علي بن محمد معروف بع ابن اثير جزري، مطبع وهبيه، مصر، 1280هه
چهار مقاله: نظامي عروضي سمرقندي، بمبئي، 1909ع
مجمع الفصحاءِ: رضا قلي خان هدايت، طهران، 1291ع
تذڪرة الحفاظ: شمس الدين ابو عبدالله ذهبي، متوفي، 746هه، دائرة المعارف، حيدرآباد دکن
الاعلاق النفسيه: ابن رسته، ليڊن، 1892ع

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

زين الاخبار: گرويزي، برلن
المسالک والممالک: ابوالقاسم محمد بن حوقل، متوفي 367هه، آکسفورڊ
مروج الذهب: مسعودي، جلد_1، پئرس
تقويم البلدان: عمادالدين اسماعيل بن ملک افضل نورالدين (ابوالفداءِ)، متوفي 734هه، پئرس، 1840ع
معجم البلدان: ياقوت حموي، جلد_7، مصر
تاريخ سنڌ: مولوي نور محمد نظاماڻي، ڀاڱو_2، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1932ع
آثارالبلاد: زکريا قزويني، ليدن، 1848ع
سفرنامه: سليمان تاجر، پئرس، 1845ع
ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، مصر
رسائل شبلي: شبلي نعماني، رحماني پريس، دهلي
الخطط والاثار و فيات الاعيان و ابناءِ الزمان: قاضي احمد معروف بع ابن خلڪان، متوفي 681هه، مصر، 1299هه
لب تاريخ: خانبهادر خداداد خان، رياض الهند، پريس، امرتسر، 1901ع
الاحڪام السلطانيه: الماوردي، مصر
تاريخ ابن واضح يعقوبي، جلد_2، ليدن
رساله نخرالسودان علي اليضان: جاحظ، مصر، 1324هه
ابو مسلم خراساني: جرجي زيدان، اُردو ترجمو، لاهور
ڪتاب اللمع: ابونصر السراج، يورپ
تاريخ مسعودي: ابوالفضل بيهقي، ڪلڪتو، 1862ع
الوحيد اسپيشل سنڌ آزاد ايڊيشن، 15 جون 1936ع، ڪراچي المعارف، اعظم ڳڙه، آگسٽ 1949ع

باب ٽيون

E. Gibbon: Decline & Fall of the Roman Empire, Vol. X. London, 1788
Stanely Lane- Poole: Mediaeval India. London. 1917
J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan. Vol. I. Calcutta, 1894
E.G. Brown: Literary History of Pensa, Vol. II. 1906
The Cambridge History of India, Vol. I, Cambridge, 1922
M.L. Dames: Papular Poetry of the Balsochees. London. 1907
Elliot. H: History of India. Vol. I, Cambridge, 1922
M.L. Dames: Popular Poetry of the Balochees. London. 1907
Elliot. H: History of India. Vol. I. London. 1898
J. Abbot: Sind, A re-interpretation of the Unhappy Valley, Karachi, 1907
A. W. Hughes: Baluchistan, London, 1877.
Cousens. H: Antiquities of Sind, 1929
C. Stewart: History of Bengal. Calcutta. 1847
Kalichbegh Furidunbeg: The Chachnamah. Karachi. 1900
J. Hutton: Central Asia, London. 1875
Frontier & Overseas Expenditions From India. Calcutta. 1910

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan, 00923337516944

Yule. C.B: Marcopolo, Book II. London. 1875
R. Mukerji: History of Indian Shipping & Maritime Activity. Calcutta, 1912
Price: Principal Eventas in Mohomedan History. Vol III. London. 1920
Journal: Sind Historical Society. Jan. 1941, Karachi
E.H. Aitken: Gozetteer of the Province of Sindh. Karachi, 1907
R. Hughes- Buller: Baluchistan Dist. Gazetteer. Vol VII Makran. Bombay. 1906
R. Huges- Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol Baluchistan. Calcutta, 1908.
C.F. Minchin: Baluchistan Dist. Gazetter. Vol. VII A. Kharan. Bombay, 1907

تذڪره سلوڪ: مولوي حڪيم نجم الغني رامپوري، نولڪشور، لکنؤ
زين الاخبار: گرويزي، برلن
تاريخ الڪمال: ابن اثير، جلد_9، 1896ع
تذڪره الشعراء: دولت شاه سمرقندي، بمبئي، 1305هه
لباب الالباب: نورالدين محمد عوفي، جلد_2، ليدن، 1900ع
مجمع الفصحاء: رضا قلي خان هدايت، طهران، 1291هه
الخطط والاثار، قاضي احمد، مصر، 1299هه
تاريخ الحڪماء: قاضي اڪرم جمال الدين القفطي، ليپزگ، 1903ع
عيون الابنا في طبقات الاطباءِ: ابوالعباس احمد بن ابي صيبعه، جلد_2، مصر، 1300هه
روضة العفاء: ميرخوند بن خاوند شاه هروي، متوفي 903هه، يورپ، 1832ع
حبيب السير: مرزا غياث الدين خوند مير، متوفي 942هه، بمبئي، 1273هه
مفتاح السادة: ابوالخير احمد بن مصطفيٰ، متوفي 992هه، جلد_2، حيدرآباد دکن، 1328هه
ڪشف الظنون: حاجي خليفه مصطفيٰ بن عبدالله چلپي، 1835ع
البيروني: مولوي سيد حسن برني، انجمن ترقي اردو، ارونگ آباد دکن
خزانه عامره: مير علي آزاد بلگرامي، متوفي 1200هه، لکنؤ، 1871ع
نگارستان فارس: شمس العلماءِ مولوي محمد حسين آزاد، لاهور
حدايق السحر: رشيد الدين وطواط، قلمي، طهران
شعر العجم: شبلي نعماني، جلد_1، لاهور
هفت اقليم: امين احمد رازي قلمي
تاريخ سنڌ: عبدالله عبدالغني، ڀاڱو_3، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1939ع
مختصر تاريخ هند: سيد ابو ظفر، دارالمعارف، اعظم ڳڙه
تاريخ ادب اُردو: رام بابو سڪسينا، نولڪشور، لکنؤ
نقوش سليماني: سيد سليمان ندوي، دارالمعارف، اعظم ڳڙهه
طبقات اڪبري: ملا نظام الدين احمد بخشي، ڪلڪتو، 1292هه
فرشته: حڪيم محمد قاسم فرشته، اُردو ترجمو، نولڪشور، لکنؤ
چشمه ڪوثر: شيخ محمد اڪرام، جلد_1، لاهور
تصوف اسلام: مولانا عبدالماجد، دارالمعارف، اعظم ڳڙه
تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3، مطبع ناصري، بمبئي، 1304هه

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تاريخ بلوچستان: راءِ بهادر هيورام سي. آءِ. اي، لاهور، 1907ع
تاريخ افغانستان: حضرت جمال الدين افغاني، مترجم مولوي محمود علي، لاهور
طبقات ناصري، قاضي منهاج الدين السراج جرجاني، ڪلڪتو، 1844ع
عجائب الاسفار: جلد_2، مترجم مولوي محمد حسين، رحماني پريس، دهلي
تاريخ آئينه ائوڌ: مولوي سيد محمد ابوالحسن، مطبع نظامي، ڪانپور، 1305هه
مراصد العباد: خواجه نجم الدين ڪبريٰ، لاهور
شعرالعجم: شبلي نعماني، جلد_2، دارالمعارف، اعظم ڳڙه
تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن.

باب چوٿون

Elliot. H (Dowson): History of India. Vol. London 1898
J. Abbot: Sind, A Re-interpretation of the Unhappy Valley, Karachi, 1907
Stanely Lane-Poole: Medieval India, London, 1917
Yule C. B: Marcopolo, Book II, London, 1875
Elliot. H (Dowson): History of India, Vol. III
H. Morse Stephens: Rulers of India, "Albuquerqe:, Oxford, 1892
F. Gladwin: Translation of Ayeen Akbari, Calcutta, 1783
Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Vol. I, Karachi, 1900
J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, Calcutta, 1894
J. Wood: A Journey to the Sources of River Oxus, London, 1872
J. Wilson: History of Suppression on Infanticide in Western India, Bombay, 1855
Frontier & Overseas Expenditions From India, Voll. III, Calcutta, 1910
M.L. Dames: The Baloch race, A Historical & Ethnogrophical Sketch, Lahore, 1904
M. L. Dames: Popular Poetry of the Balchees, London 1907
G.B. Mallseson: The Historical Sketch of the Native States of India, London, 1875
Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Bombay, 1887
R. Hughes- Buller: Imp: Gazetteer of India, Vol. Baluchistan, Calcutta, 1908
R. Hughes- Buller: Baluchistan Distt. Gazetteer, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906
E. H. Aitken: Gazetteer of the Province Sind, Karachi, 1907
Journal. Sind Historical Society Vol. III, December, 1936.

تاريخ الڪامل: ابن اثير، جلد_9، ليدن، 1896ع
روضة الصفاء: مير خوند، 1834ع
طبقات ناصري: قاضي منهاج الدين سراج، ڪلڪتو، 1844ع
منتخب التواريخ: شيخ عبدالقادر بدايوني، متوفي 1004هه، ڪلڪتو، 1865ع
تاريخ سنڌ: عبدالله عبدالغني، ڀاڱو _3، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1939ع
احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ليدن

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin:Ameer Adnan 00923337516944

وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_1، همدرد پريس لکنؤ، 1927ع
مذاهب اسلام: مولوي حکيم نجم الغني، نولکشور، لکنؤ
عجائب الاسفار: مترجم مولوي محمد حسين، رحماني پريس، دهلي
فرشته: حکيم محمد قاسم فرشته، جلد_2، اُردو ترجمو، نولکشور، لکنؤ
تحفة الکرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3، مطبع ناصري، بمبئي، 1304هه
مروج الذهب: مسعودي، جلد_1، پئرس
خزائن الفتوح: امير خسرو، علي ڳڙهه، 1927ع
تقويم البلدان: ابوالفداءِ، پئرس بلاذري، ليدن
فتوح البلدان: 1840ع
تاريخ فيروزشاهي: سراج عفيف، ڪلڪتو
مرات محمدي: شيخ غلام محمد، مصطفيٰ پريس، بمبئي، 1324هه
مختصر تاريخ سنڌ: سيد ابو ظفر ندوي، دارالمعارف، اعظم ڳڙهه
گل - رضا: حکيم سيد عبدالحي، دارالمعارف، اعظم ڳڙه، 1353هه
تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي، سيشن جج امبالا، اليڪٽرڪ پريس، امرتسر
سيرت المتاخرين: مترجم پروفيسر عباسي، جلد_1، لاهور
شعرالعجم: شبلي نعماني، جلد_2، لاهور
عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري، مطبع شمسي، حيدرآباد دکن، 1903ع
چشمهءِ ڪوثر: شيخ محمد اڪرام، جلد_1، لاهور
الوحيد سنڌ آزاد اسپيشل ايڊيشن، 15 جون 1936ع، ڪراچي
اطلاعات سنڌ: 19 جنوري 1949ع، ڪراچي

باب پنجون

W. Erskine: Baber & Humayun, Vol. II
M. Elphinston: History of India, London, 1874
M. L. Dames: Popular Poetry of the Baluches, London, 1907
Lepill Griffin, SIR: Rulers of India, "Rangit Singh", Oxford, 1893
Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900
M. Morse Stephens: Rulers of India, "Albuquerque", Oxford, 1892
M. Elphiston: The Rise of British Power in the East, London, 1888
R. W. Frozer: British India, London, 1896
Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Bombay, 1887
R. Hughes- Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol. Baluchistan, Calcutta, 1908
R. Hughes- Buller: Baluchistan Dist. Gazetteer, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906.

مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني، نولکشور، لکنؤ
فرشته: حکيم محمد قاسم فرشته، اُردو ترجمو، جلد_2، نولکشور، لکنؤ
دربار اڪبري: شمس العلماءِ مولانا محمد حسين آزاد، لاهور

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

همايون نامه: گلبدن بيگم، مترجم سيد ابن شارق، علي گڑه پريس، دهلي
تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3
ياد ايام: سيد عبدالحي، دارالمعارف
تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي، امرتسر
المامون: شبلي نعماني، دارالمعارف
تاريخ الامت: حافظ محمد اسلم جيراجپوري، جلد_4، دهلي
تاريخ دولت عثمانيه: پروفيسر محمد عزيز، جلد_1، دارالمعارف
تاريخ هندستان: شمس العلماءِ مولوي ذڪاءُ الله، علي گڑه، 1918ع
خزانهءِ عامره: مير غلام علي آزاد بلگرامي، لڪنؤ، 1871ع
مقالات شبلي: شبلي نعماني، شاهجهاني پريس، دهلي
منتخب التواريخ: شيخ عبدالقادر بدايوني، ڪلڪتو
تزڪ جهانگيري: علي گڑه
خلاف و هندستان: سيد سليمان ندوي، 1340هه، دارالمعارف
الوحيد سنڌ آزاد اسپيشل نمبر: 15 جون 1936ع، ڪراچي

باب چهون
Stanely lane-Poole: Medieval India, London, 1917
P. Saran, Dr: Provincial Government of the Moghals, Allahabad
J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. I, Calcutta, 1912
L. Dames: Popular Poetry of the Baluches, London, 1907
F. Bernier's Travels in the Moghal Empire (1656-1668): Vol. I, Westminister, 1890
J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. II
A. W. Hughes: Abaluchistan, London. 1877
J. Tod: Rajasthan, Vol. II, Calcutta, 1894
J. C. Marsham: Abridgement of the History of India, London
G.B. Malleson: An Historical Sketch of the Native Indian States, London, 1878
History of Alienation in the Province of Sind, Vol. II, Karachi, 1888
R. Burton: Sind, London, 1851
Shahamat ali: History of Bahawalpur, London, 1848
Sayed Mohmed Latif: History of the Punjab, Calcutta, 1891
M.L Dames: The Book of Duarte Barbosa, 1918
A. Lyall: The Rise & Expansion of the British Dominion in India, London, 1915
C.R.Low: Historical Background of Royal Indian Navy, New Delhi, 1944
H. G. Rawlinson: British Beginings in Western India, Oxford
Elliot. H: History of India, Vol. VI
W. W. Foster: The English Factories in India, (1637), Oxfrod, 1906
W.H. Moreland: From Akbar to Aurangzeb, 1923

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

H. Moorse Stephens: Rulers of India, "Albuqurque"; Oxford, 1892
J. Sarkar: Moghal Administration (Scond Series), Calcutta, 1925
R. Gupta, DR: Latter Moghal History of the Punjab (1707-1793), Lahore, 1944
H.T. Sorley: Shah Abdul Latif of Bhit, London, 1940
Postan's Personnel Observations on Sind, London, 1843
J. Sarkar: Moghal Administration
J. Burnes: A Visit to the Court of Sind in 1828, Edinburgh, 1931
J. Hutton: Central Asia, London, 1875
J. Sarkar: Fall of the Moghal Empire, Vol. I, Calcutta, 1938
Dyus bray: The Brahui Problem, Part III, New Delhi, 1934
Valentine Chirol: The Middle Eastern Question, London, 1903
Sultan Mohomed: The Life of Abdur Rahman Khan, London, 1901
J. Tod: Rajasthan, Vol. II
Cousens H: Antiquities of Sind, 1929
J. Wood: A Journey to the Source of River Oxus, London, 1872
P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind, Lahore
M. Elphinstone: An Account of the Kingdom of Kabul Etc. London, 1815
R. Hughes-Buller: Imp. Gazeteer of India, Vol. Baluchistan Calcutta,1908
R. Hughes-Buller: Baluchistan Distt. Gazetteer, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906
Selection From Records of Bombay Govt. No. XVII, Bombay, 1855
Journal of Asiatic Society of Bengal, Nov. 1832, Calcutta
Indian Year-Book, Vol. XXVIII, 1940-41, Bombay
Statesman Year-Book, 1923, London
Census of India 1901, Vol. LIX, Bombay, 1902
E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, Karachi, 1907
Selection From Pre Mutiny Records of Commissioners in Sind, 1931

تاريخ هندستان: شمس العلماءِ مولوي ذڪاءُ الله، علي ڳڙه، 1918ع
دربار تاجپوشي قلات: دين محمد ڪوڪر، لاهور، 1932ع
تحفة الڪرام: جلد_3
سيرت المتاخرين: سيد غلام حسين، جلد_2، ڪلڪتو، 1782ع
عجائب الاسفار: جلد_2
رحلته: ابو عبدالله محمد ابن عبدالله (ابن بطوطا)، جلد_1، مطبع النيل، 1287هه
فرشته: جلد_2
شعرالعجم: شبلي نعماني، جلد_3
ياد ايام: سيد عبدالحي
لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

تاريخ افغانستان: جمال الدين افغاني، اُردو ترجمو
وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2
شاهنامه عرف ڪلهوڙن جي هار: مير حسين علي، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1938ع
تاريخ خيرپور: شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ، 1924ع، خيرپور
تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، 1798ع
تاريخ افغانان: احمد يادگار، 1835ع
عرب و هند ڪي تعلقات: سيد سليمان ندوي
شاه جو رسالو: جلد_1، ڊاڪٽر گربخشاڻي
عرفان لطيف: جنوري 1949ع، حيدرآباد، سنڌ
الوحيد هفتيوار ايڊيشن: 1 سيپٽمبر 1947ع، ڪراچي
الوحيد سنڌ آزاد اسپيشل ايڊيشن: 15 جون 1936ع، ڪراچي
الوحيد آزادي نمبر: 12 آگسٽ 1949ع، ڪراچي
معارفه: اعظم ڳڙه، آگسٽ 1931ع
اطلاعات سنڌ: 19 مارچ 1949ع، ڪراچي
اطلاعات سنڌ: 29 جنوري، 1949ع، ڪراچي

باب ستون
R. Gupta, Dr: Latter Moghal History of Pubjab (1707-1793), Lahore, 1944
Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900
J. H. Prinsip: Political & Military Transactions of India, Vol I. London, 1825
A. W. Hughes: Baluchistan, London, 1877
M.L. Dames: Popular Poetry of the Baluches, London, 1907
J. Woold: A Journey to the Source of River Oxus, London, 1872
G. B. Malleson: History of Afghanistan, London, 1978
N. K. Sinha: Rise of the Sikh Power, Calcutta, 1936
Lepei Griffin: Rulers of India, "Ranjit Singh", Oxford, 1893
J. Tod: Rajasthan, Vol. II History of Alienation in Sind, Vol. II, Karachi, 1888
G.B. Malleson: A Historical Sketch of the Indian Native States in India, London, 1878
J. Burnes: Narative of Visit to the Court of Sind, Edinburgh, 1831
W.F. Napier, SIR: Conquest of Sind by SIR. C. Napier, London, 1845
P. Saran, DR: Provincial Govt of Moghals (1526-1658) Allahabad
G. Smith: The Life of John Wilson, London, 1878
Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Bombay, 1887
P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind, Lahore
E. W. Thomson: History of India, London
Postan's Personal Observations on Sind, London, 1843
P. M. Sykes: Ten Thousand Miles in Persia, London, 1917

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

B.D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Calcutta
W.L.M. Gregor: History of the Sikhs, London, 1846
J.S. Gallon: Rulers of India, "M. Elphinstone", Oxford, 1892
H. Pottinger: Travels in Baluchistan & Sind, London, 1816
Augus Hamilton: The Problems of the Middle East, London, 1909
J. Malcolm: History of Persia, Vol. II, London
Lord Minto in India from 1807-1814, London, 1880
J. Malcolm: A Memoir of Central India, Vol. I, London, 1832
J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, London
H. H. Wilson: History of British India, London
Ludlow, J. Malcolm: History of British India, London, 1859
J. W. Kaye: Selections From Papers of Lord Metcalfe 1819-1820
Aspects of Shah Ismail Shahid, Lahore, 1943
J. W. Kaye: History of Sepoy War, Vol. II, London, 1870
Moorecraft: Travels in Punjab, Kashmir Etc. Vol. II, London, 1851
Burnes A: Travels into Bokhara, Vol. I, London, 1834
J. W. Kaye: Lives of Indian Officers, Vol. II, London, 1851
E. Thornton: History of British India, Vol. II London, 1845
C. Masson: Narrative of Various Journeys in Baluchistan, Afghnistan & the Punjab (1826-1935), London, 1842
H. T. Prinsips: The Origin of the Sikh Power in the Punjab, Calcutta, 1834
Del Hoste: Memoirs on Sind, 1832
E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, Karachi, 1907
Journal, Sind Historical Society, Vol. IV, March, 1940, Karachi
Pre-Mutiny Records of the Commissioners in Sind, Karachi, 1931
R. Hughes-Buller: Baluchistan Dist. Gazetteer Series, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906
Journal, Asiatic Society Bengal, May, 1836, Calcutta

مختصر تاريخ ڪشمير: علاءُ الدين مفتي، 1893ع
تاريخ ڪشمير: نارائڻ ڪول، 1846ع
تاريخ حسين شاهي: امام الدين حسيني
تاريخ افغانستان: جمال الدين افغاني، اُردو ترجمو، 1324هه، لاهور
تاريخ افغانان: عبدالحميد، ابوالعلائي پريس، آگره
حملات حيدري: مولوي عبدالرحيم، ڪلڪتو، 1849ع
وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2
عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري، مطبع شمسي، حيدرآباد دکن، 1903ع
شاهنامه سنڌ عرف ڪلهوڙن جي هار: مير حسين علي خان ٽالپر، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد، سنڌ، 1938ع

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

باب اٺون

Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900

C.B. Malleson: A Historical Sketch of the Native States in India, London, 1878

J.D. Cuningham: A History of Sikhs, London, 1853

J. Douglas: Bombay & Western India, London, 1893

P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind, Lahore

H. H. Wilson: History of British India, Vol. Ill, London

C. Masson: Narrative of Various Journeys in Baluchistan, Afghanistan & the Punjab (1826-1838) Vol. Ill, London, 1842

R.B. Bulchand Dayaram: History of Sind, Hyd: Sind, 1919

E. Thorinton: History of British Empire in India, London, 1845

W. F. Napier: The Conquest of Sind, Vol. II, London 1845

T. H. Holdich: The Indian Borderland, London, 1901

G. Geary: Through Asiatic Turkey, London, 1878

J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, London

J. C. Catton: Rulers of India "M. Eliphinston", Oxford, 1892

Syed Mohomed Latif: History of the Punjab, Calcutta

Augus Hamilton: Problem of the Middle East, London, 1909

A. W. Hughes: Baluchistan, London, 1877

Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Prsidency, Bombay, 1887

J. P. Ferrier: History of Afghans, London, 1858

Frontier & Overseas Expeditions from India, Calcutta, 1910

W. Napier: Napier SIR Charles, His Life & Opinions, Vol. I, London, 1845

J.W. Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, London, 1874

Lutfullah: Autobiography, London, 1857

L. J. Trotter: Rulers of India, "The Earl of Auckland", Oxford, 1893

H. G. Wylly: The Military Memoirs of Liet. Jeneral, J. Thackwell, London, 1908

P. H. Kennedy: Narrative of Campaign of the Indus Army in Sind & Kabul Vol. II, London, 1840

History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, Karachi, 1888

R.B. Mowat: A New History of Great Britain, London, 1924

W.M. Torrens: Empire in Asia, London, 1872

Lady Burton: Life of Sir R. Burton, Vol. I, London, 1872

J. Martineau: The Life & Correspondence of Rt. Hon. SIR Bartle Ferere , London, 1895

G. Forrest, SIR: The Life of Lord Roberts, London, 1916

V. A. Smith: The Oxford History of India, Oxford, 1920

B.D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Calcutta

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944

R. Temple, SIR: Men & Events of My Time in India, London, 1882
W. H. Sleeman, SIR: Rambles & Recollections of An Indian, Official Vol. II, London.
G.P. Tatr: History of Kalat, Calcutta, 1896
Shahamatali: History of Bahawalpur, London, 1848
H. R. Gupta, DR: Latter Moghal History of the Punjab, (1707-1793) Lahore, 1944
F. Burnier's Travels (1556-1568), Vol.I
H. T. Sorley: Shah Abdul Latif of Bhit, London, 1940.
A. Burnes: Travels into Bokhara & a Voyage on the Indus, Vol. III, London,1834
J. Tod: Rajasthan, Vol. II
J. Wood: A Journey to the Source of River Oxus, London, 1872
U. M. Daudpota: The Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry, Bombay, 1934
Baluchistan Blue Book, Vol. 2, (1887)
Pre- Mutiny Records of Commissioners of Sind, Karachi, 1931
Bombay Govt. Gazette, 5 April 1843, Bombay
Statesman Year- Book, 1923, London
J.W. Smith: Gazetteer of the Province of Sind, Vol. XI, 1911
E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, Karachi, 1907
Journal, Asiatic Society Bengal, Vol. XI, Part. I, Calcutta, 1881
R. Hughes- Buller: Baluchistan District Gazt. Makran, Vol. VII, Bombay, 1906
Journal, Sind Historical Society, Vol. V, June, 1941, Karachi
مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني
عبرت ڪدهءِ سند: سيد محمد ضامن، ڪنتوري
وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2
الحنيف، بلوچستان نمبر: 1937ع، جيڪب آباد.

Kutab Khano Whatsapp Library - Admin: Ameer Adnan 00923337516944